

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑ ΒΙΟΥ ΜΑΘΗΣΗ
επένδυση στην κοινωνία της γνώσης
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΕΣΠΑ
2007-2013
πρόγραμμα για την ανάπτυξη
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
Σχολή Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Τμήμα Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής

Δημήτρης Τ. Σκλαβενίτης

Οι μαθητικές κινητοποιήσεις απέναντι στις εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στη Μεταπολίτευση (1976-1997)

Διδακτορική Διατριβή

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή

Γιούλη Παπαδιαμαντάκη, επίκουρη καθηγήτρια, επιβλέπουσα

Χριστίνα Κουλούρη, καθηγήτρια

Λίνα Βεντούρα, καθηγήτρια

Κόρινθος 2015

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή

Γιούλη Παπαδιαμαντάκη, επίκουρη καθηγήτρια,
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, επιβλέπουσα
Χριστίνα Κουλούρη, καθηγήτρια, Πάντειο Πανεπιστήμιο
Λίνα Βεντούρα, καθηγήτρια, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Μέλη Εξεταστικής Επιτροπής

Δέσποινα Καρακατσάνη, αναπληρώτρια καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
Δημήτρης Σωτηρόπουλος, αναπληρωτής καθηγητής, Πανεπιστήμιο Αθηνών
Λεωνίδα Καλλιβρετάκης, διευθυντής ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
Βαγγέλης Καραμανωλάκης, επίκουρος καθηγητής, Πανεπιστήμιο Αθηνών

Στους γονείς μου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Ευχαριστίες	11
Αρκτικόλεξα	15
Εισαγωγή	19
Πεδίο έρευνας.....	19
Δομή	22
Πηγές.....	25
Βιογραφικές αφηγήσεις.....	26
Επιλογές θεωρίας.....	29
Ανασκόπηση της θεματικής βιβλιογραφίας	33

ΜΕΡΟΣ Α΄

Η πρώτη περίοδος των μαθητικών κινητοποιήσεων (1974-1990)

Κεφάλαιο Α΄

Η γέννηση του μαθητικού κινήματος σε ένα αυστηρά κανονιστικό περιβάλλον (1974-1981)

Το αίτημα για εκδημοκρατισμό της εκπαίδευσης	41
Αναβίωση των μαθητικών κοινοτήτων	45
Ίδρυση των μαθητικών παρατάξεων	49
Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1976.....	61
Οι πρώτες μαθητικές απόπειρες συντονισμού.....	70
Αντίδραση της κυβέρνησης.....	73
Αδυναμία συγκρότησης μαζικού κινήματος	80
Η συντήρηση επικρατεί του εκδημοκρατισμού στην εκπαίδευση.....	85
Νόμος 815 για την ανώτατη παιδεία	89
Μαθητικός κανονισμός 1978.....	91
Η αποδυνάμωση των μαθητικών παρατάξεων	93
«Πανελλήνιες», μπλε ποδιά και μεικτά σχολεία	97
Οι τελευταίες κινητοποιήσεις της περιόδου με αφορμή το πενθήμερο	103
«Αλλαγή χρειάζεται και το μαθητικό κίνημα».....	108

Κεφάλαιο Β΄

Η εποχή της «αλλαγής» και η είσοδος του κομματισμού στα σχολεία (1982-1987)

Η «αλλαγή» έρχεται στα σχολεία	113
Οι πρώτες «δημοκρατικές» μαθητικές εκλογές.....	119
Το «μωβ φυλλάδιο» φέρνει αναταραχή.....	122
Το αντιφατικό πρόσωπο της κυβέρνησης.....	125
Η κομματικοποίηση στα σχολεία	130
Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση 1985: ο νόμος «αντι-309»	139
Ίδρυση Ενιαίων Πολυκλαδικών Λυκείων	143

Η στροφή της πολιτικής του ΠΑΣΟΚ	146
Εθνικός Διάλογος για την παιδεία.....	148
Οι κινητοποιήσεις στα πολυκλαδικά	153
Ο ρόλος των κομμάτων και της Μαθητικής Πρωτοβουλίας	157

Κεφάλαιο Γ΄

Πολιτική–Κοινωνική–Εκπαιδευτική κρίση (1988-1990)

Αλλαγή πλεύσης στην οικονομική πολιτική	167
Νικηφόρα απεργία των εκπαιδευτικών.....	168
Καταλήψεις στα ΤΕΛ	172
Ιούνιος 1989-Απρίλιος 1990: Περίοδος κοινωνικοπολιτικής αναταραχής.....	178
Δημιουργία της ΚΝΕ-NAP.....	183
Νέα απεργία των εκπαιδευτικών	186

ΜΕΡΟΣ Β΄

«Το Πολυτεχνείο της γενιάς μας»: Οι μαθητικές κινητοποιήσεις της περιόδου 1990-1991 και η κορύφωση του μαθητικού κινήματος

Κεφάλαιο Α΄

Η πολιτική της κυβέρνησης στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση

Το πρόγραμμα της κυβέρνησης για την παιδεία.....	197
Τα Προεδρικά Διατάγματα.....	198
Αλλαγή του μαθητικού κανονισμού.....	208

Κεφάλαιο Β΄

Καταλήψεις σχολείων – Η ιστορικότητα των καταλήψεων και το ζήτημα της νομιμοποίησής τους

Ρεπερτόριο δράσης των μαθητών.....	215
Κατάληψη: βασική μορφή νεανικής διαμαρτυρίας στη Μεταπολίτευση.....	217
Ιστορία των καταλήψεων	220
Οι καταλήψεις για το Ν. 815/1978.....	220
Καταλήψεις στέγης.....	230
Κατάληψη Χημείου: Μάιος και Νοέμβριος 1985	238
Δολοφονία Καλτεζά	241
Οι πρώτες καταλήψεις στα σχολεία.....	245
Πολυκλαδικά 1986: η «εποχή των καταλήψεων» ξεκινά.....	249
Η συλλογική μνήμη των καταληψιών της περιόδου 1990-1991	254
Νομιμότητα – Νομιμοποίηση καταλήψεων.....	259
Η χαρτογράφηση και τα στατιστικά των καταλήψεων.....	270
Το συλλαλητήριο ως συμπλήρωμα στο ρεπερτόριο των μαθητών.....	281

Κεφάλαιο Γ΄

Οι μαθητές απέναντι στην κοινωνία και ο κοινωνικός αντίκτυπος στις μαθητικές κινητοποιήσεις

Οι μαθητικές καταλήψεις ξεκινούν από την επαρχία	289
Οι μαθητικές κινητοποιήσεις στην Αθήνα	298
Η πρώτη παμμαθητική συνέλευση στο MAX και τα συντονιστικά των μαθητών	307
Η ενδοσχολική οργάνωση των μαθητών	320
Αίτια της μαθητικής έκρηξης	326
Κινητοποίηση πόρων και πολιτικές ευκαιρίες.....	331
Πολιτικοποίηση και coca-cola.....	333
Κόμματα και μαθητές.....	338
ΠΑΣΟΚ-ΠΑΜΚ.....	339
ΚΝΕ-NAP.....	346
ΚΚΕ.....	351
Γονείς και «αγανακτισμένοι γονείς»	357
Η στάση των καθηγητών	362
Ρέιντζερς και Κένταυροι.....	366

Κεφάλαιο Δ΄

Πέντε νεκροί στο μέτωπο της μαθητικής διαμαρτυρίας – Η νίκη των μαθητών

Δολοφονία Τεμπονέρα.....	371
Κοινωνική έκρηξη – Παραίτηση Κοντογιαννόπουλου.....	381
Ακόμα τέσσερις νεκροί – Το τέλος των καταλήψεων	388
Το μαθητικό κίνημα ως μέρος ενός συγκρουσιακού κύκλου	392

ΜΕΡΟΣ Γ΄

Η θεσμοποίηση των μαθητικών καταλήψεων (1991-1996) και η φιλόδοξη γενικευμένη επανάληψή τους (1997-1999)

Κεφάλαιο Α΄

Οι επόμενες καταλήψεις και η θεσμοποίησή τους – Νέοι θεσμοί ως αντίδοτο στις μαθητικές κινητοποιήσεις (1991-1996)

Καταλήψεις για τα ΙΕΚ	399
«Μακεδονικό Ζήτημα» και μαθητές	412
Η επανάληψη των καταλήψεων και η θεσμοποίησή τους (1992-1996)	418
Διατήρηση των ΙΕΚ και διάλυση της ΠΑΜΚ	420
Καταλήψεις με επίκεντρο την τεχνική εκπαίδευση.....	422
Οι μαθητές στην κατάληψη του Πολυτεχνείου το 1995	430
Μαθητικό Συμπόσιο και Βουλή των Εφήβων: Δύο νέοι θεσμοί ελεγχόμενου μαθητικού συνδικαλισμού.....	438

Κεφάλαιο Β΄

Κινητοποιήσεις και καταλήψεις εναντίον της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης Αρσένη (1997-1999)

Η απεργία των εκπαιδευτικών το 1997	449
Μεταρρύθμιση Αρσένη – πρώτες αντιδράσεις από μαθητές και καθηγητές.....	452
Διαγωνισμός του ΑΣΕΠ	457
Το ξέσπασμα των κινητοποιήσεων (1998) και ο ρόλος της ΚΝΕ.....	460
Οργάνωση του αγώνα – η διαφωνία απέναντι στις καταλήψεις.....	462
Πρωτοβουλία Μαθητών Κατελιημμένων Σχολείων εναντίον ΣΑΣΑ	466
Αιτήματα μαθητών και στάση κυβέρνησης	471
Κλιμάκωση και γενίκευση των μαθητικών κινητοποιήσεων	478
Μερική υποχώρηση Αρσένη και εμφάνιση εισαγγελέων και «αγανακτισμένων»	485
Η αρχή του τέλους των κινητοποιήσεων	489
Η στάση των κομμάτων απέναντι στη μαθητική διαμαρτυρία.....	495
Η αντιφατική τακτική της ΝΔ	496
ΚΚΕ: στήριξη ή χειραγώγηση του μαθητικού αγώνα;	504
Ο άτυπος ηγέτης των μαθητών.....	509
Μεταστροφή για διάλογο	512
Η ΟΛΜΕ στο πλευρό των μαθητών	515
Ο διχασμός στα συλλογικά όργανα των γονιών	520
Η στάση των μαθητών	524
Το «ιδιώνυμο» των σχολικών καταλήψεων	527
Συμπεράσματα	531
Παράρτημα	
1. Αποτελέσματα για την εκλογή 15μελών μαθητικών συμβουλίων (1984-1988)	549
2. Το χρονολόγιο των καταλήψεων (22 Νοεμβρίου 1990-24 Ιανουάριου 1991).....	550
3. Συνθήματα μαθητικών κινητοποιήσεων 1990-1991.....	563
Πηγές	571
Βιβλιογραφία	597

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

«Και να θυμάσαι ότι σε αυτή τη διαδρομή θα είσαι μόνος, κανείς δεν θα γνωρίζει καλύτερα τη δουλειά σου απ' ότι εσύ». Τα λόγια του κ. Σπύρου Ασδραχά στην αφετηρία της διατριβής ήχησαν ανησυχητικά στα αυτιά μου και θα περνούσε αρκετός καιρός μέχρι να τα καταλάβω απολύτως. Γράφοντας αυτές τις γραμμές, και έχοντας πλέον συνειδητοποιήσει το νόημα της παραπάνω φράσης, νιώθω την ανάγκη να ευχαριστήσω αρκετούς ανθρώπους, που σε αυτή τη «μοναχική» διαδρομή με συντρόφευσαν και με την πολύτιμη αρωγή τους με βοήθησαν να φτάσω μέχρι τέλους.

Κατ' αρχάς, θα ήθελα να ευχαριστήσω τους γονείς μου, Τριαντάφυλλο και Ευτυχία, για την αδιάκοπη επιστημονική και συναισθηματική υποστήριξη που μου προσέφεραν όλο αυτό το διάστημα. Ήταν πάντα δίπλα μου, ανταποκρινόμενοι με τις γνώσεις τους σε κάθε ερευνητική απορία ή δυσκολία που μου παρουσιαζόταν, ενώ υπέμειναν αγόγγυστα τις κυκλοθυμικές μου αντιδράσεις κατά τη διάρκεια της περιόδου εκπόνησης της διατριβής.

Με ανάλογα συναισθήματα εκφράζω τις θερμές μου ευχαριστίες στους καθηγητές μου, μέλη της τριμελούς συμβουλευτικής επιτροπής, που αποδέχθηκαν να αναλάβουν την παρακολούθηση της διατριβής, παρέχοντάς μου πολύτιμες συμβουλές και καθοδηγώντας με σε άγνωστά μου επιστημονικά πεδία. Εξ αιτίας της ανασύστασης της τριμελούς επιτροπής δύο φορές κατά τη διάρκεια της διατριβής, θα ήθελα να ευχαριστήσω αθροιστικά: την κ. Χριστίνα Κουλούρη, την κ. Δέσποινα Καρακατσάνη, τον κ. Δημήτρη Σωτηρόπουλο, την κ. Λίνα Βεντούρα και την κ. Γιούλη Παπαδιαμαντάκη. Αλλά και τον κ. Λεωνίδα Καλλιβρετάκη και τον κ. Βαγγέλη Καραμανωλάκη, που δέχθηκαν να είναι μέλη της επταμελούς επιτροπής.

Ειδικότερα, θα ήθελα να αναφερθώ στην κ. Χριστίνα Κουλούρη, που οι επισημάνσεις και τα σχόλιά της με ώθησαν να καταβάλω το μέγιστο της προσπάθειάς μου και να αισθανθώ ότι πολλές φορές υπερβαίνω τα όριά μου για να αντεπεξέλθω στις απαιτήσεις: στην κ. Λίνα Βεντούρα, που η υπομονή και η επιμονή της στο συγκεκριμένο υπέδειξαν τη σημασία και της παραμικρής λεπτομέρειας για την πραγμάτωση μιας τέτοιας εργασίας: και στον κ. Δημήτρη Σωτηρόπουλο, που οι γνώσεις του και η μεθοδικότητά του μου άνοιγαν συνεχώς νέους ερευνητικούς δρόμους και μου δημιουργούσαν νέα ερωτήματα.

Προχωρώντας σε επιμέρους ευχαριστίες προσώπων που σχετίστηκαν με τη διαδικασία της έρευνας του υλικού της διατριβής, θα ήθελα να ευχαριστήσω: τον κ. Βαγγέλη Καραμανωλάκη, την κ. Άντα Κάπολα, την κ. Αγγελική Χριστοδούλου και όλους τους ανθρώπους των ΑΣΚΙ για την προθυμία τους να με εξυπηρετήσουν και να με διευκολύνουν στον εντοπισμό του πλούσιου –όπως αποδείχθηκε– τεκμηριωτικού υλικού που υπήρχε στο χώρο των Αρχείων. Επίσης, ένα απλόχερο «ευχαριστώ» οφείλω στην κ. Έλλη Δρούλια από την Βιβλιοθήκη της Βουλής, την κ. Βασιλική Τσιγκούνη από την Εθνική Βιβλιοθήκη, τον κ. Δημήτρη Μπαχάρα από το ΕΛΙΑ, τον κ. Ζήσιμο Ζυνοδινό από την ΕΜΙΑΝ, τον κ. Παύλο Χαραμή από την ΟΛΜΕ, την κ. Ελευθερία Κοψιδά από τη Σχολή Μωραΐτη και τον κ. Δημήτρη Καραμάνο από το Κολλέγιο Αθηνών, οι οποίοι με καλοδέχθηκαν και με βοήθησαν με καίριο τρόπο στην αναζήτηση των πηγών μου.

Ειδικές ευχαριστίες θα ήθελα να αποδώσω στον κ. Βαγγέλη Πολίτη, οικονομικό διευθυντή της εφημερίδας *Πελοπόννησος*, ο οποίος, κατά την επίσκεψή μου στην Πάτρα, συνέδραμε καταλυτικά στην εύρεση υλικού και προσώπων που σχετίζονταν με τις μαθητικές κινητοποιήσεις στην πόλη και με τη δολοφονία Τεμπονέρα. Επιπλέον, νιώθω υπόχρεος στον κ. Κώστα Πανταζή –παλιό γραμματέα Νεολαίας του ΠΑΣΟΚ–, που συνάντησα σε μια περίοδο που μάταια αναζητούσα συνομιλητές μαθητές για την περίοδο 1990-1, και ο οποίος χωρίς να με γνωρίζει μου πρότεινε να με φέρει σε επαφή με τον πρώτο συνεντευξιαζόμενο μου. Από εκεί και πέρα ξετυλίχθηκε το γαϊτανάκι των συνεντεύξεων, με κάθε συνομιλητή να με βοηθάει στην εύρεση του επόμενου. Από καρδιάς λοιπόν, ευχαριστώ όλους τους συζητητές μου –ανεξαρτήτως ερευνώμενης περιόδου–, των οποίων οι μαρτυρίες και σε αρκετές περιπτώσεις το αρχειακό υλικό που μου διέθεσαν, συνετέλεσαν αποφασιστικά στο τελικό περιεχόμενο της διατριβής. (Τα ονόματά τους αναφέρονται στις Πηγές της διατριβής.)

Σε αυτό το σημείο, θα ήθελα να ευχαριστήσω όσους συνέβαλαν στο να μου απονεμηθεί υποτροφία στο πλαίσιο του έργου «Ηράκλειτος II: Ενίσχυση του ανθρώπινου ερευνητικού δυναμικού μέσω της υλοποίησης διδακτορικής έρευνας», το οποίο διενεργήθηκε ως μέρος του Εταιρικού Συμφώνου για το Πλαίσιο Ανάπτυξης (ΕΣΠΑ) και συγχρηματοδοτήθηκε από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο και Εθνικούς Πόρους. Ιδιαίτερα τα μέλη της πρώτης συμβουλευτικής επιτροπής, την κ. Χριστίνα Κουλούρη, την κ. Δέσποινα Καρακατσάνη και τον κ. Δημήτρη Σωτηρόπουλο, που συνυπέγραψαν την υποψηφιότητά μου.

Οι οικονομικοί πόροι της υποτροφίας μου παρείχαν –σε χαλεπούς καιρούς– τη δυνατότητα να επικεντρωθώ απρόσκοπτα στη διατριβή, ενώ ο ηθικός της αντίκτυπος μου προσέδωσε επιπλέον κίνητρα στο να δικαιώσω εκ του αποτελέσματος όσους με τίμησαν με την επιλογή μου ως υποτρόφου. Γι' αυτό το λόγο, θα ήθελα να ευχαριστήσω ξεχωριστά τον κ. Σπύρο Ασδραχά, τον κ. Λεωνίδα Καλλιβρετάκη και τον κ. Γιώργο Κόκκινο, για την προθυμία και την εμπιστοσύνη που έδειξαν στις δυνατότητές μου, καθώς δέχθηκαν να μου χορηγήσουν συστατικές επιστολές που περιελήφθησαν στο φάκελο διεκδίκησης της υποτροφίας. Επίσης, ευχαριστώ θερμά τον καθηγητή κ. Γιώργο Ανδρειωμένο, υπεύθυνο του έργου για το Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, και την κ. Ανδρομάχη Τσίντζου, υπεύθυνη για τη συμβουλευτική και διαχειριστική υποστήριξη του έργου, για τη βοήθεια και την κατανόηση στα δύσκολα στάδια της προσπάθειάς μου.

Ένα πρόσωπο στο οποίο θα ήθελα να αναφερθώ με ιδιαίτερη τιμή είναι ο αείμνηστος Αλέξης Δημαράς. Είχα την τύχη να τον γνωρίσω λίγους μήνες πριν το θάνατό του και μέσα σε μία ώρα που διήρκεσε η συνάντησή μας κατακλύστηκα από πληροφορίες και ιδέες για την έρευνά μου, οι οποίες λειτούργησαν ως πηγή έμπνευσης. Με αποχαιρέτησε με τη βεβαιότητα ότι θα τα ξαναπούμε. Δυστυχώς, δεν προλάβαμε.

Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω για την προσφορά τεκμηρίων τους: κ. Έρση Ζακοπούλου, κ. Γιάννη Μπαφούνη, κ. Δημήτρη Νάτσιο, κ. Μαρία Παναγιωτοπούλου και κ. Δημήτρη Τσερέ. Ευχαριστώ ακόμα την κ. Βάσω Αντωνίου, η οποία προσφέρθηκε με εγκαρδιότητα να επιμεληθεί την οριστική μορφοποίηση της διατριβής, δίνοντάς της την εικόνα που επιθυμούσα.

Κλείνοντας, θα ήθελα να σταθώ με ευαρέσκεια απέναντι στις συγκυρίες που με οδήγησαν να βιώσω τη μοναδική εμπειρία της πραγματοποίησης μιας διδακτορικής διατριβής, μην αμελώντας όλα όσα την περιέβαλλαν, είτε απέρρεαν από αυτήν είτε συνοδοιπορούσαν. Από μια τέτοια συγκυρία προήλθε και η γνωριμία μου με την Αναστασία, την οποία ευχαριστώ για την αγάπη και την αμέριστη συμπαράστασή της.

ΑΡΚΤΙΚΟΛΕΞΑ

ΑΑΜΠΕ: Αντιφασιστική Αντιϊμπεριαλιστική Μαθητική Παράταξη Ελλάδας (ΕΚΚΕ)

ΑΑΣΠΕ: Αντιφασιστική Αντιϊμπεριαλιστική Σπουδαστική Παράταξη Ελλάδας
(ΕΚΚΕ)

ΑΔΕΔΥ: Ανώτατη Διοίκηση Ενώσεων Δημοσίων Υπαλλήλων

ΑΔΗΝ: Ανανεωτική Δημοκρατική Νεολαία (ΔΗΑΝΑ)

ΑΕΙ: Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα

ΑΝΤΑΡΣΥΑ: Αντικαπιταλιστική Αριστερή Συνεργασία για την Ανατροπή

ΑΠΣ: Αγωνιστική Παράταξη Σπουδαστών

ΑΣΓΜΕ: Ανώτατη Συνομοσπονδία Γονέων Μαθητών Ελλάδας

ΑΣΕΠ: Ανώτατο Συμβούλιο Επιλογής Προσωπικού

ΑΣΟΕΕ: Ανώτατη Σχολή Οικονομικών και Εμπορικών Επιστημών

ΑΣΦ-Σ: Αριστερές Συσπειρώσεις Φοιτητών-Σπουδαστών

ΑΤΑ: Αυτόματη Τιμαριθμική Αναπροσαρμογή

ΓΣΕΕ: Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδας

ΔΑ-ΔΕ: Δημοκρατικός Αγώνας-Δημοκρατική Ενότητα (ΚΚΕ εσωτ.)

ΔΑΚΕ: Δημοκρατική Ανεξάρτητη Κίνηση Εργαζομένων (ΝΔ)

ΔΑΡΑΣ: Δίκτυο Αυτόνομων Ριζοσπαστικών Αριστερών Σχημάτων

ΔΕΕ: Δημοσιοϋπαλληλική Ενότητα Εκπαιδευτικών

ΔΕΗ: Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού

ΔΕΚΟ: Δημόσιες Επιχειρήσεις και Οργανισμοί

ΔΗΑΝΑ: Δημοκρατική Ανανέωση

ΔΗΚΚΙ: Δημοκρατικό Κοινωνικό Κίνημα

ΔΗΜΑΚ: Δημοκρατική Μαθητική Κίνηση (ΚΚΕ εσωτ.)

ΔΝΤ: Διεθνές Νομισματικό Ταμείο

ΔΟΕ: Διδασκαλική Ομοσπονδία Ελλάδας

ΕΑΑΚ: Ενιαία Ανεξάρτητη Αριστερή Κίνηση

ΕΑΜ: Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο

ΕΑΜ: Εργατικό Αντιιμπεριαλιστικό Μέτωπο

ΕΑΡ: Ελληνική Αριστερά

ΕΑΣ: Εταιρεία Αστικών Συγκοινωνιών

ΕΔΑ: Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά

ΕΔΕ: Εργατική Διεθνιστική Ένωση
ΕΔΗΚ: Ένωση Δημοκρατικού Κέντρου
ΕΚΑ: Επιτροπή Καταλήψεων Αττικής
ΕΚΑΜ: Επαναστατική Κίνηση Αριστερών Μαθητών
ΕΚΚΕ: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
ΕΚΚΕ: Επαναστατικό Κομμουνιστικό Κίνημα Ελλάδας
ΕΚ-ΝΔ: Ένωση Κέντρου-Νέες Δυνάμεις
ΕΚΟΝ ΡΦ: Ελληνική Κομμουνιστική Νεολαία Ρήγας Φεραίος (ΚΚΕ εσωτ.)
ΕΛΑΣ: Ελληνική Αστυνομία
ΕΛΜΕ: Ένωση Λειτουργών Μέσης Εκπαίδευσης
ΕΜΠ: Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο
ΕΝΕΚ: Ενιαίο Εθνικιστικό Κίνημα
ΕΟΚ: Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα
ΕΟΚΑ: Εθνική Οργάνωση Κυπρίων Αγωνιστών
ΕΠΕΑΕΚ: Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Εκπαίδευσης και Αρχικής Επαγγελματικής Κατάρτισης
ΕΠΕΝ: Εθνική Πολιτική Ένωση
ΕΠΛ: Ενιαία Πολυκλαδικά Λύκεια
ΕΡΕ: Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση
ΕΣΑΚ: Ενιαία Συνδικαλιστική Αγωνιστική Κίνηση (ΚΚΕ)
ΕΣΑΠ: Εθνικό Συμβούλιο Ανώτατης Παιδείας
ΕΣΣΕ: Εθνική Σπουδαστική Ένωση Ελλάδας
ΕΣΥΠ: Εθνικό Συμβούλιο για την Παιδεία
ΕΥΔΑΠ: Εταιρεία Ύδρευσης και Αποχέτευσης Πρωτεύουσας
ΕΦΕΕ: Εθνική Φοιτητική Ένωση Ελλάδας
ΗΠΑ: Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής
ΙΕΚ: Ινστιτούτο Επαγγελματικής Κατάρτισης
ΚΑΤΕΕ: Κέντρα Ανώτερης Τεχνικής και Επαγγελματικής Εκπαίδευσης
ΚΔΕ: Κομμουνιστική Διεθνιστική Ένωση
ΚΕΤΕ: Κέντρο Επαγγελματικής και Τεχνικής Εκπαίδευσης
ΚΚΕ: Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας
ΚΚΕ μ-λ: Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας μαρξιστικό-λενινιστικό
ΚΚΣΕ: Κομμουνιστικό Κόμμα της Σοβιετικής Ένωσης
ΚΝΕ: Κομμουνιστική Νεολαία Ελλάδας (ΚΚΕ)

ΚΝΕ-ΝΑΡ: Κομμουνιστική Νεολαία Ελλάδας- Νέο Αριστερό Ρεύμα
ΚΠΣ: Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης
ΜΑΚΙ: Μαθητική Ανεξάρτητη Κίνηση (ΝΔ)
ΜΑΤ-ΜΕΑ: Μονάδες Αποκατάστασης Τάξης-Μονάδες Ειδικών Αποστολών
ΜΑΧ: Μεγάλο Αμφιθέατρο Χημικών (ΕΜΠ)
ΜΕΑΚ: Μαθητική Ελληνική Αγωνιστική Κίνηση (ΕΝΕΚ)
ΜΕΚ: Μαθητικό Εθνικιστικό Κίνημα («4η Αυγούστου»)
Μ-Λ ΚΚΕ: Μαρξιστικό-Λενινιστικό Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας
ΜΟΔΝΕ: Μαθητική Οργάνωση Δημοκρατικής Νεολαίας Ελλάδας (ΚΚΕ)
ΜΠ: Μαθητική Πρωτοβουλία
ΝΑΡ: Νέο Αριστερό Ρεύμα
ΝΔ: Νέα Δημοκρατία
ΝΔ: Νομοθετικό Διάταγμα
ΝΚΑ: Νεολαία Κομμουνιστικής Απελευθέρωσης
ΝΟΒΑ: Νεολαιίστικη Οργάνωση Βάσης
ΝΠΔΔ: Νομικό Πρόσωπο Δημοσίου Δικαίου
ΝΠΙΔ: Νομικό Πρόσωπο Ιδιωτικού Δικαίου
ΟΑΕ: Οργανισμός Ανασυγκρότησης Επιχειρήσεων
ΟΑΚΚΕ: Οργάνωση για την Ανασυγκρότηση του ΚΚΕ
ΟΕΕΚ: Οργανισμός Επαγγελματικής Εκπαίδευσης και Κατάρτισης
ΟΙΕΛΕ: Ομοσπονδία Ιδιωτικών Εκπαιδευτικών Λειτουργών Ελλάδας
ΟΚΔΕ: Οργάνωση Κομμουνιστών Διεθνιστών Ελλάδας
ΟΚΕ: Ομάδα Κοινοβουλευτικού Έργου
ΟΛΜΕ: Ομοσπονδία Λειτουργών Μέσης Εκπαίδευσης
ΟΛΤΕΕ: Ομοσπονδία Λειτουργών Τεχνικής Επαγγελματικής Εκπαίδευσης
ΟΜΛΕ: Οργάνωση Μαρξιστών Λενινιστών Ελλάδας
ΟΝΕ: Οικονομική και Νομισματική Ένωση
ΟΝΝΕΔ: Οργάνωση Νέων Νέας Δημοκρατίας
ΟΟΣΑ: Οργανισμός Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης
ΟΣΕ: Οργάνωση Σοσιαλιστική Επανάσταση
ΟΤΑ: Οργανισμοί Τοπικής Αυτοδιοίκησης
ΟΤΕ: Οργανισμός Τηλεπικοινωνιών Ελλάδας
ΠΑΚ: Πανελλήνιο Απελευθερωτικό Κίνημα
ΠΑΜΚ: Πανελλήνια Αγωνιστική Μαθητική Κίνηση (ΠΑΣΟΚ)

ΠΑΣΚ: Πανελλήνια Αγωνιστική Συνδικαλιστική Κίνηση (ΠΑΣΟΚ)
ΠΑΣΟΚ: Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα
ΠΑΣΠ: Πανελλήνια Αγωνιστική Σπουδαστική Παράταξη (ΠΑΣΟΚ)
ΠΓΔΜ: Πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας
ΠΔ: Προεδρικό Διάταγμα
ΠΕΑΜ: Πανελλήνια Ένωση Αντιιμπεριαλιστών Μαθητών (ΜΛ ΚΚΕ)
ΠΕΑΣ: Πανελλήνια Ένωση Αντιιμπεριαλιστών Σπουδαστών (ΜΛ ΚΚΕ)
ΠΙΕ: Πανεπιστημιακά Ιδρύματα Εφαρμογών
ΠΚΣ: Πανσπουδαστική Κίνηση Συνεργασίας (ΚΝΕ)
ΠΜΣΠ: Προοδευτική Μαθητική Συνδικαλιστική Παράταξη (ΟΜΛΕ, ΚΚΕ μλ)
ΠΟΣΥΠ: Πανελλήνια Ομοσπονδία Συλλόγων Υπουργείου Παιδείας
Π-Π: Πειραϊκή-Πατραϊκή
ΠΠΣΠ: Προοδευτική Πανσπουδαστική Συνδικαλιστική Παράταξη
(ΟΜΛΕ, ΚΚΕ μλ)
ΠΣΕ: Προγράμματα Σπουδών Επιλογής
ΠΣΚ: Πανσπουδαστικές Συνδικαλιστικές Κινήσεις (ΚΝΕ)
ΡΑΝ: Ριζοσπαστική Αριστερή Νεολαία (ΕΑΡ)
ΣΑΠ: Συμβούλιο Ανώτατης Παιδείας
ΣΑΣΑ: Συντονιστικό Αγώνα Σχολείων Αθήνας (ΚΚΕ)
ΣΑΣΘ: Συντονιστικό Αγώνα Σχολείων Θεσσαλονίκης (ΚΚΕ)
ΣΕΕ: Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση
ΣΕΚ: Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα
ΣΣΕΚ: Σοσιαλιστική Συνδικαλιστική Εργατοϋπαλληλική Κίνηση
ΤΕΕ: Τεχνικά Επαγγελματικά Εκπαιδευτήρια
ΤΕΙ: Τεχνολογικά Εκπαιδευτικά Ιδρύματα
ΤΕΛ: Τεχνικό Επαγγελματικό Λύκειο
ΤΕΣ: Τεχνική Επαγγελματική Σχολή
ΥΠΕΠΘ: Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων
ΦΕΚ: Φύλλο Εφημερίδας της Κυβερνήσεως
ΦΠΑ: Φόρος Προστιθέμενης Αξίας

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Πεδίο έρευνας

Το 1969, δύο Δανοί εκπαιδευτικοί, ο Soren Hansen και ο Jesper Jensen, εξέδωσαν ένα ιδιότυπο μαθητικό εγχειρίδιο, το οποίο καταπιανόταν με τα προβλήματα και τις ανησυχίες των εφήβων-μαθητών της Δανίας, παρέχοντάς τους συμβουλές με ένα ιδιαίτερα φιλελεύθερο-προοδευτικό τρόπο. Σε μία εποχή που τα πρόσφατα γεγονότα του Μάη του 1968 και του φοιτητικού κινήματος στις ΗΠΑ λίγα χρόνια νωρίτερα είχαν δημιουργήσει ένα κύμα διεκδίκησης δικαιωμάτων από τη νεολαία, τους εργάτες και τα λαϊκά στρώματα, *Το κόκκινο βιβλιαράκι των μαθητών*, όπως ήταν ο τίτλος του, συνάντησε μεγάλη απήχηση μεταξύ των μαθητών των χωρών της Κεντρικής και Δυτικής Ευρώπης, αλλά και κατακραυγή εξ αιτίας του αιρετικού του χαρακτήρα από τους συντηρητικούς κύκλους.

Στην Ελλάδα *Το κόκκινο βιβλιαράκι* έφτασε καθυστερημένα, το 1975, λόγω και της επταετούς δικτατορίας, κεντρίζοντας όμως άμεσα το ενδιαφέρον των μαθητών, οι οποίοι μέσα από τις σελίδες του είχαν την ευκαιρία να ενημερωθούν και να προβληματιστούν για ζητήματα «ταμπού» για την ελληνική κοινωνία, όπως π.χ. οι σεξουαλικές σχέσεις, τα ναρκωτικά, το αλκοόλ και η αυτόβουλη διαχείριση του ελεύθερου χρόνου. Επίσης, *Το κόκκινο βιβλιαράκι* παρότρυνε τους μαθητές να συγκροτήσουν τα δικά τους μαθητικά συμβούλια για την καλύτερη υπεράσπιση των συμφερόντων τους, ενώ υποδείκνυε τις προϋποθέσεις που πρέπει να πληροί η οργάνωση μιας επιτυχούς μαθητικής διαμαρτυρίας (προπαγάνδισή της δράσης μέσω προκηρύξεων και μαθητικών εφημερίδων, ανάπτυξη συμμαχιών με καθηγητές κ.λπ.).¹

Η ταχύτατη εξαφάνιση του συγκεκριμένου πονήματος από τα ράφια των βιβλιοπωλείων υποδήλωνε την αμφισβήτηση της εκπαιδευτικής πραγματικότητας από τους Έλληνες μαθητές, που βίωναν και την ανάγκη να συν-διαμορφώσουν το πεδίο της νέας μεταπολιτευτικής εποχής, το οποίο χαρακτηριζόταν από πολλαπλές τομές σε όλα τα επίπεδα (πολιτικό, κοινωνικό, οικονομικό, ιδεολογικό). Η έλευση της Μεταπολίτευσης σηματοδοτούσε όχι μόνο τη ρήξη με ό,τι σήμαινε η απριλιανή δικτατορία, αλλά και η μετεμφυλιακή Ελλάδα, καθώς η επτάχρονη δικτατορία

¹ Andersen Bo Dan, Hansen Soren, Jensen Jesper, *Το κόκκινο βιβλιαράκι των μαθητών*, μτφρ. Ελένη Βαρίκα, εκδ. Βέργος, Ιανουάριος 1975.

αποτέλεσε την «παροξυστική επέκταση όλων των αντιδημοκρατικών και ανώμαλων στοιχείων» που η μετεμφυλιακή περίοδος περιέκλειε.² Επιπλέον, η εξέγερση του Πολυτεχνείου το 1973 αποτέλεσε το σύμβολο της νεολαίας (φοιτητών και μαθητών) για τη ρήξη με το παρελθόν και τη μετάβαση στην ελληνική πολιτεία της Μεταπολίτευσης: μια πολιτεία που θα ήταν δομημένη πάνω σε δημοκρατικές αρχές με αντιφασιστικά-προοδευτικά χαρακτηριστικά και σταθερό ευρωπαϊκό προσανατολισμό.

Οι φοιτητές –με τις μνήμες και την αναγνώρισή τους ως πρωταγωνιστών της κατάληψης του Πολυτεχνείου και εν γένει του αντιδικτατορικού αγώνα– επιζητούσαν την κεφαλαιοποίηση των αγώνων τους σε ηθικό, κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο. Έχοντας βγει βαθιά πολιτικοποιημένοι από τη δικτατορία, ανασυγκρότησαν άμεσα το δευτεροβάθμιο όργανό τους την ΕΦΕΕ (1975) και οργάνωσαν τη δράση τους γύρω από την εξελισσόμενη προσπάθεια αποχουντοποίησης των πανεπιστημίων. Κατά την πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο (1974-1981) συμμετείχαν με δυναμισμό σε συλλαλητήρια για το ΝΑΤΟ, το Κυπριακό, τις αμερικάνικες βάσεις κ.λπ., ενώ αποκορύφωμα των φοιτητικών κινητοποιήσεων ήταν οι καταλήψεις για το Ν. 815/1978 και τη μεταρρύθμιση στην ανώτατη εκπαίδευση. Προϊόντος ωστόσο του χρόνου άρχισαν να εμφανίζονται στις τάξεις των φοιτητών σημάδια υπερπολιτικοποίησης και έντονης κομματικοποίησης, τα οποία συντέλεσαν σημαντικά στη σταδιακή εξασθένηση και αδρανοποίηση του φοιτητικού κινήματος μετά την «αλλαγή» του 1981.

Η ιστορική καμπή της Μεταπολίτευσης έφερε στο προσκήνιο και τους μαθητές, το άλλο δηλαδή μεγάλο τμήμα της νεολαίας, οι οποίοι μέχρι τότε εμφάνιζαν περιορισμένη και μόνο συμβολική δράση εξ αιτίας της αδυναμίας ανάπτυξης της απαιτούμενης βούλησης και των οργανωτικών υστερήσεων που προσδιορίζονταν από τον ηλικιακό παράγοντα και το σχολικό και οικογενειακό περιοριστικό περιβάλλον.

Παρακινούμενη από την ισχνή καταγραφή και ανάλυση των μαθητικών δράσεων στην Ελλάδα μεταπολιτευτικά, η ερευνητική ματιά της παρούσας διατριβής παρακολούθησε τη μαθητική συλλογική δράση τους από τις πρώτες κιόλας μέρες μετά την πτώση της χούντας μέχρι το τέλος του 20ού αιώνα, εστιάζοντας κυρίως στην σύνδεσή τους με τις εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις της περιόδου. Παρά το γεγονός ότι οι διαμαρτυρίες των μαθητών μεταπολεμικά αντιμετωπίστηκαν στις περισσότερες των

² Βούλγαρης Γιάννης, *Η Ελλάδα από τη Μεταπολίτευση στην Παγκοσμιοποίηση*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2008, σ. 12-13.

περιπτώσεων από την ιστοριογραφία ως μέρος ή προέκταση των φοιτητικών κινητοποιήσεων, η διατριβή επιχείρησε να αναδείξει τη μαθητική νεολαία ως ξεχωριστό συλλογικό υποκείμενο και να ερευνήσει τη διαχρονική οργάνωση της διαμαρτυρίας της, καθώς και τον αντίκτυπό της στην εκπαίδευση και την κοινωνία.

Για την επίτευξη αυτού του σκοπού επικεντρώθηκα κυρίως στη μελέτη των πολιτικών παραγόντων –είτε αναφερόμαστε σε εκπαιδευτικές πολιτικές είτε τις ευρύτερες πολιτικές εξελίξεις–, χωρίς ωστόσο να παραβλέπω τους κοινωνικούς και πολιτισμικούς παράγοντες. Η επιλογή μου αυτή προέκυψε από τη μελέτη των πηγών, οι οποίες κατέδειξαν, κατά τη γνώμη μου, τις δύο αυτές παραμέτρους ως τις σημαντικότερες για την ανάλυση της μαθητικής δράσης στην περίοδο της Μεταπολίτευσης. Επιπλέον, η έντονη κομματικοποίηση και ιδεολογικοπολιτική πόλωση που σφράγισαν τον τόπο τουλάχιστον μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1990 –αφήνοντας πάντως το αποτύπωμά τους και τα επόμενα χρόνια– καθόρισαν εν πολλοίς και την οργάνωση της μαθητικής διαμαρτυρίας, με τις μαθητικές κομματικές παρατάξεις να αναπτύσσονται ραγδαίως και να επιχειρούν, τότε με μεγαλύτερη και τότε με μικρότερη επιτυχία, να ηγηθούν των μαθητικών κινητοποιήσεων της ερευνώμενης 25ετίας. Ως εκ τούτου, μέσω της διατριβής πραγματοποιήθηκε μια λεπτομερής και αναλυτική καταγραφή της ιστορίας και της δράσης των μαθητικών παρατάξεων μεταπολιτευτικά.

Συγκεντρωτικά, τα ερευνητικά ερωτήματα που κλήθηκε να απαντήσει η διατριβή αναφέρονται στα εξής θέματα: 1) τους λόγους που οι μαθητές εναντιώνονται στα εκπαιδευτικά μέτρα, 2) τον τρόπο οργάνωσης και μορφοποίησης των κινητοποιήσεών τους, 3) το ρόλο της κατάληψης των σχολείων στην εξέλιξη του μαθητικού κινήματος, 4) την πρόσληψη και την αναπαράσταση των αγωνιστικών προσπαθειών των μαθητών μέσα από την οπτική των «μεγάλων», 5) τις αλλαγές που έφεραν στις επιδιωκόμενες ή εφαρμοζόμενες εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις με τις κινητοποιήσεις τους, 6) τη σχέση των κομμάτων με τους μαθητές και πώς τα πρώτα επιδρούν στην κινηματική δράση των δεύτερων, 7) τη συμβολή όλων των παραπάνω στη διαμόρφωση μιας κοινής συλλογικής διεκδικητικής ταυτότητας των μαθητών, και τέλος, 8) την ιστορική διαφοροποίηση ή τη συνάντηση της συλλογικής δράσης των μαθητών από το 1974 έως τα 1999 με τις εθνικές, αλλά και τις διεθνείς εξελίξεις και τομές.

Δομή

Η διατριβή διαρθρώνεται σε τρία μέρη που ανταποκρίνονται σε τρεις διαφορετικές διαδοχικές χρονικές περιόδους, κατά τη διάρκεια των οποίων αποτυπώνεται η εξέλιξη των μαθητικών κινητοποιήσεων στη Μεταπολίτευση.

Το Μέρος Α΄ της διατριβής ερευνά τις μαθητικές κινητοποιήσεις της περιόδου 1974-1990 και αποτελείται από τρία κεφάλαια. Το πρώτο κεφάλαιο ιχνηλατεί τις μαθητικές διαμαρτυρίες της περιόδου 1974-1981 υπό το πρίσμα της αναβίωσης των μαθητικών κοινοτήτων και της ίδρυσης των μαθητικών κομματικών παρατάξεων. Με σημείο τομής την αποχουνοποίηση του κράτους, δηλαδή την απαλλαγή του κρατικού μηχανισμού από πρόσωπα και πρακτικές που έδρασαν και αναδείχθηκαν επί χούντας, καταγράφονται αφενός μια σειρά από κυβερνητικές ενέργειες για τον εκδημοκρατισμό της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και αφετέρου οι δράσεις-αντιδράσεις των μαθητών και οι προσπάθειες μαζικοποίησης της διαμαρτυρίας τους απέναντι στα εμπόδια που ορθώνονται στο αναπτυσσόμενο εκσυγχρονιστικό πνεύμα· τέτοια ήταν το νέο σύστημα εισαγωγής στην τριτοβάθμια εκπαίδευση («Πανελλήνιες Εξετάσεις»), η μείωση του ορίου απουσιών, η διατήρηση της σχολικής ποδιάς και του διαχωρισμού των σχολείων σε αρρένων και θηλέων.

Ξεχωριστή αναφορά γίνεται στην εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1976, η οποία αποτελούσε τη βασικότερη κυβερνητική πρόταση για την επίτευξη του εκδημοκρατισμού στον τομέα της εκπαίδευσης. Η διατριβή παρακολουθεί εκ του σύνεγγυς την πορεία του εκδημοκρατισμού στην εκπαίδευση, και γενικότερα του κοινωνικού συστήματος κατά την περίοδο 1974-1981, και την αξιολογεί διαμέσου της εφαρμογής της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης και των όποιων αντιδράσεων των μαθητών απέναντι σε αυτήν (βλ. ιδιαίτερα τις αντιδράσεις για τη βαρύτητα που προσέδιδε η μεταρρύθμιση στην ανάπτυξη της τεχνικο-επαγγελματικής εκπαίδευσης έναντι της γενικής). Άλλωστε, όπως επισημαίνει η Χριστίνα Κουλούρη, στη νεότερη ελληνική ιστορία η επιτυχής εφαρμογή της εκάστοτε εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης αποτελούσε λυδία λίθο για τον εκσυγχρονισμό και τον εκδημοκρατισμό της ελληνικής κοινωνίας.³ Επιπλέον, εξετάζεται η έντονη πολιτικοποίηση των μαθητών

³ Κουλούρη Χριστίνα, «Ιστορία και ιστοριογραφία της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης: Διλήμματα και στερεότυπα», *Η Ελλάδα της Νεωτερικότητας, Κοινωνικές κρίσεις και ιδεολογικά διλήμματα (19ος-20ός αιώνας)*, Κείμενα για τη Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, επιμέλεια: Αρώνη-Τσίχλη Καίτη, Παπαγεωργίου Στέφανος, Πατρικίου Αλεξάνδρα, Παπαζήση, Αθήνα 2014, σ. 207-208.

καθ' όλη τη διάρκεια αυτής της πρώτης μεταπολιτευτικής περιόδου και ο τρόπος που αυτή επηρεάζει τη συγκρότηση ενός κοινού πεδίου συλλογικής δράσης.

Η «αλλαγή» που φέρνει το ΠΑΣΟΚ μετά την ανάληψη της εξουσίας το 1981 επενεργεί και στο μαθητικό χώρο με την εκ νέου τροποποίηση του κανονισμού των μαθητικών κοινοτήτων προς το προοδευτικότερο και την τοποθέτηση συνολικά της νεολαίας στο επίκεντρο του πολιτικού ενδιαφέροντος. Η επιβολή της δημοτικής στο σύνολο του δημόσιου τομέα, η καθιέρωση του μονοτονικού, η ψήφος στα 18 χρόνια, η εφαρμογή του πενθήμερου σχολείου και η κατάργηση της ποδιάς συνιστούν εκσυγχρονιστικά μέτρα, πλήρως εναρμονισμένα με το πρόταγμα της «αλλαγής», που επανακαθορίζουν το κοινωνικό-εκπαιδευτικό σύστημα και τις δράσεις των μαθητών. Το δεύτερο κεφάλαιο του Μέρους Α΄ της διατριβής περιγράφει τον αρχικά θετικό αντίκτυπο της «αλλαγής» στα σχολεία, η οποία όμως δεν είχε την ανάλογη συνέχεια λόγω και της οικονομικής περιδίνησης στην οποία είχε εν τώ μεταξύ περιέλθει η χώρα. Επίσης, στο ίδιο κεφάλαιο γίνεται διεξοδική αναφορά στις καταλήψεις των μαθητών των πολυκλαδικών λυκείων το Δεκέμβριο του 1986 και αναζητείται η συμβολική και ουσιαστική σημασία τους για την εν γένει εξέλιξη των μαθητικών κινητοποιήσεων. Τέλος, στο τρίτο κεφάλαιο αναλύονται τα γεγονότα που συντελούν στην πολιτική-κοινωνική-εκπαιδευτική κρίση της περιόδου 1988-1990 και επισημαίνονται οι επιδράσεις της στους μαθητές και τη δράση τους.

Το Μέρος Β΄ της διατριβής πραγματεύεται τις μαθητικές κινητοποιήσεις της περιόδου 1990-1, όταν πλέον στην κυβέρνηση βρίσκεται η ΝΔ. Αναλυτικά, επιχειρεί να ανιχνεύσει τους λόγους, για τους οποίους οι μαθητές προχώρησαν στην κατάληψη των σχολείων και σταδιακά οδηγήθηκαν στην κλιμάκωση του αγώνα τους. Για τον εντοπισμό των αιτιών των μαθητικών κινητοποιήσεων, το πρώτο κεφάλαιο του Μέρους Β΄ παρουσιάζει την πολιτική της ΝΔ και ειδικότερα τις αλλαγές που προώθησε στον τομέα της παιδείας (προεδρικά διατάγματα Κοντογιαννόπουλου, αλλαγή μαθητικού κανονισμού, σχεδιαζόμενο πολυνομοσχέδιο). Με την ιστορική αναδρομή και την ιστορικότητα των καταλήψεων ασχολείται το δεύτερο κεφάλαιο, επιδιώκοντας με αυτόν τον τρόπο να τεκμηριώσει τη «νομιμοποίησή» τους από την κοινωνία και την επακόλουθη υιοθέτησή τους από τους μαθητές ως βασικής μορφής δράσης εναντίον των εκπαιδευτικών μέτρων. Τα αρχειακά-γραπτά τεκμήρια συμπληρώνονται με τις προφορικές μαρτυρίες μαθητών της περιόδου, που καταγράφουν τη συλλογική μνήμη τους για τις καταλήψεις ως μορφής δράσης διαχρονικά. Το τρίτο κεφάλαιο περιέχει επίσης ένα εμπειριστατωμένο χρονικό των καταλήψεων και

ανάλυση της ενδοσχολικής και διασχολικής οργάνωσης των μαθητών. Επιπλέον, αποσκοπεί στη θεωρητική ερμηνεία της κινηματικής δράσης των μαθητών μέσω των επιλεγμένων θεωριών των κοινωνικών κινημάτων, για τις οποίες θα γίνει εκτενής παρουσίαση στη συνέχεια της Εισαγωγής, ενώ παρουσιάζει την αντανάκλαση των μαθητικών κινητοποιήσεων στα κόμματα, στους γονείς και τους καθηγητές και διερευνά τη διαλεκτική σχέση που αναπτύσσεται μεταξύ των συγκεκριμένων φορέων και των μαθητών. Στο τέταρτο –και τελευταίο– κεφάλαιο του Μέρους Β΄ το ερευνητικό ενδιαφέρον στρέφεται στην Πάτρα, όπου μετά από συμπλοκή υπέρμαχων και αντιμαχόμενων των καταλήψεων πέφτει νεκρός ο καθηγητής Νίκος Τεμπονέρας. Το συμβάν αυτό ουσιαστικά θα επιφέρει και το τέλος των κινητοποιήσεων, αφού η κυβέρνηση αποφασίζει να ικανοποιήσει όλα τα αιτήματα των μαθητών, ώστε να κατευνάσει τον κοινωνικό αναβρασμό. Η άποψη που διατυπώνεται και επιδιώκεται να στοιχειοθετηθεί με επάρκεια είναι ότι το μαθητικό κίνημα της περιόδου 1990-1 αποτελεί καθοριστικό μέρος ενός ευρύτερου συγκρουσιακού κύκλου στην κοινωνία, απόρροια του νεοφιλελεύθερου προγράμματος που επιχειρούσε να εφαρμόσει η ΝΔ, και συνάμα παρακαταθήκη για τον τρόπο που επιτελείται μία νικηφόρα διαμαρτυρία στο χώρο της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης.

Το Μέρος Γ΄ της διατριβής παρακολουθεί την εξέλιξη των μαθητικών κινητοποιήσεων στη δεκαετία του 1990, με αποκορύφωμα τις μαζικές μαθητικές καταλήψεις της περιόδου 1998-9. Συγκεκριμένα, το πρώτο κεφάλαιο αναφέρεται στη χρονική περίοδο μέχρι το 1996 και εστιάζει στην επανάληψη των καταλήψεων σε ετήσια βάση και στη διερεύνηση των παραγόντων που συντελούν στη σταδιακή θεσμοποίηση του μαθητικού κινήματος. Το κεφάλαιο καταγράφει τις σημαντικότερες μαθητικές κινητοποιήσεις της περιόδου, οι οποίες συντελούνται κατά κύριο λόγο στο χώρο της τεχνικής εκπαίδευσης με αφορμή την ίδρυση των ΙΕΚ, και παρακολουθεί την οργάνωση των μαθητών και την εξέλιξη των πολιτικών-κομματικών συσχετισμών στο εσωτερικό του μαθητικού κινήματος. Επίσης, ερευνά τη στάση των μαθητών απέναντι στο «Μακεδονικό Ζήτημα» και τη συμμετοχή τους στις εθνικιστικές κινητοποιήσεις της περιόδου, καθώς και το κατά πόσο αυτή συγκλίνει ή παρεκκλίνει από τις αγωνιστικές δράσεις τους για την εκπαίδευση. Τέλος, περιγράφονται και αναλύονται το Μαθητικό Συμπόσιο και η Βουλή των Εφήβων, δύο νέοι θεσμοί που έφερε η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ το 1996, επιχειρώντας να επηρεάσει και υπόρρητα να κατευθύνει τον μαθητικό συνδικαλισμό μακριά από την επιρροή των κομματικών παρατάξεων.

Στο δεύτερο κεφάλαιο του Μέρους Γ΄ της διατριβής παρουσιάζονται οι σφοδρές μαθητικές κινητοποιήσεις της περιόδου 1998-9 εναντίον της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης Αρσένη, κατά τη διάρκεια μιας περιόδου που δόθηκε μεγάλη έμφαση στον «εθνικό εκσυγχρονισμό» στο πλαίσιο της επίτευξης του εθνικού στόχου για την είσοδο της Ελλάδας στην ΟΝΕ. Όπως έγινε με τις αντίστοιχες κινητοποιήσεις της περιόδου 1990-1, ερευνώνται τα αίτια της δυναμικής αντίδρασης των μαθητών απέναντι στα εκπαιδευτικά σχέδια της κυβέρνησης και αναλύεται ο τρόπος οργάνωσης του αγώνα τους, με επίκεντρο τις καταλήψεις των σχολείων. Μέσω της επεξεργασίας των προφορικών μαρτυριών των δρώντων υποκειμένων (μαθητών, γονιών και καθηγητών) επιχειρείται να καταδειχθεί η διάρθρωση των μαθητικών κινητοποιήσεων και η σχέση τους με τους κοινωνικούς και πολιτικούς φορείς. Επίσης, με τη συνδρομή της θεωρίας των κοινωνικών κινήματων απαντάται το ερώτημα εάν το μαθητικό κίνημα της περιόδου μπορεί να χαρακτηριστεί ως επιτυχές. Το κεφάλαιο ολοκληρώνεται με την παρουσίαση και ανάλυση της απόφασης της κυβέρνησης να νομοθετήσει το 1999 το «ιδιώνυμο» των σχολικών καταλήψεων, μια εξέλιξη που θα οδηγήσει στην ανάσχεση του μαθητικού κινήματος.

Πηγές

Επιχειρώντας να καταγράψω την εξέλιξη και τον αντίκτυπο των μαθητικών κινητοποιήσεων από το 1974 έως το 1999, στράφηκα στην αναζήτηση δεδομένων από πρωτογενείς και δευτερογενείς πηγές. Οι πρωτογενείς πηγές ήταν κυρίως μαθητικές προκηρύξεις, ανακοινώσεις, φυλλάδια, συγχρονικές αναφορές σε εφημερίδες και περιοδικά· ενώ οι δευτερογενείς ήταν αντίστοιχα τεκμήρια (εφημερίδες, περιοδικά, προκηρύξεις) προερχόμενα από άλλους φορείς και συλλογικότητες, τα οποία περιελάμβαναν αναφορές και ερμηνείες σχετικά με τα πρωτογενή ερευνητικά δεδομένα.

Για την επίτευξη αυτού του σκοπού εργάστηκα σε: α) αρχεία, όπως τα Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ), το Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (ΕΛΙΑ), η Εταιρεία Μελέτης της Ιστορίας της Αριστερής Νεολαίας (ΕΜΙΑΝ) και το Αρχείο της Ομοσπονδίας Λειτουργών Μέσης Εκπαίδευσης (ΟΛΜΕ)· καθώς και β) βιβλιοθήκες, όπως η Βιβλιοθήκη της Βουλής, η Εθνική Βιβλιοθήκη, η Βιβλιοθήκη του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου, η Δημοτική Βιβλιοθήκη Πατρών και οι Βιβλιοθήκες της Σχολής Μωραΐτη και του Κολλεγίου Αθηνών. Επίσης, κατόρθωσα να αποκτήσω και μερική πρόσβαση στις βιβλιοθήκες και μέρος των αρχειακών

συλλογών του ΠΑΣΟΚ, της ΝΔ, του ΚΚΕ και του ΝΑΡ. Πολύτιμα ήταν και τα ερευνητικά στοιχεία που προέκυψαν από αρχειακό υλικό ορισμένων εκ των αφηγητών-συνεντευξιαζόμενων της διατριβής. Επίσης, δεν έλειψαν και οι περιπτώσεις γνωστών, οι οποίοι μαζί με τη μαρτυρία τους για κάποια περίοδο των μαθητικών κινητοποιήσεων, μου διέθεσαν και αρχειακό υλικό τους.

Ιδιαίτερα συστηματική και εκτεινόμενη σε ολόκληρη την ερευνητική περίοδο ήταν η αποδελτίωση του Τύπου για την παρακολούθηση των σημαντικότερων μαθητικών κινητοποιήσεων (καταλήψεις, συλλαλητήρια και άλλες μορφές δράσης). Η συλλογή των παραπάνω πληροφοριακών στοιχείων προέκυψε από την αποδελτίωση διαφόρων πανελλαδικών και τοπικών εφημερίδων, που στην πλειονότητά τους βρίσκονται στη Βιβλιοθήκη της Βουλής. Σημαντικό υλικό αντλήθηκε από την καταγραφή των κοινοβουλευτικών συζητήσεων που εντοπίστηκαν στα Πρακτικά της Βουλής, όπως και από το διαδίκτυο: στην ιστοσελίδα του Εθνικού Τυπογραφείου (*Εφημερίδα της Κυβέρνησης*) για το εκπαιδευτικό νομοθετικό πλαίσιο και στην ιστοσελίδα της Ελληνικής Στατιστικής Αρχής για την εύρεση στατιστικών –οικονομικών, δημογραφικών και εκπαιδευτικών– στοιχείων.

Γενικά επισημαίνεται ότι το μεγαλύτερο μέρος του πληροφοριακού υλικού της διατριβής προήλθε από ερευνώμενες πηγές (πολιτικών και μαθητικών εφημερίδων, περιοδικών, προκηρύξεων κ.λπ.) κυρίως της Αθήνας και δευτερευόντως της Θεσσαλονίκης. Αυτό οφείλεται στο ότι στις δύο μεγαλύτερες πόλεις της χώρας υπήρξε η μαζικότερη μαθητική δράση, αλλά και η πλουσιότερη ενημέρωση σχετικά με αυτή. Παρ' όλα αυτά, υλικό αντλήθηκε και από πηγές άλλων διαμερισμάτων της χώρας (π.χ. Κρήτη, Κέρκυρα), στα οποία σημειώθηκαν γεγονότα καίριας σημασίας για την εξέλιξη των μαθητικών κινητοποιήσεων.

Βιογραφικές αφηγήσεις

Η διαπίστωση της ύπαρξης πραγματολογικών και νοηματικών κενών, όπως ανέκυπτε κατά τη διάρκεια συλλογής και επεξεργασίας του αρχειακού υλικού, με οδήγησε στη βιογραφική έρευνα και τη μέθοδο της προφορικής ιστορίας.

Την ανάγκη της ιστορίας να στηρίζεται εκτός από τα γραπτά τεκμήρια και σε προφορικές πηγές, υποστηρίζει ο Σπύρος Ασδραχάς: «όχι μόνο γιατί η τελευταία μπορεί να αναπληρώσει τα λεγόμενα κενά των γραπτών πηγών, όσο κυρίως γιατί η

προφορική παράδοση είναι ο δείκτης της “διάσωσης” των συμβάντων κι ακόμη των συμπεριφορών των συλλογικών σωμάτων στο παρόν». ⁴

Ωστόσο, αν και ο στόχος των βιογραφικών αφηγήσεων είναι να παρουσιαστεί «μια δεδομένη ιστορική ή κοινωνική κατάσταση μέσα από το λόγο των υποκειμένων», ⁵ η αξιοπιστία τους είναι πολλές φορές ελεγχόμενη, καθώς η αφήγηση των γεγονότων επηρεάζεται από τα ενδιάμεσα βιώματα των αφηγητών και την επιλεκτικότητα της μνήμης. ⁶

Σύμφωνα με τον Νικόλα Χρηστάκη, η βιογραφική προσέγγιση έχει «συνθετικό χαρακτήρα», διότι «μας επιτρέπει να κινηθούμε από το άτομο στην κοινωνία και από την κοινωνία στο άτομο: από τις “αντικειμενικές συνθήκες” στο βίωμα από το ψυχικό στο κοινωνικό και αντίστροφα». ⁷ Αυτή όμως η αμφίδρομη κίνηση μεταξύ ψυχολογίας και ιστορίας ή αλλιώς «ο τρόπος σύγκλισης μεταξύ υποκειμενικού και αντικειμενικού», όπως επισημαίνει η Luisa Passerini, είναι ένα από τα κύρια προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι βιογραφικές αφηγήσεις. ⁸ Η ερμηνεία που εμπεριέχει κάθε ένα από τα τρία στάδια της συλλογικής μνήμης (εισροή, μετάπλαση και εκροή) και οι πολλαπλές και επικαλυπτόμενες διαδικασίες που συντελούνται μεταξύ τους, δημιουργούν, σύμφωνα με τη Riki Van Boeschoten, αλληπάλλληλες ανασηματοδοτήσεις, οι οποίες αποτυπώνονται στις αφηγηματικές συνεντεύξεις. ⁹

Η βιογραφική αφηγηματική συνέντευξη αποτέλεσε βασικό εργαλείο για την ανάκληση της ατομικής –εν τέλει και συλλογικής– μνήμης των πληροφορητών της διατριβής. ¹⁰ Συνολικά πραγματοποιήθηκαν 29 «ανοιχτές» και «εις βάθος» συνεντεύ-

⁴ Ασδραχάς Σπύρος, *Ιστορικά Απεικασματα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1995, σ. 193.

⁵ Καλλεράντε Ευαγγελία, «Βιογραφική ανάλυση στην εκπαιδευτική έρευνα: Τεχνικές ανάδυσης της μικρο-ιστορίας της εκπαιδευτικής πολιτικής», *Προσχολική και Σχολική Εκπαίδευση*, τ. 3, τχ. 2, Εργαστήριο Παιδαγωγικών Ερευνών και Εφαρμογών, Πανεπιστήμιο Κρήτης 2015, σ. 5.

⁶ Τσιώλης Γιώργος, *Ιστορίες ζωής και βιογραφικές αφηγήσεις. Η βιογραφική προσέγγιση στην κοινωνιολογική ποιοτική έρευνα*, Κριτική, Αθήνα 2006, σ. 194-197.

⁷ Χρηστάκης Νικόλας, *Μουσικές Ταυτότητες. Αφηγήσεις ζωής μουσικών και συγκροτημάτων της ελληνικής ανεξάρτητης σκηνής ροκ*, Τυπωθήτω, Αθήνα 1999, σ. 92-3.

⁸ Πασσερίνι Λουίζα, *Σπαράγματα του 20ού αιώνα. Η Ιστορία ως βιωμένη εμπειρία*, Νεφέλη, Αθήνα 1998, σ. 28.

⁹ Μπουσχότεν Ρίκη Βαν, *Ανάποδα χρόνια. Συλλογική μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών (1900-1950)*, Πλέθρον, Αθήνα 1997, σ. 207, 212, 220. Για τα ζητήματα που δημιουργούνται από τη χρήση της προφορικής ιστορίας σχετικά με την αντικειμενικότητα των αφηγήσεων, την επιλεκτικότητα της μνήμης και το χρόνο που έχει μεσολαβήσει από τότε που συνέβη το γεγονός, βλ. *Προφορικές ιστορίες. Ένας οδηγός προφορικής ιστορίας για την κοινότητα και την εκπαίδευση*, Ρεπούση Μ. & Ανδρεάδου Χ. (επιμ.), Διεύθυνση Πολιτισμού και Εκπαίδευσης της Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Χανίων-Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Μάιος 2010, σ. 16-19.

¹⁰ Για τη σημασία της αφηγηματικής συνέντευξης στην επιστημονική έρευνα και την κατάλληλη οργάνωσή της από τους υποψήφιους συνεντευκτές βλ. Alheit Peter, «Η αφηγηματική συνέντευξη. Μια εισαγωγή», Παπαϊωάννου Σ., Alheit P., Olesen H.S. (επιμ.), *Κοινωνικός μετασχηματισμός, εκπαίδευση και τοπική κοινωνία*, εκδ. Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο/Ανώγεια 1998. Ειδικότερα για την

ξεις,¹¹ με τη χρήση ημιδομημένων ερωτηματολογίων, στην πλειονότητά τους με πρόσωπα (κυρίως μαθητές) που αναμείχθηκαν ενεργά στις μαθητικές κινητοποιήσεις της σχολικής χρονιάς 1990-1. Η μεγάλη δυναμική της συλλογικής δράσης εκείνη τη χρονική περίοδο καθώς και η έλλειψη πηγών, πέραν του καθημερινού πολιτικού Τύπου, για την καταγραφή και ανάλυσή της οδήγησαν συνειδητά το ερευνητικό εγχείρημα στη διενέργεια συνεντεύξεων για την άντληση των απαιτούμενων πληροφοριών. Το ίδιο συνέβη και για τις μαθητικές κινητοποιήσεις της περιόδου 1998-9, με μικρότερο πάντως δείγμα συνεντευξιζόμενων, απόρροια και της επανάληψης του ίδιου οργανωτικού προτύπου δράσης. Υπενθυμίζεται ότι ο τρόπος με τον οποίο συγκροτείται και εκδηλώνεται η μαθητική διαμαρτυρία κατά τη διάρκεια της 25ετίας αποτέλεσε μείζον ερώτημα της διατριβής και αυτό καθόρισε εν πολλοίς τα ποσοτικά και ποιοτικά χαρακτηριστικά των συνεντεύξεων. Για παράδειγμα, η απουσία εκτεταμένων μαθητικών κινητοποιήσεων σε συνδυασμό με την πληθώρα πρωτογενούς μαθητικού υλικού κατά τα έτη 1974-1985 συνετέλεσαν στην διεξαγωγή λιγότερων συνεντεύξεων με μαθητές της συγκεκριμένης περιόδου.

Όσον αφορά τη μεθοδολογία των συνεντεύξεων, ακολουθήθηκε η μέθοδος της χιονοστιβάδας (snowball method),¹² δηλαδή του εντοπισμού ανθρώπων με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, οι οποίοι ακολούθως μου σύστηναν άτομα με παρεμφερή γνωρίσματα, που με τη σειρά τους συμμετείχαν στην έρευνα κ.ο.κ. Παρά το γεγονός ότι το δείγμα των συνεντεύξεων, είτε αναφερόμαστε σε αυτό των επιμέρους περιόδων των μαθητικών κινητοποιήσεων είτε του συνολικού, δεν μπορεί να θεωρηθεί αντιπροσωπευτικό με βάση τα στατιστικά δεδομένα, εντούτοις ανταποκρίθηκε σε μεγάλο βαθμό στην άποψη περί «πληροφοριακού κορεσμού» (saturation effect) του Daniel Bertaux.¹³ Μεγάλη προσοχή επίσης δόθηκε ώστε το δείγμα των συνεντευξιζόμενων της περιόδου 1990-1 να απαρτίζεται από μαθητές διαφορετικών ιδεολογικών αποχρώσεων και κομματικών παρατάξεων, προκειμένου να

οργάνωση της συνέντευξης βλ. και *Προφορικές ιστορίες. Ένας οδηγός προφορικής ιστορίας για την κοινότητα και την εκπαίδευση*, ό.π., σ. 20-40.

¹¹ Σύμφωνα με τον Martin Kohli, η «ανοικτή» συνέντευξη, εν αντιθέσει προς την τυποποιημένη («κλειστή») συνέντευξη, υποδηλώνει μια επικοινωνιακή κατάσταση κατά την οποία διασφαλίζεται στον πληροφορητή μεγαλύτερη αυτενέργεια να τοποθετείται επί των διαλεγόμενων θεμάτων όσο και με τη σειρά που αυτός το επιθυμεί. (Παρατίθεται στο Τσιώλης Γιώργος, *ό.π.*, σ. 184.) Επίσης, η «εις βάθος» συνέντευξη, κατά τον Arthur Asa Berger, αποτελεί μια εκτεταμένη συζήτηση η οποία αποσκοπεί στην άντληση αναπάντεχων πληροφοριών, τις οποίες άλλες μορφές έρευνας δύσκολα μπορούν να αποκαλύψουν. (Berger Arthur Asa, *Media Research Techniques*, Sage, USA 1998, σ. 55.)

¹² Hanneman Robert A., Riddle Mark, *Introduction to social network methods*, 2005, σ. 8. Βρίσκεται στην ιστοσελίδα: <http://www.analytictech.com/networks.pdf> –τελευταία επίσκεψη στις 2.6.2015.

¹³ Bertaux Daniel, Thompson Paul, *Pathways to Social Class: A Qualitative Approach to Social Mobility*, Transaction Publishers 2007, σ. 14.

επιτυγχάνεται η όσο το δυνατόν μεγαλύτερη διαφοροποίηση των στάσεων και των αντιλήψεων απέναντι στη μαθητική διαμαρτυρία.

Όλες οι συνεντεύξεις της διατριβής πραγματοποιήθηκαν από τον Ιανουάριο του 2009 έως τον Απρίλιο του 2014 με τη χρήση μαγνητοφώνου, συνήθως σε κάποια καφετέρια ή στον επαγγελματικό χώρο του πληροφορητή, με μέση διάρκεια 1-1:30 ώρα. Μετά την ολοκλήρωση κάθε συνέντευξης προχωρούσα άμεσα στην απομαγνητοφώνησή της, όπου, εκτός από τις απαντήσεις των πληροφοριοδοτών μου, περιελάμβανα τα βασικά προσωπικά τους στοιχεία: έτος γέννησης, σε ποιο σχολείο και σε ποια τάξη πήγαιναν την εποχή των κινητοποιήσεων, την ακριβή ιδιότητά τους αν ήταν καθηγητές ή γονείς κ.λπ. Επίσης, στο περιθώριο του κάθε απομαγνητοφωνημένου κειμένου πρόσθετα ορισμένες παρατηρήσεις αναφορικά με σημεία της αφήγησης που μου κέντριζαν ιδιαίτερα το ενδιαφέρον. Τέλος, ως γενικότερο σχόλιο, πρέπει να επισημανθεί ότι κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων δημιουργήθηκε μια σχέση «ιδιότυπης οικειότητας και εμπιστοσύνης» μεταξύ συνεντευκτή και συνεντευξιαζόμενου,¹⁴ η οποία είχε ως αντίκτυπο την συλλογή πλούσιου πληροφοριακού υλικού που κάλυψε επαρκώς τις ανάγκες της διατριβής.

Επιλογές θεωρίας

Πέρα από την αναζήτηση δεδομένων από γραπτές και προφορικές πηγές, διεξήγαγα και βιβλιογραφική έρευνα, με σκοπό τη συστηματοποίηση και την ερμηνευτική αξιολόγηση των τεκμηριακών μου στοιχείων. Στηριγμένος λοιπόν σε βασικές μελέτες της σύγχρονης ελληνικής πολιτικής ιστορίας και της ιστορίας της εκπαίδευσης προσδιόρισα το πολιτικό-κοινωνικό-εκπαιδευτικό πλαίσιο, εντός του οποίου χρησιμοποίησα τις θεωρίες: κινητοποίησης των πόρων και πολιτικής διαδικασίας (μέσα από τη διάσταση της δομής πολιτικών ευκαιριών), προκειμένου να προβώ στην ενδελεχή ανάλυση των μαθητικών κινητοποιήσεων της μεταπολιτευτικής περιόδου.

Πιο εξειδικευμένα, για τη χαρτογράφηση του πεδίου ανάπτυξης της μαθητικής δράσης μεταπολιτευτικά στράφηκα στην μελέτη της ιστορίας της ελληνικής εκπαίδευσης. Η προσήλωση στη σύγχρονη εκπαιδευτική ιστορία στηρίχθηκε στο γεγονός ότι το σχολείο και κατ' επέκταση η δευτεροβάθμια εκπαίδευση συνιστούν βασικό χώρο κοινωνικοποίησης και πολιτικοποίησης των μαθητών, με αποτέλεσμα η οποιαδήποτε μεταβολή εντός του σχολικού-εκπαιδευτικού συστήματος να επηρεάζει

¹⁴ Τσιώλης Γ., *ό.π.*, σ. 179.

άμεσα τη διαπαιδαγώγηση και τη συμπεριφορά των τελευταίων και συνεπώς τις δράσεις τους.¹⁵ Επιπλέον, η πτώση της χούντας αποτέλεσε χρονική και ιστορική τομή και για τα εκπαιδευτικά πράγματα του τόπου, επαναπροσδιορίζοντας την έννοια και το περιεχόμενο της «εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης», που άρχισε να κινείται μετά την επταετία σε εκσυγχρονιστική τροχιά, συνδεδεμένη, με την πάροδο του χρόνου, όλο και περισσότερο με την κοινωνική αλλαγή. Όπως επισημαίνει χαρακτηριστικά ο Σήφης Μπουζάκης, «οι μεταβολές στην ελληνική εκπαίδευση μετά το 1974 προσιδιάζουν σε μεγάλο βαθμό με τις αντίστοιχες στις δυτικές αστικές κοινοβουλευτικές δημοκρατίες», επιχειρώντας με αυτόν τον τρόπο να καταδείξει την έστω και καθυστερημένη σύνδεση της Ελλάδας με τα διεθνή εκπαιδευτικά πρότυπα.¹⁶

Όσον αφορά δε την επιλογή της ανάλυσης των μαθητικών κινητοποιήσεων με τη χρήση των θεωριών των σύγχρονων κοινωνικών κινημάτων, προέκυψε από τον εξελικτικό μετασχηματισμό της μαθητικής διαμαρτυρίας κατά τη διάρκεια της Μεταπολίτευσης.¹⁷ Έχοντας ως βασική αρχή την άποψη πολλών σύγχρονων θεωρητικών, ότι δηλαδή ένα κίνημα αναφύεται όταν έχουμε οργανωμένη και παρατεταμένη αντιπαράθεση,¹⁸ παραθέτω ένα περιεκτικό ορισμό του Dieter Rucht, στον οποίο αναφέρονται όλα τα βασικά στοιχεία που το διαφοροποιούν από άλλες μορφές συλλογικότητας (κόμματα, ομάδες συμφερόντων) και μορφές δράσης (στάση εργασίας, αποχή, εξέγερση): ένα κοινωνικό κίνημα, λοιπόν, πρέπει να περιλαμβάνει μια σχετική διάρκεια δράσης, ένα επίπεδο συλλογικής συνείδησης, ένα δίκτυο ομάδων και οργανώσεων που κινητοποιείται, τη χρήση μεθόδων διαμαρτυρίας και τέλος την επίδραση στις διαδικασίες κοινωνικής αλλαγής.¹⁹

¹⁵ Αναφερόμενος στη θέση του Alain Touraine, ότι τα θέματα του σχολείου και εκπαιδευτικής πολιτικής αποτελούν το αγαπημένο πεδίο των νέων για την προβολή διεκδικήσεων, ο Henri Weber υποστηρίζει ότι μια εκπαιδευτική κρίση αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση για να αναπτυχθεί ένα ευρύ μαζικό κίνημα νεολαίας, αλλά δεν συνιστά σε καμία περίπτωση επαρκή προϋπόθεση. (Weber Henri, *Πρέπει να απαλλαγούμε από την κληρονομιά του Μάη του '68*, Ηλίβατον, Αθήνα 2014, σ. 127.)

¹⁶ Μπουζάκης Σήφης, *Εκπαιδευτικές Μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα, Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Γενική και Τεχνικοεπαγγελματική Εκπαίδευση*, τόμος Β', Gutenberg 42005, σ. 54.

¹⁷ Ο Μιχάλης Ψημίτης (*Εισαγωγή στα σύγχρονα κοινωνικά κινήματα*, Ατραπός, 2006, σ. 93) προσδιορίζει την εμφάνιση των σύγχρονων κοινωνικών κινημάτων μεταπολεμικά και τα συνδέει με μια σταδιακή μετάβαση από τις ανάγκες υλικού τύπου σε ανάγκες κυρίως μεταύλικού ή συμβολικού τύπου. Τέτοια κινήματα σε Ευρώπη και Αμερική είναι το φεμινιστικό, το φοιτητικό, το κίνημα ανθρωπίνων δικαιωμάτων, το φιλειρηνικό κ.λπ.

¹⁸ Σε αυτό το συμπέρασμα κατατείνει ο Σεραφείμ Σεφεριάδης επικαλούμενος μελετητές των κοινωνικών κινημάτων. (βλ. Σεφεριάδης Σεραφείμ, «Φάκελος Μαθήματος», Εισαγωγή στη Συγκριτική Πολιτική, εαρινό εξάμηνο 2004-5, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2005 –βρίσκεται στην Βιβλιοθήκη του Παντείου.)

¹⁹ Rucht Dieter, *Modernisierung und neue soziale Bewegungen*, Campus Verlag, Frankfurt 1994, σ. 76-77. Όπως μεταφέρεται στο Καβουλάκος Κάρολος Ιωσήφ, *Αστική πολιτική και κοινωνικά κινήματα*

Επιχειρώντας μια σύντομη σκιαγράφιση της Θεωρίας της Κινητοποίησης των Πόρων (ΘΚΠ), που χρησιμοποίησα ως βασικό θεωρητικό μοντέλο, σημειώνω ότι η συγκεκριμένη θεωρητική προσέγγιση στη μελέτη των κοινωνικών κινήματων εμφανίστηκε τη δεκαετία του 1970, όταν αμερικάνοι πολιτικοί επιστήμονες αμφισβήτησαν την εγκυρότητα του δομολειτουργικού μοντέλου για την ανάλυση της συλλογικής συμπεριφοράς, που είχε επικρατήσει μέχρι τότε. Η ΘΚΠ αποτελούσε επέκταση της θεωρίας της ορθολογικής επιλογής και ιδιαίτερα της θεώρησής της από τον Mancur Olson.

Ο Olson διατεινόταν ότι τα ορθολογικά άτομα συμμετέχουν σε μία συλλογική δράση για την επίτευξη κάποιου κοινώς επιδιωκόμενου σκοπού μόνο στην περίπτωση που το «ατομικό κόστος συμμετοχής δεν υπερβαίνει το ατομικό όφελος».²⁰ Σε διαφορετική περίπτωση επιλέγουν τη θέση του «λαθρεπιβάτη» («free-rider»), αφήνοντας τα υπόλοιπα μέλη της ομάδας να επωμιστούν το κόστος της συλλογικής δράσης. Για την αποτροπή αυτού του φαινομένου, μια μεγάλη ομάδα εξαναγκάζει ή παρέχει επιλεκτικά κίνητρα στους «λαθρεπιβάτες», ώστε να αναλάβουν «το κόστος ή το βάρος που ενέχει η προσπάθεια για την επίτευξη των σκοποθεσιών της ομάδας».²¹

Σύμφωνα με τη ΘΚΠ, η συσσώρευση πόρων συνιστά το καθοριστικό στοιχείο για την ενεργοποίηση των συλλογικών δρώντων και την εκδήλωση κινηματικής οργάνωσης και δράσης μέσα στους υπάρχοντες θεσμικο-πολιτικούς μηχανισμούς. Για να υπάρξει όμως συλλογική δράση, εκτός από τους εσωτερικούς πόρους (χρόνος, χρήμα, υποδομές οργάνωσης) απαιτείται και μία ακόμα παράμετρος: η δομή πολιτικών ευκαιριών. Η τελευταία προέρχεται από την αλληλεπίδραση των κινητοποιημένων με το πολιτικό σύστημα και συνίσταται στις ευκαιρίες που προσφέρει το δεύτερο για την εκδήλωση συλλογικής δράσης. Διαστάσεις της πολιτικής ευκαιρίας, όπως ο τύπος διακυβέρνησης, η ύπαρξη συμμάχων και οι μηχανισμοί καταστολής, ενθαρρύνουν ή αποθαρρύνουν τους δρώντες να χρησιμοποιήσουν τους πόρους για να διαμορφώσουν ένα κοινωνικό κίνημα.

Την ερευνητική κατεύθυνση του ανωτέρω θεωρητικού σχήματος επιχειρεί να ακολουθήσει η διατριβή μέσα από τις θέσεις των εκπροσώπων της συγκεκριμένης σχολής (ενδεικτικά αναφέρω τους: John McCarthy, Mayer Zald, Charles Tilly, Doug

της πόλης. Συγκριτική μελέτη των περιπτώσεων της Γερμανίας και των ΗΠΑ από τη δεκαετία του '60 ως τα μέσα της δεκαετίας του '90, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών 2005, σ. 9.

²⁰ Βλ. και Καβουλάκος Κάρολος Ιωσήφ, *ό.π.*, σ. 29-30.

²¹ Olson Mancur, *Η λογική της συλλογικής δράσης*, Παπαζήσης, Αθήνα 1991, σ. 9-10.

McAdam, Sidney Tarrow, Antony Oberschall κ.λπ.). Παρά το γεγονός ότι η ΘΚΠ μαζί με το θεωρητικό συμπλήρωμα των πολιτικών ευκαιριών κρίνεται ακόμα και από τους ίδιους τους υποστηρικτές της ως ατελής ή μερική («partial theory») για τη μελέτη των κινηματικών φαινομένων,²² δίνοντας ασύμμετρη βαρύτητα στην απάντηση του «πώς» και του «πότε», επιλέχθηκε ως η καταλληλότερη για την απάντηση των ερευνητικών μου ερωτημάτων. Σε αυτή μου την επιλογή συνέτεινε άλλωστε και το ότι το βασικό χαρακτηριστικό της ΘΚΠ, δηλαδή η συσχέτιση των πολιτικών δομών με την ανάπτυξη συλλογικής δράσης, εξυπηρετούσε το προαναφερόμενο πλαίσιο ανάλυσης της διατριβής.

Στον αντίποδα της ΘΚΠ βρίσκεται η σύγχρονή της Θεωρία των Νέων Κοινωνικών Κινήσεων (ΘΝΚΚ), η οποία αμφισβητεί την ορθολογική υποστήριξη της συλλογικής δράσης και επιδιώκει να κατανοήσει μέσω του πολιτισμικού πεδίου,²³ τα αίτια (το «γιατί») της δυσαρέσκειας που προκαλούν την εκδήλωση συλλογικής δράσης.²⁴ Ο Alberto Melucci, ένας εκ των εκφραστών της ΘΝΚΚ, προτείνει ως κεντρικό της μοντέλο τη συλλογική ταυτότητα. Σύμφωνα με τον ίδιο, τυχόν ματαίωση, αποστέρωση ή χειραγώγηση εντός του πλαισίου της συλλογικής συνύπαρξης ευνοεί την από κοινού κινητοποίηση.²⁵

Η συγκεκριμένη θεώρηση της συλλογικής ταυτότητας και η αλληλεπίδρασή της με τη συλλογική δράση, και ιδιαίτερα με τη μορφή που εκείνη λαμβάνει (βλ. εν προκειμένω κατάληψη και συλλαλητήριο), χρησιμοποιήθηκε επίσης ως ερμηνευτικό σχήμα των πληροφοριακών δεδομένων της διατριβής, μολονότι δεν εντάσσεται στη βασική θεωρητική προσέγγιση που έχει επιλεγεί. Η συγκεκριμένη ωστόσο ενέργεια δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ερευνητικά παράτυπη, καθώς, σύμφωνα με τον Μιχάλη Ψημίτη, οι δύο θεωρίες (ΘΚΠ και ΘΝΚΚ), αν και άκρως αντιθετικές στην αρχή, κατά την πάροδο των ετών συνέκλιναν σε αρκετά σημεία, με αποτέλεσμα τον σταδιακό αλληλοεμπλουτισμό με κριτήρια ανάλυσης και μεθόδους προσέγγισης.²⁶

²² Βλ. σχετικά: McCarthy J. D., Zald M. N., «Resource Mobilization and Social Movements. A partial theory», *American Journal of Sociology*, τχ. 82, 1977, σ. 1.212-1.241.

²³ Touraine Alain, *La voix et le regard*, Seuil, Paris, 1978, σ. 48.

²⁴ Για τη σύγκριση μεταξύ των δύο θεωρητικών προσεγγίσεων βλ. ενδεικτικά: Ψημίτης Μιχάλης, *ό.π.*, σ. 169-174· Davis Joseph E., «Narrative and Social Movements», *Stories of Change. Narrative and Social Movements*, State University of New York Press, Albany 2002, σ. 5-10· Καβουλάκος Κάρολος Ιωσήφ, *ό.π.*, σ. 18-9.

²⁵ Melucci Alberto, *Challenging Codes: Collective action in the Information Age*, Cambridge/New York: Cambridge University Press 1996, σ. 56 και Ψημίτης Μιχάλης, *ό.π.*, σ. 90-1. Η σύγκλιση των δύο θεωριών εμφανίζεται σε έργα των Donatella Della Porta, Mario Diani και Hanspeter Kriesi, αναφορές των οποίων υπάρχουν στη διατριβή.

²⁶ Ψημίτης Μιχάλης, *ό.π.*, σ. 112, 172-173.

Ορμώμενος επομένως και από αυτή την εξέλιξη, υιοθέτησα ορισμένες έννοιες της ΘΚΝΝ, όπως η «συλλογική ταυτότητα» και η «νοηματική πλαισίωση», για να πλαισιώσω τη σημασία των πόρων και των πολιτικών ευκαιριών για την ανάπτυξη του μαθητικού κινήματος.

Ανασκόπηση της θεματικής βιβλιογραφίας

Η διατριβή έρχεται να συνεχίσει μια σειρά μελετών, ερευνητικών δραστηριοτήτων και αντίστοιχων δημοσιευμάτων των τελευταίων χρόνων με επίκεντρο τις πολιτικές, πολιτισμικές και κοινωνικές εκφάνσεις της ελληνικής νεολαίας μεταπολεμικά.²⁷ Στόχος μου ήταν να εντάξω σε αυτό το ερευνητικό πεδίο τη μαθητική νεολαία ως πολιτικό υποκείμενο που οργανώνεται διαμέσου των μαθητικών κοινοτήτων, εντάσσεται σε κομματικούς σχηματισμούς, αλληλεπιδρά με τους πολιτικούς και τους κοινωνικούς φορείς, και σε περιόδους μετασχηματισμού των κοινωνικών και εκπαιδευτικών δομών επιχειρεί να κινητοποιηθεί δρώντας ως κίνημα.

Αναφορικά με την επισκόπηση της βιβλιογραφίας της διατριβής και ξεκινώντας από αυτήν που καταγίνεται με την πολιτική ιστορία, ο τόμος ΙΣΤ΄ της *Ιστορίας του*

²⁷ Ενδεικτικά βλ. Αβδελά Έφη, *Νέοι εν κινδύνω*, Πόλις 2013· Κατσάπης Κώστας, *Ήχοι και απόηχοι – Κοινωνική ιστορία του ροκ εν ρολ φαινομένου στην Ελλάδα, 1956-1967*, ΙΑΕΝ/ΓΓΝΓ, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών ΕΙΕ, Αθήνα 2007, και του ίδιου: *Το πρόβλημα “νεολαία”, μοντέρνοι νέοι, παράδοση και αμφισβήτηση στη μεταπολεμική Ελλάδα 1964-1974*, εκδ. Απρόβλεπτες, Αθήνα 2013· *Νεολαία: ο αστάθμητος παράγοντας*·, σειρά: Ανθρώπινες Σχέσεις, Πολύτροπον, Αθήνα 2008· Kornetis Konstantinos, *Student Resistance to the Greek military dictatorship: Subjectivity, Memory, and Cultural Politics, 1967-1974*, διδακτορική διατριβή, European University Institute, Department of History and Civilisation, Florence, January 2006 (βλ. και την έκδοσή της: Kornetis Kostis, *Children of the Dictatorship. Student Resistance, Cultural Politics and the “Long 1960s” in Greece*, Berghahn 2013)· Κολοβός Γιάννης, *Νεανικές υποκοουλτούρες και συγκρότηση κοινωνικής ταυτότητας: Η περίπτωση των πανκ στην Αθήνα, 1979-2013*, διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, 2013· Παπαθανασίου Ιωάννα με τη συνεργασία των Πολίνας Ιορδανίδου, Άντας Κάπολα, Τάσου Σακελλαρόπουλου, Αγγελικής Χριστοδούλου, *Η νεολαία Λαμπράκη τη δεκαετία του 1960. Αρχειακές τεκμηριώσεις και αυτοβιογραφικές καταθέσεις*, ΙΑΕΝ-ΓΓΝΓ, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών ΕΙΕ, Αθήνα 2008· *Αναδρομές*, ΕΜΙΑΝ, τχ. 1, Δεκέμβριος 2010· Επιπλέον, βλ. τα δημοσιευμένα Πρακτικά του Συνεδρίου *Η ελληνική νεολαία στον 20ό αιώνα. Πολιτικές διαδρομές, κοινωνικές πρακτικές και πολιτιστικές εκφράσεις* ΑΣΚΙ, Θεμέλιο 2010 και τους τρεις τόμους Πρακτικών των Συνεδρίων που διοργάνωσε το Ίδρυμα Πολιτισμού και Εκπαίδευσης «Ανδρέας Λεντάκης» το 2005, το 2007 και το 2011, υπό τον γενικό τίτλο *Δρόμοι της Νεολαίας*. Συγκεκριμένα: *Δρόμοι της Νεολαίας στη δεκαετία του '60: Πολιτικές δράσεις και πολιτισμικές παρεμβάσεις*, Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου, Ίδρυμα Πολιτισμού και Εκπαίδευσης «Ανδρέας Λεντάκης», Αθήνα 2006· *Δρόμοι της Νεολαίας: Από τη δεκαετία του '60 ως τη Μεταπολίτευση*, Πρακτικά Β΄ Συνεδρίου, Ίδρυμα Πολιτισμού και Εκπαίδευσης «Ανδρέας Λεντάκης», Αθήνα 2009· *Δρόμοι της Νεολαίας: Από τη Μεταπολίτευση μέχρι Σήμερα*, Πρακτικά Γ΄ Συνεδρίου, Ίδρυμα Πολιτισμού και Εκπαίδευσης «Ανδρέας Λεντάκης», Αθήνα 2013. Βλ. ακόμα και διημερίδα *Ιστορικές Προσεγγίσεις για την ελληνική νεολαία στον 20ό αιώνα*, που συνδιοργανώθηκε από τα ΑΣΚΙ και την ΕΜΙΑΝ στις 24-25 Φεβρουαρίου 2012 (Αμφιθέατρο «Ιωάννης Δρακόπουλος», Κεντρικό κτίριο Πανεπιστημίου Αθηνών). Για τα πρακτικά της Διημερίδας βλ. <http://www.emian.gr/2012/04/xronikodihmeridas> –τελευταία επίσκεψη στις 15.6.2015.

*Ελληνικού Έθνους*²⁸ και ο 10ος τόμος της *Ιστορίας του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*²⁹ ήταν δύο επίτομα συλλογικά έργα που έπαιζαν καθοριστικό ρόλο στην απόκτηση επαρκούς γνώσης των πολιτικών και κοινωνικών εξελίξεων της υπό διερεύνηση 25ετίας. Επιπλέον, για την ανάλυση των ιστορικών γεγονότων της περιόδου κατέφυγα στα βιβλία του Γιάννη Βούλγαρη, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974-1990* και *Η Ελλάδα από τη Μεταπολίτευση στην Παγκοσμιοποίηση*.³⁰ Άξιο μνείας για την εναργή και ολοκληρωμένη παρουσίαση της μεταπολεμικής πολιτικής ιστορίας ήταν και το συλλογικό βιβλίο με τίτλο *Ελληνική Πολιτική Ιστορία 1950-2004*.³¹

Προχωρώντας στη βιβλιογραφία της ιστορίας της εκπαίδευσης, που κάλυψε σημαντικό επίσης κομμάτι της διατριβής, ένα γενικότερο σχόλιο που θα ήταν πρόσφορο να διατυπωθεί είναι ότι η έλευση της Μεταπολίτευσης αποτέλεσε κομβικό σημείο όχι μόνο για την εκπαίδευση, όπως αναφέρθηκε στο προηγούμενο υποκεφάλαιο, αλλά συνεπέφερε από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 και την άνθηση των ιστορικών μελετών της. Ως εκ τούτου, τις επόμενες μεταπολιτευτικές δεκαετίες, πολυάριθμες ήταν οι εργασίες και τα βιβλία που εκδόθηκαν, πραγματευόμενα κυρίως τις εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις από το 19ο αιώνα έως τη σύγχρονη εποχή.³² Όσον αφορά ειδικότερα την μελετώμενη βιβλιογραφία, βιβλία και άρθρα των Αλέξη Δημαρά, Χαράλαμπου Νούτσου, Σήφη Μπουζάκη, Ανδρέα Καζαμία, Μιχάλη Κασσωτάκη, Θεοφάνη Χατζηστεφανίδη, Χρήστου Κάτσικα, Κώστα Θεριανού κ.ά., αποτέλεσαν σημαντική πηγή για την άντληση πραγματολογικού υλικού και την εξακρίβωση της κοινωνικής θέσης των μαθητών ανά περίοδο.³³

Τέλος, σε σχέση με τη βιβλιογραφία των κοινωνικών κινημάτων, σημαντικά για την περαίωση της διατριβής, καθώς και για την εξοικείωση κάποιου μελετητή με τις βασικές αρχές των διάφορων κινηματικών θεωριών, ήταν το βιβλίο του Μιχάλη

²⁸ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΣΤ' [1941-2000], Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., Αθήνα 2000.

²⁹ *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000, τόμος 10ος: Η Ελλάδα της ομαλότητας, 1974-2000*, Ελληνικά Γράμματα 2003.

³⁰ Βούλγαρης Γιάννης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974-1990*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2005. Βούλγαρης Γιάννης, *Η Ελλάδα από τη Μεταπολίτευση στην Παγκοσμιοποίηση*, Πόλις, Αθήνα 2008.

³¹ *Ελληνική Πολιτική Ιστορία 1950-2004*, Βούλγαρης Γιάννης, Νικολακόπουλος Ηλίας, Ριζάς Σωτήρης, Σακελλαρόπουλος Τάσος, Στεφανίδης Ιωάννης, Θεμέλιο, Αθήνα 2011.

³² Για την επισκόπηση της βιβλιογραφίας και ιστοριογραφίας της εκπαίδευσης της ερευνώμενης περιόδου βλ. Κουλούρη Χριστίνα, «Η ιστοριογραφία της νεοελληνικής εκπαίδευσης: συνέχειες και ρήξεις (1967-2002)», *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002*, τ. Α', Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών (ΕΙΕ), Αθήνα 2004, σ. 495-510.

³³ Αναλυτικά τα έργα των συγκεκριμένων ερευνητών παρατίθενται στη Βιβλιογραφία, στο τέλος της διατριβής.

Ψημίτη *Εισαγωγή στα σύγχρονα κοινωνικά κινήματα*³⁴ και τα διάφορα άρθρα και μελέτες του Νίκου Σερντεδάκι και του Σεραφείμ Σεφεριάδη, που μπορεί κανείς να δει λεπτομερώς στη Βιβλιογραφία της διατριβής. Αντίστοιχης σπουδαιότητας έργα στη διεθνή βιβλιογραφία για τη θεωρητική προσέγγιση των σύγχρονων κοινωνικών κινήματων, την ανάλυση της διάρθρωσής τους, των μορφών δράσης και οργάνωσής τους και την αλληλόδρασή τους με την κοινωνική και πολιτική δομή είναι τα ακόλουθα: *Social Movements: An Introduction* (Donatella Della Porta και Mario Diani), *Power in Movement: Social Movements, Collective Action and Politics* (Sidney Tarrow), *Comparative Perspectives on Social Movements: Political Opportunities, Mobilizing Structures, and Cultural Framings* (επιμέλεια: Doug McAdam, John D. McCarthy, Mayer N. Zald), *The Blackwell Companion to Social Movements* (επιμέλεια: David A. Snow, Sarah S. Soule, Hanspeter Kriesi) και *Social Movements: An Introduction* (Donatella Della Porta, Mario Diani).³⁵ Επίσης, πολύτιμη κατάθεση στη βιβλιογραφία των κοινωνικών κινήματων είναι το μεταφρασμένο και στα ελληνικά βιβλίο *Κοινωνικά Κινήματα 1768-2004* του Charles Tilly, το οποίο ερευνά ιστορικά κινήματα από τη γέννησή τους, καταγράφοντας τις μεταβολές στη λειτουργία και τις πρακτικές τους για τη διεκδίκηση των αιτημάτων τους.³⁶

Εν αντιθέσει με την πλούσια ξενόγλωσση και ελληνόγλωσση βιβλιογραφία για τα κοινωνικά κινήματα αλλά και την εγχώρια πολιτική ιστορία και ιστορία της εκπαίδευσης, δεν θα μπορούσε να ισχυρισθεί κάποιος το ίδιο και για τις μαθητικές κινητοποιήσεις, είτε πρόκειται για την Ελλάδα είτε για το εξωτερικό. Παρ' όλα αυτά, η περιορισμένη ενασχόληση της ελληνικής ακαδημαϊκής και ερευνητικής κοινότητας με τη μαθητική διαμαρτυρία και η συνακόλουθη ένδεια σχετικών επιστημονικών μελετών, δημιούργησαν –πέραν των αναμενόμενων προσκομμάτων στη συλλογή των δεδομένων– επιπλέον κίνητρο για τη διερεύνηση ενός αδιάβατου ερευνητικού πεδίου στον ευρύτερο χώρο της ιστορίας της νεολαίας. Επομένως, η σχολαστική εξιστόρηση και περιγραφή των γεγονότων από τη διατριβή, βασιζόμενη σε ένα ευρύ φάσμα γραπτών και προφορικών πηγών, δικαιολογείται σε μεγάλο βαθμό από την απουσία

³⁴ Ψημίτης Μιχάλης, *Εισαγωγή στα σύγχρονα κοινωνικά κινήματα*, Αθήνα, Ατραπός 2006.

³⁵ Για την πλήρη βιβλιογραφική αναφορά των συγκεκριμένων βιβλίων βλ. στη Βιβλιογραφία της διατριβής.

³⁶ Για την κυριότερη βιβλιογραφία σε σχέση με τη θεωρία κινητοποίησης των πόρων βλ. σ. 331, υποσ. 1092 της διατριβής.

σχετικών μελετών, οι οποίες σε άλλη περίπτωση θα λειτουργούσαν ως βάση τεκμηρίωσης και σύγκρισης.

Είναι ενδεικτικό ότι κατά τη διερεύνηση της ελληνικής βιβλιογραφίας εντοπίστηκαν μόλις τρεις εργασίες σχετικά με τις μαθητικές κινητοποιήσεις-καταλήψεις, που δημοσιεύθηκαν με αφορμή και τα γεγονότα της περιόδου 1990-1 (οι δύο πρώτες) και 1998-9 (η τρίτη) στα σχολεία. Συγκεκριμένα, πρόκειται για το βιβλίο του Αθανάσιου Γκότοβου, καθηγητή στο τμήμα Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, με τίτλο *Καταλήψεις: Ανορθόδοξες Μορφές Μαθητικής Διαμαρτυρίας*, (1996),³⁷ και τις δύο μελέτες της Χρυσής Βιτσιλάκη-Σορωνιάτη, καθηγήτριας της Σχολής Ανθρωπιστικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Αιγαίου, με τίτλο «Οι μαθητικές καταλήψεις του 1990: διαστάσεις κοινωνικοποίησης και απόκλισης» (1993)³⁸ και «Οι μαθητικές καταλήψεις: ανάλυση της ελληνικής εμπειρίας με βάση το θεωρητικό μοντέλο της “συλλογικής δράσης” (1999).³⁹

Στο βιβλίο του, ο Α. Γκότοβος στηριζόμενος στα δεδομένα μιας εμπειρικής έρευνας δείγματος 3.830 μαθητών επιχειρεί να περιγράψει και να ερμηνεύσει τις καταλήψεις ως ανομικά φαινόμενα, με επίκεντρο τις νοηματοδοτήσεις της κατάληψης ως δυνητικού και πραγματικού ενεργήματος από τους μαθητές, τους γονείς, τους εκπαιδευτικούς, τους δημοσιογράφους κ.λπ. Στα ίδια μεθοδολογικά μονοπάτια κινείται και η Βιτσιλάκη-Σορωνιάτη στη μελέτη της με τίτλο «Οι μαθητικές καταλήψεις του 1990: διαστάσεις κοινωνικοποίησης και απόκλισης», χρησιμοποιώντας ποσοτικές και ποιοτικές έρευνες για να συλλέξει τα στοιχεία που εξηγούν την ανεκτικότητα και ενίοτε συμπαράσταση από μεγάλο μέρος της κοινωνίας απέναντι σε μία αποκλίνουσα συμπεριφορά όπως η κατάληψη. Όσο για το δεύτερο άρθρο της, η συγγραφέας καταφεύγει στη θεωρία των κοινωνικών κινημάτων και επιλέγει το θεωρητικό μοντέλο της «συλλογικής δράσης» για να αναλύσει σε ένα πρώτο επίπεδο το φαινόμενο των ελληνικών μαθητικών καταλήψεων που καθιερώθηκε από τα τέλη της δεκαετίας του 1980.

³⁷ Γκότοβος Α.Ε., *Καταλήψεις: Ανορθόδοξες Μορφές Μαθητικής Διαμαρτυρίας*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1996.

³⁸ Βιτσιλάκη-Σορωνιάτη Χρυσή, «Οι μαθητικές καταλήψεις του 1990: Ερευνητικά πορίσματα και θεωρητικές προεκτάσεις», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τ. Γ', τχ. 11, Ιούλιος 1993.

³⁹ Βιτσιλάκη-Σορωνιάτη Χρυσή, «Οι μαθητικές καταλήψεις: ανάλυση της ελληνικής εμπειρίας με βάση το θεωρητικό μοντέλο της “Συλλογικής Δράσης”», *Πρακτικά της Επιστημονικής Διημερίδας: Προκλήσεις στη Σχολική Κοινότητα: Έρευνα και Παρέμβαση*, Πετρόπουλος Ν. (επιμ.), εκδ. Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, Αθήνα 2000.

Κοινό στοιχείο και των τριών παραπάνω μελετών είναι η προσέγγιση του φαινομένου των σχολικών καταλήψεων από τη νομική του πλευρά και η εξακρίβωση των λόγων της νομιμοποίησής του σε κοινωνικό και ψυχολογικό επίπεδο. Η διατριβή από τη μεριά της πραγματεύεται και αυτή το θέμα της νομιμοποίησης της κατάληψης στα σχολεία, αντλώντας μάλιστα στοιχεία και από τις συγκεκριμένες μελέτες. Ωστόσο, το πράττει σε ένα ευρύτερο ιστορικό πλαίσιο, παρακολουθώντας το μετασχηματισμό των κοινωνικών συμπεριφορών απέναντι στο φαινόμενο των καταλήψεων στη Μεταπολίτευση και χωρίς να δίνει βαρύτητα στις αιτιώδεις σχέσεις των καταλήψεων με τη διαδικασία κοινωνικοποίησης των μαθητών (Βιτσιλάκη) ή το γενικότερο κριτήριο της νομιμότητας που (δεν) διέπει την κοινωνία (Γκότοβος).

Το ίδιο περιορισμένα ήταν και τα ευρήματα της διερεύνησης της ξενόγλωσσης – αγγλικής και γαλλικής– βιβλιογραφίας που σχετίζεται με μαθητικές δράσεις μεταπολιτευτικά. Μέσα από ενδελεχή αναζήτηση βιβλίων και άρθρων στις ψηφιακά διαθέσιμες συλλογές του Πανεπιστημίου Αθηνών αλλά και γενικότερα στο διαδίκτυο, εντόπισα μόλις ένα βιβλίο και ένα άρθρο συναφές με το θέμα μου.

Το βιβλίο είναι της καθηγήτριας ιστορίας στο Πανεπιστήμιο της Βόρειας Καρολίνας (Ηνωμένες Πολιτείες) Gael Graham, με τίτλο *Νέοι Δρώντες: Αμερικάνοι Μαθητές Λυκείου στην Εποχή της Διαμαρτυρίας (Young Activists: American High School Students in the Age of Protest)*.⁴⁰ Στην έρευνά της η συγγραφέας καταπιάνεται με τη μαθητική δράση στις ΗΠΑ κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1960, που εκτυλίσσεται στον απόηχο των φοιτητικών κινητοποιήσεων της περιόδου εναντίον των φυλετικών διακρίσεων, του πολέμου του Βιετνάμ και των κυρίαρχων πολιτισμικών προτύπων. Οι μαθητές γίνονται μέρος και αυτοί του γενικότερου κοινωνικού ξεσηκωμού που διαπερνά όλη τη χώρα, ενώ παράλληλα αρθρώνουν και τις δικές τους διεκδικήσεις μέσω αποχών και συλλαλητηρίων για τη χαλάρωση των κανόνων σχολικής ενδυμασίας, τη συμμετοχή τους στη διοίκηση του σχολείου και την τροποποίηση του προγράμματος των σπουδών τους. Η συγκεκριμένη μελέτη δεν συνιστά τεκμηριωτική πηγή για τη διατριβή, ωστόσο η λεπτομερής καταγραφή των μαθητικών κινητοποιήσεων –χωρίς πάντως να υπάρχει και η ανάλογη θεωρητική πλαισίωση– την εντάσσει στην ίδια θεματική περιοχή με την διατριβή, οπότε μπορεί να θεωρηθεί επεξεργασία συγγενούς παραδείγματος.

⁴⁰ Graham Gael, *Young Activists: American High School Students in the Age of Protest*, Northern Illinois University Press, 2006.

Από την άλλη, το άρθρο του καθηγητή πολιτικών επιστημών στο Πανεπιστήμιο του Κονέκτικατ Cyrus Ernesto Zirakzadeh, με τίτλο «Παραδόσεις διαμαρτυρίας και το μαθητικό κίνημα στην Ισπανία και τη Γαλλία το 1986-7» («Traditions of protest and the high-school movements in Spain and France 1986-7»),⁴¹ προσομοιάζει σχεδόν απόλυτα με τη μεθοδολογία της παρούσας διατριβής. Ειδικότερα, επικεντρώνεται στην εξιστόρηση των μαθητικών κινημάτων της περιόδου 1986-7, με αφορμή τα μέτρα που κόμιζαν αντίστοιχες εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις των δύο κυβερνήσεων, εξετάζοντας τις δράσεις των μαθητών υπό το πρίσμα της θεωρίας της κινητοποίησης των πόρων και της δομής των πολιτικών ευκαιριών. Επίσης, το συγκεκριμένο άρθρο αποτέλεσε και ερευνητική πηγή για το συσχετισμό των γαλλικών μαθητικών κινητοποιήσεων με αυτών στα ελληνικά Πολυκλαδικά το Δεκέμβριο του 1986, για τις οποίες γίνεται αναφορά στο Μέρος Α' της διατριβής.

Δεδομένων λοιπόν των περιορισμένων και αποσπασματικών γραπτών τεκμηρίων και της βιβλιογραφίας σε ελληνικό και διεθνές επίπεδο, όπως παρουσιάστηκαν παραπάνω, η διατριβή φιλοδοξεί να προσεγγίσει το θέμα με ένα όσο το δυνατόν πιο σύνθετο μεθοδολογικά τρόπο: διαμέσου των μεθοδολογικών εργαλείων της πολιτικής ιστορίας και της ιστορίας της εκπαίδευσης· της εκτενούς καταγραφής και ανάλυσης όλων των γραπτών πηγών σχετικών με τη μαθητική διαμαρτυρία· της αξιοποίησης των συνεντεύξεων ως σημαντικής συμπληρωματικής πηγής, επεξεργασμένης με τους αυστηρούς μεθοδολογικούς κανόνες της προφορικής ιστορίας· και τέλος της ανάλυσης των ερευνητικών ευρημάτων μέσα από τις θεωρίες για τα σύγχρονα κοινωνικά κινήματα (ΘΚΠ και ΘΝΚΚ).

⁴¹ Zirakzadeh Cyrus Ernesto, «Traditions of protest and the high-school student movements in Spain and France in 1986-1987», *West European Politics*, 1989, σ. 220-237.

ΜΕΡΟΣ Α΄

**Η πρώτη περίοδος των μαθητικών κινητοποιήσεων
(1974-1990)**

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

Η γέννηση του μαθητικού κινήματος σε ένα αυστηρά κανονιστικό περιβάλλον (1974-1981)

Ήμασταν παιδιά στη Μεταπολίτευση, βρέφη, κουτάβια, δεκατριών, δεκατεσσάρων, δεκαπέντε χρονών. Είχαμε μόλις χάσει το σπουδαίο γεγονός, το Πολυτεχνείο. Κοιτάζαμε τους μεγαλύτερους με δέος, ακριβώς επειδή το είχαν ζήσει [...]. Εμείς μεγαλώναμε στα πούπουλα κατά κάποιον τρόπο [...]. Όμως μεγαλώναμε σε μια εποχή αναβρασμού, όταν φαινόταν ότι πολλά, όλα, η κοινωνία, η ζωή, οι νοοτροπίες μπορούσαν να αλλάξουν. Κι εμείς οφείλαμε να σπρώξουμε την ιστορία, να επιταχύνουμε αυτή την αλλαγή: από τα σχολικά βιβλία έως την καταπίεση ανθρώπου από άνθρωπο.⁴²

Το αίτημα για εκδημοκρατισμό της εκπαίδευσης

Με το τέλος της δικτατορίας, η κυβέρνηση «Εθνικής Ενότητας» υπό την ηγεσία του Κωνσταντίνου Καραμανλή έθεσε ως κεντρική επιδίωξή της την ομαλή επαναφορά και σταθεροποίηση της δημοκρατίας. Για την επίτευξη της δημοκρατικής ομαλότητας, η προσωρινή κυβέρνηση επιχείρησε να προωθήσει με γοργά βήματα την εκκαθάριση του κρατικού μηχανισμού από τους εγκαθιδρυμένους επί δικτατορίας θεσμούς, αλλά και από το προσωπικό που ενεργά είχε αναμιχθεί στην εφαρμογή της πολιτικής της χούντας.

Στο περιθώριο αυτό της επονομαζόμενης «αποχουντοποίησης» του κράτους, ο υπουργός Παιδείας Νικόλαος Λούρος κατά την έναρξη της σχολικής χρονιάς 1974-5 εξέδωσε εγκύκλιο (87797/28.9.1974) διαμέσου της οποίας καταργούσε την «προχουντική αντιδραστική και αναχρονιστική» εγκύκλιο 1010/11.3.1965⁴³ και μια σειρά άλλων εγκυκλίων της στρατιωτικής δικτατορίας, με χαρακτηριστικότερη αυτήν του Ιανουαρίου του 1971 (297/27.1.1971),⁴⁴ που περιελάμβανε οδηγίες με απόλυτα

⁴² Καστρινάκη Αγγέλα, *Και βέβαια αλλάζει!*, Κίχλη, 2014, σ. 253.

⁴³ «Ανακοίνωση του Κεντρικού Γραφείου Μαθητών του Ρήγα Φεραίου», *Θούριος*, φύλ. 4, 26.9.1974, σ. 14. Με την εγκύκλιο 1010 ο πρόεδρος της κυβέρνησης και υπουργός Παιδείας Γεώργιος Παπανδρέου στρεφόταν εναντίον της Νεολογίας Λαμπράκη και της πολιτικής δραστηριότητάς της στα σχολεία. Επίσης, τόνιζε ότι ο κομμουνισμός «είναι εχθρός του έθνους και της δημοκρατίας» και απευθυνόμενος προς τους καθηγητές, τους υποδείκνυε να μην δείξουν καμία ανοχή στην κομμουνιστική προπαγάνδα στα σχολεία. Σε οποιαδήποτε άλλη περίπτωση, οι καθηγητές αυτοί δεν θα «έχουν θέσιν εις την Εκπαίδευσιν».

⁴⁴ Σταυρίτη-Αναστοπούλου Λουίζα, «Μαθητικές κοινότητες και πολιτική διαπαιδαγώγηση», *Παιδεία και Πολιτική*, τχ. 3, Απρίλιος-Ιούνιος 1982, σ. 25.

ανελεύθερο χαρακτήρα βάσει των οποίων όφειλαν να οργανωθούν οι μαθητές σε όλα τα σχολεία για τη διαμόρφωση μαθητικών κοινοτήτων.⁴⁵

Σύμφωνα με την εγκύκλιο του Ν. Λούρου, οι ανωτέρω εγκύκλιοι καλλιεργούσαν τη νοοτροπία αναχρονιστικών πολιτικών διακρίσεων μεταξύ διδασκόντων και διδασκομένων και εμπόδιζαν την ηθική και πολιτική αγωγή των μαθητών. Όπως τόνιζε ο υπουργός, οι μαθητές θα έπρεπε να διαπαιδαγωγούνται με το πνεύμα των δημοκρατικών αρχών και γι' αυτό το λόγο το υπουργείο επρόκειτο να χαράξει το πλαίσιο οργάνωσης της σχολικής ζωής με σκοπό τη δημιουργία μαθητικών κοινοτήτων.⁴⁶ Επιπλέον, με συμπληρωματική του εγκύκλιο (104621/5.11.1974) ο Ν. Λούρος προέτρεπε τους καθηγητές, προς όφελος της εθνικής στρατηγικής της χώρας, να ενθαρρύνουν τη σύσταση «αυτοτελών μαθητικών επιτροπών», ώστε να αναπτυχθούν μαθητικές πρωτοβουλίες «δια την προβολήν και υποστήριξιν του Κυπριακού αγώνος».⁴⁷

Ωστόσο, έπειτα από προσωπική παρέμβαση του πρωθυπουργού Κωνσταντίνου Καραμανλή, η εγκύκλιος 87797/28.9.1974 αντικαταστάθηκε από νέα (2365/2/94723), καθώς κρίθηκε ότι ευνοούσε την πολιτική δραστηριότητα στα σχολεία. Η μεταγενέστερη εγκύκλιος ανέφερε ρητά ότι «κατ' ουδένα τρόπον δύναται να εισαχθή εις τα σχολεία της μέσης εκπαίδευσεως πνεύμα πολιτικού ή κομματικού ανταγωνισμού, πολλώ δε μάλλον η άσκησις παντός είδους προπαγάνδας».⁴⁸ Υπό τον φόβο μάλιστα της διάδοσης πολιτικών-κομματικών ιδεών ανάμεσα στους μαθητές, η κυβέρνηση είχε απαγορεύσει την κυκλοφορία «παντός εντύπου» εντός σχολικών χώρων (εγκύκλιος 78876/19.10.1974).⁴⁹

Τέτοια μαθητικά έντυπα –αριστερής ιδεολογίας– είχαν άλλωστε αρχίσει να κάνουν την εμφάνισή τους από την επαύριον της δικτατορίας, με έντονη κριτική

⁴⁵ Η Καλλιόπη Μουστάκα («Μαθητική Αυτοδιοίκηση», *Παιδαγωγικά Ανάλεκτα*, Αθήνα 1979, σ. 90-93) σημειώνει ότι η εγκύκλιος 297/27.1.1971 αφαιρούσε κάθε πρωτοβουλία από μαθητές και δασκάλους, καθώς προέβλεπε τον ορισμό επιτροπών μαθητών στις τάξεις του δημοτικού και του γυμνασίου βάσει βαθμολογίας, και όχι εκλογής, με αποτέλεσμα να ακυρώνεται επί της ουσίας ο σκοπός της μαθητικής αυτοδιοίκησης.

⁴⁶ Κουρταλίδης *Θανάσης*, *Μαθητικές Κοινότητες και Δημοκρατική Αγωγή*, Από την ιστορία στην επικαιρότητα, Μήνυμα, Αθήνα 1977, σ. 231-2.

⁴⁷ *Εκπαιδευτική Νομοθεσία*, τχ. 1-2, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1975, σ. 13. Στις 14 Αυγούστου 1974, ο τουρκικός στρατός εξαπέλυσε και δεύτερη, μετά τις 20 Ιουλίου 1974 («Αττίλας 1»), στρατιωτική εισβολή εναντίον της Κύπρου, η οποία πήρε την κωδική ονομασία «Αττίλας 2» και οδήγησε στην κατοχή του βόρειου τμήματος του νησιού από τους Τουρκοκύπριους. Οι μαθητές, αντιδρώντας στη de facto διχοτόμηση της Κύπρου και του διεθνούς σχεδίου ομοσπονδοποίησής της, συμμετείχαν δυναμικά στο συλλαλητήριο 20.000 και πλέον ατόμων, που διοργανώθηκε από τους φοιτητές την 1η Οκτωβρίου, με κατεύθυνση προς την αμερικάνικη πρεσβεία.

⁴⁸ *Μαθητικός Κόσμος*, φύλ. 2, 7.11.1974, σ. 6.

⁴⁹ *Πρακτικά της Βουλής*, Συνεδρίαση ΜΘ', 18.12.1975, σ. 1.649.

διάθεση απέναντι στα προβλήματα των μαθητών και της παιδείας, αλλά και κύριο αίτημα τη δημιουργία μαθητικών κοινοτήτων. Ο *Μαθητικός Κόσμος* ήταν μια από τις πρώτες μαθητικές εφημερίδες που εκδόθηκαν κατά τη Μεταπολίτευση και καθοδηγούνταν από ενδεκαμελή μαθητική επιτροπή, στην οποία το κάθε μέλος είχε «τις δικές του ιδεολογικοπολιτικές θέσεις».⁵⁰

Το Νοέμβριο του 1974, η εφημερίδα σχολιάζοντας τη δεύτερη εγκύκλιο Λούρου (2365/2/94723), η οποία ανέτρεπε μερικώς την πρώτη, σημείωνε ότι «αν και δεν ανταποκρινόταν τέλεια στις προσδοκίες των μαθητών» άνοιγε το δρόμο για «την ανάπτυξη της μαθητικής αυτοδιοίκησης».⁵¹ Αντιθέτως, εντελώς αρνητική στις ενέργειες του υπουργείου ήταν η στάση της Προοδευτικής Πανσπουδαστικής Συνδικαλιστικής Παράταξης (ΠΠΣΠ) –φοιτητική παράταξη της Οργάνωσης Μαρξιστών Λενινιστών Ελλάδας (ΟΜΛΕ)–, η οποία ζητούσε να καταργηθούν τα «υποκατάστατα της 1010 εγκυκλίου και να αφηθεί να αναπτυχθεί ο μαθητικός συνδικαλισμός χωρίς καθηγητικές ή υπουργικές κηδεμονίες».⁵²

Το επιτακτικό αίτημα για συγκρότηση μαθητικής αυτοδιοίκησης απέρρεε από την ανάγκη των μαθητών να οργανωθούν μαζικά για να αντιμετωπίσουν περιστατικά αυταρχικών συμπεριφορών από καθηγητές και διευθυντές σχολείων, αλλά και τις δυσκολίες του εξεταστικού συστήματος για την εισαγωγή τους στο πανεπιστήμιο. Πιο συγκεκριμένα, πολλές ήταν οι περιπτώσεις από την έναρξη της σχολικής περιόδου 1974-5, όπου μαθητές και μαθήτριες αποβλήθηκαν από τα σχολεία τους επειδή δεν τηρούσαν τους κανόνες ευπρεπούς εμφάνισης που όριζε το υπουργείο Παιδείας.⁵³ Αρκετές ήταν και οι περιπτώσεις τιμωρίας μαθητών λόγω απρεπούς

⁵⁰ *Μαθητικός Κόσμος*, φύλ. 1, Οκτώβριος 1974, σ. 1, 8. Οι μαθητές-συντάκτες της εφημερίδας τόνιζαν ότι η εφημερίδα δεν ελεγχόταν από πολιτικές παρατάξεις. Όμως ο *Μαθητικός Κόσμος* είχε σαφή αριστερά ιδεολογικά ελατήρια, ενώ από τα έντεκα μέλη της συντακτικής της επιτροπής ορισμένα ήταν προσκείμενα στο Ρήγα Φεραίο. Όπως συγκεκριμένα αναφέρει σχετικά με την εφημερίδα ο έγγραφος απολογισμός του γραφείου μαθητών του Ρ. Φ. για την περίοδο 1974-6: «Ο *Μαθητικός Κόσμος* μοναδικό μέσο παρέμβασης, ουσιαστικά δεν εξέφραζε τίποτα, γιατί δεν ήταν προϊόν μιας δημοκρατικο-συγκεντρωτικής λειτουργίας της οργάνωσης, αλλά ούτε εκφραστής ενός μαζικού φορέα που να υλοποιεί την αντίληψή μας για το μαθητικό κίνημα». («Απολογισμός Γραφείου Μαθητών», Απρίλιος 1976, δακτυλογραφημένο κείμενο, Δωρεά Σίσσους Βελισσαρίου, ΑΣΚΙ, κουτί 43.)

⁵¹ *Μαθητικός Κόσμος*, φύλ. 2, 7.11.1974, σ. 6.

⁵² *Σπουδαστικός Κόσμος*, τχ. 1 (περίοδος β'), Νοέμβρης 1974, σ. 42.

⁵³ Στο φύλλο της εφημερίδας *Ταχυδρόμος* στις 15 Οκτωβρίου 1974 (φύλ. 272, σ. 4) γίνεται αναφορά για την εμφάνιση των μαθητών-τριών στα σχολεία και στις αντιδικίες που δημιουργούνται μεταξύ των διευθύνσεων των γυμνασίων και των μαθητών επί του θέματος. Η εφημερίδα καλούσε το υπουργείο Παιδείας να παρέμβει με εγκύκλιό του ώστε να καθορίσει μια ενιαία αντίληψη που θα υιοθετείται από όλα τα σχολεία. Πράγματι, το υπουργείο εκδίδει εκείνη την εποχή εγκύκλιο με τίτλο «Περί ευπρεπούς εμφάνισης και εμφάνισης μαθητών και μαθητριών» (Αριθ. Πρωτ. Φ. 236.5/1/91240/8.10.74), στην οποία αποσαφηνίζει πώς πρέπει να εμφανίζονται οι μαθητές στα σχολεία. (*Εκπαιδευτική Νομοθεσία*, τχ. 11-12, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1974, σ. 158.)

συμπεριφοράς τους (π.χ. αποχή, αντιδικία με καθηγητή), που απηχούσε τα αριστερά τους φρονήματα ή της οικογένειάς τους, ενώ καταγγελίες υπήρξαν και για προσπάθειες διευθυντών να σαμποτάρουν τις μαθητικές εκδηλώσεις εορτασμού της επετείου του Πολυτεχνείου.⁵⁴ Επίσης, οι μαθητές της στ' τάξης ζητούσαν κατά τις απολυτήριες εξετάσεις να εξετάζεται μόνο η ύλη του β' τετραμήνου, όπως και την αύξηση του αριθμού εισακτέων στα ΑΕΙ.⁵⁵

Απόρροια της συσσώρευσης όλο και περισσότερων προβλημάτων στο χώρο της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης ήταν και η διοργάνωση στις 10 Οκτωβρίου 1974 στον Πειραιά της πρώτης μεγάλης παμμαθητικής συγκέντρωσης μετά τη Μεταπολίτευση, με τη συμμετοχή 2.000 περίπου μαθητών οι οποίοι διαδήλωναν για τη βελτίωση και τον εκδημοκρατισμό της παιδείας, καθώς και για ελεύθερο μαθητικό συνδικαλισμό.⁵⁶ Μαθητικές συγκεντρώσεις και διαδηλώσεις με αφορμή το αυστηρό εκπαιδευτικό κανονιστικό πλαίσιο έγιναν μέχρι τις γιορτές των Χριστουγέννων σε διάφορα σχολεία της χώρας, ενώ την εμφάνισή τους έκαναν και οι πρώτες αποχές από τα μαθήματα. Για παράδειγμα, στις 11 Οκτωβρίου μαθητές του Γυμνασίου Αρρένων Υμηττού, έχοντας και τη συμπαράσταση του Γυμνασίου Θηλέων της περιοχής, κήρυξαν την αποχή από τα μαθήματά τους, διότι ο σύλλογος των καθηγητών απέβαλε συμμαθητή τους που αντιμίλησε σε καθηγητή του, ο οποίος είχε προηγουμένως αναφερθεί προσβλητικά στις αριστερές καταβολές του μαθητή. Τελικώς, ύστερα από τρεις μέρες αποχής των μαθητών, η ποινή ανακλήθηκε.⁵⁷

Η οργάνωση αυτών των πρώτων συλλογικών δράσεων απέναντι στην κυβερνητική πολιτική έγινε από μαθητικές επιτροπές, οι οποίες είχαν αρχίσει στο μεταξύ να εκλέγονται σε πολλά σχολεία, καλύπτοντας έτσι την ανάγκη σχηματισμού ενός φορέα που θα συντόνιζε τις μαθητικές κινητοποιήσεις σε σχολικό και διασχολικό επίπεδο. Παρ' όλα αυτά, οι μαθητικές επιτροπές δεν έμελλε να μακροημερεύσουν, καθώς η νέα κυβέρνηση της ΝΔ που είχε εκλεγεί στις 17 Νοεμβρίου, προχώρησε τον Απρίλιο του 1975 στην ικανοποίηση του πολυπόθητου ζητούμενου των μαθητών

⁵⁴ Βλ. ενδεικτικά καταγγελίες από μαθητές στις εφημερίδες: *Θούριος*, φύλ. 5, 24.10.1974, σ. 15· *Μαθητικός Κόσμος*, φύλ. 3, 19.11.1974, σ. 8.

⁵⁵ Τα συγκεκριμένα αιτήματα διατυπώνονται σε πολλά μαθητικά και νεανικά έντυπα της εποχής. Βλ. ενδεικτικά *Μαθητικός Κόσμος*, φύλ. 6, 5 Μαρτίου 1975, σ. 3· *Μαθητική Γενιά*, έκτακτη έκδοση, 15.4.1975, σ. 1· *Αγωνιστής*, τχ. 20, 15-30 Σεπτεμβρίου 1975, σ. 2. Ειδικότερα για την αύξηση των εισακτέων στα ΑΕΙ βλ. σ. 65, υποσ. 136 της διατριβής.

⁵⁶ *Μαθητικός Κόσμος*, φύλ. 1, Οκτώβριος 1974, σ. 8.

⁵⁷ *Θούριος*, φύλ. 5, 24.10.1974, σ. 15.

κατά το προηγούμενο διάστημα, δηλαδή της θεσμοποίησης της μαθητικής αυτοδιοίκησης μέσω της έκδοσης κανονισμού μαθητικών κοινοτήτων.

Αναβίωση των μαθητικών κοινοτήτων

Ο πρώτος μεταπολιτευτικός κανονισμός λειτουργίας των μαθητικών κοινοτήτων, με την υπογραφή του υπουργού Παιδείας Παναγιώτη Ζέπου, τέθηκε σε εφαρμογή τη σχολική χρονιά 1975-6⁵⁸ και περιέγραφε ένα πλαίσιο λειτουργίας των μαθητικών κοινοτήτων που έμοιαζε να έχει αναλογίες με τις προσπάθειες της δεκαετίας του 1920, όταν αρχικά οι δημοτικιστές Αλέξανδρος Δελμούζος και Μιχάλης Παπαμαύρος οργάνωσαν τη μαθητική κοινότητα του Μαράσλειου Διδασκαλείου (1923-5) και στη συνέχεια οι συντηρητικοί Νικόλαος Εξαρχόπουλος και Γεώργιος Παλαιολόγος καθιέρωσαν σχολικές κοινότητες στο Πειραματικό Σχολείο του Πανεπιστημίου Αθηνών (1929-33).⁵⁹

Επηρεασμένοι από τη νέα παιδαγωγική αντίληψη που είχε αρχίσει να αναπτύσσεται από τα τέλη του 19ου αιώνα στη Δυτική Ευρώπη και έφερνε το παιδί στο κέντρο της σχολικής ζωής, οι Έλληνες παιδαγωγοί επιχείρησαν να μεταφέρουν στην Ελλάδα το πρότυπο των «Εξοχικών Παιδαγωγείων» (Landerziehungsheime) της Γερμανίας, των «Νέων Σχολείων» (New Schools) της Αγγλίας και τη Μαθητικής Κοινότητας του C. Burkhardt στην Ελβετία.⁶⁰ Η δημιουργία των μαθητικών κοινοτήτων στο εξωτερικό στηριζόταν σε διεπιστημονικά δεδομένα της ψυχολογίας, της παιδαγωγικής και της κοινωνιολογίας, και οι εμπνευστές τους έθεταν ως στόχο την απελευθέρωση και την αξιοποίηση της βούλησης του μαθητή για την ανάπτυξη του σχολικού έργου. Ίδιος ήταν ο στόχος και για τους Έλληνες συναδέλφους τους, σε συνάρτηση βέβαια με τις εθνικές αξίες και τις παραδόσεις της χώρας.⁶¹

⁵⁸ Η καθυστερημένη έκδοση του μαθητικού κανονισμού, στις 2 Απριλίου 1975 –ένα μόλις μήνα πριν τη λήξη των μαθημάτων– οδήγησε τη συντριπτική πλειονότητα των σχολείων να ξεκινήσουν την εφαρμογή τους από το επόμενο σχολικό έτος, παρότι η υπουργική εγκύκλιος με τον κανονισμό είχε το χαρακτήρα της κατεπείγουσας διαταγής για άμεση εκτέλεση.

⁵⁹ Για τη λειτουργία των μαθητικών κοινοτήτων στο Μαράσλειο βλ. Δελμούζος Αλέξανδρος, *Οι πρώτες προσπάθειες στο Μαράσλειο 1923-6*, εκδ. Δημητράκου, Αθήνα 1929. Αντιστοίχως για τις μαθητικές κοινότητες στο Πειραματικό Σχολείο Αθηνών βλ. αναλυτικά: Τσίριμπας Δημήτριος, *Πώς εφαρμόζεται η αυτοδιοίκησης και οι μαθητικές κοινότητες: εν τω δημοτικό σχολείο και τω γυμνασίω του Πειραματικού Σχολείου του Πανεπιστημίου Αθηνών*, Δημητράκου Α.Ε. 1933.

⁶⁰ Βλ. Κουρταλίδης Θ., *ό.π.*, σ. 24-28· «Οι μαθητικές κοινότητες παλιός θεσμός με νέες προοπτικές», *Θέματα Παιδείας 1*, Σύγχρονη Εποχή, 1981, σ. 145-150· Ασπρογέρακας Νίκος, Θεοδοροπούλου Δήμητρα, «Οι μαθητικές κοινότητες ως μέσο πολιτικής και κοινωνικής αγωγής των μαθητών – δεδομένα προτάσεις–», *Λόγος και Πράξη*, τ. 10, τχ. 38, Άνοιξη 1989, σ. 66-7· Δημαράς Αλέξης, Κοιμιά Ελευθερία, *Οι μαθητικές κοινότητες στην Ελλάδα: η εξέλιξη ενός θεσμού (1900-1981)*, έκθεση πορείας της έρευνας και φάκελος τεκμηρίων, Αρχείο ΙΑΕΝ, Έρευνες 1984.

⁶¹ Δελμούζος Αλέξανδρος, *Μελέτες και Πάρεργα*, τ. Α', Αθήνα 1958, σ. 174-5.

Ο Α. Δελμούζος στο έργο του *Δημοτικισμός και Παιδεία* το 1926 περιγράφει το όραμά του για τη λειτουργία της σχολικής ζωής με βασικό άξονα τη σχολική (μαθητική) κοινότητα: «Το στεγνό και αγέλαστο σχολείο των μεγάλων θα γίνη πραγματικό σχολείο των παιδιών [...]. Κέντρο σ' αυτή [τη σχολική ζωή] θα είναι το παιδί, τα παιδιά, και όχι ο δάσκαλος. Αυτά ελεύθερα θα κινούνται, θα δημιουργούν, θα ζουν τη δική τους ζωή και όχι “κατά παραγγελία”. Και δεν θα είναι άτομα σκόρπια, το καθένα για τον εαυτό του και με τον εαυτό του, αλλά ένα σύνολο οργανωμένο, μια σχολική κοινότητα. Και τη μορφή της θα τη δίνουν τα ίδια τα παιδιά ελεύθερα, και όχι οι μεγάλοι».⁶²

Ωστόσο, οι φιλελεύθερες προσπάθειες του Δελμούζου και των άλλων παιδαγωγών για ένα νέο τρόπο οργάνωσης της σχολικής ζωής, βασισμένο στην ιδέα της κοινωνικής αλληλεγγύης και της αυτενέργειας των μαθητών, συνάντησαν σφοδρές αντιρήσεις από τους συντηρητικούς παιδαγωγικούς κύκλους, με αποτέλεσμα να μην επεκταθούν σε άλλα σχολεία και να διακοπούν οριστικά από τη δικτατορία του Ιωάννη Μεταξά το 1936. Από εκείνο το χρονικό σημείο ξεκινά μία μακρά περίοδος, όπου η λειτουργία των μαθητικών κοινοτήτων απαγορεύτηκε και οι όποιες πρωτοβουλίες για τη συγκρότησή τους εντός των σχολείων ήταν λιγοστές και τις περισσότερες φορές θνησιγενείς. Μία από τις πιο αξιόλογες προσπάθειες οργάνωσης μαθητικής κοινότητας ήταν αυτή του καθηγητή Γυμνασίου Βαγιών Βοιωτίας Θανάση Κουρταλίδη, κατά τα σχολικά έτη 1965-6 και 1966-7, η οποία όμως σταμάτησε με βίαιο τρόπο το 1967,⁶³ αφού η χούντα έθεσε σε διαθεσιμότητα τον καθηγητή και εμπνευστή του επιτυχημένου εγχειρήματος. Επιπλέον, η επαναφορά του θεσμού των μαθητικών κοινοτήτων από τη δικτατορία το 1971 μέσω της προαναφερόμενης εγκυκλίου 297/27.1.1971 μόνο ως προσχηματική μπορεί να θεωρηθεί, αφού όχι μόνο δεν προέβλεπε στην αυτοέκφραση των νέων, αλλά σε αντιδιαστολή ήθελε «να τους μαζοποιήσει και να τους εντάξει στην προσπάθεια του “εθνοσωτήριου” της έργου».⁶⁴

Επανερχόμενοι στον πρώτο μεταπολιτευτικό μαθητικό κανονισμό (1975), παρατηρούμε ότι οι συντάκτες του έθεταν ως σκοπό των μαθητικών κοινοτήτων⁶⁵ «την οργάνωση της σχολικής ζωής με τη δημιουργία κατάλληλων προϋποθέσεων και συνθηκών ευνοϊκών, ώστε να υποβοηθήση των αγωγή που συντελείται στο σχολείο».

⁶² Δελμούζος Αλέξανδρος, *Δημοτικισμός και Παιδεία*, Ελληνοευρωπαϊκή Κίνηση Νέων, Αθήνα 1971, σ. 84.

⁶³ Περιγράφεται αναλυτικά στο Κουρταλίδης Θανάσης, *ό.π.*, σ. 81-142.

⁶⁴ Ασπρογέρακας Νίκος, Θεοδωροπούλου Δήμητρα, *ό.π.*, σ. 67.

⁶⁵ Μαθητική κοινότητα αποτελούσε κάθε τμήμα ή τάξη ενός σχολείου.

Η επιδίωξη αυτού του σκοπού, σύμφωνα με τις διατάξεις του κανονισμού, βασιζόταν στις παραδοσιακές αξίες με κυρίαρχα τα ελληνοχριστιανικά ιδεώδη, τα οποία παρέπεμπαν σε ένα συντηρητικό μοντέλο πολιτικής κοινωνικοποίησης. Πρωτοβάθμια όργανα της διοίκησης των κοινοτήτων ήταν η Γενική Συνέλευση και η Διοικούσα Επιτροπή (τριμελής), ενώ δευτεροβάθμιο όργανο ήταν το Γενικό Συμβούλιο Μαθητικών Κοινοτήτων, το οποίο απαρτιζόταν από τους προέδρους των τάξεων. Επιπλέον, η συμμετοχή των μαθητών στις κοινότητες ήταν υποχρεωτική, ενώ ο διευθυντής του σχολείου ανέθετε σε ένα σύμβουλο καθηγητή να «υποβοηθήσει»-επιτηρήσει το έργο τους. Τέλος, οι δραστηριότητες των μαθητικών κοινοτήτων οριοθετούνταν και απαριθμούσαν λεπτομερώς σε ένα αμιγώς πολιτιστικό πλαίσιο.⁶⁶ Μάλιστα, η βαρύτητα που προσέδιδε το υπουργείο στον καθορισμό του περιεχομένου των συγκεκριμένων δραστηριοτήτων φάνηκε και με την έκδοση στις 3 Οκτωβρίου 1975 –λίγες μέρες πριν τη διεξαγωγή των μαθητικών εκλογών– συμπληρωματικής προς τον κανονισμό εγκυκλίου με θέμα «Πολιτιστικά Εκδηλώσεις εις τα Γυμνάσια»: Η εγκύκλιος παρέθετε εκ νέου μια σειρά από βασικές πολιτιστικές εκδηλώσεις (εθνικές εορτές, ζωγραφική, μουσική κ.λπ.) και καλούσε τους καθηγητές και τους μαθητές, «συνεπικουρούμενων παρ' αρμοδίων εξωσχολικών παραγόντων», να τις πραγματοποιήσουν στο φάσμα δραστηριοτήτων των μαθητικών κοινοτήτων. Αξιοσημείωτο πάντως είναι το γεγονός ότι η κυβέρνηση, μη θέλοντας να παρεκκλίνει από το πνεύμα δημοκρατικότητας που διακατείχε την κοινωνία, δεν καθιστούσε την τήρηση της εγκυκλίου δεσμευτική («...η συμμόρφωσις προς το περιεχόμενον της παρούσης επ' ουδενί πρέπει να λάβη τον πειστικόν χαρακτήρα της απαρεγκλίτου... εκτελέσεως μιας επαχθούς εντολής...»)⁶⁷

Ποιοι ήταν όμως οι λόγοι της –εσπευσμένης– έκδοσης του μαθητικού κανονισμού από την κυβέρνηση Καραμανλή και κατ' επέκταση της οργάνωσης στα σχολεία μαθητικών κοινοτήτων, ενώ ο θεσμός των κοινοτήτων ήταν παραμελημένος (και) από τη δεξιά παράταξη για 40 περίπου χρόνια;

Πρώτον, η κυβέρνηση επιχειρούσε να εκτονώσει τη διάχυτη εξεγερσιακή διάθεση μεγάλης μερίδας μαθητών, που είχε πυροδοτηθεί από τον αντιδικτατορικό αγώνα και φαινόταν αυτό το πρώτο διάστημα της Μεταπολίτευσης να αναζητά τη συνέχισή της μέσα από νέες αγωνιστικές εμπειρίες. Η απεικόνιση αυτού του μαχητικού φρονήματος γίνεται εξ άλλου ορατή μέσα από τα πολλά αφιερώματα μαθητικών εντύπων

⁶⁶ «Κανονισμός Μαθητικών Κοινοτήτων», Εγκύκλιος ΥΠΕΠΘ 968/2.4.1975.

⁶⁷ Μέρος της εγκυκλίου (Φ. 210.4/12/101653) δημοσιεύεται στο Κουρταλίδης Θ., *ό.π.*, σ. 196-8.

της εποχής για τους μαθητές που συμμετείχαν στην εξέγερση του Πολυτεχνείου.⁶⁸ Επίσης, η κυβέρνηση έκρινε ότι ήταν η κατάλληλη συγκυρία για να αναγνωριστεί η συλλογική μαθητική ταυτότητα και οι μαθητές να εκφράσουν τις πρωτοβουλίες τους, έστω και μέσα από ένα ελεγχόμενο θεσμό.

Δεύτερον, και σε συνέχεια του προηγούμενου, η συντηρητική κυβέρνηση ήθελε να κατευθύνει τους μαθητές σε αυστηρά οριοθετημένους χώρους –μαθητικές κοινότητες– και σε πολιτιστικές δραστηριότητες και εκδηλώσεις σύμφωνες με τα ιδανικά που εκείνη πρέσβευε (πατρίδα, θρησκεία, οικογένεια), αποκόβοντάς τους από τις πολιτικές οργανώσεις που ήταν διαφορετικής ιδεολογίας.⁶⁹ Το αίτημα για ελεύθερο μαθητικό συνδικαλισμό και η αριστερή πολιτική σκοπιά με την οποία έβλεπαν τα προβλήματα της εκπαίδευσης αρκετοί μαθητές, ανησυχούσαν την κυβέρνηση, που από νωρίς διακήρυττε, με τη σύμφωνη γνώμη της Ομοσπονδίας Λειτουργών Μέσης Εκπαίδευσης (ΟΛΜΕ), ότι δεν πρόκειται να επιτρέψει με κανένα τρόπο τις κομματικές συζητήσεις και την πολιτική δραστηριότητα εντός των σχολείων.⁷⁰ Αναφορικά δε με τις αντίστοιχες ασχολίες των μαθητών εκτός των σχολείων, όπως τόνιζε ο υφυπουργός Παιδείας Χρυσόστομος Καραπιτέρης σε ομιλία του προς γυμνασιάρχες κατά την έναρξη του σχολικού έτους 1975-6, θα επιλαμβανόταν η αστυνομία. Επιπροσθέτως, ο υφυπουργός συμπλήρωνε ότι οι μαθητικές κοινότητες πρέπει να λειτουργούν στα πλαίσια που έχουν τεθεί μέσω του μαθητικού κανονισμού, υποδεικνύοντας το παράδειγμα ενός σχολείου του οποίου οι μαθητές ασχολήθηκαν με τη δεντροφύτευση.⁷¹

Παρά ωστόσο τις ενέργειες της κυβέρνησης να κρατήσει τον πολιτικό αναβρασμό που επικρατούσε στην κοινωνία μακριά από τις μαθητικές κοινότητες, η εμφάνιση στις αρχές του 1975 των πρώτων μαθητικών πολιτικών οργανώσεων υπό την κηδεμονία των μεγάλων κομματικών παρατάξεων έμελλε να φανερώσει ότι η ανάμειξη των μαθητών με την πολιτική ήταν αναπόδραστη.

⁶⁸ Βλ. ενδεικτικά *Μαθητικός Κόσμος*: φύλ. 2, 7.11.1974, σ. 1· φύλ. 4, 10.12.1974, σ. 3· *Μαθητική Γενιά*, φύλ. 4, 12.11.1975, σ. 4-5.

⁶⁹ Στην εγκύκλιο «Πολιτιστικά Εκδηλώσεις εις τα Γυμνάσια» (βλ. παραπάνω) τονιζόταν emphatically η ανάγκη δημιουργίας «κλίματος γνήσιας πατριωτικής εξάρσεως».

⁷⁰ *Πρακτικά της Βουλής*, Συνεδρίαση ΜΘ', 18.12.1975, σ. 1.649· *Μαθητική Γενιά*, φύλ. 6, 11.12.1975, σ. 3. Το νεοεκλεγέν ΔΣ της Ομοσπονδίας Λειτουργών Μέσης Εκπαίδευσης (πρώτο αιρετό συμβούλιο μετά την έκπτωση του διορισμένου από τη χούντα συμβουλίου), με έγγραφο του προς το υπουργείο Παιδείας υπογράμμιζε ότι «ο μαθητικός συνδικαλισμός και η κομματική προπαγάνδα δεν έχουν θέση στη σχολική ζωή» (*Δελτίον Ομοσπονδίας Λειτουργών Μέσης Εκπαίδευσης*, φύλ. 439, 15.10.1975, σ. 2). Επισημαίνεται ότι το ιδεολογικό προφίλ του νέου ΔΣ της ΟΛΜΕ ήταν κεντροαριστερό, χωρίς όμως να προβάλλει την πολιτική του ταυτότητα, και είχε ως πρόεδρο τον Πείσανδρο Τρομβούκη, παλιό συνδικαλιστικό στέλεχος πριν τη δικτατορία.

⁷¹ *Μόρφωση-Τέχνη-Ζωή*, τχ. 1, Ιανουάριος 1976, σ. 7· *Μαθητική Γενιά*, φύλ. 6, 11.12.1975, σ. 3.

Ίδρυση των μαθητικών παρατάξεων

Όλοι τούτοι οι νεολαίοι είναι γέννημα θρέμμα αυθεντικό της δικτατορίας. [...] Σχολιαρόπαιδα, οι Συνταγματάρχες κατ' ουσίαν τους έβγαλαν μέσ απ' τα σπίτια τους και μέσα από τα σφαιριστήρια, και τους ανάγκασαν να πολιτικοποιηθούν. Σκοτώνονται μεταξύ τους, παίζουν με τα συνθήματα, παίζουν ξύλο και με τις λέξεις. Τσακώνονται ποιανού τα πανώ θα πάνε πρώτα στη διαδήλωση. Ωστόσο, σημασία έχει ότι κρατούν όλοι πανώ, κι αυτό όσο να' ναι τους ξεχωρίζει από τους άλλους νεαρούς, και τους χαρίζει ένα κοινό ήθος.⁷²

Τα ίχνη της πρώτης μαθητικής παράταξης συνδεδεμένης με πολιτικό κόμμα που δραστηριοποιήθηκε από τις πρώτες κιόλας μέρες της Μεταπολίτευσης, εντοπίζονται στην τελευταία φάση της δικτατορικής περιόδου, το 1973.⁷³ Τότε το ΚΚΕ αποφάσισε να εκμεταλλευτεί τους μαθητικούς πυρήνες που είχε διάσπαρτους σε μεγάλες πόλεις (Αθήνα, Πειραιάς, Θεσσαλονίκη, Λάρισα, Γιάννενα, Ηράκλειο κ.λπ.) και να δημιουργήσει τις βάσεις για την ίδρυση της συντεταγμένης μαθητικής νεολαίας του, η οποία πήρε το όνομα Μαθητική Οργάνωση Δημοκρατικής Νεολαίας Ελλάδας (ΜΟΔΝΕ).⁷⁴ Με βάση το καταστατικό της ΜΟΔΝΕ, σκοπός της ήταν το «πλάτεμα του μαθητικού κινήματος»⁷⁵ και «η ένταξη αυτού στο αντιφασιστικό και αντιμπερλιαστικό κίνημα του λαού για την ανατροπή της χούντας». Η μαθητική οργάνωση προέτασε την ικανοποίηση μια σειράς άμεσων επιδιώξεων, εκ των οποίων αρκετές συνέχιζαν να συνιστούν στόχους της και μετά την πτώση του αυταρχικού καθεστώτος (π.χ. κατάργηση εισαγωγικών για το γυμνάσιο, πληρέστερη κατάρτιση

⁷² Κουμανταρέας Μένης, «Οι νεολαίοι», *Αντί*, τχ. 139, 24.11.1979, σ. 12.

⁷³ Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνάς μου, η πρώτη μαθητική παράταξη που ιδρύθηκε –από «μαθητές και μαθήτριες των γυμνασίων και τεχνικών σχολών της Αθήνας και του Πειραιά»– μεταπολιτευτικά ήταν η Λαϊκή Παιδεία (10.11.1974). Από τα βασικά αιτήματα της αριστερής –κομμουνιστογενής κατά τα φαινόμενα παράταξης– ήταν η κατάργηση της «φασιστικής πειθαρχίας» στα σχολεία, η απομάκρυνση των καθηγητών που συνεργάστηκαν με τη χούντα, ο ελεύθερος συνδικαλισμός στα σχολεία και η δωρεάν παιδεία. Ωστόσο, η έλλειψη άλλων πληροφοριακών στοιχείων και η μη σύνδεση της με κάποιο κομματικό σχηματισμό δεν επιτρέπει την περαιτέρω αναφορά σε αυτή. («Ιδρυτική Διακήρυξη της μαθητικής παράταξης Λαϊκή Παιδεία», 10.11.1974, Συλλογή Γιώργου Χατζόπουλου-ΕΜΙΑΝ.)

⁷⁴ Βλ. Χαλβατζής Σπύρος, *Η πορεία της νεολαίας*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1986, σ. 86-7· *Μαθητικοί Ορίζοντες* [περιοδικό της μαθητικής ΚΝΕ που κυκλοφόρησε το Μάρτη του 1981], τχ. 17-18, 1983, σ. 2. Πρβλ. και μαρτυρία για τη δημιουργία της ΜΟΔΝΕ του μέλους του Γραφείου του ΚΣ της ΚΝΕ Γιώργου Γράβα. (*Μαθητικοί Ορίζοντες*, τχ. 21-22, Οκτώβριος-Νοέμβριος 1983, σ. 17.)

⁷⁵ Η αναφορά της ΜΟΔΝΕ και των άλλων παρατάξεων σε «μαθητικό κίνημα» κατά την πρώτη αυτή μεταπολιτευτική περίοδο είναι μάλλον κάτι πρόωφο και βεβιασμένο, όπως προκύπτει και από τη μελέτη των κινηματικών θεωριών. Ωστόσο, επιλέγεται –έστω και εν μέρει καταχρηστικά– να αναπαραχθεί ο όρος μαθητικό κίνημα σε αυτό το μέρος της διατριβής χωρίς περαιτέρω ανάλυση, ώστε να αποτυπωθεί εναργώς ο πολιτικός λόγος των μαθητικών παρατάξεων.

για να εκλείψει ο θεσμός των φροντιστηρίων, περισσότερες δαπάνες για την παιδεία, απόσυρση όλων των φασιστικών νόμων).⁷⁶

Η αποτελεσματική δουλειά της ΜΟΔΝΕ κατά τη διάρκεια του 1973 δεν άργησε να φανεί, αφού κατόρθωσε να εντάξει αρκετούς μαθητές στις τάξεις της και το σπουδαιότερο να τους ωθήσει να συμμετάσχουν δυναμικά στις διαδηλώσεις στο κέντρο της Αθήνας τις ημέρες της εξέγερσης του Πολυτεχνείου.⁷⁷ Η μαζικότητα και η μεγάλη αποδοχή της ΜΟΔΝΕ τον πρώτο καιρό της Μεταπολίτευσης ήταν σε μεγάλο βαθμό απότοκο της παρουσίας της στον αντιδικτατορικό αγώνα. Παρ' όλα αυτά, ο συγκεντρωτικός-δογματικός της χαρακτήρας και η άρνησή της να συνεργαστεί με άλλες μαθητικές παρατάξεις την έφεραν αντιμέτωπη με κατηγορίες αντιπάλων της για χειραγώγηση ή ακόμα και υπονόμηση του μαθητικού κινήματος.

Για την καλύτερη προπαγάνδισή των θέσεών της, η ΜΟΔΝΕ εξέδιδε από το φθινόπωρο του 1974 τη δεκαπενθήμερη εφημερίδα *Μαθητική Φωνή*,⁷⁸ ενώ η δράση της οργάνωσης με τη συγκεκριμένη ονομασία σταματά μετά το τέλος της σχολικής περιόδου 1976-7, όταν και μετονομάστηκε σε μαθητική ΚΝΕ –εντασσόμενη ουσιαστικά στην ΚΝΕ. Όσο για τη θέση της απέναντι στην εγκύκλιο που προέβλεπε την ανασύσταση του θεσμού των μαθητικών κοινοτήτων, η ΜΟΔΝΕ παρότι ασκούσε κριτική στο υπουργείο Παιδείας για ορισμένες από τις διατάξεις του μαθητικού κανονισμού, ανέφερε ότι οι κοινότητες αποτελούσαν μία «σοβαρή κατάκτηση» και έδιναν «αξιόλογα περιθώρια για την ανάπτυξη πλούσιας μαθητικής δραστηριότητας, μορφωτικής, πολιτιστικής [...] συνδικαλιστικής και πολιτικής».⁷⁹

Η δεύτερη –χρονικά– μαθητική παράταξη που έκανε την εμφάνισή της στη εποχή της Μεταπολίτευσης, ήταν η Πανελλήνια Αγωνιστική Μαθητική Κίνηση (ΠΑΜΚ) του ΠΑΣΟΚ. Αρχές Ιανουαρίου του 1975, το νεοπαγές τότε κόμμα του Ανδρέα Παπανδρέου προχώρησε στη σύσταση της οργάνωσης της μαθητικής νεολαίας του κόμματος και ακολούθως στη διακήρυξη των θέσεών της,⁸⁰ με προμετωπίδα το

⁷⁶ Το καταστατικό της ΜΟΔΝΕ βρίσκεται στον υποφάκελο 1 («Διάφορες Μαθητικές Κινήσεις Συντονιστικά Μαθητών 1975-2005»), στο φάκελο με τις «Μαθητικές Προκηρύξεις» του Αρχείου του Δημήτρη Φύσσα στα ΑΣΚΙ.

⁷⁷ Χαλβατζής Σ., *ό.π.* Όπως γράφηκε στο μαθητικό περιοδικό της ΚΝΕ *Μαθητικοί Ορίζοντες* (τχ. 21-22, Οκτώβριος-Νοέμβριος 1983, σ. 15), από την επταμελή επιτροπή των μαθητών στην κατάληψη του Πολυτεχνείου, οι τέσσερις ήταν μέλη της ΜΟΔΝΕ.

⁷⁸ Δεν κατέστη δυνατό να βρεθεί το πρώτο φύλλο της εφημερίδας, ωστόσο η χρονολόγηση κυκλοφορίας του προσδιορίζεται με βάση το επόμενο.

⁷⁹ *Μαθητική Γενιά*, τχ. 2, 15.10.1975, σ. 3.

⁸⁰ Η διακήρυξη θέσεών της ΠΑΜΚ δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Αγωνιστής* (τχ. 6, 16-31 Ιανουαρίου 1975). Βλ. και «Διακήρυξη θέσεών της Πανελλήνιας Αγωνιστικής Μαθητικής Κίνησης ΠΑΜΚ» στο

τρίπτυχο των θεμελιακών αρχών της διακήρυξης της 3ης Σεπτέμβρη (ημερομηνία ίδρυσης του ΠΑΣΟΚ) για εθνική ανεξαρτησία, λαϊκή κυριαρχία και κοινωνική απελευθέρωση. Πιστή στις ευρύτερες πολιτικές αξίες του κόμματος, η ΠΑΜΚ δήλωνε παρούσα στον συνδικαλιστικό αγώνα για τη βελτίωση και αναμόρφωση του εκπαιδευτικού συστήματος, με τελικό όμως σκοπό το «σοσιαλιστικό μετασχηματισμό της κοινωνίας», θεμέλιο λίθο της πολιτικής του ΠΑΣΟΚ σύμφωνα με την ιδρυτική του διακήρυξη.⁸¹ Πέραν των συνδικαλιστικών (εκπαιδευτικών) της στόχων, η ΠΑΜΚ διακήρυττε ότι οι μαθητές της θα αγωνίζονταν σθεναρά για μια σειρά από πολιτικούς στόχους του μαθητικού κινήματος, όπως η ενοποίηση και ανεξαρτητοποίηση της Κύπρου, η κάθαρση του κρατικού μηχανισμού από τα χουντικά στοιχεία, η καθιέρωση ψήφου από τα 18 χρόνια κ.ά. Επίσης, παρότι αποτελούσε κομματική οργάνωση, διατράνωνε την πολιτική αυτονομία του μαθητικού κινήματος, προειδοποιώντας ότι η «στενά κομματική, παραταξιακή διαμάχη απομαζικοποιεί, αποδυναμώνει και αποπροσανατολίζει το μαθητικό κίνημα απ' τους στόχους του και το ξεκόβει απ' το πλατύτερο λαϊκό κίνημα». Στη διακήρυξη υπογραμμιζόταν ακόμα ότι η ΠΑΜΚ θα κατέβαλε προσπάθεια ώστε να αξιοποιηθούν όλες οι αγωνιστικές δυνατότητες του μαθητικού κινήματος, στοχεύοντας στην κοινωνική απελευθέρωση.

Όργανο της ΠΑΜΚ ήταν το περιοδικό *Μαθητικός Αγώνας*, το πρώτο τεύχος του οποίου κυκλοφόρησε στις 13 Οκτωβρίου 1975. Όπως επισημαίνει ο τότε εκδότης του περιοδικού Γιώργος Θωμάς,⁸² ο *Μαθητικός Αγώνας* δημιουργήθηκε «από την ανάγκη δικτύωσης όλων των οργανώσεων της ΠΑΜΚ ανά την επικράτεια», αποτελώντας ένα μέσο συνδικαλιστικής επιρροής των ΠΑΜΚιτών και προσέγγισης των συμμαθητών τους.⁸³ Η συντακτική επιτροπή του *Μαθητικού Αγώνα* στελεχωνόταν από μαθητές των τελευταίων τάξεων και φοιτητές της ΠΑΣΠ των πρώτων

Αρχείο Δημήτρη Φύσσα-ΑΣΚΙ (φак. «Μαθητικές Προκηρύξεις», υποφ. 1 «Διάφορες Μαθητικές Κινήσεις. Συντονιστικά Μαθητών 1975-2005»).

⁸¹ Το κείμενο της ιδρυτικής διακήρυξης του ΠΑΣΟΚ αναδημοσιεύθηκε στο φύλ. της *Ελευθεροτυπίας* στις 3.9.2013 (σ. 11-13). Βρίσκεται και στην ιστοσελίδα της εφημερίδας: <http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=383573> –τελευταία επίσκεψη στις 7.3.2015.

⁸² Ο Γιώργος Θωμάς ήταν το 1975 φοιτητής στη Νομική και πριν αναλάβει την ευθύνη της έκδοσης του *Μαθητικού Αγώνα* είχε αναμειχθεί ενεργά και με την έκδοση του περιοδικού της νεολαίας του ΠΑΣΟΚ, του *Αγωνιστή*. Όπως εξηγεί ο ίδιος, τους τίτλους των μαθητικών εντύπων της εποχής τους κατοχύρωναν στο όνομά τους κομματικά στελέχη προκειμένου να υπάρξει προστασία των πνευματικών τους δικαιωμάτων. (Συνέντευξη με Γιώργο Θωμά, 22.10.2013.)

⁸³ Συνέντευξη με Γιώργο Θωμά, 22.10.2013.

φοιτητικών ετών, ενώ τα ανυπόγραφα –ως επί το πλείστον– κείμενα⁸⁴ του περιοδικού πραγματεύονταν, πάντα εντός του πλαισίου της κομματικής γραμμής, θέματα αναφορικά με τη λειτουργία των μαθητικών κοινοτήτων στα σχολεία και το εκπαιδευτικό σύστημα. Μαθητές-μέλη της ΠΑΜΚ αναλάμβαναν την πώληση του περιοδικού έναντι ενός μικρού συμβολικού αντιτίμου συνήθως εκτός σχολείου –σε μαθητικά στέκια και σε εκδηλώσεις όπου συμμετείχαν μαθητές– λόγω της σχετικής απαγόρευσης του υπουργείου. Τεύχη του περιοδικού πωλούνταν και σε κεντρικά –«εναλλακτικά» με σημερινούς όρους– βιβλιοπωλεία.⁸⁵

Η ΠΑΜΚ, όπως και η ΜΟΔΝΕ, δεν εναντιώθηκε στη θεσμοθέτηση των μαθητικών κοινοτήτων και την αποδέχθηκε ως πλαίσιο ανάπτυξης του μαθητικού συνδικαλισμού,⁸⁶ μολονότι αποδοκίμαζε την πρόθεση της κυβέρνησης να κατευθύνει τη δραστηριοποίηση των μαθητών προς απολιτικές δραστηριότητες ήσσονος σημασίας, όπως η συντήρηση του σχολικού κήπου και οι δενδροφυτεύσεις.⁸⁷

Με αρκετή καθυστέρηση συγκριτικά με τη ΜΟΔΝΕ, την ΠΑΜΚ αλλά και τις υπόλοιπες κομματικές μαθητικές παρατάξεις, η μαθητική νεολαία του Ρήγα Φεραίου (ΚΚΕ εσωτερικού) ήταν η τελευταία που συγκροτήθηκε –στις 19 Οκτωβρίου 1975– σε ξεχωριστή μαθητική οργάνωση, παίρνοντας την ονομασία Δημοκρατική Μαθητική Κίνηση (ΔΗΜΑΚ). Το ίδιο το γραφείο μαθητών του Ρήγα παραδεχόμενο τη ανεμική μεταπολιτευτική παρουσία του μέχρι εκείνη τη στιγμή, την απέδιδε στη

⁸⁴ Ο Γ. Θωμάς (συνέντευξη στις 22.10.2013) εξηγεί σε σχέση με τα ανυπόγραφα άρθρα: «Το κλίμα της εποχής ήταν κατά της αυτοπροβολής. Επειδή είχε την έννοια του εθελοντισμού το όλο εγχείρημα, η υπογραφή από την στιγμή που είχε την έννοια της αυτοπροβολής δεν επιτρεπόταν. Όταν όμως υπήρχε ένα κείμενο το οποίο ήταν στα όρια της γραμμής του περιοδικού και δεν θέλαμε να δεσμεύει το περιοδικό, τότε στον συντάκτη επιτρέπαμε ή του επιβάλλαμε να βάλει το όνομά του». Επίσης, η επικράτηση του συλλογικού έναντι του προσωπικού στο δημόσιο πολιτικό λόγο αποτυπώνεται εύγλωττα στο αυτοβιογραφικό αφήγημα της Αγγέλας Καστρινάκη *Και βέβαια Αλλάζει!*: «[...] το εγώ οφείλει να σβήνει μπροστά στο εμείς, δεν επιτρέπεται να εκφράζεται, μονάχα το εμείς έχει θέση στο δημόσιο λόγο» (ό.π., σ. 28): «Το άτομο ήταν απλώς μία μονάδα μες στο σύνολο» (ό.π., σ. 241-2). Παρότι η συγγραφέας, που ήταν μέλος της μαθητικής παράταξης του Ρήγα Φεραίου (ΔΗΜΑΚ), αποδίδει στο παραπάνω γνωμικό κομμουνιστική προέλευση, θα μπορούσαμε να πούμε ότι έχει ισχύ και στην περίπτωση της ΠΑΜΚ. Άλλωστε, το ΠΑΣΟΚ εκείνα τα πρώτα μεταπολιτευτικά χρόνια είχε πολύ περισσότερο ριζοσπαστικό-αριστερό χαρακτήρα απ' ότι στη συνέχεια.

⁸⁵ Στο ίδιο.

⁸⁶ Η αμφίθυμη στάση των κνιτών μαθητών σχετικά με τις μαθητικές κοινότητες περιγράφεται στην μαθητική εφημερίδα *Νέοι Πρωτοπόροι*, όργανο της ομώνυμης κίνησης της ΚΝΕ –προστάδιο της ΜΟΔΝΕ (στους Νέους Πρωτοπόρους συμμετείχαν μαθητές μέχρι 14 χρονών): «Αφού βλέπουμε λοιπόν ότι η πλειοψηφία των μαθητών είτε από φόβο είτε για άλλο λόγο θα συμμετάσχει στις εκλογές των μαθητικών κοινοτήτων, εμείς δεν θα ξεκοπούμε από αυτούς. Αντίθετα προτείνουμε τη συμμετοχή όλων στις εκλογές. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι συμφωνούμε με αυτές, ούτε και ότι θα κάνουμε ότι συμφωνούμε. Σε όλες τις συζητήσεις και με κάθε ευκαιρία που θα μας παρουσιάζεται, δείχνουμε την αντίθετη θέση μας με τις μαθητικές κοινότητες και δηλώνουμε ότι δεν συμμετέχουμε για να προωθήσουμε, να βελτιώσουμε ή να καλλιεργήσουμε τον αντιδραστικό κανονισμό, αλλά ότι έχουμε σκοπό να τον καταργήσουμε». (*Νέοι Πρωτοπόροι*, φύλ. 4, Νοέμβρης 1977, σ. 3.)

⁸⁷ Βλ. «Κανονισμός Μαθητικών Κοινοτήτων», Εγκύκλιος ΥΠΕΠΘ 968/2.4.1975.

χαλαρή δόμησή του και στην αδυναμία του ΚΣ να χαράξει ιδεολογική γραμμή για τον μαθητικό χώρο οργάνωσης.⁸⁸

Η αναδιάρθρωση του γραφείου μαθητών τον Μάη του 1975 μαζί με την καθοδήγηση της σπουδάζουσας προλείαναν το έδαφος για τη δημιουργία ξεχωριστής από τον Ρήγα μαθητικής κίνησης: μια απόφαση που τελικά επικυρώθηκε αρχές φθινοπώρου από το ΚΣ της νεολαιίστικης οργάνωσης. Στην ιδρυτική συγκέντρωση της ΔΗΜΑΚ στον κινηματογράφο «Τριανόν», μαθητές από όλη την Ελλάδα συνυπέγραψαν την ανάγκη οικοδόμησης ενός «διεκδικητικού, μορφωτικού, πολιτιστικού κινήματος των μαθητών», το οποίο θα στηριζόταν στην ανάπτυξη των πρόσφατα θεσμοθετημένων μαζικών μαθητικών κοινοτήτων, «μακριά από κάθε έλεγχο οργανώσεων ή παρατάξεων με την ουσιαστική και πραγματική συμμετοχή όλων των μαθητών».⁸⁹ Στο κείμενο της διακήρυξης των σκοπών της ΔΗΜΑΚ παρουσιάζονταν με καταγγελτική μορφή τα βασικά ζητήματα που θα απασχολούσαν τα μέλη της: το αναχρονιστικό πρόγραμμα σπουδών, το «απάνθρωπο και άδικο» εξεταστικό σύστημα, η αυταρχική συμπεριφορά καθηγητών, οι αποβολές για λόγους «κόσμιας εμφάνισης» και «κουράς» κ.ά.⁹⁰ Στο περιθώριο της ιδρυτικής συγκέντρωσης της μαθητικής παράταξης συγκροτήθηκε και η συντακτική επιτροπή που θα αναλάμβανε την ευθύνη της έκδοσης και κυκλοφορίας του δημοσιογραφικού οργάνου της. Μία μόλις εβδομάδα μετά την ίδρυση της ΔΗΜΑΚ κυκλοφόρησε η εφημερίδα της, με τίτλο *Μαθητική Πορεία* και υπότιτλο «για ένα δημοκρατικό αυτόνομο και μαζικό κίνημα», έχοντας ως κύρια θεματολογία την παρουσίαση των προβλημάτων της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης με ανταποκρίσεις από σχολεία όλης της χώρας, ενώ σημαντική ήταν και η ενασχόλησή της με εξωεκπαιδευτικά θέματα που σχετίζονταν με την πνευματική καλλιέργεια των μαθητών.

Η πολιτική αυτονομία του μαθητικού κινήματος, όπως και στην περίπτωση της ΠΑΜΚ, αποτελούσε επωδό της ΔΗΜΑΚ, η οποία δεν ήθελε να μετατραπούν οι μαθητικές κοινότητες σε πεδίο κομματικής αντιπαράθεσης. Η ΔΗΜΑΚ, άλλωστε, ακολουθούσε την απόφαση της Πρώτης Πανελλαδικής Συνδιάσκεψης του Ρήγα Φεραίου το 1976 «περί αυτόνομων πολύμορφων μαζικών ενωτικών κινήματων», βάσει της οποίας οι αποφάσεις για τη δράση των κινήματων (εργατικό, νεολαιίστικο, γυναικείο) έπρεπε να λαμβάνονται από τους κινηματικούς και όχι τους κομματικούς

⁸⁸ «Απολογισμός Γραφείου Μαθητών», ό.π.

⁸⁹ *Μαθητική Πορεία*, φύλ, 1, 27.10.1975, σ. 3.

⁹⁰ Στο ίδιο.

μηχανισμούς, όπως δηλαδή υποστήριζε η ΚΝΕ.⁹¹ Επιδίωξη της ΔΗΜΑΚ θα ήταν να συντονίσει τη δράση του μαθητικού κινήματος και όχι να το χειραγωγήσει.

Θα τολμούσαμε να ισχυριστούμε ότι ο στόχος για τον «ακομμάτιστο-αυτόνομο» χαρακτήρα του εκάστοτε κινήματος, έτσι όπως τον επαγγελλόταν η ΔΗΜΑΚ και άλλες μαθητικές παρατάξεις, ήταν μεθοδευμένος, αφού ήταν πρόδηλο ότι κάθε παράταξη θα επιδίωκε την άσκηση της ιδεολογικής-πολιτικής της επιρροής στο κίνημα, η οποία και ταυτιζόταν με αυτόν των μητρικών τους κομματικών οργανώσεων. Με τη διακήρυξη της αυτονομίας τους από τα κόμματα, οι μαθητικές νεολαίες επιδίωκαν να προελκύσουν μαθητές που δεν ήταν προσκείμενοι σε αυτές ή αποστρέφονταν την κομματοποίηση και την πολιτικοποίηση. Σύμφωνα με τον ιστορικό Δημήτρη Δημητρόπουλο, μαθητή γυμνασίου εκείνη την εποχή, οι γονείς των μαθητών ήταν αυτοί που εξ αιτίας των βιωμάτων τους (κατοχή, εμφύλιος και δικτατορία) είχαν «αναγάγει την εμπλοκή με την πολιτική σε κίνδυνο ζωής» και όχι οι μαθητές, οι οποίοι κινούνταν στα χνάρια της «ελευθερίας λόγου και πράξης» που είχε φέρει η Μεταπολίτευση.⁹² Πάντως, σε οποιαδήποτε περίπτωση, δεν είναι τυχαίο ότι σε καμία από τις τρεις ιδρυτικές διακηρύξεις, της ΜΟΔΝΕ, της ΠΑΜΚ και της ΔΗΜΑΚ, δεν υπήρχε η παραμικρή αναφορά για το ΚΚΕ, το ΠΑΣΟΚ και το ΚΚΕ εσωτ. αντιστοίχως.

Πέρα από τις μαθητικές παρατάξεις που προέρχονταν από κόμματα εντός του κοινοβουλευτικού τόξου, υπήρχαν και αρκετές ακόμα οι οποίες κινούνταν στο χώρο της μετέπειτα ονομαζόμενης εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς. Όλες αυτές οι μαθητικές παρατάξεις δημιουργήθηκαν με την έλευση της Μεταπολίτευσης από οργανώσεις (τροτσκιστές, λενινιστές, μαοϊστές, αντιεξουσιαστές) πέραν της ιστορικής Αριστεράς, οι οποίες είχαν ιδρυθεί στην πλειονότητά τους κατά τη διάρκεια της δικτατορίας, επηρεασμένες και από τον διεθνή απόηχο της γενικότερης ριζοσπαστικοποίησης του πολιτικού περιβάλλοντος στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης μετά την εξέγερση του Μάη του 1968.

Οι πιο μαζικοί από αυτούς τους ριζοσπαστικούς σχηματισμούς ήταν η Οργάνωση Μαρξιστών Λενινιστών Ελλάδας (ΟΜΛΕ) και το Επαναστατικό Κομμουνιστικό Κίνημα Ελλάδας (ΕΚΚΕ), δύο σφόδρα αντιμαχόμενες μαρξιστικές-λενινιστικές οργανώσεις με μαοϊκές επιρροές. Έχοντας ως περιουσία την πλούσια αντιδικτατο-

⁹¹ «Απόφαση της Α΄ Πανελλαδικής Συνδιάσκεψης του Ρ. Φ.», 1976, σ. 4, Αρχείο της Α΄ Πανελλαδικής Συνδιάσκεψης του Ρ. Φ. –ΑΣΚΙ.

⁹² Δημητρόπουλος Δημήτρης, «Στα θρανία του αγώνα», *Αρχειοτάξιο*, τχ. 15, Σεπτέμβριος 2013, σ. 52.

ρική τους δράση και την ενεργό συμμετοχή φοιτητών-μελών των σπουδαστικών τους παρατάξεων –της Προοδευτικής Πανσπουδαστικής Συνδικαλιστικής Παράταξης (ΠΠΣΠ) και της Αντιφασιστικής Αντιϊμπεριαλιστικής Σπουδαστικής Παράταξης Ελλάδας (ΑΑΣΠΕ)– στην εξέγερση του Πολυτεχνείου,⁹³ δεν ήταν δύσκολο για τις δύο οργανώσεις να διεισδύσουν και στα σχολεία και να συγκροτήσουν τα μαθητικά τους σχήματα: την Προοδευτική Μαθητική Συνδικαλιστική Παράταξη (ΠΜΣΠ) και την Αντιφασιστική Αντιϊμπεριαλιστική Μαθητική Παράταξη Ελλάδας (ΑΑΜΠΕ).

Ειδικότερα η ΠΜΣΠ εμφανιζόταν στο ξεκίνημά της ιδιαίτερα δραστήρια, στηριζόμενη εν πολλοίς και στην δεκαπενθήμερη εφημερίδα της, τη *Μαθητική Γενιά*,⁹⁴ η οποία σε κάθε φύλλο της δημοσίευε εμπειριστατωμένες αναφορές στα προβλήματα που αντιμετώπιζαν μαθητές από διάφορα σχολεία της Ελλάδας και τις κατά τόπους δράσεις της μαρξιστικής-λενινιστικής μαθητικής οργάνωσης για την επίλυσή τους.

Με βάση την ιδρυτική της διακήρυξη (12 Μαρτίου 1975), η ΠΜΣΠ προσδοκούσε να αποτελέσει τον «εκφραστή του αντιφασιστικού-αντιιμπεριαλιστικού μετώπου» των δημοκρατών μαθητών που «σφυρηλατήθηκαν μέσα στους αγώνες ενάντια στο φασισμό» και τώρα συνειδητοποιούσαν πως τα προβλήματά τους, με το αναχρονιστικό περιεχόμενο των μαθημάτων, την απαρχαιωμένη μέθοδο διδασκαλίας και την αυταρχική συμπεριφορά απέναντι στους μαθητές, οφείλονταν στις «αντιλαϊκές ξενόδουλες δυνάμεις που έχουν την εξουσία στα χέρια τους και καθορίζουν τα εκπαι-

⁹³ Κατά τη διάρκεια της δικτατορίας η ΠΠΣΠ δεν είχε οργανωμένη δράση, καθώς πολλά μέλη της στρατεύθηκαν στην υπηρεσία του γενικότερου κινήματος της Συνεπούς Πολιτικής Αριστερής Κίνησης (ΣΠΑΚ), που είχε σχηματιστεί τον Απρίλιο του 1967 με σκοπό να κατέλθει το μαρξιστικό-λενινιστικό ρεύμα συγκροτημένο στις εκλογές της 28ης Μαΐου του 1967 (για περισσότερα βλ. *Τα υλικά του Α΄ Μεταδιχτατορικού Συνεδρίου της ΠΠΣΠ*, Αύγουστος 1977, Αθήνα, σ. 10-12· την ιδρυτική διακήρυξη της ΠΠΣΠ στην ιστοσελίδα: <http://morfortikesekdoseis.gr/sites/default/files/pdf/diakhrush.pdf> - τελευταία επίσκεψη: 9.3.2015). Την απόφαση της ΠΠΣΠ να μην συνεχίσει την αυτόνομη δράση της κατά την επταετία επιδοκίμαζε η ΑΑΣΠΕ, η οποία απέδιδε στην ΠΠΣΠ «μικροαστική ιδεολογία και ατομικιστική-σεχταριστική στάση» απέναντι στο φοιτητικό κίνημα (βλ. *Σπουδαστικός Κόσμος*, τχ. 1, β΄ περίοδος, Νοέμβριος 1975, σ. 54-7). Ωστόσο, δεν χωράει αμφισβήτηση ότι μέλη της ΠΠΣΠ, έστω και χωρίς τη συγκεκριμένη παραταξιακή ταυτότητα, συμμετείχαν με όλες τους τις δυνάμεις στον αντιδικτατορικό αγώνα (βλ. π.χ. Γάτος Γιώργος, *Πολυτεχνείο '73, ρεπορτάζ με την Ιστορία*, τ. Α΄, εκδ. Φιλιππότη, Αθήνα 2004, σ. 98-100).

⁹⁴ Επηρεαζόμενη από το θάνατο του κομμουνιστή ηγέτη της κινεζικής επανάστασης Μάο Τσε-τούνγκ στις 9 Σεπτεμβρίου 1976 και όσα επακολούθησαν με την ανάδειξη νέα ηγεσίας στο ΚΚ Κίνας και τη ρήξη στη σχέση της με το ΚΚ Αλβανίας, η ΟΜΛΕ δεν κατόρθωσε να μετασχηματιστεί σε κόμμα σε συνέδριο που πραγματοποίησε τον Οκτώβριο, με αποτέλεσμα να διασπαστεί σε δυο οργανώσεις: το ΚΚΕ (μ-λ) και το Μ-Λ ΚΚΕ. Τα περισσότερα μέλη της παλιάς οργάνωσης συντάχθηκαν με το φιλοαλβανικό ΚΚΕ (μ-λ) και διατήρησαν την ονομασία της φοιτητικής και μαθητικής συνδικαλιστικής τους παράταξης σε ΠΠΣΠ και ΠΜΣΠ. Όργανο της ΠΜΣΠ ήταν από το Νοέμβριο του 1976 η εφημερίδα *Μαθητικά Νειάτα*. Αντιστοίχως, η φοιτητική παράταξη του Μ-Λ ΚΚΕ ήταν η Πανελλήνια Ένωση Αντιιμπεριαλιστών Σπουδαστών (ΠΕΑΣ), ενώ παράλληλα ξεκίνησε να λειτουργεί και η Πανελλήνια Ένωση Αντιιμπεριαλιστών Μαθητών (ΠΕΑΜ), με όργανο την *Μαθητική Γενιά* (στις 12.1.1977 κυκλοφόρησε το πρώτο φύλλο της *Μαθητικής Γενιάς* ως εφημερίδας πλέον της ΠΕΑΜ).

δευτικά προγράμματα».⁹⁵ Να σημειωθεί ότι το διαχρονικά σταθερό σύνθημα όλων των ακροαριστερών παρατάξεων και του ΚΚΕ κατά του ιμπεριαλισμού, με έμμεσο αποδέκτη τις ΗΠΑ, υιοθετούνταν και από άλλες δυνάμεις (π.χ. ΠΑΣΟΚ), ενώ εξέφραζε και μεγάλη μερίδα της κοινής γνώμης, που διαμαρτυρόταν για τη στάση που διατηρούσαν οι Ηνωμένες Πολιτείες απέναντι στην τούρκικη εισβολή στην Κύπρο.⁹⁶

Εν γένει, τα αιτήματα των αριστερίστικων μαθητικών οργανώσεων δεν διαφοροποιούνταν σε σχέση με αυτά των «ρεφορμιστικών», όπως αποκαλούσαν οι πρώτες τη ΜΟΔΝΕ, την ΠΑΜΚ και τη ΔΗΜΑΚ. Δεν συνέβαινε ωστόσο το ίδιο και με το θεσμό των μαθητικών κοινοτήτων, τον οποίο οι ακροαριστερές οργανώσεις δεν αποδέχονταν ως πεδίο ελεύθερης ανάπτυξης του μαθητικού συνδικαλισμού. Λίγες μέρες μάλιστα πριν την έναρξη της σχολικής χρονιάς 1975-6, η ΠΜΣΠ χαρακτήριζε σε προκήρυξή της τον μαθητικό κανονισμό Ζέπου ως μια «κατάφωρη παραβίαση των δημοκρατικών ελευθεριών» και μια «καλυμμένη επιστροφή στην αντιδραστική εγκύκλιο 1010».⁹⁷ Διατάξεις του κανονισμού, όπως η αναγκαστική συμμετοχή όλων των μαθητών στις εκλογικές διαδικασίες (είτε ως ψηφοφόροι, είτε ως υποψήφιοι),⁹⁸ η υποχρεωτική παρουσία καθηγητή κατά τη διάρκεια των μαθητικών εκλογών και ο περιορισμός των δραστηριοτήτων των κοινοτήτων στην τήρηση του απουσιολογίου και στη συμμετοχή σε δενδροφυτεύσεις, εράνους κ.λπ., αποσκοπούσαν, σύμφωνα με τη μαρξιστική-λενινιστική μαθητική παράταξη, στην έμπρακτη κατάργηση του μαθητικού συνδικαλισμού, ο οποίος είχε αρχίσει να αναπτύσσεται με ταχείς ρυθμούς τη σχολική περίοδο 1974-5 μέσω των «αυτόνομων» μαθητικών επιτροπών, εξέλιξη που δεν άρεσε καθόλου στην κυβέρνηση της ΝΔ.⁹⁹

Ως ένδειξη διαμαρτυρίας στους ρυθμιστικούς κανόνες που επέβαλε το υπουργείο Παιδείας, η ΠΜΣΠ καλούσε τους μαθητές να απόσχουν από τις εκλογές για την ανάδειξη των προεδρείων των μαθητικών κοινοτήτων.¹⁰⁰ Υπέρ της αποχής των

⁹⁵ «Προοδευτική Μαθητική Συνδικαλιστική Παράταξη, Ιδρυτική Διακήρυξη», 12.3.1975, δακτυλογραφημένο κείμενο στη Συλλογή Σ. Κακουριώτη-ΑΣΚΙ.

⁹⁶ Ως ένδειξη διαμαρτυρίας για τη στάση των ΗΠΑ και δευτερευόντως των δυτικών δυνάμεων σε σχέση με την εισβολή των Τούρκων στην Κύπρο, αλλά και ως μοχλό πίεσης για την επίλυση του Κυπριακού, η ελληνική κυβέρνηση προχώρησε στις 14 Αυγούστου 1974 στην αποχώρηση από το στρατιωτικό σκέλος του ΝΑΤΟ.

⁹⁷ *Μαθητική Γενιά*, φύλ. 2, 15.10.1975, σ. 1.

⁹⁸ Όπως τονίζοταν στη *Μαθητική Γενιά* (Στο ίδιο), ο υποχρεωτικός χαρακτήρας της συμμετοχής των μαθητών στις μαθητικές κοινότητες καταπατούσε «μια βασική δημοκρατική αρχή του συνδικαλισμού που είναι η προαιρετική συμμετοχή στις εκλογικές διαδικασίες».

⁹⁹ Στο ίδιο, σ. 3.

¹⁰⁰ Στο ίδιο, σ. 5. Βλ. και *Μαθητική Γενιά*, φύλ. 3, 1.11.1975, σ. 3.

μαθητών από τις σχολικές εκλογές και της δημιουργίας επιτροπών δράσεων για τη διακοπή των «αντιδραστικών μαθητικών κοινοτήτων» τασσόταν και η Μαθητική Πρωτοπορία –μαθητική νεολαία της Κομμουνιστικής Οργάνωσης «Μαχητής», η οποία άρχισε τη δράση της το φθινόπωρο του 1970,¹⁰¹ ενώ και η Σοσιαλιστική Μαθητική Παράταξη, όπως ονομαζόταν το μαθητικό τμήμα των Νέων Σοσιαλιστών –της νεολαίας της Εργατικής Διεθνιστικής Ένωσης (ΕΔΕ), μιας τροτσκιστικής οργάνωσης που είχε ιδρυθεί τον Οκτώβριο του 1975– καταφερόταν εναντίον των μαθητικών κοινοτήτων και προέτρεπε τους μαθητές να δημιουργήσουν τις δικές τους, ανεξάρτητες από το υπουργείο Παιδείας, επιτροπές.¹⁰²

Συνοψίζοντας, η εμφάνιση των μαθητικών παρατάξεων ήταν παρά τις επιμέρους διαφωνίες τους άκρως ευνοϊκή για την τόνωση της αγωνιστικής διάθεσης των μαθητών και της ριζοσπαστικοποίησης των δράσεών τους με στόχο την ανάδειξη των αιτημάτων τους. Οι πρώτες μεταπολιτευτικά διαμαθητικές επιτροπές που συνήλθαν στις 9 και 13 Απριλίου 1975 στο κτήριο της Νομικής και στο θέατρο Νέα Πορεία επιβεβαίωσαν τη μαζικοποίηση που είχε αρχίσει να συντελείται στο μαθητικό χώρο και ακολουθούσε τα πρότυπα των οργανωτικών διαδικασιών των φοιτητών.

Στις δύο συγκεντρώσεις που έγιναν ύστερα από πρωτοβουλία των γυμνασίων Υμηττού, της Βαρβακείου Σχολής και της Ιωνιδείου, εκλεγμένοι αντιπρόσωποι από 140 γυμνάσια της Αθήνας και του Πειραιά συζήτησαν τη μεθόδευση του αγώνα τους και κατέληξαν στην πραγματοποίηση αποχής από τα μαθήματά τους και πορείας προς το υπουργείο Παιδείας στις 15 Απριλίου, προβάλλοντας ως κύριο αίτημα τους την κατάργηση της εξέτασης σε όλη την ύλη κατά το β΄ τετράμηνο της στ΄ τάξης. Συμπληρωματικά τους αιτήματα ήταν η καθιέρωση ελεύθερου μαθητικού συνδικαλισμού, η ανεμπόδιστη κυκλοφορία εντύπων στα σχολεία και η αύξηση των δαπανών για την παιδεία. Μαθητές από την ΜΟΔΝΕ, την ΠΑΜΚ, τον Ρήγα Φεραίο –δεν είχε ιδρυθεί ακόμα η ΔΗΜΑΚ–, την ΠΜΣΠ και τους Νέους Σοσιαλιστές έδωσαν το παρών στη συγκέντρωση, διατυπώνοντας διαφορετικές προτάσεις για το τι έπρεπε να πράξουν οι μαθητές. Τελικά, η πλειοψηφία των συγκεντρωμένων συνέτεινε στην υιοθέτηση της άποψης για αποχή και πορεία, με μόνο μια μερίδα δεξιών μαθητών να διαχωρίζουν τη στάση τους.¹⁰³

¹⁰¹ Βλ. δύο ανακοινώσεις της παράταξης *Μαθητική Πρωτοπορία* στη «Συλλογή Προκηρύξεων και Φυλλαδίων 1974-2010, Μαθητικό Κίνημα»-ΑΣΚΙ.

¹⁰² «Κάτω οι “μαθητικές κοινότητες”. Χτίστε ανεξάρτητες μαθητικές επιτροπές», Σοσιαλιστική Μαθητική Παράταξη, 6.10.1976, φέιγ βολάν στο Αρχείο Δημήτρη Φύσσα-ΑΣΚΙ.

¹⁰³ *Τα Νέα*, φύλ. 9.130, 15.4.1975, σ. 8· *Μαθητική Γενιά*, έκτακτη έκδοση, 15.4.1975, σ. 1-2.

Η πορεία πραγματοποιήθηκε με την παρουσία περισσότερων από 10.000 μαθητών, στην οποία ακούστηκαν συνθήματα όπως: «Θέλουμε παιδεία δημοκρατική», «Σωστά βιβλία στα σχολεία», «Όχι εξετάσεις σε όλη την ύλη», «Θέλουμε ελεύθερο συνδικαλισμό».¹⁰⁴ Μετά το τέλος της διαδήλωσης, πενταμελής επιτροπή μαθητών παρέδωσε ψήφισμα στον υπουργό Π. Ζέπο, ο οποίος τους διαμήνυσε ότι δεν ήταν δυνατόν να ικανοποιηθεί το αίτημά τους για λιγότερη εξεταστέα ύλη διότι αυτό θα συνιστούσε άνιση μεταχείριση έναντι των μαθητών που είχαν αποφοιτήσει τα προηγούμενα έτη και θα ξαναέδιναν εξετάσεις. Επιπλέον, με ανακοίνωσή του το υπουργείο επιστούσε την προσοχή των μαθητών έναντι εκείνων οι οποίοι προσπαθούσαν «να παραχαράξουν ή να εκμεταλλευθούν τον ενθουσιασμό τους», υπονοώντας τις κομματικά καθοδηγούμενες μαθητικές νεολαίες.¹⁰⁵ Ο φόβος μάλιστα για επανάληψη των μαθητικών κινητοποιήσεων υποχρέωσε το υπουργείο στις 19 Απριλίου να εκδώσει νέα ανακοίνωση με την οποία καθιστούσε υπεύθυνους τους καθηγητές για τυχόν εκδήλωση νέας αποχής στα σχολεία. Συνέπειες θα είχαν και οι μαθητές, αφού θα παρατεινόταν το σχολικό έτος και θα προσμετρούνταν οι απουσίες της αποχής.¹⁰⁶ Παρ' όλα αυτά, αποχή και διαδήλωση με τα ίδια αιτήματα επαναλήφθηκε από τους μαθητές της τελευταίας τάξης γυμνασίου των δημόσιων και ιδιωτικών σχολείων της Θεσσαλονίκης στις 25 Απριλίου.¹⁰⁷

Παράλληλα με την ολοένα αυξανόμενη ενεργοποίηση των μαθητών για ζητήματα που τους έθιγαν με άμεσο τρόπο, αναπτύχθηκε και μια διάθεση αλληλεγγύης και υποστήριξης προς άλλους φορείς της εκπαιδευτικής κοινότητας, και συγκεκριμένα τους καθηγητές δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και τους φοιτητές.

¹⁰⁴ *Ριζοσπάστης*, φύλ. 171, 16.4.1975, σ. 1, 7.

¹⁰⁵ *Τα Νέα*, φύλ. 9.131, 16.4.1975, σ. 7.

¹⁰⁶ *Τα Νέα*, φύλ. 9.135, 21.4.1975, σ. 12.

¹⁰⁷ Ο θεατρικός συγγραφέας Δημήτρης Ψαθάς στο χρονογράφημά του «Εύθυμα και Σοβαρά» (*Τα Νέα*, φύλ. 9.134, 19.4.1975, πρωτοσέλιδο) μετέφερε τις εντυπώσεις του από την μαθητική πορεία στις 15 Απριλίου 1975 και επιχειρούσε να δώσει τις δικές του ερμηνείες: «Την παρακολούθησαμε όλοι την εκδήλωση εκείνη των νέων παιδιών, αγοριών και κοριτσιών, με αισθήματα συμπάθειας και στοργής, καθώς παρουσιάστηκε για πρώτη φορά στην Αθήνα –με τις ζοηρές φωνές, τα συνθήματα και τα πλακάτ– σαν μια νέα γεύση Δημοκρατίας. Μ' αισθήματα, λέω, συμπάθειας και στοργής, αλλά και με κάποια ερωτηματικά. Όταν μιλώ για ερωτηματικά –κάπως ανήσυχα μάλιστα– είμαι υποχρεωμένος να εξηγήσω ότι αφορούν ίσως μόνο εμάς τους κάποιες ηλικίας στοργικούς, παρ' όλα ταύτα, παρατηρητές των μαθητικών τούτων εκδηλώσεων, που μας παραξενεύουν αρκετά και μας προβληματίζουν. Επειδή βλέπουμε ότι αποτελούν την έκφραση ενός καινούργιου ανέμου που άρχισε να πνέει στα σχολεία μας –κάπως απότομα και ορμητικά– που λέγεται “μαθητικός συνδικαλισμός”. Και βέβαια δεν ήταν εντελώς άγνωστες οι μαθητικές κοινότητες με την εσωσχολική και εσωταξική –να πούμε– δραστηριότητα ακόμα και στα χρόνια τα δικά μας. Η τωρινή, όμως, ανάπτυξη της δραστηριότητας εκείνης σε συνδικαλισμό –και μάλιστα αρκετά εκρηκτικό– δίνει μια εντελώς καινούργια μορφή στο πράγμα και το ανάγει σ' ένα πρόβλημα».

Την ίδια λοιπόν χρονική περίοδο, οι καθηγητές πραγματοποίησαν στις 24 και 25 Μαρτίου 48ωρη προειδοποιητική απεργία διαμαρτυρόμενοι για την εξαίρεσή τους από την καταβολή επιδόματος ύψους 1.200 δρχ., το οποίο είχε καταβληθεί στους υπόλοιπους δημόσιους υπάλληλους πτυχιούχους ανώτατης εκπαίδευσης.¹⁰⁸ Την συμπαράστασή τους στην απεργία εκδήλωσαν μεμονωμένα σχολεία (π.χ. Ιωνίδειος Σχολή στον Πειραιά και Γυμνάσιο Ψυχικού)¹⁰⁹ και μαθητικές παρατάξεις όπως οι μαθητές του Ρήγα Φεραίου¹¹⁰ και το μαθητικό τμήμα της Αγωνιστικής Παράταξης Σπουδαστών (ΑΠΣ).¹¹¹

Ακόμα πιο αισθητή ήταν η υποστήριξη των μαθητών στις φοιτητικές κινητοποιήσεις του καλοκαιριού, με αφορμή την κατάθεση στις 17 Ιουλίου 1975 νομοσχεδίου το οποίο παρενέβαινε στο δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι των φοιτητών, καθόσον οι φοιτητικοί σύλλογοι μετατρέπονταν σε νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου, ιδιότητα που θα επέτρεπε δικαστικές επεμβάσεις στην εσωτερική τους λειτουργία. Επιπλέον, προβλέπονταν μια σειρά ρυθμιστικών διατάξεων σχετικά τη λειτουργία των φοιτητικών συλλόγων που κινούνταν στην ίδια γραμμή με αυτές του μαθητικού κανονισμού. Συγκεκριμένα, επιβαλλόταν η υποχρεωτική συμμετοχή των φοιτητών στους φοιτητικούς συλλόγους και θεσμοθετούνταν ο έλεγχος της συμμετοχής τους από τους καθηγητές, ενώ καταργούνταν η Εθνική Φοιτητική Ένωση Ελλάδας (ΕΦΕΕ) και τη θέση της έπαιρνε ένα νέο συντονιστικό όργανο που θα απαρτιζόταν από έναν εκπρόσωπο από κάθε σχολή.¹¹²

Η αντίδραση των φοιτητών απέναντι στο «φασιστικό»¹¹³ νομοσχέδιο ήταν καίρια, με το ΚΣ της ΕΦΕΕ να αποφασίζει στις 20 Ιουλίου καθημερινές συγκεντρώσεις έξω

¹⁰⁸ Αναλυτικά για την απεργία των καθηγητών βλ. *Δελτίον Ομοσπονδίας Λειτουργών Μέσης Εκπαίδευσης*, φύλ. 430, 10.4.1975, σ. 1-13.

¹⁰⁹ *Ριζοσπάστης*, φύλ. 155, 27.3.1975, σ. 2.

¹¹⁰ «Συμπάρασταση στους καθηγητές μας», προκήρυξη του κεντρικού γραφείου μαθητών Αθήνας του Ρήγα Φεραίου, 27.3.1975. (Αρχείο Ν. Γιαννόπουλου-ΑΣΚΙ.)

¹¹¹ «Μαθητικό της Αγωνιστικής Παράταξης Σπουδαστών (ΑΠΣ)», 26.3.1975, [προκήρυξη], Αρχείο Ν. Γιαννόπουλου-ΑΣΚΙ. Η ΑΠΣ, όπως προκύπτει από τα λιγοστά στοιχεία που μπόρεσαν να βρεθούν, ήταν μια ακροαριστερή φοιτητική παράταξη –πολιτική έκφραση της Οργάνωσης Σοσιαλιστική Επανάσταση (ΟΣΕ)–, η οποία στις φοιτητικές εκλογές του 1974 κατέλαβε 4 έδρες στην ΕΦΕΕ και 3 έδρες στις εκλογές του επόμενου χρόνου. Το μαθητικό της τμήμα άρχισε να δραστηριοποιείται και αυτό μεταπολιτευτικά υποστηρίζοντας την αναγκαιότητα ανάπτυξης του μαθητικού κινήματος μέσω της στενής συνεργασίας με το φοιτητικό και το λαϊκό κίνημα. (Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την ΑΠΣ και το μαθητικό της τμήμα, βλ. Αρχείο Ν. Γιαννόπουλου-ΑΣΚΙ.)

¹¹² Βλ. «Νομοσχέδιο για το φοιτητικό συνδικαλισμό, η θεσμοποίηση του νεοφασισμού στην ανώτατη παιδεία», *Θούριος*, φύλ. 21, 14.8.1975, σ. 5.

¹¹³ Το νομοσχέδιο χαρακτηριζόταν ως «φασιστικό» από την ΕΦΕΕ, τις φοιτητικές οργανώσεις, τα κόμματα της αντιπολίτευσης και τον μη δεξιό Τύπο της εποχής εξ αιτίας του αυταρχικού περιεχομένου του, που προσομοίαζε με αντίστοιχα μέτρα που προωθούσε το 1973 η χούντα. Οι προτάσεις του υπουργού Παιδείας Νικόλαου Γκαντώνα αναφορικά με τον περιορισμό και τον έλεγχο

από το χώρο του Πολυτεχνείου και πορείες προς τη Βουλή. Στο πλευρό των φοιτητών στέκονταν η ΠΑΜΚ και η ΜΟΔΝΕ, οι οποίες με ανακοινώσεις τους καλούσαν τους μαθητές να συμπαραταχθούν μαζί με τους φοιτητές στο όνομα «της ηρωικής γενιάς» του Πολυτεχνείου για την αποτροπή των σχεδίων της κυβέρνησης που επιδιώκει να «χειραγωγήσει τον συνδικαλισμό σε όλους τους κοινωνικούς χώρους».¹¹⁴ Επίσης, όπως προκύπτει από τα δημοσιεύματα της εποχής, μαθητές – μεμονωμένα– και μαθητικές οργανώσεις –συγκροτημένα– συμμετείχαν στις συγκεντρώσεις έξω από το Πολυτεχνείο και στη μεγάλη πορεία των φοιτητών στις 22 Ιουλίου.¹¹⁵ Απόρροια των αντιδράσεων των φοιτητών, των μαθητών και πλήθους άλλων κοινωνικών, πολιτικών και συνδικαλιστικών φορέων ήταν η απόσυρση του νομοσχεδίου από την κυβέρνηση μία μόλις εβδομάδα μετά την κατάθεσή του προς συζήτηση στη Βουλή.¹¹⁶

Το τέλος της πρώτης και ιδιαίτερα πυκνογραμμένης σχολικής χρονιάς μετά την πτώση της δικτατορίας έβρισκε τους μαθητές και γενικότερα τους νέους σε μια τροχιά έντονης ιδεολογικής-πολιτικής ζύμωσης, κληρονομιά των αγώνων κατά της επτάχρονης στρατιωτικής δικτατορίας και των διεθνών αναφορών με κεντρικό σημείο εκείνο του Μάη του 1968. Πρωταγωνιστές οι ίδιοι οι νέοι –και κυρίως οι φοιτητές– αντλούσαν δύναμη από τη νωπή και ισχυρή νοηματοδότηση αυτών των αγώνων και ανέπτυσαν μια συλλογική πολιτική δραστηριότητα με συνθήματα την άρνηση στον έλεγχο του κράτους και τον κομορμισμό που αυτό επιβάλλει, τη βούληση για αυτονομία και ελεύθερη συμμετοχή των πολιτών στα κοινά, και την ανάγκη για εκδημοκρατισμό της εκπαίδευσης και κατ’ επέκταση της κοινωνίας. Εν συντομία, η νεολαία εν ονόματι της κεφαλαιοποιημένης στην κοινωνική συνείδηση αντιδικτατορικής της δράσης διεκδικούσε την καταξίωσή της στη μεταπολιτευτική κοινωνία και τη συνέχιση και ανάπτυξη των διεκδικήσεών της.

Όσον αφορά ειδικότερα τους μαθητές, η διεκδίκηση των παραπάνω προταγμάτων –με τη μορφή των εξειδικευμένων αιτημάτων τους, όπως παρουσιάστηκαν μέχρι

του φοιτητικού συνδικαλισμού καταγράφονται στο: Λάζος Χρήστος, *Ελληνικό Φοιτητικό Κίνημα 1821-1973*, τ. Β΄, εκδ. Γνώση, 1987, σ. 370-3.

¹¹⁴ «Ανακοίνωση, Πανελλήνια Αγωνιστική Μαθητική Κίνηση», 1975, βρίσκεται στον υποφάκελο «Διάφορες Μαθητικές Κινήσεις-Συντονιστικά Μαθητών 1975-2005» του φακέλου «Μαθητικές Προκηρύξεις», Αρχείο Δημήτρη Φύσσα-ΑΣΚΙ. Βλ. επίσης ανακοίνωση της ΜΟΔΝΕ για το ίδιο θέμα, με τίτλο «Μαθητική Οργάνωση Δημοκρατική Νεολαίας Ελλάδας», που βρίσκεται στον ίδιο υποφάκελο.

¹¹⁵ *Ελευθεροτυπία*, φύλ. 3, 23.7.1975, σ. 5· *Τα Νέα*, φύλ. 9.201 23.7.1975, σ. 14· *Ριζοσπάστης*, φύλ. 252, 23.7.1975, σ. 1, 4.

¹¹⁶ *Ελευθεροτυπία*, φύλ. 6, 26.7.1975, σ. 16.

τούδε– φάνταζε ακόμα δυσκολότερη, καθόσον δεν υπήρχε διαμορφωμένο ένα θεσμικό περιβάλλον για να εκφραστούν πολιτικά. Η επανασύσταση των μαθητικών κοινοτήτων –αν και με ιδιοτελείς κυβερνητικούς σκοπούς– έθετε τις προϋποθέσεις για την ανάπτυξη του μαθητικού συνδικαλισμού και την αποτελεσματικότερη αντιμετώπιση των μαθητικών προβλημάτων. Ωστόσο, το ασφυκτικά περιοριστικό φάσμα του κανονισμού λογόκρινε στην πράξη την αυτενέργεια και την αυτονομία των μαθητών.

Εν τω μεταξύ, η ίδρυση των μαθητικών παρατάξεων από τους κομματικούς οργανισμούς εντασσόταν σε μια γενικότερη διαδικασία που είχε ξεκινήσει να πραγματοποιείται από τις πρώτες μέρες της Μεταπολίτευσης: της «μετατροπής των πολιτικοϊδεολογικών παρατάξεων σε μαζικά κόμματα».¹¹⁷ Τα κόμματα –μικρότερα και μεγαλύτερα– διαπιστώνοντας την οξυμμένη διάθεση των μαθητών για πολιτικοποίηση και συνδικαλιστική δραστηριότητα, έστρεψαν το ενδιαφέρον τους στα σχολεία ώστε να δημιουργήσουν δεξαμενές αυριανών ψηφοφόρων και χώρους ανάδειξης μελλοντικών στελεχών. Συνδεδειγμένος κρίκος μεταξύ των κομμάτων και των μαθητικών παρατάξεων ήταν τα μέλη των αντίστοιχων φοιτητικών παρατάξεων, τα οποία λειτουργούσαν καθοδηγητικά και υποστηρικτικά ως προς την οργάνωση των μαθητικών εκδηλώσεων και την έκδοση των εντύπων τους.

Από την πλευρά τους, οι μαθητές-μέλη των παρατάξεων εύρισκαν μέσω των κομμάτων, και σε συνδυασμό και αλληλεξάρτηση με τις μαθητικές κοινότητες, ευρύ πεδίο δράσης για να ανακαλύψουν ή να διαμορφώσουν την πολιτική τους ταυτότητα, να προσδιορίσουν τους στόχους τους και να συγκροτήσουν μια συλλογική υπόσταση με κοινά χαρακτηριστικά και αξιώσεις. Άλλωστε, αυτό το τρίπτυχο των διεκδικήσεων –ταυτότητα, πρόγραμμα, υπόσταση– συντελεί, σύμφωνα με τον Charles Tilly, στην ανάδειξη ενός κοινωνικού κινήματος.¹¹⁸

Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1976

Το πιο σημαντικό εγχείρημα για την απεμπλοκή του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος από «τα παραδοσιακά, αναχρονιστικά και αντιαναπτυξιακά πλαίσια»¹¹⁹ στα οποία το είχε επαναφέρει η νομοθεσία της δικτατορίας, ήταν η εκπαιδευτική

¹¹⁷ Βούλγαρης Γιάννης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974-1990*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2005, σ. 46.

¹¹⁸ Για την ευρύτερη ανάπτυξη της θεωρίας του Tilly σχετικά με τα τρία είδη διεκδικήσεων που συνδυάζουν τα κοινωνικά κινήματα βλ. Tilly Charles, *Κοινωνικά Κινήματα 1768-2004*, Σαββάλας, Αθήνα, 2007, σ. 40, 341.

¹¹⁹ Μπουζάκης Σήφης, *Εκπαιδευτικές Μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα, Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Γενική και Τεχνικοεπαγγελματική Εκπαίδευση*, τόμος Β', Gutenberg, 2005, σ. 54.

μεταρρύθμιση της περιόδου, συναποτελούμενη από τον Ν. 306/1976 «Περί Οργάνωσης και Διοικήσεως της Γενικής Εκπαιδύσεως» και τον Ν. 576/1977 «Περί Οργάνωσης και Διοικήσεως της Μέσης Ανωτέρας Επαγγελματικής και Τεχνικής Εκπαιδύσεως». Επιπροσθέτως, το αίτημα της χώρας για πλήρη ένταξή της στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (ΕΟΚ) τον Ιούνιο του 1975 καθιστούσε άμεση προτεραιότητα για την κυβέρνηση την εναρμόνισή της με τα δυτικοευρωπαϊκά φιλελεύθερα μοντέλα εκπαιδευτικής πολιτικής και τις οικονομικές απαιτήσεις της μεταπολεμικής εποχής, όπως τις επισημαίνει ο Αλέξης Δημαράς, δηλαδή επέκταση της υποχρεωτικής εκπαίδευσης, αναθεώρηση των προγραμμάτων σπουδών και ανάπτυξη του τεχνικοεπαγγελματικού κλάδου.¹²⁰

Η σημασία που ήθελε να προσδώσει η κυβέρνηση στο ρόλο της εκπαίδευσης για την κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη της χώρας¹²¹ καθρεφτιζόταν στα λόγια του υφυπουργού Παιδείας Βασίλη Κοντογιαννόπουλου στις 23 Φεβρουαρίου 1977, κατά τη διάρκεια της κοινοβουλευτικής συζήτησης για την ψήφιση του Ν. 576: «Και τα δύο νομοθετήματα [Ν. 309 και 576] είναι αλληλένδετα και [...] αποτελούν επιβεβαίωση της διεθνώς αποδεκτής αρχής, [...] κατά την οποία η εκπαίδευση αποτελεί επένδυση παγίου κεφαλαίου μια και δημιουργεί το απαιτούμενο για την οικονομική, κοινωνική και πολιτιστική ανάπτυξη της χώρας ανθρώπινο δυναμικό».¹²²

Ο σχεδιασμός της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης ξεκίνησε επί υπουργίας Π. Ζέπου το 1975 και ολοκληρώθηκε τον επόμενο χρόνο από τον διάδοχό του Γεώργιο Ράλλη.¹²³ Ως εκ τούτου, οι νόμοι 309 και 576 που ψηφίστηκαν τον Απρίλιο του 1976 και το Μάρτιο του 1977 αντιστοίχως έφεραν την υπογραφή του Γ. Ράλλη, παρότι

¹²⁰ Δημαράς Αλέξης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης, Το «ανακοπτόμενο άλμα», Τάσεις και αντιστάσεις στην ελληνική εκπαίδευση 1833-2000*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2013, σ. 237.

¹²¹ Ο Σήφης Μπουζάκης αναφέρει ότι η επανεργοποίηση της Συνθήκης Συνδέσεως της Ελλάδας με την ΕΟΚ (17.9.1974) και η στρατηγική –προσωρινή– έξοδος της χώρας (επανάλθε το 1980) από το στρατιωτικό σκέλος του ΝΑΤΟ θα εδραίωναν την εξάρτηση και θα επέφεραν μια χωρίς όρους ενσωμάτωσή της στο διεθνή (καπιταλιστικό) καταμερισμό εργασίας, συνιστώντας τα νέα καθοριστικά για την ανάπτυξη της χώρας δεδομένα. Σύμφωνα με τον Μπουζάκη, η παραπάνω στρατιωτικο-οικονομική ενσωμάτωση της χώρας στους διεθνείς οργανισμούς και η συνακόλουθη εισροή κεφαλαίων σε αυτήν επέβαλε τον εκσυγχρονισμό της ελληνικής οικονομίας, η οποία δεν θα μπορούσε να στηριζόταν σε ένα αναχρονιστικό εκπαιδευτικό σύστημα. (Μπουζάκης Σήφης, *Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821-1999)*, Gutenberg, Αθήνα 1999).

¹²² Όπως παρατίθεται στο Μπουζάκης Σ., *Εκπαιδευτικές Μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα...*, ό.π., σ. 378.

¹²³ Να σημειωθεί ότι το περιεχόμενο της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης είχε γνωστοποιηθεί από το Μάιο του 1975, όμως συνάντησε τις αντιρρήσεις της εκπαιδευτικής κοινότητας, με αποτέλεσμα να ανακληθεί και να κατατεθεί εκ νέου το Νοέμβριο του 1975 με ευθύνη του υπουργού Παιδείας Π. Ζέπου. Στις 5 Ιανουαρίου ο υπουργός υπέβαλε την παραίτησή του για προσωπικούς λόγους και αντικαταστάτης του τοποθετήθηκε ο υπουργός προεδρίας της Κυβερνήσεως, Γεώργιος Ράλλης.

είχαν καταρτιστεί στο μεγαλύτερο μέρος τους χωρίς τη συμμετοχή του.¹²⁴ Οι βασικότερες από τις αλλαγές και ρυθμίσεις που καθιέρωσε η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση ήταν οι εξής: α) κατάργηση καθαρεύουσας –γλώσσα διδασκαλίας από τη σχολική χρονιά 1976-7 οριζόταν η νεοελληνική, β) εννιάχρονη υποχρεωτική φοίτηση, γ) το γυμνάσιο χωριζόταν σε τριετές γυμνάσιο (εισαγωγή χωρίς εξετάσεις) και τριετές λύκειο (εισαγωγή με εξετάσεις), δ) η διδασκαλία των αρχαίων στο γυμνάσιο θα γινόταν αποκλειστικά από μεταφράσεις, ε) άρση της απαγόρευσης για ίδρυση μικτών γυμνασίων/λυκείων σε περιοχές όπου λειτουργούσαν περισσότερα από ένα αμιγή σχολεία, στ') κατάργηση των εισαγωγικών εξετάσεων για την ανώτερη και ανώτατη εκπαίδευση από το 1980, ζ) τριετές Τεχνικό-Επαγγελματικό Λύκειο (ΤΕΛ), τριετής Τεχνική-Επαγγελματική Σχολή (ΤΕΣ), η) ίδρυση των Κέντρων Ανώτερης Τεχνικής και Επαγγελματικής Εκπαίδευσης (ΚΑΤΕΕ).

Η πρώτη αυτή μεταδικτατορική μεταρρυθμιστική προσπάθεια είχε την έγκριση της πλειοψηφίας του πολιτικού κόσμου και της κοινωνίας, καθώς είδαν να νομοθετούνται, έστω και με καθυστέρηση, εκσυγχρονιστικά μέτρα (π.χ. η καθιέρωση της δημοτικής, η υποχρεωτική εννιάχρονη εκπαίδευση και η ίδρυση μικτών σχολείων). Όπως τονίζουν οι ιστορικοί της εκπαίδευσης, η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1976 αποτελούσε μια επανάληψη της βραχύβιας μεταρρύθμισης του 1964, η οποία επιχειρούσε «να συνδέσει το σχολείο με την κοινωνία και την οικονομία»¹²⁵ και να αντιμετωπίσει με κριτική ματιά το παρελθόν και την επίδρασή του στην παροντική σχολική γνώση.¹²⁶ Το προοδευτικό όμως πνεύμα των εκπαιδευτικών διατάξεων του 1964 θεωρούνταν μάλλον ξεπερασμένο το 1976, αφού στο μεσοδιάστημα είχε συντελεστεί ραγδαία αλλαγή του πολιτικού σκηνικού και απαιτούνταν πιο τολμηρές αλλαγές σε όλους τους θεσμούς. Συγκεκριμένα, ο Σήφης Μπουζάκης σημειώνει ότι η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του Γ. Ράλλη επικεντρωνόταν κυρίως σε «εξωτερικά χαρακτηριστικά της εκπαίδευσης (οργάνωση, διοίκηση) και λιγότερο έως καθόλου σε εσωτερικά (μέθοδοι, προγράμματα σπουδών, βιβλία)», με συνέπεια να αντιμετωπίζεται περισσότερο ως μια σειρά μεταρρυθμιστικών μέτρων παρά ως μια ολοκληρωμένη μεταρρύθμιση.¹²⁷

¹²⁴ Ο Ν. 309 δημοσιεύθηκε στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως* στις 30 Απριλίου 1976 και ο Ν. 309, ένα χρόνο αργότερα, στις 13 Απριλίου 1977.

¹²⁵ Μπουζάκης Σ., *Νεοελληνική Εκπαίδευση...*, ό.π., σ. 108..

¹²⁶ Νούτσος Χαράλαμπος, *Προγράμματα μέσης εκπαίδευσης και κοινωνικός έλεγχος*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1979, σ. 276.

¹²⁷ Μπουζάκης Σ., ό.π., σ. 122.

Όσον αφορά την υποδοχή της μεταρρύθμισης από τους μαθητές, οργανωμένες αντιδράσεις μαθητών ή σχολείων δεν φαίνεται να υπήρξαν παρά μόνο ορισμένες σε επίπεδο μαθητικών παρατάξεων, με επίκεντρο δύο από τους βασικούς στόχους της μεταρρύθμισης: α) την αποχουντοποίηση της εκπαίδευσης και β) την στροφή προς την τεχνική-επαγγελματική εκπαίδευση.

Αναλυτικά, ο Ν. 309 ερχόταν ουσιαστικά να καταργήσει το χουντικό νομοθετικό διάταγμα 651/70, βάσει του οποίου η πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση είχε στελεχωθεί από άτομα φίλα προσκείμενα και απόλυτα ελεγχόμενα από το καθεστώς.¹²⁸ Όμως στην πράξη, η εκκαθάριση του κράτους από υπερασπιστές της επταετίας συναντούσε αρκετές παλινδρομήσεις, προερχόμενες κυρίως από το εσωτερικό του κυβερνώντος κόμματος, «με αποτέλεσμα οι άνθρωποι αυτοί να παραμένουν σε σημαντικές θέσεις, ακόμα και να προάγονται».¹²⁹

Είναι χαρακτηριστικό ότι κατά τη διάρκεια της τελευταίας –μαραθώνιας– κοινοβουλευτικής συνεδρίασης (14 Απριλίου 1976) για την ψήφιση του Ν. 309, βουλευτές της συμπολίτευσης ζήτησαν από την κυβέρνηση να μην ισχύσει η διάταξη που προέβλεπε ότι οι επιθεωρητές που έλαβαν το βαθμό νομάρχη, ειδικού συμβούλου ή γενικού γραμματέα υπουργείου κατά τη διάρκεια της δικτατορίας θα κρίνονταν σε σχέση με τους υπόλοιπους υποψήφιους επιθεωρητές, αφού πρώτα έχαναν το βαθμό τους. Τελικά, με την στήριξη της αντιπολίτευσης, ψηφίστηκε η «κάθετη» κρίση όλων των επιθεωρητών, όπως προέβλεπε η αρχική μορφή του νομοσχεδίου.¹³⁰

Το θέμα της κρίσης των επιθεωρητών απασχόλησε και τις αριστερές μαθητικές παρατάξεις, οι οποίες ζητούσαν να διωχθούν όλοι οι εγκάθετοι της χούντας από όλα τα κλιμάκια της εκπαίδευσης. Ειδικότερα, η ΜΟΔΝΕ Πειραιά κατηγόρησε την κυβέρνηση ότι με «κύπουλο τρόπο» έδινε το δικαίωμα σε εκπαιδευτικούς, που έγιναν νομάρχες στη δικτατορία, να καταλάβουν εποπτικές θέσεις στην εκπαίδευση, έστω και αν θα εξέπιπταν του νομαρχιακού αξιώματος.¹³¹ Περισσότερο ήπια, αλλά στην ίδια κατεύθυνση ήταν και η αντιμετώπιση της ΔΗΜΑΚ, η οποία στεκόταν στην

¹²⁸ Λεπτομερώς για το τι προέβλεπε το ΝΔ 651/70 «Περί οργάνωσης της Γενικής Εκπαιδευσεως και Διοικήσεως του προσωπικού αυτής», βλ. Δούκας Τριαντάφυλλος, *Η πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση την περίοδο της δικτατορίας (1967-1974): τεκταινόμενα, πολιτικές και φορείς δράσης*, (διδακτορική διατριβή), Πάτρα 2008, σ. 225-253.

¹²⁹ *Θούριος*, φύλ. 28, 20.12.1975, σ. 5.

¹³⁰ *Αυγή*, φύλ. 518, 16.4.1976, σ. 8· *Καθημερινή*, φύλ. 17.229, 16.4.1976.

¹³¹ «Ανακοίνωση», χ.χ., ΜΟΔΝΕ Πειραιά. (Αρχειό Ρήγα Φεραίου-ΑΣΚΙ.)

αναγκαιότητα να διασφαλιστεί με ρητό και σαφή τρόπο η κάθαρση και η δίκαιη κρίση όλου του εκπαιδευτικού προσωπικού της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης.¹³²

Ωστόσο, για την πάταξη των χουντικών στοιχείων από το εκπαιδευτικό σύστημα αλλά και εν γένει τον κρατικό μηχανισμό δεν αρκούσε μόνο η κατασταλτική νομοθέτηση, καθώς ακροδεξιές-φασιστικές ιδεολογίες συνέχισαν να διαπερνούν οριζόντια όλους τους κοινωνικούς θεσμούς και το κυβερνών κόμμα.¹³³ Ιδιαίτερα το τελευταίο δεν μπορούσε εύκολα να αρνηθεί το γεγονός ότι το αυταρχικό καθεστώς είχε προκύψει μέσα από το «κράτος της Δεξιάς».¹³⁴ Κατά συνέπεια, το αίτημα για αποχουντοποίηση, όπως εκφραζόταν από τους μαθητές αλλά και άλλους κοινωνικούς και πολιτικούς δρώντες, παρέμεινε επίκαιρο μέχρι και το 1981, όταν ολοκληρώθηκε το διάστημα διακυβέρνησης της ΝΔ και ανήλθε στην εξουσία το ΠΑΣΟΚ.

Τα περισσότερα εντούτοις μαθητικά πυρά εναντίον της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης συγκέντρωσε η απόφαση της κυβέρνησης, όπως διατυπωνόταν με σαφήνεια στην αιτιολογική έκθεση του Ν. 209/76,¹³⁵ να στρέψει τους μαθητές στην τεχνικοεπαγγελματική εκπαίδευση έναντι της γενικής.¹³⁶ Με την επέκταση του τεχνικού-επαγγελματικού τομέα στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, οι κυβερνώντες επιδίωκαν να συνδέσουν τον εκπαιδευτικό προγραμματισμό με τα προγράμματα οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης της χώρας. Επιπλέον, η κατεύθυνση όλο και περισσότερων μαθητών προς την τεχνική εκπαίδευση (ΤΕΛ, ΤΕΣ σε πρώτο στάδιο και ΚΑΤΕΕ σε δεύτερο) θα επίλυε και άλλα δύο κυρίαρχα προβλήματα της

¹³² *Μαθητική Πορεία*, φύλ. 4, 23.1.1975, σ. 3.

¹³³ Βλ. και στη συνέχεια της διατριβής (σ. 86) την περίπτωση του εθνικιστικού-ακροδεξιού κόμματος Εθνική Παράταξη, το οποίο προήλθε από το σπλάχνα της ΝΔ.

¹³⁴ Βούλγαρης Γ., *ό.π.*, σ. 57.

¹³⁵ Στην αιτιολογική έκθεση του Ν. 209/76 σημειώνεται ότι «εντός του αμέσως προσεχούς μέλλοντος θα διπλασιασθή ο αριθμός των στρεφόμενων προς την επαγγελματικήν εκπαίδευσιν νέων δια την ενίσχυσιν με εξειδικευμένον προσωπικόν του αναπτυσσομένου τεχνικού τομέως της χώρας». (Μπουζιάκης Σήφης, *Εκπαιδευτικές Μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα...*, *ό.π.*, σ. 263.)

¹³⁶ Οι μαθητές της μέσης γενικής εκπαίδευσης για το έτος 1975-6, έτος ψήφισης του Ν. 309, αριθμούνταν σε 562.695 και της μέσης τεχνικής-επαγγελματικής σε 131.521. Αντιστοίχως, οι φοιτητές στην πανεπιστημιακή εκπαίδευση τον ίδιο χρόνο υπολογίζονταν σε 96.385 και οι σπουδαστές στην ανώτερη τεχνική-επαγγελματική εκπαίδευση σε 17.086. Για το έτος 1976-7, οι μαθητές της μέσης γενικής εκπαίδευσης αριθμούνταν σε 579.771 και της τεχνικής σε 124.728. Επιπλέον, οι φοιτητές για το ίδιο πάντα έτος ανέρχονταν σε 95.017 και οι σπουδαστές σε 23.978. Όπως επομένως προέκυπτε η αναλογία μαθητών τεχνικών προς γενικών το 1975-6 ήταν 1/4, ενώ των φοιτητών προς σπουδαστών ήταν 1/6. Τα αντίστοιχα κλάσματα για το 1976-7, όταν ψηφίστηκε ο δεύτερος νόμος της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης (Ν. 576), ήταν 1/5 και 1/4. [Πηγές: *Πληθυσμός και εκπαίδευση στην Ελλάδα: Εξελίξεις και Προοπτικές*, ΕΚΚΕ (Μαράτου-Αλιπράντη Λάουρα, Μπάγκαβος Χρήστος, Παπαδάκης Μιχάλης, Παπλιάκου Βασιλική), Αθήνα 2002, σ. 97· *Στατιστική της Εκπαιδύσεως 1975-6*, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδας, Αθήνα 1978, σ. 175· *Στατιστική της Εκπαιδύσεως 1976-7*, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδας, Αθήνα 1979, σ. 196.]

ελληνικής εκπαίδευσης: τον μεγάλο αριθμό αποφοίτων γενικού λυκείου και την επακόλουθη αυξημένη ζήτηση για εισαγωγή τους στο πανεπιστήμιο.¹³⁷

Η διαχρονικά «μονοδρομική» –κατά τον Κωνσταντίνο Τσουκαλά–¹³⁸ εκπαίδευση στην Ελλάδα, που οδηγούσε από το δημοτικό στο πανεπιστήμιο, οφειλόταν στην αδυναμία των εκάστοτε κυβερνήσεων, από τη σύσταση κιόλας του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους, να πείσουν τους πολίτες ότι η τεχνική δευτεροβάθμια εκπαίδευση είναι ισότιμη της γενικής και ότι η επαγγελματική σταδιοδρομία των μαθητών δεν πραγματοποιούταν μόνο μέσω των πανεπιστημιακών σπουδών. Η διακήρυξη επομένως της στροφής προς την τεχνικοεπαγγελματική εκπαίδευση το 1976 δεν ήταν κάτι πρωτόγνωρο, καθώς από την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929 είχε διατυπωθεί η ανάγκη αναβάθμισης της πρακτικής μόρφωσης έναντι της θεωρητικής-γενικής.¹³⁹ Ακολούθως, στις εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις του 1959¹⁴⁰ και του 1964,¹⁴¹ εκφράστηκε πρόδηλα η πρόθεση των αντίστοιχων κυβερνήσεων για ενίσχυση του συγκεκριμένου κλάδου, με γνώμονα την συμβολή του στην

¹³⁷ Βλ. δηλώσεις Γ. Ράλλη στη σύσκεψη για την παιδεία, όπως παρατίθενται στην *Καθημερινή* (1.1.1976): «[οι απόφοιτοι γυμνασίου]... θέλουν όλοι να εισαχθούν εις τα Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα. Και βεβαίως δεν είναι δυνατόν να εισαχθούν»... «μέσα εις τακτόν χρονικόν διάστημα που πρέπει από τώρα να προσδιορίσωμεν, τα παιδιά που θα τελειώνουν τον α' κύκλο, την γ' δηλαδή γυμνασίου, θα εισάγονται εις το λύκειο με εξετάσεις αυστηρές και ότι αυτός ο αριθμός δεν θα είναι κατά πολύ ανώτερος από αυτόν που προγραμματίζουν να απορροφήσουν τα Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα της χώρας».

¹³⁸ Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, «Για τα χαρακτηριστικά της ελληνικής κοινωνίας», *Προσεγγίσεις: Κοινωνική Δομή και Αριστερά, μεταβολές στη δεκαετία 1980-1990*, επιμ. Τσουκαλάς Κ., Μαλούτας Θ. Πεσμαζόγλου Σ., Ρουτζούνης Ν., Αγγουράκης Μ., Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1990, σ. 69.

¹³⁹ Χατζηστεφανίδης Θεοφάνης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης (1821-1986)*, εκδ. Παπαδήμα, 1990, σ. 276. Η μετάδοση πρακτικών γνώσεων σε δευτεροβάθμιο επίπεδο προβλεπόταν για πρώτη φορά στην εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1899, με τη δημιουργία ενός δεύτερου σχολικού δικτύου στο γυμνάσιο (στο ίδιο, σ. 255, 257). Επίσης, στην εισηγητική έκθεση των νομοσχεδίων, τα οποία υπέβαλε στη Βουλή ο υπουργός Παιδείας Ιωάννης Τσιριμώκος τον Νοέμβριο του 1913: «Ειδικότερον δε είναι ανάγκη να οργανωθή και η καλούμενη πραγματική εκπαίδευσις, ήτις, θα προπαρασκευάζει συστηματικώτερον διά της καλλιέργειας των γενικών δεξιοτήτων και της παροχής καταλλήλων γνώσεων διά της καλλιέργειας των γενικών δεξιοτήτων και της παροχής κακά επαγγέλματα». (Δημαράς Αλεξής, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, τόμος Β', Αθήνα 1974, σ. 94.)

¹⁴⁰ Ενδεικτική της σημασίας που απέδιδε η κυβέρνηση στην τεχνική-επαγγελματική εκπαίδευση για την ανάπτυξη της χώρας είναι η αρχική φράση του ΝΔ 3973/1959 «Περί ενοποίησης και συντονισμού της Διοικήσεως της Επαγγελματικής Εκπαιδύσεως», το οποίο μαζί με το ΝΔ 3971/1959 «Περί Τεχνικής και Επαγγελματικής Εκπαιδύσεως, Οργάνωσεως της Μέσης Εκπαιδύσεως και Διοικήσεως της Παιδείας», συνέθεταν την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1959: «Η ανάπτυξις της επαγγελματικής εκπαιδύσεως εν τη χώρα αποτελεί ένα των βασικότερων παραγόντων της τεχνικής και οικονομικής αναπτύξεως αυτής και την απαραίτητον προϋπόθεσιν απασχολήσεως και αξιοποιήσεως του μεγαλύτερου όγκου της Ελληνικής νεότητος».

¹⁴¹ Αντιγράφο από την εισηγητική έκθεση του Ν. 4379/1964: «Η οικονομική πρόοδος της χώρας ευρίσκεται εις στενήν συνάρτησιν προς την ανάπτυξιν της επαγγελματικής, ιδία της τεχνικής Εκπαιδύσεως, η οποία αποτελεί μίαν από τας βασικάς προϋποθέσεις της. Εάν δεν στρέψωμεν το ενδιαφέρον των νέων μας προς τα τεχνικά επαγγέλματα και δεν εκπαιδύσωμεν αυτούς κατά τρόπον εγγυώμενον την θετικήν επαγγελματικήν των απόδοσιν, δεν είναι δυνατόν να προσδοκώμεν ότι η ελληνική οικονομία θα γίνει ανταγωνιστική».

παραγωγική διαδικασία αλλά και την εναρμόνιση του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος με αυτά των ευρωπαϊκών χωρών.

Όπως σημειώνει ο Α. Δημαράς, τα δυτικά κράτη απέβλεπαν μεταπολεμικά στη δημιουργία σχημάτων που θα επέτρεπαν σε ευρύτερες κοινωνικές ομάδες ίση πρόσβαση στην εκπαίδευση και θα προσανατόλιζαν την εκπαίδευση προς τις νέες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες, δηλαδή «την επέκταση της υποχρεωτικής εκπαίδευσης, τη ριζική αναθεώρηση των προγραμμάτων σπουδών, την ανάπτυξη του τεχνικοεπαγγελματικού κλάδου, τις ρυθμίσεις για τη διεύρυνση της πρόσβασης προς την τριτοβάθμια εκπαίδευση».¹⁴²

Το αυξανόμενο ενδιαφέρον των κρατών διεθνώς για την εκπαίδευση σε συνάρτηση με την κοινωνική-οικονομική της διάσταση βασιζόταν στη θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου, που άρχισε να διατυπώνεται στις ΗΠΑ κατά τη δεκαετία του 1950 και συνοψιζόταν στην άποψη ότι η οικονομική ανάπτυξη μιας χώρας δεν συναρτάται αποκλειστικά από τα το πάγιο υλικό κεφάλαιό της, αλλά από το σύνολο των γνώσεων και ικανοτήτων που αποκτά το εργατικό δυναμικό της μέσα από τη γνώση και την εμπειρία. Ο βασικός εκπρόσωπος της συγκεκριμένης θεωρίας Theodore Shultz υποστήριζε το 1961 ότι η ανώτατη εκπαίδευση και η «συσσώρευση της γνώσης» είναι βασική προϋπόθεση για την αύξηση της ατομικής παραγωγικότητας, ενώ παράλληλα τροφοδοτεί και την οικονομική ανάπτυξη, παράγοντας υψηλή τεχνολογία.¹⁴³ Από την πλευρά του, ο Burton Clark, επίσης θιασώτης της θεωρίας του ανθρώπινου κεφαλαίου και σύγχρονος του Shultz, τόνιζε ότι η οικονομία «της εποχής μας» απαιτεί τεχνικούς και ειδήμονες, που ο καταλληλότερος θεσμός για να τους προσφέρει είναι το εκπαιδευτικό σύστημα.¹⁴⁴

Η «τεχνοκρατική αυτή δομολειτουργική αντίληψη για την εκπαίδευση και την ανάπτυξη»,¹⁴⁵ με υπόβαθρο τη θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου, επηρέασε άμεσα τις δυτικοευρωπαϊκές κυβερνήσεις. Επίσης, υιοθετήθηκε και άρχισε να διαδίδεται από διεθνείς οργανισμούς, όπως η Unesco, ο Οργανισμός Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης (ΟΟΣΑ) και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (ΔΝΤ). Με δεδομένο

¹⁴² Δημαράς Α., *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης. Το «ανακαπτόμενο άλμα»*, ό.π., σ. 237.

¹⁴³ Βλ. άρθρο του T. Schultz: «Investment in human capital», *American Economic Review*, τχ. 51, 1961, σ. 1-17. Επίσης βλ. και θεωρία του T. Schultz, όπως μεταφέρεται στο: Φραγκουδάκη Άννα, *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης. Θεωρίες για την κοινωνική ανισότητα στο σχολείο*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1985, σ. 23, 26.

¹⁴⁴ Φραγκουδάκη Ά., ό.π., σ. 31.

¹⁴⁵ Καζαμιάς Ανδρέας, Κασσωτάκης Μιχάλης, «Εκπαιδευτικό μανιφέστο: προβληματισμοί για την ανασυγκρότηση και τον εκσυγχρονισμό της ελληνικής εκπαίδευσης», *Προοπτικές Ανασυγκρότησης και Εκσυγχρονισμού*, εκδ. Σείριος, Αθήνα 1995, σ. 28.

ότι η Ελλάδα ήταν μέλος των ανωτέρω διεθνών οργανισμών¹⁴⁶ και επιπροσθέτως από το 1959 είχε αρχίσει να διαπραγματεύεται την ένταξή της στην ΕΟΚ,¹⁴⁷ ήταν εύλογο να προσδώσει και αυτή –έστω και καθυστερημένα– ιδιαίτερη σημασία στην εξειδίκευση της εκπαίδευσης και στο σημαίνοντα ρόλο που θα έπαιζε η τεχνικοεπαγγελματική εκπαίδευση στην επίτευξη οικονομικής ανάπτυξης, όπως ομονοούσαν άλλωστε όλες οι πλευρές του πολιτικού φάσματος.¹⁴⁸

Εν τέλει, στην εξαετία που μεσολάβησε μεταξύ των δύο μεταρρυθμίσεων (1959-1964), ο αριθμός των μαθητών των κατώτερων και μέσων δημόσιων και ιδιωτικών τεχνικών σχολών παρουσίασε αύξηση 60%. Ωστόσο, η σχέση του μαθητικού πληθυσμού της επαγγελματικής εκπαίδευσης ως προς τους μαθητές της γενικής εκπαίδευσης από 13% το 1959 έφθασε μόλις το 16% το 1964, αποδεικνύοντας ότι η στροφή προς την τεχνική εκπαίδευση δεν είχε συντελεστεί. Η ισχνή αύξηση του ποσοστού υπέρ της τεχνικής εκπαίδευσης συνεχίστηκε και τα επόμενα –δύσκολα για τη δημοκρατική λειτουργία της χώρας– χρόνια, καταλήγοντας στο 20% το 1976-77 –την περίοδο της επόμενης εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης.¹⁴⁹

Αυτή η ανισομέρεια μεταξύ των μαθητών των γενικών και των τεχνικών λυκείων αποκτά ακόμα μεγαλύτερη διάσταση αν ειδωθεί μέσα από το διεθνές πρίσμα. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τα στατιστικά στοιχεία της Unesco, όταν το 1974 στην Ελλάδα η γενική εκπαίδευση κάλυπτε το 78% και η τεχνική-επαγγελματική εκπαίδευση το 22%, στη Δυτική Γερμανία, το Βέλγιο, την Ιταλία και τη Γαλλία η

¹⁴⁶ Από το 1946 εντάχθηκε στην Ουνέσκο και από το 1961 στον ΟΟΣΑ.

¹⁴⁷ Η διασύνδεση του εξευρωπαϊσμού της χώρας με την ανάπτυξη της τεχνικής εκπαίδευσης γινόταν φανερή και στην περίπτωση της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1976. Για παράδειγμα, ο Β. Κοντογιαννόπουλος, κατά τη διάρκεια της συζήτησης στη Βουλή για το Ν. 576/1977, ανέφερε σχετικά: «Η εδραίωση της Τεχνικής Επαγγελματικής Εκπαίδευσης αποτελεί για τη χώρα μας αναγκαία και βασική προϋπόθεση για τη μελλοντική της πορεία και ανάπτυξη. Ιδιαίτερα η προοπτική τη εντάξεως της Ελλάδας στην ΕΟΚ επιβάλλει να προικιστεί με το κατάλληλο σε ποιότητα και ποσότητα ανθρώπινο δυναμικό που θα της εξασφαλίσει την ισότιμη και επωφελή συμμετοχή στον ευρωπαϊκό χώρο». (*Πρακτικά της Βουλής*, Συνεδρίαση ΠΑ΄, 23 Φεβρουαρίου 1977, σ. 3.359.)

¹⁴⁸ Σε κείμενο της Επιτροπής Παιδείας της ΕΔΑ το 1957 αναγράφεται το εξής: «Θεωρούμε απαραίτητο [...] να οργανωθεί, σαν κλάδος ισότιμος της εθνικής μας παιδείας, η επαγγελματική και τεχνική εκπαίδευση [...]». (Δημαράς Α., *ό.π.*, σ. 226.) Στην ίδια άποψη συνέτεινε και η Εταιρεία Ελλήνων Φιλολόγων, ιδεολογικά προσκείμενη στην κυβέρνηση της ΕΡΕ, ενώ και ο διακεκριμένος οικονομολόγος Ξενοφών Ζολώτας ανέφερε κατηγορηματικά ότι: «Ουδείς προγραμματισμός οικονομικής αναπτύξεως επιτρέπεται να θεωρηθεί ως πραγματοποιημένος... εφ' όσον δεν προβλέπεται εις τον προσήκοντα βαθμόν περί της συστηματικής εκπαίδευσεως του πληθυσμού εις νεωτέραν τεχνολογίαν και μεθόδους οργανώσεως». (Ζολώτας Ξενοφών, *Οικονομική ανάπτυξις και Τεχνική εκπαίδευσις*, Αθήνα 1959, σ. 11.)

¹⁴⁹ Παναγιωτοπούλου Ίρις, *Η γεωγραφία των εκπαιδευτικών διαφοροποιήσεων. Η μέση επαγγελματική εκπαίδευση στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Οδυσσεάς, Αθήνα 1993, σ. 63-5.

σχέση αυτή ήταν αντίστροφη. Ενώ μόνο στην Ισπανία και την Τουρκία το ποσοστό ήταν αντίστοιχα της Ελλάδας.¹⁵⁰

Ξαναγυρίζοντας στις μαθητικές αντιδράσεις για την επιχειρούμενη προώθηση της τεχνικής εκπαίδευσης έναντι της γενικής το 1976, οι μαθητικές παρατάξεις της Αριστεράς και της ευρύτερης Αριστεράς εξέφρασαν με αρκετή σφοδρότητα την εναντίωσή τους, χωρίς πάντως να εκδηλωθούν συλλογικές διαμαρτυρίες, κατηγορώντας την κυβέρνηση ότι με την –αποδιδόμενη στην εξωτερική πολιτική– τακτική της απέκλειε μαθητές από την ανώτατη εκπαίδευση και συνεπαγωγικά από την επαγγελματική καταξίωση. Προς επίρρωση αυτού, η ΠΑΜΚ έκανε λόγο για «βίαιη στροφή του μαθητικού δυναμικού της χώρας στην τεχνική παιδεία», ώστε να παραχθεί «φθινό ειδικευμένο εργατικό δυναμικό» που θα καλύψει τις ανάγκες της «ξέφρενης μονοπωλιακής διείσδυσης στα πλαίσια της ΕΟΚ», και καλούσε τους μαθητές να προχωρήσουν σε αγωνιστικές κινητοποιήσεις και επιλογή των κατάλληλων μορφών πάλης από τη «διαμαρτυρία μέχρι και την αποχή από τα μαθήματα».¹⁵¹ Στο ίδιο μήκος κύματος και η ΠΜΣΠ ασκούσε κριτική στην απόφαση της κυβέρνησης να ποδηγετήσει τους μαθητές προς την τεχνική εκπαίδευση, μία πράξη που σύμφωνα με την οργάνωση επιβαλλόταν από την εξάρτησή της από τις ιμπεριαλιστικές δυνάμεις και την κυοφορούμενη προσχώρησή της στην ΕΟΚ.¹⁵² Τέλος, η Σοσιαλιστική Μαθητική Παράταξη κατηγορούσε με τη σειρά της την κυβέρνηση ότι χρησιμοποιούσε την «υποτιθέμενη στροφή στην τεχνική εκπαίδευση» για να καλύψει την πρόθεσή της να περιορίσει τις δαπάνες για την παιδεία, υπακούοντας κατ' αυτό τον τρόπο στις «εντολές του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου και των αμερικάνων ιμπεριαλιστών». Επίσης, παρότρυνε τους μαθητές να προχωρήσουν σε αποχή από τα μαθήματά τους και τις προαγωγικές και απολυτήριες εξετάσεις.¹⁵³

¹⁵⁰ Παπανδρέου Απόστολος, *Η τραγωδία της εκπαίδευσης στην Ελλάδα*, Αθήνα 1985, σ. 109-110. Πιο αναλυτικά, στη Δ. Γερμανία η τεχνική εκπαίδευση κάλυπτε το 72%, στο Βέλγιο το 69%, στην Ιταλία το 44% και στη Γαλλία το 43%. Στην αντίπερα όχθη, στην Ισπανία και την Τουρκία τα αντίστοιχα ποσοστά ανέρχονταν στο 19% και το 17%.

¹⁵¹ *Αγωνιστής*, τχ. 42, 16 Φεβρουαρίου 1977, σ. 10-11. Τονίζεται ότι και σε πολιτικό-κομματικό επίπεδο εκείνη την εποχή το ΠΑΣΟΚ (όπως και το ΚΚΕ) αμφισβητούσε με σφοδρότητα την απόφαση για πλήρη ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ και επέκρινε την υπέρμετρα φιλική στάση της κυβέρνησης απέναντι στις ΗΠΑ, παρά το γεγονός ότι η Ελλάδα είχε αποχωρήσει από το στρατιωτικό σκέλος του ΝΑΤΟ.

¹⁵² *Μαθητικά Νειάτα*, φύλ. 16, 12.4.1978, σ. 8.

¹⁵³ «Όχι στις εξετάσεις για τα γενικά-τεχνικά λύκεια», *χ.χ.*, 27.6.1977, Σοσιαλιστική Μαθητική Παράταξη, φέιγ βολάν, Αρχείο Δημήτρη Φύσσα-ΑΣΚΙ.

Οι πρώτες μαθητικές απόπειρες συντονισμού

Ένας βασικός λόγος που οι διαμαρτυρίες απέναντι στην εκπαιδευτική μεταρρύθμιση δεν έλαβαν τη μορφή κάποιας συλλογικής κινητοποίησης ήταν η έλλειψη συντονισμού της μαθητικής δράσης. Μολονότι οι συνδικαλιστικές διεργασίες στο χώρο της μαθητικής νεολαίας, με πρωτοστάτες τις μαθητικές παρατάξεις, ήταν ιδιαίτερα έντονες για δεύτερη συνεχόμενη χρονιά μετά τη Μεταπολίτευση, οι κομματικές διαφωνίες έπαιζαν διαλυτικό ρόλο στην όποια προσπάθεια ενιαίας έκφρασης των μαθητών. Επιτομή αυτής της ασυνεννοησίας ήταν η αδυναμία των μαθητών από τις αρχές της σχολικής χρονιάς 1975-6 να ομοιοήσουν για τη μορφή που θα είχε ένα συντονιστικό όργανο εκπροσώπησης τους: ορισμένοι (ΠΜΣΠ αρχικά και ΜΟΔΝΕ στη συνέχεια) τάσσονταν υπέρ του σχηματισμού διαμαθητικής επιτροπής, και άλλοι (ΔΗΜΑΚ και άλλοι ανεξάρτητοι μαθητές) επέμεναν στην οργάνωση των μαθητικών δράσεων διαμέσου των προεδρείων των μαθητικών κοινοτήτων.

Τον Δεκέμβριο του 1975 μαθητές προσκείμενοι στην ΠΜΣΠ σχημάτισαν μια ομάδα πρωτοβουλίας, η οποία κάλεσε σε συγκέντρωση εκλεγμένους μαθητές για να συμμετάσχουν σε εκδήλωση με σκοπό τη σύγκληση διαμαθητικής επιτροπής. Κατά τη διάρκεια της εκδήλωσης που έλαβε χώρα στο Πολυτεχνείο στις 10 Δεκεμβρίου, μαθητές, κυρίως από το χώρο της ΔΗΜΑΚ, ισχυρίστηκαν ότι οι οργανωτές επιχειρήσαν να υποκαταστήσουν τα προεδρεία των μαθητικών κοινοτήτων με «αιρετούς αντιπροσώπους» που δεν είχαν την εξουσιοδότηση των συμμαθητών τους, ώστε να καπελώσουν τη διαδικασία. Επίσης, διαφώνησαν με τη σύσταση διαμαθητικού οργάνου στη συγκεκριμένη χρονική συγκυρία, αφού όπως ισχυρίστηκαν: «εκεί μέσα δεν ακούγεται η φωνή των μαθητών, αλλά προβάλλονται οι θέσεις των παρατάξεων».¹⁵⁴

Στην αντίπερα όχθη, οι μαθητές της ΠΜΣΠ αρνούσαν τις κατηγορίες που τους αποδίδονταν, υποστηρίζοντας ότι η εκλογή των εκπροσώπων στα σχολεία, αν και υπερέβαινε τις λειτουργίες του θεσμού των μαθητικών κοινοτήτων, έγινε με απόλυτα αδιάβλητες διαδικασίες. Μάλιστα, στη συνέχιση της προσπάθειάς τους για σύγκληση διαμαθητικού συμβουλίου πραγματοποίησαν και νέα συγκέντρωση στις 25 Ιανουαρίου με βασικά θέματα: α) την αστυνόμευση που επιβαλλόταν σε αρκετά σχολεία «δια την πάταξιν των κομματικών συζητήσεων και πολιτικών δραστηριοτήτων εντός του σχολείου», σύμφωνα με τις εντολές του υφυπουργού Παιδείας Χ.

¹⁵⁴ *Μαθητική Πορεία*, φύλ. 3, 16.12.1975, σ. 3.

Καραπιπέρη προς τους γυμνασιάρχες,¹⁵⁵ και β) τις εξετάσεις εφ' όλης της ύλης στη στ' τάξη.¹⁵⁶ Όσο για τη συζήτηση αναφορικά με τη δημιουργία διαμαθητικού συμβουλίου, ούτε αυτή τη φορά απέδωσε καρπούς, καθώς οι εκπρόσωποι της ΑΑΜΠΕ διαφώνησαν για τον τρόπο αντιπροσώπευσης των μαθητών στο συμβούλιο.

Οι συγκεκριμένες πρωτοβουλίες από τους αριστεριστές μαθητές της ΠΜΣΠ κέντρισαν και τη ΜΟΔΝΕ, η οποία ως αυτοανακηρυσσόμενη «εκπρόσωπος του μαθητικού κινήματος» ήθελε να ηγείται των δράσεων των μαθητών και έτσι αποφάσισε να δημιουργήσει το δικό της διαμαθητικό παρά την μέχρι πρότινος αρνητική της στάση στη συγκεκριμένη μορφή συνδικαλιστικής οργάνωσης. Σε αυτή τη λογική πραγματοποίησε δύο συγκεντρώσεις μαθητών στις 25 –ίδια ημερομηνία με την αντίστοιχη εκδήλωση της ΠΜΣΠ– και στις 29 Ιανουαρίου, οι οποίες χαρακτηρίστηκαν από τις αντιδράσεις μαθητών που δεν ήταν προσκείμενοι στη ΜΟΔΝΕ για το βίαιο αποκλεισμό τους από τις διαβουλεύσεις.¹⁵⁷

Αντιθέτως η ΔΗΜΑΚ, πιστή στην άποψή της για συντονισμό μέσω των μαθητικών κοινοτήτων, επικροτούσε τη δημιουργία συντονιστικής επιτροπής μαθητικών κοινοτήτων 37 ιδιωτικών σχολείων, που είχε ως βασικό στόχο να συμπαρασταθεί ενεργά στην απεργία των ιδιωτικών εκπαιδευτικών την άνοιξη του 1976.¹⁵⁸ Όπως δημοσίευε και η *Μαθητική Πορεία*, το όργανο της ΔΗΜΑΚ, τα διαμαθητικά της ΜΟΔΝΕ και της ΠΜΣΠ συγκαλούνταν «πίσω από τις πλάτες του μαθητόκοσμου» και δεν κατάφεραν να συντονίσουν τη δράση της πλειοψηφίας των μαθητών. Συνεπώς, το καταλληλότερο αγωνιστικό μέσο ήταν οι συντονιστικές επιτροπές μαθητικών κοινοτήτων ανά γειτονιά, με τη συμμετοχή όλων των σχολείων της περιοχής, καθότι θα δημιουργούσαν δεσμούς με την «ιδιαιτέρη ζωή της συνοικίας» και θα εξασφάλιζαν συμμαχίες με τους τοπικούς φορείς.¹⁵⁹

Η ψήφιση του Ν. 309 στις 14 Απριλίου 1976 και η δημοσίευση του στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως* στις 30 Απριλίου σηματοδότησε και την εφαρμογή των

¹⁵⁵ *Θούριος*, φύλ. 28, 20.12.1975, σ. 5.

¹⁵⁶ *Μαθητική Γενιά*, φύλ. 8, 20.2.1976, σ. 5.

¹⁵⁷ Στο ίδιο.

¹⁵⁸ *Θούριος*, φύλ. 34, 8.4.1976, σ. 7. Η απεργία των εκπαιδευτικών ιδιωτικών σχολείων ξεκίνησε την 1η Μαρτίου 1976 με βασικό αίτημα τη διατήρηση σε ισχύ του άρθρου 57 του Ν. 651/1970, το οποίο προέβλεπε πως η πρόσληψη του καθηγητή γίνεται για μια τριετία «αυτοδικαίως ανανεούμενη» εφόσον εξακολουθεί η λειτουργία του σχολείου. Επίσης, οι καθηγητές ζητούσαν από την κυβέρνηση η συζήτηση για το νομοσχέδιο για την ιδιωτική εκπαίδευση που προετοιμάζε να μην γίνει την περίοδο του καλοκαιριού, αλλά ενόσω λειτουργούν τα σχολεία. Τελικά η απεργία έληξε στις 11 Μαρτίου μετά τη δέσμευση της κυβέρνησης ότι θα ικανοποιήσει τα δύο βασικά αιτήματα των απεργών. (*Μαθητική Πορεία*, φύλ. 5, 17.3.1976, σ. 6.)

¹⁵⁹ *Μαθητική Πορεία*, φύλ. 5, 17.3.1976, σ. 4.

πρώτων μέτρων της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης. Τον Ιούνιο, λοιπόν, του ίδιου χρόνου, τρεις μόλις μήνες πριν τη διεξαγωγή των γενικών εξετάσεων, η κυβέρνηση ανακοίνωσε τη μείωση του αριθμού των εισακτέων στα πανεπιστήμια αποβλέποντας έτσι στον περιορισμό του αριθμού των φοιτητών,¹⁶⁰ κίνηση που εκφραζόταν εμμέσως –όπως αναφέρθηκε παραπάνω– και από την στροφή προς την τεχνοεπαγγελματική εκπαίδευση. Σύμφωνα με τον Α. Δημαρά, ο περιορισμός του αριθμού των εισακτέων στα ΑΕΙ προς όφελος της βελτίωσης «της ποιοτικής στάθμης» των φοιτητών, όπως επικαλούνταν ο εισηγητής της ρύθμισης, ουσιαστικά εξέφραζε την ανακοπή της ανόδου των μελών των χαμηλότερων κοινωνικών τάξεων και την αναβάθμιση των ανώτατων σπουδών, οι οποίες θα αποτελούσαν προνόμιο μόνο για τους «κοινωνικά ευνοημένους» μαθητές.¹⁶¹

Αντιδρώντας στον αποκλεισμό της πλειοψηφίας τους από τις πανεπιστημιακές σπουδές, μαθητές με επικεφαλής τους υποψηφίους για την εισαγωγή τους στα ΑΕΙ συγκρότησαν συντονιστική επιτροπή υποψηφίων, στελεχωμένη κυρίως από μαθητές φροντιστηρίων, καθώς τα σχολεία εν μέσω θέρους ήταν κλειστά, και σε συνεργασία με φορείς γονέων, εκπαιδευτικών και φοιτητών διοργάνωσαν συγκέντρωση διαμαρτυρίας στις 14 Ιουλίου στο κέντρο της Αθήνας. Στη συγκέντρωση συμμετείχαν μαθητές από όλες τις μεγάλες μαθητικές παρατάξεις, την ΜΟΔΝΕ, την ΠΑΜΚ, τη ΔΗΜΑΚ, την ΠΜΣΠ και την ΑΑΜΠΕ, οι οποίες με ανακοινώσεις τους κατηγορούσαν την κυβέρνηση για απόπειρα αριστοκρατικοποίησης της παιδείας και δημιουργίας φθηνών ειδικευμένων εργατών, αποσκοπώντας στην αύξηση της παραγωγής και του κέρδους των μονοπωλίων.¹⁶²

Δεν έλειψαν όμως ούτε σε αυτή την περίπτωση οι διαφωνίες μεταξύ των παρατάξεων για τον τρόπο διαμαρτυρίας των μαθητών, καθώς η ΑΑΜΠΕ κατήγγειλε τη ΜΟΔΝΕ και δευτερευόντως τη ΔΗΜΑΚ ότι με αντιδημοκρατικές ενέργειες επέβαλαν την άποψή τους στη συνέλευση των αντιπροσώπων των μαθητών να μην μετατραπεί η συγκέντρωση σε πορεία, εμποδίζοντας έτσι να φανούν σε όλο τους το εύρος «οι διαθέσεις και η θέληση των υποψηφίων» για την κατάργηση του μέτρου

¹⁶⁰ Σύμφωνα με τα στοιχεία από τη *Στατιστική της Εκπαιδεύσεως 1976-7* (Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδας, Αθήνα 1979, σ. 197), οι φοιτητές που εγγράφηκαν για πρώτη φορά στο α΄ έτος σπουδών της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης την ακαδημαϊκή χρονιά 1976-7 έφτασαν τους 14.549 έναντι 22.727 το 1975-6 και 26.597 το 1974-5. Οι αντίστοιχοι αριθμοί πρωτοετών σπουδαστών της ανώτερης εκπαίδευσης ήταν: 8.615 (1974-5), 9.312 (1975-6) και 12.531 (1976-7).

¹⁶¹ Δημαράς Α., *ό.π.*, σ. 272-3.

¹⁶² *Ριζοσπάσης*, φύλ. 546, 15.7.1976, σ. 1, 9.

της μείωσης των εισακτέων.¹⁶³ Η άρνηση των δύο ορθόδοξων κομμουνιστογενών μαθητικών παρατάξεων (ΜΟΔΝΕ, ΔΗΜΑΚ) να συναινέσουν στην ριζοσπαστικοποίηση των μαθητικών κινητοποιήσεων εδραζόταν όχι μόνο σε λόγους τακτικής, οι οποίοι δεν συμβάδιζαν με τη μη ελεγχόμενη από αυτές κλιμάκωση του αγώνα, αλλά και στη ρήση του Βλαντιμίρ Λένιν ότι «καθήκον της νεολαίας είναι να μαθαίνει».¹⁶⁴ Σύμφωνα με τη θεώρηση των δύο κομμουνιστικών παρατάξεων και των μητρικών τους κομμάτων, η τυχόν παράταση και έξαρση των μαθητικών κινητοποιήσεων το καλοκαίρι του 1976 θα απέβαινε εις βάρος της ομαλής προετοιμασίας των μαθητών εν όψει των γενικών εξετάσεων του Σεπτεμβρίου, ζημιώνοντας την απόδοσή τους σε αυτές.¹⁶⁵

Αντίδραση της κυβέρνησης

Ο τελευταίος μήνας μαθημάτων της σχολικής χρονιάς 1975-6 συνοδεύτηκε και από τον πρώτο νεκρό μαθητή της Μεταπολίτευσης, ο οποίος έχασε τη ζωή του στο πλαίσιο της παραταξιακής του δράσης. Παραμονή της Πρωτομαγιάς του 1976, ο 16χρονος Σιδέρης Ισιδωρόπουλος, μέλος της Μαθητικής Πρωτοπορίας, κόλλαγε αφίσες της πολιτικής του οργάνωσης (Κ. Ο. Μαχητής) στην Πλατεία Κοτζιά, όταν

¹⁶³ «Όλοι στα Προπύλαια στις 6 μ.μ.», ΑΑΜΠΕ, 14 Ιουλίου 1976, προκήρυξη στα ΑΣΚΙ, στον φακ. «Συλλογή Προκηρύξεων και Φυλλαδίων 1974-2010». Η πρόθεση της ΜΟΔΝΕ και κατ' επέκταση της ΚΝΕ και του ΚΚΕ να μην μετατραπεί η συγκέντρωση σε πορεία καταγράφεται με παραστατικό τρόπο στο φύλλο του *Ριζοσπάστη* μία μέρα πριν τη συγκέντρωση: «Στο μεταξύ η συντονιστική που έχει και την ευθύνη για την εκδήλωση δήλωσε κατηγορηματικά με χθεσινή ανακοίνωσή της [12.7.1976] ότι απόφασή της καθώς και των άλλων συνδιοργανωτών είναι να πραγματοποιηθεί ΣΥΓΚΕΝΤΡΩΣΗ ΚΑΙ ΟΧΙ ΠΟΡΕΙΑ». (*Ριζοσπάστης*, φύλ. 545, 13.7.1976, σ. 1.) Η ΑΑΜΠΕ ωστόσο ισχυριζόταν ότι η ΜΟΔΝΕ έσπευσε να ανακοινώσει την πραγματοποίηση μόνο συγκέντρωσης, αγνοώντας την απόφαση που είχε παρθεί από συνέλευση αντιπροσώπων φροντιστηρίων τις προηγούμενες μέρες, για εκτίμηση των συνθηκών και απόφαση ανήμερα της συγκέντρωσης για το εάν θα μετατρεπόταν σε πορεία.

¹⁶⁴ Στην ομιλία του στο τρίτο Πανρωσικό Συνέδριο της Ρωσικής Κομμουνιστικής Ένωσης Νεολαίας στις 2 Οκτωβρίου 1920, ο Β. Λένιν υποστήριξε ότι οι νέοι κομμουνιστές δεν πρέπει να καταδικάζουν το παλιό σχολείο, αλλά να παίρνουν από αυτό ότι τους χρειάζεται. «Κομμουνιστής μπορείς να γίνεις μόνο, όταν πλουτίσεις τη μνήμη σου με τη γνώση όλου του πλούτου που επεξεργάστηκε η ανθρωπότητα». (Η ομιλία του ηγέτη της Ρωσικής Επανάστασης δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Πράβντα*, φύλ. 221, 222 και 223, στις 5, 6 και 7 του Οκτώβρη 1920 και μπορεί κανείς να την βρει στην ιστοσελίδα: <http://www.rizospastis.gr/story.do?id=5594483> –τελευταία επίσκεψη στις 26.3.2015.)

¹⁶⁵ Όπως αναφέρεται σε προκήρυξη της ΜΟΔΝΕ με αφορμή τις προαγωγικές και απολυτήριες εξετάσεις της περιόδου 1975-6, οι κνίτες μαθητές και οι κνίτισσες μαθήτριες πρέπει να σταθούν «πρωτοπόροι στη μάχη των εξετάσεων», γιατί η επιτυχία τους στις εξετάσεις είναι «στατιστικό στοιχείο του αγώνα τους για δημοκρατική και περισσότερη μόρφωση». [...] «Η ΚΝΕ δεν ξεχνά ότι καθήκον της νεολαίας είναι να μαθαίνει. Οι νέοι κομμουνιστές θεωρούν τη μάθηση μεγάλο μέσο διαπαιδαγώγησης της νεολαίας και όπλο πανίσχυρο στα χέρια των δυνάμεων της προόδου». («Ανακοίνωση του ΚΣ της ΚΝΕ, Οι μαθητές θα δώσουν και θα κερδίσουν τη μάχη των εξετάσεων», ΚΣ ΚΝΕ, 21.5.1976 – Αρχείο Ρήγα Φεραίου-Αρχείο ΑΣΚΙ.) Από τη μεριά της η ΔΗΜΑΚ, μέσω της *Μαθητικής Πορείας* στις 23.1.1976 καλούσε τους μαθητές-μέλη της να είναι «πρώτοι στα μαθήματα – πρώτοι στον αγώνα», ώστε να αποδείξουν στους πολιτικούς και τους γονείς τους ότι οι αγώνες τους δεν αποτελούν πρόσχημα για να χάνουν τα μαθήματά τους. (*Μαθητική Πορεία*, φύλ. 4, 23.1.1976, σ. 10.)

αστυνομικοί επιχειρήσαν να τον συλλάβουν για «παράνομη αφισκοκόλληση». Στην προσπάθειά του να ξεφύγει, ο μαθητής παρασύρθηκε από διερχόμενο αυτοκίνητο και κατέληξε. Παρότι ο θάνατός του Ισιδωρόπουλου προήλθε από ατύχημα, έντονη ήταν η αίσθηση στο χώρο των αριστερών και ακροαριστερών μαθητών ότι ο «υπέρμετρος υπηρεσιακός ζήλος» της αστυνομίας προκάλεσε το θάνατο του.¹⁶⁶ Μάλιστα, το έντονα αντικυβερνητικό κλίμα επιτάθηκε περαιτέρω την Πρωτομαγιά με το θάνατο σε αυτοκινητιστικό δυστύχημα του ανεξάρτητου βουλευτή, γνωστού για την αντιδικτατορική του δράση, Αλέξανδρου Παναγούλη και ενώ εκκρεμούσε η εκδίκηση καταγγελιών του για εν ενεργεία πολιτικούς που είχαν συνεργαστεί με τη χούντα. Τρεις μέρες μετά, στις 4 Μαΐου, 8.000 κόσμος, στην πλειοψηφία του μαθητές προερχόμενοι από εξωκοινοβουλευτικές οργανώσεις, διαδήλωσαν εις μνήμη του Σ. Ισιδωρόπουλου, φωνάζοντας συνθήματα: «Ο Σιδέρης ζει», «Έξω οι Αμερικάνοι» και «Πέτρουλας, Λαμπράκης, Παναγούλης, Σιδέρης, ένας στο χώμα, χίλιοι στον αγώνα». Επίσης, επιχειρήσαν να καταθέσουν ένα κόκκινο στεφάνι στο μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη, αλλά δεν τους επιτράπη από τις ισχυρές αστυνομικές δυνάμεις που είχαν κατακλύσει τον χώρο της πλατείας Συντάγματος.¹⁶⁷

Η επιλογή της κυβέρνησης να περιορίσει κατά το διάστημα 1974-6 την συνεχώς διογκούμενη πολιτική δραστηριότητα των μαθητών εντός και εκτός σχολείων, πότε με τρόπο συντηρητικό (μαθητικός κανονισμός) και πότε αυταρχικό (ποινές, αστυνόμευση), δεν έμοιαζε να αποδίδει αφού οι μαθητικές παρατάξεις αναπλήρωναν, έστω και ατελώς, την έλλειψη του θεσμικού πλαισίου που θα διευκόλυne το συντονισμό των μαθητικών δράσεων. Επιδιώκοντας επομένως η κυβέρνηση της ΝΔ να αντιμετωπίσει εμμέσως τη ραγδαία ανάπτυξη της μαθητικής πολιτικοποίησης, η οποία κατά κύριο λόγο εκφραζόταν μέσα από τις αριστερές μαθητικές παρατάξεις και τα έντυπα που εξέδιδαν, προχώρησε στην δημιουργία της δικής της μαθητικής οργάνωσης, με την ονομασία Μαθητική Ανεξάρτητη Κίνηση (ΜΑΚΙ),¹⁶⁸ και την

¹⁶⁶ Βλ. *Μαθητική Πορεία*, φύλ. 6, 24.5.1976, σ. 4.

¹⁶⁷ Στοιχεία από: *Ριζοσπάστης*, φύλ. 487, 5.5.1976, σ. 8· *Μακεδονία*, φύλ. 19.062, 5.5.1976, σ. 10.

¹⁶⁸ Η προσπάθεια της ΝΔ να χρησιμοποιήσει τη ΜΑΚΙ ως ανάχωμα στην ανάπτυξη των αριστερών δυνάμεων στα σχολεία φανερώνεται σε προκήρυξη που κυκλοφόρησε η ΜΑΚΙ το Μάιο του 1977 και στην οποία αναφερόταν ότι η ίδρυσή της ήταν επιβεβλημένη κυρίως από την «ψυχολογική βία που ασκούσαν οι αριστεροί». (*Μαθητικά Νειάτα*, φύλ. 9, 18.5.1977, σ. 3.) Επίσης, η μόνη δεξιά παράταξη που εμφανίζεται τα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης, πέραν της ΜΑΚΙ, είναι το μαθητικό τμήμα της ακροδεξιάς οργάνωσης «4η Αυγούστου» του Κωνσταντίνου Πλεύρη, με τίτλο Μαθητικό Εθνικιστικό Κίνημα (ΜΕΚ). Σε μία από τις πρώτες ανακοινώσεις που εξέδωσε το ΜΕΚ ανήμερα της 21ης Απριλίου 1976, επετείου εννιά χρόνων από την κατάλυση της δημοκρατίας, καλούσε τους μαθητές να μην υποκύπτουν στην κομμουνιστική προπαγάνδα και να μην ενισχύουν τα κομμουνιστικά έντυπα. (*Εξόρμηση*, φύλ. 77, 22.4.1976, σ. 2.) Η ΜΑΚΙ θέλοντας να διαχωρίσει τη

έκδοση του μαθητικού περιοδικού *Ελεύθερη Γενιά*, το οποίο θα λειτουργούσε ως όργανο των μαθητικών κοινοτήτων.

Σύμφωνα με τον Άγγελο Μπρατάκο, η ΜΑΚΙ ιδρύθηκε «στους κόλπους της ΟΝΝΕΔ» τον Σεπτέμβριο του 1975, και παρά το γεγονός ότι η ίδρυσή της προκάλεσε πολλές συζητήσεις στο κόμμα της ΝΔ, καθώς υποστηριζόταν ότι θα συνέβαλε στον περαιτέρω κομματισμό των μαθητών, θεωρήθηκε τελικά ότι η υφιστάμενη δραστηριοποίηση των άλλων κομματικών μαθητικών παρατάξεων επέβαλε στη ΝΔ να συναινέσει στην αυτοτελή ύπαρξη της μαθητικής οργάνωσης του κόμματος. Παρότι και η ίδια ήταν κομματικό όργανο, στην ιδρυτική της διακήρυξη η ΜΑΚΙ παρότρυνε τους μαθητές να μείνουν μακριά από την πολιτική και τα κόμματα και να αγωνιστούν για «την παιδεία, την πρόοδο και την ελευθερία».¹⁶⁹

Η πρώτη εμφάνιση της δεξιάς μαθητικής παράταξης στα κοινά των μαθητών εντοπίζεται τον Δεκέμβριο του 1975, όταν με επιστολή της προς τους μαθητές καυτηρίαζε την απόφαση της ΟΛΜΕ να κατέλθει σε απεργία διαρκείας από τις 17 Δεκεμβρίου ζητώντας τη χορήγηση επιδόματος που είχε δοθεί σε άλλους δημόσιους υπαλλήλους και την άμεση ψήφιση του νομοσχεδίου «Περί Γενικής Εκπαιδύσεως» (μετέπειτα Ν. 309/1976).¹⁷⁰ Η ΜΑΚΙ, ευθυγραμμιζόμενη με την πολιτική γραμμή της ΝΔ, παρότι συστηνόταν οργανωτικά αυτόνομη και ανεξάρτητη από αυτήν, επισήμαινε στην επιστολή της ότι σε μια «περίοδο πολιτικής λιτότητας και αυτό-συγκράτησης [...] είναι αδύνατη η ικανοποίηση των αιτημάτων ενός μεμονωμένου κλάδου».¹⁷¹ Οι δεσμοί της ΜΑΚΙ με τη ΝΔ, όπως εξ άλλου και των άλλων παρατάξεων με τους πολιτικούς τους φορείς, έγιναν περισσότερο εμφανείς τον Μάιο του 1976, όταν εκπρόσωποί της συναντήθηκαν με τον υφυπουργό Παιδείας Χ. Καραπιπέρη και συζήτησαν μαζί του το αίτημα των μαθητών για περιορισμό της εξεταστέας ύλης της στ' τάξης του λυκείου, παρά το γεγονός ότι ο υφυπουργός ήταν

θέση της από το ΜΕΚ, με ανακοίνωσή της την ίδια μέρα, κατήγγειλε την ακροδεξιά μαθητική οργάνωση για προσπάθεια αποπροσανατολισμού των μαθητών και ζητούσε από τους τελευταίους να απομονώσουν τις αντιδημοκρατικές τάσεις μέσα στο μαθητικό χώρο. (*Καθημερινή*, φύλ. 17.234, 22.4.1976, σ. 2.)

¹⁶⁹ Μπρατάκος Άγγελος, *Η ιστορία της Νέας Δημοκρατίας*, εκδ. Λιβάνη, Αθήνα 2002, σ. 252-4. Ο Μπρατάκος αναδημοσιεύει στο βιβλίο του τη δυσσεύρετη, όπως αποδείχθηκε και από την έρευνα, ιδρυτική διακήρυξη της ΜΑΚΙ.

¹⁷⁰ Για περισσότερα σχετικά με τα αιτήματα των εκπαιδευτικών και την πορεία της απεργίας τους, που τελικά έληξε στις 7 Ιανουαρίου 1976, βλ. *Δελτίον Ομοσπονδίας Λειτουργών Μέσης Εκπαίδευσης*, τχ. 445-6 (1-15 Ιανουαρίου 1976) και τχ. 447 (15 Φεβρουαρίου 1976).

¹⁷¹ «Συμμαθητές και Συμμαθήτριες...», επιστολή από ΜΑΚΙ στα τέλη 1975-αρχές 1976 χωρίς ακριβή χρονολογία. Βρίσκεται στο Αρχείο Ρήγα Φεραίου-ΑΣΚΙ.

αναφανδόν αντίθετος στην ύπαρξη συνδικαλισμού στα σχολεία και στις δράσεις των μαθητικών παρατάξεων.¹⁷²

Η επιλεκτική ανακολουθία της κυβερνητικής πολιτικής στο θέμα της πολιτικοποίησης των μαθητών, που ανέκυπτε από την –περιορισμένη πάντως– παρουσία της ΜΑΚΙ στα σχολεία, σχολιαζόταν ειρωνικά και από την εφημερίδα της ΔΗΜΑΚ *Μαθητική Πορεία*: «Στους τοίχους κεντρικών γυμνασίων αναρριχήθηκε περίεργο φυτό, που ονομάζεται ΜΑΚΙ. Το πράγμα δεν θαχε μεγάλη σημασία αν το φυτό αυτό δεν καυχόταν πως έχει νεοδημοκρατική προέλευση. Θα παρακαλούσαμε τους “κηπουρούς” του υπουργού Παιδείας να το έχουν υπ’ όψη τους, όταν μιλάνε για πολιτικοποίηση των μαθητών».¹⁷³

Εκτός όμως από τη ΜΑΚΙ, το υπουργείο επιχείρησε να καθοδηγήσει τις δράσεις των μαθητών προς «ασφαλή για αυτήν ύδατα» μέσω της κυκλοφορίας του περιοδικού *Ελεύθερη Γενιά*. Το περιοδικό διευθυνόταν από εκπαιδευτικούς και όλη η διαδικασία παραγωγής του ήταν υπό την εποπτεία του υπουργείου Παιδείας. Η ύλη του εστιαζόταν κυρίως στην πρόταση και παρουσίαση πολιτιστικών δραστηριοτήτων, ενώ δεν έλειπαν και κομμάτια που προπαγάνδιζαν τις θέσεις της κυβέρνησης (π.χ. σχετικά με την ΕΟΚ).

Οι συντάκτες του μαθητικού περιοδικού *Μόρφωση, Τέχνη, Ζωή*, απέδιδαν την μικρή απήχηση που είχε στους μαθητές η *Ελεύθερη Γενιά* στο γεγονός ότι δεν μπορούσε να εκφράσει τον «προβληματισμό της σημερινής, πραγματικά λύτερης γενιάς κι όχι της περασμένης» από τη στιγμή που οι συντάκτες της δεν ήταν οι ίδιοι οι μαθητές.¹⁷⁴ Επίσης, πρέπει να επισημανθεί ότι η απαγόρευση από το υπουργείο Παιδείας της κυκλοφορίας εξωσχολικών εντύπων εντός του σχολικού χώρου δεν ίσχυε για την *Ελεύθερη Γενιά*. Σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις οι διευθυντές των σχολείων επιχειρούσαν με την απειλή τιμωρίας να επιβάλουν στους μαθητές τη διάδοση και αγορά του περιοδικού.¹⁷⁵

¹⁷² *Μαθητική Πορεία*, φύλ. 6, 24.5.1976, σ. 8. Για τη στάση του Χ. Καραπιπέρη βλ. προηγουμένως (σ. 48).

¹⁷³ *Μαθητική Πορεία*, φύλ. 5, 17.3.1976, σ. 12.

¹⁷⁴ *Μόρφωση-Τέχνη-Ζωή*, τχ. 2, Μάρτιος 1976, σ. 7-8.

¹⁷⁵ Ενδεικτικό είναι το περιστατικό στο β' Γυμνάσιο θηλέων Βόλου τον Απρίλιο του 1976, όπου η γυμνασιάρχης του σχολείου υποχρέωνε τις μαθήτριες της ε' τάξης να αγοράσουν το περιοδικό (*Ριζοσπάστης*, φύλ. 472, 14.4.1976, σ. 2). Επίσης, στο Λύκειο Παλιάς Κοκκινιάς, τον Δεκέμβριο του ίδιου χρόνου, οι μαθητές του προχώρησαν σε εξαήμερη αποχή από τα μαθήματά τους διαμαρτυρόμενοι για την αποβολή που δόθηκε στον πρόεδρο του ΓΣ των μαθητικών κοινοτήτων επειδή «δεν διέδιδε την *Ελεύθερη Γενιά*». (*Μαθητικά Νειάτα*, φύλ. 4, 19.1.1977, σ. 2.)

Παρ' όλες όμως τις έμμεσες και άμεσες προσπάθειες του υπουργείου Παιδείας κατά τις πρώτες δύο σχολικές χρονιές της Μεταπολίτευσης (1974-5, 1975-6) να ανακόψει την ταχεία πολιτικοποίηση των μαθητών που μετουσιωνόταν σε συνδικαλιστική κινητοποίηση για θέματα όπως οι αυταρχικές-φιλοχουντικές απόψεις και συμπεριφορές εκπαιδευτικών, η στροφή προς την τεχνική εκπαίδευση, η συμμετοχή των μαθητών στον εορτασμό της εξέγερσης του Πολυτεχνείου, οι περιοριστικές διατάξεις του μαθητικού κανονισμού κ.λπ., η εξελικτική πολιτική δραστηριοποίηση των μαθητών δεν σταματούσε, δημιουργώντας ένα επιπλέον αντιπολιτευτικό μέτωπο για την κυβέρνηση. Έτσι λοιπόν, με το ξεκίνημα της σχολικής χρονιάς 1976-7, ο Γ. Ράλλης αποφάσισε να φέρει στα σχολεία ένα νέο, ακόμα πιο συντηρητικό από αυτόν του 1975, μαθητικό κανονισμό.

Από το πρώτο κιόλας άρθρο του κανονισμού εκφραζόταν η πρόθεση του υπουργείου να οριοθετήσει της μαθητικές δραστηριότητες εντός των μαθητικών κοινοτήτων, ορίζοντας ότι πρέπει να «ενισχύουν τα πολιτιστικά ενδιαφέροντα των μελών των μαθητικών κοινοτήτων». Ο κανονισμός του 1976 όπως και του 1975 έκανε αναφορά στις παραδόσεις και τα ιδεώδη του ελληνισμού, ενώ καθιστούσε τη συμμετοχή των μαθητών στην κοινότητα υποχρεωτική. Επιπλέον, έθετε ως βασικά κριτήρια εκλογιμότητας των μαθητών τον βαθμό («καλώς», δηλαδή τουλάχιστον 12,5) και τη διαγωγή τους («κοσμιωτάτη»). Δικαίωμα εκλογής στη Διοικούσα Επιτροπή θα είχαν μόνο οι μαθητές που «η συμμετοχή τους δεν θα είχε δυσμενείς επιπτώσεις στην επίδοσή τους στα μαθήματα» (άρθρο 3). Αλλαγή υπήρχε και στην ημερομηνία διεξαγωγής των εκλογών στα σχολεία, καθώς από το δεύτερο 15νθήμερο του Οκτωβρίου θα διεξάγονταν πλέον το πρώτο, ενώ η ευθύνη των εκλογών της Διοικούσας Επιτροπής συνέχιζε να ανατίθεται στον σύμβουλο-καθηγητή, ο οποίος ήταν υπεύθυνος για τον έλεγχο της τήρησης των δημοκρατικών διαδικασιών των μαθητικών κοινοτήτων. Στον κανονισμό του 1976 αναφερόταν επίσης ότι η αίτηση των 2/3 των μελών της κοινότητας για έκτακτο έλεγχο της Διοικούσας Επιτροπής όφειλε να προσυπογράφεται από τον σύμβουλο καθηγητή (άρθρο 6), μία ρύθμιση που δεν υπήρχε καν στον κανονισμό του 1975. Τέλος, ο νέος μαθητικός κανονισμός πρόσθετε στη λίστα με τις (πολιτιστικές) δραστηριότητες των μαθητών την διακίνηση του περιοδικού *Ελεύθερη Γενιά*.¹⁷⁶

¹⁷⁶ *Κανονισμός Μαθητικών Κοινοτήτων*, 12.10.1976, Αθήνα.

Όπως ήταν φυσικό, η σκλήρυνση της στάσης του υπουργείου απέναντι στις μαθητικές κοινότητες, με κύριο σημείο αιχμής την κατ' επίφαση δημοκρατικότητα του νέου κανονισμού, προκάλεσε τις αντιδράσεις των μαθητών αλλά και άλλων μελών της εκπαιδευτικής κοινότητας.¹⁷⁷ Για πρώτη φορά, η ΠΜΣΠ, η ΑΑΜΠΕ, η ΔΗΜΑΚ και η ΠΑΜΚ συνυπέγραψαν κοινή ανακοίνωση, με την οποία κατηγορούσαν το υπουργείο για προσπάθεια παρεμπόδισης του δικαιώματος των μαθητών για ελεύθερο συνδικαλισμό και περιορισμού της πολιτιστικής δραστηριότητας στα σχολεία. Οι παρατάξεις χαρακτήριζαν ως «αντιδραστικά» τα κριτήρια του βαθμού και της διαγωγής για την εκλογή των μαθητών και καλούσαν τους μαθητές να μην δεχθούν τα νέα μέτρα και να προχωρήσουν στην ανάδειξη «δημοκρατικών προεδρείων».¹⁷⁸ Ωστόσο, δεν εξέλιπαν και πάλι οι διαφοροποιήσεις μεταξύ των μαθητών για το αν θα αποδεχόντουσαν το θεσμό των μαθητικών κοινοτήτων ως πεδίο οργάνωσης του αγώνα τους ή θα προχωρούσαν με άλλα ανεξάρτητα οργανωτικά σχήματα (π.χ. επιτροπές μαθητών). Σε αυτό το δίλημμα η πλειοψηφία των μεγάλων μαθητικών παρατάξεων (ΜΟΔΝΕ, ΠΑΜΚ, ΔΗΜΑΚ, ΠΜΣΠ¹⁷⁹) επέλεγε τον πρώτο δρόμο, ενώ λιγότερες μαθητικές παρατάξεις και μεμονωμένοι μαθητές υποστήριζαν την αποχή από τις διαδικασίες: όπως για παράδειγμα οι μαθητές της Ενιαίας Δημοκρατικής Αριστεράς (ΕΔΑ), οι οποίοι εξέφραζαν την άποψη ότι οι κοινότητες ήταν «μια παγίδα του υπουργείου στην οποία έπεσαν δυστυχώς όλοι σχεδόν οι συνδικαλιζόμενοι μαθητές και το μαθητικό κίνημα».¹⁸⁰

Σε αυτό το σημείο θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε ότι οι δημοκρατικές αλλαγές που είχε επιφέρει η Μεταπολίτευση στην κοινωνία, έμοιαζαν να μην διαπερνούν τον παραδοσιακό συντηρητικό χώρο του σχολείου, παρά το γεγονός ότι οι δημοκρατικές κατευθύνσεις είχαν χαραχθεί σε γενικές γραμμές από το Σύνταγμα του 1975 (είχε ψηφιστεί στις 7 Ιουνίου) και από το Ν. 309/1976. Υπογραμμίζεται ότι

¹⁷⁷ Βλ. άποψη του ΔΣ της ΟΛΜΕ στο *Μηνιαίο Πληροφοριακό Δελτίο* (τχ. 459, Νοέμβριος 1976, σ. 5).

¹⁷⁸ «Κοινή ανακοίνωση των μαθητικών παρατάξεων», ΑΑΜΠΕ, ΔΗΜΑΚ, ΠΑΜΚ..., Αθήνα 30.10.1976. (Αρχείο Ρήγα Φεραίου-ΑΣΚΙ.)

¹⁷⁹ Η στάση της ΠΜΣΠ μέχρι και την περίοδο 1975-6 ήταν εκ διαμέτρου αντίθετη με τις μαθητικές κοινότητες και πρότεινε την απομάκρυνση της οργάνωσης των μαθητών από το θεσμικό τους πλαίσιο. Παρ' όλα αυτά, όπως ανέφερε αργότερα η ίδια η παράταξη στο περιοδικό της *Μαθητικά Νειάτα* (φύλ. 10, 23.9.1977, σ. 5), δεν είχε υπολογίσει σωστά τις «δυνατότητες του μαθητικού κινήματος και τις δυνατότητες εκμετάλλευσης της δουλειάς μέσα από τα πλαίσια των μαθητικών κοινοτήτων», με αποτέλεσμα να μεταστρέψει την αρχική στάση της απέναντι στις κοινότητες («με σκοπό την εκμετάλλευση των δυνατοτήτων που αυτές παρέχουν») και να συμμετάσχει κανονικά στις μαθητικές εκλογές της επόμενης σχολικής χρονιάς (1976-7).

¹⁸⁰ *Συνειδητή Αλλαγή* [μηνιαία έκδοση της μαθητικής οργάνωσης ΕΔΑ], τχ. 2, Μάρτης-Απρίλης 1977, σ. 7. Η αιρετική τοποθέτηση των μαθητών της ΕΔΑ μπορεί να συνδεθεί με την προσπάθεια του «περιθωριοποιημένου» κόμματος να ξεχωρίσει από τα δύο κομμουνιστικά κόμματα και να σταθεί στον κεντροαριστερό χώρο με δική του γραμμή.

σύμφωνα με τον εν λόγω νόμο, το σχολείο εκτός της γνωστικής του αποστολής είχε σκοπό να μεταδώσει στους μαθητές «φρόνημα σύμφωνον προς τα αρχάς του δημοκρατικού πολιτεύματος της χώρας» και να συντελέσει στη «διάπλασιν χαρακτήρων ελεύθερων και υπεύθυνων».¹⁸¹ Όσο για το πολύκροτο θέμα της απαγόρευσης της κομματικοποίησης των μαθητών εντός και εκτός σχολείου,¹⁸² το Σύνταγμα προέβλεπε την ελεύθερη συμμετοχή των ανηλίκων «εις τα τμήματα νέων των κομμάτων» (άρθρο 29, παρ. 1), ενώ δεν ποινικοποιούσε την πολιτική δράση των μαθητών στο σχολικό χώρο, όπως έκανε π.χ. για άλλες κατηγορίες πολιτών στο χώρο εργασίας τους (υπάλληλοι ΝΠΔΔ, δημόσιων επιχειρήσεων, ΟΤΑ κ.λπ.).

Καταλήγοντας, η γαλούχηση των μαθητών με συντηρητικές αξίες (παραδόσεις και ιδεώδη του ελληνισμού και του χριστιανισμού), όπως αποτυπωνόταν στους δύο μαθητικούς κανονισμούς (1975 και 1976) θυμίζοντας έντονα πρακτικές της χούντας για την εξύμνηση του ελληνοχριστιανικού φρονήματος, καθώς και η προσπάθεια περιορισμού των μαθητών σε πολιτιστικές δραστηριότητες μακριά από τα τρέχοντα προβλήματα του σχολείου και της εκπαίδευσης, αναδείκνυε σε ένα πρώτο επίπεδο την ιδεολογική υπόσταση της κυβέρνησης της ΝΔ, αλλά κυρίως αναγόρευε τη ριζοσπαστικοποιημένη μερίδα των μαθητών σε έναν οιονεί κυβερνητικό αντίπαλο. Άλλωστε, χάρη στην έντονη πολιτικοποίηση της νεολαίας τον πρώτο καιρό της Μεταπολίτευσης, οι μαθητές διαμαρτύρονταν όχι μόνο για τα εκπαιδευτικά προβλήματα, αλλά, επηρεασμένοι και από την προσχώρησή τους σε αριστερές και ακροαριστερές νεολαίες κομμάτων,¹⁸³ εναντιώνονταν με δριμύτητα σε στρατηγικές επιλογές της κυβέρνησης, με κυριότερη την επιλογή ένταξης της Ελλάδας στην ΕΟΚ¹⁸⁴ και την εξάρτηση της χώρας από τις ΗΠΑ.¹⁸⁵

¹⁸¹ Άρθρο 26 (παρ. 1) και 29 (παρ. 1) του Ν. 309/1976 «Περί οργάνωσης και διοικήσεως της Γενικής Εκπαιδεύσεως».

¹⁸² Βλ. τις χαρακτηριστικές δηλώσεις του υφυπουργού Παιδείας Χ. Καραπιπέρη στη σ. 48.

¹⁸³ Η μεγάλη επιρροή της Αριστεράς στη μαθητική νεολαία αποτυπωνόταν, αν και καθ' υπερβολή, από το πρωτοσέλιδο της δεξιάς –με έντονα αντικομμουνιστικό περιεχόμενο– εφημερίδας *Ελεύθερος Κόσμος* στις 22 Νοεμβρίου 1975 με τίτλο: «Όλοι οι μαθηταί λεία της ερυθράς προπαγάνδας».

¹⁸⁴ Η σημασία που είχε για την κυβέρνηση η ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ οδήγησε το υπουργείο Παιδείας να αναθέσει τον Μάρτιο του 1976 στους μαθητές την συγγραφή έκθεσης με θέμα την «Ελλάδα και την Ευρώπη». Όπως απορρέει από τα δημοσιεύματα του Τύπου, αλλά και σχετική ερώτηση που κατατέθηκε στη Βουλή από τον βουλευτή του ΠΑΣΟΚ Απόστολο Κακλαμάνη, η κίνηση του υπουργείου θεωρήθηκε ως έμμεσος εξαναγκασμός των μαθητών να ενστερνιστούν την εθνική πολιτική της κυβέρνησης, καθώς μια φράση της σχετικής εγκυκλίου που στάλθηκε στα σχολεία («μια νέα ιστορική περίοδος διανοίγεται μπρος μας με την ένταξή μας στην ΕΟΚ») ουσιαστικά προκαθόριζε το πλαίσιο που έπρεπε να κινηθούν οι μαθητές. Για να δαλεάσει μάλιστα όσο γινόταν περισσότερους μαθητές να γράψουν την προαιρετική έκθεση, ο υφυπουργός Παιδείας Χ. Καραπιπέρης ανέφερε ότι οι καλύτερες εκθέσεις θα βραβεύονταν από το υπουργείο. (*Εξόρμηση*, φύλ. 74, 2.4.1976, σ. 2,4-*Ριζοσπάστης*, φύλ. 467, 8.4.1976, σ. 2.)

Η ριζοσπαστικοποίηση των μαθητών είχε γίνει μάλιστα αντιληπτή με τη δυναμική συμμετοχή τους στο πανεργατικό συλλαλητήριο στις 24 Μαΐου 1976 εναντίον του Ν. 330/1976 «Περί εργατικών οργανώσεων και συνδικαλιστικών ελευθεριών», ο οποίος μεταξύ άλλων περιόριζε δραστικά το δικαίωμα της απεργίας και κατοχύρωνε την ανταπεργία (λοκ άουτ) από πλευράς εργοδοσίας.¹⁸⁶ Η πορεία συνοδεύτηκε από σοβαρά επεισόδια μεταξύ των διαδηλωτών και της αστυνομίας, με απολογισμό 190 συλληφθέντες, ανάμεσα στους οποίους βρίσκονταν και 26 μαθητές, ένας αριθμός λίαν ανησυχητικός για την κυβέρνηση εάν συγκριθεί αναλογικά με τους 23 φοιτητές και τους 16 σπουδαστές που επίσης συνελήφθησαν.¹⁸⁷ Ως απόρροια όλων των ανωτέρω, ο επιλεκτικός-περιορισμένος εκδημοκρατισμός της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης ήταν μια προσπάθεια της κυβέρνησης να εμποδίσει τον σχηματισμό πολιτικής ταυτότητας των μαθητών, περιορίζοντάς τους στις αμιγώς εκπαιδευτικές τους υποχρεώσεις για να αποφύγει το ενδεχόμενο δημιουργίας επιπλέον αντιπάλων ή μετώπων στην κυβερνητική πολιτική.

Αδυναμία συγκρότησης μαζικού κινήματος

Το 1977 ξεκίνησε με την κυβερνητική εξαγγελία στις 8 Ιανουαρίου, είκοσι μόλις μέρες πριν από τα διαγωνίσματα του πρώτου εξαμήνου, σειράς μέτρων που θα εφαρμόζαν το περιεχόμενο της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης και αφορούσαν τον τρόπο εξέτασης των μαθητών σε γυμνάσιο και λύκειο. Ειδικότερα οι διατάξεις του σχετικού διατάγματος που προέβλεπαν την κατάργηση των εξετάσεων του α' εξαμήνου και καθιέρωναν εξέταση στο τέλος του χρόνου πάνω στα 2/3 της ύλης, καθώς και η διεξαγωγή πρόχειρων διαγωνισμάτων ανά δίμηνο, δεν άργησαν να προκαλέσουν αναταραχή στα σχολεία, με τους μαθητές να πραγματοποιούν τον Ιανουάριο τις πρώτες διαμαρτυρίες και αποχές.¹⁸⁸

Το βασικό κατηγορώ τους εναντίον του νέου συστήματος των προαγωγικών και απολυτήριων εξετάσεων ήταν ότι θα ευνοούσε τις οικογένειες με τα υψηλότερα οικονομικά εισοδήματα, αφού οι φτωχότερες δεν θα μπορούσαν να στείλουν τα

¹⁸⁵ Για τη μεταπολεμική εξαρτησιακή σχέση της χώρας με τις ΗΠΑ και την προσπάθεια μείωσης της ανάμειξης των Αμερικάνων στην εσωτερική πολιτική της χώρας βλ. περισσότερα: Ροζάκης Χρήστος, «Η ελληνική εξωτερική πολιτική, 1974-1985: Εκσυγχρονισμός και διεθνής ρόλος ενός μικρού κράτους», *Η Ελλάδα σε εξέλιξη, Les Temps Modernes*, Εξάντας, Αθήνα, 1986, σ. 109-134.

¹⁸⁶ Η κυβέρνηση της ΝΔ έφερε το Νόμο 330/1976 για συζήτηση στη Βουλή στις 24 Μαΐου 1976. Ο νόμος ψηφίστηκε στις 27 Μαΐου και δημοσιεύθηκε στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως* στις 29 Μαΐου (τχ. Α', αρ. φύλλου 129).

¹⁸⁷ Αναλυτικά τα ονόματα των συλληφθέντων μαθητών δημοσιεύονται στην εφημερίδα *Μακεδονία* (φύλ. 19.082, 28.5.1976, σ. 1, 9).

¹⁸⁸ *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 9.1.1977, σ. 1-2.

παιδιά τους στο φροντιστήριο, με αποτέλεσμα τα τελευταία να έχουν χαμηλές σχολικές επιδόσεις.

Πράγματι, η κοινωνική προέλευση των μαθητών συνιστά τις περισσότερες φορές καθοριστικό παράγοντα για την σχολική επίδοση και εξέλιξή τους, αφού, όπως συνάγεται από τα αποτελέσματα εμπειρικών ερευνών, όσο χαμηλότερη είναι η κοινωνική-οικονομική προέλευση των μαθητών, τόσο λιγότερες είναι οι πιθανότητες να έχουν υψηλότερους βαθμούς και μακροχρόνιες σπουδές.¹⁸⁹ Παρ' όλα αυτά, οι ταξικές διαφοροποιήσεις του μαθητικού πληθυσμού δεν αποτελούν πάντα ασφαλές κριτήριο για τη στάση τους απέναντι στις αλλαγές που συντελούνται στο σχολείο.

Είναι χαρακτηριστικό ότι στην περίπτωση των εκπαιδευτικών εξαγγελιών του 1977, μαθητές από την ιδιωτική Σχολή Χατζιδάκη, παρότι άνηκαν σε ανώτερα κοινωνικά στρώματα, διατύπωσαν διαφορετικές απόψεις για τις αλλαγές στο εξεταστικό σύστημα και αντιστοίχως συμμετείχαν ή όχι στις αποχές που διενεργήθηκαν στο σχολείο τους.¹⁹⁰ Ούτε όμως σε πολιτικό επίπεδο φάνηκε στην προκειμένη περίπτωση να υπερισχύει απόλυτα το ταξικό στοιχείο ως κριτήριο κινητοποίησης, αφού η αριστερή ΔΗΜΑΚ –σε αντιδιαστολή με τις υπόλοιπες μαθητικές παρατάξεις– επικρότησε τις αλλαγές στον τρόπο εξέτασης, ενώ δήλωσε απερίφραστα την αντίρρησή της στις αποχές («αποπροσανατολίζουν και οδηγούν το μαθητικό κίνημα σε αδιέξοδο»)¹⁹¹

Εκτός όμως από τις διαμαρτυρίες για όξυνση της κοινωνικής ανισότητας που έτσι και αλλιώς ενυπήρχε στα σχολεία, αρκετοί ακόμα μαθητές εστίαζαν τις διαμαρτυρίες τους στο γεγονός ότι η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση δεν προέβλεπε, πέραν της αυστηροποίησης των εξετάσεων, κάποια αλλαγή στην ουσία του εκπαιδευτικού συστήματος, δηλαδή στο περιεχόμενο των μαθημάτων, τις μεθόδους διδασκαλίας και την κατάρτιση των εκπαιδευτικών.

Με το κλίμα να είναι ιδιαίτερα τεταμένο στα σχολεία λόγω των αυξανόμενων αιτιάσεων εναντίον των κυβερνητικών μέτρων, υπήρξε απόπειρα για ευρύτερη οργάνωση των μαθητών με απώτερο σκοπό την εκδήλωση συλλογικής δράσης. Η σπουδαιότητα άλλωστε της «οργάνωσης», δηλαδή ενός «συστήματος ή μιας δομής

¹⁸⁹ Για περισσότερα σχετικά με την κοινωνική προέλευση και το ρόλο της στο εκπαιδευτικό επίπεδο των μαθητών, βλ. Φραγκουδάκη Άννα, *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης*, Παπαζήση, Αθήνα 1985, σ. 60, 100· Κάτσικας Χρήστος, Καββαδίας Γιώργος, *Κρίση του Σχολείου και Εκπαιδευτική Πολιτική. Κριτική των Εκπαιδευτικών Αλλαγών (1990-1997)*, Gutenberg, Αθήνα 1998.

¹⁹⁰ Βλ. *Σχολική Ζωή*, τχ. 219-220, Ιανουάριος-Μάρτιος 1977, σ. 1· *Μαθητικά Νειάτα*, φύλ. 5, 27.1.1977, σ. 4

¹⁹¹ *Μαθητική Πορεία*, φύλ. 10, 14.2.1976, σ. 4.

σχέσεων και ρόλων»,¹⁹² για τη συγκρότηση συλλογικής δράσης και την ανάδυση κοινωνικών κινήματων τονίζεται από σημαντικούς θεωρητικούς των κοινωνικών κινήματων, με προεξέχοντες των Alain Touraine και τον Sidney Tarrow.¹⁹³

Έτσι, μια ομάδα πρωτοβουλίας από διάφορα σχολεία της Αθήνας εξέδωσε κάλεσμα με σκοπό εκλεγμένοι αντιπρόσωποι από τα σχολεία της Αθήνας και του Πειραιά να συναντηθούν στις 22 Ιανουαρίου στο κτήριο Γκίνη του Πολυτεχνείου για να οργανώσουν στην ευρύτερη δυνατή κλίμακα τον αγώνα εναντίον των νέων μέτρων της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης.

Η προπαγάνδη της συγκέντρωσης ήταν ιδιαίτερα αποτελεσματική, όπως μαρτυρά και η μεγάλη προσέλευση των μαθητών, καθώς σύμφωνα με τη νέα –μετά τη διάσπαση– μαθητική εφημερίδα της ΠΜΣΠ, τα *Μαθητικά Νειάτα*, 800 περίπου μαθητές από 65 σχολεία γέμισαν «ασφυκτικά» το αμφιθέατρο του κτηρίου. Μολονότι δεν υπήρξε κάποια συγκεκριμένη απόφαση στο πλαίσιο της συγκέντρωσης, μετά το τέλος της μαθητές, κυρίως προερχόμενοι από την ΠΜΣΠ, αποφάσισαν να επιχειρήσουν την κλιμάκωση και τη μαζικοποίηση των μαθητικών κινητοποιήσεων μέσω του παναθηναϊκού κεντρικού συντονισμού των σχολείων.¹⁹⁴

Αυτή η νέα πρωτοβουλία είχε ως αποτέλεσμα τη συγκρότηση, με τη στήριξη της ΠΜΣΠ, της ΑΑΜΠΕ, της ΔΗΜΑΚ –όχι όμως της ΜΟΔΝΕ και της ΠΑΜΚ–, οργανωτικής επιτροπής από μαθητές γυμνασίων της Αθήνας και του Πειραιά, η οποία προχώρησε στην υλοποίηση της απόφασης για παμμαθητική διαμαρτυρία των μαθητών την Πέμπτη 3 Φεβρουαρίου στο προαύλιο του Πολυτεχνείου.

Από το πρωί της Πέμπτης μαθητές απέχοντας από τα μαθήματά τους άρχισαν να συγκεντρώνονται έξω από το Πολυτεχνείο και να καλούν τους μαθητές στη συγκέντρωση του απογεύματος. Μάλιστα, δεν αποφεύχθηκαν και κάποια επεισόδια όταν μέλη της ΔΑΠ, της φοιτητικής παράταξης της ΝΔ, επιτέθηκαν στους μαθητές και τους φοιτητές που τους συμπαραστέκονταν. Επίσης, συνελήφθη από την αστυνομία ομάδα μαθητών επειδή κολλούσε αφίσες για τη συγκέντρωση έξω από το

¹⁹² Καλογεράτος Παναγιώτης, *Τα «Κοινωνικά Κινήματα» ως γνωστικό αντικείμενο της Πολιτικής Επιστήμης και της Κοινωνιολογίας*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2001, σ. 265.

¹⁹³ «Ο αγώνας πρέπει να είναι οργανωμένος και όχι στο επίπεδο της γνώμης», αναφέρει ως απαραίτητη προϋπόθεση για την ανάπτυξη ενός κοινωνικού κινήματος ο Alain Touraine στο έργο του: *La voix et le regard*, Seuil, Paris, 1978, σ. 113. Αντιστοίχως, ο Sidney Tarrow αποδίδει μεγάλη σημασία στην οργάνωση των διεκδικητικών υποκειμένων ως βασικό κίνητρο για συλλογική δράση. (Tarrow Sidney, *Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics*, Cambridge University Press, 1998, σ. 123-4.) Για τις διαφορετικές θεωρητικές απόψεις σχετικά με το εάν η οργάνωση συνιστά στοιχείο συγκρότησης του κοινωνικού κινήματος ή όχι, βλ. Καλογεράτος Π., *ό.π.*, σ. 262-8.

¹⁹⁴ *Μαθητικά Νειάτα*, φύλ. 5, 27.1.1977, σ. 4-5.

Πολυτεχνείο. Οι μαθητές διαμαρτύρονταν για το «αντικειμαιδευτικό και αντιλαϊκό διάταγμα» και απαιτούσαν την άμεση ανάκλησή του, καθώς και τη διεξαγωγή εξετάσεων με τη μισή ύλη των Ιούνιο. Επίσης, στο ψήφισμα της συγκέντρωσης κοινοποιούσαν την απόφασή τους να προχωρήσουν στην κλιμάκωση του αγώνα τους μέχρι τη δικαίωση των αιτημάτων τους, ενώ κατήγγειλαν τις δηλώσεις του Γ. Ράλλη των προηγούμενων ημερών ότι «ύποπτα στοιχεία» τους καθοδηγούσαν. Στο ίδιο μήκος κύματος κινήθηκαν και οι ομιλίες και οι χαιρετισμοί των μαθητών κατά τη διάρκεια της συγκέντρωσης, παρ' όλο που οι έριδες μεταξύ των κομματικών παρατάξεων έκαναν πάλι την εμφάνισή τους, όπως αντικατοπτριζόταν στην ομιλία του εκπροσώπου της οργανωτικής επιτροπής: «Έχουμε να παλέψουμε με εχθρούς και φίλους. Μόνο ο δικός μας αγώνας και η δική μας οργάνωση και κινητοποίηση μπορεί να δώσει καρπούς. Η αγωνιστική μας διάθεση για να αποδώσει πρέπει να μετατραπεί σε συγκεκριμένη πράξη, σε συντονισμένο αγώνα πάνω σε μία αγωνιστική κατεύθυνση».¹⁹⁵

Πράγματι, οι μαθητικές παρατάξεις συνέχιζαν να παρουσιάζουν σημαντικές διαφορές στις θέσεις τους για τον τρόπο οργάνωσης του αγώνα, οι οποίες επικεντρώνονταν κατά κύριο λόγο στο όργανο συντονισμού που θα τίθετο επικεφαλής μιας μαζικότερης κινητοποίησης και κατά δεύτερο στη μορφή της διαμαρτυρίας τους (αποχές). Ακόμα και η στάση των μαθητών μιας παράταξης πάνω στο ίδιο θέμα δεν ήταν πάντα ομοιογενής, αφού παρατηρούνταν αρκετές διαφοροποιήσεις από σχολείο σε σχολείο, δυσχεραίνοντας έτσι και την ύπαρξη μιας γενικής πάγιας θέσης για το πώς και σε ορισμένες περιπτώσεις προς τα που θα μεθοδευθεί η συλλογική δράση.

Σκιαγραφώντας σε γενικές γραμμές την εικόνα των μαθητικών παρατάξεων, η ΠΜΣΠ διεκδικούσε φανερά να παίξει καθοδηγητικό ρόλο μεταξύ των αριστεριστικών δυνάμεων στη συγκρότηση ενός μαθητικού κινήματος, το οποίο θα προσομοιάζε με το φοιτητικό· έχοντας δηλαδή στην κορυφή του ένα κεντρικό ενιαίο φορέα στο πρότυπο λειτουργίας των μαζικών συνδικαλιστικών οργάνων και για κυρίαρχη μορφή διαμαρτυρίας την αποχή.¹⁹⁶ Τουναντίον η ΜΟΔΝΕ, έτερος διεκδικητής της πρωτοπορίας του μαθητικού κινήματος, πρόκρινε τον περιφερειακό

¹⁹⁵ *Μαθητικά Νειάτα*, φύλ. 6, 11.2.1977, σ. 4-5.

¹⁹⁶ Η ΠΜΣΠ σε προκήρυξή της με αφορμή την ανακοίνωση του υπ. Παιδείας για «ύποπτες αποχές» και τον υπολογισμό των απουσιών από τις αποχές σημείωνε: «Γιατί το δικαίωμα της αποχής είναι κατακτημένο δικαίωμά μας και δεν μπορεί να μας το αφαιρέσει κανένα μέτρο, καμία απειλή. Το φόβιτρο των απουσιών θα προστεθεί κι αυτό στους φακέλλους, την απαγόρευση του συνδικαλισμού, την αστυνόμευση...». («Προκήρυξη-Καταγγελία ΠΜΣΠ», 21.1.1977, Συλλογή Σπ. Κακουριώτη-ΑΣΚΙ.)

συντονισμό του αγώνα μέσω της διενέργειας του δικού της διαμαθητικού, ενώ ήταν επιφυλακτική απέναντι σε κάθε μορφή δράσης που δεν ήταν υπό τον έλεγχό της. Η ΔΗΜΑΚ, από την άλλη, παγιδευμένη στα εσωτερικά-διαρθρωτικά της προβλήματα,¹⁹⁷ προωθούσε την οργάνωση των μαθητών μέσα από τις μαθητικές κοινότητες σε τοπικό επίπεδο. Σε αντίστοιχη μοίρα και η ΠΑΜΚ παρουσίαζε και αυτή σημάδια μη συμπαγούς συγκρότησης λόγω και των εσωκομματικών προβλημάτων του ΠΑΣΟΚ,¹⁹⁸ με αποτέλεσμα να αμφιταλαντεύεται μεταξύ του κεντρικού ή περιφερειακού συντονισμού των μαθητών. Τέλος, η ΑΑΜΠΕ¹⁹⁹ και η ΠΕΑΜ, δύο ακόμα αριστερίστικες μαθητικές οργανώσεις που έκαναν αισθητή την παρουσία τους εκείνη την περίοδο, τάσσονταν αναφανδόν υπέρ των αποχών και της ριζοσπαστικοποίησης των μορφών δράσης των μαθητών, αλλά θέλοντας να διαχωρίσουν τη θέση τους από την ΠΜΣΠ διαφωνούσαν στην ύπαρξη ενός γενικότερου συντονισμού και έριχναν το βάρος τους στην οργάνωση των μαθητών σε σχολικό επίπεδο μέσα από τις μαθητικές κοινότητες.

Η έντονη πολιτικοποίηση της εποχής και η συγκρότηση του κομματικού συστήματος, χαρακτηριστικά γνωρίσματα των πρώτων μεταπολιτευτικών χρόνων, διαπερνούσαν εγκάρσια όλα τα τμήματα της ελληνικής κοινωνίας, με τους μαθητές να μην αποτελούν εξαίρεση. Ο Δημήτρης Δημητρόπουλος, μέλος της ΑΑΜΠΕ (1977-9), προσδιορίζει την ενασχόληση των μαθητών με τα κοινά: «Υπήρχε μαθητικό ενδιαφέρον για τα αμιγώς σχολικά ζητήματα και από την άλλη για ζητήματα που αφορούσαν τη γενικότερη πολιτική. Η πολιτικοποίηση αφορούσε περισσότερο τη γενική πολιτική παρά την πολιτική που είχε να κάνει με την εσωτερική λειτουργία του σχολείου, όπως τα αιτήματα εκδημοκρατισμού, το

¹⁹⁷ Καταγράφονται στην «Εκθεση δράσης της μαθητικής οργάνωσης Αθήνας», χ.χ. (Αρχειό Μ. Σαμπατακάκη-ΑΣΚΙ)

¹⁹⁸ Από μέσα του 1975 μέχρι τον Δεκέμβριο του 1976 αποχώρησαν ή διαγράφηκαν από την ΠΑΣΠ τα μισά περίπου μέλη της, τα οποία είχαν συνταχθεί με τη Δημοκρατική Άμυνα στη διαμάχη της με τον Α. Παπανδρέου. Τα στελέχη της ΔΑ έθεταν θέμα της δημοκρατικής οργάνωσης του κόμματος, αμφισβητώντας τον αρχηγικό χαρακτήρα του κόμματος, και επιθυμούσαν να θεμελιωθεί η σοσιαλιστική φυσιογνωμία του πάνω σε μία περισσότερο αυστηρή μαρξιστική-ταξική επεξεργασία από αυτή που υιοθετούσε το ΠΑΣΟΚ. Από την πλευρά του ο Α. Παπανδρέου έκανε λόγο για «φράξια που επιδίωκε να ελέγξει το κίνημα», ενώ η Επιτροπή Νεολαίας του κόμματος χαρακτήριζε τους αποχωρήσαντες και τους διαγραφέντες ως «επαναστάτες μικροαστούς». Για περισσότερα βλ. Βούλγαρης Γ., *ό.π.*, σ. 84-6. Επίσης: <https://lagadin.wordpress.com> («Η Δική μας Μεταπολίτευση: μέρες του 1976 –Ιούλιος-Δεκέμβριος 1976) –τελευταία επίσκεψη στις 21.3.2015).

¹⁹⁹ Για τη στάση της ΑΑΜΠΕ απέναντι στα νέα μέτρα βλ. προκήρυξη του ΚΣ τη ΑΑΜΠΕ «Όχι στα νέα μέτρα για τις εξετάσεις», 16.1.1977. (Συλλογή Σπ. Κακουριώτη-ΑΣΚΙ.)

πρόγραμμα σπουδών κ.λπ., τα οποία μας απασχολούσαν λιγότερο. Περισσότερο μας απασχολούσε η γενική πολιτική και η αλλαγή του τρόπου της κοινωνίας».²⁰⁰

Οι κομματικές οργανώσεις ήταν οι καταλληλότεροι χώροι ζύμωσης των ιδεολογικών αναζητήσεων των μαθητών και έκφρασης της νεανικής αγωνιστικότητάς τους, ωστόσο οι αντιπαραθέσεις μεταξύ τους και η απουσία ενός ισχυρού ενωτικού στόχου δεν ευνοούσε την εκδήλωση μιας κινητοποίησης με μαζικά χαρακτηριστικά και της μετεξέλιξής της σε παρατεταμένη συλλογική δράση. Αδυνατώντας λοιπόν να απεμπλακούν από τα παραπάνω διαρθρωτικά προβλήματα, οι μαθητές δεν έδωσαν συνέχεια στις κινητοποιήσεις τους για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και περιορίστηκαν σε μεμονωμένες διαμαρτυρίες και στη στήριξη της 30ήμερης απεργίας των εκπαιδευτικών (2 Μαρτίου έως 1 Απριλίου 1977). Οι εκπαιδευτικοί ζητούσαν την αύξηση των αποδοχών τους, τη βελτίωση της υλικοτεχνικής υποδομής των σχολείων και των αναλυτικών προγραμμάτων, με τους μαθητές να τους συμπαρίστανται μέσω ψηφισμάτων και ανακοινώσεων. Κατά τον απολογισμό της απεργίας στο *Πληροφοριακό Δελτίο* της ΟΛΜΕ, δεκαπενθήμερο συνδικαλιστικό όργανο του κλάδου, τονιζόταν ότι «η ομόθυμη συμπαράσταση του μαθητικού κόσμου εγκαινίασε μια νέα ποιότητα σχέσεων ανάμεσα στον καθηγητή και τον μαθητή».²⁰¹

Η συντήρηση επικρατεί του εκδημοκρατισμού στην εκπαίδευση

Με το ξεκίνημα των μαθημάτων για τη σχολική περίοδο 1977-1978 άρχισαν να κυκλοφορούν στα σχολεία οι φήμες για ένα νέο –ακόμα πιο αυταρχικό– μαθητικό κανονισμό. Τα σχέδια μάλιστα του υπουργείου Παιδείας για την εκ νέου αντικατάσταση του μαθητικού κανονισμού επιβεβαίωσε ο Β. Κοντογιαννόπουλος σε συνάντησή του με εκπροσώπους των κομματικών νεολαιών (ΚΝΕ, Ρήγας Φεραίος, νεολαία ΠΑΣΟΚ κ.λπ.) στις αρχές Οκτωβρίου.²⁰² Οι ακριβείς προθέσεις του υπουργείου έγιναν γνωστές λίγες μέρες αργότερα, όπως διαβάζουμε σε εγκύκλιο που στάλθηκε στο Λύκειο Αρρένων Αγίων Αναργύρων και η οποία ανέστειλε τη λειτουργία των μαθητικών κοινοτήτων μέχρι την έκδοση ενός νέου μαθητικού

²⁰⁰ Συνέντευξη με Δημήτρη Δημητρόπουλο, 24.10.2013.

²⁰¹ *Πληροφοριακό Δελτίο*, ΟΛΜΕ, τχ. 465, Μάρτιος-Απρίλιος 1977, σ. 1. Πρβλ. και *Μαθητικός Αγώνας*, φύλ. 1, Οκτώβριος 1977, σ. 4. Η εφημερίδα της ΠΑΜΚ αναφέρεται στη σύσφιξη των δεσμών εκπαιδευτικών και μαθητών ύστερα από την ένθερμη συμπαράσταση των τελευταίων στο απεργιακό αγώνα των πρώτων.

²⁰² *Θούριος*, φύλ. 66, 6.10.1977, σ. 6.

κανονισμού που θα επανόριζε το θεσμικό πλαίσιο λειτουργίας των μαθητικών κοινοτήτων.²⁰³

Η προκήρυξη όμως εκλογών από την κυβέρνηση του Κ. Καραμανλή στις 20 Νοεμβρίου του 1977, ένα χρόνο νωρίτερα από την λήξη της θητείας της, ανέβαλε την εφαρμογή των όποιων αποφάσεων, πόσο μάλλον του μαθητικού κανονισμού, ο οποίος είχε ήδη ξεσηκώσει αντιδράσεις για το φημολογούμενο αντιδραστικό-αντιδημοκρατικό του περιεχόμενο.²⁰⁴

Οι λόγοι που προβάλλονταν από τον πρωθυπουργό για την επίσπευση των εκλογών μπορεί να αφορούσαν τα εθνικά θέματα (Κυπριακό, διένεξη με την Τουρκία²⁰⁵ και ένταξη στην ΕΟΚ), ωστόσο τα αίτια πρέπει να αναζητηθούν κυρίως στο εσωτερικό της χώρας, καθώς η ελληνική οικονομία βρισκόταν σε παρατεταμένο στασιμοπληθωρισμό, ενώ οι διαμαρτυρίες από πλευράς της Αριστεράς για αυταρχική πολιτική της κυβέρνησης βρίσκονταν συνεχώς στο προσκήνιο. Άλλωστε, μέσα από το πρίσμα της μικροκλίμακας των σχολείων, η ανάγκη για εκδημοκρατισμό αντικατοπτριζόταν ευκρινώς στο αίτημα για ελεύθερο μαθητικό συνδικαλισμό.

Η κυβέρνηση μέσω της λαϊκής εντολής ήθελε να ισχυροποιήσει τη θέση της και να κινηθεί χωρίς ιδιαίτερα προσκόμματα προς την επίτευξη των στόχων της. Τα αποτελέσματα των εκλογών εν μέρει την δικαίωσαν, καθώς επικράτησε με 41,8% των ψήφων, ποσοστό όμως πολύ μικρότερο από το 54,3% των εκλογών στις 17 Νοεμβρίου 1974. Η μείωση του ποσοστού της οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό στο 7% που είχε λάβει η Εθνική Παράταξη, ένα νέο πρωτοεμφανιζόμενο ακροδεξιό κόμμα το οποίο είχε προκύψει από μια μικρή αλλά «πολιτικά ουσιαστική» διάσπαση στο εσωτερικό της ΝΔ.²⁰⁶ Ο σχηματισμός του συγκεκριμένου κόμματος από συνεργάτες της δικτατορίας και μέχρι πρότινος ενταγμένους στη ΝΔ συνέβαλλε σημαντικά στην εκλογική αποδυνάμωση της ΝΔ, την οποία κατάγγελλε ότι προχώρησε σε πράξεις που δεν ταίριαζαν σε ένα δεξιό εθνικό κόμμα (νομιμοποίηση του ΚΚΕ, κατάργηση της μοναρχίας, φυλάκιση των συνταγματαρχών της χούντας). Έθετε όμως υπό

²⁰³ *Μαθητικά Νειάτα*, τχ. 11, 21.10.1977, σ. 2.

²⁰⁴ Σχόλια για τον επικείμενο μαθητικό κανονισμό και το περιεχόμενο του στα: *Μαθητική Γενιά*, φύλ. 24, 29.9.1977, σ. 1, 7· *Θούριος*, φύλ. 66, 6.10.1977, σ. 6.

²⁰⁵ Πέρα από την τούρκικη εισβολή στην Κύπρο και τα παρεπόμενά της, οι διμερείς σχέσεις Ελλάδας-Τουρκίας είχαν επιβαρυνθεί από τη διαφορά τους στο ζήτημα της υφαλοκρηπίδας του Αιγαίου. Και ενώ αρχικά η Τουρκία συνήνεσε στην επίλυση της διαφοράς μέσω του Διεθνούς Δικαστηρίου της Χάγης, στη συνέχεια αθέτησε την αρχική συμφωνία και με τις ενέργειές της αμφισβήτησε ευθέως τα ελληνικά κυριαρχικά δικαιώματα στο Αιγαίο, προκαλώντας σημαντικά διπλωματικά επεισόδια μεταξύ των δύο χωρών.

²⁰⁶ Βούλγαρης Γιάννης, *ό.π.*, σ. 63.

αμφισβήτηση και τις «αντιφασιστικές επιλογές» του Κ. Καραμανλή από ένα κομμάτι εν δυνάμει ψηφοφόρων της ΝΔ, τους οποίους το κόμμα δεν είχε τη διάθεση να απεμπολήσει.²⁰⁷ Δημιουργούνταν επομένως για τη νέα κυβέρνηση μια σημαντική αντίφαση στον πολιτικό σχεδιασμό της: από τη μία πλευρά έπρεπε να εκπληρώσει τη δέσμευσή της για εκδημοκρατισμό-αποχουνοποίηση και από την άλλη να ανατάξει τα συντηρητικά της αντανακλαστικά με σκοπό να συσπειρώσει τους παραδοσιακούς ψηφοφόρους της.

Η προσπάθεια εναρμόνισης αυτών των δύο τάσεων θα αφήσει το στίγμα της κατά τη δεύτερη περίοδο διακυβέρνησης της ΝΔ (1977-1981), με τον τομέα της παιδείας να επηρεάζεται και αυτός από τη συγκεκριμένη ιδεολογική διεκκυστήριδα. Η απόφαση του νέου υπουργού Παιδείας Ιωάννη Βαρβιτσιώτη να μην προχωρήσει στην δημοσιοποίηση του νέου μαθητικού κανονισμού και να εξαγγείλει ότι οι μαθητικές εκλογές θα γίνονταν με βάση τον παλαιότερο κανονισμό θα μπορούσε να θεωρηθεί ένα σημάδι διαλλακτικότητας της κυβέρνησης απέναντι στην πολιτική δραστηριότητα των μαθητών. Όμως, πολύ γρήγορα αποδείχθηκε ότι η κυβέρνηση δεν ήταν διατεθειμένη να υποχωρήσει στο ελάχιστο από την αρνητική-συντηρητική της στάση απέναντι στον μαθητικό συνδικαλισμό.

Συγκεκριμένα, αρχικά ο υπουργός Παιδείας με δηλώσεις του βεβαίωσε ότι δεν θα επιτρέψει την πολιτικοποίηση των μαθητών,²⁰⁸ ενώ ακολούθως ο υφυπουργός Παιδείας Β. Κοντογιαννόπουλος προειδοποιούσε ότι οι μαθητικές κοινότητες πρέπει να λειτουργούν αυστηρά μέσα στο πλαίσιο που ορίζει ο μαθητικός κανονισμός και ότι σε αντίθετη περίπτωση θα λαμβάνονταν μέτρα προς την κατεύθυνση αυτή.²⁰⁹ Επιπλέον, ο υπουργός Δημοσίας Τάξεως Αναστάσιος Μπάλκος, σε συνέχεια της απόφασης για αστυνόμευση έξω από τα σχολεία που είχε εξαγγείλει το 1975 ο υφυπουργός Παιδείας Χ. Καραπιπέρης, ανακοίνωσε ότι θα υπάρξει αστυφύλακας έξω από τα γυμνάσια θηλέων, ώστε να αποτραπεί η ενόχλησή τους από «νεαρούς ερωτιδείς», ενώ θα πυκνώσουν και οι νυχτερινές αστυνομικές περιπολίες για να μην «λερώνονται» τα σχολεία από πολιτικά συνθήματα.²¹⁰ Ο πραγματικός εντούτοις λόγος της αστυνόμευσης, σύμφωνα με το *Θούριο*, την εφημερίδα του Ρήγα Φεραίου, δεν ήταν η προστασία των μαθητριών, αλλά η αποτροπή της πώλησης «δημοκρα-

²⁰⁷ Στο ίδιο.

²⁰⁸ «Αστυνόμευση των μαθητών και έξω από το γυμνάσιο», *Θούριος*, φύλ. 77, 2.3.1978.

²⁰⁹ «Οι μαθητικές κοινότητες και ο κανονισμός λειτουργίας τους», *Αγωνιστής*, τχ. 65, 31.3.1978.

²¹⁰ *Θούριος*, φύλ. 77, 2.3.1978. Στο φύλλο του *Θούριου* αναφέρεται η περίπτωση ενός 19χρονου που έγραφε με κόκκινη μπογιά στους τοίχους του Γυμνασίου Θηλέων Παγκρατίου συνθήματα εναντίον του μαθητικού κανονισμού.

τικών εντύπων, το μοίρασμα προκηρύξεων κι άλλες τέτοιες “ανατρεπτικές ενέργειες”».²¹¹

Συμπληρωματικά στα παραπάνω, τον Απρίλιο του 1978 η κυβέρνηση εξέδωσε εγκύκλιο με τίτλο «Συμπεριφορά Μαθητών», η οποία επιχειρούσε να επιβάλει μια σειρά κανόνων «κόσμιας» και «πολιτισμένης» διαγωγής που έπρεπε να ακολουθούν οι μαθητές μέσα και έξω από το σχολείο. Επίσης, η εγκύκλιος υπαγόρευε στους μαθητές να μην εκτρέπονται από τα «πλαίσια πολιτιστικής και δημοκρατικής αγωγής που θέτει ο κανονισμός των μαθητικών κοινοτήτων με την ανάμιξή τους σε συνδικαλιστικές ή κομματικές διαμάχες και παρόμοιες εκδηλώσεις», υπογραμμίζοντας ότι οι έννοιες του κομματισμού και του συνδικαλισμού δεν συνάδουν με την ιδιότητα του μαθητή. Τέλος, το υπουργείο ζητούσε από τους διευθυντές των σχολείων να μεριμνήσουν, σε συνεργασία με τους γονείς, για την ενημέρωση των μαθητών αναφορικά με τις διατάξεις της εγκυκλίου και να προβούν στην τιμωρία όσων τις παραβιάσουν.²¹²

Η στόχευση για πλήρη κατάργηση του μαθητικού συνδικαλισμού συνδεόταν από τις αριστερές μαθητικές παρατάξεις με τη γενικότερη πρακτική της νέας κυβέρνησης: αφενός να ενισχύσει τις «αντιδραστικές» της θέσεις απέναντι στα λαϊκά κίνημα και αφετέρου να συγκαλύψει προς όφελός της τις εντεινόμενες «φασιστικές» δραστηριότητες στον ευρύτερο χώρο της κοινωνίας, συμπεριλαμβανομένων φυσικά και των σχολείων.

Ο αντιτρομοκρατικός νόμος «Περί καταστολής της τρομοκρατίας και προστασίας του δημοκρατικού πολιτεύματος», που τέθηκε σε εφαρμογή τον Μάιο του 1978, απέπνεε αυτό ακριβώς το πνεύμα αυταρχικότητας, καθώς δεν όριζε την έννοια της τρομοκρατίας και άφηνε στον δικαστή το περιθώριο να πράξει κατά βούληση, ενισχύοντας έτσι τον κίνδυνο να καταπατηθούν δημοκρατικά δικαιώματα και συνδικαλιστικές ελευθερίες αθώων πολιτών. Από την άλλη πλευρά, οι φασιστικές επιθέσεις εναντίον προοδευτικών δυνάμεων, ειδικά μετά τη δολοφονία του απότακτου αστυνομικού και βασανιστή της χούντας Ευάγγελου Μάλλιου στις 14 Δεκεμβρίου 1976 από την τρομοκρατική οργάνωση «17 Νοέμβρη», πλήθαιναν συνεχώς, χωρίς να υπάρχει στον αντίποδα συγκροτημένη και αποτελεσματική αντίδραση της κυβέρνησης εναντίον τους. Επιπλέον, πολλά ήταν και τα καταγεγραμμένα εκείνη την εποχή επεισόδια σε σχολεία, όπου φασίζοντες μαθητές,

²¹¹ Στο ίδιο.

²¹² *Μαθητικά Νειάτα*, φύλ. 16, 12.4.1978, σ. 6-7· *Μαθητική Γενιά*, φύλ. 30, 15.5.1978, σ. 1, 6.

καθηγητές και εξωσχολικοί προέβαιναν –με την ανοχή της κυβέρνησης– σε πράξεις βίας εναντίον δημοκρατών μαθητών.²¹³

Μεταφέροντας στο χώρο της εκπαίδευσης το δίπολο εκδημοκρατισμού και συντήρησης, το οποίο όπως επισημάνθηκε παραπάνω εμφανίζεται μετά τις εκλογές του 1977, ο Σ. Μπουζάκης αναφέρεται σε «ομάδες που πιέζουν για αλλαγή, για ισότητα, εκδημοκρατισμό και κοινωνική δικαιοσύνη, και σε ομάδες που πιέζουν για συντήρηση, αποδοτικότητα και αποτελεσματικότητα».²¹⁴ Με δεδομένο ότι πολλοί μαθητές και οι φοιτητές ανήκουν στην πρώτη ομάδα και ένα σημαντικό πλειοψηφικό κομμάτι της κυβέρνησης αλλά και ένα μέρος της αντιπολίτευσης ήταν προσκείμενα στη δεύτερη, τότε μπορούμε να επικεντρωθούμε σε δύο γεγονότα στα οποία εκφράστηκε αυτή η σύγκρουση. Το πρώτο, όπως σημειώνει ο Α. Δημαράς,²¹⁵ ήταν ο Ν. 815 «Περί ρυθμίσεως θεμάτων αφορώντων εις την οργάνωσιν και λειτουργίαν των ΑΕΙ» και οι αντιδράσεις που προκάλεσε στους φοιτητές· και το δεύτερο, η τρίτη αλλαγή – επί το συντηρητικότερο– του μαθητικού κανονισμού το Νοέμβριο του 1978, τέσσερα μόλις χρόνια από την έκδοση του πρώτου.

Νόμος 815 για την ανώτατη παιδεία

Το νομοσχέδιο για την πανεπιστημιακή εκπαίδευση κατατέθηκε στις 22 Αυγούστου 1978 και ξεσήκωσε θύελλα αντιδράσεων από την φοιτητική κοινότητα, συμπεριλαμβανομένης και της ΔΑΠ-ΝΔΦΚ (φοιτητική νεολαία της ΝΔ), εξ αιτίας των ρυθμίσεων που περιελάμβανε. Αναλυτικά, προβλεπόταν η μείωση των εξεταστικών περιόδων από τρεις σε δύο, η κατάργηση της δυνατότητας μεταφοράς μαθημάτων και η επιβολή χρονικού ορίου σπουδών (« $n + n/2$ »). Επιπλέον, βασικά αιτήματα των φοιτητών, όπως η οριοθέτηση του πανεπιστημιακού ασύλου και η ρύθμιση του φοιτητικού συνδικαλισμού, δεν νομοθετούνταν και παραπέμπονταν σε μελλοντικά νομοθετήματα.

Κατά τη διάρκεια της συζήτησης του νομοσχεδίου στη Βουλή, ο υπουργός Παιδείας Ιωάννης Βαρβιτσιώτης έθετε ξεκάθαρα τον στόχο της κυβέρνησης: «Νομίζω κ. κ. συνάδελφοι ότι υπάρχει ένα γενικό κλίμα χαλάρωσης της φοιτητικής

²¹³ Για την εντεινόμενη φασιστική δραστηριότητα στα σχολεία βλ. ενδεικτικά: *Μαθητικά Νειάτα*, φύλ. 6, 11.2.1977, σ. 3. Και σε επίπεδο κοινωνίας καταγράφονται εκείνη την περίοδο προκλητικές ενέργειες φασιστών, όπως η δυναμική παρουσία τους στην κηδεία Μάλλιου, οι συγκεντρώσεις και τα επεισόδια στο κέντρο της Αθήνας από νοσταλγούς της χούντας, καθώς και οι βομβιστικές ενέργειες σε γραφεία εφημερίδων, πολιτικών οργανώσεων και βιβλιοπωλείων.

²¹⁴ Μπουζάκης Σήφης, *ό.π.*, σ. 57.

²¹⁵ Δημαράς Α, *ό.π.*, σ. 276.

προσπάθειας ανάμεσα σ' όλους τους φοιτητές. Είναι καθημερινό θέαμα τα αναρτημένα πανό όλων των κομματικών παρατάξεων, που έχουν σαν σύνθημα το «όχι στην εντατικοποίηση ή στην ουσιαστικοποίηση των σπουδών».²¹⁶

Επίσης, σχετικά με τις κατηγορίες της αξιωματικής αντιπολίτευσης (ΠΑΣΟΚ) ότι μέσω του νομοσχεδίου αποπειράται από την κυβέρνηση η μετατροπή του φοιτητή σε «απολιτικό πρόσωπο» και «αδρανοποιημένη μάζα» που θα διακατέχεται από το φόβο «να χάσει τη φοιτητική του ιδιότητα»,²¹⁷ ο υπουργός απαντούσε ότι δεν ήταν εναντίον της πολιτικοποίησης των φοιτητών, ωστόσο «ανεξάρτητα από την πολιτικοποίηση του καθενός πρωταρχική υποχρέωση του κάθε φοιτητή είναι οι σπουδές του, η φοίτησή του και η ολοκλήρωσή του ως επιστήμονα».²¹⁸

Αντίθετοι στο νομοσχέδιο τάχθηκαν το ΠΑΣΟΚ, το ΚΚΕ και η Συμμαχία Προοδευτικών και Αριστερών Δυνάμεων, ενώ πιο ήπια στάση κράτησαν η Ένωση Δημοκρατικού Κέντρου (ΕΔΗΚ) και η Εθνική Παράταξη, οι οποίες εν μέρει συμπαρατάχθηκαν με την κυβέρνηση. Μάλιστα ο βουλευτής της πρώτης, Νικόλαος Παπαπολίτης, ανέφερε σε σχέση με τους φοιτητές: «Τους φερόμεθα στοργικά, σκεπτόμεθα ότι είναι παιδιά αγροτών, εργατών, μεσαίων τάξεων και ξέρουμε ότι κοστίζει ένα έτος σε μία οικογένεια. [...] Αυτά όμως τα προνόμια τους έχουν εξωθήσει εις την αμέλεια και εις την έλλειψιν εργατικότητας. [...] Τους παραχωρούμε αίθουσες για να κάνουν τις διαλέξεις τους, οι οποίες συνήθως αφορούν τον Μαρξ και τον Ένγκελς [...]. Όμως αυτή η μεγάλη ελευθερία τους έδωσε το δικαίωμα να μεταβάλουν τα πανεπιστήμια σε χρωματοπωλεία».²¹⁹

Από την πλευρά τους οι φοιτητές, με πρωτοβουλία της ΕΦΕΕ, πραγματοποίησαν στις 29 Αυγούστου συγκέντρωση διαμαρτυρίας στα Προπύλαια, παρουσία 10.000 και πλέον ατόμων, ενώ το νομοσχέδιο συζητιόταν στη Βουλή. Μεγάλα συλλαλητήρια πραγματοποιήθηκαν επίσης στη Θεσσαλονίκη και την Πάτρα.²²⁰ Στις φοιτητικές πορείες, σύμφωνα με τις μαρτυρίες, συμμετείχαν και μαθητές, μεμονωμένα ή σε μαθητικά μπλοκ, δίνοντας το δικό τους παρών σε ένα αγώνα που όπως και ο δικός τους είχε ως κεντρικό άξονα την εναντίωση απέναντι στα «αντιδραστικά κυβερνητικά σχέδια» και την απαίτηση για «δημοκρατικές» αλλαγές στους θεσμούς της εκπαίδευσης. Πρέπει να επισημανθεί ότι στις 25 Αυγούστου είχε

²¹⁶ *Πρακτικά της Βουλής*, Συνεδρίαση ΛΑ', 30 Αυγούστου 1978, σ. 931.

²¹⁷ *Πρακτικά της Βουλής*, Συνεδρίαση Λ', 29 Αυγούστου 1978, σ. 887.

²¹⁸ *Πρακτικά της Βουλής*, Συνεδρίαση ΛΑ', 30 Αυγούστου 1978, σ. 968.

²¹⁹ *Πρακτικά της Βουλής*, Συνεδρίαση ΛΓ', 1 Σεπτεμβρίου 1978, σ. 1.013.

²²⁰ *Ελευθεροτυπία*, φύλ. 938, 30.8.1978, σ. 13.

προηγηθεί και συζήτηση-ενημέρωση των προεδρείων των μαθητικών κοινοτήτων από το προεδρείο της ΕΦΕΕ, μολοντί έληξε άδοξα λόγω των κομματικών διενέξεων των παρευρισκομένων φοιτητών και μαθητών.²²¹

Ο νόμος τελικά ψηφίστηκε στις 5 Σεπτεμβρίου, χωρίς να υπάρξει συνέχεια στις κινητοποιήσεις των φοιτητών· οι οποίοι όμως θα επανέλθουν δυναμικά τον Οκτώβριο του 1979, όταν θα αρχίσουν να γίνονται ορατές οι συνέπειες του νόμου. Οι καταλήψεις των σχολών και οι μεγάλες συγκεντρώσεις στο κέντρο της Αθήνας (25 Οκτωβρίου και 1 Νοεμβρίου 1979)²²² θα αναγκάσουν την κυβέρνηση να αναγγείλει την αναστολή του Ν. 815 στις 3 Ιανουαρίου 1980.²²³

Οι μαθητές θα παρακολουθήσουν εκ του σύνεγγυς τις καταλήψεις των σχολών, εκμεταλλευόμενοι και τη διασύνδεση των παρατάξεων τους με τις φοιτητικές, οι οποίες έτσι και αλλιώς έπαιζαν έναν –πότε ρητό και πότε υπόρητο– παραδειγματικό και καθοδηγητικό ρόλο στις δράσεις των μαθητών. Η συνεπαγόμενη από τις κινητοποιήσεις για τον Ν. 815 αμφισβήτηση και ακολούθως η απαγκίστρωση πολλών φοιτητών από τους μεγάλους κομματικούς σχηματισμούς της εποχής είχε αντανάκλαση και στο μαθητικό χώρο.²²⁴ Σύμφωνα με τον Δ. Δημητρόπουλο, έκτοτε δημιουργούνται ομάδες που «δεν εξαρτώνται τόσο πολύ από τους κομματικούς, είναι πιο ελεύθερες και αυτόνομες· πιο κινηματικές βασικά και κυρίως είχαν σχέση με την εξωκοινοβουλευτική Αριστερά και το χώρο των αυτόνομων».²²⁵

Μαθητικός κανονισμός 1978

Το δεύτερο γεγονός, μέσω του οποίου αποκρυσταλλώθηκε η σύγκρουση εκδημοκρατισμού και συντήρησης, ήταν ο νέος μαθητικός κανονισμός που έφθασε στα σχολεία το Νοέμβριο του 1978. Η παροδική, όπως αποδείχθηκε, αναβολή της θεσμοθέτησης του νέου κανονισμού τον προηγούμενο χρόνο και η αλλαγή υπουργού Παιδείας δεν επηρέασε διόλου την κυβερνητική τακτική απέναντι στις μαθητικές κοινότητες, η οποία παρέμενε ευθυγραμμισμένη στην πάταξη του συνδικαλισμού στα σχολεία. Ο κανονισμός λοιπόν του 1978 δεν αρκούσαν απλώς στο να

²²¹ *Μαθητικά Νειάτα*, φύλ. 19, 26.9.1978, σ. 15.

²²² Βλ. ενδεικτικά *Ριζοσπάστης*, φύλ. 1.539, 26.10.1979, σ. 1, 10 και φύλ. 1.544, 2.11.1979, σ. 1, 3, 9.

²²³ Λεπτομερής αναφορά στις κινητοποιήσεις των φοιτητών για το Ν. 815/1978 με επίκεντρο τις καταλήψεις των σχολών γίνονται στο Μέρος Β' της διατριβής, στο υποκεφάλαιο: «Οι καταλήψεις για το Ν. 815/1978» (σ. 220).

²²⁴ Περισσότερα σε σχέση με τη στροφή της νεολαίας από τα κόμματα της Αριστεράς προς πιο αυτόνομες μορφές οργάνωσης βλ. στο επόμενο υποκεφάλαιο: «Η αποδυνάμωση των μαθητικών παρατάξεων» (σ. 93).

²²⁵ Συνέντευξη με Δημήτρη Δημητρόπουλο, 24.10.2013.

περιχαρακώσει τις δραστηριότητες των μαθητών μόνο στις πολιτιστικές, αλλά απαγόρευε σαφώς τις «εκδηλώσεις ή ενέργειες πολιτικού ή συνδικαλιστικού χαρακτήρα» (άρθρο 1). Πρόσθετα, η εκτροπή των μαθητικών κοινοτήτων από τις αρχές του κανονισμού θα συνεπαγόταν τη διάλυσή τους για το υπόλοιπο του σχολικού έτους (άρθρο 10). Ο νέος κανονισμός παραχωρούσε ακόμα περισσότερα δικαιώματα στους διευθυντές των σχολείων, δίνοντάς τους την απόλυτη δικαιοδοσία για την έγκριση ή την απόρριψη όλων των ενδοσχολικών και εξωσχολικών δραστηριοτήτων των μαθητών. Ενώ την ευθύνη για την τήρηση του κανονισμού την αναλάμβανε πλέον ο καθηγητής-σύμβουλος και όχι οι μαθητές. Επίσης, και σε αυτόν τον κανονισμό επαναλαμβάνονταν όλες οι συντηρητικές διατάξεις του προηγούμενου (1976), όπως η ταύτιση της μαθητικής εκλογιμότητας με την έννοια της διαγωγής-επίδοσης και οι κυριαρχικές αρμοδιότητες του καθηγητή-συμβούλου στη διαδικασία των εκλογών και τη διαχείριση των πόρων της μαθητικής κοινότητας. Τέλος, ως πρωτοβάθμια όργανα των μαθητικών κοινοτήτων ορίζονταν από εδώ και στο εξής η Γενική Συνέλευση, στην οποία θα μετείχαν όλοι οι μαθητές της τάξης ή του τμήματος, και το Συμβούλιο (τριμελές), αλλά δεν προβλεπόταν η ύπαρξη δευτεροβάθμιου οργάνου, γεγονός που ισοδυναμούσε με αδυναμία εκπροσώπησης των μαθητών ως ενιαίου συνόλου.²²⁶

Για όλες τις παραπάνω διατάξεις, ο νέος κανονισμός μαθητικών κοινοτήτων θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ο πλέον αντιδημοκρατικός της Μεταπολίτευσης, αφού από τη μία διατεινόταν ότι οι κοινότητες υποβοηθούσαν στη συλλογική ζωή με «ομαδικά και συνυπεύθυνα οργανωμένες εργασίες» και από την άλλη αφαιρούσε από τους μαθητές κάθε πρωτοβουλία να επιλύσουν μόνοι τα προβλήματά τους ή να αναπτύξουν τις δραστηριότητες της βούλησής τους. Όπως σχολιάζει η Λουίζα Σταυρίτη-Αναστοπούλου, ακόμα και η διαδικασία των σχολικών εκλογών, που θα μπορούσε να αποτελέσει «μύηση των μαθητών στις αρχές πολιτικής οργάνωσης της κοινωνίας», γινόταν με την επιβεβλημένη παρουσία καθηγητή-συμβούλου στα «πρότυπα του υποχρεωτικού σχολικού προγράμματος με τον ίδιο τρόπο που ρυθμίζονται τα θέματα διδασκαλίας».²²⁷

Σε αντιδιαστολή όμως με την περίπτωση των φοιτητών σχετικά με το Ν. 815, οι μαθητές δεν προέβαλαν μαζική αντίσταση απέναντι στα σχέδια της κυβέρνησης για

²²⁶ *Κανονισμός Μαθητικών Κοινοτήτων*, 10.11.1978, Αθήνα.

²²⁷ Σταυρίτη-Αναστοπούλου Λουίζα, «Μαθητικές κοινότητες και πολιτική διαπαιδαγώγηση», *Παιδεία και Πολιτική*, τχ. 3, Απρίλιος-Ιούνιος, 1982, σ. 34.

τις μαθητικές κοινότητες, παρά τις υποδείξεις ορισμένων μαθητικών παρατάξεων (ΠΜΣΠ, ΠΑΜΚ) να διατηρηθούν στα σχολεία τα «δημοκρατικά προεδρεία» που είχαν ήδη εκλεγεί πριν την έκδοση του νέου μαθητικού κανονισμού ή να μην διεξαχθούν εκλογές με βάση τον κανονισμό του υπουργείου.²²⁸ Εξ άλλου και σε όσα –περιορισμένα– σχολεία υιοθετήθηκαν οι παραπάνω πρακτικές, οι διευθυντές τους λειτουργώντας με βάση τον νέο κανονισμό αρνήθηκαν την αναγνώριση των προεδρείων τους και προχώρησαν στην επιβολή τιμωριών στους υποκινούντες μαθητές.

Κάνοντας ένα σύντομο απολογισμό από την αρχή της Μεταπολίτευσης μέχρι το τέλος της σχολικής χρονιάς 1978-9, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι οι περιορισμοί των μαθητικών κανονισμών είχαν επιδράσει σωρευτικά στη λειτουργία των κοινοτήτων και σε μεγάλο βαθμό τις είχαν αδρανοποιήσει. Έτσι, η αρχικά αυθόρμητη ριζοσπαστικοποίηση των μαθητών δεν μπόρεσε να μετατραπεί σε συλλογική μορφή δράσης. Ειδικά κατά την περίοδο 1978-9, είναι ενδεικτικό ότι δεν εντοπίζονται ούτε προσπάθειες για τη δημιουργία διαμαθητικών συντονιστικών επιτροπών, όπως τα προηγούμενα χρόνια, ούτε συλλαλητήρια και μαζικές αποχές.

Ευθύνη για τη σταδιακή εξασθένηση της μαθητικής ορμής έφεραν και οι μαθητικές παρατάξεις, οι οποίες δεν μπόρεσαν να προσδώσουν στο εκκολαπτόμενο μαθητικό κίνημα ένα κοινό προσανατολισμό. Αντί αυτού αναλώνονταν στις μεταξύ τους πολιτικές και ιδεολογικές αντιπαραθέσεις, με άμεση συνέπεια να αρχίσουν να χάνουν σταδιακά μέρος της δυναμικής τους, καθώς όλο και περισσότεροι μαθητές απογοητευμένοι από την μη αποτελεσματική παρέμβαση των παρατάξεων στράφηκαν σε περισσότερο ανεξάρτητα-αυτόνομα σχήματα. Η εξέλιξη αυτή άλλωστε ερχόταν σε παραλληλισμό, όπως είδαμε και παραπάνω, με τις εξελίξεις στο φοιτητικό κίνημα, όπου με αφετηρία τις κινητοποιήσεις για το Ν. 815 ένας νέος πολιτικός «χώρος» είχε ξεκινήσει να αναδύεται.

Η αποδυνάμωση των μαθητικών παρατάξεων

Ο «χώρος» αποτέλεσε ένα άτυπο και «χαλαρό»²²⁹ δίκτυο συντεθειμένο από αριστεριστές –κυρίως πρώην μέλη κομμουνιστικών οργανώσεων που είχαν διασπαστεί εκείνη την περίοδο–, ανένταχτους και τους λίγους αναρχικούς που

²²⁸ Βλ. *Μαθητικά Νειάτα*, φύλ. 22, 16.11.1978, σ. 7· «Αντιδημοκρατικός ο νέος κανονισμός των μαθητικών κοινοτήτων», *Αγωνιστής*, τχ. 81, 15.12.1978.

²²⁹ Παπαδογιάννης Νίκος, «Η πολλαπλή υποδοχή της ροκ μουσικής από τις κομμουνιστικές οργανώσεις νεολαίας στην Ελλάδα στα τέλη της δεκαετίας του 1970», *Η ελληνική νεολαία στον 20ό αιώνα*, Θεμέλιο, Αθήνα 2010, σ. 322-3.

υπήρχαν τότε στη χώρα.²³⁰ Σύμφωνα με την άποψη του ΚΚΕ, ο πυρήνας των «αναρχοαυτόνομων», όπως ονομάτιζε το κόμμα τα μέλη του «χώρου», είχε σχηματιστεί από τη Β΄ Πανελλαδική, από «υπολείμματα αριστεριστικών σχημάτων» και από ορισμένους αναρχικούς.²³¹ Ο Δ. Δημητρόπουλος, μέλος της ΑΑΜΠΕ μέχρι το 1979, όταν έγινε μια διάσπαση του ΕΚΚΕ –της μητρικής, δηλαδή, οργάνωσης–, περιγράφει τη μετάβασή του στο «χώρο» και τη λειτουργία του συγκεκριμένου ποικιλόμορφου ιδεολογικού μορφώματος:

Γίνεται λοιπόν μία σύγκρουση εσωτερική και αποχωρεί ένα μειοψηφικό τμήμα της οργάνωσης και μέσα σε αυτούς που διέγραψαν ήμουν κι εγώ. Οι διαγραφέντες ήμασταν πλέον σε αυτό το ευρύ και ασαφές πράγμα που λεγόταν «χώρος». Ένα πολύχρωμο και ποικίλων προελεύσεων σύνολο, αποτελούμενο από αριστερούς με προέλευση αριστερότερη από τα κοινοβουλευτικά κόμματα και ενδεχομένως και από τις πιο αριστερόστροφες οργανώσεις της εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς. Η δομή του «χώρου» ήταν επίσης ασαφής και σε μία λογική επιτροπών που φτιάχονταν για διάφορα ζητήματα, τα οποία είχαν σχέση σε πολύ μεγάλο βαθμό με την κρατική τρομοκρατία, την καταστολή και με κοινωνικά ζητήματα που δεν τα αγγίζανε πολύ τα μεγάλα κόμματα της Αριστεράς, με εξαίρεση ίσως το ΚΚΕ εσωτερικού, όπως το φεμινιστικό, την ομοφυλοφιλία, τις φυλακές και το στρατό.²³²

Σχετικά με τη δημιουργία της Β΄ Πανελλαδικής, η νεολαιίστικη οργάνωση –αποτελούμενη από φοιτητές και μαθητές– συγκροτήθηκε μέσα από το Ρήγα Φεραίο τον Απρίλιο του 1978, όταν σημαντικό μέρος των μελών του συγκάλεσαν χωρίς την έγκριση του ΚΚΕ εσωτ. τη Β΄ Πανελλαδική Συνδιάσκεψη της ΕΚΟΝ Ρήγας Φεραίος. Η διάσπαση της νεολαίας είχε ξεκινήσει λίγους μήνες νωρίτερα μετά την αποτυχία στις βουλευτικές εκλογές του 1977 της Συμμαχίας Προοδευτικών και Αριστερών Δυνάμεων,²³³ σχήματος αριστερών κομμάτων με επικεφαλής το ΚΚΕ εσωτ. και την ΕΔΑ. Η διαφωνία μεταξύ κόμματος και νεολαίας για την πολιτική γραμμή που θα έπρεπε να ακολουθήσει το κόμμα μετά τις εκλογές κατέληξε τελικά στην αποχώρηση του 65% περίπου των μελών του Ρήγα, το οποίο επιθυμούσε μια ριζοσπαστικότερη πολιτική για τη μετάβαση στο σοσιαλισμό έναντι της ρεφορμιστικής γραμμής που πρότειναν οι κομματικοί καθοδηγητές.²³⁴

²³⁰ Περισσότερα για την παρουσία των αναρχικών στον ελλαδικό χώρο βλ. στο Μέρος Β΄ της διατριβής (σ. 236-238).

²³¹ Χαλβατζής Σ., *ό.π.*, σ. 190.

²³² Συνέντευξη με Δημήτρη Δημητρόπουλο, 24.10.2013.

²³³ Παρά τις αντίθετες προβλέψεις η «Συμμαχία» έλαβε ποσοστό 2,7% και εξέλεξε μόλις δύο βουλευτές.

²³⁴ «Ο φάκελος της Β΄ Πανελλαδικής», «Ιός»-*Ελευθεροτυπία*, 19.1.2003. (Βρίσκεται και στην ιστοσελίδα: <http://www.iospress.gr/ios2003/ios20030119a.htm> –τελευταία επίσκεψη: 28.3.2015.)

Στη Β΄ Πανελλαδική θα προσχωρήσει σχεδόν αυτούσια και η Μαθητική Οργάνωση Αθήνας του Ρήγα,²³⁵ ενώ σε μικρότερο ποσοστό τον ίδιο δρόμο θα ακολουθήσουν και πιο ολιγάριθμες μαθητικές οργανώσεις της επαρχίας. Η φυγή τόσων μαθητών από τη ΔΗΜΑΚ θα οδηγήσει στη διάλυσή της: πλέον, δεν θα υπάρξει ξεχωριστή Μαθητική Οργάνωση του Ρήγα Φεραίου και οι μαθητές-μέλη του θα προσχωρήσουν σε αυτόν. Όσο για τη Β΄ Πανελλαδική, θα γνωρίσει ταχεία άνοδο ιδιαίτερα στο φοιτητικό χώρο, όπου θα αποτελέσει τη μαγιά για τη δημιουργία των Αριστερών Συσπειρώσεων, ενός συνασπισμού αριστερών δυνάμεων που στις φοιτητικές εκλογές του 1980 κέρδισαν το 15% των ψήφων και αναρριχήθηκαν στην τρίτη θέση πίσω από την ΠΣΚ (ΚΚΕ) και την ΠΑΣΠ (ΠΑΣΟΚ).²³⁶ Η Β΄ Πανελλαδική παρά το σύντομο βίο της (αυτοδιαλύθηκε τον Οκτώβριο του 1981) λειτούργησε ως ο τρίτος πόλος της Αριστεράς, μεταξύ επίσημης (ΚΚΕ, ΚΚΕ εσωτ.) και ακραίας (ΚΚΕ μ-λ, Μ-Λ ΚΚΕ, ΕΚΚΕ κ.λπ), συντελώντας στην ριζοσπαστικοποίηση μέρους της πρώτης και στην κοινωνικοποίηση της δεύτερης. Επίσης, η παρουσία της «επενέργησε ως καταλύτης για την απελευθέρωση δυνάμεων» από τους άλλους δύο αριστερούς πόλους, συμβάλλοντας στη δημιουργία του «χώρου» και την εμφάνιση των λεγόμενων τότε «νέων κοινωνικών κινημάτων» (φεμινιστικό, το κίνημα για το στρατό κ.ά.).²³⁷

Ο σχηματισμός του «χώρου» σε συνδυασμό με τη δημιουργία της Β΄ Πανελλαδικής και τη συρρίκνωση των μαθητικών οργανώσεων της άκρας Αριστεράς (ΑΑΜΠΕ και ΠΜΣΠ) θα επιδράσουν και στην εξέλιξη των πολιτικής κοινωνικοποίησης των μαθητών κατά τη διετία 1979-1981. Η υπερκομματικοποίηση της πρώτης περιόδου (1974-1979) διαμέσου της οποίας επιχειρούνταν η πολιτική ενεργοποίηση των μαθητών θα αρχίσει να φθίνει και ως εκπρόσωποι των μαθητών θα εμφανιστούν, εκτός από τις μαθητικές παρατάξεις, αυτόνομες συσπειρώσεις μαθητών με πολύ λιγότερα στεγανά στη δομή τους και μακριά από κομματικά καλούπια. Αρκετές από τις αυτόνομες μαθητικές ομάδες θα κυκλοφορούν και τα δικά τους έντυπα, με τίτλους που αποπνέουν το πνεύμα ρήξης με το παρελθόν (*Τούβλο, Τα Απροσάρμοστα, Παράθυρο*) και με ύλη σχετική με τη λειτουργία του αστικού

²³⁵ Σύμφωνα με απολογιστικό σημείωμα της Μαθητικής Οργάνωσης Αθήνας της ΕΚΟΝ Ρ.Φ., η Οργάνωση αποδέχθηκε στην πλειοψηφία της (2/3) την πρόταση της Επιτροπής Μαθητών Αθήνας για συμμετοχή στη Β΄ Πανελλαδική και πραγματοποίηση μαθητικής συνδιάσκεψης στο πλαίσιο της. («Απολογισμός της Μαθητικής Οργάνωσης της ΕΚΟΝ Ρ.Φ.», Δωρεά Σ. Βελισσαρίου-ΑΣΚΙ.)

²³⁶ Για την ιστορία των Αριστερών Συσπειρώσεων βλ. και Μέρος Β΄ (σ. 212-213).

²³⁷ Βερναρδάκης Χριστόφορος, «Β΄ Πανελλαδική», *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80*, επιμέλεια: Βαμβακάς Βασίλης, Παναγιωτόπουλος Παναγής, Επίκεντρο, Αθήνα 2014, σ. 54.

σχολείου, το μαθητικό κίνημα, τις σχέσεις καθηγητών-μαθητών, τον καπιταλισμό, τα ναρκωτικά, τη ροκ μουσική κ.ά.

Την κριτική σκιαγράφηση των «αυτόνομων ομάδων» επιχειρούσε ο Ρήγας Φεραίος τον Νοέμβριο του 1980 σε ένα εσωτερικό του σημείωμα για τη μαθητική δουλειά: «[Οι αυτόνομες ομάδες] εκφράζουν στα σχολεία μια έντονη προβληματική αμφισβήτησης και αγωνιστικής διάθεσης ενάντια στην κυβερνητική και τη δογματική πολιτική. [...] Κύριο χαρακτηριστικό τους η πολυφωνία και η ελλιπής ιδεολογική συγκρότηση [...]. Η αμφισβήτηση του σχολικού μοντέλου τις οδηγεί πολλές φορές σε αυθαίρετες επιλογές στη στρατηγική της ρήξης σε όλα τα μέτωπα, στην άρνηση οποιαδήποτε δυνατότητας διαρθρωτικών αλλαγών στη λογική του εκδημοκρατισμού της εκπαίδευσης. [...] Ακόμα, η αμφισβήτηση του κατεστημένου, τους οδηγεί πάρα πολλές φορές σε πολύ ζωντανές πρωτοβουλίες (π.χ. εφημερίδες) που δημιουργούν περίγυρο και κινούνται στην ίδια με τη δικιά μας θεματολογία».²³⁸

Οι καθοδηγητές του Ρήγα, αντιλαμβανόμενοι τη δυναμική εμφάνιση των συγκεκριμένων αυτόνομων ριζοσπαστικών δυνάμεων και την απήχησή τους σε αρκετούς μαθητές, επιχειρούσαν να στρέψουν τους ρηγάδες μαθητές σε μια πιο αυτόνομη ιδεολογική ρητορική που να εμφανίζει κοινά σημεία με αυτές τις δυνάμεις.²³⁹

Από την πλευρά τους, οι αυτόνομες ομάδες θεωρούσαν τα κόμματα της Αριστεράς ως «ηθικούς αυτουργούς» της κρίσης στην οποία είχε βυθιστεί το «μαθητικό κίνημα», επειδή «εγκλωβισμένα στην αστική ιδεολογία, δεν μπόρεσαν και δεν θέλησαν να δώσουν στο κίνημα μια συνολική αντικαπιταλιστική προοπτική και το χρησιμοποίησαν σαν “μπαλαντέρ” στα κοινοβουλευτικά τους παζάρια».²⁴⁰ Στόχος των αυτόνομων ομάδων ήταν η επανασυμφιλίωση των μαθητών με την πολιτική ξέχωρα από τα κόμματα, η επέκταση των μορφών κοινωνικής αμφισβήτησης και η χάραξη μιας πορείας εναντίον των προδιαγραφών του καπιταλισμού, όπως μορφοποιούνταν στην προκειμένη περίπτωση μέσα από τον αστικό εκσυγχρονισμό και την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση.²⁴¹

²³⁸ «Μαθητικές Συσπειρώσεις. Οι ευθύνες μας για την ανάπτυξη του μ.κ.», 1.11.1980, Κείμενο νο5, Ντοσιέ Μαθητικής δουλειάς, Συλλογή Μπάμπη Γεωργούλα-EMIAN.

²³⁹ *Θούριος*, φύλ. 120, 17.4.1980, σ. 5.

²⁴⁰ *Τα Απροσάρμοστα*, Σεπτέμβριος 1980, σ. 1.

²⁴¹ Στο ίδιο.

«Πανελλήνιες», μπλε ποδιά και μεικτά σχολεία

Το 1979 η προσήλωση του Κ. Καραμανλή στην ένταξη της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα ανταμείφθηκε, καθώς τις 28 Μαΐου υπογράφηκε στο Ζάμπειο η Συνθήκη προσχωρήσεως της χώρας στην Κοινότητα από την 1η Ιανουαρίου 1981 –τρία μάλιστα χρόνια νωρίτερα από τις αρχικές προβλέψεις. Σημαίνοντα ρόλο σε αυτή την εξέλιξη έπαιξε η προσαρμογή της οικονομικής πολιτικής στην ευρωπαϊκή προοπτική της χώρας, με την προώθηση των κατάλληλων μεταρρυθμίσεων, συμπεριλαμβανομένης και της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1976.

Το τίμημα ωστόσο της ταύτισης της φυσιογνωμίας του κόμματος με τον μεγάλο εθνικό στόχο της χώρας ήταν η «ιδεολογική σύγχυση» της ΝΔ, με την πλάστιγγα τελικά να γέρνει προς τη μεριά του φιλελευθερισμού έναντι του συντηρητισμού, δύο εννοιών που προέκυπταν από την ανάγνωση της ιδρυτικής διακήρυξης της ΝΔ.²⁴² Όπως επισημαίνει ο Γιάννης Βούλγαρης, επιλογή του Καραμανλή ήταν η «παρασιώπηση» του συντηρητικού παρελθόντος της ΝΔ –λόγω και της αποδιδόμενης σύνδεσής της με τη χούντα– και η τοποθέτησή της όσο το δυνατόν αριστερότερα στο πολιτικό φάσμα,²⁴³ κάτι που το πιστοποιούσε και το κεϊνσιανό μοντέλο ανάπτυξης που είχε υιοθετήσει, αλλά και η φανερή πρόθεσή της να απορροφήσει την κεντρώα ΕΔΗΚ.

Η νέα φυσιογνωμία του δεξιού κόμματος δεν έβρισκε σύμφωνα όλα τα στελέχη της και ένα μεγάλο κομμάτι της βάσης της. Εξ άλλου, η πτώση του ποσοστού της ΝΔ κατά 12 μονάδες στις εκλογές του 1977 σε σύγκριση με αυτές του 1974 και η απώλεια των τριών μεγάλων Δήμων (Αθήνας, Πειραιά, Θεσσαλονίκης) στις δημοτικές εκλογές του Οκτωβρίου του 1978 καταδείκνυαν, πέρα από την αναμενόμενη πολιτική φθορά της από την παραμονή της στην εξουσία, το αντιπολιτευτικό μέτωπο στο εσωτερικό της.

Ο πρωθυπουργός, επιδιώκοντας να προσδώσει σαφή ιδεολογική ταυτότητα στο κόμμα του και να ανακόψει το συντηρητικό ρεύμα της ΝΔ, το οποίο καθοδηγούταν από τον Ευάγγελο Αβέρωφ, συγκάλεσε στις 5-7 Μαΐου του 1979 στην Χαλκιδική το Α΄ Συνέδριο του κόμματος. Κατά τη διάρκεια του Συνεδρίου, προτάθηκε από την ηγεσία του κόμματος και υιοθετήθηκε από την πλειοψηφία των 830 συνέδρων ότι το ιδεολογικό στίγμα της ΝΔ θα ήταν ο «ριζοσπαστικός φιλελευθερισμός». Ακόμα,

²⁴² Βούλγαρης Γ., *ό.π.*, σ. 60. Το πλήρες κείμενο της ιδρυτικής διακήρυξης της ΝΔ (28 Σεπτεμβρίου 1974) παρατίθεται στο Μπρατάκος Άγγελος, *ό.π.*, σ. 147-150.

²⁴³ Βούλγαρης Γ., *ό.π.*, σ. 62.

εγκρίθηκε και το πρώτο καταστατικό του κόμματος, το οποίο καθόριζε τις οργανωτικές δομές του.²⁴⁴ Παρότι οι εξελίξεις αυτές εκτόνωσαν πρόσκαιρα τις ενδο-παραταξιακές έριδες, η αίσθηση ότι ο Κ. Καραμανλής υπερέβαινε την ισχύ του κόμματος δεν έμελλε να αποτιναχθεί εύκολα. Άλλωστε, η στρατηγική του επιδίωξη να μεταβεί στην Προεδρία της Δημοκρατίας είχε αρχίσει να γίνεται εμφανής από το καλοκαίρι του 1979, μια εξέλιξη που όπως αποδείχθηκε στη συνέχεια θα απέβαινε προς όφελος της εθνικής ενότητας της χώρας, αλλά εις βάρος της συνοχής της ΝΔ.

Το μεγαλύτερο πάντως πρόβλημα με το οποίο ήρθε αντιμέτωπη εκείνη την περίοδο η ΝΔ ήταν η νέα –είχε προηγηθεί εκείνη του 1973– πετρελαϊκή κρίση, η οποία σοβούσε από τον Ιανουάριο του 1978, όταν ξέσπασε η Ιρανική Επανάσταση, και εκδηλώθηκε στις 5 Απριλίου 1979. Όπως ήταν φυσικό, οι οικονομικές συνέπειες της κρίσης έγιναν αισθητές σε όλο τον κόσμο, με την τιμή του αργού πετρελαίου να φτάνει τα 35-40 δολάρια το βαρέλι και τον υψηλό πληθωρισμό να επηρεάζει τις τιμές σε προϊόντα και υπηρεσίες. Ειδικότερα στην περίπτωση της Ελλάδας, η ανατίμηση του πετρελαίου οδήγησε στην έκρηξη του πληθωρισμού, ο οποίος από 12,5% το 1978 έφτασε το 19% τον επόμενο χρόνο και το 24,9% το 1980.²⁴⁵

Ως αντίδοτο στις πληθωριστικές πιέσεις, η ελληνική κυβέρνηση δεν μπορούσε να εφαρμόσει τη μέθοδο της αύξησης των εισαγωγών που ακολουθούσε μέχρι τότε, αφού οι διεθνείς τιμές αυξάνονταν με ρυθμό μεγαλύτερο από τις εγχώριες· έτσι προχώρησε στην επιβολή έκτακτων εισοδηματικών και αντιπληθωριστικών μέτρων, τα οποία προέβλεπαν αυξήσεις μισθών μικρότερες του πληθωρισμού και περιορισμό στα εισαγόμενα είδη. Τρομοκρατημένος ο λαός της χώρας μπροστά στον κίνδυνο έλλειψης προϊόντων από τα ράφια των καταστημάτων έσπευσε σε μαζική αγορά κυρίως διαρκών, αλλά και μη διαρκών, καταναλωτικών αγαθών, με αποτέλεσμα να παρατηρηθεί αύξηση των τιμών, η οποία σε πολλές περιπτώσεις ξεπερνούσε τα όρια της κερδοσκοπίας.²⁴⁶

Μέσα από όλο αυτό το κλίμα κλυδωνισμών σε κυβερνητικό και κοινωνικό επίπεδο, ο τομέας της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης φαινόταν να περνάει σε δεύτερη μοίρα μετά από την εκρηκτική πρώτη μεταπολιτευτική πενταετία. Άλλωστε, το θεσμικό πλαίσιο της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης είχε ολοκληρωθεί και οι βασικές διατάξεις

²⁴⁴ Μπρατάκος Α., *ό.π.*, σ. 265-271.

²⁴⁵ Καζάκος Πάνος, «Η ελληνική οικονομία κατά τη μετάβαση και τη σταθεροποίηση της δημοκρατίας, 1974-1981», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΣΤ', Αθήνα 2000, σ. 320.

²⁴⁶ Για την αντίδραση του κόσμου απέναντι στα οικονομικά μέτρα στο πλαίσιο της πετρελαϊκής κρίσης βλ. φύλλα *Ελευθεροτυπίας*: φύλ. 1.320, 3.12.1979, σ. 1, 4, 15 και φύλ. 1.321, 4.12.1979, σ. 1, 15.

είχαν ήδη εφαρμοστεί, ενώ ο μαθητικός κανονισμός του 1978 έμοιαζε να είχε αποκόψει το χώρο του σχολείου από κάθε απόπειρα πολιτικής δραστηριοποίησης. Παρ' όλα αυτά, κατά τη διετία 1979-1981 οι μαθητές συνέχισαν να διαμαρτύρονται και να προσπαθούν με όποια μέσα είχαν στη διάθεση τους να οργανώσουν μαζικές μορφές διαμαρτυρίας και διεκδίκησης απέναντι σε παλαιότερα ζητήματα που τους απασχολούσαν ή σε νέα που ανέκυπταν από την πολιτική της κυβέρνησης. Η ματαίωση της εφαρμογής των «Πανελλήνιων Εξετάσεων», η μετατροπή σε μεικτά όλων των σχολείων, η κατάργηση της ποδιάς για τις μαθήτριες και η επιβολή του πενθήμερου σχολικού προγράμματος ήταν τα νέα αιτήματα των μαθητών, που έρχονταν να προστεθούν στα παλαιότερα: για ελεύθερο μαθητικό συνδικαλισμό και εκδημοκρατισμό του σχολείου.

Η έναρξη της σχολικής χρονιάς 1979-1980 σηματοδότησε την εφαρμογή του συστήματος των «Πανελλήνιων Εξετάσεων», βάσει του οποίου θα διαγωνίζονταν –για πρώτη φορά– οι απόφοιτοι της β' λυκείου. Εν συντομία, το νέο σύστημα προέβλεπε ότι οι εξετάσεις της β' και γ' λυκείου διεξάγονταν σε πανελλήνια κλίμακα με κοινά θέματα που ορίζονταν από κεντρική επιτροπή. Οι βαθμοί που λάμβαναν οι μαθητές κατά τις πανελλήνιες εξετάσεις των δύο τάξεων μαζί με τους βαθμούς προαγωγής και απολυτηρίου συνεκτιμούνταν και με βάση το βαθμό των δυο τύπων απολυτηρίων (θεωρητική και θετική) οι υποψήφιοι εισάγονταν κατά φθίνουσα σειρά βαθμολογίας στις σχολές προτίμησής τους.

Σύμφωνα με τους μαθητές, το σύστημα των «Πανελλήνιων» ερχόταν να δυσχεράνει ακόμα περισσότερο –μετά από τις διατάξεις του 1977 για τα πρόχειρα διαγωνίσματα και την εξέταση στο τέλος του χρόνου στα 2/3 της ύλης– το εξεταστικό σύστημα στα λύκεια. Την επιπλέον ενόχληση των μαθητών προκάλεσε και η κοινοποίηση στις 7 Φεβρουαρίου του 1979 της μείωσης του ορίου του συνόλου των μαθητικών απουσιών (δικαιολογημένων και αδικαιολόγητων) από 100 σε 75. Η κίνηση αυτή του υπουργείου θεωρήθηκε ως συνακόλουθο της επιβαλλόμενης εντατικοποίησης των σπουδών, που απώτερο στόχο είχε να στρέψει πιο πλατειές μάζες μαθητών στο τεχνικό-επαγγελματικό λύκειο έναντι του γενικού.

Σε αυτή την ανομολόγητη πρόθεση της κυβέρνησης επικεντρώνονταν οι μαθητικές-νεανικές εφημερίδες της εποχής, με όλες τις μαθητικές παρατάξεις ανεξαιρέτως να εναντιώνονται στο νέο σύστημα γενικών εξετάσεων. Μάλιστα, η είδηση της διαρροής των θεμάτων των αρχαίων και μαθηματικών, τη δεύτερη μέρα των «Πανελλήνιων» στις 13 Ιούνη, αποτέλεσε έναν πρόσθετο λόγο για την κλιμάκωση

των αντιδράσεων εναντίον τους. Εντούτοις, η ακατάλληλη χρονική συγκυρία λόγω των εξετάσεων και το γεγονός ότι οι μαθητικές οργανώσεις, παγιδευμένες στις διακομματικές τους διαφωνίες, αδυνατούσαν να εκφράσουν μια κοινή γραμμή απέναντι στις «Πανελλήνιες», δεν ευνόησαν την εκδήλωση κάποιας συλλογικής διαμαρτυρίας.²⁴⁷

Το μηνιαίο μαθητικό περιοδικό *Παράθυρο*, το οποίο εκδιδόταν στη Θεσσαλονίκη, καυτηρίαζε τη μαθητική αγωνιστική αδράνεια,²⁴⁸ ενώ έθιγε άλλα δύο θέματα αιχμής για τους μαθητές, αν και όχι σχετικά με το εξεταστικό σύστημα: α) τη διατήρηση της επιβολής της μπλε ποδιάς στις μαθήτριες σε πολλά δημόσια σχολεία και β) την ύπαρξη αμιγών σχολείων (χωριστά αρρένων-θηλέων), τα οποία συνιστούσαν και την πλειοψηφία των σχολείων της χώρας.²⁴⁹

Ο ιδιαίτερα αναχρονιστικός χαρακτήρας της ποδιάς και ο διαχωρισμός των σχολείων με κριτήριο το φύλο των μαθητών, προκαλούσε με την πάροδο του χρόνου όλο και περισσότερο τους μαθητές αλλά και το μεγαλύτερο κομμάτι της κοινωνίας, καθώς τα συγκεκριμένα μέτρα πρόσβαλαν την προσωπική ελευθερία των μαθητών και διατηρούσαν ένα καθεστώς μη ισοτιμίας μεταξύ των δύο φύλων. Είναι χαρακτηριστικό ότι το θέμα της ποδιάς έφτασε μέχρι την Ολομέλεια του Συμβουλίου της Επικρατείας τον Δεκέμβριο του 1979, ύστερα από προσφυγή που κατέθεσε πατέρας δύο ανήλικων μαθητριών οι οποίες είχαν αποβληθεί από το σχολείο τους επειδή δεν φορούσαν ποδιά.²⁵⁰ Παρ' όλα αυτά, η σχολική ποδιά συνέχισε να είναι υποχρεωτική και τα επόμενα χρόνια της διακυβέρνησης της ΝΔ, και μόλις τον Φεβρουάριο του 1982,²⁵¹ όταν πλέον στην εξουσία βρισκόταν το ΠΑΣΟΚ, καταργήθηκε. Αντιθέτως, το θέμα της μετατροπής σε μεικτά των σχολείων έτυχε διαφορετικής αντιμετώπισης και από το σχολικό έτος 1979-1980 ανακοινώθηκε ότι η πρώτη τάξη των γυμνασίων και των λυκείων θα απαρτίζονταν από μαθητές και των δύο φύλων.²⁵²

²⁴⁷ Η ΠΑΜΚ ζητούσε την κατάργηση των πανελλήνιων εξετάσεων της β' λυκείου και της μεταρρύθμισης στο σύνολό της (*Αγωνιστής*, τχ. 91, 25.5.1979, σ. 3). Αντιθέτως, οι μαθητές της ΚΝΕ ζητούσαν την αναβολή των πανελλήνιων εξετάσεων της β' λυκείου για την τρέχουσα σχολική χρονιά (*Αγωνιστής*, τχ. 93, 22.6.1979, σ. 10), ενώ οι μαθητές του Ρήγα Φεραίου έκαναν λόγο για διεκδίκηση ενός «δικαιότερου συστήματος εισαγωγής στα ΑΕΙ» από τους μαθητές (*Θούριος*, φύλ. 98, 19.3.1979, σ. 3).

²⁴⁸ *Παράθυρο*, τχ. 2, Μάης-Ιούνης 1979, σ. 3-4.

²⁴⁹ *Στο ίδιο*, σ. 23-24, 29-30. Βλ. και *Θούριος*, φύλ. 98, 19.3.1979, σ. 3· *Το Θρανίο*, φύλ. 1, Νοέμβρης 1979, σ. 4-5.

²⁵⁰ *Ελευθεροτυπία*, φύλ. 1.320, 3.12.1979, σ. 3.

²⁵¹ Βλ. σ. 115.

²⁵² *Το Θρανίο*, φύλ. 1, Νοέμβρης 1979, σ. 4

Με αφορμή και τα παραπάνω, αποδεικνυόταν ξανά ότι η κυβέρνηση προσπαθούσε να ισορροπήσει μεταξύ του πάγιου συντηρητισμού που καθόριζε ιστορικά τη δεξιά παράταξη και της προοδευτικής πολιτικής που επιχειρούσε να εφαρμόσει, με σκοπό να συμβαδίσει με τα σύγχρονα ευρωπαϊκά δεδομένα.

Το 1980 θα ήταν η πρώτη χρονιά που οι απόφοιτοι και της δευτέρας και της τρίτης λυκείου θα εξετάζονταν με βάση το σύστημα των «Πανελλήνιων Εξετάσεων» για την εισαγωγή τους στην τριτοβάθμια εκπαίδευση. Επόμενο λοιπόν ήταν από το ξεκίνημα του σχολικού έτους 1979-1980 να υπάρξει μια αναθέρμανση της συζήτησης για τις αλλαγές που κόμιζε το νέο σύστημα και είχαν ήδη αντίκτυπο στην καθημερινότητα των μαθητών, με την αυξημένη παρακολούθηση φροντιστηρίων και την έλλειψη ελεύθερου χρόνου.²⁵³

Μπροστά σε αυτή την κατάσταση, μαθητές αρκετών σχολείων προχώρησαν από την αρχή του σχολικού έτους 1979-1980 σε αποχές και διασχολικές συγκεντρώσεις σε συνοικιακό επίπεδο, διαμαρτυρόμενοι για την εντατικοποίηση των σπουδών, το νέο εξεταστικό σύστημα και τις συνθήκες αστυνόμευσης στα σχολεία. Ωστόσο, η δυναμική της μαθητικής διαμαρτυρίας αποδείχθηκε για ακόμα μια φορά ασθενική και χωρίς τάσεις μαζικοποίησης, αφού μόλις ένα περίπου μήνα πριν τη λήξη της διδακτικής περιόδου, αρχικά με πρωτοβουλία της ΚΝΕ και εν συνεχεία της ΠΑΜΚ, επιχειρήθηκε μια προσπάθεια κλιμάκωσης του αγώνα σε παναθηναϊκό επίπεδο.

Συγκεκριμένα, στις 23 Μαρτίου 1980 σε σχολείο της Καισαριανής συνεδρίασαν εκπρόσωποι Γενικών Συμβουλίων από 73 σχολεία διάφορων περιοχών της πρωτεύουσας (Καισαριανής, Βύρωνα, Αμπελοκήπων, Περιστερίου, Χολαργού, Αργυρούπολης, Εξαρχείων κ.λπ.) και αποφάσισαν την πραγματοποίηση παναθηναϊκής συγκέντρωσης στις 28 Μαρτίου στα Προπύλαια.²⁵⁴

Στο μεσοδιάστημα από τη συνεδρίαση έως τη συγκέντρωση, επιτροπή των μαθητών ζήτησε να συναντηθεί με τον υπουργό Παιδείας, όμως εκείνος αρνήθηκε να τους δεχθεί διαμηνύοντάς τους «να έρθουν μαζί με τους κηδεμόνες τους».²⁵⁵ Επίσης, σε αρκετές περιπτώσεις διευθυντές σχολείων απείλησαν τους μαθητές για να μη λάβουν μέρος στην κινητοποίηση στις 28 Μαρτίου. Τελικά, η συγκέντρωση πραγματοποιήθηκε κανονικά, με την παρουσία περίπου 3.000 μαθητών, ενώ σύμ-

²⁵³ Βλ. ενδεικτικά το αφιέρωμα της ανεξάρτητης μαθητικής εφημερίδας *Το Θρανίο* (φύλ. 4, Φεβρουάριος 1980, σ. 5-7) για την παραπαιδεία.

²⁵⁴ «Προκήρυξη», [Μάρτιος 1980], υπογράφουν γενικά συμβούλια και μαθητικές κοινότητες σχολείων. (Συλλογή Σ. Κακουριώτη-ΑΣΚΙ.)

²⁵⁵ Στο ίδιο.

φωνα με το *Ριζοσπάστη* συμμετείχαν και καθηγητές, εκπρόσωποι του ΚΚΕ, της ΕΔΗΚ, της νεολαίας της ΕΔΑ, μέλη συλλόγων γονέων και φορείς της τοπικής αυτοδιοίκησης.²⁵⁶

Κατά τη διάρκεια της συγκέντρωσης, ένταση προκλήθηκε όταν κνίτες μαθητές, που είχαν το γενικότερο πρόσταγμα της οργάνωσης, προέβαλλαν το αίτημα για κατάργηση των πανελλαδικών εξετάσεων για τη β' λυκείου, το οποίο θεωρήθηκε από τους μαθητές των υπολοίπων παρατάξεων και των αυτόνομων-ανεξάρτητων ομάδων ως αποπροσανατολιστικό και υπονομευτικό για την ανάπτυξη του μαθητικού κινήματος.²⁵⁷ Αντιδράσεις για τους χειρισμούς της ΚΝΕ είχαν σημειωθεί και λίγες μέρες νωρίτερα, στη συνεδρίαση της Καισαριανής, όταν αριστεριστές και ανεξάρτητοι μαθητές κατήγγειλαν την κομμουνιστική νεολαία για καταπάτηση των δημοκρατικών διαδικασιών.²⁵⁸

Ειδικότερα η ΠΑΜΚ, που δεν συμμετείχε οργανωμένα στη συγκέντρωση στα Προπύλαια θέλοντας με αυτό τον τρόπο να διαχωρίσει τη θέση της από την ΚΝΕ, διοργάνωσε ένα δικό της διαμαθητικό στην ΑΣΟΕΕ με τη συμμετοχή εκπροσώπων από 51 σχολεία, το οποίο αποφάσισε τη διεξαγωγή νέας μαθητικής συγκέντρωσης στα Προπύλαια στις 25 Απριλίου. Η συγκέντρωση είχε μικρότερη προσέλευση (500 άτομα) από αυτήν του προηγούμενου μήνα και η συνθηματολογία της κινήθηκε γύρω από την κατάργηση των πανελλήνιων εξετάσεων, την αύξηση των εισακτέων στα ΑΕΙ και τον ελεύθερο μαθητικό συνδικαλισμό. Το στίγμα του στη διαμαρτυρία έδωσε και ο αυτόνομος χώρος, με το δικό του ξεχωριστό μπλοκ, εκφράζοντας την

²⁵⁶ *Ριζοσπάστης*, φύλ. 1.665, 29.3.1980, σ. 1.

²⁵⁷ Η Σοσιαλιστική Μαθητική Παράταξη με ανακοίνωσή της ανέφερε ότι όταν μαθητές-μέλη της κατέθεσαν πρόταση στη συνεδρίαση της Καισαριανής για κατάργηση της «καραμανλικής εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης» και της ελεύθερης εισαγωγής των μαθητών στα ΑΕΙ, και όχι δηλαδή μόνο κατάργηση των πανελλήνιων της β' λυκείου που διακήρυτταν οι κνίτες, «σταλινικοί τραμπούκοι» –εννοώντας προφανώς την ΚΝΕ– κατέβασαν με τη βία το πανό της οργάνωσης και κάλεσαν για την απομόνωση των «διασπαστών». («Κάτω η καραμανλική μεταρρύθμιση», [ανακοίνωση], Νέοι Σοσιαλιστές-Σοσιαλιστική Μαθητική Παράταξη, βρίσκεται στα ΑΣΚΙ.) Πρβλ. «Διαμαθητικά και κινητοποιήσεις ενάντια στις πανελλήνιες: μερικά σχόλια», *Τούβλο*, έκτακτη έκδοση, Μάης 1980, χ.σ. Επίσης: «Κάτω η παιδεία των αφεντικών», *Αυτόνομοι Μαθητές*, 28.3.1980. (προκήρυξη στη Συλλογή Ν. Γιαννόπουλου-ΑΣΚΙ)· «Προκήρυξη της ΠΜΣΠ», χ.χ. (Συλλογή Σ. Κακουριώτη-ΑΣΚΙ).

²⁵⁸ Η ΠΜΣΠ κατήγγειλε ότι «χρησιμοποιήθηκαν πλήθος από αντιδημοκρατικές διαδικασίες μέσα στα σχολεία, αλλά και στις συνεδριάσεις του συντονιστικού στην Καισαριανή, με στόχο να μην ακουστεί κανένα άλλο σκεπτικό, καμία διαφορετική άποψη από εκείνη της ΚΝΕ». («Προκήρυξη της ΠΜΣΠ», χ.χ. στη Συλλογή Σ. Κακουριώτη-ΑΣΚΙ). Σύμφωνα με την αυτόνομη μαθητική εφημερίδα *Το Θρανό* (φύλ. 6, 1980, σ. 2), μαθητές της ΑΑΜΠΕ, της ΠΕΑΜ και ανήκοντες στον ανεξάρτητο χώρο, κατήγγειλαν ότι «οι τραμπούκοι [της ΚΝΕ] έλεγαν την είσοδο», ενώ *Τούβλο* (έκτακτη έκδοση, Μάης 1980, χ.σ.) σημείωνε ότι «οι συναντήσεις προετοιμασίας της όλης κινητοποίησης κρατήθηκαν μυστικές από τη μεγάλη μάζα των μαθητών και έγιναν σε κάποιο λύκειο της μακρινής και κατ' εξοχήν κνιτοκρατούμενης Καισαριανής, προσιτές μόνο στους “εκλεχτούς” προέδρους-μέλη της ΚΝΕ που ήταν οι μόνοι που είχαν δικαίωμα λόγου».

αντίθεσή του απέναντι στο αστικό σχολείο και στις μεταρρυθμίσεις που γίνονται στο πλαίσιο της αστικής τάξης. Μάλιστα, ο διαγκωνισμός μεταξύ των «αυτόνομων» και των μαθητών της ΠΑΜΚ για το ποια ιδεολογική γραμμή εκ των δύο θα επικρατήσει στη συγκέντρωση οδήγησε σε επεισόδια και άδοξο τέλος της κινητοποίησης.²⁵⁹

Με τα χρονικά περιθώρια μέχρι τις προαγωγικές και στη συνέχεια πανελλήνιες εξετάσεις να στενεύουν, οι μαθητές δεν έδωσαν συνέχεια στις κινητοποιήσεις τους και περιορίστηκαν στις γνωστικές τους υποχρεώσεις, διατηρώντας πάντως ζωντανή την αγωνιστική κινητικότητα που είχε αρχίσει να δημιουργείται στα σχολεία από τα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης.

Οι τελευταίες κινητοποιήσεις της περιόδου με αφορμή το πενήνήμερο

Η περίοδος 1980-1 ήταν ίσως η δυσκολότερη για την κυβέρνηση από το 1974, καθώς η προδιαγεγραμμένη αποχώρηση του Κ. Καραμανλή από την πρωθυπουργία με κατεύθυνση την προεδρία της δημοκρατίας τον Μάιο του 1980, σε συνδυασμό με τα προβλήματα στο εσωτερικό της και τις συνεχιζόμενες επιπτώσεις της πετρελαϊκής κρίσης του 1979, καθιστούσαν ιδιαίτερα επαχθές το έργο του διαδόχου του, Γ. Ράλλη. Ο νέος πρωθυπουργός έπρεπε δεκαπέντε μόλις μήνες πριν τις προγραμματισμένες βουλευτικές εκλογές να εξομαλύνει το διχαστικό κλίμα εντός του κόμματος της ΝΔ και παράλληλα να κινηθεί στις «κατευθυντήριες γραμμές της πολιτικής»²⁶⁰ της προηγούμενης κυβέρνησης, με πρωτεύοντα στόχο την ομαλή ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ και την επιστροφή της στο ΝΑΤΟ. Και μπορεί οι δύο παραπάνω στόχοι να στέφθηκαν με απόλυτη επιτυχία, ωστόσο στο κοινωνικό επίπεδο η κυβέρνηση της ΝΔ είχε αρχίσει να χάνει την εμπιστοσύνη του λαού, ο οποίος σε όλο και μεγαλύτερο βαθμό «έτεινε ευήκοον ους» στον παθιασμένο και πολλές φορές λαϊκιστικό αντιπολιτευτικό λόγο του ΠΑΣΟΚ με σημαία την «αλλαγή».

Στα σημαντικότερα γεγονότα της περιόδου (αύξηση του πληθωρισμού και πτώση του ρυθμού ανάπτυξης,²⁶¹ επεισόδια στην επέτειο του Πολυτεχνείου το 1980 με το

²⁵⁹ *Τα Νέα*, φύλ. 10.640, 26.4.1980, σ. 16· «Διαμαθητικά και κινητοποιήσεις ενάντια στις πανελλήνιες: μερικά σχόλια», *Τούβλο*, έκτακτη έκδοση, Μάης 1980.

²⁶⁰ Μπρατάκος Α., *ό.π.*, σ. 302.

²⁶¹ Ο δείκτης του πληθωρισμού από 19% που βρισκόταν το 1979, ανήλθε στο 24,9% το 1980 και 24,5% το 1981. Αντιστοίχως, ο ρυθμός ανάπτυξης της οικονομίας από 3,3% το 1979 βυθίστηκε στο 0,7% το 1980 και -1,6% το 1981. Επίσης, άνοδο σημείωσε και η ανεργία, η οποία από 1,9% το 1979 ανήλθε στο 2,7% το 1980 και 4% το 1981. (Καζάκος Πάνος, «Παροχές και λιτότητα: η οικονομία στη δεκαετία του 1980», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΣΤ', *ό.π.*, σ. 365.)

θανάσιμο τραυματισμό δύο διαδηλωτών,²⁶² σεισμοί στον Κορινθιακό κόλπο και στην Αθήνα αρχές του 1981 και τα πολλαπλά κρούσματα εμπρησμών στο κέντρο της πρωτεύουσας και σε δασικές εκτάσεις τον ίδιο χρόνο) ήρθαν να προστεθούν και η απεργία των καθηγητών δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης στα τέλη του 1980 και τις αρχές του 1981, οι αποχές και οι συγκεντρώσεις των μαθητών για την καθιέρωση του πενθήμερου σχολείου, καθώς και η διαμαρτυρία για την εγκύκλιο του υπουργείου Παιδείας «Σχολείο και Πολιτική», που απαγόρευε την πολιτική στα σχολεία.

Η απεργία των καθηγητών διήρκεσε από τις 3 έως τις 23 Δεκεμβρίου του 1980 και συνεχίστηκε από τις 9 έως τις 18 Ιανουαρίου του 1981, όπου και τερματίστηκε ύστερα από την κήρυξη της ως «παράνομης και καταχρηστικής» από το Τριμελές Εφετείο Αθηνών. Οι απεργοί διαμαρτύρονταν για τη μισθολογική υποβάθμιση που είχαν υποστεί συγκριτικά με άλλους δημοσιοϋπαλληλικούς κλάδους από την αρχή της Μεταπολίτευσης και ζητούσαν την άμεση χορήγηση 5.000 δρχ. μηνιαίως. Επιπλέον, διατύπωναν και μια σειρά από θεσμικά, αν και δευτερεύοντα –όπως άφηναν να εννοηθεί– αιτήματα.²⁶³ Το υπουργείο, από τη μεριά του, επιστράτευσε σωρεία επιχειρημάτων για να υποστηρίξει το άδικο της απεργίας των καθηγητών, ενώ υποδείκνυε τη συγκεκριμένη κινητοποίηση ως αιτία για τη μη έγκαιρη εφαρμογή (είχε προαναγγελθεί για τις 5 Ιανουαρίου 1981) του πενθήμερου στα σχολεία –ένα αίτημα που χαιρέτιζε στο σύνολό της η μαθητική και η εκπαιδευτική κοινότητα.²⁶⁴

Το πενθήμερο τέθηκε τελικά σε εφαρμογή στις 16 Φεβρουαρίου, με το σύνολο των εβδομαδιαίων ωρών μαθημάτων να μην ξεπερνά τις 30 ώρες για όλες τις τάξεις, εκτός από τις β' και γ' λυκείου, που το πρόγραμμα θα κάλυπτε μέχρι 32 ώρες διδασκαλίας, δηλαδή τρεις μέρες εξάωρη διδασκαλία και δύο μέρες επτάωρη.²⁶⁵ Επιπλέον, θεσπίζονταν και ορισμένες συνοδευτικές λειτουργικές ρυθμίσεις, οι οποίες προέβλεπαν τη μείωση των ωρών των δευτερευόντων μαθημάτων, την κατάργηση των εκδρομών και των περιπάτων (θα γίνονταν μόνο σε περίοδο διακοπών) και την παράταση της σχολικής χρονιάς. Για να προλάβει τις πιθανές αντιδράσεις των μαθητών απέναντι στα νέα μέτρα εντατικοποίησης των σπουδών τους, ο υφυπουργός Παιδείας Β. Κοντογιαννόπουλος δήλωσε στις 13 Φεβρουαρίου ότι οι φορείς του υπουργείου εργαζόνταν ήδη για την αναμόρφωση των προγραμμάτων ώστε από το

²⁶² Βλ. αναλυτικότερα στη σ. 235.

²⁶³ Πληροφοριακό Δελτίο, ΟΛΜΕ, τχ. 528, Δεκέμβρης 1980, σ. 2.

²⁶⁴ «Συνέντευξη Τύπου, Θέμα: Η απεργιακή κινητοποίηση των καθηγητών μέσης εκπαίδευσης», ΟΛΜΕ, Αθήνα, 8.1.1981, σ. 7. (Αρχειό Νίκου Κακαγιάννη-ΕΛΙΑ.)

²⁶⁵ Τα Νέα, φύλ. 10.861, 14.2.1981, σ. 1.

προσεχές σχολικό έτος (1981-2) η διδασκαλία σε όλα τα σχολεία και τις τάξεις να μην υπερβαίνει τις 30 ώρες.²⁶⁶

Η δήλωση όμως του υπουργού δεν καθυσάχασε τους μαθητές, με συνέπεια σχολεία όλης της χώρας (Αθήνα, Πειραιάς, Θεσσαλονίκη, Λάρισα, Ιωάννινα, Ηράκλειο, Πάτρα κ.λπ.) να προβούν κατά το τρίμηνο Φεβρουάριος-Μάρτιος-Απρίλιος σε αγωνιστικές κινητοποιήσεις (πορείες και αποχές) εναντίον της προγραμματίστης εφαρμογής του πενθήμερου και της αρνητικής επίδρασης του στην καθημερινότητά τους.²⁶⁷

Οι μαθητικές κινητοποιήσεις στην πρώτη φάση τους χαρακτηρίστηκαν από αυθορμητισμό και σποραδικότητα, ενώ σύμφωνα με μαθητικά έντυπα της εποχής υπήρξαν και κάποιες ασυνεχείς προσπάθειες μαθητών για τη διασύνδεση του αγώνα τους με αυτόν των καθηγητών, ώστε να δημιουργηθεί ένα κοινό μέτωπο απέναντι στα προβλήματα της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Άλλωστε, αυτή την άτυπη συμμαχία επιχειρούσε να διαρρήξει το υπουργείο Παιδείας με εγκύκλιό του «Σχολείο και Πολιτική» (Η/7356.23.2.1981), η οποία απαγόρευε κάθε «πολιτικού χαρακτήρα ενέργεια» των μαθητών εντός του σχολικού χώρου και απειλούσε με βαριές κυρώσεις στους εκπαιδευτικούς που επιδεικνύουν «ανοχή κατά την ανάπτυξη τέτοιων δραστηριοτήτων». Επίσης, η εγκύκλιος, που έφερε την υπογραφή του υφυπουργού Β. Κοντογιαννόπουλου, όριζε ότι «κάθε μορφής εκδηλώσεις των υπαλλήλων του κράτους», δηλαδή των εκπαιδευτικών, «υπέρ πολιτικών κομμάτων αποκλείονται ρητά από τις διατάξεις του υπαλληλικού κώδικα και το Σύνταγμα».²⁶⁸

Παρ' όλα αυτά, οι αποχές και διαδηλώσεις περιορίστηκαν και σε έκταση και σε δυναμική ελλείψει ενός γενικότερου συντονισμού που θα προσέδιδε στις κινητοποιήσεις μια περισσότερο διευρυμένη διάσταση και θα έδινε, όπως οραματιζόνταν ορισμένοι, την «ευκαιρία συγκρότησης ενός μαζικού μαθητικού κινήματος».²⁶⁹ Άλλος ένας σύντομος και ανολοκλήρωτος κύκλος διαμαρτυρίας των μαθητών μετά από αυτούς των προηγούμενων χρόνων έκλεινε με τη διοργάνωση παμμαθητικών αποχών και συλλαλητηρίων. Και οι τρεις κινητοποιήσεις που έλαβαν χώρα –στη

²⁶⁶ Στο ίδιο.

²⁶⁷ Για τις αποχές και τις άλλες κινητοποιήσεις στην επαρχία βλ. ενδεικτικά: *Τα Νέα*, φύλ. 10.861, 14.2.1981, σ. 1· *Ριζοσπάστης*, φύλ. 1.949, 11.3.1981, σ. 2· *Ριζοσπάστης*, φύλ. 1.974, 10.4.1981, σ. 2.

²⁶⁸ Αναλυτικά για το περιεχόμενο και την εφαρμογή της εγκυκλίου Η/7356.23.2.1981 βλ. φύλλα *Ριζοσπάστης*: φύλ. 1.939, 26.2.1981, σ. 2· φύλ. 1.941, 28.2.1981, σ. 2· φύλ. 1.945, 5.3.1981, σ. 1-2, φύλ. 1.949, 11.3.1981, σ. 2. Για την απάντηση της ΟΛΜΕ στην εγκύκλιο βλ. *Πληροφοριακό Δελτίο*, τχ. 529-530, Ιανουάριος 1981, σ. 5· τχ. 533, Μάρτης 1981, σ. 1, 15. Η άποψη μερίδας αυτόνομων μαθητών για την εγκύκλιο καταγράφεται στο *Τούβλο* (τχ. 3, Μάης 1981, χ.σ.).

²⁶⁹ *Θούριος*, φύλ. 138, 25.2.1981, σ. 2· *Το Παράθυρο*, τχ. 8, Απρίλης 1981, σ. 1.

Θεσσαλονίκη (5.3.1981), τον Πειραιά (15.4.1981) και την Αθήνα (16.4.1981)– είχαν την οργανωτική και υλική υποστήριξη του ΚΚΕ και του ΠΑΣΟΚ, όπως φανερώνουν και τα τεκμήρια της εποχής.

Συγκεκριμένα, τις παραμονές της κινητοποίησης στη Θεσσαλονίκη, η νομαρχιακή επιτροπή του ΠΑΣΟΚ στην πόλη χαιρέτιζε με επιστολή της την «συμβολή των μαθητών» της ΠΑΜΚ στην επικείμενη αποχή και συγκέντρωση και γνωστοποιούσε στις τοπικές επιτροπές της ότι θα τους χορηγούσε το ποσό των 15.000 δρχ. για την «ενίσχυση της προπαγάνδας» στο χώρο των λυκείων. Επίσης, ενημέρωνε ότι στη συγκέντρωση θα συμμετείχαν φοιτητές της ΠΑΣΠ και της ΠΣΚ (ΚΝΕ), ενώ υποδείκνυε να ακουστούν συνθήματα κατά της ΕΟΚ, του ΝΑΤΟ και «φυσικά κατά της φασιστικής Δεξιάς», εννοώντας τη ΝΔ.²⁷⁰

Από την πλευρά του, το μαθητικό περιοδικό της ΚΝΕ *Μαθητικοί Ορίζοντες*, κάνοντας τον απολογισμό της αποχής, αναφερόταν με κολακευτικό τρόπο στην οργάνωση των μαθητών: «Οι μαθητές στήριζαν τον αγώνα τους σε γερές βάσεις. 335 γενικές συνελεύσεις σε 36 λύκεια, 20.000 προκηρύξεις, που μοιράστηκαν χέρι με χέρι [...] 3.000 αφίσες, που κολλήθηκαν σ' όλη τη πόλη προεξοφλούσαν την επιτυχία του αγώνα τους».²⁷¹ Ως αντίλογος, ωστόσο, το αυτόνομο περιοδικό *Το Παράθυρο* επέκρινε την «εθιμοτυπική» και βραχεία επανάληψη της κινητοποίησης, που ακολουθήθηκε από τους μαθητές για ακόμα μία χρονιά.: «Δεν πρέπει να περιοριζόμαστε σε μια “επαναστατική” στάση απ’ τα μέσα του Φλεβάρη που θα κορυφωθεί σε μια μέρα του Μάρτη στην αποχή και την άλλη μέρα θα πάμε στο σχολείο μας, λες και δεν συνέβη τίποτε. [...] Η κατάκτηση στόχων σημαίνει νομίζω συνεχείς κινητοποιήσεις και εκδηλώσεις (και όχι μόνο μια μέρας αποχή) [...]».²⁷²

Πάντως, η επιτυχία ή μη της αποχής και της συγκέντρωσης δεν μπορεί να εξακριβωθεί λόγω και των δισταγμένων απόψεων για την έκτασή της. Συγκεκριμένα, το φύλλο του *Ριζοσπάστη* στις 6 Μαρτίου εκθειάζε το μέγεθος της αποχής («στο σύνολο περίπου των 20.000 μαθητών λυκείων της Θεσσαλονίκης») και έκανε λόγο για «μεγάλη συγκέντρωση και πορεία».²⁷³ Αντιθέτως, διαφορετική ήταν η εικόνα που έδινε το υπουργείο Βορείου Ελλάδας: «Όλα τα σχολεία της Θεσσαλονίκης λειτούργησαν κανονικά σύμφωνα με το επίσημο πρόγραμμά τους. Επί συνόλου

²⁷⁰ Επιστολή από Νομαρχιακή Επιτροπή Θεσσαλονίκης με θέμα: «Μαθητική αποχή στις 5 Μάρτη», ΠΑΣΟΚ, αναδημοσιεύεται στην εφημερίδα *Βραδυνή*, 22.2.1983, σ.7.

²⁷¹ *Μαθητικοί Ορίζοντες*, τχ. 2, Μάης 1981, σ. 6.

²⁷² *Το Παράθυρο*, τχ. 8, Απρίλης 1981, σ. 10.

²⁷³ *Ριζοσπάστης*, φύλ. 1.946, 6.3.1981, σ. 2.

20.000 περίπου μαθητών των λυκείων και 34.000 μαθητών των γυμνασίων πρωινού και απογευματινού κύκλου στη συγκέντρωση έλαβαν χώρα 1.000 με 1.200 μαθητές, ενώ στη Νομαρχία προσήλθαν [για να παραδώσουν ψήφισμα] περίπου 800». ²⁷⁴

Η δεύτερη χρονικά συγκέντρωση από ομάδα σχολείων πραγματοποιήθηκε στην Πλατεία Κοραή στον Πειραιά στις 15 Απριλίου και ουσιαστικά αποτέλεσε προάγγελο της μεγάλης διαδήλωσης των μαθητών στο κέντρο της Αθήνας την επομένη. Τη συγκέντρωση διοργάνωσαν γενικά συμβούλια 12 λυκείων του Πειραιά και των συνοικιών του και μετά το τέλος της εκπρόσωποι των μαθητών κατευθύνθηκαν στη Νομαρχία Πειραιά, όπου και γνωστοποίησαν στους νομαρχιακούς φορείς τα προβλήματά τους σχετικά με το πενθήμερο, το εξεταστικό σύστημα, την αστυνόμευση στα σχολεία και το κτηριακό. ²⁷⁵

Όσον αφορά το συλλαλητήριο στο κέντρο της Αθήνας, η προετοιμασία του είχε ξεκινήσει από τις 29 Μαρτίου, όταν ύστερα από πρωτοβουλία της ΚΝΕ και της ΠΑΜΚ εκπρόσωποι από 41 σχολεία εξέλεξαν διαμαθητική επιτροπή για να προωθήσει στα σχολεία την πρόταση για κινητοποίηση. Στην επόμενη συνάντηση των μαθητών, στο Πνευματικό Κέντρο του Δήμου της Αθήνας στις 12 Απριλίου, οριστικοποιήθηκε η απόφαση για συγκέντρωση διαμαρτυρίας εναντίον της εκπαιδευτικής πολιτικής της κυβέρνησης μετά από τέσσερις ημέρες στα Προπύλαια. ²⁷⁶ Μάλιστα, η συνάντηση έγινε με την παρουσία καθηγητών και γονέων, καθώς στόχος της ΚΝΕ ήταν να δοθεί στο συλλαλητήριο πανεκπαιδευτική διάσταση. Πράγματι, σε προκήρυξη που διαμοιράστηκε μετά το τέλος της συνάντησης, γνωστοποιούνταν η διεξαγωγή του συλλαλητηρίου με τη σύμπραξη και τη συμμετοχή μαθητών από 131 γυμνάσια και λύκεια της Αθήνας, της Ομοσπονδίας Γονέων και Κηδεμόνων Αθήνας, 72 συλλόγων γονέων και της Πανελληνίας Ένωσης Αδιόριστων Καθηγητών. ²⁷⁷

Όμως, παρά τις προσδοκίες των διοργανωτών, η παρουσία των διαδηλωτών δεν ξεπέρασε συνολικά τις 2.000, ενώ όπως σημείωνε δηκτικά η *Μαθητική Πορεία* δεν συμμετείχαν ούτε καν φορείς που είχαν συνυπογράψει την προκήρυξη-κάλεσμα της συγκέντρωσης. Εκτός από τους κνίτες μαθητές, παρόντες στη συγκέντρωση ήταν μαθητές και από τις άλλες παρατάξεις: την ΠΑΜΚ, το Ρήγα Φεραίο, τη Β΄ Πανελλαδική και την ΠΜΣΠ. Στην ουρά της πορείας βρίσκονταν μέλη του «χώρου», δηλαδή αυτόνομοι μαθητές που άνηκαν σε διάφορες αμφισβητησιακές τάσεις και

²⁷⁴ *Μακεδονία*, φύλ. 20.527, 6 Μαρτίου 1981, σ. 3.

²⁷⁵ *Ριζοσπάσης*, φύλ. 1.979, 16 Απριλίου 1981, σ. 1-2.

²⁷⁶ *Ριζοσπάσης*, φύλ. 1.975, 11 Απριλίου 1981, σ. 2.

²⁷⁷ «Προκήρυξη – Κάλεσμα», χ.χ., Συλλογή Σ. Κακουριώτη-ΑΣΚΙ.

σχήματα. Όταν η πορεία έφτασε στο ύψος της Βουλής προκλήθηκαν αψιμαχίες μεταξύ των «αυτόνομων» και των κνιτών μαθητών, επιβεβαιώνοντας το ιδεολογικό χάσμα μεταξύ των δύο πλευρών. Όσο για τις υπόλοιπες μαθητικές νεολαίες, η ΚΝΕ και η ΠΑΜΚ επιχείρησαν να παίξουν το ρόλο του εκφραστή της κινητοποίησης, χρησιμοποιώντας τους ισχυρούς κομματικούς τους μηχανισμούς. Ειδικά οι μαθητές της ΚΝΕ κατηγορήθηκαν από τους υπόλοιπους μαθητές ότι χρησιμοποίησαν τη συνδικαλιστική παράταξη του κόμματος (ΕΣΑΚ) για να περιφρουρήσουν την πορεία για να μην «μολυνθεί» η πορεία από «διαφορετικές απόψεις». Η ΠΜΣΠ περιορίστηκε σε συνθήματα εναντίον των κνιτών, ενώ η Β΄ Πανελλαδική προσπάθησε να κρατήσει αποστάσεις από τα «φρικιά» του «χώρου», φωνάζοντας τα δικά της ανανεωτικά συνθήματα, τασσόμενη εναντίον του «άνισου και ταξικού» συστήματος των πανελλήνιων εξετάσεων.²⁷⁸ Επίσης, σε προκήρυξη που εξέδωσε μετά το τέλος της κινητοποίησης, το άλλοτε αριστερό κομμάτι του Ρήγα εξαπέλυσε επίθεση στην ΚΝΕ για «καπελλωμένα διαμαθητικά» και «καθιερωμένες κινητοποιήσεις» στο τέλος της σχολικής χρονιάς.²⁷⁹ Τέλος, οι ρηγάδες μαθητές – πρώην ΔΗΜΑΚ–, υιοθετώντας μετά τη διάσπαση μια περισσότερο αυτόνομη πολιτική φυσιογνωμία, δεν σχημάτισαν ανεξάρτητο μπλοκ, αλλά συμμετείχαν στα μπλοκ των σχολείων τους –απόρροια βέβαια και της μικρής πλέον δυναμικής τους στο μαθητικό χώρο.²⁸⁰

«Αλλαγή χρειάζεται και το μαθητικό κίνημα»²⁸¹

Η ήττα της ΝΔ στις εκλογές της 18ης Οκτωβρίου 1981 από το ΠΑΣΟΚ σφράγισε μια ιστορική περίοδο που χαρακτηρίστηκε από την επαναφορά του δημοκρατικού πολιτεύματος και την εκλογή των δύο πρώτων –δεξιών– κυβερνήσεων μετά την πτώση της χούντας. Μέσα σε αυτή την επταετία (1974-1981), οι κυβερνήσεις Καραμανλή και Ράλλη πέτυχαν την ομαλή μετάβαση από την μετεμφυλιακή «καχεκτική»²⁸² δημοκρατία σε μια ατελή δημοκρατία, με τη λειτουργία των θεσμών και των κανόνων να έχει αποκατασταθεί, αλλά τον αυταρχισμό και το συγκρουσιακό

²⁷⁸ *Τούβλο*, τχ. 3, Μάης 1981, χ.σ.

²⁷⁹ «Προκήρυξη», ΕΚΟΝ Ρήγας Φεραίος (Β΄ Πανελλαδική) – Ανεξάρτητοι Μαθητές, 16.4.1981. (Συλλογή Σ. Κακουριώτη-ΑΣΚΙ.)

²⁸⁰ *Θούριος*, φύλ. 142, 7.5.1981, σ. 2.

²⁸¹ Επικεφαλίδα σε δημοσίευμα του *Θούριου* (φύλ. 142, 7.5.1981, σ. 2).

²⁸² Ο όρος χρησιμοποιείται από τον Ηλία Νικολακόπουλο για να περιγράψει το γεμάτο αντιφάσεις καθεστώς που λειτούργησε ως κοινοβουλευτικό πολίτευμα από το 1946-1967. (Νικολακόπουλος Η., *Η καχεκτική δημοκρατία: κόμματα και εκλογές*, Πατάκη, Αθήνα 2001.)

ταξικό χάσμα μεταξύ Αριστεράς και Δεξιάς να παραμένει ενεργό στην κοινωνία και κάποτε σκόπιμα συντηρούμενο από το πολιτικό σύστημα.

Μικρογραφία της νέας πραγματικότητας αποτελούσε η κατάσταση στην δευτεροβάθμια εκπαίδευση και δη στις συνθήκες που διαμόρφωναν τη σχολική ζωή των μαθητών. Αφενός, η θεσμοθέτηση του κανονισμού των μαθητικών κοινοτήτων ικανοποιούσε την ανάγκη των μαθητών για την ύπαρξη θεσμικού πλαισίου εντός του οποίου θα μπορούσαν να οργανώσουν τη σχολική ζωή τους· αφετέρου, το αυταρχικό πλαίσιο επιβολής του νέκρωνε την όποια προσπάθεια ελεύθερης και αυτόνομης δραστηριότητάς τους πέραν αυτών που ορίζονταν από το υπουργείο.

Η εμφάνιση των κομματικών μαθητικών παρατάξεων ερχόταν να στεγάσει την έντονη πολιτικοποίηση των μαθητών, που είχε θεμελιωθεί στην περίοδο της δικτατορίας και αναζητούσε ένα εποικοδόμημα για να αναπτυχθεί κατά την περίοδο της Μεταπολίτευσης. Όντως, οι αριστερές κατά βάση μαθητικές παρατάξεις της περιόδου θα προσελκύσουν πολλούς μαθητές, οι οποίοι μέσω αυτών θα μνηθούν στην πολιτική δράση. Οι συχνές μαθητικές κινητοποιήσεις μέχρι τη σχολική περίοδο 1975-6, με αφορμή την εφαρμογή της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης και του αυταρχισμού στα σχολεία, εικονογραφούν τη ραγδαία διαμόρφωση του μαθητικού κινήματος. Ωστόσο, η συνέχεια δεν θα είναι ανάλογη. Αντί για τη μαζικοποίηση του αγώνα που προσδοκούσαν οι μαθητικές παρατάξεις, άρχισε σταδιακά να επέρχεται μία ρουτινοποίηση και αδυναμία κλιμάκωσης των μαθητικών δράσεων.

Τα αίτια της μη μετατροπής της αγωνιστικότητας και της διάθεσης των μαθητών σε μια οργανωτική δομή που θα παρείχε μια συντονισμένη δράση απέναντι στα προβλήματά τους εντοπίζονται σε δύο αλληλένδετους λόγους:

Πρώτον, στο έντονα περιοριστικό πλαίσιο του θεσμού των μαθητικών κοινοτήτων, το οποίο δυσχέραινε την όποια προσπάθεια συγκρότησης ενός κοινού πεδίου συλλογικής δράσης για τους μαθητές, όπως επί παραδείγματι ίσχυε για τους φοιτητές μέσω των συλλόγων τους και της ΕΦΕΕ. Ο εκδημοκρατισμός του κοινωνικού συστήματος –που ευαγγελιζόταν η κυβέρνηση– ευνοούσε το σχηματισμό κοινωνικών κινήματων, σύμφωνα και με όσα διατυπώνει Charles Tilly,²⁸³ όμως στη συγκεκριμένη χρονική περίσταση οι αναχρονιστικοί-αυταρχικοί κανόνες που εφάρμοζε το υπουργείο για τη ρύθμιση της συμπεριφοράς των μαθητών εντός και εκτός σχολείου δεν συμβάδιζαν με τον εκδημοκρατισμό του εκπαιδευτικού συστήματος.

²⁸³ Tilly Charles, *The Contentious French*, Cambridge MA: Harvard University Press, 1996, σ. 40, 137-9.

Δεύτερον, οι μαθητές αδυνατούσαν να συμπλεύσουν στο πλαίσιο μιας κοινής διεκδίκησης, κατά κύριο λόγο εξ αιτίας των διαφορών των μαθητικών παρατάξεων στο να συναποφασίσουν ποιες πρέπει να είναι οι διεκδικήσεις και το περιεχόμενό της. Με το τέλος της περιόδου διακυβέρνησης της ΝΔ, δύο ήταν οι βασικές ιδεολογικές τάσεις που διαμορφώνονταν στο χώρο της μαθητικής πολιτικής οργάνωσης: Από τη μία πλευρά βρίσκονταν οι δυνάμεις της «αλλαγής», η ΚΝΕ και η ΠΑΜΚ, που επιζητούσαν την αλλαγή στον τρόπο εκσυγχρονισμού του εκπαιδευτικού συστήματος και όχι την ολική ανατροπή του. Συγκεκριμένα, η ΚΝΕ και οι μαθητές της υποστήριζαν ένα διεκδικητικό –«ρεφορμιστικό» κατά τους αντιπάλους της– πλαίσιο το οποίο εδραζόταν σε αιτήματα που αφορούσαν την αύξηση των δαπανών για την παιδεία,²⁸⁴ τη βελτίωση των υλικοτεχνικών υποδομών στα σχολεία και την τροποποίηση της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1976. Οι μαθητές της ΚΝΕ επιχειρούσαν την οργάνωση του μαθητικού συνδικαλισμού σε απόλυτη συμφωνία με την ιδεολογική-πολιτική πλατφόρμα του ΚΚΕ, με συνέπεια οι μαθητικές διεκδικήσεις να έρχονται πολλές φορές σε δεύτερη μοίρα έναντι των πολιτικών στόχων του κόμματος. Ειδικά μετά την κατάργηση της ΜΟΔΝΕ το 1977, όπου και λειτουργικά πλέον το μαθητικό τμήμα της ΚΝΕ ήταν απόλυτα εξαρτημένο από το ΚΚΕ, οι κνίτες μαθητές στρεφόταν προς την ενίσχυση του κόμματος στις εκλογές του 1981 ώστε να επιτευχθεί ο στόχος της β' κατανομής.²⁸⁵

Σε ομόκεντρη τροχιά με την ΚΝΕ κινούνταν και η ΠΑΜΚ, η οποία μπορεί να διατηρούσε μια πιο ριζοσπαστική αντιμετώπιση σε ορισμένα ζητήματα (π.χ. διακήρυττε την κατάργηση της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης), όμως απέφευγε να διατυπώσει σαφείς προτάσεις για την εκπαίδευση και τον τρόπο οργάνωσης του

²⁸⁴ Οι δαπάνες για την εκπαίδευση ως ποσοστό του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος (ΑΕΠ) αυξήθηκαν σταθερά, αν και όχι εντυπωσιακά, από τα τελευταία χρόνια της χούντας μέχρι το 1981. Συγκεκριμένα, το 1972 οι δαπάνες για την εκπαίδευση υπολογίζονταν σε 2,6% του ΑΕΠ και την επόμενη χρονιά –όπου ξέσπασε και η πρώτη διεθνής πετρελαϊκή κρίση– έπεσαν στο 2,4%. Την πρώτη χρονιά της Μεταπολίτευσης ανήλθαν στο 2,7%, μέχρι το 1978 είχε φτάσει το 3,2% και το 1981 έκλεισαν στο 3,1%. [Τα ποσοστά προήλθαν από επεξεργασία των στοιχείων του ΑΕΠ στον τομέα της εκπαίδευσης, που βρέθηκαν στους τόμους της *Στατιστικής Επετηρίδας της Ελλάδας για τα έτη: 1975 (σ. 429), 1977 (σ. 461), 1979 (σ. 441), 1981 (σ. 451), 1984 (σ. 430)*].

²⁸⁵ Το ΚΚΕ επιδίωκε να συγκεντρώσει το 17% των ψήφων του εκλογικού σώματος και να περάσει στη β' κατανομή, όπως προέβλεπε το εκλογικό σύστημα της ενισχυμένης αναλογικής που είχε καθιερώσει ο Ν. 626/1977, οι βουλευτικές έδρες και της πρώτης και της δεύτερης εκλογικής κατανομής θα μοιράζονταν στα τρία μεγαλύτερα κόμματα (ΝΔ, ΠΑΣΟΚ, ΚΚΕ) ανάλογα με το ποσοστό των ψήφων τους. Για την επίτευξη του συγκεκριμένου στόχου το ΚΚΕ επιστράτευσε όλες τις δυνάμεις του κόμματος, επομένως και τους μαθητές. Συγκεκριμένα, σε κείμενο στους *Μαθητικούς Ορίζοντες* τον Μάιο του 1981 (τχ. 2, σ. 15) οι μαθητές καλούνταν όχι μόνο να κινητοποιηθούν για την αντιμετώπιση των εκπαιδευτικών προβλημάτων, αλλά και ως «ενεργό κομμάτι της αλλαγής να παλέψουν να πείσουν χιλιάδες μεγαλύτερους να ψηφίσουν το κόμμα των νέων, το ΚΚΕ».

μαθητικού συνδικαλισμού. Η τακτική της ΠΑΜΚ πρέπει να αποδοθεί στην πολιτική αμφισημία του ίδιου του ΠΑΣΟΚ, με το οποίο ήταν απόλυτα εναρμονισμένη. Μετά τις εκλογές του 1977 και με το ΠΑΣΟΚ στη θέση της αξιωματικής αντιπολίτευσης, το κόμμα του Α. Παπανδρέου άρχισε να απεκδύεται την ταυτότητα του νεοαριστερού ριζοσπαστικού φορέα που αντιμετώπιζε με κριτική ματιά την αστική δημοκρατία, και να υιοθετεί μια περισσότερο κεντρώα στάση για να προσεγγίσει τη μεγάλη δεξαμενή των κεντρώων-κεντροαριστερών ψηφοφόρων.²⁸⁶ Το ΠΑΣΟΚ, όπως αναφέρει ο Γ. Βούλγαρης, είχε τεθεί επικεφαλής ενός «ευρύτατου κοινωνικοπολιτικού ρεύματος εντός του οποίου αθροίζονταν κάθε είδους διεκδικήσεις, η σύνθεση και η επιλογή των οποίων αφήνονταν για το μέλλον».²⁸⁷ Η ΠΑΜΚ απηχούσε τη «συνολική έκφραση της παράταξης» ως εκ τούτου δεν θα μπορούσε να παρεκκλίνει από την τακτική του κομματικού της πάτρωνα.²⁸⁸

Στην αντίθετη πλευρά βρίσκονταν οι αποκαλούμενες «αυτόνομες» ομάδες μαθητών που αμφισβητούσαν εκ βάθρων το αστικό σχολείο και άρθρωναν μία αντικαπιταλιστική λογική. Παρότι οι ιδεολογικές αναφορές του «χώρου» ήταν ιδιαίτερα συγκεχυμένες ως συνέπεια της ανομοιογένειάς του και της αντιοργανωτικής-αντικομματικής πολλές φορές λογικής του,²⁸⁹ οι διάφορες αυτόνομες ομάδες από την εμφάνισή τους το 1979 γνώρισαν ιδιαίτερη απήχηση μεταξύ των πιο ριζοσπαστικοποιημένων μαθητών (αριστεριστές, αναρχικοί και ανένταχτοι), οι οποίοι είχαν απογοητευθεί από το φορμαλισμό και τη γραφειοκρατία των μαθητικών παρατάξεων.

Δύο χρόνια πάντως μετά την εμφάνισή τους (1979), οι αυτόνομες ομάδες έμοιαζαν να λειτουργούν περισσότερο αντιδρώντας στις κομματικές μαθητικές παρατάξεις, παρά να χαράσσουν το δικό τους πολιτικό προσανατολισμό. Η έλλειψη συντονισμού ανάμεσά τους, σε συνδυασμό με το αίτημα για «αλλαγή» που επικρατούσε και στη μαθητική νεολαία, ήταν οι βασικοί λόγοι, που με την ανάδειξη του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία, οδήγησαν στην οριστική έκλειψη των αυτόνομων ομάδων από τα σχολεία.²⁹⁰

²⁸⁶ Για να καταδείξει την αλλαγή στην ιδεολογική κατεύθυνση του ΠΑΣΟΚ, ο Richard Clogg παρέθετε ένα σημειολογικό συμβολισμό επικαλούμενος «κυνικούς παρατηρητές» της περιόδου (1977-1981), οι οποίοι χαρακτήριζαν την περίοδο ως «εποχή της γραβάτας», κατά την οποία ο Α. Παπανδρέου «εγκατέλειψε το ζιβάνγκο του για ένα πιο αξιοπρεπές πουκάμισο με γραβάτα». (Clogg Richard, *Συνοπτική ιστορία της Ελλάδας 1770-1990*, Ιστορητής/Κάτοπτρο, Αθήνα 1995, σ. 193.)

²⁸⁷ Γ. Βούλγαρης, *ό.π.*, σ. 93.

²⁸⁸ *Μαθητικός Αγώνας*, Οκτώβριος 1977, σ. 8.

²⁸⁹ *Τούβλο*, τχ. 3, Μάης 1981, χ.σ.

²⁹⁰ Η εξαφάνιση των αυτόνομων ομάδων από τα σχολεία τεκμαίρεται, όπως φανέρωσε η έρευνα, και από την απότομη διακοπή κυκλοφορίας των αυτόνομων εντύπων.

Όσον αφορά τις υπόλοιπες μαθητικές οργανώσεις που δρούσαν από την αρχή της Μεταπολίτευσης, οι περισσότερες μέχρι το 1981 είχαν διαλυθεί, επηρεασμένες από τις εσωτερικές τους συγκρούσεις και τη μικρή ανταπόκριση των ιδεών τους στους μαθητές. Συγκεκριμένα, τον Οκτώβριο του 1981 διαλύθηκε η Β΄ Πανελλαδική, καθώς δεν κατόρθωσε να αναπτύξει πλατύτερες κοινωνικές-πολιτικές συμμαχίες. Το ίδιο συνέβη με την ΠΜΣΠ και την ΠΕΑΜ, των οποίων τα ίχνη χάνονται μετά και από τις συνεχείς διασπάσεις στο ΚΚΕ μ-λ και το Μ-Λ ΚΚΕ, που κορυφώθηκαν το 1981. Ένα χρόνο νωρίτερα είχε διαλυθεί και η ΑΑΜΠΕ, ακολουθώντας την ΑΑΣΠΕ, ως συνέπεια της κρίσης του ΕΚΚΕ. Τέλος, το μαθητικό τμήμα του Ρήγα Φεραίου έπνεε τα λοίσθια, αφού δεν είχε καταφέρει να ανακτήσει τις δυνάμεις του μετά από τη διάσπαση του 1979.

Καταλήγοντας, η υπερπολιτικοποίηση των πρώτων χρόνων της Μεταπολίτευσης είχε κοπάσει και τα μηνύματα του Πολυτεχνείου δεν είχαν πια τη δυναμική του παρελθόντος. «Κάτι σαν κούραση ξαπλώνει στον ορίζοντα», επισήμαινε ο λογοτέχνης Μένης Κουμανταρέας σε δημοσίευμα του για τη νεολαία της εποχής στο περιοδικό *Αντί*, συμπληρώνοντας ότι όλο και περισσότεροι πολιτικοποιημένοι νέοι «στρέφονται πλέον στο βιοπορισμό, το χρήμα, στην εξασφάλιση».²⁹¹

Το τέλος της περιόδου διακυβέρνησης της ΝΔ έβρισκε τη χώρα σε σαφώς καλύτερη οικονομική, κοινωνική και πολιτική θέση από την δικτατορική και προδικτατορική περίοδο. Η διάχυτη επιθυμία της κοινωνίας για βαθύτερες αλλαγές στις δομές του κράτους, οι οποίες παρέμεναν ανικανοποίητες (π.χ. εκδημοκρατισμός, εκσυγχρονισμός, αναδιανομή του πλούτου), εκφράστηκε από το ΠΑΣΟΚ και έγινε το σύνθημα που του χάρισε τη μεγάλη νίκη στις εκλογές της 18ης Οκτωβρίου. Οι προεκτάσεις της «αλλαγής» σε όλους τους τομείς ήταν τέτοιες που δεν θα μπορούσαν να μην βρουν έκφραση και στο τελευτωμένο μαθητικό κίνημα της περιόδου. Ο τίτλος «Αλλαγή χρειάζεται και το μαθητικό κίνημα» στην εφημερίδα του Ρήγα Φεραίου *Θούριος*²⁹² αντιπροσώπευε την αυτοκριτική διάθεση των πολιτικοποιημένων –αριστερών– μαθητών της εποχής και συνάμα την απαίτηση από τη νέα κυβέρνηση να αναγνωρίσει τη συλλογικότητα των μαθητών ως ισότιμο κοινωνικό υποκείμενο, που θα μπορεί μέσα από δημοκρατικές διαδικασίες να ενεργεί ελεύθερα για τα προβλήματα που την απασχολούν.

²⁹¹ Κουμανταρέας Μένης, «Οι νεολαίοι», *Αντί*, τχ. 139, 24.11.1979, σ. 12

²⁹² *Θούριος*, φύλ. 142, 7.5.1981, σ. 2

Κεφάλαιο Β΄

Η εποχή της «αλλαγής» και η είσοδος του κομματισμού στα σχολεία (1982-1987)

Στην πλατεία Κοτζιά χιλιάδες λαού και νεολαίας πανηγύριζαν για την αφαίρεση της πλειοψηφίας από τη ΝΔ. Το γεγονός αυτό ήταν πολύ σημαντικό. [...] Για τις πλατιές μάζες όμως φαινόταν το παν. Ιδιαίτερα γι' αυτούς που είχαν μια ρεφορμιστική αντίληψη για την αλλαγή, η αλλαγή ήταν πλέον πραγματικότητα. Και θα 'πρεπε να περάσει πολύς καιρός, να οξυνθούν τα προβλήματα, να πάρουν μέρος αυτοί οι ίδιοι στους νέους αγώνες [...].²⁹³

Η «αλλαγή» έρχεται στα σχολεία

Το ΠΑΣΟΚ ανήλθε στην εξουσία με κεντρικό του πρόταγμα να φέρει στην πολιτική και στην κοινωνία την «αλλαγή». Ήταν μια συνθηματική επωδός πολύσημη για τα μεγάλα λαϊκά του ερείσματα, η οποία εξέφραζε το αντιδεξιό αίσθημα που ήταν πλέον κυρίαρχο στο πλειοψηφικό τμήμα του κοινωνικού και εκλογικού σώματος.²⁹⁴

Ο «εκδημοκρατισμός» και ο «εκσυγχρονισμός» συνιστούσαν και για το ΠΑΣΟΚ δύο κεντρικούς άξονες του προγράμματός του, αλλά η νοηματοδότησή τους και η εφαρμογή τους απείχαν παρασάγγας από τη συντηρητική ιδεολογία της ΝΔ. Από τις πρώτες κιόλας ημέρες της διακυβέρνησής του, προτεραιότητα του ΠΑΣΟΚ ήταν να καταργήσει ουσιαστικά και συμβολικά μια σειρά από πολιτικούς-πολιτιστικούς «αναχρονισμούς»,²⁹⁵ οι οποίοι είχαν εδραιωθεί κατά τη διάρκεια της μακράς – μετεμφυλιακής– παραμονής της δεξιάς παράταξης στην εξουσία και οι οποίοι εμπόδιζαν την εκσυγχρονιστική πορεία της χώρας.

Έτσι, λοιπόν, η νέα κυβέρνηση προχώρησε άμεσα στην εφαρμογή εκσυγχρονιστικών μέτρων, όπως η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης, η επιβολή της δημοτικής στο σύνολο του δημόσιου τομέα, η νομοθέτηση του δικαιώματος ψήφου στο 18ο έτος της ηλικίας και οι αναθεωρητικές τομές στο οικογενειακό δίκαιο, που περιελάμβαναν την καθιέρωση του θεσμού του πολιτικού γάμου, την κατάργηση της

²⁹³ Χαλβατζής Σπύρος, *ό.π.*, σ. 223.

²⁹⁴ Ο Βασίλης Βαμβακάς, επικαλούμενος την προεκλογική εκστρατεία του ΠΑΣΟΚ το 1981, παραθέτει τις βασικές κατευθύνσεις της «αλλαγής»: ανακατανομή εισοδήματος, εξάλειψη γραφειοκρατίας, ανάσχεση της ακρίβειας, προοπτικές στη νεολαία μέσω της παιδείας, ζωντανέμα της υπαίθρου, πραγματική ισότητα στην Ελληνίδα, κατοχύρωση εθνικής ανεξαρτησίας, «φροντίδα με στοργή» για όλους τους Έλληνες. (Βαμβακάς Βασίλης, «Αλλαγή», *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80*, *ό.π.*, σ. 20.)

²⁹⁵ Βούλγαρης Γ., *ό.π.*, σ. 153-7.

προίκας και την αποποινικοποίηση της μοιχείας.²⁹⁶ Όσον αφορά δε το ζήτημα του εκδημοκρατισμού, η κυβέρνηση, λαμβάνοντας υπόψη και τη διογκούμενη πολιτική κινητοποίηση που χαρακτήριζε την προηγούμενη μεταπολιτευτική περίοδο, προώθησε τη συμμετοχή της κοινωνίας των πολιτών στη λειτουργία των θεσμών και των κοινωνικών οργανώσεων.²⁹⁷

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο κοινωνικού μετασχηματισμού, η παιδεία έπαιρνε θέση κεντρική στο πολιτικό γίνεσθαι, αφού σύμφωνα με τη διακήρυξη κυβερνητικής πολιτικής του κόμματος συνιστούσε «το θεμέλιο της αλλαγής».²⁹⁸ συνεπώς, δεν θα προσαρμοζόταν απλά στις μεταβαλλόμενες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες, αλλά θα αποτελούσε και η ίδια σημαντικό παράγοντα στη μεταρρυθμιστική πορεία του ΠΑΣΟΚ προς την επίτευξη των κοινωνικών και πολιτικών του στόχων, δηλαδή την πραγματοποίηση του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού.²⁹⁹

Ο εκσυγχρονιστικός και εκδημοκρατικός προσανατολισμός στον τομέα της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης έγινε ορατός από τα δύο πρώτα νομοθετικά μέτρα που έλαβε η κυβέρνηση: την καθιέρωση του μονοτονικού συστήματος (ΠΔ. 297/1982) και την κατάργηση των σχολικών επιθεωρητών, το έργο των οποίων αναλάμβαναν πλέον οι σχολικοί σύμβουλοι (Ν. 1304/1982). Η συμβολική ρήξη με το συντηρητισμό, στην περίπτωση του μονοτονικού, και με τους μηχανισμούς αυταρχικού ελέγχου του παρελθόντος, που προσωποποιούνταν μέσω των επιθεωρητών, άνοιξαν

²⁹⁶ Λυριντζής Χρήστος, «Η δεκαετία του 1980. Εσωτερικές πολιτικές εξελίξεις, 1981-1990», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΣΤ', Αθήνα 2000, σ. 356. Η επιθυμία της κυβέρνησης να δώσει από νωρίς το προοδευτικό στίγμα της πολιτικής της φανερώνεται από το γεγονός ότι έσπευσε να προωθήσει τα ανωτέρω μέτρα μέσα στις πρώτες 100 μέρες από την ανάληψη της εξουσίας (18.10.1981). Για περισσότερα βλ. «Ιός» της *Ελευθεροτυπίας*, «Οι πρώτες 100 ημέρες του ΠΑΣΟΚ», 14.3.2004, βρίσκεται και στην ιστοσελίδα: <http://www.iospress.gr/ios2004/ios20040314a.htm> –τελευταία επίσκεψη στις 22.4.2015.

²⁹⁷ Βούλγαρης Γ., «Η Δημοκρατική Ελλάδα 1974-2004», *Ελληνική Πολιτική Ιστορία 1950-2004*, Βούλγαρης Γ., Νικολακόπουλος Ηλίας, Ριζάς Σωτήρης, Σακελλαρόπουλος Τάσος, Στεφανίδης Ιωάννης, Θεμέλιο, Αθήνα 2011, σ. 122. Για περισσότερα σχετικά με την κοινωνία των πολιτών και τη σχέση της με το κεντρικό κράτος στην μεταπολιτευτική περίοδο βλ. Σωτηρόπουλος Δημήτρης, «Η εγγαστρίμυθη εξουσία: κοινωνία πολιτών και κεντρικό κράτος στην Τρίτη Ελληνική Δημοκρατία», *Κοινωνία και Πολιτική, Όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας 1974-1994*, επιμ. Λυριντζής Χρ., Νικολακόπουλος Η., Σωτηρόπουλος Δ., Θεμέλιο, Αθήνα 1996, σ. 119-138.

²⁹⁸ Βλ. *Διακήρυξη Κυβερνητικής Πολιτικής*, ΠΑΣΟΚ, Αθήνα 1981, σ. 49.

²⁹⁹ *Πενταετές πρόγραμμα οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης 1983-1987*, Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, Αθήνα 1984, «Κεφάλαιο 3. Ανάπτυξη και αξιοποίηση ανθρώπινων πόρων», σ. 38. Βλ. και Μπουζάκης Σήφης, *Εκπαιδευτικές Μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα*, τόμος β', Gutenberg, Αθήνα 1994, σ. 59-60. Ο αρχηγός της ΝΔ Κωνσταντίνος Μητσοτάκης κατηγορήσε την κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ ότι με την επιδίωξή της η παιδεία να αποτελέσει μέσο για την επίτευξη του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού της κοινωνίας, παραβίαζε το Σύνταγμα, το οποίο υπαγόρευε ότι ο σκοπός της παιδείας είναι μεταξύ άλλων η διάπλαση ελευθέρων και υπευθύνων πολιτών. Έθετε μάλιστα το ρητορικό ερώτημα προς το κυβερνών κόμμα, «εάν ο ελεύθερος και υπεύθυνος πολίτης που το Σύνταγμα ζητά είναι υποχρεωτικά σοσιαλιστής ή πρέπει υποχρεωτικά να γίνει σοσιαλιστής;». (*Πρακτικά της Βουλής*, Συνεδρίαση ΑΒ', 3 Σεπτεμβρίου 1985, σ. 1.052.)

το δρόμο για μια σειρά από ουσιώδη –ή λιγότερο ουσιώδη– μεταρρυθμιστικά μέτρα παιδαγωγικού και εκπαιδευτικού χαρακτήρα.

Συγκεκριμένα, κατά τη διετία 1982-1983 πραγματοποιήθηκαν τα εξής: α) καταργήθηκε η σχολική ποδιά (Ν. 1304/1982), β) ορίστηκε η 17η Νοεμβρίου –επέτειος της εξέγερσης του Πολυτεχνείου– ως σχολική εορτή, γ) καταργήθηκαν οι εισαγωγικές εξετάσεις στο λύκειο, δ) αναγγέλθηκε η σταδιακή αύξηση του αριθμού των εισακτέων στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, ε) θεσπίστηκε νέο σύστημα εξετάσεων («Γενικές Εξετάσεις» ή «Δέσμες» όπως επικράτησε να λέγεται) για την εισαγωγή των αποφοίτων της δευτεροβάθμιας στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, το οποίο εν αντιθέσει με τις «Πανελλήνιες» έδινε απεριόριστες δυνατότητες συμμετοχής για τους μαθητές, στ') ιδρύθηκαν (το 1983) 220 μεταλυκειακά προπαρασκευαστικά κέντρα για την προετοιμασία των νέων που δεν πετύχαιναν να εισαχθούν με την πρώτη στα ΑΕΙ, ζ) προχώρησαν σταδιακά οι αναθέσεις συγγραφής νέων σχολικών βιβλίων και η εφαρμογή νέων αναλυτικών προγραμμάτων. Τέλος, το υπουργείο Παιδείας εισήγαγε τον Μάρτιο του 1982 ένα νέο μαθητικό κανονισμό, ο οποίος ερχόταν να αντικαταστήσει εκείνον του 1978.

Πιο αναλυτικά, ο νέος μαθητικός κανονισμός διαπνεόταν από ένα διαφορετικό, σαφώς πιο προοδευτικό, πνεύμα σε σχέση με τους παλαιότερους, καθώς υπογράμμιζε ρητά ότι οι μαθητικές κοινότητες είναι «κύτταρα δημοκρατικής ζωής στο σχολείο» μέσω των οποίων ενθαρρυνόταν η «ελεύθερη διακίνηση ιδεών». Ως επακόλουθο, ανέτρεπε την απαγόρευση της πολιτικοποίησης και του συνδικαλισμού στα σχολεία, που είχε καθορίσει ο μαθητικός κανονισμός του 1978. Επίσης, στον κανονισμό του 1982 δεν επιβαλλόταν περιορισμός στο δικαίωμα του εκλέγεσθαι και για πρώτη φορά αναγνωριζόταν το δικαίωμα λόγου των αντιπροσώπων των μαθητών μέσα στο σύλλογο των καθηγητών για θέματα αναφορικά με τις πολιτιστικές, αθλητικές και γενικά μαθητικές δραστηριότητες (π.χ. συγκρότηση βιβλιοθήκης, μορφωτικές επισκέψεις και εκδρομές, διοργάνωση σχολικών εορτών κ.λπ.). Η αναγνώριση της πολιτικής αυθυπαρξίας των μαθητών κατοχυρωνόταν και από τη διοργάνωση των εκλογών αποκλειστικά από τους ίδιους, με την παρουσία των συμβούλων καθηγητών να περιορίζεται μόνο στις τάξεις του γυμνασίου έχοντας όμως καθαρά συμβουλευτικό χαρακτήρα. Όσο για τα όργανα των μαθητικών κοινοτήτων: τα πρωτοβάθμια, δηλαδή η Γενική Συνέλευση και το Συμβούλιο, παρέμεναν αμετάβλητα (η μόνη διαφορά ήταν ότι το Συμβούλιο από τριμελές γινόταν πενταμελές), ενώ θεσπιζόταν εκ νέου δευτεροβάθμιο όργανο, το δεκαπενταμελές

Μαθητικό Συμβούλιο, που αναδεικνυόταν μετά από εκλογές μεταξύ του συνόλου των μαθητών του σχολείου. Ταυτόχρονα με το Μαθητικό Συμβούλιο καθιερωνόταν και η Γενική Συνέλευση του σχολείου, όπου το σύνολο των μαθητών θα είχαν για πρώτη φορά στη μεταπολιτευτική ιστορία των μαθητικών κοινοτήτων την ευκαιρία να λάβουν από κοινού αποφάσεις για θέματα που τους απασχολούσαν σε συνθήκες άμεσης δημοκρατίας.³⁰⁰

Παρά το γεγονός ότι και σε αυτό τον κανονισμό δεν παραχωρούνταν στους μαθητές το δικαίωμα να επιλύουν μόνοι τους τα προβλήματά τους ή να αποφασίζουν εξ ολοκλήρου για τις δραστηριότητές τους, δημιουργούνταν ένα προοδευτικό-δημοκρατικό πλαίσιο μέσα στο οποίο θα μπορούσε να αναπτυχθεί η πολιτική δράση τους.³⁰¹ Με διαφορετική διατύπωση, η κυβέρνηση επιχειρούσε να προσδώσει στους μαθητές συμμετοχικό και ελεγκτικό ρόλο στην λειτουργία της σχολικής ζωής και στα ζητήματα που τους απασχολούσαν. Άλλωστε, αυτή της η πρόθεση ήταν απόλυτα συμβατή με τον επιτελούμενο εκδημοκρατισμό, που εκφραζόταν μέσω της διεύρυνσης των θεσμών προς την κοινωνία και της δημιουργίας ενός νέου συστήματος εξουσίας, στο οποίο το τρίπτυχο κράτος-κόμμα-κοινωνία πολιτών θα βρισκόταν σε άμεση και διαρκή συσχέτιση.

Από τη μεριά τους οι μαθητές είδαν με την έλευση του νέου «δημοκρατικού» κανονισμού να πραγματοποιείται το πάγιο, καθ' όλη τη διάρκεια της προηγούμενης δεκαετίας, αίτημά τους για «ελεύθερο μαθητικό συνδικαλισμό». Η κατοχύρωση της συνδικαλιστικής δράσης στα σχολεία αποτελούσε εξ άλλου απαίτηση και των κομμάτων –ιδίως– της Αριστεράς, τα οποία συνέχιζαν να αριθμούν αρκετούς μαθητές ως μέλη των προσκείμενων στην ιδεολογία τους μαθητικών παρατάξεων. Ενδεικτική του ενδιαφέροντος του πολιτικού κόσμου για την κατάσταση στα σχολεία ήταν η ερώτηση που κατατέθηκε στη Βουλή στις 21.12.1981 από τη βουλευτή του ΚΚΕ Μαρία Δαμανάκη και άλλους τρεις βουλευτές του κόμματος για το θέμα της «κατοχύρωσης της ελεύθερης διακίνησης των ιδεών στα σχολεία» και τη διατήρηση

³⁰⁰ *Κανονισμός Λειτουργίας Μαθητικών Κοινοτήτων*, 31.3.1982, ΟΕΔΒ, Αθήνα 1982.

³⁰¹ Όπως συμπεραίνει η Σοφία Σταματίου, με τον κανονισμό του 1982 «διαφοροποιείται το αξιακό περιεχόμενο της πολιτικής κοινωνικοποίησης των μαθητών. Τα “ελληνοχριστιανικά ιδεώδη” αντικαθίστανται με δημοκρατικές και ανθρωπιστικές ιδέες που διαμορφώνουν ένα προοδευτικό μοντέλο πολιτικής κοινωνικοποίησης». (Σταματίου Σοφία, *Σχολείο και Πολιτική Κοινωνικοποίηση, Ανάλυση των κανονισμών των Μαθητικών Κοινοτήτων*, διπλωματική εργασία για ΠΜΣ «Συγκριτική Εκπαίδευση και Ανθρώπινα Δικαιώματα», ΕΚΠΑ, Τμήμα Εκπαίδευσης και Αγωγής στην Προσχολική Ηλικία, Αθήνα, Μάρτιος 2005, σ. 95.)

σε ισχύ της εγκυκλίου «Σχολείο και Πολιτική» που απαγόρευε την πολιτική στα σχολεία.³⁰²

Η θετική υποδοχή από τους μαθητές του νέου κανονισμού και των υπόλοιπων εκπαιδευτικών μέτρων της κυβέρνησης αποτυπώνεται στα μαθητικά έντυπα της εποχής, με τις μαθητικές παρατάξεις της παραδοσιακής και μη Αριστεράς να διατυπώνουν ωστόσο ορισμένες επιφυλάξεις για τη συνολική αντίληψη της νέας ηγεσίας της χώρας για το εκπαιδευτικό σύστημα και τις αγαθές προθέσεις της σε σχέση με τον εκδημοκρατισμό των σχολείων. «Τα πρώτα εκπαιδευτικά μέτρα περιορίζονται να διορθώσουν τις πιο “ανώμαλες” πλευρές της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης της Δεξιάς στην επιφάνεια (όπως κάθε “μπάλωμα”) και όχι στο βάθος τους», ανέφερε η *Μαθητική Πορεία*, το όργανο των μαθητών του Ρήγα Φεραίου,³⁰³ ενώ οι *Μαθητικοί Ορίζοντες*, το αντίστοιχο περιοδικό της ΚΝΕ, αν και αποδεχόταν τον «δημοκρατικό» χαρακτήρα του μαθητικού κανονισμού, κατηγορούσε τους συντάκτες του για την επίπλαστη συμμετοχή των μαθητών στη διοίκηση του σχολείου και τις «περίεργες εκλογικές διαδικασίες» που άφηναν υπόνοιες ότι υπέβασκε μια προσπάθεια να «αποκλειστούν πραγματικές πλειοψηφίες».³⁰⁴ Αντίθετα με τους μαθητές της ΚΝΕ, η Σοσιαλιστική Μαθητική Παράταξη (το μαθητικό τμήμα της τροτσκιστικής οργάνωσης Εργατική Διεθνιστική Ένωση) απέρριπτε κάθε ιδέα συνδιοίκησης του σχολείου («μια τέτοια εξέλιξη στο πλαίσιο του καπιταλισμού θα μας έκανε συνυπεύθυνους για την κατάσταση στην παιδεία») και επιπλέον διατράνωνε την πάγια αντίθεσή της προς το θεσμό των μαθητικών κοινοτήτων, καλώντας τους μαθητές να προχωρήσουν στην εκλογή ανεξάρτητων μαθητικών επιτροπών.³⁰⁵

Η επιφυλακτικότητα των αριστερών μαθητικών παρατάξεων απέναντι στην πολιτική της κυβέρνησης ενισχύθηκε περισσότερο, όταν μόλις μερικές μέρες μετά την έκδοση του νέου μαθητικού κανονισμού, το υπουργείο Παιδείας εξέδωσε εγκύκλιο η οποία απαγόρευε «τη σύσταση και κυκλοφορία, με οποιοδήποτε τρόπο, κανενός πολιτικού εντύπου ή περιοδικού στο σχολικό χώρο».³⁰⁶ Το συγκεκριμένο

³⁰² *Πρακτικά της Βουλής*, Συνεδρίαση ΚΒ', 13 Ιανουαρίου 1982, σ. 521. Στην απάντηση του στις 11 Ιανουαρίου ο υφυπουργός Παιδείας Πέτρος Μώραλης διαβεβαίωνε τους βουλευτές του ΚΚΕ ότι σε σύντομο χρονικό διάστημα θα εφαρμοζόταν νέος κανονισμός λειτουργίας μαθητικών κοινοτήτων, ο οποίος θα κατοχύρωνε τον ελεύθερο συνδικαλισμό στα σχολεία, ενώ σχετικά με την εγκύκλιο «Σχολείο Πολιτική» ανέφερε ότι «ήδη ανακαλείται».

³⁰³ *Μαθητική Πορεία*, τχ. 26, Ιανουάριος-Φεβρουάριος-Μάρτιος 1982, σ. 3.

³⁰⁴ *Μαθητικοί Ορίζοντες*, τχ. 9, Αύγουστος 1982, σ. 16.

³⁰⁵ «Κάλεσμα» για συμμετοχή στη συνδιάσκεψη της Σοσιαλιστικής Μαθητικής Παράταξης στις 28 Νοεμβρίου, ΣΜΠ, φακ. «Νέοι Σοσιαλιστές – Σοσιαλιστική Μαθητική Παράταξη»-ΑΣΚΙ.

³⁰⁶ *Μαθητικοί Ορίζοντες*, ό.π., σ. 15.

μέτρο δεν ήταν καινοφανές, καθώς, όπως είδαμε σε προηγούμενο σημείο της διατριβής, είχε επιβληθεί από τη ΝΔ τον Ιούλιο του 1974. Σύμφωνα με τους μαθητές, η διατήρηση της απαγόρευσης της κυκλοφορίας εντύπων, εξαιρουμένων αυτών των μαθητικών κοινοτήτων, ουσιαστικά αναιρούσε την ελεύθερη διακίνηση των ιδεών στα σχολεία και παραβίαζε το Σύνταγμα (άρθρο 14, παράγραφος 1), που όριζε ότι κάθε πολίτης μπορεί να διαδίδει γραπτά και προφορικά τις ιδέες του.³⁰⁷

Το υπουργείο Παιδείας επιχείρησε να δικαιολογήσει την κίνησή του αυτή με το επιχείρημα ότι εμφανίστηκαν σε σχολεία μέσω των διευθύνσεων τους παραχριστιανικά και ακροδεξιά έντυπα, τα οποία επιχειρούσαν να προσηλυτίσουν τους μαθητές. Παρ' όλα αυτά, ο συγκεκριμένος λόγος έμοιαζε μάλλον προσχηματικός, αφού τον Νοέμβριο του 1982 το υπουργείο εξέδωσε νέα εγκύκλιο, η οποία αναφερόμενη στην πολιτιστική δουλειά των σχολείων απαγόρευε στις μαθητικές κοινότητες να ανεβάζουν «πολιτικά» θεατρικά έργα «που θα οξύνουν τις διαμάχες μέσα στο σχολείο».³⁰⁸ Επιπλέον, παραμονή της 28ης Οκτωβρίου ο υπουργός Παιδείας Απόστολος Κακλαμάνης όριζε ότι στις ομιλίες για τον εορτασμό της Εθνικής Αντίστασης, που θα γιορταζόταν για πρώτη φορά μαζί με την επέτειο του «Όχι», δεν θα επιτρεπόταν αναφορά σε επώνυμες οργανώσεις της Αντίστασης, όπως για παράδειγμα το ΕΑΜ. Ως συνέπεια, κνίτες και άλλοι αριστεροί μαθητές ήρθαν σε προστριβή με διευθύνσεις σχολείων που επιχείρησαν να τηρήσουν τις εντολές του υπουργείου.³⁰⁹

Με την ολοκλήρωση ενός χρόνου από την ανάληψη της διακυβέρνησης από το ΠΑΣΟΚ, ο τομέας της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης έμοιαζε να κατατρύχεται και αυτός από τις ιδεολογικές αντιθέσεις στο εσωτερικό του κυβερνώντος κόμματος, οι οποίες απέρρεαν αφενός από τον ριζοσπαστικό σοσιαλισμό που επαγγελλόταν να εφαρμόσει προ των εκλογών της 18ης Οκτωβρίου και αφετέρου από τις πραγματιστικές ανάγκες της διακυβέρνησης και της διατήρησης της εξουσίας.

Αναγωγικά λοιπόν στο πεδίο της εκπαίδευσης, το μέτρο της ελεύθερης πολιτικής-συνδικαλιστικής δραστηριότητας των μαθητών σε συνδυασμό με τα υπόλοιπα προοδευτικά εκπαιδευτικά μέτρα που ανακοινώθηκαν κατά τη διάρκεια της χρονιάς

³⁰⁷ Βλ. ενδεικτικά: *Μαθητικοί Ορίζοντες*, τχ. 7, Μάης 1982, σ. 14· *Μαθητική Πορεία*, τχ. 29, Ιανουάριος-Φεβρουάριος-Μάρτιος 1983, χ.σ. «δεν έφθασε ακόμα στην Ιθάκη του»· *για μια μαθητική Πρόταση* [αυτόνομο περιοδικό μαθητών Θεσσαλονίκης], τχ. 1, Δεκέμβριος 1983, σ. 4.

³⁰⁸ *Μαθητικοί Ορίζοντες*, τχ. 12, Νοέμβριος 1982, σ. 13.

³⁰⁹ Για τα περιστατικά που σημειώθηκαν στα σχολεία μεταξύ μαθητών και καθηγητών με αφορμή τον εορτασμό της Εθνικής Αντίστασης βλ. *Ελευθεροτυπία*, φύλ. 2.174, 29.10.1982, σ. 2· φύλ. 2.175, 30.10.1982, σ. 8· *Μαθητικοί Ορίζοντες*, τχ. 11, Οκτώβρης 1982, σ. 6-7.

1981-2, κατευθύνονταν σαφώς προς την υλοποίηση της «αλλαγής». Σε αντιδιαστολή, η οριοθέτηση της πολιτικοποίησης των μαθητών, όπως τεκμαιρόταν από τις εγκυκλίους του υπουργείου, έθετε φραγμό σε πολιτικές και κομματικές δυνάμεις που θα επιχειρούσαν να αναπτυχθούν εντός του σχολικού χώρου και θα εναντιώνονταν στην εφαρμοζόμενη κυβερνητική πολιτική.

Η πρώτη περίοδος της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ 1981-5 θα συνοδευθεί μέχρι τέλους από τέτοιες ιδεολογικές αντιγνώμιες εξισορρόπησης μεταξύ της φιλολαϊκής-ριζοσπαστικής ρητορικής τους και της ρεαλιστικής-κομματικής διαχείρισης της εξουσίας, οι οποίες όπως είναι εύλογο επεκτείνονταν και στο μαθητικό χώρο.

Οι πρώτες «δημοκρατικές» μαθητικές εκλογές

Το σχολικό έτος 1982-3 ξεκίνησε με τον ορισμό των ημερομηνιών διεξαγωγής των μαθητικών εκλογών στις 11 και 21 Οκτωβρίου σε πανελλαδική κλίμακα. Αρχικά θα αναδεικνύονταν από τα τμήματα του σχολείου τα πενταμελή μαθητικά συμβούλια και στη συνέχεια θα εκλέγονταν από το σύνολο των μαθητών του σχολείου οι εκπρόσωποί τους στο δεκαπενταμελές μαθητικό συμβούλιο. Οι εκλογές αυτές θα ήταν οι πρώτες στη Μεταπολίτευση που θα διεξάγονταν με την αποκλειστική ευθύνη των μαθητών χωρίς την παρέμβαση της διεύθυνσης και των καθηγητών του σχολείου.

Εν όψει μάλιστα των εκλογών, οι μαθητικές παρατάξεις δραστηριοποιήθηκαν με στόχο να προσελκύσουν όσο το δυνατόν περισσότερους ψηφοφόρους. Για παράδειγμα, η ΠΑΜΚ προχώρησε στη διανομή προεκλογικών προκηρύξεων υποστήριξης των υποψηφίων της στα σχολεία, ενώ οι μαθητές της ΚΝΕ οργάνωσαν συγκέντρωση στις 7 Οκτωβρίου στο κλειστό γήπεδο του Σπóρτινγκ, ώστε να προπαγανδίσουν τις θέσεις της οργάνωσης με σύνθημά τους «να γίνουμε η γενιά της πραγματικής αλλαγής, η γενιά της νίκης», επιδιώκοντας κατ' αυτόν τον τρόπο να διαχωρίσουν και τη θέση τους από το ΠΑΣΟΚ και την ΠΑΜΚ που είχαν ταυτιστεί με την «αλλαγή».³¹⁰

Την επόμενη των μαθητικών εκλογών, στις 22 Οκτωβρίου, ο *Ριζοσπάστης* ανακήρυξε νικήτρια την ΚΝΕ, τονίζοντας ότι η πλειοψηφία των μαθητών επέλεξε να

³¹⁰ *Μαθητικοί Ορίζοντες*, τχ. 10, Σεπτέμβριος 1982, σ. 8, 11. Στο τεύχος Οκτωβρίου του 1982 των *Μαθητικών Οριζόντων* (τχ. 11, σ. 8) διαχωριζόταν η «πραγματική» αλλαγή που επιζητούσε η ΚΝΕ με την «αφηρημένη» αλλαγή που ευαγγελιζόταν το ΠΑΣΟΚ. Ο ορισμός της «πραγματικής» αλλαγής δίνεται από τον Σπύρο Χαλβατζή, γραμματέα του ΚΣ της ΚΝΕ (1979-1986), ο οποίος παραπέμπει στις εργασίες του 11ου Συνεδρίου του ΚΚΕ, τον Δεκέμβριο του 1982: «Πραγματική αλλαγή σημαίνει απόφασιστική αντιμετώπιση των προβλημάτων της εθνικής ανεξαρτησίας, σημαίνει μια πολιτική κατάργησης της ασυδοσίας των μονοπωλίων, οικονομικής ανάπτυξης, αντιμονοπωλιακής, προγραμματισμένης, προς όφελος του λαού, μια πολιτική ουσιαστικού εκδημοκρατισμού». (Χαλβατζής Σ., *ό.π.* και *11ο Συνέδριο του ΚΚΕ*, έκδοση της ΚΕ του ΚΚΕ, Δεκέμβριος 1982, σ. 134-6.)

ψηφίσει δικούς της υποψήφιους για τις θέσεις των εκπροσώπων του δεκαπενταμελούς, δίνοντας έτσι το έναυσμα για την «καλύτερη οργάνωση της κοινής πάλης με τους γονείς και τους δημοκράτες καθηγητές για την επίλυση των προβλημάτων τους».³¹¹ Από την πλευρά τους, η ΠΑΜΚ και η ΜΑΚΙ διεκδικούσαν και αυτές τα πρωτεία, χωρίς πάντως να μπορούν να αποδείξουν, όπως τους καλούσε η ΚΝΕ, με αριθμητικά στοιχεία τη νίκη τους.³¹² εν αντιθέσει με τους κομμουνιστές μαθητές, που επικαλούμενοι έστω ένα μικρό δείγμα 143 λυκείων υποστήριζαν ότι το 40% των 2.145 μελών των μαθητικών συμβουλίων ήταν κνίτες, έναντι 10% περίπου που αναλογούσε στην ΠΑΜΚ και τη ΜΑΚΙ αντιστοίχως και 4% στον Ρήγα Φεραίο. Παρότι η δυναμική του Ρήγα φαινόταν να είναι περιορισμένη, ακολουθώντας την πτωτική πορεία της οργάνωσης από τα τελευταία χρόνια της δεκαετίας του 1970, δήλωνε και αυτός ικανοποιημένος από τα αποτελέσματα των εκλογών, αφού «εκατοντάδες υποψήφιοι των ανανεωτικών ομάδων μαθητών» –των αυτόνομων σχημάτων μέσω των οποίων εκφράζονταν οι θέσεις του Ρήγα μετά τη διάλυση της ΔΗΜΑΚ–³¹³ «εξελέγησαν στα συμβούλια και στα δεκαπενταμελή των μαθητικών κοινοτήτων».³¹⁴

Όπως γίνεται αντιληπτό, οι μαθητικές εκλογές είχαν αρχίσει να αποκτούν κομματικό χρώμα, απόρροια και των δημοκρατικών εκλογικών κανόνων που επέβαλλε ο νέος μαθητικός κανονισμός, οι οποίοι δεν διέπονταν από πρακτικές αποκλεισμών και περιορισμών όπως συνέβαινε στην περίοδο διακυβέρνησης της ΝΔ (1974-1981). Το τίμημα αυτής της εξέλιξης ήταν ο κομματικός φανατισμός αρκετών μαθητών, ο οποίος σε αρκετές περιπτώσεις οδήγησε σε αντεγκλήσεις υποστηρικτών αντιπάλων παρατάξεων και τον διαγκωνισμό των κομμάτων για την ανάδειξη του τελικού νικητή των μαθητικών εκλογών.

Πρωτοπόροι σε όλη αυτή τη διαδικασία ήταν οι μαθητές της ΚΝΕ, καθώς εκμεταλλευόμενοι τον ισχυρό κομματικό μηχανισμό είχαν συγκροτήσει πολλές

³¹¹ *Ριζοσπάστης*, φύλ. 2.441, 22.10.1982, σ. 1.

³¹² *Μαθητικοί Ορίζοντες*, τχ. 12, Νοέμβριος 1982, σ. 9.

³¹³ Ο *Θούριος*, η εφημερίδα του Ρήγα Φεραίου, περιέγραφε τη σύνθεση των ανανεωτικών ομάδων: «Από το '74 δεν είναι λίγες οι στιγμές συνάντησης των ανανεωτικών νεολαιίστικων δυνάμεων στις γειτονιές. Μέσα σε "στέκια" και πολιτιστικές λέσχες, εφημερίδες, οικολογικές ομάδες, μαθητικές συσπειρώσεις. Δεν περιορίστηκαν στις δυνάμεις του Ρήγα και όσους αποδέσμευσε η κρίση των οργανώσεων της Αριστεράς. Αγκάλιασαν και ευρύτερες νεολαιίστικες συσπειρώσεις που γεννήθηκαν από τη συνειδητοποίηση της ουσίας της κρίσης και που οι αντιλήψεις τους συναντήθηκαν με τις οργανωμένες ανανεωτικές ιδέες. Και διευρύνονται αδιάκοπα με νέες δυνάμεις που αμφισβητούν τη μέχρι σήμερα και εκφράζουν ταυτόχρονα τη λαχτάρα τους για δράση και συμμετοχή». (*Θούριος*, φύλ. 167, 13.1.1983, σ. 23).

³¹⁴ «Μετά τις εκλογές, τι;», *Μαθητική Πορεία*, τχ. 28,

μαθητικές οργανώσεις βάσης στα σχολεία, μέσω των οποίων προωθούσαν τις ιδέες τους και οργάνωναν τις δράσεις τους. Η έντονη δράση τους κατά τη σχολική χρονιά 1982-3 αποτυπώνεται και στο απολογιστικό τεύχος των *Μαθητικών Οριζόντων*. Σύμφωνα λοιπόν με το περιοδικό, πάνω από 60 πορείες προς το υπουργείο Παιδείας, με συμμετοχή 25.000 μαθητών, πραγματοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια του χρόνου, με αιτήματα: την απόσυρση όλων των αυταρχικών εγκυκλίων για την παιδεία, τη συμμετοχή των μαθητών με ψήφο στη διοίκηση του σχολείου, τη δημιουργία Ενιαίου Πολυκλαδικού Λυκείου (το συγκεκριμένο αίτημα υπήρχε και στο προεκλογικό πρόγραμμα του ΠΑΣΟΚ) και το διπλασιασμό των δαπανών για την παιδεία. Επίσης, παρουσιάζονταν διάφορες μεμονωμένες διαμαρτυρίες μαθητών, με αφορμή αυταρχικές συμπεριφορές καθηγητών και την κακή κτηριακή κατάσταση των σχολείων, σε περιοχές που η ΚΝΕ συγκέντρωνε σημαντικές δυνάμεις (Γαλάτσι, Δάφνη, Υμηττός, Καισαριανή, Άγιοι Ανάργυροι).³¹⁵

Την επαπειλούμενη κομματικοποίηση των σχολείων διαμέσου του νέου μαθητικού κανονισμού και τον πρωταγωνιστικό ρόλο της ΚΝΕ σε αυτή τη νέα πραγματικότητα κατήγγειλε η ΝΔ³¹⁶ και ο ευρύτερος συντηρητικός χώρος περιμετρικά της, με κύριους εκφραστές τις εφημερίδες *Βραδυνή* και *Ακρόπολη*, που μεταπολιτευτικά είχαν ταυτιστεί με το δεξιό κόμμα.³¹⁷ Το φαινόμενο ωστόσο καυτηριάζοταν και από μη ενταγμένους σε κόμματα μαθητές, όπως ένας μαθητής του 2ου Λυκείου Παλαιού Φαλήρου που με κείμενό του στο συλλογικό-ανεξάρτητο μαθητικό περιοδικό *Κόντρα* («ενάντια στο καπιταλιστικό σχολείο») ανέφερε τα εξής: «Στις 11 Οκτωβρίου οι μαθητές ψηφίσανε τους αντιπροσώπους τους τούς οποίους διάλεξαν μεταξύ των κομματικών νεολαίων. Αυτό είναι και το καινούργιο αυτής της χρονιάς. Δεν μας έφτανε το καπέλωμα που γινόταν στο μαθητικό κίνημα καλυμμένα, τώρα θα προστατεύεται και από το νόμο. Οι γνωστοί πια κομματικοί θαμώνες

³¹⁵ *Μαθητικοί Ορίζοντες*, τχ. 17-18, 1983, σ. 6-7, 10-11.

³¹⁶ Την εναντίωσή του, και εμμέσως και του κόμματός του, απέναντι στην κομματικοποίηση στα σχολεία εξέφρασε στις 17 Δεκεμβρίου 1981 στην αίθουσα του Κοινοβουλίου ο πρώην υπουργός Παιδείας της ΝΔ Ι. Βαρβιτσιώτης, μετά από απάντηση του υφυπουργού Παιδείας Π. Μώραλη σε ερώτησή του σχετικά με την καταγγελία του Συλλόγου Γονέων και Κηδεμόνων του Γυμνασίου Λυκείου Κρανέας για προπαγάνδα καθηγητών του σχολείου υπέρ του ΠΑΣΟΚ. Επί λέξει ανέφερε: «Περίμενα λοιπόν από τον υφυπουργό να είναι κατηγορηματικός, ότι δεν θα επιτρέψει το υπουργείο οποιαδήποτε πολιτικοποίηση και κομματικοποίηση των σχολείων από οπουδήποτε και αν προέρχεται». (*Πρακτικά της Βουλής*, Συνεδρίαση ΙΗ', 17 Δεκεμβρίου 1981, σ. 369.)

³¹⁷ «Τρομοκράτες μαρξιστές μαθητές κατακλύζουν τα γραφεία του συλλόγου των καθηγητών» «ο αιμοσταγής ΕΛΑΣ και το αντεθνικό ΕΑΜ βάζουν πόδι στις σχολικές εορτές», ήταν ορισμένες από τις εκφράσεις που χρησιμοποιούσαν οι δύο εφημερίδες για να επιτεθούν στο ΚΚΕ και το ρόλο του στα σχολεία. [Τις δημοσιευμένες εκφράσεις αναπαράγει το περιοδικό των κνιτών μαθητών *Μαθητικοί Ορίζοντες*, (τχ. 12, Νοέμβρης 1982, σ. 12).]

άρχισαν την προεκλογική τους εκστρατεία απερίσπαστα. Τώρα πια όχι απλώς μας φωνάζουν κατάμουτρα ότι έχουν προεδρεία και γενικά συμβούλια στο τσεπάκι τους, αλλά η ΚΝΕ “προωθεί προέδρους”». ³¹⁸

Ως έμμεση απάντηση στις παραπάνω κατηγορίες, η ΚΝΕ αντίτεινε ότι η εμφάνιση των κομματικών νεολαιών στο χώρο του σχολείου είναι «αναπότρεπτη και επιθυμητή, αφού δημιουργεί προβληματισμούς και οδηγεί σε κοινωνική δραστηριότητα». Ακόμα, δεν έβρισκε κάτι το ενοχοποιητικό στην προσπάθεια των κομμάτων να περάσουν τη γραμμή τους στα σχολεία («είναι αναπόφευκτο λόγω του ανταγωνισμού μέσα στην κοινωνία») και αναρωτιόταν: «αν δεν είναι σκεπτόμενοι άνθρωποι οι μαθητές για να αποφασίσουν ποια ιδεολογική γραμμή ενστερνίζονται, τότε προς τι η ψήφος στα 18;». ³¹⁹

Το «μωβ φυλλάδιο» φέρνει αναταραχή

Το υφυπουργείο Νέας Γενιάς και Αθλητισμού με υφυπουργό τον Κώστα Λαλιώτη – μέλος του Εκτελεστικού Γραφείου του ΠΑΣΟΚ– συστάθηκε τον Ιούλιο του 1982 με αποστολή την προαγωγή και την διασφάλιση «των δικαιωμάτων της νέας γενιάς στη μόρφωση, στην εργασία, στον ελεύθερο χρόνο και τον πολιτισμό», αποτελώντας ουσιαστικά ένα διάυλο επικοινωνίας μεταξύ νεολαίας και κυβέρνησης για την καταλληλότερη αντιμετώπιση των νεανικών προβλημάτων. ³²⁰

Στην ιδρυτική διακήρυξη του υφυπουργείου με τίτλο «Μια πρόταση ζωής για τη Νέα Γενιά» (29.7.1982), η σύλληψη της ίδρυσής του συνδεόταν με την αναγόρευση της νεολαίας σε «αυτόνομη κοινωνική συνιστώσα», που έχει πολλά να καταγγείλει, να προτείνει και να επαγγελθεί, ενώ τονιζόταν με ρητό τρόπο ότι το υφυπουργείο δεν είχε «καμία πρόθεση να περιχαρακώσει και χειραγωγήσει τους νέους», αλλά αντιθέτως να σεβαστεί απολύτως «την αυτονομία των μαζικών κινημάτων και των πολιτικών οργανώσεων της νεολαίας». ³²¹

Θέλοντας να εγκαινιάσει το διάλογο με τους μαθητές, το υφυπουργείο στις αρχές της σχολικής χρονιάς 1982-3 απέστειλε στις διευθύνσεις των σχολείων το κείμενο της ιδρυτικής του διακήρυξης και ακολούθως μία εγκύκλιο με προτάσεις

³¹⁸ «Έλεγχος, κόμματα και τα σχολεία», *Κόντρα*, τχ. 1, Ιανουάριος 1983, χ.σ.

³¹⁹ *Μαθητικοί Ορίζοντες*, τχ. 12, Νοέμβρης 1982, σ. 13· *Θέματα Παιδείας 1*, Σύγχρονη Εποχή, 1981, σ. 179-180.

³²⁰ Επιστολή-εγκύκλιος προς το Μαθητικό Συμβούλιο, Υφυπουργός Νέας Γενιάς και Αθλητισμού Κώστας Λαλιώτης, 15.12.1982 (Αρχείο Τριαντάφυλλου Σκλαβενίτη)· *Ελευθεροτυπία*, φύλ. 2.163, 15.101.982, σ. 7.

³²¹ *Μια πρόταση ζωής για τη Νέα Γενιά*, Υφυπουργείο Νέας Γενιάς και Αθλητισμού, 29.7.1982, Αθήνα, σ. 16-17. (Αρχείο Τριαντάφυλλου Σκλαβενίτη.)

συνεργασίας για θέματα επιμόρφωσης, καλλιτεχνικής δραστηριότητας, κινηματογράφου κ.λπ.

Η διακήρυξη του υφυπουργείου και οι βασικές αρχές που εκείνο πρέσβευε βρήκαν σύμφωνες την ΚΝΕ και το Ρήγα Φεραίο,³²² όχι όμως και τη ΝΔ, η οποία χαρακτήρισε τη διανομή της διακήρυξης ή αλλιώς του «μωβ φυλλαδίου» (χαρακτηριζόταν έτσι εξ αιτίας του χρώματος στο εξώφυλλό του) ως «φανερή πλύση των εγκεφάλων των μαθητών που επιχειρεί το ΠΑΣΟΚ».³²³ Η μεγάλη ενόχληση της δεξιάς παράταξης εστιαζόταν στο γεγονός ότι η διανομή του φυλλαδίου παραβίαζε την εγκύκλιο για την απαγόρευση κυκλοφορίας εντύπων στα σχολεία και επιπλέον αποτελούσε μια πράξη άκρως προπαγανδιστική, καθώς περιείχε αποσπάσματα εναντίον της προηγούμενης κυβέρνησης και υπέρ του ΠΑΣΟΚ (π.χ. «Στις 18 Οκτώβρη –μέρα ορόσημο– η ελληνική νεολαία θέλησε να αναπνεύσει, ν' απελευθερωθεί, να εκφραστεί. Να συμβάλει πρωταγωνιστικά στην οικοδόμηση μιας αποκεντρωμένης αυτοδιαχειριζόμενης Σοσιαλιστικής Κοινωνίας με δημοκρατία και ελευθερία. Μέσα στη γιορτή της ανεπανάληπτης νίκης των λαϊκών δυνάμεων συναντήθηκαν οι ματιές μας. [...] Μια γκρίζα σελίδα είχε γυρίσει πια»)³²⁴

Ενδεικτική της οργής της ΝΔ για τη διακήρυξη του υφυπουργείου Νέας Γενιάς ήταν η δριμεία επίθεση που δέχθηκε από σύσσωμο το δεξιό Τύπο της εποχής. Μάλιστα, ο νέος πρόεδρος της ΝΔ Ευάγγελος Αβέρωφ, ο οποίος είχε διαδεχθεί στο μεταξύ (9.12.1981) τον Γ. Ράλλη στην προεδρία του κόμματος, ζήτησε την παραίτηση των αρμόδιων υπουργών (Α. Κακλαμάνη και Κ. Λαλιώτη). Την αντικατάσταση του υφυπουργού Νέας Γενιάς αιτήθηκε από τον πρωθυπουργό και ο Νίκος Χατζηνικολάου, γραμματέας του ΚΣ της ΜΑΚΙ, ενώ όπως διέρρευσε από τη δεξιά μαθητική παράταξη υπήρχε η σκέψη, με αφορμή την έκδοση του «μωβ φυλλαδίου», να πραγματοποιηθεί το προσεχές διάστημα μεγάλη εκδήλωση διαμαρτυρίας σε κλειστό γήπεδο της Αθήνας.³²⁵

³²² Ο *Θούριος* έκρινε ότι «οι αντιλήψεις που εκφράζει το υφυπουργείο και οι προσανατολισμοί του βρίσκονται γενικά σε θετική κατεύθυνση» (φύλ. 171, 24.3.1983, σ. 16), ωστόσο δεν παρέλειπε να ασκήσει κριτική σε ορισμένα σημεία της διακήρυξης του για τα θέματα παιδείας, πολιτικής και κοινωνικής συμμετοχής (φύλ. 163, 28.10.1982, σ. 28-9). Αντιστοίχως, οι *Μαθητικοί Ορίζοντες* (τχ. 13, Δεκέμβριος 1982-Ιανουάριος 1983, σ. 24) επιδοκίμασαν τη δυνατότητα διαλόγου που δημιουργούνταν μεταξύ κυβέρνησης και μαθητών μέσω του υφυπουργείου Νέας Γενιάς, αρκεί να γινόταν «στη βάση της ισότιμης συζήτησης με τα μαθητικά συμβούλια».

³²³ *Η Βραδυνή*, 22.2.1983, σ. 7.

³²⁴ *Μια πρόταση ζωής για τη Νέα Γενιά*, ό.π., σ. 12.

³²⁵ *Η Βραδυνή*, 21.2.1983, σ. 7.

Πράγματι, η εκδήλωση έλαβε χώρα στις 23 Απριλίου 1983 στο γήπεδο του Μίλωνα στη Νέα Σμύρνη, όπου «πάνω από 3.500-4.000 μαθητές έδωσαν απάντηση στο ζήτημα του φυλλαδίου».³²⁶ Το κλίμα στη συγκέντρωση ήταν ιδιαίτερα φανατισμένο, με τα συνθήματα εναντίον της Αριστεράς και της κυβέρνησης να κυριαρχούν («Σβήνει ο Μαρξισμός», «Χούντα είναι θα περάσει», «Ενότητα και πάλη να φύγουν οι κάλου») και τους μαθητές της ΝΔ να επευφημούν τον νέο πρόεδρο του κόμματος («Αβέρωφ προχώρα, έφτασε η ώρα»)³²⁷ Η μητρική σχέση της ΝΔ με τη ΜΑΚΙ, που καθόριζε άμεσα την πολιτική τακτική της δεύτερης στο μαθητικό χώρο γινόταν εμφανής και σε προκήρυξη της ΜΑΚΙ εκείνης της περιόδου, η οποία καλούσε τους μαθητές να ενταχθούν σε αυτήν: «... το μαθητικό κίνημα στη χώρα μας κινδυνεύει να διαστρεβλωθεί πλήρως και να γίνει πιόνι στα χέρια των δήθεν “προοδευτικών δυνάμεων”. Γι’ αυτό φτιάξαμε την ΜΑΚΙ. Και σ’ αυτό δεν κρύβουμε ότι βοηθηθήκαμε από την ΟΝΝΕΔ με την οποία συγγενεύουμε ιδεολογικά και η οποία μας πρόσφερε στέγη και οργανωτική πείρα».³²⁸

Εντούτοις, η ΜΑΚΙ, απέφευγε να προβάλει τον πρώτο τουλάχιστον καιρό μετά τις εκλογές του 1981 τη δεξιά της ταυτότητα –σαφώς επηρεασμένη και από το αντιδεξιό μέτωπο που διαπερνούσε την κοινωνία–, επιδιώκοντας έτσι να σχηματίσει μια πιο φιλελεύθερη και ακομμάτιστη εικόνα στη συνείδηση των μαθητών. Δηλωτικές της –εν μέρει– τεχνητής αποστασιοποίησής της ΜΑΚΙ από τη ΝΔ, ήταν και οι δηλώσεις του Ν. Χατζηνικολάου στο περιοδικό *Αντί*, με τις οποίες δεν δεχόταν ότι η ΜΑΚΙ ήταν δεξιά παράταξη, αλλά «μια φιλελεύθερη, δημοκρατική παράταξη, που πιστεύει σε ένα συγκεκριμένο πολίτευμα, το οποίο λειτουργεί στις δυτικές χώρες και χαρακτηρίζεται φιλελεύθερο». Επιπλέον, στην πρόθεσή του να τονίζει ότι κάτι πρέπει να αλλάξει στην εκπαιδευτική πολιτική της κυβέρνησης, δεν δίσταζε να σταθεί απέναντι ακόμα και «στην πολιτική της προηγούμενης κυβέρνησης».³²⁹

Επιστρέφοντας στο υφυπουργείο Νέας Γενιάς, η θεσμοθέτησή του χειροκροτήθηκε από τους μαθητές και την εκπαιδευτική κοινότητα, παρόλο που εμπράκτως δεν είχε καμία ουσιαστική αρμοδιότητα στον καθορισμό καίριων για τους μαθητές θεμάτων, όπως η μορφή του εκπαιδευτικού συστήματος, οι δαπάνες για την παιδεία ή οι κανόνες που θα διέπουν την οργάνωση των μαθητικών κοινοτήτων. Αντιθέτως, σημαντική ήταν η συμβολή του, με την παροχή οικονομικών και συμβουλευτικών

³²⁶ Κατά την έκφραση του Ν. Χατζηνικολάου (*Αντί*, τχ. 245, 11.11.1983, σ. 20).

³²⁷ *Ριζοσπάστης*, φύλ. 2.593, 26.4.1983, σ. 2 και φύλ. 2.594, 27.4.1983, σ. 2.

³²⁸ *Η Βραδυνή*, 24.2.1983, σ. 6.

³²⁹ *Αντί*, τχ. 245, 11.11.1983, σ. 20-1.

πόρων, στη διοργάνωση μουσικών και θεατρικών παραστάσεων, την έκδοση εντύπων, τη δημιουργία σχολικών βιβλιοθηκών και άλλων πολιτιστικών-κοινωνικών δραστηριοτήτων που είχαν σκοπό την ενίσχυση της πνευματικής έκφρασης των μαθητών.

Αυτό όμως που έμοιαζε να αποτελεί πισωγύρισμα για τους μαθητές και ανακολουθία του ΠΑΣΟΚ στην προσέγγιση που επιχειρούσε απέναντί τους ήταν τα νέα αυταρχικά μέτρα, τα οποία επιχείρησε να επιβάλει από τις αρχές του 1983 η κυβέρνηση και τα οποία έπλητταν τη ζωή των μαθητών, ενισχύοντας εμμέσως την εντατικοποίηση των σπουδών τους.

Το αντιφατικό πρόσωπο της κυβέρνησης

Τον Ιανουάριο του 1983, η εφημερίδα *Το Βήμα* δημοσίευσε ότι στο στρατολογικό νομοσχέδιο που ετοιμάζε το υπουργείο Άμυνας θα περιλαμβανόταν ρύθμιση για υποχρεωτική στράτευση στα 18, ανεξαρτήτως εάν κάποιος νέος είχε περάσει στην τριτοβάθμια εκπαίδευση. Επίσης, το δημοσίευμα συμπλήρωνε ότι το μέτρο είχε ήδη αρχίσει να εφαρμόζεται άτυπα, καθώς άρρενες που γεννήθηκαν το 1964 στους νομούς Πειραιά και Κοζάνης είχαν κληθεί να παρουσιαστούν. Από τη μεριά του, ο υπουργός Εθνικής Άμυνας Αντώνης Δροσογιάννης έσπευσε να διαψεύσει την κλήση των εν λόγω 18άρηδων, μολονότι επιβεβαίωσε την πληροφορία ότι μελετάται η στράτευση στα 18, χωρίς πάντως να καθίσταται υποχρεωτική παρά μόνο σε περίπτωση «έσχατης εθνικής ανάγκης».³³⁰

Με το άκουσμα της συγκεκριμένης είδησης, μεμονωμένοι μαθητές και οι μαθητικές παρατάξεις του αριστερού τόξου ξεσηκώθηκαν, φοβούμενοι ότι σε πιθανή εφαρμογή της ρύθμισης θα ματαιωνόταν στην πράξη η δυνατότητα τους να συμμετάσχουν στις επαναληπτικές γενικές εξετάσεις για τη βελτίωση της βαθμολογίας τους και θα καταργούνταν επί της ουσίας τα μεταλυκειακά κέντρα που είχαν ξεκινήσει να λειτουργούν. Επιπροσθέτως, η στράτευση στα 18 θα δυσχέραινε κατά πολύ την προσπάθεια όσων μαθητών αποτύγχαναν αλλά επιθυμούσαν να ξαναδώσουν εισαγωγικές εξετάσεις, αφού θα έπρεπε να υπηρετήσουν πρώτα τη στρατιωτική

³³⁰ *Το Κύτταρο*, φύλ. 2, Φεβρουάριος 1983, σ. 1. Ο Α. Δροσογιάννης εξηγούσε ότι ως «περίπτωση έσχατης ανάγκης» εννοούσε τη μη συμπλήρωση του προβλεπόμενου αριθμού στρατεύσιμων από κάθε κλάση.

τους θητεία.³³¹ Η μόνη ανομοιομορφία στη γενικευμένη μαθητική εναντίωση στα σχέδια του υπουργού Άμυνας προερχόταν από τη ΜΑΚΙ και την ΠΑΜΚ, οι οποίες για διαφορετικούς λόγους η κάθε μία προτίμησαν να μην πάρουν επίσημη θέση: η μεν ΜΑΚΙ επειδή το Μάιο του 1979 η κυβέρνηση της ΝΔ είχε επιχειρήσει να εισαγάγει και αυτή τη στράτευση στα 18 και η δε ΠΑΜΚ επειδή δεν μπορούσε να ταχθεί φανερά ενάντια στις βουλές της κυβέρνησης.³³²

Σύμφωνα με τους *Μαθητικούς Ορίζοντες*, σε σύντομο χρονικό διάστημα μαθητές από 60 και πλέον μαθητικά συμβούλια συγκάλεσαν γενικές συνελεύσεις στα σχολεία τους και καταπήφισαν ομόφωνα ή με μεγάλες πλειοψηφίας το υπό εκκώλαψη μέτρο. Πολλά επίσης σχολεία έστειλαν στα υπουργεία Παιδείας και Εθνικής Άμυνας παραστάσεις και υπομνήματα με τις αποφάσεις τους, ενώ ορισμένα σε συνεργασία με τους συλλόγους γονέων και κηδεμόνων πραγματοποίησαν τοπικές συγκεντρώσεις και αποχές.³³³ Τελικά, οι όποιες πιθανότητες οι σκόρπιες μαθητικές κινητοποιήσεις να λάβουν έναν μαζικότερο και πιο οργανωμένο χαρακτήρα εκμηδενίσθηκαν απότομα, καθώς στις αρχές Φεβρουαρίου ανακοινώθηκε από το υπουργείο Εθνικής Άμυνας ότι εγκαταλείπεται η σκέψη για τη στράτευση στα 18, με την αιτιολογία ότι θα προκαλούσε πολλά προβλήματα τόσο για τους στρατευμένους όσο και για τις ένοπλες δυνάμεις.

Γενικότερα, η βραχύβια διαμαρτυρία των μαθητών θα μπορούσε να συμπεριληφθεί στο εξελισσόμενο εκείνη την περίοδο «κίνημα για το στρατό» έτσι όπως δηλαδή ονομάστηκε από τους μελετητές της η «πρωτόγνωρη σε έκταση, ένταση και ριζοσπαστικότητα κριτική στον στρατό και τη στρατιωτική θητεία» που εμφανίστηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1980 και εξέλαβε κατά την επόμενη πενταετία «ποικίλες μορφές συλλογικής παρέμβασης και οργανωμένης δράσης», όπως π.χ. διαδηλώσεις, διαμαρτυρίες και καταγγελίες, με κυρίαρχα αιτήματα τη βελτίωση των

³³¹ «Όχι στη στράτευση στα 18. Ναι στην ουσιαστική αλλαγή στο στρατό», *Μαθητική Πορεία*, τχ. 29, Ιανουάριος-Φεβρουάριος-Μάρτιος 1983, χ.σ. *Μαθητικοί Ορίζοντες*, τχ. 13, Δεκέμβριος 1982-Ιανουάριος 1983, σ. 20-21.

³³² Η αμήχανη στάση στο εσωτερικό του ΠΑΣΟΚ απέναντι στην υποχρεωτική στράτευση στα 18 αλλά και η αδυναμία του υφυπουργείου Νέας Γενιάς να παρέμβει ουσιαστικά σε θέματα που έθιγαν άμεσα τους νέους, όπως αναφέρθηκε σε προηγούμενο σημείο, αντικατοπτρίζεται και από την απάντηση του ειδικού συμβούλου του υφυπουργείου Νέας Γενιάς και Αθλητισμού Πέτρου Ευθυμίου όταν του ζητήθηκε να λάβει θέση απέναντι στο θέμα και αυτός παρέπεμψε στις δηλώσεις Δροσογιάννη, προσθέτοντας ότι το υπουργείο Εθνικής Άμυνας είναι «το μόνο κέντρο αποφάσεων». (*Μαθητική Πορεία*, τχ. 29, ό.π.)

³³³ *Μαθητικοί Ορίζοντες*, τχ. 14, Φεβρουάριος-Μάρτιος 1983, σ. 6· τχ. 17-18, 1983, σ. 32.

συνθηκών ζωής στο στρατό, τη μείωση της θητείας και την κατοχύρωση «πολιτικών και συνδικαλιστικών ελευθεριών» στους στρατιώτες.³³⁴

Αναφορά στο «κίνημα για το στρατό» και τις δράσεις των επιτροπών για το στρατό, που στο μεταξύ είχαν δημιουργηθεί από στρατευμένους και μη νέους από την κοινοβουλευτική και εξωκοινοβουλευτική Αριστερά, εντοπίζουμε στις αρχές του 1983 και στα ανεξάρτητα μαθητικά περιοδικά *Κόντρα* και *Ενάντια*. Στα κείμενα που υπογράφονται από αυτόνομους και αντιεξουσιαστές μαθητές, αποδοκιμάζονται ο ιδεολογικός-κατασταλτικός ρόλος του στρατού («είναι το τελευταίο χαρτί, το πιο γερό φρούριο της κοινωνικής τάξης που κυριαρχεί και εκμεταλλεύεται την κοινωνία μας: της αστικής τάξης»,³³⁵ «προσπαθεί με κάθε μέσο να περιορίσει τις πιθανότητες εξέγερσης των νέων»)³³⁶ και η ανακόλουθη στάση του ΠΑΣΟΚ, με αφορμή τις συλλήψεις δύο φαντάρων –μελών επιτροπών στρατιωτών– που συμμετείχαν στην πορεία για την επέτειο του Πολυτεχνείου το 1981, απέναντι στα δικαιώματα των στρατευμένων (προεκλογικά διακήρυττε την προάσπιση των πολιτικών-συνδικαλιστικών δικαιωμάτων των στρατιωτών).³³⁷

Πέραν της διάταξης για στράτευση στα 18, ένα ακόμη μέτρο που έθετε εν αμφιβολία τις κυβερνητικές εξαγγελίες για «αλλαγή στο σχολείο» προς μια πιο εκσυγχρονιστική και προοδευτική κατεύθυνση, ήταν η ανακοίνωση τον Σεπτέμβριο του 1983 της μείωσης του ορίου των μαθητικών απουσιών («ανεξάρτητα από το λόγο στον οποίο οφείλονται») από 75 που ίσχυε μέχρι εκείνη τη στιγμή σε 50 (ΠΔ. 485/1983, άρθρο 2, παρ. 2α).³³⁸ Ταυτόχρονα, προβλεπόταν κατ' εξαίρεση για τους μαθητές με μέση βαθμολογία πάνω από 15 και διαγωγή κοσμιότητα η δικαιολόγηση ορισμένων επιπλέον απουσιών συγκριτικά με τους υπολοίπους (άρθρο 2, παρ. γ'), ενώ δεν θα δικαιολογούνταν «σε καμία περίπτωση» οι ομαδικές απουσίες (άρθρο 5, παρ. β').³³⁹ Επίσης, οι γονείς υποχρεώνονταν να επισκέπτονται ανά τακτά χρονικά διαστήματα το σχολείο προκειμένου να ενημερωθούν για τις απουσίες που πιθανόν να είχαν σημειώσει τα παιδιά τους (άρθρο 3).

³³⁴ Βλ. Ροτζώκος Νίκος, Αγγελόπουλος Γιώργος, Πανταζής Παύλος, Σαπουντζής Αντώνης, *Νεολαία και στρατός τη δεκαετία 1980. Το «κίνημα για το στρατό»*, ανέκδοτη έρευνα του ΙΑΕΝ/ΓΤΝΓ, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2008, σ. 3.

³³⁵ «Κίνημα μέσα κι έξω από το στρατό...», *Κόντρα*, τχ. 1, Ιανουάριος 1983.

³³⁶ *Ενάντια*, τχ. 1, Φεβρουάριος 1983, σ. 10.

³³⁷ «Κίνημα μέσα κι έξω από το στρατό...», *ό.π.*

³³⁸ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, τχ. Α', φύλ. 184, 21 Δεκεμβρίου 1983, Προεδρικό Διάταγμα υπ' αριθμόν 485 «Τροποποίηση και συμπλήρωση διατάξεων περί φοιτήσεως και απουσιών μαθητών Μέσης Γενικής και Τεχνικής-Επαγγελματικής Εκπαίδευσης», σ. 2.675-6.

³³⁹ Περισσότερα για τις ομαδικές απουσίες βλ. και σ. 248-249 της διατριβής.

Οι μαθητικές παρατάξεις έλαβαν άμεσα θέση για το θέμα των απουσιών, θεωρώντας τη μείωσή τους ως πράξη άκρως αντιδραστική από τη στιγμή που περιόριζε την «ενεργητική συμμετοχή των μαθητών στην εκπαιδευτική διαδικασία»,³⁴⁰ αναγκάζοντάς τους «να παρακολουθούν άκριτα όλα τα μαθήματα».³⁴¹ Όσο για το μέτρο των ομαδικών απουσιών, θεωρούσαν ότι καταργούσε επί της ουσίας τη δυνατότητα αποχής («του καταξιωμένου και έσχατου μέσου διαμαρτυρίας των μαθητών»),³⁴² αποτελώντας «χτύπημα για την ανάπτυξη του μαθητικού κινήματος, το οποίο είχε παρουσιάσει μια εμφανή άνοδο τον περασμένο χρόνο».³⁴³ Κοντολογίς, η κυβέρνηση με τα νέα μέτρα ήταν σαν να επιχειρούσε μια συντηρητική στροφή, που όπως μάλιστα ανέφερε το περιοδικό *Μαθητική Πάτρα*, «τόσα χρόνια ούτε οι δεξιές κυβερνήσεις δεν τόλμησαν να θεσπίσουν».³⁴⁴

Πριν καλά-καλά στεγνώσει το μελάνι του ΠΔ. 483/1985 στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, το υπουργείο Παιδείας ξεκίνησε διάλογο με την ΟΛΜΕ για τις νέες παρεμβάσεις που σχεδίαζε να εφαρμόσει στα λύκεια με σκοπό να προσαρμόσει καλύτερα την κάλυψη της διδακτέας ύλης στο πενήμερο και τις 30 ώρες διδασκαλίας που είχαν καθιερωθεί από την έναρξη της διακυβέρνησής του ΠΑΣΟΚ σε όλα τα σχολεία. Η περικοπή των σχολικών εκδρομών, η επέκταση του σχολικού έτους, η μείωση των διακοπών Χριστουγέννων-Πάσχα και η κατάργηση αργιών ήταν ορισμένες από τις προτάσεις του υπουργείου³⁴⁵ που προκάλεσαν για ακόμα μία φορά την αντίδραση των μαθητών, έστω και χωρίς συντονισμένο τρόπο όπως προσδοκούσε η ΠΜΣΠ. Η μαοϊκή μαθητική οργάνωση, η οποία πλέον είχε αναμικτή

³⁴⁰ Σχόλιο των μαθητών του Ρήγα στη *Μαθητική Πορεία*, τχ. 32, Οκτώβριος-Νοέμβριος 1983, σ. 10.

³⁴¹ Σχόλιο του ΚΣ της ΚΝΕ στο περιοδικό μαθητών Θεσσαλονίκης *για μια μαθητική Πρόταση*, ό.π., σ. 28.

³⁴² Σχόλιο της ΠΑΜΚ στο περιοδικό μαθητών Θεσσαλονίκης *για μια μαθητική Πρόταση*, ό.π., σ. 26.

³⁴³ «Προκήρυξη της Σοσιαλιστικής Μαθητικής Παράταξης των Νέων Σοσιαλιστών», 29.9.1983, Αρχείο Δημήτρη Φύσσα-ΑΣΚΙ. Κατά τη σχολική χρονιά 1982-3 μαθητές πραγματοποίησαν αρκετές αποχές από τα μαθήματά τους, διαμαρτυρόμενοι για ανταρχικές συμπεριφορές που επιδείκνυαν εις βάρος τους καθηγητές και διευθυντές σχολείων, την παραβίαση του κανονισμού των μαθητικών κοινοτήτων, αλλά και γενικότερα για το σύστημα εκπαίδευσης που περιόριζε τη ζωή τους μεταξύ σχολείου και φροντιστηρίου. Μάλιστα, τρία λύκεια, στο Γαλάτσι, το Μπραχάμι, τα Πετράλωνα, και το Μαράσλειο πραγματοποίησαν τετραήμερη αποχή (15-18 Μαρτίου 1983) για σχετικούς με τους παραπάνω λόγους, οι οποίες τερματίστηκαν μετά από παρέμβαση του υπουργείου Παιδείας. Πάντως, οι αποχές των μαθητών δεν γενικεύθηκαν, ούτε όπως σημείωναν *Τα Νέα* υποδήλωναν την ύπαρξη «κάποιου φαινομένου της εποχής». (Περισσότερες πληροφορίες στα φύλ. της εφημερίδας: 11.486, 15.3.1983, σ. 3· 11.488, 17.3.1983, σ. 4· 11.489, 18.3.1983, σ. 5· 11.490, 19.3.1983, σ. 7· 11.491, 22.3.1983, σ. 9.)

³⁴⁴ *Μαθητική Πάτρα*, τχ. 16, Οκτώβριος 1984, σ. 6. Πρβλ. και *Μαθητική Πορεία*, ό.π., σ. 10. Το περιοδικό *Μαθητική Πάτρα* εκδιδόταν από την Αγωνιστική Ανανεωτική Μαθητική Συσπείρωση, μια κίνηση από αριστερούς μαθητές σχολείων της Πάτρας, κινούμενους ιδεολογικά στο χώρο του Ρήγα Φεραίου. Το πρώτο τεύχος του περιοδικού κυκλοφόρησε τον Φεβρουάριο του 1980 σε 1.200 αντίτυπα.

³⁴⁵ Βλ. *Έθνος και Βήμα*, 25.12.1983.

παρουσία στα σχολεία, καλούσε τους μαθητές να συνταχθούν ενωμένοι απέναντι στην «ολομέτωπη επίθεση» του υπουργείου Παιδείας και να οργανώσουν μέσω των γενικών συνελεύσεών τους κινητοποιήσεις (αποχές, πορείες, εκδηλώσεις) για την αποτροπή εφαρμογής των μέτρων.³⁴⁶

Το υπουργείο διαβλέποντας τις κοινωνικές αντιδράσεις που ενδεχομένως να προκαλούσαν οι νέες ρυθμίσεις, αποφάσισε σταδιακά να αναδιπλωθεί από τις αρχικές του θέσεις. Γι' αυτό το λόγο, ο υφυπουργός Παιδείας Πέτρος Μώραλης σε συνέντευξή του τον Σεπτέμβριο του 1984 στο περιοδικό της ΠΑΜΚ Πάτρας *Μαθητικοί Στόχοι* δεσμεύθηκε ότι δεν θα μειώνονταν ούτε οι διακοπές καλοκαιριού, Χριστουγέννων και Πάσχα, ούτε οι πενήμερες εκδρομές, διευκρινίζοντας εκ μέρους της κυβέρνησης ότι «όταν μιλάμε για μείωση διακοπών, εννοούμε τη μείωση των αδικαιολόγητα χαμένων ωρών μέσα στο σχολείο, δηλαδή την κατάργηση των περιπάτων που έχουν μοναδικό σκοπό το χάσιμο μαθήματος κ.λπ.»³⁴⁷

Κλείνοντας το παρόν υποκεφάλαιο, παρατηρούμε ότι με την ολοκλήρωση της πρώτης θητείας του ΠΑΣΟΚ στο τιμόνι της χώρας, οι μαθητές βρίσκονταν αντιμέτωποι με μια αλλοπρόσαλλη συμπεριφορά της κυβέρνησης, η οποία σε αρκετές περιπτώσεις θα μπορούσε να χαρακτηριστεί και αντιφατική: Στα πρώτα εκπαιδευτικά εκσυγχρονιστικά μέτρα και την ελευθερία του συνδικαλιζέσθαι που καθιέρωνε ο μαθητικός κανονισμός του 1982, ήρθαν να προστεθούν η εγκύκλιος για την απαγόρευση της κυκλοφορίας πολιτικών εντύπων στα σχολεία, η μείωση του ορίου των απουσιών, η απόπειρα καθιέρωσης της στράτευσης στα 18 και η φημολογούμενη περικοπή των διακοπών και των εκδρομών –μέτρα δηλαδή που θεωρήθηκε ότι είχαν αυταρχικό και συντηρητικό χαρακτήρα.

Οι μαθητές αισθάνθηκαν ότι κατακτημένα δικαιώματά τους υπονομεύονταν από την κυβέρνηση, που ακόμα και η ίδια τους είχε παραχωρήσει. Ωστόσο, το δημοκρατικό πλαίσιο μέσα στο οποίο πλέον λειτουργούσε το σχολείο δεν αμφισβητούνταν από την πλειοψηφία των μαθητών, οι οποίοι εστίαζαν τις αντιρρήσεις τους κυρίως στην εντατικοποίηση των σχολικών τους υποχρεώσεων και την παρεπόμενη έλλειψη ελεύθερου χρόνου.

Μελετώντας τα χαρακτηριστικά της ελληνικής κοινωνίας κατά τη δεκαετία του 1980, ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς επισημαίνει ότι σε οποιαδήποτε εξαρτημένη ερ-

³⁴⁶ «Όχι στο κόψιμο-μείωση εκδρομών-αργιών διακοπών», ΠΜΣΠ. (Αρχείο ΕΚΟΝ Ρήγας Φεραϊός-ΑΣΚΙ.)

³⁴⁷ *Τα Νέα*, 18 Σεπτεμβρίου 1984, σ. 9.

γασία, είτε στο δημόσιο είτε στον ιδιωτικό τομέα, η αντίσταση των εργαζομένων στην εντατικοποίηση είναι αυτονόητη. Και αυτό συμβαίνει γιατί εν αντιθέσει με τις χώρες που έχουν έντονη εργασιακή πειθαρχία και η εργασία νοείται ότι «πραγματώνει μια υπαρξιακή ανάγκη», στην Ελλάδα η εργασία θεωρείται ως μια υποχρεωτική-καταναγκαστική δραστηριότητα που συνδέεται αποκλειστικά με την αντιμισθία.³⁴⁸ Το ίδιο ερμηνευτικό σχήμα βρίσκει εφαρμογή και στην περίπτωση της εκπαίδευσης, όπου οι μαθητές από την αρχή της Μεταπολίτευσης αντιδρούσαν συλλήβδην εναντίον οποιουδήποτε μέτρου εντατικοποίησης των σπουδών τους.

Ως αντίβαρο λοιπόν της εντατικοποίησης, όπως περιγράφει και ο *Θούριος* τον Σεπτέμβριο του 1984, υπήρχε μια εξελισσόμενη «σοβαρή τάση “φυγής” από το σχολείο, από τη μεριά των μαθητών, και μια “μειωμένη αντίσταση” των καθηγητών», που καθιστούσαν την καθημερινότητα των μαθητών λιγότερο «σκληρή».³⁴⁹ Στην καλλιέργεια αυτού του φιλελεύθερου κλίματος στα σχολεία συνέτεινε και η απουσία αυταρχικών ελεγκτικών μηχανισμών, καθώς ο πειθαρχικός ρόλος των καθηγητών και των διευθυντών αποδυναμωνόταν συνεχώς παρά τις όποιες σποραδικές μαθητικές διαμαρτυρίες περί του αντιθέτου.

Εν κατακλείδι, η απουσία εκτεταμένων κινητοποιήσεων κατά την πρώτη αυτή περίοδο του ΠΑΣΟΚ ερμηνεύεται από την απουσία σοβαρών διεκδικητικών στόχων από μεριάς των μαθητών, απόρροια και του γεγονότος ότι η βελτίωση του βιοτικού επιπέδου³⁵⁰ και του ανοίγματος των θεσμών στη λαϊκή συμμετοχή διατηρούσαν ζωντανό το ιδεολόγημα της «αλλαγής».

Η κομματικοποίηση στα σχολεία

Ένα κεντρικό χαρακτηριστικό της πρώτης κυβερνητικής περιόδου του ΠΑΣΟΚ ήταν η διεύρυνση των συμμετοχικών θεσμών και η ενίσχυση του ρόλου των κοινωνικών οργανώσεων με συνέπεια την αναβάθμιση του ρόλου τους στο σύστημα εξουσίας. Σε αυτή τη διαδικασία η κυβέρνηση έπαιξε καθοριστικό ρόλο, αφού τα μέτρα εκδημοκρατισμού που εφάρμοσε για την επίτευξη της μαζικοποίησης των κοινω-

³⁴⁸ Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, «Για τα χαρακτηριστικά της ελληνικής κοινωνίας», *Προσεγγίσεις: Κοινωνική Δομή και Αριστερά, μεταβολές στη δεκαετία 1980-1990*, επιμ. Τσουκαλάς Κ., Μαλούτας Θ. Πεσμαζόγλου Σ., Ρουτζούνης Ν., Αγγουράκης Μ., Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1990, σ. 43.

³⁴⁹ *Θούριος*, φύλ. 190, Σεπτέμβριος 1984, σ. 17.

³⁵⁰ Με το που ανέλαβε την εξουσία, το ΠΑΣΟΚ προχώρησε σε μεγάλες μισθολογικές αυξήσεις των δημοσίων υπαλλήλων, ιδίως των χαμηλόμισθων, ενώ αύξησε και τις συντάξεις, κυρίως τις κατώτερες, όπως και τον αριθμό των δικαιούχων σύνταξης. Επιπλέον, και στον ιδιωτικό τομέα υπήρξε άνοδος των μισθών, καθώς αυξήθηκαν σημαντικά τα κατώτατα όρια αποδοχών που καθορίζονταν από την Εθνική Γενική Συλλογική Σύμβαση Εργασίας.

νικών οργανώσεων βρίσκονταν στην ίδια φιλοσοφία με την διάρθρωση του ΠΑΣΟΚ ως μαζικού κόμματος.

Όπως εμφατικά διατυπώνει ο Γ. Βούλγαρης, «το κόμμα-ΠΑΣΟΚ αποτέλεσε συντακτικό στοιχείο του συστήματος εξουσίας-ΠΑΣΟΚ»,³⁵¹ γεγονός που είχε ως συνέπεια την εξάρτηση των θεσμών και των οργανώσεων από το κράτος και τελικά την άκρατη κομματικοποίησή τους. Το ΠΑΣΟΚ φυσικά ως το μοναδικό μαζικό κόμμα της χώρας μέχρι εκείνη τη χρονική στιγμή πρωτοστάτησε στην κομματικοποίηση, καθώς πολλά εγγεγραμμένα μέλη του στελέχωσαν τις συνδικαλιστικές οργανώσεις, τις διοικήσεις των συνεταιρισμών και την τοπική αυτοδιοίκηση. Παρ' όλα αυτά, η κατάσταση σύντομα εξελίχθηκε σε βάρος του ίδιου του κόμματος και κυρίως των συμμετοχικών θεσμών, οι οποίοι εξ αιτίας της έντονης κομματικής πόλωσης και της πελατειακής τους σχέσης με τα κόμματα οδηγήθηκαν στην απαξίωση και την απομαζικοποίηση.³⁵²

Ομοιοτρόπως με την περίπτωση εκδημοκρατισμού των συνδικαλιστικών-συνεταιριστικών οργανώσεων, το ΠΑΣΟΚ με την προώθηση του συνδικαλισμού στα σχολεία παρείχε στους μαθητές τη δυνατότητα να συμμετάσχουν καίρια στη λειτουργία του σχολείου, εκπληρώνοντας έτσι το αίτημά τους να αντιμετωπίζονται ως ισότιμα κοινωνικά υποκείμενα που θα έχουν λόγο στη λήψη των αποφάσεων. Όμως, η επιδίωξη του ΠΑΣΟΚ αλλά και των υπολοίπων κομμάτων να προσεταιριστούν τη μαθητική νεολαία μέσω των παρατάξεών τους, ώστε να αποκομίσουν πολιτικά οφέλη, συντέλεσε αποφασιστικά στη δημιουργία έντονης κομματικοποίησης στο χώρο του σχολείου και τη μετατροπή των μαθητικών εκλογών σε ομοιότυπο των φοιτητικών, των δημοτικών και των βουλευτικών εκλογών.

Από τις πρώτες δημοκρατικές μαθητικές εκλογές του 1982, όπως αναφέρθηκε, ο κομματισμός έκανε την εμφάνισή του στα σχολεία. Η συνέχεια ήταν ανάλογη, με τις μαθητικές εκλογές μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1980 να αποτελούν μέρος μιας πολιτικά και κομματικά πολωμένης κοινωνίας από την κορυφή μέχρι τη βάση της. Στη συνέχεια, θα επιχειρηθεί αδρομερώς η παρακολούθηση των μαθητικών εκλογικών αναμετρήσεων κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980, όπως και η

³⁵¹ Βούλγαρης Γιάννης, *Η Ελλάδα από τη Μεταπολίτευση στην Παγκοσμιοποίηση*, Πόλις, Αθήνα 2008, σ. 96.

³⁵² Βούλγαρης Γιάννης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974-1990*, ό.π., σ. 184-6. Βλ. και Βούλγαρης Γ., «Η Δημοκρατική Ελλάδα 1974-2004», ό.π., σ. 123-4.

απόπειρα των μαθητικών παρατάξεων να επιβάλλουν στα σχολεία και τους μαθητές την επιρροή τους.³⁵³

Ξεκινώντας από το 1983, οι μαθητικές εκλογές που πραγματοποιήθηκαν στις 12 και 21 Οκτωβρίου σηματοδεύτηκαν από το δίλημμα «ψήφο στη Δεξιά ή στις δημοκρατικές δυνάμεις», το οποίο καλλιεργούνταν από τις δυνάμεις της ΠΑΜΚ και των υπόλοιπων μαθητικών παρατάξεων στο χώρο της Αριστεράς. Εξ άλλου, ήταν ακόμα νωποί οι μαθητικοί αγώνες επί κυβέρνησης της ΝΔ για την κατοχύρωση του μαθητικού συνδικαλισμού και εναντίον των αυταρχικών συμπεριφορών στα σχολεία.³⁵⁴

Την «τεράστια» σημασία των μαθητικών εκλογών για την ΠΑΜΚ αλλά και την υλοποίηση του εκδημοκρατισμού προέβαλε σε καθοδηγητική επιστολή της προς το Γραφείο Μαθητών η Επιτροπή Νεολαίας του ΠΑΣΟΚ, προτρέποντας τους παμκίτες να αντιμετωπίσουν επιθετικά τη ΜΑΚΙ και την ΚΝΕ εν όψει των επερχόμενων εκλογών.³⁵⁵ Στον αντίποδα, η ΜΑΚΙ διατηρούσε και προέβαλε μια λιγότερο πολιτική-κομματική φυσιογνωμία από την ΚΝΕ και δευτερευόντως από την ΠΑΜΚ, που όμως μετεκλογικά αποδείχθηκε ψευδεπίγραφη. «Οι ΜΑΚΙ γκρέμισαν τα κάστρα της Αριστεράς. Σαρώθηκε το μαρξιστικό μέτωπο στα σχολεία», ήταν ο τίτλος της *Βραδυνής*, εφημερίδας προσκείμενης στη ΝΔ, την επόμενη των εκλογών για τα δεκαπενταμελή, την ώρα που ο γραμματέας της ΜΑΚΙ Ν. Χατζηνικολάου με δηλώσεις του στην *Απογευματινή* αφιέρωνε τη νίκη στον αρχηγό της ΝΔ Ε. Αβέρωφ και στη «μεγάλη» εκδήλωση της ΝΔ στη Θεσσαλονίκη στις 22 Οκτωβρίου.³⁵⁶

³⁵³ Για τη σφαιρικότερη πληροφόρηση του αναγνώστη της διατριβής κατασκευάστηκε ένας πίνακας (βλ. στο Παράρτημα 1) με τα ποσοστά των μαθητικών παρατάξεων στα δεκαπενταμελή μαθητικά συμβούλια της περιόδου 1984-1988. Τα στοιχεία αντλήθηκαν από εφημερίδες της εποχής, οι οποίες αναδημοσίευαν τα αποτελέσματα που έδιναν οι κομματικές παρατάξεις και παρά το γεγονός ότι δεν είναι αξιόπιστα, αφού προκύπτουν από διαφορετικές πηγές και από διαφορετικό δείγμα, σχηματοποιούν τις πολιτικές τάσεις και τους κομματικούς συσχετισμούς ανάμεσα στους μαθητές κατά τη διάρκεια της περιόδου έντονης κομματικοποίησης στα σχολεία.

³⁵⁴ Μετά τις εκλογές, οι *Μαθητικοί Ορίζοντες*, όργανο των μαθητών της ΚΝΕ, ανέφερε: «Τους κανονισμούς που μας ήθελαν φυσιολάτρες για δένδροφυτεύσεις τους θυμόμαστε. Τα μέτρα της Δεξιάς στραγγάλιζαν τα δικαιώματά μας στη μόρφωση. Αναγνωρίζουμε ακόμα τα δακτυλικά της αποτυπώματα. Της το δείξαμε και με τις εκλογές». (*Μαθητικοί Ορίζοντες*, τχ. 21-22, Οκτώβριος-Νοέμβριος 1983, σ. 8.)

³⁵⁵ Επιστολή της Επιτροπής Νεολαίας του ΠΑΣΟΚ, 23.9.1983, Αθήνα, σ. 12. (Αρχειο ΕΚΟΝ Ρήγας Φεραίος-ΑΣΚΙ.)

³⁵⁶ *Βραδυνή*, φύλ. 20.306, 24.10.1983, σ. 5. *Μαθητική Πορεία*, τχ. 32, Οκτώβριος-Νοέμβριος 1983, σ. 4. Ο Ν. Χατζηνικολάου, παρότι δεν αρνούταν ότι πολιτικός φορέας της ΜΑΚΙ είναι η ΝΔ, σε συνέντευξή του στο περιοδικό *Αντί* τόνιζε ότι η δήλωσή του στο περιθώριο συγκέντρωσης της ΝΔ στη Θεσσαλονίκη ήταν η εξής: «Αφιερώνω τη νίκη της ΜΑΚΙ, της φιλελεύθερης άποψης στις μαθητικές εκλογές, στη συγκέντρωση της Θεσσαλονίκης, τη συγκέντρωση του μεγάλου φιλελεύθερου αστικού χώρου». (*Αντί*, τχ. 245, 11.11.1983, σ. 21.) Η συγκεκριμένη ανοιχτή συγκέντρωση ήταν μία από τις δεκάδες που πραγματοποίησε η ΝΔ και η ΟΝΝΕΔ πριν και μετά τις ευρωεκλογές του Ιουνίου του

Σχολιάζοντας τη στάση της ΜΑΚΙ, η *Μαθητική Πορεία* επισήμαινε ότι αν και η δεξιά οργάνωση κατακρίνει την κομματικοποίηση, ουσιαστικά με τον τρόπο της την επικροτεί, παραθέτοντας προς επίρρωση μια σειρά από περιστατικά όπου μακίτες επιτέθηκαν σε «προοδευτικούς»-«δημοκράτες» υποψήφιους, παρόλο που η ΜΑΚΙ ισχυριζόταν ότι δικά της μέλη ήταν αυτά που προπηλακίσθηκαν και χτυπήθηκαν από μέλη άλλων παρατάξεων.³⁵⁷

Όσον αφορά τα αποτελέσματα των εκλογών, και οι τρεις μεγάλες μαθητικές παρατάξεις (ΠΑΜΚ, ΜΑΚΙ και ΚΝΕ) δήλωναν νικήτριες, ενώ οι δυνάμεις του Ρήγα Φεραίου αναγόρευαν ως πρώτη δύναμη τους ανεξάρτητους υποψήφιους, διακηρύσσοντας παράλληλα την ανάγκη της αποστασιοποίησης του μαθητικού κινήματος από τον κομματικό έλεγχο. Επίσης, η μαθητική επιτροπή του ΚΣ του Ρήγα επισήμαινε ότι το ποσοστό της ΜΑΚΙ σημείωσε άνοδο σε σχέση με τις εκλογές του 1982 και καλούσε το μαθητικό κίνημα να την απομονώσει.³⁵⁸

Το σκηνικό κομματισμού στα σχολεία επαναλήφθηκε και τον επόμενο χρόνο (1984), με τους υποψήφιους-μέλη των κομματικών παρατάξεων να αντιπαρατίθενται σε υψηλούς τόνους επιδιώκοντας να κερδίσουν την ψήφο των συμμαθητών τους. Φυλλάδια με τις θέσεις τους και ψηφοδέλτια με «σταυρωμένα» ονόματα υποψηφίων κυκλοφόρησαν οι παρατάξεις στο πλαίσιο του προεκλογικού αγώνα, ενώ και πάλι δεν έλειψαν οι διαξιφισμοί, απόρροια του κομματικού φανατισμού, κυρίως μεταξύ των μελών της ΠΑΜΚ, της ΜΑΚΙ και της ΚΝΕ. Βίαια περιστατικά σε σχολεία προκλήθηκαν και από μαθητές-μέλη του νεοσύστατου εθνικιστικού κόμματος Εθνική Πολιτική Ένωση (ΕΠΕΝ), όταν συγκρούστηκαν με μαθητές της ΚΝΕ.³⁵⁹

1984, και οι οποίες σηματοδότησαν τη «δυναμική παρέμβαση της ΝΔ ως οργανωμένης πολιτικής δύναμης», που είχε τη δυνατότητα να κινητοποιεί μεγάλες μάζες οπαδών της. (Μπρατάκος Α., *ό.π.*, σ. 348.) Ένα χρόνο αργότερα, στις μαθητικές εκλογές του 1984, ο επίτιμος πλέον πρόεδρος της ΝΔ, Ε. Αβέρωφ, θεωρούσε δεδομένη τη νίκη της ΜΑΚΙ στις μαθητικές εκλογές και συνέχισε την ΟΝΝΕΔ για την εμπύχωση και την οργάνωση που παρείχε στους μαθητές. (*Ελευθεροτυπία*, 24.10.1984, σ. 19.)

³⁵⁷ *Μαθητική Πορεία*, τχ. 32, Οκτώβριος-Νοέμβριος 1983, σ. 6-7. Βλ. και *Θούριος*, φύλ. 180, Νοέμβριος 1983, σ. 9.

³⁵⁸ «Εκτίμηση των μαθητικών εκλογών», Μαθητική Επιτροπή του ΚΣ (Αρχειό ΕΚΟΝ Ρήγας Φεραϊός-ΑΣΚΙ). Βλ. και δηλώσεις του μέλους του ΚΣ του Ρήγα Θάνου Χατζόπουλου στο *Αντί* (τχ. 245, 11.11.1983, σ. 21).

³⁵⁹ Η ΕΠΕΝ ιδρύθηκε στις 29 Ιανουαρίου 1984 από τον έγκλειστο στις φυλακές δικτάτορα Γεώργιο Παπαδόπουλο και τον Ιούνιο συμμετείχε στις ευρωεκλογές λαμβάνοντας ποσοστό 2,29%. Τον Σεπτέμβριο του ίδιου χρόνου έκανε τα πρώτα της βήματα και η νεολαία της ΕΠΕΝ με επικεφαλής τον Νίκο Μιχαλολιάκο, τον οποίον σύντομα διαδέχθηκε ο Μάκης Βορίδης. (Παπαδημητρίου Δέσποινα, «Άκρα Δεξιά», *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80*, *ό.π.*, σ. 17-19.) Η δράση της νεολαίας συνεχίστηκε περίπου μέχρι το 1989, όπου και άρχισε η συρρίκνωσή της μετά την παραίτηση του Γ. Παπαδόπουλου. Η δυναμική της στα σχολεία δεν ήταν σημαντική κατά τη διάρκεια της πενταετίας, ωστόσο οι βίαιες τακτικές των μελών της –τουλάχιστον στις μαθητικές εκλογές του 1984– έφεραν το

Το τέλος των εκλογών βρήκε τις παρατάξεις να παρουσιάζουν ξανά αντικρουόμενα αποτελέσματα και να ερίζουν για το ποια μαθητική οργάνωση κατέκτησε την πλειοψηφία των εδρών στα δεκαπενταμελή συμβούλια των σχολείων. Η συνεχώς κλιμακούμενη ένταση της κομματικοποίησης των μαθητικών εκλογών αντικατοπτριζόταν και στα ρεπορτάζ των φύλλων των «κομματικών» εφημερίδων, τα οποία έκλιναν προς τη μία ή την άλλη μαθητική παράταξη ανάλογα με την ιδεολογική τοποθέτησή τους. Το δίπολο «Δεξιά-Αριστερά» εξακολουθούσε να αποτελεί το κεντρικό σημείο του πολιτικού διαλόγου μεταξύ των ενταγμένων σε παρατάξεις μαθητών, με αποτέλεσμα να μεταφέρεται στα σχολεία η συνθηματολογία και η ρητορική που κυριαρχούσαν στην κεντρική πολιτική σκηνή.³⁶⁰

Πιο συγκεκριμένα, το ΠΑΣΟΚ επένδυε ακόμα στην «αλλαγή» και τη ρήξη με την πολιτική της συντήρησης, επομένως και η ΠΑΜΚ έκανε λόγο για «θριαμβευτική νίκη στις δυνάμεις της δημοκρατίας και της αλλαγής».³⁶¹ Στο χώρο της παραδοσιακής Αριστεράς, το ΚΚΕ, αν και ακόμα ευθυγραμμισμένο με την αντιδεξιολογική, επιστράτευε πλέον το σύνθημα της «ουσιαστικής αλλαγής», θέλοντας έτσι να διαχωρίσει τη σχέση του με το ΠΑΣΟΚ.³⁶²

Την καταγραφή της πολιτικής τάσης της μαθητικής νεολαίας μέσω των εκλογών προς όφελός της επιχειρούσε και η ΝΔ, η οποία μετά την ανάληψη της προεδρίας της από τον Κωνσταντίνο Μητσοτάκη (Σεπτέμβριος 1984), χάρασσε έναν ακραιφνώς φιλελεύθερο προσανατολισμό,³⁶³ ακολουθώντας το διαρκώς αναπτυσσόμενο από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 διεθνές ρεύμα των νεοφιλελεύθερων ιδεών, με πρωτοπόρους τον Ρόναλντ Ρέιγκαν στις ΗΠΑ και την Μάργκαρετ Θάτσερ στη Μεγάλη Βρετανία.

Τη σφοδρή κομματικοποίηση στα σχολεία καταδίκασε από την πλευρά του ο Ρήγας Φεραίος, ο οποίος σημείωνε ότι η οξεία αντιπαράθεση των μαθητών με κομ-

ακροδεξιό κόμμα στο προσκήνιο. Για τα επεισόδια βλ. *Ελευθεροτυπία*, φύλ. 2.765, 13.10.1984, σ. 21 και *Τα Νέα*, φύλ. 11.974, 23.10.1984, σ. 3.

³⁶⁰ Στη σημειολογία των εκλογών, όπως αποτυπωνόταν μέσω των εφημερίδων, αυτό το δίπολο ήταν έντονα διακριτό, με παρεμφερή εννοιολογικά σχήματα: «αλλαγή-απαλλαγή», «δημοκράτες-συντηρητικοί», «σοσιαλμαρξιστές/ερυθροπράσινοι-τραμπούκοι».

³⁶¹ *Τα Νέα*, φύλ. 11.974, 23.10.1984, σ. 3.

³⁶² Όπως τονίζοταν σε ανακοίνωση του γραφείου του ΚΣ της ΚΝΕ μετά το πέρας των μαθητικών εκλογών: «Τα μέλη και οι φίλοι της ΚΝΕ αναδείχθηκαν σε πρώτη δύναμη κερδίζοντας 1 στις 3 θέσεις των μαθητικών συμβουλίων [...]. Τα αποτελέσματα των εκλογών δείχνουν πως η μεγάλη πλειοψηφία των μαθητών θέλει ουσιαστική αλλαγή για να αντιμετωπιστούν τα σημερινά οξυμμένα προβλήματα και απορρίπτει τις επιλογές της ΝΔ, που με κάθε τρόπο, ακόμα και με την ανοιχτή τρομοκρατία, προσπαθεί να περάσει στους μαθητές». (*Ριζοσπάστης*, φύλ. 3.048, 23.10.1984, σ. 11.)

³⁶³ Για τις νέες φιλελεύθερες αρχές της ΝΔ, όπως διαμορφώνονταν μετά την ανάδειξη του Κ Μητσοτάκη στην προεδρία της, βλ. Μπρατάκος Α., *ό.π.*, σ. 393-5.

ματικούς όρους περιθωριοποιούσε την πλειοψηφία των ανένταχτων-ανεξάρτητων υποψηφίων που κατέρχονταν στις μαθητικές εκλογές,³⁶⁴ συμβάλλοντας έτσι στην αποπολιτικοποίηση των μαθητών.³⁶⁵ Την ίδια άποψη συμμεριζόταν και η Επαναστατική Κίνηση Αριστερών Μαθητών (ΕΚΑΜ), μια νεοσύστατη μαθητική οργάνωση που έκανε την εμφάνισή της στις εκλογές του 1984 και η οποία υποστήριζε ότι οι μαθητικές παρατάξεις «έχουν αδρανοποιήσει το μαθητικό κίνημα και ενδιαφέρονται μόνο για τα ποσοστά στα μαθητικά συμβούλια».³⁶⁶

Το ζήτημα της κομματικοποίησης των μαθητών προβλημάτιζε όμως και την κυβέρνηση, καθώς έβλεπε ότι δεν μπορούσε να την ελέγξει. Στις 13 Δεκεμβρίου 1984 μετά από συλλαλητήριο που πραγματοποίησαν φοιτητές, σπουδαστές και μαθητές στο κέντρο της Αθήνας, με κύριο αίτημά τους την αύξηση των δαπανών για την παιδεία, ο υπουργός Παιδείας Α. Κακλαμάνης καταφέρθηκε εναντίον των κομματικών παρεμβάσεων στα σχολεία μιλώντας για «χυδαίο κομματισμό που δεν έχει καμία σχέση με την πολιτικοποίηση». Προσκάλεσε επίσης όλα τα κόμματα να καθίσουν «όλοι μαζί γύρω από ένα τραπέζι» και να συζητήσουν με καλή πίστη για τη διευθέτηση του προβλήματος, «τώρα μάλιστα που μπαίνουμε σε προεκλογική περίοδο» –εννοώντας τις εθνικές εκλογές που θα επακολουθούσαν σε έξι μήνες.³⁶⁷ Δίχως να είναι δυνατόν να εξακριβωθεί αν η στάση του υπουργού εμφορούνταν από την ειλικρινή ευαισθησία απέναντι στο φαινόμενο της οξυμμένης κομματικοποίησης στα σχολεία³⁶⁸ ή αν την επέβαλε το κυβερνητικό και κομματικό συμφέρον, δεν μπορεί να αμεληθεί η χρονική στιγμή που επέλεξε να τοποθετηθεί για τους κινδύνους που επέσειε η επιδρομή των κομμάτων στα σχολεία. Όπως γίνεται εύκολα αντιληπτό, το ΠΑΣΟΚ δεν το συνέφερε να υπάρχουν εντάσεις στην κοινωνία εν όψει εκλογών, ιδιαίτερα μάλιστα σε ένα τόσο ευαίσθητο κοινωνικό χώρο, όπως τα σχολεία, παρόλο που με όλη την προηγούμενη στάση του είχε συμβάλει και αυτό στη διόγκωση της κομματικοποίησης.

³⁶⁴ Είναι ανέφικτο να ειπωθεί με ακρίβεια σε τι ποσοστό κυμαινόταν η συμμετοχή των ενταγμένων μαθητών στα μαθητικά όργανα. Το ίδιο ισχύει και για την εξακρίβωση των κριτηρίων – προσωπικών ή κομματικών – βάσει των οποίων ψήφισαν οι μαθητές. Ωστόσο, παρά το αδιαμφισβήτητο έντονο κλίμα κομματικοποίησης του θεσμού των μαθητικών εκλογών, δεν υπερίσχυαν πάντα τα κομματικά κριτήρια για την επιλογή των υποψηφίων. Αυτό καταδεικνύουν και δημοσιεύματα της εποχής, σε εφημερίδες, σχολικά –ακόμα και κομματικά– έντυπα.

³⁶⁵ *Θούριος*, φύλ. 193, 15.11.1984, σ. 26. «Μαθητικές εκλογές 1984. Ποιος θα βγει κερδισμένος 1984;», *Αυγή*, 21.10.1984.

³⁶⁶ *Μαθητική Πρωτοβουλία*, τχ. 3, 11.2.1984, σ. 2, 7.

³⁶⁷ *Εθνος*, 14.12.1984, σ. 16.

³⁶⁸ Ο Α. Κακλαμάνης, πάντως, είχε προβεί σε παρόμοιες δηλώσεις και παλαιότερα. Βλ. «Όχι κομματικές δραστηριότητες μέσα στα σχολεία», *Τα Νέα*, 11.3.1983, σ. 11. «Παραδέχεται η κυβέρνηση ότι η κομματικοποίηση των νέων έγινε πρόβλημα», *Η Βραδυνή*, 14.10.1983, σ. 5.

Τρία χρόνια μετά την πρώτη μαθητική εκλογική αναμέτρηση της περιόδου της «αλλαγής», δύο ήταν οι παράμετροι που εξηγούσαν εν πολλοίς τη μεγάλη ανάμειξη των κομμάτων στις μαθητικές εκλογές των δημοσίων αλλά και των ιδιωτικών σχολείων.³⁶⁹ Πρώτον, τα αποτελέσματα των μαθητικών εκλογών συνιστούσαν για τα κόμματα μια αρκετά αντιπροσωπευτική απεικόνιση της εκλογικής συμπεριφοράς του εκλογικού σώματος, αφού με την καθιέρωση της ψήφου στα 18 οι μαθητές σύντομα θα αποκτούσαν δικαίωμα ψήφου στις εθνικές εκλογές, ενώ και οι μαθητικές παρατάξεις λογίζονταν υποσύνολα των πολιτικών δυνάμεων. Δεύτερον, το σχολείο συνιστούσε πρωταρχικό χώρο ένταξης των μαθητών σε κομματικούς φορείς που κατά πάσα πιθανότητα θα καθόριζαν και τις μελλοντικές πολιτικές τους επιλογές. Με άλλα λόγια, το σχολείο ήταν πλέον το πρώτο βήμα για την ένταξη των νέων στα κόμματα, τείνοντας με αυτό τον τρόπο να αντικαταστήσει σε αυτή τη άτυπη λειτουργία το πανεπιστήμιο, το οποίο μέχρι τότε ήταν ο κατεξοχήν χώρος πολιτικοποίησης και κομματικοποίησης των νέων.³⁷⁰

Οι μαθητικές εκλογές των επόμενων δύο χρόνων (1985 και 1986) θα κινηθούν και αυτές σε έντονα κομματικούς-πολωτικούς ρυθμούς, εναρμονισμένους με τις ταλαντώσεις του εκκρεμούς «Δεξιά-Αριστερά». Οι κομματικές αντιμαχίες και οι διαφωνίες για τα αποτελέσματα των μαθητικών εκλογών θα είναι και πάλι κυρίαρχες, με την ειδοποιό διαφορά ότι στις εκλογές του 1985 ήταν η πρώτη φορά που περισσότερες από μία παρατάξεις ομονόησαν για τα πρωτεία στις προτιμήσεις των μαθητών. Πέραν λοιπόν της ΜΑΚΙ, που όπως ήταν αναμενόμενο αυτοανακηρύχθηκε νικήτρια των εκλογών, ο Ρήγας Φεραίος έκανε την ίδια εκτίμηση, αιτιολογώντας την άνοδο της δεξιάς μαθητικής παράταξης στην οργανωτική της αποτελεσματικότητα.³⁷¹ Την ενίσχυση των ποσοστών της ΜΑΚΙ δεν αμφισβητούσαν ούτε οι

³⁶⁹ Οι εκλογές δεν είχαν κομματικό χαρακτήρα μόνο στην περίπτωση των δημοσίων σχολείων, αλλά και στα ιδιωτικά. Για παράδειγμα, μαθητής του Κολλεγίου Αθηνών με άρθρο του τον Δεκέμβριο του 1983 στα *Νέα του Κολλεγίου* ανέφερε σχετικά με την ατμόσφαιρα που κυριάρχησε κατά τη διάρκεια των μαθητικών εκλογών: «Φέτος [1983], οι εκλογές έγιναν πάλι υπό το άστρο της κομματικοποίησης. [...] Η κομματικοποίηση μας έχει γίνει πλέον συνήθεια, ρουτίνα» (φύλ 1, χρόνος 16ος, 22.12.1983, σ. 2).

³⁷⁰ Την ευθεία διασύνδεση της στρατολόγησης των μαθητών στις κομματικές παρατάξεις με την πολιτική τους διαμόρφωση και συνέχεια φανερώνουν οι δηλώσεις του προέδρου της ΟΝΝΕΔ το 1985 Βαγγέλη Μειμαράκη: «Η ΜΑΚΙ είναι η ανανέωση της ΟΝΝΕΔ. Είναι τα παιδιά εκείνα που μάχονται για ελευθερία, δημοκρατία και για καλύτερες συνθήκες σπουδών, εναντίον στην κυβερνητική πολιτική που έχει εξαθλιώσει την παιδεία. Είναι τα παιδιά εκείνα που αύριο θα επανδρώσουν τη ΔΑΠ». (*Ελεύθερος Τύπος*, φύλ. 758, 11.10.1985, σ. 16.)

³⁷¹ «Θέμα: εκλογικός απολογισμός-προοπτικές στη μαθητική δουλειά», σημείωμα για μαθητικές εκλογές. (Αρχείο ΕΚΟΝ Ρήγας Φεραίος-ΑΣΚΙ.) Λεπτομερής αναφορά στους λόγους της εκλογικής ανόδου της ΝΔ και της νεολαίας της (φοιτητές και μαθητές) μετά το 1985 βλ. σ. 424-426, στο Μέρος Γ' της διατριβής.

υπόλοιπες παρατάξεις (ΠΑΜΚ³⁷² και ΚΝΕ), με το ΚΣ μάλιστα της ΚΝΕ να αναφέρει σε κείμενό του με τα συμπεράσματά των εκλογών ότι η ΜΑΚΙ συγκέντρωσε το 29,9% των θέσεων στα δεκαπενταμελή μαθητικά συμβούλια έναντι 29.1% της ΚΝΕ και 20,3% της ΠΑΜΚ, αποδίδοντας αυτή την εξέλιξη στην «αυξανόμενη δυσαρέσκεια των μαθητών απέναντι στην κυβερνητική πολιτική» και «την τεράστια κινητοποίηση όλων των δυνάμεων της ΝΔ».³⁷³

Ένα ακόμα σημείο αναφοράς των μαθητικών εκλογών του 1985 ήταν και η παρουσία της Μαθητικής Ελληνικής Αγωνιστικής Κίνησης (ΜΕΑΚ), μαθητικής παράταξης του Ενιαίου Εθνικιστικού Κινήματος (ΕΝΕΚ), το οποίο όπως και η ΕΠΕΝ πρέσβευε εθνικιστικές-ακροδεξιές αρχές. Σύμφωνα μάλιστα με ανακοίνωσή της, η ΜΕΑΚ διπλασίασε τη δύναμή της συγκριτικά με τις μαθητικές εκλογές του 1984,³⁷⁴ όπου και πρωτοεμφανίστηκε εκλέγοντας 43 μέλη στα δεκαπενταμελή μαθητικά συμβούλια.³⁷⁵

Λίγες μέρες μετά την ολοκλήρωση των μαθητικών εκλογών για τη σχολική χρονιά 1986-7,³⁷⁶ το πρόβλημα –πλέον– του κομματισμού στα σχολεία γινόταν πεδίο αντιπαράθεσης στην αίθουσα του Κοινοβουλίου μεταξύ του νέου υπουργού Παιδείας Αντώνη Τρίτση (είχε αναλάβει καθήκοντα στις 25 Απριλίου 1986) και βουλευτών της αντιπολίτευσης.

Οι βουλευτές της ΝΔ κατηγόρησαν το ΠΑΣΟΚ ότι εξέθρεψε τον κομματισμό στα σχολεία,³⁷⁷ ενώ ο Α. Τρίτσης τους κατηγόρησε για υποκριτική συμπεριφορά. Προσυπέγραφε πάντως το πόσο «εγκληματικός» ήταν ο κομματισμός, «ειδικά στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση» και πρότεινε στα κόμματα να καταργήσουν τις μαθητικές τους παρατάξεις, καθώς μετά την έκδοση του μαθητικού κανονισμού το

³⁷² Ο Αγωνιστής υποστήριζε ότι η ΠΑΜΚ εξελέγη πρώτη σε ψήφους, αυξάνοντας το ποσοστό της κατά 1% σε σχέση με το 1984, ενώ τη δεύτερη θέση κατέλαβε η ΜΑΚΙ, με αύξηση του ποσοστού της κατά 2%. («Οι μαθητές μπροστά στη συγκυρία», *Αγωνιστής*, τχ. 199, 1.11.1985.)

³⁷³ «Ορισμένα συμπεράσματα και εκτιμήσεις του γραφείου του ΚΣ από τις μαθητικές εκλογές 1985», 7 Νοεμβρίου 1985, Αρχείο Νίκου Κακαγιάννη-ΕΛΙΑ. Επισημαίνεται βέβαια ότι τα παραπάνω συμπεράσματα έρχονται σε αντίθεση με την ανακοίνωση του ΚΣ της ΚΝΕ στις 23 Οκτωβρίου, την επόμενη των εκλογών για τα δεκαπενταμελή, που έδινε ποσοστό στους κνίτες μαθητές 31,1% έναντι 30,5% της ΜΑΚΙ (βλ. Παράρτημα 1), αναφέροντας ότι «ένας στους τρεις μαθητές που εκλέχθηκε υποστηρίχθηκε από την ΚΝΕ, πράγμα που επιβεβαιώνει την εκπληκτική δύναμη της πολιτικής της πραγματικής αλλαγής». (*Ελευθεροτυπία*, φύλ. 3.074, 23.10.1985, σ. 14.)

³⁷⁴ *Ελευθεροτυπία*, φύλ. 3.074, 23.10.1985, σ. 14.

³⁷⁵ ΜΕΑΚ, ομώνυμο περιοδικό της Μαθητικής Ελληνικής Αγωνιστικής Κίνησης, Δεκέμβριος 1984, σ. 3.

³⁷⁶ Οι εκλογές για τα πενταμελή συμβούλια των τμημάτων πραγματοποιήθηκαν στις 21 Οκτωβρίου και για τα 15μελή των σχολείων στις 31 Οκτωβρίου.

³⁷⁷ Βλ. ομιλία Β. Κοντογιαννόπουλου (*Πρακτικά της Βουλής*, Συνεδρίαση ΚΕ΄, 18 Νοεμβρίου 1986, σ. 1.135) και Α. Κανελλόπουλου (*Στο ίδιο*, σ. 1.158).

1982, οι μαθητές μπορούσαν να εκφραστούν ελεύθερα μέσω των εκλεγμένων αντιπροσωπευτικών σωμάτων τους και δεν χρειάζονταν πλέον τις παρατάξεις όπως τα πρώτα μεταπολιτευτικά χρόνια.³⁷⁸

Αυτό το ενδεχόμενο δεν έβρισκε σε καμία περίπτωση σύμφωνο το ΚΚΕ, το οποίο διά στόματος του βουλευτή του Κώστα Κάππου χαρακτήριζε την πρόταση-πρόθεση Τρίτση για κατάργηση των μαθητικών παρατάξεων,³⁷⁹ συνεπώς και την διαπραγματευσή της με τη ΝΔ, ως «πρωτοφανή» και την παρομοίαζε με την εγκύκλιο 1010/1965 του Γ. Παπανδρέου.³⁸⁰

Τα σχέδια του υπουργού συνάντησαν και την άμεση αντίδραση των μαθητικών νεολαίων, οι οποίες με ανακοινώσεις τους εξέθεσαν τις απόψεις τους για το θέμα: Η ΠΑΜΚ τόνιζε ως αναγκαία τη δράση των παρατάξεων, «αφού τα προβλήματα των μαθητών και των σχολείων είναι πολιτικά», και καλούσε τον υπουργό να συναντηθεί μαζί τους· η ΜΑΚΙ χαρακτήριζε την πρόταση του Α. Τρίτση «εκδήλωση πανικού» και ανειλικρινή λόγω της αποδυνάμωσης της νεολαίας του ΠΑΣΟΚ σε σχολεία και πανεπιστήμια· η ΚΝΕ θεωρούσε ότι οι υπουργικές θέσεις εντάσσονται στην προσπάθεια «παραπλάνησης του λαού και της νεολαίας» και αποσκοπούν στην ανεμπόδιστη εφαρμογή της κυβερνητικής επιλογής· ενώ η ΕΚΟΝ Ρήγας Φεραίος έκανε λόγο για «ολοκλήρωση του σκηνικού της υποκρισίας» από πλευράς της κυβέρνησης και πρότεινε την από κοινού προσπάθεια των πολιτικών δυνάμεων για την αντιμετώπιση φαινομένων κομματικοποίησης στα σχολεία.³⁸¹

Παρά το γεγονός ότι τελικά δεν υπήρξε κάποια πολιτική ενέργεια για την αντιμετώπιση της κομματικοποίησης, στις μαθητικές εκλογές του 1987 αρχίζει να διακρίνεται μια ύφεση του συγκρουσιακού-πολωτικού κλίματος στα σχολεία. Η εξέλιξη αυτή μπορεί να διερευνηθεί λαμβάνοντας υπόψη ότι η άκρατη κομματικοποίηση απομάκρυνε όλο και περισσότερους μαθητές από την ενασχόλησή τους με τα

³⁷⁸ Ο Α. Τρίτσης τόνιζε συγκεκριμένα ότι οι μαθητικές παρατάξεις λειτουργούν «ενάντια στη δημοκρατική λειτουργία του χώρου και ενάντια στη δημοκρατική διάπλαση των μαθητών και των πολιτών της αύριο». (*Πρακτικά της Βουλής*, ό.π., σ. 1.177.)

³⁷⁹ Ο Α. Τρίτσης θα επαναλάβει την πρότασή του προς τα κόμματα για κατάργηση των μαθητικών παρατάξεων στο χώρο της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης με ανοικτή επιστολή του στις 2 Δεκεμβρίου 1986 προς τους αρχηγούς των κομμάτων (ΝΔ, ΔΗΑΝΑ, ΚΚΕ και ΚΚΕ εσωτ.), επεξηγώντας ότι: «Οι μαθητικές παρατάξεις στην δευτεροβάθμια εκπαίδευση έχουν αποδειχθεί καταστροφικές τόσο για τη λειτουργία των μαθητικών κοινοτήτων όσο και για τη δημοκρατική διαπαιδαγώγηση της νεολαίας αλλά και την καλλιέργεια του ελεύθερου στοχασμού». (*Αντώνη Τρίτση ανέκδοτα κείμενα για την παιδεία*, επιμέλεια: Μοσχόπουλος Γεώργιος, Μπουζάκης Σήφης, Gutenberg, Αθήνα 2005, σ. 59).

³⁸⁰ *Πρακτικά της Βουλής*, Συνεδρίαση ΚΕ', 18 Νοεμβρίου 1986, σ. 1.167.

³⁸¹ Βλ. *Μεσημβρινή*, 20.11.1986, σ. 19 και «Όχι, λένε οι μαθητές στον Τρίτση», *Πρώτη*, 20.11.1986.

κοινά,³⁸² αλλά και τις ευρύτερες πολιτικές-κοινωνικές αλλαγές που είχαν αρχίσει να συντελούνται, έχοντας ως αφετηριακό σημείο τις εθνικές εκλογές του 1985 (2 Ιουνίου). Ειδικότερα, η υιοθέτηση νέας οικονομικής πολιτικής από τη νέα κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ για τη διετία 1985-1987, η οποία ενείχε περιοριστικά χαρακτηριστικά και κινούνταν μακριά από την παροχολογία της πρώτης περιόδου (1981-4), διάψευσε σε μεγάλο βαθμό τις κοινωνικές προσδοκίες για την επίτευξη της «αλλαγής», ενώ η οπισθοχώρηση από ακραίες αριστερόστροφες αντιευρωπαϊκές και αντιαμερικάνικες απόψεις που απηχούσε το πολιτικό πρόγραμμά του ΠΑΣΟΚ πριν το 1981, συντέλεσε στη διάρρηξη του αντιδεξιού κοινωνικού μετώπου που είχε δημιουργηθεί με την άτυπη σύμπραξη του ΚΚΕ.

Η αλλαγή εξ άλλου του κλίματος στα σχολεία κατά τη διετία 1987-1988 αποτυπωνόταν και στον τρόπο περιγραφής των εφημερίδων για τις μαθητικές εκλογές, με τους πηχυαίους διχαστικούς τίτλους και τα μακροσκελή ρεπορτάζ να έχουν ατονήσει σημαντικά. Από το 1989, με τη χώρα να βρίσκεται σε περιδίνηση εξ αιτίας μιας πολύπλευρης κοινωνικής και πολιτικής κρίσης, παύει η οποιαδήποτε κομματική αναφορά του Τύπου στις μαθητικές εκλογές.³⁸³

Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση 1985: ο νόμος «αντι-309»

Τον Ιανουάριο του 1984, το υπουργείο Παιδείας δημοσιοποίησε το προσχέδιο νόμου για τη «Δομή και λειτουργία της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και άλλες διατάξεις», με την ψήφιση του οποίου θα ολοκληρωνόταν το θεσμικό πλαίσιο των τριών βαθμίδων της εκπαίδευσης –είχαν προηγηθεί τα δύο νομοθετήματα για την τριτοβάθμια εκπαίδευση: ο Ν. 1268/1982 για τη «Δομή και λειτουργία των Ανώτατων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων» και ο Ν. 1404/1983 για τη «Δομή και λειτουργία των Τεχνολογικών Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων».

³⁸² Η άρνηση της συμμετοχής των μαθητών στις μαθητικές κοινότητες διατυπώνεται με ευκρίνεια μέσα από τις γραμμές ανεξάρτητων μαθητικών περιοδικών της εποχής. Βλ. ενδεικτικά αποσπάσματα από το *Μαθητικό Πρωτοποριακό Τετράδιο* (τχ. 1, Απρίλης-Μάης 1986, σ. 3): «Αποψη μας είναι ότι οι μαθητικές κοινότητες σωστά θεσπίστηκαν από την πολιτεία αλλά η σημερινή εικόνα που παρουσιάζουν δεν είναι θεμιτή, πράγμα που θα μπορούσε να γίνει, αν δεν υπήρχε αυτή η προσπάθεια από μερικούς για “κομματικοποίηση των πάντων”». Επίσης, στο *Εμείς, Εσείς και Αυτοί* («Μαθητικές Κοινότητες, Σημερινή κατάσταση-προβλήματα-προοπτικές, φύλ. 1, Μάρτιος 1985): «Σήμερα στις μαθητικές κοινότητες κυριαρχεί ο ωχαδελφισμός και η αδιαφορία, η απολιτικοποίηση και η κομματικοποίηση και είναι αυτές οι αιτίες που τις οδηγούν στο περιθώριο και στην αποτυχία τους ως θεσμό».

³⁸³ Αναλυτικά για την περίοδο 1988-1990 και την επίδρασή της στην πορεία του μαθητικού κινήματος και των σχέσεων των μαθητών με τα κόμματα βλ. στο Κεφάλαιο Γ' (σ. 167) αυτού του μέρους της διατριβής.

Η κοινοποίηση του προσχεδίου από το υπουργείο αποσκοπούσε στο να καταδείξει τα νέα πολιτικά ήθη που επέφερε η «αλλαγή», προωθώντας τη συμμετοχή των κοινωνικών φορέων στη συν-διαμόρφωση των θεσμών. Καλούσε λοιπόν όλα τα μέλη της εκπαιδευτικής κοινότητας (καθηγητές, γονείς, μαθητές και όποιον άλλο ενδιαφερόμενο) να μελετήσουν το προσχέδιο και στη συνέχεια να καταθέσουν τις προτάσεις τους.

Η ανταπόκριση σε αυτή την πρόσκληση ξεπέρασε «κάθε αισιόδοξη πρόβλεψη»,³⁸⁴ με τους εκπαιδευτικούς φορείς να προχωρούν σε ορισμένες επισημάνσεις, επιδοκιμάζοντας πάντως σε γενικές γραμμές «τη νέα, προοδευτική και δημοκρατική φιλοσοφία και αντίληψη»³⁸⁵ που απέπνεε το σύνολο του νομοσχεδίου. Από τη μεριά των μαθητών, οι προσκείμενοι στην ΚΝΕ μαθητές, εκμεταλλευόμενοι το καλά οργανωμένο κομματικό δίκτυο της οργάνωσης στα σχολεία, προχώρησαν σε γενικές συνελεύσεις και τοπικές συσκέψεις με τη συμμετοχή καθηγητών και γονιών, διαμορφώνοντας συλλογικά τις προτάσεις τους προς το υπουργείο.³⁸⁶

Η διαδικασία της συζήτησης του προσχεδίου κράτησε περίπου ένα χρόνο και το διαμορφωμένο νομοσχέδιο για την πρωτοβάθμια εκπαίδευση κατατέθηκε στη Βουλή στις 5 Φεβρουαρίου 1985. Το νομοσχέδιο αποστάληκε και στις ομοσπονδίες των καθηγητών, οι οποίες προς μεγάλη τους έκπληξη διαπίστωσαν ότι ελάχιστες από τις αλλαγές που είχαν εισηγηθεί, είχαν ενταχθεί στη νέα μορφή του νομοσχεδίου. Διεμήνυσαν λοιπόν στο υπουργείο ότι ήταν αποφασισμένες να προβούν ακόμα και σε κινητοποιήσεις σε περίπτωση που δεν γίνονταν αποδεκτές οι προτάσεις τους.

Τη δυσαρέσκειά τους για τις ενέργειες του υπουργείου εξέφρασαν και οι μαθητές, κάνοντας λόγο για αγνόηση των απόψεών τους από τον υπουργό.³⁸⁷ Θέλοντας να αντικρούσει τις κατηγορίες που του προσάπτονταν για παράκαμψη του διαλόγου κατά τη διαμόρφωση του νομοσχεδίου, ο υπουργός Παιδείας Α. Κακλαμάνης δήλωσε ότι «καμία από τις συνδικαλιστικές οργανώσεις των εκπαιδευτικών και

³⁸⁴ Εισηγητική έκθεση του σχεδίου νόμου «Δομή και λειτουργία της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και άλλες διατάξεις», Περίοδος Δ΄ Προεδρευόμενης Δημοκρατίας, Σύνοδος Α΄ από 17-6-1985 μέχρι 3-10-1986, ΥΠΕΠΘ, Αθήνα, σ. 1.

³⁸⁵ *Διδασκαλικό Βήμα*, [συνδικαλιστικό όργανο της Διδασκαλικής Ομοσπονδίας Ελλάδας (ΔΟΕ)], φύλ. 961, Φλεβάρης 1985, σ. 1. Η αντίστοιχη άποψη της ΟΛΜΕ για το προσχέδιο διατυπωνόταν στο *Μηνιαίο Πληροφοριακό Δελτίο* της (τχ. 564, Ιανουάριος 1984, σ. 3): «Το προσχέδιο νόμου, που δόθηκε στη δημοσιότητα από το υπουργείο Παιδείας, αποτελεί ένα πλαίσιο που εξασφαλίζει τη δυνατότητα, ώστε στα πλαίσια του δημοκρατικού διαλόγου, να διαμορφωθούν τελικά οι θέσεις εκείνες που θα μας οδηγήσουν σε ένα σύγχρονο, δημοκρατικό και αντιαυταρχικό εκπαιδευτικό σύστημα».

³⁸⁶ *Μαθητικοί Ορίζοντες*, τχ. 25-26, 1984, σ. 6-8.

³⁸⁷ Βλ. ενδεικτικά: *για μια μαθητική Πρόταση*, τχ. 4, 1985, σ. 18 και «Αντι-309 και πάει λέγοντας...», *Είσοδος Κινδύνου*, τχ. 11-12-13.10.1985, Οκτώβριος-Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1985.

κανένα από τα πολιτικά κόμματα δεν τοποθετήθηκε ακόμη συνολικά και υπεύθυνα απέναντι στο νομοσχέδιο» και ότι «ο διάλογος θα παραμείνει ανοιχτός για όλους μέχρι την τελική επιψήφιση του νόμου από τη Βουλή».³⁸⁸

Για την εκτόνωση του κλίματος, το υπουργείο αποφάσισε τελικά να κάνει δεκτές ορισμένες από τις προτάσεις των εκπαιδευτικών και παρότι δεν εξασφάλισε τη συναίνεση των ομοσπονδιών τους,³⁸⁹ στις 27 Αυγούστου 1985 με τη διαδικασία του «επείγοντος» ξεκίνησε η κοινοβουλευτική συζήτηση για την ψήφιση του νομοσχεδίου. Στις 4 Σεπτεμβρίου το νομοσχέδιο έγινε νόμος του κράτους (Ν. 1566/1985 «Δομή και λειτουργία της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης»), έχοντας όμως μόνο τη στήριξη της κυβερνητικής πλειοψηφίας, καθώς από τη Βουλή αποχώρησε αρχικά το ΚΚΕ κατηγορώντας την κυβέρνηση για μεθόδευση, επειδή η τελευταία επέλεξε να ορίσει τη συζήτηση λίγες μόλις μέρες πριν την έναρξη της σχολικής χρονιάς. Την ίδια στάση υιοθέτησε στη συνέχεια και η ΝΔ, όταν κατά τη διάρκεια της συζήτησης κατ' άρθρο αποχώρησε από τη Βουλή διαμαρτυρούμενη για την «αντισυνταγματική» διαδικασία ψήφισής του.³⁹⁰

Ο νέος νόμος για την κυβέρνηση ήταν βασικός, γιατί «θεμελιώνει πραγματικά το χτίσιμο για το όλο οικοδόμημα της αλλαγής στην ελληνική εκπαίδευση».³⁹¹ Την διάθεση ρήξης του με το παρελθόν φάνερωνε και η προσωυμία του ως «αντι-309», με αναφορά στον αντίστοιχο νόμο της κυβέρνησης της ΝΔ. Όπως επισημαίνει ο Α. Δημαράς, στην εισηγητική έκθεση του νόμου υπάρχει σαφής ιδεολογική διαφορά σε σύγκριση με τα προηγούμενα εκπαιδευτικά νομοθετήματα, καθώς υπογραμμίζεται ότι σκοπός του σχολείου είναι να αμβλύνει τις συνέπειες διαφορετικών οικονομικών, κοινωνικών και πολιτιστικών συνθηκών καταγωγής».³⁹² Σύμφωνα με το υπουργείο Παιδείας, ο νόμος 1566 αποτελούσε ένα ακόμα αποφασιστικό βήμα προς τον εκδημοκρατισμό των κοινωνικών θεσμών, εισάγοντας στη λειτουργία της

³⁸⁸ «Ανοικτό παραμένει το υπουργείο στο διάλογο για τον αντι-309», *Θεσσαλονίκη*, 27.2.1985.

³⁸⁹ Η ΟΛΜΕ και η ΔΟΕ είχαν μάλιστα ορίσει ως ημέρες απεργίας τις 4 και 13 Σεπτεμβρίου αντίστοιχα. Τα βασικά σημεία διαφωνίας των εκπαιδευτικών ομοσπονδιών απέναντι στο Ν. 1566/1985 ήταν τα εξής: α) η ποινικοποίηση των ιδιαίτερων μαθημάτων, αφού με διάταξη του νομοσχεδίου παραπέμπονταν ποινικά οι εκπαιδευτικοί που κάνουν ιδιαίτερα μαθήματα, β) η επαναφορά της αξιολόγησης των εκπαιδευτικών, γ) η διάταξη που όριζε ότι η διοίκηση του σχολείου ασκείται ουσιαστικά από τον διευθυντή, δ) το ωράριο των εκπαιδευτικών, που τους υποχρέωνε να παραμένουν 30 ώρες την εβδομάδα στο σχολείο, και ε) ο διορισμός εκτός επετηρίδας των εκπαιδευτικών με αυξημένα προσόντα. («Κακό ξεκίνημα στα σχολεία της αρωγής», *Ελευθεροτυπία*, 15.9.1985 και «Τα 8 σημεία της διαφωνίας υπουργείου-εκπαιδευτικών», *Εθνος*, φύλ. 1.203, 10.9.1985, σ. 6-7.)

³⁹⁰ *Πρακτικά της Βουλής*: Συνεδρίαση ΚΗ', 27 Αυγούστου 1985, σ. 895· Συνεδρίαση ΛΒ', 3 Σεπτεμβρίου 1985.

³⁹¹ Φράση από την εισήγηση του βουλευτή Κωνσταντίνου Κοντοπόδη, εισηγητή του ΠΑΣΟΚ στη συζήτηση στη Βουλή για το νομοσχέδιο. (*Πρακτικά της Βουλής*, Συνεδρίαση ΚΗ', ό.π., σ. 889.)

³⁹² Δημαράς Α., ό.π., σ. 283.

εκπαίδευσης έντονα αντισυγκεντρωτικές και αποκεντρωτικές τάσεις, οι οποίες προάγουν τη λαϊκή συμμετοχή, τον κοινωνικό έλεγχο και τον δημοκρατικό προγραμματισμό. Στο πλαίσιο αυτό, κατοχυρωνόταν για πρώτη φορά μέσω ενός νόμου (Κεφάλαιο ΙΓ', άρθρο 45) η συμμετοχή των μαθητών στη σχολική ζωή και τα ζητήματα των μαθητικών κοινοτήτων. Αργότερα, τον Σεπτέμβριο του 1986, δημοσιεύθηκε και ένας νέος μαθητικός κανονισμός, ο οποίος όμως δεν διαφοροποιήθηκε εννοιολογικά από τον κανονισμό του 1982.³⁹³

Παρ' όλα αυτά, οργανωμένοι σε παρατάξεις –με αριστερές κυρίως προσλαμβάνουσες– μαθητές και κάποιοι ανεξάρτητοι αμφισβήτησαν μέσα από τα έντυπα που εξέδιδαν τον αντισυμβατικό-δημοκρατικό χαρακτήρα του νόμου, σημειώνοντας ότι δεν συνιστά τομή για το θεσμό του σχολείου αλλά συνέχεια της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1976. Συγκεκριμένα, οι μαθητές του Ρήγα Φεραίου ανέφεραν ότι ο «αντι-309» βρίθει από συντηρητισμό και δογματισμό, με αποκορύφωμα την μη κατάργηση της ιδιωτικής εκπαίδευσης και την απουσία μαθητών από τα όργανα διοίκησης των σχολείων.³⁹⁴ Σύμφωνα με το περιοδικό *Μαθητική Πάτρα*, η «διαφημιζόμενη» από το υπουργείο Παιδείας «αποκέντρωση και λαϊκή συμμετοχή στα θέματα της εκπαίδευσης» ήταν μάλλον «έκφραση κατ' ευφημισμόν», αφού με την πρόβλεψη πλήθους προεδρικών διαταγμάτων και υπουργικών αποφάσεων που ρυθμίζουν όσα ο νόμος παραλείπει, συγκεντρώνονταν στο πρόσωπο του υπουργού ανεξέλεγκτες αρμοδιότητες για σειρά ουσιαστών ρυθμίσεων, όπως τα αναλυτικά προγράμματα, οι ποινές, η οργάνωση των μαθητών κ.ά.³⁹⁵ Την υπερεξουσία του εκάστοτε υπουργού Παιδείας καταδίκασε και η ΜΑΚΙ, εκφράζοντας την άποψη ότι το νομοθέτημα εκφράζει κομματικά και όχι μαθητικά συμφέροντα.³⁹⁶ Επιπλέον, όπως δημοσιευόταν στο περιοδικό *για μια μαθητική Πρόταση*, από το νόμο απουσίαζε ένα μέτρο που θα άνοιγε το δρόμο για να σπάσει ο ανισότιμος διαχωρισμός των γενικών και τεχνικών λυκείων, καθώς το Ενιαίο Πολυκλαδικό Λύκειο που θεσμοθετούνταν δεν μπορούσε να επιτελέσει αυτόν τον ενωτικό ρόλο.³⁹⁷

³⁹³ *Κανονισμός Λειτουργίας Μαθητικών Κοινοτήτων*, 24.9.1986, ΟΕΔΒ, Αθήνα 1986.

³⁹⁴ Το κείμενο των «ρηγάδων» μαθητών αναδημοσιεύεται στο: *Θούριο*, φύλ. 200, Σεπτέμβριος 1985, σ. 22-23.

³⁹⁵ *Μαθητική Πάτρα*, τχ. 16, Οκτώβριος 1984, σ. 12-13.

³⁹⁶ ΜΑΚΙ, *για ενιαίο μαθητικό συνδικαλισμό σε σχολείο προόδου*, 1985 (μπροσούρα στο Αρχείο ΚΚΕ).

³⁹⁷ *για μια μαθητική Πρόταση*, τχ. 1, σ. 12-13.

Ίδρυση Ενιαίων Πολυκλαδικών Λυκείων

Τον Σεπτέμβριο του 1984 τέθηκαν σε πειραματική λειτουργία τα πρώτα 14 Ενιαία Πολυκλαδικά Λύκεια (ΕΠΛ), τα οποία αριθμούσαν περίπου 4.500 μαθητές και βρίσκονταν διασκορπισμένα σε μεγάλα αστικά κέντρα και βιομηχανικές περιοχές της χώρας. Η α΄ τάξη του ΕΠΛ περιλάμβανε κοινά μαθήματα για όλους τους μαθητές, η β΄ τάξη χωριζόταν σε κύκλους και η γ΄ τάξη σε κλάδους σπουδών. Στις δύο τελευταίες τάξεις διδάσκονταν μαθήματα κοινά για όλους τους μαθητές και μαθήματα κύκλων ή κλάδων αντίστοιχα. Οι κλάδοι στην γ΄ λυκείου λειτουργούσαν προπαρασκευαστικά είτε για τη συνέχιση των σπουδών στην τριτοβάθμια εκπαίδευση είτε για την άσκηση ενός επαγγέλματος παρεμφερούς με τα μαθήματα που είχε επιλέξει ο κάθε υποψήφιος. Επίσης, θα λειτουργούσε εν ευθέτω χρόνω και ένα τμήμα ειδίκευσης (κάτι σαν δ΄ τάξη) για όσους δεν είχαν ακολουθήσει μία από τις δύο πρώτες κατευθύνσεις και θέλανε να αποκτήσουν ειδικότητα μετά από τη φοίτησή τους.³⁹⁸

Η ανάγκη για δημιουργία ενός ενιαίου τύπου λυκείου που θα συνέδεε τη γενική με την τεχνική εκπαίδευση απέρρευε από τη διαχρονική αδυναμία των εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων να αυξήσουν τον αριθμό των μαθητών στην τεχνική-επαγγελματική εκπαίδευση και να μετριάσουν αυτόν της γενικής, η οποία παρουσίαζε πλέον σημάδια υπερκορεσμού. Ως εκ τούτου, η πρώτη συνέχιζε να αποτελεί καταφύγιο μικρού σχετικά αριθμού αδύναμων μαθητών που στην πλειοψηφία τους προέρχονταν από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα και η δεύτερη να συγκεντρώνει τη μερίδα του λέοντος των υποψηφίων από τις μεσαίες και ανώτερες τάξεις, οι οποίοι ταύτιζαν τις επιστημονικές σπουδές με την επαγγελματική και κοινωνική ανέλιξη. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο αριθμός των μαθητών που φοιτούσαν σε τεχνικά εκπαιδευτήρια από τη Μεταπολίτευση και έπειτα παρουσιάζει σε σημαντικό βαθμό φθίνουσα πορεία, φτάνοντας από τους 132.591 το 1975, τους 79.786 το 1983 και τους 99.986 το 1984 –τη χρονιά λειτουργίας των πρώτων ΕΠΛ. Αντιθέτως, ο αριθμός των μαθητών στα γενικά λύκεια εμφανίζει μια γραμμική αυξητική πορεία μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας του 1980 (από 519.367 μαθητές το 1975 έφτασαν τους 704.119 το 1985).³⁹⁹

³⁹⁸ Ν. 1566 «Δομή και λειτουργία της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και άλλες διατάξεις», *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, τχ. Α΄, φύλ. 167, Αθήνα 30 Σεπτεμβρίου 1985, σ. 2.551.

³⁹⁹ *Πληθυσμός και εκπαίδευση στην Ελλάδα: Εξελίξεις και Προοπτικές*, ΕΚΚΕ, Μαράτου-Αλιπράντη Λάουρα, Μπάγκαβος Χρήστος, Παπαδάκης Μιχάλης, Παπλιάκου Βασιλική, Αθήνα 2002, σ. 90-1.

Εκτός όμως από την αντιμετώπιση της ανισοκατανομής του μαθητικού πληθυσμού μεταξύ γενικής και τεχνικής εκπαίδευσης, το υπουργείο Παιδείας μέσω των ΕΠΑ επιδίωκε και την «επίλυση χρόνιων κοινωνικών και εκπαιδευτικών προβλημάτων», όπως η συσσώρευση χιλιάδων υποψηφίων για τα ΑΕΙ, η είσοδος στο χώρο της εργασίας πολυάριθμων νέων χωρίς επαγγελματική κατάρτιση και η αναβάθμιση της σχολικής ζωής.⁴⁰⁰ Εξ άλλου, όπως διαμήνυε και η ηγεσία του υπουργείου, το αίτημα για το ΕΠΑ ήταν πρωτίστως πολιτικό και κοινωνικό, αφού με τη λειτουργία του θα διασφαλιζόταν η ισότητα εκπαιδευτικών ευκαιριών ανεξαρτήτως της κοινωνικής προέλευσης των μαθητών –«μιας πάγιας επιδίωξης των δημοκρατικών και σοσιαλιστικών πολιτικών προγραμμάτων».⁴⁰¹

Σύμφωνα με τον Σ. Μπουζάκη, το καινοτόμο στοιχείο που έφερε ο Ν. 1566 σε σχέση με όλες τις προηγούμενες μεταρρυθμιστικές απόπειρες (από το 1913 έως το 1976) ήταν ότι δεν στόχευε να δημιουργήσει ένα δεύτερο σχολικό δίκτυο (τεχνική εκπαίδευση), αλλά να ενοποιήσει τα δύο δίκτυα με την προοπτική να εξαλείψει την ταξικότητα στην επιλογή κλάδου εκπαίδευσης.⁴⁰² Ο Μιχάλης Κασσωτάκης, εκ των μελών της ομάδας εργασίας του ΥΠΕΠΘ που σχεδίασε το ΕΠΑ, αναφέρει ότι προσδοκία του υπουργείου και των δημιουργών του ήταν το ΕΠΑ να είναι σε θέση «να μεταβάλει τις παραδοσιακές τάσεις σχολικού και επαγγελματικού προσανατολισμού των μαθητών και να καταπολεμήσει τα κοινωνικά στερεότυπα για τα διάφορα επαγγέλματα και τα είδη εκπαίδευσης, καθώς και την κυρίαρχη αντίληψη για την κοινωνική και επαγγελματική καταξίωση και επιτυχία».⁴⁰³

Το φιλόδοξο αυτό εγχείρημα της επίτευξης ίσων ευκαιριών στην εκπαίδευση μέσω ενός ενιαίου τύπου σχολείου, το οποίο θα συνδυάζει τη «θεωρία» με την «πράξη» αναπτύσσοντας ισότιμα την ικανότητα για χειρωνακτική και διανοητική εργασία, συνάντησε σε πρώτη φάση την ευρύτερη πολιτική συναίνεση, όπως συνάγεται από τις δηλώσεις των εκπροσώπων των κομμάτων στο Δ΄ Συνέδριο της

⁴⁰⁰ Εισηγητική έκθεση του σχεδίου νόμου «Δομή και λειτουργία της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και άλλες διατάξεις», ό.π., σ. 5.

⁴⁰¹ *Τα Νέα*, φύλ. 11.477, 6.3.1983, σ. 10. Για τα προγράμματα καθιέρωσης του ενιαίου σχολείου ως του μόνου τύπου σχολείου σε σοσιαλιστικές χώρες και οι δυσκολίες που ανέκυψαν στην εφαρμογή τους, βλ. Μπουζάκης Σ., *Εκπαίδευση (1821-1999)*..., ό.π., σ. 142 και Χατζηστεφανίδης Θεοφάνης, ό.π., σ. 353-377.

⁴⁰² Μπουζάκης Σ., ό.π., σ. 141-2.

⁴⁰³ Κασσωτάκης Μιχάλης, «Το Ενιαίο Πολυκλαδικό Λύκειο: μια τομή στην ελληνική εκπαίδευση», *Ελληνική Εκπαίδευση: Προοπτικές Ανασυγκρότησης και Εκσυγχρονισμού*, επιμέλεια: Καζαμιάς Ανδρέας, Κασσωτάκης Μιχάλης, Σείριος, Αθήνα 1995, σ. 176.

ΟΛΜΕ (1986).⁴⁰⁴ Ανάλογη ήταν και η στάση των μαθητικών νεολαιών, οι οποίες στο σύνολό τους επιδοκίμασαν τη δημιουργία του νέου θεσμού.

Ωστόσο, οι μαθητές της ΚΝΕ και του Ρήγα δεν παρέλειψαν να εκφράσουν τις επιφυλάξεις τους, καθώς –παρά τις διαβεβαιώσεις του Α. Κακλαμάνη ότι το νέο σχολείο «έχει μελετηθεί και σχεδιαστεί για να υποκαταστήσει πλήρως το γενικό και το τεχνικό επαγγελματικό λύκειο»⁴⁰⁵ δεν κατοχυρωνόταν θεσμικά η μακροπρόθεσμη καθιέρωση του ΕΠΛ ως του μοναδικού τύπου λυκείου.⁴⁰⁶ Από την πλευρά του, ο υφυπουργός Π. Μώραλης, περισσότερο συγκρατημένος από τον υπουργό του, δεν θεωρούσε πιθανή την πλήρη επικράτηση του πολυκλαδικού με τη συγχώνευση των άλλων τύπων λόγω του υψηλού κόστους λειτουργίας του και των ιδιομορφιών του ελληνικού χώρου.⁴⁰⁷

Εν τέλει, από την επόμενη σχολική χρονιά (1985-6) συνεχίστηκε σε εντατικό ρυθμό η επέκταση των ΕΠΛ, τα οποία μέσα στα επόμενα τρία χρόνια έφτασαν τα 22 σε όλη την επικράτεια. Μαζί όμως με την ανάπτυξη του νέου λυκείου άρχισαν να εμφανίζονται και τα πρώτα προβλήματα, απόρροια της ανεπαρκούς διοικητικής στήριξης του θεσμού και των ανεπαρκών δαπανών προς τα ΕΠΛ σε σχέση με τις αυξημένες ανάγκες τους. Όσο για τους μαθητές, όπως θα δούμε και στη συνέχεια, θα βρεθούν εκ νέου αντιμέτωποι με τη μερική ματαιώση των προσδοκιών τους, βλέποντας ότι μία ακόμα ενέργεια της κυβέρνησης προς την «αλλαγή» στην εκπαίδευση αποδεικνυόταν ημιτελής και εμφάνιζε σημάδια οπισθοχώρησης.

⁴⁰⁴ ΟΛΜΕ, *Δ' Εκπαιδευτικό Συνέδριο: Ενιαιοποίηση Τεχνικής και Επαγγελματικής Εκπαίδευσης*, Αθήνα 1986, σ. 18-45.

⁴⁰⁵ «Σχολεία χωρίς φραγμούς θα είναι τα ενιαία “πολυκλαδικά λύκεια”», *Μακεδονία*, 28.8.1984.

⁴⁰⁶ Η μορφή του ΕΠΛ που οραματιζόταν το ΚΚΕ και η ΚΝΕ, θα είχε «πολλές ισότιμες κατευθύνσεις (γενικές-τεχνικές-επαγγελματικές), όπου κάθε κατεύθυνση θα οδηγεί στην ανώτερη και ανώτατη εκπαίδευση ή στην παραγωγή, με ουσιαστικές γνώσεις, όχι ένα απολυτήριο ανεργίας». («Η ομιλία του Σπ. Χαλβατζή, γραμματέα του ΚΣ της ΚΝΕ στο Μαθητικό Φεστιβάλ Αθήνας», *Μαθητικοί Ορίζοντες*, τχ. 8, Ιούνης 1982.) Το συγκεκριμένο Πολυκλαδικό ερχόταν σε αντίθεση με αυτό του ΠΑΣΟΚ, καθώς όπως επισημαινόταν στους *Μαθητικούς Ορίζοντες* «το προσχέδιο νόμου [1566] προβλέπει τυπικά ένα τέτοιο τύπο λυκείου μόνο για μεγάλες πόλεις. Συγχρόνως, διατηρεί και τους υπόλοιπους. Αλλά λύση δεν είναι ένας 3ος ή 4ος τύπος λυκείου καλύτερος ή χειρότερος. Μα ένας και μοναδικός μελλοντικός τύπος λυκείου κι αυτός δεν κατοχυρώνεται. Μα και το Πολυκλαδικό που προβλέπεται, απέχει από το ζητούμενο. Δημιουργεί κατηγορίες μαθητών, με βάση τους κύκλους και κλάδους που θα επιλέξουν, που άλλες οδηγούν στα ΑΕΙ –προφανώς χωρίς άλλα εφόδια, αν αποτύχουν– κι άλλες στην παραγωγή, χωρίς πρόσβαση στην Α. Εκπαίδευση». (*Μαθητικούς Ορίζοντες*, τχ. 5, ό.π., σ. 5.) Επίσης, και οι μαθητές του Ρήγα Φεραίου ζητούσαν «τη δημιουργία και επέκταση σε καθορισμένο χρονικό διάστημα του Ενιαίου Πολυκλαδικού Λυκείου, σαν μοναδικού τύπου Λυκείου». (*Θούριος*, φύλ. 200, Σεπτέμβριος 1985, σ. 23.)

⁴⁰⁷ *Το Βήμα*, 11 Σεπτεμβρίου 1983, σ. 10. Αναφορικά με τις «αδιομορφίες του ελληνικού χώρου», ο Μ. Κασσωτάκης εξηγεί ότι αναγκαία προϋπόθεση της λειτουργίας του ΕΠΛ σε μια περιοχή ήταν η εξασφάλιση μεγάλου αριθμού μαθητών, ώστε να μπορέσουν να δημιουργηθούν απρόσκοπτα οι διάφοροι κύκλοι και κλάδοι του νέου λυκείου. Λαμβάνοντας όμως υπόψη τη μορφολογία της ελληνικής επικράτειας (πλήθος μικρών νησιών, πολλά μικρά ημιαστικά κέντρα και απομακρυσμένοι αγροτικοί οικισμοί), κάτι τέτοιο δεν καθίστατο καθόλου εύκολο. (Κασσωτάκης Μ., ό.π., σ. 181)

Η στροφή της πολιτικής του ΠΑΣΟΚ

Οι βουλευτικές εκλογές του 1985 ανέδειξαν και πάλι νικητή το ΠΑΣΟΚ, που παρά τη μείωση της διαφοράς στις πέντε μονάδες από τη ΝΔ, διατήρησε σχεδόν αναλλοίωτο το εκλογικό ποσοστό του 1981 (-2,3%). Η επιμονή του κόμματος του Α. Παπανδρέου στο εκλογικό σύνθημα της «αλλαγής», πλαισιωμένο με την υπόσχεση «για ακόμα καλύτερες μέρες», κέρδισαν την προτίμηση του λαού έναντι της νεοφιλελεύθερης-νεοσυντηρητικής πολιτικής της ΝΔ, η οποία αν και συμβατή με την παγκόσμια πολιτική τάση είχε ακόμα σαφώς λιγότερα κοινωνικά ερείσματα από τις φιλολαϊκές κεϋνσιανές πολιτικές που είχαν εφαρμοσθεί από τις ελληνικές κυβερνήσεις της μεταπολιτευτικής περιόδου.

Η κατάσταση όμως στην οποία βρισκόταν η κοινωνία και η οικονομία απείχε αρκετά από αυτή του 1981 και απαιτούσε πλέον μια διαφορετική πολιτική και ιδεολογική προσέγγιση από το ΠΑΣΟΚ, μακριά από τη σπάταλη δημοσιονομική διαχείριση και το ριζοσπαστικό λαϊκισμό της περιόδου 1981-5. Μετά λοιπόν από μια «πρόσκαιρη κυβέρνηση μετεκλογικής ξεκούρασης»,⁴⁰⁸ ο Α. Παπανδρέου προχώρησε σε ανασχηματισμό του κυβερνητικού σχήματος (26 Ιουνίου 1985), αντικαθιστώντας ολόκληρη την ηγεσία του υπουργείου Εθνικής Οικονομίας, με τη θέση του μέχρι πρότινος υπουργού Γεράσιμου Αρσένη να αναλαμβάνει ο Κώστας Σημίτης. Βασική αποστολή του νέου υπουργού ήταν να εφαρμόσει ένα σταθεροποιητικό οικονομικό πρόγραμμα, με σκοπό να περιορίσει τα τεράστια εσωτερικά και εξωτερικά ελλείμματα, καθώς και να θέσει υπό έλεγχο το ισοζύγιο πληρωμών και τον πληθωρισμό, ο οποίος υπολογιζόταν στο 20%.

Η εφάπαξ υποτίμηση της δραχμής κατά 15% και η προσαρμογή των μισθών στο όριο της νέας «αναμορφωμένης» Αυτόματης Τιμαριθμικής Αναπροσαρμογής (ΑΤΑ),⁴⁰⁹ ώστε οι μισθοί και τα ημερομίσθια να αναπροσαρμόζονται με βάση την

⁴⁰⁸ Βούλγαρης Γ, *ό.π.*, σ. 292.

⁴⁰⁹ Η Αυτόματη Τιμαριθμική Αναπροσαρμογή (ΑΤΑ) καθιερώθηκε από το ΠΑΣΟΚ τον Ιανουάριο του 1982 και προέβλεπε ότι οι μισθοί θα προσαρμόζονταν αυτόματα κάθε τέσσερις μήνες στο ύψος της αύξησης του τιμάρηθμου. Οι μεγάλες μισθολογικές αυξήσεις που έδωσε το ΠΑΣΟΚ το 1982 σε συνδυασμό με τη μικρή παραγωγικότητα της εργασίας οδήγησαν στην αύξηση του κόστους εργασίας, η οποία ενσωματώνονταν από την ΑΤΑ, δημιουργώντας έτσι ένα φαύλο κύκλο μεταξύ μισθών και πληθωρισμού. Σταθμίζοντας τις συνέπειες, από το 1983, κιόλας, το ΠΑΣΟΚ επιχείρησε να «ετερo-χρονίσει» την καταβολή της ΑΤΑ και το 1985 να προχωρήσει σε προσπάθειες μετριασμού της, έτσι ώστε να ενισχύσει την ανταγωνιστικότητα της οικονομίας. Το μέτρο αυτό, όπως αναφέρεται και στη συνέχεια της διατριβής, καταργήθηκε οριστικά από τη ΝΔ το 1990, με στόχο να αναχαιτίσει την αλματώδη άνοδο του πληθωρισμού που ξεπερνούσε τότε το 20%. (Για περισσότερα βλ. Ιορδάνογλου Χρυσάφης, «Η Οικονομία 1974-2000», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 10ος, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 82-3· Βούλγαρης Γιάννης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974-1990*,

προβλεπόμενη εξέλιξη των τιμών του επόμενου τετραμήνου και όχι του προηγούμενου όπως ίσχυε μέχρι τότε, ήταν τα πρώτα μέτρα λιτότητας που ανακοίνωσε το υπουργείο Οικονομίας τον Οκτώβριο του 1985. Στο άκουσμα των παραπάνω, άμεση ήταν η αντίδραση του εργατικού κινήματος, με τις ομοσπονδίες των εργαζομένων και τα εργατοϋπαλληλικά κέντρα να προκηρύσσουν απεργίες και συλλαλητήρια (15 και 21 Οκτωβρίου) στις μεγάλες πόλεις της χώρας, αντιδρώντας στο «πάγωμα» των εισοδημάτων τους και την εν γένει εισοδηματική πολιτική της κυβέρνησης.⁴¹⁰ Οι κινητοποιήσεις μάλιστα των εργαζομένων συνεχίστηκαν με αμείωτη ένταση καθ' όλη τη διάρκεια του σταθεροποιητικού προγράμματος (1985-7), με τον αριθμό των απεργών να ξεπερνά συνολικά το 1.000.000 (η πλειονότητά των απεργιακών κινητοποιήσεων έγινε από εργαζόμενους στις τράπεζες και τις επιχειρήσεις κοινής ωφέλειας), όταν κατά την περίοδο 1982-1984 κυμάνθηκε μόλις στις 100-250.000.⁴¹¹

Σφοδρές αντιρρήσεις για τον περιορισμό της οικονομικής πολιτικής υπήρξαν όμως και σε εσωκομματικό-συνδικαλιστικό επίπεδο, καθώς επτά μέλη της κυβερνητικής συνδικαλιστικής παράταξης (ΠΑΣΚΕ) που συμμετείχαν στη διοίκηση της ΓΣΕΕ (οι τέσσερις ήταν και μέλη της Κεντρικής Επιτροπής του ΠΑΣΟΚ), αρνήθηκαν να αποδεχθούν τα σταθεροποιητικά μέτρα με συνέπεια το ΠΑΣΟΚ να τους διαγράψει από μέλη της παράταξής του. Ως απάντηση, οι επτά αποφάσισαν να προβούν στην ίδρυση αυτόνομης παράταξης (Σοσιαλιστική Συνδικαλιστική Εργατοϋπαλληλική Κίνηση-ΣΣΕΚ) αντιπολιτευόμενης την ΠΑΣΚΕ.⁴¹²

Η έντονη δυσαρέσκεια των πολιτών εξ αιτίας της οικονομικής σταθεροποίησης αποτυπώθηκε και στις δημοτικές εκλογές του 1986 (12 και 19 Οκτωβρίου), όταν το ΠΑΣΟΚ δεν κατάφερε να εκλέξει δήμαρχο σε Αθήνα, Θεσσαλονίκη και Πειραιά. Επιπροσθέτως, οι εκλογές σηματοδεύτηκαν από την απόφαση του ΚΚΕ να μην στηρίξει τους υποψήφιους του ΠΑΣΟΚ στο δεύτερο γύρο. Αυτό το γεγονός εξασθένησε ακόμα περισσότερο το –επωφελές έως εκείνη τη στιγμή για το κυβερνών

Θεμέλιο, 2005, σ. 162-4· Παλαιοκρασάς Ιωάννης, *Μπροστά από την εποχή της. Η κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας 1990-1993*, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 2013, σ. 37.)

⁴¹⁰ Οι πραγματικοί μισθοί και τα μεροκάματα κατά τη διετία εφαρμογής της πολιτικής λιτότητας μειώθηκαν, αν και όχι ισομερώς για όλους τους μισθωτούς, πάνω από 10%. (Βλ. Καζάκος Πάνος, «Παροχές και λιτότητα: η οικονομία στη δεκαετία του 1980», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους ΊΣΤ'*, ό.π., σ. 370.)

⁴¹¹ Βούλγαρης Γιάννης, ό.π., σ. 299.

⁴¹² Κουζής Γιάννης, «Γ.Σ.Ε.Ε. Η κρίση του 1985 και η αμφισβήτηση του κυβερνητικού συνδικαλισμού», *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80*, ό.π., σ. 92-93. Όπως καταγράφει ο Γ. Κουζής, μετά τη διαγραφή των διαφωνούντων της ΠΑΣΚΕ, τα υπόλοιπα 16 «νομιμόφρονα» στη γραμμή του κόμματος μέλη της ΠΑΣΚΕ– κατέφυγαν στη Δικαιοσύνη και εξασφάλισαν εκ νέου την πλειοψηφία της ΠΑΣΚΕ στο προεδρείο της ΓΣΕΕ. Το χάσμα μεταξύ ΠΑΣΚΕ και ΣΣΕΚ γεφυρώθηκε κατά τη διάρκεια του 25ου Συνεδρίου της ΓΣΕΕ τον Απρίλιο του 1989.

κόμμα– δίλημμα της ιδεολογικής ψήφου («Δεξιά-Αριστερά») και οδήγησε στην αναδιάταξη του πολιτικού σκηνικού.

Εθνικός Διάλογος για την παιδεία

Στο μεταβατικό αυτό κλίμα, η κυβέρνηση προσπαθούσε να βρει πολιτικό βηματισμό μέσω συνεχών ανασχηματισμών και «αναδομήσεων», επιδιώκοντας κατ' αυτόν τον τρόπο να απορροφήσει τη συσσωρευμένη αντίδραση της κοινωνίας και των κομμάτων της αντιπολίτευσης απέναντι στην περιοριστική οικονομική πολιτική. Είναι ενδεικτικό ότι πενήντα μόλις ημέρες από την ορκωμοσία της κυβέρνησης, ο πρωθυπουργός προχώρησε σε σαρωτικό ανασχηματισμό, ενώ μέσα στον πρώτο ενάμισι χρόνο της νέας κυβερνητικής θητείας πραγματοποιήθηκαν τέσσερις συνολικά ανασχηματισμοί.

Στον δεύτερο χρονικά ανασχηματισμό της κυβέρνησης, στις 25 Απριλίου 1986, υπουργός Παιδείας τοποθετήθηκε ο Αντώνης Τρίτσης, ο οποίος είχε διατελέσει υπουργός Χωροταξίας Οικισμού και Περιβάλλοντος από το 1981 έως το 1984. Από την εναρκτήρια κιόλας ομιλία του με την ανάληψη των καθηκόντων του από τον Α. Κακλαμάνη, ο νέος υπουργός έδωσε το εθνοκεντρικό του στίγμα και την πίστη του στη δύναμη της ελληνικής παιδείας («Στην παιδεία μας θα στηριχθεί η αντιμετώπιση των κρίσιμων εθνικών προβλημάτων, η άμυνα της χώρας και το σπάσιμο του φράγματος της υπανάπτυξης»), ζητώντας από τη νεολαία να «ξεπεράσει το γεροντισμό των ιδεών και την κόπωση της γνώσης» για μια «νέα πρόταση ζωής έξω από την κατάθλιψη του μικροαστισμού». Ως βασικό εργαλείο υποστήριξης των σχεδίων του ο Α. Τρίτσης υποδείκνυε τον «δημοκρατικό διάλογο» και δήλωνε ότι θα επιδίωκε να υπάρξει ένας πολιτικός εθνικός συμβιβασμός όλων των φορέων που σχετίζονται με τα θέματα παιδείας.⁴¹³

Παρ' όλα αυτά, στην πρώτη του παρουσία ως υπουργού Παιδείας στη Βουλή (18 Νοεμβρίου), αντέκρουσε με δριμύτητα τις αιτιάσεις της ΝΔ ότι η εξελισσόμενη εκπαιδευτική μεταρρύθμιση υπηρετεί το σοσιαλιστικό μετασχηματισμό, υποβαθμίζοντας το γεγονός ότι αυτό ακριβώς διακήρυττε το πενταετές Πρόγραμμα Οικονομικής και Κοινωνικής Ανάπτυξης (1983-7) του ΠΑΣΟΚ.⁴¹⁴ Επίσης ονομάτισε τη ΝΔ ως τη μοναδική υπεύθυνη για το «σοβαρό εκπαιδευτικό πρόβλημα της χώρας»

⁴¹³ Αντώνη Τρίτση *ανέκδοτα κείμενα για την παιδεία*, ό.π., σ. 47, 55.

⁴¹⁴ *Πρακτικά της Βουλής, Συνεδρίαση ΚΕ'*, 18 Νοεμβρίου 1986, σ. 1.152. Για τη σημασία της παιδείας στη γενικότερη πολιτική του ΠΑΣΟΚ βλ. επίσης σ. 114 της διατριβής.

μεταπολιτευτικά, αλλά και εν γένει τη δεξιά παράταξη για τη «μη επίτευξη στοιχειώδους αστικού εκσυγχρονισμού στο χώρο της παιδείας» μετά την ανεξαρτησία του ελληνικού κράτους (1830).⁴¹⁵

Βασική προτεραιότητα της ηγεσίας του νέου υπουργού Παιδείας ήταν να εγκαινιάσει τον Μάιο του 1986 Εθνικό Διάλογο για την παιδεία, ξεκινώντας από το χώρο των καθηγητών της δευτεροβάθμιας και τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Ακολούθως, με προσωπικές επιστολές του προς τους αρχηγούς των κομμάτων, ο Α. Τρίτσης κάλεσε και τους κομματικούς φορείς να συμμετάσχουν στο διάλογο, επιδιώκοντας να κερδίσει τη συναίνεσή τους για τα θεμελιακά ζητήματα της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης.⁴¹⁶ Παράλληλα με τη διαλογική διαδικασία, προωθήθηκε και η υλοποίηση μιας σειράς μέτρων στο χώρο της ευρύτερης εκπαίδευσης, με απώτερο σκοπό την ποιοτική αναβάθμιση των παρεχόμενων γνώσεων στα σχολεία και τα πανεπιστήμια. Αναλυτικά:

Το Νοέμβριο του 1986, ο υπουργός Παιδείας αποφάσισε να θέσει στο πλαίσιο του διαλόγου με τους εκπαιδευτικούς φορείς το ζήτημα της επαναφοράς της διδασκαλίας των αρχαίων ελληνικών στα γυμνάσια από το πρωτότυπο, η οποία υπενθυμίζεται ότι είχε καταργηθεί από την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1976. Για να αιτιολογήσει την πρόθεσή του ο υπουργός, ισχυρίστηκε ότι η καθιέρωση της δημοτικής είχε αποβεί εις βάρος της αρχαίας ελληνικής και αυτό θα είχε ως συνέπεια την «γλωσσική πενία και την πολιτισμική ασυνέχεια».⁴¹⁷

Διαφωνώντας με τη άποψη του υπουργού, το προεδρείο της ΟΛΜΕ υποστήριξε ότι η εισαγωγή των αρχαίων ελληνικών στο γυμνάσιο θα δημιουργούσε «σύγχυση και εμπόδιο στην ομαλή γλωσσική αγωγή των μαθητών» και θα οδηγούσε σε έναν «παρωχημένο “μεγαλοϊδεατισμό” που εμποδίζει τη δημιουργική στάση των νέων στο παρόν κοινωνικό και φυσικό γίγνεσθαι».⁴¹⁸ Θέση για το ζήτημα πήραν και ακαδημαϊκοί και αρθρογράφοι εφημερίδων, οι οποίοι τάσσονταν είτε υπέρ είτε κατά της διδασκαλίας των αρχαίων από το πρωτότυπο. Από την πλευρά τους, οι άμεσα ενδιαφερόμενοι –δηλαδή οι μαθητές– δεν κινητοποιήθηκαν οργανωμένα απέναντι στην ενδεχόμενη επαναφορά των αρχαίων παρά μόνο μέσω των εντύπων τους

⁴¹⁵ Στο ίδιο, σ. 1.150.

⁴¹⁶ Επιστολή προς ΠΑΣΟΚ, ΝΔ, ΔΗΑΝΑ, ΚΚΕ με θέμα: «Ο Πολιτικός Διάλογος για την Παιδεία», 2 Δεκεμβρίου 1986. Αναδημοσιεύεται στο *Αντώνη Τρίτση ανέκδοτα κείμενα για την παιδεία*, ό.π., σ. 201-208.

⁴¹⁷ Ομιλία Α. Τρίτση στην 3η τακτική γενική συνέλευση της Πανελλήνιας Ένωσης Φιλολόγων. Αναδημοσιεύεται στο *Αντώνη Τρίτση ανέκδοτα κείμενα για την παιδεία*, ό.π., σ. 158-160.

⁴¹⁸ ΟΛΜΕ, *Μηνιαίο Πληροφοριακό Δελτίο*, τχ. 600, 1987, σ. 6.

επισημάναν ότι το γλωσσικό πρόβλημα που ανέφερε ο υπουργός οφειλόταν στην ανεπαρκή διδασκαλία της δημοτικής και όχι στην απουσία της αρχαίας ελληνικής από τα σχολεία.⁴¹⁹ Επίσης, προειδοποιούσαν ότι η επαναφορά των αρχαίων πιθανώς να αναζωπύρωνε το «γλωσσικό ζήτημα», μια εξέλιξη που θα ακύρωνε κάθε προσπάθεια για τον ριζικό εκσυγχρονισμό του εκπαιδευτικού συστήματος.⁴²⁰

Τελικώς, η επιστροφή της διδασκαλίας από το πρωτότυπο της αρχαίας ελληνικής γραμματείας στα γυμνάσια –δέκα χρόνια μετά την κατάργησή της– δεν προχώρησε, καθώς οι αντιρρήσεις ήταν περισσότερες από τις συναινέσεις, γεγονός εξ άλλου που συνετέλεσε και αυτό στην πολιτική φθορά και παραίτηση του υπουργού, τον Μάιο του 1988.⁴²¹

Δυο ακόμα ενέργειες που σύμφωνα με τον Α. Τρίτση θα συνέβαλαν στην αναβάθμιση της ποιότητας της ανώτατης εκπαίδευσης και της αποτελεσματικής αντιμετώπισης του υπερπληθωρισμού των φοιτητών (ιδιαίτερα στις περιζήτητες σχολές), ήταν η μείωση των εισακτέων και η περικοπή των μεταγραφών στα ακαδημαϊκά ιδρύματα.

Συγκεκριμένα, το φθινόπωρο του 1986 ο υπουργός Παιδείας αναφέρθηκε στο σχεδιασμό ενός πενταετούς προγράμματος σταθεροποίησης του αριθμού των εισακτέων, έχοντας ως γνώμονα ότι τα όρια που θα τεθούν «υπαγορεύονται από την ευθύνη για τη διασφάλιση της αναγκαίας ποιότητας στην τριτοβάθμια εκπαίδευση [...] και καθορίζονται αντικειμενικά από την υπάρχουσα υποδομή σε διδακτικό προσωπικό, σε χώρους διδασκαλίας και εργαστηρίων και σε άλλα αναγκαία στοιχεία λογικής λειτουργίας των ιδρυμάτων».⁴²² Υπέρ της μείωσης των εισακτέων γνωμοδότησαν το Συμβούλιο Ανώτατης Παιδείας (ΣΑΠ)⁴²³ και οι πρυτάνεις των ΑΕΙ, σε ποσοστό μάλιστα που μπορεί να έφτανε και το 50% σε ορισμένες σχολές, ενώ εναντίον τάχθηκαν τα πολιτικά κόμματα και η ΕΦΕΕ.⁴²⁴

Ύστερα από αρκετές διαβουλεύσεις μεταξύ υπουργού και των αρμόδιων φορέων, αλλά και τις έντονες αντιδράσεις του μαθητικού κόσμου, ο Α. Τρίτσης αποφάσισε

⁴¹⁹ «Η επαναφορά των αρχαίων», *Απόπειρα*, τχ. 3, Νοέμβρης 1987.

⁴²⁰ «Αρχαία Ελληνικά...», *Το Καπέλο*, τχ. 1, 1987.

⁴²¹ Ειδικά για το θέμα των αρχαίων και το ρόλο που έπαιξε στην παραίτηση του Α. Τρίτση βλ. την εκτίμηση του Εμμανουήλ Κριαρά (*Ο υπουργός Παιδείας Αντώνης Τρίτσης και η διδασκαλία της αρχαίας ελληνικής γλώσσας στο γυμνάσιο*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2010).

⁴²² *Αντώνη Τρίτση ανέκδοτα κείμενα για την παιδεία*, ό.π., σ. 55.

⁴²³ Το Εθνικό Συμβούλιο Ανώτατης Παιδείας (ΕΣΑΠ) ιδρύθηκε το 1982 με το Ν. 1268 (άρθρο 5) για να εισηγείται στην κυβέρνηση θέματα ανώτατης εκπαίδευσης. Το 1985 μετονομάστηκε σε Συμβούλιο Ανώτατης Παιδείας (ΣΑΠ) με το άρθρο 70 παράγραφος 12 του Ν. 1566.

⁴²⁴ *Ελεύθερος Τύπος*, φύλ. 1.145, 28.1.1987, σ. 8.

για την περίοδο 1987-8 τη σταθεροποίηση των εισακτέων με «τάση προς τα κάτω»⁴²⁵ και την εφαρμογή ενός μακρόπνοου πλάνου προσαρμογής του αριθμού των εισακτέων ανάλογα με τις δυνατότητες των ΑΕΙ.⁴²⁶

Όσον αφορά το ζήτημα των μετεγγραφών, ο υπουργός συμπεριέλαβε διάταξη στο νομοσχέδιο για τα ΑΕΙ (μετέπειτα Ν. 1674 «Ρύθμιση θεμάτων ΑΕΙ και άλλες διατάξεις»), που κατέθεσε στη Βουλή στις 30 Οκτωβρίου, με την οποία προέβλεπε την κατάργηση των μεταγραφών των φοιτητών στις ιατρικές και πολυτεχνικές σχολές της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης, η οποία θα είχε αναδρομική ισχύ από το τρέχον έτος (1986-7).⁴²⁷

Όπως ήταν φυσικό, οι 300 περίπου θιγόμενοι από το μέτρο φοιτητές και οι οικογένειες τους ξεσηκώθηκαν απέναντι στο «αντισυνταγματικό» και «άκαιρο» μέτρο, το οποίο πάντως είχε την έγκριση των πρυτάνεων. Το επόμενο διάστημα, οι δυναμικές συγκεντρώσεις των θιγόμενων φοιτητών και των γονιών τους έξω από το υπουργείο Παιδείας αλλά και οι εκκλήσεις από στελέχη της κυβέρνησης και από μέρος του Τύπου για ικανοποίηση του κοινού περί δικαίου αισθήματος, θα κάμψουν τον Α. Τρίτση, ο οποίος δύο μήνες μετά την κατάθεση του νομοσχεδίου θα ανακοινώσει ότι ειδικότερα για την περίοδο 1986-7 οι φοιτητές θα μπορούσαν να μεταγραφούν στο τμήμα της αρεσκείας τους αρκεί να έχουν τα ίδια μόρια με τον τελευταίο αυτού του τμήματος.

Το αίτημα ωστόσο των γονιών ήταν να μεταγραφούν τα παιδιά τους ανεξάρτητα από τις μονάδες που έχουν, με την προϋπόθεση που ίσχυε πριν αναλάβει το υπουργείο Παιδείας ο Α. Τρίτσης: δηλαδή οι ενδιαφερόμενοι να έχουν αδελφό φοιτητή στο ΑΕΙ που επιθυμούν να μεταγραφούν ανεξαρτήτως άλλων κριτηρίων.⁴²⁸ Θέλοντας μάλιστα να ασκήσουν ακόμα μεγαλύτερη πίεση στην κυβέρνηση, μετέφεραν τις διαδηλώσεις τους έξω από το σπίτι του πρωθυπουργού στο Καστρί. Τελικά, στις 4 Δεκεμβρίου, με τροπολογία που ο υπουργός έφερε προς ψήφιση στη Βουλή και έγινε ομόφωνα αποδεκτή από το Σώμα, αποφασίστηκε οι μεταγραφές για το 1986-7 να

⁴²⁵ *Η Βραδυνή*, φύλ. 21.285, 28.1.1987, σ. 3.

⁴²⁶ Το 1987-8 θα ήταν η τρίτη συνεχόμενη χρονιά μετά την επανεκλογή του ΠΑΣΟΚ που ο αριθμός των εισακτέων στα ΑΕΙ θα μειωνόταν. Όπως μαρτυρούν και τα στοιχεία της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας, ο αριθμός των εισακτέων από 18.796 που υπολογιζόταν την περίοδο 1981-1982 έφτασε στο μέγιστο -30.000- το 1984-5. Την αμέσως επόμενη χρονιά οι νεοεισαχθέντες ανήλθαν στους 29.027, το 1986-7 τους 27.294 και το 1987-8 τους 26.548. (*Πληθυσμός και εκπαίδευση στην Ελλάδα: Εξελίξεις και Προοπτικές*, ό.π., σ. 84.)

⁴²⁷ *Τα Νέα*, φύλ. 12.679, 26.11.1986, σ. 4. *Αντώνη Τρίτση ανέκδοτα κείμενα για την παιδεία*, ό.π., σ. 53-4.

⁴²⁸ *Ελεύθερος Τύπος*, φύλ. 1.091, 21 Νοεμβρίου 1986, σ. 24.

γίνουν κανονικά όπως τα προηγούμενα χρόνια, δηλαδή με βάση τον Ν. 646/1977 «Περί μετεγγραφής φοιτητών Ανώτατων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων».

Μολονότι το πολιτικό κόστος για την κυβέρνηση από την υπαναχώρησή της στο θέμα των μεταγραφών ήταν μικρό, το πλήγμα στο κύρος του υπουργού Παιδείας ήταν ισχυρό, καθώς αναγκάστηκε, ύστερα από υπόδειξη του πρωθυπουργού, να ασπαστεί τις απόψεις σημαντικής μερίδας υπουργών και βουλευτών του ΠΑΣΟΚ που διαφωνούσαν με την απόφασή του για παύση των μετεγγραφών.⁴²⁹ Επιπλέον, το σχόλιο του Α. Παπανδρέου αναφορικά με τη υποχωρητική στάση της κυβέρνησης για το θέμα, ότι δηλαδή «τα δίκαια αιτήματα που θα έρθουν στην κυβέρνηση από ομάδες πολιτών θα ικανοποιηθούν»,⁴³⁰ δημιουργούσε την αίσθηση ότι κάθε συλλογικότητα που θεωρούσε ότι αδικούνταν από μια υπουργική απόφαση θα μπορούσε να απευθυνθεί απευθείας στον πρωθυπουργό για να βρει το δίκιο της χωρίς να ακολουθούνται οι προβλεπόμενες ενδοκυβερνητικές διαδικασίες.⁴³¹

Τρεις μήνες μετά την έναρξη της σχολικής χρονιάς και η κατάσταση στα σχολεία και γενικότερα στο χώρο της εκπαίδευσης έμοιαζε τεταμένη. Ο Α. Τρίτσης είχε αναλάβει να ολοκληρώσει το πλήθος των εκπαιδευτικών θεσμικών αλλαγών της περιόδου 1981-5 και να διορθώσει τα κακώς κείμενα που είχαν προκύψει κατά την εφαρμογή τους. Παράλληλα, έπρεπε να διαχειριστεί τις κοινωνικές απαιτήσεις που είχε καλλιεργήσει το νέο εκπαιδευτικό «τοπίο της αλλαγής»⁴³² εντός ενός κοινωνικοπολιτικού πλαισίου που δέσποζε πλέον η πολιτική της λιτότητας.

Κατά συνέπεια, η κοινωνική ένταση που κυοφορούνταν στο χώρο της εκπαίδευσης πρωτοεκδηλώθηκε στις 12-13 Νοεμβρίου 1986 με την οργάνωση δύο συλλαλητηρίων, στα οποία συμμετείχαν 2.500 περίπου φοιτητές και 400 μαθητές των ΤΕΛ αντιστοίχως και χαρακτηρίστηκαν από τον Τύπο ως τα μεγαλύτερα των τελευταίων μηνών. Τα αιτήματα των διαδηλωτών αφορούσαν κατά κύριο λόγο την

⁴²⁹ Δηλωτικής της δυσaréσκειάς του για την τροπή που πήραν τα πράγματα ήταν η δήλωση του Α. Τρίτση στη Βουλή την ημέρα κατάθεση της τροπολογίας: «Από όλους όσους προσπάθησα να πείσω, μια κατηγορία στεναχωρήθηκε που δεν κατόρθωσα να πείσω. Και αυτοί ήταν οι ίδιοι οι σπουδαστές στους οποίους αναφέρεται η επίμαχη τροπολογία. Λυπάμαι γιατί αυτούς δεν μπόρεσα να τους πείσω. Και ξέρω ότι θα τους δω στο Υπουργείο κάποια μέρα, όχι πολύ αργά, που θα διαμαρτύρονται για τις συνθήκες κάτω από τις οποίες θα φοιτούν. Θα τους θυμίσω αυτόν τον αγώνα. Ήταν με πλήρη συνείδηση ότι αυτός ήταν για να υποστηρίξω, ως Υπουργός Παιδείας, τα δικά τους συμφέροντα. Λυπάμαι, ελπίζω να είμαι πιο πειστικός στις επόμενες σχέσεις μου με τους φοιτητές. Πάντως θα τα πούμε στο Υπουργείο απέξω, όταν διαμαρτύρονται». (*Πρακτικά της Βουλής*, Συνεδρίαση ΛΣΤ', 3 Δεκεμβρίου 1986, σ. 1.732.)

⁴³⁰ *Τα Νέα*, 12.687, 5.12.1986, σ. 3.

⁴³¹ Βλ. τα άρθρα της *Ελευθεροτυπίας* («Τα παράθυρα», φύλ. 3.409, 4.12.1986, σ. 8) και *Των Νέων* («Κάλλιο αργά...», φύλ. 12.687, 5.12.1986, σ. 2).

⁴³² *Αντώνη Τρίτση ανέκδοτα κείμενα για την παιδεία*, ό.π., σ. 45.

αύξηση των δαπανών για την παιδεία και τη βελτίωση των συνθηκών των σπουδών τους. Ειδικότερα οι μαθητές, ζητούσαν την ισοτιμία μεταξύ γενικών και τεχνικών λυκείων, τη δημιουργία σύγχρονων εργαστηριακών εγκαταστάσεων, την ελεύθερη διακίνηση των ιδεών στα σχολεία και την αύξηση του ορίου απουσιών (παρέμενε στις 50).⁴³³

Κατά τη διάρκεια των επόμενων τριάντα ημερών, η δυσαρέσκεια της εκπαιδευτικής κοινότητας απέναντι στον Α. Τρίτη και τις επιλογές του κορυφώθηκε, με αποτέλεσμα το πρώτο δεκαήμερο του Δεκεμβρίου να ξεσπάσει τριπλό μέτωπο κινητοποιήσεων: στις 10 Δεκεμβρίου οι φοιτητές διαδήλωσαν στο κέντρο της Αθήνας ύστερα από απόφαση του συλλογικού τους οργάνου (ΕΦΕΕ), προκειμένου να συμπαρασταθούν στους Γάλλους συναδέλφους τους που διαδήλωναν την ίδια μέρα στις γαλλικές πόλεις εναντίον του «αντιδραστικού» νομοσχεδίου της κυβέρνησης Σιράκ για την παιδεία· οι ομοσπονδίες των εκπαιδευτικών της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (ΔΟΕ, ΟΛΜΕ, ΟΙΕΛΕ, ΟΛΤΕΕ) εξέγγειλαν 24ωρη απεργία για τις 11 Δεκεμβρίου διαμαρτυρόμενες για τις ελλείψεις καθηγητών στα σχολεία, την καθυστέρηση στην έκδοση των προεδρικών διαταγμάτων του Ν. 1566, τις περικοπές των δαπανών για την παιδεία κ.λπ. και τέλος, μαθητές των Ενιαίων Πολυκλαδικών Λυκείων προχώρησαν μαζικά από τις 10 Δεκεμβρίου στην κατάληψη των νεοσύστατων σχολείων τους.

Οι κινητοποιήσεις στα πολυκλαδικά

Η πρώτη απόφαση για κατάληψη Πολυκλαδικού πάρθηκε από το ΕΠΛ Αμπελοκήπων την Τρίτη 9 Δεκεμβρίου 1986, με 390 ψήφους υπέρ της κατάληψης στο σύνολο 600 μαθητών. Οι μαθητές, έχοντας τη συμπαράσταση του συλλόγου γονέων και κηδεμόνων του σχολείου, ζητούσαν τη ρύθμιση εισαγωγής των αποφοίτων των πολυκλαδικών στα ΤΕΙ στο ίδιο ποσοστό (22%) που ίσχυε για τα ΤΕΛ, τη δημιουργία τέταρτου έτους ειδίκευσης, όπως άλλωστε προέβλεπε ο Ν. 1566, και την κατοχύρωση των τίτλων σπουδών τους.⁴³⁴ Όσο για την επιλογή της κατάληψης ως μέσου διαμαρτυρίας, η μαθήτρια του Πολυκλαδικού Αμπελοκήπων Τάνια Δημητριάδη ανέφερε:

⁴³³ *Ελευθεροτυπία*, φύλ. 3.391, 13.11.1986, σ. 24-5· *Τα Νέα*, φύλ. 12.669, 14.11.1986, σ. 12.

⁴³⁴ *Ελευθεροτυπία*, φύλ. 3.415, 11.12.1986, σ. 7· *Τα Νέα*, φύλ. 12.692, 11.12.1986, σ. 13· «Οι καταλήψεις των Πολυκλαδικών», *Εργατική Αλληλεγγύη*, φύλ. 13, Δεκέμβριος 1986.

Τόσα χρόνια είχε δημιουργηθεί μια σταδιακή κλιμάκωση του αγώνα στα σχολεία, με αποχές και πορείες για τα προβλήματα που αντιμετωπίζαμε. Πηγαίναμε στο Υπουργείο και δεν μας δέχονταν επειδή ήταν σε ώρα μαθήματος ή καταθέταμε κάποια ψηφίσματα και αυτά έμπαιναν στα ντουλάπια του Υπουργείου. Επίσης, όταν η πορεία σταματούσε έπαινε να ασκείται και πίεση. Έχοντας συσσωρευτεί αρκετά προβλήματα στο πολυκλαδικά τρία χρόνια μετά τη λειτουργία τους, θέλαμε να αντιδράσουμε κάπως πιο δυναμικά. Επιλέξαμε λοιπόν την κατάληψη ως πιο δυναμικό τρόπο πάλης. Είναι τρομακτική η πίεση που ασκείται μετά από 2-3 μέρες κατάληψης γιατί ουσιαστικά έχει νεκρωθεί η λειτουργία του σχολείου και πρέπει άμεσα να δοθεί μια λύση.⁴³⁵

Την επόμενη μέρα της απόφασης για κατάληψη στο Πολυκλαδικό των Αμπελοκήπων, σε κατάληψη βρέθηκε και το ΕΠΛ Ηλιούπολης,⁴³⁶ την ίδια ώρα που οι μαθητές του ΕΠΛ Πειραιά προχωρούσαν σε αποχή από τα μαθήματά τους.⁴³⁷ Οι τελευταίοι, σύμφωνα με τον Γιώργο Γιαννουλέα, μαθητή γ' λυκείου του πολυκλαδικού Πειραιά και μέλους της Οργάνωσης Σοσιαλιστική Επανάσταση (ΟΣΕ), είχαν αποφασίσει να συμμετάσχουν μαζικά στην πορεία των καθηγητών στις 11 Δεκεμβρίου.⁴³⁸

Το κύμα των καταλήψεων μεταφέρθηκε πολύ γρήγορα και στα υπόλοιπα τρία ΕΠΛ της περιφέρειας της πρωτεύουσας (Αιγάλεω, Νέα Φιλαδέλφεια και Κορυδαλλός), καθώς και σε πολυκλαδικά της επαρχίας (Πάτρα, Δράμα, Κατερίνη). Τα βασικά αιτήματα των μαθητών ήταν κοινά σε όλες τις περιπτώσεις και αφορούσαν την

⁴³⁵ Η δήλωση της μαθήτριας έγινε στην τηλεοπτική εκπομπή της δημόσιας τηλεόρασης *Ανταλλαγές* με παρουσιάστρια την Ιωάννα Σπηλιωτοπούλου-Αυλωνίτου και θέμα τις κινητοποιήσεις στα πολυκλαδικά. Παρόντες στη συγκεκριμένη εκπομπή ήταν και άλλοι πέντε μαθητές πολυκλαδικών σχολείων (Αντζελα Μπαμπαλούκα-ΕΠΛ Αμπελοκήπων, Ανέστης Κατούντης-ΕΠΛ Κορυδαλλού, Χρήστος Ελευθερίου-ΕΠΛ Ηλιούπολης, Άκης Αξής-ΕΠΛ Ηλιούπολης, Γιώργος Γιαννουλέας-ΕΠΛ Πειραιά). Η ημερομηνία παραγωγής και προβολής της εκπομπής δεν μπόρεσε να εξακριβωθεί, ωστόσο συνάγοντας από τα διαλεγόμενα είναι σίγουρα μετά τις 22 Ιανουαρίου 1987. (Αρχείο Γ. Γιαννουλέα.)

⁴³⁶ Οι κινητοποιήσεις στο ΕΠΛ Ηλιούπολης είχαν προαναγγελθεί μέσω του φύλλου του *Ριζοσπάστη* στις 9 Δεκεμβρίου, που την προηγούμενη μέρα είχε πραγματοποιήσει ρεπορτάζ στο εν λόγω σχολείο. (*Ριζοσπάστης*, φύλ. 3.696, 9.12.1986, σ. 6.) Ο Άκης Αξής, μαθητής του ΕΠΛ Ηλιούπολης, αναφέρει ότι πριν αυτός και οι συμμαθητές του λάβουν την απόφαση για κατάληψη, είχαν απευθυνθεί στον διευθυντή του λυκείου και στον δήμαρχο της περιοχής για να τους ενημερώσουν για τα προβλήματά τους. Ακολούθως πήγανε στο υπουργείο Παιδείας, αλλά ο υπουργός δεν τους δέχθηκε, παραπέμποντάς τους στον αρμόδιο σύμβουλο για τα ΕΠΛ –οι διαβεβαιώσεις του οποίου για μελλοντική επίλυση των προβλημάτων δεν τους ικανοποίησαν. Έτσι αποφάσισαν να προχωρήσουν σε μια πιο δυναμική ενέργεια όπως η κατάληψη. (Από τηλεοπτική εκπομπή *Ανταλλαγές*, βλ. ανωτέρω υποσημείωση.)

⁴³⁷ Με προκήρυξή τους στις 10 Δεκεμβρίου, οι μαθητές του ΕΠΛ Πειραιά ανέφεραν ότι «βλέποντας τα καυτά προβλήματα που αντιμετωπίζουν καθημερινά να μην λύνονται, αποφάσισαν να προχωρήσουν σε κατάληψη του κτηρίου του Πολυκλαδικού Λυκείου Πειραιά». Οι μαθητές παρέθεταν στην προκήρυξη όλα τα αιτήματά τους και καλούσαν σε συμπαρατάσταση το λαό του Πειραιά. («Προκήρυξη των μαθητών του Πολυκλαδικού Πειραιά», Αρχείο Γ. Γιαννουλέα.)

⁴³⁸ Συνέντευξη με Γιώργο Γιαννουλέα, 31.3.2014. Όπως αφηγείται ο Γιαννουλέας: «Από τις αρχές Δεκεμβρίου ήμασταν σε διαβουλεύσεις για τις κινητοποιήσεις μας και είχαμε αποφασίσει αποχή συμπαρατάσεως για τους εκπαιδευτικούς. Στη διαδήλωση μαθαίνουμε από συντρόφους του Πολυκλαδικού των Αμπελοκήπων ότι στο σχολείο τους έχει περάσει η απόφαση για κατάληψη. Ξεκινάει τότε ένας πανζουρλισμός ότι αυτό είναι και με συντριπτική πλειοψηφία ξεκινάμε κι εμείς κατάληψη».

λειτουργία των πολυκλαδικών και το εκπαιδευτικό-επαγγελματικό μέλλον των αποφοίτων τους.

Στις 12 Δεκεμβρίου πραγματοποιήθηκε και η πρώτη συντονισμένη πορεία μαθητών πολυκλαδικών προς το υπουργείο Παιδείας, με σκοπό την γνωστοποίηση των αιτημάτων τους στον υπουργό. Χίλιοι περίπου μαθητές από τα ΕΠΛ Αιγάλεω, Πειραιά, Αμπελοκήπων, Νέας Φιλαδέλφειας, Κορυδαλλού και Ηλιούπολης συγκεντρώθηκαν έξω από το υπουργείο φωνάζοντας συνθήματα: «οι κλάδοι οι δικοί μας είναι κοροϊδία, μας δίνουνε πτυχία για την ανεργία», «πτυχίο για δουλειά και όχι για κορνίζα». Δεν κατόρθωσαν όμως να γίνουν δεκτοί από την ηγεσία του υπουργείου εξ αιτίας του ότι είχαν έρθει σε ώρα μαθήματος. Έτσι, προχώρησαν σε καθιστική διαμαρτυρία και παράδοση του υπομνήματος με τα ήδη γνωστά αιτήματά τους, τα οποία συμπληρώνονταν από κάποια ευρύτερα και ορισμένα πιο εξειδικευμένα που διαφοροποιούνταν ανά σχολείο.

Τα ευρύτερα αιτήματα αφορούσαν τους μαθητές όλων των σχολείων και είχαν να κάνουν με τη μη μείωση των εισακτέων στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, την αύξηση των δαπανών για την παιδεία και τη διαγραφή των απουσιών και των αποβολών εξ αιτίας της συνδικαλιστικής δράσης των μαθητών.⁴³⁹ Ο οπισθοδρομικός χαρακτήρας των συγκεκριμένων μέτρων (μείωση των εισακτέων και δαπανών για την εκπαίδευση) και η γενικευμένη εντύπωση ότι υπεσχημένες και εφαρμοσμένες πολιτικές ενέργειες του ΠΑΣΟΚ (καθιέρωση Πολυκλαδικού ως του μοναδικού σχολείου και απελευθέρωση του μαθητικού συνδικαλισμού) ματαιώνονταν, αποτέλεσαν και τα βαθύτερα αίτια της διαμαρτυρίας των μαθητών των πολυκλαδικών. Ο Γ. Γιαννουλέας εξηγεί:

Αρχές της σχολικής χρονιάς προέκυψε το ζήτημα με τις περικοπές εισακτέων. Το ΠΑΣΟΚ είχε ξεκινήσει το σταθεροποιητικό πρόγραμμα της οικονομίας και ήθελε να κλείσει τη στρόφιγγα των χρημάτων και για την εκπαίδευση. Τα πολυκλαδικά ήταν ακριβά σχολεία. Υπήρχαν ηλεκτρονικοί υπολογιστές, πράγμα πανάκριβο το 1986, και επιπλέον απαιτούσαν υλικοτεχνικό εξοπλισμό υψηλού κόστους. Αυτό το πράγμα έπρεπε να μαζευτεί, όπως και οι δαπάνες για την τριτοβάθμια εκπαίδευση. Έτσι όμως δημιουργούταν η αίσθηση ότι υπήρχε μία κυβέρνηση που αλλάζει όλο το σχεδιασμό, όλο το όραμα που είχε δημιουργηθεί ότι όλοι πρέπει να σπουδάσουν ή να πάνε στα πολυκλαδικά που θα ήταν μελλοντικά τα μοναδικά σχολεία.⁴⁴⁰

Αναφορικά δε με τα πιο εξειδικευμένα αιτήματα, οι μαθητές διαμαρτύρονταν για την έλλειψη βιβλίων και την κακή έως ανύπαρκτη υλικοτεχνική υποδομή των εργα-

⁴³⁹ *Ελευθεροτυπία*, φύλ. 3.417, 13.12.1986, σ. 7· *Αυριανή*, φύλ. 2.036, 13.12.1986, σ. 3.

⁴⁴⁰ Συνέντευξη με Γιώργο Γιαννουλέα, 31.3.2014.

στηρίων σε αρκετά πολυκλαδικά.⁴⁴¹ Ο Θάνος Μωραΐτης, πρόεδρος του ΕΠΛ Αγρινίου την περίοδο 1986-7 και μέλος της τοπικής ΠΑΜΚ από το 1985, υποστηρίζει ότι η ένταση της διαμαρτυρίας σε κάθε πολυκλαδικό ήταν ανάλογη με την κατάσταση των υποδομών του: «Εμείς μπαίναμε σε εργαστήρια που δεν τα είχαν ούτε πανεπιστήμια. [...] Δεν ήταν βέβαια σε όλα τα ΕΠΛ η κατάσταση τέτοια. Θυμάμαι ας πούμε το ΕΠΛ της Πάτρας, που δεν είχε αίθουσες πληροφορικής, τεχνολογικά εργαστήρια κ.λπ. Σίγουρα σε αυτά τα πολυκλαδικά ήταν εντελώς διαφορετικό το κλίμα απ' ότι στο δικό μου».⁴⁴²

Απαντώντας στα αιτήματα των μαθητών, το υπουργείο Παιδείας με ανακοίνωσή του την πρώτη κιόλας μέρα των καταλήψεων (10 Δεκεμβρίου) τους διαβεβαίωσε ότι τα θέματά τους συζητήθηκαν εκτενώς μετά από σύσκεψη του υπουργού με τους διευθυντές των ΕΠΛ και ακολούθως δόθηκαν οι σχετικές εντολές στην αρμόδια ομάδα εργασίας για τη νομοθετική ρύθμιση της επιλογής των αποφοίτων των προεπαγγελματικών κλάδων του ΕΠΛ για τα ΤΕΙ και για το σχεδιασμό και την οργάνωση των τμημάτων ειδίκευσης, ώστε να είναι έτοιμα να λειτουργήσουν κατά το σχολικό έτος 1987-8.⁴⁴³

Συντασσόμενη στο πλευρό του υπουργείου, η εφημερίδα *Εξόρμηση*, το δημοσιογραφικό όργανο του ΠΑΣΟΚ, εξέφραζε στο φύλλο της 14ης Δεκεμβρίου την απορία της για τις καταλήψεις των μαθητών: «Είδαμε αυτήν την εβδομάδα καταλήψεις στα πολυκλαδικά λύκεια από μαθητές με αιτήματα τα οποία είχαν ήδη λυθεί ή ήταν λυμένα και αυτή η λύση δόθηκε με ανακοίνωση του υπουργού».⁴⁴⁴ Δύο μέρες μετά την έκδοση του δημοσιεύματος, στην αναίτια –σύμφωνα με την *Εξόρμηση*– πραγματοποίηση των καταλήψεων ερχόταν εμμέσως να απαντήσει η επιστολή του Α. Τρίτση προς τον πρωθυπουργό: «Δεν είναι χωρίς λόγο οι κινητοποιήσεις αυτές [στα πολυκλαδικά], ούτε οι λόγοι είναι κομματικές υπερβολές. Ο προϋπολογισμός της παιδείας είναι ο χαμηλότερος των τελευταίων χρόνων (8,7% του κρατικού, όταν η ΝΔ είχε ξεπεράσει το 13%)».⁴⁴⁵

⁴⁴¹ Βλ. *Οδηγητής*, τχ. 635, 18.12.1986, σ. 8

⁴⁴² Συνέντευξη με Θάνο Μωραΐτη, 4.12.2013.

⁴⁴³ *Πρώτη*, 11 Δεκεμβρίου 1986, σ. 10.

⁴⁴⁴ «Παιδεία, κινητοποιήσεις και διάλογος», *Εξόρμηση*, 14.12.1986.

⁴⁴⁵ *Αντώνη Τρίτση ανέκδοτα κείμενα για την παιδεία*, ό.π., σ. 213-4. Μπορεί το ποσοστό των δαπανών παιδείας επί του γενικού προϋπολογισμού να ήταν όντως το μικρότερο κατά τη διάρκεια της Μεταπολίτευσης, ωστόσο δεν διαπιστώνουμε το ίδιο εάν υπολογίσουμε τις εκπαιδευτικές δαπάνες ως ποσοστό του ΑΕΠ. Ειδικότερα, το 1982 –όταν ψηφίστηκε ο πρώτος προϋπολογισμός επί ΠΑΣΟΚ– το ποσοστό των δαπανών του ΑΕΠ που καταναμήθηκε στην παιδεία έφτασε το 3,3%, το 1983 το 3,5%, το 1984 και το 1985 το 3,6% και το 1986 και 1987 το 3,4%. [*Στατιστική Επετηρίδα της Ελλάδας για τα*

Εν τω μεταξύ, τα μισά τουλάχιστον από τα 22 συνολικά ΕΠΛ της χώρας βρίσκονταν υπό κατάληψη, ενώ οι μαθητές πραγματοποίησαν και δεύτερη παμμαθητική πορεία στις 17 Δεκεμβρίου. Στη διαδήλωση, η οποία είχε οργανωθεί με πρωτοβουλία της ΚΝΕ,⁴⁴⁶ συμμετείχαν συνολικά μαθητές από 115 λύκεια –όλων των τύπων– και ο αριθμός των διαδηλωτών σύμφωνα με τις εφημερίδες της εποχής προσέγγισε τις 10.000. Η *Ελευθεροτυπία* μάλιστα τόνιζε ότι ήταν η «μεγαλύτερη μαθητική κινητοποίηση που έγινε ποτέ», συμπληρώνοντας ότι «η πορεία ξέφυγε από την κηδεμόνευση της οποιασδήποτε παράταξης δίνοντας τη δυνατότητα να μιλήσουμε, πρώτη ίσως φορά, για πραγματική μαθητική κινητοποίηση».⁴⁴⁷

Τον ακομμάτιστο και αυθόρμητο κίνητρο του συλλαλητηρίου επισημαίνει και ο Γιώργος Πίττας, μέλος της ΟΣΕ και μαθητής γ' λυκείου στο 2ο Γενικό Λύκειο Νέας Σμύρνης, του οποίου οι μαθητές νωρίτερα την ίδια μέρα είχαν προχωρήσει στην κατάληψή του με σκοπό συμπαρασταθούν στους μαθητές των ΕΠΛ, αλλά και για να διαμαρτυρηθούν για τη νέα μείωση εισακτέων που προετοίμαζε το υπουργείο Παιδείας: «Με τη μεγάλη πορεία που γίνεται στις 17 Δεκεμβρίου υπήρχε μεγάλος ενθουσιασμός γιατί ο κόσμος κατάλαβε τη δύναμη αυτού του πράγματος. Πέρα από τα πολυκλαδικά, είχαν καταληφθεί γύρω στα 25 γενικά. Οι καταλήψεις ήταν αυτές που κατέβασαν τον κόσμο στο δρόμο και όχι οι κομματικά ελεγχόμενες κινητοποιήσεις που γίνονταν έως τότε».⁴⁴⁸

Ο ρόλος των κομμάτων και της Μαθητικής Πρωτοβουλίας

Οι καταλήψεις των πολυκλαδικών αιφνιδίασαν, εκτός από την κυβέρνηση και την κοινωνία, ακόμα και τις ίδιες τις κομματικές νεολαίες, οι οποίες είδαν την εκδήλωσή τους από απόσταση και μόνο εκ των υστέρων επιχείρησαν να προσχωρήσουν σε αυτές ή να τις εκτρέψουν προς τη δική τους κομματική κατεύθυνση.

Παρά το γεγονός ότι οι καταλήψεις είχαν αρχίσει να κάνουν την εμφάνισή τους στα σχολεία από το 1985, οι μαθητικές παρατάξεις απέρριπταν την κατάληψη ως

έτη 1986 (σ. 443), 1988 (σ. 476), 1990 (σ. 534)]. Για να συγκρίνει κάποιος με τα αντίστοιχα ποσοστά της περιόδου 1974-1981 βλ. σ. 110, υποσ. 284.

⁴⁴⁶ *Τα Νέα*, φύλ. 12.698, 18.12.1986, σ. 28. Η πορεία αποφασίστηκε σε συνάντηση μαθητών στις 14 Δεκεμβρίου στο Πολυτεχνείο μετά από πρωτοβουλία του 4ου Λυκείου Νέων Λιοσίων, του οποίου ο πρόεδρος του 15μελούς Χρήστος Καραχάλιος ήταν μέλος της ΚΝΕ. Άλλωστε, ο ίδιος ανέλαβε κατά τη διάρκεια της πορείας να διαβάσει στους μαθητές την κοινή διακήρυξη όλων των σχολείων, των οποίων εκπρόσωποι –ως επί το πλείστον μέλη της ΚΝΕ– είχαν παραστεί στη συνάντηση της 14ης Δεκεμβρίου. (*Πιζοσπάστης*, 20.12.1986, φύλ. 3.706, σ. 6 και 8.1.1987, φύλ. 3.718, σ. 6.)

⁴⁴⁷ *Ελευθεροτυπία*, φύλ. 3.421, 18.12.1986, σ. 7.

⁴⁴⁸ Συνέντευξη με Γιώργο Πίττα, 25.3.2014.

συλλογική μορφή διαμαρτυρίας θεωρώντας την ακραία.⁴⁴⁹ Οι μαθητές που προώθησαν τις καταλήψεις στα σχολεία τον Δεκέμβριο του 1986 προέρχονταν ιδεολογικά από το χώρο της άκρας Αριστεράς και της αναρχίας, ενώ το στοιχείο που καθόρισε την εξάπλωσή τους σε όλα τα πολυκλαδικά της Αττικής και σε αρκετά –στη συνέχεια– γενικά λύκεια ήταν η αποδοχή τους από την κρίσιμη μάζα των ανένταχτων-ανεξάρτητων μαθητών. Ο παραγκωνισμός άλλωστε των 15μελών, τα οποία στις περισσότερες των περιπτώσεων συγκροτούνταν από μαθητές κομματικών παρατάξεων, και η οργάνωση των καταλήψεων από εκλεγμένες συντονιστικές επιτροπές, αυτό ακριβώς φανέρωνε: την προσπάθεια αποσύνδεσης των καταλήψεων από τις κομματικές επιταγές.⁴⁵⁰

Σημαντικό ρόλο στη διάδοση των καταλήψεων έπαιξε η Μαθητική Πρωτοβουλία (ΜΠ), μια μαθητική ομάδα που δημιουργήθηκε με πρωτοβουλία της ΟΣΕ και απαρτιζόταν από μέλη της οργάνωσης, αλλά και αυτόνομους, αναρχικούς και άλλους μαθητές που κινούνταν ιδεολογικά στο χώρο της εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς. Η ουσιαστική ενεργοποίηση της ΜΠ στα σχολεία πραγματοποιήθηκε κατά την έναρξη της σχολικής χρονιάς 1985-6, όπου άρχισε να λειτουργεί ως χώρος συζήτησης με θέματα όπως το αστικό σχολείο, ο «αντι-309», οι παρεμβάσεις που έπρεπε να ακολουθηθούν για τη συγκρότηση ενός επαναστατικού μαθητικού κινήματος και γενικότερα πολιτικά ζητήματα.⁴⁵¹ Στο πώς προέκυψε η συμμετοχή του στη ΜΠ και στο περιεχόμενο των συναντήσεων της ομάδας αναφέρεται ο Γ. Πίττας:

Οι πρώτες συζητήσεις για τη δημιουργία της Μαθητικής Πρωτοβουλίας είχαν ξεκινήσει από το καλοκαίρι του 1984. Τότε εγώ δεν ήμουν καν στην ΟΣΕ και είχα μάθει από ένα παιδί στο σχολείο μου στη Νέα Σμύρνη ότι θα γινόταν μια προσπάθεια για ένα μαθητικό μάζεμα σε κάποια γραφεία στη Θεμιστοκλέους. Θυμάμαι ήταν η πρώτη φορά που κατέβαινα στα Εξάρχεια. Μετά από 2-3 συναντήσεις, το χειμώνα του 1985 άρχισε να λειτουργεί η Μαθητική Πρωτοβουλία. Παιδιά από 7-8 σχολεία, συνολικά γύρω στα 30 άτομα, κάναμε βδομαδιάτικα μαζέματα που είχαν θέμα συζήτησης. Άρα συζητάγαμε και ιδεολογικά και πολιτικά θέματα. Συζητάγαμε για το Πολυτεχνείο του 1973, την Ισπανία του 1936, τον Οκτώβρη του 1917, την σύγχρονη εκπαίδευση στο αστικό σχολείο, τον Μάιο του 1968. Ακόμα και παιδιά που δεν ήταν στην ΟΣΕ εκείνη την περίοδο (τότε ήμασταν μόνο 2-3) και αναρχικοί βάζανε ζητήματα. Ήταν μια αρκετά καλή δουλειά συγκρότησης. Αυτό γινότανε σε κεντρικό επίπεδο. Σε τοπικό επίπεδο, σε επίπεδο σχολείων βασικά, αρχίζουν σταδιακά να χτίζονται ομάδες. Στο ΕΠΛ Πειραιά, στο

⁴⁴⁹ Αναλυτικά για την ιστορία των καταλήψεων, τη διαχρονική στάση των κομμάτων απέναντί τους και τους λόγους που επέφεραν τη σταδιακή επικράτησή τους στο μαθητικό χώρο ως βασικής μορφής συλλογικής δράσης κατά τη διάρκεια της Μεταπολίτευσης, βλ. στο Κεφάλαιο Β' του Μέρους Β' της διατριβής (σ. 215).

⁴⁵⁰ Σε όλα τα σχολεία οι καταλήψεις αποφασίστηκαν από τις μαθητικές συνελεύσεις των σχολείων, με αποτέλεσμα σε αρκετές περιπτώσεις τα δεκαπενταμελή μαθητικά συμβούλια που ελέγχονταν από την ΚΝΕ (ΕΠΛ Αιγάλεω, Ν. Φιλαδέλφεια) ή την ΟΝΝΕΔ (ΕΠΛ Αμπελόκηποι) να αποκλείονται από την οργάνωση των καταλήψεων. (*Έθνος*, 12.11.1998, σ. 9.)

⁴⁵¹ Βλ. *Η Μαμή*, τχ. 8, Οκτώβριος 1985, σ. 54· τχ. 9, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1985, σ. 46.

σχολείο το δικό μου, επίσης, στο ΕΠΛ Αμπελοκήπων και στη Ν. Φιλαδέλφεια άρχισαν να φτιάχνονται ομάδες Μαθητικής Πρωτοβουλίας.⁴⁵²

Η πρώτη παρέμβαση της ΜΠ έγινε στις μαθητικές εκλογές του 1985, με τα μέλη της στα περισσότερα σχολεία που κατήλθε ως πολιτικό σχήμα να εκλέγονται στα 15μελή. Παρότι η ΜΠ θεωρούσε ότι το 15μελές δεν είναι όργανο πάλης αλλά γραφειοκρατικός μηχανισμός, η συμμετοχή μαθητών της στα 15μελή κρινόταν επωφελής, καθώς θα διευκόλυνε κατά πολύ τη δουλειά της στη βάση του μαθητικού πληθυσμού. Άλλωστε, σε κείμενο με την τακτική της που δημοσιεύθηκε αμέσως μετά τις μαθητικές εκλογές, τονιζόταν μεταξύ άλλων ότι βασική επιδίωξή της ήταν «οι συζητήσεις και αποφάσεις να γίνονται από τις γενικές συνελεύσεις των μαθητών».⁴⁵³

Αυτή η τακτική ακολουθήθηκε και στις καταλήψεις της περιόδου του Δεκεμβρίου, αφού όπως επισημαίνουν οι Γ. Γιαννουλέας και Γ. Πίττας –μετέχοντες και οι δύο στη ΜΠ– στα 15μελή που υπερίσχυαν η ΚΝΕ, η ΠΑΜΚ και η ΜΑΚΙ ήταν δύσκολο να προκύψει ριζοσπαστικοποίηση του αγώνα και «ο μόνος τρόπος να σπάσει αυτό το πράγμα ήταν οι συνελεύσεις».⁴⁵⁴ Ειδικότερα η ΚΝΕ, αποτελούσε για τους μαθητές της Πρωτοβουλίας τον μεγαλύτερο αντίπαλο σε ιδεολογικό και πρακτικό επίπεδο, αφού παρέμενε η καλύτερα οργανωμένη μαθητική παράταξη στα σχολεία. «Η ΚΝΕ ήταν ενάντια στις καταλήψεις, αλλά από τη στιγμή που είδε ότι διογκώνονται, προσπάθησε να συμμετάσχει στα συντονιστικά των καταλήψεων προκειμένου να τα υπονομεύσει και να τα ελέγξει», σημειώνει ο Γ. Πίττας.⁴⁵⁵ Τον τρόπο συντονισμού των σχολείων από την ΚΝΕ περιγράφει ο Γ. Γιαννουλέας: «Αυτό που προσπαθούσε να κάνει ήταν να φέρει τα σχολεία που ήταν σε κινητοποίηση μαζί με σχολεία που δεν ήταν και να παράγει ένα μέσο όρο κινηματικό. Ο τρόπος οργάνωσης που πρότεινε στην περίπτωση των κινητοποιήσεων των πολυκλαδικών ήταν να μην είναι μόνα τους τα πολυκλαδικά, αλλά να είναι τα σχολεία που ελέγχει, άρα καλούσε τα πολυκλαδικά να ενταχθούν σε ένα συντονιστικό σχολείων που εκείνη ήλεγχε».⁴⁵⁶

Αντιθέτως, οι μαθητές της ΜΠ πρότειναν έναν διαφορετικό τρόπο συντονισμού, παρεμφερή με αυτόν που είχαν χρησιμοποιήσει ένα μήνα νωρίτερα οι Γάλλοι μαθητές στη δική τους κινητοποίηση απέναντι στα σχέδια της κυβέρνησής τους για

⁴⁵² Συνέντευξη με Γιώργο Πίττα, 25.3.2014.

⁴⁵³ *Η Μαμή*, τχ. 9, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1985, σ. 46.

⁴⁵⁴ Συνέντευξη με Γιώργο Γιαννουλέα, 31.3.2014 και με Γιώργο Πίττα, 25.3.2014.

⁴⁵⁵ Συνέντευξη με Γιώργο Πίττα, 25.3.2014.

⁴⁵⁶ Συνέντευξη με Γιώργο Γιαννουλέα, 31.3.2014.

την παιδεία. Συγκεκριμένα, σε όλα τα σχολεία θα εκλέγονταν με αμεσοδημοκρατικές διαδικασίες ανακλητοί αντιπρόσωποι –με θητεία έως την επόμενη γενική συνέλευση–, οι οποίοι θα μετέφεραν την άποψη του σχολείου σε μια τοπική συντονιστική επιτροπή. Από αυτές τις επιτροπές θα εκλέγονταν στη συνέχεια αντιπρόσωποι για μια συντονιστική επιτροπή εθνικού επιπέδου, που θα συντόνιζε τον αγώνα πάντα με βάση τις αποφάσεις των συνελεύσεων.⁴⁵⁷

Οι νεανικές κινητοποιήσεις στη Γαλλία πρόέκυψαν όταν στα μέσα Νοεμβρίου του 1986 ο γάλλος υφυπουργός Παιδείας Alain Devaquet επιχείρησε μέσω νομοσχεδίου για τα ΑΕΙ να επιβάλει μια σειρά θεσμικών αλλαγών στη λειτουργία τους, με σημαντικότερες την αύξηση των διδασκτρων φοίτησης και την κατάργηση της χορήγησης εθνικών πτυχίων με το ίδιο αντίκρισμα από όλες τις σχολές.

Ο φοιτητικός πληθυσμός εξέλαβε τις συγκεκριμένες διατάξεις ως απόπειρα ιδιωτικοποίησης της παιδείας, κίνηση που θα απέβαινε εις βάρος ιδιαίτερα των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Ο αντίκτυπος ήταν να ξεσπάσουν άμεσα κινητοποιήσεις σε όλα τα πανεπιστήμια της Γαλλίας και σύντομα η ένταση να μεταφερθεί και στα σχολεία, με τους μαθητές να συμμετέχουν μαζικά στα πανεκπαιδευτικά συλλαλητήρια στο Παρίσι και σε άλλες μεγάλες πόλεις στις 23 Νοεμβρίου και στις 4 και 10 Δεκεμβρίου, πραγματοποιώντας παράλληλα αποχές από τα μαθήματά τους. Οι μαθητές ζητούσαν επιπλέον την απόσυρση των διατάξεων του νομοσχεδίου που προέβλεπαν την ύπαρξη δύο τύπων απολυτηρίων δευτεροβάθμια εκπαίδευσης, καθώς και τη δυνατότητα δημιουργίας λυκείων που θα χρηματοδοτούνταν από κατοίκους της περιοχής τους.

Η μαζικότητα των κινητοποιήσεων, με τη συμμετοχή φοιτητών, μαθητών, καθηγητών, εργαζομένων και εργατικών συνδικάτων, όπως και η λαϊκή κατακραυγή μετά το θάνατο ενός 22χρονου φοιτητή κατά τη διάρκεια του συλλαλητηρίου της 4ης Δεκεμβρίου, ανάγκασαν τελικά την κυβέρνηση του Ζακ Σιράκ να ανακοινώσει στις 8 Δεκεμβρίου την απόσυρση του επίμαχου νομοσχεδίου, αποδεχόμενη ουσιαστικά την ολοκληρωτική ήττα της.⁴⁵⁸

⁴⁵⁷ *Εργατική Αλληλεγγύη*, τχ. 14, Φεβρουάριος 1987, σ. 8.

⁴⁵⁸ Όλα τα πληροφοριακά στοιχεία για τις φοιτητικές-κινητοποιήσεις στη Γαλλία συλλέχθηκαν από τα περιοδικά *Θούριος* (βλ. υποσ. 461), *Αντί* (βλ. υποσ. 461), *Οδηγητής* (βλ. υποσ. 461 και τχ. 635, 18.12.1986, σ. 21, 24), *Ο Πολίτης* (Sitbon G., «Η έκρηξη των Γάλλων φοιτητών», τχ. 75, Ιανουάριος 1987, σ. 35-39), *Εικόνες* (Βούλτεψη Σοφία, «Τα γαλάζια μάτια της επανάστασης», τχ. 117, 28.1.1987, σ. 55-59) και από τα φύλλα των ημερήσιων εφημερίδων. Βλ. ενδεικτικά: *Τα Νέα*, φύλ. 12.689, 8.12.1986, σ. 11· *Ελευθεροτυπία*, φύλ. 3.415, 11.12.1986, σ. 44· *Βραδυνή*, φύλ. 11.12.1986, σ. 8. Επίσης, βλ. στο *Πρέπει να απαλλαγούμε από την κληρονομιά του Μάη του '68*; (Henri Weber,

Ο απόηχος των γαλλικών κινητοποιήσεων, και λιγότερο αυτών στην Ισπανία που ήταν επίσης εν εξελίξει εκείνη την εποχή,⁴⁵⁹ αποτέλεσαν σημαντική επιρροή και πηγή έμπνευσης για τους μαθητές της Μαθητικής Πρωτοβουλίας, γεγονός που καταδεικνύεται μέσα από τις μαρτυρίες των Γιαννουλέα και Πίττα,⁴⁶⁰ αλλά και από τις συνεχείς αναφορές στις προκηρύξεις της ΜΠ για την αποτελεσματική οργάνωση του νικηφόρου αγώνα στη Γαλλία και για τον ακομμάτιστο-αυθόρμητο χαρακτήρα του. Κείμενα και αναλύσεις για τις γαλλικές κινητοποιήσεις εντοπίζονται και σε πολιτικές εφημερίδες και άλλα έντυπα, όπως ο *Θούριος*, ο *Οδηγητής* και το *Αντί*,⁴⁶¹ ενώ συνθήματα σχετικά με την κατάσταση στη Γαλλία και αποδέκτη τον Α. Τρίτση («Τρίτση, θυμήσου τη Γαλλία», «Τρίτση, είσαι σαν τον Ντεβακέ») ⁴⁶² ακούστηκαν στο συλλαλητήριο των μαθητών στις 17 Δεκεμβρίου. Από την πλευρά του, ο Α. Τρίτσης, επικαλούμενος τις κινητοποιήσεις στην Γαλλία, εξέφραζε την ανησυχία του προς τον πρωθυπουργό ότι «ο γενικός ξεσηκωμός που παρατηρείται στην παιδεία μπορεί να οδηγήσει σε ανεξέλεγκτες καταστάσεις, ανάλογες με εκείνες της Γαλλίας».⁴⁶³ Παρ' όλα αυτά, η αντανάκλαση του γαλλικού παραδείγματος στην περίπτωση των μαθητών των ελληνικών πολυκλαδικών παραμένει θολή, αφού η ενημέρωσή τους για το τι συνέβαινε στη Γαλλία και κατά πόσο αυτό επηρέαζε τα κίνητρα και την οργάνωση του αγώνα τους είναι συγκεχυμένα.⁴⁶⁴

Ηλίβατον, Αθήνα 2014, σ. 185-194) την πολύ ενδιαφέρουσα σύγκριση των νεανικών κινητοποιήσεων του 1986 με αυτές του Μάη του 1968.

⁴⁵⁹ Σχετικά με τις μαθητικές διαμαρτυρίες σε Γαλλία και Ισπανία την περίοδο 1986-7 βλ. το πολύ εμπειριστατωμένο άρθρο του καθηγητή πολιτικών επιστημών του Πανεπιστημίου του Κονέκτικατ Cyrus Ernesto Zirakzadeh: «Traditions of protest and the high-school student movements in Spain and France in 1986-1987», *West European Politics*, 1989, σ. 220-237. Σε αυτό το σημείο πρέπει να επισημανθεί ότι μαθητικές κινητοποιήσεις στη Γαλλία (για την κακή κατάσταση των σχολείων και τις ελλείψεις καθηγητών) λαμβάνουν χώρα και το Νοέμβριο του 1990 αλλά και του 1997, όταν δηλαδή ξεκινούν οι εν Ελλάδι κινητοποιήσεις των μαθητών, για τις οποίες ακολουθεί ανάλυση στο δεύτερο και τρίτο μέρος της διατριβής. Εν αντιθέσει, όμως, με τις γαλλικές μαθητικές κινητοποιήσεις του 1986, δεν αποτελούν σημείο αναφοράς για τους Έλληνες μαθητές, ούτε συνδέονται από αυτούς με τις δικές τους κινητοποιήσεις. Ως εκ τούτου, επιλέγεται να μην γίνει περαιτέρω μνεία στη συνέχεια της διατριβής.

⁴⁶⁰ Αναφορά στις κινητοποιήσεις των Γάλλων μαθητών γίνεται και από τον Γ. Γιαννουλέα και τον Γ. Πίττα. Χαρακτηριστικά είναι τα λόγια του τελευταίου: «Θυμάμαι έρχονταν φωτογραφίες με τις καταλήψεις στη Γαλλία, όπου στο δικό μου το μυαλό ήταν ο Μάης του 1968. Αυτό το πράγμα λειτουργούσε τρομερά εμπνευστικά». (Συνέντευξη με Γιώργο Πίττα, 25.3.2014.)

⁴⁶¹ *Θούριος*, φύλ. 205, Οκτώβρης 1987, σ. 15-6· *Οδηγητής*, τχ. 634, 11.12.1986, σ. 10· *Αντί*, τχ. 335, 19.12.1986, σ. 20-23.

⁴⁶² *Αυριανή*, φύλ. 2.040, 18.12.1986, σ. 6· *Τα Νέα*, φύλ. 12.698, 18.12.1986, σ. 28-29.

⁴⁶³ *Αντώνη Τρίτση ανέκδοτα κείμενα για την παιδεία*, ό.π., σ. 213-4.

⁴⁶⁴ Ενδεικτικές της διαφορετικής πρόσληψης των γαλλικών κινητοποιήσεων από τους μαθητές είναι οι απαντήσεις που δίνουν τέσσερις μαθητές στην εκπαιδευτικό Ελένη Συρίγου-Ρήγου, στην ερώτησή της για το κατά πόσο τα γεγονότα στη Γαλλία επηρέασαν τη δική τους διαμαρτυρία. Η μία μαθήτρια απαντάει καταφατικά, αλλά διευκρινίζει ότι αυτό δεν έγινε συνειδητά· η δεύτερη αναφέρει ότι προσωπικά την επηρέασαν, όμως σημειώνει ότι λίγοι ήταν οι μαθητές που είχαν ακούσει γι' αυτές· η τρίτη τονίζει ότι δεν είχαν άμεση επίδραση πάνω στις καταλήψεις του Δεκέμβρη· και τέλος, ο τέταρτος

Επανερχόμενοι στη δράση των μαθητών της Μαθητικής Πρωτοβουλίας, η μαθητική ομάδα έθετε ως καίριο ζήτημα το «άνοιγμα» των καταλήψεων σε άλλες πρωτοβουλίες, ώστε να ενισχυθεί το διεκδικητικό μέτωπο απέναντι στην κυβέρνηση. Γι' αυτό το λόγο, την Παρασκευή 19 Δεκεμβρίου διοργάνωσε μαζί με τις συγγενικές της ιδεολογικά Αριστερές Συσπειρώσεις Φοιτητών⁴⁶⁵ συλλαλητήριο στα Προπύλαια του Πανεπιστημίου, θέτοντας αιτήματα περισσότερο ενοποιητικά: «όχι στη μείωση των εισακτέων», «ενάντια στην “αναβάθμιση” της παιδείας, κοινός αγώνας μαθητών σπουδαστών», «εξετάσεις, απουσίες και βαθμοί – όχι στο σχολείο φυλακή» κ.ά. Επίσης, οι διαδηλωτές με συνθήματά τους ζητούσαν τη συνέχιση των αποχών και των καταλήψεων.

Ως ειρωνεία της τύχης μπορεί να θεωρηθεί ότι η μέρα τέλεσης του συλλαλητηρίου συνέπεσε με το τέλος των καταλήψεων στα πολυκλαδικά, ύστερα από δέκα μέρες κινητοποιήσεων. Κρίνοντας εκ των υστέρων τη συμβολή της ΜΠ στις κινητοποιήσεις στα σχολεία και το απότομο τέλος τους, ο Γ. Γιαννουλέας επισημαίνει:

Σαν Μαθητική Πρωτοβουλία δεν είχαμε τη δυνατότητα να παραγάγουμε ένα γενικότερο συντονισμό. Δεν είχαμε τις απαραίτητες δυνάμεις. Τα σχολεία δεν είναι σαν τα πανεπιστήμια που υπάρχουν οργανωμένες δυνάμεις και μπορείς να βρεις ανθρώπους να συνομιλήσεις. Ήταν κάτι σαν εξαγγελία αυτό που κάναμε. Κάναμε μια γενική επίκληση στην αυτοοργάνωση, αλλά αυτό έχει συγκεκριμένα όρια, κάνεις κινητοποίηση 10-15 μέρες και αυτό τελειώνει.⁴⁶⁶

Το τέλος των καταλήψεων στα πολυκλαδικά σηματοδοτήθηκε και επίσημα στο πανελλαδικό συνέδριο των ΕΠΛ, το οποίο διοργανώθηκε το διήμερο 20-21 Δεκεμβρίου μετά από πρωτοβουλία των μαθητών του ΕΠΛ Κορυδαλλού. Στο συνέδριο μετείχαν 38 αντιπρόσωποι από 19 ΕΠΛ της χώρας (δύο από κάθε σχολείο), ενώ δεν έστειλαν εκπροσώπους τα πολυκλαδικά της Έδεσσας, της Καβάλας και της Καλαμάτας.⁴⁶⁷ Κατά τη διάρκεια του διημέρου, οι εκπρόσωποι των μαθητών αναφέρθηκαν στην ελλιπή οργάνωση του θεσμού των πολυκλαδικών και την ανάγκη να επιλυθούν άμεσα τα εκπεφρασμένα αιτήματά τους, ενώ αποφασίστηκε να συσταθεί πενταμελής συντονιστική επιτροπή για να επιδιώξει διάλογο με τον υπουργό Παιδείας. Επίσης, οι μαθητές κατέληξαν ότι οι καταλήψεις αποτελούσαν «ακραία μορφή δράσης» στη

μαθητής θεωρεί ότι οι γαλλικές κινητοποιήσεις ήταν πολύ σημαντικός παράγοντας για το κύμα των καταλήψεων. («Μαθητές και Μαθήτριες μιλούν για τις καταλήψεις», *Το Πανεπιστήμιο*, τχ. 6, Απρίλιος 1987, σ. 23-24.)

⁴⁶⁵ Για τις Αριστερές Συσπειρώσεις Φοιτητών βλ. περισσότερα στο Μέρος Β', σ. 95 και 213.

⁴⁶⁶ Συνέντευξη με Γιώργο Γιαννουλέα, 31.3.2014.

⁴⁶⁷ *Ελευθεροτυπία*, φύλ. 3.426, 24.12.1986, σ. 19.

συγκεκριμένη χρονική στιγμή και γι' αυτό αποφάσισαν να τις σταματήσουν. Μάλιστα, θέλοντας να αποδείξουν ότι σκοπός των καταλήψεων δεν ήταν η αποφυγή των μαθημάτων, συμφώνησαν να προτείνουν στον υπουργό να προστεθούν οι μέρες αποχής τους από τα μαθήματα στο τέλος της σχολικής περιόδου.⁴⁶⁸

Στο πλαίσιο του συνεδρίου, μαθητές προσκείμενοι στην ΚΝΕ, προερχόμενοι από το ΕΠΛ Αιγάλεω, έκαναν λόγο για «συνέδριο φιέστα» προβάλλοντας το επιχείρημα ότι ήταν λιγοστοί οι εκλεγμένοι αντιπρόσωποι από τις γενικές συνελεύσεις των σχολείων και διαμαρτυρόμενοι αποχώρησαν από τη διαδικασία. Από την πλευρά της, η εκλεγμένη πενταμελής μαθητική επιτροπή –προσκείμενη στην ΠΑΜΚ– απέδωσε την αντίδραση των μαθητών της ΚΝΕ στο ότι οι τελευταίοι δεν κατόρθωσαν να αποκτήσουν «τον απαιτούμενο συσχετισμό στο συνέδριο, γεγονός που θα τους επέτρεπε να καταλήξουν στις αποφάσεις που αυτοί θα ήθελαν».⁴⁶⁹

Όπως γίνεται αντιληπτό, οι δύο μαθητικές παρατάξεις (ΠΑΜΚ και ΚΝΕ) επιχείρησαν μέσω της πραγματοποίησης του συνεδρίου να δημιουργήσουν ένα δευτεροβάθμιο όργανο αντιπροσώπευσης των μαθητών, ώστε να ελέγξουν τη μαθητική δυναμική που είχε αρχίσει να δημιουργείται. Επιπρόσθετες απόπειρες κομματικής ανάμειξης στην οργάνωση των μαθητικών δράσεων θα επαναληφθούν και μετά το τέλος των καταλήψεων στα πολυκλαδικά, με την ΚΝΕ να δημιουργεί ως άτυπη απάντηση στην πενταμελή επιτροπή των ΕΠΛ της ΠΑΜΚ μια συντονιστική επιτροπή από 175 λύκεια της Αττικής που βρισκόταν στη σφαίρα επιρροής της.

Αποτέλεσμα της δράσης της συγκεκριμένης συντονιστικής επιτροπής ήταν η πρωτοφανής σε μαζικότητα και αγωνιστικότητα πορεία 15.000 μαθητών στο κέντρο της Αθήνας στις 28 Ιανουαρίου, με αιτήματα τη βελτίωση των συνθηκών σπουδών τους και τη διατήρηση σταθερού του αριθμού των εισακτέων στην τριτοβάθμια εκπαίδευση.⁴⁷⁰

Ο Α. Τρίτσας, επιχειρώντας να κατευνάσει τις αντιδράσεις των μαθητών και να αποτρέψει πιθανή αναζωπύρωση των κινητοποιήσεών τους, είχε εξαγγείλει αμέσως μετά τις γιορτές των Χριστουγέννων την επέκταση του εθνικού διαλόγου για την

⁴⁶⁸ *Τα Νέα*, φύλ. 12.703, 24.12.1986, σ. 17.

⁴⁶⁹ Στο ίδιο. Πράγματι, η ΠΑΜΚ φαινόταν να έχει τον έλεγχο της επιτροπής, καθώς οι τρεις από τους πέντε συμμετέχοντες ήταν μέλη της ΠΑΜΚ. Οι συγκεκριμένοι μαθητές ήταν οι εξής: Θάνος Μωραΐτης (πρόεδρος ΕΠΛ Αγρινίου), Ανέστης Κατούντης (πρόεδρος ΕΠΛ Κορυδαλλού) και Νίκος Τσίτσας (μέλος 15μελούς ΕΠΛ Αιγάλεω) –πρόκειται για τον ίδιο άνθρωπο που αναφέρεται στο δεύτερο μέρος της διατριβής ως υπεύθυνος του μαθητικού τμήματος της νεολαίας ΠΑΣΟΚ. Άγνωστης κομματικής ταυτότητας, αν και μάλλον υποστήριζαν και αυτοί το ΠΑΣΟΚ, ήταν ο Νίκος Αβραμιδής (ΕΠΛ Κατερίνης) και ο Πασχάλης Καραγιάννης (ΕΠΛ Θεσσαλονίκης).

⁴⁷⁰ *Ριζοσπάστης*, φύλ. 3.722, 13.1.1987, σ. 6 και φύλ. 3.736, 29.1.1987, σ. 6

παιδεία και στους μαθητές. Ως εκ τούτου, στις 14, 20 και 30 Ιανουαρίου πραγματοποιήθηκαν ισάριθμες συναντήσεις υπουργού και μαθητών, η πρώτη στο Γυμνάσιο Παλλήνης με μαθητές του σχολείου και οι άλλες δύο στο Πνευματικό Κέντρο της Αθήνας με εκπροσώπους 28 λυκείων της Αττικής και των έξι ΕΠΛ αντιστοίχως.

Οι συναντήσεις επισκιάστηκαν όμως από τη σφοδρή αντιπαράθεση ανάμεσα στις δύο πλευρές: με τους μαθητές από τη μία να κατηγορούν τον υπουργό ότι ο διάλογος είναι προκατασκευασμένος, και με τον υπουργό από την άλλη να τους καταλογίζει ότι πατρονάρονται απ' όλα ανεξαιρέτως τα κόμματα, επιβεβαιώνοντας για άλλη μια φορά την αντίθεσή του με τον κομματικό παρεμβατισμό στα σχολεία.⁴⁷¹ Ειδικά μετά τη συνάντηση στις 30 Ιανουαρίου με τους μαθητές των ΕΠΛ, ο Α. Τρίτσης αποχώρησε εκνευρισμένος από το χώρο του Πνευματικού Κέντρου, όταν μερίδα μαθητών της ΚΝΕ του έθεσαν ως προϋπόθεση για την πραγματοποίηση του διαλόγου τη διαγραφή των απουσιών που σημειώθηκαν κατά τη διάρκεια των δεκαήμερων καταλήψεων, καθώς οι περισσότεροι είχαν υπερβεί το όριο των 50 απουσιών και κινδύνευαν να μείνουν στην ίδια τάξη.⁴⁷²

Αυτή θα ήταν και η τελευταία φορά που θα διεξαγόταν συνάντηση μεταξύ Τρίτση-μαθητών στο πλαίσιο του εθνικού διαλόγου για την παιδεία, καθώς ο υπουργός αποφάσισε να αλλάξει τακτική. Έτσι, τον Μάρτιο του 1987, σε συνάντησή του με το ΔΣ της ΟΛΜΕ, ζήτησε γραπτώς τις κοινές προτάσεις των εκπαιδευτικών, των γονιών και των μαθητών πάνω σε ένα εύρος εκπαιδευτικών θεμάτων προκαθορισμένων από τον ίδιο. Εν τέλει, δεν υπήρξε κάποια ουσιαστική συνέχεια, με τη διαδικασία του εθνικού διαλόγου να ατονεί και από την έναρξη της σχολικής χρονιάς 1987-8 να τερματίζεται οριστικά.

Συμπερασματικά, η πολιτική συγκυρία της εποχής δημιούργησε ένα ευνοϊκό πολιτικό πεδίο για την εμφάνιση διεκδικήσεων και την ανάληψη συλλογικής δράσης από διάφορες κοινωνικές κατηγορίες, μεταξύ των οποίων και οι μαθητές, που

⁴⁷¹ Παρά την σταθερά αρνητική στάση του απέναντι στην κομματικοποίηση των μαθητών, ο Α. Τρίτσης θα παραβρεθεί μαζί με έξι ακόμα μαθητές των ΕΠΛ-μέλη κομματικών παρατάξεων στην τηλεοπτική εκπομπή *Με ανοιχτά χαρτιά* (16.2.1987, ΕΡΤ1) για να συζητήσουν σε σχέση με τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν τα ΕΠΛ και την πορεία του εθνικού διαλόγου.

⁴⁷² Τις ίδιες μέρες κυκλοφόρησαν από διευθυντές σχολείων οι «δηλώσεις μετανοίας» ή «συγχωροχάρτια», δηλαδή δηλώσεις του Ν. 105 στις οποίες οι μαθητές έπρεπε να δηλώσουν ότι μετανιώνουν και ότι παρασύρθηκαν που έκαναν αποχή, προκειμένου να τους δικαιολογήσουν τις απουσίες κατά τις ημέρες της αποχής. Παρότι το υπουργείο κατηγορήθηκε ότι βρισκόταν πίσω από τις «δηλώσεις μετανοίας» (*Οδηγητής*, 22.1.1987, σ. 3), ο Α. Τρίτσης διαβεβαίωσε ότι ουδέποτε είχε δώσει τέτοια εντολή και η υπόθεση θα διερευνηθεί. (*Ελεύθερος Τύπος*, φύλ. 1.141, 23.1.1987, σ. 6· «Καταλήψεις σχολείων '86», Μαθητική Πρωτοβουλία, βρίσκεται στο φακ. «Συλλογή Προκηρύξεων και Φυλλαδίων 1974-2010» στα ΑΣΚΙ.)

θίγονταν από τη νέα πραγματικότητα. Ιδιαίτερα οι μαθητές των πολυκλαδικών, διείδαν τον κίνδυνο η επιλογή τους να εμπιστευθούν το νέο «ενιαίο» σχολείο, που τόσο είχε προβληθεί από ΠΑΣΟΚ ως το πρωτοποριακό σχολείο του μέλλοντος, να αποδεικνύεται επιζήμια για τη μόρφωσή τους και την επαγγελματική τους αποκατάσταση. Οι συνειδητοποιήσεις αυτές οδήγησαν τις δυναμικές ομάδες των ΕΠΛ σε κινητοποιήσεις με ακραία έκφρασή τους την κατάληψη.

Η απόφαση του υπουργού Παιδείας για μικρότερη του αναμενομένου μείωση του αριθμού των εισακτέων στα πανεπιστήμια ως απόρροια και της έντονης –αν και βραχύβιας– μαθητικής διαμαρτυρίας της περιόδου, ήταν ένα σημαντικό –ορατό– κέρδος για τους μαθητές όλων των σχολείων. Το μεγαλύτερο ωστόσο κέρδος που αποκόμισε ο μαθητικός πληθυσμός, όπως θα φανεωνόταν και τα επόμενα χρόνια, ήταν ότι διαμορφωνόταν μία αίσθηση ότι οι κινητοποιήσεις είχαν δρομολογήσει μια νέα αρχή για την εξέλιξη του μαθητικού κινήματος, με οδηγό την κατάληψη των σχολείων.

Η ταυτόχρονη κατάληψη σχολείων με κοινά αιτήματα, όπως έγινε με την περίπτωση των πολυκλαδικών, ήταν μια νέα πραγματικότητα για τα μαθητικά αγωνιστικά δρώμενα, η οποία ξέφευγε από τις συμβατικές μορφές διαμαρτυρίας που είχαν υιοθετηθεί μέχρι τότε (συγκεντρώσεις, πορείες, ακόμα και αποχές). Σύμφωνα με τον Charles Tilly και τον Sidney Tarrow, οι συμβατικές μορφές διαμαρτυρίας αντιστοιχούν σε «γεγονότα διαμαρτυρίας που είναι γνωστά στο ευρύτερο κοινό και δεν συνεπάγονται την πρόκληση φόβου ή συναισθημάτων απειλής, τόσο στις αρχές όσο και τους πολίτες».⁴⁷³ Αντιθέτως, η κατάληψη συγκαταλεγόταν στις αντιπαραθετικές μορφές διαμαρτυρίας, οι οποίες, κατά τον Νίκο Σερντεδάκη, συνιστούν «μη νόμιμες μορφές διαμαρτυρίας, στο πλαίσιο των οποίων όμως δεν χρησιμοποιείται άμεση βία, αλλά ενεργοποιείται το στοιχείο του αιφνιδιασμού και της παρεμπόδισης».⁴⁷⁴ Επιπλέον, η συμβολική και ουσιαστική σημασία των καταλήψεων στα πολυκλαδικά –τα οραματικά σχολεία που όμως το μέλλον τους έμοιαζε αβέβαιο– θα μπορούσε να συγκριθεί με τον αντίστοιχο ρόλο της κατάληψης των πανεπιστημίων το 1979 για το Ν. 815. Το 1979, η βάση της φοιτητικής νεολαίας, υποκινούμενη από μικρές πολιτικές μειοψηφίες, παρέκαμψε την αδράνεια και τη χειραγώγηση των μεγάλων παρατάξεων και προχώρησε στην κατάληψη των σχολών με τα γνωστά επιτυχή αποτε-

⁴⁷³ Tilly Charles, Tarrow Sidney, *Contentious Politics*, Paradigm Publishers 2007, σ. 50-51.

⁴⁷⁴ Σερντεδάκης Νίκος, «Η διαδρομή του φοιτητικού κινήματος στη μετεμφυλιακή Ελλάδα», *Η ελληνική νεολαία στον 20ό αιώνα*, Θεμέλιο, Αθήνα 2010, σ. 174.

λέσματα.⁴⁷⁵ Παρομοίως και κατ' αναλογία, οι μαθητές των πολυκλαδικών το 1986, με επικεφαλής μειοψηφίες στο χώρο της ακροαριστεράς και της αναρχίας, κατέλαβαν τα σχολεία τους αγνοώντας τις κομματικές ηγεσίες, οι οποίες σαστισμένες είδαν – έστω και παροδικά– τη μαθητική διαμαρτυρία να ξεφεύγει από τον έλεγχό τους.⁴⁷⁶

⁴⁷⁵ Περισσότερα για την ιστορικότητα των καταλήψεων στα πανεπιστήμια το 1979 βλ. σ. 89 και 220.

⁴⁷⁶ Η αντίληψη ότι οι καταλήψεις στα πολυκλαδικά συντέλεσαν αποφασιστικά στην αυτονόμηση των μαθητών και την περιθωριοποίηση των κομματικών μαθητικών παρατάξεων αναπαράγεται ευρέως σε αυτόνομα έντυπα της εποχής, όπως *Το Καρφί* (τχ. 3, 1.1.1987, σ. 2) και *Το Καπέλο* («Το Μαθητικό Κίνημα», τχ. 1, 1987).

Κεφάλαιο Γ΄

Πολιτική–Κοινωνική–Εκπαιδευτική κρίση (1988-1990)

Αλλαγή πλεύσης στην οικονομική πολιτική

Το Νοέμβριο του 1987 η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ αποφάσισε μετά από μια διετία αυστηρής λιτότητας να τροποποιήσει την οικονομική της πολιτική, εγκαταλείποντας το σταθεροποιητικό πρόγραμμα που είχε θέσει σε εφαρμογή το φθινόπωρο του 1985.

Παρά το γεγονός ότι το πρόγραμμα αποδείχθηκε σχετικά επιτυχές, απομειώνοντας σημαντικά το έλλειμμα τρεχουσών συναλλαγών και λιγότερο αυτό του δημόσιου τομέα,⁴⁷⁷ ο πρωθυπουργός Ανδρέας Παπανδρέου ανακοίνωσε στις 25 Νοεμβρίου 1987, εν αγνοία του υπουργού Εθνικής Οικονομίας και «αρχιτέκτονα» της πολιτικής λιτότητας για την περίοδο 1985-7 Κώστα Σημίτη, την επαναφορά του μηχανισμού τιμαριθμικής αναπροσαρμογής που ίσχυε προ του 1985. Ο Κ. Σημίτης αιφνιδιασμένος από την κίνηση του πρωθυπουργού και διαφωνώντας με τη «χαλάρωση των μέτρων ανόρθωσης της οικονομίας»,⁴⁷⁸ την αμέσως επόμενη μέρα υπέβαλε την παραίτησή του σηματοδοτώντας το τέλος της διετούς περιοριστικής πολιτικής και την απαρχή μίας νέας περιόδου δημόσιων παροχών αντίστοιχης της πρώτης περιόδου της ΠΑΣΟΚ, έστω και όχι στον ίδιο υπερθετικό βαθμό.

Η απόφαση για την αλλαγή της οικονομικής πολιτικής απέρρεε από την κομματική σκοπιμότητα της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ να εξομαλύνει την κοινωνική αναταραχή που είχε ξεσπάσει από το 1985 εξ αιτίας των μέτρων λιτότητας, ώστε το σοσιαλιστικό κόμμα να κατευθυνθεί, ει δυνατόν, απρόσκοπτα προς τις επόμενες βουλευτικές εκλογές (1989).⁴⁷⁹

⁴⁷⁷ Για περισσότερα βλ. Βούλγαρης Γιάννης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974-1990*, ό.π., σ. 302-5.

⁴⁷⁸ Φράση από το βιογραφικό του Κώστα Σημίτη στην επίσημη ιστοσελίδα του: <http://www.costas-simitis.gr/pages/5> (τελευταία επίσκεψη στις 19.1.2015). Αναλυτικά η άποψη του Κ. Σημίτη σχετικά με την αλλαγή της οικονομικής πολιτικής της κυβέρνησης αποτυπώνεται στην επιστολή παραίτησής του από τη θέση του υπουργού Εθνικής Οικονομίας, την οποία δημοσίευσε η *Ελευθεροτυπία* στις 27 Νοεμβρίου 1987 (σ. 4).

⁴⁷⁹ Παρότι ο Ανδρέας Παπανδρέου σε συνέντευξη του στις 30.11.1987 (*Ελευθεροτυπία*, φύλ. 3.706, σ. 24) βεβαίωσε ότι οι εκλογές θα γίνονταν στο τέλος της τετραετούς διακυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ, δηλαδή τον Ιούνιο του 1989, ο δημοσιογράφος της *Καθημερινής* Νίκος Νικολάου, σε μεταγενέστερο άρθρο του («Αφηγήσεις: Η σταθεροποίηση της οικονομίας από τον Σημίτη», 12.1.2008), υποστήριξε ότι ο Α. Παπανδρέου με το επιτελείο του είχαν συμφωνήσει με πρόσχημα την «αιφνίδια αλλαγή της εισοδηματικής πολιτικής» σε πρόωρες εκλογές μέσα στο 1988 –σχέδιο που δεν πραγματοποιήθηκε τελικά λόγω της ασθένειας Παπανδρέου. Για περισσότερα βλ. το άρθρο στην ιστοσελίδα: <http://www.kathimerini.gr/309847/article/epikairothta/ellada/afhghseis-h-sta8eropoishh-ths-oikonomias-apo-ton-shmith> (τελευταία επίσκεψη: 19.1.2015).

Την ίδια μέρα (25 Νοεμβρίου 1987) που ο πρωθυπουργός ανακοίνωνε τη λήξη του σταθεροποιητικού προγράμματος, οι καθηγητές γυμνασίου και λυκείου πραγματοποιούσαν 24ωρη προειδοποιητική απεργία, σηματοδοτώντας έτσι την έναρξη ενός νέου κύκλου αναταραχών στο χώρο της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Παράλληλα, από τις πρώτες μέρες του Νοεμβρίου μαθητές από ΤΕΛ σε όλη τη χώρα προχωρούσαν σε καταλήψεις των σχολείων τους.

Νικηφόρα απεργία των εκπαιδευτικών

Την πρώτη 24ωρη απεργία των εκπαιδευτικών ακολούθησαν μία ακόμα 48ωρη, στις 8-9 Δεκεμβρίου, και μία τριήμερη, από τις 15 έως τις 17 Δεκεμβρίου 1987. Οι καθηγητές εξήγγειλαν και πραγματοποίησαν αυτή τη σειρά απεργιακών κινητοποιήσεων, οι οποίες περιελάμβαναν συγκεντρώσεις και πορείες (βλ. ενδεικτικά 8 και 16 Δεκεμβρίου σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη), ζητώντας πρωτίστως την αύξηση των οικονομικών απολαβών τους και δευτερευόντως την επιστημονική επιμόρφωσή τους.⁴⁸⁰

Σε συνάντηση μελών του ΔΣ της ΟΛΜΕ με στελέχη του υπουργείου Παιδείας στις 7 Δεκεμβρίου, οι τελευταίοι αναγνώρισαν το δίκαιο των αιτημάτων των εκπαιδευτικών, απέφυγαν όμως να δώσουν συγκεκριμένες απαντήσεις, ειδικά για τις οικονομικές διεκδικήσεις τους, διότι, όπως ισχυρίστηκαν, αυτές καθορίζονταν από το γενικότερο πλαίσιο της εισοδηματικής πολιτικής. Ο καθ' ύλην αρμόδιος για την οικονομική πολιτική της κυβέρνησης μετά και την παραίτηση Σημίτη, ο υπουργός Οικονομικών Δημήτρης Τσοβόλας, σε συνάντησή του με τους καθηγητές στις 16 Δεκεμβρίου επικαλούμενος τους περιορισμούς που έθετε το ενιαίο μισθολόγιο των

⁴⁸⁰ Η επιμόρφωση των εκπαιδευτικών ήταν ένα διαχρονικό και ανεκπλήρωτο αίτημα των καθηγητών δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, όπως φανερώνουν τα λόγια του εκπαιδευτικού και μέλους του ΔΣ της ΟΛΜΕ (1987-1989) Παύλου Αντωνόπουλου, ο οποίος είχε εκλεγεί με τη Δημοσιούπαλληλική Ενότητα Εκπαιδευτικών (ΔΕΕ) –παράταξη του ΚΚΕ: «Επιμόρφωση στους καθηγητές δεν έχει γίνει ποτέ. Κόψανε κάθε επιμορφωτική διαδικασία και ακόμα και τη δυνατότητα να κάνουμε μεταπτυχιακά και διδακτορικά, αφού δεν μας δίνουν εκπαιδευτική άδεια, με αποτέλεσμα να μένουμε πίσω στην επιστήμη μας. Εγώ, για παράδειγμα, μπήκα το 1968 στο πανεπιστήμιο και πήρα το δεύτερο πτυχίο του βιολόγου το 1980. Από το 1980 μέχρι σήμερα η Βιολογία έγινε επιστήμη, εγώ πώς θα μπω σήμερα στην τάξη να διδάξω πράγματα που δεν τα έχω διδαχθεί ούτε ο ίδιος; Άρα είμαι αναγκασμένος σε ατομική βάση να ασχολούμαι και να κάνω αυτομόρφωση, πράγμα που όλοι κάνουμε, αλλά δεν έχει τον επιστημονικό χαρακτήρα που χρειάζεται, δηλαδή τη συστηματική μελέτη μέσα από τα πανεπιστήμια κ.λπ. Μία φορά στα 10-15 χρόνια θα έπρεπε να μου δίνει το υπουργείο τη δυνατότητα να παρακολουθώ τα νέα δεδομένα στην επιστήμη μου. Είναι ένα από τα πάγια αιτήματά μας αυτό». (Συνέντευξη με Παύλο Αντωνόπουλο, 30.8.2013) Βλ. και άρθρο: Στέλιος Σταυρινάδης, «Επιμόρφωση των εκπαιδευτικών της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης», *Αντιτετράδια της Εκπαίδευσης*, τχ. 2, Καλοκαίρι 1988, σ. 14-15.

δημόσιων υπαλλήλων,⁴⁸¹ τους εξήγησε ότι δεν υπήρχε δυνατότητα παροχής αυξήσεων στους μισθούς τους. Τουναντίον, τους διαβεβαίωσε ότι θα δίνονταν αυξημένοι πόροι για την επιμόρφωσή τους, «χωρίς πάντως να παρουσιάσει συγκεκριμένο προγραμματισμό», σύμφωνα με τους ισχυρισμούς των καθηγητών.⁴⁸²

Όπως ήταν αναμενόμενο, τα λόγια του Δ. Τσοβόλα δεν ικανοποίησαν τους εκπαιδευτικούς, οι οποίοι με αποφάσεις της ΓΣ των προέδρων των ΕΛΜΕ που επικυρώθηκαν από το ΔΣ της ΟΛΜΕ ξεκίνησαν από τον Ιανουάριο του 1988 εκστρατεία ενημέρωσης για τα προβλήματα που αντιμετώπιζε ο κλάδος τους, ενώ εξήγγειλαν και νέες απεργιακές κινητοποιήσεις για τις 10-12 Φεβρουαρίου, διαμαρτυρόμενοι επιπλέον για το χαμηλό ποσοστό (8,57%) των δαπανών για την παιδεία που προέβλεπε ο προϋπολογισμός του 1988.⁴⁸³ Ως κατάληξη όλων των παραπάνω ήταν να αποφασιστεί σε έκτακτη συνέλευση της ΓΣ της ΟΛΜΕ στις 20 Φεβρουαρίου η «συγκεκριμενοποίηση των απεργιακών κινητοποιήσεων μέχρι το Πάσχα» και σε περίπτωση μη ικανοποίησης των αιτημάτων τους να υλοποιηθεί η απόφαση που είχαν πάρει στις 23 Ιανουαρίου για απεργία κατά τη διάρκεια των σχολικών (προαγωγικών) και γενικών (εισαγωγικών) εξετάσεων.⁴⁸⁴

Η τέλεση απεργίας την περίοδο εξετάσεων αποτελούσε σίγουρα μια ακραία επιλογή συνδικαλιστικής δράσης (θα λάμβανε χώρα για πρώτη φορά στα χρονικά του εκπαιδευτικού κινήματος), ωστόσο οι καθηγητές θεώρησαν ότι μέσω αυτής θα αυξάνονταν κατά πολύ οι πιθανότητες για την επίτευξη των στόχων τους. Η χαλάρωση της οικονομικής πολιτικής σε συνδυασμό με τις διαμαρτυρίες και άλλων κλάδων εργαζομένων για την εισοδηματική πολιτική της κυβέρνησης (ΔΕΗ, ΟΤΕ, ΕΑΣ), που σε ορισμένες περιπτώσεις είχαν κάποια πρώτα θετικά αποτελέσματα (στους εργαζομένους του ΟΤΕ λ.χ. αναγνωρίστηκε η στρατιωτική τους θητεία για χρονοεπίδομα), έδιναν ελπίδες στους καθηγητές για ευτυχή επίλυση των αιτημάτων

⁴⁸¹ «Το αρνητικό όλων αυτών των αγώνων που γίνοντουσαν αναφορικά τουλάχιστον με το οικονομικό αίτημα», σύμφωνα με τον Παύλο Αντωνόπουλο, «σκόνταφτε πάντα στο πρόσχημα των κυβερνήσεων ότι υπάρχει ενιαίο μισθολόγιο, με αποτέλεσμα να μην έχουμε καταφέρει ποτέ μία ουσιαστική αύξηση του μισθού σε επίπεδο βασικού μισθού, γιατί βάσει των νόμων έχει κοινή ισχύ σε όλους τους δημόσιους υπάλληλους. Άρα το επιχείρημα των διαπραγματευτών των κυβερνητικών πάντα ήταν ότι δεν θα έχουμε τη δυνατότητα να αυξήσουμε το δικό σας μισθό γιατί τότε θα πρέπει να αυξηθεί όλων των δημοσίων υπαλλήλων. Το οποίο βέβαια ενιαίο μισθολόγιο κατ' ιδέα ήταν ενιαίο γιατί ακριβώς υπήρχε μία επιδοματική πολιτική που ακολουθούνταν επί χρόνια με τεράστια ζημιά στο εργατικό κίνημα γιατί κάθε κλάδος πάλευε μόνο για τα κλαδικά του αιτήματα και δεν υπήρχε η δυνατότητα συνολικών και συλλογικών αγώνων». (Συνέντευξη με Παύλο Αντωνόπουλο, 30.8.2013.)

⁴⁸² ΟΛΜΕ, *Μηνιαίο Πληροφοριακό Δελτίο*, τχ. 602, Δεκέμβρης 1987, σ. 6-7.

⁴⁸³ Με βάση τα αριθμητικά στοιχεία, το ποσοστό των δαπανών για την παιδεία επί του γενικού προϋπολογισμού για το 1988 ήταν χαμηλότερο αυτού του 1987 (8,7%), αλλά και του 1986 (9,7%). (*Πρακτικά της Βουλής*, Συνεδρίαση ΚΗ', 18 Νοεμβρίου 1987, σ. 1.253.)

⁴⁸⁴ ΟΛΜΕ, *Διμηνιαίο Πληροφοριακό Δελτίο*, τχ. 604, Φλεβάρης-Μάρτης 1988, σ. 7.

τους, αρκεί να διεκδικούνταν, όπως σημειωνόταν σε ανακοίνωση της ΟΛΜΕ, «με ενότητα και αποφασιστικότητα».⁴⁸⁵

Τελικά, η απεργία διαρκείας αποφασίστηκε από τις ΓΣ των ΕΛΜΕ στις 6 Μαΐου, ενώ δύο μέρες πριν, στις 4 Μαΐου, ο υπουργός Παιδείας Α. Τρίτσης είχε υποβάλει την (οριστική) παραίτησή του στον Α. Παπανδρέου, αφήνοντας αιχμές, εκτός των άλλων, για τη μη έγκριση –με την υπαιτιότητα κυβερνητικών κύκλων– των οικονομικών του προτάσεων που είχαν υποβληθεί από τον Οκτώβριο του 1987, ώστε «να αντιμετωπιστούν εγκαίρως τα θεμιά ζητήματα της παιδείας και των εκπαιδευτικών».⁴⁸⁶ Στις 7 Μαΐου, η απεργία εγκρίθηκε τυπικά από το ΔΣ της ΟΛΜΕ και με αφετηρία τις 23 Μαΐου διήνυσε μία πορεία 35 ημερών μέχρι και τη λήξη της στις 27 Ιουνίου (είχε προηγηθεί απόφαση του δικαστηρίου στις 23 Ιουνίου που την κήρυττε παράνομη και καταχρηστική). Τα δύο βασικά χαρακτηριστικά της απεργιακής κινητοποίησης ήταν: α) η μεγάλη, σχεδόν πάνδημη (90%), συμμετοχή των εκπαιδευτικών καθ' όλη τη διάρκειά της και β) η απαρχή και η στήριξή της από τη βάση της, θέτοντας στο περιθώριο επί της ουσίας την ΟΛΜΕ. Ο Γρηγόρης Καλομοίρης, μέλος τότε του ΚΚΕ και της ΕΛΜΕ Περιστερίου, εξηγεί τα αίτια παραγκωνισμού της ομοσπονδίας:

Το ΔΣ της ΟΛΜΕ εισηγήθηκε να πάμε σε μία 48ωρη κατά τη διάρκεια των εξετάσεων και να γίνουν μετά συνελεύσεις για να εκτιμηθεί ποια θα είναι η παραπέρα πορεία. Το κλίμα όμως που

⁴⁸⁵ ΟΛΜΕ, *Μηνιαίο Πληροφοριακό Δελτίο*, τχ. 602, ό.π., σ. 8. Η ίδια μάλιστα η κυβέρνηση διατηρούσε αυτό το κλίμα, όπως έκανε τον Δεκέμβριο του 1987 μιλώντας για «αποκατάσταση των απωλειών του εισοδήματος των εργαζομένων [δημοσίων υπαλλήλων]». (*Αντιτετράδια της Εκπαίδευσης*, τχ. 2, Καλοκαίρι 1988, σ. 12.)

⁴⁸⁶ Ο Αντώνης Τρίτσης είχε υποβάλει αρχικά την παραίτηση του στον Ανδρέα Παπανδρέου στις 9 Φεβρουαρίου 1988, όμως στη συνέχεια μεταπείστηκε και τελικά την ανακάλεσε, έστω και όπως αποδείχθηκε προσωρινά. Ο Α. Τρίτσης αναφέρει στη δεύτερη επιστολή παραίτησής του προς τον πρωθυπουργό ότι ο βασικότερος λόγος που τον ώθησε σε αυτή την απόφαση ήταν η «οργανωμένη αντίδραση κατεστημένων συμφερόντων στο χώρο της παιδείας και της Εκκλησίας», που δεν τον άφησαν να φέρει εις πέρας την πολιτική του. Σημειώνεται ότι όπως επισημάνθηκε και στο Μέρος Α', στο υποκεφάλαιο «Εθνικός Διάλογος για την Παιδεία» (σ. 148), ο υπουργός Παιδείας πραγματοποίησε την περίοδο 1986-1987 Εθνικό Διάλογο για την παιδεία, για να εξασφαλίσει τη συναίνεση της εκπαιδευτικής κοινότητας σε σειρά θεμάτων που ήθελε να προωθήσει, όπως π.χ. τη μείωση κατά 10% των εισακτέων στα ΑΕΙ και την επαναφορά της διδασκαλίας των αρχαίων ελληνικών από το πρωτότυπο στο γυμνάσιο. Όσον αφορά το ζήτημα της Εκκλησίας, η κυβέρνηση επιχειρούσε εκείνη την εποχή, με επικεφαλής τον υπουργό Παιδείας, να επιλύσει το ζήτημα της εκκλησιαστικής περιουσίας, το οποίο έθετε επί τάπητος το ενδεχόμενο διαχωρισμό του κράτους από την Εκκλησία. Κατέθεσε μάλιστα δύο σχετικά νομοσχέδια (Ν. 1700/1987 και Ν. 1811/1988), τα οποία ξεσήκωσαν θύελλα αντιδράσεων μεταξύ του ιερατείου και εμπράκτως δεν εφαρμόστηκαν ποτέ. (Οι θέσεις του Α. Τρίτση για όλα τα παραπάνω αποτυπώνονται σε προσωπικά του τεκμήρια –επιστολές, ομιλίες, εισηγήσεις, συνεντεύξεις κ.λπ.–, που είναι συγκεντρωμένα στο Μοσχόπουλος Γεώργιος Ν., Μπουζάκης Σήφης (επιμ.), *Αντώνη Τρίτση ανέκδοτα κείμενα για την παιδεία*, Gutenberg, Αθήνα 2005. Στον συγκεκριμένο τόμο βρίσκονται και οι δύο επιστολές παραίτησης του Α. Τρίτση (η πρώτη στις σ. 355-358 και η δεύτερη στις σ. 381-5).

είχε δημιουργηθεί στη βάση του κλάδου ήταν πολύ πιο προωθημένο και ριζοσπαστικό σχετικά με την αγωνιστική διάθεση, με αποτέλεσμα να υπερκεράσει τη βούληση της ηγεσίας.⁴⁸⁷

Πράγματι, η αρχική στάση της πλειοψηφίας (τα 2/3) των μελών του ΔΣ της ΟΛΜΕ ήταν επιφυλακτική έως ενάντια στην απεργία διαρκείας. Ιδιαίτερα η παράταξη της ΠΑΣΚ (ΠΑΣΟΚ), που είχε τον ίδιο αριθμό εδρών (4) με τη ΔΑΚΕ (ΝΔ), αλλά κατείχε την προεδρεία του ΔΣ λόγω της στήριξης της ΔΕΕ (ΚΚΕ), εμφανιζόταν εκ διαμέτρου αντίθετη αντιπροτείνοντας τετραήμερες ή πενήνήμερες απεργίες.⁴⁸⁸ Η διαφωνία μάλιστα της ΠΑΣΚ οδήγησε στις 14 Μαΐου 1988 τον τότε πρόεδρο της ΟΛΜΕ Χρήστο Δούκα και τα υπόλοιπα τρία μέλη του ΔΣ να υποβάλουν την παραίτησή τους για να μην εναντιωθούν στην κυβερνητική πολιτική στον τομέα της παιδείας.⁴⁸⁹ Από την πλευρά της, η ΔΑΚΕ στάθηκε υπέρμαχη της απεργίας,⁴⁹⁰ ενώ η ΔΕΕ (3 έδρες) πρότεινε «ελεγχόμενες απεργιακές κινητοποιήσεις και την περίοδο των εξετάσεων, που δεν θα οδηγούν στη ματαίωσή τους».⁴⁹¹

Ο απολογισμός της απεργίας ήταν μάλλον θετικός για τους καθηγητές, παρά το γεγονός ότι δεν ικανοποιήθηκε το βασικό αίτημά τους για αύξηση κατά 20.000 δρχ. στο βασικό μισθό για το νεοδιόριστο (έφτανε τις 37.000 δρχ. περίπου για τον καταληκτικό μισθολογικό κλιμάκιο).⁴⁹² Αντί αυτού, τους χορηγήθηκε από το νέο υπουργό Παιδείας Γιώργο Παπανδρέου αύξηση 4.700 δρχ. υπό τη μορφή επιδόματος για υπερωριακή εργασία.⁴⁹³ Το μεγαλύτερο όμως όφελος για τους καθηγητές ήταν ότι κατόρθωσαν να διατηρήσουν μία τόσο μεγάλη απεργία, η οποία θα μπορούσε να λειτουργήσει ως υπόδειγμα-παρακαταθήκη σε μελλοντικούς αγώνες, στηριζόμενοι

⁴⁸⁷ Συνέντευξη με Γρηγόρη Καλομοίρη, 25, 26, 28 Αυγούστου 2013. Ο Γ. Καλομοίρης ήταν το 1988 γραμματέας της Αχτίδας Εκπαιδευτικών του ΚΚΕ –περιελάμβανε δασκάλους και καθηγητές– και είχε διαφωνήσει τότε με τη στάση του κόμματος, που δεν ήθελε να γίνει απεργία κατά τη διάρκεια των εξετάσεων. Για στάση κομματικών παρατάξεων της ΟΛΜΕ απέναντι στην απεργία πρβλ. και *Αντιτετράδια της Εκπαίδευσης*, τχ. 3-4, Φθινόπωρο 1988, σ. 11, 14· *Εκφραση*, περιοδικό επικοινωνίας και πληροφόρησης της Β' ΕΛΜΕ Δυτικής Αττικής, τχ. 1, Άνοιξη 1989, σ. 5.

⁴⁸⁸ *Αντιτετράδια της Εκπαίδευσης*, τχ. 2, Καλοκαίρι 1988, σ. 5-6.

⁴⁸⁹ Τα τέσσερα εκλεγμένα μέλη της ΠΑΣΚ παρέμειναν στο ΔΣ της ΟΛΜΕ και μετά την ανασύνθεση του, ως απλά μέλη. Το ΔΣ διαμορφωνόταν πλέον ως εξής: Θωμάς Κούρτης (ΔΑΚΕ) – πρόεδρος, Δημήτρης Μπαλωμένος (ΔΕΕ) – αντιπρόεδρος, Γιάννης Νικολακόπουλος (ΔΕΕ) – γενικός γραμματέας, Λεωνίδας Δρόσος (ΔΑΚΕ) – ειδικός γραμματέας, Αντώνης Αντωνάκος (ΔΑΚΕ) – οργανωτικός γραμματέας, Σπύρος Σπύρου (ΔΑΚΕ) – ταμίας, Παύλος Αντωνόπουλος (ΔΕΕ) – υπεύθυνος δημόσιων σχέσεων, Χρήστος Δούκας (ΠΑΣΚ) – μέλος, Βασίλης Λυκούρας (ΠΑΣΚ) – μέλος, Χρήστος Μιχαλές (ΠΑΣΚ) – μέλος, Θεόφιλος Σακαλίδης (ΠΑΣΚ) – μέλος. (ΟΛΜΕ, *Μηνιαίο Πληροφοριακό Δελτίο*, τχ. 605, σ. 2.)

⁴⁹⁰ Στο ίδιο.

⁴⁹¹ *Ριζοσπάστης*, 18.4.1988.

⁴⁹² ΟΛΜΕ, *Διμηνιαίο Πληροφοριακό Δελτίο*, τχ. 605, Σεπτέμβρης 1988, σ. 7.

⁴⁹³ *Αντιτετράδια της Εκπαίδευσης*, τχ. 3-4, Φθινόπωρο 1988, σ. 3-4, 17. Ενδιαφέρουσα είναι η τοποθέτηση του Γιάννη Πανάρητου, γενικού γραμματέα τότε του υπουργείου Παιδείας και βασικού συνομιλητή του ΔΣ της ΟΛΜΕ, για το πώς λύθηκε η απεργία. Βλ. <http://panaretos.blogspot.gr/2013/05/1988.html> –τελευταία επίσκεψη: 22.1.2015.

αποκλειστικά στη δυναμική της βάσης τους και κρατώντας σε απόσταση τις όποιες κομματικές επιδιώξεις που αναπτύσσονταν στο ΔΣ της ΟΛΜΕ.

Σύμφωνα με τον Παύλο Αντωνόπουλο, υπεύθυνο δημοσίων σχέσεων τότε στο ΔΣ της ΟΛΜΕ και μέλος του ΚΚΕ, ένας από τους λόγους που η απεργία των εκπαιδευτικών κρίθηκε στη συνείδηση των περισσότερων εκπαιδευτικών ως επιτυχημένη είναι ότι συνάντησε θετική απήχηση στην κοινωνία και ιδιαίτερα στους μαθητές.⁴⁹⁴ Η αποδοχή της απεργίας από τους μαθητές επιβεβαιώνεται και από το αριστερό εκπαιδευτικό περιοδικό *Αντιτετράδια της Εκπαίδευσης*, το οποίο έκανε λόγο για συμπάρασταση των μαθητών στο «δίκαιο αγώνα των καθηγητών».⁴⁹⁵ Έστω και αν αυτή η αλληλεγγύη δεν συνοδεύτηκε με δυναμικές μορφές δράσης (π.χ. καταλήψεις των σχολείων τους, συλλαλητήρια), όπως είχε συμβεί λίγους μήνες προτού με αφορμή τη δική τους κινητοποίηση απέναντι στο υπουργείο Παιδείας.

Καταλήψεις στα ΤΕΛ

Η πυροδότηση της διαμαρτυρίας των μαθητών στις αρχές Νοεμβρίου του 1987 προήλθε από τις νέες ρυθμίσεις στο σύστημα εισαγωγής στην ανώτερη και ανώτατη εκπαίδευση, που εξήγγειλε στις 15 Οκτωβρίου ο Α. Τρίσης. Συγκεκριμένα, από τη σχολική περίοδο 1987-1988: α) οι απολυτήριες εξετάσεις του λυκείου διαχωρίζονταν από τις γενικές, β) η συμμετοχή της βαθμολογίας του λυκείου κατά 25% στη διαμόρφωση της συνολικής βαθμολογίας των γενικών εξετάσεων καταργούνταν, και γ) η δυνατότητα κατοχύρωσης βαθμολογίας στις γενικές εξετάσεις για όλα τα μαθήματα της δέσμης εκτός από ένα, επιλογής του υποψηφίου, θα ίσχυε πλέον μόνο για ένα χρόνο.⁴⁹⁶

Τα νέα μέτρα, όπως διατεινόταν ο υπουργός Παιδείας, αποσκοπούσαν στην αυτό-τέλεια του λυκείου και την αποσυμφόρηση των διαδικασιών των γενικών εξετάσεων διαμέσου του περιορισμού των υποψηφίων στις «πραγματικές του διαστάσεις».⁴⁹⁷ Οι πρώτες αντιδράσεις από μεριάς των μελών της εκπαιδευτικής κοινότητας (εκπαιδευτικοί, γονείς και μαθητές) συνέτειναν στην άποψη ότι οι νέες ρυθμίσεις θα ενίσχυαν περαιτέρω τα φροντιστήρια και θα υποβάθμιζαν το ρόλο του λυκείου, ενώ άπαντες κατηγορήσαν την κυβέρνηση για αιφνιδιασμό, αφού κανείς δεν είχε ενημερωθεί –

⁴⁹⁴ Συνέντευξη με Παύλο Αντωνόπουλο, 30.8.2013.

⁴⁹⁵ *Αντιτετράδια της Εκπαίδευσης*, ό.π., σ. 15.

⁴⁹⁶ *Ελευθεροτυπία*, φύλ. 3.669, 16.10.1987, σ. 22.

⁴⁹⁷ Για να υπερτονίσει την πληθώρα υποψηφίων, ο Α. Τρίσης ανέφερε κατά τη διάρκεια της παρουσίασης των νέων αλλαγών ότι το 1987 υπήρξαν 3.000 υποψήφιοι, οι οποίοι κάνοντας χρήση της διατήρησης της βαθμολογίας τους υπέβαλαν μηχανογραφικό και δεν έδωσαν εξετάσεις.

ούτε φυσικά είχε κληθεί σε διάλογο από το υπουργείο— για τις επερχόμενες αλλαγές.⁴⁹⁸ Σε δημοσίευμα, ειδικότερα, του μαθητικού περιοδικού *Απόπειρα* διατυπώθηκε η άποψη ότι το υπουργείο Παιδείας σκοπίμως άργησε να εξαγγείλει τις ημερομηνίες για τη διενέργεια των σχολικών εκλογών, ώστε η ανακοίνωση των νέων μέτρων να βρει τους μαθητές τελείως αποδιοργανωμένους και έτσι να μειωθούν οι πιθανές αντιδράσεις τους.⁴⁹⁹

Παρά ταύτα, μαθητές γενικών και τεχνικών λυκείων αποφάσισαν να προβούν σε καταλήψεις των σχολείων τους, με κύριο αίτημα την απόσυρση των διακηρυγμένων αλλαγών. Σε σύντομο χρονικό διάστημα, στα αιτήματα των μαθητών προστέθηκαν και άλλα ζητήματα, με κυριότερο εξ αυτών την απόσυρση του στρατολογικού νομοσχεδίου που είχε φέρει εν τω μεταξύ στη Βουλή η κυβέρνηση και αφορούσε τη μείωση του χρόνου αναβολής στράτευσης κατά ένα χρόνο.⁵⁰⁰ Το νομοσχέδιο προέβλεπε ότι όλοι οι Έλληνες που έχουν συμπληρώσει τα 18 τους χρόνια, έναντι των 19 που ίσχυε μέχρι τότε,⁵⁰¹ και δεν χρήζουν λόγους αναβολής, έχουν υποχρέωση στράτευσης στις ένοπλες δυνάμεις.⁵⁰² Η ενδεχόμενη κύρωσή του θα έδινε ουσιαστικά μόνο μία ακόμα ευκαιρία εισαγωγής σε κάποια ανώτερη ή ανώτατη σχολή στους μαθητές των γενικών λυκείων που δεν τα είχαν καταφέρει με την πρώτη φορά, ενώ το ίδιο θα ίσχυε και για τους μαθητές των ΤΕΛ. Όπως μάλιστα τόνιζαν μαθητές του 4ου ΤΕΛ Θεσσαλονίκης σε συνέντευξή τους στην εφημερίδα *Μαθητική Αυτονομία* (εκδιδόταν από την ομώνυμη μαθητική παράταξη που ήταν προσκείμενη στο ΚΚΕ εσωτερικού-Ανανεωτική Αριστερά),⁵⁰³ οι μαθητές των ΤΕΛ ήταν αυτοί που θα

⁴⁹⁸ *Ελευθεροτυπία*, ό.π., σ. 22-23. Ακόμα και οι μαθητές-μέλη της ΠΑΜΚ επισήμαιναν με ανακοίνωσή τους τον αιφνιδιαστικό τρόπο ανακοίνωσης των παρεμβάσεων στο εξεταστικό σύστημα από το υπουργείο, παρότι σημείωναν ότι «κινούνται σε θετική κατεύθυνση». (*Ελευθεροτυπία*, 2.11.1987, σ. 22.)

⁴⁹⁹ *Απόπειρα*, τχ. 3, Νοέμβριος 1987. Σύμφωνα με το περιοδικό, τα σχολεία άνοιξαν στις 11 Σεπτεμβρίου 1987, επομένως βάση του μαθητικού κανονισμού έπρεπε οι εκλογές των 5μελών συμβουλίων των τμημάτων να γίνουν μέχρι τις 10 Οκτωβρίου και οι αντίστοιχες των 15μελών σχολικών συντονιστικών οργάνων μέχρι τις 25 του ίδιου μήνα. Το υπουργείο, ωστόσο, παραβίασε τη διάταξη του κανονισμού που προέβλεπε οι εκλογές να πραγματοποιούνται εντός 10 και 45 ημερών από την έναρξη της σχολικής χρονιάς για 5μελή και 15μελή αντιστοίχως, και τις όρισε στις 30 Οκτωβρίου και 6 Νοεμβρίου (βλ. *Κανονισμός λειτουργίας των μαθητικών κοινοτήτων*, 24.9.1986, άρθρο 3, παράγραφος 10 και 29). Σημείωναν επίσης ότι η εγκύκλιος που εστάλη στα σχολεία για τις εκλογές είχε ημερομηνία 8.10.1987, τις ημέρες δηλαδή που ετοιμαζόταν η εξαγγελία των νέων ρυθμίσεων για τις γενικές εξετάσεις.

⁵⁰⁰ Στο ίδιο.

⁵⁰¹ ΝΔ. 720/1970 «Περί Στρατολογίας», *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, τχ. Α', αρ. φύλ. 283, 28 Νοεμβρίου 1970.

⁵⁰² Το νομοσχέδιο για τη «Στρατολογία των Ελλήνων» (μετέπειτα Ν. 1763/1988) βρέθηκε στο διαδίκτυο, στην ιστοσελίδα: <http://www.greeklaws.com/pubs/uploads/1116.pdf> –τελευταία επίσκεψη στις 26.1.2015.

⁵⁰³ Στο συνέδριο που έγινε τον Απρίλιο του 1987 για την ίδρυση της Ελληνικής Αριστεράς (ΕΑΡ), κόμμα διάδοχο του ΚΚΕ εσωτερικού, μέρος της μειοψηφίας των μελών του κόμματος που υποστήριζαν τον κομμουνιστικό χαρακτήρα του κόμματος διαχώρισαν τη θέση τους από τις αποφάσεις της

θίγονταν περισσότερο από αυτή τη ρύθμιση, επειδή κατά κανόνα ήταν μεγαλύτεροι σε ηλικία από αυτούς των ΓΕΛ.⁵⁰⁴

Οι μαθητές του συγκεκριμένου σχολείου ζητούσαν ακόμα να διατηρηθεί το ποσοστό (23%) των αποφοίτων των ΤΕΛ που είχαν δικαίωμα ελεύθερης εισαγωγής στα ΤΕΙ, καθώς και την κατάργηση του τέταρτου έτους ειδίκευσης και την ενσωμάτωσή του στην τριετή φοίτηση (βλ. Ν. 576/1977, άρθρο 9, παράγραφος 2). Ανάμεσα στα αιτήματά τους βρίσκονταν επίσης η αναβάθμιση των σπουδών τους, η βελτίωση των κτηριακών εγκαταστάσεων και του υλικοτεχνικού εξοπλισμού των εργαστηρίων του σχολείου, όπως και ο μη συνυπολογισμός των απουσιών τους τις μέρες που το σχολείο τελούσε υπό κατάληψη.⁵⁰⁵ Σε γενικές γραμμές, τα ίδια αιτήματα διατυπώνονταν και από μαθητές άλλων κατελιμμένων ΤΕΛ ανά την επικράτεια, τα οποία ένα χρόνο μετά τις καταλήψεις στα ΕΠΛ (1986-7) έμοιαζαν να παίρνουν τη σκυτάλη της διαμαρτυρίας στο χώρο της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, αφού οι μαθητές των ΓΕΛ παρά την αρχική αντίδρασή τους στις ρυθμίσεις για τις γενικές εξετάσεις αποτραβήχτηκαν από τις επόμενες κινητοποιήσεις (π.χ. στο πανεκπαιδευτικό συλλαλητήριο στις 4 Νοεμβρίου 1987, με την παρουσία φοιτητών, σπουδαστών, καθηγητών και μαθητών, συμμετείχαν μόνο μαθητές των ΤΕΛ).⁵⁰⁶

Η αδυναμία δημιουργίας από το σύνολο των μαθητών (γενικής και τεχνικής-επαγγελματικής εκπαίδευσης) ενός ενιαίου μετώπου που θα συντελούσε στην μαζικοποίηση του αγώνα τους οφειλόταν, σύμφωνα με τους μαθητές των ΤΕΛ, κατά πολύ στην απόμακρη έως αδιάφορη στάση των μαθητών των άλλων τύπων λυκείων απέναντι στα προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι πρώτοι. «Τα παιδιά των γενικών λυκείων μας βλέπουνε κάπως σνομπάροντάς μας. Όταν μας βλέπουν έξω από το σχολείο μας λένε “εσείς στο τεχνικό δεν χρειάζεται να διαβάσετε, περνάτε έτσι”», ανέφερε στη *Μαθητική Αυτονομία* ο Νεκτάριος Παπαδοπετράκης, μαθητής στο ΤΕΛ Πετρούπολης,⁵⁰⁷ αναδεικνύοντας έτσι μια γενικότερη αντίληψη που ενυπήρχε σε μεγάλο κομμάτι της ελληνικής κοινωνίας για τους μαθητές της τεχνικής εκπαίδευσης. «Όσοι πάνε στα ΤΕΛ, πάνε για να πάρουν κανένα απολυτήριο, καμιά

πλειοψηφίας και μαζί με άλλους ανένταχτους αριστερούς συνέστησαν το ΚΚΕ εσωτερικού-Ανανεωτική Αριστερά. Για περισσότερα βλ. Κουρής Γιάννης, «Κ.Κ.Ε. Εσωτερικού, Η περιορισμένη εκλογική απήχηση, η σημαντική κοινωνική επιρροή και η διάσπαση της Ανανεωτικής Αριστεράς», *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80*, ό.π., σ. 274-7.

⁵⁰⁴ *Μαθητική Αυτονομία*, τχ. 1 [Χειμώνας 1987], χ.σ.

⁵⁰⁵ Στο ίδιο.

⁵⁰⁶ *Ελευθεροτυπία*, φύλ. 3.685, 5.11.1987, σ. 22.

⁵⁰⁷ *Αντιτετράδια της Εκπαίδευσης*, τχ. 1, Μάρτης 1988, σ. 44

ειδίκευση, για να βρουν καμιά δουλειά [...] Και ένας γνωστός μου θα πήγαινε, αλλά το απολυτήριο δεν έχει το ίδιο κύρος με αυτό του γενικού και το ξανασκέφτηκε...», είναι τα λόγια ενός ακόμα μαθητή που απεικονίζουν ξεκάθαρα αυτή την πραγματικότητα.⁵⁰⁸ Εξ άλλου, η συγκεκριμένη αντίληψη ήταν και αυτοαναφορική, καθώς οι περισσότεροι μαθητές των κατειλημμένων ΤΕΛ της Αθήνας, του Πειραιά, της Θεσσαλονίκης και άλλων πόλεων, διαμαρτύρονταν, όπως προαναφέρθηκε, για το χαμηλό επίπεδο των παρεχόμενων σπουδών και τη δυσχέρεια να βρουν εργασία μετά το πέρας της ειδίκευσής τους.

Μια προσπάθεια συνένωσης και κοινού συντονισμού γενικών και τεχνικών σχολείων της Αττικής έγινε μετά από συνάντηση στις 14 Νοεμβρίου μαθητών-εκπροσώπων 117 λυκείων της Αθήνας, οι οποίοι στην πλειοψηφία τους ήταν προσκείμενοι ή μέλη της ΚΝΕ.⁵⁰⁹ Η πρωτοβουλία αυτή ήταν συνέχεια της τακτικής που είχε ακολουθήσει η ΚΝΕ και στις καταλήψεις των πολυκλαδικών το 1986, δηλαδή στο να ομαδοποιεί σχολεία που ελέγχει και να επιδιώκει να εντάξει σε αυτά και άλλα με σκοπό να τα έχει υπό τον συντονισμό της.⁵¹⁰

Με διακήρυξή τους οι εκπρόσωποι των 117 σχολείων καλούσαν τους μαθητές όλων των τύπων λυκείων να αγωνιστούν ενωμένοι για την εκπλήρωση των αιτημάτων τους και να συμμετάσχουν στο πλευρό των φοιτητών στο πανεκπαιδευτικό συλλαλητήριο που θα διεξαγόταν στις 26 Νοεμβρίου.⁵¹¹ Να σημειωθεί ότι οι φοιτητές και σπουδαστές είχαν ξεκινήσει ήδη δυναμικές κινητοποιήσεις (αποχές, καταλήψεις, συλλαλητήρια) από τις 22 Οκτωβρίου, με κύρια αιτήματα την επίλυση του στεγαστικού τους προβλήματος, την καθιέρωση κάρτας σίτισης για δύο γεύματα ημερησίως και τη συνέχιση της παροχής δωρεάν συγγραμμάτων. Επιπλέον, ζητούσαν τη μη ιδιωτικοποίηση των πανεπιστημίων, αίτημα που ετίθετο με αφορμή την

⁵⁰⁸ *Μαθητική Αυτονομία*, τχ. 2 [Ανοιξη 1988], χ.σ. Η φράση προέρχεται από συζήτηση μεταξύ μαθητών γενικού λυκείου που μεταφέρει η συμμαθήτριά τους Μαρία Μεγαλοπούλου μέσα από κείμενό της στο περιοδικό, με τίτλο: «Οι κινητοποιήσεις των ΤΕΛ μέσα από τα μάτια κάποιων μαθητών των ΓΕΛ».

⁵⁰⁹ Την αντίθεσή τους στην επιχειρούμενη ανάδειξη της ΚΝΕ σε ρυθμιστή της μαθητικής διαμαρτυρίας εξέφρασαν αρκετοί μαθητές, κυρίως αριστερών-εξωκοινοβουλευτικών και αυτόνομων σχημάτων (π.χ. Μαθητική Πρωτοβουλία, Μαθητική Αυτονομία, Ανεξάρτητη Αυτόνομη Συσπείρωση Μαθητών, ΑΚΕΜ-Αυτόνομες Κινήσεις), μέλη των οποίων εξέλεξαν τη δική τους συντονιστική επιτροπή. (*Μαθητική Αυτονομία*, τχ. 2 [Ανοιξη 1988], χ.σ. «Καταλήψεις στα Σχολεία», *Εργατική Αλληλεγγύη*, τχ. 23, Απρίλης 1988.)

⁵¹⁰ Για τον τρόπο οργάνωσης των σχολείων που ήταν υπό την επιρροή της ΚΝΕ βλ. και σ. 159.

⁵¹¹ «Διακήρυξη προς όλους τους μαθητές», 14.11.1987, [διακήρυξη από εκπροσώπους μαθητικών συμβουλίων και γενικών συνελεύσεων από 117 λύκεια της Αθήνας], Αρχείο Δημήτρη Φύσσα-ΑΣΚΙ.

πρόσφατη λειτουργία παραρτήματος του πανεπιστημίου της Σορβόνης σε ελληνικό ιδιωτικό εκπαιδευτήριο.⁵¹²

Συνοψίζοντας, οι καταλήψεις στα ΤΕΛ δεν πήραν μεγαλύτερες διαστάσεις ούτε σε έκταση ούτε σε ένταση, δεν είχαν άλλωστε και ταυτόχρονη διάρκεια σε πλήθος σχολείων, με αποτέλεσμα οι μαθητικές κινητοποιήσεις να μείνουν υπό τη σκιά της φοιτητικής διαμαρτυρίας της περιόδου. Όσον αφορά τα αιτήματα των μαθητών, το υπουργείο δεν υπαναχώρησε σε σχέση με τις ρυθμίσεις για τις γενικές εξετάσεις· αντιθέτως, «πάγωσε» μέχρι το 1990 την αναίρεση του μέτρου για την εισαγωγή των αποφοίτων ΤΕΛ στα ΤΕΙ χωρίς εξετάσεις (ποσοστό 23%) και επανέφερε το έτος κατάταξης μετά τη συμπλήρωση των 19, αντί των 18 που προέβλεπε το αρχικό στρατολογικό νομοσχέδιο –μετέπειτα Ν. 1763/1988.⁵¹³ Μέχρι τα μέσα Μαρτίου 1988, οι καταλήψεις στα τεχνικά λύκεια της χώρας είχαν εκλείψει εντελώς, κλείνοντας τον πρώτο κύκλο των μαθητικών κινητοποιήσεων για την τεχνική-επαγγελματική εκπαίδευση.

Ο δεύτερος συγκρουσιακός κύκλος μεταξύ μαθητών ΤΕΛ και υπουργείου Παιδείας άνοιξε λίγο μετά την έναρξη της σχολικής περιόδου 1988-9, όταν στις 20 Νοεμβρίου 1988 μαθητές από 11 ΤΕΛ της Θεσσαλονίκης συγκρότησαν συντονιστική επιτροπή και κάλεσαν τους συμμαθητές να συμμετάσχουν σε αγωνιστικές κινητοποιήσεις με αφετηρία την 24η Νοεμβρίου, που θα πραγματοποιούσαν αποχή από τα μαθήματά τους και στη συνέχεια πορεία διαμαρτυρίας προς το υπουργείο Βορείου Ελλάδας.⁵¹⁴

Ο βασικός κορμός των αιτημάτων παρέμενε ο ίδιος με την προηγούμενη χρονιά και συμπληρωνόταν με κάποια επιπλέον, όπως η μη κατάργηση του θεσμού των αδικαιολόγητων απουσιών, η αύξηση του ορίου τους σε σχέση με τα ΓΕΛ (τα τελευταία είχαν μία ώρα λιγότερη στο ημερήσιο πρόγραμμά τους, δηλαδή βωρο έναντι 7ωρου των ΤΕΛ) και η μη θεώρηση των πτυχιούχων των ΤΕΛ ως ανειδίκευτων εργαζομένων για πάνω από έξι μήνες (το ισχύον όριο ήταν τα 3 χρόνια).⁵¹⁵

Δύο μέρες μετά τη σύγκληση της πρώτης συντονιστικής, οι μαθητές του 8ου ΤΕΛ του συγκροτήματος Ευκλείδη που δεν μετείχαν σε αυτή, διαχώρισαν τη στάση τους

⁵¹² Αναλυτικά για τα αιτήματα των φοιτητών βλ. *Ελευθεροτυπία*, 2.11.1987, φύλ. 3.682, σ. 22. Για τα αιτήματα των μαθητών και την αξιολόγησή τους, πρβλ. και το άρθρο του Κώστα Μπέη «Ο ξεσηκωμός των μαθητών», *Ελευθεροτυπία*, φύλ. 3.690, 11.11.1987, σ. 9.

⁵¹³ Ν. 1763/1988 «Στρατολογία των Ελλήνων», *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, τχ. Α', αρ. φύλ. 57, 24 Μαρτίου 1988.

⁵¹⁴ *Αντιτετράδια της Εκπαίδευσης*, τχ. 5, Χειμώνας 1989, σ. 54.

⁵¹⁵ Στο ίδιο.

από τα 11 ΤΕΛ και προχώρησαν σε κατάληψη του σχολείου τους. Την ίδια δυναμική μέθοδο δράσης υιοθέτησαν και οι μαθητές του 10ου και 11ου ΤΕΛ Ευκλείδη, ενώ μαθητές και από άλλα ΤΕΛ πρότειναν όλο και πιο επιτακτικά να υπάρξει συντονισμένο κλείσιμο των σχολείων. Διαπιστώνοντας την τάση για κλιμάκωση του αγώνα, αντιπρόσωποι από τα 18 συνολικά ΤΕΛ της πόλης (16 πρωινά και 2 νυχτερινά) συγκεντρώθηκαν στις 27 Νοεμβρίου εκ νέου στο κτήριο του Πολυτεχνείου και αποφάσισαν την κατά πλειοψηφία κατάληψη των σχολείων τους (16 στα 18 ΤΕΛ). Οι καταλήψεις για δεύτερη συνεχόμενη χρονιά προβάλλονταν από τους περισσότερους μαθητές των τεχνικών λυκείων ως «το καλύτερο δυναμικό μέσο διεκδίκησης που εξασφαλίζει συμμετοχή», ενώ ταυτόχρονα νοηματοδοτούνταν ως πράξη αποδέσμευσης από την ηγεμονία των κομμάτων, τα οποία μέσω των μαθητικών παρατάξεων επιχειρούσαν να χειραγωγήσουν τη διαμαρτυρία ανάλογα με τα συμφέροντά τους.⁵¹⁶

Στο στόχαστρο των μαθητών βρισκόταν ιδιαίτερα το ΚΚΕ, το οποίο επιχειρούσε μέσω της καλά οργανωμένης νεολαίας του στα λύκεια να διαδραματίσει για ακόμα μία φορά πρωταγωνιστικό ρόλο στην πορεία των κινητοποιήσεων. Γενικότερα, η αμφίθυμη στάση που κρατούσε η ΚΝΕ απέναντι στις καταλήψεις απέρριψε από την διαχρονικά αρνητική θέση του κομμουνιστικού κόμματος απέναντί τους· ωστόσο επί του πρακτέου δεν τις απέρριπτε κιόλας, καθώς συνειδητοποιούσε ότι πλέον αποτελούσαν τη βασική μορφή δράσης της εκάστοτε μαθητικής κινητοποίησης.⁵¹⁷

Οι καταλήψεις στα τεχνικά λύκεια της Θεσσαλονίκης κράτησαν περίπου μέχρι τις γιορτές των Χριστουγέννων· ενώ έλαβε χώρα ένα ακόμα συλλαλητήριο προς το υπουργείο Βορείου Ελλάδας στις 7 Δεκεμβρίου, όπου οι μαθητές παρέδωσαν ψήφισμα με τα αιτήματά τους στον υπουργό Στέλιο Παπαθεμελή. Καταλήψεις τεχνικών λυκείων πραγματοποιήθηκαν και σε άλλες πόλεις της Ελλάδας, όπως την Αθήνα, τον Πειραιά, την Πάτρα, το Βόλο και τη Βέροια κ.λπ., ωστόσο γρήγορα έληξαν.⁵¹⁸

Εν κατακλείδι, οι καταλήψεις των ΤΕΛ που ξεκίνησαν το Νοέμβριο του 1987 και συνεχίστηκαν τους πρώτους και τους τελευταίους μήνες του 1988 είχαν ως αντίκτυπο

⁵¹⁶ Στο ίδιο, σ. 55.

⁵¹⁷ Ενδεικτικά της μερικής αλλαγής του ΚΚΕ απέναντι στις καταλήψεις είναι τα λόγια του Γιώργου Πίττα, μέλους της ΟΣΕ: «Στις καταλήψεις των ΤΕΛ το 1988 έχει αρχίσει να μετράει στο μαθητικό κίνημα ότι υπάρχει ένας άλλος τρόπος εκτός από τις πορείες και τις αποχές. [...] Στην ηγεσία των κινητοποιήσεων και το 1988 ήταν οι κνίτες, αλλά οι καταλήψεις γίνονταν κανονικά και με παρουσία μαθητών προσκείμενων στην ΚΝΕ. Για παράδειγμα, η κοπελιά μου τότε, αν και ήταν ΚΝΕ υποστήριζε την κατάληψη, παρά την αντίθετη γραμμή του κόμματος». (Συνέντευξη με Γιώργο Πίττα, 25.3.2014.)

⁵¹⁸ *Αντιτετράδια της Εκπαίδευσης*, τχ. 5, Χειμώνας 1989, σ. 58-9.

πέραν της ικανοποίησης ορισμένων από τα αιτήματα των μαθητών –ειδικά κατά τον πρώτο κύκλο της διαμαρτυρίας τους– το ρίζωμα της ιδέας και της πρακτικής της κατάληψης ως της καταλληλότερης μορφής δράσης για τη διεκδίκηση των αιτημάτων τους. Οι καταλήψεις στα πολυκλαδικά ένα χρόνο νωρίτερα είχαν ανοίξει το δρόμο και αυτές των ΤΕΛ τον ακολούθησαν, συμβάλλοντας στην εδραίωση του φαινομένου των καταλήψεων στα σχολεία, το οποίο θα αφήσει έντονα το στίγμα του την επόμενη δεκαετία.

Ιούνιος 1989-Απρίλιος 1990: Περίοδος κοινωνικοπολιτικής αναταραχής

Στις 23 Νοεμβρίου 1988, την ώρα που οι μαθητικές κινητοποιήσεις στα ΤΕΛ Θεσσαλονίκης βρισκόταν σε πλήρη εξέλιξη, έφθανε στη χώρα η είδηση για τη σύλληψη στην Αμερική του επιχειρηματία Γιώργου Κοσκωτά, ο οποίος ολόκληρο το προηγούμενο διάστημα είχε βρεθεί στο στόχαστρο εξ αιτίας της «ύποπτα» γρήγορης ανέλιξης του στο χώρο των επιχειρήσεων. Συγκεκριμένα, από μικρομέτοχος της Τράπεζας Κρήτης το 1980 βρέθηκε το 1984 να κατέχει το πλειοψηφικό πακέτο των μετοχών της, ενώ μέχρι το 1988 δημιούργησε ένα τεράστιο συγκρότημα στο χώρο των μαζικών μέσων επικοινωνίας, αποτελούμενο από εφημερίδες, περιοδικά, ραδιοφωνικό σταθμό και άλλες επιχειρηματικές δραστηριότητες.

Η υπεξαίρεση από τον επιχειρηματία 33,5 δισ. δρχ. από τις καταθέσεις της Τράπεζας Κρήτης, όπως υπέδειξαν τα ευρήματα της έρευνας του κυβερνητικού επιτρόπου Σπύρου Παπαδάτου στις 20 Οκτωβρίου 1988, προδιέγραψε και το τέλος της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ, καθώς διατυπώνονταν κατηγορίες ότι στο «σκάνδαλο Κοσκωτά» εμπλέκονταν υψηλόβαθμα πολιτικά στελέχη του κόμματος και της κυβέρνησης, με προεξέχοντα τον υπουργό Δικαιοσύνης Μένιο Κουτσόγιωργα.⁵¹⁹ Ιχνηλατώντας τη διασύνδεση των διαδρομών του ΠΑΣΟΚ και του Γ. Κοσκωτά, ο ιστορικός Γιάννης Βούλγαρης καταλήγει ότι ο επιχειρηματίας δεν προήλθε από τα «σπλάχνα» της εξουσίας του ΠΑΣΟΚ, αλλά το τελευταίο τον «συνάντησε στον δρόμο» και τον χρησιμοποίησε για να διευρύνει ακόμα περισσότερο την αυτονομία του ως σύστημα εξουσίας απέναντι στους μεγαλοεκδότες της εποχής, οι οποίοι σε

⁵¹⁹ Από τις αρχές του 1989, ο Γ. Κοσκωτάς μέσα από τις φυλακές του Σάλεμ (Αμερική) άρχισε να καταγγέλλει «πασοκικούς ηγετικούς κύκλους» ως ηθικούς αυτουργούς της απάτης που τον κατηγορούσαν, κάνοντας λόγο για ποσά που είχε κατά καιρούς αναγκαστεί να τους καταβάλει προκειμένου να τον στηρίξουν. Για περισσότερα βλ. Κουστένης Παναγιώτης, «Σκάνδαλο Κοσκωτά, Πολιτική διαφθορά και ο ανταγωνισμός για τον έλεγχο των ΜΜΕ», *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80*, ό.π., σ. 550-1.

μία εποχή που κυοφορούνταν η ιδιωτικοποίηση της τηλεόρασης έβλεπαν τον Κοσκωτά ως το μεγάλο τους ανταγωνιστή.⁵²⁰

Το αίτημα πλέον για κάθαρση, δηλαδή για διαλεύκανση των πολιτικών και ποινικών ευθυνών του «σκανδάλου Κοσκωτά» και μιας σειράς άλλων κρουσμάτων διαφθοράς και κακοδιαχείρισης που είχαν δει το φως της δημοσιότητας κατά τη διάρκεια της διακυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ,⁵²¹ κυριαρχούσε στο πολιτικό και δημοσιογραφικό σκηνικό. Το νέο συγκρουσιακό δίπολο που σχηματιζόταν και ήταν ιδιαίτερα ανισοβαρές για το ΠΑΣΟΚ είχε ως εξής: από τη μία πλευρά, η ΝΔ, τα δύο κόμματα της Αριστεράς (ΚΚΕ και ΕΑΡ) και το σύνολο των εφημερίδων (εξαιρουμένης της *Αυριανής*) ζητούσαν την άμεση προσφυγή στις κάλπες ώστε να αποδοθούν ανεπηρέαστα στα αμφιλεγόμενα πρόσωπα της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ οι πολιτικές ευθύνες για τη δημιουργία των σκανδάλων· και από την άλλη, το ΠΑΣΟΚ, έκανε λόγο για άκρατη σκανδαλολογία η οποία είχε ως μοναδικό σκοπό να το πλήξει πολιτικά.

Η ανάγκη για εξυγίανση της πολιτικής ζωής του τόπου διαμορφωνόταν με τόσο απόλυτο και έντονο τρόπο στην κοινωνία, συντελώντας αποφασιστικά και στην οριστικοποίηση της συμμαχίας των δύο αριστερών κομμάτων –για πρώτη φορά μετά τη διάσπαση του ενιαίου ΚΚΕ το 1968– υπό την κοινή σκέπη του Συνασπισμού της Αριστεράς και της Προόδου. Σημαίνοντα φυσικά ρόλο στην επίτευξη της επανένωσης των δυνάμεων της ιστορικής Αριστεράς διαδραμάτισαν και οι εξελίξεις στο Κομμουνιστικό Κόμμα της Σοβιετικής Ένωσης (ΚΚΣΕ), με τη φιλελευθεροποίηση και την απομάκρυνση από τον δογματικό λενινισμό που προωθούσε ο Μιχαήλ Γκορμπατσώφ (1985-1991), και οι οποίες το Νοέμβριο του 1989 θα συνεπιδρούσαν σημαντικά στην πτώση του τείχους του Βερολίνου. Το ΚΚΕ, πιστό πάντα στις ιδεολογικές αρχές του ΚΚΣΕ, θέλησε να εφαρμόσει μια μικρογραφία της «περεστρόικα» στο δικό του κομματικό σχηματισμό, ενώ η Ελληνική Αριστερά (ΕΑΡ) έβλεπε το όλο εγχείρημα ως ευκαιρία επικράτησης των ανανεωτικών της ιδεών στον ευρύτερο χώρο της Αριστεράς.

Τελικά, στην εκλογική αναμέτρηση της 18ής Ιουνίου του 1989, η ΝΔ κατέλαβε την πρώτη θέση με 44,3%, έναντι 39,1% του ΠΑΣΟΚ και 13,1% του Συνασπισμού.

⁵²⁰ Βούλγαρης Γιάννης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974-1990*, Θεμέλιο, Αθήνα 2005, σ. 352-4 και του ίδιου: *Η Ελλάδα από τη Μεταπολίτευση στην Παγκοσμιοποίηση*, ό.π., σ. 104-5.

⁵²¹ Αναλυτικά για τα σκάνδαλα διαφθοράς τη δεκαετία του 1980 βλ. Κουτσούκης Κλεομένης, *Παθολογία της πολιτικής, όψεις της διαφθοράς στο νεοελληνικό κράτος*, Παπαζήση, Αθήνα 1998, σ. 112-113.

Όμως, η κίνηση τακτικής από πλευράς του ΠΑΣΟΚ να θεσμοθετήσει λίγο πριν την πτώση του νέο –περισσότερο αναλογικό– εκλογικό σύστημα δεν έδωσε τη δυνατότητα στη ΝΔ να σχηματίσει αυτοδύναμη κυβέρνηση, με συνέπεια η συνεργασία με τον Συνασπισμό να αποτελεί μονόδρομο για το δεξιό κόμμα. Έτσι, την 1η Ιουλίου ΝΔ και Συνασπισμός συμφώνησαν στο σχηματισμό κυβέρνησης συνεργασίας με πρόεδρο τον βουλευτή της ΝΔ Τζαννή Τζαννετάκη.

Το «αφύσικο»⁵²² αυτό κυβερνητικό σχήμα είχε μεγάλη συμβολική σημασία καθώς γεφύρωνε οριστικά το μετεμφυλιακό χάσμα μεταξύ Δεξιάς και Αριστεράς, μολονότι σε πρακτικό επίπεδο αποτελούσε μία βραχύβια λύση που μοναδικό στόχο είχε να εκπληρώσει το πιεστικό αίτημα για κάθαρση. Πράγματι, η «μεταβατική» κυβέρνηση Τζαννετάκη μετά από τρεις μήνες θητείας παραιτήθηκε, αφού πρώτα η Βουλή υπερψήφισε (27 Σεπτεμβρίου) την παραπομπή στο Ειδικό Δικαστήριο του πρώην πρωθυπουργού Α. Παπανδρέου και τεσσάρων ακόμα υπουργών του ΠΑΣΟΚ (Μένιος Κουτσόγιωργας, Παναγιώτης Ρουμελιώτης, Δημήτρης Τσοβόλας, Γιώργος Πέτσος) για παράβαση καθήκοντος σε υποθέσεις που αφορούσαν τρία σκάνδαλα, με σημαντικότερο εξ αυτών το «σκάνδαλο Κοσκωτά».⁵²³

Η διενέργεια νέων εκλογών στις 5 Νοεμβρίου 1989 δεν κατέληξε ούτε αυτή σε σχηματισμό αυτοδύναμης κυβέρνησης, με τους κομματικούς συσχετισμούς να διατηρούνται περίπου στα ίδια επίπεδα. Τελικά, στις 22 Νοεμβρίου συγκροτήθηκε νέα «μεταβατική», «οικουμενική» κυβέρνηση συνεργασίας απαρτιζόμενη από υπουργούς της ΝΔ, του ΠΑΣΟΚ και του Συνασπισμού, και έχοντας επικεφαλής τον πρώην διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδας Ξενοφώντα Ζολώτα. Παρότι ο βίος της «οικουμενικής» κυβέρνησης ήταν προκαθορισμένος λόγω της επικείμενης εκλογής προέδρου της δημοκρατίας τον Απρίλιο του 1990, η αποστολή της ήταν λίαν σημαντική δεδομένου ότι έπρεπε να λάβει συγκεκριμένα μέτρα δημοσιονομικής εξυγίανσης με σκοπό τη σταθεροποίηση της δοκιμαζόμενης ελληνικής οικονομίας, η οποία είχε επιβαρυνθεί σημαντικά από τις ατελέσφορες εκλογικές αναμετρήσεις, αλλά και την αλλαγή στην οικονομική πολιτική του ΠΑΣΟΚ κατά την περίοδο 1987-1989.

⁵²² Βούλγαρης Γιάννης, *ό.π.*, σ. 370.

⁵²³ Οι άλλες δύο υποθέσεις που ακολούθησαν τη δικαστική οδό ήταν: α) το σκάνδαλο παρακολούθησης των τηλεφωνικών συνδιαλέξεων των αρχηγών των κομμάτων της αντιπολίτευσης και β) το «σκάνδαλο του καλαμποκιού», που αφορούσε τον πρώην υπουργό Ν. Αθανασόπουλο και την κατηγορία εις βάρος του για παραποίηση εγγράφων της εισαγωγής από τρίτες χώρες και εξαγωγής ποσότητας καλαμποκιού σε χώρες της ΕΟΚ. Βλ. Κουστένης Παναγιώτης, *ό.π.*, σ. 439-442· Βούλγαρης Γ., *ό.π.*, σ. 377-8.

Κανένα όμως από τα κόμματα που συνεργάζονταν στην κυβέρνηση Ζολώτα δεν ήταν διατεθειμένο να αναλάβει το κόστος τόσο σοβαρών πολιτικών αποφάσεων, ενώ και η παρουσία του «υπόδικου» ΠΑΣΟΚ στην κυβέρνηση έπληττε το κύρος και την αξιοπιστία της. Έτσι, η «οικουμενική» κυβέρνηση παραιτήθηκε πρόωρα (11 Φεβρουαρίου του 1990) και η χώρα οδηγήθηκε από υπηρεσιακή κυβέρνηση εκ νέου σε εκλογές, στις 8 Απριλίου του 1990. Εν τέλει, οι τρίτες κατά σειρά εκλογές σε διάστημα λιγότερο του ενός χρόνου έλυσαν οριστικά το γόρδιο δεσμό της κυβερνητικής αστάθειας, με τη ΝΔ να καταλαμβάνει 150 έδρες, οι οποίες έγιναν 151 με τη στήριξη της ΔΗΑΝΑ του Κωστή Στεφανόπουλου και αργότερα 152, αφού κέρδισε μία ακόμα έδρα στο Εκλογοδικείο.

Η περίοδος πολιτικής περιδίνησης για τη χώρα φάνηκε να τερματίζεται με την ανάδειξη της ΝΔ στην κυβέρνηση, παρότι ο κύκλος της «κάθαρσης» έκλεισε οριστικά δύο χρόνια αργότερα, όταν ο Α. Παπανδρέου κρίθηκε αθώος για όλες τις κατηγορίες που του προσάπτονταν· εν αντιθέσει με τους Δ. Τσοβόλα και Γ. Πέτσο, οι οποίοι πάντως καταδικάστηκαν με εξαγοράσιμες ποινές (ο Π. Ρουμελιώτης είχε απαλλαγεί των κατηγοριών και ο Μ. Κουτσόγιωργας πέθανε κατά τη διάρκεια της δίκης). Συμπερασματικά, οι πολιτικές εξελίξεις, ιδιαίτερα της διετίας 1988-9, σφράγισαν το τέλος του έντονα διαιρετικού πολωτικού σχήματος Δεξιά-Αριστερά, το οποίο αναπτύχθηκε μεταπολεμικά και κυριάρχησε τη δεκαετία του 1980, και επέφεραν τη δημιουργία ενός άλλου: κάθαρση ή σκανδαλολογία.⁵²⁴ Επίσης, στην ήδη υπάρχουσα αντιπαράθεση ΠΑΣΟΚ και ΝΔ ήρθε να προστεθεί στην πολιτική εξίσωση η συγκυριακή –οξεία– πόλωση μεταξύ του ΠΑΣΟΚ και των υπολοίπων «δημοκρατικών δυνάμεων» (ΚΚΕ και ΕΑΡ), με αφορμή τη συμμετοχή του Συνασπισμού στην κυβέρνηση Τζαννετάκη. Το νέο πολιτικό σκηνικό που διαμορφωνόταν, με κύρια χαρακτηριστικά τις συνεχείς συγκρούσεις των κομμάτων και την αναποτελεσματικότητα της πολιτικής απέναντι στα μεγάλα (οικονομικά) προβλήματα, συνεπέφεραν τη σταδιακή αποστασιοποίηση του εκλογικού σώματος από τα κόμματα και την πολιτική –μία τροπή που θα κλιμακωθεί σε μεγάλο βαθμό κατά τη δεκαετία του 1990.

Όπως είναι εύλογο, η πολιτική αναταραχή είχε επίδραση και στη στάση των μαθητών απέναντι στο πολιτικό σύστημα. Οι μαθητές μετά το 1988 απομακρύνονται σταδιακά από τις κομματικές παρατάξεις, σαφώς επηρεασμένοι από τη σκανδαλο-

⁵²⁴ Βλ. σχετικά Βούλγαρης Γ., *ό.π.*, σ. 360.

λογία και το αίσθημα απαξίωσης της πολιτικής που επικρατούσε στην κοινωνία, με αποτέλεσμα στο εφεξής οι μαθητικές εκλογές να χάσουν τον έντονα κομματικό χρωματισμό που είχαν λάβει κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980. Ο Θανάσης Καφέζας, υπεύθυνος της ΜΑΚΙ (1989-1992), σχολιάζει σχετικά: «Η αποκλιμάκωση της κομματικοποίησης στα σχολεία δεν ήταν μακριά από τη λογική της κοινωνίας. Ενώ παλιά υπήρχαν τα αριστερά και τα δεξιά, τα πράσινα και τα μπλε καφενεία, κάποια στιγμή στα τέλη του 1980 έπαψαν να υπάρχουν. Η μαθητική κοινότητα δεν μπορούσε να έχει διαφορετική αντιμετώπιση των πραγμάτων».⁵²⁵ Η υποβάθμιση της κομματικής προτίμησης των μαθητών ως βασικού κριτηρίου ψήφου στις μαθητικές εκλογές αποτυπώνεται και στην περιορισμένη έως ανύπαρκτη προβολή τους από τον Τύπο μετά τη σχολική χρονιά 1989-1990. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι εκλογές στις 22 και 28 Νοεμβρίου του 1989 στα σχολεία, ήταν ουσιαστικά οι τελευταίες που αναδείχθηκαν μέσα από τις σελίδες των εφημερίδων.

Η τάση απολιτικοποίησης των μαθητών ενισχύθηκε επιπλέον από τις διασπαστικές εξελίξεις στο χώρο της Αριστεράς, καθώς η –προσωρινή όπως αποδείχθηκε– επανένωση της ιστορικής Αριστεράς με την ίδρυση του Συνασπισμού φανέρωσε τις αξεπέραστες ιδεολογικές και νοοτροπικές διαφορές μεταξύ των δύο κομματικών συνιστωσών (ΚΚΕ και ΕΑΡ), αλλά και των διαφωνιών στο εσωτερικό τους σε σχέση με την ενιαία παρουσία της Αριστεράς στο πολιτικό στερέωμα. Ειδικότερα η συμφωνία του γενικού γραμματέα του ΚΚΕ Χαρίλαου Φλωράκη και του προέδρου της ΕΑΡ Λεωνίδα Κύρκου να συμπράξουν με τη ΝΔ στην κυβέρνηση Τζαννετάκη, είχε ως αντίκτυπο τη μαζική φυγή μελών και στελεχών του ΚΚΕ και τελικά τη διάσπαση της ΚΝΕ τον Σεπτέμβριο του 1989.

Η σύγκρουση ΚΚΕ και ΚΝΕ οδήγησε ένα πλειοψηφικό τμήμα των μελών της κομμουνιστικής νεολαίας, συμπεριλαμβανομένων και μαθητών, στην αποχώρηση από την ΚΝΕ, με ορισμένους εξ αυτών να ακολουθούν τον τότε γραμματέα της ΚΝΕ Γιώργο Γράψα στη συγκρότηση της πολιτικής οργάνωσης Νέο Αριστερό Ρεύμα (ΝΑΡ) και της νεολαίας της (ΚΝΕ-ΝΑΡ), και άλλους να αποτραβιούνται εντελώς από την οργανωμένη πολιτική ή να προσχωρούν σε άλλες παρατάξεις. Απόρροια όλων αυτών ήταν οι μαθητικές κινητοποιήσεις της περιόδου 1990-1 να βρουν την νεοσύστατη ηγεσία της ΚΝΕ (είχε εκλεγεί στο 5ο έκτακτο Συνέδριο της ΚΝΕ τον Μάρτιο του 1990) σε πλήρη ανετοιμότητα, καθώς οι εναπομείνουσες δυνάμεις της

⁵²⁵ Συνέντευξη με Θανάση Καφέζα, 11.6.2013.

στον ευρύτερο χώρο της νεολαίας βρίσκονταν σε απορρύθμιση. Αντιθέτως, οι μαθητές της δυναμικής KNE-NAP είχαν καθοριστική συμβολή στην οργάνωση της μαθητικής διαμαρτυρίας (1990-1), όπως θα καταδειχθεί στο δεύτερο μέρος της διατριβής. Εξ αιτίας λοιπόν του σημαντικού ρόλου της KNE-NAP στις εν λόγω κινητοποιήσεις, θα επιχειρήσουμε στη συνέχεια μέσω της αφήγησης των βασικότερων σημείων της διαφωνίας ΚΚΕ και ΚΝΕ να εξηγήσουμε τους λόγους που οδήγησαν στη διάσπασή της.

Δημιουργία της ΚΝΕ-NAP

Η σύγκρουση της νεολαίας του ΚΚΕ με το κόμμα εκδηλώθηκε για πρώτη φορά τον Ιανουάριο του 1987, όταν η 8η Σύνοδος του ΚΣ της ΚΝΕ αποφάσισε τη συγκρότηση Ενιαίου Μετώπου Πάλης, το οποίο θα συνένωνε διαφορετικές πολιτικές δυνάμεις της νεολαίας με ένα γενικό αριστερό προοδευτικό προσανατολισμό και θα κινούνταν προς την κατεύθυνση της προοδευτικής αλλαγής της νεολαίας και της κοινωνίας.

Η πρωτοβουλία αυτή του ΚΣ, με επικεφαλής τον γραμματέα της ΚΝΕ Γ. Γράψα, δεν άρεσε στο ΚΚΕ, καθώς η ηγεσία του κόμματος θεώρησε ότι η γραμμή του Ενιαίου Μετώπου Πάλης θα υπονόμεινε τη σχεδιαζόμενη συμπαράταξη της Αριστεράς, η οποία είχε τεθεί επίσημα ως προοπτική στο 12ο Συνέδριο του ΚΚΕ (12-16 Μαΐου 1987).⁵²⁶

Παρ' όλα αυτά, το ρήγμα στις σχέσεις κόμματος και νεολαίας δεν πήρε μεγαλύτερες διαστάσεις, με το ΚΣ της ΚΝΕ να επιχειρεί να διατηρήσει μια εξισορροπητική στάση ανάμεσα στην πρόθεσή του για διεύρυνση της αριστερής συσπείρωσης του νεολαιίστικου κινήματος και στην απαιτούμενη πειθαρχία προς τις αποφάσεις του ΚΚΕ. Η προσπάθεια αυτή έγινε ιδιαίτερα έκδηλη στην ομιλία του Γ. Γράψα στο 4ο Συνέδριο της ΚΝΕ (1-5 Ιουνίου 1988), όπου ο γραμματέας της ΚΝΕ απόλυτα ευθυγραμμισμένος με τη γραμμή του Ενιαίου Μετώπου Πάλης, εξέφρασε αφενός την απόλυτη στήριξη της ΚΝΕ στο ΚΚΕ, αφετέρου δεν δίστασε, ερχόμενος σε αντίθεση με την επίσημη θέση του ΚΚΕ, να διατυπώσει την άποψη ότι η ΚΝΕ πρέπει να ηγείται «στις προοδευτικές αγωνιστικές εκδηλώσεις της νεολαίας απ' όπου κι αν ξεκινάνε», καταπολεμώντας «φαινόμενα αμηχανίας μπροστά στην απότομη εκδήλωση των αγωνιστικών διαθέσεων της νεολαίας, ατολμίας στις μορφές πάλης,

⁵²⁶ Οι προθέσεις του ΚΚΕ για συζήτηση και συνεργασία με άλλες «αριστερές και προοδευτικές δυνάμεις» γίνονται εμφανείς στο τέταρτο κεφάλαιο («Αλλαγή με κατεύθυνση το σοσιαλισμό») των *Θέσεων της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ για το 12ο Συνέδριο*, Φεβρουάριος 1987 (σ. 64-90).

και των όποιων διαθέσεων διοικητικού ελέγχου των αγώνων». ⁵²⁷ Άλλωστε, η αλλαγή φιλοσοφίας της ΚΝΕ απέναντι στις ανοίξεις μορφές διαμαρτυρίας (λ.χ. κατάληψη) είχε διαφανεί και στις πρόσφατες κινητοποιήσεις στα ΤΕΛ, με πολλά μέλη της οργάνωσης, όπως σημειώθηκε, να συμμετέχουν ενεργά στις καταλήψεις και τις κινητοποιήσεις των ημερών. Επιπλέον, ο επανεκλεγείς στη θέση του γραμματέα Γ. Γράψας, χρησιμοποιώντας ως βασικό σημείο αναφοράς στην ομιλία του στο 14ο Φεστιβάλ της ΚΝΕ (Σεπτέμβριος 1988) τις κινητοποιήσεις στα ΤΕΛ το 1987-1988, επαναδιατύπωνε ως βασικό προσανατολισμό της οργάνωσης την ενωτική τακτική απέναντι σε άλλες αριστερές και ριζοσπαστικές δυνάμεις για τη δημιουργία ενός μαζικού κινήματος στο χώρο της νεολαίας. ⁵²⁸

Το επόμενο μετά το φεστιβάλ χρονικό διάστημα, η ΚΝΕ θα αναλάβει μια σειρά από πρωτοβουλίες με σκοπό να μετουσιώσει σε πράξη τους διακηρυγμένους στόχους της, συναντώντας όμως στις περισσότερες των περιπτώσεων την αντίδραση του ΚΚΕ, το οποίο αδυνατούσε να ανεχτεί την «κομματική» έως και «φραξιονιστική» συμπεριφορά της νεολαίας του. ⁵²⁹ Η δημοσιοποίηση του «Κοινού Πορίσματος ΚΚΕ-ΕΑΡ» στις 8 Δεκεμβρίου 1988, θα διαταράξει ακόμα περισσότερο τις σχέσεις του κομμουνιστικού κόμματος με τους κνίτες, καθώς το κείμενο απομακρυνόταν από την παραδοσιακή αντιδεξιά πολιτική του ΚΚΕ, στήριζε αναφανδόν την «περεστρόικα» στην ΕΣΣΔ, ενώ εγκατέλειπε το πάγιο αίτημα για έξοδο της χώρας από την ΕΟΚ. ⁵³⁰

Η ολική ρήξη ΚΚΕ-ΚΝΕ θα έρθει λίγους μήνες αργότερα με την απόφαση του Συνασπισμού να σχηματίσει κυβέρνηση συνεργασίας με τη ΝΔ. Θα ακολουθήσουν αποχωρήσεις και διαγραφές μελών της ΚΕ του ΚΚΕ και τάσεις αυτονομίας της ΚΝΕ από την κομματική ηγεσία. Στις 16 Σεπτεμβρίου του 1989, ο Γ. Γράψας μιλώντας στο 15ο Φεστιβάλ της ΚΝΕ θα διευρύνει και άλλο το χάσμα μεταξύ των δύο πλευρών, τονίζοντας ότι «μεγάλο μέρος της ΚΝΕ στέκεται με σκεπτικισμό και με διαφορετικές, πολλές φορές, απόψεις απέναντι σε ορισμένες πολιτικές επιλογές του

⁵²⁷ 4ο Συνέδριο ΚΝΕ, *Ντοκουμέντα*, 1-5 Ιουνίου 1988, εκδ. Οδηγητής, 1988, σ. 69-70, 105.

⁵²⁸ *Κυριακάτικος Ριζοσπάστης*, 18 Σεπτέμβρη 1988, σ. 11.

⁵²⁹ Ο Δημήτρης Καραγκουλές, αναπληρωματικό μέλος του Πολιτικού Γραφείου του ΚΚΕ, σε συνέντευξή του στην εφημερίδα *Τα Νέα* (23.9.1989, σ. 8-9), ανέφερε ότι η νεολαία του κόμματος είχε αρχίσει μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1980 «αντί να αποτελεί μια οργάνωση νεολαιίστικη μεταβλήθηκε σ' ένα κόμμα νεολαίας». Επιπλέον, κατηγορούσε το ΚΣ της ΚΝΕ για φραξιονιστική δραστηριότητα, καθώς αγνοούσε τις αποφάσεις της ΚΕ του ΚΚΕ.

⁵³⁰ Το «Κοινό Πόρισμα ΚΚΕ-ΕΑΡ» παρατίθεται στην ιστοσελίδα: <http://21aristera.wordpress.com> – τελευταία επίσκεψη: 10.2.2015.

Συνασπισμού».⁵³¹ Επιδιώκοντας δε ο ίδιος να μετριάσει τις διαφωνίες της ΚΝΕ με το ΚΚΕ συμπλήρωσε ότι «τα πολιτικά νεκροταφεία είναι γεμάτα ομοφωνίες και ομοψυχίες. Η ΚΝΕ είναι μόλις 21 χρονών, στα καλύτερά της χρόνια, και δεν σκοπεύει να συνταξιοδοτηθεί σύντομα».⁵³² Ως έμμεση απάντηση στις δηλώσεις Γράψα, την επόμενη μέρα από το ίδιο βήμα, ο γενικός γραμματέας του ΚΚΕ Γρηγόρης Φαράκος θα αναφερθεί «σε μία φιλόδοξη στην αντιδραστικότητα της προσπάθεια να ξεκοπεί η Κομμουνιστική Νεολαία από το ΚΚΕ [...] εν ονόματι της δήθεν επαναστατικής καθαρότητας».⁵³³

Το τέλος της δημόσιας αντιπαράθεσης μεταξύ του ΚΚΕ και της ΚΝΕ δόθηκε από τον πρόεδρο του ΚΚΕ Χ. Φλωράκη, με την απόφασή του να συγκαλέσει στις 21 Σεπτεμβρίου 1989 ολομέλεια της ΚΕ και να προχωρήσει στην καθαίρεση του γραμματέα και του ΚΣ της ΚΝΕ. Επίσης, η ΚΕ όρισε 15μελή προσυνεδριακή επιτροπή της ΚΝΕ και κήρυξε την σύγκλιση έκτακτου συνεδρίου της ΚΝΕ στις αρχές του 1990, με σκοπό την εκλογή νέας ηγεσίας. Σε ό,τι αφορά τον Γ. Γράψα, παρότι αρχικά αρνήθηκε να αποδεχθεί την απόφαση της ΚΕ διαβεβαιώνοντας ότι δεν τίθεται θέμα διάσπασης της ΚΝΕ, η ανυποχώρητη στάση του ΚΚΕ και η άρνησή του για διάλογο τον οδήγησε από τα τέλη Νοεμβρίου μαζί με τους «συντρόφους» του στην απόφαση για σχηματισμό ενός νέου αριστερού και ριζοσπαστικού πολιτικού φορέα.⁵³⁴

Η πρωτοβουλία αυτή έλαβε σάρκα και οστά τον Φεβρουάριο του 1990, με την ίδρυση του Νέου Αριστερού Ρεύματος και τη συμμετοχή σε αυτό της πλειοψηφίας των μελών και στελεχών της ΚΝΕ που διαφώνησαν με το ΚΚΕ, καθώς και των 15 μελών της ΚΕ του ΚΚΕ που είχαν στο μεταξύ αποχωρήσει από το κόμμα. Αν και ο αριθμός των μελών που προσχώρησαν στο ΝΑΡ δεν μπορεί να προσδιοριστεί με ακρίβεια, ωστόσο πιθανολογείται ότι από τα περίπου 20.000 οργανωμένα μέλη που αριθμούσε εκείνη την περίοδο η ΚΝΕ, ως η μαζικότερη αριστερή οργάνωση

⁵³¹ *Οδηγητής*, τχ. 754, 22.9.1989. Σε μεταγενέστερη συνέντευξή του στο μηνιαίο πολιτικό περιοδικό *Πριν* (τχ. 9, Ιανουάριος 1990), που πρωτοκυκλοφόρησε το Μάιο του 1990 και στη συνέχεια αποτέλεσε επίσημο όργανο του ΝΑΡ, ο Γ. Γράψας αναφερόμενος στις διαφωνίες μεταξύ ΚΚΕ και ΚΝΕ, σημείωνε ότι «επεκτείνονται στην καρδιά της στρατηγικής για την σοσιαλιστική αλλαγή της κοινωνίας». Για τους λόγους διατάραξης των σχέσεων των δύο πλευρών βλ. και στη συνέντευξη του Γ. Γράψα στα *Νέα* στις 23 Σεπτεμβρίου 1989 (σ. 10-11).

⁵³² Στο ίδιο.

⁵³³ *Ριζοσπάστης*, 19.9.1989, (αναδημοσιεύεται στην ιστοσελίδα: <http://21aristera.wordpress.com> – τελευταία επίσκεψη: 10.2.2015).

⁵³⁴ Για την αλλαγή της στάσης του Γ. Γράψα σχετικά με τη δημιουργία ανεξάρτητου πολιτικού φορέα βλ. *Τα Νέα*, 23.9.1989, σ. 10-11· *Ελευθεροτυπία*, φύλ. 4.266, 5.10.1989, σ. 23

νεολαίας στα τέλη της δεκαετίας του 1980,⁵³⁵ αποχώρησαν ή διαγράφηκαν κοντά στα 15.000 μέλη, εκ των οποίων τουλάχιστον 3-4.000 εγγράφηκαν στο NAP.⁵³⁶ Παρά τους εκατέρωθεν ισχυρισμούς για το ποια από τις δύο οργανώσεις –ΚΝΕ και NAP– κατείχε πλέον στις τάξεις της την πλειονότητα των μελών της «παλιάς» ΚΝΕ,⁵³⁷ μια άτυπη εκτίμηση της αριθμητικής δυναμικής του NAP μπορεί να εξαχθεί, με επιφύλαξη, από την πραγματοποίηση της πρώτης πολιτικής εκδήλωσης που οργάνωσε το καταργημένο ΚΣ της ΚΝΕ στις 4 Οκτωβρίου 1989: Σύμφωνα, λοιπόν με την *Ελευθεροτυπία*, στο στάδιο του Σπόρτιγκ, όπου έλαβε χώρα η συγκέντρωση, παρευρέθηκαν 3.000 άτομα, μεταξύ των οποίων όμως ήταν και αρκετοί από άλλους χώρους της εξωκοινοβουλευτικής κυρίως Αριστεράς.⁵³⁸ Ανεξάρτητα πάντως από τον αριθμό των μελών της προερχόμενης από διάσπαση αριστερής-ριζοσπαστικής κίνησης, το NAP υπήρξε πρωτοπόρος δύναμη στις φοιτητικές και κυρίως μαθητικές –όπως θα δούμε εκτενώς στη συνέχεια της διατριβής– κινηματικές διαδικασίες των αμέσως επόμενων χρόνων, χωρίς όμως να καταφέρει να διατηρήσει μακροπρόθεσμα τη μαζικότητά του, ούτε να αποτελέσει κεντρικό πόλο ενός ανεξάρτητου αριστερού μετώπου που θα είχε «αισθητή επίδραση και στο γενικό πολιτικό επίπεδο και στο μαζικό λαϊκό κίνημα»,⁵³⁹ όπως ευαγγελιζόταν ο ηγέτης του Γ. Γράβας.

Νέα απεργία των εκπαιδευτικών

Αρχές Οκτωβρίου του 1989, και ενώ ακόμα η χώρα ταλανιζόταν από την αδυναμία σχηματισμού αυτοδύναμης κυβέρνησης, ο Κ. Μητσοτάκης σε ομιλία του στους ευρωβουλευτές του Ευρωπαϊκού Λαϊκού Κόμματος στις Βρυξέλλες, ανέφερε ότι μια ενδεχόμενη αυτοδύναμη κυβέρνηση της ΝΔ θα εφαρμόζε ένα οικονομικό πρόγραμμα

⁵³⁵ Πετσίνη Πηνελόπη, «Κ.Ν.Ε., Τα ώριμα τέκνα της οργής και οι μέρες ανανέωσης», *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80*, ό.π., σ. 282.

⁵³⁶ Τα στοιχεία προέρχονται από τη διασταύρωση των πληροφοριών που προέκυψαν από τις συνεντεύξεις της διατριβής και από άλλες μαρτυρίες που αλιεύθηκαν στο διαδίκτυο σε ιστοσελίδες που φιλοξενούνται συζητήσεις για την κομμουνιστική Αριστερά (π.χ. http://sfyrodrepano.blogspot.gr/2010/01/blog-post_24.html –τελευταία επίσκεψη: 9.2.2015)

⁵³⁷ Βλ. ενδεικτικά τη συνέντευξη του Σήφη Κωτσαντή, γραμματέα της προσυνεδριακής επιτροπής της ΚΝΕ, στην *Ελευθεροτυπία* (23.10.1989, σ. 10-11), στην οποία ο προαναφερόμενος εκτιμούσε ότι μόνο το 10% των μελών της οργάνωσης ακολουθεί τους διαφωνούντες. Στην αντίπερα όχθη, το ΚΣ της ΚΝΕ υποστήριζε ότι «οι πιο ισχυρές και ζωντανές δυνάμεις της ΚΝΕ, η συντριπτική πλειοψηφία των στελεχών της που μετέχουν στα μαζικά όργανα συσπειρώνονται γύρω από το ΚΣ», ενώ σχολιάζοντας τις εκτιμήσεις της προσυνεδριακής επιτροπής για περιορισμένο αριθμό των μελών που ήταν υποστηρικτικά στο ΚΣ, τις χαρακτήριζε ως «στατιστικές αλχημείες». (*Ελευθεροτυπία*, φύλ. 4.271, 12.10.1989, σ. 14.)

⁵³⁸ *Ελευθεροτυπία*, φύλ. 4.266, 3.10.1989, σ. 23.

⁵³⁹ *Πριν*, τχ. 9, Ιανουάριος 1990, (ιστοσελίδα: <http://xronika05.blogspot.gr/2013/01/t.html> – τελευταία επίσκεψη: 9.2.2015). Η αδυναμία του NAP να διαδραματίσει στο χώρο της Αριστεράς τον πολιτικό ρόλο που επιθυμούσε, αποτυπώθηκε στα αποτελέσματα των βουλευτικών εκλογών της 8ης Απριλίου 1990, όπου έλαβε ποσοστό μόλις 0,22%. Για περισσότερα βλ. σ. 347.

διαρθρωμένο με βάση τους κανόνες της φιλελεύθερης οικονομίας και θα προχωρούσε στην ιδιωτικοποίηση τομέων του χρεωκοπημένου ελληνικού Δημοσίου. Σύμφωνα μάλιστα με τις εκτιμήσεις του προέδρου της ΝΔ, οι ιδιωτικοποιήσεις θα επέφεραν αύξηση της ανεργίας⁵⁴⁰ –ένα σημαντικό πολιτικό κόστος που, όπως συμπλήρωνε ο ίδιος, η κυβέρνηση θα επιχειρούσε να το αντιμετωπίσει με την αύξηση του χρόνου παροχής του επιδόματος ανεργίας.⁵⁴¹ Όσον αφορά τις επιπτώσεις που μπορούσε να έχει η φιλελεύθερη πολιτική του, ο Κ. Μητσοτάκης προέβλεπε ότι δεν ήταν πιθανό να πραγματοποιηθούν πολιτικές απεργίες, γιατί η ΝΔ είχε σημαντικές επιρροές στο εργατικό κίνημα μέσω της ΔΑΚΕ, ενώ ούτε η Αριστερά θα υποκινούσε απεργίες σε πρώτη φάση σεβόμενη την ψήφο του ελληνικού λαού που θα αναδείκνυε κυβέρνηση τη δεξιά παράταξη.

Στις 24 Απριλίου 1990, δεκαέξι μέρες μετά τις εκλογές της 8ης Απριλίου και τη συγκρότηση κυβέρνησης της ΝΔ, ο πρωθυπουργός Κ. Μητσοτάκης ανέγνωσε στο κοινοβούλιο τις προγραμματικές δηλώσεις της νέας κυβέρνησης, επαναλαμβάνοντας στο ακέραιο όλα όσα είχε αναφέρει στις Βρυξέλλες έξι μήνες νωρίτερα. Επιπλέον, στο πλαίσιο περιορισμού της δημοσιονομικής σπατάλης, αλλά και για να καταστεί πιο ανταγωνιστική η αγορά εργασίας, εξήγγειλε την πρόθεσή του να τροποποιήσει σε βάρος των εργαζόμενων και στη συνέχεια να καταργήσει την Αυτόματη Τιμαριθμική Αναπροσαρμογή, ενώ δεσμεύθηκε για την ομαλότερη αντιμετώπιση της αυξανόμενης ανεργίας στην παράταση του χρόνου παροχής του επιδόματος ανεργίας στους δώδεκα μήνες.⁵⁴² Πολύ σύντομα η κυβέρνηση ξεκίνησε την επιβολή των πρώτων οικονομικών μέτρων, όπως η περικοπή της ΑΤΑ στο δημόσιο τομέα και η αύξηση των τιμολογίων των ΔΕΚΟ και του ΦΠΑ κατά δύο μονάδες για όλους τους συντελεστές.

Η αντίδραση των συνδικαλιστικών ομοσπονδιών των εργαζομένων (ΓΣΕΕ και ΑΔΕΔΥ) στην εξαγγελία των νέων μέτρων ήταν η προκήρυξη πανελλαδικής απεργίας στον ιδιωτικό και δημόσιο τομέα στις 22 Μαΐου.⁵⁴³ Απεργία για το διήμερο 22 και 23 Μαΐου (μέρες που θα διεξάγονταν οι προαγωγικές και απολυτήριες εξετάσεις των λυκείων που άρχιζαν στις 21 Μαΐου) αποφάσισαν και οι εκπαιδευτικοί

⁵⁴⁰ Οι δείκτες της ανεργίας της τριετούς θητείας της ΝΔ στη διακυβέρνηση της χώρας επαληθεύουν την εκτίμηση Μητσοτάκη, καθώς από το 7% που υπολογιζόταν η ανεργία για το 1990, το 1991 αυξήθηκε στο 7,7%, στο 1992 έφτασε το 8,7% και το 1993 άγγιξε το 10%. (Καζάκος Πάνος, *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά, Οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Πατάκη, 2001, σ. 404.).

⁵⁴¹ *Ελευθεροτυπία*, φύλ. 4.264, 3.10.1989, σ. 4.

⁵⁴² *Η Εποχή*, φύλ. 74, 6.5.1990, σ. 2.

⁵⁴³ *Ριζοσπάστης*, 11.5.1990, σ. 17.

δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, απαιτώντας με τη σειρά τους την επιβολή «γνήσιας ΑΤΑ, νομοθετικά κατοχυρωμένης, που να υπολογίζεται με βάση τον πραγματικό δείκτη τιμών καταναλωτή, χωρίς πλαφόν και άλλες μειώσεις».⁵⁴⁴ Σε κλαδικό επίπεδο, οι καθηγητές ζητούσαν επίσης: α) αύξηση 18.000 δρχ. (με τη μορφή επιδόματος) στο μηνιαίο μισθό τους, β) συντάξιμες αποδοχές στο 80% των μισθών, γ) αύξηση των δαπανών για την παιδεία, δ) 6.000 νέες σχολικές αίθουσες και ε) 4.000 νέες οργανικές θέσεις στα σχολεία.

Το ΔΣ της ΟΛΜΕ προειδοποιούσε ότι αν το υπουργείο δεν έδινε θετικές λύσεις στα οξυμμένα προβλήματα του κλάδου, τότε θα υπήρχε κλιμάκωση των κινητοποιήσεων, με άρνηση βαθμολόγησης των γραπτών στις προαγωγικές και απολυτήριες εξετάσεις, και απεργία για κάθε μέρα που ορίζεται ως μέρα διεξαγωγής των γενικών εξετάσεων.⁵⁴⁵ Η εισήγηση για τις απεργιακές δράσεις καταψηφίστηκε από τους 4 συνδικαλιστές της ΔΑΚΕ, αλλά υποστηρίχθηκε από τα υπόλοιπα 7 μέλη του ΔΣ, ενώ από τις 78 ΕΛΜΕ της χώρας οι 68 υπερψήφισαν, οι 6 καταψήφισαν και 4 ψήφισαν λευκό.⁵⁴⁶ Η συμμετοχή των εκπαιδευτικών στη 48ωρη απεργία ήταν ιδιαίτερα μαζική, καθώς ξεπέρασε το 75%, ένα ποσοστό που σύμφωνα με την ΟΛΜΕ «υποχρέωνε την κυβέρνηση να σεβαστεί την προεκλογική της διακήρυξη ότι η παιδεία αποτελεί πρώτη προτεραιότητα».⁵⁴⁷

Τα σημάδια της ρήξης καθηγητών και κυβέρνησης είχαν φανεί από τις 29 Μαρτίου, όταν το ΔΣ της ΟΛΜΕ είχε προαναγγείλει απεργιακές κινητοποιήσεις μετά το Πάσχα (15.4.1990) και μέχρι την περίοδο των εξετάσεων, ανεξάρτητα από το ποια κυβέρνηση θα εκλεγόταν στις 8 Απριλίου.⁵⁴⁸ Σε μια προσπάθεια να αποφευχθεί μια τέτοια εξέλιξη, η κυβέρνηση, δεχόμενη και τις πιέσεις και των δικών της συνδικαλιστών (ΔΑΚΕ), είχε ανακοινώσει την ικανοποίηση ενός μικρότερου οικονομικού αιτήματος των καθηγητών: της αύξησης κατά 50% των υπερωριών για τα τρία διδακτικά τρίμηνα, γεγονός που σήμαινε αύξηση της τάξης των 2.800 δρχ. στις μηνιαίες αποδοχές των καθηγητών.⁵⁴⁹ Εντούτοις, η κυβέρνηση ήταν αδύνατον να τους χορηγήσει το επίδομα των 18.000 δρχ., γιατί με αυτό τον τρόπο θα καταστρατη-

⁵⁴⁴ *Ενημερωτικό 12*, ΔΣ ΟΛΜΕ, 17.5.1990. (Αρχείο Νίκου Κακαγιάννη-ΕΛΙΑ.)

⁵⁴⁵ *Στο ίδιο*.

⁵⁴⁶ *Στο ίδιο*.

⁵⁴⁷ *Δελτίο Τύπου*, ΔΣ ΟΛΜΕ, 22.5.1990. (Αρχείο Νίκου Κακαγιάννη-ΕΛΙΑ.)

⁵⁴⁸ *Μηνιαίο Πληροφοριακό Δελτίο ΟΛΜΕ*, τχ. 620, 1991, σ. 4.

⁵⁴⁹ *Η Εποχή*, φύλ. 74, 6.5.1990, σ. 11.

γούταν η εισοδηματική πολιτική της.⁵⁵⁰ Όσο για τα υπόλοιπα αιτήματα, ο υπουργός Παιδείας Βασίλης Κοντογιαννόπουλος υποστήριζε ότι η κυβέρνηση είχε δώσει «απόλυτα ή σχετικά ικανοποιητικές απαντήσεις»,⁵⁵¹ μην αφήνοντας ιδιαίτερα περιθώρια ουσιαστικού διαλόγου μεταξύ των δύο πλευρών, δεδομένου ότι και τα χρονικά περιθώρια για την έναρξη των γενικών εξετάσεων στένευαν (ήταν προγραμματισμένες να ξεκινήσουν στις 14 Ιουνίου).

Τέλος Μαΐου, και ενώ οι καθηγητές εξακολουθούσαν να απέχουν από τη διόρθωση των γραπτών των προαγωγικών και απολυτήριων εξετάσεων, εμμένοντας στην απόφασή τους για απεργία κατά την περίοδο των γενικών εξετάσεων, η κυβέρνηση αποφάσισε να σκληρύνει τη στάση της απέναντί τους προσφεύγοντας στη δικαιοσύνη εναντίον της απεργίας. Στις 4 Ιουνίου το δικαστήριο αποφάσισε να κηρύξει την απεργία «παράνομη και καταχρηστική», με τα συνδικαλιστικά εκπαιδευτικά όργανα να αντιδρούν άμεσα επικυρώνοντας εκ νέου την απόφασή τους για απεργία κατά τη διάρκεια των γενικών εξετάσεων και συμμετέχοντας μαζί με άλλους εργαζόμενους στη γενική απεργία που είχαν προκηρύξει η ΓΣΕΕ και η ΑΔΕΔΥ στις 6 Ιουνίου.⁵⁵²

Η απάντηση του υπουργείου Παιδείας ήταν να καλέσει τους καθηγητές μέσω των διευθυντών των σχολείων για να δηλώσουν αν θα απεργήσουν μέσα στις εξετάσεις και να ζητήσει από τις αρμόδιες υπηρεσίες να χορηγηθούν σε όλους τους μαθητές της γ' λυκείου δελτία εξεταζόμενου, ανεξάρτητα από το αν έχουν απολυτήριο, επιχειρώντας κατ' αυτόν τον τρόπο να προσπελάσει το εμπόδιο της μη παράδοσης βαθμολογίας από τους καθηγητές.⁵⁵³ Ο «απεργοσπαστικός μηχανισμός» του υπουργείου, όπως χαρακτηριζόταν σε ανακοίνωση των ΕΛΜΕ Θεσσαλονίκης,⁵⁵⁴ δεν είχε τα επιθυμητά αποτελέσματα, καθώς δεν κατέστη δυνατό να εξασφαλισθεί επαρκής αριθμός καθηγητών, με αποτέλεσμα, μόλις δύο μέρες πριν τη διεξαγωγή των εξετάσεων, να ανακοινωθεί η αναβολή τους.

⁵⁵⁰ Η κάθετα αρνητική στάση της κυβέρνησης απέναντι στο κύριο αίτημα των καθηγητών επαναλαμβανόταν συνεχώς εκείνη την περίοδο από τους δύο κύριους εκφραστές της στα θέματα της παιδείας, τον υπουργό Βασίλη Κοντογιαννόπουλο και τον πρωθυπουργό Κωνσταντίνο Μητσοτάκη, και αναπαράγόταν σε διάφορα έντυπα. Βλ. ενδεικτικά δηλώσεις τους: *Δημοκρατική Πρωτοπορία* [εφημερίδα της ΟΝΝΕΔ], φύλ. 207, σ. 8 (Κ. Μητσοτάκης), *Τετράδια της Απεργίας*, έκτακτη έκδοση του περιοδικού *Αντιτετράδια της Εκπαίδευσης*, Οκτώβριος 1990, σ. 18 (Β. Κοντογιαννόπουλος).

⁵⁵¹ *Πρακτικά Βουλής*, Συνεδρίαση ΚΘ', 15.6.1990, σ. 735.

⁵⁵² *Τετράδια της Απεργίας*, ό.π., σ. 19.

⁵⁵³ Στο ίδιο, σ. 21. Σύμφωνα με το ΔΣ της ΟΛΜΕ, την ίδια τακτική με τα δελτία εξεταζόμενου είχε ακολουθήσει και ο Απόστολος Κακλαμάνης, υπουργός Παιδείας του ΠΑΣΟΚ, για να αντιμετωπίσει την απεργία των καθηγητών το 1988. Τότε ο Β. Κοντογιαννόπουλος είχε χαρακτηρίσει τη συγκεκριμένη ενέργεια ως «παράνομη και αψυχολόγητη».

⁵⁵⁴ *Ανακοίνωση Α', Β', Γ', Δ', Ε ΕΛΜΕ Θεσσαλονίκης*, 11.6.1990. (Αρχείο Νίκου Κακαγιάννη-ΕΛΙΑ.)

Το επόμενο διάστημα θα χαρακτηριστεί από μια έντονη διεγκυστίδα μεταξύ καθηγητών και υπουργείου με σημείο αιχμής τη διεξαγωγή των εξετάσεων, οι οποίες στο μεταξύ είχαν οριστεί να ξεκινήσουν στις 16 Ιουλίου. Μάλιστα, ο υπουργός Β. Κοντογιαννόπουλος δήλωνε ότι θα χρησιμοποιούνταν ακόμα και διοικητικοί υπάλληλοι για την εξασφάλιση της ομαλής διεξαγωγής τους παρά τις αντιδράσεις της ομοσπονδίας των τελευταίων. Από την άλλη πλευρά, οι ΓΣ των ΕΛΜΕ επαναβεβαίωναν συνεχώς (20 Ιουνίου, 5 Ιουλίου) τις προθέσεις τους για 24ωρες απεργιακές κινητοποιήσεις στις γενικές εξετάσεις, αν και ως μια ένδειξη καλής θέλησης προς το υπουργείο αποφάσισαν να παραδώσουν τις βαθμολογίες των προαγωγικών και απολυτήριων εξετάσεων.⁵⁵⁵

Η τελευταία πράξη της απεργίας γράφτηκε μία εβδομάδα πριν τις εξετάσεις, όπου έπειτα από εντολή του υπουργείου Παιδείας, οι κατά τόπους νομαρχίες απέστειλαν φύλλα ατομικής πρόσκλησης σε καθηγητές, ώστε υπό την απειλή της ποινικής δίωξης για «παράβαση καθήκοντος»⁵⁵⁶ να τους αναγκάσουν να προσέλθουν στα εξεταστικά κέντρα.⁵⁵⁷ Μολονότι αρκετοί καθηγητές δεν συμμορφώθηκαν με τις εντολές του υπουργείου, οι εξετάσεις πραγματοποιήθηκαν στις 16-19 Ιουλίου χωρίς περαιτέρω προβλήματα, γεγονός στο οποίο συνετέλεσε και η έντονη παρουσία αστυνομικών δυνάμεων έξω από τα σχολεία όλες τις μέρες των εξετάσεων.⁵⁵⁸ Το τυπικό τέλος των απεργιακών κινητοποιήσεων των καθηγητών δόθηκε από την ψηφοφορία των ΓΣ των προέδρων των ΕΛΜΕ στις 19 Ιουλίου, παρότι το ΔΣ της ΟΛΜΕ είχε προτείνει τη συνέχιση της.⁵⁵⁹

⁵⁵⁵ *Τετράδια της Απεργίας*, ό.π., σ. 22, 26.

⁵⁵⁶ Με βάση το άρθρο 55 του Ν. 1566/1985, οι εκπαιδευτικοί που υπηρετούν στα δημόσια σχολεία πρέπει «να μετέχουν στις γενικές εξετάσεις επιλογής σπουδαστών για την τριτοβάθμια εκπαίδευση ως βαθμολογητές, εκφωνητές και επιτηρητές ή ως μέλη των σχετικών επιτροπών και ομάδων εργασίας».

⁵⁵⁷ Σύμφωνα με την *Εποχή* (φύλ. 84, 15.7.1990, σ. 6), οι καθηγητές που έλαβαν φύλλο ατομική πρόσκλησης ήταν περίπου οι διπλάσιοι από τους 7.000 που απαιτούνταν για τη διεξαγωγή των γενικών εξετάσεων. Επίσης, έντονη ήταν η παρουσία της αστυνομίας έξω από τα εξεταστικά κέντρα, ώστε να μην υπάρξουν καταλήψεις σχολείων με σκοπό την αναβολή των εξετάσεων.

⁵⁵⁸ Σε επίκαιρη ερώτηση στη Βουλή του βουλευτή της ΝΔ Βασίλη Κοραχάη προς τον Β. Κοντογιαννόπουλο, ο βουλευτής μετέφερε ότι «υπάρχει μία φημολογία, η οποία κυκλοφορεί έντεχνα, ότι θα γίνουν καταλήψεις, ότι θα χρησιμοποιηθούν απορριμματοφόρα για να αποκλειστούν τα εξεταστικά κέντρα» και γι' αυτό το λόγο αναρωτιόταν ποια μέτρα θα λάμβανε η κυβέρνηση για να εξασφαλίσει την ομαλή διεξαγωγή των γενικών εξετάσεων. Στην απάντησή του ο υπουργός διαβεβαίωσε ότι η κυβέρνηση «έχει καταστήσει απόλυτα σαφή τη βούλησή της να κατοχυρώσει το δικαίωμα των μαθητών να εξετασθούν και οποιοσδήποτε αποτολμήσει να παραβιάσει τους νόμους και τις αποφάσεις της πολιτείας, θα βρεθεί αντιμέτωπος με τα όργανά της». (*Πρακτικά της Βουλής*, Συνεδρίαση ΜΘ', 13 Ιουλίου 1990, σ. 1.509-10.)

⁵⁵⁹ *Ενημερωτικό νο 3, Εισήγηση του ΔΣ προς τη Μετασυνεδριακή Γ.Σ.*, ΔΣ ΟΛΜΕ, 6.10.1990. (Αρχείο Νίκου Κακαγιάννη-ΕΛΙΑ.)

Ο αγώνας των καθηγητών έληξε χωρίς να φέρει οικονομικά οφέλη για τον κλάδο και με την αίσθηση της ήττας να βαραίνει ιδιαίτερα την ΟΛΜΕ, η οποία εν αντιθέσει με την απεργία του 1988 ήταν αυτή που πρωτοστάτησε των απεργιακών κινητοποιήσεων. Ο Γ. Καλομοίρης επισημαίνει τα αίτια της ήττας των καθηγητών και τις μελλοντικές επιπτώσεις της στο αγωνιστικό φρόνημα τους:

Ήταν η μεγαλύτερη ήττα που καταγράφηκε στη συνείδηση των καθηγητών. [...] Ο άνεμος που δημιουργήθηκε από την νικηφόρα έκβαση του 1988 συνέβαλε στο να αποφασισθεί αυτή η απεργία, όμως οι κοινωνικοπολιτικές συνθήκες ήταν πολύ διαφορετικές. Η κυβέρνηση είχε εκλεγεί τον Απρίλη του 1990 μόλις πριν δύο μήνες, ενώ η απεργία δεν είχε προετοιμαστεί καλά, δεν ήταν ο κόσμος έτοιμος, η ιδεολογική και πολιτική προετοιμασία δεν ήταν αυτή που θα έπρεπε να είναι και που χρειαζόταν σε εκείνες τις συνθήκες. [...] Οι καθηγητές υποχρεωθήκαμε τότε όλον τον Ιούλη να πηγαίνουμε στο σχολείο χωρίς να πληρωνόμαστε και χωρίς να υπάρχει αντικείμενο ουσιαστικά.⁵⁶⁰ Ήταν ένα καψώνι που επιβλήθηκε από τον Κοντογιαννόπουλο και την κυβέρνηση και αυτό όλο καταγράφηκε ως μία αρνητική εξέλιξη, η οποία επηρέασε και την στάση των καθηγητών τα επόμενα χρόνια. Εξάλλου, είναι προφανές ότι από το 1990 χρειάστηκε να περάσουν επτά χρόνια για να ξαναβγει ο κλάδος των καθηγητών στο προσκήνιο με μια δυναμική κινητοποίηση, την δίμηνη απεργία του 1997.⁵⁶¹

Στην αντίπερα όχθη, η κυβέρνηση ξεπέρασε την αναμέτρηση με τους καθηγητές «αβρόχους ποσί»,⁵⁶² δίχως να χρειαστεί να παρεκκλίνει στο ελάχιστο από τη σφιχτή οικονομική πολιτική που ήθελε να εφαρμόσει. Παρ' όλα αυτά, η εκτίμηση του Κ. Μητσοτάκη ενώπιον των βουλευτών του Ευρωπαϊκού Λαϊκού Κόμματος τον Οκτώβριο του 1989 ότι δεν ήταν πιθανό να πραγματοποιηθούν κατά το πρώτο διάστημα διακυβέρνησης της ΝΔ «πολιτικές απεργίες» –δηλαδή απεργίες με στόχο την υπονόμευση της κυβέρνησης– ουσιαστικά καταρρίφθηκαν, καθώς ο Β. Κοντογιαννόπουλος επισήμαινε την ύπαρξη πολιτικών κινήτρων πίσω από την απεργία των καθηγητών.⁵⁶³ Άλλωστε και η απεργία της ΓΣΕΕ και της ΑΔΕΔΥ στις 22 Μαΐου είχε χαρακτηριστεί ως πολιτική από την κυβέρνηση.⁵⁶⁴ Ανεξάρτητα πάντως από το χαρακτηρισμό που θα μπορούσε να αποδοθεί στις απεργίες της περιόδου, η κυβέρνηση από την πρώτη στιγμή της θητείας της βρέθηκε αντιμέτωπη με ένα ισχυρό απεργιακό κύμα στον ιδιωτικό και δημόσιο τομέα, απόρροια της αντίδρασης των εργαζομένων και των συνδικάτων τους στη διαγραφόμενη αντιλαϊκή πολιτική.

⁵⁶⁰ Οι καθηγητές δεν πληρώθηκαν για τις υπηρεσίες τους στο πλαίσιο των εξετάσεων, όπως όριζε η πράξη νομοθετικού περιεχομένου ΙΒ/6867/4.7.1990.

⁵⁶¹ Συνέντευξη με Γρηγόρη Καλομοίρη, 25, 26, 28.8.2013.

⁵⁶² Κοντογιαννόπουλος Βασίλης, *Παιδεία. Εκσυγχρονισμός υπό αναστολή*, Gutenberg, Αθήνα 1991, σ. 146.

⁵⁶³ *Η Εποχή*, τχ. 74, 6 Μαΐου 1990, σ. 11.

⁵⁶⁴ *Το Ποντίκι*, 25.5.1990, σ. 3, σ. 576.

Ο υπουργός Παιδείας όπως και άλλοι βουλευτές της ΝΔ στοχοποιούσαν ως βασικό υποκινητή των απεργιακών κινητοποιήσεων των καθηγητών το ΠΑΣΟΚ και την συνδικαλιστική παράταξή του, την ΠΑΣΚ,⁵⁶⁵ η οποία κατείχε τρεις έδρες στο ΔΣ της ΟΛΜΕ. Επίσης, ο Β. Κοντογιαννόπουλος κατονόμαζε ως «συμπαραστάτη» των απεργών το «λεγόμενο κίνημα του Γράψα» [ΝΑΡ],⁵⁶⁶ το οποίο εκπροσωπούσαν στο ΔΣ της ΟΛΜΕ από δύο μέλη, τον Παύλο Αντωνόπουλο και τον Γιάννη Νικολακόπουλο.⁵⁶⁷ Αντιθέτως, οι δύο παραδοσιακές δυνάμεις της Αριστεράς, ΚΚΕ και ΕΑΡ, δεν έμπαιναν στο στόχαστρο των κατηγοριών της κυβέρνησης, καθότι εξ αρχής είχαν εκφράσει τις επιφυλάξεις ή τη διαφωνία τους με την απεργία. Συγκεκριμένα, πρώτος ο γραμματέας του ΚΚΕ Γ. Φαράκος στις αρχές Μαΐου θεωρούσε τις επικείμενες κινητοποιήσεις των καθηγητών άκαρπες και άστοχες,⁵⁶⁸ ενώ στις 10 Μαΐου, ο γραμματέας της ΕΑΡ και του Συνασπισμού Λ. Κύρκος είχε καλέσει τους καθηγητές «να μελετήσουν και να δουν συνολικά την κατάσταση, καθώς και την κοινωνική απήχηση που θα έχει η επιλογή τους».⁵⁶⁹ Επίσης, ο Συνασπισμός διαμέσου της Ανώτατης Συνομοσπονδίας των Γονέων (ΑΣΓΜΕ), οργάνου των γονιών που η πλειοψηφία των μελών της ήταν προσκείμενα στο ΚΚΕ –και τα υπόλοιπα στη ΝΔ–,⁵⁷⁰ επιχείρησε την τελευταία εβδομάδα πριν την έναρξη των εξετάσεων να διαδραματίσει έναν άτυπο ρόλο μεσολαβητή μεταξύ καθηγητών και κυβέρνησης για τη λύση της απεργίας. Ωστόσο, οι συμβιβαστικές προτάσεις που κατέθεσε η ΑΣΓΜΕ στις 12 Ιουλίου,⁵⁷¹ αν και συνάντησαν τα θετικά σχόλια του υπουργείου Παιδείας,⁵⁷² δεν έγιναν αποδεκτές από την ΟΛΜΕ, η οποία επέμεινε στη συνέχιση της απεργίας.⁵⁷³

⁵⁶⁵ Βλ. ενδεικτικά: *Πρακτικά της Βουλής*, Συνεδρίαση ΚΘ', 15 Ιουνίου 1990, σ. 572.

⁵⁶⁶ Βλ. ενδεικτικά: *Πρακτικά της Βουλής*, Συνεδρίαση ΜΘ', 13 Ιουλίου 1990, σ. 1.513.

⁵⁶⁷ Για τη σύνθεση της ΟΛΜΕ την περίοδο 1989-1991 και τις παρατάξεις στις οποίες ανήκε το κάθε μέλος της, βλ. αναλυτικά στη σ. 362, υποσ. 1216.

⁵⁶⁸ *Τετράδια της Απεργίας*, ό.π., σ. 4.

⁵⁶⁹ *Ελευθεροτυπία*, 11.5.1990.

⁵⁷⁰ *Η Εποχή*, 15 Ιουλίου 1990, σ. 6.

⁵⁷¹ Τις ακριβείς προτάσεις της ΑΣΓΜΕ μπορεί κανείς να τις εντοπίσει στο φύλλο του *Ριζοσπάστη* στις 15 Ιουλίου 1990.

⁵⁷² Συγκεκριμένα, ο Β. Κοντογιαννόπουλος τόνισε ότι πολλές από τις συμβιβαστικές προτάσεις της ΑΣΜΕ βρίσκονται προς την κατεύθυνση των απαντήσεων και των δεσμεύσεων που ήδη έχει αναλάβει η κυβέρνηση. (*Πρακτικά της Βουλής*, Συνεδρίαση ΜΘ', 13 Ιουλίου 1990, σ. 1.512.)

⁵⁷³ Ο Δημήτρης Μπαλωμένος, πρόεδρος της ΟΛΜΕ και εκλεγμένος με την παράταξη Δημοσιοϋπαλληλική Ενότητα (ΚΚΕ), ανέφερε σε συνέντευξή του στα *Αντιτετράδια της Εκπαίδευσης* (*Τετράδια της Απεργίας*, ό.π., σ. 10) ότι «παρά τα προβλήματα που υπήρχαν με την ΑΣΓΜΕ, δεχθήκαμε [ΟΛΜΕ] θετικά την πρωτοβουλία της. Όμως, η προσπάθεια αυτή έγινε μέσον για να μετατοπιστεί η συζήτηση από τα πλαίσια συμβιβασμού που ζητούσαν οι εργαζόμενοι, στα “χωρικά ύδατα” των επιλογών της κυβέρνησης».

Οργανωμένες μαθητικές αντιδράσεις υποστήριξης ή αντίδρασης στην απεργία των καθηγητών δεν υπήρξαν, παρά το γεγονός ότι η αναστολή των γενικών εξετάσεων έθιγε άμεσα και τους μαθητές. Μόνο η ΜΑΚΙ, μέσα από την εφημερίδα της ΟΝΝΕΔ *Δημοκρατική Πρωτοπορία*, αναφερόταν στο άγχος και την κούραση των μαθητών και ζητούσε από τους καθηγητές να τερματίσουν την απεργία τους. Επικαλούμενη επίσης τα αποτελέσματα των μαθητικών εκλογών που την αναδείκνυαν ως πρώτη δύναμη στα σχολεία, η μαθητική οργάνωση της ΝΔ κατέληγε –κάπως αυθαίρετα– στο ότι «η συντριπτική πλειοψηφία των μαθητών προτείνει φιλελεύθερες λύσεις», επομένως υποστήριζε και την πολιτική της κυβέρνησης.⁵⁷⁴ Όσον αφορά τις νεολαίες του ΠΑΣΟΚ και του ΚΚΕ, περιορίστηκαν σε ανακοινώσεις καταδίκης της προσφυγής της κυβέρνησης στη δικαιοσύνη για την απεργία, καλώντας την να προχωρήσει σε ουσιαστικό διάλογο με τους καθηγητές,⁵⁷⁵ ενώ, όπως προκύπτει από τα αποτελέσματα της έρευνας, λιγότες ήταν οι ομάδες και πρωτοβουλίες μαθητών –χωρίς να γίνεται γνωστή η πολιτική τους ταυτότητα– που με ανακοινώσεις τους υποστήριξαν τον αγώνα των καθηγητών και κατέκριναν τη στάση της κυβέρνησης, καθώς και τους χειρισμούς της για το χρόνο και τις συνθήκες διεξαγωγής των εξετάσεων.⁵⁷⁶

Καταλήγοντας, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι με την έλευση της ΝΔ στην εξουσία έκλεισε ένα διάστημα μεγάλης αβεβαιότητας και πολιτικής αστάθειας για τον τόπο, που συνοδευόταν από σημαντικές ανατροπές στο παγκόσμιο πολιτικό σκηνικό («περεστρόικα», πτώση Τείχους του Βερολίνου), και οι οποίες απέβαιναν υπέρ των φιλελεύθερων ιδεών. Όπως όμως καταδείκνυαν και τα αποτελέσματα των τριών βουλευτικών εκλογών της περιόδου Ιούνιος 1989-Απρίλιος 1990, η δεξιά παράταξη δεν ανέλαβε εν λευκώ τη διακυβέρνηση, κάτι που φάνηκε από τις έντονες κοινωνικές αντιδράσεις που συνόδευσαν τις προγραμματικές της δηλώσεις και την εφαρμογή των πρώτων οικονομικών μέτρων. Μεταξύ των διαμαρτυρομένων και οι εκπαιδευτικοί της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, οι οποίοι δύο φορές μέσα σε μόλις δύο χρόνια κατέρχονταν σε απεργία κατά τη διάρκεια των γενικών εξετάσεων. Οι μαθητές από τη μεριά τους δεν φαίνονταν να μπορούν να μαζικοποιήσουν τις αντιδράσεις τους πέραν των πολυκλαδικών και τεχνικών σχολείων, τα οποία πάντως αντιμετώπιζαν και τα περισσότερα προβλήματα, τόσο σε επίπεδο εξοπλισμού όσο

⁵⁷⁴ *Δημοκρατική Πρωτοπορία*, φύλ. 207, 3 Ιουνίου 1990, σ. 3, 9.

⁵⁷⁵ *Εξόρμηση*, 1 Ιουνίου, σ. 21.

⁵⁷⁶ Βλ. ανακοίνωση «Γιατί υποστηρίζουμε τους καθηγητές!» από ομάδες μαθητών και άλλους φορείς, και ανακοίνωση της Πρωτοβουλίας μαθητών σχολείων της Αθήνας. (*Τετράδια της Απεργίας*, ό.π., σ. 22, 30.)

και σε επίπεδο γνώσεων, με τους μαθητές τους να νιώθουν ιδιαίτερα ανασφαλείς για το επαγγελματικό τους μέλλον.

Παρ' όλα αυτά, αυτό που κατοχυρώθηκε στο τέλος της δεκαετίας του 1980 ήταν η κατάληψη ως βασική μορφή δράσης των μαθητών. Οι επαναλήψεις και οι κλιμακώσεις των μαθητικών κινητοποιήσεων αυτή την περίοδο δημιούργησαν τις προϋποθέσεις εγκατάστασης του φαινομένου «κατάληψη» στη σχολική ζωή, την πολιτική και την κοινωνία. Η επανάληψη των μαθητικών καταλήψεων σε ετήσια βάση, ιδιαίτερα μετά το 1985, δημιούργησε ένα προηγούμενο το οποίο έμοιαζε να μεταλαμπαδεύεται από τους προηγούμενους στους επόμενους καταληψίες-μαθητές και να παρέχει τα τεχνικά εφόδια που απαιτούσε η οργάνωσή τους. Όλα αυτά ήταν έτοιμα να ενεργοποιηθούν όταν θα παρουσιάζονταν μικρότερες ή μεγαλύτερες απειλές για τα μαθητικά και γενικότερα εκπαιδευτικά συμφέροντα.

ΜΕΡΟΣ Β΄

**«Το Πολυτεχνείο της γενιάς μας»:
Οι μαθητικές κινητοποιήσεις της περιόδου 1990-1991
και η κορύφωση του μαθητικού κινήματος**

Κεφάλαιο Α΄

Η πολιτική της κυβέρνησης στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση

Το πρόγραμμα της κυβέρνησης για την παιδεία

Το φθινόπωρο του 1990 η κυβέρνηση της ΝΔ προχώρησε στην εφαρμογή του προγράμματός της για την παιδεία, το οποίο απέβλεπε στον εκσυγχρονισμό των λειτουργιών και δομών του εκπαιδευτικού συστήματος, με στόχο τη σύνδεσή του με την παραγωγή και τις ανάγκες της οικονομίας. Επίσης, κεντρικός προσανατολισμός των νέων ρυθμίσεων θα ήταν η επίτευξη της άμιλλας, της προσπάθειας και της αξιοκρατίας διαμέσου της ανάπτυξης της δημόσιας εκπαίδευσης και της απελευθέρωσης των δυνατοτήτων του μη κρατικού τομέα.⁵⁷⁷

Η μεταρρυθμιστική αυτή προσπάθεια θα υλοποιούνταν με την κατάρτιση ενός πολυνομοσχεδίου για την παιδεία, που σύμφωνα με την κυβέρνηση θα προέβλεπε μεταξύ άλλων: α) την κατάργηση της επετηρίδας διορισμού των καθηγητών –μία αλλαγή προς την κατεύθυνση της διασφάλισης της αξιοκρατίας– και β) την ίδρυση μη κρατικών πανεπιστημίων, ούτως ώστε να διευρυνθούν οι επιλογές όσων δεν επιθυμούν ή δεν μπορούν να ακολουθήσουν το σύστημα της δημόσιας παιδείας σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης.⁵⁷⁸

Ο θεσμός του δημόσιου πανεπιστημίου και η επετηρίδα αποτελούσαν σημαντικά συνδικαλιστικά και κοινωνικά κεκτημένα που ισχυροποιήθηκαν επί διακυβέρνησης ΠΑΣΟΚ, ωστόσο οι προθέσεις της κυβέρνησης δεν ήταν να κατεδαφίσει συλλήβδην το προηγούμενο εκπαιδευτικό σύστημα και οι εκπαιδευτικοί της στόχοι είχαν ως «κύριο χαρακτηριστικό την αποδοχή της συνέχειας της εκπαιδευτικής πολιτικής και τη μη ανατροπή όσων θέσεων του ΠΑΣΟΚ είναι σωστές».⁵⁷⁹ Ο ιστορικός της εκπαίδευσης Αλέξης Δημαράς επισημαίνει τον αμφίσημο χαρακτήρα αυτής της στάσης, στο αν δηλαδή υπήρξε από τη ΝΔ «απόφαση προσχώρησης στην έννοια της υπερκομματικής εκπαιδευτικής πολιτικής ή υπεκφυγή μπροστά στα προβλήματα»,

⁵⁷⁷ Στοιχεία από: Κοντογιαννόπουλος Βασίλης, *Παιδεία, εκσυγχρονισμός υπό αναστολή*, Gutenberg, Αθήνα, 1991, σ. 120-1· Παλαιοκρασάς Ιωάννης (επιμ.), *Μπροστά από την εποχή της. Η κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας 1990-3*, Εστία, Αθήνα 2013, σ. 182-3· *Πρακτικά της Βουλής*, Συνεδρίαση Δ΄, 24 Απριλίου 1990, σ. 21. (προγραμματικές δηλώσεις της κυβέρνησης): «Με το βλέμμα στο μέλλον», *Μεσημβρινή*, 16.2.1989, σ. 18-20 (προεκλογικό πρόγραμμα ΝΔ για την παιδεία).

⁵⁷⁸ *Πρακτικά Βουλής*, Συνεδρίαση ΣΤ΄, 26 Απριλίου 1990, σ. 69-70 (υπουργός Παιδείας Βασίλης Κοντογιαννόπουλος): Παλαιοκρασάς Ιωάννης (επιμ.), *ό.π.*, σ. 183.

⁵⁷⁹ Κοντογιαννόπουλος Βασίλης, *ό.π.*, σ. 26.

καθώς λόγω «έλλειψης βασικών πρωτογενών δεδομένων είναι αδύνατον να εκτιμηθεί».⁵⁸⁰

Προαισθανόμενη τις κοινωνικές αντιδράσεις που θα προκαλούσε η μεταρρυθμιστική της προσπάθεια, η κυβέρνηση δια στόματος του υπουργού Παιδείας Βασίλη Κοντογιαννόπουλου έσπευσε να δηλώσει στις αρχές Αυγούστου του 1990 ότι οι εκσυγχρονιστικές προτάσεις της για την παιδεία θα ετίθεντο σε ευρύτατο διάλογο από το φθινόπωρο «χωρίς αναστατώσεις, σαρωτικές αλλαγές και αιφνιδιασμούς».⁵⁸¹

Τα Προεδρικά Διατάγματα

Για την καλύτερη προετοιμασία της σχολικής χρονιάς 1990-1, ο Β. Κοντογιαννόπουλος αποφάσισε να προηγηθεί του πολυνομοσχεδίου η έκδοση μιας σειράς προεδρικών διαταγμάτων σχετικών με την «οργάνωση και τη λειτουργία των σχολείων», τα οποία εντάσσονταν «στο πλαίσιο ενίσχυσης της προσπάθειας και της άμιλλας και επιδίωκαν την ανάπτυξη του κριτικού πνεύματος των μαθητών».⁵⁸²

Τα προεδρικά διατάγματα δόθηκαν στη δημοσιότητα στις 30 Αυγούστου 1990 και περιείχαν διάσπαρτες διατάξεις που ρύθμιζαν τη σχολική ζωή στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση.⁵⁸³ Συγκεκριμένα, αφορούσαν την αξιολόγηση των μαθητών (επαναφορά βαθμολογίας στο δημοτικό και γραπτών εξετάσεων στις τελευταίες δύο τάξεις του δημοτικού και του γυμνασίου), τη φοίτησή τους (περιορισμός διακοπών και αργιών και αύξηση κατά 10-12 μέρες του διδακτικού έτους) και τη διαγωγή τους (κατάργηση αδικαιολόγητων απουσιών, καθιέρωση νέου συστήματος ελέγχου της διαγωγής, παιδαγωγικές μονάδες ελέγχου ή όπως επικράτησε να λέγεται «point-system»,⁵⁸⁴ που αφορούσε και την εξωσχολική συμπεριφορά του μαθητή).

⁵⁸⁰ Δημαράς Αλέξης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης. Το «ανακοπτόμενο άλμα». Τάσεις και αντιστάσεις στην ελληνική εκπαίδευση 1833-2000*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2013, σ. 277.

⁵⁸¹ Κοντογιαννόπουλος Βασίλης, *ό.π.*, σ. 120. Η τακτική του διαλόγου της κυβέρνησης για εκπαιδευτικά ζητήματα δεν αποτέλεσε καινοτομία της ΝΔ, καθώς είχε χρησιμοποιηθεί και επί κυβερνήσεων ΠΑΣΟΚ. Για παράδειγμα, τον Ιανουάριο του 1984 ο υπουργός Παιδείας Α. Κακλαμάνη προσκάλεσε σε διάλογο την εκπαιδευτική κοινότητα για το νομοσχέδιο για τη «Δομή και λειτουργία της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και άλλες διατάξεις» (μετέπειτα Ν. 1566/1985). Τον Μάιο του 1986, ακολουθώντας το παράδειγμα του Α. Κακλαμάνη, ο διάδοχός του Α. Τρίτσης προκήρυξε με τη σειρά του Εθνικό Διάλογο για «θέματα παιδείας» μεταξύ των εκπαιδευτικών φορέων και των κομμάτων. Για περισσότερα σχετικά με τις δύο περιπτώσεις βλ. τα υποκεφάλαια στο Μέρος Α΄ της διατριβής: «Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση 1985: ο νόμος “anti-309”» (σ. 139) και «Εθνικός Διάλογος για την Παιδεία» (σ. 148).

⁵⁸² Κοντογιαννόπουλος Βασίλης, *ό.π.*, σ. 141.

⁵⁸³ Στο ίδιο, σ. 125.

⁵⁸⁴ Ο όρος «point-system» αποτελούσε μεταφορά από τον κώδικα οδικής κυκλοφορίας και πήρε αυτή την ονομασία γιατί η διαγωγή του μαθητή («κοσμιωτάτη», «κοσμία» και «επίμεμπτη») χαρακτηριζόταν από μονάδες παιδαγωγικού ελέγχου που επιβάλλονταν σύμφωνα με τις προβλεπόμενες

Επίσης, προβλέπονταν ο υποχρεωτικός εκκλησιασμός, η τελετή έπαρσης και υποστολής της σημαίας, η πρωινή προσευχή, η ευπρεπής εμφάνιση (από πολλούς θεωρήθηκε ότι επαναφερόταν στην ουσία η ποδιά), η παράταση της σχολικής χρονιάς αν τα σχολεία δεν λειτουργούσαν για οποιοδήποτε λόγο περισσότερο από μία εργάσιμη εβδομάδα το χρόνο και άλλα ανάλογα.

Σύμφωνα με τον υπουργό Παιδείας, δύο ήταν οι στόχοι των προεδρικών διαταγμάτων: α) «η κωδικοποίηση διάσπαρτων διατάξεων, που ρύθμιζαν τη σχολική ζωή και περιέχονταν σε 49 προεδρικά διατάγματα και 20 υπουργικές αποφάσεις και εγκυκλίους, ορισμένα εκ των οποίων χρονολογούνταν από το 1955», και β) «η αποκατάσταση της έφεσης για προσπάθεια, άμιλλα και υπεύθυνη συμμετοχή στη σχολική ζωή και η καταπολέμηση των φαινομένων χαλάρωσης, ισοπέδωσης και «ήσσονος προσπάθειας» που ενδημούν σήμερα [1990] στα σχολεία».⁵⁸⁵

Στο σχολιασμό του για το περιεχόμενο των διαταγμάτων, ο Α. Δημαράς ανέφερε ότι ρύθμιζαν κανονιστικά ολόκληρο το φάσμα της σχολικής λειτουργίας, μολονότι πίσω από αυτή την εξωτερική εικόνα, ο στόχος τους ήταν σαφώς συντηρητικός, με «υπόρρητη απόρριψη αντίστοιχων μέτρων της προηγούμενης εκπαιδευτικής πολιτικής του ΠΑΣΟΚ».⁵⁸⁶ Επίσης, το αριστερό πολιτικό και πολιτιστικό περιοδικό *Αντί* επιχειρώντας να προσδιορίσει τα «ευήκοα ώτα» προς τα διατάγματα του Κοντογιαννόπουλου έγραψε τον Σεπτέμβριο του 1990: «Το κοινωνικό ακροατήριο αποδοχής/νομιμοποίησης των διαταγμάτων Κοντογιαννόπουλου είναι πιθανώς οι φοβισμένοι μικροαστοί και μεσοαστοί συντηρητικοί, που βλέπουν το παιδί τους να ανατρέπει τις κλίμακες αξιών που συγκροτούν μία “εύτακτη κοινωνία”, να “ζει στο κενό”, “άσκοπα”, “απρογραμματίιστα”, και, τέλος “περιθωριακά”. [...] Ο υπουργός Παιδείας επιχειρεί να μεταρρυθμίσει το σχολείο επαναφέροντας «τα κοινωνικά φίλτρα (εξετάσεις, βαθμοί) στην ίδια αποστεωμένη δομή παραγωγής της γνώσης και τα σύμβολα του αποδομημένου πλέον ελληνοχριστιανικού λόγου», τακτική που με βάση την πρόβλεψη του περιοδικού θα είχε ως αποτέλεσμα τη «συγκρότηση

διατάξεις. Για περισσότερα βλ. Κεφάλαιο Η' «Διαγωγή Μαθητών-Τιμητικές Διακρίσεις», άρθρο 26, σ. 1.302, στο ΠΔ 392 «Οργάνωση και λειτουργία Λυκείων», ΦΕΚ 155, 21 Νοεμβρίου 1990.

⁵⁸⁵ Κοντογιαννόπουλος Β., *ό.π.*, σ. 124-5.

⁵⁸⁶ Δημαράς Αλέξης, *ό.π.*, σ. 278. Η επαναφορά της σχολικής ποδιάς, που αναφέρθηκε παραπάνω, αποτελεί ένα από τα μέτρα που εννοεί εδώ ο Δημαράς. Μάλιστα, το συγκεκριμένο μέτρο αντιμετώπισε τη σφοδρή αντίδραση των μαθητών, καθώς η κατάργησή της συμβολοποιούσε την κοινωνική αλλαγή που έφερε μαζί με τα άλλα εκσυγχρονιστικά μέτρα η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ, όταν το 1981 ανήλθε στην εξουσία.

μετώπου αντιπαράθεσης με την κοινωνία και πρωτίστως με τους μαθητές και τους καθηγητές». ⁵⁸⁷

Πράγματι, οι πρώτες αντιδράσεις των κομμάτων, των εκπαιδευτικών φορέων και του αντιπολιτευόμενου Τύπου στα ΠΔ ήταν έντονα επικριτικές έως και χλευαστικές. Βασικό επιχείρημα όλων των εναντιούμενων ήταν ο αναχρονιστικός και άκρος συντηρητικός τους χαρακτήρας, παρά τους περί αντιθέτου ισχυρισμούς του Β. Κοντογιαννόπουλου ότι «τα διατάγματα εντάσσονται στην ενιαία λογική του εκσυγχρονισμού του εκπαιδευτικού μας συστήματος» και ότι με τα μέτρα αυτά αντιμετωπίζονται «παλαιά προβλήματα με σύγχρονες λύσεις». ⁵⁸⁸

«Το πνεύμα που διαπνέει τις εξαγγελίες αυτές είναι η επιστροφή στο παρελθόν και σε καταδικασμένες λύσεις», δήλωσε ο υπεύθυνος για τα θέματα παιδείας του ΠΑΣΟΚ βουλευτής Κώστας Σημίτης, ⁵⁸⁹ ενώ πιο δηκτικός ο Απόστολος Κακλαμάνης, επίσης βουλευτής του ΠΑΣΟΚ, έκανε λόγο για «ιδεολογικοπολιτική αναπαλαίωση του εκπαιδευτικού συστήματος» και τόνιζε αιχμηρά ότι «οι εγκέφαλοι σύμβουλοι του υπουργού Παιδείας, που έχουν εγκατασταθεί στο Παιδαγωγικό Ινστιτούτο και χαράσσουν μια νέα πολιτική, είναι γνωστοί για τις οπισθοδρομικές τους ιδέες». ⁵⁹⁰ Περισσότερο μετριοπαθής ήταν η αντίδραση του Συνασπισμού, με τον εκπρόσωπο της επιτροπής παιδείας του πολιτικού σχηματισμού της Αριστεράς Θανάση Βλάχο να δηλώνει ότι θεωρεί τα μέτρα ως «παρέμβαση αυταρχικού τύπου, τα οποία δεν απαντούν στα βασικά προβλήματα για τον εκσυγχρονισμό της παιδείας, αλλά έχουν διοικητικό χαρακτήρα». ⁵⁹¹ Απολύτως αντίθετη με το περιεχόμενο των προεδρικών διαταγμάτων και η ομοσπονδία των καθηγητών, η ΟΛΜΕ, εξέδωσε επικριτική ανακοίνωση την επόμενη μέρα (31.8.1990) της δημοσίευσής τους:

Ένα σύνολο μέτρων που περιφρονεί τη διαφορετικότητα του κάθε μαθητή, αποκαλύπτει την ολοκληρωτική παιδαγωγική αντίληψη της νεοφιλελεύθερης κυβερνητικής πολιτικής [...] Η Ομοσπονδία μας θεωρεί ότι τέτοιες ρυθμίσεις και η τακτική με την οποία προβάλλονται και επιχειρείται να επιβληθούν όχι μόνο δεν είναι εκσυγχρονισμοί αλλά ούτε καν αγγίζουν τα πραγματικά προβλήματα του εκπαιδευτικού μας συστήματος. ⁵⁹²

⁵⁸⁷ Αντί, τχ. 446, 7.9.1990, σ. 20.

⁵⁸⁸ Κοντογιαννόπουλος Βασίλης, *ό.π.*, σ. 141.

⁵⁸⁹ *Ελευθεροτυπία*, φύλ. 4.538, 31.8.1990, σ. 24-25.

⁵⁹⁰ *Ελευθεροτυπία*, φύλ. 4.539, 1.9.1991, σ. 24. Ο Α. Κακλαμάνης, με τη φράση του αυτή, υπαινίσσεται τον πρόεδρο του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου καθηγητή Γεώργιο Μπαμπινιώτη, ο οποίος όμως σε συνέντευξή του στην εφημερίδα *Ελευθεροτυπία* (4.9.1990, σ. 14-15) αρνούνταν ότι ήταν ο συντάκτης των προεδρικών διαταγμάτων, αν και συμφωνούσε με το περιεχόμενο αρκετών από τα μέτρα, τα οποία ωστόσο, επισήμαινε, ότι πρέπει να εφαρμοσθούν σωστά στην ουσία τους.

⁵⁹¹ Στο ίδιο, σ. 24.

⁵⁹² ΟΛΜΕ, *Μηνιαίο Πληροφοριακό Δελτίο*, τχ. 617, Οκτώβρης 1990, σ. 7.

Με νέα της μάλιστα ανακοίνωση στις 6 Σεπτεμβρίου, η ομοσπονδία κατηγορούσε το υπουργείο Παιδείας ότι επιχειρεί μέσω των προεδρικών διαταγμάτων να μετατρέψει τους καθηγητές σε «παιδονόμους»:

Οι ρυθμίσεις χαρακτηρίζονται από επιβολή αντιπαιδαγωγικού κλίματος στις σχέσεις καθηγητών-μαθητών, με την αστυνόμευση της εξωσχολικής δραστηριότητας των μαθητών, την αξιολόγησή τους και από το κοινωνικοπολιτιστικό περιβάλλον, τον έλεγχο της αμφίεσης τους και το «point-system» στη διαγωγή τους...⁵⁹³

Ο αρνητικός αντίκτυπος των διαταγμάτων αντικατοπτριζόταν και στα φύλλα των αθηναϊκών, πανελλαδικής κυκλοφορίας, εφημερίδων της 31ης Αυγούστου, καθώς είναι χαρακτηριστικό ότι οι ενέργειες του υπουργείου Παιδείας τύγχαναν ευνοϊκής αποδοχής μόνο στα πρωτοσέλιδα της *Καθημερινής* και της *Απογευματινής*, δύο εφημερίδων που οριοθετούνταν ιδεολογικά στο χώρο της Δεξιάς. Η *Καθημερινή*, παραδοσιακή εφημερίδα στο χώρο της κεντροδεξιάς που στήριζε την κυβέρνηση Μητσοτάκη, στην αρχή τουλάχιστον της διακυβέρνησής της,⁵⁹⁴ κυκλοφόρησε με τίτλο «Συναγωνισμός και καλύτερη αξιολόγηση των μαθητών», ενώ η *Απογευματινή*, που μετά το 1985 είχε καθιερωθεί ως εκφραστής της ΝΔ,⁵⁹⁵ είχε τον τίτλο «Μπαίνει τάξη στα σχολεία. Ευπρεπίζονται οι μαθητές. Τέρμα πλέον τα μοντελάκια».

Στον αντίποδα, ο *Ριζοσπάστης* και η *Αυγή* –ιστορικές εφημερίδες της Αριστεράς– αλλά και ο φιλικός Τύπος του ΠΑΣΟΚ –νεότερος (*Αυριανή*, *Εξόρμηση*) και παλαιός (*Έθνος*, *Ελευθεροτυπία*, *Τα Νέα*)– επέλεξαν να προσδώσουν στους τίτλους της είδησης είτε ουδέτερο χαρακτήρα, όπως «Σχολεία: Βαθμοί, εξετάσεις και πόντ-σύστημα διαγωγή» (*Ριζοσπάστης*), είτε επιθετικό, «Φακέλωμα στους μαθητές» (*Ελευθεροτυπία*), «Μαθητές Στρατιωτάκια» (*Τα Νέα*), είτε τέλος ειρωνικό, «Ξέχασαν... την Ποδιά» (*Αυγή*).⁵⁹⁶

Ο αναχρονιστικός χαρακτήρας του περιεχομένου των διαταγμάτων και τα σημάδια για στροφή προς μια συντηρητική εκπαιδευτική πολιτική ήταν τα δύο

⁵⁹³ *Ελευθεροτυπία*, φύλ. 4.544, 7.9.1990, σ. 23.

⁵⁹⁴ Ζαούσης Αλέξης, Στράτος Κωνσταντίνος, *Οι εφημερίδες 1974-92, Η αθέατη όψη μιας κρίσιμης πορείας*, Γνώση, Αθήνα 1993, σ.87.

⁵⁹⁵ Στο ίδιο, σ. 43.

⁵⁹⁶ Κομνηνού Μαρία, «Κρίση του Τύπου-Κρίση Εξουσίας: Οι εκλογές της 5ης Νοεμβρίου 1989», Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80*, Θεμέλιο, Αθήνα 1990, σ. 289-306: Στην προεκλογική εκστρατεία των βουλευτικών εκλογών της 5ης Νοεμβρίου 1989, ο Τύπος «απέρριψε το διπολικό σχήμα Δεξιάς/Αντιδεξιάς», προβάλλοντας τη συναίνεση ως διέξοδο από την πολιτική κρίση που παρέτεινε την περίοδο ακυβερνησίας της χώρας. Ως εκ τούτου, «ο παλαιός κομματικός τύπος του ΠΑΣΟΚ (*Ελευθεροτυπία*, *Έθνος*)» συνέκλινε σταδιακά προς το χώρο του Κέντρου, κρατώντας σχετικά ίσες αποστάσεις προς τα τρία μεγάλα κόμματα (ΠΑΣΟΚ, ΝΔ και Συνασπισμό). Μετακίνηση προς το κέντρο του πολιτικού φάσματος χάριν της συναίνεσης πραγματοποίησαν και η *Καθημερινή* και η *Μεσημβρινή*, δύο παραδοσιακά φιλικά προσκείμενες εφημερίδες στη ΝΔ.

στοιχεία που εξερέθισαν τον κεντροαριστερό στην πλειοψηφία του Τύπου, ο οποίος σημειωτέον από την περίοδο πριν τις δεύτερες εκλογές του 1989 (στις 5 Νοεμβρίου) είχε στρατηγικά απορρίψει το κλίμα πόλωσης που κυριάρχησε σχεδόν σε όλη τη δεκαετία του 1980 μεταξύ Δεξιάς-Αριστεράς ή Δεξιάς-Αντιδεξιάς.⁵⁹⁷ Η πολιτική αυτή εκεχειρία κλονίστηκε επικίνδυνα ύστερα από τη δημοσιοποίηση των ΠΔ, με το πρόσωπο του υπουργού Κοντογιαννόπουλου να συγκεντρώνει τα πυρά των κεντροαριστερών εφημερίδων: «Ο εξ Ηλείας υπουργός, ας είναι βέβαιος, ότι εξασφάλισε θέση στην Ιστορία ως “παλινορθωτής” του αναχρονισμού», έγραψε στο κύριο άρθρο της η *Ελευθεροτυπία*, στις 31 Αυγούστου,⁵⁹⁸ ενώ δύο μέρες αργότερα, στις 2 Σεπτεμβρίου, η ίδια εφημερίδα ζήτησε να μην υπογραφούν τα προεδρικά διατάγματα γιατί με «το άνοιγμα των σχολείων»⁵⁹⁹ το υπουργείο θα αντιμετωπίσει και τη μαθητική θύελλα». ⁶⁰⁰

Έντονη όμως ήταν και η αντίδραση των μαθητών, των άμεσα θιγόμενων από το περιεχόμενο των διαταγμάτων, η οποία εκφράστηκε σε επίπεδο μαθητικών πολιτικών παρατάξεων.

«Μετά την ανακοίνωση από το υπουργείο Παιδείας των νέων ιδεών της εκπαίδευσης [...] πληροφορίες για την επιβολή στολής εκστρατείας και εξόδου ελέγχονται ως ανακριβείς», διατύπωσε με σκωπτικό ύφος σε ανακοίνωσή της η ΠΑΜΚ, ενώ με περισσότερο συνετή και κριτική ματιά το ΚΣ της ΚΝΕ τόνισε στη δική του ανακοίνωση ότι «η λογική των αποσπασματικών λύσεων που προωθεί το υπουργείο Παιδείας είναι περισσότερο σωφρονιστική, πειθαρχική παρά παιδαγωγική».⁶⁰¹ Επιπροσθέτως, η μαθητική επιτροπή της Ριζοσπαστικής Αριστερής Νεολαίας (ΡΑΝ – νεολαία της ΕΑΡ) ανέφερε ότι «κάτω από το πέπλο των νέων ιδεών ξαναδοκιμάζεται

⁵⁹⁷ Βούλγαρης Γιάννης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974-1990*, Θεμέλιο, Αθήνα 2005, σ. 319-324. Βούλγαρης Γιάννης, *Η Ελλάδα από τη Μεταπολίτευση στην Παγκοσμιοποίηση*, Πόλις, Αθήνα 2008, σ. 226-7. Ο Βούλγαρης τοποθετεί το τέλος της διαχωριστικής γραμμής Δεξιάς-Αντιδεξιάς στις εκλογές του 1985. Από τότε, η ΝΔ αναπροσάρμοσε τη στρατηγική της με στόχο να εξουδετερώσει την πόλωση Δεξιάς-Αντιδεξιάς, που είχε διαμορφωθεί επιτυχώς τα προηγούμενα χρόνια από το ΠΑΣΟΚ, και στράφηκε προς την απομόνωση του τελευταίου από το ακροατήριο της Αριστεράς προβάλλοντας τα μη ηθικά χαρακτηριστικά της πολιτικής του, όπως ο λαϊκισμός, η αλαζονεία και η διαφθορά. Ομοίως έπραξαν και τα κόμματα της Αριστεράς (ΚΚΕ και ΚΚΕ εσωτ.), τα οποία απέρριψαν βαθμιαία την «αντιδεξιά αλληλεγγύη» ως σύνδρομο του παρελθόντος, θεωρώντας ότι χρησιμοποιούταν από το ΠΑΣΟΚ για να αλιεύσει ψήφους από τα αριστερά του.

⁵⁹⁸ *Ελευθεροτυπία*, φύλ. 4.538, 31.8.1990, σ. 8.

⁵⁹⁹ Σύμφωνα με το νομοθετημένο πάγιο χρονοδιάγραμμα του υπουργείου Παιδείας, η ημερομηνία έναρξης των μαθημάτων στα σχολεία ήταν η Τρίτη 11 Σεπτεμβρίου.

⁶⁰⁰ *Ελευθεροτυπία*, φύλ. 657, 2.9.1990, σ. 8.

⁶⁰¹ *Ελευθεροτυπία*, φύλ. 4.539, 1.9.1990, σ. 24-25.

ό,τι πιο ξεπερασμένο, παιδαγωγικά αυταρχικό και συντηρητικό έχει εφαρμοστεί στην ελληνική εκπαίδευση».⁶⁰²

Μάλιστα, οι τρεις παραπάνω πολιτικές νεολαίες συνυπέγραψαν κοινό κείμενο τοποθέτησης απέναντι στις νέες ρυθμίσεις στα σχολεία, τις οποίες χαρακτήρισαν «αυταρχικές και αναχρονιστικές», θεωρώντας ότι «υποβαθμίζουν την εκπαίδευση και το μορφωτικό της ρόλο». Επιπλέον, αποφάσισαν να ζητήσουν συνάντηση με την ηγεσία του υπουργείου, τις ομοσπονδίες των εκπαιδευτικών και εκπροσώπους μαθητών προκειμένου να συζητήσουν το θέμα,⁶⁰³ χωρίς ωστόσο να παίρνουν κάποια πρωτοβουλία για κάποια πιο δυναμική μορφή κινητοποίησης (π.χ. συλλαλητήριο, κατάληψη σχολείων).

Η μοναδική μαθητική νεολαία που διαφοροποιήθηκε από τη γενική γραμμή εναντίωσης απέναντι στα ΠΔ ήταν η ΜΑΚΙ, η μαθητική παράταξη της ΝΔ, η οποία υποστήριξε ότι «τα μέτρα βοηθούν στην ανάκαμψη της παρακμιακής πορείας της ελληνικής εκπαίδευσης».⁶⁰⁴ Όσον αφορά τη Νεολαία της ΝΔ, ο Β. Κοντογιαννόπουλος ισχυρίστηκε ότι η ΟΝΝΕΔ, όπως και η Ομάδα Κοινοβουλευτικού Έργου (ΟΚΕ) παιδείας της ΝΔ, ενημερώθηκαν πριν από τη δημοσίευση των μέτρων και ομόφωνα τα επικρότησαν.

Λαμβάνοντας υπόψη τις οξείες αντιδράσεις των κομμάτων και της εκπαιδευτικής κοινότητας, ο υπουργός Παιδείας, όπως και στην περίπτωση του πολυνομοσχεδίου και της εξαγγελίας ότι θα τεθεί σε δημόσιο διάλογο, κάλεσε όλους τους σχετιζόμενους φορείς, εκτός από τους μαθητές, να υποβάλουν τις προτάσεις τους για το τελικό περιεχόμενο των προεδρικών διαταγμάτων.⁶⁰⁵

Παρ' όλα αυτά, οι δέκα μόλις μέρες που μεσολαβούσαν μεταξύ της ανακοίνωσης των ΠΔ (30 Αυγούστου) και της έναρξης των μαθημάτων στα σχολεία (11 Σεπτεμβρίου) καθιστούσε δυσεφάρμοστη, αν όχι προσχηματική, την όποια πρόθεση διάλογου. «Η γνωστή τακτική των αιφνιδιασμών από πλευράς Υπουργείου [...] προωθεί τα ΠΔ χωρίς να έχει προηγηθεί διάλογος με την ΟΛΜΕ και ζητά τις “τυχόν παρατηρήσεις μας” μέσα σε 7 ημέρες», ανέφερε χαρακτηριστικά το ΔΣ της ΟΛΜΕ σε ανακοίνωσή του.⁶⁰⁶

⁶⁰² *Ελευθεροτυπία*, φύλ. 4.538, 31.8.1990, σ. 25.

⁶⁰³ *Ελευθεροτυπία*, φύλ. 4.540, 3.9.1990, σ. 23.

⁶⁰⁴ *Ελευθεροτυπία*, φύλ. 4.539, 1.9.1990, σ. 24-25.

⁶⁰⁵ *Ελευθεροτυπία*, φύλ. 4.542, 5.9.1990, σ. 23.

⁶⁰⁶ «Θέσεις ΟΛΜΕ για τα ΠΔ του ΥΠΕΠΘ για τη λειτουργία των σχολείων», 6.9.1990 (τυπωμένο μονόφυλλο από Αρχείο Νίκου Κακαγιάννη-ΕΛΙΑ).

Την αποτίμηση αυτού του διαλόγου επιχειρούσε ο υπουργός στο βιβλίο που εξέδωσε λίγο μετά την παραίτησή του από τη θέση του τον Ιανουάριο του 1991, με τίτλο *Παιδεία, εκσυγχρονισμός υπό αναστολή*, αναφερόμενος αναλυτικά στη στάση και τις προτάσεις των κομμάτων και των εκπαιδευτικών ομοσπονδιών απέναντι στα προεδρικά διατάγματα:

Από τα πολιτικά κόμματα, το ΠΑΣΟΚ, όπως σε κάθε περίπτωση κάνει, αρνήθηκε να συμμετάσχει στο διάλογο, σε αντίθεση με τον Συνασπισμό που, παρά τις αντιρρήσεις του, έκανε βελτιωτικές παρατηρήσεις. Οι συνδικαλιστικές οργανώσεις των εκπαιδευτικών, ΟΛΜΕ (καθηγητές), ΔΟΕ (δάσκαλοι) και ΟΙΕΛΕ (ιδιωτικοί εκπαιδευτικοί), ευθυγραμμίστηκαν με το ΠΑΣΟΚ, απέφυγαν να υποβάλουν συγκεκριμένες παρατηρήσεις και περιορίστηκαν να εκφράσουν τη συνολικά αρνητική τοποθέτησή τους απέναντι στα διατάγματα, αλλά και την εκπαιδευτική πολιτική της κυβέρνησης, γενικότερα.⁶⁰⁷

Η άρνηση της ΟΛΜΕ να συμμετάσχει στο διάλογο και η επιθετική της στάση απέναντι στις κυβερνητικές διατάξεις για την «οργάνωση και τη λειτουργία των σχολείων» αποδίδεται σε μεγάλο βαθμό στο γεγονός ότι ήταν ακόμα νωπά τα σημάδια από την αποτυχημένη απεργία του καλοκαιριού του 1990,⁶⁰⁸ ενώ και η κεντροαριστερή πλειοψηφία στη σύνθεση του διοικητικού της συμβουλίου της (αποτελούνταν από 4 μέλη του σχηματισμού Δημοσιοϋπαλληλική Ενότητα που υποστήριζαν τον Συνασπισμό και το ΝΑΡ, 4 μέλη τη ΔΑΚΕ-ΝΔ και 3 μέλη την ΠΑΣΚ-ΠΑΣΟΚ) έπαιρνε αναφανδόν θέση εναντίον κάθε πτυχής της κυβερνητικής εκπαιδευτικής πολιτικής.

Σε αντίθεση με την άκρως αρνητική στάση της ΟΛΜΕ, η Ανώτατη Συνομοσπονδία των Γονέων (ΑΣΓΜΕ), που κλήθηκε και αυτή από το υπουργείο Παιδείας να συμμετάσχει στο διάλογο, θεώρησε ότι τα διατάγματα «δεν περιέχουν πλήρως τα απαιτούμενα στοιχεία εκσυγχρονισμού και αναβάθμισης της δημόσιας παιδείας, είναι όμως μία πρώτη θετική προσπάθεια οργάνωσης της σχολικής ζωής».⁶⁰⁹ Η ευμενής αυτή θέση της ΑΣΓΜΕ επιδοκιμάστηκε ιδιαίτερα από τον Β. Κοντογιαννόπουλο, ο οποίος για να υπερτονίσει τη σημασία της επισήμανε ότι η πλειοψηφία των μελών της συνομοσπονδίας δεν άνηκαν ιδεολογικά στη ΝΔ,⁶¹⁰ διαπίστωση που

⁶⁰⁷ Κοντογιαννόπουλος Βασίλης, *ό.π.*, σ. 138-9.

⁶⁰⁸ Η άρνηση αυτή εκφράστηκε emphatically μέσα από *Μηνιαίο Πληροφοριακό Δελτίο της ΟΛΜΕ* (τχ. 617, Οκτώβρης 1990, σ. 3), με αφορμή τις εισαγγελικές διώξεις των καθηγητών που συμμετείχαν στην απεργία του Ιουλίου 1990, και αιτιολογήθηκε με τον χαρακτηρισμό του Β. Κοντογιαννόπουλου ως «πρώτου απεργόκτονου υπουργού της κυβέρνησης που δεν εφησυχάζει στις δάφνες της “νίκης” του καλοκαιριού».

⁶⁰⁹ Κοντογιαννόπουλος Βασίλης, *ό.π.*, σ. 138 και *Ελευθεροτυπία*, φύλ. 4.544, 7.9.1990, σ. 23.

⁶¹⁰ Ο υπουργός είχε δηλώσει στις 14 Δεκεμβρίου ότι η πλειοψηφία των γονέων [ΑΣΓΜΕ] δεν ανήκε κομματικά στη ΝΔ (*Πρακτικά Βουλής*, Συνεδρίαση ΡΓ', σ. 4.741). Παρεμφερή θέση για τον ακομματίστο χαρακτήρα της ΑΣΓΜΕ διατύπωσε αργότερα και στο βιβλίο του (Κοντογιαννόπουλος Β.,

επιβεβαιώνει ο Νίκος Αναγνωστάτος, αντιπρόεδρος της ΑΣΓΜΕ την περίοδο 1989-1991: «Η ΑΣΓΜΕ ήταν τότε κομμουνιστοκρατούμενη. Στην ΑΣΓΜΕ συμμετείχαν ως επί το πλείστον γονείς που υποστήριζαν το ΚΚΕ, δευτερευόντως τη ΝΔ και κάποιοι λιγότεροι το ΠΑΣΟΚ».⁶¹¹

Τελικά, τα οριστικά κείμενα των προεδρικών διαταγμάτων δόθηκαν στη δημοσιότητα στις 20 Σεπτεμβρίου,⁶¹² έχοντας «κάποιες αλλαγές επί του τύπου αλλά όχι επί της ουσίας» σε σχέση με την αρχική μορφή των μέτρων για τη λειτουργία των σχολείων.⁶¹³ Συγκεκριμένα, αφαιρέθηκε η διάταξη που προέβλεπε τη βαθμολογία των μαθητών του δημοτικού σχολείου καθώς και η διάταξη περί «συνεκτίμησης της κοινωνικοπολιτιστικής υποδομής της οικογένειας του μαθητή» στην αξιολόγησή του, η οποία σύμφωνα με την *Ελευθεροτυπία* έδινε περιθώρια για το «φακέλωμα» των μαθητών και παρέπεμπε σε μετεμφυλιακές εποχές με την έκδοση των «πιστοποιητικών κοινωνικών φρονημάτων»⁶¹⁴ που στοχοποιούσαν τους κομμουνιστές.

Οι διορθωτικές κινήσεις του υπουργείου Παιδείας αποκλιμάκωσαν προσωρινά την ένταση στον χώρο της εκπαίδευσης και επέτρεψαν στην κυβέρνηση να δώσει προτεραιότητα στον τομέα των δημόσιων οικονομικών και στην προσπάθεια σταθεροποίησής τους μετά τον εκτροχιασμό τους επί ΠΑΣΟΚ.⁶¹⁵

Προχώρησε, λοιπόν, στην ψήφιση του πρώτου νόμου-πλαίσιου για την αναδιάρθρωση του ασφαλιστικού συστήματος (Ν. 1902/1990 «*Ρύθμιση συνταξιοδοτικών και άλλων συναφών θεμάτων*»), από τους τρεις συνολικά που περιελάμβανε στο πρόγραμμά της.⁶¹⁶

ό.π., σ. 138): «Η ανώτατη Συνομοσπονδία γονέων, η οποία πρέπει να σημειωθεί την εποχή εκείνη δεν είχε κομματικό προσανατολισμό και στο ΔΣ μετείχαν γονείς που ανήκαν σε όλες τις πολιτικές παρατάξεις...».

⁶¹¹ Συνέντευξη με Ν. Αναγνωστάτο, 18.9.2013. Όπως προκύπτει από την προφορική μαρτυρία του Ν. Αναγνωστάτου και δημοσιεύματα της εποχής (*Απογευματινή*, 6.1.1991, σ. 4), ο πρόεδρος της ΑΣΓΜΕ Τάσος Ματαφιάς ήταν υποστηρικτής του ΚΚΕ, ενώ ο Αναγνωστάτος, που καταλάμβανε τη θέση του αντιπρόεδρου, καθώς και ο Ηλίας Ανδρέου, γενικός γραμματέας, ήταν προσκείμενοι στη ΝΔ. Γνωστή είναι και η πολιτική ταυτότητα ενός ακόμα μέλους του 15μελούς ΔΣ, του Γ. Αμπαριώτη, ο οποίος υποστήριζε το ΚΚΕ, ενώ είχε διατελέσει και πρόεδρος της ΑΣΓΜΕ πριν τον Ματαφιά.

⁶¹² Κοντογιαννόπουλος Β., ό.π., σ. 139.

⁶¹³ *Ελευθεροτυπία*, φύλ. 4.556, 21.9.1990, σ. 3.

⁶¹⁴ *Ελευθεροτυπία*, φύλ. 657, 2.9.1990, σ. 11.

⁶¹⁵ Σύμφωνα με ετεροχρονισμένη ομολογία του Κοντογιαννόπουλου (ό.π., σ. 146, 149), ήταν λάθος της κυβέρνησης να μην δώσει στις αλλαγές της παιδείας την προτεραιότητα που καθοριζόταν από το προεκλογικό της πρόγραμμα: «Η ανόρθωση της παιδείας έπρεπε να έχει τουλάχιστον την ίδια προτεραιότητα με την ανόρθωση της οικονομίας. Και τούτο γιατί καμία ανορθωτική πορεία της οικονομίας, σε μεσοπρόθεσμη και μακροπρόθεσμη βάση, δεν μπορεί να στηριχθεί, αν δεν υπηρετείται από ένα σωστό εκπαιδευτικό σύστημα».

⁶¹⁶ Παλαιοκρασάς Ι., ό.π., σ. 143.

Το νομοσχέδιο κατατέθηκε στη Βουλή στις 18 Σεπτεμβρίου προκαλώντας σφοδρές επικρίσεις από τα κόμματα της αντιπολίτευσης (ΠΑΣΟΚ και Συνασπισμό), που το χαρακτήρισαν ως «αντιλαϊκό», καθώς έθιγε θεμελιωμένα ασφαλιστικά και συνταξιοδοτικά δικαιώματα των εργαζομένων.⁶¹⁷ Ακαριαία ήταν και η αντίδραση των συνδικαλιστικών οργανώσεων των εργαζομένων, της ΓΣΕΕ και της ΑΔΕΔΥ,⁶¹⁸ οι οποίες εξήγγειλαν και πραγματοποίησαν από κοινού 48ωρη γενική απεργία στις 19 και 20 Σεπτεμβρίου.⁶¹⁹ Τις συγκεκριμένες ημερομηνίες κλειστά παρέμειναν και τα σχολεία όλης της χώρας, αφού οι εκπαιδευτικοί της πρωτοβάθμιας και της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης συμμετείχαν στη γενική απεργία. Παρ' όλα αυτά, οι κινητοποιήσεις των συνδικάτων δεν μπόρεσαν να αποτρέψουν την ψήφιση του νομοσχεδίου στις 28 Σεπτεμβρίου, ενώ είχε προηγηθεί και νέα απεργία στις 26 και 27 Σεπτεμβρίου, με μόνο όφελος για τους εργαζομένους κάποιες «οριακές διορθώσεις» στο περιεχόμενό του.⁶²⁰

Πριν καλά-καλά σιγήσει ο απόηχος για το Ασφαλιστικό, η κυβέρνηση ανακοίνωσε την 1η Οκτωβρίου 1990 ότι προτίθεται να φέρει προς ψήφιση νόμο σχετικά με τις απεργίες, προκαλώντας εκ νέου τις αντιδράσεις των πολιτικών και κοινωνικών φορέων. Ο απεργιακός –ή «αντιαπεργιακός» όπως σκωπτικά ονομάστηκε– νόμος προέβλεπε την απόλυση όσων εργαζόμενων εξακολουθούσαν να συμμετέχουν σε απεργία που κρίθηκε παράνομη ή καταχρηστική με δικαστική απόφαση, ενώ με άλλη διάταξή του έδινε τη δυνατότητα στον εργοδότη να προβεί στην απόλυση όσων εμποδίζουν κατά τη διάρκεια της απεργίας μισθωτούς που το επιθυμούν να εργαστούν.⁶²¹ Με την εφαρμογή του συγκεκριμένου νόμου η κυβέρνηση επιζητούσε να αποκρούσει ένα νέο απεργιακό κύμα, παρόμοιο με αυτό που είχε εκδηλωθεί λίγες μέρες πριν με την ψήφιση του Ν. 1902/1990, εν όψει μάλιστα της κατάθεσης του «προϋπολογισμού λιτότητας»⁶²² για το 1991. Παρά όμως τις αιτιάσεις του ΠΑΣΟΚ για «ευνουχισμό του συνδικαλιστικού κινήματος»⁶²³ και τις προειδοποιήσεις από

⁶¹⁷ Τα μέτρα αφορούσαν τα όρια ηλικίας και προϋπηρεσίας για συνταξιοδότηση, το ύψος της σύνταξης, την κατηγορία των βαρέων και ανθυγιεινών επαγγελμάτων, τα όρια εισφορών προς τα ασφαλιστικά ταμεία κ.ά. (Παλιαιοκρασάς Ι., *ό.π.*, σ. 144. και *Ελευθεροτυπία*, φύλ. 4.553, 18.9.1990, σ. 22-23.)

⁶¹⁸ Εκείνη την περίοδο η πλειοψηφία των μελών του ΔΣ της ΑΔΕΔΥ, με προεξάρχοντα τον πρόεδρό της Σπύρο Γιατρά, επρόσκειτο στο ΠΑΣΟΚ.

⁶¹⁹ Είχε προηγηθεί άλλη μία 48ωρη απεργία από την ΑΔΕΔΥ στις 13-14 Σεπτέμβρη.

⁶²⁰ *Ελευθεροτυπία*, φύλ. 4.553, 18.9.1990, σ. 22-23.

⁶²¹ *Αντιτετράδια Εκπαίδευσης*, τχ. 13-14, Φεβρουάριος-Μάρτιος-Απρίλιος 1991, σ. 17-18.

⁶²² Στο ίδιο, σ. 14. Ο χαρακτηρισμός «προϋπολογισμός λιτότητας» δόθηκε από τον πρωθυπουργό Κ. Μητσοτάκη.

⁶²³ *Πρακτικά Βουλής*, Συνεδρίαση ΝΖ', 1.10.1990, σ. 2.721.

μεριάς ΓΣΕΕ ότι «το συνδικαλιστικό κίνημα δεν πρόκειται να ανεχθεί αυτή την εξωτερική παρέμβαση»,⁶²⁴ ο νόμος 1915 «Προστασία των συνδικαλιστικών δικαιωμάτων και του κοινωνικού συνόλου, οικονομική αυτοτέλεια του συνδικαλιστικού κινήματος» υπερψηφίστηκε χωρίς περαιτέρω αντιδράσεις.⁶²⁵

Έξι μήνες μετά την ανάληψη της διακυβέρνησης από τη ΝΔ, η κυβέρνηση προωθούσε χωρίς ιδιαίτερα προσκόμματα το πρόγραμμά της για τη σταθεροποίηση των δημόσιων οικονομικών και την εξυγίανση του ασφαλιστικού συστήματος, με τους δύο νόμους να έρχονται να προστεθούν στα ήδη «επαχθή οικονομικά μέτρα» για τους πολίτες, όπως η κατάργηση της ΑΤΑ του β' τετραμήνου του 1990 και οι «πρωτόγνωρες» ανατιμήσεις ειδών πρώτης ανάγκης.⁶²⁶

Και αν η κυβέρνηση της ΝΔ έδειχνε αποφασισμένη να προχωρήσει στην εφαρμογή της φιλελεύθερης πολιτικής της, με βασικές συνιστώσες την εξισορρόπηση των δημοσιονομικών του κράτους όσο και τις αποκρατικοποιήσεις-ιδιωτικοποιήσεις των «προβληματικών» βιομηχανικών επιχειρήσεων,⁶²⁷ το 70% της κοινής γνώμης τασσόταν αντίθετο σε όλες τις διεκδικήσεις και απεργίες των

⁶²⁴ *Ελευθεροτυπία*, φύλ. 4.566, 3.10.1990, σ. 19.

⁶²⁵ Ο νόμος 1915 δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 186, 28.12.1990.

⁶²⁶ «Δελτίο Τύπου», *ΑΔΕΔΥ*, Αρ. Πρωτ. 2036, 23.8.1990· «Δελτίο Τύπου», *ΑΔΕΔΥ*, Αρ. Πρωτ. 2082· 4.9.1990· «Δελτίο Τύπου», *ΑΔΕΔΥ*, Αρ. Πρωτ. 2093, 5.9.1990 (τυπωμένα μονόφυλλα από Αρχείο Νίκου Κακαγιάννη-ΕΛΙΑ).

⁶²⁷ «Προβληματικές» ονομάστηκαν μια σειρά από ιδιωτικές επιχειρήσεις που από το 1983 επί κυβέρνησης ΠΑΣΟΚ είχαν τεθεί υπό τον έλεγχο του κράτους (Οργανισμός Ανασυγκρότησης Επιχειρήσεων), με σκοπό τη διασφάλιση της βιωσιμότητάς τους. Από την αρχή της διακυβέρνησής της, η κυβέρνηση της ΝΔ (1990-1993) είχε αποφασίσει να θέσει αυτές τις επιχειρήσεις σε καθεστώς εκκαθάρισης, ώστε στη συνέχεια να τις πουλήσει σε ιδιώτες ή να παύσει οριστικά τη λειτουργία τους. Στο πλαίσιο αυτό, τον Σεπτέμβριο του 1990 είχε ανακοινώσει την απόλυση 604 εργαζομένων της Πειραιϊκής-Πατραϊκής (βλ. σ. 371 της διατριβής) και 950 της Olympic Catering, ξεσηκώνοντας τις θυελλώδεις αντιδράσεις των απολυμένων και των συναδέλφων τους. Οι ιδιωτικοποιήσεις, που σύμφωνα με τον Π. Καζάκο, «ήταν το τμήμα της αποκρατικοποίησης που προκάλεσε τις οξύτερες αντιδράσεις», αφορούσαν συνολικά 111 επιχειρήσεις με 129.000 εργαζόμενους σε αυτές, από τους 208.000 που απασχολούσε τότε ο δημόσιος επιχειρηματικός τομέας. (Καζάκος Πάνος, *ό.π.*, σ. 468.) Τελικά, όπως καταγράφεται από τον Ι. Παλαιοκρασσά (*ό.π.*, σ. 64-5), «πωλήθηκαν ή εκκαθαρίστηκαν 66 επιχειρήσεις του ΟΑΕ, με σημαντικότερη ασφαλώς την ΑΓΕΤ-Ηρακλής [Μάρτιος 1992]. [...] Για τις υπόλοιπες θεσμοθετήθηκε ειδικό πλαίσιο για απομάκρυνση του πλεονάζοντος προσωπικού (έγιναν 9.000 απολύσεις), που διευκόλυνε την ιδιωτικοποίησή τους (π.χ. Olympic Catering)». Ο νόμος που καθόρισε το πλαίσιο των ιδιωτικοποιήσεων και δημοσιεύθηκε στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως* στις 24 Δεκεμβρίου 1991, ήταν ο Ν. 2000/1991 «Για την αποκρατικοποίηση, απλούστευση των διαδικασιών εκκαθάρισης, ενισχύσεως των κανόνων ανταγωνισμού και άλλες διατάξεις». Είχαν προηγηθεί άλλοι δύο: ο Ν. 1892/1990 «Για τον εκσυγχρονισμό και την ανάπτυξη και άλλες διατάξεις» (31.7.1990 – Κεφάλαιο Δ': Προβληματικές και υπερχρεωμένες επιχειρήσεις) και ο Ν. 1914/1990 «Εκσυγχρονισμός και ανάπτυξη του δημόσιου τομέα και της κεφαλαιαγοράς, φορολογικές ρυθμίσεις και άλλες διατάξεις» (17.12.1990 – Κεφάλαιο Γ': Μέτρα αποκρατικοποίησης και ανάπτυξης φορέων του δημόσιου τομέα).

εργαζομένων.⁶²⁸ Εξ άλλου, η απουσία σοβαρής και αποτελεσματικής κοινωνικής αντίδρασης απέναντι στην αντιδημοτική πολιτική της κυβέρνησης αναδεικνύεται και μέσα από τις μαρτυρίες των μαθητών της περιόδου, οι οποίοι κάνουν λόγο για μία πανίσχυρη κυβέρνηση της ΝΔ τον πρώτο τουλάχιστον καιρό μετά την εκλογή της.⁶²⁹ «Τότε είχανε ηττηθεί πολλές απεργίες. Ο Μητσοτάκης τα είχε πάρει όλα αμπάριζα. Τα είχε σαρώσει όλα», τονίζει ο Παντελής Πασπαλάς, μαθητής στο ΕΠΑ Κορυδαλλού.⁶³⁰

Η ανοχή της κοινής γνώμης απέναντι στη ΝΔ παρά τα αντιλαϊκά μέτρα που η τελευταία προωθούσε, αποδιδόταν σε τρεις βασικές παραμέτρους: α) την σταθερή άνοδο της δεξιάς παράταξης την τελευταία δεκαετία σε συνδυασμό με τη φθορά που είχε υποστεί το ΠΑΣΟΚ την ίδια περίοδο,⁶³¹ β) τη μέχρι πρότινος παρατεινόμενη ακυβερνησία και την κακή κατάσταση της οικονομίας, και γ) την πτώση του Τείχους του Βερολίνου το Νοέμβριο του 1989 και τη διαφαινόμενη –οριστική– αποτυχία της περεστρόικα στη Σοβιετική Ένωση, η οποία είχε «ενισχύσει το φιλελεύθερο κλίμα» εις βάρος των ιδεών της Αριστεράς και του Σοσιαλισμού.⁶³²

Αλλαγή του μαθητικού κανονισμού

Εν τω μεταξύ, στον τομέα της παιδείας προωθούνταν αλλαγές στο μαθητικό κανονισμό που ήταν σε ισχύ από τις 24 Σεπτεμβρίου του 1986. Άλλωστε, την αλλαγή του μαθητικού κανονισμού την είχε εξαγγείλει η ΝΔ στο πρόγραμμά της για την παιδεία από το 1987: «Ο θεσμός των Μαθητικών Κοινοτήτων, καίριος για τη διαμόρφωση δημοκρατικού φρονήματος στους μαθητές, πρέπει να λειτουργεί ουσιαστικά. Είναι ανάγκη ο κανονισμός να αναμορφωθεί ριζικά, ώστε να αποκτούν οι μαθητές το αίσθημα της αυτοπειθαρχίας και της προσωπικής ευθύνης στα πλαίσια της συλλογι-

⁶²⁸ Ρουτζούνης Ντίνος, «Δεκαετία 1980-1990: Μεταβολές σε κοινωνικοπολιτικά χαρακτηριστικά που ανατρέπουν ή επανακαθορίζουν στερεότυπα και δεδομένα για τη δράση και το ρόλο του ΚΚΕ», στο *Προσεγγίσεις: Κοινωνική Δομή και Αριστερά, μεταβολές στη δεκαετία 1980-1990*, ό.π., σ. 194.

⁶²⁹ Ο δημοσιογράφος αριστερών φρονημάτων Αριστείδης Μανωλάκος σχολίαζε σχετικά: «Ελάχιστες φορές στο παρελθόν και πάντως ποτέ κατά τη μεταπολιτευτική περίοδο της κοινοβουλευτικής ζωής του τόπου, κυβέρνηση δεν έγινε τόσο αντιπαθής σε τόσο λίγο χρόνο, όσο η κυβέρνηση του Κ. Μητσοτάκη, έξι μόλις μήνες μετά τις εκλογές». (*Ελευθεροτυπία*, φύλ. 659, 16.9.1990, σ. 9.)

⁶³⁰ Συνέντευξη με Παντελή Πασπαλά στις 16.2.2013. Πρβλ. και συνεντεύξεις με Μενέλαο Κουλούρη, μαθητή στο 2ο Λύκειο Κέρκυρας, (συνέντευξη 1.10.2013) και Στέφανο Μυτιληναίο, μαθητή στο 2ο Λύκειο Χαϊδαρίου (συνέντευξη 1.2.2013).

⁶³¹ Η ΝΔ κατόρθωσε μέσα σε εννιά χρόνια 1981-1990 να αυξήσει τις ψήφους της κατά 50%, καθώς από 2.034.496 ψήφους στις εκλογές της 18ης Οκτωβρίου του 1981, έφτασε τις 3.088.137 στις βουλευτικές εκλογές της 8ης Απριλίου 1990. Αντιθέτως, το ΠΑΣΟΚ είδε την εκλογική του δύναμη να μειώνεται από τις 2.726.309 ψήφους στις 2.543.042

⁶³² Βούλγαρης Γιάννης, «Η δημοκρατική Ελλάδα 1974-2004», στο *Ελληνική Πολιτική Ιστορία 1950-2004*, Βούλγαρης Ι., Νικολακόπουλος Η. κ.λπ., Θεμέλιο, Αθήνα 2011, σ. 133.

κής προσπάθειας για τον κοινό σκοπό». ⁶³³ Προς αυτή την κατεύθυνση, οι δύο βασικές αλλαγές του νέου κανονισμού προέβλεπαν ότι οι μαθητικές εκλογές δεν θα γίνονταν στο εξής την ίδια ημερομηνία σε όλα τα σχολεία της χώρας και το δεκαπενταμελές μαθητικό συμβούλιο θα μετατρέποταν σε πενταμελές, το οποίο θα εκλεγόταν μόνο από τους προέδρους των μαθητικών συμβουλίων των τμημάτων και όχι από όλους τους μαθητές όπως ίσχυε μέχρι τότε, καταργώντας ουσιαστικά τη γενική συνέλευση του σχολείου. Οι προθέσεις του υπουργείου είχαν γίνει γνωστές από τις αρχές Σεπτεμβρίου ⁶³⁴ και ο νέος μαθητικός κανονισμός δόθηκε στη δημοσιότητα ένα μήνα μετά, ενώ παράλληλα ανακοινώθηκε ότι οι μαθητικές εκλογές για το σχολικό έτος 1990-1 θα γίνονταν περί τα μέσα Νοεμβρίου και όχι στο τέλος Οκτωβρίου που διεξάγονταν έως τότε. ⁶³⁵

Στόχος του νέου κανονισμού, ⁶³⁶ σύμφωνα με τον υφυπουργό Παιδείας Β. Μπεκίρη, ήταν «να μην αποτελούν οι μαθητικές εκλογές αφετηρία για κομματικές αντιπαραθέσεις και καταμετρήσεις». ⁶³⁷ Παρά ταύτα, η εφημερίδα *Ελευθεροτυπία*, στις 9 Οκτωβρίου, αμφισβητούσε τις «αγαθές» προθέσεις του υπουργείου Παιδείας μεταδίδοντας την πληροφορία ότι ο νέος κανονισμός στηριζόταν κυρίως σε προτάσεις που είχαν υποβληθεί από την προσκείμενη στη ΝΔ μαθητική παράταξη ΜΑΚΙ. ⁶³⁸

⁶³³ «13. Οργάνωση της Σχολικής Ζωής», *Πρόγραμμα για την Παιδεία* ΝΔ, 1987.

⁶³⁴ *Ελευθεροτυπία*, φύλ. 4.542, 5.9.1990, σ. 22.

⁶³⁵ *Ελευθεροτυπία*, φύλ. 4.571, 9.10.1990, σ. 3.

⁶³⁶ Ο νέος μαθητικός κανονισμός υπογράφηκε από τον αρμόδιο υφυπουργό Β. Μπεκίρη στις 2.11.1990 και δημοσιεύθηκε στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως* (ΦΕΚ 722) στις 19.11.1990.

⁶³⁷ Την εξάλειψη της κομματικοποίησης των σχολείων ως αιτία κατάρτησης των γενικών συνελεύσεων στο σχολείο επικαλέστηκε και ο πρωθυπουργός Κ. Μητσοτάκης παρά τις δυσμενείς κομματικές συνέπειες που μπορούσε να έχει μία τέτοια απόφαση σε κομματικό επίπεδο, δεδομένου ότι η ΜΑΚΙ συγκέντρωνε από το 1986 τα μεγαλύτερα ποσοστά στις μαθητικές εκλογές. Συγκεκριμένα, ο Κ. Μητσοτάκης δήλωσε από το βήμα του Κοινοβουλίου στην προ ημερησίας διατάξεως συζήτηση στη Βουλή στις 16 Ιανουαρίου του 1991: «Αλλάξε ακόμη και κάτι άλλο με τα Διατάγματα. Καταργήθηκαν οι γενικές συνελεύσεις στο σχολείο. Και η Νέα Δημοκρατία το έκανε από την ειλικρινή της επιθυμία να καταργήσει την κομματικοποίηση του σχολείου. Και επιβεβαίωση της ειλικρίνειας των προθέσεών μας είναι το γεγονός ότι λειτουργήσαμε σ' αυτήν την περίπτωση –και πιθανότατα κάναμε λάθη, είμαι έτοιμος να συζητήσω το θέμα– αντίθετα προς στο στενό κομματικό μας συμφέρον. Εκείνη την εποχή θα παίρναμε το 65% των μαθητών αν κάναμε γενικές συνελεύσεις. Άρα, δεν το κάναμε γιατί θέλαμε κομματισμό, το κάναμε γιατί πιστεύαμε ότι ήταν καλύτερο για την παιδεία». (*Πρακτικά Βουλής*, Συνεδρίαση ΡΙΔ', 16 Ιανουαρίου 1991, σ. 5.236.) Πρέπει να σημειωθεί ότι ακόμα και με το νέο μαθητικό κανονισμό, η μαθητική παράταξη της ΝΔ, σύμφωνα με την εφημερίδα *Απογευματινή* (24.11.1990, σ. 2), φέρεται να συγκέντρωσε την πλειοψηφία των ψήφων (58%) στις μαθητικές εκλογές που έγιναν στο νομό Θεσσαλονίκης.

⁶³⁸ *Ελευθεροτυπία*, φύλ. 4.571, 9.10.1990, σ. 3. Ο υπεύθυνος της ΜΑΚΙ τότε, Θανάσης Καφέζας (συνέντευξη, 11.6.2013), αρνείται ότι η ΜΑΚΙ και η ΟΝΝΕΔ ήταν ενήμερες για τις προθέσεις του υπουργού σχετικά με τον μαθητικό κανονισμό, τα προεδρικά διατάγματα ή το πολυνομοσχέδιο: «Όλους μας αιφνιδίασε, αλλιώς δεν θα υπήρχε μαχητικότητα. Αν ήσουν στο διπλανό δωματάκι να συναποφασίζεις, δεν θα είχες λόγο ύπαρξης. Θα ήσουν απλά ένας σύμβουλος, καλός ή κακός, του υπουργού. Από την ώρα που δεν υπήρχε αυτό, ήταν πολύ εύκολο να έχεις τη δική σου αντίδραση των

Με την τροποποίηση του μαθητικού κανονισμού, η κυβέρνηση επιχειρούσε να αποδομήσει τον έντονα πολιτικοποιημένο χαρακτήρα που είχε λάβει, με τη συμβολή και της ΝΔ, ο θεσμός των μαθητικών κοινοτήτων τα προηγούμενα χρόνια. «Οι μαθητές δεν μαθητεύουν πια, αλλά με τον κανονισμό των κοινοτήτων [του 1986] έχουν χάσει τον προσανατολισμό τους. Δεν ακολουθούν έστω την εσωτερική πειθαρχία που κρατάει τον άνθρωπο στα όρια της αξιοπρέπειας και του καταλογισμού των πράξεων ως ενδείξεις μιας δημοκρατικής τακτικής και όχι μιας αυθαίρετης συμπεριφοράς που δεν έχει καμία σχέση με τον πραγματικό εκδημοκρατισμό», ήταν το σχόλιο για την κατάσταση στα σχολεία του εκπαιδευτικού περιοδικού *Νέα Παιδεία* την άνοιξη του 1990.⁶³⁹

Αυτά τα φαινόμενα χαλάρωσης και αυθαίρετης συμπεριφοράς, που είχαν μετατρέψει τον θεσμό των μαθητικών κοινοτήτων από «εργαστήριο δημοκρατικής αγωγής σε κακέκτυπο κομματικής ή συνδικαλιστικής οργάνωσης»,⁶⁴⁰ υποστήριξε ότι επιχειρούσε να ανακόψει ο Β. Κοντογιαννόπουλος προωθώντας την αλλαγή του μαθητικού κανονισμού. Εντούτοις, με την κίνησή του αυτή επιδίωκε και έναν υπόρρητο στόχο: να αποδυναμώσει τον θεσμό των μαθητικών κοινοτήτων, καθώς δεν ήθελε επ' ουδενί λόγω να αναβιώσει στα σχολεία το εχθροπολεμικό κλίμα μεταξύ των μαθητικών παρατάξεων της δεκαετίας του 1980, το οποίο θα δυσχέραινε σημαντικά την εφαρμογή των εκπαιδευτικών μέτρων που προέβλεπαν τα προεδρικά διατάγματα, αλλά και αυτών που θα θεσπίζονταν στη συνέχεια με την κατάθεση του πολυνομοσχεδίου για την παιδεία. Επίρρωση της παραπάνω άποψης συνιστά η απόσυρση από τον κανονισμό της 2.11.1990 της λέξης «υποχρεωτικά» της μαθητικής συμμετοχής στις μαθητικές κοινότητες, που όριζαν οι προηγούμενοι κανονισμοί. Αντί αυτού, παρατίθεται απλά η φράση «όλοι οι μαθητές της τάξης ή του τμήματος είναι ισότιμα μέλη της μαθητικής κοινότητας». Να σημειωθεί ότι ο υποχρεωτικός χαρακτήρας της συμμετοχής δεν επανήλθε ούτε με τον τροποποιημένο κανονισμό της 18.12.1990 παρά μόνο σε αυτόν της 29.1.1991, που ουσιαστικά επανέφερε σε ισχύ τον κανονισμό του 1986.⁶⁴¹

πραγμάτων. Κι εγώ θεωρώ ότι τότε είχαμε μία εξαιρετική αντίδραση των πραγμάτων ως οργάνωση». Ωστόσο, οι άρρηκτες σχέσεις μεταξύ κόμματος και νεολαίας της ΝΔ καθιστούν όχι ιδιαίτερα πιθανό το ενδεχόμενο η τελευταία να μην γνώριζε –τουλάχιστον– τις σχεδιαζόμενες κινήσεις του Β. Κοντογιαννόπουλου.

⁶³⁹ *Νέα Παιδεία*, τχ. 54, Άνοιξη 1990, σ. 3.

⁶⁴⁰ Κοντογιαννόπουλος Β., *ό.π.*, σ. 130.

⁶⁴¹ Σταματίου Σοφία, *Σχολείο και Πολιτική Κοινωνικοποίηση. Ανάλυση των κανονισμών των Μαθητικών Κοινοτήτων* (διπλωματική εργασία στο Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών Συγκριτική Εκπαίδευση και Ανθρώπινα Δικαιώματα στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών),

Ο νέος μαθητικός κανονισμός, σε αναντιστοιχία με τα προεδρικά διατάγματα, δεν αξιολογήθηκε εξίσου σημαντικά από την εκπαιδευτική κοινότητα και από τον Τύπο της εποχής. Γι' αυτό το λόγο δεν συναντάμε στις εφημερίδες εκτενείς αναφορές, ενώ ούτε τα κόμματα, η ΟΛΜΕ και οι μαθητικές νεολαίες αντέδρασαν με δριμυείς ανακοινώσεις. Εντύπωση ωστόσο προκαλεί η στάση της ΑΣΓΜΕ, που, όπως και στην περίπτωση των προεδρικών διαταγμάτων, κράτησε θετική στάση απέναντι στο νέο μαθητικό κανονισμό. Ειδικότερα, αποδέχθηκε το πνεύμα του νέου κανονισμού λειτουργίας των μαθητικών κοινοτήτων,⁶⁴² καταθέτοντας και κάποιες παρατηρήσεις οι οποίες όμως δεν έθιγαν τα επίμαχα σημεία του κανονισμού που αναφέρθηκαν παραπάνω. Ο «συντηρητικός ιστός», δεξιός ή αριστερός, που συγκροτούσε την ΑΣΓΜΕ, φαίνεται ότι αποτελούσε, τουλάχιστον μέχρι εκείνη τη χρονική φάση, στήριγμα στη νέα εκπαιδευτική πολιτική.⁶⁴³

Κατά το πρώτο δίμηνο του σχολικού έτους, η κυβέρνηση έχοντας αποφύγει όλους τους σκοπέλους με την κύρωση των προεδρικών διαταγμάτων και την ψήφιση του ασφαλιστικού και του αντιαπεργιακού νομοσχεδίου, είχε πλέον βασική προτεραιότητα την ολοκλήρωση του πολυνομοσχεδίου για την παιδεία που κυοφορούνταν στο εσωτερικό της και επρόκειτο να τεθεί σε διάλογο με τους αρμόδιους εκπαιδευτικούς φορείς από τον Δεκέμβριο του 1990.

Όμως, οι συνεχείς πολιτικές και κοινωνικές εντάσεις που είχαν προηγηθεί, είχαν δημιουργήσει ένα κλίμα αναβρασμού το οποίο με οποιαδήποτε σπίθα ήταν έτοιμο να αναζωπυρωθεί. Μια τέτοια αφορμή θα μπορούσαν να ήταν οι πειθαρχικές διώξεις που ασκήθηκαν με πρωτοβουλία νομαρχών ή και προϊστάμενων διευθύνσεων σε καθηγητές για τη συνδικαλιστική τους δράση κατά την τελευταία μεγάλη απεργία των καθηγητών. Όπως κατήγγειλαν πρόεδροι των ΕΛΜΕ όλης της χώρας, σε διάφορους νομούς από τον Ιούλιο «είχε ξεκινήσει ένα κύμα επιλεκτικών διώξεων καθηγητών» που είχαν λάβει ατομικές προσκλήσεις για να παραβρεθούν στις σχολικές εξετάσεις, αλλά τελικά δεν προσήλθαν στα εξεταστικά κέντρα. Επιπροσθέτως, σημείωναν ότι η τακτική του υπουργείου Παιδείας εξυπηρετούσε «το διακηρυγμένο στόχο της κυβέρνησης για ποινικοποίηση των απεργιών»,⁶⁴⁴ εννοώντας τον υπό ψήφιση απεργιακό νόμο. Ο Β. Κοντογιαννόπουλος, αντικρούοντας τους ισχυρι-

Αθήνα, Μάρτιος 2005, σ. 76. Επίσης, βλ. Μαθητικοί Κανονισμοί: 2.4.1975, 12.10.1976, 10.11.1978, 31.3.1982, 23.9.1986, 2.11.1990, 18.12.1990, 29.1.1991.

⁶⁴² *Ελευθεροτυπία*, φύλ. 4.588, σ. 3.

⁶⁴³ *Αντί*, τχ. 446, 7.9.1990, σ. 20.

⁶⁴⁴ *Ριζοσπάστης*, 1.11.1990, σ. 23.

σμούς των καθηγητών, δήλωσε ότι δεν πρόκειται για διώξεις αλλά για εφαρμογή του νόμου, προσθέτοντας αινιγματικά ότι «θα παρανομούσαν οι νομάρχες αν δεν ζητούσαν εξηγήσεις από τους καθηγητές, που παρέβησαν ακόμα και αποφάσεις Δικαστηρίων». ⁶⁴⁵ Τελικά το θέμα δεν έλαβε μεγαλύτερες διαστάσεις, καθώς αρχές Νοέμβρη ξέσπασαν οι πρώτες φοιτητικές κινητοποιήσεις με αφορμή το επικείμενο πολυνομοσχέδιο. ⁶⁴⁶

Η φημολογία που αναπαράχθηκε από τον Τύπο κατά το πρώτο δεκαήμερο του Νοεμβρίου για δημιουργία ιδιωτικών πανεπιστημίων και κατάργηση της επετηρίδας μέσω του πολυνομοσχεδίου εξαπλώθηκε ραγδαία στα πανεπιστήμια, με συνέπεια στις 15 Νοεμβρίου να πραγματοποιηθεί συλλαλητήριο στα Προπύλαια και πορεία με κατεύθυνση το υπουργείο Παιδείας στην οδό Μητροπόλεως, παρουσία 3.000 περίπου φοιτητών και σπουδαστών από 25 σχολές. ⁶⁴⁷ «Τίποτα, τίποτα δεν μας σταματά, αυτό το νομοσχέδιο θα μείνει στα χαρτιά» ήταν το κεντρικό σύνθημα των διαδηλωτών και τα βασικά αιτήματά τους επικεντρώθηκαν στο να μην ανασταλεί η δωρεάν σίτιση, στέγαση και η διανομή συγγραμμάτων, να διατηρηθεί ο δημόσιος χαρακτήρας της ανώτατης εκπαίδευσης, να μην θιγεί το πανεπιστημιακό άσυλο, καθώς και να μην καταργηθεί η επετηρίδα για τους εκπαιδευτικούς. ⁶⁴⁸

Την επόμενη μέρα πραγματοποιήθηκαν και οι πρώτες καταλήψεις σε ΑΕΙ και ΤΕΙ της χώρας, ⁶⁴⁹ με τον Β. Κοντογιαννόπουλο να αποδίδει την αναταραχή στα ΑΕΙ και ΤΕΙ σε «κύκλους προσκείμενους σε κόμματα ή κινήσεις της αντιπολίτευσης». ⁶⁵⁰ Επιπλέον, ο *Ελεύθερος Τύπος*, δεξιά εφημερίδα με ένθερμη τότε φιλοκυβερνητική γραμμή, δεν δίστασε να κατονομάσει ως υποκινητές το ΝΑΡ και τις Αριστερές Συσπειρώσεις. ⁶⁵¹ Το δημοσίευμα του *Ελεύθερου Τύπου* επιβεβαιώνει και η μαρτυρία του Στρατή Μπουρνάζου, επί πτυχίω φοιτητή της Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών και

⁶⁴⁵ *Τα Νέα*, 30.11.1990, σ. 10.

⁶⁴⁶ *Πριν*, τχ. 31, 28.10.1990, σ. 3.

⁶⁴⁷ *Ελευθεροτυπία*, 16.11.1990, σ. 24.

⁶⁴⁸ *Τα Νέα*, 16.11.1990, σ. 18-19. Όλα τα παραπάνω, σύμφωνα με έμμεση παραδοχή της υφυπουργού Παιδείας Κέλλυς Μπουρνάρα σε συνέντευξή της (*Ελευθεροτυπία*, 11.11.1990, σ. 21-22.), επρόκειτο να μεταρρυθμιστούν, με μικρότερες ή μεγαλύτερες παρεμβάσεις, από το νέα εκπαιδευτικά μέτρα.

⁶⁴⁹ *Τα Νέα*, 17.11.1990, σ. 16.

⁶⁵⁰ Κοντογιαννόπουλος Β., *ό.π.*, σ. 152.

⁶⁵¹ *Ελεύθερος Τύπος*, 15.11.1990, σ. 20. Σε μεταγενέστερο δημοσίευμα της, στις 9.12.1990 (σ. 16), η εφημερίδα κατονομάζει εκ νέου το ΝΑΡ και τις Συσπειρώσεις ως υποκινητές των φοιτητικών κινητοποιήσεων. Συγκεκριμένα αναφέρει: «Στα πανεπιστήμια πρωταγωνιστές των κινητοποιήσεων δεν είναι τόσο η ανύπαρκτη ουσιαστικά ΠΑΣΠ. Είναι οι νεοσταλινικοί του κ. Γράψα και οι αναρχικών τάσεων αριστερές συσπειρώσεις που εκφράζουν ένα υπαρκτό κίνημα κοινωνικού μηδενισμού και αναζητούσαν εδώ και ένα χρόνο αφορμή για καταλήψεις».

μέλους των Αριστερών Συσπειρώσεων Φοιτητών το 1990, ο οποίος υποδείκνυε τις δύο οργανώσεις ως επί κεφαλής των φοιτητικών κινητοποιήσεων.⁶⁵²

Οι απαρχές των Συσπειρώσεων χρονολογούνταν πίσω στο 1977, στην απόσχιση της Β' Πανελλαδικής από την ΕΚΟΝ Ρήγας Φεραίος, και το 1983 πήραν πανελλαδική έκφραση με την ονομασία Αριστερές Συσπειρώσεις Φοιτητών-Σπουδαστών (ΑΣΦ-Σ). Μάλιστα, κατά τη διάρκεια των κινητοποιήσεων σε ΑΕΙ και ΤΕΙ τα τέλη του 1987, οι Συσπειρώσεις είχαν παίξει πρωτεύοντα ρόλο στην εξάπλωσή τους. Ο Σ. Μπουρνάζος δίνει το ιδεολογικό στίγμα των ΑΣΦ-Σ:

Οι Αριστερές Συσπειρώσεις εντάσσονται ιδεολογικά στον αριστερισμό, αλλά με την εξής ειδοποιό διαφορά: δεν ήταν η κλασική φοιτητική παράταξη του Μ-Λ ΚΚΕ ή του ΕΚΚΕ, όπως ήταν η ΠΠΣΠ και η ΑΑΣΠΕ αντιστοίχως. Ήταν ένα πράγμα που μπορεί να έβαζε μέσα προβληματισμούς οικολογικούς, να μίλαγε για την εντατικοποίηση των σπουδών και την καθημερινότητά τους. Αναμφίβολα στον αριστερισμό εντασσόταν, και μάλιστα τότε ήταν μέσα και όλες οι οργανώσεις της άκρας Αριστεράς, όπως η ΟΣΕ, η Ρήξη, η ΟΚΔΕ, η Α/συνέχεια (διάσπαση του ΚΚΕ μ-λ).⁶⁵³ Όλες αυτές ήταν εκεί μέσα, αλλά είναι νομίζω λάθος να το δει κάποιος σαν παράταξη όλων αυτών των σχηματισμών, καθώς πολύς κόσμος ήταν εν γένει αριστερός ή και λίγο αυτόνομος, αναρχίζων ή δεν του άρεσαν τα κόμματα της Αριστεράς, ενώ ο λόγος που άρθρωνε ήταν πολύ πιο πλούσιος και αυτόνομος σε σχέση με την ΟΚΔΕ.⁶⁵⁴

Με διάχυτη την αίσθηση σε όλο το κοινωνικό φάσμα ότι το πολυνομοσχέδιο, που θα περιελάμβανε αλλαγές και στις τρεις βαθμίδες της εκπαίδευσης, ετοιμαζόταν «εν κρυπτώ» και οι εμπλεκόμενοι φορείς (κόμματα, εκπαιδευτικές ομοσπονδίες, φοιτητικοί σύλλογοι, επιστημονικές οργανώσεις) δεν θα είχαν περιθώριο να εκφράσουν τις απόψεις τους, ο υπουργός Παιδείας αρνιόταν συνεχώς την ύπαρξη νομοσχεδίου, κάνοντας λόγο για προτάσεις οι οποίες θα «διαβιβαστούν σε όλους τους αποδέκτες τον επόμενο μήνα [Δεκέμβριο] και θα αποτελέσουν το αντικείμενο άνετου διαλόγου». Ωστόσο, οι τακτικές διαρροές σημαντικών σημείων του πολυνομοσχεδίου προς τον Τύπο από στελέχη του υπουργείου Παιδείας⁶⁵⁵ λειτουργούσαν μάλλον εις βάρος των εκφρασμένων προθέσεων του Β. Κοντογιαννόπουλου για κατευνασμό της κοινής γνώμης. Σε αυτή την εκτίμηση υπήρχαν βέβαια και ενστάσεις, καθώς η Διδασκαλική Ομοσπονδία Ελλάδας (ΔΟΕ) θεωρούσε ότι οι διαρροές, με αποτέλεσμα τη φαινομενική διγλωσσία, γίνονταν

⁶⁵² Συνέντευξη με Στρατή Μπουρνάζο, 26.3.2013.

⁶⁵³ Στις φοιτητικές εκλογές που έγιναν στις 21 Μαρτίου 1990, η ΟΣΕ και η Α/συνέχεια δεν μετείχαν πλέον στις Αριστερές Συσπειρώσεις και εκφράζονταν πανελλαδικά σαν ΕΣΟΦ-Σ και σαν Αριστερά Σχήματα αντιστοίχως.

⁶⁵⁴ Συνέντευξη με Στρατή Μπουρνάζο, 26.3.2013. Για την ταυτότητα και το ρόλο των Συσπειρώσεων στις φοιτητικές κινητοποιήσεις του 1987 βλ. το αφιέρωμα της *Ελευθεροτυπίας* «Εμείς οι Συσπειρώσεις», στα φύλλα: 512 (22.11.1987, σ. 18-19) και 3.700 (23.11.1987, σ. 6-7).

⁶⁵⁵ Ενδεικτικές αναφορές στα φύλ. εφημερίδων *Αυγής* (17.11.1990), *Ριζοσπάστη* (20.11.1990), *Απογευματινής* (22.11.1990), *Ελευθεροτυπίας* (24.11.1990).

ηθελημένα από στελέχη του υπουργείου, ώστε να προλειάνουν το έδαφος και να μην υπάρξουν έντονες κοινωνικές αντιδράσεις κατά την παρουσίαση του πολυνομοσχεδίου.⁶⁵⁶

Και ενώ όλα τα βλέμματα ήταν στραμμένα στα πανεπιστήμια και τις αντιδράσεις των φοιτητών, στις 22 Νοεμβρίου –μία μόλις μέρα μετά την δημοσίευση των Προεδρικών Διαταγμάτων για την «Οργάνωση και την λειτουργία των σχολείων» στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως* (21 Νοεμβρίου)⁶⁵⁷ και τρεις ημέρες μετά τη δημοσίευση του νέου μαθητικού κανονισμού (19 Νοεμβρίου)– μαθητές στο Ηράκλειο Κρήτης προχώρησαν στην κατάληψη των σχολείων τους, ανοίγοντας ουσιαστικά τον πανελλαδικό κύκλο των καταλήψεων, που έμελλε να κλείσει δύο σχεδόν μήνες αργότερα.

Προτού όμως προβούμε στην ιστορική αφήγηση των μαθητικών κινητοποιήσεων της περιόδου και την εξέταση των αντιδράσεων από μεριάς κομμάτων, γονιών και καθηγητών, θα αναφερθούμε στην ιστορικότητα της κατάληψης στις δράσεις της νεολαίας μεταπολιτευτικά, την υιοθέτησή της από τους μαθητές ως βασικής μορφής διαμαρτυρίας τους απέναντι στις εκάστοτε πολιτικές του υπουργείου Παιδείας και εν τέλει στη νομιμοποίησή της από την κοινωνία.

⁶⁵⁶ *Απογευματινή*, 17.11.1990, σ. 11.

⁶⁵⁷ Τα προεδρικά διατάγματα ήταν τρία συνολικά (ΠΔ 390 «Οργάνωση και λειτουργία Δημοτικών»-ΦΕΚ 154· ΠΔ 392 «Οργάνωση και λειτουργία Λυκείων»-ΦΕΚ 155 και ΠΔ 393 «Οργάνωση και λειτουργία Γυμνασίων»-ΦΕΚ 156) και αποτελούνταν από 110 διατάξεις, οι οποίες κάλυψαν 35 σελίδες στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*.

Κεφάλαιο Β΄

Καταλήψεις σχολείων – Η ιστορικότητα των καταλήψεων και το ζήτημα της νομιμοποίησης τους

Ρεπερτόριο δράσης μαθητών

Ο Charles Tilly ήταν ο πρώτος που εισήγαγε την έννοια του «ρεπερτορίου» συλλογικής δράσης, δηλαδή «το σύνολο των μέσων που διαθέτει μία ομάδα για να διατυπώσει αιτήματα διάφορων τύπων προς διαφορετικούς αποδέκτες»,⁶⁵⁸ μελετώντας ποικίλες μορφές πολιτικής διαμαρτυρίας σε συγκεκριμένες χρονικές περιόδους. Σε μία ευρεία χρονικά οπτική, ο Tilly παρατήρησε ότι οι μορφές της συλλογικής δράσης άρχισαν να αλλάζουν μετά τα μέσα του 18ου αιώνα⁶⁵⁹ και διέκρινε δύο βασικά γένη ρεπερτορίων: το παραδοσιακό και το παραδειγματικό ή νεωτερικό. Το παραδοσιακό ρεπερτόριο που επικρατούσε μέχρι το 18ο αιώνα, χαρακτηριζόταν από έντονη τοπικότητα: ήταν δυαδικό (τα διεκδικητικά υποκείμενα στρέφονταν εναντίον προσώπων) και διαμεσολαβούμενο (οι δρώντες απευθύνονταν στις αρχές και ζητούσαν τη διαμεσολάβηση κάποιου τοπικού άρχοντα): τα αιτήματά του διέφεραν ανά πληθυσμό και περιοχή: και τέλος ήταν βίαιο. Στον αντίποδα, το νεωτερικό ρεπερτόριο που κυριαρχεί έως τις μέρες μας, έχει τα εξής χαρακτηριστικά: είναι πανεθνικό-γενικό (τα συμφέροντά του αφορούν πολλούς και διαφορετικούς πληθυσμούς), παραδειγματικό (μπορεί εύκολα να αντιγραφεί), αυτόνομο (δεν ποδηγετείται από την εκάστοτε τοπική εξουσία) και πολιτικοποιημένο (βασική μορφή διεκδίκησης είναι η προσπάθεια πολιτικού επηρεασμού).⁶⁶⁰ Παραδείγματα παλιού ρεπερτορίου, όπως παρατίθενται από τον Tilly, είναι οι κατασχέσεις σταριού, οι καταλήψεις κτημάτων, οι επιθέσεις σε φυσικούς αυτουργούς κ.λπ., ενώ δράσεις νέου ρεπερτορίου είναι τα οδοφράγματα, τα συλλαλητήρια, οι διαδηλώσεις, οι απεργίες, οι καταλήψεις δημόσιων κτηρίων κ.ά.

⁶⁵⁸ Tilly Charles, *The Contentious French*, Cambridge MA: Harvard University Press, 1996, σ. 2.

⁶⁵⁹ Σημείο τομής για τους C. Tilly και S. Tarrow αποτελεί η Γαλλική Επανάσταση το 1789, όπου παγιώθηκαν και «νομιμοποιήθηκαν» μορφές δράσης όπως τα οδοφράγματα και τα συλλαλητήρια.

⁶⁶⁰ Η θεωρία του Charles Tilly, όπως μεταφέρεται από τον Σεραφείμ Σεφεριάδη στο: «Συγκρουσιακή Πολιτική, Κοινωνικά Κινήματα: Μια Αποτύπωση», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 27, εκδ. Θεμέλιο, Μάιος 2006, σ. 10-12.

Πέρα από αυτή τη χρονική τομή στο περιεχόμενο του ρεπερτορίου, έκτοτε οι μορφές συλλογικής δράσης αλλάζουν πολύ αργά,⁶⁶¹ σχεδόν ανεπαίσθητα, και προσαρμόζονται στις πολιτικές και κοινωνικές αλλαγές και τα νέα συμφέροντα που διαμορφώνονται σε ένα διαχρονικά μεταβαλλόμενο θεσμικό πλαίσιο.⁶⁶² Εξ άλλου, όπως διατείνονται και οι Taylor και Van Dyke, η χρήση της έννοιας του ρεπερτορίου αναδεικνύει την «επαναλαμβανόμενη και προβλέψιμη μορφή, με σχετικά περιορισμένο φάσμα ειδικών δράσεων που χρησιμοποιούνται από συλλογικούς δρώντες σε μια συγκεκριμένη εκστρατεία».⁶⁶³ Καταληκτικά, θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι επιλεγμένες τακτικές ρεπερτορίου δράσης κληροδοτούνται αναπαραγόμενες μέσα στο χρόνο, γιατί είναι αυτές που οι άνθρωποι ξέρουν να κάνουν όταν θέλουν να διαμαρτυρηθούν.⁶⁶⁴

Δύο μορφές διαμαρτυρίας, η κατάληψη και το συλλαλητήριο –απότοκα της πολιτικής κουλτούρας της μεταπολιτευτικής περιόδου–⁶⁶⁵ αποτέλεσαν το βασικό διεκδικητικό ρεπερτόριο των μαθητών στην εκστρατεία τους απέναντι στα κυβερνητικά μέτρα της περιόδου 1990-1. Τι ήταν όμως αυτό που εξώθησε τους μαθητές σε μορφές συγκρουσιακής συλλογικής διαμαρτυρίας;

Σύμφωνα με όσα υποστηρίζει ο Dieter Rucht, «συλλογική διαμαρτυρία ορίζεται κάθε είδους δραστηριότητα από μη κρατικούς δρώντες, η οποία αναλαμβάνεται για να εκφραστεί και να ενεργοποιηθεί δημόσια η διαφωνία προς τις κοινωνιακές ή/και

⁶⁶¹ Tarrow Sidney, *Power in Movement, Social Movements, Collective Action and Politics*, Cambridge: Cambridge University Press 1994, σ. 19.

⁶⁶² Tilly Charles, *Κοινωνικά Κινήματα 1768-2004*, Αθήνα, Σαββάλας 2007, σ. 44. Σύμφωνα με τον C. Tilly, οι μορφές δράσης και οι διεκδικήσεις των κοινωνικών κινημάτων ποικίλλουν και εξελίσσονται ιστορικά. «Οι αλλαγές σε πολιτικά περιβάλλοντα, οι αθροιστικές αλλαγές στο εσωτερικό των κοινωνικών κινημάτων και οι μεταβιβάσεις μεταξύ κοινωνικών κινημάτων» είναι οι βασικοί λόγοι που αλληλεπιδρούν και επιφέρουν ουσιαστική αλλαγή στο χαρακτήρα τους.

⁶⁶³ Taylor Verta, Van Dyke Nella, «“Get up, Stand up”: Tactical Repertoires of Social Movements», *The Blackwell Companion to Social Movements*, Snow A. David, Soule S. Sarah, Kriesi Hanspeter (επιμ.), Blackwell Publishing Ltd 2004, σ. 266.

⁶⁶⁴ Della Porta Donatella, Diani Mario, *Social Movements: An Introduction*, Blackwell Publishing Ltd 2006, σ. 171-2. Οι Della Porta και Diani αναφέρουν ιστορικά παραδείγματα κινημάτων που υιοθέτησαν τις ίδιες τακτικές με παλαιότερα κινήματα: Το κίνημα εναντίον του πολέμου στο Βιετνάμ στις ΗΠΑ και το νεολαιίστικο κίνημα στα μέσα της δεκαετίας του 1970 στην Ιταλία υιοθέτησαν μορφές δράσης και τρόπους διαμαρτυρίας που είχαν χρησιμοποιήσει οι ακτιβιστές του κινήματος πολιτειακών δικαιωμάτων και το φοιτητικό κίνημα κατά τη διάρκεια του Μάη του 1968 αντιστοίχως. Το ίδιο έγινε και στην περίπτωση της Ελλάδας, όπου οι φοιτητές μετά τη Μεταπολίτευση, εμπνεόμενοι από τις καταλήψεις της Νομικής και του Πολυτεχνείου κατά την περίοδο της δικτατορίας, υιοθέτησαν ως βασική μορφή διαμαρτυρίας την κατάληψη.

⁶⁶⁵ Βιτσιλάκη-Σορωνιάτη, Χρυσή, «Οι μαθητικές καταλήψεις: ανάλυση της ελληνικής εμπειρίας με βάση το θεωρητικό μοντέλο της “Συλλογικής Δράσης”», Εισήγηση στην Επιστημονική Δημερίδα: *Προκλήσεις στη Σχολική Κοινότητα: Έρευνα και Παρέμβαση*. Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, 17-18 Δεκεμβρίου 1999, σ. 111.

πολιτικές συνθήκες, τους θεσμούς, τους κανόνες ή/και τις (κοινωνικές) δυνάμεις».⁶⁶⁶ Σε γεγονότα διαμαρτυρίας, όπως εξηγεί ο Νίκος Σερντεδάκης, καταφεύγουν όλες οι «συλλογικότητες με μικρό βαθμό ενσωμάτωσης στα διάφορα συστήματα λήψης αποφάσεων»,⁶⁶⁷ ενώ ο Michael Lipsky συμπληρώνει στη θεωρητική συζήτηση για τη «διαμαρτυρία» ότι αποτελεί το μοναδικό πολιτικό πόρο όσων δεν διαθέτουν ισχύ.⁶⁶⁸

Μια τέτοια περίπτωση «ανίσχυρης» κοινωνικής κατηγορίας ήταν και οι μαθητές, οι οποίοι, όπως είδαμε σε προηγούμενο σημείο,⁶⁶⁹ δεν συμμετείχαν ούτε καν προσχηματικά στον πολιτικό διάλογο που έγινε μεταξύ υπουργείου Παιδείας και άλλων φορέων για τις αλλαγές που επιχειρούσε να φέρει το τελευταίο στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Η έλλειψη δυνατότητας των μαθητών, λόγω ηλικίας, να ασκούν το δικαίωμα του εκλέγειν και του εκλέγεσθαι, δεν τους καθιστά ολοκληρωμένους πολίτες, ούτε διακριτό και νομιμοποιημένο συλλογικό-δικεκδικητικό υποκείμενο. Αίτιο και αιτιατό αυτής της θεώρησης των μαθητών από το κράτος είναι και η απουσία εκπροσώπησής τους από κάποιο θεσμοθετημένο όργανο (π.χ. συνδικάτο, ομοσπονδία ή ένωση), εν αντιθέσει με άλλες κοινωνικές ομάδες (π.χ. εργαζόμενοι, καθηγητές, φοιτητές). Όπως υποστηρίζει ο Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος, η σύγχρονη ελληνική γραφειοκρατία, καθοδηγούμενη από το εκάστοτε πολιτικό προσωπικό, είναι εθισμένη στο να συνομιλεί σχεδόν αποκλειστικά με τα κόμματα και τις επαγγελματικές οργανώσεις και να μην λαμβάνει υπόψη τις αυτόβουλες πρωτοβουλίες πολιτών ή βραχύβια κινήματα διαμαρτυρίας –όπως π.χ. των μαθητών–, επειδή δεν έχουν αριθμητική ισχύ, ούτε νομιμοποίηση από κάποιο κόμμα.⁶⁷⁰

Κατάληψη: βασική μορφή νεανικής διαμαρτυρίας στη Μεταπολίτευση

Η ανάδειξη της κατάληψης ως «διαπραγματευτικού όπλου με περίοπτη θέση στο σπλοστάσιο»⁶⁷¹ των διαμαρτυρόμενων υποκειμένων έγινε κατά τη διάρκεια της δικτατορίας (1967-1974), και συγκεκριμένα με την κατάληψη της Νομικής των

⁶⁶⁶ Όπως μεταφέρεται στο: Σερντεδάκης Νίκος, «Συλλογική δράση και φοιτητικό κίνημα την περίοδο 1959-1964: Δομικές προϋποθέσεις, πολιτικές ευκαιρίες και ερμηνευτικά σχήματα», *Η «Σύντομη» Δεκαετία του '60: θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, επιμέλεια: Ρήγος Α., Σεφεριάδης Σ., Χατζηβασυλείου Ε., Καστανιώτης, Αθήνα 2008, σ. 242.

⁶⁶⁷ Σερντεδάκης Ν., *ό.π.*, σ. 242.

⁶⁶⁸ Della Porta Donatella, Diani Mario, *ό.π.*, σ. 166-7.

⁶⁶⁹ Βλ. σ. 203 της διατριβής.

⁶⁷⁰ Σωτηρόπουλος Δημήτρης, «Η εγγαστρίμυθη εξουσία: κοινωνία πολιτών και κεντρικό κράτος στην τρίτη ελληνική δημοκρατία», *Κοινωνία και Πολιτική: Όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας 1974-1994*, Λυριντζής Χρ., Νικολακόπουλος Ηλ., Σωτηρόπουλος Δ., (επιμ.), εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1996, σ. 137.

⁶⁷¹ Γκότοβος Α., *Καταλήψεις: Ανορθόδοξες Μορφές Μαθητικής Διαμαρτυρίας*, Gutenberg, Αθήνα 1996, σ. 9.

Φεβρουάριο του 1973 και του Πολυτεχνείου τον Νοέμβριο του ίδιου χρόνου.⁶⁷² Όπως εύστοχα παρατηρεί η Χρυσή Βιτσιλάκη-Σορωνιάτη, «μετά την αιματηρή καταστολή της εξέγερσης του Πολυτεχνείου, η κατάληψη ήρθε να συνδεθεί με τις θετικές αξίες όχι μόνον του φοιτητικού κινήματος, αλλά και όλης της δημοκρατικής αντιπολίτευσης και του αντιεξουσιαστικού κινήματος στην εκπαίδευση».⁶⁷³

Πριν τα δύο αυτά συμβάντα καθορίσουν την κατάληψη στη συλλογική συνείδηση συνώνυμη με επαναστατική-ηρωική πράξη, η κατάληψη ως μορφή πάλης στη μεταπολεμική Ελλάδα ήταν σχετικά άγνωστη, καθώς μέχρι το 1973 δυσκολεύεται κανείς να εντοπίσει στο δημόσιο ή ιδιωτικό χώρο οποιοδήποτε ίχνος κατάληψης στέγης, παραγωγικής μονάδας, άλλου κτηρίου ή έκτασης.⁶⁷⁴ Αυτό καταδεικνύουν, άλλωστε, και τα ευρήματα ποσοτικής έρευνας που εκπονήθηκε από το Νίκο Σερντεδάκι, με στόχο την καταγραφή γεγονότων διαμαρτυρίας στη μετεμφυλιακή Ελλάδα. Σύμφωνα, λοιπόν, με τα στατιστικά στοιχεία που προέκυψαν από την λεπτομερή αποδελτίωση εφημερίδων της εποχής, ανάμεσα στα 2.061 καταγεγραμμένα συμβάντα διαμαρτυρίας για την περίοδο 1959-1964, η κατάληψη δεν εμφανίζεται καν μεταξύ των ρεπερτορίων δράσης των κινητοποιούμενων ομάδων,⁶⁷⁵ με μοναδική –ίσως– εξαίρεση την κατάληψη του νομαρχιακού μεγάρου στο Ηράκλειο της Κρήτης από τους εξεγερμένους σταφιδοπαραγωγούς το 1962.⁶⁷⁶

Η κατάληψη του Πολυτεχνείου από τους φοιτητές, οι οποίοι αποτελούν μία από τις πιο δραστήριες κοινωνικές ομάδες,⁶⁷⁷ έγινε ραγδαία και βίαια χωρίς να έχουν

⁶⁷² Ο Κώστας Λαλιώτης, μέλος της Συντονιστικής Επιτροπής (ΣΕ) της κατάληψης του Πολυτεχνείου, αναφέρεται στη φυσιογνωμία της κατάληψης, έτσι όπως σκιαγραφήθηκε από την ΣΕ: «Η Συντονιστική Επιτροπή αποφάσισε πως η κατάληψη ήταν κύρια πράξη πολιτική, κατάληξη μιας σειράς συνδικαλιστικών και πολιτικών αγώνων του λαού μας και των σπουδαστών, με αντιδικτατορικό-αντιφασιστικό-αντιμπεριαλιστικό περιεχόμενο που είχε σαν σκοπό να γίνει πόλος συσπείρωσης –ειδικά με μην αξιοποίηση του [ραδιοφωνικού] σταθμού– και να ενεργήσει σαν καταλύτης στην έκρηξη της αναμφισβήτητης αντίθεσης, που υπήρχε συσσωρευμένη στη συνείδηση του λαού μας». (*Αγωνιστής*, τχ. 24, 15-30 Νοεμβρίου 1975, σ. 17).

⁶⁷³ Βιτσιλάκη-Σορωνιάτη Χρυσή, «Οι μαθητικές καταλήψεις του 1990: Ερευνητικά πορίσματα και θεωρητικές προεκτάσεις», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τ. Γ', τεύχος 11, Ιούλιος 1993, σ. 132.

⁶⁷⁴ Ο Α. Γκότοβος (ό.π., σ. 18) επισημαίνει ότι «οι καταλήψεις σχολείων ως μορφή διαμαρτυρίας ή στρατηγική ενίσχυσης της διαπραγματευτικής θέσης των εκφραστών ενός αιτήματος, δεν διαφέρει δομικά από τις καταλήψεις οδών, δημόσιων κτηρίων, φυλακών, ναών κ.λπ.».

⁶⁷⁵ Σερντεδάκις Ν., ό.π., σ. 254.

⁶⁷⁶ Χατζόπουλος Γιώργος, «Για την εξέγερση της 17ης Νοεμβρίου», *Αναδρομές*, τχ. 1, Δεκέμβριος 2010, σ. 133.

⁶⁷⁷ Η Nella Van Dyke («The Location of Student Protest: Patterns of Activism in American Universities in the 1960s», *Student Protest: The Sixties and After*, Degroot Gerard J. (επιμ.), Longman, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 1998, σ. 28) υποστηρίζει ότι οι φοιτητές συναντούν λιγότερους περιορισμούς απ' ότι άλλα κοινωνικά υποκείμενα προκειμένου να προχωρήσουν σε συλλογικές δράσεις: οι περισσότεροι δεν έχουν οικογένειες ή δουλειές πλήρους απασχόλησης, και έχουν περισσότερο ελεύθερο χρόνο στη διάθεσή τους. Επιπλέον, δεν διακινδυνεύουν την επαγγελματική τους καριέρα ή δεν κινδυνεύουν να παραμελήσουν την φροντίδα των παιδιών τους αν συλληφθούν για τη συμμετοχή τους

εξαντληθεί άλλες γνωστές μορφές διεκδικητικής δράσης (π.χ. πορείες, απεργίες, αποχές), γεγονός που ο Γιώργος Χατζόπουλος το αποδίδει στο ότι οι κοινωνικές πιέσεις εναντίον της χούντας έτειναν να λάβουν εκρηκτικό χαρακτήρα και οι συνήθειες τακτικές δράσης αδυνατούσαν να τις εκτονώσουν.⁶⁷⁸ Η πτώση του δικτατορικού καθεστώτος, λίγους μήνες αργότερα, θα νοηματοδοτήσει την κατάληψη του Πολυτεχνείου με δύο τρόπους: Πρώτον, θα αναγάγει το γεγονός αυτό καθεαυτό ως ένα από τα σημαντικότερα της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας και δεύτερον, θα ανακηρύξει την κατάληψη ως απόλυτα επιτυχημένη μορφή δράσης, κληροδοτώντας την στις διάδοχες γενιές, με αποτέλεσμα τα επόμενα χρόνια και μέχρι τις μέρες μας να καταστεί σύνηθες φαινόμενο, κυρίως στα πανεπιστήμια και δευτερευόντως στα σχολεία.

Δηλωτικό της δυναμικής ένταξης των καταλήψεων στη ρεπερτοριακή δράση των συλλογικών υποκειμένων μεταπολιτευτικά είναι ότι η κατάληψη αποτέλεσε για τα έτη 1974-1980 την τρίτη κατά σειρά δημοφιλέστερη μέθοδο δράσης, με ποσοστό 15,9%, μετά την απεργία (39,4%) και τη διαδήλωση (32,8%).⁶⁷⁹ Αντιπαραβάλλοντας αυτό το ποσοστό με το σχεδόν μηδενικό αντίστοιχο ποσοστό της περιόδου 1959-1964, μπορούμε να παρατηρήσουμε μία σημαντική αλλαγή στον τρόπο δημόσιας έκφρασης της συλλογικής διαμαρτυρίας μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας: οι διαδηλώσεις και οι απεργίες συνεχίζουν και μεταπολιτευτικά να αποτελούν αναπόσπαστο ιστορικό μέρος της ελληνικής κουλτούρας διαμαρτυρίας, ωστόσο η κατάληψη έρχεται να προστεθεί στο ρεπερτόριο των συλλογικών δρώντων, συνιστώντας, κατά τον Θανάση Τσακίρη, «καινοτόμο» μορφή δράσης.⁶⁸⁰ Βέβαια, η λέξη «καινοτόμος» δεν αποτυπώνει με ακρίβεια τη χρονική εμφάνιση της κατάληψης, τουλάχιστον στον πανεπιστημιακό χώρο, καθώς κατάληψη δεν έγινε για πρώτη φορά κατά τη

σε πράξεις διαμαρτυρίας. Το θεωρητικό περίγραμμα της Van Dyke για τους φοιτητές χρησιμοποιεί ασυνείδητα ο Στέφανος Μυτιληναίος (μαθητής β' λυκείου την περίοδο 1990-1), ώστε να τεκμηριώσει για ποιους λόγους κατά την άποψή του οι μαθητές συνιστούν την πιο ευεπίφορη κοινωνική ομάδα για την τέλεση συλλογικής δράσης: «Εξάλλου η διαφορά των μαθητών με τις άλλες κοινωνικές ομάδες είναι ότι δεν έχουν τίποτα να χάσουν. Άμα το δεις σφαιρικά, τα πιο σκληρά νεολαιίστικα κινήματα είναι τα μαθητικά. Γιατί οι φοιτητές, ειδικά άμα είναι από άλλη πόλη, έχουν να αντιμετωπίσουν βιοποριστικά ζητήματα. Οι μαθητές, αντιθέτως, δεν έχουν να αντιμετωπίσει τον βιοπορισμό, επομένως τον αγώνα μπορεί να τον πάνε όσο μακριά γουστάρουν». (Συνέντευξη με Στέφανο Μυτιληναίο, 1.2.2013.)

⁶⁷⁸ Χατζόπουλος Γ., ό.π., σ. 133.

⁶⁷⁹ Serdedakis Nikos, «Democratization and Collective Action in Post-Junta Greece (1974-1981)», 4th ECPR General Conference, Pisa, 6-8 September 2007, τυπωμένο από την ιστοσελίδα https://www.academia.edu/481373/Democratization_and_Collective_Action_in_Post-Junta_Greece_1974-1981_, σ. 12. (τελευταία επίσκεψη: 3.11.2012.)

⁶⁸⁰ Τσακίρης Θανάσης, «Το αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα ιδωμένο από τη σκοπιά της θεωρίας των κοινωνικών κινημάτων», *Αναδρομές*, τχ. 1, Δεκέμβριος 2010, σ. 143.

διάρκεια της δικτατορίας, με την περίπτωση της Νομικής (21-22 Φεβρουαρίου 1973), αλλά τρία τέταρτα του αιώνα νωρίτερα, τον Ιανουάριο του 1897, όταν φοιτητές της Ιατρικής, με αφορμή ένα επεισόδιο που είχαν με καθηγητή τους, κατέλαβαν το χώρο του Πανεπιστημίου Αθηνών στα Προπύλαια για τρεις μέρες (15-18 Ιανουαρίου 1897).⁶⁸¹ Παρ' όλα αυτά, ο ισχυρισμός του Θ. Τσακίρη μπορεί να γίνει αποδεκτός, καθώς μέχρι και τη δικτατορία η κατάληψη πανεπιστημίων και άλλων χώρων στην Ελλάδα ήταν σποραδικό φαινόμενο.

Ιστορία των καταλήψεων

Επιδιώκοντας να καταλήξουμε στο πώς φτάνουμε στην αποδοχή της κατάληψης ως βασικής μορφής διαμαρτυρίας από τους μαθητές μετά το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1985, θα επιχειρήσουμε στη συνέχεια μία ιστορική αναδρομή στις σημαντικότερες καταλήψεις ακαδημαϊκών ιδρυμάτων ή στέγης κατά τη διάρκεια της Μεταπολίτευσης. Τα ακόλουθα γεγονότα εντύπωσαν την κουλτούρα της κατάληψης στη συνείδηση των πιο ριζοσπαστικών τμημάτων της νεολαίας και αποτέλεσαν αγωνιστικό κληροδότημα μεταξύ των γενεών, διαμορφώνοντας κατ' αυτό τον τρόπο και την ιστορικότητα των καταλήψεων στις μαθητικές κινητοποιήσεις της Μεταπολίτευσης (1976-1999).

Οι καταλήψεις για το Ν. 815/1978

Περίπου τέσσερα χρόνια μετά το τέλος της δικτατορίας, φοιτητές του Πανεπιστημίου Πατρών, ύστερα από ένα μακρύ διάστημα αποχής από τα μαθήματά τους, αποφάσισαν στις 3 Μαρτίου του 1978 να προχωρήσουν στην κατάληψη του πανεπιστημίου τους εναντιωμένοι στην κατάργηση της τρίτης εξεταστικής περιόδου, της τέταρτης πτυχιακής, της μεταφοράς μαθημάτων και άλλων παρεμφερών μέτρων που είχαν επιβληθεί τα προηγούμενα χρόνια και δυσχέραιναν τις συνθήκες φοίτησής τους. Ένθερμοι υποστηρικτές της κατάληψης, η οποία εγκρίθηκε ως μορφή δράσης από τις γενικές συνελεύσεις των σχολών, ήταν αριστεριστές φοιτητές προσκείμενοι σε οργανώσεις όπως η ΠΠΣΠ και η ΑΑΣΠΕ, ενώ η ΠΣΚ-ΚΝΕ –πρώτη στις φοιτητικές εκλογές του 1978– αποστασιοποιήθηκε από την απόφαση της πλειοψηφίας. Εχθρική στάση απέναντι στην κατάληψη του πανεπιστημίου κράτησε και σημαντική μερίδα

⁶⁸¹ Για περισσότερα σχετικά με τα «Γαλβανικά» –η ονομασία προέρχεται από τον Ιούλιο Γαλβάνη, τον καθηγητή Ιατρικής με τον οποίο αντιδίκησαν οι φοιτητές– βλ. κυρίως: Λάμπας Κώστας, *Πανεπιστήμιο και Φοιτητές στην Ελλάδα κατά τον 19ο αιώνα*, ΙΑΕΝ/ΓΓΝΓ, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2004, σ. 613-625· αλλά και στα: Λάζος Χρήστος, *Ελληνικό Φοιτητικό Κίνημα*, τ. Α', Αθήνα 1987, σ. 168-178· Γιάνναρης Γιώργος, *Φοιτητικά κινήματα και ελληνική παιδεία*, τ. Α', Το Ποντίκι, 1993, σ. 271-274.

του φιλοκυβερνητικού Τύπου της εποχής, με τις τοπικές και πανελλαδικές εφημερίδες να κάνουν λόγο για «αναρχοτεμπέληδες» που μετέτρεψαν την Πάτρα σε «δεύτερο Πολυτεχνείο». Για την αποτελεσματικότερη μάλιστα απόκρουση των επιθέσεων, οι καταληψίες αποφάσισαν την έκδοση της δικής τους εφημερίδας με τίτλο *Κατάληψη* και τη λειτουργία ραδιοφωνικού σταθμού εντός του πανεπιστημιακού κτηρίου. Τελικά, η κατάληψη τερματίστηκε στις 20 Μαρτίου μετά από μεγάλης έκτασης επεισόδια μεταξύ φοιτητών και αστυνομίας σε συλλαλητήριο των φοιτητών την ίδια μέρα.⁶⁸²

Η κατάληψη του Πανεπιστημίου Πατρών ήταν η πρώτη κατάληψη ακαδημαϊκού ιδρύματος μετά την πτώση της δικτατορίας που πήρε τόσο μεγάλες διαστάσεις και ουσιαστικά αποτέλεσε τον προάγγελο όσων θα επακολουθούσαν μερικούς μήνες αργότερα, με αφορμή την επιχειρούμενη από την κυβέρνηση νομοθέτηση της εντατικοποίησης των σπουδών στην τριτοβάθμια εκπαίδευση.

Συγκεκριμένα, τον Αύγουστο του 1978, ο υπουργός Παιδείας Ιωάννης Βαρβιτσιώτης κατέθεσε νομοσχέδιο (τον μετέπειτα νόμο 815), το οποίο προέβλεπε μεταξύ άλλων τον περιορισμό των εξεταστικών περιόδων, την κατάργηση της δυνατότητας μεταφοράς μαθημάτων και την επιβολή ανώτατου χρονικού ορίου σπουδών.⁶⁸³ Η καθυστερημένη και ανεπαρκής –για πολλούς φοιτητές– αντίδραση της ΕΦΕΕ στην εφαρμογή του Ν. 815 είχε ως αποτέλεσμα ένα χρόνο μετά την εφαρμογή του, με πρωτοβουλία των μειοψηφικών δυνάμεων που μετείχαν στο τριτοβάθμιο συνδικαλιστικό όργανο των φοιτητών –πλην δηλαδή ΠΣΚ, ΠΑΣΠ και μέρους του Δημοκρατικού Αγώνα– να προταθεί η κατάληψη των σχολών. Έτσι, στις 3 Δεκεμβρίου 1979, πρώτο καταλήφθηκε το Χημικό Τμήμα του Πανεπιστημίου της Αθήνας και ακολούθησαν κατά σειρά η Πολυτεχνική Ξάνθης (4.12), το Γεωλογικό (7.12), το Φυσικό (10.12) και η Νομική Αθηνών (11.12), ενώ οι φοιτητές του τμήματος Πολιτικών Μηχανικών του ΕΜΠ αποφάσισαν «διαρκή παραμονή» στη σχολή τους (10.12).⁶⁸⁴

⁶⁸² Τα πληροφοριακά στοιχεία προέρχονται από το την εφημερίδα *Κατάληψη*, «όργανο της συντονιστικής επιτροπής του αγώνα των φοιτητών» (Αρχείο ΑΣΚΙ), την εφημερίδα της ΠΜΣΠ *Μαθητικά Νειάτα* (φύλ. 16, 12.4.1978, σ. 6, 7 –Συλλογή Σπύρου Κακουριώτη, ΑΣΚΙ) και το πολιτικό περιοδικό *Αντί* (τχ. 95, 25.3.1978, σ. 10-13 –Αρχείο Τ. Σκλαβενίτη).

⁶⁸³ Το νομοσχέδιο «Περί ρυθμίσεως θεμάτων αφορώντων εις την οργάνωσιν και λειτουργίαν των ΑΕΙ» κατατέθηκε στη Βουλή στις 22 Αυγούστου. Στις 2 Σεπτεμβρίου ψηφίσθηκε επί των άρθρων και στις 5 Σεπτεμβρίου επί του συνόλου. Στις 15 Σεπτεμβρίου δημοσιεύθηκε ως νόμος, υπ' αριθμόν 815/1978 στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*.

⁶⁸⁴ «Ιός» *Κυρ. Ελευθεροτυπία*, «Οι νίκες των φοιτητών», 2.7.2006, <http://www.iospress.gr/ios2006/ios20060702.htm> (τελευταία επίσκεψη: 17.3.2013). Ο «Ιός» ήταν συλλογικό ψευδώνυμο της δημοσιογραφικής ερευνητικής ομάδας (αποτελούνταν από τους δημοσιογράφους: Τάσο Κωστόπουλο, Δημήτρη Τρίμη, Άντα Ψαρρά, Δημήτρη Ψαρρά), που πρωτοπαρουσιάστηκε στις 27.5.1990 στην *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*.

Με το κλίμα των καταλήψεων –πλέον και υπό το επίσημο κάλεσμα της ΕΦΕΕ–⁶⁸⁵ να έχει γενικευθεί σε όλες τις σχολές μέχρι τα μέσα Δεκεμβρίου, η κυβέρνηση εξαναγκάστηκε στις 3 Ιανουαρίου 1980 να εξαγγείλει την κατάργηση του Ν. 815 και τη σύσταση επιτροπών που θα επεξεργαζόταν ένα νέο νόμο πλαίσιο για τα ΑΕΙ.

Οι καταλήψεις των πανεπιστημιακών σχολών τον Δεκέμβριο του 1979 συνετέλεσαν αποφασιστικά στην ανάκληση του Ν. 815, που πρέπει να σημειωθεί ότι διαχρονικά ήταν από τις λίγες φορές που ένας ψηφισμένος νόμος καταργούνταν και στην ουσία και στην πράξη. Ωστόσο, η κατάληψη ως μορφή διαμαρτυρίας δεν ήταν καθολικά αποδεκτή από τους φοιτητές. Τουναντίον, οι δυνάμεις πλειοψηφίας της ΕΦΕΕ, δηλαδή οι ΠΣΚ-ΚΝΕ και η ΠΑΣΠ (ΠΑΣΟΚ), και ο Δημοκρατικός Αγώνας-Δημοκρατική Ενότητα (Ρήγας Φεραίος-ΚΚΕ εσωτ.)⁶⁸⁶ δεν πρόκριναν σε πρώτο –τουλάχιστον– στάδιο την κατάληψη των σχολών ως τον καταλληλότερο τρόπο δράσης των φοιτητών.

Οι μικρότερες παρατάξεις που συμμετείχαν στην ΕΦΕΕ, η ΠΠΣΠ, η ΑΑΣΠΕ και ο Δημοκρατικός Αγώνας (Β΄ Πανελλαδική), ήταν εκείνες που μαζί με πλήθος ανένταχτων και ανεξάρτητων φοιτητών στήριξαν τις καταλήψεις των σχολών. «Οι καταλήψεις ανταποκρίνονταν στις διαθέσεις της πλειοψηφίας της φοιτητικής μάζας, που ήταν αρκετά προωθημένη, είτε συνειδητά είτε σαν αντίδραση (αυθόρμητη) στην τακτική των εκδηλώσεων –σούπα της πλειοψηφίας του ΚΣ της ΕΦΕΕ», σχολίαζε μέσα από τις σελίδες του οργάνου της, με τίτλο *Σπουδαστικό Σάλπισμα*,⁶⁸⁷ η μαοϊκή ΠΠΣΠ, λίγες μέρες μετά το τέλος των καταλήψεων. Αντιπροσωπευτικά της στάσης

Όλες οι δημοσιογραφικές έρευνες του «Ιού» χαρακτηρίστηκαν από το κύρος και την εγκυρότητά τους και αποτέλεσαν σημείο αναφοράς για την παρεμβατική δημοσιογραφία στη χώρα μας. Η τελευταία έρευνα του *Ιού* δημοσιεύθηκε στις 31.10.2010 (<http://www.iospress.gr/arch2010.htm>).

⁶⁸⁵ *Καθημερινή*, φύλ. 18.332, 12.12.1979, σ. 1. Το Κ.Σ. της ΕΦΕΕ αποφάσισε στις 11 Δεκεμβρίου 1979 την κατάληψη των πανεπιστημιακών σχολών όλης της χώρας για τρεις ημέρες, από τις 17 έως τις 19 Δεκεμβρίου. Η τριήμερη πανελλαδική κατάληψη υποστηρίχθηκε από τις παρατάξεις ΠΑΣΠ, ΠΣΚ και Δημοκρατικό Αγώνα, ενώ οι παρατάξεις ΑΑΣΠΕ, Β΄ Πανελλαδική ζήτησαν εξαήμερη κατάληψη και η ΠΠΣΠ να συνεχιστεί η κατάληψη των ΑΕΙ και μετά τις γιορτές των Χριστουγέννων.

⁶⁸⁶ Από στοιχεία που αντλήθηκαν από την εφημερίδα *Ριζοσπάστης* (όργανο της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ), τον *Αγωνιστή* (δεκαπενθήμερη έκδοση της νεολαίας ΠΑΣΟΚ) και τον *Θούριο* (όργανο του Ρήγα Φεραίου), στις φοιτητικές εκλογές, που έγιναν στις 23 Φεβρουαρίου του 1979, πρώτη δύναμη αναδείχθηκε η ΠΣΚ και ακολούθησαν σε ψήφους: η ΠΑΣΠ, η ΔΑΠ, ο ΔΑ-ΔΕ, ο ΔΑ (Β΄ Πανελλαδική), η ΠΠΣΠ, η ΑΑΣΠΕ και οι διάφορες ανεξάρτητες δυνάμεις. Παρά τις επιμέρους αποκλίσεις στα ποσοστά των παρατάξεων που δημοσιεύουν τα τρία παραπάνω έντυπα (*Ριζοσπάστης*, φύλ. 1.337, 25.2.1979, σ. 1, 15· *Αγωνιστής*, τχ. 86, 2-16 Μαρτίου 1979· *Θούριος*, φύλ. 97, Μάρτιος 1979, σ. 12-13), η κατάταξη των φοιτητικών δεν διαταράσσεται, ενώ η συμμετοχή των φοιτητών στις εκλογές –χαρακτηριζόμενη μάλιστα και στα τρία κομματικά-παραταξιακά όργανα ως «μαζική»– προσδιορίζεται κοντά στις 50.000, σε σύνολο 84.510 φοιτητών που αριθμούσαν τα ελληνικά πανεπιστήμια το ακαδημαϊκό έτος 1979-1980 (πηγή: *Στατιστική της Εκπαίδευσης 1979-80*, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Αθήνα 1983, σ. 308).

⁶⁸⁷ *Σπουδαστικό Σάλπισμα* (Όργανο της Προοδευτικής Πανσπουδαστικής Συνδικαλιστικής Παράταξης), τχ. 4, 17 Ιανουαρίου 1980, σ. 3.

των φοιτητικών παρατάξεων απέναντι στις καταλήψεις ήταν τα αποτελέσματα της ψηφοφορίας των φοιτητών για την κατάληψη του Χημικού Τμήματος του Πανεπιστημίου Αθηνών στις 3 Δεκεμβρίου. Όπως δημοσιεύει ο Τύπος της εποχής,⁶⁸⁸ 133 φοιτητές των παρατάξεων ΠΠΣΠ, ΑΑΣΠΕ, μέρος του Δημοκρατικού Αγώνα (Β΄ Πανελλαδική) και ανεξάρτητοι ψήφισαν υπέρ της κατάληψης, ενώ υπέρ της πρότασης για «ενεργειακή αποχή», αλλά όχι κατάληψη, ψήφισαν 111 φοιτητές των παρατάξεων ΠΣΚ, ΠΑΣΠ και ένας μέρος του Δημοκρατικού Αγώνα (ΕΚΟΝ Ρήγας Φεραίος).

Επιχειρώντας την οριοθέτηση της κατάληψης ως μορφής πάλης και κάνοντας έναν απολογισμό των φοιτητικών καταλήψεων της περιόδου, η ΠΠΣΠ έγραψε στο επίσημο όργανό της:⁶⁸⁹

Η κατάληψη καθεαυτή είναι μορφή πάλης που πολύ λίγοι αναγνώστες είχαν ζήσει και άρα είχαν κάποια εμπειρία γι' αυτήν. Έτσι, ήσαν άγνωστα τα θετικά ή αρνητικά στοιχεία που φέρνει, γεγονός που ερμηνεύει πολλές αδυναμίες ή λάθη που έγιναν στη διάρκειά τους. Μία κατάληψη φέρει σαν κύριο στοιχείο τη μαζική παρουσία και συμμετοχή του κόσμου μ' έναν τρόπο ουσιαστικό. Κάτι τέτοιο άλλωστε είναι προϊόν του επιπέδου του κινήματος όταν αυτή υιοθετείται, επιπέδου δηλαδή ανεβασμένου, στο οποίο ο αγώνας έχει γίνει υπόθεση θεωρητικά και πρακτικά μεγάλης μεριάς κόσμου. Το στοιχείο της άμεσης δημοκρατίας (γενικές συνελεύσεις, πλατιά συγκέντρωση, ανοιχτές συζητήσεις για τα προβλήματα και τη λύση κ.λπ.) είναι ένα στοιχείο που εμπεριέχουν οι καταλήψεις, δίνοντάς τους μια ξέχωρη ζωντάνια και δυναμική. Απόρροια αυτών των συστατικών της κατάληψης είναι η δυνατότητα έκφρασης αντιλήψεων και ιδεών ελεύθερα και συνακόλουθα πρακτικού και δημιουργικού πνεύματος, χωρίς αποκλεισμούς διοικητικούς.

Επίσης, η ΠΠΣΠ εκτιμούσε ότι οι καταλήψεις των σχολών στηρίχτηκαν σε μία «λογική μειοψηφίας», διότι ενώ στις ψηφοφορίες η παρουσία των φοιτητών ήταν μαζική, δεν συνέβαινε το ίδιο και με τη συμμετοχή τους στις καταλήψεις. «Οι λόγοι είναι προφανείς», σύμφωνα με την ίδια: «Για πολύ καιρό, οι δυνάμεις που πρωτοστάτησαν στις καταλήψεις ήταν μειοψηφία στα πλαίσια του φοιτητικού κινήματος. Όταν λοιπόν ήρθε η στιγμή να καθορίσει αυτό τα πράγματα ήταν φυσικό να μην μπορεί να απαλλαχθεί από τη λογική της μειοψηφίας. Έτσι σε αυτό το κίνημα [του 1979] στις εκδηλώσεις του κυριάρχησε πιο πολύ το τι δεν θέλει από το τι θέλει:

⁶⁸⁸ *Ελευθεροτυπία*, φύλ. 1.321, 4.12.1979, σ. 12· *Καθημερινή*, φύλ. 18.326, 5.12.1979, σ. 2. Υπογραμμίζεται πάντως ότι υπέρ της κατάληψης ή της αποχής στο Τμήμα Χημείας του ΕΚΠΑ ψήφισε η μειοψηφία (244 συνολικά φοιτητές) του συνόλου των εγγεγραμμένων φοιτητών κατά την ακαδημαϊκή περίοδο 1979-1980 (586 φοιτητές –πηγή: *Στατιστική της Εκπαιδεύσεως*, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδας, Αθήνα 1983, σ. 308).

⁶⁸⁹ *Σπουδαστικό Σάλπισμα*, ό.π., σ. 9, 37.

έντονη εσωστρέφεια, στείρος αντικινητισμός στη θέση του αντιρεφορμισμού, αντι-ΕΦΕΕ αντίληψη σε αναρχοαυτόνομη βάση εκτόνωσης».⁶⁹⁰

Για την καθοριστική συμβολή των καταλήψεων στη «νίκη του φοιτητικού κινήματος» υπερθεμάτιζε από τη μεριά της η ΑΑΣΠΕ –επίσης με μαοϊκές ιδεολογικές αναφορές– σε ανακοίνωση που εξέδωσε στις 8 Ιανουαρίου 1980:

Η υποχώρηση έγινε γιατί υπήρξε το κίνημα των καταλήψεων, γιατί η κυβέρνηση φοβήθηκε την απήχηση αυτού του κινήματος στο χώρο των εργαζομένων και δεν έγινε για να βρεθεί καμιά νέα εκπαιδευτική πολιτική για τα πανεπιστήμια, ούτε γιατί ανέλαβε προσωπικά ο «μεσσίας» Καραμανλής [...]. Ακόμα μέσα από το κίνημα των καταλήψεων προωθήθηκε τόσο η αγωνιστική ενότητα και το κέρδισμα νέων θέσεων σε βάρος της συμβιβαστικής γραμμής των ΚΝΕ-ΠΑΣΟΚ, όσο και το χτύπημα της γραφειοκρατίας στο συνδικαλιστικό κίνημα των καταλήψεων με την ενεργοποίηση και συμμετοχή φοιτητών, την οικοδόμηση και λειτουργία συντονιστικών επιτροπών.⁶⁹¹

Υπέρμαχοι των καταλήψεων ήταν και φοιτητικές παρατάξεις που δεν αντιπροσωπεύονταν στο ΚΣ της ΕΦΕΕ, όπως π.χ. η Πανελλαδική Ένωση Αντιμπεριαλιστών (ΠΕΑΣ), η οποία προέτρεπε τους φοιτητές για συνέχιση των καταλήψεων και σχηματισμό συντονιστικών επιτροπών ανά σχολή, έτσι ώστε να καθρεφτίζεται ο συσχετισμός των δυνάμεων στη βάση του φοιτητικού κινήματος.⁶⁹² Στο ίδιο μήκος κύματος και η Κομμουνιστική Διεθνιστική Ένωση (ΚΔΕ-τροτσκιστές), ένα αριστερό εξωκοινοβουλευτικό σχήμα που δήλωνε ανοικτά ότι το κίνημα των καταλήψεων ήταν αυτό που «ανάγκασε την κυβέρνηση στην υποχώρηση». Επίσης, έκανε επίθεση στις δυνάμεις πλειοψηφίας της ΕΦΕΕ για τη στάση τους απέναντι στις καταλήψεις: «Ήταν ένα κίνημα εναντίον του οποίου εκδηλώθηκαν απ' την αρχή οι κυρίαρχες παρατάξεις της ΕΦΕΕ καταγγέλλοντάς το σαν ύποπτο “εξτρεμισμό” και έργο “προβοκατόρων”. Κι αφού προσπάθησαν να το στραγγαλίσουν [...] υποχρεώθηκαν τελικά να υιοθετήσουν αυτόν τον “εξτρεμισμό” και την “προβοκάτσια”».⁶⁹³

Στον αντίποδα όλων όσων ήταν θετικά προσκείμενοι στις καταλήψεις, βρίσκονταν η ΠΣΚ και η ΠΑΣΠ, ενώ αμφίσημη στάση κρατούσε και ο ΔΑ-ΔΕ –η φοιτητική

⁶⁹⁰ Στο ίδιο.

⁶⁹¹ ΑΑΣΠΕ, *Ανακοίνωση της ΑΑΣΠΕ*, 9.1.1980, τυπωμένο μονόφυλλο από Αρχείο Ν. Γιαννόπουλου-ΑΣΚΙ.

⁶⁹² ΠΕΑΣ, *Ενωμένο το αγωνιστικό φοιτητικό κίνημα θα καταργήσει το ν. 815*, 20.12.1979 (τυπωμένο μονόφυλλο από Αρχείο Ν. Γιαννόπουλου-ΑΣΚΙ). Υπενθυμίζεται ότι η Πανελλαδική Ένωση Αντιμπεριαλιστών Σπουδαστών (ΠΕΑΣ) ήταν η φοιτητική οργάνωση του Μ-Λ ΚΚΕ, το οποίο προήλθε από τη διάσπαση της Οργάνωσης Μαρξιστών Λενινιστών Ελλάδας (ΟΜΛΕ) το 1976. Το έτερο κομμάτι της ΟΜΛΕ πήρε το όνομα ΚΚΕ μ-λ και φοιτητική της παράταξη ήταν η ΠΠΣΠ.

⁶⁹³ Κομμουνιστική Διεθνιστική Ένωση (τροτσκιστές), *Ζήτω το νικηφόρο κίνημα των καταλήψεων, Εμπρός στο δρόμο που χάραξε ο Νοέμβρης*, [Ιανουάριος 1980], τυπωμένο μονόφυλλο από Αρχείο Ν. Γιαννόπουλου-ΑΣΚΙ.

παράταξη του Ρήγα Φεραίου–, ο οποίος όμως ήταν ό,τι απέμεινε από τη διάσπαση της Β΄ Πανελλαδικής το 1978 και είχε χάσει μεγάλο κομμάτι της δυναμικής του.

Αναπαράγοντας τις απόψεις του ΚΚΕ, η εφημερίδα *Ριζοσπάστης*, με πρωτοσέλιδο ανυπόγραφο άρθρο⁶⁹⁴ της στις 8 Δεκεμβρίου 1979, λάμβανε αναφανδόν αρνητική στάση απέναντι στις καταλήψεις:

Οι κομμουνιστές φοιτητές, μαζί με τη συντριπτική πλειοψηφία του δημοκρατικού φοιτητικού κινήματος, είναι κατηγορηματικά α ν τ ί θ ε τ ο ι με τη χρησιμοποίηση, στις σημερινές συνθήκες, τέτοιων μορφών πάλης. Λένε ΟΧΙ στις καταλήψεις, γιατί δεν βοηθούν σήμερα τους αγώνες ενάντια στον αντιδραστικό νόμο 815 και επιπλέον δημιουργούν πρόσθετα σοβαρά προβλήματα τόσο για το φοιτητικό κίνημα όσο και γενικότερα. Η χρησιμοποίηση τέτοιων μορφών πάλης αποπροσανατολίζει σ' αυτή τη φάση τους φοιτητικούς αγώνες, οδηγεί σε υποβιβασμό και εκείνες τις μορφές πάλης που το ίδιο το φοιτητικό κίνημα με τα όργανά του, επιλέγει σαν κατάλληλες. Είναι ένα ακόμα δείγμα του τυχοδιωκτισμού αυτών των ομάδων που πάνε να τον περάσουν στο ίδιο το κίνημα. Απομονώνει και αποσυνδέει το φοιτητικό κίνημα από τους φυσικούς συμμάχους του, το υπόλοιπο πανεπιστημιακό κίνημα, από τους δημοκράτες καθηγητές, τους βοηθούς κ.λπ. από τους αγώνες του εργαζόμενου λαού. Δημιουργεί προσχήματα για να συκοφαντηθεί στην κοινή γνώμη το φοιτητικό κίνημα.⁶⁹⁵

Μια μέρα μετά το δημοσίευμα του *Ριζοσπάστη*, και το έτερο κομμουνιστικό κόμμα του Κοινοβουλίου, το ΚΚΕ εσωτ., εξέφραζε μέσω άρθρου του Νίκου Βούτση –μέλους της Κεντρικής Επιτροπής του– στην εφημερίδα *Αυγή* τη θέση του για τις καταλήψεις, μολονότι ο υπογράφων τόνιζε ότι οι «σκέψεις του δεν είναι “γραμμές”, αλλά μία πρώτη προσέγγιση και προσπάθεια έκφρασης του “καινούριου” που γεννιέται μέσα στα πανεπιστήμια». Στο άρθρο με τίτλο «Πότε η κατάληψη είναι μέθοδος αποτελεσματική και πότε καταντά φάρσα», ο Ν. Βούτσης, ενώ αρχικά φαίνεται να αποδεχόταν τις καταλήψεις των φοιτητών απέναντι στο Ν. 815 («είναι μέσα στο οπλοστάσιο –σαν μέθοδος πάλης– όλων των προοδευτικών δυνάμεων»), στη συνέχεια έθετε τις προϋποθέσεις περιχαράκωσής τους («αλλά όταν επιχειρούνται ανεξάρτητα από την ένταση των προβλημάτων και την όξυνση που υπάρχει, έξω από το εύρος των στόχων και τις δυνατότητες συμμαχιών, ξεκομμένα από μία συνολική αγωνιστική πορεία, καταλήγουν με απλή επανάληψη μιας ρήξης χωρίς τον ιστορικό της περίγυρο και προσδιορισμό, δηλαδή σε φάρσα»). Ο Ν. Βούτσης εντόπιζε την επιρροή της κατάληψης του Πολυτεχνείου το 1973, στην οποία συμμετείχε και ο ίδιος ως φοιτητής, στις φοιτητικές καταλήψεις του 1979, αλλά δεν τις νοσηματοδοτούσε με το ίδιο θετικό πρόσημο: «Η κατάληψη του Πολυτεχνείου δεν φταίει για την κατάχρηση που γίνεται –κατά το δοκούν– στην ιστορική εμπειρία και

⁶⁹⁴ Διευθυντής της εφημερίδας διατελούσε τότε ο Γρηγόρης Φαράκος, ο οποίος ήταν κατά πάσα πιθανότητα και ο συντάκτης του εν λόγω άρθρου.

⁶⁹⁵ *Ριζοσπάστης*, φύλ. 1.575, 8.12.1979, σ. 1, 9.

την επαναστατική ιδεολογία που τροφοδότησε», χαρακτηρίζοντας μάλιστα τις ενέργειες «αποκομμένων πολιτικά ομάδων» ως «αντιλήψεις που τυχοδιωκτικά σκυλεύουν πάνω στη μαζική αγωνιστική διάθεση». Επιπλέον, τασσόταν εναντίον της ανανέωσης της κατάληψης στο Χημείο, που είχε αποφασιστεί από τους φοιτητές την προηγούμενη ακριβώς ημέρα (8.12.1979), και ζητούσε την πειθαρχηση των φοιτητών στις αποφάσεις της Συγκλήτου του Πανεπιστημίου, καταλήγοντας ότι «κάποτε πρέπει να καταλάβουμε ότι η επαναστατική γυμναστική κουράζει χωρίς να φέρνει ευεξία και [...] αποδιώχνει τις μάζες από το προσκήνιο των εξελίξεων και τις κάνει θεατές στον ίδιο ρόλο που παίζει γι' αυτές κι ο δογματισμός κάθε μέρα».⁶⁹⁶

Αρνητική στάση απέναντι στις καταλήψεις διατηρούσε και η ΠΑΣΠ, υποστηρίζοντας ως μέσο πάλης μόνο τις δράσεις που είχαν επικυρωθεί από την πλειοψηφία της ΕΦΕΕ, δηλαδή τις πανελλαδικές αποχές, τις συγκεντρώσεις, τις πορείες και την εξόρμηση ενημέρωσης του λαού σχετικά με τις θέσεις των φοιτητών.⁶⁹⁷ Ειδικότερα, σε άρθρο στον *Αγωνιστή* για τον φοιτητικό αγώνα εναντίον του Ν. 815 διατυπώνονταν τα εξής:

Οι θέσεις και οι κινητοποιήσεις της ΕΦΕΕ στο σύνολό τους γίνονται πλατεία αποδεκτές από τους φοιτητές. Οι απόψεις που είναι αντίθετες με αυτές της ΕΦΕΕ, προσπαθούν να βρουν ερείσματα στους φοιτητές εκμεταλλευόμενες μια πραγματική αδυναμία που υπάρχει: να μάθουν ολοκληρωμένα όλοι οι φοιτητές τις θέσεις της ΕΦΕΕ. Έτσι, η συμπίεση που παρατηρείται κύρια στους νέους φοιτητές από το Ν. 815 συνοδευόμενη από την αδυναμία που αναφέραμε, έχει οδηγήσει μια μερίδα, οπωσδήποτε περιορισμένη, φοιτητών να διαχωρίσουν τη θέση τους από την ΕΦΕΕ στο επίπεδο των μέσων πάλης, να αυτοονομαστούν “αυτόνομοι” και να προσπαθήσουν να χαράξουν μία δική τους πορεία σύγκρουσης.⁶⁹⁸

Η φοιτητική νεολαία του ΠΑΣΟΚ εναντιωνόταν σε κάθε «αυθόρμητη» κίνηση ή απόφαση που παρέκκλινε από την κεντρική γραμμή της ΕΦΕΕ, όπως π.χ. οι κατάληψεις, και κατηγορούσε ως υπαίτιους του ρήγματος που έτεινε να δημιουργηθεί στις τάξεις του φοιτητικού μετώπου, την Β΄ Πανελλαδική, την ΑΑΣΠΕ και την ΠΠΣΠ, οι οποίες ασκούσαν κριτική μόνο στις μορφές αγώνα που επέλεγε η ΕΦΕΕ, ενώ «σε επίπεδο πολιτικής πλατφόρμας περιορίζονταν στην κατά καιρούς προώθηση ορισμένων συνθημάτων».⁶⁹⁹ Ο Γιώργος Θωμάς, στέλεχος του ΠΑΣΟΚ και εκδότης από το 1975 μέχρι το 1980 του περιοδικού *Μαθητικός Αγώνας* της ΠΑΜΚ,

⁶⁹⁶ *Αυγή*, φύλ. 1.660, 9.12.1979, σ. 3, 9. Τον Μάιο του 1980, στο 2ο Συνέδριο της ΕΚΟΝ Ρήγας Φεραϊός, ο Νίκος Βούτσας εξελέγει γραμματέας του κεντρικού συμβουλίου της, όπου και παρέμεινε μέχρι το 1986.

⁶⁹⁷ *Ελευθεροτυπία*, φύλ. 1.323, 6.12.1979, σ. 1, 16.

⁶⁹⁸ *Αγωνιστής*, τχ. 103, 16.11.1979, σ. 11.

⁶⁹⁹ Στο ίδιο.

σκιαγραφεί την έννοια της κατάληψης όπως γινόταν αντιληπτή στον κεντροαριστερό χώρο του ΠΑΣΟΚ:

Μέχρι το 1979 δεν υπήρχαν καταλήψεις, καθώς θεωρούνταν ως μία ακραία μορφή δράσης. Επιπλέον, η έννοια της κατάληψης «προστατευόταν» από τους φοιτητές, γιατί είχαν γίνει επί δικτατορίας οι καταλήψεις σε Νομική και Πολυτεχνείο –δύο κορυφαία γεγονότα αντίστασης της ελληνικής νεολαίας. Οι καθοδηγητές δεν επέτρεπαν μετά να ευτελιστεί ή έννοια της κατάληψης για ψύλλου πήδημα. Ήταν κάτι ιερό. Με το Ν. 815 άρχισαν οι καταλήψεις στα πανεπιστήμια μεταπολιτευτικά.⁷⁰⁰

Εντούτοις, η ροή των γεγονότων «εξανάγκασε» την «πράσινη» παράταξη να προτείνει στη συνέλευση της ΕΦΕΕ, στις 11 Δεκεμβρίου, την πανελλαδική κατάληψη των ΑΕΙ για τις 17-18-19 Δεκεμβρίου –πρόταση που υιοθετήθηκε από την πλειοψηφία του ΚΣ. Από τη μεριά του, το υπουργείο Παιδείας θέλοντας να προλάβει το πανελλαδικό «λουκέτο» στα πανεπιστήμια, ανακοίνωσε την αμέσως επόμενη μέρα το κλείσιμο των σχολών («λοκ άουτ») μέχρι τις 24 Δεκεμβρίου, επικαλούμενο «την προστασία των ΑΕΙ και των συμφερόντων των φοιτητών».⁷⁰¹ Αντιδρώντας ακαριαία η ΕΦΕΕ, σε έκτακτη συνεδρίαση της τα μεσάνυχτα της ίδιας μέρας στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, αποφάσισε παμψηφεί την κατάληψη των 54 σχολών της χώρας. Ο Τριαντάφυλλος Δραβαλιάρης, γραμματέας της ΕΦΕΕ και στέλεχος της ΚΝΕ –η οποία παρέμενε κάθετα αρνητική απέναντι στις καταλήψεις μέχρι εκείνη τη στιγμή–, αναφέρει σχετικά με τη στάση που κράτησε στη συνεδρίαση της 12ης Δεκεμβρίου απέναντι στην πρόταση της ΠΑΣΠ για άμεσες καταλήψεις:

Αργά το βράδυ της Τρίτης 11 Δεκεμβρίου ειδοποιήθηκα από τον πρόεδρο της ΕΦΕΕ Χρήστο Παπουτσή⁷⁰² μαζί με τα υπόλοιπα μέλη της ΕΦΕΕ για έκτακτη συνεδρίαση που θα γινόταν στο Πάντειο Πανεπιστήμιο γύρω στα μεσάνυχτα. Εκεί το ΠΑΣΟΚ κατέθεσε αιφνιδίως πρόταση για καταλήψεις σε όλες τις σχολές και ήρθα σε αμηχανία γιατί είχα δεσμευθεί στο Πολιτικό Γραφείο της ΚΝΕ να μην συμφωνούσα σε μία τέτοια πρόταση. Διείδα, όμως, το ενδεχόμενο η ΚΝΕ να γίνει μειοψηφία, και παρά το φόβο ότι θα διαγραφούμε την επόμενη μέρα, συμφωνήσαμε να γίνουν καταλήψεις.⁷⁰³

Η αλλαγή της γραμμής των δύο μεγαλύτερων φοιτητικών παρατάξεων, της ΠΣΚ και της ΠΑΣΠ, απέναντι στις καταλήψεις δεν σήμαινε ότι αναθεωρούσαν την αρχικά επιφυλακτική έως και αρνητική στάση τους για την κατάληψη ως μορφή δράσης,

⁷⁰⁰ Συνέντευξη με Γιώργο Θωμά, 22.10.2013.

⁷⁰¹ *Ακρόπολις*, φύλ. 16.015, 13.12.1979, σ. 9.

⁷⁰² Ο πρόεδρος της ΕΦΕΕ Χρήστος Παπουτσης ήταν μέλος του ΠΑΣΟΚ. Αντιπρόεδρος ήταν ο Χρυσάνθος Λαζαρίδης (ΕΚΟΝ Ρήγας Φεραίος-Β΄ Πανσπουδαστική) και στη θέση του γραμματέα ο Τριαντάφυλλος Δραβαλιάρης (ΠΣΚ-ΚΝΕ).

⁷⁰³ Απόσπασμα από την τηλεοπτική εκπομπή *Ερευνα* (επεισόδιο 136, «Γα πολυτεχνεία μετά το Πολυτεχνείο»), με τον δημοσιογράφο Παύλο Τσίμα. Προβλήθηκε στο Mega Channel την περίοδο 2009-2010 και βρίσκεται αναρτημένη στην ιστοσελίδα του καναλιού: <http://www.megatv.com/erevna/default.asp?catid=33040#toppage> (τελευταία επίσκεψη: 25.4.2013).

αλλά επιχειρούσαν μέσω αυτής της συγκυριακής υποχώρησης να καθοδηγήσουν οι ίδιες τον φοιτητικό αγώνα με ελεγχόμενες από τα διοικητικά συμβούλια των συλλόγων καταλήψεις. Σε συνέντευξη Τύπου που έδωσαν στις 13 Δεκεμβρίου ο Χρήστος Παπουτσής και ο Τριαντάφυλλος Δραβαλιάρης, εκπροσωπώντας το προεδρείο της ΕΦΕΕ, τόνισαν ότι η κυβερνητική αδιαλλαξία οδήγησε τους φοιτητές στο μέσο των καταλήψεων, συμπληρώνοντας επίσης ότι οι πανελλαδικές καταλήψεις θα γίνονταν «με την ευθύνη της ΕΦΕΕ και των ΔΣ των φοιτητικών συλλόγων ή των συντονιστικών επιτροπών κατάληψης όπου έχουν εκλεγεί τέτοιες από συνελεύσεις, σε συνεργασία βέβαια με τα ΔΣ και σ' αυτές τις περιπτώσεις».⁷⁰⁴

Ο «αριστερός ελιγμός» της πλειοψηφίας της ΕΦΕΕ,⁷⁰⁵ με την κήρυξη πανελλαδικών καταλήψεων, όξυνε ακόμα περισσότερο την αντιπαράθεση μεταξύ των δύο φοιτητικών στρατοπέδων, δημιουργώντας ένα έντονα εμφυλιοπολεμικό κλίμα, το οποίο περιστρεφόταν γύρω από τον έλεγχο του αγώνα. Κορύφωση αυτής της έντασης αποτέλεσαν οι άγριες συμπλοκές ανάμεσα σε φοιτητές της ΠΣΚ και σε φοιτητές της ΠΠΣΠ, της ΑΑΣΠΕ, της Β΄ Πανελλαδικής κ.ά., τις βραδινές ώρες της 16ης Δεκεμβρίου στο Χημείο, με αποτέλεσμα να προκληθούν σοβαρές υλικές ζημιές στο χώρο του Πανεπιστημίου και να τραυματιστούν αρκετοί φοιτητές. Αμφότερες οι πλευρές αντάλλαξαν κατηγορίες για τους πρωταίτιους των επεισοδίων, χωρίς ωστόσο αυτή η διαμάχη να έχει αρνητικό αντίκτυπο στην πορεία των κινητοποιήσεών τους για την κατάργηση του Ν. 815.⁷⁰⁶

Ο Γιώργος Βότσης, δημοσιογράφος της *Ελευθεροτυπίας*, στην ανάλυσή του για τους στόχους του «κινήματος των καταλήψεων» το 1979 επικεντρώθηκε όχι τόσο στο πολιτικό επίπεδο και το αίτημα της κατάργησης του Ν. 815, όσο στην προσπάθεια αυτονόμησης του φοιτητικού κινήματος από την «πατρωνία» των μεγάλων κομμάτων. Αναλυτικά αναφέρει:

Το κίνημα των καταλήψεων αποτελεί και εξέγερση κατά της χειραγώγησης του φοιτητικού κινήματος από τα κόμματα της αντιπολίτευσης –κυρίως απ' τις νεολαίες του ΠΑΣΟΚ και του ΚΚΕ, και σε μικρότερο βαθμό του ΚΚΕ εσωτερικού. Με μόνο συνδετικό κρίκο την αντιπαράθεση στην πολιτική αυτών των κομμάτων, ποικίλες τάσεις συνέκλιναν στη διαμόρφωση των υπέρ των καταλήψεων πλειοψηφιών στις γενικές συνελεύσεις: Μη ενταγμένοι σε πολιτικές παρατάξεις φοιτητές, που πλήττονται άμεσα από ορισμένες διατάξεις του 815 και θεωρούν διστακτική και ατελέσφορη την τακτική της ΕΦΕΕ στον αγώνα για την ανάκλησή του. Ακροαριστερές οργανώσεις και ομάδες, που χωρίς να ενοχλούνται από την παρατα-

⁷⁰⁴ *Ελευθεροτυπία*, φύλ. 1.330, 14.12.1979, σ. 7.

⁷⁰⁵ *Σπουδαστικό Σάλπισμα*, ό.π., σ. 7, 32

⁷⁰⁶ Τα στοιχεία αντλούνται από τα φύλλα των εφημερίδων στις 18.12.1979: *Καθημερινή*, *Αυγή*, *Ριζοσπάστης*, *Ελευθεροτυπία* και *Ακρόπολις*.

ξικοποίηση του φοιτητικού κινήματος, αντιπολιτεύονται τις πολιτικές παρατάξεις που ελέγχουν την ΕΦΕΕ. Τέλος, αντιεξουσιαστές, «αυτόνομες» και αναρχικές ομάδες που προπαγανδίζουν τη χειραφέτηση του φοιτητικού κινήματος από τα κόμματα, προωθούν μορφές αυτοοργάνωσης, δίνουν «αντικαπιταλιστική» και «αντιγραφειοκρατική» διάσταση στους φοιτητικούς αγώνες και σπρώχνουν τη σύγκρουση στους χώρους των καταλήψεων ως την έμπρακτη αμφισβήτηση θεσμών, αλλά και καθιερωμένου κώδικα «συμπεριφοράς» και «ηθικής».⁷⁰⁷

Οι καταλήψεις των φοιτητών τον Δεκέμβριο του 1979 συνέδραμαν αποφασιστικά στην κατάργηση του Ν. 815 από την κυβέρνηση και επομένως συνέδεσαν τη συγκεκριμένη μορφή δράσης με μια ξεκάθαρη νίκη του φοιτητικού κινήματος. Επιπλέον, λειτούργησαν και απολυτρωτικά απέναντι στην ηγεμονία των μεγάλων κομμάτων στα πανεπιστήμια και τον έντονο συγκεντρωτισμό στη συνδικαλιστική οργάνωση των φοιτητών που είχε καλλιεργηθεί σταδιακά μετά τη Μεταπολίτευση.

Με διαφορετική διατύπωση, η επιβολή της κατάληψης από τις μικρότερες κομματικές παρατάξεις (ΠΠΣΠ, ΑΑΣΠΕ, Β΄ Πανελλαδική) έμοιαζε να θέτει υπό αμφισβήτηση την εκλογική κυριαρχία της ΠΣΚ και της ΠΑΣΠ, οι οποίες σταθερά καταλάμβαναν εκ περιτροπής τις δύο πρώτες θέσεις στις φοιτητικές εκλογές μετά τη Μεταπολίτευση. Αυτό βέβαια δεν σήμαινε ότι απελευθερωνόταν και ο φοιτητικός συνδικαλισμός από την κομματικοποίηση, ωστόσο η κατάληψη λειτουργούσε συνεκτικά και ενωτικά, υπερβαίνοντας τις επιμέρους αντιθέσεις και διαγκωνισμούς μεταξύ των κομματικών παρατάξεων, όπως εξάλλου είχε συμβεί και κατά την κατάληψη του Πολυτεχνείου τον Νοέμβριο του 1973. Υπενθυμίζεται ότι και τότε οι πλειοψηφούσες φοιτητικές παρατάξεις, Αντι-ΕΦΕΕ (ΚΝΕ) και Ρήγας Φεραίος, είχαν εκφράσει αρχικά ισχυρές επιφυλάξεις έως και την εναντίωσή τους για την κατάληψη του ιδρύματος –άποψη που υποστηρίχτηκε από τις μικρότερες παρατάξεις της εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς, αναρχικούς και ανένταχτους. Εν τέλει, όμως, τα μέλη των δύο παρατάξεων της παραδοσιακής Αριστεράς αποφάσισαν να συμμετάσχουν στην κατάληψη.⁷⁰⁸

Συμπερασματικά, η σύνδεση της κατάληψης ως μεθόδου πάλης με την «αυτονομία» του φοιτητικού κινήματος και την αυτοοργάνωσή του από τη βάση του αποτέλεσε τη βασικότερη συνεισφορά των φοιτητικών κινητοποιήσεων της περιόδου στην ιστορία των καταλήψεων στην Ελλάδα, επηρεάζοντας σημαντικά τις επόμενες γενιές καταληψιών.

⁷⁰⁷ *Ελευθεροτυπία*, φύλ. 1.337, 22.12.1990, σ. 4.

⁷⁰⁸ Βλ. ενδεικτικά: Γάτος Γιώργος, *Πολυτεχνείο '73 Ρεπορτάζ με την Ιστορία*, τόμος Α΄, εκδ. Φιλιππότης, Αθήνα 2004, σ. 202-206 (μαρτυρία Σταύρου Λυγερού) και σ. 207-213 (μαρτυρία Στέλιου Λογοθέτη).

Καταλήψεις στέγης

Δύο περίπου χρόνια μετά τις φοιτητικές καταλήψεις των πανεπιστημιακών σχολών για το Ν. 815, η λέξη «κατάληψη» έγινε ξανά τίτλος στα φύλλα των εφημερίδων της εποχής, όταν στις 5 Νοεμβρίου του 1981 ομάδα νεαρών κατέλαβε ένα εγκαταλελειμμένο διώροφο σπίτι στην οδό Βαλτετσίου 42 στα Εξάρχεια. «Υπήρχε μια παρέα παιδιών και μια ανάγκη για ένα στέκι. Να νοικιαστεί ένα κτήριο ήταν δύσκολο και για λόγους οικονομικούς, και για λόγους ιδιοκτησίας, και για λόγους καταλληλότητας κτηρίου. Μετά από συζήτηση αποφασίσαμε να προχωρήσουμε σε κατάληψη, αφού πρώτα βρούμε ένα κτήριο. Στις 5 Νοέμβρη μπαίνουμε νύχτα με φακό στο κτήριο της οδού Βαλτετσίου, το “εξερευνούμε”, μας κάνει και το καταλαμβάνουμε», αφηγούνται στην εφημερίδα *Θούριος* τέσσερα μέλη της κατάληψης.⁷⁰⁹

Η πρώτη κατάληψη κτηρίου στην Ελλάδα με σκοπό να στεγάσει κοινωνικοπολιτικές δραστηριότητες ήταν γεγονός. Το φαινόμενο, ωστόσο, δεν ήταν πρωτόγνωρο στις κοινωνίες της Δυτικής Ευρώπης.⁷¹⁰ «Η κατάληψη κτηρίων εκδηλώθηκε στη χώρα μας, με καθυστέρηση δέκα χρόνων (!) από τότε που εμφανίστηκε στην Ευρώπη», σχολίασε επικριτικά ο *Ριζοσπάστης* στο φύλλο της 11ης Νοεμβρίου του 1981.⁷¹¹ Πράγματι, από τα τέλη της δεκαετίας του 1960, σε μεγάλες ευρωπαϊκές πόλεις όπως το Λονδίνο, το Άμστερνταμ, το Βερολίνο και η Βαρκελώνη, ξεκίνησε να αναπτύσσεται το κίνημα των καταλήψεων.⁷¹² Νεαρά άτομα πραγματοποιούσαν

⁷⁰⁹ *Θούριος*, φύλ. 502, 25.11.1981, σ. 16.

⁷¹⁰ Οι πρώτες καταλήψεις κενών κτηρίων στην Ευρώπη μεταπολεμικά έγιναν στο Λονδίνο τον Ιούνιο του 1945 από στρατιώτες που αντιμετώπιζαν πρόβλημα στέγης όταν επέστρεψαν από τον πόλεμο στην Αγγλία. Γρήγορα, το φαινόμενο επεκτάθηκε και σε άλλες περιοχές της Μεγάλης Βρετανίας, με τους καταλήψεις να καταλαμβάνουν εκτός από άδεια στρατόπεδα και συγκροτήματα κατοικιών και ξενοδοχεία. Από το 1965 και μετά οι καταλήψεις στέγης επαναλήφθηκαν στην Ολλανδία, τη Γερμανία και την Αγγλία, λαμβάνοντας μεγαλύτερες διαστάσεις, όχι μόνο εξ αιτίας του αυξημένου στεγαστικού προβλήματος στις χώρες αυτές, αλλά και της έντονης αμφισβήτησης των θεσμών και του τρόπου ζωής και εργασίας στις μεγαλουπόλεις. (Χαροκόπου Τζελίκα, «“Αστεγη” ευημερία και οι ιδιότυπες μορφές της κοινωνικής σύγκρουσης στην Ολλανδία», *Αντί*, τχ. 171, 13 Φεβρουαρίου 1981, σ. 28-34.)

⁷¹¹ *Ριζοσπάστης*, φύλ. 2.157, 11.11.1981, σ. 9

⁷¹² Σε αφιέρωμά της στις καταλήψεις στέγης στην Ευρώπη, η αναρχική «εφημερίδα δρόμου» της Κρήτης, *Απατρις* (φύλ. 21, Απρίλιος 2013, σ. 12) σημειώνει ότι στις αρχές της δεκαετία του 1980 πολλοί νέοι και νέες Έλληνες-ίδες, «φρικιά», «χίπηδες» και «πάνκηδες» ταξίδευαν στο Λονδίνο, το Άμστερνταμ και το Βερολίνο έναντι πολύ χαμηλού αντίτιμου μέσω ενός τουριστικού πρακτορείου λεωφορείων («magic bus»), που εκτελούσε συνεχώς δρομολόγια στις τρεις πόλεις –αυτή τη «ροκ» ατμόσφαιρα αναπαριστά το συγκρότημα «Τρύπεζ» στο τραγούδι τους «Ταξιδιάρη Ψυχή»: «Λονδίνο Άμστερνταμ ή Βερολίνο, έχεις ξεχάσει που ακριβώς θέλεις να πας. Όσα κι αν έχω δανεικά πια δεν σου δίνω να κάνεις βόλτες με το “magic bus”». Έτσι, οι νέοι είχαν την ευκαιρία να γνωρίσουν τις καταλήψεις στέγης που πραγματοποιούνταν στις ευρωπαϊκές πόλεις του Βορρά και να δουν από κοντά ένα νέο τρόπο κοινοτικής διαβίωσης και πολιτικής ζύμωσης ιδεών. Για περισσότερα σχετικά με τις καταλήψεις στέγης στην Ευρώπη βλ. Reeve Kesia, «Squatting Since 1945: The enduring relevance of material need», στο: Somerville Peter, *Springs, Nigel, Housing and Social Policy*, London:

καταλήψεις δημόσιων και ιδιωτικών κτηρίων, κυρίως για κοινωνικούς (άνεργοι, άστεγοι) και ιδεολογικούς λόγους (αριστεροί, αναρχικοί, πανκ), δίχως όμως να περιορίζονται στην κατάληψη απλώς κτηρίων, αλλά και να πλαισιώνουν τις καταλήψεις με μια ιδεολογία όπου η «ανάγκη για ένα χώρο για προσωπική χρήση» συμπλέκεται με την «ανάγκη για χώρους συλλογικής έκφρασης».⁷¹³ Αυτές οι κοινωνικές ομάδες, κινούμενες στα όρια της παραβατικότητας, επιχειρούσαν να δημιουργήσουν «αυτόνομες κυψέλες ζωής» χωρίς ιεραρχικές δομές, αμφισβητώντας κατ' αυτόν τον τρόπο το μοντέλο της καπιταλιστικής κοινωνίας, που βασίζεται στη λογική του κέρδους, την εμπορική εκμετάλλευση του φυσικού χώρου, τον καταναλωτισμό κ.λπ.⁷¹⁴

«Είμαστε άνθρωποι που δεν μπορούμε ούτε θέλουμε να ζήσουμε με τον υπάρχοντα τρόπο ζωής, ο οποίος μας αναγκάζει να περνάμε τη ζωή μας κακομοιριασμένα μέσα σε εργοστάσια, μπαρ, καφενεία, ταβέρνες και γενικά σε όλους τους χώρους που αποτελούν τον κόσμο της εργασίας και της κουλτούρας του. Γιατί στους χώρους αυτούς οι σχέσεις είναι ψεύτικες και εμπορευματικές, με αποτέλεσμα την αποξένωση, τη μοναξιά, τη μιζέρια και την αλλοτρίωση».⁷¹⁵ Με αυτόν τον αυτοαναφορικό ορισμό, οι νεαροί αμφισβητούσαν τον τρόπο πολιτικής και οικονομικής οργάνωσης της κοινωνίας και επιχειρούσαν να αποτυπώσουν το ξεχωριστό κοινωνικό τους στίγμα, το οποίο εδραζόταν πάνω σε μία αυτόνομη οργάνωση, βασισμένη στα αναρχικά πρότυπα, έχοντας ως μοναδικό όργανο τη γενική συνέλευση.

Από τις πρώτες μέρες της κατάληψης στα Εξάρχεια, το κύριο μέλημα των καταληψιών ήταν η διαμόρφωση και η περιφρούρηση του χώρου, ώστε να αποκρούσουν πιθανή επιχείρηση ανακατάληψης του κτηρίου από μεριάς των αρχών. Η πρώτη επίσημη θεσμική αντίδραση απέναντι στους καταληψίες της Βαλτετσίου ήρθε από την Εισαγγελία της Αθήνας, όταν στις 13 Νοεμβρίου άσκησε δίωξη κατά παντός

Routledge, 2005, σ. 197–216· Pruijt Hans, «Squatting in Europe» –αγγλική έκδοση του Pruijt Hans, «Okupar en Europa», στο Miguel Martínez Lopez & Ramón Adell (επιμ.), *¿Dónde están las llaves? El movimiento okupa: prácticas y contextos sociales*, Madrid, La Catarata, 2004, σ. 35-60 (http://www.eur.nl/fsw/staff/homepages/pruijt/publications/sq_eur/ –τελευταία επίσκεψη: 10.12.2013)· Σούζας Νίκος, *Πολιτικές και πολιτισμικές διαστάσεις των κοινωνικών κινημάτων: Η περίπτωση του ανταγωνιστικού κινήματος στην Ελλάδα (1974-1998)*, διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, 2014, σ. 93-99 («Καταλήψεις στέγης στην Ευρώπη»).

⁷¹³ *Καταλήψεις σπιτιών στη Δυτική Ευρώπη*, εκδ. Κομμούνια – Κοινωνικά Κινήματα 2, [εκδόθηκε μετά το 1981], σ. 18-19, 135.

⁷¹⁴ *Απαρτίς*, ό.π., σ. 12-16.

⁷¹⁵ *Αντί*, τχ. 193, 27.11.1981, σ. 31. (Απόσπασμα από την πρώτη ανακοίνωση των καταληψιών της οδού Βαλτετσίου.)

υπευθύνου για «κατάληψη δημοσίου κτηρίου, επαιτεία, διατάραξη κοινής ησυχίας και ρύπανση».⁷¹⁶

«Είναι τουλάχιστον γελοίο το κράτος της αιθαλομίχλης (νέφους), του νεκρού Σαρωνικού και της γενικευμένης ζητιανιάς, να μας κατηγορεί για ρύπανση και επαιτεία. Όσον αφορά την κατηγορία για τη διατάραξη της κοινής ησυχίας, έχουμε να δηλώσουμε ότι είμαστε αποφασισμένοι να διαταράξουμε τον αλλοτριωτικό εφησυχασμό νεκροταφείου, που καθημερινά προσπαθούν να επιβάλουν στην κοινωνία», ήταν η απάντηση των «παράνομων ένοικων» της οδού Βαλτετσίου, οι οποίοι διευκρίνιζαν τις προθέσεις τους: «Μέσα σ' αυτά τα κτήρια επιδιώκουμε να διαμορφώσουμε χώρους για συζητήσεις, για διάβασμα, για μουσική, για ένα διαφορετικό τρόπο ψυχαγωγίας μέσα από τη δημιουργικότητα του καθένα. Επειδή όλα αυτά κρύβουν την επιθυμία για ζωή, που υπάρχει στον καθένα, τα μέσα μαζικής αποβλάκωσης (Τύπος, τηλεόραση, κόμματα κ.λπ.) προσπαθούν να αντιστρέψουν την πραγματικότητα, γιατί φοβούνται οτιδήποτε αρνείται την επιβίωση και στρέφεται στην απόλαυση και τη χαρά της κάθε στιγμής».⁷¹⁷

Μιμούμενοι τους νεαρούς στα Εξάρχεια, ομόλογοί τους στο Νέο Ηράκλειο Αττικής εισέβαλαν στις 10 Νοεμβρίου στην ερειπωμένη «Βίλα Στέλλα» –σημερινό πολιτιστικό κέντρο της περιοχής–, επιδιώκοντας να δημιουργήσουν και αυτοί ένα δικό τους στέκι, αγνοώντας τα «σε βάρος του λαού της πόλης»⁷¹⁸ σχέδια του δήμου για τη δημιουργία πολιτιστικού κέντρου στο συγκεκριμένο κτήριο. Ο Γιάννης Λεουνάκης, ένας από τους καταληψίες της περιοχής του Νέου Ηρακλείου, θυμάται:

Το χειμώνα δεν μπορούσαμε να αράζουμε στην πλατεία. Στις καφετέριες επίσης δεν πηγαίναμε και γιατί δεν ήμασταν γενιά της κατανάλωσης στη διασκέδαση αλλά και γιατί για να κάτσουμε τις ώρες που θέλαμε εμείς έπρεπε να παραγγείλουμε τουλάχιστον 2-3 πράγματα και λεφτά δεν «έπαιζαν». Είχαμε ανάγκη από ένα στέκι, να υπάρχουμε κάπου. Την πρώτη μέρα της κατάληψης ήρθε κι ο Άσιμος τυλιγμένος με μια κουβέρτα. Μερικές μέρες μετά ήρθε ο δήμος και γκρέμισε το πάτωμα της Βίλας για να μας διώξουν. Η απάντησή μας; Νέα κατάληψη στην Καθολική Σχολή δίπλα από το 1ο Λύκειο. Εκεί ήρθε ο Σαββόπουλος να μας επισκεφτεί και του λέει κάποιος από την παρέα “μας έδωσες πολλά, τώρα δεν έχεις τίποτα να μας πεις, σήκω και φύγε”. Διαλύθηκε κι αυτή η κατάληψη μετά από μερικές ημέρες από τα ΜΑΤ και με ένα καλό κούρεμα στα μαλλιά που το έφαγαν τα 7-8 άτομα που ήταν εκείνη τη στιγμή μέσα.⁷¹⁹

⁷¹⁶ Ριζοσπάστης, φύλ. 2.160, 14.11.1981, σ. 2

⁷¹⁷ Θούριος, ό.π., σ. 17.

⁷¹⁸ Ριζοσπάστης, φύλ. 2163, 18.11.1981, σ. 6

⁷¹⁹ Συνέντευξη του ραδιοφωνικού παραγωγού και dj Γιάννη Λεουνάκη στο «free press» *Athens Voice*, στο τεύχος 380, που κυκλοφόρησε στις 22.2.2012. Η συνέντευξη βρίσκεται αναρτημένη και στο διαδίκτυο στην ιστοσελίδα: <http://www.athensvoice.gr> (τελευταία επίσκεψη: 18.5.2013).

Η κατάληψη στην «Βίλα Στέλλα» δεν κράτησε παραπάνω από μία εβδομάδα (έληξε στις 18 Νοεμβρίου), καθώς αυτός ο νέος ριζοσπαστικός τρόπος κοινωνικοποίησης-πολιτικοποίησης των νεαρών, αντιβαίνοντας στα ήθη της εποχής, συγκέντρωσε τις έντονες αντιδράσεις των περιοίκων, της δημοτικής αρχής και των τοπικών οργανώσεων του ΚΚΕ και του ΠΑΣΟΚ. Ως εκ τούτου, η επέμβαση του δήμου για τον τερματισμό της κατάληψης επιδοκιμάστηκε από όλους τους φορείς, εκτός από την Κομματική Οργάνωση Ηρακλείου του ΚΚΕ εσωτερικού, η οποία επέλεξε να κρατήσει μια πιο ουδέτερη στάση: «Δεν υποκινήσαμε, δεν υιοθετήσαμε, αλλά και δεν καταδικάσαμε άκριτα το γεγονός ή τα άτομα που ενέργησαν έτσι. Αντιταχθήκαμε στη χρήση βίας, γιατί πιστεύουμε στην αξία του διαλόγου και της πειθούς και απορρίψαμε τους χαρακτηρισμούς και τις λασπολογίες, που “ελαφρά τη καρδιά” εκτοξεύτηκαν κατά των καταληψιών από άτομα, οργανώσεις και έντυπα. Πιστεύουμε ότι τα νεαρά άτομα που έκαναν την κατάληψη, σαν κομμάτι του λαού, έχουν το δικαίωμα της έκφρασης και πρέπει να το αποκτήσουν έξω από το κατεστημένο εμπορικό κύκλωμα και χωρίς κομματικές ή άλλες παρεμβάσεις [...]. Δηλώνουμε ότι θα παλέψουμε για να γίνει το πολιτιστικό κέντρο του δήμου μας και προπαντός να λειτουργήσει με θεσμικό πλαίσιο τέτοιο, που να δίνει τη δυνατότητα της έκφρασης σε όλες τις κοινωνικές ομάδες, χωρίς αποκλεισμούς και αστυνομεύσεις».⁷²⁰

Εκ διαμέτρου αντίθετη ήταν η στάση της Κομματικής Επιτροπής Ηρακλείου Αττικής του ΚΚΕ, που καταδίκασε την κατάληψη στέγης υπογραμμίζοντας ότι σε καμία περίπτωση τέτοιες ενέργειες δεν βοηθάνε την υπόθεση της «αλλαγής» –το κυρίως πρόταγμα του ΠΑΣΟΚ και της ρητορικής του ΚΚΕ πριν και μετά τις εκλογές της 18ης Οκτωβρίου του 1981. Αποκαλυπτικά της σκληρής στάσης του ΚΚΕ απέναντι στους καταληψίες της οδού Βαλτετσίου και της «Βίλας Στέλλα» είναι και τα δημοσιεύματα του *Ριζοσπάστη* εκείνων των ημερών, τα οποία περιγράφουν τα κατειλημμένα κτήρια ως στρατηγεία αναρχικών, ναρκομανών, ομοφυλόφιλων και άλλων υπόπτων στοιχείων –«με λιγδιασμένα μαλλιά και ξυρισμένα κεφάλια»⁷²¹ που επιδιώκουν με κάθε τρόπο την κατάλυση κάθε έννοιας της Δημοκρατίας.⁷²² Επικαλούμενος, μάλιστα, μαρτυρίες κατοίκων της περιοχής των Εξαρχείων, ο *Ριζοσπάστης* έκανε λόγο για «προβοκάτορες» που έδρασαν και στα γεγονότα του Πολύτεχνου την προηγούμενη χρονιά.

⁷²⁰ Θούριος, ό.π., σ. 15.

⁷²¹ *Ριζοσπάστης*, φύλ. 2.159, 13.11.1981, σ. 6.

⁷²² *Ριζοσπάστης*, φύλ. 2.157, 11.11.1981, σ. 9.

Σύμφωνα με τον Παναγιώτη Καλαμαρά, οι «αναρχοαυτόνομοι» ή αλλιώς «προβοκάτορες», που είχαν πάρει μέρος στα επεισόδια της 16ης Νοεμβρίου του 1980 κατά τον εορτασμό της επετείου του Πολυτεχνείου, αποτέλεσαν την δεξαμενή μέσα από την οποία προήλθαν οι καταληψίες στέγης της Βαλτετσίου.⁷²³ Όπως επισημαίνει ο ίδιος στο βιβλίο του *Πατησίων και Στουρνάρη γωνία*: «Ένα τμήμα αυτού του χώρου [των αποκαλούμενων «αναρχοαυτόνομων»] σκέφτεται (περισσότερο συναισθάνεται παρά σκέφτεται με την έννοια ενός συγκεκριμένου υπολογισμού) πως πέρα από τη σύγκρουση στο δρόμο τη δεδομένη στιγμή, υπάρχουν και οι υπόλοιπες στιγμές της καθημερινότητας μέσα στον ιστό της μητρόπολης, που δεν μπορούμε να τις περνάμε στην αδράνεια κι έτσι αποφασίζει να περάσει το κατώφλι και να προχωρήσει στο δικό του “Σέργουντ”, στα Εξάρχεια, στο στήσιμο ενός πολιτικο-πολιτιστικού οχυρού».⁷²⁴

Να υπενθυμίσουμε σε αυτό το σημείο ότι το 1980 η κυβέρνηση της ΝΔ είχε απαγορεύσει την πραγματοποίηση πορείας για το Πολυτεχνείο πέρα από την πλατεία Συντάγματος, εξ αιτίας του τεταμένου πολιτικού κλίματος που κυριαρχούσε στο εσωτερικό της χώρας.⁷²⁵ Η πλειοψηφία της ΕΦΕΕ (ΠΣΚ, ΠΑΣΠ), αν και είχε αποφασίσει αρχικά να μην πειθαρχήσει στα κελεύσματα των αρχών, μία μέρα πριν την διεξαγωγή της πορείας αποφάσισε να συμμορφωθεί,⁷²⁶ εν αντιθέσει με την αριστερή μειοψηφία και διάφορες ομάδες αριστεριστών-αναρχικών που επιχείρησαν να σπάσουν το μπλόκο των αστυνομικών έξω από τα «λουλουδάδικα» στη Βουλή

⁷²³ Οι χαρακτηρισμοί «αναρχοαυτόνομοι» και «προβοκάτορες» είχαν αποδοθεί από τον *Ριζοσπάστη* αλλά και τις περισσότερες από τις πολιτικές εφημερίδες στους διαδηλωτές που συγκρούστηκαν με την αστυνομία. Ο Παναγιώτης Καλαμαράς, στο βιβλίο του *Πατησίων και Στουρνάρη γωνία* (Ελευθεριακή Κουλτούρα 2013, σ. 67) χρησιμοποιεί αυτούς τους χαρακτηρισμούς για να καταδείξει, με σκωπτικό ύφος, τον στιγματισμό και την καταδικαστική αντιμετώπιση που επιφύλαξε στο σύνολό του ο ημερήσιος Τύπος προς τους διαδηλωτές.

⁷²⁴ Καλαμαράς Παναγιώτης, *ό.π.*, σ. 67.

⁷²⁵ Η επίσημη εξήγηση της αστυνομίας ήταν για λόγους «δημόσιας τάξεως και ασφάλειας», ενώ υπογράμμισε ότι δεν θα είχε αντίρρηση η πορεία να γινόταν έως το Σύνταγμα, όπως κάθε χρονιά. (*Ριζοσπάστης*, φύλ. 1.855, 15.11.1980, σ. 1.) Πρέπει να σημειωθεί, ωστόσο, ότι οι αρχές ανησυχούσαν για την πρόκληση επεισοδίων, καθώς μετά τη συμφωνία στις 18 Οκτωβρίου 1980 για επάνοδο της χώρας στο στρατιωτικό σκέλος του ΝΑΤΟ και τη συνεπακόλουθη διατήρηση των αμερικάνικων βάσεων στα ελληνικά εδάφη, ο «αντιαμερικανισμός» ήταν ξανά –μετά τα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης– διάχυτος σε μεγάλο κομμάτι της ελληνικής κοινωνίας, ιδιαίτερα ανάμεσα στις τάξεις των φοιτητών.

⁷²⁶ *Ριζοσπάστης*, φύλ. 1.856, 16.11.1980, σ. 1. Ο Τριαντάφυλλος Δραβαλιάρης, γραμματέας της ΕΦΕΕ εκείνη την περίοδο, εξιστορεί σχετικά με το ζήτημα της απαγόρευσης της πορείας ότι ο υπουργός Δημόσιας Τάξης Δημήτρης Δαβάκης συνάντησε εκτάκτως, παραμονή του εορτασμού του Πολυτεχνείου, το προεδρείο της ΕΦΕΕ, και τους συνέστησε να μην κάνουν οι φοιτητές την επόμενη πορεία πέρα από τη Βουλή, γιατί η αστυνομία φοβόταν ότι θα λάβουν χώρα «ανεξέλεγκτα επεισόδια». (*Ερευνα*, *ό.π.*).

και να κατευθυνθούν προς την αμερικάνικη πρεσβεία.⁷²⁷ Η χαρτογράφηση αυτού του υποσυνόλου των διαδηλωτών έγινε από την ίδια την κυβέρνηση με επίσημη ανακοίνωσή της:

Συγκροτήσαντες χωριστή ομάδα από 2.000 περίπου άτομα οι αναρχικοί και εξτρεμιστές της Αριστεράς, στην οποία συγκαταλέγονταν το ΕΚΚΕ, η Β΄ Πανελλαδική, η ΟΚΒ, η Κ.Ο. Μαχητής, ο ΟΣΕ, η ΟΚΔΕ, το ΚΚΕ μ-λ κλπ. άρχισαν πρώτα να ρίχνουν υπερεπαναστατικά και προκλητικά σε αναρχία συνθήματα για να προπαρασκευάσουν ψυχολογικά το προμελετημένο έργο τους. Εν συνεχεία με την είσοδό τους στην οδό Σταδίου άρχισαν, χωρίς να έχουν ενοχληθεί από κανένα και χωρίς να εμποδισθούν, να σπάζουν βιτρίνες των καταστημάτων και να παροτρύνουν σε πορεία προς τις ξένες πρεσβείες [...] Στο μνημείο του Αγνώστου Στρατιώτη [...] αξίωσαν από την αστυνομία να ανοίξει το δρόμο για τις πρεσβείες αλλιώς θα το επετύγχαναν δια της βίας.⁷²⁸

Στα μεγάλης έντασης επεισόδια που ακολούθησαν μεταξύ ΜΑΤ και διαδηλωτών, έπεσαν νεκροί η 20χρονη εργάτρια Σταματίνα Κανελλοπούλου και ο 26χρονος Κύπριος φοιτητής της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, Ιάκωβος Κουμής. Μία εβδομάδα αργότερα, στην απόπειρά του να δικαιολογήσει την αγριότητα της αστυνομίας κατά των διαδηλωτών, ο πρωθυπουργός Γεώργιος Ράλλης δήλωνε: «Και ο Αρχάγγελος Μιχαήλ σπάθην κρατεί στα χέρια του για να αμυνθεί εναντίον των δαιμόνων. Δεν κρατεί άνθη».⁷²⁹

Στις 11 Ιανουαρίου 1982, δύο περίπου μήνες μετά το ξεκίνημα της κατάληψης στην οδό Βαλτετσίου, η αστυνομία εισέβαλε στο δώροφο κτήριο με σκοπό να το εκκενώσει. Τα επτά άτομα που βρίσκονταν εκείνη την ώρα στο σπίτι συνελήφθησαν, ενώ στο εσωτερικό του βρέθηκαν ρόπαλα, βαριοπούλες, σύριγγες και ένα φωτοτυπικό μηχάνημα. Αντίστοιχα ήταν τα ευρήματα σε κτήριο της οδού Διάκου στο Νέο Ηράκλειο, στο οποίο είχαν καταφύγει οι καταληψίες της «Βίλας Στέλλα» μετά την εκκένωση της τελευταίας, ενώ έφοδος έγινε και στη «Βίλα Δρακοπούλου», στην οδό Πατησίων 358, όπου είχε γίνει η τελευταία χρονικά κατάληψη.⁷³⁰

Η επόμενη κατάληψη στέγης στην Αθήνα θα γίνει τέσσερα χρόνια αργότερα, το 1985, πάλι στα Εξάρχεια σε ένα κτήριο στην Χαριλάου Τρικούπη, ενώ κατά τη

⁷²⁷ Ο Πέτρος Κουτσούμπας, εκ των μειοψηφούντων μελών της ΕΦΕΕ (Β΄ Πανελλαδική), σχολιάζει ότι «ήταν η πρώτη φορά σε συνεδρίαση του ΚΣ της ΕΦΕΕ, που η μειοψηφία –παρότι ήμασταν τρία άτομα– πήρε την πολιτική ευθύνη να καλέσει πορεία προς την αμερικάνικη πρεσβεία και να σπάσει την απαγόρευση της πλειοψηφίας». (*Ερευνα*, ό.π.) Να σημειωθεί ότι σε αυτή τη συνεδρίαση τα μέλη του Ρήγα Φεραίου επέμειναν στην πραγματοποίηση της πορείας μέχρι την αμερικάνικη πρεσβεία με την ευθύνη της ΕΦΕΕ. Από τη στιγμή όμως που αυτό δεν κατέστη δυνατό, ο Ρήγας αποφάσισε να ακολουθήσει την απόφαση της πλειοψηφίας για πορεία μέχρι τη Βουλή, αρνούμενος «να εκχωρήσει τα “δικαιώματα” εκτόνωσης της κρίσης στις δυνάμεις της κρατικής καταστολής από τη μία και της “αναρχικής” ανευθυνότητας από την άλλη». (*Θούριος*, φύλ. 201, χ.χ., σ. 19.)

⁷²⁸ *Μακεδονία*, φύλ. 20.438, 18.11.1980, σ. 1.

⁷²⁹ *Ριζοσπάστης*, φύλ. 1.863, 25.11.1980, σ.2.

⁷³⁰ *Ριζοσπάστης*, φύλ. 2.207, 13. 1.1982, σ. 9.

διάρκεια της περιόδου 1988-1991 θα έχουμε, σύμφωνα με τον Π. Καλαμαρά, ένα «μικρό καταληψιακό κύμα». Όπως παραθέτει και σχολιάζει ο ίδιος, οι σημαντικότερες καταλήψεις κτηρίων της περιόδου ήταν: Λέλας Καραγιάννη 37 στην Κυψέλη («από ένα σημείο και μετά, πιο κοντά στον εξεγερσιακό αναρχισμό»), Κεραμεικού 46 και Μυλλέρου («ίσως η πιο “αυτόνομη”»), Βίλλα Αμαλίας («κλασική “αναρχοπάνκ”»), Φυλής και Φερών («που περιλαμβάνει όλες τις τάσεις»), Ακομινάτου («“διάδοχο σχήμα” της Χ. Τρικούπη»)).⁷³¹

Συνοψίζοντας, οι καταλήψεις στέγης στον ελλαδικό χώρο κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980 παρότι επηρεάστηκαν και ακολούθησαν σε σημαντικό βαθμό τις καταλήψεις σε μητροπόλεις της Δυτικής Ευρώπης, δεν αποτέλεσαν μια πιστή προσομοίωσή τους, καθώς το ζήτημα της έλλειψης κατοικίας στην Ελλάδα δεν ήταν τόσο οξυμμένο όπως π.χ. στην Αγγλία, την Ολλανδία και τη Γερμανία.⁷³² Η έλλειψη συλλογικών χώρων στο αστικό τοπίο, όπου θα μπορούσαν να αναπτυχθούν εναλλακτικές δραστηριότητες που δεν εντάσσονταν στα παραδοσιακά πρότυπα, σε συνδυασμό με το «γενικό πνεύμα της πάλης ενάντια στην υποταγή της πόλης στο κεφάλαιο και για την ανάγκη μιας ζωής έξω από τους νόμους της κεφαλαιοκρατίας» οδήγησε ένα μικρό κομμάτι της ριζοσπαστικής νεολαίας να προχωρήσει σε καταλήψεις κτηρίων για να διαμαρτυρηθεί και να αντιπαραβάλλει ένα δικό της τρόπο ζωής. Επιπλέον, οι καταλήψεις στέγης συνέδραμαν αποφασιστικά στην μορφοποίηση και τη «διακριτή ιστορική συνέχεια του αναρχικού χώρου»,⁷³³ αφού με σημείο αναφοράς τα κατελημμένα κτήρια διαμορφώθηκε μια νέα γενιά «αγωνιστών», οι οποίοι τα επόμενα χρόνια της δεκαετίας του '80 εναντιώθηκαν δυναμικά στην κρατική καταστολή και διεκδίκησαν το χώρο δράση τους μέσα στο μητροπολιτικό κέντρο.⁷³⁴

Οι ιδεολογικές επιρροές των σύγχρονων Ελλήνων αναρχικών, οι οποίοι εμφανίστηκαν στα τέλη του 1971 και άρχισαν να πληθαίνουν κατά τη δεκαετία του 1980, ήταν διαφορετικές από αυτές των πρώτων ιστορικά αναρχικών υποκειμένων του

⁷³¹ Καλαμαράς Παναγιώτης, *ό.π.*, σ. 69. Εμβριθής ιστορική και ερμηνευτική αναφορά στο φαινόμενο των καταλήψεων στέγης στη Ελλάδα γίνεται από τον Ν. Σούζα (*ό.π.*, σ. 100-158).

⁷³² *Καταλήψεις σπιτιών στη Δυτική Ευρώπη*, *ό.π.*, σ. 139. Σύμφωνα με τους συγγραφείς της έκδοσης, «η μικροαστική δόμηση της ελληνικής κοινωνίας» αμβλύνει τα ζητήματα της κατοικίας, όπως εμφανίζονται στη Δύση: πρώτον, γιατί τα μη αξιοποιημένα (άδεια) ακίνητα ανήκουν σε ιδιώτες ή στο κράτος και όχι σε μεγάλες εταιρείες και τράπεζες, οι οποίες σκοπίμως τα κρατούν ανοίκιαστα για να αυξήσουν τις τιμές τους· και δεύτερον, οι άνεργοι νέοι συνηθίζουν να μένουν στο οικογενειακό τους σπίτι, εν αντιθέσει με τη Βόρεια Ευρώπη όπου οι νέοι φεύγουν σε μικρή ηλικία από τα σπίτιά τους.

⁷³³ Καλαμαράς Παναγιώτης, *ό.π.*, σ. 6.

⁷³⁴ Στο ίδιο.

1870-1880 (σε Πάτρα και Πύργο) και των αναρχοσυνδικαλιστικών ομάδων της δεκαετίας του 1920, καθώς μεσολάβησε και ένα μακρύ διάστημα σαράντα περίπου χρόνων, από το 1930 έως το 1970, όπου δεν έχει καταγραφεί σχεδόν καμία αναρχική δραστηριότητα στον ελλαδικό χώρο.⁷³⁵ Τα προτάγματα της Παρισινής Κομμούνας (1871) και οι ιδέες των θεμελιωτών του αναρχισμού (Proudhon, Bakunin, Kropotkin και Malatesta) αντηχούσαν πολύ μακρινά στα αυτιά των ελλήνων αναρχικών της Μεταπολίτευσης, οι οποίοι είχαν ως κύρια σημεία αναφοράς τα κινήματα αντικουλτούρας της δεκαετίας του 1960 (σε ΗΠΑ και Ηνωμένο Βασίλειο αρχικά και στο μεγαλύτερο μέρος του δυτικού κόσμου στη συνέχεια), τον Μάη του 1968, την ιταλική αυτονομία της δεκαετίας του 1970,⁷³⁶ καθώς και τα κινήματα των σιτουασιονιστών⁷³⁷ και των αμερικάνων «γίπικς».⁷³⁸

Η έλλειψη επομένως ενός αναρχικού παραδοσιακού θεωρητικού πλαισίου είχε ως συνέπεια οι όποιες δράσεις των Ελλήνων αναρχικών μετά το 1974 να έχουν περισσότερο ανοργάνωτο και σπασμωδικό χαρακτήρα.⁷³⁹ Εκείνα τα πρώτα χρόνια της

⁷³⁵ Αναλυτικά για την ιστορία του αναρχισμού στην Ελλάδα μπορεί κανείς να ανατρέξει στα ακόλουθα: Χαρμπίλας Χρήστος, *Οι αναρχικοί της Πάτρας και του Πύργου στα τέλη του 19ου-αρχές του 20ού αιώνα: διασυνδέσεις, επιρροές και ο πολιτικός τους ρόλος*, Orportuna, Αθήνα 2014· Λάζαρης Βασίλης, «Οι Σοσιαλιστές και οι Αναρχικοί της Πάτρας», *Πολιτική Ιστορία της Πάτρας*, τόμος Α', Αχαϊκές Εκδόσεις, Αθήνα 1986, σ. 271-371· Κέντγουορντ Ρόντερικ, *Οι αναρχικοί*, Ελεύθερος Τύπος, σ. 107-119 («Ο αναρχισμός στην Ελλάδα»· Νούτσος Παναγιώτης, *Η Σοσιαλιστική Σκέψη στην Ελλάδα, από το 1875 ως το 1974*, τόμος Α': Οι σοσιαλιστές διανοούμενοι και η πολιτική λειτουργία της πρώιμης κοινωνικής κριτικής (1875-1907), Γνώση, Αθήνα 1990· *Ο αναρχισμός στον ελλαδικό χώρο (β' μισό του 19ου αιώνα – α' μισό του 20ού αιώνα)*, χωρίς λοιπά στοιχεία (βρέθηκε στο <http://www.aformi.gr> –τελευταία επίσκεψη: 29.6.2013)· «Η αναρχική οργάνωση στην Ελλάδα 1970-1990» στο <http://www.ngnm.vrahokipos.net/index.php/history/41-arthra/75-1970-1990> (τελευταία επίσκεψη: 29.6.2013). Βλ. και υποκεφ. «Η ανάδυση του αναρχικού/αντιεξουσιαστικού “χώρου”» της διδακτορικής διατριβής του Ν. Σούζα (ό.π., σ. 58-62).

⁷³⁶ Ως Ιταλική Αυτονομία (Autonomia) ονομάστηκε κατά τη δεκαετία του 1970 η «ποικιλόμορφη σύγκλιση» αυτόνομων κινήματων (εργατικού, κοινωνικού και νεολαιίστικου), η οποία επί της ουσίας δημιούργησε ένα ενιαίο κίνημα που στράφηκε ενάντια στο κατεστημένο πολιτικό σύστημα της γειτόνας χώρας. (Κατσιαφίκας Γιώργος, *Η ανατροπή της πολιτικής. Ευρωπαϊκά αυτόνομα κοινωνικά κινήματα και η αποαποικιοποίηση της καθημερινής ζωής*, Ελευθεριακή Κουλτούρα 2007, σ. 53-54.)

⁷³⁷ Το κίνημα των σιτουασιονιστών/καταστασιακών πρωτοεμφανίστηκε στις αρχές του 1950 στην Γαλλία και δραστηριοποιήθηκε κυρίως κατά τη δεκαετία του 1960 μέχρι και το 1972 που διαλύθηκε. Ήταν ένα καλλιτεχνικό κίνημα στον ακροαριστερό χώρο που επηρέασε την πολιτική γραμμή της Αριστεράς καθώς και τα γεγονότα που ξέσπασαν τον Μάιο του 1968 στη Γαλλία.

⁷³⁸ Οι «γίπικς» –οπαδοί του Διεθνούς Κόμματος Νεολαίας (Youth International Party)– ήταν ένα κίνημα πολιτικοποιημένων αναρχιζόντων «χίπικς» με έντονη αντιπολεμική δράση, οι οποίοι έδρασαν κυρίως στην Αμερική από τον Ιανουάριο του 1968 έως το 1980. Τα πληροφοριακά στοιχεία της συγκεκριμένης παραγράφου αντλήθηκαν από τα εξής άρθρα: Αραπίνης Παντελής, «Όταν η στάση δημιουργεί τέχνη II», *Αντικουλτούρα, η ανάδυση ενός νέου κοινωνικού υποκειμένου μετά το 1980*, Ιδιομορφή 2012, σ. 9-31· «Η αναρχική οργάνωση στην Ελλάδα 1970-1990», που βρίσκεται στο <http://ngnm.vrahokipos.net/index.php/history/41-arthra/75-1970-1990> (τελευταία επίσκεψη: 29.6.2013).

⁷³⁹ Ο Άγις Στίνας (1900-1987, με πραγματικό όνομα Σπύρος Πρίφτης) ήταν κοινωνικός αγωνιστής και τροτσκιστής, ο οποίος τα τελευταία χρόνια της ζωής του ασπάστηκε τον αναρχισμό. Οι αμφισβητησιακές του ιδέες επηρέασαν πολλούς νέους αναρχικούς τη δεκαετία του 1970 και του 1980. Σε μία από τις τελευταίες συνεντεύξεις που έδωσε στην αντιεξουσιαστική εφημερίδα *Αρένα*, την πρωτομαγιά

Μεταπολίτευσης, τον ρόλο της «επιμόρφωσης» των Ελλήνων αναρχικών, κυρίως μέσω μεταφράσεων σημαντικών έργων των κλασικών θεωρητικών του αναρχισμού, ανέλαβαν στην Αθήνα οι εκδόσεις Διεθνής Βιβλιοθήκη και Ελεύθερος Τύπος, και στη Θεσσαλονίκη η εκδοτική ομάδα Πράξη. Στη συνέχεια εκδόθηκαν και τα πρώτα έντυπα με αντιεξουσιαστικό⁷⁴⁰ περιεχόμενο (*Η Επίθεση, Σοσιαλισμός ή Βαρβαρότητα, Πράξη, Ρήξη*), παράλληλα με την ίδρυση των πρώτων αναρχικών βιβλιοπωλείων στο κέντρο της Αθήνας (Octopus Press, Ρήγμα).⁷⁴¹

Μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1970 ο αναρχικός χώρος στην Αθήνα δεν υπερέβαινε τα 100 άτομα –στην πλειονότητά τους φοιτητές, λιγότεροι μαθητές και ελάχιστοι εργάτες. Όσο για τις δράσεις των αναρχικών, περιστρέφονταν γύρω από ζητήματα πολιτιστικά, φεμινιστικά και τρόπου ζωής⁷⁴² παρά με τη συγκρότηση φιλεργατικών οργανώσεων με αναρχικές ή αναρχίζουσες ιδέες όπως τις δεκαετίες του 1870 και του 1890.⁷⁴³ Μερικά χρόνια αργότερα, το 1985, αν και ο αναρχικός χώρος συνέχιζε να αντιμετωπίζει οργανωτικές δυσκολίες, είχε διογκωθεί σημαντικά, με τα πιο ενεργά του μέλη –ηλικίας από 18-22 χρονών στην πλειονότητά τους–⁷⁴⁴ να κάνουν αισθητή την παρουσία τους στα Εξάρχεια άλλα και στο υπόλοιπο μητροπολιτικό κέντρο με τις εν γένει δράσεις τους και την αυτόνομη συμμετοχή τους σε πορείες και συγκεντρώσεις.⁷⁴⁵

Κατάληψη Χημείου: Μάιος και Νοέμβριος 1985

Σημείο τομής στην εξελικτική πορεία του αντιεξουσιαστικού χώρου αλλά και το προλούδιο της «εποχής των καταλήψεων» στα σχολεία θα είναι η κατάληψη του

του 1985, σχολίαζε αναφορικά με την επανεμφάνιση των αναρχικών στην Ελλάδα: «Κοίτα, όλη αυτή η κατάσταση με τους αναρχικούς είναι κάτι το καινούργιο για την ελληνική πραγματικότητα. Μπορεί να υπάρχει κάμποσα χρόνια, αλλά από άποψη ιδεολογικής και οργανωτικής συγκρότησης, είναι κάτι το καινούργιο». (Αναδημοσίευση συνέντευξης στο Καλαμαράς Π., *ό.π.*, σ. 14.)

⁷⁴⁰ Το αντιεξουσιαστικό ταυτίζεται με το αναρχικό. Το ίδιο ισχύει και σε άλλα σημεία της διατριβής, όπου χρησιμοποιούνται οι δύο λέξεις.

⁷⁴¹ Αραπίνης Π., *ό.π.*, σ. 13-14.

⁷⁴² Πάντως, οι λιγοστοί αναρχικοί συμμετείχαν στα μεγάλα συλλαλητήρια στο κέντρο της Αθήνας στις 24 και 25 Μαΐου του 1976, με αφορμή τον εργατικό νόμο 330/1976 που εκείνες τις μέρες είχε κατατεθεί στην Βουλή προς ψήφιση από την κυβέρνηση του Κωνσταντίνου Καραμανλή. (Για περισσότερα σχετικά με τις διαμαρτυρίες για το Ν. 330/1976 βλ. σ. 80 και 283.)

⁷⁴³ Τέτοιες οργανώσεις ήταν ο Δημοκρατικός Σύλλογος της Πάτρας (1875), η Σοσιαλιστική Αδελφότητα, επίσης στην Πάτρα, (1893), η Σοσιαλιστική Λέσχη στον Πύργο (1893) και ο Αναρχικός Εργατικός Σύνδεσμος Αθήνας (1898). Για τη δημιουργία των συγκεκριμένων οργανώσεων μπορεί κανείς να ανατρέξει στη βιβλιογραφία που παρατίθεται παραπάνω στην υποσημείωση 735.

⁷⁴⁴ Καλαμαράς Π., *ό.π.*, σ. 12.

⁷⁴⁵ Μια σημαντική καταγραφή των κινητοποιήσεων των «αναρχοαυτόνομων» μεταπολιτευτικά (από το 1975 έως το 1985) γίνεται από τον Ριζοσπάστη στο φύλλο του στις 4 Απριλίου 1986 («“Αναρχικοί” και αρχές...»).

Χημείου τον Μάιο του 1985 και αυτή του Πολυτεχνείου το Νοέμβριο του ίδιου χρόνου.

Η κατάληψη του Χημείου τον Μάιο του 1985 θα διαρκέσει από τις 9 έως τις 13 του μήνα και θα τελειώσει με μία συμβολική νίκη του αναρχικού χώρου, καθώς οι καταληψίες αποχώρησαν από το κτήριο χωρίς να συλληφθούν από την αστυνομία.⁷⁴⁶

Τα γεγονότα που κατέληξαν στην κατάληψη του πανεπιστημιακού ιδρύματος ξεκίνησαν στις 27 Σεπτεμβρίου 1984, όταν ο τότε γενικός διευθυντής της Αστυνομίας Αθηνών Μανώλης Μποσινάκης έθεσε σε λειτουργία την «Επιχείρηση Αρετή», στοχεύοντας στην εκκαθάριση των Εξαρχείων από τα «αντικοινωνικά» στοιχεία που σύχναζαν στην περιοχή και, όπως χαρακτηριστικά δήλωνε ο ίδιος, «καταταλαιπωρούσαν τους κατοίκους της περιοχής».⁷⁴⁷ «Πάνκηδες», μακρυμάλληδες, αναρχικοί, αλλά και ανυποψίαστοι πολίτες συνελήφθησαν για «εξακρίβωση στοιχείων» και οδηγήθηκαν στην Ασφάλεια, ενώ για πολλούς από αυτούς απαγγέλθηκαν κατηγορίες για αντίσταση και περιύβριση κατά της αρχής. Για μία εβδομάδα, οι επιδρομές της αστυνομίας στην πλατεία Εξαρχείων, οι εξακριβώσεις και οι συλλήψεις «αναρχικών»⁷⁴⁸ ήταν στην ημερήσια διάταξη, ενώ συνεχίστηκαν με μικρότερη ένταση μέχρι το τέλος του χρόνου.⁷⁴⁹

Μετά από μία ανάπαυλα που διήρκεσε μέχρι τις 26 Απριλίου του 1985, οι αστυνομικές δυνάμεις εξαπέλυσαν και δεύτερη επιχείρηση εκκαθάρισης κατά των θαμώνων της πλατείας Εξαρχείων. Διαμαρτυρόμενες απέναντι στο νέο κύμα κρατικής καταστολής, ομάδες αντιεξουσιαστών, με πρωτοβουλία της αναρχικής

⁷⁴⁶ «Η κατάληψη του Χημείου τον Μάιο του 1985», αναφέρει ο Χριστόφορος Βερναρδάκης, «αποτελεί ίσως το σημαντικότερο γεγονός στην ιστορία του μεταπολιτευτικού “αντιεξουσιαστικού χώρου”». http://www.vernardakis.gr/uplmed/106_ximio.pdf (τελευταία επίσκεψη: 15.6.2013)

⁷⁴⁷ *Τα Νέα*, φύλ. 11.956, 2.10.1985, σ. 6. Περισσότερα σχετικά με την «Επιχείρηση Αρετή» βλ. Λαγός Ευάγγελος, «Επιχείρηση Αρετή», *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80*, επιμέλεια: Βαμβακάς Βασίλης, Παναγιωτόπουλος Παναγής, Επίκεντρο, Αθήνα 2014, σ. 201-4.

⁷⁴⁸ Σύμφωνα με τον Μ. Μποσινάκη, «αναρχικοί» θεωρούνταν οι νέοι που είχαν άλλες ιδέες, ντύσιμο και κούρεμα από τα «καθώς πρέπει». (*Οι δέκα μέρες των Εξαρχείων ή το ΠΑΣΟΚ ενάντια στη νεολαία*, δίφυλλη προκήρυξη-φυλλάδιο *Ρήξης, χ.χ.*, ΑΣΚΙ-Συλλογή Σπύρου Κακουριώτη.)

⁷⁴⁹ Πιο αξιοσημείωτη ήταν η πολιορκία των γραφείων της αναρχικής εφημερίδας *Ρήξη* στις 5 Δεκεμβρίου 1984, όταν ο διοικητής των αστυνομικών δυνάμεων Μ. Γεωργακάκης, απευθυνόμενος προς αυτούς που είχαν αναζητήσει διαφυγή από το κτήριο τους διαμήνυσε: «Έτσι κι αλλιώς, είσαστε όλοι κρατούμενοι». Τελικά, συνελήφθησαν 170 άτομα, συμπεριλαμβανομένου και του εκδότη της Γιώργου Καραμπελιά, που βρίσκονταν στα γραφεία της εφημερίδας. Επισημαίνεται ότι την προηγούμενη ακριβώς μέρα, στις 4 Δεκεμβρίου, είχε πραγματοποιηθεί μεγάλη αντιφασιστική πορεία με εκτεταμένα επεισόδια έξω από το ξενοδοχείο Caravel, στο οποίο λάμβανε χώρα συνέδριο ευρωπαϊκών ακροδεξιών παρουσία του ιδρυτή και ευρωβουλευτή του γαλλικού Εθνικού Μετώπου Ζαν Μαρί Λεπέν. (*Θούριος*, ό.π., σ. 20 και «Για τη σύνδεση των αγώνων του χθες με το σήμερα, για τη σύνθεση τους πάνω σε μία απελευθερωτική προοπτική», Συνέλευση Αναρχικών για τη σύνδεση των αγώνων μέσα στην κοινωνία φυλακή, Μάιος 2013, μπροσούρα (βρίσκεται στην ιστοσελίδα: <http://sasta.espinblogs.net/keimena/> –τελευταία επίσκεψη: 23.6.2013).

εφημερίδας *Σπάστης*, επιδίωξαν στις 9 Μαΐου να οργανώσουν συγκέντρωση στα Εξάρχεια, η οποία όμως απαγορεύθηκε από την αστυνομία.⁷⁵⁰ «Εδώ δεν είναι Προπύλαια, ούτε Νομική. Δεν υπάρχει πανεπιστημιακό άσυλο. Σε περίπτωση που αντισταθείτε θα σας ισοπεδώσουμε»,⁷⁵¹ προειδοποίησε τους συγκεντρωμένους ο αστυνομικός διευθυντής Δημήτρης Χοχτούλας, δίνοντάς τους, άθελά του, ίσως την ιδέα της κατάληψης ενός πανεπιστημιακού χώρου που θα χρησίμευε ως καταφύγιο. Τότε, οι τριακόσιοι περίπου αναρχικοί στράφηκαν προς την οδό Χαριλάου Τρικούπη και ύστερα από συγκρούσεις με τα ΜΑΤ σαράντα περίπου από αυτούς κατέλαβαν το Χημείο. Ακολούθησαν τέσσερις μέρες συνεχών αντεγκλήσεων και διαπραγματεύσεων για την ειρηνική λήξη της πολιορκίας μεταξύ των καταληψιών και της αστυνομίας, με την τελευταία να έχει αποκλείσει στο μεταξύ το κτήριο του Χημείου. Ο τερματισμός της κατάληψης επήλθε τελικά στις 13 Μαΐου, με πανηγυρικό για τους αναρχικούς τρόπο, καθώς έπειτα από μεσολάβηση των δύο αριστερών ηγετών, του Λεωνίδα Κύρκου (ΚΚΕ εσωτ.) και του Μανώλη Γλέζου (ΕΔΑ), οι καταληψίες «ενώθηκαν» με πορεία 4-5.000 διαδηλωτών που πέρασε μπροστά από το Χημείο, αφού πρώτα με κυβερνητική εντολή είχαν απελευθερωθεί οι συλληφθέντες των επεισοδίων των προηγούμενων ημερών.⁷⁵²

Όπως υποστηρίζει ο Χρ. Βερναρδάκης, η υποχώρηση της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ απέναντι στους καταληψίες οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό στο εκλογικό κόστος που συνυπολόγισε ότι θα είχε σε περίπτωση κλιμάκωσης της έντασης εν όψει των βουλευτικών εκλογών της 2ας Ιουνίου του 1985. Η αρχική της εκτίμηση ότι θα εκκαθάριζε με συνοπτικές διαδικασίες τον αναρχικό χώρο από τα Εξάρχεια διαψεύστηκε, καθώς αποδείχθηκε ότι ο χώρος των αντιεξουσιαστών δεν αριθμούσε πλέον μόνο μερικές δεκάδες περιθωριακών, ενώ επιπλέον η κατασταλτική της πολιτική εξερέθιζε ένα ευρύτερο πολιτικό κομμάτι της κοινωνίας που ξεκινούσε από τον εξωκοινοβουλευτικό αριστερό χώρο και έφτανε μέχρι και τις «παρυφές του ΠΑΣΟΚ».⁷⁵³ Η μεσολάβηση των δύο σημαντικών προσωπικοτήτων της Αριστεράς (Λ. Κύρκου και Μ. Γλέζου) για τη λήξη της κατάληψης στο Χημείο συμβολοποιούσε αυτή ακριβώς την εναντίωση μερίδας της κοινωνίας στα κατασταλτικά μέτρα της

⁷⁵⁰ Καλαμαράς Παναγιώτης, *ό.π.*, σ. 34.

⁷⁵¹ *Θούριος*, *ό.π.*, σ. 21.

⁷⁵² Πληροφοριακά στοιχεία που αντλούνται από: *Ελευθεροτυπία*, 13.5.2007, «Ιός» της Κυριακής, «Εξάρχεια 1984-2007 Η ιστορία ενός “ψευδοκράτους”» (το κείμενο είναι προσβάσιμο και στην ιστοσελίδα: <http://www.iospress.gr/ios2007/ios20070513.htm>) και ιστοσελίδα: <http://eagainst.com/articles/eksarxeia/> (τελευταία επίσκεψη στις ιστοσελίδες: 1.7.2013).

⁷⁵³ http://www.vernardakis.gr/uplmed/106_ximio.pdf (τελευταία επίσκεψη: 1.7.2013).

κυβέρνησης και νομιμοποιούσε εμμέσως ακραίες-βίες πρακτικές των αναρχικών, όπως η κατάληψη, που γίνονταν όλο και περισσότερο αποδεκτές ή ανεκτές και από άλλα κοινωνικά-πολιτικά υποκείμενα. Είναι χαρακτηριστικό ότι στις 10 Μαΐου, δηλαδή μία μόλις μέρα μετά την κατάληψη του Χημείου, αριστεριστές –κυρίως από μέλη των Αριστερών Συσπειρώσεων Φοιτητών– σε συνεργασία με αναρχικούς κατέλαβαν το κτήριο της Νομικής ως ένδειξη συμπαράστασης στους καταληψίες του Χημείου.⁷⁵⁴

Δολοφονία Καλτεζά

Η διατήρηση του ΠΑΣΟΚ στη διακυβέρνηση της χώρας, όπως προέκυψε από τις εκλογικές κάλπες του Ιουνίου (1985), συνοδεύτηκε με την αναπροσαρμογή της οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής (Σταθεροποιητικό Πρόγραμμα 1985-7), ώστε να αντιμετωπισθεί πρωτίστως το μεγάλο έλλειμμα στο ισοζύγιο πληρωμών. Η υποτίμηση της δραχμής κατά 15%, η πλήρης αναθεώρηση της Αυτόματης Τιμαριθμικής Αναπροσαρμογής (ΑΤΑ), το «πάγωμα» των μισθών και η αύξηση των φόρων, συνοδευμένα με μεγάλες ανατιμήσεις στα εισαγόμενα προϊόντα και στα τιμολόγια των Οργανισμών Κοινωνικής Ωφέλειας (ΔΕΗ, ΟΤΕ, ΕΥΔΑΠ), έφεραν σε ευθεία σύγκρουση την κυβέρνηση με την κοινωνία (ειδικότερα με τα λαϊκά της στρώματα στα οποία απευθυνόταν το ΠΑΣΟΚ), καθώς και με τα εργατικά συνδικάτα, τα οποία από τις 21 Οκτωβρίου 1985 εξήγγειλαν συνεχείς απεργίες και συγκεντρώσεις στο κέντρο της Αθήνας και άλλων πόλεων. Αποκορύφωμα αυτού του απεργιακού κύματος ήταν η μεγαλύτερη πανελλαδική απεργία μετά τον εμφύλιο, που διοργανώθηκε στις 14 Νοεμβρίου από τη ΓΣΕΕ με τη συμμετοχή 47 εργατικών κέντρων και 39 ομοσπονδιών.⁷⁵⁵

Παρά το τεταμένο κλίμα στη βάση της κοινωνίας και τους φόβους των αρχών ότι η πορεία για το εορτασμό του Πολυτεχνείου –τρεις μόλις μέρες μετά την πανελλαδική απεργία της 14ης Νοεμβρίου– θα εξελισσόταν σε νέο συλλαλητήριο εναντίον των οικονομικών μέτρων, η πορεία ολοκληρώθηκε ομαλά χωρίς την ύπαρξη επεισοδίων.

⁷⁵⁴ *Θούριος*, ό.π., σ. 21.

⁷⁵⁵ Στοιχεία από: Καζάκος Πάνος, «Παροχές και λιτότητα: Η οικονομία στη δεκαετία του 1980», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους ΊΣΤ'*, ό.π., σ. 370· Ιορδάνογλου Χρυσάφης, «Η οικονομία 1974-2000», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 10ος, ό.π., σ. 85· Μπαρούτας Κώστας, ό.π., σ. 315· *Ελευθεροτυπία*, φύλ. 3.061, 8.10.1985, σ. 4-5 *Ελευθεροτυπία*, φύλ. 3.071, 19.10.1985, σ. 14· *Ελευθεροτυπία*, 3.073, 22.10.1985, σ. 20-21.

Το ίδιο βράδυ, όμως, η παρουσία αστυνομικής δύναμης στα Εξάρχεια θα προκαλέσει την οργή αναρχικών που βρίσκονταν στην περιοχή. Ορισμένοι νεαροί επιτίθενται σε κλούβα των ΜΑΤ, που ήταν σταθμευμένη στην οδό Στουρνάρη, πετώντας βόμβες μολότοφ και στη συνέχεια τρέπονται σε φυγή προς την Πλατεία Εξαρχείων. Ο αστυνομικός Αθανάσιος Μελίστας, βρισκόμενος σε κατάσταση πανικού, πυροβολεί πίσωπλατα τον 15χρονο μαθητή Μιχάλη Καλτεζά ρίχνοντάς τον νεκρό.

Η είδηση της δολοφονίας του μαθητή διαδόθηκε γρήγορα στο κέντρο της Αθήνας και σε μικρό χρονικό διάστημα στήθηκε μία αυτοσχέδια συγκέντρωση με πορεία από την πλατεία Εξαρχείων προς το Χημείο. «Μια ομάδα από τους διαδηλωτές μπήκε στο Χημείο με σκοπό να το καταλάβει», θυμάται ο Νίκος Μπελαβίλας, που ήταν τότε φοιτητής Αρχιτεκτονικής στο Πολυτεχνείο και συμμετείχε στην πορεία προς το Χημείο. Οι καταληψίες ζητούσαν την καταδίκη του αστυνομικού Μελίστα, την παραίτηση του υπουργού Δημόσιας Τάξης Αθανάσιου Τσούρα και τον αφοπλισμό της αστυνομίας, ενώ όσοι δεν μπήκαν στο Χημείο, γύρισαν πίσω και οργάνωσαν μία άτυπη συνάντηση μεταξύ φοιτητών του Πολυτεχνείου και στελεχών των αριστερών οργανώσεων της εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς. «Η ανεπίσημη απόφαση που πήραμε, καθώς δεν συνιστούσαμε καν κάποιο όργανο», αναφέρει ο Μπελαβίλας που ήταν μεταξύ των συγκεντρωθέντων στο Πολυτεχνείο, «ήταν να μην δράσουμε εν θερμώ και να διοργανώσουμε μια μεγάλη συγκέντρωση το επόμενο πρωί στο Πολυτεχνείο».⁷⁵⁶

Η κατάληψή του Χημείου, ανήμερα της δωδέκατης επετείου του εορτασμού του Πολυτεχνείου, θα διαρκέσει μόλις ένα βράδυ, εν αντιθέσει με την κατάληψη του προηγούμενου Μαΐου, καθώς με εντολή του πρύτανη του Πανεπιστημίου Αθηνών Μιχάλη Σταθόπουλου⁷⁵⁷ το επόμενο πρωινό, στις 18 Νοεμβρίου, γίνεται άρση του

⁷⁵⁶ *Έρευνα*, ό.π.

⁷⁵⁷ Όπως μαρτυρά ο Μ. Σταθόπουλος (πρύτανης του Πανεπιστημίου Αθηνών από το 1983 έως το 1991) στην τηλεοπτική εκπομπή *Η Μηχανή του Χρόνου*, η απόφασή του να άρει το πανεπιστημιακό άσυλο στην περίπτωση του Χημείου συνάντησε τη συναίνεση της πανεπιστημιακής κοινότητας και της κυβέρνησης. (Το απόσπασμα της εκπομπής, που περιέχει τη δήλωση του Μ. Σταθόπουλου, αναρτήθηκε στις 26.9.2011, με τίτλο «Μ. Καλτεζάς 5. Η άρση του ασύλου και τα επεισόδια που ακολούθησαν», στην ιστοσελίδα της εκπομπής: <http://www.mixanitouxronou.gr/> –τελευταία επίσκεψη: 3.7.2013). Ωστόσο, ο ισχυρισμός του Μ. Σταθόπουλου ότι ο εκπρόσωπος των φοιτητών, «ο οποίος ήταν μέλος της Πανσπουδαστικής δεν προσήλθε σκοπίμως στην επιτροπή για το άσυλο, καθώς διαφάνηκε ότι δεν ήθελε να έχει την ευθύνη της άρσης του ασύλου», δεν ευσταθεί, σύμφωνα με πηγές της εποχής αλλά και μεταγενέστερες. Συγκεκριμένα, όπως καταγράφει ο «Ιός» της *Ελευθεροτυπίας* (17.11.1991, βρίσκεται στην ιστοσελίδα: <http://www.iospress.gr/ios1991/ios19911117.htm> –τελευταία επίσκεψη: 3.7.2013), εκπρόσωπος της ΕΦΕΕ στην επιτροπή ήταν το μέλος της ΠΑΣΠ Γιάννης Τσαμουργκέλης, ο οποίος μαζί με τον πρύτανη Μιχ. Σταθόπουλο και τον (τότε) λέκτορα Δημήτρη Μαυράκη συμφώνησαν να δοθεί η άδεια για την αστυνομική επέμβαση στο Χημείο. Για περισσότερα

πανεπιστημιακού ασύλου⁷⁵⁸ –η πρώτη φορά μετά την εξέγερση του Πολυτεχνείου το 1973–⁷⁵⁹ και η αστυνομία εφορμά στο κτήριο της οδού Σόλωνος για να εκκενώσει το χώρο από τους εναπομείναντες καταληψίες. Την ίδια ώρα, ομάδες 1.500 αριστεριστών καταλαμβάνουν το Πολυτεχνείο, κατηγορώντας την κυβέρνηση για «αντιεολαιϊστικό ρατσισμό», και ζητούν τον αφοπλισμό της αστυνομίας και τη διάλυση των ΜΑΤ. Επίσης, ορισμένοι, όπως η Οργάνωση Σοσιαλιστική Επανάσταση (ΟΣΕ), ζητούν να ξεκινήσουν αποχές και καταλήψεις σε σχολές και σχολεία εναντίον των οικονομικών μέτρων της κυβέρνησης.⁷⁶⁰ Στα πρότυπα της εξέγερσης του Πολυτεχνείου το 1973 στήνεται ραδιοφωνικός σταθμός στην πτέρυγα της Αρχιτεκτονικής και «υπό τους ήχους των Pink Floyd και της Carmen του Bizet»⁷⁶¹ τις επόμενες ώρες θα ακολουθήσουν μεγάλης σφοδρότητας συγκρούσεις στην οδό Στουρνάρη και στους γύρω δρόμους του Πολυτεχνείου μεταξύ αστυνομικών και αναρχικών, αριστεριστών, αλλά και πολιτών, φοιτητών και μαθητών που δεν εντάσσονται αναγκαστικά στα μορφώματα της άκρας Αριστεράς και της αναρχίας.⁷⁶² Ο Γιώργος Πίττας, μέλος της Μαθητικής Πρωτοβουλίας –της μαθητικής ομάδας που προερχόταν από την ΟΣΕ– και μαθητής πρώτης λυκείου εκείνη την εποχή, ήταν παρών στην ταραχώδη εκείνη συγκέντρωση στο Πολυτεχνείο:

σχετικά με την υπόθεση βλ. και «Δελτίο Πληροφόρησης 17 Νοέμβρη 1985», Αντιεξουσιαστές-22.11.1985, Αρχείο ΑΣΚΙ-Συλλογή Σ. Κακουριώτη, φ. 3 «Αναρχικές ομάδες».

⁷⁵⁸ Το πανεπιστημιακό άσυλο προστατεύεται μέχρι το 1982 «εθιμικό δικαίω». Ο Κ. Λάππας καταγράφει ως πρώτη ιστορική αναφορά της παραβίασης του πανεπιστημιακού ασύλου την υπόθεση των Σκιαδικών, το 1859. (Λάππας Κώστας, *ό.π.*, σ. 509-510.) Ωστόσο, η παραβίαση του ασύλου στην περίπτωση του Χημείου στις 17.11.1985 αποκτούσε ιδιαίτερη σημειολογική σημασία, καθώς γινόταν με τη συγκατάθεση της κυβέρνησης ΠΑΣΟΚ, η οποία δύομισι χρόνια πριν, τον Ιούλιο του 1982, είχε κατοχυρώσει θεσμικά την προστασία του ασύλου με τη ψήφιση του Ν. 1268. Ειδικότερα, με την παράγραφο 5 του άρθρου 2 προβλεπόταν τα εξής: «Το Πανεπιστημιακό Άσυλο καλύπτει όλους τους χώρους των ΑΕΙ και συνίσταται στην απαγόρευση επέμβασης της δημόσιας δύναμης στους χώρους αυτούς χωρίς την πρόσκληση ή άδεια του αρμόδιου οργάνου του ΑΕΙ, όπως αναφέρεται στη συνέχεια». (Ν. 1268, *Για τη δομή και λειτουργία των Ανώτατων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων*, ΦΕΚ Α', αρ. φύλ. 87, παρ. 5, 16.7.1982.)

⁷⁵⁹ *Ελευθεροτυπία*, «Ιός» της Κυριακής, 17.11.1991 (ό.π.). Όπως προαναφέρθηκε, η προστασία του ασύλου, ιδιαίτερα από το 1973 έως το 1982, είχε καταστεί μία *de facto* πραγματικότητα. Ωστόσο, υπήρχαν περιπτώσεις που το πανεπιστημιακό άσυλο παραβιαζόταν, καθώς τα σώματα ασφαλείας λειτουργούσαν «εν θερμώ», και για τις οποίες οι πολιτικές αρχές αποποιούνταν των ευθυνών τους. Σύμφωνα με τον «Ιό» της *Ελευθεροτυπίας*, η πρώτη τέτοια «εν θερμώ» παραβίαση ασύλου θα γίνει στην Πάτρα στις 20 Μαρτίου 1978, όταν φοιτητές του υπό κατάληψη πανεπιστημίου που έκαναν πορεία προς τη Νομαρχία διαλύθηκαν βίαια από τα ΜΑΤ, τα οποία στη συνέχεια εισέβαλαν στο ακαδημαϊκό ίδρυμα. Παραβιάσεις ασύλου υπήρξαν και στο κτήριο της Νομικής Αθηνών το 1979, όταν στις 9 Αυγούστου και τις 25 Οκτωβρίου τα ΜΑΤ εισέβαλαν στο κτήριο για να καταδιώξουν διαδηλωτές. Και στις δύο περιπτώσεις ο υπουργός Δημόσιας Τάξης Αναστάσιος Μπάλλκος αρνήθηκε ότι διέταξε την παραβίαση του ασύλου.

⁷⁶⁰ *Ενώτια στην κυβέρνηση των δολοφόνων-Αποχές και καταλήψεις στα σχολεία και τις σχολές-Να αφοπλιστεί η αστυνομία-Να διαλυθούν τα ΜΑΤ*, 18.11.1985, προκήρυξη της ΟΣΕ που βρίσκεται στα ΑΣΚΙ-Συλλογή Ελένης Παμπούκη.

⁷⁶¹ *Έρευνα*, ό.π. (μαρτυρία Νίκου Μπελαβίλα).

⁷⁶² «Δελτίο Πληροφόρησης 17 Νοέμβρη 1985», ό.π.

Όταν έγινε η δολοφονία του Καλτεζά, την επόμενη μέρα μαζευτήκαμε στο σχολείο και φτιάξαμε κάτι αφισάκια στο χέρι, που έγραφαν: «Κρεμάλα στα γουρούνια τους μπάτσους», «Όλοι κάτω στο Πολυτεχνείο». Επιχειρήσαμε να συγκαλέσουμε συνέλευση στο σχολείο για να αποφασίσουμε τι θα κάνουμε: αποχή, κατάληψη κ.λπ. Μαζέψαμε τελικά καμιά 50ριά ανθρώπους, από τους οποίους οι 10 κατέβηκαν το βράδυ στο Πολυτεχνείο. Πήγαμε με τον αέρα ότι θα κατεβάσουμε όλο το σχολείο, αλλά δεν τα καταφέραμε. Όχι τόσο γιατί μας κόντραρε, για παράδειγμα, η ΚΝΕ, όσο γιατί κυριαρχούσε ακόμα η ιδέα στην κοινωνία «και τι ήθελε [ο Καλτεζάς] στα Εξάρχεια 11 το βράδυ;». Δεν ήταν εύκολο να κινητοποιήσεις ένα μεγάλο κομμάτι μαθητών.⁷⁶³

Η κατάληψη του Πολυτεχνείου θα λήξει –και αυτή– μέσα σε 24 ώρες, έπειτα και από το «ξήλωμα» σύσσωμης της αστυνομικής ηγεσίας και τις παραιτήσεις (που τελικά δεν έγιναν αποδεκτές από την κυβέρνηση) των υπουργών Τσούρα και Κουτσόγιωργα, ωστόσο οι παρενέργειές της πρέπει να ειπωθούν όχι μόνο μέσα από το στενό πρίσμα «ΜΑΤ-αναρχικοί» ή «ζημιές-κέρδη» για τα δύο αντίπαλα στρατόπεδα, αλλά σε ένα ευρύτερο επίπεδο κοινωνικοποίησης-πολιτικοποίησης μίας ολόκληρης γενιάς που αρχίζει να ενηλικιώνεται.

Η έντονη παρουσία κόσμου, ανεξαρτήτως πολιτικής-κομματικής ταυτότητας, έξω από τις καταλήψεις του Χημείου τον Μάιο του 1985 και του Πολυτεχνείου στις 18 Νοεμβρίου του ίδιου χρόνου, φανερώνει, και επιπλέον τρέφει, μία σταδιακή ριζοσπαστικοποίηση ενός μεγάλου μέρους της νεολαίας, το οποίο απογοητευμένο από την ανεπιτυχή «αλλαγή» που επαγγέλθηκε και εφάρμοσε το ΠΑΣΟΚ την τετραετία 1981-1985, προσεγγίζει –χωρίς αναγκαστικά να προσαρτάται σε αυτούς– τους «επαγγελματίες» επαναστάτες του «χώρου».⁷⁶⁴ Η συγκρουσιακή αντι-κρατική διάθεση σημαντικού μέρους της νεολαίας, το οποίο δεν ταυτίζεται με κάποιο συγκεκριμένο πολιτικό χώρο («ανώνυμο» το χαρακτηρίζει ο Π. Καλαμαράς), οδηγεί και στην υιοθέτηση πρακτικών (καταλήψεις, οδοφράγματα), που χρησιμοποιούσαν μέχρι τότε εξτρεμιστικές ομάδες και πλέον γίνονται «πεδίο έκφρασης και εξέγερσης πολλών καταπιεσμένων ανθρώπων απέναντι στην εξουσιαστική κοινωνία».⁷⁶⁵

⁷⁶³ Συνέντευξη με Γιώργο Πίττα, 25.10.2014. Αναλυτικότερα για την κινητοποίηση των μαθητών-μελών της Μαθητικής Πρωτοβουλίας και των ενεργειών τους στα κατά τόπους σχολεία της Αθήνας και του Πειραιά βλ. *Η Μαμή*, τχ. 9, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1985, σ. 49-50.

⁷⁶⁴ Καλαμαράς Π., *ό.π.*, σ. 44. Ο Π. Καλαμαράς (*ό.π.*, σ. 54) εννοιολογεί το «χώρο» ως «μίγμα τάσεων που εμφανίζεται σήμερα [το κείμενο έχει γραφτεί μεταξύ 22-29 Νοεμβρίου 1985] να περιλαμβάνει από εκσυγχρονισμένους μαοϊκούς, αριστεριστές δυτικοευρωπαϊκού τύπου, αυτόνομους, αντιεξουσιαστές και αναρχικούς (κυρίως παλιού μπακουρικού τύπου αλλά και φιλοσοφιστουασιονίστε) και σαν σημείο εκκίνησης έχει την αντιπαλότητα στο κράτος και τα αφεντικά γενικά και ειδικά την προσπάθεια επιβίωσης κάποιων απόψεων στον έναν ή τον άλλο βαθμό αντίθετων με αυτό που λέμε κυρίαρχη ιδεολογία μέσα σε μία ελληνική κοινωνία που αλλάζει με ταχείς ρυθμούς». Περισσότερα για το «χώρο» βλ. σ. 94 της διατριβής. Η έννοια του «χώρου» προσδιορίζεται σε δύο ξεχωριστά σημεία της διατριβής ώστε να αναδειχθεί η δυναμική της ανάμεσα σε δυο διαφορετικές χρονικές στιγμές.

⁷⁶⁵ Στο ίδιο.

Επιπλέον, η νομοθετική ρύθμιση για την προστασία του πανεπιστημιακού ασύλου, όπως προέβλεπε ο Ν. 1268/1982 (άρθρο 2), θα συντελέσει αποφασιστικά στην ανάδειξη της κατάληψης των ακαδημαϊκών ιδρυμάτων ως του αποτελεσματικότερου τρόπου διαμαρτυρίας των φοιτητών.

Εν κατακλείδι, οι ολοένα και συχνότερες καταλήψεις, είτε στέγης είτε πανεπιστημιακών ιδρυμάτων, στο μητροπολιτικό κέντρο της πρωτεύουσας κατά τη δεκαετία του 1980 θα νοηματοδοτήσουν θετικά στη συνείδηση των πιο δυναμικών τμημάτων της κοινωνίας (φοιτητές, μαθητές) τον όρο «κατάληψη», μετριάζοντας την άμεση σύνδεσή του με τις αναρχικές ιδέες και πράξεις. Η αυτοδιάθεση και ο έντονα επαναστατικός χαρακτήρας της κατάληψης σαγηνεύει σταδιακά νέους που δεν ασπάζονται την ιδεολογία του αναρχισμού, αλλά διαβλέπουν την αποτελεσματικότητά της ως μεθόδου δράσης για τη διεκδίκηση των θεσμικών αιτημάτων τους.

Τα πανεπιστήμια και τα σχολεία, όπως θα δούμε στη συνέχεια, μπορεί να φαντάζονται σαν εγκαταλειμμένα κτήρια της οδού Βαλτετσίου και της «Βίλας Στέλλα», τα οποία οι καταληψίες φοιτητές και μαθητές επιδιώκουν να τα αναμορφώσουν μέσω της πίεσης για αλλαγή των θεσμικών δομών. Αντιθέτως όμως από τους αναρχικούς, οι εξεγερμένοι των πανεπιστημίων και των σχολείων δεν έχουν διάθεση να αποκοπούν από τον κοινωνικό ιστό, αλλά χρησιμοποιούν πρακτικές απομόνωσης με σκοπό να προκαλέσουν την κρατική αντίδραση.

Οι πρώτες καταλήψεις στα σχολεία

Η πρώτη κατάληψη σχολείου στην Ελλάδα μετά τη Μεταπολίτευση δεν μπορεί να προσδιοριστεί με ακρίβεια, καθώς το φαινόμενο στην αρχή δεν παρουσίαζε μαζικότητα και η διάρκεια των όποιων καταλήψεων ήταν βραχύβια.

Τον Μάρτιο του 1982 στο *Πληροφοριακό Δελτίο της ΟΛΜΕ* σημειώνει ότι «οι καταλήψεις, οι βανδαλισμοί και γενικά η αδικαιολόγητη αναταραχή στους σχολικούς χώρους αποτελούν ένα φαινόμενο που σίγουρα συμβάλει στην απομαζικοποίηση, στην αποδυνάμωση και στον αποπροσανατολισμό του μαθητικού κινήματος», χωρίς ωστόσο να μαθαίνουμε περισσότερα στοιχεία για το πού και για ποιους λόγους γίνονται αυτές οι καταλήψεις.⁷⁶⁶ Όπως προκύπτει από την έρευνα των διαθέσιμων πηγών, η πρώτη σχετικά μεγάλη σε διάρκεια κατάληψη έλαβε χώρα μεταξύ 3-10 Ιανουαρίου του 1983, όταν οι μαθητές του 1ου Κέντρου Επαγγελματικής και Τεχνι-

⁷⁶⁶ *Μηνιαίο Πληροφοριακό Δελτίο ΟΛΜΕ*, τχ. 546 (έτος 33ο), Μάρτιος 1982, σ. 5

κής Εκπαίδευσης (ΚΕΤΕ) Ζωγράφου κατέλαβαν το σχολείο τους κατά τη διάρκεια της διακοπής των μαθημάτων για τις εορτές των Χριστουγέννων.

Το γεγονός καταγράφηκε από το μαθητικό περιοδικό *Κόντρα*, που στο πρώτο τεύχος έκδοσής του δημοσίευσε ανακοίνωση της «Συσπείρωσης Μαθητών 1ου ΚΕΤΕ Ζωγράφου». Στην πρώτη κιόλας σειρά της ανακοίνωσης, οι μαθητές τόνιζαν τον καινοφανή χαρακτήρα της πράξης τους: «Η κατάληψη του πρώτου ΚΕΤΕ Ζωγράφου, η πρώτη κατάληψη σχολείου στην Ελλάδα, μετά από απόφαση της γενικής συνέλευσης της κατάληψης βρίσκεται σε αναστολή». Στην ανακοίνωση διατυπώνονταν τα αιτήματα των μαθητών: α) να μην μετρήσουν οι βαθμοί των προπαρασκευαστικών μαθημάτων στις δέσμες για το βαθμό του απολυτηρίου, β) οι μαθητές της δέσμης να εισάγονται στα ΚΑΤΕΕ με το σύστημα που είχε κοινοποιηθεί στην αρχή της χρονιάς και γ) να καθοριστεί με ακρίβεια η εξεταστέα ύλη στα μαθήματα που θα αρχίσουν από 10 Ιανουαρίου του τρέχοντος έτους.

Οι μαθητές στηλίτευαν στην ανακοίνωσή τους την «αμφίθυμη» στάση των καθηγητών και των γονέων απέναντί τους, που ενώ στην αρχή τους υποστήριζαν στη συνέχεια στράφηκαν εναντίον τους. Επίσης, κατονόμαζαν ως «εσωτερικούς εχθρούς» της κατάληψης, την ΚΝΕ και τη ΜΑΚΙ, που για διαφορετικούς λόγους η κάθε μία επιχειρούσαν να υπονομεύσουν την κατάληψή τους. Τέλος, ενημέρωναν για την προσωρινή αναστολή της κατάληψης και του αγώνα τους –«για να τον οργανώσουμε καλύτερα»– και έδιναν διορία στο υπουργείο Παιδείας μέχρι τις 15 Ιανουαρίου να απαντήσει σε όλα τα αιτήματά τους.⁷⁶⁷

Το επόμενο χρονικό διάστημα (1983-1985) η κατάληψη θα αρχίσει δειλά-δειλά να κάνει την εμφάνισή της στο ρεπερτόριο δράσης των μαθητών απέναντι στα εσωτερικά ή θεσμικά ζητήματα που τους απασχολούσαν, παρά το γεγονός ότι παρέμενε ανοίκεια μορφή μαθητικής διαμαρτυρίας για τους περισσότερους αρμόδιους φορείς, δηλαδή το υπουργείο Παιδείας, τους γονείς, τους καθηγητές, ακόμα και τις κομματικές νεολαίες.⁷⁶⁸

⁷⁶⁷ *Κόντρα*, τχ. 1, Ιανουάριος 1983, σ. 9.

⁷⁶⁸ «Διαφωνούν οι νεολαίες για τις καταλήψεις» είναι ο τίτλος δημοσιεύματος της εφημερίδας *Τα Νέα* (*Τα Νέα* της Κυριακής, 24.2.1985, χ.σ.), στο οποίο φιλοξενούνται οι απόψεις των εκπροσώπων της νεολαίας του ΠΑΣΟΚ, της ΚΝΕ, του Ρήγα Φεραίου και της ΟΝΝΕΔ, για τις πολλές, συγκριτικά με άλλες χρονιές, μαθητικές κινητοποιήσεις κατά τον Δεκέμβριο του 1984 και τους πρώτους δύο μήνες του 1985. Ιδιαίτερη αναφορά –όχι από όλους τους εκπροσώπους– γίνεται στις καταλήψεις που παρατηρήθηκαν σε ορισμένα σχολεία. Συγκεκριμένα, ο Γιάννης Νικολάου, αναπληρωτής γραμματέας του ΠΑΣΟΚ, ανέφερε: «Τον τελευταίο καιρό έκαναν την εμφάνισή τους στα σχολεία διάφορες κινητοποιήσεις [εννοεί τις καταλήψεις] που στη δημιουργία και στην εξέλιξή τους υπηρετούν μία συγκεκριμένη πολιτική, γίνονται με πλατφόρμα καρμπόν και έχουν σαν βασικό τους χαρακτηριστικό την

Η έκπληξη (και η ειρωνεία) της ελληνικής κοινωνίας απέναντι στους καταληψίες-μαθητές εκφραζόταν εύγλωττα στη λεζάντα φωτογραφίας της εφημερίδας *Μακεδονία*, στις 16 Φεβρουαρίου 1985, που απεικονίζει μαθητές του 3ου ΚΕΤΕ Γκράβας πίσω από τα κάγκελα του κατειλημμένου σχολείου τους: «Κατάληψη σχολείου (!!!) στην Αθήνα. Αφού δεν τους “πήγαν εκδρομή”. Τα αιτήματα όμως είναι πιο σοβαρά, όπως φαίνεται στη φωτογραφία [τα αιτήματα αναγράφονται σε πανό που κρατούν οι μαθητές]. Τέτοια περιστατικά δεν προβλέπονται από τον κανονισμό των μαθητικών κοινοτήτων!!!». ⁷⁶⁹

Όπως πληροφορούμαστε από το θεωρητικοπολιτικό περιοδικό της Αριστεράς *Σχολιαστής*, οι μαθητές του 3ου ΚΕΤΕ Γκράβας είχαν καταλάβει από τις 6 μέχρι τις 22 Φεβρουαρίου το σχολείο τους (στο τελευταίο διάστημα συμμετείχαν και οι μαθητές του 1ου ΚΕΤΕ), ⁷⁷⁰ ζητώντας την αύξηση των δαπανών για την παιδεία, την αναστολή του υπό ψήφιση Νόμου 1566/1985 και την αύξηση του ορίου απουσιών. Μάλιστα, οι καταληψίες μαθητές εξηγούσαν σε προκήρυξή τους τον λόγο που τους ώθησε στην κατάληψη του σχολείου τους: «Βλέποντας ότι τα αιτήματά μας παρέμεναν άλυτα και οι προηγούμενες ενέργειές μας (πορείες-αποχές) δεν έφεραν τα επιθυμητά αποτελέσματα, καταλήξαμε σ’ αυτόν τον δυναμικό τρόπο διεκδίκησης των στόχων μας». ⁷⁷¹

«Τα αιτήματα μπορεί να μην είναι παράλογα, όμως η μορφή πάλης που ακολούθηθηκε ήταν κατακριτέα», εξέφραζε από τη μεριά του ο μαθητής τρίτης λυκείου του 3ου ΚΕΤΕ Γκράβας Δημήτρης Πολίτης με δηλώσεις του στο *Έθνος*, καταγγέλλοντας ακόμα ότι η απόφαση για κατάληψη δεν πάρθηκε μετά από ψηφοφορία. ⁷⁷² Θέση εναντίον της κατάληψης στο σχολείο της Γκράβας έλαβε επισήμως και το ΚΚΕ, υποστηρίζοντας ότι «τα γεγονότα οφείλονται σε γνωστές ομάδες αναρχοαυτόνομων, οι οποίοι συνεπικουρούμενοι από τη Δεξιά καλύπτουν την προσπάθειά τους να

έλλειψη μαζικής συμμετοχής των μαθητών. [...] Και είναι προφανές πως η οργάνωσή μας προστατεύοντας τις διαδικασίες, τη συγκρότηση και τη φυσιογνωμία του κινήματος των μαθητών, είναι σαφώς αντίθετη με τη μεθοδευμένη προσπάθεια αποπροσανατολισμού του χώρου από τα υπαρκτά σήμερα προβλήματα του». Περισσότερο σαφής ο Κώστας Μαρκόπουλος, υπεύθυνος μαθητικού της ΟΝΝΕΔ, επισήμανε: «Συνεπείς προς τις θέσεις μας απορρίπτουμε τις καταλήψεις των σχολείων σαν μέσο άσκησης πιέσεων και διεκδίκησης λύσεων». Εν αντιθέσει με τους ομολόγους τους σε ΠΑΣΟΚ και ΟΝΝΕΔ, ο Σήφης Καυκαλάς, μέλος του ΚΣ της ΚΝΕ, και ο Θάνος Χατζόπουλος, μέλος του ΚΣ του Ρήγα Φεραίου, απέφυγαν να τοποθετηθούν για την κατάληψη ως μορφή διαμαρτυρίας και αναλώθηκαν στην ερμηνεία των λόγων των μαθητικών κινητοποιήσεων.

⁷⁶⁹ *Μακεδονία*, 16.2.1985, χ.σ.

⁷⁷⁰ *Μαθητική Πορεία*, τχ. 35, Ιανουάριος-Φεβρουάριος-Μάρτιος 1985, σ. 6-7.

⁷⁷¹ *Σχολιαστής*, τχ. 24, Μάρτιος 1985, σ. 19-20.

⁷⁷² «Οι προϊστάμενοι της συνέλευσης μας είπαν πως όποιος διαφωνεί με την κατάληψη να απόσπαστεί από τον κύριο όγκο των συγκεντρωμένων και να σταθεί πιο πίσω. Κανένας δεν θέλησε να εκφράσει διαφωνία, ίσως επειδή θα κακοχαρακτηριζόταν από την παρέα» (*Έθνος*, 7.2.1985, χ.σ.).

αποπροσανατολίσουν το μαθητικό κίνημα από τα βασικά προβλήματα της τεχνικής εκπαίδευσης».⁷⁷³ Επίσης, ο σύλλογος γονέων και κηδεμόνων ζητούσε από τους μαθητές να επιστρέψουν στα θρανία τους, ενώ σύμφωνα με τα όσα μεταφέρει ο *Σχολιαστής*,⁷⁷⁴ ορισμένοι γονείς σε συνεργασία με το υπουργείο Παιδείας αποσπούσαν από τους μαθητές εκβιαστικά υπεύθυνες δηλώσεις του Ν. 105 («συγχωροχάρτια»),⁷⁷⁵ μέσω των οποίων οι τελευταίοι δήλωναν ότι δεν μετείχαν στις καταλήψεις. Οι υπεύθυνες δηλώσεις είχαν αφενός στόχο να ανατραπεί η απόφαση της γενικής συνέλευσης του σχολείου για κατάληψη και αφετέρου να μην διακινδυνέψουν να χρεωθούν απουσίες όσα παιδιά δεν συμμετείχαν στις καταλήψεις.

Ειδικά για το σκέλος των απουσιών, πρέπει να σημειωθεί ότι με βάση τη μέχρι τότε νομοθεσία δεν προβλεπόταν τίποτα για τις απουσίες που οφείλονταν σε καταλήψεις, δείγμα του πόσο λίγο ενδεχόμενη θεωρούνταν η κατάληψη ως μορφή αγώνα στα σχολεία. Αντιθέτως, υπήρχε νομοθετική πρόβλεψη για την αποχή, καθώς σύμφωνα με το άρθρο 3 του ΠΔ. 485/1983 οριζόταν ότι σε καμία περίπτωση δεν θεωρούνταν δικαιολογημένες οι απουσίες των μαθητών που οφείλονταν σε «ομαδική, κατά την κρίση του προϊστάμενου της Διεύθυνσης ή του Γραφείου μέσης εκπαίδευσης, απομάκρυνση των μαθητών από το σχολείο». Αυτός ήταν και ένας βασικός λόγος που οι μαθητές προσέφυγαν στη μέθοδο της κατάληψης έναντι της αποχής που ήταν η συνήθης –και μάλλον ατελέσφορη– πράξη διαμαρτυρίας μέχρι τότε.⁷⁷⁶ Ο Παύλος Αντωνόπουλος, καθηγητής Βιολογίας το 1985 και μετέπειτα

⁷⁷³ Ο Γιάννης Κολοβός, στη διατριβή του *Νεανικές υποκοουλτούρες και συγκρότηση κοινωνικής ταυτότητας: Η περίπτωση των πανκ στην Αθήνα, 1979-2013* (Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, 2013, σ. 175-176), παραθέτει μαρτυρία πληροφορητή του –μαθητή του 3ου ΚΕΤΕ Γκράβας εκείνη την περίοδο–, από την οποία προκύπτει ότι μια παρέα «πάνκδων» του σχολείου είχε επικρατήσει στις μαθητικές εκλογές και είχαν καταργήσει το 15μελές που μέχρι τότε αποτελούνταν στην πλειοψηφία του από μαθητές της ΚΝΕ. Οι αποφάσεις στο σχολείο πλέον λαμβάνονταν από ολόκληρο το μαθητικό πληθυσμό με αμεσοδημοκρατικό τρόπο «δια της ανατάσεως της χειρός».

⁷⁷⁴ *Σχολιαστής*, ό.π., σ. 21.

⁷⁷⁵ Η τακτική με τα περίφημα «συγχωροχάρτια» θα επαναληφθεί και τα επόμενα χρόνια. (Για περισσότερα αναφορικά με τα «συγχωροχάρτια» βλ. σε άλλα σημεία της διατριβής: σ. 255-6 και 374.)

⁷⁷⁶ Το υπουργείο Παιδείας με την Ε3/274/9-5-1985 εγκύκλιο για την Τεχνική Εκπαίδευση επιχειρούσε να εξομοιώσει τις καταλήψεις με τις αποχές τονίζοντας ότι οι μαθητές που πραγματοποιούν κατάληψη εκδηλώνουν εμπράκτως τη βούλησή τους για αποχή από τα μαθήματα. Επομένως, για τους μαθητές αυτούς οι απουσίες των ημερών της κατάληψης –που έχει αναμφισβήτητα χαρακτηριστικά ομαδικής ηθελμημένης απομάκρυνσης από τα μαθήματα– πρέπει να θεωρηθούν αδικαιολόγητες και να υπολογισθούν στο σύνολο των όμοιων απουσιών του αντίστοιχου διδακτικού έτους. Αντιθέτως, οι απουσίες δεν πρέπει να υπολογισθούν ούτε ως δικαιολογημένες και να καταλογισθούν στους μαθητές που με οποιοδήποτε τρόπο εκδήλωσαν την εμμονή τους στις μαθητικές υποχρεώσεις. Για τη συνδρομή των όρων αυτών αρμόδιος να αποφανθεί ήταν ο σύλλογος των καθηγητών.

συνδικαλιστής στο χώρο των εκπαιδευτικών,⁷⁷⁷ αναφέρει σχετικά:

Μέχρι το 1985 που ήμουνα κι εγώ στο σχολείο κι έβλεπα τα πράγματα, τα παιδιά πήγαιναν με αποχές. Δηλαδή, κινητοποιούνταν και κάνανε αποχή από τα μαθήματα, με αποτέλεσμα να παίρνουν απουσίες. Με μία, δύο, τρεις αποχές κινδύνευαν να μείνουν από απουσίες. Βρήκαν λοιπόν ένα τρόπο πιο αποτελεσματικό παρέμβασης, την κατάληψη, γιατί εκεί δεν ήταν εύκολο να παίρνουν απουσίες: Ποιος θα χαρακτηριζόταν απών αφού δεν λειτουργούσε το σχολείο; Ενώ αν υπάρχει αποχή έστω και δύο παιδιά να μούνε στο σχολείο, ο καθηγητής θα πάρει απουσίες. Ήταν ένα εκ των πραγμάτων μέτρο των μαθητών για να μπορέσουν να αποφύγουν τα κατασταλτικά μέτρα που παίρνανε οι σύλλογοι καθηγητών, όχι βέβαια από μόνοι τους αλλά με την παραίνεση και την εντολή των διοικήσεων, ώστε να αντιμετωπίσουν άλλα προβλήματα. Τότε καθιερώθηκαν και οι καταλήψεις: από το 1986, 1987, 1988 –με τις καταλήψεις των πολυκλαδικών. Συγκεκριμένα, το 1987-1988 ήμουν στο Πολυκλαδικό του Αιγάλεω, λίγο πριν εκλεγώ στην ΟΛΜΕ, και είχα πάει στην κατάληψη, όπου έκανα μία μεγάλη συζήτηση με τους μαθητές και μου προέβησαν αυτό το επιχείρημα: ότι εδώ, δηλαδή, μπαίνει μέσα ο διευθυντής όταν έχουμε αποχή και παίρνει απουσίες.⁷⁷⁸

Πολυκλαδικά 1986: η «εποχή των καταλήψεων» ξεκινά

Χρονιά ορόσημο για τις καταλήψεις των σχολείων αποτέλεσε το 1986. «Καλά-καλά δεν άρχισε το σχολικό έτος [1986-7] και δεν περνά ημέρα που να μην έχομε σ' ένα σχολείο μια κατάληψη, να μην εμφανιστεί στο δρόμο μια πορεία, να μην υπάρχει μια αποχή από τα μαθήματα. Προχτές εμφανίσθηκε και μια νέα φάση της... αντίστασης: μαθητές ξενύχτισαν σε κάποιο σχολείο κάνοντας... βάρδιες για να μην πάει η αστυνομία και τους “εκδιώξει”...», σημείωνε η εφημερίδα *Αυριανή* στο φύλλο της στις 11 Δεκεμβρίου 1986 και καλούσε τον υπουργό Παιδείας Αντώνη Τρίτση να «σφίξει τα γκέμια» των μαθητών.⁷⁷⁹

Την προηγούμενη μέρα, στις 10 Δεκεμβρίου, μαθητές Επαγγελματικών Πολυκλαδικών Λυκείων της Αθήνας (ΕΠΛ), του Πειραιά και αρκετών ακόμα περιοχών της χώρας είχαν ξεκινήσει καταλήψεις των σχολείων τους, ζητώντας να έχουν το ίδιο δικαίωμα πρόσβασης στα ΤΕΙ με αυτούς των ΤΕΛ, τη δημιουργία τέταρτου έτους ειδίκευσης, τη βελτίωση της υλικοτεχνικής υποδομής των σχολικών κτηρίων κ.ά. Καταλήψεις, έστω και περιορισμένες, έγιναν και σε γενικά λύκεια της Αττικής κατά τη διάρκεια εκείνων των ημερών, με κεντρικά αιτήματα τη μη μείωση του αριθμού

⁷⁷⁷ Συνέντευξη με Παύλο Αντωνόπουλο, 30.8.2013. Ο Παύλος Αντωνόπουλος διορίστηκε το 1984 ως καθηγητής Βιολογίας και δίδαξε μέχρι το 1985. Από το 1984, κιόλας, προσχώρησε στην ΕΛΜΕ Β', Γ' Δυτικής Αττικής. Το 1985 εκλέχθηκε μέλος του ΔΣ της ΕΛΜΕ και το 1986 πρόεδρος με το ψηφοδέλτιο της Δημοσίουπαλληλικής Ενότητας Εκπαιδευτικών (ΔΕΕ) –παράταξη του ΚΚΕ στους εκπαιδευτικούς. Το 1987 μεταπήδησε στο δευτεροβάθμιο συνδικαλιστικό όργανο των εκπαιδευτικών –την ΟΛΜΕ–, όπου παρέμεινε για δύο θητείες, μέχρι το 1991. Επανεξελέγη στο ΔΣ της ΟΛΜΕ με το ψηφοδέλτιο των «Αγωνιστικών Παρεμβάσεων Συσπειρώσεων Κινήσεων Εκπαιδευτικών» (ΑΝΤΑΡΣΥΑ) το 2011.

⁷⁷⁸ Στο ίδιο.

⁷⁷⁹ *Αυριανή*, φύλ. 2.034, 11.12.1986, σ. 3.

των εισακτέων στα ΑΕΙ και την αύξηση των δαπανών για την παιδεία. Οι καταλήψεις των ΕΠΛ κράτησαν έως τις 22 Δεκεμβρίου, την ίδια ημέρα που η *Αυριανή*, πάλι σε άρθρο που υπέγραφε ο διευθυντής σύνταξής της Ντίνος Κουτσούμης,⁷⁸⁰ αναφερόταν στο θέμα των καταλήψεων, απαιτώντας αυτή τη φορά από τους γονείς να «μαζέψουν τα παιδιά τους και να τους εξηγήσουν ότι δεν είναι δική τους δουλειά η υποστήριξη των αιτημάτων για την παιδεία».⁷⁸¹

Παρά την επιθετική στάση της *Αυριανής* απέναντι στις καταλήψεις,⁷⁸² η οποία αιτιολογούνταν εν μέρει και από τους στενούς φιλικούς δεσμούς της με την κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ, λιγιστές ήταν οι υπόλοιπες περιπτώσεις που κάποια άλλη εφημερίδα –ανεξαρτήτως ιδεολογικής προτίμησης– εξέταζε το θέμα κατάληψης των σχολείων από τη σκοπιά της μεθόδου δράσης· απόρροια του γεγονότος ότι οι καταλήψεις δεν προκαλούσαν πλέον τον αποτροπιασμό της ελληνικής κοινωνίας, αλλά και γιατί υπήρξε υποτίμηση της δυναμικότητας ενός φαινομένου κατ' αρχήν ανατρεπτικού και παραβατικού για τη σχολική λειτουργία και τη μαθησιακή διαδικασία.

Μια τέτοια εξαίρεση συναντάμε στο κύριο άρθρο της *Ελευθεροτυπίας* στις 19 Δεκεμβρίου, όπου εκφράζεται μια ιδιαίτερος επιφυλακτική στάση απέναντι στις καταλήψεις των μαθητών, χωρίς ωστόσο να παραβλέπεται το δίκαιο του αγώνα τους: «Τα αιτήματα των μαθητών και σπουδαστών [...] είναι ασφαλώς απολύτως δικαιολογημένα [...]. Χρειάζεται όμως μεγάλη προσοχή ως προς τις μορφές αγώνα που επιλέγονται. Και αναφερόμαστε στο φαινόμενο των αλληπάλληλων καταλήψεων σχολείων [...]. Κάθε μέρα που χάνεται αποβαίνει σε βάρος των ίδιων των μαθητών [...]. Θέλουμε επίσης να επισημάνουμε την ανάγκη σεβασμού κάποιων κανόνων δημοκρατικής λειτουργίας, σε ό,τι αφορά τη διαδικασία λήψης των περί καταλήψεων αποφάσεων και την εφαρμογή τους. Διότι βεβαίως δεν είναι δημοκρατικό να παρα-

⁷⁸⁰ Σύμφωνα με τον Άρη Παπάνθιμο (*Αυριανισμός*, εκδ. Θεμέλιο 1989, σ. 57), ο Ντίνος Κουτσούμης ήταν «γνωστός για τον ακροδεξιό φανατισμό του από την εποχή της ΕΡΕ, όταν τα έδινε όλα στη μάχη ενάντια στην Αριστερά και τον Γεώργιο και τον Ανδρέα Παπανδρέου». «Ιδιαίτερα, όμως, διακρίθηκε στην περίοδο της χούντας, την οποία υπηρέτησε ως έμμισθος χαφιές», συμπληρώνει ο Παπάνθιμος. Προς επίρρωση των ισχυρισμών του, ο συγγραφέας επικαλείται δημοσιεύματα της εφημερίδας *Ελευθεροτυπία* τους μήνες Αύγουστο και Σεπτέμβριο του 1980, καθώς και μήνυση του τότε προέδρου του Δικηγορικού Συλλόγου Αθηνών, Ευάγγελου Γιαννόπουλου, την ίδια χρονιά, που καταφέρονταν με τεκμηριωμένα στοιχεία ενάντια στον Ν. Κουτσούμη.

⁷⁸¹ *Αυριανή*, φύλ. 2.043, 22.12.1986, σ. 3.

⁷⁸² Οι Αλέξης Ζαούσης και Κωνσταντίνος Στράτος (*Οι εφημερίδες 1974-1992*, ό.π., σ. 54) σημειώνουν ότι κατά τη δεύτερη τετραετία διακυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ (1985-1989) η εφημερίδα *Αυριανή* καθιερώθηκε στα μάτια των αναγνωστών της περίπου σαν τη «συνείδηση» του κόμματος, καθώς ακόμα και κυβερνητικά στελέχη άρχισαν να χρησιμοποιούν τη χαρακτηριστική γλώσσα και το ύφος της εφημερίδας, με αποτέλεσμα να λάβει ο όρος «αυριανισμός» και πολιτική σημασία.

μερίζονται, όπως συμβαίνει σε κάποιες περιπτώσεις, τα εκλεγμένα δεκαπενταμελή συμβούλια, από αυτοσχέδιες “συντονιστικές επιτροπές”⁷⁸³ [...]. Ακρότητες και υπερβολές συμβαίνουν βεβαίως σε κάθε “ξεσήκωμα”. Και είναι πιο εύκολο να τις συναντήσει κανείς στα νεανικά ξεσπάσματα. Οι καιροί όμως δεν επιτρέπουν στους νέους να επιδίδονται σε αυτοκαταστροφικές ενέργειες. Χρειάζεται περισσότερη προσοχή και σοβαρότητα».⁷⁸⁴ Η τήρηση των αποστάσεων της εφημερίδας απέναντι στις καταλήψεις στα πολυκλαδικά μπορεί και σε αυτή την περίπτωση, όπως και στην περίπτωση της *Αυριανής*, να λογιστεί ως επιδίωξη ενίσχυσης της κυβερνητικής γραμμής –αν και η *Ελευθεροτυπία* μετά τις εκλογές του 1985 κρατούσε μια περισσότερο κριτική στάση απέναντι στο ΠΑΣΟΚ, το οποίο είχε υποστηρίξει ανοικτά στην κρίσιμη εκλογική αναμέτρηση στις 2 Ιουνίου.⁷⁸⁵ Μπορούμε να θεωρήσουμε, λοιπόν, ότι στο άρθρο της για τις καταλήψεις απηχούσε μια παράξενα συντηρητική άποψη για την εφημερίδα που διαχρονικά στήριζε μέσα από την αρθογραφία της τους νεανικούς αγώνες,⁷⁸⁶

Με περισσότερη σαφήνεια ο *Ριζοσπάστης*, μεταφέροντας άλλωστε την ιδεολογική γραμμή του ΚΚΕ, διατηρούσε την «παραδοσιακά» αρνητική άποψη του κόμματος απέναντι στην κατάληψη, αλλά όχι με την απολυτότητα του παρελθόντος –εξ αιτίας και της συμμετοχής πολλών κνιτών μαθητών στις καταλήψεις των πολυκλαδικών. Χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα άρθρου για τις μαθητικές κινητοποιήσεις στις 20 Δεκεμβρίου 1986: «Οι μαθητές διάλεξαν αυτή τη μορφή [κατάληψη] κάτω από την πίεση των σοβαρών προβλημάτων που αντιμετωπίζουν [...]· ωστόσο, η μεγάλη πλειοψηφία των μαθητών προσανατολίζεται στη συνέχιση του αγώνα με μορφές που

⁷⁸³ Το συγκεκριμένο σχόλιο της εφημερίδας αναφέρεται στο ΕΠΛ Αμπελοκήπων, όπου σύμφωνα με *Τα Νέα* (18.12.1986, φύλ. 12.698, σ. 29): «Το δεκαπενταμελές συμβούλιο του σχολείου δεν λαμβάνει μέρος στην κατάληψη και την όλη ευθύνη έχει αναλάβει η συντονιστική επιτροπή που εξελέγη από τη γενική συνέλευση που έγινε στο σχολείο. Μία συνέλευση, στην οποία συμμετείχαν τουλάχιστον οι 800 από τους 1.100 μαθητές του ΕΠΛ. [Εδώ βέβαια τίθεται το ερώτημα, γιατί οι ίδιοι μαθητές είχαν ψηφίσει άλλους στις μαθητικές εκλογές του Οκτωβρίου.]».

⁷⁸⁴ *Ελευθεροτυπία*, φύλ. 3.422, 19.12.1986, σ. 8.

⁷⁸⁵ Η Γιούλα Κουτσοπανάγου (*Πεντακόσια χρόνια έντονης παράδοσης του νέου ελληνισμού 1499-1999*, Βουλή των Ελλήνων 2000, σ. 287) περιγράφει την *Ελευθεροτυπία* ως μία «κατεξοχήν πολιτική εφημερίδα που εκφράζει τον ευρύτερο χώρο της κεντροαριστεράς», και η οποία προσπαθώντας να διατηρήσει τον «αδέσμευτο χαρακτήρα της» δεν είναι λίγες οι φορές που φιλοξενεί «αντικρουόμενες απόψεις ακόμα και στο ίδιο φύλλο».

⁷⁸⁶ Βλ. για παράδειγμα το άρθρο του Γ. Βότση στις 22.12.1979 (βλ. σ. 228-9), όπου σε κολακευτικό τόνο για τη φοιτητική νεολαία ο αρθογράφος παραθέτει τα χαρακτηριστικά της φοιτητικής αναταραχής για το Ν. 815 και το πώς άλλαξε το πολιτικό κλίμα της εποχής. Επίσης, εκθιαστικό για τη νεολαία και τις αξίες-δραστηριότητές της, ως έμμεση απάντηση σε συντηρητικές-σκανδαλοθηρικές απόψεις της «παρα-δημοσιογραφίας» εναντίον των νέων της εποχής, είναι και το ολοσέλιδο άρθρο (ολοκληρώθηκε σε 5 συνολικά φύλλα) του Χρήστου Θεοχαράτου, με τίτλο «Το μανιφέστο της νεολαίας – Τα παιδιά μας είναι γενναία», στο φύλλο της *Ελευθεροτυπίας* στις 7 Απριλίου 1976 (φύλ. 217, σ. 7).

να εξασφαλίζουν την ενότητα όλων των μαθητών, το συντονισμό των ενεργειών μεταξύ τους και με τους εκπαιδευτικούς και γονείς, καθώς και την ευρύτερη λαϊκή υποστήριξη. Χωρίς παράλληλα να χάνονται πολύτιμες ώρες από τα μαθήματα».⁷⁸⁷

Από τις καταλήψεις των πολυκλαδικών τον Δεκέμβριο του 1986, οι μαθητές, όπως και η ελληνική κοινωνία, άρχισαν πλέον να μπολιάζονται με την ιδέα της κατάληψης (και) των σχολείων, ενώ και οι τρεις μεγαλύτερες μαθητικές παρατάξεις (ΜΑΚΙ, ΚΝΕ και ΠΑΜΚ), αν και δεν την ενστερνίζονταν καθώς δεν μπορούσαν να την ελέγξουν, σταδιακά υιοθετούσαν μια πιο ελαστική στάση απέναντι στη μορφή δράσης «κατάληψη», βλέποντας ότι ένα σταθερά αυξανόμενο κομμάτι μαθητών –σε αρκετές περιπτώσεις και μέλη τους– μαζί με τους «πρωτεργάτες της κατάληψης» (τους αναρχικούς και τους αριστεριστές) την υιοθετούσε. Σε φυλλάδιο της Μαθητικής Πρωτοβουλίας στις αρχές του 1987, προσδιοριζόταν με ακρίβεια αυτή η μάζα των μαθητών που συμμετείχαν ενεργά στις καταλήψεις των σχολείων λίγες μέρες πρωτότερα: «Ένα μεγάλο κομμάτι μαθητών που δεν έχει περάσει από κόμματα και παρατάξεις, που δεν έχει άλλη αγωνιστική εμπειρία πήρε τον λόγο και έγειρε την αντιπαράθεση υπέρ της κατάληψης. Η στάση αυτού του κομματιού ήταν απλή: η κοροϊδία έχει φτάσει στο απροχώρητο, με την τακτική των παρατάξεων δεν βγαίνει τίποτα, να κινηθούμε εδώ και τώρα στο επίπεδο που έχουμε τη δύναμη, κατάληψη στο σχολείο!». ⁷⁸⁸ Ο Γιώργος Γιαννουλέας, μαθητής τρίτης λυκείου στο ΕΠΑ Πειραιά, μέλος της ΟΣΕ και οργανωμένος στη Μαθητική Πρωτοβουλία, μαρτυρά ότι η μόνη πολιτική δύναμη που έθετε τότε επίσημα το θέμα της κατάληψης ήταν η ΟΣΕ-Μαθητική Πρωτοβουλία:

Μόνο εμείς βάζαμε το θέμα της κατάληψης. Βρισκόμασταν έτσι κι αλλιώς από την αρχή της χρονιάς σε αγωνιστικό τέμπο λόγω της απόφασης της κυβέρνησης για μείωση των εισακτέων στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, επομένως όταν θέσαμε ως Μαθητική Πρωτοβουλία την πρόταση της κατάληψης στη γενική συνέλευση του σχολείου μας, την αποδέχθηκαν όλοι οι μαθητές με ενθουσιασμό.⁷⁸⁹

Καταλήψεις μαθητών έγιναν και στα τέλη του 1987 με αρχές του 1988, αυτή τη φορά από μαθητές των τεχνικών λυκείων της χώρας, οι οποίοι ζητούσαν την αναβάθμιση των σπουδών τους, τη βελτίωση των υλικοτεχνικών υποδομών των σχολείων τους, τη

⁷⁸⁷ Ριζοσπάστης, φύλ. 3.706, 20.12.1986, σ. 6.

⁷⁸⁸ Να συνεχίσουμε στον δρόμο των καταλήψεων. Για ένα μαζικό, μαχητικό αντικαπιταλιστικό μαθητικό κίνημα, 1987, φυλλάδιο «Μαθητικής Πρωτοβουλίας» (ΑΣΚΙ-Αρχείο Δημήτρη Φύσσα).

⁷⁸⁹ Συνέντευξη με Γιώργο Γιαννουλέα, 31.3.2014. Είναι ενδιαφέρον ότι ο Γ. Γιαννουλέας τοποθετεί χρονικά την εμπάπτισή του στην κουλτούρα της κατάληψης από την επίσκεψή του στην κατάληψη του 3ου ΚΕΤΕ Γκράβας, τον Φεβρουάριο του 1985, όταν πήγαινε στην α' λυκείου.

διατήρηση του ποσοστού (23%) των αποφοίτων τους που είχαν δικαίωμα να εισαχθούν ελεύθερα στα ΤΕΙ, καθώς και την κατάργηση του έτους ειδίκευσης στις σπουδές τους κ.λπ. Κατά τη διάρκεια της επόμενης σχολικής χρονιάς (1988-9), οι μαζικές καταλήψεις στα ΤΕΛ επαναλήφθηκαν, την ώρα που πολλές ήταν και οι μεμονωμένες καταλήψεις σχολείων από μαθητές που διαμαρτύρονταν για την αυταρχική συμπεριφορά των καθηγητών και των διευθυντών τους, ενώ αρκετά ήταν και τα σχολεία που έκαναν κατάληψη με αφορμή την αθωωτική –επί της ουσίας–⁷⁹⁰ ετυμηγορία του δικαστηρίου, στις 23 Σεπτεμβρίου 1988, για τον αστυνομικό Θανάση Μελίστα, ο οποίος στις 17 Νοεμβρίου του 1985 είχε σκοτώσει τον 15χρονο Μιχάλη Καλτεζά.

Παραμονές της αρχής της νέας δεκαετίας, η κατάληψη είχε προστεθεί στο ρεπερτόριο συλλογικής δράσης και των μαθητών και έμοιαζε να είναι το πιο πρόσφορο μέσο διεκδίκησης. Επιπλέον, ενίσχυε και την αποτελεσματικότητα των άλλων δύο μορφών διαμαρτυρίας, της αποχής και της πορείας, ενώ πέραν της εργαλειακής της ιδιότητας προσέδιδε στην ταυτότητα του μαθητή έναν πολιτικό χαρακτήρα, μακριά από τα κόμματα και τις παρατάξεις που σταδιακά απωθούσαν τη μεγαλύτερη μερίδα του μαθητικού πληθυσμού.⁷⁹¹

Το Νοέμβριο του 1988, στον τίτλο-κάλεσμα «Ο Κοσκωτάς με την κατάληψη της Τράπεζας Κρήτης πέτυχε “θαυμαστά” αποτελέσματα, εμείς;»⁷⁹² σε προκήρυξη της Επιτροπής Πρωτοβουλίας για τη Δημιουργία Πανελλαδικής Ένωσης Μαθητών (ΠΕΜ), με αφορμή τις καταλήψεις στα ΤΕΛ, οι μαθητές θα έδιναν δυναμική απάντηση μετά από δύο χρόνια: το Νοέμβριο του 1990.

⁷⁹⁰ Ο Μελίστας καταδικάστηκε πρωτόδικα σε δύομισι χρόνια φυλάκιση με αναστολή και σε δεύτερο βαθμό αθώωθηκε στις 26.1.1990 από το Μικτό Ορκωτό Εφετείο με ψήφους 6-1.

⁷⁹¹ Επαλήθευση του ανωτέρω συμπεράσματος είναι τα λόγια μαθητή του βου Νυχτερινού ΤΕΛ Θεσσαλονίκης, ο οποίος συμμετείχε στις μαθητικές κινητοποιήσεις του Νοεμβρίου του 1988: «Θέλαμε να υπάρξει η πίεση των καταλήψεων. Με τις αποχές υπήρχε και ο κίνδυνος των απουσιών. Εξ άλλου, οι αποχές και οι πορείες χωρίς κατάληψη πήγαιναν πολύ πίσω τον αγώνα και όχι μπροστά. [...] Δηλώνω σαν υποστηρικτής της κατάληψης, ότι κατεβαίνω σε αυτή σαν μαθητής και όχι σαν πiónι κάποιου κόμματος». (*Αντιτετράδια της Εκπαίδευσης*, ό.π., σ. 55.)

⁷⁹² Στο ίδιο, σ. 59.

Η συλλογική μνήμη των καταλήψεων της περιόδου 1990-1991

Οι καταλήψεις τότε [1990] ήταν πολύ «φρέσκια» ιδέα –ούτε ήξερες πώς γίνονται ακριβώς, ούτε πώς παίρνεις τα κλειδιά από τον επιστάτη. Είχαν προηγηθεί εξίσου μεγάλες καταλήψεις δύο ή τρία χρόνια πριν, και είχαν φτάσει ήδη στα αυτιά μας, όσων ήμασταν στο γυμνάσιο τότε, οι ιστορίες των μεγαλύτερων.⁷⁹³

Η ταχεία ωρίμανση της ιδέας της κατάληψης στα σχολεία κατά την τετραετία 1986-1990 άφησε τα αποτυπώματά της και στη συλλογική μνήμη των μαθητών που πρωταγωνίστησαν στις κινητοποιήσεις της περιόδου 1990-1. «Όταν είχαν γίνει το 1986 και το 1988 οι πρώτοι γύροι καταλήψεων στα σχολεία, αυτοί που ήταν πρώτη-δευτέρα γυμνασίου το 1986 θυμούνταν ότι το σχολείο τους έκλεισε για δυο εβδομάδες και πίστευαν ότι μπορεί να γίνει έτσι η δουλειά», εξηγεί σχετικά ο Γιώργος Πίττας, μέλος της ΟΣΕ και πρωτοετής φοιτητής στα ΤΕΙ Αθήνας το 1990.⁷⁹⁴ Ενδεικτικές αυτού είναι και οι μαρτυρίες των μαθητών που συμμετείχαν στις κινητοποιήσεις της περιόδου 1990-1, καθώς στην ερώτηση αν θυμούνται προηγούμενες καταλήψεις στο σχολείο τους πριν από αυτές του 1990, οι απαντήσεις τους περιστρέφονται κυρίως γύρω από δύο άξονες: α) τις μαζικές καταλήψεις στα πολυκλαδικά το 1986 και β) τις λίγες σποραδικές καταλήψεις που γίνονταν για ενδοσχολικά ζητήματα μεταξύ 1986-90, και ειδικότερα τις καταλήψεις που ακολούθησαν τις δύο δικαστικές αποφάσεις για τον Α. Μελίστα στις 23.9.1988 και στις 26.1.1990.

Ο Παντελής Πασπαλάς, μαθητής τμήματος ειδίκευσης του ΕΠΛ Κορυδαλλού τη σχολική χρονιά 1990-1 και μέλος της ΠΑΜΚ,⁷⁹⁵ αναφέρει:

Θυμάμαι έντονα κάποιες καταλήψεις τη σχολική χρονιά 1989-1990, δηλαδή μια χρονιά πριν τις μεγάλες καταλήψεις. Ήταν σε επίπεδο λυκείου και εγώ ήμουν πρόεδρος του 15μελούς. Θελήσαμε να κάνουμε κάποιες αναπροσαρμογές στον εσωτερικό μαθητικό κανονισμό του σχολείου μας. Ήταν και η υπόθεση Καλτεζά, τότε, με την αθώωση σε δεύτερο βαθμό του αστυνομικού Μελίστα. Το όλο πράγμα κράτησε ένα δεκαήμερο περίπου και δεν πήρε διασχολικές διαστάσεις. Παλαιότερα, το 1986, είχαν γίνει και οι καταλήψεις των πολύκλαδικών, όταν στηνόντουσαν τα σχολεία επί Τρίτση.⁷⁹⁶

⁷⁹³ Απόσπασμα από κείμενο του Στέφανου Μυτιληναίου και του Παντελή Πασπαλά, μαθητών λυκείου την περίοδο 1990-1, που αναρτήθηκε στην ιστοσελίδα <http://30plus-gr.blogspot.gr/> (τελευταία επίσκεψη: 10.7.2013) στις 19 Οκτωβρίου 2008.

⁷⁹⁴ Συνέντευξη με Γιώργο Πίττα, 25.3.2014.

⁷⁹⁵ Η σχολική τάξη του Παντελή Πασπαλά, όπως και των υπόλοιπων μαθητών που αναφέρονται στη συνέχεια του κεφαλαίου, αφορά την σχολική περίοδο 1990-1.

⁷⁹⁶ Συνέντευξη με Παντελή Πασπαλά, 16.2.2013.

Η κατάληψη στο ΕΠΛ Κορυδαλλού ξεκίνησε την 1η Φεβρουαρίου 1990 και ανανεώθηκε με συντριπτική πλειοψηφία στις 5 Φεβρουαρίου.⁷⁹⁷ Παρ' όλα αυτά, «αγανακτισμένοι μαθητές, διαφωνούντες με την πλαστή, ευκαιριακή “πλειοψηφία” υπέρ της κατάληψης» του ΕΠΛ καταδίκασαν με ανακοίνωσή τους την απόφαση της πλειοψηφίας των συμμαθητών τους, θεωρώντας ότι η κατάληψη ως μέθοδος δράσης: «α. Μας απομονώνει από τους άλλους φορείς της σχολικής ζωής, δημιουργώντας την αποξένωση του αγώνα μας από εκείνον των εκπαιδευτικών, ΕΚΘΕΤΕΙ τους μαθητές στην κοινωνία, με αποτελέσματα αρνητικά και αντίθετα προς τα όποια αιτήματά μας, β. Είναι ακραία μέθοδος διεκδίκησης, με αποτέλεσμα να δημιουργεί προβλήματα και αντιθέσεις ακόμη και ανάμεσα στους μαθητές. Πιστεύουμε ότι ήδη η πλειοψηφία των μαθητών που επέλεξαν την κατάληψη έχει αλλάξει γνώμη».⁷⁹⁸

Η Βίκυ Παπαγεωργίου, μαθήτρια β' λυκείου στο ίδιο Πολυκλαδικό και μέλος της ΚΝΕ-NAP, αποδίδει τις αντιδράσεις αυτής της μερίδας μαθητών στους μηχανισμούς του ΠΑΣΟΚ:

Στις καταλήψεις το 1990 που ήταν η συγκυβέρνηση, το ΠΑΣΟΚ ήθελε να ελέγχει τα πολυκλαδικά γιατί παίζανε και πολλά λεφτά εκεί, οπότε μέσω της κλαδικής του προσπαθούσε να ελέγξει και το Σύλλογο Γονέων του σχολείου. Σε εμάς, λοιπόν, υπήρχε ένας πρόεδρος του Συλλόγου Γονέων, ο οποίος προερχόταν από κλαδική οργάνωση του ΠΑΣΟΚ. Για να σπάσουνε τις καταλήψεις παίρνανε τηλέφωνο τους ΠΑΣΟΚους γονείς και περνάγανε έξω από το σχολείο και ζητάγανε από τους μαθητές να υπογράψουνε υπεύθυνες δηλώσεις ότι δεν επιθυμούν τις καταλήψεις και την παρακώλυση των μαθημάτων. Και το αστείο ποιο ήταν... ότι οι μαθητές τα υπογράφανε και μπαίνανε μέσα και ψηφίζανε υπέρ της κατάληψης. Αυτά ήταν τα λεγόμενα «συγχωροχάρτια».⁷⁹⁹

Ο Χρήστος Κουγιτέας, μαθητής τμήματος ειδίκευσης στο ΕΠΛ Κορυδαλλού και μέλος –και αυτός– της ΚΝΕ-NAP, δίνει τη δική του οπτική για την όψιμη κατάληψη του 1990 στο σχολείο του και τις αντιδράσεις που εκείνη ξεσήκωσε:

Στον Κορυδαλλό γινόταν σχεδόν κάθε χρόνο κατάληψη από τα τεχνικά λύκεια, τα οποία στερούσαν σε υλικοτεχνική υποδομή, με συγκεκριμένα αιτήματα. Φαντάσου ότι ήσουν στη Νίκαια ή τον Κορυδαλλό και έφευγες για να κάνεις εργαστήρια στο Αιγάλεω. Ήταν υποτυπώδεις οι δομές. Τη σχολική χρονιά 1989-1990, συγκεκριμένα, κάναμε κατάληψη δύο εβδομάδες, μετά τις γιορτές των Χριστουγέννων. Η κατάληψη αυτή οργανώθηκε από μία οριακή μειοψηφία, μία φράξια μαθητών, υπό την έννοια ότι το οργάνωσε ο κόσμος της αντίδρασης, που κάπνιζε παράνομα στις τουαλέτες, που μπορεί να «σκότωνε» και την πρώτη ώρα για να κάτσει να πιεί ένα καφέ στο καφενείο. Σε αυτό βοήθησε και το αναρχικό στέκι που

⁷⁹⁷ Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της ψηφοφορίας των μαθητών του σχολείου, η οποία έγινε στις 5 Φεβρουαρίου, για το αν θα συνεχιστεί η κατάληψη που είχε ξεκινήσει από την 1η Φεβρουαρίου: σε σύνολο 652 μαθητών παρευρέθηκαν 447, υπέρ ψήφισαν 364 και κατά 66. Οι άκυροι ψήφοι ήταν 17. (Αρχείο Βίκυς Παπαγεωργίου.)

⁷⁹⁸ Ανακοίνωση μαθητών ΕΠΛ Κορυδαλλού που εκδόθηκε την 1η Φεβρουαρίου. (Αρχείο Βίκυς Παπαγεωργίου.)

⁷⁹⁹ Συνέντευξη με Βίκυ Παπαγεωργίου, 21.5.2013.

υπήρχε εδώ στον Κορυδαλλό [...]. Τότε υπήρχε οικουμενική κυβέρνηση και ήταν όλοι εναντίον μας, το ΠΑΣΟΚ, οι δεξιοί –όσοι δηλαδή είχαν μούτρα να εμφανιστούν εκείνη την εποχή. Βάλανε, λοιπόν, οι ΠΑΣΟΚοι να υπογράψουν μαθητές ψεύτικες δηλώσεις, τα επονομαζόμενα «συγχωροχάρτια». Μαζέψανε ένα πλειοψηφικό αριθμό τέτοιων ψεύτικων δηλώσεων συναρτήσει του συνολικού αριθμού των μαθητών και λέγανε ότι η πλειοψηφία είναι κατά των καταλήψεων. Μας πολιορκούσανε. Θυμάμαι και τον πρόεδρο του Συλλόγου Γονέων, τον αείμνηστο τον Μπουντούρη που ήταν και ΠΑΣΟΚος, ο οποίος πήγε με αλυσοπρίονο να κόψει τις αλυσίδες που είχαμε βάλει στην πόρτα του σχολείου. Τα αιτήματα που είχαμε βάλει τότε ήταν κυρίως ενδοσχολικά, ώστε να μπορέσει να φυτρώσει αυτό το πράγμα. Πάντως θυμάμαι ότι υπήρχε και αίτημα για την αθώωση Μελίστα. Θυμάμαι χαρακτηριστικά μία κοπέλα, εκεί από την περιοχή, να έρχεται και να μου επιτίθεται: «Δεν ντρέπεσαι, γιός αστυνομικού».⁸⁰⁰

Για τον Δημήτρη Δημητρίου, μαθητή β΄ λυκείου του ΕΠΛ Πειραιά και ενταγμένου στην ΚΝΕ (ΚΚΕ), η σύντομη –έστω– παράδοση των καταλήψεων, που άρχισε να κτίζεται στα σχολεία από το 1986, προλείανε το έδαφος για την εμφάνιση των μεγάλων μαθητικών καταλήψεων το Νοέμβριο του 1990:

Και στα πολυκλαδικά, ειδικά, από τις καταλήψεις του 1986-7 ήταν συνηθισμένοι οι μαθητές σε τέτοιες τακτικές. Όχι φυσικά σε πανελλαδική κλίμακα και όλα τα σχολεία, αλλά ας πούμε ότι τα πολυκλαδικά του Πειραιά, των Αμπελοκήπων, της Ηλιούπολης, του Αιγάλεω, του Κορυδαλλού, της Φιλαδέλφειας και το συγκρότημα στη Γκράβα πραγματοποιούσαν καταλήψεις και τα επόμενα χρόνια. Εμείς συγκεκριμένα θυμάμαι να κάνουμε κατάληψη και το 1988 και αρχές του 1990 για την υπόθεση Μελίστα. Είχαμε στείλει κιόλας αντιπροσωπεία στη συνέλευση των μαθητών στην κατάληψη του Πολυτεχνείου τον Γενάρη του 1990. Αυτά όμως ήταν μικροπράγματα, μικρής διάστασης, μπροστά στις καταλήψεις του 1990-1.⁸⁰¹

Ζωντανές ήταν οι μνήμες από τις καταλήψεις στα σχολεία την περίοδο 1986-7 και στον Δημήτρη Κουσουρή, μαθητή β΄ λυκείου του 5ου Λυκείου Καστέλας και ανένταχτου κομματικά αλλά με σαφή ιδεολογική τοποθέτηση στον αριστερό χώρο. «Θυμάμαι αποχές ακόμα και απ' το γυμνάσιο, όταν πήγαινα στο 10ο Γυμνάσιο Πειραιά. Την περίοδο 1986-7 “παίζανε” και κάτι καταλήψεις πολυκλαδικών και τεχνικών», σημειώνει ο Κουσουρής.

Ειδικότερα σε σχέση με την κατάληψη του Πολυτεχνείου το 1990 που αναφέρει ο Δ. Δημητρίου, πραγματοποιήθηκε στις 26 Ιανουαρίου 1990 με αιτιολογία την αθώωση του αστυνομικού Α. Μελίστα και κράτησε 17 μέρες, μέχρι τις 12 Φεβρουαρίου. Οι γενικές συνελεύσεις της κατάληψης αποτελούνταν κυρίως από αναρχικούς, αριστεριστές και αυτόνομους, οι οποίοι στρέφονταν ενάντια στο κράτος και το κεφάλαιο, και καλούσαν όλα τα «ευαισθητοποιημένα κοινωνικά κομμάτια» να προβούν στη δημιουργία ανάλογων «εξεγερτικών κοινωνικών και πολιτικών

⁸⁰⁰ Συνέντευξη με Χρήστο Κουγιτέα, 24.5.2013.

⁸⁰¹ Συνέντευξη με Δημήτρη Δημητρίου, 2.4.2013.

γεγονότων».⁸⁰² Στην κατάληψη συμμετείχαν και μαθητές αναρχικοί, οι οποίοι προέτρεπαν τους υπόλοιπους μαθητές να συμπαρασταθούν στους καταλήψεις του Πολυτεχνείου με δυναμικές κινητοποιήσεις (καταλήψεις, αποχές, πορείες, κλείσιμο δρόμων), θέτοντας συγχρόνως μέσω ανακοίνωσής τους ένα πλαίσιο μαθητικών αιτημάτων προς τη «δημιουργία μιας αυτοοργανωμένης, αυτοδιευθυνόμενης σχολικής κοινωνίας», που όριζε τα εξής: «κατάργηση δεκαπενταμελούς και αντικατάσταση του από απεριόριστες γενικές συνελεύσεις, κατάργηση απουσιών-αποβολών και γενικά κάθε μορφή ποινής, κατάργηση διάκρισης “καλών και κακών” μαθητών (βαθμολογία και κάθε άλλη μορφή περιθωριοποίησης των μαθητών), άσυλο στο χώρο των σχολείων».⁸⁰³

Παρ’ όλα αυτά, οι καταλήψεις σχολείων της περιόδου περιορίστηκαν μόνο σε λιγοστά σχολεία που υπήρχαν κυρίως αναρχικοί και αριστεριστές, και ολοκλήρωσαν τον κύκλο τους με τη λήξη της κατάληψης του Πολυτεχνείου.⁸⁰⁴ Τα λύκεια της Μαίρης Σιτμάκη και του Α. Α. στο σχολικό συγκρότημα της Γκράβας στο Γαλάτσι ήταν μεταξύ αυτών που καταλήφθηκαν τον Ιανουάριο του 1990.⁸⁰⁵ Συγκεκριμένα, η Μαίρη Σιτμάκη, μαθήτρια της β’ λυκείου στο 2ο Λύκειο Γκράβας, θυμάται:

Την προηγούμενη ακριβώς χρονιά [εννοεί τη σχολική χρονιά 1989-1990] είχαμε κάνει κατάληψη στην Γκράβα για τη θέρμανση. Υπήρχε ένας κεντρικός καυστήρας, τον οποίον δεν τον άναβαν για πολλές ώρες και δεν επαρκούσε, όποτε είχαμε 15-20 μέρες κατάληψη. Μάλιστα, τη σχολική χρονιά 1990-1 είχαμε κόψει και τούρτα για τον ένα χρόνο από την κατάληψη αυτή.⁸⁰⁶

Αξιοσημείωτο είναι ότι η αναφορά στην ίδια κατάληψη του Α. Α., μαθητή γ’ λυκείου, φανερώνει ένα διαφορετικό λόγο της κατάληψης από αυτόν που επικαλείται η Σιτμάκη, ένδειξη ίσως και του διαφορετικού βαθμού πολιτικοποίησης ή

⁸⁰² «Δελτίο Τύπου της Κατάληψης του Πολυτεχνείου» (28.1.1990), περιλαμβάνεται στο *Πολυτεχνείο '90: και όμως... θα μπορούσε να γίνει το ΑΓΚΑΘΙ της ελληνικής κοινωνίας*, Αναρχική Εξεγερτική Πρωτοβουλία, Μάρτιος 1990, σ. 26.

⁸⁰³ *Πώς άρχισαν όλα, μία υπενθύμιση των μαθητικών καταλήψεων 1989-1990, 1990-91*, μπροσούρα σ. [32], σ. [4].

⁸⁰⁴ Σε προκήρυξη (χωρίς αναγραφόμενη ημερομηνία) καταληψιών μαθητών της Αττικής πληροφορούμαστε ότι μαθητές από 30-39 σχολεία αποφάσισαν την κατάληψη των κτηριακών εγκαταστάσεων των σχολείων τους. («Δελτίο Τύπου της Κατάληψης του Πολυτεχνείου», 28.1.1990, ό.π., σ. 45.)

⁸⁰⁵ Όπως πληροφορούμαστε από το περιοδικό *Αντιτετράδια της Εκπαίδευσης*, οι καταλήψεις των σχολείων της Γκράβας είχαν ξεκινήσει κατά το δεύτερο δεκαήμερο του Δεκεμβρίου (1989) με αφορμή την ελλιπή θέρμανση. Στο αφιέρωμα του περιοδικού σχετικά με τις κινητοποιήσεις των μαθητών της Γκράβας, μαθητές σχολείων του συγκροτήματος μιλούν για τα αιτήματά τους και για τη διαμόρφωση του αγώνα τους. («Η παγωμένη “φυλακή” της γνώσης», *Αντιτετράδια της Εκπαίδευσης*, τχ. 9-10, 1990, σ. 41-43.) Τα αρχικά Α. Α. δεν αντιστοιχούν στο πραγματικό όνομα του συγκεκριμένου πληροφορητή, αλλά χρησιμοποιούνται για τη διασφάλιση της ανωνυμίας του ύστερα από επιθυμία του ίδιου. Για τον ίδιο λόγο δεν αναφέρεται και το γενικό λύκειο του συγκροτήματος Γκράβας στο οποίο φοιτούσε.

⁸⁰⁶ Συνέντευξη με Μαίρη Σιτμάκη, 29.3.2013.

ιδεολογικής ταυτότητας μεταξύ των δύο μαθητών, καθώς η Μ. Σιτμάκη ήταν ανένταχτη με αριστερές καταβολές, ενώ ο Α. Α. ήταν αναρχικός:

Είχε γίνει κατάληψη το 1990 με πρόφαση τη θέρμανση, αλλά ο βασικότερος λόγος ήταν η αθώωση του Μελίστα, τον Ιανουάριο του 1990. Κι επειδή τότε διάφορα σχολεία έκαναν καταλήψεις για συμπαράσταση στην κατάληψη του Πολυτεχνείου, κάναμε κι εμείς. Δεν μπορούσαμε όμως να το περάσουμε έτσι, γι' αυτό βάλουμε μπροστά τη θέρμανση.⁸⁰⁷

Για τον Α. Α., η κατάληψη δεν αποτελούσε απλά τρόπο διαμαρτυρίας απέναντι στα ειδικά προβλήματα του σχολείου του, αλλά και πράξη αντίδρασης στο κοινωνικό σύστημα («Όπου φασαρία και χαμός μέσα ήμουνα. [...] Ένας βασικός λόγος των καταλήψεων ήταν ότι γουστάρουμε να σταματήσουμε την ομαλή λειτουργία του σχολείου και να κάνουμε κάτι άλλο»)⁸⁰⁸.

Όπως γίνεται αντιληπτό από όλες τις παραπάνω μαρτυρίες, η κατάληψη για τους μαθητές λυκείου της περιόδου 1990-1 είχε προλάβει ως μνήμη αρχικά και ως σύντομη εμπειρία στη συνέχεια να γίνει ένα πρότυπο μορφής πάλης. Εξ άλλου, στο ίδιο συμπέρασμα κατατείνει και η Χ. Βιτσιλάκη-Σορωνιάτη σε ένα από τα βασικά πορίσματα έρευνάς της:⁸⁰⁹ «Οι καταλήψεις των σχολείων το χειμώνα του 1991 ήταν περίπτωση μίμησης –άλλοτε συνειδητής και άλλοτε ασυνείδητης– του τρόπου αυτού συμπεριφοράς ή τουλάχιστον μια περίπτωση άντλησης από το υφιστάμενο ρεπερτόριο της συλλογικής δράσης στο χώρο της εκπαίδευσης, όπως αυτό είχε διαμορφωθεί από προηγούμενους κοινωνικούς αγώνες».⁸¹⁰

Βέβαια, η κατάληψη σχολείου το 1990 συνέχιζε να συγκεντρώνει πολιτικές και κοινωνικές αντιστάσεις, έστω και μειούμενες σε σχέση με το παρελθόν. Ειδικά σε σχέση με τη στάση των κομμάτων που συμπαρατάσσονταν στον αγώνα των μαθητών, δηλαδή το ΠΑΣΟΚ και το ΚΚΕ, οι καταλήψεις, σε αντιδιαστολή με τις αποχές και τα συλλαλητήρια που ήταν αποδεκτά από όλους, δεν είχαν εκ των προτέρων την έγκρισή τους, επειδή το ΚΚΕ και δευτερευόντως το ΠΑΣΟΚ τις θεωρούσαν χαοτικές, ανεξέλεγκτες και κομματικά ασύμφωνες. Ιδιαίτερα το ΚΚΕ,

⁸⁰⁷ Συνέντευξη με Α. Α., 13.4.2013.

⁸⁰⁸ Στο ίδιο.

⁸⁰⁹ Η ποσοτική έρευνα της Χ. Βιτσιλάκη-Σορωνιάτη, η οποία εντασσόταν σε μία σειρά ποιοτικών και ποσοτικών ερευνών για τις καταλήψεις της περιόδου 1990-1, περιελάμβανε ένα τυχαίο δείγμα 100 φοιτητών του Πανεπιστημίου Αιγαίου που ήταν μαθητές β' και γ' λυκείου κατά τη διάρκεια των καταλήψεων. Παρά τους περιορισμούς του δείγματος (μικρό αριθμητικά και όλοι οι συμμετέχοντες ήταν φοιτητές Παιδαγωγικών Τμημάτων της χώρας), η Χ. Βιτσιλάκη σημειώνει ότι τα στοιχεία που προκύπτουν δίνουν μια ενδιαφέρουσα πρώτη ματιά και την εντάσσουν στον προβληματισμό του φαινομένου των καταλήψεων. (Βιτσιλάκη-Σορωνιάτη Χρυσή, «Οι μαθητικές καταλήψεις του 1990...», ό.π., σ. 157.)

⁸¹⁰ Στο ίδιο, σ. 134.

είχε παραδοσιακά διαφορετικές στρατηγικές για την οργάνωση ενός κοινωνικού αγώνα, βασιζόμενες στις αρχές του «δημοκρατικού συγκεντρωτισμού», ο οποίος καθόριζε τη λειτουργία του κομμουνιστικού κόμματος.

Την επιφυλακτική έως αρνητική στάση των δύο κομμάτων απέναντι στις κατάληψεις τονίζει ο Παντελής Πασπαλάς, ο οποίος σημειωτέον ανήκε στην μαθητική οργάνωση του ΠΑΣΟΚ: «Ακόμα και το ΠΑΣΟΚ και η σταλινική Αριστερά (ΚΚΕ) την θεωρούσαν ως έσχατη μορφή αγώνα. Δεν μπορούσαμε, όμως, απέναντι σ' αυτά τα κυβερνητικά μέτρα να απαντήσουμε με αποχή».⁸¹¹ Επιπλέον, σύμφωνα πάλι με τον ίδιο, «η κατάληψη είχε και ένα άλλο στοιχείο: παίρναμε το σχολείο στα χέρια μας, ήταν μια πιο δυναμική αντίδραση». Παρεμφερής είναι και η άποψη του Δημήτρη Δημητρίου: «Επελέγη η κατάληψη γιατί αυτή ήταν η μορφή πάλης που χρησιμοποιούσαν οι μαθητές τα προηγούμενα χρόνια και γιατί μέσω αυτής της πράξης μπορούσαμε να έχουμε ένα οχυρό, στη λογική του ότι καταλαμβάνεις ένα χώρο και ξεκινάς έχοντας αυτό το χώρο για να κάνεις κάποιες δραστηριότητες».⁸¹²

Ωστόσο, ανεξάρτητα από τις διάφορες κοινωνικοπολιτικές αντιδράσεις, οι μαθητές καταλαμβάνοντας τα σχολεία τους επέδειξαν μια έκνομη συμπεριφορά που τους έφερνε αντιμέτωπους με τη νομοθεσία.

Νομιμότητα – Νομιμοποίηση καταλήψεων

Από τις πρώτες κιόλας μέρες του Δεκέμβρη του 1990 ο προϊστάμενος της Εισαγγελίας Πρωτοδικών Θεσσαλονίκης, Αργύρης Τσίχλας, ύστερα από μηνύσεις διευθυντών κατελιημμένων σχολείων, διέταξε προκαταρκτική εξέταση και έδωσε εντολή στα κατά τόπους αστυνομικά τμήματα να κάνουν έλεγχο των συνθηκών κάτω από τις οποίες γίνονταν οι καταλήψεις στα σχολεία της περιοχής.⁸¹³ Ομοίως, ο ομόλογός του στην Αθήνα, Δημήτρης Δωρής, άσκησε δίωξη κατά παντός υπευθύνου για την κατάληψη στη Σιβιτανίδειο Σχολή,⁸¹⁴ μετά από έγγραφη αναφορά των υπευθύνων της σχολής, με τις κατηγορίες της διατάραξης οικιακής ειρήνης, της

⁸¹¹ Συνέντευξη με Παντελή Πασπαλά, 16.2.2013.

⁸¹² Συνέντευξη με Δημήτρη Δημητρίου, 2.3.2013.

⁸¹³ *Τα Νέα*, 3.12.1990, σ. 26.

⁸¹⁴ Εκείνη την περίοδο στη Σιβιτανίδειο Δημόσια Σχολή Τεχνών και Επαγγελματιών λειτουργούσαν τρία Τεχνικά Επαγγελματικά Λύκεια (ΤΕΛ), δύο απογευματινές Τεχνικές Επαγγελματικές Σχολές (ΤΕΣ) και ένα Ενιαίο Πολυκλαδικό Λύκειο (ΕΠΛ). Για περισσότερα βλ. http://www.sivitanidios.edu.gr/index.asp?a_id=15 –τελευταία επίσκεψη στις 15.7.2013.

διέγερσης σε διάπραξη πλημμελήματος και υπεξαγωγή εγγράφων, κατηγορία που αναφερόταν στην εξαφάνιση σχολικών απουσιολογίων.⁸¹⁵

Η κίνηση, μάλιστα, διευθυντών σχολείων της Θεσσαλονίκης να καταθέσουν μηνυτήριες αναφορές σε βάρος μαθητών που είχαν καταλάβει τα σχολεία τους και η συνεπακόλουθη ενέργεια της Εισαγγελίας Πρωτοδικών να διατάξει προκαταρκτική εξέταση συγκέντρωσε «τα πυρά» του βουλευτή του ΠΑΣΟΚ Φίλιππου Πετσάλνικου, ο οποίος από το βήμα της Βουλής απευθυνόμενος προς τον Β. Κοντογιαννόπουλο, αναρωτήθηκε: «Είναι σε γνώση σας αυτές οι ενέργειες, που πυροδοτούν ακόμη περισσότερο αυτήν την κατάσταση στην εκπαίδευση; Είναι δυνατόν με αυτές τις μεθόδους να επέλθει ηρεμία;».⁸¹⁶ Ο υπουργός Παιδείας, απαντώντας στον βουλευτή της αξιωματικής αντιπολίτευσης, υποστήριξε ότι ζήτησε αμέσως να αποσυρθούν οι μηνυτήριες αναφορές κατά των μαθητών, επικροτώντας την άποψη ότι δεν ήταν «πρόσφορη» η συγκεκριμένη μέθοδος για να αντιμετωπισθεί το ζήτημα των κατελιμμένων σχολείων.⁸¹⁷

Οι παρεμβάσεις των εισαγγελέων στο ζήτημα των καταλήψεων, παρότι ούτε είχαν τιμωρητικό-καταδικαστικό αποτέλεσμα για τους μαθητές ούτε έβρισκαν σύμφωνο το υπουργείο, συνεχίστηκαν, χωρίς όμως να συνδράμουν σημαντικά στις προσπάθειες για τον περιορισμό των καταλήψεων. Για παράδειγμα, ατελέσφορη αποδείχθηκε η πρόσκληση της Εισαγγελίας Πρωτοδικών Θεσσαλονίκης προς τους εκπροσώπους καταληψιών σχολείων της πόλης για να τους ενημερώσει για τις ποινικές ευθύνες που φέρουν σε περίπτωση συνέχισης των καταλήψεων και μετά τις γιορτές των Χριστουγέννων. «Την πρόσκλησή σας για συζήτηση, με μεγάλη προσπάθεια δεν την ερμηνεύουμε σαν μέσο πίεσης και τρομοκρατίας», απάντησαν 40 περίπου μαθητές, οι οποίοι ανταποκρινόμενοι στο κάλεσμα του εισαγγελέα, του παρέδωσαν επιστολή, στην οποία διατύπωναν την άποψη ότι «δεν διέπραξαν κανένα ποινικό αδίκημα, συνεκτιμώντας το γεγονός ότι οι σύλλογοι των καθηγητών που εκπροσωπούν τα σχολεία τους είναι σύμφωνοι με τις καταλήψεις». Ο εισαγγελέας Α. Τσίγλας, με τη σειρά του, προειδοποίησε τους μαθητές ότι η ανεκτικότητα που επέδειξε μέχρι εκείνη τη στιγμή δεν θα συνεχιζόταν και οι παρανομούντες καταληψίες θα διώκονταν

⁸¹⁵ *Ελευθεροτυπία*, 5.12.1990, σ. 3.

⁸¹⁶ *Πρακτικά Βουλής*, Συνεδρίαση ΡΓ', 14.12.1990, σ. 4.742.

⁸¹⁷ *Στο ίδιο*, σ. 4.743.

αυτεπάγγελτα και θα παραπέμπονταν σε δίκη με βάση το άρθρο 334, παράγραφος 3 του ποινικού κώδικα.⁸¹⁸

Να σημειωθεί εδώ ότι η παράγραφος 3 του άρθρου 334 για «Διατάραξη οικιακής ειρήνης» του ποινικού κώδικα, στην οποία εμπίπτει το αδίκημα της κατάληψης των σχολείων, προέβλεπε την ποινική δίωξη, χωρίς απαραίτητα την έγκληση (γίνεται αυτεπάγγελτα ύστερα από αναφορά, μήνυση ή άλλη είδηση ότι διαπράχθηκε αξιόποινη πράξη)⁸¹⁹ του νόμιμου εκπροσώπου καταστήματος ή χώρου δημόσιας, δημοτικής ή κοινοτικής υπηρεσίας ή νομικού προσώπου δημόσιου δικαίου ή επιχείρησης κοινής ωφέλειας, σε όποιον «εισέρχεται παράνομα ή παραμένει στους χώρους αυτούς, παρά τη θέληση της υπηρεσίας που τους χρησιμοποιεί, της οποίας τη θέληση τού δηλώνει ο νόμιμος εκπρόσωπος ή ο υπάλληλός της, και προκαλεί έτσι διακοπή ή διατάραξη της ομαλής διεξαγωγής της υπηρεσίας [...]». Η τέλεση μιας τέτοιας πράξης, σύμφωνα με τον ποινικό κώδικα, επιφέρει τιμωρία τουλάχιστον έξι μηνών.⁸²⁰

Κάνοντας διαφορετική ανάγνωση του ποινικού κώδικα σε σύγκριση με τον προϊστάμενο εισαγγελέα Θεσσαλονίκης Α. Τσίγλα, ο προϊστάμενος της Εισαγγελίας Αθηνών Δ. Δωρής δεν έκανε χρήση του «αυτεπάγγελτου» δικαιώματός του, όταν αρνήθηκε να επέμβει σε κατελημμένα σχολεία της Γλυφάδας και του Ψυχικού, ύστερα από εκκλήσεις γονέων που κατήγγειλαν ότι τα παιδιά τους παρεμποδίστηκαν από μειοψηφίες να κάνουν μάθημα. Παρά το γεγονός ότι ο νόμος του έδινε το δικαίωμα να επέμβει μόνο και με την «είδηση της αξιόποινης πράξης», ο εισαγγελέας προτίμησε να κρατήσει μία πιο επιεική και ανεκτική στάση απέναντι στους μαθητές, τονίζοντας ότι «δεν νομιμοποιείται να παρέμβει στις καταλήψεις των σχολείων, αν δεν υπάρξει προηγουμένως έγγραφη δήλωση γυμνασιάρχη ή λυκειάρχη, στην οποία θα αναφέρεται ότι τα παιδιά εμποδίζονται να προσέλθουν στο σχολείο».⁸²¹ Ωστόσο,

⁸¹⁸ *Απογευματινή*, 7.1.1991, σ. 4.

⁸¹⁹ *Ποινικός Κώδικας και Κώδικας Ποινικής Δικονομίας*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1992, σ. 162.

⁸²⁰ *Στο ίδιο*, σ. 104.

⁸²¹ *Καθημερινή*, 8.1.1991, σ. 4. Η αμφισημία αυτή στην ανάγνωση του ποινικού κώδικα τερματίστηκε οριστικά το 1999, όταν με απόφαση του Υπουργικού Συμβουλίου στις 3 Δεκεμβρίου εκδόθηκε πράξη νομοθετικού περιεχομένου για την «Ομαλή λειτουργία δημοσίων σχολείων πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης» (Ν. 2811, Κύρωση της από 4 Δεκεμβρίου 1999 Πράξης Νομοθετικού Περιεχομένου «Ομαλή λειτουργία δημοσίων σχολείων πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης», ΦΕΚ Α', αρ. φύλ. 62, 9 Μαρτίου 2000), που προέβλεπε την αυτεπάγγελτη ποινική δίωξη όποιου με οποιοδήποτε τρόπο παρεμποδίζει, διαταράσσει ή διακόπτει την ομαλή λειτουργία των δημοσίων σχολείων. Σύμφωνα μάλιστα με δηλώσεις του υπουργού Παιδείας Γεράσιμου Αρσένη, μετά τη συνεδρίαση του Υπουργικού Συμβουλίου, η απόφαση αυτή δεν άλλαζε το περιεχόμενο του ποινικού κώδικα σχετικά με το αδίκημα της κατάληψης σχολείων, παρά μόνο σε σχέση με το σημείο

μία μέρα μετά από την άρνησή του για επέμβαση στα κατελιημμένα σχολεία της Γλυφάδας και του Ψυχικού έφτασε στην Εισαγγελία Αθηνών η πρώτη δήλωση-καταγγελία διευθυντή σχολείου εναντίον κατάληψης σχολείου, με την οποία ζητούνταν η συνδρομή της υπηρεσίας από τον γυμνασιάρχη του 40ού Γυμνασίου Αθηνών, ώστε να επαναλειτουργήσει το σχολείο που παρέμενε κλειστό παρά τη θέληση της πλειοψηφίας των μαθητών και των καθηγητών. Ως εκ τούτου, ο Δ. Δωρής έδωσε εντολή στον αρμόδιο εισαγγελέα να επισκεφθεί το σχολείο και να γνωμοδοτήσει αν ο έλεγχος της βασιμότητας της καταγγελίας θα γίνει από εισαγγελικό λειτουργό ή από την αστυνομία.⁸²²

Στο πλαίσιο εξομάλυνσης της κατάστασης στα σχολεία και του κατευνασμού όσων γονιών ήταν αντίθετοι στις καταλήψεις, ορισμένοι εισαγγελείς επέλεξαν να επισκεφτούν οι ίδιοι τα σχολεία για να συνεντεύξουν τους μαθητές, όπως συνέβη στο 2ο Λύκειο Κέρκυρας, σύμφωνα με τη μαρτυρία του μαθητή γ' λυκείου Μενέλαου Κουλούρη:

Ήρθε κάποια στιγμή ο εισαγγελέας στο σχολείο μας και μας απείλησε σε προσωπικό επίπεδο δείχνοντας μας το άρθρο του ποινικού κώδικα που παραβιάζουμε. Του είπαμε ότι δυστυχώς δεν έχουμε διδαχθεί τον ποινικό κώδικα, έχουμε διδαχθεί τη συνείδησή μας, την κουλτούρα μας κ.λπ., και με βάση αυτά δρούμε.⁸²³

Η αντίδραση του μαθητή από την Κέρκυρα και των συμμαθητών του αντιπαρερχόταν τους ισχύοντες νομικούς κανόνες, καθώς η κατάληψη ως τρόπος διαμαρτυρίας κινούνταν «πέρα από το όριο της νομιμότητας», με αποτέλεσμα οι μαθητές να προβαίνουν σε «κολάσιμη συμπεριφορά».⁸²⁴ Παρ' όλα αυτά, η νομιμότητα ή μη των πράξεών τους απέναντι στον ποινικό κώδικα δεν έμοιαζε να τους απασχολεί· αυτό που προείχε ήταν η νομιμοποίηση της κατάληψης, η οποία θα επικυρωνόταν, με βάση τα λεγόμενα του Μ. Κουλούρη, από την αρχή της πλειοψηφίας που θα προέκυπτε μέσα από τις δημοκρατικές διαδικασίες (γενικές συνελεύσεις) της μαθητικής κοινότητας:

Ήμουν πάρα πολύ ευαισθητοποιημένος σε ό,τι αφορούσε τη δημοκρατική νομιμοποίηση μιας τέτοιας απόφασης και θεώρησα αναγκαίο να ενημερώσουμε και να καλέσουμε γενική συνέλευση, η οποία θα επικύρωνε την απόφαση και την πρωτοβουλία που θα παίρναμε εμείς. Εκεί κάναμε ένα τεχνητό τρικ, καθώς καθόμασταν έξω από την πύλη του σχολείου το πρωί και

ότι ο εισαγγελέας, όχι μόνο μπορεί, αλλά και πρέπει να παρεμβαίνει αυτεπαγγέλτως. Για περισσότερα βλ. στο Μέρος Γ' της διατριβής, στο υποκ. «Το "ιδιώνυμο" των σχολικών καταλήψεων» (σ. 527).

⁸²² *Ελεύθερος Τύπος*, 9.1.1991, σ. 25.

⁸²³ Συνέντευξη με Μενέλαο Κουλούρη, 1.10.2013.

⁸²⁴ Γκότοβος Αθανάσιος, *Καταλήψεις: Ανορθόδοξες Μορφές Μαθητικής Διαμαρτυρίας*, Gutenberg, Αθήνα 1996, σ. 98.

λέγαμε ότι πάμε για κατάληψη και όποιος συμφωνεί να περάσει και θα γίνει γενική συνέλευση. Βάλαμε, λοιπόν, μέσα στο σχολείο όλους όσους συμφωνούσανε και κάναμε μία γενική συνέλευση που επικύρωσε όλη την ενέργειά μας.⁸²⁵

Μπροστά στην αντίφαση που δημιουργούταν από τα λόγια του, καθώς από τη μία προέβαλε την αναγκαιότητα της «δημοκρατικής νομιμοποίησης» της κατάληψης μέσω της ψηφοφορίας των μαθητών και από την άλλη συμφωνούσε με τον αποκλεισμό από τη γενική συνέλευση των διαφωνούντων με αυτή, ο Μ. Κουλούρης προέβαλε το επιχείρημα ότι η απόφαση της κατάληψης δεν ήταν εναντίον της βούλησης της μαθητικής κοινότητας, γεγονός που αποδείχθηκε στη συνέχεια με τη συμμετοχή του συνόλου των μαθητών στις επακόλουθες συνελεύσεις.⁸²⁶ Παρ' όλα αυτά, δεν μπορούμε να παραβλέψουμε την πρόθεση ορισμένων μαθητών να επιβάλλουν την κατάληψη, παρακάμπτοντας ακόμα και τις δημοκρατικές ενδοσχολικές διαδικασίες που οι ίδιοι επικαλούνταν για να επικυρώσουν τη νομιμοποίησή της.

Τους όρους για τη νομιμοποίηση της κατάληψης ως μορφής διαμαρτυρίας θέτει από την πλευρά του, συμπαρατασσόμενος με τους μαθητές, ο Γρηγόρης Καλομοίρης,⁸²⁷ καθηγητής της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης με μακρά θητεία στο διοικητικό συμβούλιο της ΟΛΜΕ από το 1991 μέχρι σήμερα:

Η γνώμη μου ήταν πάντα όλα αυτά τα χρόνια ότι οι καταλήψεις, εφόσον ήταν αποφάσεις των ίδιων των μαθητών και ήταν ενταγμένες σε ένα ευρύτερο σχέδιο και σε μία ευρύτερη κινητοποίηση με συγκεκριμένα αιτήματα και στόχους που έθεταν το ζήτημα της υπεράσπισης του δημόσιου σχολείου, τότε ήταν νόμιμες –όχι με βάση την αστική νομιμότητα– και νομιμοποιημένες, και εν τέλει δίκαιες και αναγκαίες.⁸²⁸

Ο Αθανάσιος Γκότοβος ανιχνεύει τις ρίζες της «πρωτοβουλίας των καταλήψεων» στο πλαίσιο του θεσμού των μαθητικών κοινοτήτων: Εντός αυτού του πλαισίου, οι μαθητές αποκτούν συνδικαλιστική συνείδηση, η οποία προσφέρει ιδεολογική επένδυση και νομιμοποίηση σε δράσεις που παραβιάζουν το όριο της νομιμότητας.⁸²⁹ Επομένως, η γενική συνέλευση του σχολείου προσδίδει στην κατάληψη μια διάσταση «δευτερογενούς» νομιμότητας, απλά και μόνον λόγω της τήρησης των καταστατικών κανόνων λειτουργίας των μαθητικών κοινοτήτων, που όμως κινείται συγκρουσιακά με την κανονιστικά ισχύουσα «πρωτογενή» νομιμότητα.⁸³⁰

⁸²⁵ Συνέντευξη με Μενέλαο Κουλούρη, 1.10.2013.

⁸²⁶ Στο ίδιο.

⁸²⁷ Ο Γρηγόρης Καλομοίρης εντάχθηκε το 1974 στο ΚΚΕ και από το 1989 αποτέλεσε μέλος του ενιαίου Συνασπισμού, στον οποίο παρέμεινε και μετά την αποχώρηση των δυνάμεων του ΚΚΕ στις 28 Ιουνίου του 1991.

⁸²⁸ Συνέντευξη με Γρηγόρη Καλομοίρη, 25, 26, 28.8.2013.

⁸²⁹ Γκότοβος Αθ., *ό.π.*, σ. 82, 197.

⁸³⁰ Στο ίδιο, σ. 99.

Όπως συνάγεται από τις προφορικές μαρτυρίες, οι μαθητές, αν όχι όλων, σίγουρα όμως των περισσότερων σχολείων της ελληνικής επικράτειας πραγματοποίησαν γενικές συνελεύσεις προτού προβούν σε κατάληψη. Οι γενικές συνελεύσεις ήταν από την αρχή έως το τέλος των μαθητικών κινητοποιήσεων την περίοδο 1990-1 μια δημοκρατική διαδικασία που τηρούνταν απαρέγκλιτα από τους μαθητές, καθώς μέσω αυτής νομιμοποιούσαν τυπικά και ουσιαστικά την κατάληψη. Η έκβαση της ψηφοφορίας που προέκυπτε μέσα από κάθε γενική συνέλευση ήταν καθοριστική και απαράβατη για το μέλλον των καταλήψεων. Η Μαίρη Σιτμάκη το επιβεβαιώνει:

Θυμάμαι μια φορά που δεν είχα πάει σε μια ψηφοφορία, το αποτέλεσμα ήταν οριακό και επειδή υπήρχε φόβος ότι θα χάσουμε τη συνέλευση με πήραν τηλέφωνο και μου είπαν να πάω για να ψηφίσω.⁸³¹

Άλλες φορές, και μόνο η απόφαση για σύγκληση γενικής συνέλευσης λειτουργούσε συσπειρωτικά και δημιουργούσε αυτόματά τις κατάλληλες προϋποθέσεις για συνέχιση της κατάληψης, όπως π.χ. συνέβη στο 5ο Λύκειο Καστέλας, που την περίοδο εκείνη ήταν μαθητής ο Δημήτρης Κουσουρής:

Μέσα στις γιορτές [των Χριστουγέννων] είχαμε κλείσει τα σχολεία, γινόταν και μία συζήτηση συντονισμού όπου έβγαινε η γραμμή: «Όλοι πάμε με γενικές συνελεύσεις την πρώτη μέρα μετά τις γιορτές για να ανανεώσουμε την κατάληψη».⁸³²

Το αξιοσημείωτο είναι ότι η νομιμοποίηση των καταλήψεων μέσω των διεργασιών των μαθητικών κοινοτήτων υιοθετούνταν και από τους αντιμαχόμενους στις κατάληψεις, έστω και αν οι σκοποί τους ήταν ιδιοτελείς: λ.χ. η πρόταση του Θανάση Καφέζα, υπεύθυνου της ΜΑΚΙ, για λήξη των καταλήψεων και ολοκλήρωση των μαθητικών εκλογών σε όλα τα σχολεία της χώρας, «ώστε να συγκληθούν οι γενικές συνελεύσεις των σχολείων και να διατυπώσουν οι μαθητές τις προτάσεις τους για τις αλλαγές στο χώρο της παιδείας μέσα από τις θεσμοθετημένες διαδικασίες τους». Σύμφωνα με το επιχείρημα του Θ. Καφέζα, οι αποφάσεις για καταλήψεις στα μισά τουλάχιστον σχολεία της χώρας λαμβάνονταν από ελλιπή δεκαπενταμελή συμβούλια της προηγούμενης σχολικής περιόδου, επομένως οι καταλήψεις δεν ήταν νομιμοποιημένες. Έθετε μάλιστα το ρητορικό ερώτημα για το ποιους εξυπηρετεί να μην εκλεγούν τα μαθητικά συμβούλια, υπονοώντας ότι οι καταλήψεις είναι υποκινούμενες από εξωσχολικούς παράγοντες.⁸³³

⁸³¹ Συνέντευξη με Μαίρη Σιτμάκη, 29.3.2013.

⁸³² Συνέντευξη με Δημήτρη Κουσουρή, 31.3.2013.

⁸³³ *Ελεύθερος Τύπος*, 5.12.1990, σ. 21· *Καθημερινή*, 5.12.1990, σ. 6.

Πάντως, σε καμία γενική συνέλευση σχολείου δεν ετίθετο το δίλημμα μεταξύ των μαθητών αν η κατάληψη ήταν η ενδεδειγμένη πράξη διαμαρτυρίας και κυρίως αν ήταν νόμιμη. Ο Γκότοβος, μελετώντας τα ευρήματα της εμπειρικής του έρευνας που διεξήχθη ανάμεσα στον Φεβρουάριο και τον Απρίλιο του 1993 σε συνολικά 3.830 μαθητές σχολείων των Ιωαννίνων, της Κέρκυρας και της Ηγουμενίτσας, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι «η αντικανονικότητα της κατάληψης ως πρακτικής δεν εμφανίζεται στο συνειδησιακό ορίζοντα του μεγαλύτερου μέρους των μαθητών» και η έγκρισή της διαμέσου των προβλεπόμενων από τον κανονισμό λειτουργίας των μαθητικών κοινοτήτων διαδικασιών την καθαγιάζει και τη νομιμοποιεί στα μάτια των μαθητών.⁸³⁴ Ουσιαστικά, οι μαθητές υποκαθιστούν –και αυτόματα παύουν να αναγνωρίζουν– το θεσμικό κανονιστικό πλαίσιο με το μαθητικό κανονισμό, σε σημείο που η εσωτερική νομιμότητα της κατάληψης να χρήζεται αυτομάτως και ως η μόνη νομιμότητα,⁸³⁵ παραγνωρίζοντας τον παραβατικό χαρακτήρα της κατάληψης.

Η Χρυσή Βιτσιλάκη-Σορωνιάτη χαρακτηρίζει την κατάληψη ως κατεξοχήν παράδειγμα «αποκλίνουσας συμπεριφοράς», λόγω του ότι προσκρούει και στην έννομη τάξη (παραβίαση του ποινικού κώδικα, άρθρο 334) και στην καθιερωμένη τάξη πραγμάτων (απρόσκοπτη παρακολούθηση μαθημάτων, σεβασμός προς τους φορείς εξουσίας, συμμόρφωση προς τους ηθικούς και κοινωνικούς κανόνες κ.λπ.).⁸³⁶ Η ερευνήτρια αποδίδει το ανομικό καθεστώς των μαθητικών καταλήψεων στους κοινωνικούς και πολιτικούς αγώνες, κυρίως των φοιτητών, κατά τη διάρκεια της Μεταπολίτευσης, που δημιούργησαν νέα αξιολογικά μοντέλα, με αποτέλεσμα την κατοχύρωση της κατάληψης στην αντίληψη των μαθητών ως «νόμιμης» πράξης αντιπαράθεσης και στον εκπαιδευτικό χώρο.⁸³⁷ Για την τεκμηρίωση του ερευνητικού της πορίσματος, η Χ. Βιτσιλάκη παραθέτει ποσοτικά στοιχεία εμπειρικής έρευνάς της για τις μαθητικές καταλήψεις του 1990,⁸³⁸ σύμφωνα με τα οποία η συντριπτική πλειοψηφία των καταληψιών-μαθητών του σχολείου (90%) θεωρούσαν ότι ο χώρος του σχολείου ήταν «άσυλο και δεν μπορούσε να εισβάλει η αστυνομία». Επιπλέον, όπως συμπληρώνει η ίδια, οι μαθητές είχαν την πεποίθηση, βάση της εμπειρίας των φοιτητικών καταλήψεων, ότι ακόμα και αν η πράξη τους κρινόταν ως αποκλίνουσα,

⁸³⁴ Γκότοβος Αθ., *ό.π.*, σ. 104.

⁸³⁵ Στο ίδιο, σ. 99.

⁸³⁶ Βιτσιλάκη-Σορωνιάτη Χρυσή, «Οι μαθητικές καταλήψεις του 1990...», *ό.π.*, σ. 125.

⁸³⁷ Στο ίδιο, σ. 134.

⁸³⁸ Για ορισμένα από αυτά τα στοιχεία βλ. και σ. 358.

οι φορείς καταστολής δεν θα επενέβαιναν.⁸³⁹ Η στήριξη της κατάληψης ως κανονικής ενέργειας καταφαίνεται και στην αντίστοιχη εμπειρική έρευνα του Α. Γκότοβου, όπου το 75,4% των μαθητών δεν δέχεται ότι είναι αντικανονική πράξη, ενώ σχεδόν 71% των μαθητών δεν την συνδέει με τη βία.⁸⁴⁰

Τη σταδιακή κοινωνική απαξίωση της παραβατικής διάστασης της κατάληψης τονίζουν και η Donatella Della Porta και ο Mario Diani, οι οποίοι παρατηρούν ότι από τη δεκαετία του 1960 και έπειτα προστέθηκε στην παγκόσμια σφαίρα μια νέα σειρά μορφών διαμαρτυρίας («μη κανονικοποιημένες μορφές επηρεασμού της πολιτικής, κοινωνικής και πολιτιστικής διαδικασίας») στο ρεπερτόριο των πολιτών, περιλαμβανομένων των συλλαλητηρίων, των καθιστικών διαμαρτυριών και της κατάληψης, οι οποίες ήταν αρχικά «αμφιλεγόμενης νομιμοποίησης», αλλά στις προηγμένες βιομηχανικά κοινωνίες πλέον «δεν φέρουν το στίγμα της αποκλίνουσας συμπεριφοράς, ούτε θεωρείται ότι έχουν αντι-συστημικό προσανατολισμό».⁸⁴¹

Ο Θανάσης Στραβοσκούφης –μαθητής λυκείου σε μια μικρή κωμόπολη της Στερεάς Ελλάδας τον Δεκέμβριο του 1990– εκτιμά, ωστόσο, ότι οι καταλήψεις στα σχολεία μέχρι εκείνη την εποχή (1990) δεν είχαν νομιμοποιηθεί ως μέσο διεκδίκησης για τους μαθητές και η γενιά η δική του ήταν αυτή που πρώτη τους έδωσε νομιμοποιητική υπόσταση. Συγκεκριμένα, θυμάται τους ενδοιασμούς που αντιμετώπισε μαζί με τους συμμαθητές του προτού κλείσουν το σχολείο τους:

Στην επαρχία φοβόμασταν! Το λέω έτσι ξεκάθαρα! Το να διακόψεις τη λειτουργία του σχολείου δεν ήταν εύκολο. Το πιο δύσκολο. Εκούσια διακοπή λειτουργίας σήμαινε πιθανή σύγκρουση με τη διοίκηση του σχολείου, τους τοπικούς παράγοντες, την κοινότητα, την αστυνομία, τους συλλόγους των γονέων και κηδεμόνων, τις οικογένειες των μαθητών που δεν τους αφορούσαν τα κοινά, ακόμα και με τις μικρές παραγωγικές τάξεις.⁸⁴²

Για το ίδιο θέμα, ο Αλέξης Τσίπρας, μαθητής β' λυκείου του ΕΠΛ Αμπελοκήπων, σχολιάζει:

Όταν ξεκινάγαμε εμείς το '91, η κατάληψη δεν είχε νομιμοποίηση ως μέσο πάλης –εμείς της δώσαμε νομιμοποίηση. Και είχαμε σοβαρούς λόγους: Ήταν μια ανάγκη της νεολαίας να βγάλει

⁸³⁹ Βιτσιλάκη-Σορωνιάτη Χρυσή, ό.π., σ. 136.

⁸⁴⁰ Γκότοβος, ό.π., σ. 99-100.

⁸⁴¹ Della Porta Donatella και Diani Mario, *Social Movements: An Introduction*, Blackwell Publishing Ltd 2006, σ. 166-7. Οι συγγραφείς επικαλούνται τους John Wilson (*Introduction to Social Movements*, Basic Books, New York 1973, σ. 227) και Samuel H. Barnes κ.ά. (*Political Action*, CA: Sage, London/Newbury Park 1979, σ. 149).

⁸⁴² Στραβοσκούφης Θανάσης, «Τέκνο της ανάγκης κι ώριμο τέκνο της οργής», *Δρόμοι της Νεολαίας: από τη Μεταπολίτευση μέχρι Σήμερα*, Πρακτικά Γ' Συνεδρίου, Ίδρυμα Πολιτισμού και Εκπαίδευσης «Ανδρέας Λεντάκης», Αθήνα 2013, σ. 142.

μια κραυγή αγωνίας όχι μόνο για το σχολείο, αλλά και για την ίδια την πραγματικότητα.⁸⁴³

Παρά όμως την έλλειψη νομιμοποίησης των καταλήψεων που επικαλούνταν οι Στραβοσκούφης και Τσίπρας, η ελληνική κοινωνία δεν επικεντρώθηκε σχεδόν καθόλου στον τρόπο διαμαρτυρίας των μαθητών και στον έκνομο χαρακτήρα των καταλήψεων. Οι εφημερίδες και γενικότερα ο Τύπος της εποχής, ανεξαρτήτως ιδεολογικής και κομματικής ταυτότητας, δεν ασχολήθηκαν στην αρθρογραφία τους με τη νομιμότητα ή μη των καταλήψεων, ενώ οι γονείς μέσω του συλλογικού τους οργάνου (ΑΣΓΜΕ) απέφυγαν να θίξουν το παραβατικό περιεχόμενο της κατάληψης. «Η άθλια κατάσταση στο χώρο των σχολείων είναι αυτή που οδηγεί στις καταλήψεις από τους μαθητές, ανεξάρτητα αν συμφωνεί ή διαφωνεί η ΑΣΜΕ μ' αυτή τη μορφή αγώνα», ανέφερε χαρακτηριστικά ανακοίνωση της ΑΣΓΜΕ στις 7 Δεκεμβρίου 1990.⁸⁴⁴

Από τη μεριά της η ΟΛΜΕ, στην πλειοψηφία της στήριζε τις μαθητικές κινητοποιήσεις και τασσόταν ανοικτά υπέρ της συνέχισης των καταλήψεων –επιδοκιμάζοντας κατ' αυτόν τον τρόπο την κατάληψη ως μορφή διαμαρτυρίας–, με την προϋπόθεση βέβαια ότι η απόφαση για το κλείσιμο των σχολείων είχε πρώτα κατοχυρωθεί δημοκρατικά από τις γενικές συνελεύσεις των μαθητών.⁸⁴⁵ Σύμφωνα με τον Α. Γκότοβο, η στάση των εκπαιδευτικών απέναντι στις καταλήψεις επαφιόταν στη νοσηματοδότηση του καθενός ξεχωριστά, καθώς δεν υπήρχε κανένας νόμος να τους υποχρεώνει να τις αποτρέψουν, όπως φυσικά ούτε την ομοσπονδία τους. Λαμβάνοντας υπόψη και την πικρία από την πρόσφατη αποτυχημένη απεργία του κλάδου το καλοκαίρι του 1990, αλλά και τις μαρτυρίες των μαθητών, οι περισσότεροι καθηγητές ήταν θετικά διακείμενοι –έστω και μέσω της ανοχής τους– απέναντι στις μαθητικές καταλήψεις.⁸⁴⁶

Όσον αφορά την πολιτική αντίδραση κατά τη δίμηνη περίπου διάρκεια των ταραχών στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, ελάχιστες ήταν οι «φωνές» πολιτικών που νοσηματοδότησαν αρνητικά τις καταλήψεις. Οι αντιδράσεις προήλθαν από το κόμμα της ΝΔ και από τον ευρύτερο χώρο της κυβέρνησης, χωρίς όμως και αυτές να έχουν την έκταση και την οξύτητα της αντίδρασης που θα δικαιολογούσε μία έκνομη συμπεριφορά. Για παράδειγμα, στις 7 Ιανουαρίου 1991 ο γενικός γραμματέας του

⁸⁴³ *Schooligans* (μαθητικό περιοδικό), τχ. 11, 23.4.2008 (συνέντευξη Αλέξη Τσίπρα: «Ωχ, τι έγινε ρε παιδιά; Κατάληψη;»).

⁸⁴⁴ *Αυγή*, 8.12.1990, σ. 13. Για την κομματική ταυτότητα της ΑΣΓΜΕ βλ. σ. 204-205 της διατριβής.

⁸⁴⁵ ΟΛΜΕ, *Ανακοίνωση*, 7.1.1991. (Αρχείο Νίκου Κακαγιάννη-ΕΛΙΑ.)

⁸⁴⁶ Γκότοβος Αθ., *ό.π.*, σ. 185.

υπουργείου Παιδείας, Κωνσταντίνος Χαραλαμπόπουλος,⁸⁴⁷ με τέλεξ του προς τους κατά τόπους προϊστάμενους δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης «υπενθύμισε» ότι «η κατάληψη σχολικού κτηρίου από φυσικά ή νομικά πρόσωπα είναι παράνομη και η διευκόλυνση των καταλήψεων από διευθυντές, υποδιευθυντές ή καθηγητές με πράξεις ή παραλείψεις εμπίπτει στο άρθρο 334 του ποινικού κώδικα και κάνει σαφές ότι η μη εκτέλεση των οδηγιών της προϊστάμενης αρχής από τους καθηγητές αποτελεί παράβαση καθήκοντος και τιμωρείται πειθαρχικά βάσει σχετικού άρθρου του Δημοσιοϋπαλληλικού κώδικα».⁸⁴⁸ Επίσης, στις 10 Ιανουαρίου, δύο μέρες μετά τη δολοφονία του καθηγητή Νίκου Τεμπονέρα σε σχολείο της Πάτρας από στελέχη της ΟΝΝΕΔ, ο επικεφαλής της μειοψηφίας στο δήμο Πατρέων και βουλευτής της ΝΔ, Νίκος Νικολόπουλος, κατά τη διάρκεια του δημοτικού συμβουλίου της πόλης και στην προσπάθεια του να εξισώσει τις ευθύνες για τις συγκρούσεις που οδήγησαν στο θάνατο του καθηγητή, αναρωτήθηκε «αν μπορούμε να μιλάμε για νόμιμους καταλήψεις και παράνομους αντικαταλήψεις».⁸⁴⁹ Τέλος, σε προ ημερησίας διάταξη συζήτηση στη Βουλή, στις 16 Ιανουαρίου, για την παιδεία σε επίπεδο αρχηγών κομμάτων, ο πρωθυπουργός Κ. Μητσοτάκης υπογράμμισε ρητά την ανομία που διαπράττουν όσοι κάνουν κατάληψη, δηλώνοντας ότι «όταν γίνεται κατάληψη, γίνεται μία παράνομη πράξη». Όμως, στη συνέχεια της δήλωσής του άνοιξε παράθυρο νομιμοποίησης, και πάντως ανοχής, στις μαθητικές καταλήψεις προσθέτοντας: «Πρέπει να ξέρει ο λαός ότι τις καταλήψεις που κάνουν οι μαθητές εμείς δεν μπορούμε να τις θεωρήσουμε όμοιες με άλλες καταλήψεις. Έχουμε πολύ περισσότερη κατανόηση, περισσότερη ευαισθησία και θελήσαμε μέχρι τέλους να μη δημιουργηθεί αντιπαράθεση».⁸⁵⁰

Η δήλωση του Κ. Μητσοτάκη ουσιαστικά συμπυκνώνει το νόημα όλων των προαναφερθέντων. Οι μαθητικές καταλήψεις παρότι χαρακτηρίστηκαν παράνομες πράξεις από το κράτος, αντιμετωπίστηκαν με ανοχή από τους επίσημους θεσμούς ελέγχου νομιμότητας (αστυνομία, εισαγγελείς, δικαστές).⁸⁵¹

⁸⁴⁷ Ο Κωνσταντίνος Χαραλαμπόπουλος παρέμεινε στη θέση του γενικού γραμματέα υπουργείου Παιδείας μέχρι τις 28.6.1993, όταν και αντικατέστησε ως επιλαχών στις βουλευτικές εκλογές του 1990 τον παραιτηθέντα βουλευτή Ι. Αβέρωφ. Ο Κ. Χαραλαμπόπουλος εξελέγη βουλευτής Ιωαννίνων με τη ΝΔ στις εκλογές του Οκτωβρίου του 1993. (Τζιοβάρης Γρηγόρης, Χιώτης Βασίλης, *Ο πολιτικός χάρτης της μεταπολίτευσης 1974-2004*, Λιβάνης, Αθήνα 2004, σ. 567.)

⁸⁴⁸ *Τα Νέα*, 8.1.1990, σ. 13.

⁸⁴⁹ *Πελοπόννησος* (Πάτρα), 10.1.1990, σ. 5.

⁸⁵⁰ *Πρακτικά Βουλής*, Συνεδρίαση ΡΙΔ', 16.1.1990, σ. 5.237-8.

⁸⁵¹ Οι «αντικαταλήψεις» ή οι «αγανακτισμένοι γονείς» δεν ανήκουν στους θεσμικά αρμόδιους για την επιβολή της νομιμότητας.

Σχολιάζοντας την ανοχή της κυβέρνησης απέναντι στους καταληψίες μαθητές, η Χ. Βιτσιλάκη σημειώνει ότι η ανεκτική στάση του κράτους και των άλλων φορέων κοινωνικοποίησης (γονείς, εκπαιδευτικοί) συνετέλεσε στην αποδοχή μίας συμπεριφοράς (κατάληψη) που «τυπικά τουλάχιστον» θεωρείται αποκλίνουσα.⁸⁵² Ωστόσο, η Χριστίνα Νόβα-Καλτσούνη, αμφισβητεί την άποψη ότι όταν μία αποκλίνουσα συμπεριφορά δεν τιμωρείται, σημαίνει ότι γίνεται και αποδεκτή, επισημαίνοντας ότι η «αποφυγή της όξυνσης της κατάστασης στα σχολεία» μπορεί να είναι κύριος λόγος για την «άμβλυνση τόσο για τον προσδιορισμό της απόκλισης, όσο και του κοινωνικού ελέγχου πάνω σε αυτή».⁸⁵³ Αντιθέτως, ο Α. Γκότοβος δεν φαίνεται να ενστερνίζεται τη διάσταση της ανοχής στην κατάληψη ως μεθόδου εξομάλυνσης και επισημαίνει ότι η απουσία του στοιχείου της νομιμότητας από τον διάλογο των κρατικών και κοινωνικοπολιτικών φορέων με τη νεολαία οφείλεται στο ότι οι συνολητές των νέων δεν αξιολογούν το κριτήριο της νομιμότητας ως προϋπόθεση για την ύπαρξη διαλόγου, ούτε ως σημαντικό κριτήριο για την αξιολόγηση μίας συλλογικής συμπεριφοράς, και στη θέση του τοποθετούν κριτήρια «ουσίας»⁸⁵⁴ —π.χ. «Το κρίσιμο θέμα δεν είναι η κατάληψη, αλλά οι καταληψίες», αναφέρει αντιδιασταλτικά ο Γιάννης Πανούσης.⁸⁵⁵ Κατά συνέπεια, οι μαθητές υποβαθμίζουν τη συνείδηση της νομιμότητας ως συστατικό στοιχείο του δημοκρατικού πολιτεύματος, αφού δεν τους αποδίδονται ποινικές ευθύνες για την παραβίαση των νομικών κανόνων.

Καταλήγοντας, μπορούμε να συνοψίσουμε, ότι η ελληνική νεολαία μεταπολιτευτικά είναι από τις αναδεικνυόμενες ιστορικές κατηγορίες που διεκδικεί αυτότέλεια γνώμης και πράξης, τα οποία η οικογένεια και η κοινωνία σταδιακά αναγνωρίζει. Η κατάκτηση όμως αυτή συνοδεύεται από την επίκτητη απουσία του κριτηρίου της νομιμότητας από τον κοινωνικό διάλογο στο θέμα της κατάληψης των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, είτε πρόκειται για σχολεία είτε για πανεπιστήμια. Οι λόγοι της ανοχής της ανομικής συμπεριφοράς των μαθητών πρέπει να αναζητηθούν: α) στην αδιάλειπτη μετά το 1974 δυσαρέσκεια της κοινωνίας για τις λύσεις που δίνονταν στα προβλήματα της εκπαίδευσης, με αποτέλεσμα να καταλήξει να θεωρεί δίκαιο τον αγώνα των μαθητών και άμεσα ή έμμεσα να τον επικροτεί παραβλέποντας τις όποιες άνομες πράξεις τους, καθώς και β) στην ταυτότητα του μαθητή, που λόγω των

⁸⁵² Βιτσιλάκη-Σορωνιάτη Χ., ό.π., σ. 156.

⁸⁵³ Νόβα-Καλτσούνη Χριστίνα, «Οι μαθητικές καταλήψεις του 1990: Κριτική αξιολόγηση του άρθρου της Χ. Βιτσιλάκη», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τχ. 12, Οκτώβριος 1993, σ. 170.

⁸⁵⁴ Γκότοβος Αθ., ό.π., σ. 199.

⁸⁵⁵ «Γεννιέται ένα νέο φοιτητικό κίνημα;», *Ελευθεροτυπία*, 11.12.1990, σ. 22.

ιδιαίτερων κοινωνικών και βιολογικών ιδιοτήτων της, απέτρεπε τις αρχές να εξαντλήσουν τα όρια του θεσμικού κανονιστικού πλαισίου για τον τερματισμό των καταλήψεων. Ως εκ τούτου, η απουσία αντίδρασης στην παραβίαση της νομιμότητας, έτσι όπως προέκυπτε από την κατάληψη των σχολείων, σε συγκερασμό με τη μεγάλη δυναμική και αποτελεσματικότητα της κατάληψης, εξηγούσε τον «εθισμό των κοινωνικών υποκειμένων [μαθητών] στην ανομία [κατάληψη]».⁸⁵⁶

Η χαρτογράφηση και τα στατιστικά των καταλήψεων

Η απόπειρα να αποτυπωθεί με ακρίβεια ο αριθμός των κατειλημμένων σχολείων και η γεωγραφική διασπορά τους στην ελληνική επικράτεια κατά τη διάρκεια των δίμηνων (Νοέμβριος 1990-Ιανουάριος 1991) περίπου μαθητικών κινητοποιήσεων δυσχεραίνεται από την ένδεια επίσημων στοιχείων τα οποία διαθέτουν οι υπηρεσίες του υπουργείου Παιδείας και οι κατά τόπους διευθύνσεις δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Ως εκ τούτου, η έρευνα επικεντρώθηκε σε δευτερογενείς ερευνητικές πηγές,⁸⁵⁷ οι οποίες οδήγησαν στη διαμόρφωση ενός αναλυτικού πίνακα-χρονολογίου των καταλήψεων (βλ. Παράρτημα 2), που περιλαμβάνει αριθμητικά και γεωγραφικά στοιχεία των υπό κατάληψη σχολείων μαζί με τις στατιστικές επεξεργασίες που δημοσίευσαν οι ίδιες πηγές από τις 22 Νοεμβρίου 1990 έως τις 24 Ιανουαρίου 1991, διάστημα μέσα στο οποίο οι μαθητικές καταλήψεις της περιόδου διέγραψαν έναν πλήρη κύκλο: από το ξέσπασμα και την κορύφωση έως την αποκλιμάκωση και την οριστική απόληξή τους. Επιπλέον, κατασκευάστηκε και ένα διάγραμμα, βασισμένο στα στοιχεία του χρονολογίου, στο οποίο επιχειρήθηκε να αποδοθεί περισσότερο εύληπτα και πάντως ενδεικτικά η γραμμή εξέλιξης των αριθμών των υπό κατάληψη σχολείων κατά τη διάρκεια του προαναφερθέντος διαστήματος των δέκα εβδομάδων. Παρά το γεγονός ότι τα αριθμητικά στοιχεία για τα κατειλημμένα σχολεία είναι σε αρκετές περιπτώσεις ανεπαρκή ή και αντικρουόμενα μεταξύ των διαφορετικών – ακόμα και των ίδιων– δευτερογενών πηγών,⁸⁵⁸ μέσω της καμπύλης που σχημα-

⁸⁵⁶ Γκότοβος Αθ., *ό.π.*, σ. 199-201.

⁸⁵⁷ Οι πηγές αυτές είναι φύλλα από επτά αθηναϊκές εφημερίδες πανελλαδικής κυκλοφορίας και αναφοράς (*Ελευθεροτυπία, Τα Νέα, Καθημερινή, Αυγή, Απογευματινή, Ελεύθερος Τύπος, Ριζοσπάστης*) και μια αναρχική έκδοση με αναλυτικό χρονικό των μαθητικών κινητοποιήσεων της περιόδου 1990-9 (*Μαθητικές Κινητοποιήσεις 1990-9, 10 χρόνια ντοκουμέντα*, μέρος Α', Αναρχική Αρχαιοθήκη, Αθήνα 2000).

⁸⁵⁸ Η αναντιστοιχία των στοιχείων των εφημερίδων οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στα πολιτικά μηνύματα που θέλουν να εκπέμψουν ανάλογα με το αν πρόκειται στην κυβέρνηση ή την αντιπολίτευση. Έτσι, κάθε εφημερίδα παρουσιάζει και αξιολογεί διαφορετικά τα πραγματικά στοιχεία, επιδιώκοντας κατ' αυτό τον τρόπο την παραπληροφόρηση προς τη μία ή την άλλη κατεύθυνση, δηλαδή την υποβάθμιση και πτωτική πορεία του φαινομένου των καταλήψεων ή αντίθετα τον υπερτονισμό και την περαιτέρω διάδοση και αντοχή του.

τίστηκε γίνεται εφικτή η παρακολούθηση των αυξομειώσεων των αριθμών των υπό κατάληψη σχολείων της επικράτειας στο δίμηνο αυτό διάστημα.

Το σχολικό έτος 1990-1 ο σχολικός πληθυσμός της δημόσιας δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης της χώρας ανερχόταν σε 805.089.⁸⁵⁹ Το μεγαλύτερο μέρος των μαθητών –685.925– συγκεντρωνόταν στη μέση γενική εκπαίδευση, η οποία περιελάμβανε τα γυμνάσια, τα γενικά λύκεια και τα ενιαία πολυκλαδικά λύκεια, ενώ στη μέση τεχνική-επαγγελματική και εκκλησιαστική εκπαίδευση, δηλαδή στα τεχνικά επαγγελματικά λύκεια, τις τεχνικές-επαγγελματικές σχολές, τις εκκλησιαστικές σχολές και τις αδιαβάθμητες τεχνικές και επαγγελματικές σχολές, ο αριθμός των μαθητών έφτανε τις 119.164.⁸⁶⁰ Σε ό,τι αφορά τις σχολικές μονάδες, αυτές στο σύνολό τους υπολογίζονταν σε 3.332, εκ των οποίων οι 2.824⁸⁶¹ στη Γενική Εκπαίδευση και οι υπόλοιπες 508⁸⁶² στην Τεχνική, Επαγγελματική και Εκκλησιαστική Εκπαίδευση.

Πίνακας 2. Μαθητές και Σχολικές Μονάδες Δημόσιας Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης 1990-1

Γενική Εκπαίδευση		
Τύπος Σχολείου	Σχολικές Μονάδες	Μαθητές
Γυμνάσια	1.689 (ημερήσια) 40 (εσπερινά)	418.698 (ημερήσια) 6.663 (εσπερινά)
Γενικά Λύκεια	1.039 (ημερήσια) 31 (εσπερινά)	235.910 (ημερήσια) 4.546 (εσπερινά)
Ενιαία Πολυκλαδικά Λύκεια	25	20.108
Σύνολο	2.824	685.925
Τεχνική, Επαγγελματική και Εκκλησιαστική Εκπαίδευση		
Τύπος Σχολείου	Σχολικές Μονάδες	Μαθητές
Τεχνικά-Επαγγελματικά Λύκεια	251	80.414
Τεχνικές-Επαγγελματικές Σχολές	201	35.335
Εκκλησιαστικές Σχολές	24	1.597
Αδιαβάθμητες τεχνικές και επαγγελματικές σχολές	32	1.818
Σύνολο	508	119.164
Γενικό Σύνολο	3.332	805.089

Πηγή: Στατιστική της Εκπαιδευσεως 1986/7-1991/2 και Στατιστική Επετηρίδα της Ελλάδος 1992-3.

⁸⁵⁹ Ο συνολικός αριθμός των μαθητών της δημόσιας και ιδιωτικής δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης το 1990-1 ανερχόταν σε 851.353. (Στατιστική Επετηρίδα της Ελλάδος 1990-1, Αθήνα 1994.)

⁸⁶⁰ Στατιστική Επετηρίδα της Ελλάδος 1992-3, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδας, Αθήνα 1995, σ. 166.

⁸⁶¹ Στατιστική της Εκπαιδευσεως 1986/7-1991/2, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδας, Αθήνα 1997, σ. 74.

⁸⁶² Στατιστική Επετηρίδα της Ελλάδος 1992-3, ό.π.

Με βάση τα στοιχεία που δημοσίευσαν οι εφημερίδες της περιόδου και καταγράφονται στο χρονολόγιο, οι καταλήψεις ξεκίνησαν από το νομό Ηρακλείου Κρήτης και πολύ γρήγορα εξαπλώθηκαν στους άλλους νομούς του νησιού. Στη συνέχεια, καταλήψεις σχολείων σημειώθηκαν στο νομό Κέρκυρας και σταδιακά επεκτάθηκαν σε ολόκληρη τη Βόρεια Ελλάδα, με τους μαθητές να βάζουν λουκέτο στα περισσότερα γυμνάσια και λύκεια των νομών Κοζάνης, Ροδόπης, Δράμας και Ξάνθης. Μέσα σε διάστημα τριών μόλις ημερών (28-30 Νοεμβρίου) καταλήφθηκαν πάνω από 40 σχολεία στην πόλη της Θεσσαλονίκης, ενώ μέχρι το τέλος του μήνα τουλάχιστον 150 σχολεία της χώρας ήταν υπό κατάληψη.

Στις αρχές Δεκεμβρίου το κύμα των καταλήψεων έφθασε και στην Αθήνα, καθώς καταλήφθηκαν σχολεία του Χαλανδρίου, του Αγίου Δημητρίου, του Ζωγράφου, της Δάφνης, του Παγκρατίου, της Κυψέλης, της Ηλιούπολης, της Καλλιθέας, της Νέας Φιλαδέλφειας, του Ταύρου κ.λπ. Μέσα στην πρώτη εβδομάδα του τελευταίου μήνα του χρόνου, στο χορό των καταλήψεων μπήκαν και οι μεγάλες σχολικές μονάδες της Αθήνας και του Πειραιά, και συγκεκριμένα τα σχολεία του συγκροτήματος της Γκράβας, η Ιωνίδειος Σχολή στον Πειραιά και τα Ενιαία Πολυκλαδικά Λύκεια. Αναφορικά με τα έξι ΕΠΑ που έδρευαν στην περιφέρεια του λεκανοπεδίου της Αττικής, δηλαδή το ΕΠΑ Αμπελοκήπων, Ηλιούπολης, Αιγάλεω, Κορυδαλλού, Πειραιά και Νέας Φιλαδέλφειας πρέπει να επισημανθεί ότι αριθμούσαν τότε 5.804 μαθητές, περισσότερο από το 1/4 του συνόλου των 20.108 μαθητών των 25 ΕΠΑ ολόκληρης της επικράτειας.⁸⁶³

Η πρωτοπορία των πολυκλαδικών στις κινητοποιήσεις φαίνεται να οφείλεται περισσότερο στο μέγεθος των σχολείων, που εξασφάλιζαν από μόνα τους την απαιτούμενη μαζικότητα για ένα τέτοιο εγχείρημα: πάντως, δεν πρέπει να λησμονείται ότι τα συγκεκριμένα σχολεία είχαν και ένα ακόμη λόγο εγρήγορσης, καθώς εξ αντικειμένου ήταν περισσότερο προσανατολισμένα στην άμεση επαγγελματική αποκατάσταση –βασική προτεραιότητα των μαθητών από τις πιο λαϊκές συνοικίες: Ο Δ. Δημητρίου, μαθητής β' λυκείου στο ΕΠΑ Πειραιά, σχολιάζει επ' αυτού:

Στα μεγάλα σχολεία που βρισκότανε στην πλειοψηφία τους σε λαϊκές συνοικίες υπήρχαν αναλογικά περισσότεροι πολιτικοποιημένοι μαθητές που είχαν διάθεση δραστηριότητας απ' ότι σε άλλα σχολεία. Γι' αυτό το λόγο μπήκαν μπροστά και όχι τόσο για λόγους ταξικούς. Εξ άλλου, κλείσανε και σχολεία στα Βόρεια Προάστια. Το μαθητικό κίνημα δεν μπορείς να το

⁸⁶³ Στατιστική της Εκπαιδευσεως 1986/7-1991/2, Αθήνα 1997, σ. 119.

χαρακτηρίσεις λαϊκό κίνημα με τη στενή έννοια του όρου. Ήταν προφανώς λαϊκής κινητοποίησης, αλλά δεν είχε ταξικά στεγανά.⁸⁶⁴

Μολονότι ο ισχυρισμός των μαθητών για καταλήψεις σε όλα τα σχολεία της πρωτεύουσας δεν επιβεβαιώνεται μέσα από την αποδελτίωση των φύλλων των εφημερίδων, αυτό δεν συνεπάγεται αυτομάτως ότι δεν υπήρχαν κατειλημμένα σχολεία σε περιοχές κατοικίας «υψηλότερων κοινωνικοεπαγγελματικών και εισοδηματικών κατηγοριών».⁸⁶⁵ Ειδικότερα σε σχέση με τον γεωγραφικό προσδιορισμό αυτών των «καλών» περιοχών, με βάση τα στοιχεία της μελέτης «Διανομή και σύνθεση του εισοδήματος των νοικοκυριών στην περιοχή της πρωτεύουσας»,⁸⁶⁶ αυτές συγκεντρώνονταν κατά κύριο λόγο στα βόρεια-βορειοανατολικά και τα νότια προάστια, καθώς και σε ορισμένες συνοικίες του δήμου της Αθήνας, με προεξάρχουσες το Κολωνάκι, τους Αμπελόκηπους, την περιοχή Χίλτον και το Πεδίο του Άρεως.⁸⁶⁷

«Στις καταλήψεις συμμετείχαν σχολεία από όλες τις περιοχές της Αθήνας. Εμείς πηγαίναμε και στο Λύκειο του Ψυχικού, θυμάμαι. Κατέβαιναν και αυτοί», υποστηρίζει στηρίζοντας την αταξικότητα των καταλήψεων ο Α. Α., μαθητής στην Γκράβα.⁸⁶⁸ Η συμμετοχή των μαθητών του Ψυχικού στις καταλήψεις επαληθεύεται και μέσα από συνέντευξη μαθητή του δημόσιου Λυκείου της περιοχής στο μαθητικό περιοδικό *Τα Βήματα* της Σχολής Μωραΐτη, ο οποίος βεβαιώνει ότι το εν λόγω σχολείο πραγματοποιούσε κατάληψη τουλάχιστον μέχρι τις αρχές Ιανουαρίου του 1991.⁸⁶⁹ Επίσης, σύμφωνα με τον Νίκο Αναγνωστάτο, ο οποίος ήταν διευθυντής του

⁸⁶⁴ Συνέντευξη με Δημήτρη Δημητρίου, 2.3.2013.

⁸⁶⁵ Μαλούτας Θ., Εμμανουήλ Δ., Παντελίδου-Μαλούτα Μ., *Κοινωνικές δομές, πρακτικές και αντιλήψεις: Νέες παράμετροι και τάσεις μεταβολής 1980-2000*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ), Αθήνα 2006, σ. 128, 130. Ο Θωμάς Μαλούτας, επικαλούμενος ευρήματα δειγματοληπτικής έρευνας που διεξήχθη μεταξύ Δεκεμβρίου 2001 και Φεβρουαρίου 2002, αναφέρει ότι στις περιοχές Ψυχικό, Κηφισιά, Γλυφάδα, Βούλα, Βουλιαγμένη και Κολωνάκι συγκεντρώνονται τα υψηλότερα κοινωνικά στρώματα της πρωτεύουσας, με το 41,5% των νοικοκυριών να έχουν μέλος-η που να απασχολείται-ουνται στα υψηλά και υψηλά-μεσαία επαγγέλματα και το 52,7% να διαθέτουν σταθμισμένο κατά κεφαλήν εισόδημα πάνω από 301.000 δρχ.

⁸⁶⁶ Μπαλούρδος Δ., Κάππη Χ., Κωστάκη Α., Παπαθεοδώρου Χ., «Διανομή και σύνθεση του εισοδήματος των νοικοκυριών στην περιοχή της πρωτεύουσας», *Τόπος: επιθεώρηση αστικών και περιφερειακών μελετών*, τχ. 1, Αθήνα, Ιούνιος 1990, σ. 124.

⁸⁶⁷ Με βάση την κατηγοριοποίηση της Αθήνας σε μείζονες περιοχές, που πραγματοποιούν οι ερευνητές της μελέτης «Διανομή και σύνθεση του εισοδήματος των νοικοκυριών στην περιοχή της πρωτεύουσας» (ό.π., σ. 124), στη Βόρεια-Βορειοανατολική Αθήνα εντάσσονται η Αγία Παρασκευή, ο Χολαργός, ο Παπάγος, η Νέα Πεντέλη, η Εκάλη, η Νέα Ερυθραία, η Κηφισιά, η Μεταμόρφωση, το Μαρούσι, η Πεύκη, η Φιλοθέη, το Νέο Ψυχικό και το Νέο Ηράκλειο. Ενώ στη Νότια Αθήνα περιλαμβάνονται η Αργυρούπολη, η Γλυφάδα, η Βούλα, το Μοσχάτο, ο Ταύρος, η Καλλιθέα, η Νέα Σμύρνη, το Παλαιό Φάληρο, ο Άλιμος, το Καλαμάκι και η Βουλιαγμένη.

⁸⁶⁸ Συνέντευξη με Α. Α., 13.4.2013.

⁸⁶⁹ Πρόκειται για περιοδικό που εκδίδουν στο πλαίσιο του σχολείου οι μαθητές γυμνασίου της Σχολής Μωραΐτη. Το συγκεκριμένο –έκτακτο– τεύχος ήταν το δεύτερο που είχε εκδοθεί για τη σχολική

1ου Γυμνασίου-Λυκείου Κηφισιάς και αντιπρόεδρος της ΑΣΓΜΕ εκείνη την περίοδο, το σχολείο του ήταν το μόνο στην περιοχή στο οποίο απετράπη η κατάληψη.⁸⁷⁰ Καταλήψεις, όμως, έγιναν και στις υπόλοιπες περιοχές των βορείων προαστίων που δεν συγκαταλέγονταν στις «κοινωνικά ακραίες συνοικίες».⁸⁷¹ Ο Θανάσης Γάλλος, μαθητής α΄ τάξης του 2ου Γυμνασίου Χολαργού, αναφέρει:

Ο Χολαργός είχε τρία σχολεία και είχαν κλείσει και τα τρία. Στου Παπάγου, που είναι αντιδραστική συνοικία, είχε κλείσει για κάποιο διάστημα το ένα από τα δύο και στην Αγία Παρασκευή κατελημμένα ήταν αυτά που βρίσκονταν κοντά σε εμάς. Το σπίτι μου ήταν στα σύνορα Χολαργού και Αγίας Παρασκευής και είχα πολλούς φίλους που έμεναν πέντε λεπτά πιο κάτω. Ήμασταν φίλοι από το δρόμο και θυμάμαι ότι έκαναν και αυτοί κατάληψη στο σχολείο τους.⁸⁷²

Παρ' όλα αυτά, λαμβάνοντας υπ' όψη τα στοιχεία του χρονολογίου για τις καταλήψεις, παρατηρούμε ότι μεγάλη πυκνότητα καταλήψεων σημειώθηκε κυρίως σε δυτικές συνοικίες όπως το Γαλάτσι, η Νέα Φιλαδέλφεια, η Νέα Ιωνία, το Χαϊδάρι, το Αιγάλεω, αλλά και περιοχές της ανατολικής Αθήνας, όπως του Ζωγράφου, ο Βύρωνας, η Δάφνη, ο Ύμηττός και η Ηλιούπολη.⁸⁷³ Σε αυτές τις περιοχές εκπροσωπούσαν κυρίως οι μεσαίες και χαμηλές εισοδηματικές, μορφωτικές και επαγγελματικές κατηγορίες,⁸⁷⁴ αν και πρέπει να επισημανθεί ως γενική αρχή ότι η κοινωνικο-οικονομική σύνθεση ενός πληθυσμού δεν είναι ούτε απόλυτα ομοιογενής ούτε στατική. Λόγου χάρι, η μαρτυρία του Α. Α. για το Γαλάτσι, όπου διέμενε και πήγαινε σχολείο, φανερώνει μία κοινωνική-οικονομική πτυχή που δύσκολα προκύπτει από τα διαθέσιμα στατιστικά δεδομένα:

Στο Γαλάτσι από το 1981 και μετά μένανε άνθρωποι που πλουτίσανε ξαφνικά. Είχε βέβαια και εργάτες, αλλά οι περισσότεροι κάτοικοι ήταν άνθρωποι που δουλεύανε στο Δημόσιο. Γενικότερα θα έλεγα ότι το Γαλάτσι ήταν μια εργατική συνοικία που έτεινε με τα χρόνια να μετεξελιχθεί σε μικροαστική.⁸⁷⁵ Αυτό οφειλόταν κυρίως στο ότι το Γαλάτσι ήταν και είναι ΠΑΣΟΚ. Για να καταλάβεις σήμερα έχει δεξιό δήμαρχο, ο οποίος ήταν πρώην ΠΑΣΟΚος.⁸⁷⁶

χρονιά 1990-1 και είχε αφιέρωμα στα προβλήματα στην παιδεία. Η συνέντευξη με τον μαθητή του δημοσίου Λυκείου Ψυχικού βρίσκεται στις σελίδες 11-13.

⁸⁷⁰ http://thiakos.blogspot.gr/2011_06_05_archive.html (τελευταία επίσκεψη: 4.9.2013).

⁸⁷¹ Μαλούτας Θ., *ό.π.*, σ. 128.

⁸⁷² Συνέντευξη με Θανάση Γάλλο, 6.5.2013. Ο Θανάσης Γάλλος, αν και δεν ανήκε σε κάποια μαθητική παράταξη –όντας μόλις 13 χρονών–, αναφέρει ότι έμαθε από την αριστερή οικογένεια του για τις καταλήψεις και όπως δηλώνει χαρακτηριστικά: «Δεν υπήρξε ζήτημα ποτέ στο να μην εμπλακώ. Αντιθέτως με προέτρεπαν να ανακατευτώ. Και το έκανα».

⁸⁷³ Υιοθετείται ο διαχωρισμός της πρωτεύουσας σε έξι περιοχές (Βόρεια-Βορειοανατολική, Λοιπή Ανατολική, Δυτική, Νότια, Πειραιάς, Δήμος Αθηναίων-Αθήνα Ι, Αθήνα ΙΙ), όπως χρησιμοποιήθηκε από τους Μπαλούρδο Δ., Κάππη Χ. κ.ά. (*ό.π.*, σ. 124). Οι συγγραφείς τονίζουν ότι ο διαχωρισμός αυτός βασίστηκε στις διαφοροποιήσεις που παρουσιάζουν οι επιμέρους περιοχές σε χαρακτηριστικά όπως η απασχόληση, η εκπαίδευση, η σύνθεση του νοικοκυριού κ.λπ.

⁸⁷⁴ Μπαλούρδος Δ., Κάππη Χ. κ.ά., *ό.π.*, σ. 127, 133.

⁸⁷⁵ Για τις κατηγορίες εργαζομένων που απαρτίζουν την μικροαστική τάξη βλ. πρόχειρα: Γκιζέλης Γρηγόρης, Κουταντζόγλου Ρωξάνη, Τεπέρογλου Αφροδίτη, Φίλιας Βασίλης, *Παράδοση και*

Από τη μεριά του, ο Στέφανος Μυτιληναίος, μαθητής β' λυκείου στο 2ο Λύκειο Χαϊδαρίου και μέλος της ΠΑΜΚ, επικεντρώνεται στις δύσκολες συνθήκες διαβίωσης πολλών οικογενειών στο Χαϊδάρι:

Εγώ είχα συμμαθητές που μένανε σε τρώγλες, όταν σήμερα το Χαϊδάρι θεωρείται η Κηφισιά των Δυτικών Προαστίων. Πολλοί ζούσανε σε συνθήκες που σήμερα ζουν οι οικονομικοί μετανάστες. Η μισή μου τάξη ζούσε σε τέτοια σπίτια.⁸⁷⁷

Μεγάλη ήταν η δυναμική των καταλήψεων και στον Πειραιά, που παρά την εισοδηματική και κοινωνική ανομοιομορφία των περιοχών του, το μέσο καθαρό εισόδημα των κατοίκων του, τοποθετούταν πάνω από αυτό της Ανατολικής και Δυτικής Αθήνας.⁸⁷⁸ Το αστικό-κοινωνικό τοπίο του Πειραιά εκείνης της εποχής περιγράφει γλαφυρά ο πειραιώτης μαθητής Δ. Δημητρίου:

Ο Πειραιάς ήταν πιο πλούσιος απ' ότι είναι τώρα. Υπήρχε άνθηση στην ελληνική κοινωνία. Υπήρχανε δουλειές. Υπήρχε εμπορική δραστηριότητα, πολλά μαγαζιά, καμία σχέση με το σήμερα. Βασικά ο Πειραιάς ήταν τόπος διασκέδασης. Ερχόντουσαν από άλλες περιοχές. Εγώ, ως μαθητής, από 13 έως 17 που κυκλοφορούσα στον Πειραιά, θυμάμαι παιδιά και από άλλες περιοχές περιμετρικά του, το Κερατσίνι, τον Κορυδαλλό, τη Νίκαια κ.λπ., να έρχονται για τη σαββατιάτικη βόλτα τους. Εδώ στο Πασά Λιμάνι ήταν η πασαρέλα η περιβόητη. Στις αρχές του Σεπτεμβρίου που δεν είχαμε πάρει ακόμα βιβλία, ήτανε σημείο συνάντησης. Οι βάρφες, τα Goody's...⁸⁷⁹

Ο Κορυδαλλός, όπου βρισκόταν και το τοπικό ΕΠΛ, το οποίο μαζί με το ΕΠΛ Πειραιά έπαιξε επιτελικό ρόλο στην εξάπλωση των καταλήψεων της ευρύτερης περιοχής, ήταν μια εργατική γειτονιά που έλκυε όμως και αρκετούς μικροαστούς. «Εάν υπήρχε στον Πειραιά ο μικροαστός, δεν θα πήγαινε στο Πέραμα ή το Κερατσίνι, αλλά θα έμενε στον Κορυδαλλό», σχολιάζει η Β. Παπαγεωργίου, μαθήτρια του ΕΠΛ Κορυδαλλού. Ο Χ. Κουγιτέας, μαθητής στο ίδιο σχολείο και γόνος μικροαστικής οικογένειας, αναλύει το μικροαστικό χαρακτήρα της περιοχής:

Ο Κορυδαλλός είναι ένα κομμάτι που ανήκει στα όρια του Πειραιά. Ταξικά μπορείς να πεις ότι χωρίζεται στον Άνω Κορυδαλλό, που βρίσκεται πίσω από τις φυλακές και είναι μία γειτονιά με

νεωτερικότητα στις πολιτιστικές δραστηριότητες της ελληνικής οικογένειας: Μεταβαλλόμενα σχήματα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1984, σ. 347· Abercrombie Nicholas, Hill Stephen, Turner Bryan S., *Λεξικό Κοινωνιολογίας*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 1991, σ. 26-7. Σύμφωνα με τους συγγραφείς, στην μικροαστική τάξη κατατάσσονται μικροεπιχειρηματίες και καταστηματαρχες, υπάλληλοι γραφείου, ανεξάρτητες τεχνίτες και βιοτέχνες, ελεύθεροι επαγγελματίες, επιστήμονες και ελεύθεροι επαγγελματίες.

⁸⁷⁶ Συνέντευξη με Α. Α., 13.4.2013.

⁸⁷⁷ Συνέντευξη με Στέφανο Μυτιληναίο, 1.2.2013.

⁸⁷⁸ Μπαλούρδος Δ., Κάπη Χ. κ.ά., ό.π., σ. 129. Συγκεκριμένα, το μέσο καθαρό εισόδημα ανά νοικοκυριό στην περιφέρεια του Πειραιά (Κορυδαλλός, Νίκαια, Πέραμα, Κερατσίνι, Δραπετσώνα, Άγιος Ιωάννης Ρέντης, Πειραιάς-κέντρο) υπολογίστηκε το 1988 σε 1,498 εκατ. δρχ., ενώ στην Ανατολική Αθήνα ήταν 1,371 και στη Δυτική Αθήνα 1,328.

⁸⁷⁹ Συνέντευξη με Δημήτρη Δημητρίου, 2.3.2013.

αυθαίρετα χτισμένα σπίτια που μπήκε στο σχέδιο πόλης στα μέσα του 1960 και είχε ως επί το πλείστον λαϊκό κόσμο, και στον Κάτω Κορυδαλλό, ο οποίος είχε ένα μικροαστικό ίχνος, το οποίο φαίνεται αν μελετήσεις τα εκλογικά αποτελέσματα της ενορίας του Αγ. Γεωργίου –τότε ήταν χωρισμένες σε ενορίες οι εκλογικές περιφέρειες– σε σχέση με τα αποτελέσματα της ενορίας των Ταξιαρχών, που είναι εντελώς διαφορετικά. Τα αποτελέσματα της ενορίας Αγ. Γεωργίου μοιάζουν περισσότερο με τη Σαλαμίνα παρά με το μέσο όρο της Β΄ Πειραιώς. Θέλω να καταλήξω στο ότι τελικά ο Κορυδαλλός ήταν λίγο μικροαστικός με την έννοια ότι στην δεκαετία του '60 άρχισε να μαζεύει κόσμο από τις περιοχές του Πειραιά που είχαν βάλει πέντε λεφτουδάκια στην άκρη κυρίως λόγω θάλασσας: ήσουν ναυτικός, μάζευες κάποια λεφτά, έφευγες από τα Ταμπούρια, το Κερατσίνι, την Κοκκινιά, που ήταν αμιγώς λαϊκές γειτονιές, και έλεγες «πάω να ζήσω σε μία πλατεία στον Κορυδαλλό, σε ένα διαμέρισμα». Ένα κλικ πιο πάνω δηλαδή, μια ψευτομικροαστική φαντασίωση του να είσαι πιο πλούσιος σε σχέση με την υπόλοιπη Β΄ Πειραιά.⁸⁸⁰

Αναζητώντας τον ορισμό της μικροαστικής τάξης, επικαλούμαστε τον Νίκο Πουλαντζά, ο οποίος την τοποθετεί ανάμεσα στην αστική και την εργατική, και την διακρίνει σε δύο υποσύνολα: την παραδοσιακή τάξη (μικροί επιχειρηματίες, αυτοαπασχολούμενοι παραγωγοί) και τη νέα μικροαστική τάξη (μισθωτοί εργαζόμενοι).⁸⁸¹ Παρά το γεγονός ότι οι φορείς της παραδοσιακής και της νέας μικροαστικής τάξης κατέχουν διαφορετικές θέσεις στο οικονομικό επίπεδο, τα δύο υποσύνολα μπορούν να θεωρηθούν τμήματα της ίδιας τάξης, με το συστατικό στοιχείο της ενότητάς τους να βρίσκεται στο ιδεολογικό πεδίο και να εκφράζεται σε «συμβιβαστικά σχήματα συνεχώς ανανεωνόμενα, αλλά όμοια στη δομή τους, μεταξύ της αστικής και της προλεταριακής ιδεολογίας».⁸⁸² Τα «συνάδοντα κριτήρια» που θα επιτρέψουν να υπάρξει ταύτιση στο ιδεολογικό και πολιτικό επίπεδο μεταξύ της παραδοσιακής και νέας μικροαστικής τάξης είναι στην πρώτη περίπτωση η μικρή παραγωγή και ιδιοκτησία, και στη δεύτερη, το «βίωμα της εκμετάλλευσης» όπως προκύπτει μέσα από τη «νομική μορφή του μισθού». Σύμφωνα πάντα με τον Ν. Πουλαντζά, η μικροαστική τάξη προσδοκά να γίνει αστική με το πέρασμα της ελίτ της προς τα ανώτερα στρώματα («μια ψευτομικροαστική φαντασίωση του να είσαι πιο πλούσιος»), όπως αναφέρει χαρακτηριστικά στο παραπάνω παράθεμα ο Χ. Κουγιτέας), χωρίς όμως να υπάρξει βίαιος μετασχηματισμός της κοινωνίας.⁸⁸³

⁸⁸⁰ Συνέντευξη με Χρήστο Κουγιτέα, 24.5.2013.

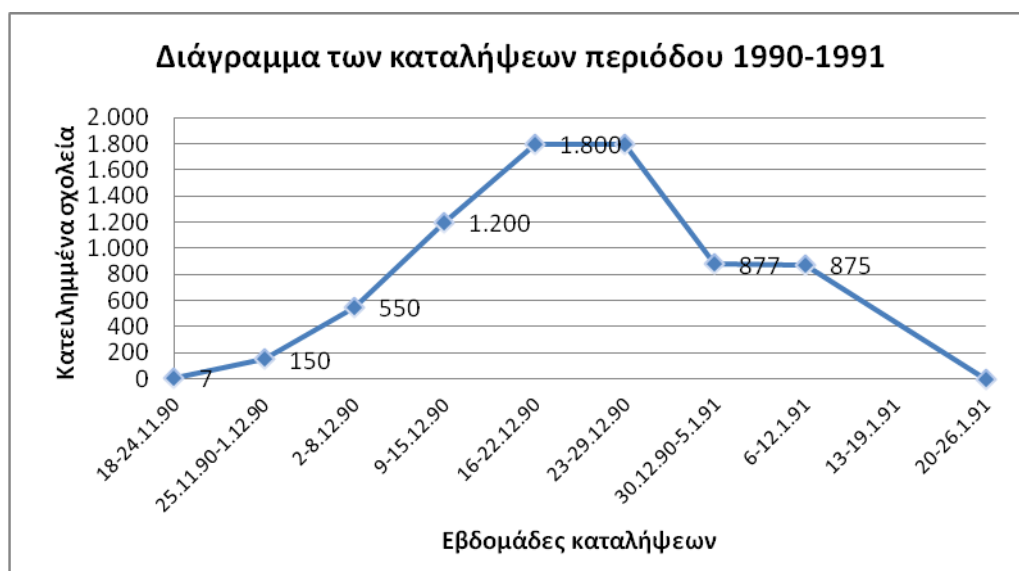
⁸⁸¹ Πουλαντζάς Νίκος, *Φασισμός και Δημοκρατία*, Θεμέλιο, Αθήνα 2006, σ. 262.

⁸⁸² Πουλαντζάς Νίκος, *Οι κοινωνικές τάξεις στο σύγχρονο καπιταλισμό*, Θεμέλιο, Αθήνα 1981, σ. 365-366.

⁸⁸³ Πουλαντζάς Νίκος, *Φασισμός και Δημοκρατία*, ό.π., σ. 264. Το 1990 ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς σημείωνε ότι η ελληνική κοινωνία θα μπορούσε συνολικά να χαρακτηριστεί μικροαστική, καθώς τα «μικρομεσαία στρώματα» –ο όρος κατασκευάστηκε από το ΠΑΣΟΚ– που την συναποτελούσαν, δέσποζαν αριθμητικά, πολιτικά και κοινωνικά στη χώρα. («Για τα χαρακτηριστικά της ελληνικής κοινωνίας» στο *Προσεγγίσεις: Κοινωνική Δομή και Αριστερά, μεταβολές στη δεκαετία 1980-1990*, ό.π., σ. 52-53.) Εμβριθής σκιαγράφηση των «μικρομεσαίων» και της αναγωγής τους σε διακριτή κοινωνική

Με τις καταλήψεις να έχουν πλέον εξαπλωθεί σε όλη τη χώρα, το υπουργείο Παιδείας εξέδωσε για πρώτη φορά στις 10 Δεκεμβρίου 1990 επίσημη ανακοίνωση προς τον Τύπο σχετικά με τον αριθμό των υπό κατάληψη σχολείων. Η ανακοίνωση ανέφερε ότι μέχρι εκείνη τη στιγμή είχαν γίνει καταλήψεις ή απόπειρες καταλήψεων σε 1.180 σχολεία, δηλαδή περίπου στο 30% των σχολείων της χώρας, ενώ επισήμαινε ότι τα 180 από αυτά τα σχολεία είχαν αρχίσει να επαναλειτουργούν κανονικά.⁸⁸⁴ Αν και το υπουργείο απέφυγε να δώσει επιμέρους ποσοτικά στοιχεία για την λεπτομερή κατανομή των κατειλημμένων σχολείων ανά την επικράτεια, η πληροφορία ότι το 30% των σχολείων της χώρας ήταν υπό κατάληψη κρίνεται εκ των υστέρων σε μεγάλο ποσοστό ακριβής, καθώς τα σχολεία της δημόσιας δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης της χώρας το 1990-1 υπολογίζονταν σε 3.332 (βλ. Πίνακας 2).

Διάγραμμα 1. Καμπύλη καταλήψεων περιόδου 1990-1

Παρατηρώντας την καμπύλη του διαγράμματος (βλ. Διάγραμμα 1) που σχηματίζεται με την ένωση των σημείων των αριθμών των κατειλημμένων σχολείων ανά εβδομάδα, διαπιστώνουμε την σταθερά αυξητική πορεία των καταλήψεων τις πρώτες πέντε εβδομάδες, δηλαδή από την Πέμπτη 22 Νοεμβρίου 1990, που τοποθετείται η ημερομηνία έναρξής τους, έως την Παρασκευή 21 Δεκεμβρίου 1990, που ήταν η τελευταία μέρα μαθημάτων πριν από τις διακοπές των Χριστουγέννων. Ιδιαίτερα δε κατά τη διάρκεια της πέμπτης εβδομάδας των καταλήψεων και τελευταίας μαθημά-

ομάδα από το ΠΑΣΟΚ κατά τη δεκαετία του 1980 γίνεται από τον Ιωάννη Καραγιάννη στο *Κοινωνικό, Πολιτικό και Πολιτισμικό Λεξικό – Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80* (ό.π., σ. 328-330).

⁸⁸⁴ *Ελευθεροτυπία*, 11.12.1990, σ. 22· *Ελεύθερος Τύπος*, 11.12.1990, σ. 24· Κοντογιαννόπουλος Β., ό.π., σ. 170.

των πριν τις διακοπές των Χριστουγέννων (16-22 Δεκεμβρίου), ο αριθμός των καταλήψεων ανερχόταν, σύμφωνα με *Τα Νέα*, σε 1.831 σχολεία, με το 62% των σχολείων της επαρχίας να είναι κατειλημμένα.⁸⁸⁵ Από τη μεριά της η *Ελευθεροτυπία*, ερμηνεύοντας δήλωση του υπουργού Παιδείας Β. Κοντογιαννόπουλου ότι το 50-60% των σχολείων της χώρας ήταν κλειστά λόγω κατάληψης, εκτιμούσε τον συνολικό αριθμό των υπό κατάληψη σχολείων σε τουλάχιστον 2.000.⁸⁸⁶ Η επίσημη θέση του υπουργείου Παιδείας για τα κατειλημμένα σχολεία δόθηκε στη δημοσιότητα μέσω του υφυπουργού Βασίλη Μπεκίρη τέσσερις ημέρες πριν τα Χριστούγεννα, προσδιορίζοντας τον αριθμό τους σε 1.800.⁸⁸⁷ Ο συγκεκριμένος αριθμός αποτελεί και το ανώτατο σημείο της καμπύλης, χωρίς βέβαια αυτό να συνεπάγεται ότι τα κατειλημμένα σχολεία, είτε πριν είτε μετά το συγκεκριμένο χρονικό σημείο, δεν υπερέβαιναν τα 1.800. Όμως, τα ελλιπή και μη διασταυρωμένα στοιχεία μας κατευθύνουν στο να υιοθετήσουμε αυτόν τον αριθμό, ο οποίος παραμένει σταθερός και για το διάστημα από τις 23 Δεκεμβρίου έως τις 5 Ιανουαρίου, καθώς λόγω των εορτών των Χριστουγέννων δεν δημοσιεύθηκαν στις εφημερίδες νέα αριθμητικά δεδομένα για τα υπό κατάληψη σχολεία, διατηρώντας έτσι σταθερή την καμπύλη των καταλήψεων.

Το Σάββατο 5 Ιανουαρίου –δύο μέρες πριν την έναρξη των μαθημάτων στα σχολεία– το υπουργείο Παιδείας ανακοινώσε ότι μόνο 877 γυμνάσια και λύκεια σε όλη τη χώρα βρίσκονταν υπό κατάληψη ή δεν λειτούργησαν επειδή παρεμποδίζονταν από άλλα. Με νέα ανακοίνωση στις 7 Ιανουαρίου, το υπουργείο ισχυριζόταν ότι οι καταλήψεις βρίσκονταν σε ύφεση, επιχειρηματολογώντας ότι «το 70% των σχολείων της χώρας λειτούργησαν κανονικά». Για την πειστικότερη τεκμηρίωση αυτού του

⁸⁸⁵ *Τα Νέα*, 17.12.1990, σ. 12. Στο δημοσίευμα της εφημερίδας δημοσιεύεται ο χάρτης της Ελλάδας με τους αριθμούς των γυμνασίων και των λυκείων (δεν διευκρινίζεται αν συμπεριλαμβάνονται σε αυτόν και τα τεχνικά και πολυκλαδικά λύκεια) ανά νομό και πόσα από αυτά είναι κατειλημμένα. Παρά το γεγονός ότι η διασταύρωσή του συνολικού αριθμού των σχολείων με τα στοιχεία που δίνει η Ελληνική Στατιστική Υπηρεσία φανερώνει αποκλίσεις και ελλείψεις, το δημοσίευμα είναι ενδεικτικό της γενικευμένης και έντονα μαζικής εικόνας των κατειλημμένων σχολείων ανά την επικράτεια. Με βάση λοιπόν τα στοιχεία που δημοσιεύονται στα *Νέα*, για τις μεγαλύτερες περιφέρειες της χώρας, Μακεδονίας, Στερεάς Ελλάδας και Πελοποννήσου, το ποσοστό των καταλήψεων στις πρώτες δύο ξεπερνά το 70% –74% και 75% αντίστοιχως–, ενώ στην Πελοπόννησο υπολογίζεται στο 52%. Το ποσοστό στην περιφέρεια Κρήτης αγγίζει το 86% –το υψηλότερο μεταξύ των δέκα περιφερειών της χώρας– και το χαμηλότερο ποσοστό εντοπίζεται στη Θράκη (19%)· ενώ τα ποσοστά των υπό κατάληψη σχολείων στις υπόλοιπες περιφέρειες της χώρας, όπως προκύπτουν από τους αριθμούς των καταλήψεων ανά νομό, είναι: Στερεά Ελλάδα και Εύβοια 75%, Ιόνιοι Νήσοι 71%, Ήπειρος 74%, Νησιά Αιγαίου 37%. Τέλος, στην περιφέρεια της πρωτεύουσας, που αριθμεί και τα περισσότερα σχολεία στη χώρα (624), το αντίστοιχο ποσοστό εκτιμάται από την εφημερίδα στο 51% –ποσοστό όμως που πρέπει αντιμετωπιστεί με επιφυλακτικότητα διότι προκύπτει επί του συνόλου 410 σχολείων. (Για τους αναλυτικούς απόλυτους αριθμούς των καταλήψεων μπορεί κανείς να ανατρέξει στο χρονολόγιο των καταλήψεων που βρίσκεται στο Παράρτημα της διατριβής.)

⁸⁸⁶ *Ελευθεροτυπία*, 14.12.1990, σ. 25.

⁸⁸⁷ *Ριζοσπάσης*, *Ελευθεροτυπία*, 22.12.1990, σ. 21 και σ. 12 αντίστοιχα.

ισχυρισμού, διευκρινιζόταν ότι στο σύνολο των 51 νομών της χώρας, στους 12 νομούς λειτούργησαν όλα τα σχολεία, σε 23 νομούς άνοιξαν, επίσης, τα σχολεία εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων, σε 11 νομούς λειτούργησαν πάνω από το 50% των σχολείων και σε 5 νομούς, τους πιο πολυπληθείς, έγιναν μαθήματα σε λιγότερα από τα μισά σχολεία.⁸⁸⁸

Με αφορμή την ανακοίνωση αυτή, οι εφημερίδες έλαβαν διαφορετικές θέσεις ως προς την εξέλιξη των καταλήψεων, ανάλογα με τη στάση τους απέναντι στην κυβέρνηση. Για παράδειγμα, οι εφημερίδες της κεντροαριστεράς, αμφισβήτησαν τον ισχυρισμό του υπουργείου για ύφεση των καταλήψεων. Συγκεκριμένα, η εφημερίδα *Ελευθεροτυπία* διατεινόταν ότι με βάση τα στοιχεία που έδωσε το ίδιο το υπουργείο Παιδείας, μαθήματα γίνονταν στο 50% και όχι στο 70% των σχολείων,⁸⁸⁹ ενώ *Τα Νέα* υπογράμμιζαν ότι στην ανακοίνωση δεν γινόταν αναφορά ούτε σε απόλυτους αριθμούς σχολείων ούτε σε αριθμούς μαθητών, καθιστώντας εκ των πραγμάτων το επιχείρημα του υπουργείου παραπλανητικό και αίοιο.⁸⁹⁰ Τουναντίον, δύο συμπολιτευόμενες με την κυβέρνηση εφημερίδες, ο *Ελεύθερος Τύπος*⁸⁹¹ και η *Απογευματινή*,⁸⁹² έκαναν λόγο για αναστροφή του κλίματος και εκφυλισμό των καταλήψεων, παραθέτοντας στοιχεία κυρίως από επαρχιακά σχολεία πρωινής βάρδιας που λειτούργησαν κανονικά.

Η δολοφονία Τεμπονέρα στις 8 Ιανουαρίου και οι μεγάλες διαδηλώσεις που επακολούθησαν στους δρόμους της Αθήνας και των άλλων πόλεων της επικράτειας έστρεψαν τα φώτα του Τύπου στις ραγδαίες πολιτικές εξελίξεις, με αποτέλεσμα να μην δημοσιευθούν μέχρι και τα μέσα Ιανουαρίου καθόλου στοιχεία για τον αριθμό των κατελημμένων σχολείων.⁸⁹³ Τα τελευταία αναλυτικά αριθμητικά στοιχεία για τις καταλήψεις δίνονταν στο φύλλο της *Ελευθεροτυπίας* στις 9 Ιανουαρίου, όταν η εφημερίδα δημοσιοποίησε «παρ' όλες τις επιφυλάξεις της» τα «ελλιπή στοιχεία» που έδωσε στη δημοσιότητα η κυβέρνηση. Σε σύνολο, λοιπόν, 2.624 σχολείων σε όλη τη χώρα λειτουργούσαν 1.604, τα υπόλοιπα 875 ήταν υπό κατάληψη και παρεμποδιζόταν η λειτουργία άλλων 145.⁸⁹⁴

⁸⁸⁸ *Τα Νέα*, 8.1.1991, σ. 15.

⁸⁸⁹ *Ελευθεροτυπία*, 8.1.1991, σ. 21

⁸⁹⁰ *Τα Νέα*, ό.π.

⁸⁹¹ *Ελεύθερος Τύπος*, 8.1.1991, σ. 23.

⁸⁹² *Απογευματινή*, 8.1.1991, σ. 12.

⁸⁹³ Στο μεσοδιάστημα αυτό δεν αποκλείεται μία παροδική αύξηση των καταλήψεων, απόρροια του κύματος διαμαρτυρίας που αναπτύχθηκε λόγω της δολοφονίας του καθηγητή Τεμπονέρα. Ωστόσο, αυτή η αυξητική τάση δεν μπορεί να τεκμηριωθεί λόγω έλλειψης στοιχείων.

⁸⁹⁴ *Ελευθεροτυπία*, 9.1.1991, σ. 21.

Την Τετάρτη 16 Ιανουαρίου ο πρωθυπουργός Κ. Μητσοτάκης από το βήμα της Βουλής ανέλαβε την επίσημη ενημέρωση της κοινής γνώμης για την πορεία των καταλήψεων:

Σήμερα στις 16 Ιανουαρίου τα σχολεία δουλεύουν σε ποσοστό περισσότερο από 50%. Στην Ανατολική Μακεδονία είναι 95%, στην Κεντρική 80%, στη Θράκη 96%, στη Θεσσαλία 60% και στην Αττική είναι μόνο 16,2%. Συνολικά λειτουργούν περίπου 56%, υπό κατάληψη είναι 37% και τα υπόλοιπα παρεμποδίζονται να λειτουργήσουν.⁸⁹⁵

Από εκείνο το χρονικό σημείο και μετά ξεκινάει η φθίνουσα πορεία των καταλήψεων, με τον αριθμό των υπό κατάληψη σχολείων, όπως καταγράφεται μέσα από τα φύλλα των επτά εφημερίδων, να είναι διαρκώς μειούμενος μέρα με τη μέρα. Οι καταλήψεις μέχρι τα τέλη Ιανουαρίου έχουν ξεθυμάνει εντελώς, με τις λίγες εναπομένουσες εστίες να εντοπίζονται σε Αθήνα, Πειραιά, Ηράκλειο Κρήτης, Κέρκυρα και Πάτρα. Σε γενικές γραμμές, μεταφέροντας το απείκασμα του διαγράμματος για τις καταλήψεις της περιόδου 1990-1, μπορούμε να επισημάνουμε ότι από τις δέκα συνολικά εβδομάδες των καταλήψεων στα σχολεία, στις πέντε πρώτες έχουμε συνεχή αύξηση, με γοργούς μάλιστα ρυθμούς· στη συνέχεια έπονται δύο εβδομάδες (23.12.1990-5.1.1991) στασιμότητας· και τέλος ακολουθεί μία περίοδος τριών εβδομάδων (6-26.1.1991) όπου οι καταλήψεις σταθερά φθίνουν και τελικά τερματίζονται.⁸⁹⁶

Τέλος, βασιζόμενοι αποκλειστικά –ελλείπει άλλων στοιχείων– στις μαρτυρίες των μαθητών της εποχής, επισημαίνουμε ότι τα ποσοστά αυτών που ψήφισαν υπέρ των καταλήψεων και στην πλειονότητά τους συμμετείχαν ενεργά στις καταλήψεις κυμαίνονταν στα περισσότερα σχολεία σε ποσοστό ανώτερο του 70-80% επί του συνόλου των μαθητών. Το ποσοστό αυτό συρρικνώθηκε ελαφρώς κατά τη διάρκεια των εορτών των Χριστουγέννων, ωστόσο επέστρεψε στα αρχικά επίπεδα μετά τη δολοφονία Τεμπονέρα. Επίσης, οι περισσότεροι από τους υποστηρικτές της κατάληψης μαθητές παρέμεναν στα υπό κατάληψη σχολεία κατά τη διάρκεια της ημέρας, αλλά μειώνονταν αισθητά –κάτω από το μισό– όσοι διανυκτέρευαν σε αυτά. Σύμφωνα με τους πληροφορητές –και των δύο φύλων– της διατριβής, η συμμετοχή των μαθητριών στις καταλήψεις ήταν αναλογικά στο επίπεδο των μαθητών, χωρίς να διαφαίνεται κάποια υπόνοια υποεκπροσώπησης τους. Η μοναδική αισθητή διαφοροποίηση στην παρουσία των κοριτσιών σε σχέση με των αγοριών

⁸⁹⁵ *Πρακτικά Βουλής*, Συνεδρίαση ΡΙΔ', 16 Ιανουαρίου 1991, σ. 5.248.

⁸⁹⁶ Οι λόγοι αποκλιμάκωσης των καταλήψεων πραγματεύονται στο υποκεφάλαιο «Ακόμα τέσσερις νεκροί – Το τέλος των καταλήψεων» στο Κεφάλαιο Δ' του Μέρους Β' της διατριβής (σ. 388).

σημειωνόταν κατά τη διάρκεια της νύχτας, όπου ο αριθμός των καταληψιών κοριτσιών που παρέμεναν στα σχολεία ήταν πολύ μικρότερος από αυτόν των αγοριών.⁸⁹⁷

Το συλλαλητήριο ως συμπλήρωμα στο ρεπερτόριο των μαθητών

Παράλληλα με τις καταλήψεις των σχολείων, οι μαθητές επέλεξαν ως δεύτερη βασική μορφή διαμαρτυρίας το συλλαλητήριο, το οποίο ήταν καλά εγγεγραμμένο στην πολιτική κουλτούρα των πολιτών από την δεκαετία του 1950.⁸⁹⁸ Λιγότερο ριζοσπαστικό από την κατάληψη, αλλά περισσότερο διαδεδομένο και πιο εύκολο στην οργάνωσή του μεταξύ των συλλογικών ομάδων διεκδίκησης, το συλλαλητήριο έτεινε σταδιακά κατά τη μεταπολιτευτική περίοδο να ενσωματωθεί, αν δεν το είχε ήδη κάνει, στο κυρίαρχο πολιτικό σύστημα διάδρασης μεταξύ εξουσίας και συλλογικών υποκειμένων διεκδίκησης.⁸⁹⁹

⁸⁹⁷ Τα ερωτήματα «σε τι ποσοστό συμμετείχαν οι μαθητές στην κατάληψη του σχολείου σου;» και το «αν συμμετείχαν και κορίτσια στις καταλήψεις;» τέθηκε και στους έντεκα συνομιλητές μαθητές της περιόδου 1990-1. Τα παραπάνω συμπεράσματα που –με όποια επιφύλαξη– διατυπώνω, προέκυψαν από τις απαντήσεις τους.

⁸⁹⁸ Στο κείμενο χρησιμοποιούνται εναλλάξ οι όροι «συλλαλητήριο» και «διαδήλωση», χωρίς όμως να αλλάζει το νόημα μεταξύ των δύο. Το ίδιο ισχύει και για τη λέξη «πορεία», η οποία παρότι εμπεριέχει το στοιχείο της κίνησης, δεν διαφοροποιείται εμπράκτως από το συλλαλητήριο, αφού μετά από κάθε συγκέντρωση των μαθητών –και άλλων κοινωνικών ομάδων– ακολουθούσε συνήθως πορεία. Συλλαλητήρια γίνονταν στην χώρα από το 1830 κιόλας (π.χ. έμποροι της Σύρου στις 12 Απριλίου 1830, δύο μόλις μήνες μετά την διακήρυξη της Ελλάδας από τις Μεγάλες Δυνάμεις ως ανεξάρτητου κράτους –Πρωτόκολλο Λονδίνου 15.2.1830), ωστόσο σε αυτό το σημείο γίνεται λόγος για την ιστορία του συλλαλητηρίου κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Με βάση λοιπόν τα αποτελέσματα έρευνας του Νίκου Σερντεδάκι («Συλλογική δράση και φοιτητικό κίνημα την περίοδο 1959-1964: Δομικές προϋποθέσεις, πολιτικές ευκαιρίες και ερμηνευτικά σχήματα», *Η «Σύντομη» Δεκαετία του '60: θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, ό.π., σ. 254), την περίοδο 1959-1964 η δημόσια συγκέντρωση αποτελούσε την κυρίαρχη μορφή συλλογικής δράσης με ποσοστό 29,3% και ακολουθούσε από απόσταση η πορεία-διαδήλωση με ποσοστό 5%. Σύμφωνα πάλι με ποσοτικά στοιχεία που δημοσιεύει ο ίδιος για την περίοδο 1974-1980 [Serdedakis Nikos., «Democratization and Collective Action in Post-Junta Greece (1974-1981)», *4th ECPR General Conference, Pisa, 6-8 September 2007*, σ. 12], οι διαδηλώσεις, στις οποίες συμπεριλαμβάνονται και οι δημόσιες συγκεντρώσεις, επιλέγονται από το 32,8 % των δρώντων υποκειμένων, καταλαμβάνοντας τη δεύτερη θέση πίσω μόνο από τις απεργίες (39,4%).

⁸⁹⁹ Ο Μιχάλης Ψημίτης, στο βιβλίο του *Εισαγωγή στα σύγχρονα κοινωνικά κινήματα* (Αθήνα, Ατραπός 2006, σ. 107-111, 432-433) έθεσε στο κέντρο της προβληματικής σε σχέση με την εξέλιξη των κοινωνικών κινήματων το ζήτημα της θεσμοποίησης τους. Στην επιχειρηματολογία του ο συγγραφέας επικαλείται τη θεωρία κινητοποίησης πόρων και την ύπαρξη δύο τάσεων αναφορικά με το ζήτημα της θεσμοποίησης: η πιο «σκληρή» εκδοχή διαπιστώνει πως «τα κινήματα τείνουν αναπόφευκτα στην ιεραρχική δόμησή τους, την τυποποίηση των πρακτικών τους και τη θεσμοποίηση της δράσης τους» και η δεύτερη, πιο «διαλογική», υποστηρίζει πως «η “επαγγελματοποίηση” των κινήματων δεν είναι μια αναπόφευκτη στάση στο πεδίο της συλλογικής δράσης και, μάλιστα, πως υπό συγκεκριμένες συνθήκες τα κινήματα μπορούν να διατρέξουν την αντίθετη διαδρομή, δηλαδή πρώτα να βιώσουν μια διαδικασία επαγγελματοποίησης και στη συνέχεια να αναπτύξουν άτυπες δομές οργάνωσης και δράσης».

Οι πρώτες μεταπολεμικές μαζικές διαδηλώσεις –απαγορευμένες από την αστυνομία σε πολλές περιπτώσεις–⁹⁰⁰ ξέσπασαν το 1950 από φοιτητές και μαθητές με αίτημα την ένωση της Κύπρου με την Ελλάδα, αλλά και την κατάργηση της καταβολής ετήσιων διδάκτρων.⁹⁰¹ Μάλιστα, τα φοιτητικά-μαθητικά συλλαλητήρια για το Κυπριακό⁹⁰² συνεχίστηκαν με μεγάλη συχνότητα μέχρι και το 1956 και πολλά από αυτά κατέληξαν σε άγριες συγκρούσεις με την αστυνομία, που είχαν ως αποτέλεσμα θανάσιμους τραυματισμούς και συλλήψεις διαδηλωτών.⁹⁰³ Μετά από μια τριετία σχετικής νηνεμίας των γεγονότων διαμαρτυρίας (1957-1960),⁹⁰⁴ από τον Ιούλιο μέχρι τον Οκτώβριο του 1961, εκδηλώθηκαν σφοδρές εργατικές και αγροτικές κινητοποιήσεις και συγκεντρώσεις στην Αθήνα και σε επαρχιακές πόλεις. Ιδιαίτερα μετά τις «εκλογές βίας και νοθείας» στις 29 Οκτωβρίου του 1961, σημειώθηκε κατακόρυφη αύξηση των φοιτητικών διαδηλώσεων, με προμετωπίδα το «1-1-4», τη διάθεση του «15% για την παιδεία», αλλά και το Κυπριακό. Οι διαμαρτυρίες των φοιτητών κορυφώθηκαν με τη συμμετοχή τους στα Ιουλιανά, από τον Ιούλιο έως τον Σεπτέμβριο του 1965.⁹⁰⁵

⁹⁰⁰ Σύμφωνα με το άρθρο 10 του Συντάγματος του 1952: Οι Έλληνες έχουν το δικαίωμα να συνέρχονται ήσυχα και χωρίς όπλα. Μόνο στις δημόσιες υπαίθριες συναθροίσεις μπορεί να παρίσταται η αστυνομία και οι υπαίθριες συναθροίσεις μπορούν να απαγορευθούν αν εξ αιτίας τους επικείται σοβαρός κίνδυνος για τη δημόσια ασφάλεια. Να σημειωθεί ότι η διάταξη του άρθρου αυτού μεταφέρθηκε χωρίς ιδιαίτερες διαφοροποιήσεις από αναθεώρηση σε αναθεώρηση στο αναθεωρημένο Σύνταγμα του 2001 (άρθρο 11, παρ. 1 και 2).

⁹⁰¹ Βλ. αναλυτικά: Λυμπεράτος Μιχάλης, «Νεανικοί αγώνες στις απαρχές της μετεμφυλιακής περιόδου (1950-3)», *Η ελληνική νεολαία στον 20ό αιώνα. Πολιτικές διαδρομές, κοινωνικές πρακτικές και πολιτιστικές εκφράσεις*, επιμέλεια: Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Εύη Ολυμπίτου, Ιωάννα Παπαθανασίου, Θεμέλιο 2010, σ. 76-93.

⁹⁰² Ενδεικτικά αναφέρονται οι παρελάσεις φοιτητών και μαθητών στο κέντρο της Αθήνας για τον εορτασμό της 25ης Μαρτίου το 1954 και 1955, οι οποίες μετά τη λήξη τους μετατράπηκαν σε ογκώδη συλλαλητήρια για την Κύπρο. (Μπαρούτας Κώστας, *Η κραυγή των Ελλήνων*, Σαββάλας, Αθήνα 1992, σ. 245, 9.)

⁹⁰³ Για παράδειγμα, στο συλλαλητήριο που έλαβε χώρα στις 9 Μαΐου 1956 στην Αθήνα, παραμονή της εκτέλεσης των δύο αγωνιστών της ΕΟΚΑ του Μιχάλη Καραολή και του Ανδρέα Δημητρίου, με κατεύθυνση την βρετανική πρεσβεία εκδηλώθηκαν εκτεταμένες συγκρούσεις των διαδηλωτών με την αστυνομία, με τέσσερις νεκρούς (τρεις διαδηλωτές και έναν αστυνομικό) και εκατοντάδες τραυματίες. (*Ελληνική Πολιτική Ιστορία 1950-2004*, Επιμέλεια: Γιάννης Βούλγαρης, Ηλίας Νικολακόπουλος, Σωτήρης Ριζάς κ.ά., εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 2011, σ. 35.)

⁹⁰⁴ Σερντεδάκης Νίκος, ό.π., σελ. 244-5.

⁹⁰⁵ Δημαράς Αλέξης, «Πνευματικός Βίος και Πολιτισμός στην Ελλάδα», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΣΤ' [1941-2000], Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., Αθήνα 2000, σ. 553. Ο Ν. Σερντεδάκης (ό.π., σ. 246) υποστηρίζει ότι μετά τις εκλογές του Οκτωβρίου του 1961 εντοπίζεται η «απαρχή ενός ρήγματος στο εσωτερικό της κυρίαρχης πολιτικής ελίτ». Η ευρύτατη συναίνεση της λαϊκής βάσης του Κέντρου και της Αριστεράς εναντίον της ΕΡΕ στην πλατφόρμα του «ανένδοτου αγώνα», επεκτάθηκε σταδιακά από κοινοβουλευτική μάχη σε ευρύτερη αντιπαράθεση. Δημιουργήθηκαν έτσι θετικές πολιτικές ευκαιρίες για την οργάνωση ανοιχτών συγκεντρώσεων, που λειτουργούσαν αποσυμπεστικά για την κοινωνική δυσάρεσκεια, και επέτρεψαν σε μια σειρά από κοινωνικές ομάδες να αναλάβουν το κόστος, προσφέροντας πολιτική-ηθική νομιμοποίηση, που συνεπάγεται η συλλογική δράση σε αυτή την περίοδο. Για περισσότερα βλ. Νικολακόπουλος Ηλίας, «Ελεγχόμενη Δημοκρατία: Από το τέλος του

Ο Σεραφεΐμ Σεφεριάδης, επιχειρώντας μία συνοπτική ιστορική αναδρομή των συγκρουσιακών συλλογικών δράσεων κατά τη διάρκεια του 1960, επισημαίνει ότι η συγκεκριμένη δεκαετία κομίζει σημαντικές αλλαγές σε ποιοτικό επίπεδο μέσα από την «εκρηκτική αύξηση» της ποσότητας των ήδη γερά ενυπαρχουσών διεκδικητικών μορφών στην ελληνική κουλτούρα: «Οι 70 μέρες των Ιουλιανών (με τις 440 και πλέον υπαίθριες συγκεντρώσεις) διαρρηγνύουν τις μετεμφυλιακές συμβάσεις των ασφυκτικά ελεγχόμενων συγκεντρώσεων σε κλειστό χώρο και διαμορφώνουν το πλαίσιο της διεκδικητικής τελετουργίας που θα ακολουθείται εφεξής και κατά τα χρόνια της Μεταπολίτευσης –ειδικά στην πόλη της Αθήνας, η διαδρομή Προπύλαια-Ομόνοια-Σταδίου-Σύνταγμα είναι κληροδότημα αυτής ακριβώς της περιόδου».⁹⁰⁶

Μετά την πτώση της χούντας και την αποκατάσταση της δημοκρατίας, οι φοιτητές, ενεργώντας ακόμα μια φορά ως πρωτοπόροι της συλλογικής δράσης, πραγματοποίησαν από τον Σεπτέμβριο του 1974 σειρά διαδηλώσεων με αιτήματα την απόσυρση του τουρκικού στρατού από την κατεχόμενη Κύπρο και την καταδίκη των συνταγματαρχών. Επίσης, τον ίδιο χρόνο, οργανώθηκαν μεγάλες προεκλογικές συγκεντρώσεις στο πλαίσιο του προεκλογικού αγώνα των εθνικών εκλογών της 17ης Νοεμβρίου. Το τέλος της χρονιάς σηματοδεύτηκε από τη μεγαλειώδη πορεία ενός εκατομμυρίου διαδηλωτών, στις 24 Νοεμβρίου, για τον εορτασμό της επετείου του Πολυτεχνείου, και με τις πορείες χιλιάδων διαδηλωτών στο κέντρο της Αθήνας στις 8 Δεκεμβρίου –ανήμερα του πολιτειακού δημοψηφίσματος. Το επόμενο μεγάλο συλλαλητήριο στην Αθήνα πραγματοποιήθηκε μετά από περίπου δύο χρόνια, στις 24 Μαΐου 1976, με τη συμμετοχή 100.000 και πλέον διαδηλωτών εναντίον του «αντεργατικού»⁹⁰⁷ Νόμου 330/1976 («Περί εργατικών οργανώσεων και συνδικαλιστικών ελευθεριών»), ενώ μικρότερης εμβέλειας συγκέντρωση έλαβε χώρα και την επόμενη ημέρα (25 Μαΐου) από χιλιάδες οικοδόμους, οι οποίοι ακολούθως έκαναν πορεία προς το υπουργείο Απασχόλησης. Ιδιαίτερα μαζικά και δυναμικά ήταν επίσης τα φοιτητικά συλλαλητήρια που πραγματοποιήθηκαν από τον Οκτώβρη έως το Νοέμβρη του 1979 με αφορμή την εφαρμογή του Νόμου 815/1978. Τέλος, ολοκληρώνοντας την επταετή διακυβέρνηση της ΝΔ (1974-1981), διαδηλώσεις όπως

Εμφυλίου έως τη Δικτατορία», *Ελληνική Πολιτική Ιστορία 1950-2004*, Επιμέλεια: Γιάννης Βούλγαρης, κ.ά., ό.π., σ. 44.

⁹⁰⁶ Σεφεριάδης Σερ., «Συλλογικές δράσεις, κινηματικές πρακτικές», *Η «Σύντομη» Δεκαετία του '60: θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, ό.π., σ. 67.

⁹⁰⁷ Ο νόμος αποκαλέστηκε έτσι εξ αιτίας του αντεργατικού-αντιδημοκρατικού του χαρακτήρα. Είναι χαρακτηριστικό ότι όλα τα κόμματα της αντιπολίτευσης, σωματεία και ενώσεις εργαζομένων και άλλοι φορείς στράφηκαν εναντίον του. Για περισσότερα βλ. σ. 80.

αυτές στις 20 και 22 Οκτωβρίου του 1980, με αιτήματα τις τιμαριθμικές αυξήσεις και την έξοδο της χώρας από το ΝΑΤΟ, αντικατοπτρίζουν το αντιπολιτευτικό κλίμα της εποχής, μολονότι στις περισσότερες περιπτώσεις, όπως καταδεικνύει η έρευνα του Ν. Σερντεδάκι, οι διαδηλωτές δεν ξεπέρασαν τους 5.000.⁹⁰⁸

Το 1981, με την έλευση του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία, η παρατεταμένη προσδοκία των μεσαίων και λαϊκών στρωμάτων για υπεσχημένη αναβάθμιση εκφράστηκε σε σύντομο χρονικό διάστημα με «μεγάλες συνδικαλιστικές κινητοποιήσεις και ενδυνάμωση των κοινωνικών οργανώσεων».⁹⁰⁹ Ως συνέπεια, το συλλαλητήριο ως τύπος ρεπερτορίου αποτέλεσε, ιδιαίτερα κατά τη δεύτερη τετραετία διακυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ, συνήθη τακτική δράση των συλλογικών υποκειμένων, είτε επρόκειτο για εργατικά σωματεία-ομοσπονδίες είτε για κοινωνικές ομάδες. Ημερομηνία ορόσημο στο χρονικό των συλλαλητηρίων της περιόδου αποτέλεσε η 13η Δεκεμβρίου του 1984, όταν εργαζόμενοι ύστερα από κάλεσμα 15 ομοσπονδιών πραγματοποίησαν ογκώδη πορεία στο κέντρο της Αθήνας ζητώντας την υπογραφή νέας εθνικής συλλογικής σύμβασης εργασίας, την ίδια ώρα που 3.000 φοιτητές και μαθητές τεχνικών και νυχτερινών σχολείων διαδήλωναν διεκδικώντας τη διάθεση του 15% του κρατικού προϋπολογισμού για την παιδεία.⁹¹⁰

Οι καθημερινές πορείες αντιεξουσιαστών από τις 10 έως τις 13 Μαΐου του 1985 προς το κατελημμένο Χημείο· ο μαθητικός ξεσηκωμός τον Δεκέμβριο του 1986 που οδήγησε τις μεγαλύτερες μέχρι τότε μαθητικές πορείες στη σύγχρονη ιστορία της χώρας· οι πορείες των φοιτητών σε όλη την Ελλάδα τον Νοέμβριο του 1987 και οι πολλές διαδηλώσεις εργατικών κλάδων με αίτημα την αλλαγή της εισοδηματικής πολιτικής το φθινόπωρο και το χειμώνα του 1988,⁹¹¹ έπαιξαν σημαίνοντα ρόλο στην ηθική νομιμοποίηση και την υιοθέτησή του συλλαλητηρίου ως του καταλληλότερου τύπου συλλογικής δράσης.

Σύμφωνα με την D. Della Porta και τον M. Diani, το σημαντικότερο πλεονέκτημα του συλλαλητηρίου έναντι άλλων μορφών δράσης έγκειται στο ότι συνιστά μία από τις «βασικότερες τακτικές, σχεδιασμένες να αναπαριστούν εύγλωττα την αριθμητική ισχύ της διαμαρτυρίας».⁹¹² Συμμεριζόμενος τη «λογική των αριθμών», ο James DeNardo διατυπώνει ότι η μοίρα ενός κινήματος εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τον

⁹⁰⁸ Serdedakis Nikos., ό.π., σ. 11.

⁹⁰⁹ Βούλγαρης Γ., «Ελεγχόμενη Δημοκρατία...», ό.π., σ. 127.

⁹¹⁰ *Ελευθεροτυπία*, 14.12.1984, σ. 7.

⁹¹¹ Στο βιβλίο του Κωστή Μπαρούτα, *Η κραυγή των Ελλήνων* (ό.π.), γίνεται αναλυτική καταγραφή των συλλαλητηρίων της περιόδου 1821-1989.

⁹¹² Della Porta D., ό.π., σ. 171.

αριθμό των υποστηρικτών του. Έτσι, το μέγεθος των διαδηλώσεων επηρεάζει την εξουσία με άμεσο και έμμεσο τρόπο. Από τη μία, τα συλλαλητήρια δυσχεραίνουν άμεσα –όλο και περισσότερο μάλιστα όσο αυξάνεται ο αριθμός των διαδηλωτών– το έργο των αρχών να ελέγξουν την τάξη στους δρόμους, ενώ παράλληλα παρεμποδίζουν και την καθημερινή δραστηριότητα των πολιτών που κινούνται στην πόλη. Επιπλέον, επηρεάζουν την εκάστοτε κυβέρνηση, καθώς δίνουν μία ένδειξη σχετικά με το μέγεθος της δυναμικής που διαθέτουν οι εναντιωμένοι σε αυτή.⁹¹³

Την παράδοση της «κλασικής διαδρομής» Προπύλαια-Ομόνοια-Σταδίου-Σύνταγμα ακολούθησαν και οι μαθητές της περιόδου 1990-1 στα συλλαλητήρια και τις πορείες που πραγματοποίησαν από τις 29 Νοεμβρίου του 1990 μέχρι τις 15 Ιανουαρίου του 1991, όπου με αφετηρία τα Προπύλαια κατηφόριζαν την οδό Πανεπιστημίου μέχρι την πλατεία Ομονοίας και στη συνέχεια κατευθύνονταν προς την πλατεία Συντάγματος μέσω της οδού Σταδίου, με τελικό τερματισμό την είσοδο του υπουργείου Παιδείας στην οδό Μητροπόλεως. Συνολικά σε αυτό το διάστημα έλαβαν χώρα δέκα καταγεγραμμένα συλλαλητήρια, τα οποία οργανώθηκαν είτε αποκλειστικά από μαθητές είτε σε σύμπραξη με τους υπόλοιπους φορείς της εκπαιδευτικής κοινότητας (φοιτητές, εκπαιδευτικοί). Σταδιακά, οι διαδηλώσεις στο κέντρο της Αθήνας απέκτησαν μεγάλη μαζικότητα και έντονο παλμό.⁹¹⁴ Είναι χαρακτηριστικό ότι μετά τα πρώτα τρία συλλαλητήρια –28, 29 Νοεμβρίου και 6 Δεκεμβρίου– ο αριθμός των συμμετεχόντων δεν έπεσε κάτω από τις 10.000, με αποκορύφωμα το συλλαλητήριο της 10ης Ιανουαρίου που ο αριθμός των διαδηλωτών προσέγγισε τους 100.000.⁹¹⁵

Στα συλλαλητήρια στο κέντρο της πρωτεύουσας συμμετείχαν μαθητές από δημόσια σχολεία διάφορων περιοχών της Αττικής και μαθητές από σχολεία της υπόλοιπης Ελλάδας, που έρχονταν στην Αθήνα για να λάβουν μέρος στα πανελλαδικά

⁹¹³ DeNardo James, *Power in Numbers: The Political Strategy of Protest and Rebellion*, Princeton, NJ: Princeton University Press 1985, σ. 35-36.

⁹¹⁴ Τα συλλαλητήρια πραγματοποιήθηκαν κατά τους μήνες Νοέμβριο-Δεκέμβριο 1990 (28.11, 29.11, 6.12, 13.12, 14.12, 18.12) και Ιανουάριο 1991 (9.1, 10.1, 11.1, 15.1).

⁹¹⁵ Ακριβή αριθμητικά στοιχεία για τον αριθμό των παρευρισκομένων στα συλλαλητήρια της εποχής δεν είναι διαθέσιμα από επίσημες πηγές, όπως η αστυνομία και το υπουργείο Παιδείας, ως εκ τούτου οι όποιοι αριθμοί αντλούνται από τον Τύπο. Με βάση, λοιπόν, τα στοιχεία που δημοσίευε –με μεγαλύτερη συνέπεια από τις υπόλοιπες εφημερίδες– η *Ελευθεροτυπία*, το συλλαλητήριο των μαθητών στις 28 Νοεμβρίου συγκέντρωσε 400 άτομα, στις 29 Νοεμβρίου 2.000, στις 6 Δεκεμβρίου 10.000, στις 13 Δεκεμβρίου 15.000, στις 14 Δεκεμβρίου 10.000, στις 18 Δεκεμβρίου 20.000, στις 9 Ιανουαρίου 35.000, στις 10 Ιανουαρίου 80.000 και στις 11 Ιανουαρίου 50.000. Αυτοί οι αριθμοί, παρότι είναι εκτιμήσεις και δεν είναι διασταυρωμένοι από άλλες πηγές, αντικατοπτρίζουν εναργώς την κλιμάκωση της μαθητικής κινητοποίησης. Να σημειωθεί ότι για τα τελευταία συλλαλητήρια στις 15 Ιανουαρίου, που οργανώθηκε με πρωτοβουλία της ΓΣΕΕ και της ΑΔΕΔΥ, η συμμετοχή των μαθητών ήταν περιορισμένη.

συντονιστικά και στις συναντήσεις των εκπροσώπων των μαθητών με τον Β. Κοντογιαννόπουλο και τα στελέχη του υπουργείου Παιδείας.⁹¹⁶ Σε ό,τι αφορά την χαρτογράφηση των μαθητών στο χώρο της διαδήλωσης, τα πολυκλαδικά λύκεια ήταν αυτά που συνήθως ηγούνταν της πορείας και στη συνέχεια ακολουθούσαν τα υπόλοιπα σχολεία της περιοχής τους. «Γενικά στις πορείες ήμασταν παρατεταγμένοι με βάση τις περιοχές. Προπορεύονταν, π.χ., οι μαθητές του ΕΠΛ Πειραιά, οι οποίοι θυμάμαι να κραδαίνουν ένα χαρακτηριστικό πανό το οποίο έγραφε “Θα μπορούμε φραγμός στο παρελθόν γιατί εμείς είμαστε το μέλλον και το παρόν”, και ακολουθούσαν τα υπόλοιπα σχολεία του Πειραιά. Το ίδιο γινόταν και στις άλλες περιοχές που υπήρχαν πολυκλαδικά και άλλα μεγάλα σχολικά συγκροτήματα, όπως για παράδειγμα η Γκράβα», επισημαίνει ο Δ. Κουσουρής. Κοινωνικά, πολιτικά ή άλλα κριτήρια που να καθόριζαν τη διάταξη των μαθητών στις πορείες δεν υπήρχαν, παρά μόνο συμβολικοί και εργαλειακοί λόγοι ούτως ώστε να καταφανεί η δυναμική της διαμαρτυρίας, αλλά και να αποκρουστούν οι όποιες πιθανές επιθέσεις καταστολής από την αστυνομία. Ο Σ. Μυτιληναίος περιγράφει με πιο τρόπο συνήθιζαν να παρατάσσονται οι μαθητές στα συλλαλητήρια:

Οι μαθητές από τα πολυκλαδικά λύκεια και τις μεγάλες κινηματικές δυνάμεις, όπως τα σχολεία του Κορυδαλλού, του Χαϊδαρίου, της Φιλαδέλφειας και της Γκράβας, που είχανε εξ άλλου τον περισσότερο και τον πιο θερμόαιμο κόσμο, μπαίναμε στην αρχή της πορείας και φτιάχναμε αλυσίδες ώστε να μην μπορούν να μας διασπάσουν. Θυμίζαμε κατά κάποιο τρόπο ρωμαϊκή λεγεώνα.⁹¹⁷

Εν κατακλείδι, η ισχυρή παρουσία του μαθητικού κόσμου στους δρόμους της Αθήνας προσλάμβανε τριπλή σημασία για τους μαθητές και τον αγώνα τους:

Πρώτον, επιδρούσε στο στενό πλαίσιο του αγώνα τους, καθώς αποτύπωνε ποσοτικά τη μεγάλη ισχύ της διαμαρτυρίας των μαθητών, η οποία δυσχέραινε την εφαρμογή της πολιτικής της κυβέρνησης στο χώρο της παιδείας. Για να αναδείξει τη μαζικότητα των συλλαλητηρίων των μαθητών, ο Μ. Κουλούρης τα αντιπαραβάλλει με τις συγκεντρώσεις που οργάνωναν εκείνη την περίοδο οι τριτοβάθμιες συνδικαλιστικές οργανώσεις της χώρας (ΓΣΕΕ και ΑΔΕΔΥ):

Το γενικότερο κλίμα εκείνης της εποχής χαρακτηριζόταν από απαξίωση της πολιτικής, του δημόσιου διαλόγου και της αντιπαράθεσης. Υπήρχε πολύ μεγάλη απαξία του κόσμου απέναντι στους θεσμούς και απέναντι στα επίσημα συνδικαλιστικά όργανα που υποτίθεται ότι

⁹¹⁶ Μπλοκ με μαθητές ιδιωτικών σχολείων δεν συμμετείχαν στις διαδηλώσεις, παρά μόνο ίσως μεμονωμένοι μαθητές κάνοντας «κοπάνα» από τα μαθήματά τους.

⁹¹⁷ Συνέντευξη με Στέφανο Μυτιληναίο, 1.2.2013.

προσπίζονταν τα δικαιώματα των εργαζομένων.⁹¹⁸ Φαντάσου ότι η ΓΣΕΕ και η ΑΔΕΔΥ κάνανε πανελλαδική απεργία με συγκέντρωση στην πλατεία Κάνιγγος και είναι ζήτημα αν μαζεύανε 500 άτομα.⁹¹⁹

Δεύτερον, σε εξατομικευμένο επίπεδο, η συμμετοχή των μαθητών στις διαδηλώσεις και τις πορείες στο κέντρο της Αθήνας συνέτεινε στην περαιτέρω κοινωνικοποίηση και πολιτικοποίησή τους,⁹²⁰ καθώς η απαραίτητη –ώστε να αποτυπωθεί η δυναμική του αγώνα τους– παρουσία των ανηλίκων στα συλλαλητήρια επιδρούσε εμμέσως στη χειραφέτησή τους από τα οικογενειακά, κοινωνικά και γεωγραφικά όρια που τους είχαν τεθεί, προλειαινώντας κατ’ αυτόν τον τρόπο το έδαφος για την εισαγωγή τους στην ενήλικη ζωή.

Τρίτον, η μαζική συμμετοχή των μαθητών στα συλλαλητήρια και ο συγχρωτισμός τους στο πλαίσιο της κατάληψης άμβλυναν τις όποιες κοινωνικές και ιδεολογικές αντιθέσεις και διαφορές μεταξύ τους, συμβάλλοντας κατ’ αυτόν τον τρόπο στη διαμόρφωση μιας κοινής συλλογικής διεκδικητικής ταυτότητας που υπερέβαινε την στενή έννοια του «μαθητή».⁹²¹ Με άλλα λόγια, και σύμφωνα με τη διατύπωση του Alain Touraine, η συνειδητοποίηση από τα επιμέρους υποκείμενα (μαθητές) ότι είναι

⁹¹⁸ Συνέντευξη με Μενέλαο Κουλούρη, 1.10.2013. Η μαρτυρία του Μ. Κουλούρη είναι σε αντιστοιχία με όσα υποστηρίζει ο Δ. Σωτηρόπουλος στο άρθρο του (Σωτηρόπουλος Δ., «Η εγαστριμυθη εξουσία...», ό.π., σ. 119-138), που αναφέρει μεταξύ άλλων ότι οι διεκδικήσεις που προβάλλουν οι υποχείριες συνδικαλιστικές ηγεσίες είναι «τεχνάσματα του εγαστριμυθου άπτρωνά τους» –δηλαδή του κεντρικού κράτους– λόγω της θεσμικής και οικονομικής εξάρτησης των τριτοβάθμιων εργατο-υπαλληλικών οργανώσεων από αυτό. Ο Σεραφείμ Σεφεριάδης («Συγκρουσιακή Πολιτική, Κοινωνικά Κινήματα: Μια Αποτύπωση», ό.π., σ. 20), πραγματευόμενος την άποψη του Sidney Tarrow (*Power in Movement: Social Movements, Collective Action and Politics*, ό.π., σ. 106-107) που υποστηρίζει ότι οι διαδηλώσεις και οι απεργίες, αν και ξεκίνησαν ως διασπαστικές (disruptive) δράσεις, σήμερα συνιστούν κλασικές μορφές θεσμικής δράσης, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι «στις περισσότερες προηγμένες χώρες (τουλάχιστον κατά τη μεταπολεμική περίοδο) το συνδικαλιστικό κίνημα έχει μεταβληθεί από μαχητικό διεκδικητικό υποκείμενο σε συμβατικό “κοινωνικό εταίρο”».

⁹¹⁹ Την «εξουθένωση» του συνδικαλιστικού κινήματος επισημαίνει και η εφημερίδα *Ελεύθερος Τύπος* (9.12.1990, σ. 16) παραθέτοντας τα ποσοστά συμμετοχής στις πανελλαδικές πανεργατικές απεργίες που είχαν προκηρύξει στις 20 Σεπτεμβρίου και στις 6 Δεκεμβρίου, με αφορμή το ασφαλιστικό και το απεργιακό νομοσχέδιο αντιστοίχως (αναλυτικότερα βλ. σ. 205-208 της παρούσας διατριβής). Συγκεκριμένα, στις 20.9.1990 απέργησε το 22% των εργαζομένων στις επιχειρήσεις ιδιωτικού τομέα, το 55% στις κρατικές τράπεζες και το 43% στις ΔΕΚΟ, ενώ τα ποσοστά συμμετοχής για την απεργία στις 6.12.1990 ήταν 19%, 37% και 29% αντιστοίχως.

⁹²⁰ Ενδεικτικό αυτής της εξέλιξης είναι το σχόλιο του Δ. Δημητρίου. «Στην πραγματικότητα αυτό που άλλαξε σημαντικά τη ζωή μου μετά τη συμμετοχή στις μαθητικές κινητοποιήσεις, ήταν ότι έμαθα την Αθήνα. Ήταν και παραμένει λίγο χωριό ο Πειραιάς», σχολιάζει ο Δημήτρης Δημητρίου, που ως μαθητής του ΕΠΛ Πειραιά ήταν αρκετός οι φορές που πήρε το τρένο για Αθήνα τους δύο σχεδόν μήνες των κινητοποιήσεων. (Συνέντευξη με Δημήτρη Δημητρίου, 2.3.2013.)

⁹²¹ Della Porta D., ό.π., σ. 173. Σύμφωνα με τη Della Porta, οι «μεγάλες μαζικές διαδηλώσεις ενδυναμώνουν τους συμμετέχοντες με τη διάχυση του αισθήματος της αφοσιωμένης ένταξης σε μία ευρεία κοινότητα ίσων».

μέρος ενός συλλογικού υποκειμένου (ένα «εμείς») συγκροτήθηκε σταδιακά μέσα από τη διαμάχη τους με την κυβέρνηση.⁹²²

Αναλύοντας θεωρητικά την παραπάνω επιμέρους (τρίτη) διαπίστωση, επικαλούμαστε τον Alberto Melucci, ο οποίος υποστηρίζει ότι η έννοια της συλλογικής δράσης, τόσο σε σχέση με το πεδίο ευκαιριών/περιορισμών μέσα στο οποίο αναπτύσσεται όσο και με τις μορφές που εκείνη λαμβάνει (π.χ. κατάληψη, συλλαλητήριο), θεμελιώνει την έννοια της συλλογικής ταυτότητας («μια κοινή και διαδραστική κατασκευή που παράγεται από έναν αριθμό ατόμων –ή ομάδων σε ένα πιο σύνθετο επίπεδο– και που αφορά στους προσανατολισμούς της δράσης τους και στο πεδίο των ευκαιριών και των περιορισμών εντός του οποίου αυτή η δράση πραγματοποιείται»)⁹²³ Η συλλογική ταυτότητα, σύμφωνα με τον Α. Melucci, είναι μια συνεχώς μεταβαλλόμενη διαδικασία, καθώς οι τρεις κύριες συνιστώσες της (α. η γνώση αναφορικά με τους σκοπούς, τα μέσα και το πεδίο δράσης των υποκειμένων, β. το δίκτυο ενεργών σχέσεων μεταξύ δρώντων που διαδρούν, γ. η συναισθηματική επένδυση που επιτρέπει στα άτομα να αισθάνονται μέρος μιας κοινής ομάδας) είναι δυναμικές. Επιπλέον, η συλλογική ταυτότητα ως έννοια έχει διπλή σημασία, καθώς αφενός αντλεί νόημα και ενισχύεται διαμέσου της συλλογικής δράσης και αφετέρου νοηματοδοτεί τις πράξεις των συλλογικών υποκειμένων για να συγκροτηθεί η αίσθηση του «εμείς».⁹²⁴

Και η συλλογική δράση όμως ως έννοια έχει διττό εννοιολογικό περιεχόμενο, έτσι όπως τουλάχιστον την ερμηνεύει στο δικό του θεωρητικό σχήμα με αφορμή τις μαθητικές κινητοποιήσεις της περιόδου 1990-1 ο Άγγελος Ελεφάντης: «Η κατάληψη και η διαδήλωση ήταν όχι μόνο μέσα αγώνα αλλά και αυτοσκοπός. Ήταν ο επίκοινος χώρος στον οποίο εντάσσονταν αυτοδικαίως όλοι όσοι βρίσκονταν στην ίδια συνθήκη, όλοι όσοι ήταν στοιχεία της μαθητικής συνθήκης, χωρίς διαμεσολαβήσεις, αποκλεισμούς, αντιπροσωπεύσεις. Η [εφηβική] κοινότητα βρήκε το χώρο της: το ίδιο το σχολείο».⁹²⁵

⁹²² Touraine Alain, *La voix et le regard*, Seuil, Paris, 1978, σ. 109.

⁹²³ Melucci Alberto, *Challenging Codes: Collective action in the Information Age*, Cambridge/New York: Cambridge University Press 1996, σ. 70.

⁹²⁴ Στο ίδιο, σ. 70-1 και Ψημίτης Μ., *ό.π.*, σ. 156, 158.

⁹²⁵ Ελεφάντης Άγγελος, «Μαθητικό Κίνημα: Δεν μας τα κάνατε καλά, εσείς οι μεγάλοι», *Ο Πολίτης*, τχ. 110, Ιανουάριος 1991, σ. 28-29.

Κεφάλαιο Γ΄

Οι μαθητές απέναντι στην κοινωνία και ο κοινωνικός αντίκτυπος στις μαθητικές κινητοποιήσεις

[...] Στα σχολεία ανασαίνουν/δύο παιδιά κουρασμένα/ένα έθνος για μένα/μια θρησκεία για σένα/μια φωνή που μου λέει παραμύθια σβησμένα/στα σχολεία ανασαίνεις κι εσύ./Στα σχολεία δε νιώθεις το παρόν και το μέλλον/όπως ένα παιδάκι που δακρύζει επαγγέλλον/όπως μια προσευχή σκοτωμένων αγγέλων [...].⁹²⁶

Οι μαθητικές καταλήψεις ξεκινούν από την επαρχία

Η απαρχή των καταλήψεων έγινε στο νοτιότερο άκρο της χώρας, όταν στις 22 Νοεμβρίου 1990 μαθητές από δύο λύκεια της Κρήτης, του Γενικού Λυκείου Αλικαρνασσού και του 2ου και 3ου Τεχνικού Λυκείου Ηρακλείου αποφάσισαν να πραγματοποιήσουν κατάληψη των σχολείων τους ζητώντας: την αναβάθμιση της παιδείας, την επίλυση του οξυμένου κτηριακού προβλήματος των σχολείων τους και τη μη αλλαγή του συστήματος («Δέσμες») για την εισαγωγή στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, όπως προέβλεπε το σχεδιαζόμενο εκπαιδευτικό πολυνομοσχέδιο.⁹²⁷ Η πρώτη αυτή «θολή» εικόνα των αιτημάτων, τουλάχιστον έτσι όπως διατυπώθηκαν από την *Ελευθεροτυπία*, αποσαφηνίστηκε την επόμενη μέρα (23.11.1990), όταν 400 περίπου μαθητές των παραπάνω σχολείων και άλλων γενικών και τεχνικών λυκείων του Ηρακλείου διαδήλωσαν στους δρόμους της πόλης και στη συνέχεια πραγματοποίησαν καθιστική διαμαρτυρία μπροστά στη Νομαρχία, κρατώντας πανό που έγραφαν: «Κάτω τα χέρια από την Παιδεία. Όχι στα νέα μέτρα».

Στο τέλος της διαμαρτυρίας τους, οι μαθητές παρέδωσαν στους εκπροσώπους της Νομαρχίας ψήφισμα με το οποίο ζητούσαν: α) κατοχύρωση του δικαιώματος της δωρεάν παιδείας, β) λύση του προβλήματος της σχολικής στέγης, γ) κατοχύρωση των Τεχνικών και Επαγγελματικών Λυκείων (ΤΕΛ), δ) βελτίωση των σχολικών βιβλίων, του εξοπλισμού των σχολείων και των εργαστηρίων, ειδικά αυτών που απαιτούνταν για τη διδασκαλία των μαθημάτων Πληροφορικής. Επίσης, οι μαθητές συναντήθηκαν με υπεύθυνους της Νομαρχίας για τις μαθητικές κοινότητες και ζήτησαν να μην

⁹²⁶ Στίχοι από τραγούδι του 17χρονου το 1990 μαθητή Φοίβου Δεληβοριά, ο οποίος συμμετείχε στην κατάληψη του σχολείου του (5ο Λύκειο Καλλιθέας). (*Ριζοσπάστης*, 16.12.1990, σ. 16-17.)

⁹²⁷ *Ελευθεροτυπία*, 23.11.1990, σ. 3.

καταργηθούν τα 15μελή συμβούλια, σύμφωνα με τα όσα προέβλεπε ο νέος μαθητικός κανονισμός.⁹²⁸

Μέσα σε διάστημα λίγων ημερών οι καταλήψεις εξαπλώθηκαν στα περισσότερα γυμνάσια και λύκεια του Νομού Ηρακλείου, με τα αιτήματα των μαθητών να χωρίζονται σε τρεις κατηγορίες: α) υλικοτεχνικά αιτήματα με τοπικό χαρακτήρα (κτηριακή υποδομή των σχολείων, υλικοτεχνικές εγκαταστάσεις-εργαστήρια, β) αιτήματα αναφορικά με τον νέο μαθητικό κανονισμό (επαναφορά της εκλογής του σχολικού μαθητικού συμβουλίου από το σύνολο των μαθητών και όχι μόνο από τους προέδρους των τμημάτων) και γ) αιτήματα σχετικά με διατάξεις των προεδρικών διαταγμάτων (κατάργηση του «point-system» για τη διαγωγή των μαθητών).⁹²⁹

Τη συμπαραστάσή τους στον αγώνα των μαθητών εκδήλωσαν πάραυτα οι ενώσεις γονέων του νομού, η τοπική ΕΛΜΕ, καθώς και το Εργατικό Κέντρο Ηρακλείου. Όσον αφορά τους πολιτικούς-κομματικούς φορείς, η Επιτροπή Νεολαίας Ηρακλείου του Συνασπισμού τοποθετήθηκε σε σχέση με τις μαθητικές καταλήψεις, σημειώνοντας τα κριτήρια που καθιστούν μια κινητοποίηση επιτυχημένη: «Ο συντονισμός όλων των φορέων της παιδείας, μαθητών, γονέων, εκπαιδευτικών είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την επιτυχία των κινητοποιήσεων. Πιστεύουμε πως η μαζική συμμετοχή των μαθητών, η αυτονομία των κινητοποιήσεων από κομματικές εξαρτήσεις και η συμπαραστάση του ηρακλειώτικου λαού στους νέους που βγαίνουν στο δρόμο θα κάμψουν την αλαζονική συμπεριφορά του υπουργείου Παιδείας».⁹³⁰

Στις 24 Νοεμβρίου, μία μόλις μέρα μετά το μαθητικό συλλαλητήριο, η Ομοσπονδία Γονέων Μαθητών του νομού Ηρακλείου και η Ένωση Γονέων Μαθητών του δήμου Ηρακλείου, έπειτα από κοινή συνεδρίασή τους, εξέδωσαν ψήφισμα ζητώντας από την πολιτεία συμπεριφορά «ανάλογη με την ηλικία των μαθητών».⁹³¹ Σχολιάζοντας την υπόδειξη των γονέων να μην χρησιμοποιηθεί βία στην αντιμετώπιση των μαθητών-καταληψιών, ο νομάρχης Στράτος Παπαδάκης –στέλεχος της ΝΔ, με καταγωγή από τα Χανιά και στενός φίλος του Κ. Μητσοτάκη⁹³² απάντησε ότι θεωρεί την επέμβαση ως «έσχατο μέσο» που θα πρέπει να χρησιμοποιήσει η

⁹²⁸ *Ελευθεροτυπία*, 24.11.1990, σ. 12-13.

⁹²⁹ *Ριζοσπάσης*, 27.11.1990, σ. 33.

⁹³⁰ *Ριζοσπάσης*, 27.11.1990, σ. 33.

⁹³¹ *Εθνική Φωνή* (Ηράκλειο Κρήτης), φύλ. 1.593, 26.11.1990, σ. 3.

⁹³² www.cretalive.gr/crete/view/efuge-o-stratos-papadakis/128794 –τελευταία επίσκεψη: 8.9.2013.

πολιτεία, χωρίς ωστόσο να αποκλείει μία τέτοια εξέλιξη, λέγοντας χαρακτηριστικά: «Όλα έχουν ένα όριο...».⁹³³

Το φαινόμενο των καταλήψεων γρήγορα εξαπλώθηκε και στους άλλους νομούς της Κρήτης, όπως πληροφορούμαστε από τον τοπικό και πανελλαδικό Τύπο της εποχής. Συγκεκριμένα, στο πρωτοσέλιδο της καθημερινής χανιώτικης εφημερίδας *Χανιώτικα Νέα*, στις 28 Νοεμβρίου, δημοσιεύθηκε φωτογραφία της εξωτερικής καγκελόπορτας του 3ου Γενικού Λυκείου Χανίων, πάνω στην οποία ήταν κρεμασμένα δύο πανό στα οποία αναγραφόταν η λέξη «Κατάληψη» και η φράση «Διεκδικούμε μία καλύτερη Παιδεία». Το ρεπορτάζ της εφημερίδας ανέφερε ότι και άλλα σχολεία του νομού Χανίων, χωρίς να προσδιορίζεται ο αριθμός τους, ήταν κατειλημμένα από μαθητές που διαμαρτύρονταν για τον αυταρχικό χαρακτήρα των προεδρικών διαταγμάτων, την εκλογή του μαθητικού συμβουλίου μόνο από τους πρόεδρους των τμημάτων και την επαπειλούμενη κατάργηση των «Δεσμών» μέσω του πολυνομοσχεδίου. Επίσης, ο *Ριζοσπάστης* της ίδιας ημερομηνίας πληροφορούσε ότι καταλήψεις σχολείων, εκτός από τους Νομούς Ηρακλείου και Χανίων, γίνονταν και στους άλλους δύο νομούς της Κρήτης: Ρεθύμνου και Λασιθίου.⁹³⁴

Στις 29 Νοεμβρίου, σε μία προσπάθεια αποκλιμάκωσης της κατάστασης στα σχολεία, ο νομάρχης Χανίων Αντώνης Νάτσικας, στέλεχος της ΝΔ, συγκάλεσε σε άτυπη σύσκεψη τον διευθυντή Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης του νομού, τον πρόεδρο του Συλλόγου Γονέων και Κηδεμόνων του Πολυκλαδικού Λυκείου Χανίων και εκπρόσωπο των μαθητών. Στη σύσκεψη ενημερώθηκαν όλες οι πλευρές για το ακριβές περιεχόμενο των διαταγμάτων και οι γονείς και οι μαθητές διατύπωσαν τις θέσεις-αιτήματά τους. Ο νομάρχης, από την πλευρά του, προειδοποίησε τους γονείς με απειλές για διώξεις εναντίον τους εάν σημειώνονταν υλικές ζημιές σε σχολικά κτήρια. Την εναντίωσή της στην σύγκλιση της σύσκεψης εξέφρασε η Συντονιστική Επιτροπή Μαθητών Λυκείων Χανίων, χαρακτηρίζοντας την ως «προσπάθεια για αντιπερισπασμό και διάσπασης της κίνησής μας, με τέτοιο τρόπο ώστε να παγιδευτούν, αφενός μεν οι εκπρόσωποι του Πολυκλαδικού Χανίων και αφετέρου τα υπόλοιπα λύκεια των Χανίων», ενώ στο πλευρό των μαθητών ανακοίνωσε ότι βρίσκεται η ΕΛΜΕ Χανίων, εν αντιθέσει με την τοπική ΜΑΚΙ, η οποία κατάγγειλε τις καταλήψεις και ζήτησε την άμεση επιστροφή των μαθητών στα σχολεία.⁹³⁵

⁹³³ *Ριζοσπάστης*, 27.11.1990, σ. 33.

⁹³⁴ *Ριζοσπάστης*, 28.11.1990, σ. 21.

⁹³⁵ *Χανιώτικα Νέα* (Χανιά Κρήτης), φύλ. 6.963, 29.11.1990, σ. 1, 15.

Το κύμα των καταλήψεων που εξαπλωνόταν στην Κρήτη άρχισε να γίνεται αισθητό σε όλη τη χώρα μέσω, κυρίως, των εφημερίδων. Από εκεί έμαθε για τις καταλήψεις ο Μενέλαος Κουλούρης, μαθητής κατά την σχολική περίοδο 1990-1 στην γ' λυκείου του 2ου Λυκείου Κέρκυρας:

Ένα πρωινό έρχεται ένας χαρισματικός φίλος και άνθρωπος, ο Μάκης ο Ριφίλιας, και μου λέει: «Θα συνεχίσεις πολύ να κάνεις αυτή τη ζωή, δεν βλέπεις τι γίνεται στο Ηράκλειο της Κρήτης; Κλείνουν τα σχολεία. Δεν βλέπεις τι κάνει ο Κοντογιαννόπουλος;» και στη συνέχεια μου δίνει μία πρωινή εφημερίδα.⁹³⁶

Γιός μεταναστών από τη Γερμανία, μελών του ΠΑΚ από τις «πρώτες του κιόλας μέρες», και ο ίδιος με μεγάλο ενδιαφέρον στα δημόσια πολιτικά πράγματα, παρότι μη ενταγμένος σε κάποια μαθητική παράταξη μέχρι εκείνη την περίοδο,⁹³⁷ θυμάται τα πρώτα του συναισθήματα μετά την παραίτηση του φίλου του:

Ένιωσα πάρα πολύ προσβεβλημένος και πολύ ενοχικά γιατί είχα υιοθετήσει ένα μοντέλο ζωής τόσο ιδιωτικό που δεν ήταν συμβατό με τις οικογενειακές μου παραστάσεις, με τα διαβάσματά μου, με τις πολιτικές μου ευαισθησίες και αυτό με έκανε να νιώσω άσχημα, ταραχθήκα πάρα πολύ και κινητοποιήθηκα πολύ σε προσωπικό επίπεδο.⁹³⁸

Ως εκ τούτου, με πρωτοβουλία του Μ. Κουλούρη και κάποιων ακόμα μαθητών σχηματίστηκε ένας πυρήνας είκοσι περίπου μαθητών από το 1ο, 2ο και 3ο Γενικό Λύκειο Κέρκυρας, τα οποία συστηγάζονταν, και αποφάσισαν να κλείσουν τα σχολεία τους τη Δευτέρα 26 Νοεμβρίου. Το περιεχόμενο των αιτημάτων τους δεν διέφερε από αυτό των μαθητών της Κρήτης, έχοντας την πρώτη μέρα της κατάληψης ένα περισσότερο τοπικό και γενικό χαρακτήρα, χωρίς σαφή προσανατολισμό. Από τη δεύτερη όμως μέρα:

Ορίμασαν τα αιτήματα, με την έννοια ότι πληροφορηθήκαμε για το νομοσχέδιο του Κοντογιαννόπουλου με μεγαλύτερη λεπτομέρεια και έτσι τα επιχειρήματα σε σχέση με αυτή την πειθαρχική προσέγγιση των προεδρικών διαταγμάτων διαμορφώθηκε μία αρκετά τεκμηριωμένη πολιτική προσέγγιση απέναντι σε όλα αυτά τα θέματα και ένας λόγος ο οποίος ήταν πειστικός.⁹³⁹

Τα αίτια της κινητοποίησης των Κερκυραίων μαθητών ούτε ταυτίζονταν απόλυτα με τα αιτήματά τους ούτε γίνονταν ορατά από μία απλή ανάγνωση των διαταγμάτων και των τεκμαιρόμενων διατάξεων του πολυνομοσχεδίου, ήταν πολυεπίπεδα και εστιάζονταν σε μία εκπαιδευτική-κοινωνική πραγματικότητα που λειτουργούσε ασφυκτικά προς τους μαθητές. Ο Μ. Κουλούρης εξηγεί:

⁹³⁶ Συνέντευξη Μενέλαου Κουλούρη, 1.10.2013.

⁹³⁷ Κατά τη διάρκεια των μαθητικών κινητοποιήσεων (1990-1) εντάχθηκε στην ΠΑΜΚ.

⁹³⁸ Συνέντευξη Μενέλαου Κουλούρη, 1.10.2013.

⁹³⁹ Στο ίδιο.

Κατά τη γνώμη μου, ήμασταν μία ομάδα παιδιών πολύ χαρισματικών που είχαμε σοβαρές ανησυχίες. Ήμασταν πολύ απογοητευμένοι με το σχολείο. Επιδιώκαμε τη γνώση και όχι την τυπική προσέγγιση στην εισαγωγή στο πανεπιστήμιο με τις πανελλήνιες εξετάσεις. Παιδιά δυναμικά, που είχαν ζήσει στο εξωτερικό, άλλοι στην Αυστραλία, εγώ στη Γερμανία. Υπήρχαν άλλες παραστάσεις και υπήρχε φιλοδοξία, ενέργεια και αναβρασμός. Αυτός δεν μπορούσε να καλυφθεί από το μοντέλο του κλασικού σχολείου, των «ιδιαιτέρων» μαθημάτων... Ερχόταν στην τάξη ο φιλόλογος και ξέραμε ότι έκανε «ιδιαιτέρα» σε πέντε μαθητές, ο μαθηματικός σε άλλους τόσους κ.ο.κ. Απαξιωνόταν στα μάτια μας κάθε μέρα: χωρίς προσωπικότητα, χωρίς κουλτούρα, χωρίς ήθος. Υπήρχε μία περιβρέουσα ατμόσφαιρα και ένας αναβρασμός που περίμενε μία φλόγα.⁹⁴⁰

Πρέπει να επισημανθεί σε αυτό το σημείο ότι παρά τα όσα υπαινίσσεται ο Μ. Κουλούρης για τα μαθησιακά προβλήματα εντός του σχολείου και τις αδυναμίες-παραλείψεις των καθηγητών, τόσο τότε όσο και στο παρελθόν, οι μαθητές απέφευγαν να τους στοχοθετήσουν, λόγω ίσως και της αγωνιστικής αλληλεγγύης που προσδοκούσαν να έχουν από μεριάς των καθηγητών.

Αντίδραση εναντίον των καταλήψεων στα σχολεία του νησιού υπήρξε από την ΜΑΚΙ Κερκύρας, που με ανακοίνωσή της προχωρούσε στην υπεράσπιση των εκπαιδευτικών μέτρων της κυβέρνησης και στη συνέχεια πρότασε το επιχείρημα ότι «κανένας μαθητής δεν έχει δικαίωμα να καταλύει δημόσιο χώρο αυθαίρετα». Ιδιαίτερα για το «point-system» ανέφερε ότι στόχος του είναι «η αποφυγή της κυριαρχίας του χάους» και υπαινισσόταν ότι «άνθρωποι που μόνο τους πιστεύω είναι η αναρχία» έχουν ως στόχο να αποπροσανατολίσουν τη νεολαία.⁹⁴¹

Πολύ γρήγορα οι καταλήψεις σχολείων επεκτάθηκαν σε ολόκληρη τη χώρα, καθώς το βέλος των καταλήψεων εκτοξεύθηκε στο βόρειο τμήμα της χώρας, όπου μαθητές σχολείων στους Νομούς Ροδόπης, Δράμας, Ξάνθης, Κοζάνης και Θεσσαλονίκης⁹⁴² έκλεισαν τα σχολεία τους.⁹⁴³

Ο Β. Κοντογιαννόπουλος, στο βιβλίο του *Παιδεία, εκσυγχρονισμός υπό αναστολή*, σημειώνει με έμφαση ότι οι καταλήψεις ξεκίνησαν από δύο πόλεις (Ηράκλειο, Κέρκυρα), όπου το ΠΑΣΟΚ διέθετε «ισχυρούς κομματικούς μηχανισμούς και

⁹⁴⁰ Στο ίδιο.

⁹⁴¹ *Ελευθερία* (Κέρκυρα), φύλ. 12.531, 30.11.1990, σ. 1.

⁹⁴² Όπως θα καταδειχθεί και στη συνέχεια του παρόντος κεφαλαίου, το ΠΑΣΟΚ είχε λάβει τις περισσότερες ψήφους στους νομούς της Κρήτης και το Νομό Κέρκυρας στις εκλογές του Νοεμβρίου του 1990. Ωστόσο, δεν ίσχυε το ίδιο για τους τέσσερις νομούς της Βορείου Ελλάδας, στους οποίους μεταφέρθηκε το κύμα των καταλήψεων. Συγκεκριμένα, στους νομούς Δράμας, Ξάνθης, Θεσσαλονίκης και Κοζάνης επικράτησε η ΝΔ, ενώ στο νομό Ροδόπης, την πλειονότητα των ψήφων έλαβαν μεμονωμένοι υποψήφιοι που συμμετείχαν στο ψηφοδέλτιο «Εμπιστοσύνη». (Τζιοβάρης Γρ., Χιώτης Β., *ό.π.*, σ. 619, 658, 678, 693.)

⁹⁴³ Βλ. Παράρτημα 2 (σ. 550).

μεγάλη κομματική δύναμη».⁹⁴⁴ Σύμφωνα με τον Θανάση Καφέζα, μέλος του Εκτελεστικού Γραφείου της ΟΝΝΕΔ και υπεύθυνο της ΜΑΚΙ, οι κομματικοί μηχανισμοί, που ανέφερε και ο Β. Κοντογιαννόπουλος, επιδρούσαν στην περίπτωση του Ηρακλείου Κρήτης μέσω του Εργατικού Κέντρου⁹⁴⁵ και στην περίπτωση της Κέρκυρας μέσω της τοπικής ΕΛΜΕ των καθηγητών, στην οποία ωστόσο έντονη ήταν και η παρουσία της ομάδας Γράφα.⁹⁴⁶ Ειδικότερα σε σχέση με το ρόλο των εκπαιδευτικών απέναντι στις μαθητικές κινητοποιήσεις στα σχολεία της Κέρκυρας, «οι κομματικές καταβολές των καθηγητών καθόριζαν την υποστήριξή τους ή μη υπήρχαν οι μεν και οι δε», σχολιάζει ο Μ. Κουλούρης σχετικά. Η ΜΑΚΙ, ωστόσο, προσέδιδε και μία άλλη διάσταση στην αιτιολόγηση του ξεκινήματος των καταλήψεων από την επαρχία, πέραν της υποκίνησής τους από κομματικά συμφέροντα, η οποία άπτονταν της «γενικευμένης κρίσης αξιών και του εκπαιδευτικού συστήματος».⁹⁴⁷

Με βάση τα αποτελέσματα των βουλευτικών εκλογών της 8ης Απριλίου του 1990 στο Νομό Ηρακλείου, το ΠΑΣΟΚ συγκέντρωσε ποσοστό 56,52% έναντι 34,61% της ΝΔ,⁹⁴⁸ ενώ και στους υπόλοιπους τρεις νομούς της Κρήτης (Χανίων, Ρεθύμνου, Λασιθίου), που ακολούθως έγιναν καταλήψεις, τα ποσοστά ήταν υπέρ του ΠΑΣΟΚ.⁹⁴⁹ Στο ίδιο μήκος κύματος κινούνταν και τα αποτελέσματα των δημοτικών εκλογών του Οκτωβρίου (14 και 21), με τους κοινούς υποψήφιους του ΠΑΣΟΚ και του ενιαίου Συνασπισμού να κερδίζουν με μεγάλη διαφορά όλους τους δήμους που έγιναν αργότερα καταλήψεις. Για παράδειγμα, στο Δήμο Ηρακλείου και στο Δήμο Νέας Αλικαρνασσού, όπου καταλήφθηκαν τα πρώτα σχολεία πανελλαδικά, οι υποψήφιοι ΠΑΣΟΚ και ΣΥΝ κατέλαβαν πανηγυρικά τη δημαρχία με ποσοστά που ξεπέρασαν το 65%. Στο Δήμο Χανίων νικητής επίσης των δημοτικών εκλογών, έστω και αν χρειάστηκε τους ψήφους των ψηφοφόρων του Συνασπισμού στο δεύτερο γύρο, ήταν ο υποψήφιος του ΠΑΣΟΚ, ενώ στους δήμους Νεάπολης και Σητείας του νομού Λασιθίου –δύο δήμους με πολλά κατειλημμένα σχολεία από τις πρώτες μέρες

⁹⁴⁴ Κοντογιαννόπουλος Β., *ό.π.*, σ. 157.

⁹⁴⁵ Όπως σημειώθηκε παραπάνω (σ. 290), το Εργατικό Κέντρο Ηρακλείου είχε εκφράσει την συμπαρατάση του στον αγώνα των μαθητών ζητώντας την «αναβάθμιση της παιδείας».

⁹⁴⁶ *Τα Νέα*, 5.12.1990, σ. 16. *Καθημερινή*, 5.12.1990, σ. 6.

⁹⁴⁷ *Ελεύθερος Τύπος*, 10.12.1990, σ. 9.

⁹⁴⁸ Τζιοβάρας Γρ, Χιώτης Β., *ό.π.*, σ. 635.

⁹⁴⁹ Στο νομό Χανίων το ΠΑΣΟΚ έλαβε ποσοστό 47,71% και η ΝΔ 39,51% (Τζιοβάρας Γρ., Χιώτης Β., *ό.π.*, σ. 709). Στο νομό Ρεθύμνης τα αντίστοιχα ποσοστά ήταν 47,67% και 44,37% (Στο ίδιο, σ. 691) και στο νομό Λασιθίου 54,16% και 38,45% (Στο ίδιο, σ. 668).

των καταλήψεων⁹⁵⁰ επικράτησαν καθαρά οι υποψήφιοι που υποστηρίχθηκαν από ΠΑΣΟΚ και Συνασπισμό. Μοναδική εξαίρεση στην αντιστοιχία αποτελεσμάτων βουλευτικών και δημοτικών εκλογών αποτέλεσε ο Νομός Ρεθύμνης, όπου το ΠΑΣΟΚ στο σύνολο του νομού πλειοψήφησε στις βουλευτικές εκλογές, αλλά μεμονωμένα στο Δήμο Ρεθύμνου έχασε τη μάχη από τη ΝΔ και στις βουλευτικές και τις δημοτικές εκλογές. Παρ' όλα αυτά, αυτή η κομματική διαφοροποίηση των δημοτών του Ρεθύμνου έναντι του συνόλου των δημοτών του νομού και η προτίμησή τους στη ΝΔ δεν φάνηκε να δρα αποτρεπτικά απέναντι στις καταλήψεις, καθώς τα σχολεία της πόλης του Ρεθύμνου βρέθηκαν και αυτά υπό κατάληψη από πολύ νωρίς.⁹⁵¹

Επιχειρώντας στη συνέχεια μία συνολική ανασκόπηση στα μεταπολιτευτικά αποτελέσματα των εθνικών εκλογών στους νομούς της Κρήτης διαπιστώνουμε την ραγδαία άνοδο του ΠΑΣΟΚ στους τέσσερις νομούς μεταξύ των δύο εκλογικών αναμετρήσεων του 1974 και του 1977, και την εδραίωσή του στην πρώτη θέση από το 1981 και μετά. Συγκεκριμένα, ο Νομός Ηρακλείου αποτέλεσε το ισχυρότερο «κάστρο» του ΠΑΣΟΚ σε όλη την επικράτεια μεταπολιτευτικά, αφού προηγήθηκε της ΝΔ ακόμα και στις εκλογές του 1974, στις οποίες πλειοψήφησε η Ένωση Κέντρου-Νέες Δυνάμεις (ΕΚ-ΝΔ). Από τις εκλογές του 1977 και έπειτα πέρασε σταθερά στην πρώτη θέση σημειώνοντας δυσθεώρητα ποσοστά έναντι της δεύτερης ΝΔ. Κυρίαρχο ήταν το ΠΑΣΟΚ και στο Νομό Χανίων παρά την ισχυρή παρουσία του Κ. Μητσοτάκη, που κατάγεται από τα Χανιά,⁹⁵² καθώς από το 1981 μέχρι και το 1990 συγκέντρωσε την πλειοψηφία των ψήφων των πολιτών με μεγάλη διαφορά από τη ΝΔ. Παρεμφερής η εκλογική εικόνα και στο Νομό Λασιθίου, με το ΠΑΣΟΚ να κυριαρχεί απόλυτα από το 1981, με τη ΝΔ να είναι πάντα στη δεύτερη θέση (στις εκλογές του 1974 πρώτος κομματικός σχηματισμός ήταν η ΕΚ-ΝΔ και το 1977 η ΕΔΗΚ). Τέλος, ο Νομός Ρεθύμνης ήταν η μοναδική περιφέρεια της Κρήτης στην οποία η ΝΔ κατάφερε να πλειοψηφήσει δύο φορές –στις βουλευτικές εκλογές του

⁹⁵⁰ Βλ. Παράρτημα 2.

⁹⁵¹ Όλα τα στατιστικά στοιχεία από τα οποία προκύπτουν τα ανωτέρω συμπεράσματα προέρχονται από την εφημερίδα *Το Ποντίκι*, φύλ. 596, 23.10.1990 (ειδικό ένθετο 16σέλιδο για τις δημοτικές εκλογές 1990). Το συγκεκριμένο φύλλο μπορεί να το βρει κανείς στον ιστότοπο: <http://www.topontiki.gr/archive-new.php?acat=2&aid=1095&y=1990> (τελευταία επίσκεψη: 10.9.2013).

⁹⁵² Απόδειξη της μεγάλης προσωπικής επιρροής του Κ. Μητσοτάκη στο Νομό Χανίων ήταν η εκλογή του ως ανεξάρτητου βουλευτή στις εκλογές του 1974, παρότι δεν κατέλαβε κάποια έδρα, υπερφαλαγγίζοντας μάλιστα ΠΑΣΟΚ και ΝΔ που κατέλαβαν την τρίτη και τέταρτη θέση αντιστοίχως (πρώτο κόμμα στο νομό εξελέγη η ΕΚ-ΝΔ). Επίσης, στις εκλογές του 1977 συμμετείχε ως υποψήφιος βουλευτής με το νεοϊδρυθέν από τον ίδιο Κόμμα των Νεοφιλελευθέρων, καταλαμβάνοντας την πρώτη θέση.

1974 και του 1977–,⁹⁵³ μολονότι το ΠΑΣΟΚ, χωρίς να προσεγγίζει τις μεγάλες διαφορές έναντι της ΝΔ όπως στους άλλους νομούς της Κρήτης, ήταν σταθερά πρώτο από τις εκλογές του 1981.⁹⁵⁴

Πίνακας 1: Ποσοστά και έδρες ΠΑΣΟΚ στις βουλευτικές εκλογές 1974-1990 στην Κρήτη

	Ηρακλείου	Χανίων	Ρεθύμνης	Λασιθίου
1974	27,80% (2)	18,11% (3)	20,52% (3)	20,40% (3)
1977	35,36% (1)	23,44% (2)	24,28% (3)	26,18% (3)
1981	65,91% (1)	55,26% (1)	51,15% (1)	63,25% (1)
1985	64,32% (1)	54,96% (1)	57,2% (1)	61,59% (1)
Ιούνιος 1989	55,29% (1)	47,63% (1)	47,78% (1)	54,13% (1)
Νοέμβριος 1989	57,02% (1)	49,00% (1)	48,38% (1)	54,85% (1)
1990	56,52% (1)	47,71% (1)	47,67% (1)	45,16% (1)

Πηγή: Τζιοβάρας Γρηγόρης, Χιώτης Βασίλης, *Ο πολιτικός χάρτης της Μεταπολίτευσης 1974-2004*, Λιβάνης, Αθήνα 2004.

Ένας σημαντικός λόγος της σχετικά σθεναρής αντίστασης στη διατήρηση των ποσοστών της ΝΔ στο Νομό Ρεθύμνης ήταν η δυναμική παρουσία του βουλευτή Γιάννη Κεφαλογιάννη (1933-2012), γόνου οικογένειας με μεγάλη πολιτική παράδοση που εκλεγόταν ανελλιπώς από το 1958. Επίσης, ο Γ. Κεφαλογιάννης, όπως και ο ανιψιός του Μανόλης, που κατήλθε για πρώτη φορά υποψήφιος βουλευτής στο Νομό Ηρακλείου το 1990, στήριξαν δυναμικά την εκλογή του Κ. Μητσοτάκη στην αρχηγία της ΝΔ [1984 και 1985]⁹⁵⁵ και στη συνέχεια στην πορεία του προς την πρωθυπουργία.⁹⁵⁶

⁹⁵³ Το ΠΑΣΟΚ στις βουλευτικές εκλογές του 1974 και του 1977 έχασε ακόμα και τη δεύτερη θέση στο Νομό Ρεθύμνης εξ αιτίας μίας «από τις ωραιότερες αλλά και ισχυρότερες μορφές που έβγαλε η κρητική πολιτική» (Πρετεντέρης Γιάννης, «Η βεντέτα Μητσοτάκη-Κεφαλογιάννη», *Το Βήμα*, 29.3.1998) <http://www.tovima.gr/politics/article/?aid=97584> –τελευταία επίσκεψη: 29.9.2013), τον Παύλο Βαρδινογιάννη. Ο Ρεθυμιώτης πολιτικός, μέλος της γνωστής επιχειρηματικής οικογένειας, συμμετείχε στις εκλογές του 1974 ως επικεφαλής ανεξάρτητου συνδυασμού και κατέλαβε τη δεύτερη θέση, χωρίς ωστόσο να καταφέρει να εκλεγεί βουλευτής, ενώ το 1977 εξελέγη βουλευτής με το νεοπαγές Κόμμα των Νεοφιλελευθέρων.

⁹⁵⁴ Τζιοβάρας Γρ., Χιώτης Β., *ό.π.*, σ. 635-636, 668-9, 692, 710.

⁹⁵⁵ Για περισσότερα βλ. Μπρατάκος Άγγελος, *Η ιστορία της Νέας Δημοκρατίας*, Λιβάνης, Αθήνα 2002, σ. 373, 432.

⁹⁵⁶ Ο Γιάννης Πρετεντέρης, δημοσιογράφος της εφημερίδας *Το Βήμα*, αναδεικνύει τις στενές πολιτικές σχέσεις του Γιάννη και του Μανόλη Κεφαλογιάννη με τον Κ. Μητσοτάκη (<http://www.tovima.gr/politics/article/?aid=97584>, τελευταία επίσκεψη: 25.10.2013.). Πιστοποίηση της ευρείας επιρροής της οικογένειας Κεφαλογιάννη στο Νομό Ηρακλείου και της μεγάλης πολιτικής έντασης που επικρατούσε μεταξύ ΠΑΣΟΚ και ΝΔ κατά τη διάρκεια της προεκλογικής περιόδου 1990-1 ήταν η συμπλοκή μεταξύ οπαδών των δύο κομμάτων μία εβδομάδα πριν τις εκλογές στην Αλικαρνασσό. Κατά τη διάρκεια των επεισοδίων, στα οποία παρόντες ήταν οι δύο Κεφαλογιάννηδες, ένα άτομο έχασε τη ζωή του και τραυματίστηκαν σοβαρά άλλοι πέντε. Όπως ισχυρίστηκε ένας από τους τραυματίες, το όπλο που τον πυροβόλησε ήταν του Μ. Κεφαλογιάννη, κάτι όμως που δεν αποδείχθηκε ποτέ. Για περισσότερα σχετικά με το επεισόδιο μπορεί κανείς να ανατρέξει στα εξής:

Αν ο Νομός Ηρακλείου αποτελούσε «κάστρο» του ΠΑΣΟΚ, τότε ο Νομός Κέρκυρας θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως «προπύργιο». Και αυτό γιατί το ΠΑΣΟΚ είχε πλειοψηφήσει σε έξι από τις επτά εκλογικές αναμετρήσεις από το 1974 έως το 1990, μία λιγότερη (αυτή του 1977 που επικράτησε η ΝΔ) από το Ηράκλειο που είχε το απόλυτο.⁹⁵⁷ Ειδικότερα κατά τις εκλογές της 8ης Απριλίου 1990, το ΠΑΣΟΚ έλαβε το 43,29% των ψήφων έναντι 40,95% της ΝΔ και 12,28% του Συνασπισμού.⁹⁵⁸ Ο Μ. Κουλούρης σχολιάζει σχετικά με τους κομματικούς συσχετισμούς που διαμορφώνονταν εκείνη την εποχή στην Κέρκυρα και την επίδρασή τους στις τοπικές καταλήψεις:

Η κερκυραϊκή κοινωνία είχε δημοκρατικά χαρακτηριστικά, το ΠΑΣΟΚ ήταν πλειοψηφία, το ΚΚΕ ήταν πλειοψηφία. Ήταν μειοψηφικές οι απόψεις οι συντηρητικές, επομένως δεν αντιμετώπισαμε [οι μαθητές] δυσκολία [στο να καταλάβουμε τα σχολεία μας].⁹⁵⁹

Ο ισχυρισμός του φαίνεται να επιβεβαιώνεται και από τα αποτελέσματα των δημοτικών εκλογών, με τον υποψήφιο του ΠΑΣΟΚ και του Συνασπισμού να συγκεντρώνει το 55,5% των ψήφων και να εκλέγεται από τον πρώτο γύρο δήμαρχος της πρωτεύουσας του νησιού.⁹⁶⁰

Ως συμπέρασμα, λοιπόν, μετά την ανάγνωση των αποτελεσμάτων των βουλευτικών εκλογικών του 1990 και των δημοτικών εκλογών του ίδιου χρόνου στην Κρήτη και την Κέρκυρα, επιβεβαιώνεται ο ισχυρισμός του Κοντογιαννόπουλου για τη μεγάλη επιρροή που διατηρούσε το ΠΑΣΟΚ στις δύο περιφέρειες, αν και τα στατιστικά στοιχεία από μόνα τους δεν μπορούν να δώσουν σαφή απάντηση στο ερώτημα αν η μεγάλη ισχύς του ΠΑΣΟΚ σε επίπεδο κοινοβουλευτικό, δημοτικό αλλά και λαϊκής βάσης ευνόησε και συνέδραμε στην επώαση των καταλήψεων. Βέβαια, το γεγονός ότι οι μαθητές δεν βρέθηκαν αντιμετώπι –το αντίθετο μάλιστα– με τις δημοτικές αρχές και τις τοπικές ενώσεις καθηγητών, γονιών και εργατικών σωματείων, οι οποίες ως επί το πλείστον ελέγχονταν από το ΠΑΣΟΚ, λειτούργησε θετικά στην εκδήλωση και τη διατήρηση των κινητοποιήσεών τους.

Μπρατάκος Α., *ό.π.*, σ. 560· ΑΠΕ, 4.4.1990 (πρβλ. *Ημερησία* Ημαθίας, φύλ. 1.798)· *Εξόρμηση*, φύλ. 669, 30.10.1990, σ. 16.

⁹⁵⁷ Τζιοβάρας Γρ., Χιώτης Β., *ό.π.*, σ. 652-3.

⁹⁵⁸ *Στο ίδιο*.

⁹⁵⁹ Συνέντευξη Μενέλαου Κουλούρη, 1.10.2013.

⁹⁶⁰ *Το Ποντίκι*, φύλ. 596, 23.10.1990, σ. 9.

Οι μαθητικές κινητοποιήσεις στην Αθήνα

Ακριβώς μία εβδομάδα μετά το πρώτο «λουκέτο» στα σχολεία του Ηρακλείου, το ποτάμι των καταλήψεων έφθασε και στις μεγαλύτερες πόλεις της επικράτειας, την Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη, ενώ μέχρι τις 10 Δεκεμβρίου τα κατειλημμένα γυμνάσια και λύκεια σε όλη τη χώρα υπολογίζονταν σε 1.180,⁹⁶¹ με την τάση να βαίνει συνεχώς αυξανόμενη. Ως «προεόρτια» των καταλήψεων σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη, πραγματοποιήθηκαν δύο πανεκπαιδευτικά συλλαλητήρια με πρωταγωνιστές τους μαθητές, οι οποίοι είχαν την ευκαιρία να γνωστοποιήσουν στο υπουργείο Παιδείας και την κοινωνία τα αιτήματά τους.

Το πρώτο χρονικά συλλαλητήριο πραγματοποιήθηκε στις 28 Νοεμβρίου στη Θεσσαλονίκη και χαρακτηρίστηκε από τον *Ριζοσπάστη* της επόμενης ημέρας ως «πρωτοφανές» λόγω της «σημαντικής παρουσίας μαθητών». «Αγώνας μαζικός πανεκπαιδευτικός θα είναι η απάντηση από 'δω κι εμπρός» ήταν το κεντρικό σύνθημα των μαθητών, το οποίο συνοδεύτηκε από τα εξής αιτήματα: α) προστασία του ρόλου των μαθητικών κοινοτήτων, β) αναβάθμιση και εκσυγχρονισμός της γνώσης και γ) άρνηση ρυθμίσεων «μεσαιωνικού» χαρακτήρα (π.χ. παιδαγωγικός έλεγχος, κατάργηση αδικαιολόγητων απουσιών).

Την ίδια ώρα στην Αθήνα διεξαγόταν μικρότερη πορεία περίπου 400 μαθητών από τα Λύκεια της Δάφνης, της Ηλιούπολης, της Αργυρούπολης, της Νέας Σμύρνης και του Υμηττού, οι οποίοι συγκεντρώθηκαν έξω από το υπουργείο Παιδείας για να διαμαρτυρηθούν για το «αυταρχικό περιεχόμενο των προεδρικών διαταγμάτων και για διατάξεις του επικείμενου πολυνομοσχεδίου για την παιδεία».⁹⁶²

Την επόμενη μέρα, στις 29 Νοεμβρίου, περίπου 2.000 φοιτητές και μαθητές της Αθήνας διαδήλωσαν στα Προπύλαια του Πανεπιστημίου Αθηνών και στη συνέχεια κινήθηκαν προς το υπουργείο Παιδείας. Στη συνάντηση που ακολούθησε μεταξύ των εκπροσώπων των διαδηλωτών και του υπουργού, ο εκπρόσωπος των μαθητών τον ενημέρωσε και επίσης για την αντίθεσή τους απέναντι στις διατάξεις των προεδρικών διαταγμάτων, ειδικότερα αυτών που νομοθετούσαν το νέο σύστημα ελέγχου της διαγωγής και την κατάργηση των αδικαιολόγητων απουσιών. Επίσης, μετέφερε στον υπουργό τη διαφωνία τους για τις ρυθμίσεις του νέου μαθητικού κανονισμού που καταργούσαν τη γενική συνέλευση των σχολείων και τα 15μελή μαθητικά

⁹⁶¹ *Ελευθεροτυπία*, 11.12.1990, σ. 22· *Ελεύθερος Τύπος*, 11.12.1990, σ. 24· Κοντογιαννόπουλος Β., *ό.π.*, σ. 170.

⁹⁶² *Ελευθεροτυπία*, 29.11.1990, σ. 20.

συμβούλια, καθώς και για τη θεσμοθέτηση του επερχόμενου πολυνομοσχεδίου για την παιδεία.⁹⁶³

Σε συνέντευξη Τύπου που παραχώρησε την ίδια μέρα ο Β. Κοντογιαννόπουλος, παρουσία των υφυπουργών Παιδείας Κέλλυς Μπουρδάρα και Βασίλη Μπεκίρη, απάντησε στους μαθητές ότι τα προεδρικά διατάγματα θα ίσχυαν κανονικά και γι' αυτό θα έπρεπε να σταματήσουν τις καταλήψεις στα σχολεία. Τόνισε δε ότι οι φοιτητές και οι μαθητές καταφέρονταν εναντίον «ανύπαρκτου στόχου» από τη στιγμή που το υπουργείο Παιδείας δεν είχε ανακοινώσει ότι ετοίμαζε νομοσχέδιο για την παιδεία και θα παρέδιδε τις προτάσεις του γύρω στις 15 Δεκεμβρίου, ώστε να τεθούν σε διάλογο και μετά τις γιορτές των Χριστουγέννων να διατυπωθεί νομοσχέδιο με τροποποιήσεις και αλλαγές σύμφωνα με τις προτάσεις που θα κατατεθούν απέναντι στις θέσεις του υπουργείου.⁹⁶⁴ Εξ άλλου, ο Β. Κοντογιαννόπουλος, σε μία απόπειρα να κατευνάσει περαιτέρω τις φοιτητικές αντιδράσεις απέναντι στο πολυνομοσχέδιο, είχε αποστείλει από τις 27 Νοεμβρίου επιστολές προς τα συνδικαλιστικά όργανα των φοιτητών και των σπουδαστών, την ΕΦΕΕ και την ΕΣΕΕ αντιστοίχως, διαβεβαιώνοντάς τους ότι «δεν υπάρχει λόγος ανησυχίας, διότι θεσμικές επιλογές, όπως το πανεπιστημιακό άσυλο, η φοιτητική μέριμνα και η συμμετοχή των φοιτητών στα όργανα των ΑΕΙ δεν πρόκειται να θιγούν». Επιπλέον, καλούσε τους φοιτητές να στείλουν τις προτάσεις τους για τις «επιβαλλόμενες αλλαγές» στα ΑΕΙ, ώστε να ληφθούν υπόψη κατά την διαμόρφωση των κυβερνητικών προτάσεων για την τριτοβάθμια εκπαίδευση.⁹⁶⁵

Παρά όμως τη διαβεβαίωση του υπουργού για τη διασφάλιση της φοιτητικής μέριμνας (δωρεάν σίτιση, στέγαση κ.λπ.), οι φοιτητές δεν φαίνεται να αρκούσαν σε αυτό, όπως τουλάχιστον φανερώνουν τα λόγια του Στρατή Μπουρνάζου, φοιτητή της Φιλοσοφικής και μέλους των Αριστερών Συσπειρώσεων Φοιτητών, ο οποίος επιχειρεί μία ποιοτική ανάλυση των φοιτητικών αιτημάτων της εποχής:

Υπήρχε μια γενική συνθηματολογία: «Σίτιση, στέγαση για όλους τους φοιτητές», «Βελτίωση των σπουδών», διάφορα τέτοια γενικά πράγματα που δεν είμαι καθόλου σίγουρος πόσο συνέπαιρναν τον κόσμο. Υπήρχαν αυτά σε κάθε απόφαση της συνέλευσης. Υπήρχαν αιτήματα που είχαν σχέση με τη Σχολή, τα οποία είχαν μεγαλύτερη απήχηση, όπως να ήταν πιο πυκνά τα δρομολόγια του λεωφορείου ή να γίνει δεύτερο κυλικείο. Κάποια άλλα είχαν να κάνουν με την καθηγητική αυθαιρεσία και την εντατικοποίηση των σπουδών. Αυτό ήταν πολύ βασικό γιατί η Φιλοσοφική ήταν μία πολύ συντηρητική σχολή. Ως Συσπειρώσεις ένα από τα βασικά θέματα που βάζαμε ήταν η εντατικοποίηση, η κριτική στο περιεχόμενο των σπουδών, η αυταρχική

⁹⁶³ *Ελευθεροτυπία*, 30.11.1990, σ. 25.

⁹⁶⁴ *Απογευματινή*, 30.11.1990, σ. 12.

⁹⁶⁵ Κοντογιαννόπουλος Β., *ό.π.*, σ. 155-6.

εκπαίδευση. Υπήρχαν και αιτήματα αντικατασταλτικά. Νομίζω όμως ότι αυτό που απευθύνονταν σε ένα ευρύ κόσμο ήταν αυτά που είχαν να κάνουν με τη Σχολή, από τα οποία ξεκινούσε και η λογική των Συσπειρώσεων, ίσως και του Ρήγα, ότι δηλαδή ξεκινάμε από τα μικρά και μετά κάνουμε μία γενίκευση: Δεν πας να μιλήσεις για τον σοσιαλισμό και τον κομμουνισμό στον πρωτοετή. Ξεκινάς με τα προβλήματα τα πανεπιστημιακά, την απτή εμπειρία, ως βάση κινητοποίησης. Τα γενικότερα περί εργατικού κινήματος δεν ενδιέφεραν κανένα. [...] Το βασικό αίτημα των φοιτητών της Φιλοσοφικής Σχολής και των άλλων καθηγητικών σχολών την περίοδο 1990-1991 ήταν η διατήρηση της περιφημης επετηρίδας για τον διορισμό των καθηγητών. Αυτό ήταν ένα μάλλον συντηρητικό αίτημα, αφορούσε όμως όλη τη Φιλοσοφική, άσχετα αν δεν πηγαίνανε όλοι στην εκπαίδευση. Η σχολή ήταν ταυτισμένη με τον διορισμό στο δημόσιο, με την έννοια ότι ένας απόφοιτος θα είχε μία σίγουρη δουλειά.⁹⁶⁶

Ωστόσο, οι φοιτητές δεν ήταν αυτοί που ηγήθηκαν της διαμαρτυρίας εναντίον του επερχόμενου νομοσχεδίου αλλά οι μαθητές: «Οι μαθητές πρωτοστάτησαν και έβαλαν σε κίνηση τους φοιτητές, οι οποίοι έδρασαν επικουρικά», υποστηρίζει ο Σ. Μπουρνάζος, τονίζοντας επίσης ότι σημαντικό ρόλο στην ανάδειξη και εξέλιξη των μαθητικών κινητοποιήσεων έπαιξε η ενοποιημένη αντίδραση της εκπαιδευτικής κοινότητας απέναντι στο νομοσχέδιο, αλλά και η συμπάθεια με την οποία έβλεπε μεγάλο κομμάτι της ελληνικής κοινωνίας τον αγώνα των μαθητών.⁹⁶⁷ «Οι μαθητές δεν είχαν τα βαρίδια που είχαν οι φοιτητές» σχολιάζει, από τη μεριά του, ο Γιώργος Πίττας, τότε μέλος της ΟΣΕ και πρωτοετής φοιτητής στα ΤΕΙ Αθήνας. «Πήγαίνες σε φοιτητικό κόσμο καιμίλαγες για κατάληψη και σου λέγανε: “Που να πάμε, ρε φίλε, για κατάληψη με τόσο ισχυρή ΔΑΠ; Πώς θα το κάνουμε;”».⁹⁶⁸

Στην ίδια λογική με τον Πίττα, ο υπουργός Β. Κοντογιαννόπουλος απέδιδε αυτή την «αγωνιστική οπισθοχώρηση» των φοιτητών στη «μικρή δυναμική των αριστεριστικών ομάδων που δεν συγκινούσαν την μεγάλη πλειοψηφία των φοιτητών», σε αντίθεση όμως με τους μαθητές που έγιναν «εύκολη λεία» αναχρονιστικών αντιλήψεων και πρακτικών που υποκινούσαν την αναταραχή.⁹⁶⁹

Τα αποτελέσματα των φοιτητικών εκλογών στις 21 Μαρτίου 1990 μαρτυρούν όντως την ασθενή στατιστικά δυναμική της εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς, καθώς οι οργανώσεις που συμμετείχαν δεν ξεπέρασαν συνολικά σε ποσοστό το 5,5%, με τις Αριστερές Συσπειρώσεις να συγκεντρώνουν το μεγαλύτερο κομμάτι (3,8%). Πτώση κατέγραψε και η κοινοβουλευτική Αριστερά με τις Προοδευτικές Κινήσεις Συνεργασίας (Συνασπισμός) και τα Αριστερά Αντισυναινετικά Σχήματα, που συμμετείχε το ΝΑΡ, να συναθροίζουν στους φοιτητές το 24,6% των ψήφων έναντι ποσοστού 30,3%

⁹⁶⁶ Συνέντευξη Στρατή Μπουρνάζου, 26.3.2013.

⁹⁶⁷ Στο ίδιο.

⁹⁶⁸ Συνέντευξη με Γιώργο Πίττα, 25.3.2014.

⁹⁶⁹ Κοντογιαννόπουλος Β., *ό.π.*, σ. 167.

που σημείωσαν η ΠΣΚ (ΚΚΕ) και η ΡΑΝ (ΕΑΡ) στις εκλογές του 1989. Κερδισμένοι των φοιτητικών εκλογών του 1990 ήταν η ΔΑΠ και η ΠΑΣΠ, που είδαν τα ποσοστά τους να αυξάνονται (45,7% και 19,2% αντιστοίχως) σε σχέση με τις εκλογές του 1989, καθώς και η αποχή που εκτοξεύθηκε στο 50% (ψήφισαν 12.000 λιγότεροι φοιτητές απ' όσους ψήφισαν το 1989).⁹⁷⁰

Πάντως, το ποσοστό των αριστερών εξωκοινοβουλευτικών παρατάξεων στις φοιτητικές εκλογές δεν μπορεί να θεωρηθεί ασφαλές κριτήριο για τη δημιουργία κινητοποίησης ή για την κλιμάκωση μίας συγκρουσιακής δράσης. Για παράδειγμα, ανατρέχοντας κανείς στο μεταπολιτευτικό παρελθόν της χώρας πριν το 1990 μπορεί να συνάγει ότι οι πλειοψηφικές κοινοβουλευτικές φοιτητικές παρατάξεις δεν ήταν αυτές που εξ ορισμού καθόριζαν τη μορφή και την ένταση των φοιτητικών κινητοποιήσεων, αφού πολλές φορές οι μικρότερες εξωκοινοβουλευτικές παρατάξεις είχαν ισχυρούς μηχανισμούς που κατόρθωναν να συγκροτούν ένα μικρό αλλά ισχυρό εξεγερσιακό ρεύμα, ενώ δεν πρέπει να υποτιμηθεί η καίρια σημασία πολλών ανοργάνωτων φοιτητών, ιδιαίτερα κατά τα πρώτα χρόνια μετά τη δικτατορία, που είχαν την προδιάθεση να αγωνιστούν για την προάσπιση των δικαιωμάτων τους. Ηχηρή απόδειξη αποτελεί το φοιτητικό κίνημα εναντίον του Ν. 815/1978, όταν οι πλειοψηφικές δυνάμεις της ΕΦΕΕ κράτησαν μία πιο μετριοπαθή (ΠΑΣΠ και Ρήγας Φεραίος) έως και αρνητική (ΠΣΚ) στάση στην ριζοσπαστικοποίηση της δράσης των φοιτητών (κατάληψη) απέναντι στο νομοσχέδιο, σε αντιδιαστολή με τις μειοψηφικές φοιτητικές παρατάξεις (Β' Πανελλαδική, ΠΠΣΠ, ΑΑΣΠΕ) που εισηγήθηκαν δυναμικές κινητοποιήσεις (καταλήψεις) με στόχο την οριστική κατάργηση του νόμου – μια εισήγηση που τελικά υιοθετήθηκε από τις περισσότερες γενικές συνελεύσεις των σχολών και είχε ως αποτέλεσμα τη νίκη των φοιτητών.

Επίσης, αναπτύσσοντας το επιχείρημα του Κοντογιαννόπουλου θα περίμενε κανείς ότι η «μεγέθυνση» της ΔΑΠ-ΝΔΦΚ, της φοιτητικής παράταξης της ΝΔ, ως αίτιο και αιτιατό της συρρίκνωσης του συνόλου των αριστερών παρατάξεων (δεν συνυπολογίζεται το ΠΑΣΟΚ) στις εκλογές του 1990, θα απέτρεπε τους φοιτητές από πρακτικές (καταλήψεις, αποχές) που δεν συμβάδιζαν με τις ιδεολογικές αρχές της ΝΔ, όπως τις αναλύει ακολούθως ο Γιάννης Ράζος, μέλος της ΟΝΝΕΔ και του Συντονιστικού της ΜΑΚΙ το 1990:

⁹⁷⁰ Τα στατιστικά στοιχεία αντλήθηκαν από: *Αντί*, τχ. 434, 5.4.1990, σ.16· *Το Ποντίκι*, φύλ. 567, 23.3.1990, σ. 10 (<http://www.topontiki.gr/archive-new.php?acat=2&aid=1066&y=1990&page=2> – τελευταία επίσκεψη: 27.10.2013).

Η ΜΑΚΙ, η ΟΝΝΕΔ και η ΔΑΠ έχουν μία σταθερή θέση όσον αφορά τις καταλήψεις: Θεωρούν ότι είναι μία ανώτατη και μία ακραία μορφή πολιτικού αγώνα και πολιτικής διεκδίκησης. Δηλαδή εμείς γουστάρουμε τα ανοιχτά πανεπιστήμια και τα ανοιχτά σχολεία και το λέγαμε πάντα. Το αν θα γίνει μέσα στα ιδρύματα μία πολιτική διαμαρτυρία, αν θα κάνεις μία πορεία, αν θα πάς στο υπουργείο Παιδείας, αν θα κάνεις μάζωξη με τους μαθητές και τους φοιτητές είναι ένα εντελώς διαφορετικό κομμάτι. Εμείς πάντα είχαμε μία αντίληψη σοβαρότητας: ότι η μόρφωση είναι μόρφωση, η παιδεία είναι παιδεία: ότι ούτε μπορείς να πας να χτίζεις πόρτες, ούτε να σπας την περιουσία του σχολείου ή του πανεπιστημίου, ούτε να κάνεις μαγκιές, ούτε να βάφεις. Είχαμε μία άλλη αντίληψη και στο κομμάτι της αισθητικής αν θέλεις. Ήμασταν πάντα απέναντι σε αυτό. Όποτε και να συμμετείχαμε σε πολιτική διαμαρτυρία, ακόμα και αν διαφοροποιούσαμε κάπως τη θέση ανάλογα με το αν ήμασταν κυβέρνηση ή αντιπολίτευση, ήμασταν πάντα των ανοικτών διαδικασιών. Εμείς δεν πηγαίναμε από πανεπιστήμιο σε πανεπιστήμιο για να δημιουργήσουμε τεχνητές πλειοψηφίες.⁹⁷¹

Όμως, όπως αποδείχθηκε και στην περίοδο του φθινοπώρου του 1990, αλλά και τον Οκτώβριο-Νοέμβριο του 1987 που έγιναν μαζικές καταλήψεις σε πανεπιστήμια και ΤΕΙ, παρότι η ΔΑΠ ήταν η πρώτη δύναμη στις φοιτητικές εκλογές (το 1987 μάλιστα για πρώτη φορά), δεν μπόρεσε να αποτρέψει τις καταλήψεις στις σχολές παρά την «αδυναμία» των πολιτικών της αντιπάλων. Ο Στρατής Μπουρνάζος επιχειρεί να ερμηνεύσει αυτή την αντινομία:

Η ΔΑΠ εκλογικά είναι σταθερά η πρώτη δύναμη στα πανεπιστήμια, αρχής γενομένης από το 1987, με σαφή διαφορά από τις άλλες δυνάμεις. Όμως από την άλλη η ΔΑΠ δεν είναι παρούσα στην καθημερινότητα των σχολών και δεν εννοώ μόνο τις γενικές συνελεύσεις όπου δεν μπορεί να μαζέψει κόσμο και να τον συγκροτήσει. Η ΔΑΠ συγκέντρωνε κόσμο μόνο σε περίοδο καταλήψεων, όπου υπήρχαν κάποιοι που ήθελαν να κάνουν τα μαθήματά τους, ήθελαν να μη χαθεί το εξάμηνο ή να πάρουν βεβαιώσεις από τη γραμματεία. [...] Η κυριαρχία της ΔΑΠ είναι ένα φαινόμενο που πρέπει να αναζητηθεί σε γενικότερες πολιτικές και ιδεολογικές αιτίες, και στην κυβέρνηση ΠΑΣΟΚ το 1981 και στο πώς εισπράττει ως αντιπολίτευση αυτό το πράγμα, καθώς και στο 1989 μετά την πτώση του Τείχους και την κυριαρχία του νεοφιλελευθερισμού. Πάντως όχι στην καθημερινή παρουσία, παρέμβαση στις σχολές.⁹⁷²

Επιστρέφοντας στους μαθητές, μπορούμε να πούμε ότι η στεγανοποιητική λογική του Β. Κοντογιαννόπουλου, η οποία απέδιδε τις καταλήψεις των μαθητών σε υστερόβουλες εξωκοινοβουλευτικές δυνάμεις των «300-500 νέων»⁹⁷³ που έκαναν τις καταλήψεις στις πανεπιστημιακές σχολές και επηρέαζαν τους μαθητές, ουσιαστικά τους υποτιμούσε, αφού τους θεωρούσε άβουλα υποκείμενα τα οποία χειραγωγούνταν από πολιτικές και κομματικές δυνάμεις, αδυνατώντας να ξεχωρίσουν «τα πραγματικά αίτια και τους πραγματικούς υπεύθυνους»⁹⁷⁴ για την κακή κατάσταση στην παιδεία.

⁹⁷¹ Συνέντευξη Γιάννη Ράζου, 16.6.2013.

⁹⁷² Συνέντευξη Στρατή Μπουρνάζου, 26.3.2013. Απόπειρα να αναλυθεί η κυριαρχία της ΔΑΠ στα πανεπιστήμια και δευτερευόντως στα σχολεία μετά τα μέσα της δεκαετίας του '80 γίνεται στο Μέρος Γ' της διατριβής, στο υποκεφάλαιο «Καταλήψεις με επίκεντρο την τεχνική εκπαίδευση» (σ. 424-426).

⁹⁷³ Κοντογιαννόπουλος Β., *ό.π.*, σ. 167.

⁹⁷⁴ Στο ίδιο, σ. 167.

Ο υπουργός δεν λάμβανε ωστόσο υπόψη του τις κοινωνικές και εκπαιδευτικές παραμέτρους που συνετέλεσαν στην εξεγερσιακή δράση των μαθητών, ενώ παράβλεπε και το πολιτικό κλίμα εκείνης της εποχής. Δεκαεννέα χρόνια μετά θα παραδεχόταν:

Το ένα μου λάθος ήταν το αντί να προτάξω τον κύριο κορμό των μεταρρυθμίσεων, πρόταξα τα διατάγματα, που δεν ήταν η προτεραιότητα μου. Το δεύτερο λάθος μου ήταν ουσιαστικό, το οποίο δεν ήταν προσωπική μου ευθύνη: Δεν υπολόγισα το πολιτικό κλίμα που είχε διαμορφωθεί εκείνη την εποχή. Ο Ανδρέας Παπανδρέου και το ΠΑΣΟΚ ήταν υπόδοκοι. Ε, λοιπόν, το κλίμα αυτό ήταν τόσο εκρηκτικό που δεν προσφερόταν για μια εκπαιδευτική μεταρρύθμιση.⁹⁷⁵

Ένδειξη της σταδιακής κοινωνικής αναγνώρισης του αγώνα των μαθητών και απαγωγικά της δικής τους αναβάθμισης ως συλλογικών υποκειμένων συνιστά το πρωτοσέλιδο της *Ελευθεροτυπίας* στις 7 Δεκεμβρίου με τίτλο «Οργή 16 ετών», το οποίο αναφερόταν στο πανεκπαιδευτικό συλλαλητήριο που πραγματοποιήθηκε στις 6 Δεκεμβρίου στο κέντρο της Αθήνας, με την εκτιμώμενη –από την εφημερίδα– παρουσία 10.000 και πλέον διαδηλωτών –η πλειονότητα των οποίων ήταν μαθητές. Στη συνάντηση που επακολούθησε μεταξύ υπουργού και μαθητών, οι τελευταίοι εστίασαν στην ανυπαρξία διαλόγου για το περιεχόμενο των προεδρικών διαταγμάτων, με τον υπουργό να επιβεβαιώνει ότι «διάλογος δεν έγινε [με τους μαθητές] μέχρι σήμερα (Δεκέμβριος 1990) και δεν υπάρχουν προϋποθέσεις για να γίνει» και να επικαλείται ότι είχε προηγηθεί διάλογος του υπουργείου με την ΟΛΜΕ και τους γονείς.⁹⁷⁶

Αρνούμενος το διάλογο με τους μαθητές, ο Β. Κοντογιαννόπουλος ήταν σαν να μην τους αναγνώριζε ως συνομιλητές, καθώς λόγω της ηλικίας τους δεν εκπροσωπούσαν θεσμικά από κάποιο όργανο, εν αντιθέσει με τους γονείς και τους καθηγητές που εκπροσωπούσαν από την ΑΣΓΜΕ και την ΟΛΜΕ. Ο Μίμης Ανδρουλάκης, βουλευτής του Συνασπισμού, εξέφρασε την αντίθεσή του απέναντι στην άτεγκτη στάση του υπουργού: «Αναπτύσσεται ένα πρωτότυπο κίνημα που δεν εντάσσεται σε κανένα προκατασκευασμένο σχήμα κανενός φορέα. Διαπιστώσαμε μία εντυπωσιακή αυτοοργάνωση και τάξη. [...] Έχουν [οι μαθητές] συγκροτημένες απόψεις για τα άμεσα αιτήματά τους και το γενικότερο της παιδείας. Η κυβέρνηση δεν μπορεί πλέον να εθελουφλεί. Βρίσκεται μπροστά σε έναν απρόβλεπτο συνομιλητή. Πρέπει να τον αναγνωρίσει πανηγυρικά, να προχωρήσει σε άμεσο διάλογο

⁹⁷⁵ Εκπομπή *Έρευνα*, «Η δυστυχία του να είσαι μαθητής», MEGA Channel, 20.1.2009. Ο Ανδρέας Παπανδρέου ήταν υπόδοκος για την «υπόθεση Κοσκωτά».

⁹⁷⁶ *Αυγή*, 7.12.1990, σ.8. Βλ. και σ. 203 της διατριβής.

μαζί του και να εγκαταλείψει τα σχέδιά της για φεουδαρχικά διατάγματα και πολυνόμους».⁹⁷⁷

Επιχειρώντας κανείς να εξηγήσει την άρνηση του υπουργού Παιδείας για –έστω προσχηματικό–⁹⁷⁸ διάλογο με τους μαθητές καταλήγει σε δύο συμπεράσματα: α) στο κακό προηγούμενο που είχε δημιουργηθεί το 1987, με την ατελή και τελικώς ανεπιτυχή έκβαση του Εθνικού Διαλόγου, επί υπουργίας του Α. Τρίτση, με τους μαθητές και β) στην προσπάθεια ανατροπής της πολιτικής του ΠΑΣΟΚ, που μέσω του θεσμού των μαθητικών κοινοτήτων καλλιεργούσε τον μαθητικό συνδικαλισμό και τον κομματισμό στα σχολεία.

Η δυσανεξία του Β. Κοντογιαννόπουλου απέναντι στον μαθητικό συνδικαλισμό χρονολογούνταν από το 1977, όταν είχε διατελέσει υφυπουργός Παιδείας στο πλευρό του Γεωργίου Ράλλη και στη συνέχεια του Ιωάννη Βαρβιτσιώτη (στις 28 Νοεμβρίου 1977 διαδέχθηκε τον Γ. Ράλλη στον υπουργικό θώκο). Ο υφυπουργός Παιδείας είχε δηλώσει τότε πώς η κυβέρνηση της ΝΔ δεν θα επέτρεπε να υπάρχει συνδικαλισμός στα σχολεία και ότι θα τον χτυπούσε «με κάθε μέσον».⁹⁷⁹ Σύμφωνα με τον Β. Κοντογιαννόπουλο, οι μαθητικές κοινότητες έπρεπε να λειτουργούν αυστηρά μέσα στο πλαίσιο που όριζε ο μαθητικός κανονισμός του 1976.⁹⁸⁰ Ειδικότερα, στο άρθρο 1 του κανονισμού του 1976, που ήταν τότε σε ισχύ, διευκρινιζόταν ότι «οι δραστηριότητες που προβλέπονται από τον Κανονισμό διευρύνουν τους ορίζοντες της σχολικής ζωής και ενισχύουν τα πολιτιστικά ενδιαφέροντα των μελών των μαθητικών κοινοτήτων»,⁹⁸¹ δίχως να γίνεται καμία αναφορά σε άλλα, εκτός από τα πολιτιστικά, ενδιαφέροντα. Η αρνητική άποψη του Β. Κοντογιαννόπουλου για τον μαθητικό συνδικαλισμό απηγούσε τη γενικότερη πολιτική γραμμή του υπουργείου

⁹⁷⁷ *Οδηγητής*, τχ. 781, 14.12.1990, σ.17. Την ίδια ημερομηνία με αυτήν της έκδοσης του *Οδηγητή*, ο Μ. Ανδρουλάκης, απευθυνόμενος στον Β. Κοντογιαννόπουλο, δήλωνε από το βήμα της Βουλής: «Με τις αυταρχικές σας μεθόδους, χωρίς να το θέλετε, έχετε συμβάλει σε κάτι πολύ σημαντικό. Βοηθήσατε κι εσείς να γεννηθεί ένα μοναδικό φαινόμενο στα ελληνικά χρονικά, η έκρηξη της πρωτοβουλίας των μαθητών που υπερασπίζει την αξιοπρέπεια όλων μας και της κυβέρνησης και της αντιπολίτευσης». (*Πρακτικά Βουλής*, Συνεδρίαση ΡΓ', 14.12.1990, σ. 4.743.)

⁹⁷⁸ Ο Αθανάσιος Γκότοβος (*Καταλήψεις: Ανορθόδοξες Μορφές Μαθητικής Διαμαρτυρίας*, Gutenberg, Αθήνα 2006, σ. 188) υποστηρίζει ότι: «Στην πραγματικότητα η επίκληση του “διαλόγου” δεν είναι τίποτε περισσότερο παρά ένα τέχνασμα με στόχο τη δημιουργία της εντύπωσης ότι το υπουργείο [Παιδείας] ασχολείται με το θέμα».

⁹⁷⁹ *Μαθητική Γενιά*, τχ. 28, 10.2.1978, σ. 3. Την εναντίωσή του στην συνδικαλιστική δραστηριότητα των μαθητών διατύπωνε ο Β. Κοντογιαννόπουλος στο επίσημο μήνυμά του στην έναρξη της σχολικής περιόδου 1977-8: «Δεν πρόκειται να γίνει ανεκτή οποιαδήποτε απόπειρα αναταραχής στο χώρο της εκπαίδευσης. Το σχολείο πρέπει να παραμείνει έξω από κάθε πολιτικό ανταγωνισμό. Έχουμε χρέος να προστατεύσουμε την ελληνική νεολαία από κάθε απόπειρα υποδουλώσεως σε δογματικές πειθαρχίες οποιασδήποτε αποχρώσεως». (*Μαθητική Γενιά*, τχ. 22, 29.9.1977, σ. 3.)

⁹⁸⁰ *Αγωνιστής*, τχ. 65, 31.3.1978.

⁹⁸¹ *Κανονισμός Μαθητικών Κοινοτήτων*, 12.10.1976, άρθρο 1, παράγραφος 3.

Παιδείας, γεγονός που αποτυπώθηκε και στο νέο μαθητικό κανονισμό που έφερε το υπουργείο στα σχολεία τον Νοέμβριο του 1978. Ο κανονισμός του 1978 δεν αρκούσαν απλώς στο να οριοθετήσει αυστηρά το αντικείμενο των δραστηριοτήτων μόνο στις πολιτιστικές, αλλά απαγόρευε ρητά τις πολιτικού τύπου δραστηριότητες: «εκδηλώσεις ή ενέργειες πολιτικού ή συνδικαλιστικού χαρακτήρα βρίσκονται έξω από το σκοπό των μαθητικών κοινοτήτων και δεν επιτρέπονται».⁹⁸²

Την ίδια σκληρή στάση απέναντι στο μαθητικό συνδικαλισμό και τις κομματικές παρατάξεις στα σχολεία, ακόμα και όταν αυτή ερχόταν σε σύγκρουση με τα πολιτικά συμφέροντα της ΝΔ, κράτησε ο Β. Κοντογιαννόπουλος και μετά το τέλος της επταετούς θητείας (1974-1981) της δεξιάς παράταξης στην διακυβέρνηση του τόπου. Για παράδειγμα, σε κοινοβουλευτική συνεδρίαση στις 18 Νοεμβρίου 1986, με αφορμή επικριτική δήλωση του υπουργού Παιδείας του ΠΑΣΟΚ Α. Τρίτση για τον αρχηγό της ΝΔ Κ. Μητσοτάκη, ο οποίος είχε πριν λίγες μέρες συγχαρεί τους μαθητές της ΜΑΚΙ για τη νίκη τους στις πρόσφατες μαθητικές εκλογές, ο Β. Κοντογιαννόπουλος κατάκρινε το κομματικό κλίμα στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση και εξέφρασε την προθυμία της ΝΔ να συνεργαστεί με την κυβέρνηση για «να αρθεί αυτή η ανωμαλία στα σχολεία». Υπερασπιζόμενος πάντως τη ΜΑΚΙ, επισήμανε ότι συστάθηκε ως οργάνωση από τη στιγμή που η ΝΔ έγινε αντιπολίτευση, και δημιουργήθηκε σαν αντίδραση στην πλήρη κομματικοποίηση που είχε επιβληθεί πριν ακόμα το 1981 στο χώρο της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, όταν «το ΠΑΣΟΚ επέλεξε να ανάγει την παιδεία σε κύριο τομέα κομματικής αντιπαράθεσης».⁹⁸³

Βέβαια, έστω και με καθυστέρηση τεσσάρων χρόνων, η υποστήριξη του Β. Κοντογιαννόπουλου προς την ΜΑΚΙ αποδείχθηκε συγκυριακή, καθώς στις 10 Δεκεμβρίου 1990 τάχθηκε δημόσια υπέρ της κατάργησής της μέσα στο πλαίσιο κατάργησης όλων των μαθητικών νεολαιών.⁹⁸⁴ Παρά το γεγονός ότι η θέση του υπουργού για τον μαθητικό συνδικαλισμό, του οποίου συστατικό κομμάτι αποτελούσε και η ΜΑΚΙ, ήταν γνωστή και απόλυτα συνεπής με τις πολιτικές του αρχές, η χρονική στιγμή που επέλεξε να ζητήσει την κατάργηση της μαθητικής νεολαίας της ΝΔ, όπως και των άλλων νεολαιών, μόνο τυχαία δεν ήταν. Η ΜΑΚΙ μολοντί εξ αρχής έκανε λόγο για υποκινούμενες καταλήψεις και ήταν εκ διαμέτρου αντίθετη με την επιλογή της συγκεκριμένης δράσης ως μορφή αγώνα, αντιλαμ-

⁹⁸² *Κανονισμός Μαθητικών Κοινοτήτων*, 10.11.1978, άρθρο 1, παράγραφος 2.

⁹⁸³ *Πρακτικά Βουλής*, Συνεδρίαση ΚΕ', 18.11.1986, σ. 1135, 1168.

⁹⁸⁴ *Ελεύθερος Τύπος*, 11.12.1990, σ. 25. «Η μεταφορά του κομματισμού στα σχολεία αποτελεί μια από τις χειρότερες μορφές κομματικοποίησης», δήλωσε συγκεκριμένα ο υπουργός Παιδείας.

βανόμενη σταδιακά την δυναμική της διαμαρτυρίας αλλά και συμφωνώντας με κάποια από αιτήματα των μαθητών,⁹⁸⁵ επιχειρούσε να λειτουργήσει περισσότερο διαλλακτικά και επικουρικά στη γεφύρωση του χάσματος μεταξύ υπουργού και μαθητών. Συγκεκριμένα, ζητούσε από τα υπουργείο Παιδείας να αποσύρει τις ρυθμίσεις που αφορούσαν την κατάργηση των αδικαιολόγητων απουσιών, προτείνοντας ένα όριο 40 απουσιών που θα χαρακτηρίζονταν ως αδικαιολόγητες.⁹⁸⁶

Εκτός από την αντίδραση της ΜΑΚΙ, και η μητρική της οργάνωση –η ΟΝΝΕΔ– διαφωνούσε με τις ενέργειες του υπουργού και υιοθετούσε μια πιο συγκαταβατική στάση απέναντι στους μαθητές συγκριτικά με το συντηρητικό κομμάτι της βάσης της ΝΔ.⁹⁸⁷ Ενδεικτικά της στάσης της ΟΝΝΕΔ ήταν τα όσα είπε ο πρόεδρός της, Σταμάτης Μαύρος, σε συνέντευξή του στην *Ελευθεροτυπία*, στις 11 Δεκέμβρη:⁹⁸⁸ «Δεν μπορώ να ξεχνώ εκείνη τη συμπεριφορά [εννοεί τις καταλήψεις στις οποίες συμμετείχε και αυτός όταν ήταν μαθητής] και να λέω ότι κακώς πράττουν αυτή τη στιγμή οι μαθητές, όταν έκανα κι εγώ τα ίδια τότε. [...] Εγώ δε προσωπικά αισθάνομαι πολύ χαρούμενος όταν βλέπω το μαθητή να ξεσηκώνεται όταν του αναφέρεις τις λέξεις “βαθμοί παιδαγωγικού ελέγχου” [...]. Εμείς λέμε ότι βεβαίως η κατάληψη δεν είναι λύση, αλλά ασφαλώς και το κλίμα που υπάρχει δείχνει ότι είναι μια αυθόρμητη κινητοποίηση. [...] Δεν υπάρχει καμία αντίρρηση ότι στην αρχή των κινητοποιήσεων υπήρχε κόσμος που εκφραζόταν από τη ΜΑΚΙ».⁹⁸⁹

Ήταν φανερό λοιπόν ότι η αδυναμία της ΜΑΚΙ να ανακόψει το ρεύμα των καταλήψεων στα σχολεία και η –εν μέρει– συμπαράταξή της σε ορισμένα από τα αιτήματα των μαθητών την καθιστούσε επιπρόσθετο βάρος στην πολιτική του Β. Κοντογιαννόπουλου, ενώ παράλληλα οι άλλες μαθητικές παρατάξεις, όπως θα δούμε στη συνέχεια, είχαν αρχίσει να ανασυσταίνονται και να διεκδικούν ρόλο στον αγώνα των μαθητών. Ως εκ τούτου, η «θυσία» της ΜΑΚΙ στο βωμό της κατάργησης των

⁹⁸⁵ «Σε κάποια από τα αιτήματα των μαθητών είχαμε και σύμφωνη γνώμη, αλλά η λογική των καταλήψεων δεν οδηγούσε πουθενά· η λογική του διαλόγου μπορούσε να μας φέρει πιο κοντά σε λύσεις». (Συνέντευξη με Θανάση Καφέζα, 11.6.2013.)

⁹⁸⁶ *Απογευματινή*, 10.12.1990, σ. 16.

⁹⁸⁷ *Τα Νέα*, 10.12.1990, σ. 11.

⁹⁸⁸ *Ελευθεροτυπία*, 11.12.1990, σ. 23.

⁹⁸⁹ Αναφορικά με τη συμμετοχή μελών της ΜΑΚΙ στις καταλήψεις, η εφημερίδα *Απογευματινή*, με άρθρο της στις 8.12.1990 (σ. 7), την επιβεβαιώνει, καταλογίζοντάς στην μαθητική οργάνωση ευθύνες για τη στάση της απέναντι στις καταλήψεις: «Ιδιαίτερες ευθύνες έχει η ΜΑΚΙ, η μαθητική παράταξη που πρόσκειται στη ΝΔ και συμμετέχει στις καταλήψεις. Είναι οι νέοι που αγωνίστηκαν στο πλευρό της φιλελεύθερης παράταξης για την επικράτησή της. Γι' αυτό και περιμένουμε από αυτούς τώρα, περισσότερη ωριμότητα και σύνεση. Αλλά και τόλμη να διαπιστώσουν και να αποκαλύψουν ποιοι υποκινούν τις απεργιακές κινητοποιήσεις των μαθητών. Τα σχολεία είναι για μάθηση και όχι για τεμπελιά και σκασιαρχεία...».

μαθητικών παρατάξεων δεν θα στοίχιζε πολιτικά στην κυβέρνηση, αντιθέτως θα έδειχνε την «πρωτοπορία» και τη «γενναιοδωρία» της προκειμένου να τεθεί τέλος στο μαθητικό συνδικαλισμό στα σχολεία, ο οποίος έδειχνε να αναζωπυρώνεται.

Η πρώτη παμμαθητική συνέλευση στο MAX και τα συντονιστικά των μαθητών

Την ίδια ώρα που ο Β. Κοντογιαννόπουλος εξέφραζε την πρόταση-επιθυμία του να καταργηθούν οι μαθητικές παρατάξεις για χάρη της αποκομματικοποίησης στα σχολεία, στο Μεγάλο Αμφιθέατρο Χημικών (MAX) του Πολυτεχνείου λάμβανε χώρα η πρώτη διασχολική συνέλευση με την παρουσία 500 περίπου μαθητών από 162 σχολεία της Αττικής.⁹⁹⁰ Η συγκέντρωση στο MAX ήταν πρωτοβουλία μαθητών κατειλημμένων σχολείων του Πειραιά, πρωτοστατούντος του Ενιαίου Πολυκλαδικού Λυκείου (ΕΠΛ Πειραιά) και του Λυκείου της Ιωνιδείου Σχολής,⁹⁹¹ με σκοπό το συντονισμό των σχολείων της Αθήνας και του Πειραιά. Ο Δημήτρης Δημητρίου, μαθητής β' λυκείου στο ΕΠΛ Πειραιά και μέλος της ΚΝΕ από την α' λυκείου,⁹⁹² θυμάται:

Το σχολείο μου ήταν ένα από τα πρώτα κατειλημμένα σχολεία και ήταν αυτό που έκανε το κάλεσμα για τη συγκέντρωση στο MAX μαζί με την Ιωνίδειο Σχολή [περιελάμβανε το Πειραματικό Γυμνάσιο και το Λύκειο Ιωνιδείου]. Ήταν κάτι σαν μια άτυπη συμμαχία μεταξύ ΠΑΜΚ και ΚΝΕ αυτό το κάλεσμα. Από το ΕΠΛ Πειραιά προΐστατο της πρωτοβουλίας ο Σάκης ο Ρηγάτος, που ήταν μέλος της ΠΑΜΚ, και από την Ιωνίδειο ο Φώτης ο Σταθόπουλος, που ήταν προσκεείμενος στην ΚΝΕ. Στο εγχείρημα αυτό συμμετείχαν και μαθητές άλλων οργανώσεων καθώς και ανεξάρτητοι, με στόχο τον καλύτερο συντονισμό των σχολείων της Αθήνας και του Πειραιά.⁹⁹³

Στο MAX παρευρέθηκαν μαθητές-μέλη κομματικών παρατάξεων (ΠΑΜΚ, ΜΑΚΙ, ΚΝΕ, ΚΝΕ-NAP), αναρχικοί και ανένταχτοι, συνθέτοντας ένα πολυμιγές σώμα με πολλαπλά πολιτικά χαρακτηριστικά. Η συγκρουσιακή ατμόσφαιρα που ήταν διάχυτη από το ξεκίνημα της συνέλευσης δεν άργησε να φανεί, καθώς μαθητές διαφορετικών κομματικών και ιδεολογικών προελεύσεων ενεπλάκησαν ανταλλάσσοντας έντονους διαξιφισμούς. Τη μήνη της πλειοψηφίας των μαθητών συγκέντρωσε η ΜΑΚΙ, η

⁹⁹⁰ Τα αριθμητικά στοιχεία αντλούνται από δημοσιεύματα της εποχής (11.12.1990) και συγκεκριμένα των εφημερίδων: *Απογευματινή* (σ. 24), *Αυγή* (σ. 13), *Ελευθεροτυπία* (σ. 24), *Ελεύθερος Τύπος* (σ. 25), *Καθημερινή* (σ. 7). Ωστόσο, εντύπωση προκαλεί ότι οι συνεντευξιζόμενοι μαθητές της διατριβής, αναφερόμενοι στον αριθμό των παρόντων μαθητών και των σχολείων που εκπροσωπούσαν στο MAX, έκαναν λόγο για διπλάσιους τουλάχιστον αριθμούς. Να σημειωθεί ότι οι θέσεις καθημένων στο MAX υπολογίζονται στις 436.

⁹⁹¹ Σύμφωνα με τον Δημήτρη Κουσουρή, στον Πειραιά, το Πολυκλαδικό και η Ιωνίδειος Σχολή είχαν τον περισσότερο πολιτικοποιημένο κόσμο: «Εκεί υπήρχαν οργανώσεις, ΚΝΕ βασικά και οι υπόλοιποι».

⁹⁹² Ο Δ. Δημητρίου εντάχθηκε στην ΚΝΕ λίγο πριν την απόσχιση της ομάδας Γράνα και παρέμεινε στην, ελεγχόμενη από το ΚΚΕ, ΚΝΕ.

⁹⁹³ Συνέντευξη με Δημήτρη Δημητρίου, 2.3.2013.

οποία, λόγω της διακυβέρνησης της χώρας από τη ΝΔ αλλά και την παραδοσιακά αρνητική στάση της δεξιάς παράταξης απέναντι στις καταλήψεις και τις ακραίες μορφές διαμαρτυρίας, δεν θα αποδεχόταν την υιοθέτηση τους. Ο Στέφανος Μυτιληναίος, μαθητής β' λυκείου στο 2ο Λύκειο Χαϊδαρίου και ενταγμένος στη μαθητική οργάνωση του ΠΑΣΟΚ (ΠΑΜΚ), έδωσε το «παρών» στη συνέλευση ως εκπρόσωπος του σχολείου του και περιγράφει τις στιγμές έντασης λίγο πριν ξεκινήσει η συνέλευση:

Μέσα στην αίθουσα είχε πάρει θέση η ΜΑΚΙ. Έχουν φτάσει οργανωμένοι, καμία 50αριά άτομα, και κάθονται έτσι όπως είναι το αμφιθέατρο στην δεξιά πτέρυγα. Μας λέει ο Νίκος ο Τσίτσας –ήταν ένας από τους καθηγητές μας και υπεύθυνος μαθητικού της Νεολαίας ΠΑΣΟΚ, της οποίας γραμματέας ήταν ο Βασίλης Τόγιας– ότι δεν θα πείτε τίποτα, θα είστε σκόρπιοι και αφήστε τα υπόλοιπα σε εμάς. Κάποιοι στιγμή στήνουν μία «ωραία» προβοκάτσια οι ΠΑΣΟΚοι με τους ΝΑΡιτες και κατεβαίνουν τα «φρικιά» (αντιεξουσιαστές και μαθητές από τα πολυκλαδικά της Γκράβας και της Νέας Φιλαδέλφειας, τα οποία τα ελέγχανε οι αντιεξουσιαστές) και πετάνε τη ΜΑΚΙ έξω από το αμφιθέατρο. Δεν ήταν η πλειοψηφία οι ΜΑΚΙτες, αλλά δεν θέλανε οι υπόλοιποι να προβοκάρουν οι δεξιοί τη συνέλευση. Τα υπόλοιπα σχολεία και τα πολυκλαδικά τα ελέγγαμε εμείς [σ.σ. εννοεί το ΠΑΣΟΚ]. Όταν εκδιωχθήκανε από μέσα οι δεξιοί, ξεκίνησε μια μαραθώνια διαδικασία. Μιλάγανε διάφοροι ατελείωτες ώρες και ο καθένας έλεγε το μακρύ του και το κοντό του.⁹⁹⁴

Το αποτέλεσμα ήταν οποιαδήποτε πρόταση γινόταν από μαθητή ή πτέρυγα μαθητών για τη συλλογική οργάνωση του αγώνα τους και την εκλογή ενός «κεντρικού οργάνου» που θα έκανε επαφές με τον υπουργό Παιδείας να προκαλούσε αλυσιδωτές αντιδράσεις από τους υπόλοιπους μαθητές.⁹⁹⁵ Μάλιστα, ορισμένοι –κυρίως αναρχικοί–⁹⁹⁶ καταφέρθηκαν εναντίον των δημοσιογράφων, ζητώντας την αποπομπή τους από την αίθουσα του ΜΑΧ επειδή έκριναν ότι κάποιοι από αυτούς παρουσίαζαν με «στρεβλό» τρόπο τον αγώνα των μαθητών.⁹⁹⁷ Τελικά, το ζήτημα τέθηκε σε ψηφοφορία και η πλειοψηφία των συγκεντρωμένων μαθητών αποφάσισε δι' ανατάσεως της χειρός την παραμονή των δημοσιογράφων στη συνέλευση, κρίνοντας ότι θα μετέφεραν εγκυρότερα στην κοινή γνώμη τα αιτήματά τους.⁹⁹⁸

Με το φόβο για πιθανό «καπέλωμα» του αγώνα τους να υποβόσκει σε κάθε πρόταση σχεδιασμού και συντονισμού από όλες τις πλευρές, οι διαφωνίες και οι

⁹⁹⁴ Συνέντευξη με Στέφανο Μυτιληναίο, 1.2.2013.

⁹⁹⁵ *Απογευματινή*, 11.12.1990, σ. 24-25.

⁹⁹⁶ Συνέντευξη με Δημήτρη Δημητρίου, 2.3.2013.

⁹⁹⁷ Αρνητική στάση, με ενίοτε ακραίους χαρακτηρισμούς, απέναντι στις μαθητικές κινητοποιήσεις κρατούσαν οι δεξιές εφημερίδες *Ελεύθερος Τύπος*, κυρίως, και *Απογευματινή*. Ως επιτομή αυτής της στάσης θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε το πρωτοσέλιδο του *Ελεύθερου Τύπου* στις 7.12.1990, με τίτλο «Βία, τάβλι και αναρχία», ενώ εξίσου αιχμηρός είναι και ο τίτλος του ρεπορτάζ για τις καταλήψεις στο ίδιο φύλλο: «Καταλήψεις, βία και... πασιέντσες».

⁹⁹⁸ *Απογευματινή*, ό.π.

αντεγκλήσεις μεταξύ των μαθητών διαδέχονταν η μία την άλλη. «Δεν υπήρχε η εμπειρία να χειριστεί κάποιος μια τέτοια συνέλευση και έγινε χάβρα. Η όλη συνέλευση αναλώθηκε στο αν θα μείνουν οι δημοσιογράφοι μέσα ή αν θα φύγουν», τονίζει ο Δ. Δημητρίου.⁹⁹⁹ Τελικά, αυτό που αποφασίστηκε ήταν η πραγματοποίηση στις 13 Δεκεμβρίου της πρώτης παμμαθητικής διαδήλωσης στα Προύλαια και η παράδοση ψηφίσματος με τα ήδη γνωστά αιτήματα των μαθητών στον υπουργό Παιδείας. Ο Δημήτρης Κουσουρής, μαθητής β' λυκείου στο 5ο Λύκειο Καστέλας, ανένταχος αριστερός,¹⁰⁰⁰ και ένας από τους τελευταίους που εγκατέλειψαν το ΜΑΧ εκείνη τη μέρα, αναφέρει:

Στο τέλος της συνέλευσης περιμέναμε να βγει το ψήφισμα και είχαμε μείνει καμιά πενηνταριά και «σπάγαμε» το κεφάλι μας για να αποφασίσουμε κάτι. Αυτό που τελικά έγινε είναι ότι καταλήξαμε να πάνε κάποιοι να παραδώσουν το ψήφισμα στο υπουργείο, αλλά μέχρι εκεί. Εκεί φάνηκε να γίνεται ένας συμβιβασμός, καθώς εμφανίστηκαν κάποια παιδιά για να παραδώσουν το ψήφισμα στον Κοντογιαννόπουλο. Είχε φτάσει και 7 η ώρα το βράδυ, δεν ήμασταν συνηθισμένοι τότε σε τόσο μακρές συνελεύσεις, οπότε είπαμε «ας πάνε κι αν πάνε να κάνουν τίποτα, θα τους μαζέψουμε».¹⁰⁰¹

Ο Σ. Μυτιληναίος, υπεύθυνος επί του Τύπου σε αυτή την πρώτη μαθητική επιτροπή, που πήρε την ονομασία Επιτροπή Καταλήψεων Αττικής (ΕΚΑ), δήλωνε την επόμενη μέρα της συγκέντρωσης των μαθητών στην εφημερίδα *Απογευματινή*:

Αποφασίσαμε [οι μαθητές] να προχωρήσουμε στη δημιουργία διαμαθητικών επιτροπών όλων των γυμνασίων και λυκείων της Αττικής κατά περιφέρεια. Οι εκπρόσωποι των μαθητών που είναι στις καταλήψεις θα εκλέξουν συντονιστική επιτροπή αγώνα για να προγραμματίσουν τις επόμενες ενέργειές μας. Τούτη τη φορά θα είμαστε πιο προσεκτικοί για να μην περάσουν μέσα στο αμφιθέατρο άτομα ξένα προς το μαθητικό κίνημα. Γνωρίζουμε καλά ότι κάποιοι επιθυμούν να καπελώσουν τον αγώνα μας. Αριστεριστές, αναρχικοί και άλλοι... Όμως το κίνημά μας είναι αυθόρμητο και δεν υποκινείται από κανέναν. Οι μαθητές δεν είναι όπως οι καθηγητές για να διασπαστούν. Άλλωστε εμείς δεν έχουμε ούτε οικογένεια, ούτε παιδιά για να αναγκαστούμε να υποκύψουμε. Πηγαίνουμε στα λύκεια με τη θέληση μας, επειδή θέλουμε να μορφωθούμε. Όποιοι έχουν αντιρρήσεις, πολύ απλά, σταματούν το σχολείο...¹⁰⁰²

Πάντως, η ΕΚΑ δεν φαινόταν να αναγνωριζόταν ως συντονιστικό όργανο των μαθητών, όπως τουλάχιστον συστηνόταν. Σύμφωνα με τις μαρτυρίες των Δ. Κουσουρή και Δ. Δημητρίου, η επιτροπή αυτή δεν είχε τη νομιμοποίηση των μαθητών,

⁹⁹⁹ Συνέντευξη με Δημήτρη Δημητρίου, 2.3.2013.

¹⁰⁰⁰ «Δεν ήμουν ενταγμένος πουθενά. Αν με ρώταγες μπορεί να έλεγα κι εγώ ότι είμαι ΚΚΕ εσωτερικού [η αδελφή του Δ. Κουσουρή ήταν μέλος του Ρήγα Φεραίου], αλλά καμία σχέση», είναι η ακριβής τοποθέτηση του ίδιου. Ο Δ. Κουσουρής έγινε μέλος του ΝΑΡ το 1992, ένα χρόνο μετά το τέλος του σχολείου, ενώ όπως δηλώνει είχε και μία «φλέβα αναρχισμού». (Συνέντευξη με Δημήτρη Κουσουρή, 31.3.2013.)

¹⁰⁰¹ Συνέντευξη με Δημήτρη Κουσουρή, 31.3.2013.

¹⁰⁰² *Απογευματινή*, 12.12.1990, σ. 25.

καθώς «δεν εκλέχθηκε ποτέ»¹⁰⁰³ και στην ουσία ήταν «ένα σχήμα που το είχε φτιάξει η ΠΑΜΚ, με σκοπό να το εκμεταλλευθεί η ίδια».¹⁰⁰⁴

Η υφέρπουσα διαμάχη μεταξύ των μελών της ΕΚΑ και μερίδας των μαθητών, που έτειναν προς τον ακραίο αριστερό χώρο και την αναρχία, αναδείχθηκε έντονα στη νέα συνέλευση που πραγματοποιήθηκε στο MAX στις 12 Δεκεμβρίου. Συγκεκριμένα, λίγο πριν την έναρξη της συνέλευσης, οι εκπρόσωποι των μαθητών από το 2ο Λύκειο και το Ενιαίο Πολυκλαδικό Λύκειο της Νέας Φιλαδέλφειας αποχώρησαν από το αμφιθέατρο, αρνούμενοι να συμμετάσχουν στη συντονιστική επιτροπή, φωνάζοντας: «Δεν είναι πράγματα αυτά! Ποιοι είναι εκείνοι που θα αναλάβουν να μας συντονίσουν; Οι καταλήψεις ξεκίνησαν χωρίς τον έλεγχο κανενός και έτσι θα συνεχίσουν...».¹⁰⁰⁵ Ωστόσο, παρά τις νέες αντιπαραθέσεις, οι εκπρόσωποι των σχολείων που παραβρέθηκαν στο MAX σχημάτισαν μια 30μελή «παναττική» επιτροπή καταλήψεων και όρισαν 5μελές ανακλητό –«σε περίπτωση που υπάρξει πρόβλημα εμπιστοσύνης»– προεδρείο,¹⁰⁰⁶ τα οποίο θα επεδίωκε να συναντηθεί με τον υπουργό Παιδείας μετά το τέλος του παμμαθητικού συλλαλητηρίου που θα διεξάγονταν την επόμενη ημέρα (13 Δεκεμβρίου).¹⁰⁰⁷

Ένας από τους συμμετέχοντες στην εκλογή της «παναττικής» επιτροπής ήταν και ο Παντελής Πασπαλάς, μαθητής τμήματος ειδίκευσης στο ΕΠΛ Κορυδαλλού και μέλος της ΠΑΜΚ, ο οποίος περιγράφει τι προηγήθηκε της δεύτερης συνέλευσης στο MAX σε σχολικό-τοπικό επίπεδο.

Αφού καταληφθήκαν όλα τα σχολεία του Κορυδαλλού, μαζευτήκαμε στο ΕΠΛ, βγάλαμε μία συντονιστική του Κορυδαλλού και έναν εκπρόσωπο της που θα πήγαινε στη συνέλευση της «παναττικής» επιτροπής στο MAX. Αυτός ο εκπρόσωπος ήμουν εγώ.¹⁰⁰⁸

Πολύ γρήγορα ο ρόλος της «παναττικής» και η ταύτισή της με το ΠΑΣΟΚ δίχασε τους μαθητές, με αποτέλεσμα τη σταδιακή απαξίωσή της. Η Βίκυ Παπαγεωργίου, μαθήτρια της β' λυκείου στο ΕΠΛ Κορυδαλλού και μέλος της ΚΝΕ-ΝΑΡ, σκιαγραφεί το προφίλ της συγκεκριμένης μαθητικής επιτροπής:

¹⁰⁰³ Συνέντευξη με Δημήτρη Κουσουρή, 31.3.2013.

¹⁰⁰⁴ Συνέντευξη με Δημήτρη Δημητρίου, 2.3.2013.

¹⁰⁰⁵ *Απογευματινή*, 13.12.1990, σ. 16-17.

¹⁰⁰⁶ Σύμφωνα με την *Ελευθεροτυπία* (14.12.1990, σ. 25), οι μαθητές που συμμετείχαν στην πενταμελή «παναττική επιτροπή» ήταν οι εξής: Σάκης Ρηγάτος, Άκης Καραβασίλης, Αλέξανδρος Γεωργόπουλος Γιάννης Σκουλάκης και Αλέξης Τσίπρας. Από τους παραπάνω μόνο η κομματική ταυτότητα του Ρηγάτου (ΠΑΣΟΚ) και του Τσίπρα (ΚΚΕ) εξακριβώθηκε.

¹⁰⁰⁷ *Αυγή*, 13.12.1990, σ. 8· *Ελευθεροτυπία*, 13.12.1990, σ. 13.

¹⁰⁰⁸ Συνέντευξη με Παντελή Πασπαλά, 16.2.2013.

Η «παναττική» δημιουργήθηκε από ΠΑΣΟΚους. Τον Πασπαλά, τον Προκόπη τον Φωτεινόπουλο, τον Μυτιληναίο και καμιά 20αριά άτομα. Η νεολαία του ΠΑΣΟΚ ασχολούταν περισσότερο με τους φοιτητές. Οι χιλιάδες¹⁰⁰⁹ μαθητές που ήμασταν στο MAX είχαμε περισσότερο τη λογική των αναρχικών σε συγκρουσιακό επίπεδο και τη λογική τη δικιά μας [KNE-NAP] σε επίπεδο οργανωτικό. Αυτοί οι λίγοι του ΠΑΣΟΚ κάνανε αυτή την επιτροπή σε μία προσπάθεια τους να την ελέγξουν, όμως αυτοί δεν γίνονταν αποδεκτοί. Μόνο ο Τσίπρας, επειδή είχε μείνει μόνος του στην ΚΝΕ [ΚΚΕ] μετά τα γεγονότα του 1989, αποφάσισε ή του το είπε η καθοδήγησή του να προσχωρήσει στην «παναττική».¹⁰¹⁰

Ο Δ. Κουσουρής αποδίδει τη μη αναγνώριση της «παναττικής» ως αντιπροσωπευτικού συντονιστικού των μαθητών στην «πραξικοπηματική» επιβολή της, αφού δεν είχε εκλεγεί για να παίξει αυτό το ρόλο, ενώ διαβλέπει προσωπικά-κομματικά κίνητρα πίσω από την εμπλοκή των μαθητών-μελών της.

Κατά τη γνώμη μου, πίστευαν ότι έχοντας τον κομματικό μηχανισμό του ΠΑΣΟΚ στο πλευρό τους θα μπορούσαν μέσα από το κίνημα να αναδειχθούν σε αυτόν, ενώ παράλληλα επιθυμούσαν να αναδειχθούν ως κάποιου τύπου λαϊκοί ηγέτες του μαθητικού κινήματος. Καλά παιδιά, αλλά στη λογική του παραγοντισμού του ΠΑΣΟΚ.¹⁰¹¹

Το μονοκομματικό χαρακτήρα της «παναττικής» επιβεβαιώνει και ο Δ. Δημητρίου:

Οι «Γραφικοί» δεν είχαν μπει σε αυτήν την ιστορία. Ούτε καν η ΚΝΕ. Μόνο ο Αλέξης Τσίπρας είχε μπει, αλλά μόλις είδε ότι η «παναττική» είχε στόχο να χειραγωγήσει το κίνημα, κάποια στιγμή αποχώρησε. Γενικά, όσοι μαθητές συμμετείχαν σε επιτροπές καταλήψεων βάζοντας μπροστά τις κομματικές τους ταυτότητες, τους ξεπέρασε το κίνημα, τους ξεπέταξε, τους απέριψε.¹⁰¹²

Εξ άλλου, η αποφυγή προβολής των κομματικών προτιμήσεων των μαθητών που υποστήριζαν το ΠΑΣΟΚ αποτέλεσε βασικό στρατηγικό στόχο του,¹⁰¹³ που, σύμφωνα με τον Μυτιληναίο, δεν το ενδιέφερε να καρπωθεί άμεσα μία πιθανή επιτυχή έκβαση των μαθητικών κινητοποιήσεων:

Μας είχαν αφήσει [στο ΠΑΣΟΚ] εντελώς ελεύθερους να λέμε ό,τι σκεφτόμαστε, ό,τι θέλουμε και όπως θέλουμε. Μας είχαν βάλει τότε μόνο ένα όρο: δεν θα πείτε ποτέ ότι είστε μέλη του ΠΑΣΟΚ [...]. Όταν θες να ελέγξεις μια επανάσταση δεν σε ενδιαφέρει να την καπελώσεις, σε ενδιαφέρει μόνο να εκλέξεις τα στελέχη σου στην ηγεσία της. Κι ας μην την δεις ποτέ πράσινη, κόκκινη ή μπλε, στο τέλος αυτή η επανάσταση θα γίνει δική σου. [...] Η απόκρυψη της κομματικής ταυτότητας των μαθητών που ηγήθηκαν των καταλήψεων σε πρώτη φάση λειτουργούσε υπέρ του κινήματος γιατί έβγαине ότι ήταν πράγματι ανεξάρτητο και ακαπέλωτο.¹⁰¹⁴

¹⁰⁰⁹ Βλ. υποσ. 990 (σ. 307).

¹⁰¹⁰ Συνέντευξη με Βίκυ Παπαγεωργίου, 21.5.2013.

¹⁰¹¹ Συνέντευξη με Δημήτρη Κουσουρή, 31.3.2013.

¹⁰¹² Συνέντευξη με Δημήτρη Δημητρίου, 2.3.2013.

¹⁰¹³ Περισσότερα για τη στάση που κράτησε το ΠΑΣΟΚ απέναντι στις μαθητικές κινητοποιήσεις βλ. σ. 339-346.

¹⁰¹⁴ Συνέντευξη με Στέφανο Μυτιληναίο, 1.2.2013.

Διαφορετική, ωστόσο, είναι η άποψη του Π. Πασπαλά, ομοϊδεάτη εκείνη την εποχή του Μυτιληναίου, αναφορικά με τους λόγους που το ΠΑΣΟΚ δεν ήθελε να αποκαλυφθεί ότι μαθητές-μέλη της νεολαίας του ηγούνταν του συντονιστικού οργάνου των καταλήψεων στα σχολεία:

Το ΠΑΣΟΚ από ένα σημείο και μετά δεν ήταν υπερήφανο για τα στελέχη του, γιατί έβλεπε ότι δεν μπορούσε να τα ελέγξει. Το φοβήθηκε αυτό. Ήταν και στη φάση συναίνεσης, μη συναίνεσης, τι αντιπολίτευση θα κάνει και όλες αυτές τις βλακειές.¹⁰¹⁵

Αντιδράσεις απέναντι στην ύπαρξη της «παναττικής» εκδηλώθηκαν και λίγο πριν τα πέντε μέλη της μαζί με τον Μ. Κουλούρη, εκπρόσωπο των σχολείων της Κέρκυρας, συναντηθούν με τον Β. Κοντογιαννόπουλο μετά το τέλος του παμμαθητικού συλλαλητηρίου στις 13 Δεκεμβρίου.¹⁰¹⁶ Τότε, μερίδα μαθητών φώναζε προς το μέρος τους «έξω οι καπελωμένοι» και στη συνέχεια ακολούθησαν διαπληκτισμοί μπροστά στο υπουργείο Παιδείας, δίχως όμως τα επεισόδια να πάρουν μεγαλύτερη έκταση.¹⁰¹⁷ Στη συνάντηση που ακολούθησε με τον υπουργό, οι μαθητές-μέλη της «παναττικής» απέφυγαν να συζητηθούν μαζί του επί της ουσίας των αιτημάτων τους, επικαλούμενοι ότι δεν ήταν εξουσιοδοτημένοι για κάτι τέτοιο διαμηνύοντας στον υπουργό ότι διάλογος θα γινόταν όταν εκλεγόταν η πανελλαδική τους επιτροπή. Ο υπουργός Παιδείας καταγράφει στο βιβλίο του *Παιδεία, εκσυγχρονισμός υπό αναστολή*, τα συμβάντα σε αυτή τη συνάντηση με τους μαθητές και επιβεβαιώνει τις διαφωνίες μεταξύ των μαθητών για την ύπαρξη της συγκεκριμένης επιτροπής: «Στην πρόσκλησή μου “και τώρα να συζητήσουμε ένα προς ένα τα αιτήματά σας”, αρνήθηκαν να γίνει οποιοσδήποτε διάλογος, γιατί ισχυρίστηκαν ότι η επιτροπή τους δεν ήταν αντιπροσωπευτική. Μαθεύτηκε αργότερα ότι είχε ήδη δημιουργηθεί πρόβλημα από την απόπειρα των διάφορων πολιτικών ομάδων να ελέγξουν την “αντιπροσωπία” των μαθητών, χωρίς όμως να προλάβουν να καταλήξουν σε οριστική απόφαση».¹⁰¹⁸

Η ανάγκη για την ύπαρξη μίας επιτροπής μαθητών, η οποία θα εκπροσωπούσε τους μαθητές σε πανελλαδικό επίπεδο, έμοιαζε να αποτελεί αναγκαιότητα, ώστε να προχωρήσουν οι διαπραγματεύσεις με τον υπουργό. Έτσι, μετά από μία αποτυχημένη πρώτη απόπειρα στις 17 Δεκεμβρίου και πάλι στο ΜΑΧ, την επόμενη μέρα –στις 18

¹⁰¹⁵ Συνέντευξη με Παντελή Πασπαλά, 16.2.2013.

¹⁰¹⁶ Σύμφωνα με δημοσίευμα της *Απογευματινής* (14.12.2013, σ. 10-11), στην αντιπροσωπεία «μετείχαν μαθητές από το Ενιαίο Πολυκλαδικό Πειραιά, το Λύκειο Αμπελοκήπων, του Χαλανδρίου, της Νέας Σμύρνης, του Ενιαίου Πολυκλαδικού της Νέας Φιλαδέλφειας, καθώς επίσης και ένας εκπρόσωπος από τα σχολεία της Κέρκυρας [πρόκειται για τον Μ.Κουλούρη]».

¹⁰¹⁷ *Αυγή*, 14.12.1990, σ. 8.

¹⁰¹⁸ Κοντογιαννόπουλος Β., *ό.π.*, σ. 174.

Δεκεμβρίου— εκπρόσωποι σχολείων από όλη τη χώρα συγκεντρώθηκαν στο Πολυκλαδικό Πειραιά, ύστερα από πρωτοβουλία της «παναττικής»,¹⁰¹⁹ και εξέλεξαν πανελλαδική επιτροπή που αριθμούσε 18 εκπροσώπους από ισάριθμους νομούς. Μάλιστα, η επιτροπή αυτή, την ίδια κιόλας ημέρα, εκπροσώπησε τους μαθητές στη δεύτερη συνάντηση τους με τον Β. Κοντογιαννόπουλο μετά τη λήξη του νέου μαθητικού συλλαλητηρίου.¹⁰²⁰ Ο Μ. Κουλούρης, παρών και στη δεύτερη συνάντηση με τον υπουργό, ως εκπρόσωπος αυτή τη φορά της «πανελλαδικής»,¹⁰²¹ αφηγείται το πώς σχηματίστηκε η εν λόγω επιτροπή:

Στην Αθήνα, μετά την πρώτη συνέλευση στο ΜΑΧ, το ΠΑΣΟΚ ανέλαβε την πρωτοβουλία των κινήσεων, μάζεψε κάποιους εκπροσώπους από όλη την Ελλάδα και πρωτοστάτησε στη συγκρότηση της «πανελλαδικής» επιτροπής που κάναμε τις συναντήσεις στο υπουργείο. Και εκεί για τη νομιμοποίησή της, για να μην είναι μόνο στελέχη από το ΠΑΣΟΚ, βάλουμε τον Τσίπρα από το ΚΚΕ, για τον οποίον δεν ξέρω τι δράση είχε στην Αθήνα ή αν μπήκε κομματικά μόνο «φυτευτός» από τους υπευθύνους του μαθητικού του ΠΑΣΟΚ. Εγώ ήρθα μαζί με άλλους στην Αθήνα, επειδή κάποιοι από το ΠΑΣΟΚ μίλησαν στα κεντρικά γραφεία του κόμματος της Κέρκυρας, και κάναμε μία συνάντηση στη Χαριλάου Τρικούπη με την παρουσία της Τόνιας Αντωνίου, του Κώστα Στρατικόπουλου και του Νίκου Τσίτσα, οι οποίοι ήταν υπεύθυνοι του μαθητικού του κόμματος. Στη συνέχεια πήγαμε σε συναντήσεις στο υπουργείο. Μέλη της «πανελλαδικής» επιτροπής θυμάμαι ακόμα ότι ήταν η Ρόζα Βρεττού από τη Λευκάδα, η Δέσποινα Λαθούρα από την Εύβοια κ.λπ. [...] Ήμουν από αυτούς που πήγα σε δύο συναντήσεις με τον Κοντογιαννόπουλο, σε δύο συναντήσεις με τον Σουφλιά και σε συνεντεύξεις Τύπου ως εκπρόσωπος αυτής της «πανελλαδικής».¹⁰²²

Όπως γίνεται αντιληπτό από τα λόγια του Μ. Κουλούρη, η «πανελλαδική» επιτροπή ήταν και αυτή μια πρωτοβουλία που προήλθε από το ΠΑΣΟΚ και η οποία ως επί το πλείστον στελεχώνονταν από μαθητές που ήταν μέλη της ΠΑΜΚ.¹⁰²³ Εξαίρεση αποτελούσε ο ίδιος, που έγινε μέλος της ΠΑΜΚ εκ των υστέρων, όταν πια είχαν τελειώσει οι καταλήψεις. Η «πανελλαδική» επιτροπή, επομένως, ήταν κατά κάποιο τρόπο μία πιο διευρυμένη εκδοχή της «παναττικής», που στελεχωνόταν από εκπροσώπους μαθητών σχολείων κατά νομό, οι οποίοι όμως δεν ήταν σαφές σε όλες τις περιπτώσεις ότι είχαν τη νομιμοποιημένη εκπροσώπηση των συμμαθητών τους. Άλλωστε, το «στίγμα» του μέλους της ΠΑΜΚ που έφεραν οι περισσότεροι μαθητές της «πανελλαδικής», τους αφαιρούσε την «έξωθεν καλή μαρτυρία» στα μάτια των υπολοίπων που υποστήριζαν άλλες παρατάξεις ή και ακόμα των αναρχικών και των ανένταχτων που δεν ήθελαν να υπάρξει ενδεχόμενο χειραγώγησης του μαθητικού

¹⁰¹⁹ *Ελευθεροτυπία*, 18.12.1990, σ. 21.

¹⁰²⁰ *Καθημερινή*, 19.12.1990, σ. 4.

¹⁰²¹ Σύμφωνα με τον Μ. Κουλούρη, ο Π. Πασπαλάς ήταν αυτός που τον προέτρεψε να γίνει εκπρόσωπος της «πανελλαδικής» επιτροπής.

¹⁰²² Συνέντευξη με Μενέλαο Κουλούρη, 1.10.2013.

¹⁰²³ Για περισσότερα σχετικά με την «πανελλαδική» επιτροπή βλ. σ. 342.

αγώνα από κάποιο κόμμα. Οι λόγοι της αποστροφής τόσων πολλών μαθητών στο άκουσμα και μόνο του ΠΑΣΟΚ, μπορούν να αναζητηθούν στο πρόσφατο «σκάνδαλο Κοσκωτά»¹⁰²⁴ και στη φθοροποιό επίδραση της μακράς διακυβέρνησης της χώρας (1981-9) για το ΠΑΣΟΚ.

Ως απόρροια αυτής της επιδίωξης μπορεί να ερμηνευθεί και η αντανακλαστική ενέργεια μαθητών από 48 σχολεία της Αθήνας στις 19 Δεκεμβρίου, την επόμενη μέρα της συνάντησης της «πανελλαδικής» επιτροπής με τον υπουργό, να συγκαλέσουν συνέλευση στο Πολυτεχνείο αναφορικά με τη συνέχιση των καταλήψεων κατά τη διάρκεια των εορτών των Χριστουγέννων και του τρόπου συλλογικής εκπροσώπησής τους. Στο τέλος της συνέλευσης εξέδωσαν ανακοίνωση στην οποία τονιζόταν ότι «οι αυθαίρετες κινήσεις που αυτοαποκαλούνται αντιπροσωπευτικές δεν εκφράζουν το σύνολο των μαθητών και έχουν σαν σκοπό να καπηλευτούν τον αγώνα μας». Επίσης, καλούσαν σε νέα συνάντηση τους μαθητές για την εκλογή (νέου) συντονιστικού οργάνου.¹⁰²⁵

Με βάση τα όσα εξιστορεί ο Δ. Δημητρίου, η συνάντηση των 48 σχολείων οφειλόταν στο Πολυκλαδικό της Νέας Φιλαδέλφειας, τα σχολεία της Νέας Ιωνίας και τα σχολεία της Γκράβας, που πήραν πρώτα την πρωτοβουλία να αυτονομηθούν από την «παναττική» επιτροπή,¹⁰²⁶ ενώ στην πορεία στην κίνηση αυτή προσχώρησε και το ΕΠΛ Πειραιά, το οποίο αρχικά είχε στηρίξει την «παναττική», καθώς και τα υπόλοιπα πολυκλαδικά. «Στο συντονιστικό αυτό, όπως και σε αυτά που ακολούθησαν, υπήρξε άμεση εκπροσώπηση των μαθητών, δηλαδή συμμετείχαν εκπρόσωποι σχολείων και όχι περιοχών», προσθέτει ο ίδιος.¹⁰²⁷ Η συνέλευση των «μη εκπροσωπούμενων σχολείων από κάποιο συντονιστικό όργανο» επαναλήφθηκε στις 22 Δεκεμβρίου, με τη συμμετοχή 90 σχολείων, αλλά ούτε αυτή τη φορά συγκροτήθηκε σε σώμα. «Δεν υπήρχε διάθεση των μαθητών, κυρίως των αναρχικών, να φτιαχτεί ένα κεντρικό όργανο των μαθητών που θα μας εκπροσωπεί. Γι' αυτό το λόγο κάθε εβδομάδα σχηματιζόταν και νέα αντιπροσωπεία που παρέδιδε το ψήφισμα στον υπουργό», σχολιάζει η Β. Παπαγεωργίου.¹⁰²⁸ «Μαζευόμασταν εκπρόσωποι των

¹⁰²⁴ Για το «σκάνδαλο Κοσκωτά» βλ. σ. 178-179, 339.

¹⁰²⁵ *Ελευθεροτυπία*, 20.12.1990, σ. 24.

¹⁰²⁶ Σε «τρικ» της εποχής που κυκλοφορεί από τις «Καταλήψεις Λυκείων Νέας Φιλαδέλφειας-Νέας Ιωνίας» αναγράφεται μεταξύ άλλων: «Όχι στα καπελώματα των γραφειοκρατών... Εμπρός για την αυτοοργάνωση των μαθητών». (Πρωτοβουλία από το αυτοδιαχειριζόμενο στέκι Περιστερίου, *Πώς άρχισαν όλα, μία υπενθύμιση των μαθητικών καταλήψεων 1989-1990, 1990-91*, μπροσούρα σ. [19, 32].)

¹⁰²⁷ Συνέντευξη με Δημήτρη Δημητρίου, 2.3.2013.

¹⁰²⁸ Συνέντευξη με Βίκυ Παπαγεωργίου, 21.5.2013.

κατειλημμένων σχολείων κάθε Σάββατο στο Πολυτεχνείο, στο αμφιθέατρο Γκίνη, και εξουσιοδοτούσαμε ορισμένους μαθητές να παραδώσουν το ψήφισμα με συγκεκριμένη γραμμή για το τι θα διαπραγματευθούν. Λέγαμε, ας πούμε, ότι δεν συζητάμε αν δεν αποσυρθούν με νομοθετική πράξη τα διατάγματα. Πήγα κι εγώ μία φορά», καταθέτει από την πλευρά του ο Δ. Κουσουρής, περιγράφοντας το πλαίσιο μέσα στο οποίο γίνονταν οι συνελεύσεις των μαθητών.¹⁰²⁹ Την άρνηση των αναρχικών για τον σχηματισμό ενός κοινής αποδοχής συντονιστικού και την αντίθεσή τους προς τα υπόλοιπα μαθητικά συντονιστικά εξηγεί ο Α. Α., μαθητής της γ' τάξης σε γενικό λύκειο της Γκράβας και αναρχικός:

Δεν τέθηκε ποτέ για μας θέμα εκλογής ενός πανελλαδικού συντονιστικού. Ήταν σαφή τα αιτήματα και δεν χρειαζόταν να γίνει κάτι τέτοιο. Να πέσει ο νόμος ζητάγαμε, δεν είχαμε να διαπραγματευτούμε κάτι. [...] Τις δύο φορές που κατεβήκαμε σε συνελεύσεις, το κάναμε με σκοπό να τα διαλύσουμε γιατί θεωρούσαμε ότι καπελώνουν όλη αυτή την ιστορία και δεν μας εκπροσωπούν.¹⁰³⁰ Πράγμα το οποίο το καταφέραμε, καθώς βγάζανε αποφάσεις που όλα τα υπόλοιπα σχολεία τις αγνοούσανε. [...] Η «παναττική» επιτροπή δεν είχε εκλεγεί ποτέ, είχε «φυτευτεί». [...] Το παίζανε [τα μέλη της «παναττικής»] το θεατράκι τους, αλλά ήταν απαξιωμένοι από τους υπόλοιπους μαθητές.¹⁰³¹

Η αντίδραση της «παναττικής» και της «πανελλαδικής» επιτροπής απέναντι στις αμφισβητήσεις που δέχονταν από τη συντονιστική συνέλευση του «Γκίνη» ήταν άμεση. Η «παναττική», σε ανακοίνωση που εξέδωσε, κατέκρινε την απόπειρα διαχωρισμού των μαθητών σε “άτομα και συγκεκριμένους ιδεολογικούς χώρους”, ενώ απέρριπτε ως αναληθή τον αριθμό των 90 σχολείων που συμμετείχαν στη συνέλευση στις 22 Δεκεμβρίου στο Πολυτεχνείο.¹⁰³² Επιπλέον, οι εκπρόσωποι της «πανελλαδικής» κατήγγειλαν ότι «επιχειρείται διάσπαση του μαθητικού κινήματος από ορισμένους κύκλους».¹⁰³³

Οι εφημερίδες, αντιλαμβανόμενες το διχασμό των μαθητών σχετικά με τα συντονιστικά, επεδίωξαν να «φωτίσουν» τα αίτια της «κόντρας». Ο *Ελεύθερος Τύπος* στις 19 Δεκεμβρίου έγραψε: «Στο μαθητικό μέτωπο, οι αντιδράσεις εκδηλώνονται από το χώρο των πολυκλαδικών λυκείων, όπου αρχικά είχε κυριαρχήσει μία αντίληψη “κάθετης ρήξης” εφ’ όλης της ύλης με την κυβέρνηση. Εξ αρχής, επίσης, οι εκπρό-

¹⁰²⁹ Συνέντευξη με Δημήτρη Κουσουρή, 31.3.2013.

¹⁰³⁰ Ο Α. Α., λόγω της αναρχικής του ιδεολογίας, δεν δεχόταν την εκπροσώπηση των μαθητών από μαθητές-μέλη των αστικών κομμάτων που μπορεί να καθοδηγούνταν από αυτά. Ωστόσο, ο ίδιος συμμετείχε στις μαθητικές εκλογές του σχολείου του, έχοντας διατελέσει μάλιστα και μέλος του μαθητικού συμβουλίου του τμήματός του και του 15μελούς.

¹⁰³¹ Συνέντευξη με Α. Α., 13.4.2013.

¹⁰³² *Απογευματινή*, 27.12.1990, σ. 11.

¹⁰³³ *Ελευθεροτυπία*, 19.12.1990, σ. 23.

σωποι των πολυκλαδικών είχαν προκαλέσει τη δυσαρέσκεια των άλλων μαθητών, εξ αιτίας της προκλητικής εμμονής τους να διεκδικούν την “επικυριαρχία” σε όλες τις μορφές δράσης του μαθητικού κινήματος των καταλήψεων, με αποτέλεσμα να κωλυσιεργούν στις διαδικασίες». ¹⁰³⁴

Ακόμα μία εφημερίδα με δεξιούς κυρίως αναγνώστες, η *Καθημερινή*, λίγο πριν το τέλος των διακοπών των Χριστουγέννων, σε μία σύντομη αναδρομή που επιχειρούσε για τις μαθητικές κινητοποιήσεις, ανέφερε σχετικά με την αδυναμία των μαθητών να συγκροτήσουν ένα κοινό αντιπροσωπευτικό όργανο: «Στην Αττική διαμορφώθηκαν τελικά δύο συντονιστικά όργανα, εκ των οποίων το ένα αντιπροσώπευε περίπου 170 σχολεία με την “παναττική” επιτροπή. Άλλα 70 σχολεία αντιπροσωπεύτηκαν από άλλη επιτροπή προερχόμενη κυρίως από μαθητές των ενιαίων πολυκλαδικών λυκείων. Το υπαρκτό πρόβλημα της εκπροσώπησης έγινε ακόμη πιο φανερό λίγο πριν λήξουν οι διακοπές των Χριστουγέννων μετά από τις οποίες οι μαθητές θα κληθούν να επανεκλέξουν εκπροσώπους με σκοπό να δημιουργηθεί νέο συντονιστικό όργανο». ¹⁰³⁵ Επιδιώκοντας, μάλιστα, το δημοσίευμα να δώσει περαιτέρω έμφαση στην απουσία ενός συντονιστικού οργάνου κοινής αποδοχής στις τάξεις των μαθητών, ανέφερε ότι εκπρόσωποι των καταληψιών ζήτησαν από τον υπουργό Παιδείας να θεσμοθετήσει δευτεροβάθμιο όργανο που θα μπορέσει να έρθει σε «διαπραγματεύσεις» με την ηγεσία του υπουργείου. ¹⁰³⁶

Όσο για την πρόταση εκλογής νέου συντονιστικού οργάνου των μαθητών, καταγράφηκε από την *Καθημερινή* αλλά και από άλλες εφημερίδες ως μία κίνηση καλής θέλησης που προερχόταν από τη μεριά της «παναττικής», ώστε να γεφυρωθεί το χάσμα μεταξύ των δύο συντονιστικών. Όπως μάλιστα διαβεβαίωναν οι εκπρόσωποι της «παναττικής» αμέσως μετά την εκλογή της νέας επιτροπής την Τρίτη 8 Ιανουαρίου στο Πολυτεχνείο, αυτή θα έπαυε να υπάρχει καθώς είχε ολοκληρώσει το έργο της. ¹⁰³⁷ Το *Έθνος* μεταφέρει τις συναφείς δηλώσεις του Στέφανου Μυτιληναίου και του Αλέξη Τσίπρα, μελών του πενταμελούς προεδρείου της «παναττικής» επιτροπής: «Κατά τη διάρκεια της συγκρότησης του συντονιστικού μας οργάνου, υπήρξε πρόβλημα αμφισβήτησης από μαθητές σχολείων που δεν συμμετείχαν, ενώ είναι σήμερα υπαρκτό και σοβαρό το πρόβλημα εκπροσώπησης

¹⁰³⁴ *Ελεύθερος Τύπος*, 19.12.1990, σ. 23.

¹⁰³⁵ *Καθημερινή*, 6.1.1991, σ. 12.

¹⁰³⁶ Το αίτημα των μαθητών προς το υπουργείο Παιδείας για τη θεσμοθέτηση δευτεροβάθμιου και τριτοβάθμιου οργάνου συνδικαλιστικού οργάνου για την εκπροσώπηση τους, επαναλαμβάνεται στο φύλλο της *Καθημερινής* στις 17.1.1991 (πρωτοσέλιδο) και στις 26.1.1991 (σ. 5).

¹⁰³⁷ *Ελευθεροτυπία*, 5.1.1990, σ. 22-23.

του μαθητικού κινήματος». Επίσης, κάνοντας τον απολογισμό των πεπραγμένων της επιτροπής, οι δύο αντιπρόσωποί της τόνισαν ότι «ύστερα από πολυήμερη θητεία στο συντονιστικό όργανο της Αττικής, θεωρούμε ότι έχουμε εκπληρώσει το δύσκολο έργο που αναλάβαμε και παρά τα σημαντικά προβλήματα στη δράση μας, έχουμε να επιδείξουμε έργο συντονιστικό και δημιουργικό».¹⁰³⁸

Εν τω μεταξύ, στην αντίπερα όχθη, οι εκπρόσωποι των σχολείων που δεν αναγνώριζαν την «παναττική» ως αντιπροσωπευτικό όργανο των μαθητών, σε συγκέντρωσή τους στο Πολυτεχνείο, το Σάββατο 5 Ιανουαρίου, παρουσία αντιπροσώπων από 204 σχολεία, αποφάσιζαν την πραγματοποίηση συλλαλητηρίου στις 10 Ιανουαρίου, απόφαση η οποία θα επικυρωνόταν σε νέα συνέλευση στο Πολυτεχνείο την Τρίτη στις 8 Ιανουαρίου –την ίδια ακριβώς ημέρα που θα συνερχόταν και η «παναττική».¹⁰³⁹ «Ήταν διάχυτη η φήμη ότι η “παναττική” πάει να το κουκουλώσει το πράγμα και εμείς ήμασταν αποφασισμένοι να μην την αφήσουμε», δηλώνει ο Δ. Κουσουρής που συμμετείχε στη συνέλευση των 204 σχολείων. Αν και τα δεδομένα έδειχναν το αντίθετο, η χρονική σύμπτωση των δύο συνελεύσεων δεν οδήγησε σε νέα όξυνση ανάμεσα στις αντιμαχόμενες πλευρές και τελικά εκπρόσωποι των μαθητών από 151 σχολεία αποφάσισαν, εκτός από το συλλαλητήριο την Πέμπτη 10 Ιανουαρίου, να κάνουν και καθιστική διαμαρτυρία για τέσσερις ώρες στην Ομόνοια. Όσον αφορά την πρόταση των μελών της «παναττικής» για εκλογή και συγκρότηση νέας συντονιστικής επιτροπής, δεν προχώρησε, διότι οι περισσότεροι από τους μαθητές τάχθηκαν κατά της ύπαρξης συντονιστικών οργάνων και υπέρ των ανοικτών συνελεύσεων.¹⁰⁴⁰ Ο Δ. Δημητρίου θυμάται από αυτή τη δεύτερη συνέλευση στις 8 Ιανουαρίου:

Στο μεγάλο συντονιστικό που είχε γίνει στις γιορτές, αφού είχαμε ξεμπερδέψει με την «παναττική», πρέπει να έδωσαν το «παρών» εκπρόσωποι καμία 150ριά σχολεία. Είχε παρθεί λοιπόν τότε η απόφαση να «ανοίξουμε» τις καταλήψεις με συνελεύσεις, όπου είχανε «κλείσει» κατά τη διάρκεια των εορτών, και την Πέμπτη 10 Ιανουαρίου να κάνουμε συλλαλητήριο στην Αθήνα που θα κατέληγε σε μία καθιστική διαμαρτυρία στην Ομόνοια. Αυτό είχε αποφασιστεί στο συντονιστικό που είχε γίνει στο «Γκίνη» την τελευταία εβδομάδα των γιορτών.¹⁰⁴¹

Λίγες μόλις ώρες μετά το τέλος της συνέλευσης των μαθητών στο Πολυτεχνείο έγινε γνωστό ότι ο 38χρονος Νίκος Τεμπονέρας, καθηγητής σε σχολείο της Πάτρας, σκοτώθηκε από μέλος της τοπικής ΟΝΝΕΔ, όταν μαζί με άλλα μέλη της οργάνωσης

¹⁰³⁸ *Έθνος*, 5.1.1991, σ. 18.

¹⁰³⁹ *Τα Νέα*, 7.1.1991, σ. 9.

¹⁰⁴⁰ *Ελευθεροτυπία*, 9.1.1991, σ. 24-25.

¹⁰⁴¹ Συνέντευξη με Δημήτρη Δημητρίου, 2.3.2013.

νεολαίας της ΝΔ πραγματοποίησαν επιχείρηση ανακατάληψης σε σχολεία της περιοχής. Το συμβάν αυτό έμελε να διαδραματίσει κομβικό ρόλο στην πορεία των μαθητικών κινητοποιήσεων και απαγωγικά στην οργάνωση και το συντονισμό των μαθητών, καθώς η δολοφονία του καθηγητή ουσιαστικά σηματοδότησε την αρχή του τέλους του μαθητικού αγώνα, ο οποίος οδήγησε σε παραίτηση τον Β. Κοντογιαννόπουλου (στις 9 Ιανουαρίου 1991) και στην ικανοποίηση του συνόλου των αιτημάτων των μαθητών από την κυβέρνηση.

Η συνεπακόλουθη αποκλιμάκωση των καταλήψεων επηρέασε και το γενικό συντονισμό των μαθητών, αφού όλο και λιγότερα σχολεία συνέχιζαν να βρίσκονται υπό κατάληψη. Επιπλέον, η –εκ των πραγμάτων– παύση λειτουργίας της «παναττικής» τερμάτισε τον «εμφύλιο» διχασμό μεταξύ των δύο συντονιστικών, παρά το γεγονός ότι η «πανελλαδική» επιτροπή που έφερε και αυτή τον κομματικό χρωματισμό του ΠΑΣΟΚ συνέχισε μέχρι τέλος να επιτελεί τον άτυπο ρόλο του αντιπροσωπευτικού οργάνου των μαθητών στις συναντήσεις τους με το νέο υπουργό Παιδείας Γιώργο Σουφλιά.

Η επιδίωξη του ΠΑΣΟΚ να τοποθετήσει επικεφαλής του μαθητικού κινήματος μέλη της μαθητικής παράταξής του, συνεπαγόταν για το κίνημα τον κίνδυνο δημιουργίας μιας «εσωτερικής οργανωτικής διαφοροποίησης», που σύμφωνα με τον Alberto Melucci, θα υπάκουε στη «λογική των φατριών».¹⁰⁴² Όπως διατυπώνει ο Μιχάλης Ψημίτης, πραγματευόμενος τη θεωρία του Α. Melucci για τις εσωτερικές διεργασίες των κοινωνικών κινήματων, μια τέτοια παρουσία συμφερόντων στην οργανωτική πολυπλοκότητα ενός κινήματος αν δεν διευθετηθεί με έναν εσωτερικό αυτοπεριορισμό των διαφορετικών επιδιώξεων, τότε απολήγει σε εσωτερικές-διαλυτικές συγκρούσεις.¹⁰⁴³ Στην περίπτωση, λοιπόν, της «παναττικής» και της «πανελλαδικής» επιτροπής, το μαθητικό κίνημα προχώρησε σε μερική αποδοχή –ή σε σχεδόν καθολική άρνησή τους– και στον περιορισμό της δράσης τους σε ένα συμβολικό ρόλο άτυπου «εκπροσώπου» που θα μετέφερε την εικόνα του κινήματος σε φορείς που επιθυμούσαν να έχουν σχέση μαζί του (π.χ. κυβέρνηση, ΜΜΕ, ομοσπονδίες καθηγητών, γονιών κ.λπ.).¹⁰⁴⁴ Η υποβάθμιση των συντονιστικών επιτροπών και το πρόταγμα του περιεχομένου του αγώνα αποτυπώνεται και στα λόγια του Π. Πασπαλά, ο οποίος συμμετείχε στην «πανελλαδική»:

¹⁰⁴² Melucci Alberto, *ό.π.*, σ. 332-347.

¹⁰⁴³ Ψημίτης Μιχάλης, *Εισαγωγή στα σύγχρονα κοινωνικά κινήματα*, Αθήνα, Ατραπός 2006, σ. 409.

¹⁰⁴⁴ Melucci Α., *ό.π.*, σ. 346.

Το «πανελλαδικό» συντονιστικό ήταν περισσότερο σε επίπεδο προσπάθειας. [...] Ακόμα και τα παιδιά από τη Νέα Φιλαδέλφεια που δεν συμφωνούσαν με την «πανελλαδική» επιτροπή, γιατί εκλάμβαναν τον συντονισμό ως «καπέλωμα», αποχωρούσαν από τις συναντήσεις με σηκωμένες γροθιές και έλεγαν ότι «εδώ δεν θα μπορέσουμε να τα πούμε, αλλά στο δρόμο θα είμαστε μαζί».¹⁰⁴⁵

Εξ άλλου, η δημιουργία κάποιου κεντρικού οργάνου καθολικής αποδοχής που να συντονίζει και να κινητοποιεί τους μαθητές δεν φάνηκε να ήταν στις προθέσεις των μαθητών που μετείχαν στα «αντισυντονιστικά» συμβούλια,¹⁰⁴⁶ καθώς στις συνελεύσεις που γίνονταν κάθε εβδομάδα εξουσιοδοτούνταν και διαφορετικά άτομα για να παραδώσουν το ψήφισμα με τα αιτήματα των μαθητών στο υπουργείο Παιδείας.

Σύμφωνα με τον Χρήστο Κυριαζή, αρθρογράφο του *Αντί*, οι προϋποθέσεις για την ανάδειξη υποκειμένου-φορέα κινητοποίησης παροδικού τύπου από τους μαθητές δεν υπήρχαν, αφού όλη η κίνησή τους δεν είχε τα χαρακτηριστικά της κεντρικότητας στην οργανωτική δομή λήψης αποφάσεων, κάτι που φάνηκε και από την αντίρρησή τους στη συγκρότηση πανελλαδικής συντονιστικής επιτροπής. Ο Χ. Κυριαζής ερμηνεύει τη «συντονιστική επιτροπή κατάληψης» ως «μία μορφή εκτός υπάρχοντος θεσμικού πλαισίου, από τη στιγμή που δεν έχει κεντρικά συγκροτηθεί –ώστε η κεντρική πολιτική εξουσία να συνομιλεί «υπεύθυνα» με ένα αντίπαλό της «κέντρο», όπως π.χ., η ΓΣΕΕ ή το α' κόμμα– ούτε είχε, έστω και *ex post*, διασυνδεθεί με κάποιο πολιτικό κόμμα ή κίνηση». Και καταλήγει ο αρθρογράφος: «Η “συντονιστική επιτροπή κατάληψης” παρουσιάζει τη “δυσκολία” για όλους τους συνομιλητές της ότι αποτελεί μια *ad hoc*, μάλλον διαλειμματική και συγχρόνως ολικών απαιτήσεων μορφή συμμετοχής και κινητοποίησης, που φέρνει σε απορία όλους τους θέσμους φορείς του πολιτικού συστήματος».¹⁰⁴⁷

Η ύπαρξη των δύο συντονιστικών μπορεί να φανέρωσε αντίρροπες τάσεις στο εσωτερικό του μαθητικού κινήματος, όμως η οργάνωση του αγώνα σε σχολικό και τοπικό επίπεδο, καθώς και η ραγδαία εξέλιξη των γεγονότων μετά το θάνατο του καθηγητή Τεμπονέρα απέτρεψαν την όποια πιθανότητα απόκλισης των μαθητών αναφορικά με τους στόχους και τη μορφή της διαμαρτυρίας τους. Ο διαχωρισμός των δύο συντονιστικών σε «πλαστό» –«παναττική»– και νόμιμο –«εκπρόσωποι σχολείων»–, λόγω της μη νόμιμης εκλογής του πρώτου, καθώς και η διαφορετική

¹⁰⁴⁵ Συνέντευξη με Παντελή Πασπαλά, 16.2.2013.

¹⁰⁴⁶ Ο Δημήτρης Δημητρίου θέλοντας να αναδείξει τον μη κομματικό χαρακτήρα των συντονιστικών συμβουλίων που διεξήγαγαν οι μαθητές, εν αντιθέσει με αυτών της «παναττικής» και της «πανελλαδικής» που ταυτίζονταν με το ΠΑΣΟΚ, τα χαρακτηρίζει ως «αντισυντονιστικά», παρά το γεγονός ότι και σε αυτά συμμετείχαν μαθητές-μέλη –αριστερών κυρίως– κομματικών παρατάξεων.

¹⁰⁴⁷ «Την Παιδεία αγαπώ και στους δρόμους τριγυρνώ», *Αντί*, τχ. 455, 28.12.1990, σ. 20-22.

διάρθρωσή τους –η εκπροσώπηση των μαθητών γινόταν σε επίπεδο δήμων και σε επίπεδο σχολείων αντιστοίχως–, αποτελούσαν διαφορές που δεν έκριναν, όπως απόδειχθηκε, τις αποφάσεις των μαθητών και την τελική έκβαση των κινητοποιήσεων.

Συμπερασματικά, λοιπόν, θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι όποιες διαφορές των δύο συντονιστικών δεν οφείλονταν σε ζητήματα οργάνωσης, δράσης και στόχων, παρά σε προσωπικά και κομματικά συμφέροντα που βρήκαν πρόσφορο έδαφος να εκφραστούν μέσα από το μαθητικό αγώνα. Είναι χαρακτηριστικό ότι και τα δύο συντονιστικά κινούνταν αποκλειστικά με βάση τις αποφάσεις των γενικών συνελεύσεων των σχολείων,¹⁰⁴⁸ ενώ τα μέλη τους δεν δίστασαν σε κάποιες περιπτώσεις να διαφοροποιηθούν από τη «γραμμή» του κόμματος στο οποίο υπάγονταν εν ονόματι της συλλογικής μαθητικής συνείδησης.¹⁰⁴⁹

Η ενδοσχολική οργάνωση των μαθητών

Το «μοντέλο της οργάνωσης στη βάση» («grassroots model»), το οποίο καθιέρωσε ο γερμανός κοινωνιολόγος Dieter Rucht μελετώντας την οργανωτική δομή των κοινωνικών κινημάτων (movement structure), φαίνεται να βρίσκει πρακτική εφαρμογή στο μαθητικό κίνημα της περιόδου 1990-1, που στηριζόταν στην αποκεντρωμένη δομή και τις σχέσεις δέσμευσης-αλληλεγγύης των μελών του. Συγκεκριμένα, το πρότυπο του «κινήματος βάσης» του Rucht χαρακτηρίζεται από «μία σχετικά χαλαρή, ανεπίσημη και αποκεντρωμένη δομή, η οποία δίνει έμφαση στην ριζοσπαστική και συχνά εξωθεσμική πολιτική διαμαρτυρίας, και επαφίεται στη δέσμευση και τη στράτευση των συμμετεχόντων».¹⁰⁵⁰

¹⁰⁴⁸ Ο ρόλος των γενικών συνελεύσεων των σχολείων στη διαμόρφωση των συλλογικών αποφάσεων των μαθητών παραμένει εξίσου καίριος και σημαντικός ακόμα και στις περιπτώσεις όπου κυριάρχησαν δύο εκ δια μέτρου αντίθετες τάσεις σε επίπεδο μαθητικής ηγεσίας. Για παράδειγμα, και στη Λάρισα υπήρχαν δύο συντονιστικά, η «συντονιστική επιτροπή για την άρση του αδιεξόδου» και η «συντονιστική επιτροπή καταλήψεων», τα οποία κατέθεταν δύο εντελώς διαφορετικές προτάσεις ως προς τη συνέχιση του αγώνα των μαθητών: το πρώτο συντονιστικό τασσόταν κατά της συνέχισης των καταλήψεων μετά τι διακοπές των Χριστουγέννων, ενώ το δεύτερο υπέρ. Ωστόσο, όπως μας πληροφορεί η τοπική εφημερίδα της Λάρισας *Ελευθερία* (φυλ. 24.169, 6.1.1991, σ. 8), κοινή συνισταμένη των δύο επιτροπών, που τελικά θα έκρινε και το μέλλον των μαθητικών κινητοποιήσεων, θα ήταν η πραγματοποίηση γενικών συνελεύσεων στα σχολεία.

¹⁰⁴⁹ Λεπτομερής αναφορά στη στάση των κομμάτων απέναντι στις μαθητικές κινητοποιήσεις και τη σχέση τους μαθητές-μέλη τους θα γίνει στη συνέχεια της διατριβής, στο υποκεφ. «Κόμματα και μαθητές» (σ. 338).

¹⁰⁵⁰ Rucht Dieter, «The impact of national contexts on social movement structures: A cross-movement and cross-national comparison», *Comparative Perspectives on Social Movements: Political Opportunities, Mobilizing Structures, and Cultural Framings*, Cambridge University Press, 1996, σ. 188.

«Ήταν ένα κίνημα αυθόρμητο και ανεξάρτητο, οργανωμένο “από τα κάτω”» σημειώνει ο Σ. Μυτιληναίος¹⁰⁵¹ και ο Π. Πασπαλάς¹⁰⁵² διευκρινίζοντας: «ο συντονισμός του αγώνα γινόταν κυρίως από τις γενικές συνελεύσεις των σχολείων και τις τοπικές ή σχολικές συντονιστικές επιτροπές και όχι από κάποια διασχολική συντονιστική επιτροπή». Πρέπει να σημειωθεί ότι οι μαρτυρίες του Μυτιληναίου και του Πασπαλά συμπίπτουν σε πολλά σημεία σχετικά με την οργάνωση της συλλογικής δράσης των μαθητών με τις υπόλοιπες προφορικές μαρτυρίες της εποχής, με αποτέλεσμα να αποκτούν επιπρόσθετη σημασία, καθώς προέρχονται από δύο μέλη κομματικής οργάνωσης (ΠΑΜΚ), τα οποία εκτός των άλλων συμμετείχαν στις συντονιστικές επιτροπές κατάληψης («παναττική» και «πανελλαδική» αντιστοίχως) που συνδέθηκαν σε μεγάλο βαθμό με το ΠΑΣΟΚ. Επιπλέον, η οργάνωση των μαθητών έβρισκε εφαρμογή στο δεύτερο θεωρητικό μοντέλο κινηματικής οργάνωσης κατά τον Sidney Tarrow, που υποστήριζε ότι η οργάνωση της συλλογικής δράσης καθορίζεται σε σχέση με την αντιμετώπιση του αντιπάλου, δηλαδή με βραχύβιες συνελεύσεις, συντονιστικές επιτροπές αγώνα, πυρήνες δράσης ακόμα και στρατιωτικού τύπου ομάδες κρούσης που μπορεί να ελέγχονται από μία θεσμοθετημένη οργάνωση, μπορεί όμως και όχι.¹⁰⁵³

Οι κατά τόπους μαθητικές κοινότητες, λοιπόν, και η γενική συνέλευση¹⁰⁵⁴ –το βασικό όργανό τους– ήταν οι κύριοι οργανωτικοί άξονες των μαθητών κατά τη διάρκεια των κινητοποιήσεών τους. Από μαθητές-μέλη των μαθητικών κοινοτήτων ξεκινούσαν οι πρωτοβουλίες για συλλογική δράση των μαθητών και εκεί επικυρώνονταν οι προτάσεις των διασχολικών συντονιστικών για την πορεία του αγώνα

¹⁰⁵¹ Συνέντευξη με Στέφανο Μυτιληναίο, 1.2.2013.

¹⁰⁵² Συνέντευξη με Παντελή Πασπαλά, 16.2.2013.

¹⁰⁵³ Ο Sidney Tarrow (ό.π., σ. 135-6) διατυπώνει τρεις διαφορετικές σημασίες του όρου οργάνωση: 1) η πρώτη και πιο διαδεδομένη μορφή οργάνωσης είναι η συγκροτημένη συλλογική ομάδα με ιεραρχικές δομές και σύνθετες οργανώσεις, που θέτει στόχους και επιχειρεί να τους πετύχει (οργάνωση κοινωνικού κινήματος, «social movements organization-SMO» –για περισσότερα βλ. McCarthy J. D., Zald M. N., «Resource Mobilization and Social Movements. A partial theory», *American Journal of Sociology*, τχ. 82, 1977, σ. 1.212-1.241)· 2) η δεύτερη μορφή, που υιοθετείται και στη συγκεκριμένη περίπτωση της οργάνωσης των μαθητών, σχετίζεται με την οργάνωση της συλλογικής δράσης, όπως αυτή διαμορφώνεται σε σχέση με τον αντίπαλο: βραχύβιες συνελεύσεις, συντονιστικές επιτροπές αγώνα, πυρήνες δράσης ακόμα και στρατιωτικού τύπου ομάδες κρούσης, που μπορεί να ελέγχονται από μία θεσμοθετημένη οργάνωση, μπορεί όμως και όχι· 3) η τρίτη τέλος μορφή αφορά συνεκτικές δομές που συνδέουν την ηγεσία και τη βάση της συλλογικής δράσης, επιτρέποντας το συντονισμό και τη διατήρηση του κινήματος.

¹⁰⁵⁴ Παρότι είναι αδύνατον να υπολογιστεί με ακρίβεια το ποσοστό των μαθητών που συμμετείχαν στις γενικές συνελεύσεις, οι οποίες έκριναν τη συνέχιση ή μη των κινητοποιήσεων, σύμφωνα με τις μαρτυρίες των μαθητών, η συμμετοχή τους ήταν σχεδόν καθολική στις συνελεύσεις, ενώ η απόφαση για συνέχιση της κατάληψης υπερψηφίζονταν τουλάχιστον με ένα ποσοστό 70-80% μέχρι τις γιορτές των Χριστουγέννων, όταν και κορυφώθηκε ο αριθμός των κατειλημμένων σχολείων πανελλαδικά.

τους. Αν επιχειρούσαμε να περιγράψουμε την οργάνωση των μαθητών αναγωγικά με τη συνδικαλιστική οργάνωση των εργαζομένων, θα τοποθετούσαμε τις γενικές συνελεύσεις των σχολείων και τα «αμεσοδημοκρατικά συντονιστικά όργανα κατάληψεων»¹⁰⁵⁵ στη βάση της πυραμίδας· τα διάφορα τοπικά συντονιστικά ανά δήμο ή περιφέρεια σε δευτεροβάθμιο επίπεδο· και τέλος τα διασχολικά συντονιστικά σε παναττικό ή πανελλαδικό επίπεδο, είτε αυτά συγκαλούνταν από την «παναττική»/«πανελλαδική» επιτροπή είτε από την «ανεξάρτητη» επιτροπή, σε τριτοβάθμιο επίπεδο.

Ο βασικός τρόπος συλλογικής δράσης που επιλέχθηκε από τους μαθητές για να εκφράσουν την αντίθεσή τους στα μέτρα του υπουργείου Παιδείας ήταν η κατάληψη των σχολείων τους. Επομένως, η ενδοσχολική οργάνωσή τους είχε ως σημείο εκκίνησης την κύρωσή της. Ο Δ. Δημητρίου περιγράφει την «απλή συνταγή για να πραγματοποιήσεις μία κατάληψη»:¹⁰⁵⁶

Συγκροτούνταν μία ομάδα έξω από το σχολείο, έγραφε ένα κείμενο, το μοίραζε και καλούσε σε γενική συνέλευση. Στη συνέλευση παρουσιάζονταν τα ζητήματα και οι λόγοι για τους οποίους θα έπρεπε να προβούμε σε κάποια αγωνιστική δραστηριότητα και έπειτα γινόταν ψηφοφορία για το αν θα γίνει κατάληψη. Υπήρχε ένα λουκέτο και μία κλειδαριά, ζητάγαμε από τους καθηγητές να αποχωρήσουν, κλειδώναμε το σχολείο και ξεκίναγε η κατάληψη.¹⁰⁵⁷

Ο Χρήστος Κουγιτέας εξηγεί με ποιο τρόπο διαρθρωνόταν η δομή της κατάληψης στο σχολείο του –το ΕΠΛ Κορυδαλλού– και σχολιάζει την οργάνωση των μαθητών του Κορυδαλλού σε δευτεροβάθμιο και τριτοβάθμιο επίπεδο:

Με το που τέθηκε το θέμα της κατάληψης του σχολείου αυτοκαταργήθηκε το 15μελές και γίνανε εκ νέου εκλογές απ' όσους ήταν υπέρ της κατάληψης, ώστε να φτιαχτεί μία συντονιστική επιτροπή κατάληψης. Αυτή η επιτροπή ήταν εξουσιοδοτημένη να είναι παρούσα καθ' όλο το 24ωρο, μέσω κάποιου εκπροσώπου της, στο σχολείο, ώστε να αναλαμβάνει ευθύνες. Παραβιάσαμε τα πάντα, φτιάξαμε χώρους προβολών, χώρους συζητήσεων, γενικά υπήρχε μία άνθηση! Είχαμε κάθε μέρα συνέλευση, όπως στον στρατό η αναφορά, και ανοίγαμε σημαντικές πολιτικές συζητήσεις. Σε τοπικό επίπεδο οργάνωσης, το σχολείο μου αποτέλεσε πόλο έλξης της περιοχής, καθώς μαζεύονταν όλα τα γυμνάσια και τα λύκεια του Κορυδαλλού και κάνανε συνέλευση στο σχολείο μας. Αυτό συνέβαινε κυρίως γιατί είχε πολύ κόσμο το Πολυκλαδικό, ενώ είχε και άπλα, διότι δεν υπήρχαν σπίτια γύρω-γύρω λόγω των φυλακών που συνορεύουν. Κατά κάποιο τρόπο είχαμε μία αυτονομία. Τέλος, σε ένα τρίτο επίπεδο οργάνωσης, εκλέγαμε αντιπροσώπους τους οποίους τους στέλναμε στις συντονιστικές συνελεύσεις στο Πολυτεχνείο.¹⁰⁵⁸

Όπως μπορεί κανείς να διακρίνει από το λόγο του, ο Χ. Κουγιτέας, παρότι αριστερός (ΚΝΕ-NAP), ήταν αρκετά επηρεασμένος από την αναρχική ιδεολογία –«ένα πάντρε-

¹⁰⁵⁵ Στραβοσκούφης Θανάσης, ό.π., σ. 143.

¹⁰⁵⁶ Συνέντευξη με Δημήτρη Δημητρίου, 2.3.2013.

¹⁰⁵⁷ Στο ίδιο.

¹⁰⁵⁸ Συνέντευξη με Χρήστο Κουγιτέα, 24.5.2013.

μα που δεν ήταν δεδομένο»,¹⁰⁵⁹ όπως χαρακτηριστικά αναφέρει. Ωστόσο, η ύπαρξη πολλών αναρχικών στο σχολείο του σε συνδυασμό με την ακτιβιστική δράση των κομμουνιστών μαθητών –μεταξύ αυτών και ο ίδιος– έφερνε τις δύο πλευρές σε κοινή συμπόρευση μέσω των καταλήψεων.¹⁰⁶⁰

Ιδιαίτερα αναφορικά με την εσωτερική οργάνωση της κατάληψης, η Βίκυ Παπαγεωργίου, επίσης μαθήτρια του ΕΠΛ Κορυδαλλού, σημειώνει:

Κάτω από την επιτροπή κατάληψης του σχολείου υπήρχαν ένα σωρό υποεπιτροπές, όπως καθαριότητας, περιφρούρησης, ηλεκτρολόγων, δημιουργίας πανό, δημόσιων σχέσεων –που ήταν υπεύθυνοι για την επικοινωνία με τους φοιτητές γιατί το κάθε ΑΕΙ/ΤΕΙ που ήταν κοντά στα σχολεία ήταν επιφορτισμένο και με ορισμένα από αυτά. Εμείς είχαμε το ΤΕΙ του Αιγιάλεω, και το Πολυκλαδικό του Πειραιά είχε το Πανεπιστήμιο του Πειραιά. Το ενδιαφέρον είναι ότι υπήρξε μια τρομερή αυτοοργάνωση, μία κολεκτίβα, χωρίς να το καταλαβαίνουν οι μαθητές τι ακριβώς κάνανε. Βγάζαμε και καρτελάκια. Λειτουργήσε μια χαρά μέχρι τέλους.¹⁰⁶¹

Σύμφωνα με τον Δ. Δημητρίου, οι ομάδες οργάνωσης στα σχολεία ήταν ένα φαινόμενο που συναντιόταν κυρίως στα μεγάλα σχολεία της Αττικής: «Αυτές τις ομάδες τις είχαμε στήσει εμείς στο Πολυκλαδικό του Πειραιά, στον Κορυδαλλό, στη Νέα Φιλαδέλφεια, στο Αιγιάλεω και στην Ιωνίδειο. Ήταν κάποιες ομάδες που είχαν αναλάβει καταμεριστικά κάποιες αρμοδιότητες, όπως π.χ. τη συλλογή του Τύπου, την περιφρούρηση του σχολείου κ.λπ.»¹⁰⁶² Παρεμφερής οργάνωση, εντούτοις, υπήρχε και σε μικρότερα πληθυσμιακά σχολεία, όπως π.χ. το 2ο Λύκειο Χαλανδρίου, ένα από τα πρώτα σχολεία της Αθήνας που καταλήφθηκαν από τους μαθητές, όπου συγκροτήθηκε ομάδα περιφρούρησης, ομάδα συντονισμού και μία ομάδα υπεύθυνη για την τροφοδοσία των καταληψιών.¹⁰⁶³

Ειδικότερα σε σχέση με το ρόλο των πολυκλαδικών στην οργάνωση των μαθητών, τα ΕΠΛ της Αθήνας και του Πειραιά διαδραμάτισαν κομβικό ρόλο στην έκβαση του μαθητικού αγώνα, αφενός λόγω της μαζικότητάς τους και αφετέρου λόγω της

¹⁰⁵⁹ Η επιχειρούμενη αντιδιαστολή κομμουνισμού-αναρχισμού από τον Κουγιτέα εδράζεται σε πλήθος επιμέρους διαφοροποιήσεις. Παρά ταύτα, θα μπορούσαμε να διατυπώσουμε ως θεμελιώδη διαφορά μεταξύ των δύο ιδεολογικών ρευμάτων τη θέση του κράτους στην πορεία προς την κοινωνική επανάσταση. Ο μεν κομμουνισμός διακήρυττε τη διατήρηση του κράτους ως επαναστατικού εργαλείου μέχρι την επίτευξη της αταξικής κοινωνίας, ενώ ο αναρχισμός απαιτούσε εξ αρχής την εξάλειψή του. Για μια πρώτη προσέγγιση σχετικά με τις διαφορές κομμουνισμού-αναρχισμού βλ. στις ελληνικές εκδόσεις: Τζόλ Τζέημς, *Οι αναρχικοί*, εκδ. Επίκουρος, Αθήνα 1975, σ. 103-124· Γκερέν Ντανιέλ, *Ο αναρχισμός, από τη θεωρία στην πράξη*, Ελεύθερος Τύπος, Αθήνα 1973, σ. 24-31.

¹⁰⁶⁰ Συνέντευξη με Χρήστο Κουγιτέα, 24.5.2013.

¹⁰⁶¹ Συνέντευξη με Βίκυ Παπαγεωργίου, 21.5.2013.

¹⁰⁶² Συνέντευξη με Δημήτρη Δημητρίου, 2.3.2013.

¹⁰⁶³ *Ριζοσπάστης*, 1.12.1990, σ. 21.

πολιτικοποίησης αρκετών μαθητών τους.¹⁰⁶⁴ Τον σημαίνοντα ρόλο των πολυκλαδικών για τον μαθητικό αγώνα επισημαίνει ο Δ. Δημητρίου, μαθητής και ο ίδιος σε πολυκλαδικό (ΕΠΛ Πειραιά): «Στα μεγάλα σχολεία της Αθήνας και του Πειραιά, όπως ήταν και τα πολυκλαδικά, λόγω ακριβώς της πληθώρας των μαθητών τους, ήταν πιο εύκολο να συναντήσεις πολιτικοποιημένους μαθητές με ακτιβιστική διάθεση συγκριτικά με τα μικρότερα σχολεία, με συνέπεια τα σχολεία με τον περισσότερο πληθυσμό να αποτελέσουν τα κάστρα των κατειλημμένων σχολείων, αφού γύρω τους διακλαδωνόταν η οργάνωση των μαθητών σε τοπικό επίπεδο».¹⁰⁶⁵

Μάλιστα, το Πολυκλαδικό του Πειραιά συμμετείχε και σε ένα από τα πρώτα τοπικά συντονιστικά μεταξύ σχολείων της περιοχής, όπου μαζί με την Ιωνίδειο Σχολή και το Ζάννειο συγκάλεσαν από κοινού σύσκεψη στο Πανεπιστήμιο του Πειραιά για να έρθουν σε επαφή με τα υπόλοιπα λύκεια του Πειραιά.¹⁰⁶⁶ Υπενθυμίζεται ότι το ΕΠΛ Πειραιά και η Ιωνίδειος ήταν τα δύο σχολεία που πρωτοστάτησαν στην οργάνωση της πρώτης διασχολικής συντονιστικής συνέλευσης στο ΜΑΧ, στις 10 Δεκεμβρίου.

Συντονιστικά όργανα μεταξύ σχολείων όμορων περιοχών δημιουργούνταν και για την προάσπιση του αρραγούς μετώπου των καταλήψεων. «Είχαμε φτιάξει εκεί γύρω στα Χριστούγεννα ένα συντονιστικό, πιο πολύ για να αποκρούουμε τις επιθέσεις των παρακρατικών».¹⁰⁶⁷ Σε αυτό συμμετείχε η Γκράβα, το Πολυκλαδικό της Νέας Φιλαδέλφειας και τα Πευκάκια (Νέα Ιωνία). Είχαμε καταλάβει και τα γραφεία των διευθυντών και μιλάγαμε μέσω τηλεφώνου με τα υπόλοιπα σχολεία, ενώ συναντιόμασταν συνήθως στα Πευκάκια που ήταν στη μέση», αναφέρει ο Α. Α., μαθητής γ' λυκείου στο σχολικό συγκρότημα της Γκράβας, στο οποίο υπήρχαν πολλοί αναρχικοί μαθητές όπως εξάλλου και ο ίδιος.¹⁰⁶⁸

Η αναρχική ιδεολογία μεγάλης μερίδας μαθητών στις περιοχές αυτές καθόριζε εν πολλοίς και τη μορφή της οργάνωσης στα κατειλημμένα σχολεία, με χαρακτηριστικά που προσομοίαζαν σε καταλήψεις δημοσίων κτηρίων, όπως η Βίλα Αμαλία στη

¹⁰⁶⁴ Ο Δημήτρης Κουσουρής αναφέρει χαρακτηριστικά: «Τα πολυκλαδικά συνενώνανε ολόκληρες περιοχές και εκεί γίνονταν τα συντονιστικά των καταλήψεων. Ήταν αυτά που κρατούσαν την πολιτική δομή του αγώνα». (Συνέντευξη με Δημήτρη Κουσουρή, 31.3.2013.)

¹⁰⁶⁵ Συνέντευξη με Δημήτρη Δημητρίου, 2.3.2013.

¹⁰⁶⁶ *Οδηγητής*, τχ. 781, 14.12.1990, σ. 25.

¹⁰⁶⁷ Για τις επιθέσεις των «παρακρατικών ομάδων» που αναφέρει εδώ ο Α. Α. βλ. στα υποκεφάλαια «Γονείς και “αγανακτισμένοι γονείς”» (σ. 357) και «Ρέιντζερς και Κένταυροι» (σ. 366).

¹⁰⁶⁸ Συνέντευξη με Α. Α., 13.4.2013.

συμβολή των οδών Αχαρνών και Χέυδεν.¹⁰⁶⁹ «Γενικά στις καταλήψεις κάναμε διάφορα πράγματα. Διοργανώναμε συζητήσεις, συναυλίες... Στην πραγματικότητα ήταν μία κατάληψη που αποσκοπούσε στην αλλαγή του σχολείου πραγματικά», εξηγεί ο Α. Α..¹⁰⁷⁰ Η αυτοοργάνωση στο χώρο και η αυτονομία του κινήματος από οτιδήποτε θεσμικό, ακόμα και τη διδασκαλία, ήταν βασικά στοιχεία της οργάνωσης των καταλήψεων σε πολλά από τα σχολεία όπου υπήρχαν αναρχικοί, όπως τα σχολεία της Γκράβας, της Νέας Ιωνίας, του Περιστερίου, το Πολυκλαδικό της Νέας Φιλαδέλφειας, το 2ο Λύκειο Χαλανδρίου, το 1ο και το 25ο Λύκειο Πλάκας κ.ά.

Για παράδειγμα, στο ΕΠΑ της Νέας Φιλαδέλφειας οι καταληψίες μαθητές για να αξιοποιήσουν τις ώρες που έμεναν στο σχολείο κατά τη διάρκεια των Χριστουγεννιάτικων εορτών οργάνωναν σειρά μαθημάτων σε συνεργασία με καθηγητές τους, ενώ συζητήσεις για τη δημιουργία αντισχολείου, έστω και σποραδικά και χωρίς πρακτικό αντίκτυπο, γινόντουσαν και στο 2ο Λύκειο Γκράβας –το σχολείο της Μαίρης Σιτμάκη, που τότε ήταν μαθήτρια της β' λυκείου.¹⁰⁷¹ Ακολουθώντας επίσης τη λογική της αυτοδιαχείρισης, οι μαθητές του 1ου και του 25ου Λυκείου Πλάκας επιχείρησαν περί τα μέσα Ιανουαρίου του 1990, και ενώ τα σχολεία τους ήταν υπό κατάληψη, να καταργήσουν στην πράξη το σύστημα παιδείας με την εφαρμογή μιας «ελευθεριακής παιδείας» μέσω της λειτουργίας «αντιμαθημάτων» που θα παραδίδονταν από καθηγητές πανεπιστημίων, λυκείων και τελειοφοίτων ΑΕΙ και ΤΕΙ.¹⁰⁷² Παρότι είναι άγνωστο αν τα «αντιμαθήματα» πραγματοποιήθηκαν, μια και οι κατάληψεις έβαιναν προς εκτόνωση, αποτυπώνεται και σε αυτή την περίπτωση η πρόθεση

¹⁰⁶⁹ Το πόσο αυτοπροσδιοριστική ήταν η συμμετοχή των μαθητών στις καταλήψεις φανερώνεται στην απάντηση που δίνει ο Α. Α. στην ερώτηση για το ποιες ήταν οι πολιτικές του πεποιθήσεις: «Αναρχοπάνκ με χαρακτηρίζεις, Βίλα Αμαλία βασικά». (Συνέντευξη με Α. Α., 13.4.2013.) Το κτήριο επί της Αχαρνών και Χέυδεν που οικοδομήθηκε το 1862, φιλοξένησε από το 1932 έως το 1973 το 2ο Γυμνάσιο Αρρένων και στη συνέχεια πέρασε στην κυριότητα του Οργανισμού Σχολικών Κτηρίων. Το όνομα Βίλα Αμαλία καθιερώθηκε μετά από κατάληψη του κτηρίου από μια ομάδα αναρχικών πανκ των Εξαρχείων τον Μάρτιο του 1990, οι οποίοι λίγο καιρό πριν είχαν καταλάβει εγκαταλελειμμένο κτήριο (ιδρύματος Ωνάση) στη λεωφόρο Αμαλίας 56. Το 1991 ζούσαν εκεί περίπου 15 άτομα, υιοθετώντας μια ιδεολογία έξω από τις κυρίαρχες δομές, που βασιζόταν στην αυτοδιάθεση και την αμφισβήτηση προς το κράτος. Πέρα απ' το αντιεξουσιαστικό-αντιφασιστικό στίγμα της κατάληψης, το πανκ και η μουσική γενικότερα αποτελούσε βασικό συστατικό της ταυτότητάς της γι' αυτό και στο χώρο της Βίλας διεξάγονταν συχνά συναυλίες συγκροτημάτων της ευρωπαϊκής πανκ σκηνής καθώς και προβολές μουσικών ντοκιμαντέρ, θεατρικών παραστάσεων και εκθέσεων. Η Βίλα Αμαλία παρέμεινε υπό κατάληψη μέχρι τις 20.12.2012, όταν μετά από παρέμβαση της αστυνομίας το κτήριο πέρασε πάλι στο Δημόσιο. (Πηγές: http://news247.gr/eidiseis/koinonia/h_vila_exei_th_dikh_ths_istoria_pws_apo_2o_gymnasio_arrenwn_egine_katalhps_2079007.html, <http://popaganda.gr/epistrofi-sti-vila-amalias/> –τελευταία επίσκεψη: 2.11.2013.)

¹⁰⁷⁰ Συνέντευξη με Α. Α., 13.4.2013.

¹⁰⁷¹ Συνέντευξη με Μαίρη Σιτμάκη, 29.3.2013.

¹⁰⁷² Πρωτοβουλία από το αυτοδιαχειριζόμενο στέκι Περιστερίου, *Πώς άρχισαν όλα, μία υπενθύμιση των μαθητικών καταλήψεων 1989-1990, 1990-91*, μπροσούρα σ. [32], σ. [29].

των μαθητών, αριστερής και –κυρίως– αναρχικής ιδεολογίας, να οργανώσουν τον αγώνα τους και κατ’ επέκταση τη ζωή τους μακριά από το ήδη υπάρχον θεσμικό πλαίσιο.¹⁰⁷³

Αίτια της μαθητικής έκρηξης

Ο Doug McAdam ορίζει ως «κυρίαρχη αξιακή πλαισίωση» («master frame») τη σύμφωνη μεταξύ κοινωνικών υποκειμένων ιδεολογική νοηματοδότηση της πραγματικότητας και του εαυτού τους που τους ωθεί στην ανάληψη συλλογικής δράσης.¹⁰⁷⁴ Το «master frame», ή αλλιώς το μείζον και καθολικά αποδεκτό ζήτημα/πρόβλημα για το οποίο ομονόησαν, οργανώθηκαν και τελικά έδρασαν οι μαθητές, ήταν η απόκρουση της –κατά την αντίληψή τους– συντηρητικής-αυταρχικής κυβερνητικής (εκπαιδευτικής) πολιτικής, όπως εκφραζόταν μεταξύ των άλλων μέσα από την εφαρμογή των προεδρικών διαταγμάτων, την τροποποίηση του μαθητικού κανονισμού και την απόπειρα «ιδιωτικοποίησης της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης».¹⁰⁷⁵

«Αυτό που σκεφτόμουν περισσότερο τότε ως πρόβλημα ήταν η ιδιωτικοποίηση των πανεπιστημίων. Επίσης, το “point-system” και η αλλαγή στον μαθητικό κανονισμό. Να σου πω την αλήθεια, όλα μας είχαν φανεί κραυγαλέα», αναφέρει η Μαίρη Σιτμάκη, η οποία προχωρά και σε μία βαθύτερη «κοινωνιολογική» προσέγγιση των μαθητικών αιτημάτων:

Με την ανάληψη της διακυβέρνησης από τη ΝΔ είχε γίνει μια συντηρητική στροφή. Δεν ήμασταν και στα καλύτερά μας ως χώρα εκείνη την περίοδο και οικονομικά, οπότε νομίζω νιώθαμε ότι ήταν πιο αυταρχικά τα πράγματα σε σχέση με πριν. Αποδείχθηκε κιόλας και με

¹⁰⁷³ Ο Ματθαίος Τσιμιτάκης εντοπίζει τις ρίζες της αυτοοργάνωσης και της κατάληψης στην περίοδο μετά το 1985, όταν αρχίζει να μειώνεται η επιρροή των κομμάτων στη φοιτητική και μαθητική νεολαία. Μέχρι τότε, παρατηρεί ο Τσιμιτάκης, οι δύο αυτές μέθοδοι πάλης, διαδεδομένες στο χώρο της αναρχίας, «έφερναν μεγάλα τμήματα της Αριστεράς σε αμηχανία». («Η ανασύσταση του Πολιτικού στα χρόνια της νεοφιλελεύθερης ηγεμονίας», *Αντικουλτούρα, η ανάδυση ενός νέου κοινωνικού υποκειμένου μετά το 1980*, Ιδιομορφή 2012, σ.53.)

¹⁰⁷⁴ McAdam Doug, «Culture and Social Movements», *New Social Movements. From Ideology to Identity*, επιμ. Laragna Enrique, Johnston, Gusfeld Joseph R., Philadelphia 1994, σ. 49. McAdam Doug, *Comparative Perspectives on Social Movements: Political Opportunities, Mobilizing Structures, and Cultural Framings*, Cambridge Studies in Comparative Politics, Απρίλιος 1996, σ.6.

¹⁰⁷⁵ Ο Βασίλης Κοντογιαννόπουλος (Κοντογιαννόπουλος Β., *ό.π.*, σ. 45-46) ισχυριζόταν ότι δεν είχε τεθεί ποτέ θέμα για «ιδιωτικοποίηση της δημόσιας παιδείας» ως συνάρτηση του γενικότερου πλαισίου αποκρατικοποιήσεων της οικονομικής δραστηριότητας της χώρας που προωθούσε τότε η κυβέρνηση της ΝΔ παρά μόνο η εκπεφρασμένη ίδρυση μη κρατικών πανεπιστημίων, αρχικά από ΝΠΔΔ και μελλοντικά και από ΝΠΔ ύστερα από τροποποίηση του άρθρου 16 του Συντάγματος (*Καθημερινή*, 18.12.1990, σ. 5). Ωστόσο, υπήρχε διάχυτη η αίσθηση στην ελληνική κοινωνία, κυρίως του αριστερού ιδεολογικά κομματιού της, ότι η κυβέρνηση θα επιχειρούσε την ανάμειξη ιδιωτών στη δημόσια εκπαίδευση («δημιουργία κινήτρων στον ιδιωτικό τομέα για να χρηματοδοτεί τα δημόσια πανεπιστημιακά τμήματα» -*Ελευθεροτυπία*, 18.12.1990, σ. 22) και τον περιορισμό των δημόσιων δαπανών για την εκπαίδευση («κατάργηση δωρεάν παροχής συγγραμμάτων» -*Δημαράς Α.*, *ό.π.*, σ. 279).

πολύ άγριο τρόπο. Υπήρχε αυτή η αίσθηση ότι συντηρητικοποιούνται τα πράγματα σε κοινωνικό και εκπαιδευτικό επίπεδο. Γι' αυτό και δεν ήταν δύσκολο να πάρουν μέρος στις καταλήψεις τόσα σχολεία.¹⁰⁷⁶

Μολονότι οι μαθητές που συνεισέφεραν με τη μαρτυρία τους στη συλλογή του υλικού της διατριβής δεν αξιολογούν ούτε ιεραρχούν με την ίδια βαρύτητα τα αιτήματα των καταλήψεων, κοινός τόπος των απαντήσεων σχετικά με την εξακρίβωση των αιτίων της διαμαρτυρίας τους ήταν η «συντηρητικοποίηση» και ο «αυταρχισμός» που έτεινε να επιβάλει η κυβερνητική πολιτική στα σχολεία και ευρύτερα στην κοινωνία.

«Αυτό που με ενοχλούσε περισσότερο ήταν το ποινολόγιο. Μπορεί να σε έβλεπε δηλαδή κάποιος καθηγητής με μίνι φούστα εκτός σχολείου και να σου έδινε αποβολή ή να σε απέβαλε γιατί ήσουν έξω αργά το απόγευμα, ενώ την άλλη μέρα είχες προγραμματισμένο διαγώνισμα», υπογραμμίζει η Β. Παπαγεωργίου.¹⁰⁷⁷ «Μας ενοχλούσε αυτή η αυταρχικότητα των προεδρικών διαταγμάτων, η οποία ήταν και διάσπαρτη σε όλη την κοινωνία, διότι οι γονείς πολλών παιδιών εκείνη την εποχή είχαν απολυθεί και έτρωγαν ξύλο στις διαδηλώσεις», συμπληρώνει από τη μεριά του ο Σ. Μυτιληναίος, και συνεχίζει:

Η κοινωνία έβραζε, ενώ το εργατικό κίνημα είχε ηττηθεί από τον Μητσοτάκη. Τότε τους είχε τσακίσει. Και όλα αυτά πέρναγαν και σε εμάς. Δεν μας ενοχλούσε τόσο πολύ η ιδιωτικοποίηση. Ιδιωτικά σχολεία έτσι κι αλλιώς υπήρχαν. Η ιδιωτικοποίηση αφορούσε και απασχολούσε περισσότερο τους φοιτητές. Ο αυταρχισμός ήταν το πρόβλημα. Εμείς ως μαθητές πληρώναμε έναν αυταρχισμό που τον είχαμε συναντήσει στις προηγούμενες κινητοποιήσεις των εργαζομένων, όπου συμμετείχαν πολλοί από τους γονείς μας. Όταν λοιπόν εμφανίστηκε το μαθητικό κίνημα, όλο αυτό το πράγμα έσκασε και η κυβέρνηση δεν μπόρεσε να το μαζέψει.¹⁰⁷⁸

Μία από τις ρυθμίσεις που προέβλεπε το επικείμενο πολυνομοσχέδιο για την παιδεία, όπως τις παρουσίασε ο υπουργός Παιδείας Β. Κοντογιαννόπουλος στις 17 Δεκεμβρίου 1990 και δημοσιεύθηκαν στις εφημερίδες της επομένης, ήταν η ίδρυση Ινστιτούτων Επαγγελματικής Κατάρτισης (ΙΕΚ), δημόσιων και ιδιωτικών, υπό την επίβλεψη του Ελληνικού Οργανισμού Επαγγελματικής Κατάρτισης του υπουργείου Παιδείας. Παρά το γεγονός ότι το πολυνομοσχέδιο δεν έθιγε το θεσμό του Ενιαίου Πολυκλαδικού Λυκείου, απεναντίας προέβλεπε την «στήριξη» και τη «βελτίωσή» του, εντούτοις η ίδρυση των ΙΕΚ θεωρήθηκε ότι λειτουργούσε ανταγωνιστικά και εν τέλει υπονομευτικά απέναντι στα ΕΠΑ. Περισσότερο ευαίσθητοποιημένος λόγω και

¹⁰⁷⁶ Συνέντευξη με Μαίρη Σιτμάκη, 29.3.2013.

¹⁰⁷⁷ Συνέντευξη με Βίκυ Παπαγεωργίου, 21.5.2013.

¹⁰⁷⁸ Συνέντευξη με Στέφανο Μυτιληναίο, 1.2.2013.

του γεγονότος ότι ο ίδιος ήταν μαθητής σε πολυκλαδικό, ο Χ. Κουγιτέας αναφέρει σε σχέση με την πρόθεση της κυβέρνησης για τη θεσμοθέτηση της ιδιωτικής μετα-δευτεροβάθμιας (ΙΕΚ) και τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (ΑΕΙ και ΠΙΕ¹⁰⁷⁹):

Ήταν διάχυτη η αίσθηση ότι υπήρχε μία τάση για συντηρητικοποίηση και για ιδιωτικοποίηση του δημόσιου ρόλου της παιδείας. Εμάς ως μαθητές του πολυκλαδικού μας ανησυχούσε ότι με την ίδρυση των ιδιωτικών ΙΕΚ προιονίζονταν ο θεσμός των ΕΠΛ και τα πτυχία μας θα έχαναν την αξία τους.¹⁰⁸⁰ Η λέξη «ιδιωτικοποίηση» ήταν αυτή που μας τρόμαζε και μας δημιουργούσε μια αίσθηση ότι θα χάσουμε κεκτημένα.¹⁰⁸¹

Με τα ίδια σημεία αναφοράς, αν και περισσότερο επαναστατικός εξ αιτίας και της αναρχικής του ιδεολογίας, ο Α. Α. επιχειρεί ένα διαχωρισμό μεταξύ των αιτημάτων και των αιτίων της κινητοποίησης των μαθητών:

Τα βασικά αιτήματα μας ήταν η κατάργηση των διαταγμάτων του Κοντογιαννόπουλου και του νομοσχεδίου. Εντάξει, δεν μπορούσαν να περάσουν. Ένας βασικός λόγος των κινητοποιήσεων, βέβαια, ήταν ότι γουστάρουμε να σταματήσουμε την ομαλή λειτουργία του σχολείου και να κάνουμε κάτι άλλο.¹⁰⁸² [...] Πιο πολύ βλέπαμε ένα φασιστικό τρόπο εκπαίδευσης, ένα συντηρητικό τρόπο να έρχεται. Όχι δηλαδή ότι μας ικανοποιούσε τόσο ο προηγούμενος, απλά δεν θέλαμε να γίνουν τα πράγματα χειρότερα και είπαμε ότι το σταματάμε εδώ.¹⁰⁸³

Ένα από τα σημαντικά αιτήματα των μαθητών ήταν η συμμετοχή στις γενικές συνελεύσεις του συνόλου των μαθητών του σχολείου και όχι μόνο των μελών των συμβουλίων των τάξεων, όπως δηλαδή προέβλεπε ο νέος μαθητικός κανονισμός.¹⁰⁸⁴ Μπορεί η πολιτικοποίηση και η κομματική συνείδηση που κατηύθυνε τους μαθητές κατά τη δεκαετία του '80 να είχε πάψει πλέον να εμφανίζεται στους μαθητικούς κύκλους, αλλά η «αυταρχική» παρέμβαση της κυβέρνησης στη δομή των μαθητικών

¹⁰⁷⁹ Με βάση το νέο νομοσχέδιο καταργούνταν ο θεσμός των ΤΕΙ και ιδρύονταν Πανεπιστημιακά Ιδρύματα Εφαρμογών (ΠΙΕ). Παράλληλα με τη λειτουργία των κρατικών ΑΕΙ και ΠΙΕ θα καθίστατο δυνατή και η ίδρυση μη κρατικών Πανεπιστημίων και ΠΙΕ από ΝΠΔΔ, ΟΤΑ και ΝΠΙΔ. (*Απογευματινή*, 18.12.1990, σ. 12-13. Πρβλ. και Κοντογιαννόπουλος Β., *ό.π.*, σ. 49· *Τα Νέα*, 18.12.1990, σ. 10-11, *Ελευθεροτυπία*, 18.12.1990, σ. 22-23, *Καθημερινή*, 18.12.1990, σ. 5).

¹⁰⁸⁰ Μία από τις νέες ρυθμίσεις του «πολυνομοσχεδίου για την παιδεία», όπως τις παρουσίασε ο υπουργός Παιδείας Β. Κοντογιαννόπουλος στις 17 Δεκεμβρίου 1990 και δημοσιεύθηκαν στις εφημερίδες της επόμενης ημέρας, ήταν η ίδρυση Ινστιτούτων Επαγγελματικής Κατάρτισης, δημόσιων και ιδιωτικών, υπό την επίβλεψη του Ελληνικού Οργανισμού Επαγγελματικής Κατάρτισης του υπουργείου Παιδείας. Παρά το γεγονός ότι το πολυνομοσχέδιο δεν έθιγε το θεσμό του Ενιαίου Πολυκλαδικού Λυκείου, απεναντίας προέβλεπε την «στήριξη» και τη «βελτίωσή» του, εντούτοις η ίδρυση των ΙΕΚ, τα οποία εντάσσονταν στη μετα-δευτεροβάθμια εκπαίδευση, θεωρήθηκε ότι λειτουργούσε ανταγωνιστικά και εν τέλει υπονομευτικά απέναντι στα ΕΠΛ.

¹⁰⁸¹ Συνέντευξη με Χρήστο Κουγιτέα, 24.5.2013.

¹⁰⁸² Σύμφωνα με την ποσοτική έρευνα της Χ. Βιτσιλάκη-Σορωνιάτη («Οι μαθητικές καταλήψεις του 1990...»), *ό.π.*, σ. 162), το 25% των μαθητών του δείγματος, οι οποίοι συμμετείχαν στις καταλήψεις της περιόδου 1990-1, δήλωσε ότι βασική αιτία των καταλήψεων ήταν η «διάθεση των μαθητών να γλυτώσουν μαθήματα και να κάνουν “χαβαλέ”». Το συγκεκριμένο εύρημα δείχνει να μοιάζει να συναντιέται με αυτό που αναφέρει στο σημείο αυτό ο Α. Α..

¹⁰⁸³ Συνέντευξη με Α. Α., 13.4.2013.

¹⁰⁸⁴ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, φυλ. 722, τχ. Β', Υπουργική απόφαση: Κανονισμός λειτουργίας μαθητικών κοινοτήτων, άρθρο 7, παρ. 1, 19.11.1990, σ. 8.532.

κοινοτήτων έθετε για τους μαθητές ένα σοβαρό ζήτημα δημοκρατικότητας στη λήψη των αποφάσεών τους,¹⁰⁸⁵ σύμφωνα με τα όσα αναφέρει ο Δ. Δημητρίου:

Το βασικό μας πρόβλημα ήταν ότι η κυβέρνηση προσπάθησε να καταργήσει ουσιαστικά τις μαθητικές συνελεύσεις όπως τις ξέραμε, δηλαδή στο να αποφασίζουμε όλοι οι μαθητές του σχολείου για κάτι που μας απασχολούσε. Με το νέο μαθητικό κανονισμό το σχολείο δεν μπορούσε να συγκροτηθεί σαν σώμα, οπότε τίθετο καθαρά θέμα δημοκρατικής άποψης για την παιδεία [...]. Η γενιά μας είχε αποκοπεί από τη βαθιά κομματικοποίηση των οργανώσεων των περασμένων χρόνων και έψαχνε να βρει ένα πολιτικό στίγμα κατά κάποιο τρόπο, αλλά αυτό ήταν ενδόμυχο, δεν ήταν ξεκάθαρο. Πιο πολύ ήταν μια αίσθηση ελευθερίας, μια αίσθηση κυριότητας του χώρου που μας οδήγησε στις καταλήψεις και όχι τόσο τα εκπαιδευτικά αιτήματα που είχαμε. Ήταν πιο κοινωνικό το ζήτημα των καταλήψεων παρά πολιτικό.¹⁰⁸⁶

Στην κοινωνική διάσταση της εξέγερσης των μαθητών των δημόσιων σχολείων εστίαζαν και οι συμμαθητές τους στο Κολλέγιο Αθηνών, όπως καταγράφεται στην εφημερίδα *Τα Νέα του Κολλεγίου*:¹⁰⁸⁷ «Οι μαθητές, λανθασμένα ή όχι, για πρώτη φορά αποφάσισαν να ταράξουν τα λιμνάζοντα νερά [...]. Όσον αφορά την ορθότητα των επιλογών μιας μεγάλης μερίδας των συμμαθητών μας αμφιβάλλω. Αμφιβάλλω για το κατά πόσο τα Προεδρικά Διατάγματα, που παρουσιάστηκαν, δικαιολογούν τέτοιες αντιδράσεις [...] το ελατήριο αυτών των κινητοποιήσεων δεν ήταν αυτά τα ίδια τα διατάγματα, αλλά το τέλμα στο οποίο έχει περιέλθει η παιδεία και η κοινωνία μας γενικά [...] η κυβέρνηση δεν μπορεί να πείσει για το αγαθό των προθέσεών της [...] συνειδητά όμως [οι μαθητές] στρέφονται ενάντια ενός αναποτελεσματικά εκπαιδευτικού κατεστημένου. Τολμώ να πω ότι στρέφονται εναντίον της ελληνικής κοινωνίας. Μιας παρακμάζουσας κοινωνίας όπου δεσπόζει η φαυλότητα και ο ανορθολογισμός, μιας κοινωνίας που η ασυνειδησία της έχει αναχθεί σε βασικό κοινωνικό προτέρημα και η απάθεια τείνει να καθιερωθεί ως εθνικό μας σπορ [...] μέσα από καταλήψεις χωρίς αιτία, διαφαίνεται η “κονσερβοποιημένη” κουλτούρα και παιδεία που μας παρέχεται».

Η ανάδειξη των κοινωνικών αιτιών της μαθητικών καταλήψεων μέσω του συγκεκριμένου άρθρου αποκτά ξεχωριστή σημασία, καθώς αυτή προερχόταν από συνομηλικούς των μαθητών των δημοσίων σχολείων, οι οποίοι προσδιοριζόμενοι από την

¹⁰⁸⁵ Σύμφωνα με το εκπαιδευτικό περιοδικό *Αντιτετράδια της Εκπαίδευσης* (τχ. 13-14, ό.π., σ. 5), η κατάργηση της διαδικασίας εκλογής των προεδρείων του σχολείου από το σύνολο των μαθητών κατάτεινε στη δημιουργία ενός υπερυψωμένου «συνδικαλιστικού ρετιρέ» στο σχολείο, το οποίο –θεωρητικά– θα διευκόλυνε την κυβέρνηση στη χειραγώγηση των μαθητών.

¹⁰⁸⁶ Συνέντευξη με Δημήτρη Δημητρίου, 2.3.2013.

¹⁰⁸⁷ *Τα Νέα του Κολλεγίου*, Ιανουάριος 1991, σ. 3.

ταξική τους καταγωγή επικεντρώθηκαν στα κατ' αυτούς σημαίνοντα («παρακμάζουσα κοινωνία») και όχι στα ήσσονος σημασίας ζητήματα (προεδρικά διατάγματα).¹⁰⁸⁸

Τους κοινωνικούς λόγους της διαμαρτυρίας των μαθητών επιχειρούσαν από τη μεριά τους να διαλευκάνουν και να ερμηνεύσουν οι αρθρογράφοι των ημερήσιων εφημερίδων. Η πτώση των ηθικών αξιών που επιδρούσαν και στο πολιτικό σύστημα και διαμόρφωναν μια πιο «άγρια» και απαιτητική κοινωνία, στην οποία τα παιδιά αρνούνταν να ενταχθούν, αποτελεί κοινό τόπο στις δημοσιογραφικές αναλύσεις. Επίσης, οι αρθρογράφοι επισήμαιναν την περιοδικότητα των νεανικών εξεγέρσεων στην ελληνική κοινωνία μετά τη Μεταπολίτευση, στηλίτευαν τον κομματισμό που έχει συμβάλει στα σχολεία, ενώ όριζαν τον έντονα αναχρονιστικό χαρακτήρα των διαταγμάτων ως βασική αιτία του ξεσπάσματος των μαθητών.¹⁰⁸⁹

Ο αναχρονιστικός αυτός χαρακτήρας ορισμένων διατάξεων των προεδρικών διαταγμάτων και οι συνειρμοί που δημιουργήθηκαν στη συνείδηση των μαθητών αποτυπώνονται στη γλαφυρή ιστορία που αφηγείται ο Δ. Κουσουρή:

Όταν ήμουν τετάρτη δημοτικού, το 1984-1985, είχα μία δασκάλα την κυρία Κατερίνα. Καλή δασκάλα, αλλά θεούσα. Μας έλεγε πολλές “τραβηγμένες” ιστορίες για το Χριστό και το Θεό, αλλά εμένα δεν με ενοχλούσε γιατί είχα τέτοιες αναζητήσεις εκείνο τον καιρό: διάβαζα Καζαντζάκη κ.λπ. Την συμπαθούσα την συγκεκριμένη δασκάλα, αλλά τη διώξανε από το σχολείο επειδή οι γονείς των μαθητών λέγανε ότι κάνει θρησκευτικό προσηλυτισμό στα παιδιά. Με τα διατάγματα του Κοντογιαννόπουλου το 1990 ήταν σαν να επιστρέψαμε σ’ αυτόν τον “θρησκευτικό προσηλυτισμό”, όταν μερικά χρόνια νωρίτερα αυτό δεν ήταν αποδεκτό από την ελληνική κοινωνία. Ήταν συμβολικό ζήτημα ότι μας γυρνάει στον εκκλησιασμό και στις ποδιές. Ήταν ένα αντανάκλαστικό που ενεργοποιήθηκε αμέσως.¹⁰⁹⁰

Αρκούσε, ωστόσο, η δυσαρέσκεια ή η δυσφορία των μαθητών απέναντι στην κοινωνική και εκπαιδευτική πραγματικότητα, την οποία βίωναν ή ψυχανεμίζονταν ότι θα βίωναν με τις επιπτώσεις που θα είχε το πολυνομοσχέδιο στην εκπαίδευση, για να εμφανιστεί αυτή η συλλογική συμπεριφορά, εκφρασμένη μάλιστα με κινηματική μορφή;

¹⁰⁸⁸ Η αποστασιοποίηση του συντάκτη-μαθητή (Κωνσταντίνος Μανίκας) του συγκεκριμένου άρθρου από τις δράσεις των συμμαθητών του των δημόσιων σχολείων και η υποβάθμιση των εκπαιδευτικών αιτημάτων τους φανερώνει και μία υπολानθάνουσα ελιτίστικη συμπεριφορά από μεριάς του, όπως καταδεικνύεται μέσα από τη χρήση τρίτου πληθυντικού προσώπου, παρότι η εφαρμογή των διαταγμάτων του νέου μαθητικού κανονισμού και του πολυνομοσχεδίου θα ίσχυε και για τους μαθητές των ιδιωτικών σχολείων. Σύμφωνα με τον αρθρογράφο, κοινωνικά είναι τα γενεσιουργά αίτια των καταλήψεων, αν και αυτά δεν φαίνεται να έχουν τον ίδιο αντίκτυπο για τους μαθητές των μεγάλων ιδιωτικών σχολείων της πρωτεύουσας, οι οποίοι με βάση τουλάχιστον τα στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας δεν συμμετείχαν στις κινητοποιήσεις.

¹⁰⁸⁹ Πρβλ. *Καθημερινή*, 12.12.1990, σ. 10 («Πώς να κρυφθείς απ’ τα παιδιά...»), Γιώργος Ταμπακόπουλος), *Ελευθεροτυπία*, 16.12.1990, σ. 52/Δ («Η Ευρώπη των Μαθητών» στο ένθετο «Ιός»), *Αυγή*, 16.1.1991, σ. 4 («Οπισθεν ολοταχώς», Θανάσης Γεωργακόπουλος).

¹⁰⁹⁰ Συνέντευξη με Δ. Κουσουρή, 31.3.2013.

Κινητοποίηση πόρων και πολιτικές ευκαιρίες

Οι θεμελιωτές της θεωρίας της κινητοποίησης των πόρων υποστηρίζουν ότι «σε κάθε κοινωνία υπάρχει πάντα αρκετή δυσαρέσκεια, ικανή να τροφοδοτήσει την υποστήριξη της λαϊκής βάσης σε ένα κίνημα, εφόσον το κίνημα αυτό είναι αποτελεσματικό, οργανωμένο και διαθέτει ισχύ και πόρους».¹⁰⁹¹ Σχολιάζοντας τη συγκεκριμένη άποψη, οι John McCarthy και Mayer Zald, εκ των βασικών μελετητών της συγκεκριμένης θεωρίας,¹⁰⁹² διατυπώνουν ότι η δυσαρέσκεια συνιστά σύμφυτο χαρακτηριστικό των κοινωνιών και δεν μπορεί να θεωρηθεί επαρκής για την εμφάνιση κινηματικής συμπεριφοράς, παρά μόνο αν «οριστεί, δημιουργηθεί και χειραγωγηθεί αποτελεσματικά από οργανωμένες ομάδες».¹⁰⁹³

Επομένως, το καθοριστικό σημείο για την επίτευξη ενός καθορισμένου στόχου από ένα κίνημα είναι η οργάνωση και η παραγωγή πόρων, οι οποίοι μπορεί να είναι είτε υλικοί (χρήμα, εργασία, υποδομές οργάνωσης κ.λπ.) είτε μη υλικοί (αφοσίωση και δέσμευση των μελών, αλληλεγγύη).¹⁰⁹⁴ Όπως συμπερασματικά διατυπώνει ο N. Σερντεδάκις, οι πόροι που ελέγχει μια συλλογικότητα πριν την εκδήλωση της συλλογικής συμπεριφοράς, ο τρόπος με τον οποίον τους χειρίζεται κατά τη διάρκεια της κινητοποίησης, αλλά και η διάθεση των εξωτερικών πόρων, αποτελούν το απαραίτητο συστατικό για μια κοινωνική ομάδα, ώστε να εκφραστεί πολιτικά και να προχωρήσει στην πραγματοποίηση συλλογικής δράσης.¹⁰⁹⁵

Στο πλαίσιο αυτό, πέρα από τους πόρους που είναι διαθέσιμοι στα κινήματα, υπάρχει και μία ακόμα καθοριστική παράμετρος για την εκδήλωση κινητοποίησης,

¹⁰⁹¹ Turner R. N., Killian N., *Collective Behavior*, Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1972, σ. 251.

¹⁰⁹² Σχετικά με τη θεωρία κινητοποίησης των πόρων βλ. ενδεικτικά: McCarthy John, Zald Mayer, «Resource Mobilization and Social Movements: A partial theory», *American Journal of Sociology*, τχ. 82, 1977, σ. 1.212-1.241· McCarthy J., Zald M., *The Trend of Social Movements. General Learning*, Morristown/New Jersey 1973· Oberschall Anthony, *Social Conflict and Social Movements*, Prentice-Hall, New Jersey 1973· Tilly Charles, *From Mobilization to Revolution*, McGraw-Hill, New York 1978.

¹⁰⁹³ McCarthy J. D., Zald M. N., *ό.π.*, σ. 1.215. Ο J. C. Jenkins («Resource mobilization theory and the study of social movements», *Annual Review of Sociology*, τχ. 9, 1983, σ. 530) παρατηρεί ότι «η δυσαρέσκεια είναι σχετικά σταθερή, απορρέουσα από δομικές συγκρούσεις συμφερόντων στο εσωτερικό των θεσμών. Τα κινήματα σχηματίζονται εξ αιτίας των μεγάλου βεληνεκούς αλλαγών στους πόρους, την οργάνωση και τις ευκαιρίες για συλλογική δράση των ομάδων».

¹⁰⁹⁴ Ψημίτης Μ., *ό.π.*, σ. 97-98. Οι Bob Edwards και John D. McCarthy («Resources and Social Movement Mobilization», *The Blackwell Companion to Social Movements*, επιμ. Snow David A., Soule Sarah S., Kriesi Hanspeter, Blackwell Publishing Ltd 2004, σ. 116-143) ξεχωρίζουν πέντε τύπους πόρων: α) τους ηθικούς (αφοσίωση των μελών, προσφερόμενη αλληλεγγύη, νομιμοποίηση της δράσης κ.λπ.), β) τους πολιτιστικούς (τεχνογνωσία, υποδομές οργάνωσης, διαθέσιμα μέσα επικοινωνίας κ.λπ.), γ) τους κοινωνικούς-οργανωτικούς (κοινωνικά δίκτυα, οργανώσεις κ.λπ.), δ) τους ανθρώπινους (προσφερόμενη εργασία, εμπειρία, προσόντα κ.λπ.), ε) τους υλικούς (χρήματα, εξοπλισμός, αγαθά).

¹⁰⁹⁵ Σερντεδάκις Νίκος, «Στην καρδιά των κοινωνικών κινήματων», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τχ. 24, 1998, σ. 44.

που πολλές φορές ενσωματώνεται με τη θεωρία κινητοποίησης των πόρων: η δομή πολιτικών ευκαιριών. Ο Sidney Tarrow, ένας από τους πρωτοστατούντες της συγκρότησης της θεωρίας, την επεξηγεί ως εξής: «Με τη δομή των πολιτικών ευκαιριών αναφέρομαι στις σταθερές –αλλά όχι απαραίτητα επίσημες, μόνιμες ή εθνικές– διαστάσεις του πολιτικού περιβάλλοντος, οι οποίες είτε ενθαρρύνουν είτε αποθαρρύνουν τους πολίτες να χρησιμοποιήσουν τη συλλογική δράση. Η έννοια δίνει έμφαση στους εξωτερικούς προς την ομάδα πόρους, οι οποίοι –σε αντίθεση με το χρήμα ή την ισχύ– μπορούν να λειτουργήσουν προς όφελος αδύναμων ή ανοργάνωτων αμφισβητιών. Κοινωνικά κινήματα διαμορφώνονται όταν απλοί πολίτες, ορισμένες φορές ενθαρρυσμένοι από ηγέτες, ανταποκρίνονται σε αλλαγές των ευκαιριών, οι οποίες μειώνουν το κόστος της συλλογικής δράσης, αποκαλύπτουν ενδυνάμει συμμάχους και δείχνουν σε ποια σημεία οι ελίτ και οι αρχές είναι τρωτές».¹⁰⁹⁶

Επιχειρώντας μια σύνθεση των όψεων της πολιτικής ευκαιρίας όπως τις διακρίνουν οι Sidney Tarrow και Doug McAdam,¹⁰⁹⁷ καταλήγουμε στις εξής τέσσερις: α) το πόσο «ανοικτό» ή «κλειστό» είναι ένα θεσμοποιημένο πολιτικό σύστημα, β) την παρουσία ή μη συμμάχων, γ) την ύπαρξη ρηγμάτων εντός της κυρίαρχης ελίτ, δ) την ικανότητα ή ροπή του κράτους προς καταστολή.

Ο κύριος διαθέσιμος πόρος των μαθητών στην πρώτη φάση της κινητοποίησης τους ήταν η βασική μορφή δράσης που υιοθέτησαν: η κατάληψη. Όπως επισημαίνουν οι Donatella Della Porta και ο Mario Diani, «οι οργανωτικοί πόροι που υπάρχουν ήδη στον κινηματικό τομέα τείνουν να επηρεάζουν την εξέλιξη των κατ'ιδίαν οργανώσεων και, γενικότερα, τις μορφές διαμαρτυρίας που επιλέγονται. Οι κυρίαρχες οργανώσεις της κάθε δεδομένης φάσης τείνουν να συνεισφέρουν οργανωτικούς πόρους για τις επόμενες κινητοποιήσεις, συμμετέχοντας έτσι και στον προσδιορισμό των στρατηγικών τους».¹⁰⁹⁸ Συνεπώς, οι οργανωτικές δομές των μαθητών (συνελεύσεις και συντονιστικά στο πλαίσιο των μαθητικών κοινοτήτων) και οι –σποραδικές– καταλήψεις των αμέσως προηγούμενων χρόνων, με προεξάρχουσες αυτές του 1986, καθώς και οι φοιτητικές καταλήψεις και οι καταλήψεις κτηρίων από αναρχικές ομάδες μεταπολιτευτικά αποτέλεσαν το αγωνιστικό κληροδότημα προς τους μαθητές της περιόδου 1990-1. Είναι χαρακτηριστικά τα λόγια του Θάνου

¹⁰⁹⁶ Tarrow S., *Power in Movement: Social Movements, Collective Action...*, ό.π., σ. 18, 85.

¹⁰⁹⁷ Tarrow S., ό.π., σ. 81-5· McAdam Doug, «Conceptual origins, current problems, future directions», *Comparative Perspectives...*, ό.π., σ. 27.

¹⁰⁹⁸ Della Porta, ό.π., σ. 154.

Μωραΐτη, που έζησε ως μαθητής του ΕΠΛ Αγρινίου τις μεγάλες κινητοποιήσεις των μαθητών των πολυκλαδικών την σχολική χρονιά 1986-7:

Χωρίς να λέω ότι οι κινητοποιήσεις μας εκείνη την περίοδο ήταν προάγγελος αυτών του 1990, πιστεύω ότι έγιναν κάποια βήματα που βοήθησαν και τους μεταγενέστερους μαθητές να μπορέσουν να προχωρήσουν βασιζόμενοι πάνω σε αυτό το πρότυπο οργάνωσης-διαμαρτυρίας.¹⁰⁹⁹

Επιπλέον, τα βήματα προς τη νομιμοποίηση της κατάληψης ως μορφής δράσης από την ελληνική κοινωνία κατά το ίδιο διάστημα προσέφεραν, πέραν του οργανωτικού, και έναν ηθικό πόρο στο μαθητικό κίνημα. Με δεδομένη την απουσία άλλων διαθέσιμων ή αλλιώς «διακριτικών» πόρων¹¹⁰⁰ από την πλευρά των μαθητών, η θετική δομή των πολιτικών ευκαιριών ήταν αυτή που τους διευκόλυνε να αξιοποιήσουν υπάρχοντες στην κοινωνία και το πολιτικό σύστημα πόρους, οι οποίοι έδρασαν συνδρομητικά στην εκδήλωση της μαθητικής δράσης της περιόδου. Ιδιαίτερα η εμφάνιση συμμαχιών, για την οποία θα γίνει εκτενής αναφορά στη συνέχεια, με πολιτικούς και κοινωνικούς φορείς (κόμματα, ομοσπονδίες εκπαιδευτικών, γονείς) ευνόησε σε μεγάλο βαθμό την κινητοποίηση των μαθητών.

Πολιτικοποίηση και coca-cola

Η γενιά του MTV, της Cola light, των χρυσών εθελοντών και της κοινωνικής αφασίας... ΚΑΝΕΙ ΚΑΤΑΛΗΨΗ. Δεν είναι τελικά light, δεν κοιμάται ονειρευόμενη γραβατωμένους γιάππες. Τα όνειρα άλλαξαν και απειλούν να γίνουν εφιάλτες τους. Ναι, οι μαθητές είναι εδώ, ζωντανοί στη σκηνή. Ας ξύνουν αμήχανα τα φαλακρά τους κεφάλια, οι προσευχές δεν τους σώζουν...¹¹⁰¹

Οι μαθητικές κινητοποιήσεις της περιόδου 1990-1 μετέτρεψαν τη συλλογική ταυτότητα¹¹⁰² που έφεραν από κοινού οι μαθητές σε «δρώσα συλλογική υποκειμενικότητα», η οποία στηριζόταν πάνω στο «εμείς» –μαθητές–, αλλά δεν εξαντλούνταν σε αυτό.¹¹⁰³ Η συμμετοχή αρκετών –παρότι δεν δύναται να προσδιοριστεί ο αριθμός

¹⁰⁹⁹ Συνέντευξη με Θάνο Μωραΐτη, 4.12.2013.

¹¹⁰⁰ Με τον όρο διακριτικοί πόροι («discretionary resources»), ο John McCarthy (ό.π., σ. 1.224) εννοεί τον χρόνο και τα χρήματα που μπορούν εύκολα να ανακαταταναμεθούν σε μία κοινωνία, σε αντιδιαστολή με τις καθορισμένες και διαρκείς δεσμεύσεις που απορρέουν από αυτά.

¹¹⁰¹ *Διαγωγή Κοσμία*, τχ. 2, Ιανουάριος 1991, σ. [4].

¹¹⁰² Κατά τον Alberto Melucci (ό.π., σ. 70), συλλογική ταυτότητα (collective identity) είναι μια κοινή και διαδραστική κατασκευή που παράγεται από έναν αριθμό ατόμων ή ομάδων και που αφορά στους προσανατολισμούς της δράσης τους και στο πεδίο των ευκαιριών και των περιορισμών εντός του οποίου αυτή η δράση πραγματοποιείται.

¹¹⁰³ Ψημίτης Μιχάλης, ό.π., σ. 349. Ο Ψημίτης τονίζει ότι για να προκύψει ένα κίνημα πρέπει να συντρέχουν και άλλες προϋποθέσεις πέρα από την «ύπαρξη συλλογικής ταυτότητας αφ' εαυτής». Αυτές σχετίζονται με το περιεχόμενο του κινήματος, τη σχέση του με τους μηχανισμούς πολιτικής διαμεσολάβησης και ηγεμονίας, τις συνθήκες δράσης και την ποιότητα των σχέσεων μεταξύ των μελών του, τη μορφή δράσης και τους επιδιωκόμενους στόχους, το πεδίο και τα όρια της σύγκρουσης κ.ο.κ.

τους από την επιστημονική έρευνα– μαθητών της περιόδου σε μαθητικές κομματικές παρατάξεις ή σε κομματικούς μηχανισμούς συνετέλεσε σημαντικά στη συγκρότηση κινηματικής δράσης, καθώς προσέφερε στο μαθητικό κίνημα αναγκαίους οργανωτικούς και ιδεολογικούς πόρους.

Προτού όμως προχωρήσουμε στην ανάλυση της επιρροής/συνδρομής των κομμάτων στις μαθητικές κινητοποιήσεις, θα επιχειρήσουμε να σκιαγραφήσουμε το βαθμό πολιτικοποίησης των μαθητών της εποχής μέσω της πολύ κατατοπιστικής εμπειρικής έρευνας της Μάρως Παντελίδου-Μαλούτα, σχετικά με την πολιτική φυσιογνωμία των εφήβων το 1982 και το 1990.¹¹⁰⁴

Ένα από τα βασικά συμπεράσματα της Παντελίδου-Μαλούτα είναι ότι οι «έφηβοι της αλλαγής», δηλαδή οι μαθητές ηλικίας 12-15 χρονών το 1990, που στην πρόιμη φάση της πολιτικής τους κοινωνικοποίησης βίωσαν τα περιεχόμενα και τα μηνύματα της περιόδου διακυβέρνησης της χώρας από το ΠΑΣΟΚ (1981-9), χαρακτηρίζονται από μικρότερο ενδιαφέρον για την πολιτική απ' ότι οι «έφηβοι της Μεταπολίτευσης», τα παιδιά δηλαδή που μπήκαν στην εφηβεία στις αρχές της δεκαετίας του 1980.¹¹⁰⁵ Επίσης, οι «έφηβοι της αλλαγής» εμφανίζουν ελαττωμένη εμπλοκή σε πολιτικές συζητήσεις, μειωμένα ποσοστά παρακολούθησης των εκλογών και ενισχυμένη αποδραματοποίηση της πολιτικής διαδικασίας, στην οποία δεν «επενδύουν συναισθηματικά και την αντιμετωπίζουν ως έναν από τους πολλούς τομείς της κοινωνικής καθημερινότητας».¹¹⁰⁶ Κατά συνέπεια, οι έφηβοι του 1990 δηλώνουν την ιδεολογική τους τοποθέτηση στον άξονα «Δεξιάς-Αριστεράς» σε ελαφρώς μικρότερα ποσοστά από αυτούς του 1982, γεγονός που εξηγείται από το τέλος της διχαστικής πόλωσης «Δεξιάς-Αντιδεξιάς/Αριστεράς» η οποία κυριάρχησε στην πολιτική ζωή του τόπου κατά τη δεκαετία του 1980 με κύριο υποκινητή το ΠΑΣΟΚ. Επίσης, παρατηρείται μια δεξιόστροφη τάση στις κομματικές τους προτιμήσεις, απόρροια της απομυθοποίησης του ΠΑΣΟΚ, εξ αιτίας της «σκανδαλολογίας» στην οποία εμπλεκόταν, καθώς και του Συνασπισμού της

¹¹⁰⁴ Παντελίδου-Μαλούτα Μάρω, «Οι έφηβοι της “αλλαγής”, κοινωνικοποιητικές επιδράσεις και μεταβολές στην πολιτική φυσιογνωμία των εφήβων: 1982-1990», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 80, 1991, σ. 42-69. Για την διεξαγωγή του πρώτου σκέλους της έρευνας, το 1982, χρησιμοποιήθηκε δείγμα 1.045 παιδιών από τέσσερα σχολεία της περιοχής της Αθήνας, που όπως τονίζει η ερευνήτρια «καλύπτουν μεγάλο μέρος του φάσματος της κοινωνικής πυραμίδας»: δύο συνοικιακά δημόσια γυμνάσια, ένα επίλεκτο ιδιωτικό σχολείο και ένα πρότυπο γυμνάσιο. Με το ίδιο ερωτηματολόγιο πραγματοποιήθηκε και το δεύτερο σκέλος της έρευνας το 1990, στα ίδια σχολεία και στον ίδιο αριθμό τμημάτων ανά σχολείο. Η μόνη διαφορά είναι ότι άλλαξε ο αριθμός μαθητών του δείγματος, από 1.045 έγινε 950, γιατί μειώθηκε ο αριθμός μαθητών ανά τμήμα.

¹¹⁰⁵ Στο ίδιο, σ. 62.

¹¹⁰⁶ Στο ίδιο, σ. 66.

Αριστεράς, με αφορμή το σχηματισμό της κυβέρνησης συνεργασίας το 1989.¹¹⁰⁷ Σύμφωνα λοιπόν με τα στοιχεία της έρευνας, το 1990 οι αριστεροί έφηβοι μειώνονται στο 1/3 συγκριτικά με το 1982, ενώ οι δεξιοί στο ίδιο χρονικό διάστημα διπλασιάζονται (από 16,8% σε 32,3%).¹¹⁰⁸

Παρά όμως την αποστασιοποίησή τους από τα κόμματα και την πολιτική διαδικασία,¹¹⁰⁹ η οποία εντασσόταν σε μια γενικότερη απαξιωτική στάση της κοινωνίας απέναντι στην πολιτική και τα κόμματα μετά το 1985,¹¹¹⁰ αυτό δεν εμπόδισε τους «έφηβους της αλλαγής» να παρέμβουν δυναμικά το Νοέμβριο του 1990, όταν έκριναν ότι διακυβευόνταν άμεσα ζητήματα που τους αφορούσαν, ξέχωρα από τις όποιες πολιτικές-ιδεολογικές διαφορές τους.¹¹¹¹ Αυτό το συμπέρασμα βέβαια δεν αναιρεί το γεγονός ότι οι μαθητές που αρχικά πρωτοστάτησαν στις καταλήψεις ήταν πολιτικοποιημένοι και αυτοπροσδιορίζονταν στο αριστερό άκρο του ιδεολογικού άξονα. Ωστόσο, πολύ γρήγορα, η γενίκευση των καταλήψεων και η ενεργή συμμετοχή πολλών μαθητών στις κινητοποιήσεις έδωσαν στον αγώνα ένα μαζικό χαρακτήρα που υπερέβαινε τις όποιες πολιτικές-κομματικές ταυτότητες. Όπως εξηγεί η Μ. Παντελίδου-Μαλούτα αναφερόμενη στους «έφηβους της αλλαγής», «η εξοικείωση και η αποδραματοποίηση της πολιτικής μπορεί να μην κινητοποιεί πλέον το ενδιαφέρον των εφήβων προς αυτήν, αλλά συμβάλλει στη διαμόρφωση υψηλού επιπέδου “αίσθησης αποτελεσματικότητας” στην παρέμβασή τους στην πολιτική διαδικασία και διευκολύνει την διεκδικητική κινητοποίησή τους, όταν θεωρούν ότι θίγονται από τις πολιτικές αποφάσεις».¹¹¹²

¹¹⁰⁷ Λυριντζής Χρήστος, «Η δεκαετία του 1980. Εσωτερικές πολιτικές εξελίξεις, 1981-1990», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΣΤ', σ. 364.

¹¹⁰⁸ Στο ίδιο, σ. 58.

¹¹⁰⁹ Την ιδιαίτερα απαξιωτική στάση των νέων, και εν προκειμένω των μαθητών, απέναντι στους πολιτικούς καταδεικνύει και δημοσκοπική έρευνα της εταιρείας MRB (*Τα Νέα*, 12.12.1990, σ. 16), που καταγράφει ότι το 90,4% των νέων-μαθητών, ηλικίας 15-18 ετών εκτιμούν ότι οι πολιτικοί δεν εξυπηρετούν το κοινωνικό σύνολο και γενικότερα δεν είναι ειλικρινείς.

¹¹¹⁰ Βλ. Καφετζής Παναγιώτης, «Πολιτική Κρίση και Πολιτική Κουλτούρα. Πολιτική Αποξένωση και Ανάμειξη στην Πολιτική: Μια Ασύμβατη Σχέση;» στο Δεμερτζής Νίκος, *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1994, σ. 217-251· Βούλγαρης Γ., *Η Ελλάδα από τη Μεταπολίτευση...*, ό.π., σ. 189-192. Ο Βούλγαρης, επικαλούμενος τις έρευνες κοινής γνώμης, σημειώνει ότι από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 το έντονο ενδιαφέρον του κοινού για την πολιτική, που κυριαρχούσε από την αρχή της μεταπολιτευτικής περιόδου, δίνει τη θέση του στη σταδιακή αποστασιοποίηση και απογοήτευση προς την πολιτική και ακολούθως προς τους φορείς της, δηλαδή τα κόμματα. Το φαινόμενο πάντως, σύμφωνα με τον συγγραφέα, δεν είναι αποκλειστικά ελληνικό, καθώς «ανάλογη τροχιά διέγραψαν και οι περισσότερες δυτικές δημοκρατίες από τη δεκαετία του 1960 έως τις μέρες μας» (σ. 179).

¹¹¹¹ Παντελίδου-Μαλούτα Μάρω, ό.π., σ. 65.

¹¹¹² Στο ίδιο, σ. 66. Η Παντελίδου-Μαλούτα παραπέμπει για περισσότερα σε σχέση με την αίσθηση της «πολιτικής αποτελεσματικότητας» στην εφηβεία στο: Jennings M. K., Niemi R., *The Political Character of Adolescence*, Princeton University Press, 1974, σ. 124-132.

Ο μικρός βαθμός πολιτικοποίησης των περισσότερων μαθητών το 1990, ο οποίος μάλιστα ερχόταν σε αντιδιαστολή με τις βαθύτατα πολιτικοποιημένες μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1980 γενιές, διατυπωνόταν και ως αιτίαση των μεγαλύτερων γενεών προς τους μαθητές, συνδέοντάς τους με καταναλωτικά σύμβολα όπως η coca-cola: «Το κίνημά μας είναι μια ειρηνική επανάσταση. Δεν είμαστε η γενιά της coca-cola, όπως θέλουν να μας αποκαλούν πολλοί», ανέφερε χαρακτηριστικά ο Γιάννης Κουτράκης, μέλος της συντονιστικής επιτροπής κατάληψης του 29ου Λυκείου Αθηνών.¹¹¹³ Ενδεικτική της αντιμετώπισής τους από τους «μεγαλύτερους», με αυτοκριτική διάθεση, και η δήλωση του Α. Τσίπρα, μέλους της «παναττικής» επιτροπής.

Σχεδόν όλοι έλεγαν ότι είμαστε χαμένη γενιά. Κάπου το είχαμε πιστέψει κι εμείς. Λέγαμε, δεν μπορεί αφού το λένε, έτσι θα 'ναι. Η γενιά της coca-cola και του MTV είμαστε. Και ήρθε αυτός ο ξεσηκωμός για να αποδείξει ότι δεν ήταν έτσι τα πράγματα. Για να ενεργοποιήσει ένα δυναμισμό που είχαμε μέσα και δεν μπορούσαμε να τον εκφράσουμε. Ο ξεσηκωμός αυτός δεν οφείλεται ούτε σε μιμητισμό, ούτε είναι καμιά κολλητική αρρώστια. [...] Είναι η αντίδρασή μας στο υπάρχον σύστημα. [...] Ένα σύστημα που δεν υπολογίζει τους νέους. Δεν υπολογίζει την προσωπικότητά τους, τις αντιλήψεις τους.¹¹¹⁴

Το μοτίβο της «γενιάς της coca-cola»¹¹¹⁵ επανέρχονταν συνεχώς για να προσδιορίσει αρνητικά τους μαθητές της εποχής, υποδηλώνοντας μια «υπόκωφη» διαπάλη γενεών με αφορμή την σταδιακά συρρικνωμένη πολιτική κινητοποίηση της κοινωνικής βάσης, που είχε τις ρίζες της στην πολιτική της «αλλαγής» του ΠΑΣΟΚ την προηγούμενη δεκαετία.¹¹¹⁶ Ο Μενέλαος Κουλούρης σχολιάζει: «Το γενικότερα κλίμα εκείνης της εποχής, πριν τις καταλήψεις, έδειχνε ότι το πολιτικό ενδιαφέρον

¹¹¹³ *Αυγή*, 20.1.1991, σ. 32.

¹¹¹⁴ *Ριζοσπάστης*, 16.12.1990, σ. 18-19. Σε άλλη –μεταγενέστερη– δήλωσή του σχετικά με την πολιτικοποίηση των νέων εκείνη την εποχή, ο Α. Τσίπρας αναφέρει: «Το '90 ήσουν εντελώς ντεμοντέ, καθόλου in, αν ήσουν οργανωμένος, αντίθετα με τις δεκαετίες του '80 και του '70, που ήταν έντονα πολιτικοποιημένες». (*Δρόμοι της Νεολαίας: από τη Μεταπολίτευση μέχρι Σήμερα*, Πρακτικά Γ' Συνεδρίου, Ίδρυμα Πολιτισμού και Εκπαίδευσης «Ανδρέας Λεντάκης», Αθήνα 2013, σ. 179.)

¹¹¹⁵ Το όνομα του γνωστού αναψυκτικού χρησιμοποιήθηκε και 25 χρόνια νωρίτερα για να χαρακτηρίσει τη γενιά των φοιτητών της δικτατορίας. «Τα παιδιά του Μαρξ και της coca-cola» –φράση που απηχούσε τον γαλλικό Μάη– ήταν ο προσδιορισμός που τους αποδόθηκε και υπαινισσόταν τον «ανίερο» γάμο της επαναστατικότητάς τους με το ανερχόμενο σύμβολο του καταναλωτισμού. Ο Κωνσταντίνος Κορνέτης, στη διδακτορική του διατριβή, *Student Resistance to the Greek military dictatorship: Subjectivity, Memory, and Cultural Politics, 1967-1974* (European University Institute, Department of History and Civilisation, Florence, January 2006, σ. 96-98), επιχειρεί την εννοιολόγηση της συγκεκριμένης φράσης και παρουσιάζει τις διαφορετικές προσλαμβάνουσες των φοιτητών. Για περισσότερα σχετικά με τη συγκεκριμένη φράση βλ. και: Δαρβέρης Τάσος, *Μια ιστορία της νύχτας 1967-1974*, Βιβλιοπέλαγος, Αθήνα 2002 και Άρης Μαραγκόπουλος, «Τα παιδιά του Μαρξ και της Κόκα-Κόλα», *Ο Πολίτης*, τχ. 99, Απρίλιος 2002, σ. 24.

¹¹¹⁶ Ο Γιάννης Βούλγαρης (*Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974-1990...*, ό.π., σ. 96-98) σημειώνει ότι η πολιτική του ΠΑΣΟΚ, με τη δημιουργία νέων θεσμών και θέσεων εργασίας, οδήγησε στην εκτόνωση του κοινωνικού δυναμισμού που είχε συσσωρευτεί τη δεκαετία του 1970. Η κομματικοποίηση των θεσμών και η εξάρτηση των περισσότερων εξ αυτών από το κράτος είχε ως αποτέλεσμα την απομαζικοποίηση και την αποθάρρυνση της συμμετοχής των πολιτών στα κοινά.

και η έγνοια για τα δημόσια πράγματα είχε ελαχιστοποιηθεί. Ειδικά απέναντι στη νεολαία υπήρχε αποστροφή, με χαρακτηρισμούς όπως η γενιά της coca-cola, της ευημερίας κ.λπ.»¹¹¹⁷ Επιπλέον, οι κινηματικοί αγώνες του παρελθόντος, τα αριστερά σύμβολα και οι συμβολισμοί έμοιαζαν να βαραίνουν –σε μεγάλο ποσοστό– άδικα τις πλάτες των μαθητών, ιδιαίτερα των πιο πολιτικοποιημένων από αυτούς, όπως φανερώνουν τα λόγια του Παντελή Πασπαλά, μέλους της ΠΑΜΚ: «Το 1990 ήμασταν 15, 16, 17 χρονών και είχαμε τη γενιά του Πολυτεχνείου πάνω από το κεφάλι μας να μας κάνει κριτική. Ήμασταν κάτι σαν τα απόνερα του Πολυτεχνείου. Ζητάγαμε να πέσει μία κυβέρνηση,¹¹¹⁸ στην οποία συμμετείχε ο... Θεοδωράκης!¹¹¹⁹ Για δεξ το μπέρδεμα. Ακούγαμε συνέχεια ότι τα είχαμε βρει όλα έτοιμα, μας κατηγορούσαν ότι είμαστε η «γενιά της coca-cola και των Goody's».¹¹²⁰

Ο Άγγελος Ελεφάντης απέδιδε την περιορισμένη πολιτικοποίηση της γενιάς της «coca-cola και του χαβαλέ»¹¹²¹ στην ανισομερή κοινωνικοποίησή τους. «Αυτή η γενιά που τώρα [1990-1] βρίσκεται στα λύκεια και τα γυμνάσια, μεγάλωσε έχοντάς τα όλα. Έτσι τουλάχιστον τους χτυπάνε στα μούτρα κάθε μέρα οι μεγάλοι. Ένα πράγμα ωστόσο έλειψε σε αυτά τα παιδιά: η παιδική κοινότητα, η παρέα, η εφηβική κοινότητα. Δηλαδή το κυριότερο. [...] Το παιδί στριμώχτηκε από παντού για να γίνει παιδί της πολυκατοικίας, προδιαγεγραμμένων λειτουργιών και κινήσεων [...]. Ο

¹¹¹⁷ Συνέντευξη με Μενέλαο Κουλούρη, 1.10.2013.

¹¹¹⁸ Η πτώση της κυβέρνησης Μητσοτάκη δεν ήταν εξ αρχής στα αιτήματα των μαθητών. Ακούστηκε από ορισμένους μαθητές μόνο μετά τη δολοφονία Τεμπονέρα. Βλ. σ. 387-8 της διατριβής.

¹¹¹⁹ Ο Μίκης Θεοδωράκης, εμβληματική μορφή της Αριστεράς και τότε υπουργός «άνευ χαρτοφυλακίου» στην κυβέρνηση Μητσοτάκη, υποστήριζε ότι οι μαθητικές καταλήψεις υποκινούνταν από το ΠΑΣΟΚ, ώστε να πέσει η κυβέρνηση της ΝΔ για να μην οδηγηθεί σε δίκη στο Ειδικό Δικαστήριο ο Ανδρέας Παπανδρέου για την υπόθεση Κοσκωτά. Ορισμένες χαρακτηριστικές δηλώσεις του Μ. Θεοδωράκη για τη στάση της αντιπολίτευσης στο θέμα των καταλήψεων είναι οι ακόλουθες: «Αναίσχυνη εκστρατεία υποκρισίας από τους νεκροθάφτες της ελληνικής παιδείας, που ξαφνικά έγιναν φανατικοί υπερασπιστές της, εκμεταλλεζόμενοι τα αγνά και δίκαια συναισθήματα και προσδοκίες της μαθητικής νεολαίας» (*Απογευματινή*, 11.1.1991, σ. 11). «ΠΑΣΟΚ και Συνασπισμός θέλουν να αποφύγουν τη δίκη Παπανδρέου και επειδή δεν μπορούν να βγάλουν δρόμο στον κόσμο για να ριζούν την κυβέρνηση προσανατολίζονται στο “θείο δώρο” των καταλήψεων. [...] Ξεκίνησαν από το Ηράκλειο όλα. Ήταν λάθος της κυβέρνησης που δεν κατάλαβε ότι η τοπική ΟΛΜΕ και οι ντόπιοι βουλευτές ήρθαν στην Αθήνα, πήραν εντολές και κατέβηκαν στην Κρήτη. Μετά, έπαιξε ρόλο και ο μιμητισμός...» (*Ελεύθερος Τύπος*, 13.1.1991, σ. 22). «Το ΠΑΣΟΚ, λοιπόν, ήταν εκείνο το οποίο εκμεταλλεύτηκε τις αυθόρμητες καταλήψεις, με εγκληματικό θα 'λεγα τρόπο, σπρώχνοντας συστηματικά στις πιο ακραίες εκδηλώσεις φανατισμού, με τα γνωστά αποτελέσματα [θάνατος Τεμπονέρα]. Από την άλλη, είχα τη γνώμη ότι οι καταλήψεις ήσαν “πυριτιδαποθήκες”, με τις οποίες δεν έπρεπε επ' ουδενί να αντιπαρατεθούν ούτε η εξουσία ούτε η Νέα Δημοκρατία [...] το είχα προβλέψει ότι το ΠΑΣΟΚ χρειάζεται έναν νεκρό [εννοεί τον Τεμπονέρα] και θα τον βρει» (*Ελευθεροτυπία*, 17.2.1991, σ. 16).

¹¹²⁰ Συνέντευξη με Παντελή Πασπαλά, 16.2.2013.

¹¹²¹ Ο Άγγελος Ελεφάντης («Μαθητικό Κίνημα: Δεν μας τα κάνετε καλά, εσείς οι μεγάλοι», *Ο Πολίτης*, τχ. 110, Ιανουάριος 1991, σ. 28) αποδίδει την πατρότητα αυτού του χαρακτηρισμού στην «κοινωνιολογία της κυριακάτικης εφημεριδογραφικής ραθυμίας».

χώρος περιορίστηκε σε ένα “μέσα”, χωρίς “έξω”, το έξω μίκρυνε, μίκρυνε κι ο χρόνος αφού κι αυτός περιορίστηκε στη σταθερή επαναληπτικότητα των κινήσεων μέσα στον προδιαγεγραμμένο χώρο». ¹¹²²

Εν τέλει, τα παιδιά του «hamburger, της coca-cola και του MTV» κατόρθωσαν να απεκδυθούν –έστω και προσωρινά– το στίγμα της «τηλεορασόπληκτης, απρόσωπης και πλήρως απολίτικης γενιάς», που τους αποδιδόταν από όσους «εκστασιαζόντουσαν» στην ανάμνηση της «περίφημης» γενιάς του Πολυτεχνείου, ¹¹²³ και να συγκροτήσουν μια συλλογική ταυτότητα με κινηματική οργανωτική ισχύ.

Κόμματα και μαθητές

Αρωγοί στην πρόσβαση των μαθητών στην πολιτική διαδικασία ήταν τα κόμματα και οι πολιτικές οργανώσεις, ειδικότερα εκείνα της Αριστεράς, ¹¹²⁴ που εφοδίασαν τους μαθητές με τους απαραίτητους πόρους δράσης, ενεργώντας ως «κρυφά αλλά δημιουργικά προωθητικά στοιχεία για την ανάδυση του κινήματος». ¹¹²⁵ Σημαντικό ρόλο στην πολιτικοποίηση των μαθητών και τη στήριξη του αγώνα τους έπαιξε και το ΠΑΣΟΚ, που θέλησε να επωφεληθεί κομματικά από την κοινωνική δυναμική που σχηματιζόταν εναντίον της κυβέρνησης. Ο Hanspeter Kriesi υποστηρίζει ότι όταν οι σοσιαλδημοκράτες είναι στην αντιπολίτευση εκμεταλλεύονται την πίεση που ασκούν τα κοινωνικά κινήματα, ¹¹²⁶ άποψη που στην περίπτωση του ΠΑΣΟΚ το 1990 βρίσκει ταιριαστή εφαρμογή.

Ας δούμε όμως αναλυτικά το ρόλο που έπαιξαν τρεις πολιτικοί δρώντες-κόμματα (ΠΑΣΟΚ, ΝΑΡ και ΚΚΕ) ¹¹²⁷ στην εμφάνιση και την οργάνωση της συλλογικής

¹¹²² Άγγελος Ελεφάντης, ό.π., σ. 25-30.

¹¹²³ Οι παραπάνω χαρακτηρισμοί δημοσιεύονται στην μπροσούρα *Πώς άρχισαν όλα, μία υπενθύμιση των μαθητικών καταλήψεων 1989-1990, 1990-91* (Πρωτοβουλία από το αυτοδιαχειριζόμενο στέκι Περιστερίου, σ. [32], σ. [17]).

¹¹²⁴ Σύμφωνα με τους Della Porta και Diani (ό.π., σ. 214), τα κόμματα της Αριστεράς, ως μεσολαβητές μεταξύ κοινωνίας πολιτών και κράτους, χρειάζεται να κινητοποιήσουν την κοινή γνώμη και τους ψηφοφόρους, επομένως κάθε άλλο παρά αδιάφοροι είναι για τις πιέσεις που μπορούν να ασκήσουν τα κοινωνικά κινήματα στην εξουσία. Ωστόσο, όπως σημειώνουν οι ίδιοι η στρατηγική που υιοθετήθηκε από την Αριστερά προς τα κινήματα δεν έμεινε στατική στο χώρο και στο χρόνο, αλλά μεταβαλλόταν ανάλογα με τις κοινωνικές και τις πολιτικές συγκυρίες.

¹¹²⁵ Tarrow Sidney, «The Phantom at the Opera: Political Parties and Social Movements of the 1960s and the 1970s in Italy», Dalton R. J., Kuechler M. (επιμ.), *Challenging the Political Order: New Social Movements in Western Democracies*, Cambridge: Polity Press, σ. 251-273.

¹¹²⁶ Kriesi Hanspeter, *The Political Opportunity Structure of New Social Movements*, Discussion Paper FS III, Wissenschaftszentrum, Berlin 1991, σ. 19.

¹¹²⁷ «Σύμμαχοι» των μαθητών δεν ήταν μόνο τα αυτά τα τρία κόμματα, αλλά και άλλοι πολιτικοί φορείς, όπως για παράδειγμα η νεολαία της ΕΑΡ, η Ριζοσπαστική Αριστερή Νεολαία και αριστερές εξωκοινοβουλευτικές οργανώσεις (π.χ. ΟΣΕ, Α/συνέχεια). Ωστόσο, λόγω της μικρής δυναμικής τους και της μη εύρεσης σημαντικού υλικού δεν γίνεται λεπτομερής αναφορά στη δράση τους και την αλληλεπίδρασή τους με τους μαθητές.

μαθητικής δράσης από το Νοέμβριο του 1990 έως τον Ιανουάριο του 1991. Τα τρία αυτά κόμματα, σε μικρότερο ή σε μεγαλύτερο βαθμό, λειτούργησαν ως σύμμαχοι του μαθητικού κινήματος, «προμηθεύοντάς το με πολιτικές ευκαιρίες και πόρους δράσης»,¹¹²⁸ παρότι σε ορισμένες περιπτώσεις επιχείρησαν να το ελέγξουν για να επωφεληθούν πολιτικά.

ΠΑΣΟΚ-ΠΑΜΚ

Το φθινόπωρο του 1990 έβρισκε το ΠΑΣΟΚ στο χαμηλότερο σημείο της έως τότε ιστορικής καμπίς του: αναμειγμένο σε σειρά σκανδάλων, με κυριότερο το «σκάνδαλο Κοσκωτά» για το οποίο είχε παραπεμφθεί στο Ειδικό Δικαστήριο και ο αρχηγός του Ανδρέας Παπανδρέου, και εγκλωβισμένο στον «αριστερό λαϊκιστικό μαξιμαλισμό»¹¹²⁹ που χαρακτήρισε την οκταετή πολιτική του ως κυβερνώσας παράταξης, βρισκόταν σε φάση ανασύνταξης αδυνατώντας να επικεντρωθεί στο αντιπολιτευτικό του έργο. Κατ' επέκταση, και τα νεολαιίστικα τμήματά του –η ΠΑΣΠ στους φοιτητές και η ΠΑΜΚ στους μαθητές– έμοιαζαν σαστισμένα (το ΠΑΣΟΚ δεν είχε αυτόνομη νεολαία όπως συνέβαινε στη ΝΔ με την ΟΝΝΕΔ). «Ήταν λίγο σοκαριστικό βλέποντας το σκάνδαλο Κοσκωτά και την παραπομπή ενός πολιτικού όπως ο Παπανδρέου, που είχε κάνει τόσο πράγματα, στο Ειδικό Δικαστήριο. Ή ακόμα αναρωτιόμασταν τι δουλειά έχει ο Μίκης Θεοδωράκης στην κυβέρνηση Μητσοτάκη. Τα είχαμε δει όλα ανάποδα», αναφέρει ο Παντελής Πασπαλάς, που εντάχθηκε στην ΠΑΜΚ το 1986 όταν ήταν 13 χρονών.¹¹³⁰

«Εδώ που τα λέμε, δεν υπήρχε καν πραγματική μαθητική παράταξη του ΠΑΣΟΚ, καθώς η ΠΑΜΚ ήταν αόρατη», επισημαίνει ο Στέφανος Μυτιληναίος, μέλος της ΠΑΜΚ από το 1988. «Στην ουσία το κόμμα είχε φτιάξει ένα γραφείο στην οδό Αραχώβης για να “χτίσει” μαθητικό τμήμα και ήμασταν κάποια παιδιά από όλη την Αθήνα, όχι παραπάνω από 20 εν δυνάμει στελέχη, τα οποία συχνάζαμε εκεί».¹¹³¹

Η μικρή δυναμική της ΠΑΜΚ και η ελλιπής οργάνωσή της δεν της επέτρεπε να σχηματίσει ισχυρό πυρήνα σε διασχολικό επίπεδο, παρά μόνο να διατηρεί παρουσία σε τοπική-σχολική βάση, ιδιαίτερα σε περιοχές με κεντροαριστερή παράδοση όπου το ΠΑΣΟΚ συγκέντρωνε αξιόλογα ποσοστά, όπως για παράδειγμα το Χαϊδάρει και ο

¹¹²⁸ Ψημίτης Μ., *ό.π.*, σ. 275.

¹¹²⁹ Βούλγαρης Γιάννης, *Η Ελλάδα από τη Μεταπολίτευση στην Παγκοσμιοποίηση*, Πόλις, Αθήνα 2008, σ. 256.

¹¹³⁰ Συνέντευξη με Παντελή Πασπαλά, 16.2.2013. Βλ. συμπληρωματικά και παραπάνω δήλωση του Πασπαλά (σ. 337).

¹¹³¹ Συνέντευξη με Στέφανο Μυτιληναίο, 1.2.2013.

Κορυδαλλός –οι συνοικίες του Μυτιληναίου και του Πασπαλά αντιστοιχώς.¹¹³² Μάλιστα, σύμφωνα με τις μαρτυρίες των δύο μαθητών, οι καταλήψεις των σχολείων δεν είχαν προσχεδιαστεί από το ΠΑΣΟΚ, «αφού και να ήθελε, δεν μπορούσε»,¹¹³³ ούτε σε εθνικό ούτε σε τοπικό επίπεδο, και μάθανε γι' αυτές ενώ είχε ήδη εκδηλωθεί το πρώτο κύμα καταλήψεων. Ο Π. Πασπαλάς θυμάται:

Το καλοκαίρι του 1990 μαθαίνουμε για τα προεδρικά διατάγματα που περνάει ο Κοντογιαννόπουλος και στις πρώτες συναντήσεις που κάναμε στην ΠΑΜΚ είχαμε την αίσθηση ότι κάτι θα γίνει γιατί ήταν πολύ σκληρό όλο αυτό, αλλά δεν είχαμε και κάποιο προηγούμενο μαζικής μαθητικής κινητοποίησης. Λέγαμε ότι θα τα παλέψουμε, χωρίς όμως να ξέρουμε το πώς. Και ως παράταξη αλλά και ως μαθητές. [...] Το Δεκέμβρη του 1990, έχοντας αποδεχθεί την κατάληψη ως μορφή αγώνα, προσπαθούμε και εμείς ως ΠΑΜΚ και το ΝΑΡ να εναντιωθούμε και αρχίζουμε να προωθούμε τις καταλήψεις στα σχολεία. Και στον Κορυδαλλό, και στον Ρέντη και τη Νίκαια, όπου μπορούσαμε. [...] Με το κόμμα δεν είχαμε μεγάλη επαφή. Είχαμε με κάποια καθοδηγητικά στελέχη της νεολαίας ΠΑΣΟΚ, τα οποία ήταν θετικά, αλλά και να μην ήταν δεν θα άλλαζε και κάτι στις αποφάσεις μας.¹¹³⁴

Σε ανάλογο μήκος κύματος με τον Πασπαλά και η μαρτυρία του Στέφανου Μυτιληναίου, ο οποίος περιγράφει τον αναπάντεχο τρόπο με τον οποίο έμαθε για τις καταλήψεις:

Μια μέρα, τέλη Νοεμβρίου ήταν, ήμουν στα γραφεία της ΠΑΜΚ στην Αραχώβης και χτυπάει το τηλέφωνο από τα κεντρικά του ΠΑΣΟΚ και ρωτάνε αν υπήρχαν μαθητές στα γραφεία. Μας δώσανε λοιπόν εντολή να φύγουμε και να πάμε στο Κανάλι 29¹¹³⁵ που θα γινόταν μία εκπομπή για τις καταλήψεις. Εμείς δεν είχαμε πάρει καν είδηση τι γινόταν. Το κύμα των καταλήψεων είχε αρχίσει να κατεβαίνει προς την Αθήνα και ο δημοσιογράφος Σωτήρης Σιακαβάρας ζήτησε μαθητές από το ΠΑΣΟΚ γιατί ήθελε να κάνει μία εκπομπή σχετικά. Δεν ήξερα τίποτα για τα

¹¹³² Στις βουλευτικές εκλογές του 1990 το ΠΑΣΟΚ στον Κορυδαλλό είχε συγκεντρώσει ποσοστό 40,92% έναντι 38,42% της ΝΔ, ενώ στις δημοτικές εκλογές του ίδιου χρόνου είχε υποστηρίξει μαζί με τον Συνασπισμό τον Νίκο Θέμελη, προερχόμενο από το ΚΚΕ, ο οποίος εξελέγη δήμαρχος με 69,5%. Όσον αφορά το Χαϊδάρι, στις βουλευτικές εκλογές του 1990 το ΠΑΣΟΚ είχε χάσει από τη ΝΔ με ποσοστό 37,54% έναντι 41,55%, ενώ στις δημοτικές εκλογές ο Κυριάκος Ντηνιακός, υποψήφιος του ΠΑΣΟΚ στηριζόμενος και από τον Συνασπισμό, επικράτησε με 67,8%. (*Το Ποντίκι*, φύλ. 596, 23.10.1990, ειδικό ένθετο 16σέλιδο για τις δημοτικές εκλογές 1990, σ. 2-3). Το συγκεκριμένο φύλλο βρίσκεται στην ιστοσελίδα: <http://www.topontiki.gr/archive-new.php?acat=2&aid=1095&y=1990> – τελευταία επίσκεψη: 10.12.2013.

¹¹³³ Συνέντευξη με Στέφανο Μυτιληναίο, 1.2.2013.

¹¹³⁴ Συνέντευξη με Παντελή Πασπαλά, 16.2.2013.

¹¹³⁵ Το Κανάλι 29 ανήκε στον όμιλο Κουρή και προπαγάνδιζε, όπως και τα υπόλοιπα μέσα του συγκροτήματος (*Αυριανή, Δημοκρατικός Λόγος, Νίκη, Ράδιο Αθήνα 99,1*), τις θέσεις του ΠΑΣΟΚ. Εξέπεμπε για πρώτη φορά τον Ιανουάριο του 1990 και σταμάτησε να λειτουργεί τον Δεκέμβριο του 1993. Στις 24 Απριλίου 1993 στην εκπομπή *Η άλλη όψη*, που παρουσίαζε ο πρώην υπουργός και βουλευτής του ΠΑΣΟΚ Ευάγγελος Γιαννόπουλος, καλεσμένος ήταν ο ιδιοκτήτης του καναλιού Γιώργος Κουρής, ο οποίος αναφέρθηκε στους λόγους δημιουργίας του συγκεκριμένου καναλιού: «Το Κανάλι 29 δεν το έφτιαξα για τον εαυτό μου, δεν είχα σκοπό και δεν πίστευα ότι με τις μικρές δυνάμεις που είχα μπορούσα να κάνω κανάλι. Θυμάμαι το 1989, πριν τις εκλογές, με αναζήτησε ο Κώστας ο Λαλιώτης και με βρήκε μάλιστα στη Γαλλία, όπου είχα πάει να αγοράσω ένα καινούργιο πιεστήριο, και μου είπε: “Σε παρακαλούμε, βοήθησέ μας να φτιάξουμε ένα κανάλι”». (Η εν λόγω εκπομπή βρίσκεται ολόκληρη στην ιστοσελίδα: <http://kourdistoportocali.com/post/20155/giwrghs-kourhs-gt-o-laliwths-moy-zhthse-na-kanw-to-kanali-29-gia-na-bohthsw-to-pasok-giati-proselaba-toniko-mastorakh> – τελευταία επίσκεψη: 11.12.2013.)

προεδρικά διατάγματα, μόλις δύο ώρες πριν την εκπομπή έμαθα. Μην ξεχνάς ότι ήμασταν παιδιά, μόλις 16 χρονών, ούτε εφημερίδες δεν διαβάζαμε, άλλο αν ήμουν ήδη δύο χρόνια στο ΠΑΣΟΚ και το μυαλό μου είχε αρχίσει να ζυμώνεται πολιτικά. Μας φέρανε, λοιπόν, από τα γραφεία του κόμματος αποκόμματα εφημερίδες, τις διαβάσαμε, μας βάλανε σε ένα ταξί και μας πήγανε στο κανάλι. Την επόμενη μέρα περπατούσα στον κεντρικό δρόμο του Χαϊδαρίου και όλοι με χαιρετούσαν. Ένωσα διάσημος! Το Χαϊδάρι ήταν εξ άλλου μια άκρως πασοκική γειτονιά. Μέσα στις επόμενες μέρες οι καταλήψεις είχαν αρχίσει να έρχονται στην Αθήνα. Μας φωνάζει λοιπόν η Τόνια Αντωνίου, καμία 20αριά που ήμασταν μόνιμοι θαμώνες στα γραφεία της ΠΑΜΚ και άλλους 20 που μας ακολουθούσαν τον καθένα μας, και μας λέει ότι θα μπορούμε στον αγώνα μπροστά, χωρίς όμως να προβάλλουμε την κομματική μας ταυτότητα.

Η επιδίωξη του ΠΑΣΟΚ να στελεχωθεί η «ηγεσία» του εκκολαπτόμενου μαθητικού κινήματος κυρίως από μέλη της ΠΑΜΚ φανερώθηκε κατά την πρώτη διασχολική συνέλευση των μαθητών στο MAX του ΕΜΠ, στις 10 Δεκεμβρίου. Ο σχηματισμός της «παναττικής» επιτροπής καταλήψεων μετά το τέλος της συνέλευσης ήταν αποτέλεσμα πρωτοβουλίας του, ενώ και η δημιουργία της «πανελλαδικής» επιτροπής στη συνέχεια, αυτό ακριβώς τον σκοπό επιδίωκε: την αξιοποίηση και τον έλεγχο του μαθητικού αγώνα από το ΠΑΣΟΚ μέσω των «δικών» του συντονιστικών οργάνων. «Μέχρι το MAX δεν υπήρχε ανάμειξη του ΠΑΣΟΚ στο κίνημα, μετά τη σύσταση της “παναττικής” ενεπλάκη», βεβαιώνει ο Σ. Μυτιληναίος, ο οποίος ωστόσο τονίζει την ελευθερία που είχαν τα μέλη της ΠΑΜΚ από το κόμμα στο να σκέφτονται να πράττουν κατά βούληση χωρίς την παρέμβαση του κόμματος. «Το ΠΑΣΟΚ είδε ότι στο μαθητικό αγώνα υπήρχε ψωμί και αναμείχθηκε, χωρίς όμως να ξεφεύγει από την αντιπολιτευτική του γραμμή», σχολιάζει από τη μεριά του ο Π. Πασπαλάς.

Ο Κώστας Λαλιώτης, μέλος του Εκτελεστικού Γραφείου του ΠΑΣΟΚ και συνδεδετικός κρίκος με το γραφείο μαθητικού, έδινε τον κομματικό τόνο σε σχέση με την ανάγκη προάσπισης της αυτονομία του μαθητικού κινήματος: «Έχουμε υποχρέωση να αφουγκραστούμε ένα κίνημα ελευθερίας, αλληλεγγύης και ισότητας, που γεννιέται στις μέρες μας. Έχουμε υποχρέωση να σεβαστούμε την αθωότητα και τον αυτοκαθορισμό του. Είναι ένα δημοκρατικό κίνημα, που δεν ανέχεται καμία ταμπέλα και καμία κομματική πατρωνία».¹¹³⁶

Παρά όμως τη φαινομενικά αποστασιοποιημένη στάση του επίσημου ΠΑΣΟΚ απέναντι στις δράσεις των μαθητών, η τακτική του απέναντί τους ήταν «απόλυτα οπορτουνιστική», όπως τουλάχιστον ισχυρίζεται ο Μενέλαος Κουλούρης:

Το γραφείο του μαθητικού επικοινωνούσε με τον Λαλιώτη και αυτός έδινε τη γραμμή. Όταν πρώτη φορά τον συνάντησα, μου έδινε επικοινωνιακές συμβουλές για το πώς θα κοιτάω την κάμερα όταν μιλάγα στην τηλεόραση. Γενικά, ήμουν απαξιωτικός απέναντί του. Είχαμε θράσος

¹¹³⁶ *Ελευθεροτυπία*, 9.12.1990, σ. 8.

κι εμείς και αντιμετωπίζαμε ομορτυνιστικά το ΠΑΣΟΚ. Κοιτάζαμε πώς μπορούσε να υποστηρίξει τον αγώνα μας. Από ένα σημείο και μετά βλέπαμε ότι ήταν μία συγκυριακή συνεργασία. Το ΠΑΣΟΚ το παρακολουθούσε από κοντά το κίνημα. Το εκμεταλλευόταν πολιτικά και επικοινωνιακά, όμως δεν έχει καμία διάθεση να μαζικοποιήσει τη νεολαία του μέσα από αυτό.¹¹³⁷

Η υποστήριξη των μαθητικών κινητοποιήσεων από την πλευρά του ΠΑΣΟΚ είχε κυρίως οργανωτικό και επικοινωνιακό όφελος για τους μαθητές. Σε οργανωτικό επίπεδο, η συντονιστική «πανελλαδική» επιτροπή, που συστάθηκε ύστερα από πρωτοβουλία του ΠΑΣΟΚ, συνέβαλε στο σχηματισμό ενός δικτύου μαθητών ανά την επικράτεια, το οποίο διευκόλυνε τα μέλη της να έρχονται σε επαφή με ομόλογούς τους από άλλα σημεία της Ελλάδας. «Δεν είχαμε εκπρόσωπο στην πανελλαδική που να είναι από το Κιλκίς, προσπαθούσαμε τότε να βρούμε κάποιο μέσω της κομματικής παράταξης», επεξηγεί ο Π. Πασπαλάς.

Αναφορικά με τον επικοινωνιακό τομέα, υπήρξε προβολή του αγώνα των μαθητών μέσω δημοσιευμάτων της εφημερίδας *Εξόρμηση*, του εβδομαδιαίου οργάνου του ΠΑΣΟΚ, στα οποία γινόταν λεπτομερής αναφορά στα αιτήματα και την εξέλιξη των μαθητικών κινητοποιήσεων, τηρώντας όμως τις απαραίτητες αποστάσεις ώστε να μην διαφανεί προσπάθεια οικειοποίησης και καπελώματος της διαμαρτυρίας των μαθητών από το κόμμα.

Κομβικό σημείο στις σχέσεις μαθητών της ΠΑΜΚ και του ΠΑΣΟΚ υπήρξε η διαφοροποίηση των πρώτων απέναντι σε μία τάση «κατά των καταλήψεων» που άρχισε να σχηματίζεται σταδιακά εντός του κόμματος, πρωτοστατούντος του υπεύθυνου σε θέματα παιδείας Κώστα Σημίτη.¹¹³⁸ Άλλωστε, η κατάληψη ως μορφή

¹¹³⁷ Συνέντευξη με Μενέλαο Κουλούρη, 1.10.2013.

¹¹³⁸ Παρά τις μαρτυρίες των Πασπαλά και Μυτιληναίου, δεν μπορεί να ελεγχθεί με ακρίβεια η συγκεκριμένη πληροφορία, ωστόσο δεν πρέπει να αποκλειστεί ότι ίσως ο Κ. Σημίτης να είχε διαφορετική γνώμη για τις καταλήψεις των μαθητών από την ηγεσία ή τη «λαϊκιστική» πτέρυγα του κόμματος (για τα χαρακτηριστικά του «λαϊκιστικού» ΠΑΣΟΚ βλ. Καζάκος Πάνος, «Οικονομική πολιτική και εκλογές», *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80*, Θεμέλιο 1990, σ. 157). Εξ άλλου, ο ίδιος ήταν επικεφαλής του εκσυγχρονιστικού πόλου που είχε αρχίσει να δημιουργείται στο ΠΑΣΟΚ μετά το 1985 και εξέφραζε μια «υγιέστερη αντίληψη της πολιτικής, η οποία δεν υποτασσόταν στη λογική του βραχυπρόθεσμου κομματικού συμφέροντος και της πάσης θυσία αποφυγής του “πολιτικού κόστους” από ενδεχόμενες αντιδημοφιλείς, αλλά αναγκαίες αποφάσεις». (Βούλγαρης Γ, *Η Ελλάδα από τη Μεταπολίτευση...*, ό.π., σ. 258.) Απόρροια αυτής της εσωκομματικής κόντρας ήταν και η επίθεση του Α. Παπανδρέου στις 16.1.1991 από το βήμα της Βουλής εναντίον των «εκσυγχρονιστών» του κόμματος και ειδικότερα του Κ. Σημίτη, το πορτρέτο του οποίου, σύμφωνα με τον *Ελεύθερο Τύπο*, σκιαγραφούσε: «Θέλω να καταγγείλω επίσημα από την έδρα αυτήν τα μαγειρεία και τα παρασκηνία που απεργάζονται κεντροδεξιές λύσεις, εξυπηρετώντας συμφέροντα ξένων και ντόπιων μεγάλων οικονομικών συμφερόντων που θέλουν να διαμορφώσουν κοινοβούλια και κυβερνήσεις αχυρανθρώπων». (*Ελεύθερος Τύπος*, 17.1.1991, σ. 9· *Πρακτικά Βουλής*, Συνεδρίαση ΡΙΔ', 16.1.1990, σ. 5.242.) Τέλος, ερωτηματικά για την στάση του Κ. Σημίτη απέναντι στις μαθητικές κινητοποιήσεις ήγειρε και η φράση του Β. Κοντογιαννόπουλου στη Βουλή, στη συζήτηση επί επίκαιρων ερωτήσεων για θέματα της εκπαίδευσης που διεξήχθη στις 14 Δεκεμβρίου, ότι: «Ο τέως υπουργός και βουλευτής

δράσης δεν ήταν ποτέ μέρος της πολιτικής κουλτούρας του ΠΑΣΟΚ. Ο Π. Πασπαλάς αναφέρει λεπτομερώς:

Με το που ήρθαν οι γιορτές των Χριστουγέννων άρχισε να βγαίνει μία άποψη από το ΠΑΣΟΚ ότι «παιδιά, θα το λήξουμε το θέμα». Θυμάμαι χαρακτηριστικά σε μια κομματική συνεδρίαση για τα θέματα της παιδείας –παρουσία μαθητών, φοιτητών και συνδικαλιστών των δασκάλων και των καθηγητών που ήταν ιδεολογικά προσκείμενοι στο ΠΑΣΟΚ– στην οποία ήμουν παρών, τον Σημίτη να λέει αυτολεξεί μπροστά σε όλους: «Μη δίνετε νίκη στους μαθητές». Εκεί βέβαια εξοργιστήκαμε. Προσπαθήσαμε λοιπόν να τους δώσουμε να καταλάβουν ότι ό,τι κι αν πούνε εμείς θα προχωρήσουμε.¹¹³⁹

Το ΠΑΣΟΚ δεν ήθελε την περαιτέρω όξυνση της κατάστασης στα σχολεία, σύμφωνα με τον Πασπαλά, γιατί η επιθετική μορφή του μαθητικού αγώνα, με τις συνεχώς κλιμακούμενες καταλήψεις, συνέτεινε στη ριζοσπαστικοποίηση των στελεχών της ΠΑΜΚ και στην απομάκρυνση των μαθητών από το κόμμα. Επιπλέον, το ΠΑΣΟΚ δεν ήθελε να πέσει η κυβέρνηση, καθώς δεν ήταν έτοιμο να κυβερνήσει.¹¹⁴⁰ Οι πολιτικές σκοπιμότητες του κόμματος της αξιωματικής αντιπολίτευσης στο να πλήξει και όχι να «ρίξει» την κυβέρνηση διαφάνηκαν και στην άρνηση του Α. Παπανδρέου να καταθέσει πρόταση μομφής εναντίον της μετά το θάνατο του Ν. Τεμπονέρα και τους τέσσερις νεκρούς του καταστήματος «Κ. Μαρούση».¹¹⁴¹ Όπως μεταφέρει το ρεπορτάζ της *Ελευθεροτυπίας* στο φύλλο της 12ης Ιανουαρίου 1991, η πρόταση πολλών μελών του Εκτελεστικού Γραφείου του ΠΑΣΟΚ για πρόταση μομφής κατά της κυβερνητικής πολιτικής δεν έγινε αποδεκτή από τον Α. Παπανδρέου, ο οποίος αρκέστηκε στην εκτίμηση ότι «όσο γρηγορότερα καταρρεύσει αυτή η κυβέρνηση τόσο ευκολότερη θα είναι η πορεία έξω από το αδιέξοδο».¹¹⁴² Ακόμα, ο αρχηγός του ΠΑΣΟΚ επισήμαινε ότι το «μαθητικό κίνημα είναι αυθόρμητο, χωρίς υποκινητές· το στηρίζουμε, χωρίς να το καθοδηγούμε, το σεβόμαστε, το ακολουθούμε», οριοθετώντας έτσι τη σχέση του κόμματος με τους μαθητές και τις κινητοποιήσεις τους.¹¹⁴³

του ΠΑΣΟΚ κ. Σημίτης, παρά τις διαφωνίες του, παραδέχεται ότι πολλά σημεία [των προεδρικών διαταγμάτων] είναι προς τη σωστή κατεύθυνση». (*Πρακτικά της Βουλής, Συνεδρίαση ΡΓ΄*, σ. 4.741)

¹¹³⁹ Συνέντευξη με Παντελή Πασπαλά, 16.2.2013.

¹¹⁴⁰ Στο ίδιο.

¹¹⁴¹ Για τη δολοφονία Τεμπονέρα και τη φωτιά στο «Κ. Μαρούση», που είχε ως τραγικό αποτέλεσμα το θάνατο τεσσάρων ατόμων, βλ. στο Κεφάλαιο Δ΄ του Μέρους Β΄ της διατριβής (σ. 371).

¹¹⁴² *Ελευθεροτυπία*, 12.1.1991, σ. 4-5. Σύμφωνα με τον σύμβουλο έκδοσης της *Απογευματινής* Χρήστο Πασαλάρη, ο Α. Παπανδρέου ήθελε να φτάσει στην προγραμματισμένη για της 11 Μαρτίου δίκη του σχετικά με την υπόθεση Κοσκωτά έχοντας απέναντι του μια κυβέρνηση της ΝΔ «καταπληγωμένη και φορτωμένη με αποτυχίες, ώστε να βγει πανηγυρικά αθώος και αυτός και το αμαρτωλό κόμμα του να διεκδικήσουν πάλι την εξουσία, όταν ο Μητσοτάκης θα έχει βγάλει πια τη χώρα από τη βαθιά κρίση στην οποία αυτός τη βύθισε». (*Απογευματινή*, 11.1.1991, σ. 2.)

¹¹⁴³ *Καθημερινή*, 12.1.1991, σ. 3. Παρεμφερείς ήταν και οι δηλώσεις του αρχηγού του ΠΑΣΟΚ από το βήμα της Βουλής στις 16 Ιανουαρίου σε προ ημερησίας διάταξης συζήτηση για τα θέματα της παιδείας. Συγκεκριμένα, μεταξύ άλλων, δήλωσε: «Το μαθητικό-φοιτητικό κίνημα είναι –και το τονίζω

Εν κατακλείδι, εξετάζοντας τη συνολική στάση του ΠΑΣΟΚ κατά την τρίμηνη διάρκεια της αυξομειούμενης έντασης στο χώρο της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, μπορούμε να επισημάνουμε ότι το κόμμα θέλησε να αξιοποιήσει το μαθητικό κίνημα της περιόδου συμπαρατασσόμενο μαζί του και προσφέροντας πόρους δράσης στους μαθητές-μέλη του, εμφορούμενο ωστόσο από ένα πρόσκαιρο πολιτικό-κομματικό συμφέρον, το οποίο είχε θετικό αντίκρισμα και στα αποτελέσματα των φοιτητικών εκλογών των επόμενων χρόνων.¹¹⁴⁴ Η καιροσκοπική αντιμετώπιση των καταλήψεων από το ΠΑΣΟΚ την περίοδο 1990-1 αποδεικνύεται και από την διαμετρικά αντίθετη στάση για τις καταλήψεις που είχε κρατήσει την αμέσως προηγούμενη χρονιά, όταν συμμετείχε στην οικουμενική κυβέρνηση με πρωθυπουργό τον Ξενοφώντα Ζολώτα (23 Νοεμβρίου 1989-11 Απριλίου 1990).¹¹⁴⁵ «Αυτό που είχε αλλάξει το 1990-1 ήταν η στάση της ΠΑΜΚ απέναντι στις καταλήψεις, καθώς βρισκόταν πλέον στην αντιπολίτευση. Έβλεπε λοιπόν όλους αυτούς τους ΠΑΣΟΚους που σε βρίζανε και σε κυνηγούσανε τα προηγούμενα χρόνια στα σχολεία να γίνονται ξαφνικά συναγωνιστές σου. Κάπου εκεί τους σιχάθηκα. Κακά τα ψέματα όμως, για την επιτυχία των καταλήψεων συνετέλεσε το ότι το ΠΑΣΟΚ είχε πάρει το μέρος των καταλήψεων», σημειώνει ο Χρήστος Κουγιτέας –μέλος ο ίδιος της ΚΝΕ-NAP– αναφορικά με τη συνεισφορά του κόμματος του Α. Παπανδρέου στις μαθητικές κινητοποιήσεις.¹¹⁴⁶

και είναι η αλήθεια– αυτόνομο και αυθόρμητο κίνημα. Δεν είναι συντεχνία. Δεν είναι καν συνδικαλισμός. Οι μαθητές εκφράζουν ολόκληρο τον ελληνικό λαό. Προέρχονται απ' όλες τις κοινωνικές τάξεις». (*Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΙΔ', 16.1.1990, σ. 5.241.*)

¹¹⁴⁴ Είναι ενδεικτικό ότι στις εκλογικές αναμετρήσεις στα πανεπιστήμια το 1991, το 1992 και το 1993 η ΠΑΣΠ βλέπει τα ποσοστά της να αυξάνονται συνεχώς. Παρά το γεγονός ότι οι φοιτητικές παρατάξεις δίνουν διαφορετικά ποσοστά, η αύξηση των ποσοστών της ΠΑΣΠ είναι αδιαμφισβήτητη. Προς διευκόλυνση του αναγνώστη, υπολογίζουμε τα μεσοσταθμικά ποσοστά της ΠΑΣΠ και της ΔΑΠ, που προκύπτουν από τα ποσοστά που έδωσαν οι δύο παρατάξεις για τις τρεις φοιτητικές εκλογές, και αποτυπώνουμε την εξής εικόνα: Στις φοιτητικές εκλογές που έγιναν στις 8.5.1991, η ΠΑΣΠ συγκέντρωσε ποσοστό 24% (41,89% η ΔΑΠ). Στις εκλογές της 8ης Απριλίου 1992 το ποσοστό της ΠΑΣΠ αυξήθηκε σημαντικά, φτάνοντας το 30,14% (41,63% η ΔΑΠ), ενώ στις φοιτητικές εκλογές του 1993 (1 Απριλίου), το ποσοστό της ΠΑΣΠ σημείωσε νέα –οριακή– άνοδο προσεγγίζοντας το 32% (31,9%), με αυτό της ΔΑΠ να υπολογίζεται στο 39,95%. Μολονότι η άνοδος της ΠΑΣΠ δεν μπορεί να αποδοθεί αποκλειστικά στις μαθητικές κινητοποιήσεις της περιόδου 1990-1, πιθανολογείται ότι ειδικά το 1992, δηλαδή τη χρονιά που ποσοστό της ΠΑΣΠ σημείωσε τη μεγαλύτερη αύξηση, η συγκυρία αυτή έπαιξε κάποιο ρόλο στη διαμόρφωση των φοιτητικών αποτελεσμάτων, καθώς οι περισσότεροι από τους μαθητές της περιόδου 1990-1-μέλη της ΠΑΜΚ ή θετικά προσκείμενοι στο ΠΑΣΟΚ ήταν πλέον πρωτοετείς φοιτητές. Σε κάθε περίπτωση, η παραπάνω υπόθεση δεν μπορεί να αποτελέσει θέσφατο, αφού δεν λαμβάνονται υπόψη άλλοι παράγοντες που μπορεί να συνδιαμόρφωσαν τα φοιτητικά αποτελέσματα, ενώ δεν είναι στη διάθεσή μας τα επιμέρους ποσοστά των ψήφων των πρωτοετών φοιτητών στις εκλογές του 1992. (Πηγή για τα ποσοστά: *Το Ποντίκι*, φύλ. 623, 10.5.1991, σ. 25· φύλ. 674, 16.4.1992, σ. 33· φύλ. 724, 8.4.1993, σ. 40.)

¹¹⁴⁵ Βλ. σχετικές μαρτυρίες Β. Παπαγεωργίου και Χ. Κουγιτέα στις σ. 255-256 της διατριβής.

¹¹⁴⁶ Συνέντευξη με Χρήστο Κουγιτέα, 24.5.2013.

Οι μαθητές της ΠΑΜΚ, από τη μεριά τους, επωφελήθηκαν σε επίπεδο οργάνωσης και τεχνογνωσίας στην χάραξη της πολιτικής και κινηματικής τους δράσης από τους καθοδηγητές τους –μέλη της νεολαίας ΠΑΣΟΚ και κομματικά στελέχη–, αλλά τα αμέσως επόμενα χρόνια αποφάσισαν να απομακρυνθούν από το ΠΑΣΟΚ απογοητευμένοι από την στάση του κόμματος απέναντί τους. Αφορμή για τη φυγή πολλών παλιών ΠΑΜΚιτών αμέσως μετά τις εκλογές του 1993 ήταν η μη τήρηση από την κυβέρνηση –πλέον– του ΠΑΣΟΚ της προεκλογικής της δέσμευσης για κατάργηση του θεσμού των ΙΕΚ (η οποία επικεντρωνόταν κυρίως στα ιδιωτικά ΙΕΚ). Αυτή η στάση του κόμματος θεωρήθηκε ως «εσχάτη προδοσία» από τα μέλη της νεολαίας που είχαν πρωταγωνιστήσει στις μαθητικές κινητοποιήσεις του 1990-1, καθώς η συγκεκριμένη ρύθμιση περιλαμβανόταν στις προτάσεις του πολυνομοσχεδίου Κοντογιαννόπουλου και η μη εφαρμογή της ήταν ένα από τα βασικά αιτήματα των μαθητών, ιδίως αυτών των ΕΠΑ.¹¹⁴⁷ «Από τη στιγμή που η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ αθέτησε την υπόσχεσή της να ικανοποιήσει ένα από τα αιτήματα του μαθητικού κινήματος του 1990-1, που για την εποχή ήταν μεγάλο κίνημα και βγήκε και το “ξεβράκωσε”, δεν υπήρχε περίπτωση όλοι εμείς που ήμασταν μπροστά να το περάσουμε έτσι», είναι το χαρακτηριστικό σχόλιο του Π. Πασπαλά.¹¹⁴⁸

Σύμφωνα με τον Μ. Κουλούρη, αυτό που έσπρωξε πολλούς νεολαίους της γενιάς του μακριά από το ΠΑΣΟΚ ήταν οι πολιτικές διαδικασίες που εκτυλίσσονταν στο εσωτερικό του κόμματος, και οι οποίες απείχαν παρασάγγας από τις «δημοκρατικές ευαισθησίες» που ανέπτυξαν οι ίδιοι μέσω του μαθητικού κινήματος. «Ήταν τεράστιες οι απογοητεύσεις. Να βλέπεις σε συνέδριο της ΠΑΜΚ να γίνονται νοθείες στις ψηφοφορίες για τη συμμετοχή στο συνέδριο της νεολαίας. Τότε ήταν μεγάλο το σοκ για εμάς, καθώς είδαμε στις εσωκομματικές διαδικασίες ανθρώπους που είχαν το θράσος και τη δύναμη να πάνε να αλλάξουν ένα αποτέλεσμα και να αφήσουν ένα

¹¹⁴⁷ Με βάση τις μαρτυρίες των Μυτιληναίου, Πασπαλά και Κουλούρη, το μεγαλύτερο κομμάτι της γενιάς των μαθητών της ΠΑΜΚ αποχώρησαν από τη νεολαία του ΠΑΣΟΚ μέχρι τα τέλη του 1993, λίγο καιρό μετά την οργανωτική αυτονόμησή της από το κόμμα. Η μη τήρηση της προεκλογικής δέσμευσης του ΠΑΣΟΚ για την κατάργηση του Νόμου 2009/1992 «Εθνικό Σύστημα Επαγγελματικής Εκπαίδευσης και Κατάρτισης και άλλες διατάξεις», ο οποίος προέβλεπε τη δημιουργία ΙΕΚ, ήταν η θρυαλίδα για την απομάκρυνσή τους. Όπως αποδείχθηκε και στα μεταγενέστερα χρόνια, η ΠΑΜΚ μετά το 1993 δεν μπόρεσε ποτέ να επανασυσπειρώσει σημαντικό αριθμό μαθητών και ουσιαστικά έπαψε να υπάρχει. Επιπροσθέτως, η φυγή μεγάλου μέρους της νεολαίας του από το ΠΑΣΟΚ είχε σημαντικό αντίκτυπο και στην ΠΑΣΠ, καθώς είδε τα ποσοστά της να μειώνονται κατά 3-4 ποσοστιαίες μονάδες στις φοιτητικές εκλογές του 1994 σε σχέση με αυτές του 1993.

¹¹⁴⁸ Συνέντευξη με Παντελή Πασπαλά, 16.2.2013. Βλ. και συνέντευξη με Στέφανο Μυτιληναίο, 1.2.2013.

σύνεδρο έξω. Στη νεολαία ΠΑΣΟΚ, η γενιά μας ισοπεδώθηκε ως άποψη, στα συνέδρια ήμασταν εξοστρακισμένοι, οπότε σταμάτησα να ασχολούμαι». ¹¹⁴⁹

KNE-NAP

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι δυνάμεις του “Νέου Αριστερού Ρεύματος”, οι οποίες κάθε άλλο παρά αμελητέες είναι στους χώρους αυτούς, δίνουν μέχρι την τελευταία ικμάδα δραστηριοτήτων τους για την επέκταση και την ανάπτυξη του κινήματος των μαθητών και των φοιτητών. ¹¹⁵⁰

Με αυτή τη φράση του Γιώργου Δελαστίκ, διευθυντή της εφημερίδας *Πριν* –οργάνου του Νέου Αριστερού Ρεύματος– και στελέχους του NAP, σκιαγραφείται με συνοπτικό αλλά καίριο τρόπο η συμβολή της νεολαίας του NAP (KNE-NAP) στην εξάπλωση του μαθητικού κινήματος το 1990-1. Βέβαια, όπως διευκρίνιζε ο Γ. Δελαστίκ, η συμπαράταξη της αριστερής πολιτικής οργάνωσης στο πλευρό των μαθητών δεν συνεπαγόταν «καθοδήγησή» τους, αλλά σήμαινε ότι το NAP είναι σε θέση να «διστάσεται τις αγωνιστικές τους διαθέσεις, να τις σέβεται και να συμπορεύεται με αυτές». ¹¹⁵¹

Το NAP, όπως ονομάστηκε η οργάνωση που προέκυψε από τη διάσπαση της KNE τον Σεπτέμβριο του 1989, διαδραμάτισε σημαντικό υποστηρικτικό ρόλο στις μαθητικές κινητοποιήσεις παρά τη μικρή δυναμική της στις βουλευτικές εκλογές της 8ης Απριλίου του 1990 και χάρη στη διόλου ευκαταφρόνητη επιρροή της στη φοιτητική κυρίως νεολαία. Ειδικότερα, στις φοιτητικές εκλογές που διεξήχθησαν στις 21 Μαρτίου 1990, τα Αριστερά Αντισυναινετικά Σχήματα, με τη συμμετοχή του NAP, έλαβαν 6.558 ψήφους (12,2%), ισοψηφώντας σχεδόν στην τρίτη θέση με τις Προοδευτικές Κινήσεις Συνεργασίας, καθώς συγκέντρωσαν μόλις 108 λιγότερες από τον σχηματισμό του Ενιαίου Συνασπισμού. ¹¹⁵² Αντιθέτως, στις βουλευτικές εκλογές του Απριλίου, στις οποίες το NAP κατήλθε με το μετωπικό σχήμα «NAP-Λαϊκή Αντιπολίτευση», συγκέντρωσε μόλις 14.365 ψήφους (0,22% του εκλογικού σώματος) ¹¹⁵³ και δεν κατόρθωσε φυσικά να εκλέξει βουλευτή, αποδεικνύοντας ότι αποτελούσε μία κυρίως «φοιτητοκεντρική» ¹¹⁵⁴ οργάνωση.

¹¹⁴⁹ Συνέντευξη με Μενέλαο Κουλούρη, 1.10.2013. Ο Μ. Κουλούρης τον αμέσως επόμενο χρόνο των καταλήψεων «διορίστηκε» στο γραφείο μαθητικού της ΠΑΜΚ και αποχώρησε από τη νεολαία του κόμματος το 1996.

¹¹⁵⁰ *Πριν*, φύλ. 38, 16.12.1990, σ. 3.

¹¹⁵¹ Στο ίδιο.

¹¹⁵² *Αντί*, τχ. 434, 5.4.1990, σ. 16.

¹¹⁵³ <http://dide.fth.sch.gr/docs/ekloges-gr.pdf> (τελευταία επίσκεψη: 8.1.2014).

¹¹⁵⁴ Συνέντευξη με Χρήστο Κουγιτέα, 24.5.2013.

Ως εκ τούτου, συγκροτημένη μαθητική νεολαία του NAP δεν υπήρξε, τουλάχιστον βάσει καταστατικού. «Δεν ήμασταν πολλοί. Σε κεντρικό επίπεδο ζήτημα αν μαζευόμασταν 30 άτομα από όλη την Αθήνα και τον Πειραιά. Τρεις-τέσσερις ήμασταν από τον Κορυδαλλό», αναφέρει ο Χρήστος Κουγιτέας, ο οποίος στη διάσπαση του 1989 ακολούθησε τον γραμματέα της ΚΝΕ Κορυδαλλού μαζί με ένα κομμάτι επιρροής του στην τοπική νεολαία και εντάχθηκε στην ΚΝΕ-NAP. Μέλος αυτής της ομάδας μαθητών που αποχώρησαν από το ΚΚΕ και οργανώθηκαν στο νέο αριστερό πολιτικό μόρφωμα ήταν και η συμμαθήτρια του Κουγιτέα στο ΕΠΑ Κορυδαλλού Βίκυ Παπαγεωργίου:

Από τα 12 μου ήμουν ενταγμένη στους Νέους Πρωτοπόρους, που ήταν οι πιονέροι του ΚΚΕ. Μέχρι τα 14 ήμουν στους Πρωτοπόρους και αντιπρόσωπος τους σε ολόκληρο τον Πειραιά. Όταν έγινε η διάσπαση της νεολαίας του ΚΚΕ με τον Γράβα, πήγαίνα στην τρίτη γυμνασίου και έπρεπε να γραφτώ μέλος της ΚΝΕ. Αντί αυτού, όμως, πήγα στην ΚΝΕ-NAP [...] Τότε θυμάμαι ότι δεν μίλαγα δύο εβδομάδες με τον πατέρα μου που ψήφιζε ΚΚΕ, γιατί όταν είχα πάει να του δώσω τα κουπόνια της ΚΝΕ-NAP και διάβασε πάνω τους ότι έγραφε Κεντρικό Συμβούλιο και όχι Προσυνεδριακή Επιτροπή, χτύπησε με θυμό το χέρι στο τραπέζι και μου λέει: “Δεν σε μεγάλωσα εγώ, παιδί μου για να γίνεις ΠΑΣΟΚ”. Τέτοια τους λέγανε στο ΚΚΕ...¹¹⁵⁵

Άτυπο όργανο των μαθητών του NAP ήταν η *Διαγωγή Κοσμία*, που πρωτοεκδόθηκε το Νοέμβριο του 1990 με σκοπό να αποτελέσει «ένα περιοδικό για τους μαθητές από τους μαθητές· για τους νέους από τους ίδιους τους νέους», όπως σημειωνόταν στο πρώτο τεύχος του περιοδικού.¹¹⁵⁶ Η Βίκυ Παπαγεωργίου, που έγραφε και η ίδια στη *Διαγωγή Κοσμία*, σημειώνει ότι για την έκδοση του περιοδικού συμμετείχε η πλειοψηφία των μαθητών του NAP, αλλά και μαθητές που δεν ανήκαν στην οργάνωση: «Η *Διαγωγή* δημιουργούνταν μέσα από ανοικτές συνελεύσεις¹¹⁵⁷ και είχε αρκετά ελεύθερο χαρακτήρα, ωστόσο έβγαινε από το NAP, και συγκεκριμένα από τον Λουκά τον Καβακλή και τη Ντίνα τη Ρέππα που είχαν πάρει το μαθητικό του NAP πάνω τους».¹¹⁵⁸

Η σύμφυτη σχέση του Νέου Αριστερού Ρεύματος με τη νεολαία και η μέριμνά του για ό,τι την αφορούσε¹¹⁵⁹ είχε ως αποτέλεσμα οι μαθητές της οργάνωσης να

¹¹⁵⁵ Συνέντευξη με Βίκυ Παπαγεωργίου, 21.5.2013.

¹¹⁵⁶ *Διαγωγή Κοσμία*, τχ. 1, Νοέμβριος 1990, σ. 2.

¹¹⁵⁷ «Συνελεύσεις άλλοτε είκοσι, κι άλλοτε πέντε ατόμων να μαζεύουν το υλικό, να κανονίζουν πως θα διανεμηθεί. Δύσκολα κόλπα για ερασιτέχνες που έχουν φροντιστήριο στις 7.30», αναφέρεται στη δεύτερη σελίδα του δεύτερου τεύχους της *Διαγωγής Κοσμίας*, που κυκλοφόρησε τον Ιανουάριο του 1991.

¹¹⁵⁸ Συνέντευξη με Βίκυ Παπαγεωργίου, 21.5.2013.

¹¹⁵⁹ Επιβεβαίωση των άρρηκτων δεσμών της πολιτικής τακτικής του NAP με τη νεολαία είναι το παρακάτω απόσπασμα από την απόφαση της 2ης συνδιάσκεψης του Νέου Αριστερού Ρεύματος, τον

ενημερώνονται άμεσα για τα θέματα που άπτονταν του ενδιαφέροντός τους. Έτσι, δεν αποτελεί έκπληξη ότι οι μαθητές-μέλη του μάθανε άμεσα για τις μεθοδεύσεις του υπουργείου Παιδείας και την εμφάνιση των πρώτων καταλήψεων. «Θυμάμαι ότι με είχαν ενημερώσει από το NAP αμέσως για το πολυνομοσχέδιο του υπουργείου για την παιδεία. Μετά αρχίσαμε να προετοιμαζόμαστε για να δούμε τι θα κάνουμε. Με το που ξεκίνησαν οι καταλήψεις από την επαρχία όλα έδειχναν να παίρνουν το δρόμο τους», σχολιάζει η Β. Παπαγεωργίου.¹¹⁶⁰

Ο μικρός αριθμός μαθητών-μελών του NAP και η μη ύπαρξη συγκροτημένης μαθητικής νεολαίας στη δομή του δεν εμπόδισε την οργάνωση να σχηματίσει πολιτικο-συνδικαλιστικές συσπειρώσεις σε σχολεία ή ομάδες σχολείων, όπως στο ΕΠΛ Κορυδαλλού, στην Γκράβα και στα υπόλοιπα πολυκλαδικά της Αττικής, μέσα από την προσωπική πολιτική συζήτηση, με αίτημα την κινητοποίηση. «Το NAP ήταν αυτό που έφτιαξε τους θύλακες κατάληψης στα πολυκλαδικά, ειδικά στο δικό μας, και τους υποστήριξε με τη *Διαγωγή Κοσμία*», αναφέρει χαρακτηριστικά η Β. Παπαγεωργίου.¹¹⁶¹ Η δημιουργία αυτών των θυλάκων γινόταν είτε μέσω της παρουσίας μαθητών που υποστήριζαν το NAP είτε μέσω φοιτητών της ΚΝΕ-NAP που προσέγγιζαν τους μαθητές. Η μαθήτριά στο 2ο Λύκειο Γκράβας Μαίρη Σιτμάκη θυμάται: «Κάποιοι πρώην μαθητές που τότε ήταν φοιτητές βρίσκονταν κάθε μέρα μαζί μας στην κατάληψη. Όταν πρωτοξεκίνησε η κατάληψη, οι φοιτητές που ήρθαν και μας μίλησαν άνηκαν σε παρατάξεις, κυρίως στο NAP και το ΠΑΣΟΚ».¹¹⁶² Ο Λουκάς Καβακλής επεξηγεί τη διαδικασία πολιτικοποίησης και κινητοποίησης των μαθητών όπως την αντιλαμβανόταν και την εφάρμοζε η ΚΝΕ-NAP: «Ξεκινήσαμε και συνεχίζουμε σαν μια ανοιχτή ομάδα που μαζί με το νέο κόσμο προσπαθήσαμε να τον κάνουμε να μετουσιώσει την αριστερή επαναστατική θεωρία σε πράξη στην καθημερινή ζωή στο σχολείο και που λιγότερο ασχοληθήκαμε με τα “συνδικαλιστικά” και περισσότερο με τους πολιτικούς δρόμους. [...] Μία ομάδα που ακριβώς επειδή προκαλούσε το ενδιαφέρον των ίδιων των συμμετεχόντων οδηγούσε στους

Δεκέμβριο του 1990: «Το κίνημα της παιδείας με τις εντυπωσιακές διαστάσεις που πήρε στις μέρες μας είναι ένας από τους βασικούς κρίκους ανάπτυξης κινήματος αντίστασης στην καπιταλιστική ανασυγκρότηση με αυξημένες δυνατότητες παρέμβασης της ριζοσπαστικής Αριστεράς». (Απόφαση της 2ης συνδιάσκεψης του «Νέου Αριστερού Ρεύματος», Δεκέμβρης 1990, σ. 13, Αρχείο Νίκου Κακαγιάννη-ΕΛΙΑ.)

¹¹⁶⁰ Συνέντευξη με Βίκυ Παπαγεωργίου, 21.5.2013.

¹¹⁶¹ Στο ίδιο.

¹¹⁶² Συνέντευξη με Μαίρη Σιτμάκη, 29.3.2013.

μαθητές να φέρνουν νέους συναγωνιστές με περίπου τέτοιες ανησυχίες και αναζητήσεις». ¹¹⁶³

Η μεγάλη συμμετοχή μαθητών-μελών της KNE-NAP στις καταλήψεις, ευθέως αναντίστοιχη με το μικρό αριθμητικό δυναμικό τους, συνετέλεσε κατά τα φαινόμενα και στον άγριο ξυλοδαρμό του 17χρονου μαθητή και μέλους του κεντρικού συμβουλίου της KNE-NAP Χρήστου Χριστόπουλου έξω από το σχολείο του στην Γκράβα από αγνώστους στις 20 Δεκεμβρίου. Ο Χ. Χριστόπουλος μεταφέρθηκε με σπασμένο αυχένα στο νοσοκομείο, ενώ τα άτομα που τον χτύπησαν δεν εντοπίστηκαν ποτέ, παρότι οι μαθητές πρόλαβαν να συγκρατήσουν τον αριθμό της πινακίδας του αυτοκινήτου στο οποίο επέβαιναν. ¹¹⁶⁴ Το *Πριν*, επιχειρώντας να προσδιορίσει την ταυτότητα των δραστών, κατέτεινε ότι πρόκειται περί «τρομοκρατικής επιχείρησης κύκλων της Ασφάλειας, στο πλαίσιο των οργανωμένων προκλήσεων που είχαν αρχίσει να δέχονται μαθητές των κατελιμμένων σχολείων, σύμφωνα με τη μέθοδο των “αγανακτισμένων πολιτών”». ¹¹⁶⁵

Στο πλαίσιο της υποστήριξης του μαθητικού κινήματος, το NAP μέσα από τα εβδομαδιαία φύλλα του *Πριν* προχωρούσε στην αναλυτική παρουσίαση των κινητοποιήσεων των μαθητών, με εκτενή ρεπορτάζ και πλούσια αρθρογραφία στελεχών του. Όσον αφορά τη «φωνή» των μαθητών, μελών του NAP και μη, αντηχούσε μέσω των τευχών της *Διαγωγής Κοσμίας*, ¹¹⁶⁶ όπου οι μαθητές-συντάκτες μετέφεραν την πορεία των καταλήψεων ανά περιοχές και σχολεία. Επίσης, η οργάνωση εξέδωσε πολλές προκηρύξεις και δελτία Τύπου, στα οποία εκφραζόταν η συμπαράστασή της στους μαθητές. ¹¹⁶⁷

¹¹⁶³ *Αναιρέσεις*, τχ. 2, Μάης 1992, σ. 40.

¹¹⁶⁴ Η Μαίρη Σιτιμάκη (συνέντευξη, 29.3.2013), μαθήτρια και αυτή στο σχολικό συγκρότημα της Γκράβας, αφηγείται το περιστατικό: «Το συμβάν ξεκίνησε από έναν άλλο μαθητή, ο οποίος προσφέρθηκε να συνοδεύσει μία κοπέλα που είχε έρθει ένα βράδυ στο σχολείο μας. Αργότερα ακούστηκε ότι ήρθε στοχευμένα. Έξω από το σχολείο, λοιπόν, τον περίμενε μία ομάδα και τον χτύπησε. Αυτός γύρισε αιμόφυρτος στο σχολείο και τα υπόλοιπα παιδιά που ήταν στην κατάληψη βγήκαν έξω να βρουν αυτούς που τους χτύπησαν. Τους βρήκαν όντως και άρχισαν να λογομαχούν, όταν ήρθε ένα αμάξι με κάτι άλλα άτομα, που αφού δήλωσαν ότι είναι από την Ασφάλεια, στη συνέχεια άρχισαν να ξυλοκοπούν κι αυτοί τους μαθητές. Ο Χρήστος δεν ήταν ο μόνος που έφαγε ξύλο, αλλά πάνω στο ξύλο που έριχναν φάνηκε ότι ήξεραν ποιον χτυπούσαν. Ο Χρήστος ήταν ιδιαίτερα πολιτικοποιημένος».

¹¹⁶⁵ *Πριν*, τχ. 39, 23.12.1990, σ. 2.

¹¹⁶⁶ Κατά τη διάρκεια των μαθητικών καταλήψεων, από τα τέλη Νοεμβρίου 1990 μέχρι τα τέλη Ιανουαρίου, κυκλοφόρησαν δύο τεύχη της *Διαγωγής Κοσμίας*: το πρώτο τον Νοέμβριο του 1990 και το δεύτερο τον Ιανουάριο του 1991.

¹¹⁶⁷ Για παράδειγμα, σε προκήρυξή της KNE-NAP, με τίτλο «Γενιά της οργής που εξοργίζει πολλούς», διατυπώνονται τα εξής: «Το κύμα των καταλήψεων που συγκλονίζει όλα τα γυμνάσια, λύκεια, ΤΕΙ, ΑΕΙ της χώρας έχει φτιάξει μια πολύ θερμή ζώνη αντίστασης που δεν παζαρεύει, δεν παραδίνεται, δεν υποχωρεί. Μεγάλος πονοκέφαλος... [...]. Γιατί ξέρει να κάνει πραγματικά ανεξάρτητο αγώνα, και όχι

Στην ανατροπή της «αντιλαϊκής δεξιάς πολιτικής» μέσω της κλιμάκωσης των αγώνων τους καλούσε τη νεολαία και τους εργαζόμενους παραμονές του 1991 στο πρωτοχρονιάτικο μήνυμά του το NAP, τονίζοντας ότι «οι νέες ελπίδες και προοπτικές που γέννησε το κίνημα των μαθητών και της σπουδάζουσας νεολαίας στο χρόνο που φεύγει, δείχνουν το σίγουρο δρόμο που πρέπει να βαδίσει το λαϊκό κίνημα στις νέες κοινωνικές αναμετρήσεις που ωριμάζουν στο 1991».¹¹⁶⁸

Ωστόσο, η KNE-NAP δεν μπόρεσε τελικά να διαδραματίσει το ρόλο που ευαγγελιζόταν, δηλαδή του «υποκινητή της αριστερής επαναστατικής αντεπίθεσης»,¹¹⁶⁹ καθώς οι περισσότεροι μαθητές της νεολαίας της –μεταξύ αυτών η Β. Παπαγεωργίου και ο Χ. Κουγιτέας– αποχώρησαν από την οργάνωση μετά το τέλος των μαθητικών κινητοποιήσεων της περιόδου. Επιπλέον, και η ίδια ως μόρφωμα δεν μπόρεσε να μετεξελιχθεί από νεολαιίστικη οργάνωση σε ένα ενιαίο πολιτικό φορέα της Αριστεράς. Η Β. Παπαγεωργίου παραθέτει τους λόγους φυγής της από το NAP:

Μετά τις καταλήψεις διαλύθηκε όλη η μαθητική νεολαία του NAP. Απογοητευτήκαμε τόσο πολύ από την καθοδήγηση, δεν αντέχαμε τη γραμμή. Εγώ ήμουν «μάο-μάο» σε σχέση με τους άλλους, σταλινική εντελώς, πολύ αυστηρή και συνεπής με τις αρχές του κόμματος. Μετά όμως από όλο αυτό που είχαμε περάσει μέσα από τις καταλήψεις, δεν μπορούσαμε να μπούμε σε καλούπια, πόσο μάλιστα σε αυτό της παγιωμένης καθοδήγησης της KNE. Το 1990-1 με τις συνθήκες αυτοοργάνωσης σε σχολικό επίπεδο ήταν ένα ρήγμα για εμάς που προερχόμασταν από τα κόμματα και τις κομματικές γραμμές.¹¹⁷⁰

Μια γενικότερη διαπίστωση που μπορεί να εξαχθεί σε αυτό το σημείο είναι ότι η συλλογική κινηματική ταυτότητα των μαθητών, που οικοδομήθηκε μέσα από τις ανάγκες και τις προκλήσεις των κινητοποιήσεων, υπερκάλυψε την κομματική ταυτότητα όσων ήταν ενταγμένοι στο ΠΑΣΟΚ και το NAP, συντελώντας αποφασιστικά στη διαμόρφωση του πολιτικού χαρακτήρα τους. Οι μαθητές που έφεραν κομματική ταυτότητα, όπως αποδείχτηκε από τις προηγούμενες μαρτυρίες, μπορεί να μην την απεκδύθηκαν κατά τη διάρκεια των κινητοποιήσεων, αλλά την αμφισβήτησαν στην πράξη μη υποκύπτοντας σε κομματικές εντολές που πιθανώς θα ζημίωναν την έκβαση του αγώνα τους ή θα έθεταν σε «ομηρία» τον αυθόρμητο χαρακτήρα του κινήματος. Ειδικά μετά το τέλος των καταλήψεων, αποδείχτηκε πολύ δύσκολο, και

για την τιμή των όπλων, ούτε κατά παραγγελία άλλων. Τίποτα το κοινό δεν έχει αυτός ο αγώνας με τα περιδιαβαίνοντα ξέφυχα μπλοκ των επαγγελματιών συνδικαλιστών που τελειώνουν τους αγώνες πριν καν τους αρχίσουν». («Γενιά της οργής που εξοργίζει πολλούς», ανακοίνωση KNE-NAP, χ.χ., Αρχείο Νίκου Κακαγιάννη-ΕΛΙΑ.)

¹¹⁶⁸ «Νέο Αριστερό Ρεύμα, Πρωτοχρονιάτικο Μήνυμα», 31.12.1990. (Αρχείο Νίκου Κακαγιάννη-ΕΛΙΑ)

¹¹⁶⁹ *Αναιρέσεις*, ό.π., σ. 40.

¹¹⁷⁰ Συνέντευξη με Βίκυ Παπαγεωργίου, 21.5.2013.

τελικά ανέφικτο, για τους μαθητές-μέλη των παρατάξεων που στήριζαν τη μαθητική διαμαρτυρία να παραμείνουν στα στενά καλούπια του κομματικού μηχανισμού και να χαλιναγωγήσουν τον ριζοσπαστισμό που γέννησε η πρόσφατη διαμαρτυρία τους. Η οριστική αποχώρηση πολλών μαθητών από τις τάξεις του ΠΑΣΟΚ και του ΝΑΡ και η de facto διάλυση των μαθητικών νεολαιών τους σε μικρό χρονικό διάστημα μετά τις μεγάλες μαθητικές κινητοποιήσεις του 1990-1 έμοιαζε με πράξη απογαλακτισμού τους από τα κόμματα, πιστοποιώντας κατ' αυτόν τον τρόπο τον ανεξάρτητο και ακηδεμόνευτο χαρακτήρα των προγενέστερων κινητοποιήσεών τους.

ΚΚΕ

«Αυτό που χαρακτηρίζει σε γενικές γραμμές τα κομμουνιστικά κόμματα [της μεσογειακής Ευρώπης]», σύμφωνα με το Νίκο Μαραντζίδη, «είναι, από τη μία, η γενική αποδοχή του “θετικού” ρόλου των κοινωνικών κινημάτων και, από την άλλη, η συνεχής προσπάθεια ελέγχου της δράσης και της ανάπτυξης των τελευταίων».¹¹⁷¹ Πράγματι, η πάγια άποψη των κομμουνιστικών κομμάτων σε σχέση με τα κοινωνικά κινήματα διατυπωνόταν με μεγάλη σαφήνεια από την κεντρική επιτροπή του ΚΚΕ τον Σεπτέμβριο του 1990 σε προγραμματικό κείμενο εν όψει του 13ου Συνεδρίου του κόμματος:¹¹⁷² «Το ΚΚΕ υποστηρίζει ότι το μαζικό κίνημα πρέπει να λειτουργεί αυτόνομα και με αυτοτέλεια», όμως «δεν είναι και δεν πρέπει να είναι κοινωνικά και πολιτικά ουδέτερο».¹¹⁷³ Πρέπει να σημειωθεί ότι η συγκεκριμένη θέση ήταν σαφώς σε προοδευτικότερη κατεύθυνση από παλαιότερες, όπου η ΚΝΕ αντιτασσόταν στην αντίληψη της «αυτονομίας των κινημάτων» και τόνιζε την «καθοδήγησή» τους από την ίδια.¹¹⁷⁴ Πάντως, ακόμα και η παραδοχή της αυτονομίας των κινημάτων, όπως εκφραζόταν το 1990, δεν αναιρούσε τον επιδιωκόμενο κυριαρχικό χαρακτήρα του ΚΚΕ πάνω στο εκάστοτε κοινωνικό κίνημα.

Ιδιαίτερα στην περίπτωση των σχέσεών του με τα κινήματα νεολαίας, αυτές χαρακτηρίζονται από την κλασική συμπεριφορά προσπάθειας ελέγχου, καθώς ο

¹¹⁷¹ Μαραντζίδης Νίκος, «Πολιτικό κόμμα και κοινωνικά κινήματα: Η σχέση ανάμεσα στα κομμουνιστικά κόμματα της μεσογειακής Ευρώπης και τα κοινωνικά κινήματα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 8, Νοέμβριος 1996, σ. 103.

¹¹⁷² Το 13ο Συνέδριο του ΚΚΕ διήρκεσε από τις 19 έως τις 24 Φεβρουαρίου 1991.

¹¹⁷³ «Θέσεις της κεντρικής επιτροπής για το 13ο Συνέδριο», Σεπτέμβριος 1990, σ. 75 (όπως παρατίθεται στο: Μαραντζίδης Ν., ό.π., σ. 103).

¹¹⁷⁴ «Οι “θέσεις” του Ρήγα Φεραίου και το κίνημα της νεολαίας», *Οδηγητής*, 7.7.1978, σ. 9 (όπως παρατίθεται στο: Παπαδογιάννης Νίκος, «Η πολλαπλή υποδοχή της ροκ μουσικής από τις κομμουνιστικές οργανώσεις νεολαίας στην Ελλάδα στα τέλη της δεκαετίας του 1970», *Η ελληνική νεολαία στον 20ό αιώνα*, Θεμέλιο 2010, σ. 322).

μεγαλύτερος φόβος των κομμουνιστικών κομμάτων είναι να υιοθετήσουν θέσεις και πρακτικές που ξεφεύγουν από την υπηρεσία των αγώνων της εργατικής τάξης.¹¹⁷⁵

Η επιδίωξη ελέγχου των μαθητικών και φοιτητικών κινητοποιήσεων της περιόδου 1990-1 από το ΚΚΕ γίνεται διακριτή μέσα από την ομιλία του Δημήτρη Γόντικα, μέλους της ΠΓ της ΚΕ του ΚΚΕ, στη Συνδιάσκεψη της Οργάνωσης Σπουδάζουσας της ΚΝΕ στις 10 Δεκεμβρίου 1990: «Το αυθόρμητο από μόνο του δεν μπορεί να οδηγήσει τους νέους προς τ' αριστερά. Από την άποψη αυτή η παρουσία της ΚΝΕ είναι απαραίτητη. [...] Γι' αυτό πρέπει να προβάλλουμε σε ποια θέματα πρέπει να δοθούν λύσεις και αυτό με εκείνες τις μορφές πάλης, που οδηγούν και σε αποτέλεσμα».¹¹⁷⁶

Ωστόσο, η όποια προσπάθεια ελέγχου ή καθοδήγησης του νεολαιίστικου κινήματος από την ΚΝΕ ήταν πρακτικώς αδύνατη, καθώς μετά τη ρήξη του αριστερού ρεύματος της ΚΝΕ με την ηγεσία του κόμματος και την αποχώρηση της «ομάδας Γράψα» από τη νεολαία τον Σεπτέμβριο του 1989, το κόμμα επί της ουσίας δεν είχε συγκροτημένη νεολαία παρά μόνο κάποια εναπομείναντα διασπαρμένα μέλη στα πανεπιστήμια και στα σχολεία.

Ο Δημήτρης Δημητρίου, ο οποίος είχε ενταχθεί στην ΚΝΕ το 1989-1990, λίγο πριν την διάσπασή της, περιγράφει την κατάσταση που επικρατούσε στη νεολαία του κόμματος:

Η ΚΝΕ λόγω της διάσπασής της ήταν σαν να μην υπήρχε. Δεν είχες κάποιον καθοδηγητή που σου πέρναγε τη γραμμή του κόμματος. Ήταν λίγο μπάχαλο το πράγμα. Όταν ας πούμε είχα πάει στα γραφεία για να πάρω γραμμή, βρήκα ένα τύπο που αδυνατούσε να καταλάβει τι γινόταν και μου παρουσίασε μία μανιέρα να στρατολογήσω όσο περισσότερους συμμαθητές μου μπορώ γιατί το πράγμα δεν θα τραβήξει πολύ. “Θα κάνετε 1-2 μήνες κατάληψη και μετά θα περάσουν τα προεδρικά διατάγματα”, μου είχε πει χαρακτηριστικά. Μου παρουσίασε μία ηττοπάθεια, χωρίς να είναι κακοπροαίρετος, αλλά έτσι το καταλάβαινε. Απογοητεύτηκα πάρα πολύ τότε με το κόμμα.¹¹⁷⁷

Ένας ακόμη λόγος, εκτός από τη διάσπαση, που συντέλεσε στη μεγάλη αποδυνάμωση της ΚΝΕ, ήταν, σύμφωνα με τον Δ. Δημητρίου, η ραγδαία συντελούμενη αποκομματικοποίηση των μαθητών: «Ήμασταν η γενιά που ερχόμασταν μόλις είχε πάψει η σκληρή κομματικοποίηση. Ήταν η εποχή που άρχιζε

¹¹⁷⁵ Μαραντζίδης Νίκος, ό.π., σ. 104-5. Ο συγγραφέας αναφέρει ότι «για ένα Κ.Κ., τα πάντα οφείλουν σε γενικές γραμμές να υπαχθούν στο βασικό προσανατολισμό της πάλης των τάξεων. Από την εποχή του Λένιν και της Κλάρας Τσέτκιν αυτό αποτελεί ένα βασικό σημείο αναφοράς: να λύσουμε τη βασική αντίθεση και όλα τα άλλα αποτελούν δευτερεύοντα προβλήματα, που θα επιλυθούν στα πλαίσια της μελλοντικής σοσιαλιστικής κοινωνίας. [...] Με άλλα λόγια τα κομμουνιστικά κόμματα ποτέ δεν αισθάνθηκαν ουσιαστικοί ενσάρκωτες άλλων κοινωνικών κινήσεων πέραν αυτών της εργατικής τάξης».

¹¹⁷⁶ *Οδηγητής*, τχ. 781, 14.12.1990, σ. 18.

¹¹⁷⁷ Συνέντευξη με Δημήτρη Δημητρίου, 2.3.2013.

να φθίνει η κομματικοποίηση, αλλά με μεγάλη καμπή. Για να καταλάβεις, όταν εγώ πήγα στην ΚΝΕ του Πειραιά το 1989, η ΝΟΒΑ [Νεολαιίστικη Οργάνωση Βάσης] του Πολυκλαδικού Πειραιά είχε 60 άτομα οργανωτική σε ένα σχολείο 800 ανθρώπων, από τα οποία μέσα σε δύο χρόνια, όταν δηλαδή τελείωσα την τρίτη λυκείου, απέμειναν μόλις 12, μία μείωση δηλαδή του 60-70%».¹¹⁷⁸

Απόρροια όλων αυτών ήταν η ΚΝΕ και κατ' επέκταση το ΚΚΕ να υιοθετήσουν μία μάλλον αμήχανη και αντιφατική στάση ως προς το μαθητικό κίνημα, η οποία αφενός αποδεχόταν την αυτονομία του και αφετέρου επιχειρούσε εμμέσως να το καθοδηγήσει. Για παράδειγμα, ο γραμματέας της ΚΝΕ Τάκης Θεοδωρικάκος ανέφερε στις 14 Δεκεμβρίου του 1990 ότι «η ΚΝΕ συμπαραστέκεται με κάθε τρόπο στον αγώνα των μαθητών, σεβόμενη την αυτοτέλεια του κινήματός τους. Οι μαθητές-μέλη της ΚΝΕ από την πρώτη στιγμή συμμετείχαν ενεργητικά και δραστήρια στο κύμα των καταλήψεων, χωρίς καμία διάθεση να “καπελώσουν”¹¹⁷⁹ τον αγώνα».¹¹⁸⁰ ενώ σε ρεπορτάζ του *Οδηγητή* με μαθητές από την κατελιμμένη Ιωνίδειο Σχολή στον Πειραιά, που κυκλοφόρησε την ίδια ημερομηνία, υπήρχε ο υπαινικτικός τίτλος «Πάμε γι' άλλες καταλήψεις... ποιοτικές!»,¹¹⁸¹ εκφράζοντας έτσι την ενδόμυχη επιθυμία της οργάνωσης για διαφοροποίηση της μορφής διαμαρτυρίας των μαθητών, η οποία άλλωστε αντίβαινε στη διαχρονικά αρνητική της στάση απέναντι στις καταλήψεις, όπως την εξέφραζε και ο γενικός γραμματέας της ΚΕ του ΚΚΕ Γρηγόρης Φαράκος (1989-1991).¹¹⁸²

Συγκεκριμένα, μετά από συνάντησή του με τον πρωθυπουργό Κωνσταντίνο Μητσοτάκη στις 12 Δεκεμβρίου 1990, ο Γ. Φαράκος έκανε την εξής πρόταση σχετικά με τις καταλήψεις: «Τα σχολεία πρέπει να λειτουργούν και επομένως κανείς δεν μπορεί να συμφωνεί να μην γίνονται μαθήματα. Ωστόσο, αυτή τη στιγμή επειδή η ενημέρωση δεν γίνεται πλήρης στους μαθητές και ίσως να υπάρχουν ζητήματα τα οποία πραγματικά έχουν παρανοηθεί, ζητήσαμε από τον πρωθυπουργό να υπάρξει μια κάποια αναστολή της εφαρμογής των προεδρικών διαταγμάτων ούτως ώστε να μπορέσει να συζητηθεί το περιεχόμενό τους πιο αναλυτικά και να γίνει η ενημέρωση

¹¹⁷⁸ Στο ίδιο.

¹¹⁷⁹ Ο Maurice Duverger αποκαλούσε τον οργανωτικό και ιδεολογικό έλεγχο που ασκούν τα κόμματα με τον όρο «*noyutage*», που στα ελληνικά αποδίδεται ως «καπέλωμα». (Maurice Duverger, *Les partis politiques*, Armand Colin, Παρίσι 1969, σ. 72.)

¹¹⁸⁰ *Ριζοσπάστης*, 15.12.1990, σ. 13.

¹¹⁸¹ *Οδηγητής*, ό.π., σ. 25.

¹¹⁸² Βλ. στάση του Γ. Φαράκου απέναντι στις καταλήψεις του 1979 για το Ν. 815 (σ. 225 της διατριβής).

των μαθητών. [...] Με κανένα τρόπο, εμείς τουλάχιστον, δεν θεωρούμε ότι οι μαθητές αυτή τη στιγμή υποκινούνται για άλλους στόχους». ¹¹⁸³ Στο άκουσμα των δηλώσεων του γενικού γραμματέα του ΚΚΕ, η κυβέρνηση έσπευσε να βρει στο πρόσωπό του έναν απρόσμενο σύμμαχο της πολιτικής της, ¹¹⁸⁴ ενώ αντιθέτως το ΠΑΣΟΚ έκανε λόγο για «δούρειο ίππο», υπονοώντας τον Συνασπισμό, που είχε ως στόχο την υπονόμευση του μαθητικού αγώνα. ¹¹⁸⁵ Από την πλευρά τους, οι μαθητές εξέλαβαν τις δηλώσεις του Φαράκου ως απόπειρα υπονόμησης των κινητοποιήσεών τους, αφού η αναστολή –ούτε καν η κατάργηση– των προεδρικών διαταγμάτων δεν ήταν αρκετή συνθήκη για τον τερματισμό των καταλήψεων. ¹¹⁸⁶

Σφοδρές όμως ήταν και οι αντιδράσεις των μαθητών –ειδικά όσων ήταν εγγεγραμμένοι στην ΚΝΕ–, όταν αντίκρισαν το πρωτοσέλιδο του *Ριζοσπάστη* στις 18 Δεκεμβρίου με τίτλο: «Ο αγώνας δικαιώνεται». ¹¹⁸⁷ Η απόφαση του υπουργείου Παιδείας να ανακαλέσει τις επίμαχες διατάξεις που αφορούσαν το «point-system» και τις αδικαιολόγητες απουσίες, να επαναφέρει το θεσμό της γενικής συνέλευσης με τη συμμετοχή όλων των μαθητών για την εκλογή του 15μελούς μαθητικού συμβουλίου του σχολείου και να δεχθεί διάλογο για τα ζητήματα της παιδείας χωρίς χρονικούς περιορισμούς, παρουσιάστηκαν από την εφημερίδα ως δικαίωση-νίκη των μαθητών –μια εύλογη εκτίμηση λαμβάνοντας υπόψη τις δηλώσεις του Γ. Φαράκου αλλά και του Αλέξη Τσίπρα, πρόεδρου του ΕΠΛ Αμπελοκήπων και μέλους της ΚΝΕ, που δημοσιεύθηκαν στον *Ριζοσπάστη* μόλις δύο μέρες πριν την ανακοίνωση του υπουργείου. Συγκεκριμένα, ο Α. Τσίπρας δήλωσε: «Ζητάμε να κάνει ο υπουργός κάποια βήματα καλής θέλησης. Δεν νομίζω ότι με το να αποσύρει [ο υπουργός Παιδείας] τα προεδρικά διατάγματα έχουμε πετύχει τους στόχους μας. Αλλά, εάν το κάνει αυτό θα δείξει πως υπάρχει καλή θέληση απ' την πλευρά του για να συζητήσει πραγματικά μαζί μας». ¹¹⁸⁸

Αντιθέτως, για τους περισσότερους μαθητές, η στάση του υπουργού δεν συνιστούσε ουσιαστική υποχώρηση, επομένως ούτε το πρωτοσέλιδο του *Ριζοσπάστη*

¹¹⁸³ *Ριζοσπάστης*, 13.12.1990, σ. 16.

¹¹⁸⁴ Ενδεικτική είναι η δήλωση του Κ. Μητσοτάκη μετά τη συνάντηση με τον Γ. Φαράκο: «Χαίρω που συμφωνούμε στο ότι η κατάληψη δεν αποτελεί την καλύτερη μέθοδο αντιμετώπισης του προβλήματος. Βεβαίως ούτε κι εγώ θέλω να ισχυριστώ ότι τα παιδιά ενεργούν υπό καθοδήγηση. Εκείνο όμως που είναι βέβαιο, είναι ότι η ενημέρωση, και σ' αυτό συμφωνούμε, δεν είναι πλήρης και πιθανότατα αυτό οφείλεται σε παρεξηγήσεις». (*Ριζοσπάστης*, 13.12.1990, σ. 16.)

¹¹⁸⁵ *Εξόρμηση*, φύλ. 667, 16.12.1990, σ. 3.

¹¹⁸⁶ Την άποψη αυτή εκφράζουν οι περισσότεροι από τους συνεντευξιαζόμενους της διατριβής.

¹¹⁸⁷ *Ριζοσπάστης*, 18.12.1990, σ. 1, 17.

¹¹⁸⁸ *Ριζοσπάστης*, 16.12.1990, σ. 18-19.

συμβάδιζε με το κοινό αίσθημα που επικρατούσε στα κατειλημμένα σχολεία. «Ο τίτλος του *Ριζοσπάστη* με είχε ενοχλήσει πολύ και ουσιαστικά με οδήγησε στην απόφαση να αποχωρήσω από την ΚΝΕ, γιατί προδίκιζε ότι η απόφαση του Κοντογιαννόπουλου να αναστείλει τα διατάγματα συνίστατο με νίκη των μαθητών. Αυτό ήταν απαράδεκτο», τονίζει ο Δ. Δημητρίου.¹¹⁸⁹ Η στρατηγική αναδίπλωση του ΚΚΕ, με σκοπό την ύφεση των μαθητικών κινητοποιήσεων, είχε ως αποτέλεσμα η ΚΝΕ να χάσει και νέο κομμάτι από τη δύναμή της, όπως εξηγεί ο Δ. Κουσουρή:

Μετά τις 16 Δεκεμβρίου το ΚΚΕ έβγαλε τη γραμμή «τα μαζεύουμε». Πάγωσε τα διατάγματα ο Κοντογιαννόπουλος και βγήκε την άλλη μέρα ο *Ριζοσπάστης* με πρωτοσέλιδο «ο αγώνας δικαιώνεται». Αυτό τους στοιχίσε πάρα πολύ γιατί έχασαν ότι είχαν από νεολαία. Ότι τους είχε απομείνει από τη διάσπαση του 1989, το χάσανε τότε. Όσοι είχαν μείνει στην ΚΝΕ και ήταν αριστερά παιδιά μετά τις καταλήψεις φύγανε. Ο Τσίπρας ήταν η εξαίρεση.¹¹⁹⁰

Έμμεση απάντηση στο πρωτοσέλιδο του *Ριζοσπάστη* έδωσαν και οι εκπρόσωποι της «πανελλαδικής» επιτροπής κατάληψης των μαθητών, με ανακοίνωσή τους την επόμενη ημέρα, στην οποία τόνιζαν ότι με τις αλλαγές που ανακοίνωσε το υπουργείο Παιδείας έχουν τα πρώτα αποτελέσματα στον αγώνα τους, αλλά δεν πρόκειται να σταματήσουν αν δεν ικανοποιηθούν τα βασικά αιτήματά τους.¹¹⁹¹ Επίσης, το αριστερό εκπαιδευτικό περιοδικό *Αντιτετράδια της Εκπαίδευσης*¹¹⁹² άσκησε κριτική στο δημοσίευμα της εφημερίδας με ειρωνική διάθεση: «Συγκρατηθείτε “σύντροφοι”! Πάντοτε βιαστικοί στην καταστολή των κοινωνικών αγώνων».¹¹⁹³

Αναφορικά με τον αντίκτυπο του τίτλου του *Ριζοσπάστη* στην κυβέρνηση, ο Β. Κοντογιαννόπουλος, απευθυνόμενος στους βουλευτές του ΠΑΣΟΚ σε συζήτηση στο Κοινοβούλιο για τον προϋπολογισμό του 1991, επιδίωξε να τον εκμεταλλευτεί πολιτικά για να υποστηρίξει τις θέσεις του για την παιδεία: «Ο *Ριζοσπάστης* είχε το θάρρος να πει [στους μαθητές] “Δικαιώθηκε ο αγώνας σας, γυρίστε πίσω στα σχολεία”. Εσείς, κύριοι συνάδελφοι του ΠΑΣΟΚ, όχι απλώς δεν το είπατε, ούτε και σήμερα το λέτε, αλλά προσπαθήσατε να πείτε ότι παγιδεύσαμε τους μαθητές με την

¹¹⁸⁹ Συνέντευξη με Δημήτρη Δημητρίου, 2.3.2013.

¹¹⁹⁰ Συνέντευξη με Δημήτρη Κουσουρή, 31.3.2013. Ο Αλέξης Τσίπρας ανέφερε δεκαεπτά χρόνια αργότερα σε συνέντευξή του στο μαθητικό περιοδικό *Schooligans* (τχ. 11, 23.4.2008) ότι έφυγε από την ΚΝΕ ένα χρόνο μετά τις μαθητικές κινητοποιήσεις, όταν πήγαινε στην τρίτη λυκείου: «Η αλήθεια είναι ότι είχα λόγους να φύγω πολύ νωρίτερα», δήλωσε. «Εβλεπα ένα συντηρητικό τρόπο σκέψης και μία “καθοδήγηση” που δεν ήταν κοντά στην ιδιοσυγκρασία μου. Επειδή, όμως, είμαι γενικά ανεκτικός και υπομονετικός, έφυγα το 1991 όταν διασπάστηκε ο σημερινός Συνασπισμός από το ΚΚΕ».

¹¹⁹¹ *Ελευθεροτυπία*, 19.12.1990, σ. 24.

¹¹⁹² Ο πυρήνας της ομάδας των συντακτών που το εκδίδει εντάσσεται κυρίως στον πολιτικό χώρο του Μ-Λ ΚΚΕ και δραστηριοποιείται στα συνδικαλιστικά σχήματα της εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς.

¹¹⁹³ «Αφιέρωμα Μαθητικές Καταλήψεις», *Αντιτετράδια της Εκπαίδευσης*, τ.χ. 13-14, ό.π., σ. 8.

αναστολή των δύο διατάξεων». ¹¹⁹⁴ Από τη μεριά της, η εφημερίδα σχολίασε τα λόγια του υπουργού κατηγορώντας τον ότι «αναζητώντας στηρίγματα στην επικίνδυνη πολιτική που ακολουθεί η κυβέρνηση στην παιδεία, δεν δίστασε να παρερμηνεύσει τίτλο του “Ρ” της περασμένης Τρίτης [18.12.1990]». ¹¹⁹⁵

Στην προσπάθειά του να κατευνάσει το θόρυβο από τις παρενέργειες που προκάλεσε ο τίτλος του *Ριζοσπάστη*, κυρίως στο εσωτερικό του ΚΚΕ και στα κλιμάκια της νεολαίας του, ο Θανάσης Βλάχος, υπεύθυνος τμήματος παιδείας της ΚΕ του ΚΚΕ, επισήμανε την αυτονομία των μαθητών και την αυτοβουλία τους στην απόφαση της μορφής διεκδίκησης των αιτημάτων τους: «Οι μαθητές δεν ρώτησαν κανέναν για να ξεκινήσουν και ούτε για να σταματήσουν ή τι θα κάνουν, αντιμετωπίζουν τα προβλήματα με πρωτοφανή ωριμότητα και δεν δέχονται να αποφασίσουν άλλοι γι’ αυτούς. Εμείς θέλουμε να διατηρηθεί η αγωνιστική τους διάθεση για τα μεγάλα προβλήματα της παιδείας, ανεξάρτητα από τις μορφές που θα χρησιμοποιούνται. Οι μαθητές έχουν την ωριμότητα να βρουν ποιες είναι οι μορφές αυτές». ¹¹⁹⁶ Επιπλέον, το ΚΚΕ, αντιλαμβανόμενο την αρνητική τροπή που είχε αρχίσει να παίρνει η αντιμετώπιση των μαθητικών κινητοποιήσεων, στα επόμενα φύλλα του *Ριζοσπάστη* και μέχρι το τέλος των κινητοποιήσεων τάχθηκε αναφανδόν υπέρ του μαθητικού κινήματος, αποφεύγοντας να εκφράσει με έμμεσο ή άμεσο τρόπο θέσεις που μπορεί να κρίνονταν ως υπονομευτικές από τα δρώντα υποκείμενα. Μάλιστα, δεν δίστασε μέσω της αρθρογραφίας της εφημερίδας να υποστηρίξει σθεναρά την κατάληψη ως μέσο διεκδίκησης, παραβαίνοντας την μέχρι τότε σταθερή και αμετάβλητη αρχή του: «Οι καταλήψεις, η συλλογική δράση, η δημιουργία του κινήματος είναι πολύ καλύτερο μάθημα από οποιοδήποτε άλλο. Αλίμονο σε όποιον χάνει αυτό το μάθημα, γιατί χάνει τη δυνατότητα της πιο ουσιαστικής, της πιο ολοκληρωμένης, της πιο ανεξίτηλης γνώσης». ¹¹⁹⁷

Παρ’ όλα αυτά, με βάση τα στοιχεία της έρευνας και για τους λόγους που αναφέρθηκαν παραπάνω, το ΚΚΕ δεν κατάφερε από την αρχή μέχρι το τέλος της μαθητικής διαμαρτυρίας της περιόδου να συμμετάσχει οργανωμένα στις κινητοποιήσεις και να επηρεάσει με οποιοδήποτε τρόπο την έκβασή τους. Όπως χαρακτηριστικά

¹¹⁹⁴ *Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΡΖ’*, 20.12.1990, σ. 4.940.

¹¹⁹⁵ *Ριζοσπάστης*, 21.12.1990, σ. 7.

¹¹⁹⁶ *Ριζοσπάστης*, 20.12.1990, σ. 14.

¹¹⁹⁷ *Ριζοσπάστης*, 1.1.1991, σ. 29. Το άρθρο με τίτλο «Καταλήψεις» έχει την υπογραφή του ιστορικού Βάσια Τσοκόπουλου. Άλλα άρθρα που δημοσιεύονται στην εφημερίδα και διάκεινται θετικά προς τους καταλήψεις μαθητές είναι αυτά του συνθέτη Νικηφόρου Ρώτα στις 6.1.1991 (σ. 22) και στις 13.1.1991 (σ. 18).

σχολίασε η εφημερίδα *Πριν* του NAP: «Για πρώτη φορά στην ιστορική πορεία του Κομμουνιστικού Κινήματος η “επίσημη” Αριστερά όχι μόνο δεν είχε παρέμβαση, αλλά ούτε καν επαφή με το κίνημα των μαθητών».¹¹⁹⁸

Γονείς και «αγανακτισμένοι γονείς»

Οι καταλήψεις των σχολείων, πέραν του γεγονότος ότι αποτέλεσαν μια καινοφανή μορφή δράσης για τους μαθητές της εποχής, χαρακτηρίστηκαν και από μεγάλη μαζικότητα και διάρκεια, αγγίζοντας έτσι ολόκληρη την ελληνική κοινωνία. Οι κοινωνικές αντιδράσεις απέναντι στο φαινόμενο δεν ήταν ομοιόμορφες: «Υπήρχαν συντηρητικές –όχι μόνο πολιτικά– οικογένειες, που ήταν της αντίληψης ότι “το παιδί μου πρέπει να πηγαίνει στο σχολείο του”. Υπήρχε όμως και ένα μεγάλο κοινωνικό κομμάτι που το έβλεπε με μια συμπάθεια όλο αυτό το πράγμα», επισημαίνει ο Στρατής Μπουρνάζος.¹¹⁹⁹

Στο έντονο κλίμα λαϊκής δυσαρέσκειας για τα εργασιακά και οικονομικά μέτρα της κυβέρνησης της ΝΔ απέδιδε τη θετική αντιμετώπιση του μαθητικού κινήματος ο Γρηγόρης Καλομοίρης, καθηγητής τότε στο 2ο Γυμνάσιο Μενιδίου και μέλος του Συνασπισμού:

Οι μαθητές είχαν την ευρεία συμπαράσταση της μεγάλης πλειονότητας των γονιών τους και της κοινωνίας ευρύτερα. Είχε ξεκινήσει ήδη μία επίθεση, 9-10 μήνες μετά την ανάληψη της εξουσίας από τον Μητσοτάκη, στα δικαιώματα των εργαζόμενων και ο αγώνας των μαθητών εξέφραζε την αντίσταση μιας μεγάλης κοινωνικής πλειοψηφίας σε μία πολιτική ανατροπής εργασιακών δικαιωμάτων, στην επίθεση στο εισόδημα των εργαζόμενων, στα εργασιακά-ασφαλιστικά δικαιώματα και την πολιτική ξεπουλήματος δημόσιων υπηρεσιών μέσω των ιδιωτικοποιήσεων.¹²⁰⁰

Την κοινωνική απήχηση που έλαβε ο αγώνας μαθητών, καθώς και την πολιτική του διάσταση, περιγράφει ο Στέφανος Μυτιληναίος:

Ήταν ένας αγώνας που ξεκίνησε ως μαθητικός, αλλά σύντομα έγινε αγώνας ολόκληρου του δημοκρατικού λαού. Ήταν ένας αγώνας που δόθηκε ενάντια στη Δεξιά. Ήταν η πρώτη ήττα του Μητσοτάκη και ο κόσμος διαισθητικά τον στήριξε. Ο απολυμένος ή ο υπό απόλυση γονιός έβλεπε μέσα από τον αγώνα του παιδιού του τον δικό του αγώνα.¹²⁰¹

Η άποψη αυτή του Σ. Μυτιληναίου ίσως δημιουργεί μία αντίφαση, καθώς ο λαός είχε δώσει μόλις λίγους μήνες νωρίτερα (τον Νοέμβριο του 1990) στον Κ. Μητσοτάκη και στο κόμμα του, τη ΝΔ, την πλειοψηφία (47%) στη Βουλή. Όμως, όπως

¹¹⁹⁸ *Πριν*, φύλ. 41, 20.1.1991, σ. 7.

¹¹⁹⁹ Συνέντευξη με Στρατή Μπουρνάζο, 26.3.2013.

¹²⁰⁰ Συνέντευξη με Γρηγόρη Καλομοίρη, 25, 26, 28.8.2013.

¹²⁰¹ Συνέντευξη με Στέφανο Μυτιληναίο, 1.2.2013.

υπογραμμίζει ο Γ. Βούλγαρης, το υψηλό εκλογικό ποσοστό της ΝΔ «δεν εξέφραζε μια βαθύτερη συγκατάθεση», όπως εξ άλλου αποδείχθηκε και στη συνέχεια της διακυβέρνησής της, «καθόσον ένα μέρος την είχε ψηφίσει στο όνομα της σταθερότητας».¹²⁰²

Όσον αφορά τη στάση των γονιών απέναντι στις καταλήψεις, παρότι δεν είναι εύκολο να προσδιοριστεί και να ποσοτικοποιηθεί, η Χ. Βιτσιλάκη-Σορωνιάτη αναλύοντας τις απόψεις των γονέων (μέσω των απαντήσεων των παιδιών τους) για τις καταλήψεις, όπως αυτές προέκυψαν από το μικρό –επομένως και επισφαλές για γενικεύσεις– ποσοτικό δείγμα της εμπειρικής έρευνάς της, διατυπώνει ότι το 42% των γονέων διαφώνησαν με τις καταλήψεις, έναντι ενός ποσοστού 29% που είχε θετική άποψη για αυτές και 29% που ήταν αβέβαιοι. Επιπλέον, σε σχέση με την αντίδραση των γονιών απέναντι στη συμμετοχή των παιδιών τους στην κατάληψη του σχολείου, το 48% προτίμησε να κρατήσει ουδέτερη στάση, το 28% συνέστησε στα παιδιά τους να μη λάβουν μέρος, το 3% τους απαγόρευσε αυστηρά και με την απειλή τιμωρίας να μη συμμετάσχουν στις καταλήψεις, ενώ το 21% τους συνέστησαν ή και τους παρότρυναν να λάβουν μέρος. Το μεγάλο ποσοστό αβέβαιης-ουδέτερης στάσης των γονιών στις παραπάνω ερωτήσεις ίσως μαρτυρά και την αμηχανία με την οποία αντιμετώπιζε η κοινωνία το φαινόμενο των μαθητικών καταλήψεων.¹²⁰³

Ωστόσο, το κομμάτι των γονιών που τάχθηκαν στο πλευρό των καταληψιών-παιδιών τους εκφράστηκε κυρίως μέσα από την ηθική συμπαράστασή τους αλλά και την υλική, αφού ήταν συχνό το φαινόμενο να τους προμηθεύουν με τρόφιμα και άλλα αγαθά.¹²⁰⁴ Επίσης, αρκετοί γονείς-υπέρμαχοι των καταλήψεων δεν δίσταζαν να

¹²⁰² Βούλγαρης Γ., *Ελληνική Πολιτική Ιστορία 1950-2004*, Θεμέλιο, Αθήνα 2011, σ. 135-136. Υπενθυμίζεται ότι λόγω του εκλογικού συστήματος της απλής αναλογικής που ίσχυε τότε (1989-1990), το υψηλό ποσοστό της ΝΔ στις εκλογές της 8ης Απριλίου 1990 δεν μεταφράστηκε και σε ισχυρή κοινοβουλευτική πλειοψηφία, καθώς η ΝΔ κέρδισε μόλις 150 έδρες, οι οποίες στη συνέχεια έγιναν 152, έπειτα από την προσχώρηση σε αυτήν του μοναδικού βουλευτή της ΔΗΑΝΑ, Θεόδωρου Κατσίκη, ενώ κέρδισε και μία ακόμα έδρα στο εκλογοδικείο. Επιπλέον, στην κοινή γνώμη επικρατούσε έντονη ανησυχία από την παρατεταμένη αδυναμία εκλογής κυβέρνησης (είχαν προηγηθεί δύο άκαρπες εκλογικές αναμετρήσεις στις 18.6.1989 και στις 5.11.1989) και την επιδείνωση των δημοσιονομικών μεγεθών της χώρας. Για περισσότερα βλ. «Ιούνιος 1989-Απρίλιος 1990: Περίοδος κοινωνικοπολιτικής αναταραχής» (σ. 178) στο Μέρος Α΄ της διατριβής.

¹²⁰³ Βιτσιλάκη-Σορωνιάτη Χ., «Οι μαθητικές καταλήψεις του 1990...», ό.π., σ. 144-145, 163. Για περισσότερα σχετικά με την έρευνα της Χ. Βιτσιλάκη, βλ. υποσημείωση 809 (σ. 258).

¹²⁰⁴ «Ήταν σύνθηρες οι μητέρες να μαγειρεύουν για εμάς που ήμασταν στην κατάληψη, αναφέρει ο Στέφανος Μυτιληναίος (συνέντευξη, 1.2.2013), ενώ ο Δημήτρης Κουσουρής επισημαίνει επί του θέματος: «Οι γονείς μας στήριζαν δυναμικά. Υπήρχε σουβλατζής γονιός στον Πειραιά που μας άδειαζε ένα πορτ-μπαγκάζ με σουβλάκια στη βάρδια περιφρούρησης, κάθε βράδυ στις 12». (συνέντευξη, 31.3.2013)

έρθουν αντιμέτωποι με άλλους γονείς (χαρακτηρίζονταν ως «αγανακτισμένοι») που ήταν αντίθετοι σε αυτές με σκοπό να προστατέψουν τα παιδιά τους.¹²⁰⁵

Ο χαρακτηρισμός «αγανακτισμένοι» ήταν αμφίσημος, καθώς υποδήλωνε αφενός τους γονείς που εναντιώνονταν στις καταλήψεις και απαιτούσαν οι μαθητές να επιστρέψουν στα θρανία τους και αφετέρου τις ομάδες πολιτών –όχι αναγκαστικά γονιών– που ήταν οργανωμένοι στη ΝΔ και μετέρχονταν κάθε μέσο για την επαναφορά του ήρεμου κλίματος στα σχολεία.

Ο Π. Πασπαλάς επιχειρεί να προσδιορίσει την πρώτη από τις δύο ερμηνείες του όρου «αγανακτισμένοι»: «Ήταν συντηρητικοί γονείς από όλο σχεδόν το πολιτικό φάσμα –δεξιοί, φασίστες, ακόμα και πασόκοι–, οι οποίοι, ανεξάρτητα από τι κόμμα υποστήριζαν, διαφωνούσαν με τις καταλήψεις και θέλανε τα παιδιά τους να κάνουν μάθημα». Παραπλήσια απόδοση του συγκεκριμένου όρου διατυπώνει και ο Ν. Αναγνωστάτος, μέλος της ΑΣΓΜΕ το 1990, ο οποίος οριοθετεί με μεγαλύτερη σαφήνεια την πολιτική ταυτότητα των «αγανακτισμένων»:

Οι «αγανακτισμένοι» ήταν οι «νοικοκυραίοι», που λέμε καμιά φορά, για να μην πω η συντηρητική παράταξη. Όλοι αυτοί είχαν απόψεις, όντας η ήρεμη πλειοψηφία, αλλά δεν είχαν την απαραίτητη μαχητικότητα. Δεν ήταν στον χαρακτήρα τους, γι' αυτό δεν πηγαίνανε και στις συνελεύσεις, με αποτέλεσμα οι αριστεροί γονείς να εκλέγονται πάντα στα διοικητικά συμβούλια στις ενώσεις και τις ομοσπονδίες γονέων.¹²⁰⁶

Σε αντιδιαστολή με τη «μετριοπαθή» ταυτότητα που τους απέδιδε ο Αναγνωστάτος, οι «αγανακτισμένοι γονείς» αποφάσισαν να ενεργοποιηθούν και να παρέμβουν δυναμικά κατά τη διάρκεια των εορτών των Χριστουγέννων, ώστε να αποτρέψουν τη συνέχιση των καταλήψεων με την έναρξη των μαθημάτων. Στη δυναμική αντίδρασή τους συνέβαλε και το υπουργείο Παιδείας, με δελτίο Τύπου που δημοσίευσε στις 28 Δεκεμβρίου, καθιστώντας τους γονείς συνυπεύθυνους για την ομαλή επαναλειτουργία των σχολείων. Στο ίδιο έγγραφο, το οποίο διαβιβαζόταν μέσω των τοπικών διευθύνσεων δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, διευκρινίζονταν και οι ενέργειες στις οποίες έπρεπε να προβούν οι διευθυντές των σχολείων, αρχής γενομένης από την Τετάρτη 2 Ιανουαρίου, ώστε τη Δευτέρα 7 Ιανουαρίου τα σχολεία να ήταν έτοιμα για λειτουργία.¹²⁰⁷ Τα βασικότερα σημεία της ανακοίνωσης ήταν τα εξής: «Στα

¹²⁰⁵ Ενδεικτικά βλ. ρεπορτάζ *Καθημερινής*, με τίτλο «Ένταση και αψιμαχίες καταληψιών-γονέων» (8.1.1991, σ. 4), και συνέντευξη με Στέφανο Μυτιληναίο (1.2.2013).

¹²⁰⁶ Συνέντευξη με Νίκο Αναγνωστάτο, 18.9.2013.

¹²⁰⁷ Της δημοσίευσης του δελτίου Τύπου για την «ομαλή επαναλειτουργία των σχολείων» προηγήθηκε σύσκεψη με τους προϊσταμένους των διευθύνσεων και των γραφείων της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Για περισσότερα βλ. Κοντογιαννόπουλος Β., *ό.π.*, σ. 188-9.

σχολεία που βρίσκονται ακόμα υπό κατάληψη οι Διευθυντές και Υποδιευθυντές [...] ζητούν από τους καταληψίες την παράδοση του διδακτηρίου και εφόσον επιτευχθεί φροντίζουν να εξασφαλίσουν την ασφάλεια τους με καινούργιες κλειδαριές. Σε περίπτωση άρνησης ζητούν από τους καταληψίες διάλογο για να τους ενημερώσουν πάνω στο θέμα των ευθυνών τους. [...] Σε τελική άρνηση των καταληψιών, οι Διευθυντές και οι Υποδιευθυντές ζητούν να μάθουν με ποιους συζητούν και ποιοι είναι αυτοί που αναλαμβάνουν μια τόσο μεγάλη ευθύνη [...] φροντίζουν να κινητοποιήσουν τους Συλλόγους Γονέων και Κηδεμόνων και τις μαθητικές κοινότητες ώστε την Παρασκευή 4.1.1991 να έχουν μαζί τους συσκέψεις για ενημέρωση και τονισμό των ευθυνών που ευθαρσώς πρέπει να αναλάβει κάθε πλευρά και όλοι μαζί». ¹²⁰⁸

Ορμώμενοι από τις οδηγίες του υπουργείου Παιδείας, εκπρόσωποι γονέων του 15ου Λυκείου Θεσσαλονίκης, που στην πλειοψηφία τους –όπως σημειώνει η εφημερίδα *Τα Νέα*– προέρχονταν από τον ιδεολογικό χώρο της ΝΔ, συνοδεία του διευθυντή του σχολείου και μέλη του συλλόγου γονέων και κηδεμόνων, εισέβαλαν στις 3 Ιανουαρίου στο υπό κατάληψη σχολείο και απομάκρυναν τους μαθητές που βρίσκονταν εκεί. Στη συνέχεια, παρά τις αντιδράσεις των μαθητών που είχαν αποφασίσει τη συνέχιση της κατάληψης, αντικατέστησαν την κλειδαριά στην κεντρική είσοδο του σχολείου και εγκαταστάθηκαν στο γραφείο του διευθυντή, ώστε «να αποτρέψουν την είσοδο εξωσχολικών στοιχείων μέσα στο σχολείο», όπως μεταφέρει το ρεπορτάζ της εφημερίδας. ¹²⁰⁹

Ανήμερα της έναρξης των μαθημάτων, στις 7 Ιανουαρίου, ακολούθησαν γενικευμένες επεμβάσεις των «αγανακτισμένων γονέων» σε σχολεία της Θεσσαλονίκης, με την κατάσταση –σε αρκετές περιπτώσεις– να ξεφεύγει από τον έλεγχο, με απειλές και ύβρεις να εξαπολύονται εναντίον των καταληψιών μαθητών. ¹²¹⁰ Παρόμοια εικόνα και σε αρκετά σχολεία της πρωτεύουσας και της υπόλοιπης επικράτειας, με «αγανακτισμένους γονείς» να διαπληκτίζονται με καταληψίες μαθητές και τους αλληλέγγυους γονείς τους, απαιτώντας να τερματίσουν τις καταλήψεις. ¹²¹¹ Πιο

¹²⁰⁸ «Δελτίο Τύπου», *Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων*, 28.12.1990. (Αρχείο Νίκου Κακαγιάννη-ΕΛΙΑ.)

¹²⁰⁹ *Τα Νέα*, 4.1.1991, σ. 9.

¹²¹⁰ *Ελευθεροτυπία*, 8.1.1991, σ. 22. Τα σχολεία στα οποία έγιναν τα επεισόδια με τους «αγανακτισμένους γονείς» ήταν σύμφωνα με την εφημερίδα τα εξής: 1ο Λύκειο Τούμπα, 1ο και 2ο Λύκειο Καλαμαριάς, 2ο Λύκειο Θεσσαλονίκης και 2ο Πειραματικό Λύκειο Τούμπα.

¹²¹¹ Τα περιστατικά με τους «αγανακτισμένους γονείς» στα σχολεία τη Δευτέρα 7 Ιανουαρίου καταγράφονται λεπτομερώς από τις εφημερίδες που κυκλοφόρησαν στις 8 Ιανουαρίου, και ιδίως στην *Ελευθεροτυπία* (σ. 21-23), *Τα Νέα* (σ. 16-17) και τον *Ριζοσπάστη* (σ. 14-15). Αναφορές, αν και όχι

συγκεκριμένα, ομάδα γονέων από την Αμαλιάδα, ως ένδειξη διαμαρτυρίας προς τις καταλήψεις των σχολείων της περιοχής και της υποστήριξής τους από τον δήμαρχο Δημήτρη Ράλλη, προέβησαν σε κατάληψη του δημαρχείου της πόλης.¹²¹² Εντύπωση προκαλεί ο σχολιασμός της είδησης από τον *Ελεύθερο Τύπο*, που δημοσίευσε την είδηση υπό τον παραινετικό τίτλο «Εμπρός στο δρόμο που χάραξε η Αμαλιάδα!»: «Κάποτε θα πρέπει να δραστηριοποιηθούν οι πολίτες αυτής της χώρας. [...] Ο πασόκος δήμαρχος νόμισε ότι βρήκε την ευκαιρία της ζωής του. Και άρχισε να τριγυρνάει στα σχολεία της πόλης και να παροτρύνει (μέχρι να εκβιάζει) τα παιδιά να συνεχίσουν τις καταλήψεις! Είδαν-αποείδαν οι γονείς και το αποφάσισαν: Έκαναν κατάληψη του Δημαρχείου! Και δεν φεύγουν αν ο πράσινος αυτός τσαρλατάνος δεν σταματήσει να εμποδίζει τα σχολεία της πόλης να λειτουργήσουν!».¹²¹³

Μπροστά σε αυτή την έκρυθμη κατάσταση, η Ανώτατη Συνομοσπονδία Γονέων Μαθητών Ελλάδας (ΑΣΓΜΕ) αδυνατούσε, εξ αιτίας και της πολυκομματικής της σύνθεσης, να τηρήσει μία ενιαία σταθερή στάση απέναντι στις καταλήψεις. Είναι ενδεικτικό ότι ενώ στις 3 Ιανουαρίου ο πρόεδρος της, προσκεείμενος στο ΚΚΕ, Τάσος Ματαφιάς δήλωσε μετά από συνάντηση του με τον Β. Κοντογιαννόπουλο ότι «οι μαθητές και οι γενικές συνελεύσεις είναι οι μόνοι αρμόδιοι για να αποφασίσουν για το μέλλον των καταλήψεων τους»¹²¹⁴ δύο μέρες αργότερα, στις 5 Ιανουαρίου, πέντε μέλη από τα συνολικά 13 της ΑΣΓΜΕ με ανοικτή επιστολή τους καλούσαν τους μαθητές να επιστρέψουν στα μαθήματά τους, προτείνοντας σε όσους επιθυμούσαν να συνεχίσουν τις κινητοποιήσεις τους «να βρουν άλλες μορφές πάλης μαζί με τον υπεύθυνο διάλογο για την παιδεία», υπογραμμίζοντας ακόμα ότι «από ένα κλειστό σχολείο είναι σαφώς καλύτερα ένα ανοιχτό έστω και υποβαθμισμένο σαν το σημερινό».¹²¹⁵

τόσο λεπτομερείς, για τα επεισόδια που δημιουργήθηκαν από την παρουσία «αγανακτισμένων» γονιών γίνονται και τις εφημερίδες *Ελεύθερος Τύπος* (σ. 24-25), *Απογευματινή* (σ. 24-25) και *Καθημερινή* (σ. 4), όπου όμως αποφεύγεται να αποδοθεί ο χαρακτηρισμός «αγανακτισμένοι» για αυτούς που ήταν ενάντια στις καταλήψεις, ενώ όταν αυτός χρησιμοποιείται γίνεται χωρίς τη χρήση των εισαγωγικών. Η απόλυτη σχεδόν ομοιότητα και επανάληψη των περιστατικών, όπως προκύπτει μέσα από τις δημοσιογραφικές περιγραφές, μας αποτρέπει απ' το να παραθέσουμε κάποια συγκεκριμένα συμβάντα, καθώς κρίνεται ότι δεν θα συνεισφέρουν ουσιαστικά στην ιστορική αφήγηση.

¹²¹² *Ελεύθερος Τύπος*, 8.1.1991, σ. 25.

¹²¹³ Στο ίδιο.

¹²¹⁴ *Τα Νέα*, 3.1.1991, σ. 10.

¹²¹⁵ *Απογευματινή*, 6.1.1991, σ. 7. Τα πέντε μέλη της ΑΣΓΜΕ που συνυπέγραψαν την επιστολή ήταν ο α' αντιπρόεδρος Νίκος Αναγνωστάτος (ΝΔ), ο γραμματέας Ηλίας Ανδρέου (ΝΔ) και τα μέλη Ανδρέας Κυριακέας, Εύα Βουτσινά και Γ. Αμπαριώτης (ΚΚΕ).

Η στάση των καθηγητών

Αντίθετα με την αμήχανη ή επαμφοτερίζουσα στάση των γονιών απέναντι στις καταλήψεις, οι καθηγητές, έτσι τουλάχιστον όπως εκφράζονταν μέσω του ανώτερου συνδικαλιστικού τους οργάνου –την ΟΛΜΕ–, στάθηκαν αλληλέγγυοι στο πλευρό των μαθητών από την αρχή μέχρι το τέλος των κινητοποιήσεών τους.

Άλλωστε, το παραταξιακό-κομματικό αποτύπωμα των καθηγητών που απάρτιζαν το 1990 το ΔΣ της ΟΛΜΕ (από τα έντεκα συνολικά μέλη της, τα επτά άνηκαν στην κεντροαριστερά –ΠΑΣΟΚ, ΝΑΡ, ΚΚΕ– και τέσσερα στη ΝΔ)¹²¹⁶ προδίκαιε τη θετική στάση που θα λάμβανε η ομοσπονδία σε σχέση με τον μαθητικό αγώνα. Επιπλέον, η ατελέσφορη απεργία τους λίγους μόλις μήνες πριν την εκδήλωση των καταλήψεων, είχε δημιουργήσει μία πολύ βαριά ατμόσφαιρα στα σχολεία και –ίσως– μία ανομολόγητη επιθυμία των καθηγητών να «εκδικηθούν» την κυβέρνηση.¹²¹⁷ Έκφραση αυτής της εικόνας είναι τα λόγια του μαθητή Δημήτρη Δημητρίου:

Είχαμε έναν καθηγητή τότε πασόκο, που μας έκανε οικονομία στο πολυκλαδικό. Οι καθηγητές είχαν πάθει μεγάλο στραπάτσο το καλοκαίρι του 1990. Έμπαινε λοιπόν στην τάξη κρατώντας τα προεδρικά διατάγματα και μας έλεγε τι θα συνέβαινε από εδώ και πέρα και κατέληγε με τη φράση: «τα παράπονά σας στην οδό Μητροπόλεως νούμερο 15 [εκεί στεγαζόταν το υπουργείο Παιδείας]». Με αυτό θέλω να σου πω το εξής: οι καθηγητές πράγματι είχαν μπει στα σχολεία με σκυμμένο κεφάλι, τους είχε τσακίσει η κυβέρνηση. Με αυτή την έννοια, έβλεπε κάποιος από έξω ότι η ήττα φέρνει ήττα, εμείς όμως αυτή την ήττα δεν την είχαμε βιώσει. Ήμασταν παιδιά, δεν είχαμε καταλάβει τι έγινε με τους καθηγητές, ότι δηλαδή κάνανε δύο μήνες απεργία, διαπομπεύτηκαν από την κοινωνία και στο τέλος μπήκαν στα σχολεία χωρίς να έχουν κερδίσει κάτι. Αυτό το κλίμα ωστόσο επηρέασε το εσωτερικό του σχολείου.¹²¹⁸

Η υποστηρικτική στάση της ΟΛΜΕ προς τους μαθητές επέφερε τη στοχοποίησή της ως υποκινητή των καταλήψεων από τις προσκείμενες στην κυβέρνηση εφημερίδες.¹²¹⁹ «Σκληροπυρηνικοί της ΟΛΜΕ με επικεφαλής τον πρόεδρό της Δημήτρη Μπαλωμένο περιφέρονται από λύκειο σε λύκειο και απειλούν –χρησιμοποιώντας

¹²¹⁶ Η σύνθεση του ΔΣ της ΟΛΜΕ κατά την περίοδο 1989-1991 ήταν η ακόλουθη: Δημήτρης Μπαλωμένος (Δημοσιοϋπαλληλική Ενότητα [ΚΚΕ]) – πρόεδρος, Κώστας Δρόσος (Δημ/υπαλ. Ενότητα [ΕΑΡ]) – αντιπρόεδρος, Χρήστος Δούκας (ΠΑΣΚ) – γενικός γραμματέας, Παύλος Αντωνόπουλος (Δημ/υπαλ. Ενότητα [ΝΑΡ]) – ταμίας, Θεόφιλος Σακαλίδης (ΠΑΣΚ) – έφορος δημοσίων σχέσεων, Γιάννης Νικολακόπουλος (Δημ/υπαλ. Ενότητα [ΝΑΡ]) – ειδικός γραμματέας, Χρήστος Μιχαλές (ΠΑΣΚ) – μέλος, Αντώνης Αντωνάκος (ΔΑΚΕ) – μέλος, Ήρα Βαλσαμάκη (ΔΑΚΕ) – μέλος, Λεωνίδας Δρόσος (ΔΑΚΕ) – μέλος, Διονύσης Χρυσοφώτης (ΔΑΚΕ) – μέλος. (ΟΛΜΕ, *Μηνιαίο Πληροφοριακό Δελτίο*, τχ. 613, Σεπτέμβριος 1989, σ. 2.)

¹²¹⁷ Με δελτίου Τύπου που εξέδωσαν η ΟΛΜΕ και άλλοι συνδικαλιστικοί φορείς (ΔΟΕ, ΟΙΕΛΕ, ΑΔΕΔΥ, ΑΣΓΜΕ, ΠΟΣΥΠ) στις 7.12.1990, εξέφρασαν την συμπαράστασή τους στον αγώνα των μαθητών και απέρριπταν κάθε λογική άσκησης βίας, που να παραπέμπει στις «τραυματικές εμπειρίες των καθηγητών» από την κυβερνητική βία κατά τη διάρκεια της απεργίας τους. (*Δελτίο Τύπου*, 7.12.1990 [Αρχειο Νίκου Κακαγιάννη-ΕΛΙΑ].)

¹²¹⁸ Συνέντευξη με Δημήτρη Δημητρίου, 2.3.2013.

¹²¹⁹ Αναφέρομαι κυρίως στις εφημερίδες *Απογευματινή* και *Ελεύθερος Τύπος*.

συχνά και ακατανόμαστες εκφράσεις— τους μαθητές οι οποίοι θέλουν να τερματιστούν οι καταλήψεις και να αρχίσουν τα μαθήματα», έγραψε η *Απογευματινή* στις 8 Δεκεμβρίου,¹²²⁰ προκαλώντας την άμεση αντίδραση του προέδρου της ΟΛΜΕ, ο οποίος κατέθεσε μήνυση για «συκοφαντική δυσφήμιση δια του Τύπου» κατά των υπευθύνων της εφημερίδας.¹²²¹ Εξίσου σφοδρή επίθεση στον Δ. Μπαλωμένο εξαπέλυσε μία εβδομάδα μετά και ο Χρήστος Πασαλάρης από τη στήλη του στην *Απογευματινή* «Έξω από τα δόντια»: «Ο άνθρωπος είχε υπερεκτιμήσει τις δυνάμεις του είχε μεθύσει από αλαζονεία συνδικαλιστικής εξουσίας και έπαθε τη γνωστή νίλα [αναφέρεται στην αποτυχημένη απεργία των καθηγητών]. Ο Βασίλης Κοντογιαννόπουλος πίστεψε ότι μπορούσε να προχωρήσει μόνος του. [...] Τότε ακριβώς βγήκαν οι Μπαλωμένοι που του τη φύλαγαν στη γωνιά, άναψαν φιτίλια σε 300 σημεία της χώρας και όλη η παιδεία πήρε φωτιά».¹²²²

Όπως αποδείχθηκε, οι παραπάνω κατηγορίες δεν ήταν μόνο αποσπασματικές απόψεις μερίδας του φιλοκυβερνητικού Τύπου, αλλά αντιπροσώπευαν και την επίσημη θέση του Β. Κοντογιαννόπουλου, ο οποίος σε συνεδρίαση του Κοινοβουλίου στις 14 Δεκεμβρίου τόνιζε: «Οι καταλήψεις και αυτά τα φαινόμενα προγραμματίστηκαν και σχεδιάστηκαν από τις ίδιες δυνάμεις που το καλοκαίρι χρησιμοποίησαν τις εξετάσεις και κράτησαν ομήρους τους μαθητές, για να υποχρεώσουν την κυβέρνηση να αλλάξει την εισοδηματική της πολιτική».¹²²³

Ο Παύλος Αντωνόπουλος, ταμίας της ΟΛΜΕ κατά τη διετία 1989-1991, καλούμενος να σχολιάσει τις τότε αιτιάσεις του υπουργού περί υποκίνησης των μαθητών από τους καθηγητές, αντιλέγει:

Είναι αδύνατον η ομοσπονδία αλλά και οι καθηγητές αυτοί καθαυτοί να λειτουργήσουν με αυτόν τον τρόπο. Το λέω γιατί τα παιδιά δεν δέχονται σε καμία περίπτωση τέτοιου τύπου καθοδηγήσεις. Αν μιλήσουμε για μεμονωμένες περιπτώσεις καθηγητών που κάποιος θα μπορούσε να πει μία κουβέντα, αυτό κανείς δεν μπορεί να το αποκλείσει, αλλά αυτό δεν αποτελεί υποκίνηση ούτε γενική πολιτική κατεύθυνση και δεν μπορεί να δοθεί τέτοιο πράγμα ποτέ. [...] Εμείς ως ΟΛΜΕ κρίναμε ότι ο αγώνας των μαθητών ήταν δίκαιος. Εκεί που δεν πήραμε μέρος και δεν συζητήσαμε ήταν οι μορφές διαμαρτυρίες που επέλεξαν, όπου δεν είχαμε κανένα δικαίωμα¹²²⁴

¹²²⁰ *Απογευματινή*, 8.12.1990, σ. 28.

¹²²¹ *Ελεύθερος Τύπος*, 15.12.1990, σ. 23.

¹²²² *Απογευματινή*, 16.12.1990, σ. 2.

¹²²³ *Πρακτικά Βουλής*, Συνεδρίαση ΡΓ', 14.12.1990, σ. 4.744. Τους ίδιους ισχυρισμούς επανέλαβε ο υπουργός και σε συνέντευξή του στην *Απογευματινή* στο φύλλο της 16ης Δεκεμβρίου (σ. 8): «Έχουμε συγκεντρώσει στοιχεία ότι συνδικαλιστικοί κύκλοι στο πλαίσιο της ΟΛΜΕ, βρίσκονται πίσω από αυτές τις κινητοποιήσεις. Έχουμε ενυπόγραφα σχέδια υπομνημάτων και αιτημάτων. Έχουν γίνει από καθηγητές για τους μαθητές».

¹²²⁴ Συνέντευξη με Παύλο Αντωνόπουλο, 30.8.2013.

Ειδικότερα σε σχέση με την αντίδραση των καθηγητών απέναντι στην επιλογή των μαθητών να προχωρήσουν σε καταλήψεις των σχολείων, ο Γ. Καλομοίρης αναφέρει:

Δεν θα μπορούσαν και δεν θα έπρεπε οι καθηγητές, είτε μεμονωμένα είτε ως συνδικαλιστικό κίνημα, να στραφούμε ενάντια στις μορφές αγώνα που επέλεξαν κάθε φορά οι μαθητές με τις δικές τους διαδικασίες. Όπως διεκδικούσαμε και προσπαθούσαμε κι εμείς πάντα να έχουμε τους μαθητές και τους γονείς συμπαραστάτες και στους δικούς μας αγώνες, έτσι θα έπρεπε να γίνεται και από εμάς, που σε τελευταία ανάλυση οι αγώνες των μαθητών όλα αυτά τα χρόνια έγιναν για τα ίδια ζητήματα, με τα ίδια κυρίαρχα αιτήματα που πρόβαλαν οι ίδιοι οι καθηγητές. Ήταν ένας ενιαίος αγώνας ανεξάρτητα αν σε κάποια φάση κάποιοι έμπαιναν μπροστά και κάποιοι ακολουθούσαν. Ήταν ένας αγώνας για τη δημόσια εκπαίδευση, το δημόσιο σχολείο, τον αυταρχισμό, ενάντια στον περιορισμό των μορφωτικών δικαιωμάτων κ.λπ.¹²²⁵

Η αρχικά αναιμική παρουσία των καθηγητών έξω από τα κατειλημμένα σχολεία και η σιωπηρή συγκατάθεση πολλών εξ αυτών απέναντι στο φαινόμενο των καταλήψεων άρχισε να λαμβάνει ένα περισσότερο συν-αγωνιστικό χαρακτήρα προς τους μαθητές, όταν ξεκίνησαν να κλιμακώνονται οι αντιδράσεις των «αγανακτισμένων γονέων» και του υπουργείου Παιδείας απέναντι στους καταληψίες. Στο πλαίσιο αυτό, το ΔΣ της ΟΛΜΕ καλούσε, με ενημερωτικό σημείωμα που εξέδωσε στις 21 Δεκεμβρίου 1990, τις ΕΛΜΕ και όλους τους καθηγητές να «σταθούν στο πλάι των μαθητών, ιδιαίτερα τις πρώτες κρίσιμες μέρες μετά τις διακοπές [των Χριστουγέννων], και να εκφράσουν την αλληλεγγύη τους στις μαθητικές κινητοποιήσεις».¹²²⁶ «Μας ενδιέφερε να διαφυλαχθεί ο εκπαιδευτικός χώρος» διευκρινίζει ο Παύλος Αντωνόπουλος και συμπληρώνει: «Να μην γίνουν καταστροφές, βανδαλισμοί, να μην μπουν εξωσχολικά στοιχεία μέσα, κάτι το οποίο το χρησιμοποιεί και η εκάστοτε κυβέρνηση όχι με άμεσους μηχανισμούς αλλά με έμμεσους. Μπαίνοντας κάποια τέτοια στοιχεία μέσα στα σχολεία θα μπορούσαν να δημιουργήσουν προβλήματα, όπως είχε γίνει κατά καιρούς, και να συκοφαντηθεί ο αγώνας των παιδιών, να κινδυνεύουν παιδιά κ.λπ.».¹²²⁷

Εναντίον της επιδίωξης της κυβέρνησης να φέρει τους καθηγητές αντιμέτωπους με τους μαθητές στρέφονταν και η ακαριαία αντίδραση της ΟΛΜΕ στις «προπαρασκευαστικές ενέργειες του υπουργείου Παιδείας για την αποκατάσταση της λειτουργίας των σχολείων»,¹²²⁸ με τις οποίες το υπουργείο έδινε εντολή στους διευθυντές των σχολείων να τα «ανακαταλάβουν» από τις 2 Ιανουαρίου με δική τους

¹²²⁵ Συνέντευξη με Γρηγόρη Καλομοίρη, 25, 26, 28.8.2013.

¹²²⁶ *Ενημερωτικό 10*, ΟΛΜΕ, 21.12.1990. (Αρχείο Νίκου Κακαγιάννη-ΕΛΙΑ.)

¹²²⁷ Συνέντευξη με Παύλο Αντωνόπουλο, 30.8.2013.

¹²²⁸ Κοντογιαννόπουλος Β., *ό.π.*, σ. 188-9.

ευθύνη,¹²²⁹ καθώς και στους καθηγητές να καταχωρίσουν από στις 7 Ιανουαρίου –ακόμα και εκτός κτηρίου αν δεν τους επιτραπεί η είσοδος– τις απουσίες των μαθητών που εμμένουν στην κατάληψη και τις παρουσίες όσων θέλουν να παρακολουθήσουν το μάθημα και εμποδίζονται.¹²³⁰

Η ομοσπονδία των καθηγητών, με ανακοινώσεις κατά τη διάρκεια της τελευταίας εβδομάδας των εορτών, απαντούσε στις «γραπτές και προφορικές διαταγές» της κυβέρνησης, ζητώντας να «σταματήσει τα κατασταλτικά μέτρα εναντίον των μαθητών» και να «πάρει πίσω οποιαδήποτε εντολή που στοχεύει στο να μετατραπούν οι καθηγητές σε Δούρειο Ίππο των αγώνων των μαθητών».¹²³¹ Επιπλέον, διακήρυττε «την πραγματοποίηση τριώρης στάσης εργασίας τη Δευτέρα 7 Ιανουαρίου στις τρεις πρώτες ώρες κάθε βάρδιας», ώστε να διευκολύνει τους μαθητές να αποφασίσουν ανεπηρέαστοι μέσα από τις γενικές συνελεύσεις την πορεία των καταλήψεων και καλούσε τους καθηγητές με τη «συμμετοχή τους στη στάση εργασίας και με την παρουσία τους έξω από τα σχολεία να συμβάλουν στην αποτροπή προκλήσεων και οξύνσεων που ίσως επιχειρηθεί να δημιουργηθούν».¹²³²

Η μόνη εκπαιδευτική κομματική παράταξη που δεν συστρατεύθηκε με την απόφαση της πλειοψηφίας της ΟΛΜΕ ήταν η ΔΑΚΕ, η οποία κατήγγειλε την απόφαση των υπόλοιπων παρατάξεων για την τριώρη στάση εργασίας και παρότρυνε τους καθηγητές να πάνε στα σχολεία τους για να «υπερασπισθούν και σε συνθήκες πιθανής πλειοψηφίας το δικαίωμα ακόμα και ενός μαθητή στη μόρφωση».¹²³³

Εν τω μεταξύ, ο Β. Κοντογιαννόπουλος με δηλώσεις του σχολίαζε ότι «με τη στάση της αυτή η ΟΛΜΕ επαναλαμβάνει το σφάλμα που έκανε το περασμένο καλοκαίρι, όταν προσπάθησε ανεπιτυχώς να παρεμποδίσει την ομαλή διεξαγωγή των Γενικών Εξετάσεων»,¹²³⁴ ενώ ο πρωθυπουργός Κ. Μητσοτάκης έκανε επίθεση στα κόμματα της αντιπολίτευσης και την ΟΛΜΕ, κατηγορώντας τους ότι «χωρίς προγράμματα, απροσχημάτιστα ενισχύουν τις καταλήψεις και ταυτόχρονα όταν ερωτώνται, “είστε υπέρ των καταλήψεων;”, δεν απαντούν».¹²³⁵

¹²²⁹ *Δελτίο Τύπου*, Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, 28.12.1990. (Αρχειό Νίκου Κακαγιάννη-ΕΛΙΑ.)

¹²³⁰ *Λειτουργία των σχολείων μετά τις διακοπές*, Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, 3.1.1991. (Αρχειό Νίκου Κακαγιάννη-ΕΛΙΑ.)

¹²³¹ *Δελτίο Τύπου*, ΟΛΜΕ, 2.1.1991. (Αρχειό Νίκου Κακαγιάννη-ΕΛΙΑ.)

¹²³² *Ανακοίνωση*, ΔΣ ΟΛΜΕ, 3.1.1991. (Αρχειό Νίκου Κακαγιάννη-ΕΛΙΑ.)

¹²³³ *Αυγή*, 4.1.1991, σ. 3.

¹²³⁴ *Δελτίο Τύπου*, Υπουργείο Παιδείας, 4.1.1991. (Αρχειό Νίκου Κακαγιάννη-ΕΛΙΑ.) Βλ. και Κοντογιαννόπουλος Β., *ό.π.*, σ. 189.

¹²³⁵ *Απογευματινή*, 5.1.1991, σ. 5.

Τελικά, ένα μεγάλο ποσοστό καθηγητών της Αττικής¹²³⁶ και όλης της χώρας¹²³⁷ παράκουσαν τις εντολές του υπουργείου και τηρώντας την απόφαση της ηγεσίας τους αρνήθηκαν να πάρουν απουσίες παρά τις «επιχειρηθείσες “ανακαταλήψεις” μέσω κυβερνητικών μηχανισμών», όπως σημειώνει ενημερωτικό σημείωμα της ΟΛΜΕ.¹²³⁸

Ρέιντζερς και Κένταυροι

Οι «κυβερνητικοί μηχανισμοί», που έθιγε η ανακοίνωση της ΟΛΜΕ, ήταν ομάδες που υπό τη λεοντή των «αγανακτισμένων»¹²³⁹ γονέων-πολιτών «καθοδηγούνταν από τη ΝΔ και την ΟΝΝΕΔ και προσπαθούσαν με βίαιες ενέργειες να κάμψουν το αγωνιστικό φρόνημα και να συκοφαντήσουν τους αγώνες των μαθητών»¹²⁴⁰ προς όφελος της κυβέρνησης. Ο Δ. Κουσουρής επιβεβαιώνει την ύπαρξη αυτών των ομάδων και τη δράση τους στα κατελιμμένα σχολεία: «Ρέιντζερς και Κένταυροι, ομάδες κρούσης της ΟΝΝΕΔ Πειραιά, άρχισαν να μας “επισκέπτονται” τσαμπουκαλεμένες αμέσως μετά τις γιορτές, γι’ αυτό και αποφασίσαμε να φτιάξουμε σπλοστάσιο με μολότοφ για να αμυνθούμε».¹²⁴¹

«Οπαδοί της ΝΔ οι “αγανακτισμένοι”» ήταν ο τίτλος της εφημερίδας *Τα Νέα* για τα επεισόδια που προκλήθηκαν με την επαναλειτουργία των σχολείων, καθώς η εφημερίδα επικαλούνταν τις μαρτυρίες γονέων και καθηγητών που αναγνώρισαν στελέχη της ΝΔ μεταξύ των «αγανακτισμένων».¹²⁴² Ο Σ. Μυτιληναίος, του οποίου το σχολείο στο Χαϊδάρι είχε γίνει στόχος των «αγανακτισμένων», αναφέρει τη διαδικασία συγκρότησης και δράσης αυτών των ομάδων στην περιοχή του:

Κάποια στιγμή κατά τη διάρκεια των γιορτών δόθηκε εντολή από την κυβέρνηση σε τοπικές οργανώσεις της ΟΝΝΕΔ να οργανώσουν ανακαταλήψεις σχολείων. Συγκροτούνταν λοιπόν οι ομάδες της ΟΝΝΕΔ και οι παρακρατικές ομάδες των ακροδεξιών, όλη η σημερινή Χρυσή Αυγή δηλαδή –γιατί πολλοί έχουν απορία από πού προέκυψε η ΧΑ–, και επιχειρούσαν να ανακαταλάβουν τα σχολεία. Αυτό έγινε σε όλη την Ελλάδα. Στο σχολείο μας, συγκεκριμένα, στείλανε την τοπική ΟΝΝΕΔ, στην οποία συμμετείχαν φίλοι μας και συμμαθητές μας, με τους

¹²³⁶ *Ελεύθερος Τύπος*, 8.1.1991, σ. 24.

¹²³⁷ *Ελευθεροτυπία*, 8.1.1991, σ. 24.

¹²³⁸ *Ενημερωτικό 11*, ΔΣ ΟΛΜΕ, 8.1.1991. (Αρχείο Νίκου Κακαγιάννη-ΕΛΙΑ.)

¹²³⁹ Ο όρος «αγανακτισμένος» ως προπέτασμα ακροδεξιών-εθνικοφρόνων ομάδων είχε χρησιμοποιηθεί και παλαιότερα διαμέσου του Τύπου από την εκάστοτε πολιτική εξουσία για να αποκρύψει την ταυτότητα και τους σκοπούς συγκεκριμένων ομάδων, οι οποίες δεν συγκροτούνταν αναγκαστικά με την ευθύνη του κυβερνώντος κόμματος ή ακόμα δεν συμφωνούσαν ιδεολογικά με αυτό, ωστόσο σε κάθε περίπτωση εξυπηρετούσαν τα συμφέροντά του.

¹²⁴⁰ Συνέντευξη με Γρηγόρη Καλομοίρη, 25, 26, 28.8.2013.

¹²⁴¹ Συνέντευξη με Δημήτρη Κουσουρή, 31.3.2013.

¹²⁴² *Τα Νέα*, 8.1.1991, σ. 16-17.

οποίους δεν είχαμε στην τελική τίποτα να χωρίσουμε. Το τι νεράντζι και καδρόνι φάγανε δεν περιγράφεται. Ακόμα τρέχουνε!¹²⁴³

Η δράση των «παρακρατικών ομάδων» της Δεξιάς, όπως τις κατονόμαζαν ο Μυτιληναίος και οι εφημερίδες *Ελευθεροτυπία* και *Τα Νέα*,¹²⁴⁴ γενικεύτηκε και εντάθηκε σε επικίνδυνο βαθμό το διήμερο 7-8 Ιανουαρίου. *Τα Νέα* μεταφέρουν την εικόνα από τις επιχειρήσεις των «αγανακτισμένων» στα σχολεία της επικράτειας: «Κάτω από την ομπρέλα της ΝΔ και ορισμένων κρατικών λειτουργιών, έδρασαν “Κένταυροι” και “Ρέιντζερς”, που παριστάνοντας τους “αγανακτισμένους” γονείς και πολίτες προσπάθησαν να πτοήσουν στη Θεσσαλονίκη, τη Λάρισα, το Ηράκλειο και σε άλλες πόλεις τους μαθητές που έκαναν καταλήψεις».¹²⁴⁵

Οι «Ρέιντζερς» και οι «Κένταυροι» ήταν δύο «άτυπες ομάδες κρούσης και περιφρούρησης» της ΟΝΝΕΔ που δημιουργήθηκαν το 1982 επί προεδρίας στη ΝΔ του Ευάγγελου Αβέρωφ (1981-4). Εμπνευστές των ομάδων κρούσης της δεξιάς παράταξης ήταν ο πρόεδρος της ΟΝΝΕΔ Βασίλης Μιχαλολιάκος –ο οποίος είχε τοποθετηθεί στη θέση του επικεφαλής της νεολαίας μετά από εισήγηση του βουλευτή Μεσσηνίας της ΝΔ Αντώνη Σαμαρά– και ο αντιπρόεδρος της Μανώλης Μανωλάκος. Στόχος αυτών των ακροδεξιών ομάδων ήταν η ανάληψη δράσης κατά των ιδεολογικών τους αντιπάλων και η προάσπιση με κάθε τρόπο των συμφερόντων της ΝΔ. Ωστόσο, ο έκνομος, πολλές φορές, χαρακτήρας των πράξεών τους δημιουργούσε

¹²⁴³ Συνέντευξη με Στέφανο Μυτιληναίο, 1.2.2013.

¹²⁴⁴ Βλ. συνέντευξη με Στέφανο Μυτιληναίο (1.2.2013), *Ελευθεροτυπία*, 11.1.1991, σ. 13 και *Τα Νέα*, 10.1.1991, σ. 18-19. Η σκληρή δράση των ομάδων της ΟΝΝΕΔ, στα όρια της νομιμότητας, ξυπνούσε μνήμες παρακράτους ή έκνομης δράσης πρόσφατων ή παλαιότερων εποχών χωρίς να αντιστοιχούν εντελώς τα οργανωτικά και τα επιχειρησιακά πλαίσια, πολύ περισσότερο οι στόχοι αυτών των ενεργειών. Για μια αρχική οριοθέτηση των παρακρατικών οργανώσεων, αφού δεν αποτελούν αντικείμενο έρευνας της διατριβής, επικαλούμαστε τον ορισμό του Ανδρέα Λεντάκη (*Το Παρακράτος και η 21η Απριλίου*, ό.π., σ. 15-19): «Οι παρακρατικές οργανώσεις αφορούν σε ομάδες που αναπτύσσονται εκτός των επίσημων κρατικών θεσμών και λειτουργούν παράλληλα με αυτούς, προσβλέποντας στην ανοχή και τη στήριξή τους, γιατί δρουν σε βάρος της κοινωνίας ή κοινωνικών ομάδων και κατηγοριών». Χαρακτηριστική περίπτωση δράσης παρακρατικών οργανώσεων που συγκροτούνταν ή κινητοποιούνταν από το κόμμα που κατείχε την εξουσία ήταν η υπόθεση δολοφονίας Λαμπράκη (17 Μαΐου 1963), στην οποία αναμείχθηκαν μέλη παρακρατικών οργανώσεων και τα οποία έδρασαν υπό τον τίτλο των «αγανακτισμένων εθνικοφρόνων». (Λιναρδάτος Σπύρος, *Από τον εμφύλιο στη χούντα*, τόμος Δ', 1961-1964, Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία, Παπαζήσης, Αθήνα 1986· Λεντάκης Ανδρέας, *Το Παρακράτος και η 21η Απριλίου*, Προσκήνιο, Αθήνα 2000.) Ένα ακόμα πιο πρόσφατο παράδειγμα παρακρατικού μηχανισμού, που όμως δεν είχε την παραμικρή ιδεολογική σχέση με την κυβέρνηση, ήταν το ακροδεξιό κόμμα Εθνική Πολιτική Ένωση (ΕΠΕΝ), του οποίου μέλη ενεπλάκησαν σε επεισόδια που διεξάγονταν μεταξύ αναρχικών και ΜΑΤ μετά τη δολοφονία του Μ. Καλτεζά από τον αστυνομικό Μελίστα, στις 17 Νοεμβρίου 1985. Ο τότε υπουργός του ΠΑΣΟΚ Μένιος Κουτσόγιωργας θέλοντας να επιτύχει κοινωνική συσπείρωση γύρω από την κυβέρνηση, η οποία κινδύνευε να διαρραγεί λόγω των μέτρων οικονομικής λιτότητας που πρόσφατα είχαν ληφθεί, είχε χαρακτηρίσει τα μέλη της ΕΠΕΝ και όσους «επευφημούσαν και στήριζαν τα νώτα στις επελάσεις των ΜΑΤ» εναντίον των αναρχικών ως «αγανακτισμένους πολίτες». (*Θούριος*, φύλ. 201, χ.χ., σ. 18.)

¹²⁴⁵ *Τα Νέα*, 10.1.1991, σ. 13.

προβλήματα στο κόμμα της ΝΔ, με αποτέλεσμα η τελευταία να προσπαθεί να συγκαλύψει τις βίαιες μεθόδους τους.¹²⁴⁶

Για παράδειγμα, ο Ε. Αβέρωφ, με αφορμή σοβαρά επεισόδια στα οποία ενεπλάκησαν ακροδεξιές ομάδες της ΟΝΝΕΔ στις 10 Ιουλίου 1983 σε εκλογική συγκέντρωση της ΝΔ στην Καλαμάτα, επιχείρησε να τους παρουσιάσει ως αμυνόμενους «επιθετικής εγκληματικής ενέργειας» που προήλθε από αντιπάλους της ΝΔ και δικαιολόγησε τη συγκρότησή τους ισχυριζόμενος ότι «αποτελούν ένα τμήμα που βοηθά τις μετακινήσεις των επισήμων στις μεγάλες συγκεντρώσεις». Όσο για τα ερωτηματικά που δημιουργούσε η ταυτότητα των μελών τους, ο Ε. Αβέρωφ βεβαίωνε τη χρηστή διαγωγή τους με το επιχείρημα ότι «αρκετά σημαντικό ποσοστό των νέων των ομάδων αυτών είναι παιδιά δημοσίων υπαλλήλων».¹²⁴⁷

Πέρα από τις επιθέσεις σε διαφωνούντες με την πολιτική της ΝΔ, οι ομάδες κρούσης ενίοτε αναλάμβαναν και το ξεκαθάρισμα εσωκομματικών λογαριασμών, όπως κατά τη διάρκεια του πρώτου συνεδρίου της ΟΝΝΕΔ, το τριήμερο 6-8 Μαρτίου 1987. Τότε, οι εν λόγω ομάδες προκάλεσαν σοβαρά επεισόδια, αντιδρώντας με σφοδρότητα για τη μη εκλογή του εκλεκτού του Β. Μιχαλολιάκου, Απόστολου Σιαμπάνη, στην προεδρία της ΟΝΝΕΔ, θέση που τελικά κατέλαβε ο Γιώργος Βουλγαράκης –εκπρόσωπος της φιλελεύθερης τάσης της νεολαίας και ευνοούμενος του νεοεκλεγέντα προέδρου της ΝΔ Κ. Μητσοτάκη. Μάλιστα, η ένταση στο εσωτερικό του κόμματος πήρε τέτοια έκταση, που ο αρχηγός της ΝΔ αποφάσισε να διαγράψει τέσσερα μέλη της ΟΝΝΕΔ, μεταξύ αυτών και τον πρώην πρόεδρό της Β. Μιχαλολιάκο, θεωρώντας τους ως πρωταίτιους των επεισοδίων.¹²⁴⁸

¹²⁴⁶ Σχετικά με την ιστορία των «Ρέιντζερς» και των «Κενταύρων» βλ. Βούλγαρης Γ., *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974-1990*, ό.π., σ. 244· Τριανταφύλλου Μεταξία, «ΟΝΝΕΔ», *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80*, ό.π., σ. 394-8· *Ελευθεροτυπία*, 11.1.1991, σ. 13· *Τα Νέα*, 10.1.1991, σ. 18-19. Οι δύο εφημερίδες, αναφερόμενες στις βίαιες μεθόδους των δύο οργανώσεων, τόνιζαν ότι όταν ανέλαβε πρόεδρος της ΟΝΝΕΔ στη θέση του Β. Μιχαλολιάκου ο Βαγγέλης Μείμαράκης (1984-7), αποκαλύφθηκε ότι στο Περιστερί λειτουργούσε σχολή στελεχών της ΟΝΝΕΔ, όπου υπήρχε ειδικά διαμορφωμένος χώρος (γυμναστήριο) για την εκπαίδευση των ομάδων κρούσης. Επίσης, κατά την ίδια περίοδο στα κεντρικά γραφεία της ΟΝΝΕΔ, στην οδό Νικηταρά 2-4, είχαν βρεθεί περίστροφα, σιδερογροθιές και άλλα αντικείμενα που θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν ως όπλα. Τονίζεται ότι τα προσκείμενα στον Β. Μιχαλολιάκο στελέχη της ΟΝΝΕΔ –με την συνεπικουρία των «Ρέιντζερς και των «Κενταύρων»– δεν επέτρεψαν αρχικά στη νέα ηγεσία να εγκατασταθεί στα γραφεία της οργάνωσης, με αποτέλεσμα ο χώρος να μετατραπεί σε πεδίο σύγκρουσης μεταξύ των δύο πλευρών.

¹²⁴⁷ *Ριζοσπάστης*, 12.7.1983, σ. 1 και 3. Ο Γιάννης Βούλτεψης (*Δέκα σκληρά χρόνια στη Νέα Δημοκρατία 1984-1993*, Προσκήνιο 2005, σ. 435-7), επικαλούμενος και δημοσίευμα του *Ελεύθερου Τύπου* (11.7.1983, σ. 3), αναφέρει ότι πρώτα οπαδοί του ΠΑΣΟΚ επιτέθηκαν σε μέλη της ΟΝΝΕΔ με πυροβόλα, όπλα και αλυσίδες. Αντιθέτως ο *Ριζοσπάστης* κάνει λόγο για «περιφερόμενους ακροδεξιούς τραμπούκους της ΝΔ που ξαναζωντάνεψαν στη λαϊκή μνήμη τις μαύρες μέρες της παρακρατικής βίας και τρομοκρατίας».

¹²⁴⁸ Μπρατάκος Α., ό.π., σ. 487-9.

Η διαγραφή Μιχαλολιάκου από τη ΝΔ και η παρουσία του Παύλου Μπακογιάννη ως πολιτικού συμβούλου του Κ. Μητσοτάκη από το 1985 έως το 1989 συνετέλεσαν στην παροδική αδρανοποίηση των «Ρέιντζερς» και των «Κενταύρων», όμως μετά τη δολοφονία του Π. Μπακογιάννη από την τρομοκρατική οργάνωση «17 Νοέμβρη», στις 26 Σεπτεμβρίου 1989, οι ακροδεξιές οργανώσεις άρχισαν εκ νέου να δραστηριοποιούνται με την επωνυμία «Μαύροι Πάνθηρες».¹²⁴⁹ Η αναβίωση ακραίων ομάδων με στρατιωτική δομή μέσα στην ΟΝΝΕΔ έγινε ευρέως γνωστή έξι μήνες πριν τις εκλογές του Ιουνίου του 1989, όταν η ΑΔΗΝ (νεολαία της ΔΗΑΝΑ) εξέδωσε ανακοίνωση (30.11.1988), ύστερα από τον άγριο ξυλοδαρμό δύο στελεχών της ΔΗΑΝΑ που ήταν πρώην μέλη της Εκτελεστικής Επιτροπής της ΟΝΝΕΔ, στην οποία ανέφερε μεταξύ άλλων ότι «η ανάληψη δράσης των “Μαύρων Πανθήρων” της ΟΝΝΕΔ θυμίζει στον ελληνικό λαό τις μαύρες μνήμες από τη δράση των “Κενταύρων” και των “Ρέιντζερς” του 1984-5».¹²⁵⁰

¹²⁴⁹ Ο Γιώργος Παπανδρέου, κατά τη διάρκεια της ομιλίας του στο πλαίσιο της συζήτησης στην ολομέλεια της Βουλής για τη «σύσταση εξεταστικής επιτροπής, έπειτα από πρόταση 98 βουλευτών του ΠΑΣΟΚ, με αντικείμενο τη διερεύνηση των γεγονότων που διαδραματίστηκαν στην Πάτρα και την Αθήνα από την 8η έως και την 11η Ιανουαρίου 1991», εξέφρασε την απορία για την αναβίωση των ακροδεξιών ομάδων κρούσης στους κόλπους της ΝΔ: «Ο Παύλος Μπακογιάννης, απ’ ό,τι γνωρίζω –και αυτό είναι αντικείμενο έρευνας– είχε καταφέρει αυτές τις ομάδες, για να αλλάξει η εικόνα της Νέας Δημοκρατίας, να τις παραμερίσει. Μετά το θάνατό του ένας-ένας ξαναγυρίζουν στη ΝΔ. Γιατί;». (*Πρακτικά Βουλής*, Συνεδρίαση ΡΜΓ΄, 4.3.1991, σ. 6.362.)

¹²⁵⁰ *Τα Νέα*, 11.1.1991, σ. 16.

Κεφάλαιο Δ'

Πέντε νεκροί στο μέτωπο της μαθητικής διαμαρτυρίας – Η νίκη των μαθητών

Δολοφονία Τεμπονέρα

Το 1990 η Πάτρα συνεχίζει να πλήττεται από ένα ισχυρό κύμα αποβιομηχάνισης, που είχε φανερώσει τα πρώτα του σημάδια κατά την προηγούμενη δεκαετία,¹²⁵¹ με μεγάλες βιομηχανίες της περιοχής, όπως η Μίσκο και η Αχάια Κλάους, να μεταφέρουν την έδρα τους στην Αθήνα· και άλλες, όπως η χαρτοβιομηχανία Λαδόπουλος, η αλευροβιομηχανία Μύλων Αγίου Γεωργίου και η κλωστοϋφαντουργία Πειραιϊκή-Πατραϊκή (Π-Π), να βρίσκονται στα πρόθυρα οριστικής παύσης της λειτουργίας τους.¹²⁵²

Ειδικότερα μπροστά στην ενδεχόμενη κατάρρευση της Πειραιϊκής-Πατραϊκής (Π-Π), η αντίδραση της τοπικής κοινωνίας ήταν ιδιαίτερα οξυμμένη, καθώς η κλωστοϋφαντουργική βιομηχανία αποτελούσε τον «οικονομικό πνεύμονα» της πόλης,¹²⁵³ απασχολώντας 2.700 εργαζόμενους και σχηματίζοντας γύρω της έναν ολόκληρο επιχειρηματικό κύκλο δραστηριοτήτων. Ο κρατικός Οργανισμός Ανασυγκρότησης Επιχειρήσεων (ΟΑΕ),¹²⁵⁴ που διαχειριζόταν το εργοστάσιο από το 1983, είχε αποφασίσει να το διατηρήσει υπό δημόσιο έλεγχο, με την προϋπόθεση η εταιρεία να προβεί στις απαραίτητες απολύσεις, αλλιώς θα ετίθετο σε καθεστώς ειδικής εκκαθάρισης και θα έκλεινε. Στο πλαίσιο αυτό, η διοίκηση της Π-Π ανακοίνωσε στις 21 Σεπτεμβρίου 1990 την απόλυση 604 εργαζομένων, προκαλώντας την άμεση αντίδρασή τους με την κατάληψη του εργοστασίου. Πολύ σύντομα το κατελημμένο εργοστάσιο έγινε πόλος συγκέντρωσης και έκφρασης της γενικευμένης δυσαρέσκειας ενός μεγάλου αριθμού των εργαζομένων της πόλης, που εκείνη την περίοδο χαρακτηρίστηκε «πρωτεύουσα της ανεργίας»,¹²⁵⁵ δημιουργώντας ένα κοινό πανερ-

¹²⁵¹ Περισσότερα σχετικά με την πόλη της Πάτρας και τους τομείς της οικονομίας της κατά τον 20ό αιώνα, μπορεί κανείς να διαβάσει στην έκδοση *Πάτρα: Από την Αρχαιότητα έως Σήμερα* (Κότινος, Αθήνα 2005), που εκδόθηκε με την αφορμή της ανάδειξης της Πάτρας σε πολιτιστική πρωτεύουσα της Ευρώπης το 2006. Για την πορεία της βιομηχανίας της βλ. ιδιαίτερα σ. 347-351, στη μελέτη του Κωνσταντίνου Γ. Πανίτσα, «Η πόλη των Πατρών τον 20ό αιώνα».

¹²⁵² *Ημέρα* (Πάτρα), 23.9.1990, σ. 1.

¹²⁵³ Σταυροπούλου Αθηνά, *Οι απεργίες-καταλήψεις του '90 στα μεταλλεία Μαντουδίου και στην Πειραιϊκή-Πατραϊκή*, Εναλλακτικές Εκδόσεις-Νότιος Άνεμος, Αθήνα 1998, σ. 16.

¹²⁵⁴ Περισσότερα για τη δημιουργία του ΟΑΕ βλ. Καζάκος Πάνος, *ό.π.*, σ. 367-8.

¹²⁵⁵ Αβραμίδης Δημήτρης, «Η Πάτρα σήμερα», *Πάτρα: Από την Αρχαιότητα έως Σήμερα*, *ό.π.*, σ. 488.

γατικό μέτωπο απέναντι στις απολύσεις και την ανεργία που μάστιζαν την περιοχή της Αχαΐας.¹²⁵⁶

Το ζοφερό κλίμα στην Πάτρα αποτυπωνόταν και στα πρωτοσέλιδα της τοπικής εφημερίδας *Ημέρα*, η οποία αναδείκνυε τα μεγάλα οικονομικά προβλήματα της πόλης και κατονόμαζε ως υπεύθυνους των «άθλιων συνθηκών διαβίωσης» όλες τις κυβερνήσεις της χώρας από την Μεταπολίτευση και μετά, επιρρίπτοντας σημαντικές ευθύνες στους αχαιούς και πατριούς υπουργούς και βουλευτές, που «ουδέν έπραξαν» για να αποτρέψουν την εγκατάλειψη της Πάτρας.¹²⁵⁷

Αρχές Οκτωβρίου του 1990, και ενώ το μέτωπο της κατάληψης της Π-Π ήταν σε πλήρη εξέλιξη, η ανυποχώρητη στάση της κυβέρνησης σχετικά με το θέμα των απολύσεων¹²⁵⁸ ανάγκασε τους εργαζόμενους να προχωρήσουν στην κλιμάκωση του αγώνα τους με πιο εξωστρεφείς κινητοποιήσεις. Συγκεκριμένα, στις 2 Οκτωβρίου έκλεισαν την εθνική οδό Πατρών-Πύργου και τις σιδηροδρομικές γραμμές στο ύψος του εργοστασίου, ενώ δύο μέρες αργότερα το σωματείο τους οργάνωσε μεγάλη διαδήλωση από κοινού με τα σωματεία εργαζομένων των επιχειρήσεων του Λαδόπουλου και των Μύλων Αγίου Γεωργίου. Επιπλέον, μετά τη διαδήλωση οι εργάτες προχώρησαν σε αποκλεισμό της πόλης, καταλαμβάνοντας την εθνική οδό, το σιδηροδρομικό σταθμό, την κεντρική οδική αρτηρία και το λιμάνι.¹²⁵⁹

Εντούτοις, η σταδιακή διαφοροποίηση μερίδας εργαζομένων του εργοστασίου απέναντι στην κατάληψη, που συγκροτούσαν την «Επιτροπή Πρωτοβουλίας για την επαναλειτουργία της Πειραϊκής-Πατραϊκής», και η απόφαση του Πρωτοδικείου να κηρύξει παράνομες τις κινητοποιήσεις του σωματείου των εργαζομένων της Π-Π, σε συνδυασμό με κάποιες παραχωρήσεις της επιχείρησης προς τους εργαζόμενους,¹²⁶⁰ συντέλεσαν αποφασιστικά στην εξασθένηση της αντίστασης των εργαζομένων και τον οριστικό τερματισμό των κινητοποιήσεών τους στις 19 Νοεμβρίου μετά από τέσσερις συνολικά μήνες αναταραχών.

¹²⁵⁶ Σταυροπούλου Αθηνά, *ό.π.*, σ. 16-17. Εκείνη την περίοδο, εκτός από την κατάληψη στην Π-Π γίνονταν και απεργίες εργαζομένων στην Τράπεζα της Ελλάδας, στο εργοστάσιο του Λαδόπουλου και από υπαλλήλους του ΟΣΕ ενάντια στο ασφαλιστικό.

¹²⁵⁷ Βλ. ενδεικτικά φύλλο *Ημέρας* (23.9.1990, σ. 1) με πρωτοσέλιδο «Η Πάτρα σε παρακμή!» και φύλλο (25.9.1990, σ. 1) με πρωτοσέλιδο «Ως εδώ».

¹²⁵⁸ *Ημέρα*, 30.9.1990, σ. 1. «Δεν υπάρχει καμία περίπτωση να υποχωρήσει η κυβέρνηση από τις αποφάσεις. Οι 604 απολύσεις θα γίνουν και κάθε αντίδραση μόνο προβλήματα δημιουργεί», δήλωσε ο πρόεδρος του ΟΑΕ κ. Γ. Γιαννόπουλος.

¹²⁵⁹ Σταυροπούλου Α., *ό.π.*, σ. 18-9.

¹²⁶⁰ *Πελοπόννησος*, 20.11.1990, σ. 4.

Ανήμερα της λήξης της κατάληψης των εργαζομένων της Π-Π, οι φοιτητές του Τμήματος Χημείας του Πανεπιστημίου Πατρών αποφάσισαν να καταλάβουν τη σχολή τους, εναρμονιζόμενοι με τα υπόλοιπα κατειλημμένα ΑΕΙ και ΤΕΙ όλης της χώρας που αντιδρούσαν στην επικείμενη κατάθεση του νομοσχεδίου για την παιδεία. Μέχρι τα τέλη Νοεμβρίου οι καταλήψεις είχαν επεκταθεί σχεδόν σε όλα τα πανεπιστημιακά τμήματα της Πάτρας, ενώ από αρχές Δεκεμβρίου η σκυτάλη των καταλήψεων πέρασε και στα σχολεία. «Για καταλήψεις ετοιμάζονται σύμφωνα με πληροφορίες οι μαθητές των γυμνασίων και λυκείων της Πάτρας, εκφράζοντας την αντίθεσή τους στις αλλαγές που ετοιμάζει η κυβέρνηση στην παιδεία», δημοσίευσε η εφημερίδα της Πάτρας *Ημέρα* στις 4 Δεκεμβρίου,¹²⁶¹ είδηση που επιβεβαιώθηκε μία εβδομάδα αργότερα, καθώς υπό κατάληψη βρίσκονταν το 1ο, 2ο, 3ο και 4ο ΤΕΛ, το 4ο και 5ο Γυμνάσιο και Λύκειο, όπως και το Πολυκλαδικό Λύκειο.¹²⁶²

Ο Διονύσης Ρόδης, μαθητής γ' τάξης στο 5ο Λύκειο Πατρών και μέλος της ΟΣΕ,¹²⁶³ θυμάται το ξεκίνημα των καταλήψεων στο σχολείο του και συνδέει την ταχεία εξάπλωσή τους με την κοινωνική ένταση που επικρατούσε στην πόλη:

Δεν αργήσαμε πολύ να μπούμε στο χορό των κινητοποιήσεων στην Πάτρα. Πρώτο δεκαήμερο-δεκαπενθήμερο του Δεκέμβρη περίπου. Νομίζω ότι ήμασταν από τις πρώτες πόλεις που ξεκίνησαν και αυτό είχε να κάνει ότι το εργατικό κίνημα ήταν ήδη στους δρόμους και ήταν πιο εύκολα τα πράγματα να αναφλεγούν. Στην Πάτρα εκείνη την εποχή γινόντουσαν σημαντικοί κοινωνικοί αγώνες: η κατάληψη της Πειραιϊκής-Πατραϊκής και των άλλων εργοστασίων είχαν δημιουργήσει έναν έντονο πολιτικό αναβρασμό, ο οποίος έφτανε και στα σχολεία. Εξ άλλου, γονείς παιδιών ήταν απολυμένοι της Πειραιϊκής και άλλων εργοστασίων (Λαδόπουλος, Πιρέλι, Μάντισον), αν και δεν είχαν κλείσει όλα εκείνη την περίοδο. Όμως, αυτό το κύμα της αποβιομηχανοποίησης εξαπλωνόταν συνεχώς και η Π-Π ήταν τότε στην αιχμή.¹²⁶⁴

Αναφορικά με τους λόγους των μαθητικών καταλήψεων στην Πάτρα, δεν διέφεραν από αυτούς των μαθητών της υπόλοιπης επικράτειας. «Το πολυνομοσχέδιο ήταν η βασική αιτία του ξεσηκωμού, αλλά το σημαντικότερο ήταν ότι γινόταν μια προσπάθεια συντηρητικοποίησης και έλλειψης δημοκρατικότητας της ζωής μέσα στο σχολείο. Είχαμε όλη την αίσθηση ότι ξανάρχεται το κράτος της Δεξιάς, που το είχαμε ξεχάσει για πάρα πολλά χρόνια», σημειώνει ο Δ. Ρόδης.¹²⁶⁵

¹²⁶¹ *Ημέρα*, 4.12.1990, σ. 1.

¹²⁶² *Ημέρα*, 12.12.1990, σ. 1.

¹²⁶³ Το στίγμα της Οργάνωσης Σοσιαλιστική Επανάσταση (ΟΣΕ) στις μαθητικές καταλήψεις της περιόδου 1990-1 δεν ήταν εξίσου ισχυρό, ωστόσο με τις λιγιστές τις δυνάμεις προέτρεπε για καταλήψεις στα σχολεία, όπως φανερώνει η προκήρυξη που κυκλοφόρησε στην Αθήνα στις 3.12.1990. («Εμπρός για καταλήψεις σε όλα τα σχολεία», *ΟΣΕ*, 3.12.1990 –Αρχείο Νίκου Κακαγιάννη-ΕΛΙΑ.)

¹²⁶⁴ Συνέντευξη με Διονύση Ρόδη, 3.4.2014.

¹²⁶⁵ Στο ίδιο.

Ταυτόχρονα με τις μαθητικές κινητοποιήσεις άρχισαν και οι πρώτες προσπάθειες ανακοπής τους με επικεφαλής τη νομαρχία Αχαΐας, η οποία μέσω της τοπικής Διεύθυνσης Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης επιχειρούσε σε όλα τα υπό κατάληψη σχολεία τη συλλογή υπεύθυνων δηλώσεων μαθητών («συγχωροχάρτια») που αντιδρούσαν στις καταλήψεις, με σκοπό αυτές να χρησιμοποιηθούν για να υποβληθούν μηνύσεις στους οργανωτές των καταλήψεων.¹²⁶⁶ Επίσης, ο νομάρχης Νίκος Τάγαρης περιέγραφε τις καταλήψεις ως «επιδημική παιδική αρρώστια» και καλούσε τους μαθητές να ανοίξουν τα σχολεία, αφού «δεν έχουν ξεκαθαρισμένες απόψεις».¹²⁶⁷ Στην ίδια γραμμή η *Πελοπόννησος*, η πρώτη ημερήσια εφημερίδα που εκδόθηκε σε επαρχιακή πόλη της χώρας (το 1886) και προσκείμενη στην κυβέρνηση της ΝΔ, χαρακτήριζε τις καταλήψεις ως «πολιτικοποιημένες κινητοποιήσεις μιας μειοψηφίας, στην οποία βέβαια περιλαμβάνονται και όλα εκείνα τα γνωστά στοιχεία που μ' αυτούς τους τρόπους δίνουν μια... ηρωική επικάλυψη στην αδιαφορία τους για μόρφωση και σε ένα φθοροποιό και αρρωστημένο τρόπο ζωής». Για να ισχυροποιήσει μάλιστα τον ισχυρισμό της περί μειοψηφικών ομάδων καταληψιών προέβαλε το επιχείρημα ότι «στις καταλήψεις αντιτίθεται η ΜΑΚΙ που έχει το 55-60% των μαθητών σε γυμνάσια και λύκεια».¹²⁶⁸

Συμβαδίζοντας με το γενικότερο κλίμα των μαθητικών κινητοποιήσεων στο σύνολο της Ελλάδας, οι καταλήψεις των σχολείων της Πάτρας συνεχίστηκαν με την ίδια μαζικότητα και ένταση μέχρι τις γιορτές των Χριστουγέννων (24 Δεκεμβρίου-7 Ιανουαρίου), ενώ κατειλημμένα παρέμειναν όλα τα σχολεία της πόλης και κατά τη διάρκεια των γιορτών με εξαίρεση το ΕΠΛ.¹²⁶⁹

Στις 8 Ιανουαρίου 1991, δεύτερη μέρα μαθημάτων μετά τις γιορτές και με το ποσοστό των κατειλημμένων σχολείων της χώρας να κυμαίνεται από 30% έως 50%, ο πρωθυπουργός συγκάλεσε έκτακτη κυβερνητική επιτροπή στο Μέγαρο Μαξίμου για την εξεύρεση λύσης στο αδιέξοδο των καταλήψεων. Με ανακοίνωση που εκδόθηκε μετά το τέλος της σύσκεψης, η κυβέρνηση κατηγορούσε δυνάμεις από το χώρο του ΠΑΣΟΚ και της εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς, οι οποίες με τη συνεργασία της πλειοψηφίας της ΟΛΜΕ, «προσπαθούν να αναζωπυρώσουν τις καταλήψεις με απώτερο στόχο τη διαμόρφωση ενός κλίματος αστάθειας, που να τους επιτρέπει να ξεπεράσουν τις εσωτερικές αντιθέσεις στους χώρους τους».

¹²⁶⁶ *Ημέρα*, 12.12.1990, σ. 1.

¹²⁶⁷ *Ημέρα*, 5.1.1991, σ. 1.

¹²⁶⁸ *Πελοπόννησος*, 11.12.1990, σ. 1.

¹²⁶⁹ *Ημέρα*, 22.12.1990, σ. 1.

Παράλληλα, προειδοποιούσε ότι για κάθε θέμα υπάρχουν όρια ανοχής: «Όταν εξαντλήσουμε τα όρια αυτά, καθήκον όλων είναι να αναλάβουν τις ευθύνες τους». Καλούμενος να σχολιάσει την παραπάνω φράση, ο εκπρόσωπος Τύπου της κυβέρνησης Βύρων Πολύδωρας ανέφερε: «Τα όρια της ανοχής όταν εξαντληθούν – και έχουν εξαντληθεί– σημαίνει ότι μένει ο δρόμος εκείνος, ο υποχρεωτικός δρόμος για μια υπεύθυνη κυβέρνηση, να λειτουργήσει η αίθουσα διδασκαλίας. Να λειτουργήσουν τα σχολεία. Και φυσικά να γίνει παν δυνατόν για την ομαλοποίηση της σχολικής ζωής. Αυτή την υποχρέωση η κυβέρνηση οφείλει να την αναλάβει και την αναλαμβάνει».¹²⁷⁰

Τα δημοσιεύματα της επόμενης μέρας,¹²⁷¹ μεταφέροντας το παρασκήνιο της σύσκεψης, υποστήριζαν ότι μέλη της κυβέρνησης άσκησαν κριτική προς τους χειρισμούς του Β. Κοντογιαννόπουλου και ουσιαστικά ζήτησαν την παραίτησή του προκειμένου να εκτονωθεί η κρίση. Ο υπουργός, από τη μεριά του, έθεσε την παραίτησή του στη διάθεση του πρωθυπουργού, αλλά τελικά στο θέμα δεν δόθηκε συνέχεια, καθώς ο πρωθυπουργός εξέφρασε την απόλυτη στήριξη στο πρόσωπό του.

Παρουσιάζοντας εκ των υστέρων τη δική του εκδοχή, μέσω του βιβλίου του *Παιδεία, εκσυγχρονισμός υπό αναστολή*,¹²⁷² για όλα όσα συνέβησαν κατά τη διάρκεια της κυβερνητικής επιτροπής, ο υπουργός Β. Κοντογιαννόπουλος επικεντρώνεται στη διχογνωμία μεταξύ των συμμετεχόντων για τον τρόπο αντιμετώπισης των καταλήψεων: «Προέβλεψα ότι η σκλήρυνση της αντιπαράθεσης εγκυμονούσε κινδύνους και πρότεινα την άμεση παρέμβαση των εισαγγελικών αρχών και της αστυνομίας, ώστε να αποκατασταθεί η τάξη έξω από τα σχολεία που παρέμεναν κλειστά και να αποφευχθούν επεισόδια ανάμεσα σε αντιπαρατιθέμενους γονείς, μαθητές και εξωσχολικούς παράγοντες. Η κυβερνητική επιτροπή, κρίνοντας θετική την έως τότε εξέλιξη, δεν συμμερίσθηκε τους φόβους μου ούτε δέχθηκε την εισήγησή μου για παρέμβαση της Δικαιοσύνης. Αντίθετα, αποφάσισε να συνεχισθεί η προσπάθεια επαναλειτουργίας των σχολείων με τα ίδια μέσα».

Τα γεγονότα που έλαβαν χώρα την ίδια κιόλας βραδιά σε σχολείο της Πάτρας, με αποτέλεσμα το θάνατο ενός καθηγητή ύστερα από επιχείρηση ανακατάληψης του

¹²⁷⁰ *Ελεύθερος Τύπος*, 9.1.1991, σ. 20-1.

¹²⁷¹ *Ελευθεροτυπία*, 9.1.1991, σ. 20-1· *Τα Νέα*, 9.1.1991, σ. 5· *Καθημερινή*, 9.1.1991, σ. 1· *Απογευματινή*, 9.1.1991, σ. 14-5.

¹²⁷² Κοντογιαννόπουλος Β., *ό.π.*, σ. 193-4.

σχολείου από μέλη της ΟΝΝΕΔ, φανέρωσαν με τον πιο τραγικό τρόπο την λανθασμένη τακτική της κυβέρνησης απέναντι στις καταλήψεις.¹²⁷³

Ο νεκρός καθηγητής ονομαζόταν Νίκος Τεμπονέρας και ο θάνατός του προήλθε από σύγκρουση με ομάδα «αγανακτισμένων» πολιτών στο προαύλιο του 3ου Λυκείου Πατρών, στην πλατεία Βουδ.¹²⁷⁴ Επικεφαλής της ομάδας των «30 άγνωστων τραμπούκων» και φερόμενος ως δράστης της δολοφονίας Τεμπονέρα ήταν ο πρόεδρος της ΟΝΝΕΔ Αχαΐας και δημοτικός σύμβουλος με το συνδυασμό του Νίκου Νικολόπουλου («Μέλλον της Πάτρας»), Γιάννης Καλαμπόκας. Τον Καλαμπόκα συνόδευαν και άλλα προβεβλημένα στελέχη της ΟΝΝΕΔ Πάτρας (Αλέκος Μαραγκός, Σωκράτης Σπίνος, Σπύρος Γραμματίκας), τα οποία είχαν «πλούσια τρομοκρατική δράση» στην περιοχή από τις ευρωεκλογές του 1984 και έπειτα, αποτελώντας τον πυρήνα μιας ιδιαίτερα σκληρής παρακρατικής ακροδεξιάς ομάδας που εν αντιθέσει με αντίστοιχες ομάδες σε άλλες περιοχές της χώρας «ποτέ δεν θίχτηκε και ποτέ δεν αδρανοποιήθηκε».¹²⁷⁵

Ενδεικτικά, κατά τη διάρκεια των ευρωεκλογών του 1984, οι ομάδες κρούσης της ΟΝΝΕΔ στην Πάτρα είχαν ξυλοκοπήσει τον συνδικαλιστή της ΔΕΗ Σωτήρη Σκαλιτζή, ενώ σε ημερήσια διάταξη ήταν οι συγκρούσεις τους με αντίπαλες νεολαίες και στελέχη κομμάτων.¹²⁷⁶ Πολύ σοβαρά επεισόδια είχαν σημειωθεί και το βράδυ των εθνικών εκλογών της 8ης Απριλίου 1990, όταν ένθερμοι ΟΝΝΕΔίτες προξένησαν καταστροφές σε όλα τα εκλογικά κέντρα των υποψηφίων βουλευτών του ΠΑΣΟΚ στην Πάτρα. Τελευταία εμφάνιση της συγκεκριμένης ομάδας πριν τις μαθητικές καταλήψεις έγινε στις 14 Οκτωβρίου 1990 –την βραδιά του πρώτου γύρου των δημοτικών εκλογών. Τότε, η νίκη του υποψηφίου του ΠΑΣΟΚ Ανδρέα Καραβόλα με αντίπαλο τον Νίκο Νικολόπουλο της ΝΔ συνοδεύτηκε με βίαιες συμπλοκές μεταξύ οπαδών των δύο συνδυασμών.¹²⁷⁷ Ο επανεκλεγείς δήμαρχος

¹²⁷³ Εξίσου σοβαρό επεισόδιο με πρωταγωνιστές παρακρατικούς, χωρίς όμως θύματα, συνέβη και σε σχολείο της Θεσσαλονίκης τα ξημερώματα της ίδιας ημέρας, όταν τριάντα περίπου άτομα, ανάμεσα στα οποία βρίσκονταν και μέλη της ΟΝΝΕΔ και της ΜΑΚΙ, εισέβαλαν στο κατειλημμένο 4ο Λύκειο Θεσσαλονίκης και επιτέθηκαν στους δεκαπέντε περίπου μαθητές που συμμετείχαν στην κατάληψη, τραυματίζοντας μία μαθήτριά, έναν γονιό και έναν περαστικό. (*Ριζοσπάστης*, 9.1.1991, σ. 8.)

¹²⁷⁴ Η μικρή αυτή πλατεία, στην συνοικία Ψηλαλώνια της Πάτρας, πήρε το όνομά της από τον Θωμά Γ. Βουδ (1816-1894), Άγγλο σταφιδέμπορο και πρόξενο από το 1846 της Μ. Βρετανίας σε ολόκληρη την Πελοπόννησο. (Τριανταφύλλου Κώστας Ν., *Ιστορικό Λεξικό των Πατρών*, τόμος Α' (Α-Λ), Πάτρα 1995.)

¹²⁷⁵ «Το ιστορικό της στυγερής πολιτικής δολοφονίας του συναδέλφου Νίκου Τεμπονέρα, μαθηματικού στο 1ο ΤΕΛ Πάτρας», Α' ΕΛΜΕ Αχαΐας, 10.1.1991, χειρόγραφο. (Αρχειό Νίκου Κακαγιάννη-ΕΛΙΑ.)

¹²⁷⁶ *Ελευθεροτυπία*, 11.1.1991, σ. 13.

¹²⁷⁷ *Ημέρα* (Πάτρα), 16.10.1990, σ. 1 και 16· *Πελοπόννησος* (Πάτρα), 16.10.1990, σ. 1 και 6.

Πάτρας, σχολιάζοντας τα επεισόδια, ανέφερε ότι «ροπαλοφόροι τραμπούκοι υπό την ασυλία των ΜΑΤ επιτέθηκαν στους οπαδούς μας», ενώ δήλωσε αινιγματικά ότι υπάρχει ένα σύστημα το οποίο αποτελεί «προετοιμασία για κάτι άλλο που μπορεί να συμβεί στην Πάτρα».¹²⁷⁸

Όπως κατήγγειλε η πρόεδρος της ΕΛΜΕ Αχαΐας Ρένα Αντωνέλλη,¹²⁷⁹ για το θέμα των καταλήψεων των σχολείων της Πάτρας, είχαν γίνει αλληπάλληλες συσκέψεις μεταξύ τοπικών και κυβερνητικών παραγόντων της ΝΔ κατά τη διάρκεια των εορτών των Χριστουγέννων, αποτέλεσμα των οποίων ήταν η ενεργοποίηση του μηχανισμού της ΟΝΝΕΔ και της ομάδας Καλαμπόκα για την ανακατάληψή τους.¹²⁸⁰

Έτσι, νωρίς το απόγευμα της Τρίτης 8 Ιανουαρίου, ο Γ. Καλαμπόκας και η ομάδα του ξεκίνησαν απ' τα γραφεία της ΟΝΝΕΔ Πάτρας για «αφισκοκόλληση ρουτίνας» στα σχολεία της πόλης με δρομολόγιο: το Πολυκλαδικό Λύκειο στο Κέντρο της Πάτρας, το 2ο Λύκειο στην οδό Τριών Ναυάρχων, το 3ο και 7ο Λύκειο στο σχολικό συγκρότημα της πλατείας Βουδ και τέλος το 4ο και 5ο Λύκειο στο σχολικό συγκρότημα της πλατείας Μαρούδα.¹²⁸¹

¹²⁷⁸ Οι φράσεις του Ανδρέα Καραβόλα προέρχονται από ντοκιμαντέρ του πατρικού φωτορεπόρτερ Χάρη Καραβαγγέλη για τα γεγονότα της βραδιάς της δολοφονίας του Νίκου Τεμπονέρα, αλλά και για όσα είχαν προηγηθεί το προηγούμενο διάστημα στην Πάτρα. Πρέπει να επισημανθεί ότι το υλικό, παρότι είχε γυριστεί για λογαριασμό της ΕΡΤ, δεν προβλήθηκε ποτέ. Μπορεί ωστόσο να το δει κανείς στην ιστοσελίδα του δημιουργού του: <http://nkaravag.page.tl/> («Υπόθεση Τεμπονέρα») –τελευταία επίσκεψη: 2.2.2014.

¹²⁷⁹ Στις εκλογές για την ανάδειξη ΔΣ της ΕΛΜΕ Αχαΐας, που έγιναν στις 3 Νοεμβρίου 1990, πρώτη παράταξη, έστω και οριακά, αναδείχθηκε η ΔΑΚΕ με 34,57% (3 έδρες), έναντι της δεύτερης ΠΑΣΚ με 34,3%. (3 έδρες). Τρίτη παράταξη αναδείχθηκε η Συνεργασία Προοδευτικών Καθηγητών (Συνασπισμός) με 13,3% (1 έδρα). (*Πελοπόννησος*, 4.11.1990, σ. 1 και 4.) Μετά από αρκετές αντιπαραθέσεις μεταξύ των δύο πρώτων παρατάξεων, πρόεδρος της ΕΛΜΕ, με την σύμπραξη ΠΑΣΚ και «Συνεργασίας» επανεξελέγη η Ρένα Αντωνέλλη της ΠΑΣΚ. Το αξιοσημείωτο είναι ότι η ΔΑΚΕ ήταν για πέμπτη συνεχή χρονιά πρώτη δύναμη στους καθηγητές, αλλά μόλις μία φορά είχε αναδειχθεί μέλος της πρόεδρος της ΕΛΜΕ λόγω του διχαστικού πνεύματος που επικρατούσε. (*Πελοπόννησος*, 17.11.1990, σ.4.) Επίσης, η ΔΑΚΕ Αχαΐας ήταν η μόνη απ' τις παρατάξεις των καθηγητών που είχε ταχθεί κατά των καταλήψεων των σχολείων. (*Πελοπόννησος*, 10.1.1991, σ. 5.)

¹²⁸⁰ «Το ιστορικό της στυγεράς πολιτικής δολοφονίας του συναδέλφου...», *ό.π.*. Ο Γιάννης Ραζός, μέλος της ΜΑΚΙ το 1990-1, σχολιάζει σχετικά με το σχέδιο επαναλειτουργίας των σχολείων: «Υπήρχε τότε μία λογική από το κόμμα [ΝΔ] που έλεγε ότι πρέπει να σπάσουν οι καταλήψεις και η χρυσή ευκαιρία ήταν να γίνει αυτό κατά τη διάρκεια των εορτών. Αυτό πήγαινε καλά τότε να ξέρεις. Αν δεν είχαν γίνει τα γεγονότα με τον Καλαμπόκα θα είχαν λήξει οι καταλήψεις. Ήταν στη φάση της εκτόνωσης η κατάσταση. Ήταν και η περίοδος των εορτών που έπαιξε το ρόλο της, ήταν και οι γονείς που θέλανε να ξεκινήσουν τα μαθήματα, χαλάρωσαν κάπως τα πράγματα. Δυστυχώς όμως...». (Συνέντευξη με Γιάννη Ράζο, 19.6.2013.)

¹²⁸¹ Η διαδρομή της ομάδας της ΟΝΝΕΔ περιγράφεται από το δικηγόρο του Καλαμπόκα Μιχάλη Αρβανίτη –μετέπειτα βουλευτή της Χρυσής Αυγής– στο βιβλίο του *Ποιος σκότωσε τον Νίκο Τεμπονέρα*, (Πελασγός, Ιούλιος 2002, σ. 37). Ο συγγραφέας δεν κάνει λόγο για σχέδιο ανακατάληψης των σχολείων, αλλά απλά για ειρηνική «αφισκοκόλληση» με συνθήματα που στρέφονταν κατά των καταλήψεων και καλούσαν τους μαθητές να σταματήσουν τις καταλήψεις.

Ο Διονύσης Ρόδης ήταν εκείνο το απόγευμα στο ΕΠΑ ως αντιπρόσωπος του σχολείου του (5ο Λύκειο) στη συνεδρίαση του διασυντονιστικού οργάνου καταλήψεων των μαθητών της Πάτρας:

Ήμασταν συγκεντρωμένοι όλοι οι αντιπρόσωποι των κατειλημμένων σχολείων της Πάτρας στο Πολυκλαδικό Λύκειο, όπου 4-5 το απόγευμα είχαμε διασυντονιστικό. Ακούσαμε ξαφνικά μία ομάδα 7-10 ατόμων να χτυπάνε την πόρτα με κοντάρια και ρόπαλα και να μας βρίζουν. Δεν μπόρεσαν να μπουν γιατί το κτήριο ήταν σαν φρούριο, δεν είχε κάγκελα και η σιδερένια πόρτα δεν άνοιγε με τίποτα. Ειδοποιήσαμε και τους γονείς των παιδιών του Πολυκλαδικού και εν τέλει αποχώρησαν με ένα «βανάκι» που είχαν. Εκεί μάθαμε ότι θα την πέφτανε σε άλλα σχολεία και είπαμε ότι πάμε στα σχολεία μας γιατί υπάρχει σχέδιο ανακατάληψης. Ήμασταν λοιπόν στο σχολείο μου 15-20 άτομα και κάναμε περιφρούρηση, όταν μάθαμε για το συμβάν στο Βουδ.¹²⁸²

Η επιλογή ανακατάληψης του σχολικού συγκροτήματος στην πλατεία Βουδ από τα μέλη της ΟΝΝΕΔ δεν ήταν τυχαία, καθώς αποτελούσε ορμητήριο των καταλήψεων και έδινε το στίγμα στις μαθητικές κινητοποιήσεις. Ο Λάμπης Θεοδωρόπουλος, δημοτικός υπάλληλος και βασικός μάρτυρας κατηγορίας στην υπόθεση Τεμπονέρα, εξηγεί τη σημασία της λειτουργίας ή μη του συγκεκριμένου σχολικού συγκροτήματος για την πορεία των καταλήψεων:

Ήταν ένα συγκρότημα τεσσάρων σχολείων κατά συνέπεια θα είχε αντανάκλαση εάν ο χώρος αυτός επανακαταλαμβάνονταν από τους «αγανακτισμένους» πολίτες, καθώς και ψυχολογικά θα επηρέαζε τις υπόλοιπες καταλήψεις στον χώρο της Πάτρας. Αποτέλεσμα λοιπόν αυτής της κατεύθυνσης, που οι ίδιοι οι ΟΝΝΕΔίτες επιβεβαιώνουν ότι υπήρξε, ήτανε το να βγούνε όντως εκείνο το βράδυ με τα γνωστά αποτελέσματα που είχαμε.¹²⁸³

Ο Ν. Τεμπονέρας, όπως και ο Λ. Θεοδωρόπουλος, ήταν μέλος του Εργατικού Αντιμπεριαλιστικού Μετώπου (ΕΑΜ) –μιας τοπικού χαρακτήρα αριστερής οργάνωσης που προήλθε από μια παλαιότερη διάσπαση του ΚΚΕ το 1985– και ήταν από τους πρώτους μαζί με αρκετά ακόμα μέλη του ΕΑΜ και άλλους πολίτες που έφτασαν στο 3ο Λύκειο ύστερα από κάλεσμα μελών της τοπικής ΕΛΜΕ για να εκδιώξουν τους «ανακαταληψίες» της ΟΝΝΕΔ.¹²⁸⁴ Ο Δημήτρης Αβραμίδης,

¹²⁸² Συνέντευξη με Διονύση Ρόδη, 3.4.2014.

¹²⁸³ Συνέντευξη με Λάμπη Θεοδωρόπουλο, 15.1.2009. Τον ισχυρισμό του Θεοδωρόπουλου ότι η ανακατάληψη του συγκεκριμένου σχολικού συγκροτήματος αποτελούσε βασικό στρατηγικό στόχο της ομάδας των ΟΝΝΕΔιτών επιβεβαιώνει ο Αλέκος Μαραγκός, κατηγορούμενος μαζί με τον Γ. Καλαμπόκα για τη δολοφονία του Ν. Τεμπονέρα, σε συνέντευξή του στον ιστότοπο «zougla». Η συνέντευξη αναρτήθηκε στις 13 Ιανουαρίου 2009 στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://www.zougla.gr/politiki/article/katigoroumenos-gia-ti-dolofonia-temponera-lini--ti-siopi-tou--teλευταία-επίσκεψη>: 15.2.2014.

¹²⁸⁴ Όπως δηλώνει η πρόεδρος της Α' ΕΛΜΕ Αχαΐας Ρένα Αντωνέλλη (ΠΑΣΚ) στο ντοκιμαντέρ του Χ. Καραβαγγέλη (βλ. υποσημείωση 1278, σ. 377), η ίδια βρισκόταν μαζί με συναδέλφους της (αδιευκρίνιστων άλλων στοιχείων) στα γραφεία της ΕΛΜΕ, όταν ειδοποιήθηκε τηλεφωνικά ότι «τραμπούκοι ΟΝΝΕΔίτες επιτίθενται στο 3ο Λύκειο, στο συγκρότημα του Βουδ». Η άμεση αντίδραση της Ρ. Αντωνέλλη, σύμφωνα πάντα με τα λεγόμενά της, ήταν να καλέσει τους παρευρισκόμενους

δημοσιογράφος της εφημερίδας *Πελοπόννησος*, δίνει μία σφαιρική αλλά και περιεκτική περιγραφή των γεγονότων και της εξέλιξής τους:

Στην Πάτρα, όπως και σε όλη την Ελλάδα, είχαμε μια σειρά μαθητικών καταλήψεων που ξεκίνησαν πριν τα Χριστούγεννα του 1990, από τις αρχές Δεκεμβρη, οι οποίες ήταν και πολλές και εκτεταμένες. Κάποιες τοπικές κυβερνητικές αρχές, ο τότε νομάρχης της ΝΔ Νίκος Τάγαρης, πιθανολογείται και κάποιοι βουλευτές κυβερνητικοί, και προφανώς με μια κεντρική ενθάρρυνση, είχαν την ιδέα ότι με το τέλος των γιορτών των Χριστουγέννων είναι μια ευκαιρία να σπάσουν τις καταλήψεις, διότι είναι λογικό πως κατά τη διάρκεια των διακοπών οι καταληψίες θα ήταν ελάχιστοι, 5-10 παιδιά σε κάθε σχολείο, ώστε με το που θα τελειώσουν οι γιορτές τα σχολεία να είναι ανοιχτά και να μην υπάρχει πρόβλημα. Γι' αυτό και κινητοποιήθηκε και μία ομάδα νέων της ΟΝΝΕΔ, και ουσιαστικά ακροδεξιών, με τέτοιο βαρύ παρελθόν. Στο συγκεκριμένο σχολικό συγκρότημα έκαναν ανακατάληψη, μπήκαν 15-20 άτομα και έδιωξαν τα 5-10 παιδιά που ήταν μέσα και προς στιγμήν απελευθέρωσαν, εντός εισαγωγικών, το σχολείο. Το γεγονός αυτό προκάλεσε, ας πούμε μια αντικινητοποίηση, μαζεύτηκαν λίγες εκατοντάδες, και όχι μόνο μαθητές, άνθρωποι που θα λέγαμε ότι πολιτικά οι πιο πολλοί προέρχονταν από το Εργατικό Αντιιμπεριαλιστικό Μέτωπο, στην οποία ήταν μέλος και ο μακαρίτης ο Τεμπονέρας. Επιχείρησαν μια ανακατάληψη, με τη σειρά τους, από τη μικρή είσοδο του σχολείου και τα υπόλοιπα είναι νύχτα κι ομίχλη. Ποιος χτύπησε ποιον, ποτέ κανείς μας δεν θα μάθει. Το βέβαιο είναι ότι είχαμε ένα νεκρό και ότι η δικαστική έρευνα καταδίκασε κι έναν άνθρωπο για φόνο. Αυτά τα δύο περιστατικά δεν είναι δυνατό να αμφισβητηθούν.¹²⁸⁵

Στο άκουσμα του σοβαρού τραυματισμού του 38χρονου καθηγητή, πλήθος μαθητών, φοιτητών και άλλων πολιτών, που είχαν εν τω μεταξύ συγκεντρωθεί έξω από το σχολικό συγκρότημα στην πλατεία Βουδ, ξεχύθηκαν στους δρόμους της Πάτρας για να εντοπίσουν τους δράστες. Ο Διονύσης Ρόδης –μέλος της ΟΣΕ–, ο οποίος έφτασε στο 3ο Λύκειο λίγο μετά το τραγικό συμβάν, περιγράφει την αντίδραση του κόσμου:

Με το που συνειδητοποιήσαμε τι είχε συμβεί ξεκίνησε αμέσως μια αυθόρμητη πορεία σαν φίδι, που ουσιαστικά έψαχνε σε ολόκληρη την πόλη για να τους βρει. Υπήρχε μια σιωπηλή οργή. Δεν πολυφωνάζαμε συνθήματα. Αν τους βρίσκαμε θα τους λιντσάραμε σίγουρα. Σταματάγαμε έξω από διάφορες πολυκατοικίες που ακούγαμε ότι μπορεί να είναι μέσα. Αστυνομία δεν υπήρχε πουθενά. Κάποια στιγμή συγκεντρωθήκαμε στους κεντρικούς δρόμους της Πάτρας και στη συνέχεια κατευθυνθήκαμε στο νοσοκομείο που είχε διακομιστεί ο Τεμπονέρας.¹²⁸⁶

Την ανακοίνωση του θανάτου του Ν. Τεμπονέρα στις 9 Ιανουαρίου διαδέχθηκε νέο συλλαλητήριο, στο οποίο συμμετείχαν περίπου 10.000 διαδηλωτές που καταφέ-

συναδέλφους της «να τρέξουν στο σχολείο προκειμένου να αποτραπουν επεισόδια ενάντια των μαθητών».

¹²⁸⁵ Συνέντευξη με Δημήτρη Αβραμίδη, 13.1.2009. Ο Λάμπης Θεοδωρόπουλος (συνέντευξη, ό.π.) αναφέρει ότι ιστορικά η ομάδα Καλαμπόκα μετακλήθηκε και συγχωνεύτηκε στο χώρο της ΝΔ από την παλιά ΕΠΕΝ, το κόμμα του χουντικού συνταγματάρχη Γεωργίου Παπαδόπουλου. Όπως αναλύει ο Θεοδωρόπουλος, αυτή η ομάδα «βρήκε στέγαση στο χώρο της ΝΔ, διατήρησε μια αυτονομία και είχε επαφές, επικοινωνία και καθοδήγηση με διάφορα ακροδεξιά κέντρα μέσα από το χώρο της ΝΔ, δρώντας κατά καιρούς σε μια σειρά γεγονότα και ζητήματα που επέβαλαν μια σκληρή συμπεριφορά-στάση και αντίδραση από μεριάς της ΝΔ. Δηλαδή αυτό που δεν μπορούσε επισήμως να κάνει η ΝΔ ή η ΟΝΝΕΔ το αναλάμβανε η ομάδα αυτή, η οποία επιτελούσε το ρόλο της, με βασικά της όπλα, βεβαίως όχι την ιδεολογία και την πολιτική αντιπαράθεση, αλλά όπλα, κράνη, λοστάρια κ.λπ.».

¹²⁸⁶ Συνέντευξη με Διονύση Ρόδη, 3.4.2014.

ρονταν με συνθήματα εναντίον του νομάρχη Ν. Τάγαρη, της τοπικής ΟΝΝΕΔ και της αστυνομίας, ενώ καθολικό ήταν το αίτημα για άμεση παραίτηση του Β. Κοντογιαννόπουλου. Επικεφαλής της πορείας είχαν τεθεί οι βουλευτές του ΠΑΣΟΚ του νομού, ο δήμαρχος Α. Καραβόλας και οι δημοτικοί σύμβουλοι της πλειοψηφίας, οι οποίοι κατονόμασαν το νομάρχη Ν. Τάγαρη ως υπεύθυνο για το χαμό του καθηγητή. Από την πλευρά τους, η νομαρχία και η ΟΝΝΕΔ Αχαΐας κατηγόρησαν τον Α. Καραβόλα και την Ρ. Αντωνέλλη ως «ηθικούς αυτουργούς» των επεισοδίων στο 3ο Λύκειο, καθώς με τις πράξεις τους προέτρεψαν τους μαθητές να εμποδίσουν την κανονική λειτουργία του σχολείου. Το ίδιο βράδυ έγινε και νέο συλλαλητήριο και πορεία με αυξημένη συμμετοχή του κόσμου (20.000). Όταν η πορεία έφτασε έξω από τη Νομαρχία, μερίδα φοιτητών και μαθητών επιχείρησαν να καταλάβουν το κτήριο, με αποτέλεσμα να συγκρουστούν με τις αστυνομικές δυνάμεις, οι οποίες ανταπάντησαν με τη ρίψη δακρυγόνων. Αποτέλεσμα των επεισοδίων ήταν να υπάρξουν αρκετοί τραυματίες, να καεί από βόμβα μολότοφ ένα περιπολικό και να γίνουν επτά συλλήψεις διαδηλωτών.¹²⁸⁷

Την επόμενη ημέρα, η κηδεία του Ν. Τεμπονέρα εξελίχθηκε σε ένα μεγαλειώδες συλλαλητήριο, που όμοιο του δεν είχε ξαναζήσει η Πάτρα. «Σε μία πόλη με συνολικό πληθυσμό 200.000 ανθρώπων, συμμετείχαν στην πορεία περίπου 50.000, δηλαδή το 1/4 του πληθυσμού της πόλης, ένα μέγεθος ασύλληπτο», υπογραμμίζει ο Δ. Αβραμίδης. Κατά τη διάρκεια της κηδείας σημειώθηκαν προπηλακισμοί όταν η υφυπουργός Παιδείας Κέλλυ Μπουρδάρα, συνοδεία του Ν. Νικολόπουλου, προσήλθε στην εκκλησία, ενώ σύμφωνα με το ρεπορτάζ της εφημερίδας *Ημέρα*,¹²⁸⁸ τα στεφάνια που έστειλε η κυβέρνηση καταστράφηκαν από το πλήθος. Μάλιστα, κατά τη διάρκεια της πομπής προς το νεκροταφείο, πολλά ήταν και τα συνθήματα που ακούστηκαν εναντίον του πολυνομοσχεδίου για την παιδεία («Δεν θα περάσει-Δεν θα περάσει») και κατά της ΝΔ και της ΟΝΝΕΔ («Σκοτώσατε το Νίκο. Θα το βρείτε από μας. Φασίστες, δολοφόνοι της Δεξιάς») και «Η Νέα Δημοκρατία τρομοκρατεί, η ΟΝΝΕΔ δολοφονεί».¹²⁸⁹

Όσον αφορά τον φυσικό αυτουργό της δολοφονίας Τεμπονέρα, ο Γιάννης Καλαμπόκας, ο οποίος διέφυγε τη σύλληψη όπως και τα υπόλοιπα κατηγορούμενα μέλη της ΟΝΝΕΔ, παραδόθηκε στις 13 Ιανουαρίου και παραπέμφθηκε σε δίκη (22

¹²⁸⁷ Τα πληροφοριακά στοιχεία έχουν παρθεί από τα φύλλα των εφημερίδων: *Καθημερινή*, 10.1.1991, σ. 4· *Πελοπόννησος*, 10.1.1991, σ. 1, 4, 5.

¹²⁸⁸ *Ημέρα*, 11.1.1991, σ. 1.

¹²⁸⁹ *Ριζοσπάστης*, 11.1.1991, σ. 16.

Ιουνίου 1992-9 Μαρτίου 1993), όπου καταδικάστηκε σε ισόβια για «ανθρωποκτονία εκ προθέσεως» χωρίς να του αναγνωρισθεί κανένα ελαφρυντικό. Αντιθέτως, οι συγκατηγορούμενοί του Μαραγκός και Σπίνος τιμωρήθηκαν με μικρές-εξαγοράσιμες ποινές. Λίγους μήνες αργότερα, η δίκη Καλαμπόκα επαναλήφθηκε σε δεύτερο βαθμό (7 Δεκεμβρίου 1993-19 Απριλίου 1994) και αναγνωρίστηκε στον κρατούμενο το ελαφρυντικό του «προτέρου εντίμου βίου», με συνέπεια η ποινή του να μετατραπεί σε κάθειρξη 17 ετών και τριών μηνών. Τελικά, στις 2 Φεβρουαρίου του 1998 αφέθηκε ελεύθερος, αφού εξέτισε τα 3/5 της ποινής του.¹²⁹⁰

Κοινωνική έκρηξη – Παραίτηση Κοντογιαννόπουλου

[...] Για φαντάσου να γινότανε συγκρούσεις με αστυνομία κ.λπ. και να είχαμε νεκρούς ή τραυματίες μαθητές. Θεέ μου τι θα γινότανε! Θα πέφταμε σαν κυβέρνηση κι ύστερα θα είχαμε πολιτικό χάος.¹²⁹¹

Οι αλυσιδωτές κοινωνικές και πολιτικές αντιδράσεις που προκάλεσε ο θάνατος του καθηγητή Τεμπονέρα έλαβαν σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα μεγάλες διαστάσεις και έμελλε να καθορίσουν τον ρου των μαθητικών κινητοποιήσεων.

Την επαύριον του θλιβερού περιστατικού της Πάτρας, το νέο άρχισε να διαδίδεται σε όλη την Ελλάδα, και στις περισσότερες μεγάλες πόλεις (Θεσσαλονίκη, Λάρισα, Ηράκλειο, Καβάλα κ.λπ.) οργανώθηκαν συλλαλητήρια-πορείες από καθηγητές, φοιτητές και μαθητές.¹²⁹² Στην Αθήνα πραγματοποιήθηκε πορεία περίπου 35.000 ατόμων, η οποία κατέληξε σε καθιστική διαμαρτυρία έξω από τη Βουλή μέσα σε μία έντονα συγκινησιακή ατμόσφαιρα χωρίς όμως να εκδηλωθούν βιαιότητες. Οι διαδηλωτές φώναζαν συνθήματα κατά της κυβέρνησης και της πολιτικής της στην

¹²⁹⁰ Παρά το γεγονός ότι το νομικό σκέλος της υπόθεσης Τεμπονέρα έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς ο Γ. Καλαμπόκας δεν αποδέχθηκε ποτέ την ενοχή του υποδεικνύοντας ως δράστη της δολοφονίας τον άλλοτε συναγωνιστή του Α. Μαραγκό, δεν θα γίνει περαιτέρω αναφορά στην παρούσα διατριβή, από τη στιγμή που δεν εντάσσεται στο κεντρικό ερευνητικό της πεδίο. Το ίδιο ισχύει και για τους ηθικούς αυτουργούς της υπόθεσης και τις πολιτικές ευθύνες που ανέκυψαν από το φόνο του καθηγητή. Αν κάποιος επιθυμεί να μάθει περισσότερα για τα γεγονότα και το παρασκήνιο της δολοφονίας Τεμπονέρα και όσα επακολούθησαν μπορεί να ανατρέξει στον Τύπο της εποχής, αλλά και στο βιβλίο του συνηγόρου του δράστη Μιχάλη Αρβανίτη (*Ποιος σκότωσε τον Νίκο Τεμπονέρα;*, ό.π.) – το οποίο παρότι μεροληπτικό και κακεντρεχές απέναντι σε πρόσωπα, παρουσιάζει λεπτομερείς μαρτυρίες των εμπλεκόμενων και ντοκουμέντα που βοηθούν τον αναγνώστη να σχηματίσει άποψη για τα γεγονότα και σε συνδυασμό με άλλες πηγές να καταλήξει στα συμπεράσματά του.

¹²⁹¹ *Χανιώτικα Νέα*, 28.12.1990, σ.3. Η φράση αυτή αποδίδεται από την εφημερίδα των Χανίων στον Κ. Μητσοτάκη, με αφορμή σχόλιο του πρωθυπουργού το οποίο επώθησε σε κουβέντα με φίλο του και αφορούσε τους χειρισμούς του Β. Κοντογιαννόπουλου στο θέμα της παιδείας. Μολονότι δεν μπορεί να ελεγχθεί αν όντως ο Κ. Μητσοτάκης είπε τη συγκεκριμένη φράση, εντούτοις ο θάνατος του καθηγητή Ν. Τεμπονέρα λίγες μέρες μετά της προσδίδει χαρακτήρα «οιωνού» και φανερώνει την αγωνία του πρωθυπουργού για την έκβαση των μαθητικών κινητοποιήσεων.

¹²⁹² *Ελευθεροτυπία*, 10.1.1991, σ. 22-23.

παιδεία, θεωρώντας την υπεύθυνη για τον άδικο χαμό του καθηγητή, ενώ μερίδα καθηγητών σε μία συμβολική κίνηση έκαψαν πρωτοσέλιδα του *Ελεύθερου Τύπου* της ίδιας ημέρας, με τίτλο «Αίμα στο βωμό του Ανδρέα», εκφράζοντας έτσι την εναντίωσή τους στη φιλοκυβερνητική εφημερίδα, η οποία μαζί με την *Απογευματινή*, είχαν ταχθεί εξ αρχής εναντίον της διαμαρτυρίας των μαθητών και υποδείκνυαν ως υποκινητές των μαθητών τους καθηγητές.¹²⁹³ Ο μαθητής και αναρχικός Α. Α., παρών στο συλλαλητήριο της 9ης Ιανουαρίου, θυμάται:

Στην πορεία πρωτοστάτησαν κυρίως οι καθηγητές, οι οποίοι φορούσαν μαύρα περιβραχιόνια και τραγουδούσαν το «Επέσατε θύματα», ενώ κυριαρχούσαν τα συνθήματα για τον Τεμπονέρα. Σε γενικές γραμμές πάντως ήταν υποτονικά τα πράγματα. Εμείς είχαμε «φτιάξει μπουκάλια» [εννοεί μπουκάλια βόμβες μολότοφ] από το σχολείο και μόλις είδαμε τον σχετικά λίγο κόσμο απογοητευτήκαμε.¹²⁹⁴

Την ίδια ώρα γινότανε γνωστό ότι ο υπουργός Β. Κοντογιαννόπουλος υπέβαλε την παραίτησή του στον πρωθυπουργό Κ. Μητσοτάκη για να συμβάλει, όπως χαρακτηριστικά ανέφερε, «στην εκτόνωση της κρίσης και στην εφαρμογή των ριζικών τομών που απαιτούνται για τον εκσυγχρονισμό της παιδείας».¹²⁹⁵ Ακόμα, ο πρώην υπουργός ζητούσε την παραίτηση του ΔΣ της ΟΛΜΕ και απέδιδε σε πολιτικές και συνδικαλιστικές δυνάμεις την αναταραχή στον χώρο της παιδείας. Ο Κ. Μητσοτάκης, από την πλευρά του, έκανε δεκτή την παραίτηση του Β. Κοντογιαννόπουλου, αναγνωρίζοντας ότι στην προσπάθειά του να βάλει την παιδεία σε έναν καινούργιο δρόμο, «πολεμήθηκε άδικα και βρέθηκε αντιμέτωπος με κατεστημένα συντεχνιακά συμφέροντα».¹²⁹⁶ Επίσης, ανακοίνωσε την έναρξη διαλόγου για την παιδεία από μηδενική βάση και τοποθέτησε στη θέση του αρμόδιου υπουργού τον Γιώργο Σουφλιά.

Σε πολιτικό επίπεδο, τα κόμματα της αντιπολίτευσης καταλόγισαν πολιτικές ευθύνες στην κυβέρνηση για το θάνατο Τεμπονέρα και κατέθεσαν στη Βουλή, στη συνεδρίαση της 9ης Ιανουαρίου, αίτημα για τη διενέργεια συζήτησης προ ημερησίας

¹²⁹³ «Απλутους», «ρακενδυτους» και «αλητήριους» χαρακτήρισε η εφημερίδα τους εκπαιδευτικούς – «παρέα του Μπαλωμένου»– που έκαψαν τα φύλλα της εφημερίδας. (*Ελεύθερος Τύπος*, 10.1.1991, σ. 4.) Απόδειξη της υπερασπιστικής προς την κυβέρνηση στάσης της *Απογευματινής* αποτελεί το πρωτοσέλιδό της στις 10 Ιανουαρίου, με τίτλο: «Ενοχοί Ανδρέας-Μπαλωμένος, είναι ηθικοί αυτουργοί για το αίμα και τα έκτροπα», ενώ το όνομα του Γ. Καλαμπόκα αναφέρεται μόλις στο τέλος της λεζάντας κάτω από την πρωτοσέλιδη φωτογραφία του νεκρού Τεμπονέρα: «Το ΠΑΣΟΚ, οι “Μπαλωμένοι της ΟΛΜΕ” και ο δήμαρχος Πατρέων κ. Καράβoλας καταγγέλλονται από τη ΝΔ ως ηθικοί αυτουργοί για τα έκτροπα και το θάνατο του καθηγητή Ν. Τεμπονέρα. Ως υπαίτιος καταζητείται και ο Ι. Καλαμπόκας».

¹²⁹⁴ Συνέντευξη με Α. Α., 13.4.2013.

¹²⁹⁵ Κοντογιαννόπουλος Β., *ό.π.*, σ. 197.

¹²⁹⁶ Στο ίδιο, σ. 198.

διατάξεως στις 10 Ιανουαρίου για τα θέματα της παιδείας. Μάλιστα, κατά τη διάρκεια συζήτησης του αιτήματος, ο κοινοβουλευτικός εκπρόσωπος του ΠΑΣΟΚ Αναστάσιος Πεπολής ζήτησε την παραίτηση του πρωθυπουργού,¹²⁹⁷ ενώ θύελλα αντιδράσεων των βουλευτών της ΝΔ ξεσήκωσε η αντίδραση του βουλευτή Κίμωνα Κουλούρη, ο οποίος απευθυνόμενος σε αυτούς φώναξε: «Είστε κυβέρνηση δολοφόνων. Δολοφονήσατε καθηγητή σήμερα. Το κράτος δολοφονεί».¹²⁹⁸ Σε άλλες δηλώσεις πολιτικών, ο Χ. Φλωράκης επισήμανε ότι «τίθεται θέμα δημοκρατικής διακυβέρνησης του τόπου, διότι τα γεγονότα της Πάτρας θυμίζουν την τακτική των αγανακτισμένων πολιτών, την υπόθεση Λαμπράκη, την εποχή των Κοτζαμάνηδων, τη δράση παρακράτους», και η βουλευτής του ΠΑΣΟΚ Μελίνα Μερκούρη κάλεσε όλο τον κόσμο να συμμετάσχει στις εκδηλώσεις και τους αγώνες του εκπαιδευτικού κόσμου.¹²⁹⁹

Στην αντίπερα όχθη, η κυβέρνηση εξέφρασε την «βαθύτατη» θλίψη της για το περιστατικό και έδωσε εντολή να εντοπισθούν και να συλληφθούν οι δράστες. Αναφορικά δε με το θέμα των καταλήψεων, ο Β. Πολύδωρας μετά τη συζήτηση του υπουργικού συμβουλίου προχώρησε στην εξής δήλωση: «Η εισήγηση του πρωθυπουργού και η συζήτηση κατέληξε στο ότι είναι προφανές ότι και η ΟΛΜΕ και τα κόμματα της αντιπολίτευσης, κυρίως το ΠΑΣΟΚ, λιγότερο ο Συνασπισμός, αλλά εντόνως η ομάδα Γράψα, στη δραστηριότητα για τις καταλήψεις επέδειξαν ένα ρόλο υποκινητού, ενθαρρυντού, υποστηρικτικού των καταλήψεων, ιδιαίτερα μετά τις προτάσεις της κυβερνήσεως που κατέθεσε ο υπουργός Παιδείας κ. Κοντογιαννόπουλος και τη βασική πρόταση για διάλογο».¹³⁰⁰ Επίσης, τόνισε ότι η κυβέρνηση «σε καμία περίπτωση δεν αποδέχεται ότι έχει πολιτική ευθύνη για το τραγικό συμβάν στην Πάτρα».¹³⁰¹ Σε πλήρη ακολουθία με την κυβερνητική γραμμή και η ΟΝΝΕΔ, που μέσω του προέδρου της Σ. Μαύρου καταδίκασε τα επεισόδια της Πάτρας ζητώντας την τιμωρία των υπευθύνων,¹³⁰² και με ανακοίνωσή της στρεφόταν εναντίον όσων προσπαθούν να αποκομίσουν πολιτικά οφέλη από τα γεγονότα της Πάτρας, προσθέτοντας πως «αυτή την ώρα, δεν έχει καμία σημασία η ταυτότητα του νεκρού».¹³⁰³

¹²⁹⁷ *Πρακτικά της Βουλής*, Συνεδρίαση ΡΘ', 9 Ιανουαρίου 1991, σ. 5.052.

¹²⁹⁸ *Στο ίδιο*, σ. 5.048.

¹²⁹⁹ *Ελευθεροτυπία*, 10.1.1991, σ. 19.

¹³⁰⁰ *Ελεύθερος Τύπος*, 10.1.1991, σ. 2.

¹³⁰¹ *Ριζοσπάστης*, 10.1.1991, σ. 14.

¹³⁰² *Καθημερινή*, 10.1.1991, σ. 10.

¹³⁰³ *Αυγή*, 10.1.1991, σ. 8.

Μετά την ολοκλήρωση του συλλαλητηρίου στην Αθήνα, το βράδυ της Τετάρτης 9 Ιανουαρίου έβρισκε 200 περίπου μαθητές στο Πολυτεχνείο να συζητούν για την πορεία της ερχόμενης ημέρας, η οποία είχε προγραμματιστεί πριν ακόμα τις γιορτές και επικυρωθεί σε συνέλευση στις 8 Ιανουαρίου, προτού ωστόσο λάβουν χώρα τα επεισόδια στην Πάτρα.¹³⁰⁴ Αποτέλεσμα και της νέας αυτής συνέλευσης ήταν η επιβεβαίωση του σχεδιασμού για συγκέντρωση το επόμενο πρωινό στις 11.00 στα Προπύλαια και πορεία προς το υπουργείο Παιδείας. Ακολούθως, οι μαθητές θα κατευθύνονταν στην πλατεία Ομονοίας, όπου θα πραγματοποιούσαν καθιστική διαμαρτυρία από τις 3.00μμ έως τις 9.00μμ.¹³⁰⁵

Το συλλαλητήριο της 10ης Ιανουαρίου έμελλε να είναι ένα από τα μεγαλύτερα που είχε γνωρίσει το κέντρο της Αθήνας μέχρι εκείνη τη χρονική στιγμή, με τις εκτιμήσεις να κάνουν λόγο για παρουσία τουλάχιστον 80.000 διαδηλωτών. Αντίστοιχα πρωτόγνωρης μαζικότητας ήταν και τα συλλαλητήρια που πραγματοποιήθηκαν σε άλλες μεγάλες πόλεις της χώρας, όπως η Θεσσαλονίκη (50.000), η Λάρισα (10.000),¹³⁰⁶ το Ηράκλειο, η Κέρκυρα, τα Ιωάννινα και ο Βόλος.¹³⁰⁷

Μαθητές από όλα τα σχολεία της Αθήνας και του Πειραιά, φοιτητές, καθηγητές και εργαζόμενοι ξεκίνησαν από τα Προπύλαια, ακολουθώντας την «κλασική διαδρομή» (Ομόνοια-Σταδίου-Σύνταγμα), με προορισμό το υπουργείο Παιδείας. «Ήταν κάτι σαν εθνική εορτή, όλος ο κόσμος ήταν στο δρόμο. Υπήρχε και κόσμος που κατέβηκε πρώτη φορά σε πορεία», παρατηρεί ο Δ. Δημητρίου.¹³⁰⁸ Όταν έφτασε η κεφαλή της πορείας στο υπουργείο, στην οδό Μητροπόλεως –ενώ η ουρά βρισκόταν ακόμα στα Προπύλαια–, τα συνθήματα για τον δολοφονηθέντα καθηγητή δόνησαν την ατμόσφαιρα: «Νίκο ζεις, εσύ μας οδηγείς» και «Αθάνατος» ακούστηκε από χιλιάδες φωνές μετά την τήρηση ενός λεπτού σιγής στη μνήμη του Νίκου Τεμπονέρα.¹³⁰⁹ Στη συνέχεια, οι διαδηλωτές στράφηκαν προς την Ομόνοια κατεβαίνοντας την οδό Πανεπιστημίου, με στόχο να πραγματοποιήσουν καθιστική διαμαρτυρία επί της πλατείας όπως προέβλεπε το αρχικό τους πλάνο. «Τότε έγινε και

¹³⁰⁴ Για την αρχική απόφαση πραγματοποίησης συλλαλητηρίου στις 10 Ιανουαρίου βλ. σ. 317.

¹³⁰⁵ Συνέντευξη με Δημήτρη Κουσουρή, 31.3.2013· Συνέντευξη με Στέφανο Μυτιληναίο, 1.2.2013.

¹³⁰⁶ «Δάκρυσε η Λάρισα – στην πιο μεγάλη πορεία των τελευταίων χρόνων» ήταν ο πρωτοσέλιδος τίτλος της εφημερίδας *Ημερήσιος Κήρυκας* (Λάρισα) στις 11.1.1991.

¹³⁰⁷ Στοιχεία από εφημερίδες της 11ης Ιανουαρίου: *Τα Νέα*, σ. 21· *Καθημερινή*, σ. 5· *Ριζοσπάστης*, σ. 17· *Ελευθεροτυπία*, σ. 23.

¹³⁰⁸ Συνέντευξη με Δημήτρη Δημητρίου, 2.3.2013.

¹³⁰⁹ *Ελευθεροτυπία*, 11.1.1991, σ. 19.

ο πρώτος τσαμπουκάς, όπου πυρπολείται στην Πανεπιστημίου ένα φορτηγάκι της Group-4¹³¹⁰», σημειώνει ο Δ. Κουσουρής.¹³¹¹

Τα μπλοκ των μαθητών που ήταν παρατεταγμένα ανά περιοχές κατέκλυσαν σε σύντομο χρονικό διάστημα την πλατεία Ομονοίας και οργάνωσαν ανθρώπινες αλυσίδες στους γύρω δρόμους (Πατησίων, Πανεπιστημίου και Σταδίου), ώστε να προφυλαχθούν από τυχόν επιθέσεις της αστυνομίας. Ωστόσο, μετά από λίγο, νέα επεισόδια ξέσπασαν μεταξύ διαδηλωτών και διμοιρίας των ΜΑΤ που βρίσκονταν στη διασταύρωση των οδών Πατησίων και Χαλκοκονδύλη, με τους αστυνομικούς να προχωρούν σε ρίψη δακρυγόνων. Η Μ. Σιτμάκη, παρούσα στην πλατεία Ομονοίας, περιγράφει το περιστατικό: «Θυμάμαι ήμασταν στην Ομόνοια και κάναμε καθιστική διαμαρτυρία, όταν μας μετέφεραν ότι είχαν ξεκινήσει κάποια μικροεπεισόδια στη Χαλκοκονδύλη. Δεν είχαμε όμως καμία πρόθεση να το κουνήσουμε από εκεί. Τότε η αστυνομία άρχισε τη ρίψη δακρυγόνων και τα παιδιά έτρεχαν από εδώ κι από εκεί για να προφυλαχθούν. Άλλοι λέγαμε να πάμε σχολείο να περιφρουρήσουμε την κατάληψη, άλλοι είχαν χαθεί. Ήταν και μία εποχή που δεν κατεβαίναμε συχνά στο κέντρο, οπότε μας φαινόταν και λίγο τρομαχτικό όλο αυτό».¹³¹²

Εν τω μεταξύ, τα ΜΑΤ συνέκλιναν όλο και περισσότερο προς την πλατεία Ομονοίας, δίνοντας εντολή προς τους μαθητές να αποχωρήσουν από το χώρο «εντός πέντε λεπτών». Ο Π. Πασπαλάς, εκφράζοντας την αποφασιστικότητα και την επιμονή των μαθητών-διαδηλωτών και κρατώντας στα χέρια του έναν τηλεβόα τους απάντησε: «Παρακαλούνται οι αστυνομικές δυνάμεις να εγκαταλείψουν το χώρο εντός πενταλέπτου».¹³¹³ Τότε τα ΜΑΤ προχώρησαν σε συντονισμένη επίθεση κάνοντας υπέρμετρη χρήση δακρυγόνων, με συνέπεια να υπάρξει μεγάλη διάχυση του πλήθους από την συμβολή Πατησίων και Αλεξάνδρας μέχρι το Θησείο, και από την αρχή της Πειραιώς μέχρι τον Κεραμεικό, ενώ πολλοί μαθητές και φοιτητές έτρεξαν να βρουν καταφύγιο στο Πολυτεχνείο.

Στους γεμάτους δακρυγόνα και οδοφράγματα δρόμους του κέντρου της Αθήνας εκτός από τους νεαρούς διαδηλωτές, βρίσκονταν και πολλοί γονείς, δημιουργώντας έτσι μια άτυπη συνάντηση των γενεών, σύμφωνα με τις περιγραφές του Χ. Κουγιτέα

¹³¹⁰ Πρόκειται για πολυεθνική εταιρεία υπηρεσιών ασφαλείας με έδρα το Λονδίνο. Το φορτηγάκι της εταιρείας πιθανότατα να πυρπολήθηκε από αναρχικούς (μαθητές ή μη), διότι το περιστατικό καταγράφεται και από το χρονολόγιο της Αναρχειακής Αρχαιοθήκης (*Μαθητικές Κινητοποιήσεις 1990-1999*, ό.π., σ. 15).

¹³¹¹ Συνέντευξη με Δημήτρη Κουσουρή, 31.3.2013.

¹³¹² Συνέντευξη με Μαίρη Σιτμάκη, 29.3.2013.

¹³¹³ Συνέντευξη με Παντελή Πασπαλά, 16.2.2013.

και του Δ. Κουσουρή.¹³¹⁴ Οι γονείς των δύο μαθητών ήταν υποστηρικτές του ΠΑΣΟΚ και άλλων κομμάτων στο χώρο της κοινοβουλευτικής Αριστεράς, αλλά αυτό δεν συνεπαγόταν τον αυστηρό καθορισμό του συνόλου των συμμετεχόντων στη διαδήλωση –πλην των μαθητών– με τη συγκεκριμένη πολιτική-κομματική ταυτότητα, καθώς στο άκουσμα αντιδεξιών συνθημάτων –για πρώτη φορά μάλιστα από το ξεκίνημα των συλλαλητηρίων– αρκετοί δεξιοί καθηγητές και γονείς αντέδρασαν.¹³¹⁵

Η οργή του πλήθους απέναντι στη ΝΔ είχε ως αποτέλεσμα και την καταστροφή των γραφείων της ΔΑΚΕ στα Χαντεία, ενώ σημαντικές ζημιές υπέστησαν και τα γραφεία της ΟΝΝΕΔ στην οδό Νικηταρά μετά από επίθεση διαδηλωτών. Ο Χ. Κουγιτέας, μέλος της ΚΝΕ-NAP και με σημαντικά πολιτικά ερεθίσματα από την προεφηβική ακόμα ηλικία λόγω και των αριστερών καταβολών της οικογένειάς του, σκιαγραφεί την αγανάκτηση των πιο πολιτικοποιημένων-αριστερών μαθητών εναντίον της Δεξιάς:

Ήταν ακόμα «νωπές» οι μέρες για τους τραμπουκισμούς της δεξιάς παράταξης, δηλαδή στο μυαλό σου ερχότανε οι μέρες του Λαμπράκη, της δικτατορίας, το μπλόκο της Κοκκινιάς που ήμασταν και άμεσα θιγμένοι εμείς στον Πειραιά.¹³¹⁶ Στο μυαλό σου είχες ότι θα γυρίσουμε και πάλι πίσω στο 1974. Είχες μία αίσθηση ότι η Δεξιά δεν έχει αλλάξει και ότι θα ξανα-

¹³¹⁴ Χαρακτηριστική είναι η αφήγηση του Δ. Κουσουρή (συνέντευξη, 31.3.2013): «Κατευθυνόμουν σε ένα στενάκι από την Πλατεία Λαυρίου στην 3ης Σεπτεμβρίου που βγάζει Πατησίων, όπου είχε στηθεί οδόφραγμα. Από πάνω ήταν οι μπάτσοι από κάτω εμείς. Πέφτανε δακρυγόνα συνέχεια και είχε βγει ένας σουβλατζής και μας έδινε λεμόνια. Κάποια στιγμή γυρνάω προς τα πίσω και βλέπω έναν τύπο με γκρι κουστούμι και κίτρινο πουλόβερ να μου γνέφει. Πλησιάζω και ήταν ο πατέρας μου. Νόμιζα ότι είχε έρθει να με μαζέψει. Του λέω ότι δεν πάω σπίτι. “Ούτε κι εγώ” μου απαντάει, “γι’ αυτό ήρθα”. Διαδήλωνε μαζί μας και μας έλεγε για τα Ιουλιανά! Υπήρχε συνάντηση γενεών».

¹³¹⁵ «Για πρώτη φορά στο συλλαλητήριο στις 10 Ιανουαρίου, ο αγώνας έφυγε από το ανεξάρτητο, από το μη κομματικό και ακούστηκε το σύνθημα “Αλήτη Μητσοτάκη, δεν μας σταματάς, εμείς θα τα διαλύσουμε τα ΜΑΤ της Δεξιάς”. Πλέον υπήρχε γραμμή: Οι δεξιοί είστε εχθροί μας. Αλλά αυτό συνέβη αφού σκοτώσανε τον Τεμπονέρα», αναφέρει ο Σ. Μυτιληναίος. (Συνέντευξη με Στέφανο Μυτιληναίο, 1.2.2013.)

¹³¹⁶ Ο Χ. Κουγιτέας υπονοεί ότι οι Έλληνες ταγματασφαλίτες που συμμετείχαν στο μπλόκο της Κοκκινιάς (17 Αυγούστου 1944) και στη θανάτωση χιλιάδων αντιστασιακών –με την κατηγορία ότι ήταν «κομμουνιστές»– ήταν δεξιών φρονημάτων. Ωστόσο, αυτή η γενίκευση είναι ιδιαίτερα παρακινδυνευμένη, καθώς όπως καταγράφεται και στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* (Φλάισερ Χάικεν, «Κατοχή και Αντίσταση 1941-1944», τ. ΙΣΤ΄, Αθήνα 2000, σ. 47), τα Τάγματα Ασφαλείας (Τ.Α.) δεν απαρτίζονταν μόνο από δημοκρατικούς και βασιλόφρονες, αλλά και από «απλούς ανθρώπους του μόχθου και της στέρησης που στρατεύθηκαν υποχρεωτικά» παρασυρμένοι ή αναγκασμένοι από τις κακουχίες, ενώ δεν έλειψαν και εκείνοι που εντάχθηκαν στα Τ.Α., «γιατί μόνο σε αυτά μπορούσαν να βρουν όπλα για να προφυλαχθούν από τις επιθέσεις και αυθαιρεσίες του ΕΑΜ». Επομένως, αν και το αρίστημα με τα λόγια του Χ. Κουγιτέα αποδίδει εύγλωττα την οργή και την προκατάληψη μερίδας αριστερών κατά της δεξιάς παράταξης σε μια διαχρονική συνέχεια, μπορούμε να επισημάνουμε ότι η ιδεολογική φόρτιση του ομιλούντα, η οποία αναπαριστάται και στον αντι-δεξιό λόγο του, συνδέει με μεγάλη δόση ιστορικής αυθαιρεσίας γεγονότα και περιόδους που στιγματίστηκαν στη συνείδηση πολλών αριστερών ως έργα της Δεξιάς. Για περισσότερα αναφορικά με την ιστορία και τη σύνθεση των Τ.Α. βλ. *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, 1940-1945 Κατοχή-Αντίσταση*, τ. Γ΄, μέρος 2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, σ. 176, 369-375.

γινόντουσαν τα ίδια. Εξοργιστήκαμε με το που το μάθαμε το συμβάν με τον Τεμπονέρα και είχαμε τρομερό μίσος για τους δεξιούς.¹³¹⁷

Ο θάνατος του Τεμπονέρα είχε αναζωπυρώσει το αντιδεξιό κοινωνικό μέτωπο που επιτυχημένα είχε καλλιεργήσει προς όφελός του το ΠΑΣΟΚ κατά τη δεκαετία του 1980, το οποίο όμως εξέφραζε και μία βαθύτερη κοινωνική αμφισβήτηση-αντίδραση απέναντι στην πολιτική της δεξιάς κυβέρνησης. Η νεοφιλελεύθερη πολιτική των ιδιωτικοποιήσεων και της αυστηρής λιτότητας, που πήγε να εφαρμόσει η ΝΔ από την αρχή κιόλας της διακυβέρνησής της, συνοδεύτηκε από ισχυρούς κραδασμούς, απόρροια του γεγονότος ότι συνέχιζε να θεωρείται κόμμα το οποίο ευνοούσε περισσότερο το «κεφάλαιο» παρά το «λαό».¹³¹⁸

Η «νοσηματική πλαισίωση» του μαθητικού κινήματος, όπως κωδικοποιούνταν μέσω του περιεχομένου των συνημάτων,¹³¹⁹ επεκτεινόταν πλέον πέρα από τα καθιερωμένα αιτούμενα για την παιδεία και στρέφονταν κατά της δεξιάς κυβέρνησης –ζητώντας την απομάκρυνσή της.¹³²⁰ Ως εκ τούτου, οι μαθητές δρούσαν ως φορείς της κοινωνικής δυσαρέσκειας, εκφράζοντας ένα μεγαλύτερο κομμάτι της κοινωνίας και του εργατικού κινήματος. Όπως εύστοχα επισήμαινε σε άρθρο του ο Γιώργος Γράψας, γραμματέας της ΚΝΕ-NAP: «Ο εργάτης της Πειραιϊκής-Πατραϊκής έβλεπε στην κατάληψη που έκανε ο γιός και η κόρη του τη συνέχιση της προηγούμενης μάχης του για να μην κλείσει το εργοστάσιο. Ο εργαζόμενος της ΔΕΗ ή της Τράπεζας, την εκδίκηση για την απαγόρευση ουσιαστικά του δικαιώματός του για απεργία. Αυτός είναι και ο λόγος που –ιδιαίτερα απ’ την ώρα οι μαθητικές... κινητοποιήσεις πήραν ένα έντονα αντικυβερνητικό και πολιτικό χαρακτήρα άρχισε να διαμορ-

¹³¹⁷ Συνέντευξη με Χρήστο Κουγιτέα, 24.5.2013.

¹³¹⁸ Βούλγαρης Γιάννης, *Η Ελλάδα από τη Μεταπολίτευση στην Παγκοσμιοποίηση*, ό.π., σ. 116.

¹³¹⁹ Βλ. Παράρτημα 3.

¹³²⁰ Σύμφωνα με τον Erving Goffman (*Frame Analysis: An Essay on the Organization of Experience*, Northeastern University Press, Βοστώνη 1974, σ. 21) ως πλαίσια (frames) ορίζονται τα ερμηνευτικά σχήματα (π.χ. σύμβολα, γλώσσα, συνθήματα, συνομιλία κ.λπ.) που επιτρέπουν στα άτομα να εντοπίζουν, να προσλαμβάνουν, να αναγνωρίζουν και να κατονομάζουν συμβάντα στην καθημερινή τους ζωή και ευρύτερα στον κοινωνικό τους κόσμο. Βασίζόμενοι στη θεωρία του Goffman, οι David Snow, E. Burke Rochford, Steven Worden και Robert Benford («Frame Alignment Processes, Micromobilization, and Movement Participation», *American Sociological Review*, τχ. 51, 1986, σ. 464-481, ειδικότερα σ. 464, 467-476) διατύπωσαν την έννοια της ευθυγράμμισης των πλαισίων (frame alignment), που είναι η διαδικασία διαμέσου της οποίας τα κοινωνικά κινήματα τείνουν να οργανώσουν ιδεολογικά τις εμπειρίες και να καθοδηγήσουν την ατομική και τη συλλογική δράση. Οι συγγραφείς επισημαίνουν τέσσερις μορφές ευθυγράμμισης νοηματικών πλαισίων: τη γεφύρωση, την ενίσχυση, την επέκταση και τη μετατροπή. Ιδιαίτερως αναφορικά με την επέκταση των νοηματικών πλαισίων, που χρησιμοποιείται εδώ, επισημαίνεται ότι τα κινηματικά υποκείμενα προεκτείνουν τα ερμηνευτικά τους πλαίσια, ενσωματώνοντας ιδέες, αξίες, πεποιθήσεις και ενδιαφέροντα που εντοπίζουν στους πιθανούς υποστηρικτές τους. («Frame Alignment Processes, Micromobilization, and Movement Participation», ό.π., σ. 472.)

φώνεται ένα πλατύ δίκτυο λαϊκής αλληλεγγύης και συμπαράστασης. Γι' αυτό στις νεολαιίστικες πορείες άρχισε βαθμιαία να συμμετέχει ένας όλο και μεγαλύτερος αριθμός ανθρώπων».¹³²¹

Ωστόσο, το νέο αυτό ερμηνευτικό σχήμα συλλογικής δράσης δεν φαίνεται να είχε από πλευράς των μαθητών ως συνειδητό –τουλάχιστον– στόχο τη διασύνδεση τους με άλλους πολιτικούς και κοινωνικούς δρώντες με σκοπό να ρίξουν συλλογικά την κυβέρνηση, παρά απελευθέρωνε μία παροδική οργή των μαθητών που πήγαζε κυρίως από τα αριστερά ιστορικά αφηγήματα κατά της Δεξιάς. Επίσης, το σύνθημα για την ανατροπή της δεξιάς κυβέρνησης προερχόταν από τους πιο πολιτικοποιημένους κυρίως μαθητές, που ήταν προσκείμενοι στο ΠΑΣΟΚ, το ΝΑΡ και σε άλλα αριστερά κόμματα. Σύμφωνα με τα όσα σχετικά αναφέρει ο αναρχικός μαθητής Α. Α.:

Το αίτημα να πέσει η κυβέρνηση το είχαν βάλει μπροστά οι ΠΑΣΟΚοι και οι ΚΚΕδες, αλλά εμάς [αναφέρεται σε όσους ενστερνίζονταν την αναρχική ιδεολογία] μας άφηνε αδιάφορους. Λες κι αν έπεφτε η δεξιά κυβέρνηση και ερχόταν κάποια άλλη αριστερή, θα άλλαζε κάτι...¹³²²

Όμως, όπως αποδείχθηκε, οι πολιτικές δυνάμεις που επιθυμούσαν την πτώση της κυβέρνησης της ΝΔ, δεν είχαν την πρόθεση ούτε τη δυνατότητα να εμμείνουν σε μια τέτοια απαίτηση. Συγκεκριμένα, το ΠΑΣΟΚ δεν κατέθεσε πρόταση δυσπιστίας απέναντι στην κυβέρνηση, παρά τις πιέσεις που ασκήθηκαν από στελέχη του,¹³²³ ενώ το ΝΑΡ, αν και ζητούσε την «πτώση της δεξιάς κυβέρνησης κάτω από τη λαϊκή κατακραυγή και πάλη»,¹³²⁴ αδυνατούσε να παίξει συνδετικό ρόλο λαού και πολιτικής εξουσίας προς αυτή την κατεύθυνση. Επιπλέον, οι μαθητές ήταν αδύνατον μόνοι τους να «ρίξουν» την κυβέρνηση, από τη στιγμή μάλιστα που είχαν ικανοποιηθεί όλα τα αιτήματά τους.

Ακόμα τέσσερις νεκροί – Το τέλος των καταλήψεων

Κατά τη διάρκεια της επιχείρησης εκκένωσης της πλατείας Ομονοίας, ένα μεγάλο κύμα διαδηλωτών τράπηκε σε άτακτη υποχώρηση προς το Σύνταγμα για να προφυλαχθεί από τα δακρυγόνα. Ορισμένοι από τους διαδηλωτές πέταξαν πέτρες προς τις δυνάμεις των ΜΑΤ και έβαλαν φωτιές κατά μήκος της Πανεπιστημίου, την ώρα που η αστυνομία συνέχιζε τη ρίψη δακρυγόνων και άλλων χημικών. «Μας πετάγανε τα δακρυγόνα σε ευθεία βολή σηματοδύοντας μας. Τα χρησιμοποιούσαν σαν

¹³²¹ *Πριν*, τχ. 41, 20.1.1991, σ. 12-13.

¹³²² Συνέντευξη με Α. Α., 13.4.2013.

¹³²³ Βλ. σ. 343 της διατριβής.

¹³²⁴ *Πριν*, τχ. 40, 13.1.1991, σ. 3 και 11.

σφαίρες. Είδα συμμαθητές μου να κρατούν την κοιλιά τους και να πέφτουν στο έδαφος. Μιλάμε καθαρά για εγκληματικές ενέργειες. Χτυπάγανε παιδιά 16 χρονών», αναφέρει ο Σ. Μυτιληναίος.¹³²⁵

Κάποια στιγμή ξέσπασε πυρκαγιά στο κατάστημα ρούχων «Κ. Μαρούση», στη συμβολή των οδών Θεμιστοκλέους και Πανεπιστημίου, με τη φωτιά να επεκτείνεται γρήγορα και στους επάνω ορόφους.¹³²⁶ Η Πυροσβεστική, η οποία έφτασε με ολιγόλεπτη καθυστέρηση στο σημείο, προχώρησε σε επιχείρηση απεγκλωβισμού των 16 ατόμων που βρίσκονταν εντός του κτηρίου, υπό δυσχερείς όμως συνθήκες εξ αιτίας των δακρυγόνων που είχαν δημιουργήσει αποπνικτική ατμόσφαιρα στη γύρω περιοχή.¹³²⁷ Όταν ύστερα από αρκετές ώρες οι πυροσβέστες κατάφεραν να σβήσουν τη φωτιά, διαπίστωσαν ότι τέσσερα άτομα που δεν μπόρεσαν να διαφύγουν από το φλεγόμενο κτήριο είχαν χάσει τη ζωή τους. Αργά τη νύχτα, ξημερώματα της 11ης Ιανουαρίου, οι συγκρούσεις στο δρόμο της Αθήνας είχαν καταλαγιάσει, με εξαίρεση το χώρο του Πολυτεχνείου όπου 2.000 περίπου άτομα που είχαν καταφύγει εντός του ιδρύματος συγκρούονταν με την αστυνομία.¹³²⁸

Οι τέσσερις ακόμα νεκροί, τραγική συνέπεια των ταραχών στην παιδεία, οδήγησαν σε νέα σφοδρή αντιπαράθεση την κυβέρνηση με την αντιπολίτευση. «Σήμερα [10 Ιανουαρίου] η Αθήνα έζησε μια ειρηνική διαδήλωση, πρωτοφανή σε όγκο, υπεύθυνη και αγωνιστική. Η απάντηση του παρακράτους και της κυβέρνησης είναι οι αποψινές κατευθυνόμενες καταστροφές και βαρβαρότητες στο κέντρο της πρωτεύουσας», τόνιζε με ανακοίνωση του το ΠΑΣΟΚ επιρρίπτοντας καίριες ευθύνες στην κυβέρνηση για τα επεισόδια, ενώ η ΝΔ απαντούσε ότι ο «κύριος Ανδρέας Παπανδρέου και οι υποτακτικοί του φέρουν την πρώτη ευθύνη για ό,τι συμβαίνει σήμερα στην ελληνική πρωτεύουσα». Επίσης, ο κυβερνητικός εκπρόσωπος Β. Πολύδωρας κατηγορήσε το ΠΑΣΟΚ και το Συνασπισμό ότι με τις ανακοινώσεις και τις ομιλίες

¹³²⁵ Συνέντευξη με Στέφανο Μυτιληναίο, 1.2.2013.

¹³²⁶ Οι απόψεις για το τι προκάλεσε τη φωτιά στο «Κ. Μαρούση» δίσταντο, καθώς κάποιοι υποστήριξαν ότι προήλθε από δακρυγόνο και άλλοι από βόμβα μολότοφ. «Όσο πιθανή είναι η μία εκδοχή είναι και η άλλη», είναι το σχόλιο του Δ. Κουσουρή, και μάλλον το πιο ουσιαστικό, για μια υπόθεση που απασχόλησε για αρκετές μέρες τις εφημερίδες, χωρίς τελικά να αποσαφηνιστεί ποτέ η αλήθεια.

¹³²⁷ Την επόμενη της φωτιάς στο «Κ. Μαρούση», η Πανελλήνια Ένωση Πυροσβεστικών Υπαλλήλων εξέδωσε ανακοίνωση, σύμφωνα με την οποία η αστυνομία δεν κάλυψε τις πυροσβεστικές δυνάμεις στην προσπάθεια κατάσβεσης της φωτιάς στο κτήριο, παραλείποντας να ανοίξει οδούς προσπέλασης στο φλεγόμενο κτήριο. Αντί αυτού, «έριξε δακρυγόνα στον χώρο επέμβασης που δυσχέραναν πάρα πολύ το έργο κατάσβεσης». (*Ελευθεροτυπία*, 12.1.1991, σ. 16.)

¹³²⁸ *Καθημερινή*, 11.1.1991, σ. 1.

των βουλευτών τους υπέθαλψαν τη δράση των αναρχικών που έκαψαν την Αθήνα.¹³²⁹

Άλλωστε, στις οδομαχίες μεταξύ «αναρχικών»-«προβοκατόρων» και δυνάμεων των ΜΑΤ απέδιδαν τις καταστροφές στο κέντρο της Αθήνας και οι περισσότερες εφημερίδες με εξαίρεση την *Καθημερινή*, η οποία ανέφερε ότι και πολλά άλλα άτομα –μεταξύ των οποίων και μαθητές– συγκρούστηκαν με τα ΜΑΤ. Ειδικά το δημοσίευμα της *Ελευθεροτυπίας* που έκανε λόγο για «200 ταραξίες»,¹³³⁰ προκάλεσε την «απορία» των μαθητών, δεδομένου ότι η γραμμή της εφημερίδας ήταν εξ αρχής φιλικά διακείμενη στο μαθητικό κίνημα. Πιθανότατα η εφημερίδα, που παραδοσιακά τοποθετούνταν στο χώρο της κεντροαριστεράς, ήθελε με αυτό τον τρόπο να μην αμαυρώσει την καλή εικόνα του μαθητικού κινήματος που είχε φιλοτεχνήσει και η ίδια μέσω των ρεπορτάζ και των άρθρων της.¹³³¹ «Αυτό που έγραψε η *Ελευθεροτυπία* για 200 αναρχικούς που κάψανε την Αθήνα ήταν μεγάλο ψέμα. Μιλάμε για χιλιάδες λαό. Ήρθε και άλλος κόσμος το απόγευμα... εργαζόμενοι. Στο Πολυτεχνείο ήμασταν τουλάχιστον 3-4 χιλιάδες. Πάντως, υπήρχαν και αναρχικοί, αφού ήταν αρκετοί και οι αναρχικοί μαθητές», διευκρινίζει ο Δ. Κουσουρής.¹³³² Η άνευ προηγουμένου έκταση των επεισοδίων που άφησαν πίσω τους τέσσερις νεκρούς και σημαντικές καταστροφές στο κέντρο της πρωτεύουσας, δεν μπορούσε να ήταν έργο (και) των μαθητών για το σύνολο της ελληνικής κοινωνίας, ακόμα και των πιο προοδευτικών κομματιών της, καθώς ιστορικά ήταν πρωτοφανές μαθητές να συγκρούονται σε τέτοιο βαθμό με την αστυνομία. Εξ άλλου, οι κατηγορίες για περιορισμένους «αναρχικούς-ταραξίες» ή «προβοκάτορες» που προκάλεσαν τα επεισόδια δεν προκύπτει από τις μαρτυρίες των μαθητών –ανεξάρτητα από την ιδεολογική ή κομματική τους ταυτότητα–, ούτε όμως και από την μαζικότητα και την ένταση των συγκρούσεων.

Ενώ λοιπόν στο κέντρο της Αθήνας πραγματοποιούνταν εκτεταμένες συμπλοκές μεταξύ διαδηλωτών και αστυνομίας, ο Γ. Σουφλιάς ανακοίνωνε την ανάκληση όλων των προεδρικών διαταγμάτων, την αύξηση των δημόσιων επενδύσεων για την

¹³²⁹ *Ελευθεροτυπία*, 11.1.1991, σ. 4-5.

¹³³⁰ Στο κεντρικό άρθρο γνώμης του φύλλου της *Ελευθεροτυπίας* στις 11 Ιανουαρίου (σ. 8) με τίτλο «Τα χειρότερα», η εφημερίδα αναρωτιέται αν «η αστυνομία είναι τόσο ανίκανη, που δεν μπορεί να μαντρώσει 200 ταραξίες;». Επίσης, κάτω από τον τίτλο («Τρεις νεκροί και χάος») του δισέλιδου ρεπορτάζ από τα επεισόδια στο κέντρο της Αθήνας, υπήρχε ο υπότιτλος «200 νεαροί και ΜΑΤ πυρπόλησαν το κέντρο». (*Ελευθεροτυπία*, 11.1.1991, σ. 20-21.)

¹³³¹ Για τη θετική-υποστηρικτική στάση της *Ελευθεροτυπίας* απέναντι στη μαθητική διαμαρτυρία βλ. συνεντεύξεις: Δημήτρη Κουσουρή (31.3.2013) και Στέφανου Μυτιληναίου (1.2.2013).

¹³³² Συνέντευξη με Δημήτρη Κουσουρή, 31.3.2013. Πρβλ. με Α. Α. (συνέντευξη στις 13.4.2013) και Χρήστο Κουγιτέα (συνέντευξη στις 24.5.2013).

παιδεία και την έναρξη εθνικού διαλόγου με όλους τους φορείς της εκπαιδευτικής κοινότητας συμπεριλαμβανομένων και των μαθητών. Οι αποφάσεις αυτές του Γ. Σουφλιά ήταν και η πιστοποίηση της νίκης των μαθητών, καθώς τα βασικά αιτήματα των μαθητών είχαν εισακουστεί.

Παρ' όλα αυτά, την αμέσως επόμενη ημέρα (11 Ιανουαρίου) πραγματοποιήθηκε νέο ογκώδες συλλαλητήριο στο κέντρο της Αθήνας, μετά από κάλεσμα της ΕΦΕΕ, με τη συμμετοχή περίπου 50.000 φοιτητών, μαθητών, γονιών και εργατικών συνδικάτων. Η πορεία ακολούθησε την ίδια διαδρομή με την προηγούμενη, όμως οι εκδηλώσεις οργής και αγανάκτησης του κόσμου περιορίστηκαν σε συνθήματα κατά της κυβέρνησης και της αστυνομίας χωρίς να δημιουργηθούν έκτροπα. Μόνο μετά το τέλος της πορείας, υπήρξαν συγκρούσεις μεταξύ αστυνομίας και ομάδων ατόμων έξω από το Πολυτεχνείο, όπου οι δυνάμεις των ΜΑΤ προχώρησαν σε έντονη χρήση δακρυγόνων, ενώ 22 άτομα συνελήφθησαν και οδηγήθηκαν στην Ασφάλεια.¹³³³

Στις 14 Ιανουαρίου, ο Γ. Σουφλιάς, στην προσπάθειά του να αποκλιμακώσει περαιτέρω την ένταση στα σχολεία, έστειλε νέα εγκύκλιο που προέβλεπε να μην καταχωρισθούν οι απουσίες των μαθητών κατά την περίοδο των καταλήψεων και μέχρι κοινοποίησής του περιεχομένου αυτής της εγκυκλίου, ενώ κάλεσε αντιπροσωπεία των μαθητών να συναντηθούν μαζί του.¹³³⁴ Για να δεχθούν το κάλεσμα του υπουργού για διάλογο, οι εκπρόσωποι των μαθητών από 190 σχολεία της Αθήνας και του Πειραιά, που συγκεντρώθηκαν στις 15 Ιανουαρίου στο Πολυτεχνείο, έθεσαν ως βασικές προϋποθέσεις: α) την απελευθέρωση των εννιά ατόμων που είχαν προφυλακιστεί για τα επεισόδια γύρω από το Πολυτεχνείο στις 11 Ιανουαρίου, β) την απουσία των ΜΑΤ-MEA από τις μαθητικές διαδηλώσεις, γ) την παραίτηση του υπουργού Δημόσιας Τάξης Ιωάννη Βασιλειάδη και δ) την τιμωρία των ενόχων για τη δολοφονία του καθηγητή Νίκου Τεμπονέρα.¹³³⁵ Επιπλέον, οι μαθητές ζητούσαν τη θεσμοθέτηση δευτεροβάθμιου και τριτοβάθμιου συνδικαλιστικού οργάνου για την εκπροσώπησή τους, ώστε, όπως επισημαίνει ο Μενέλαος Κουλούρης, να υπάρξει «ένας απευθείας δημόσιος διάλογος των μαθητών με το υπουργείο Παιδείας σε σχέση με το μέλλον της μαθητικής εκπαίδευσης».¹³³⁶

Το εξωεκπαιδευτικό περιεχόμενο των παραπάνω μαθητικών αιτημάτων, που υπερτονιζόταν από επιμέρους αιτήματα σχολείων, όπως το να αποχωρήσει από τον

¹³³³ *Ελευθεροτυπία*, 12.1.1991, σ. 24-25.

¹³³⁴ *Τα Νέα*, 15.1.1991, σ. 30-31.

¹³³⁵ *Ριζοσπάστης*, 15.1.1991, σ. 8.

¹³³⁶ Συνέντευξη με Μενέλαο Κουλούρη, 1.10.2013.

Περσικό Κόλπο η φρεγάτα «Λήμνος»,¹³³⁷ υποδήλωνε την σταδιακή εξασθένηση του μαθητικού αγώνα. «Είχαν εκπληρωθεί όλα τα αιτήματά μας και επιπλέον ο πόλεμος στον Περσικό Κόλπο¹³³⁸ έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη λήξη του αγώνα μας, καθώς το θέμα μας άρχισε να φεύγει από την επικαιρότητα», είναι η εξήγηση που δίνει ο Π. Πασπαλάς,¹³³⁹ η οποία μάλιστα εξάγεται από όλες τις μαρτυρίες των μαθητών της εποχής. Οι όποιες λίγες παροτρύνσεις για συνέχιση των μαθητικών κινητοποιήσεων προέρχονταν από τους περισσότερο πολιτικοποιημένους μαθητές και μικρές εξωκοινοβουλευτικές αριστερές δυνάμεις, που ζητούσαν να «διευρυνθεί το πλαίσιο των μαθητικών αιτημάτων με αντιπολεμικές-αντιμπεριαλιστικές αιχμές και αρνούνταν πεισματικά τον “εθνικό διάλογο” που πρότεινε η κυβέρνηση για την παιδεία».¹³⁴⁰

Τελευταία πράξη στο έργο των μαθητικών κινητοποιήσεων της περιόδου ήταν η πλήρης κατάργηση από το υπουργείο Παιδείας του ισχύοντος μαθητικού κανονισμού και η επαναφορά σε ισχύ του κανονισμού του 1986, με βάση τον οποίο θα διεξάγονταν οι μαθητικές εκλογές από τις 7 μέχρι τις 20 Φεβρουαρίου.¹³⁴¹ Αρχές Φεβρουαρίου του 1991 η πλειονότητα των σχολείων της επικράτειας, ύστερα από δύο μήνες καταλήψεων, περνούσε ξανά σε ομαλή λειτουργία.

Το μαθητικό κίνημα ως μέρος ενός συγκρουσιακού κύκλου

Το μαθητικό κίνημα της περιόδου 1990-1 αποτέλεσε μέρος ενός συγκρουσιακού κύκλου (protest cycle) εντός του κοινωνικού συστήματος, με πρωταγωνιστές, από τη μία, ένα σημαντικό κομμάτι της κοινωνίας (μαθητές, καθηγητές, δημόσιοι υπάλληλοι, βιομηχανικοί εργάτες, εργαζόμενοι στις ΔΕΚΟ) και, από την άλλη, τη νεοφιλελεύθερη πολιτική που επιχειρούσε να εφαρμόσει η κυβέρνηση της ΝΔ με στόχο την ανάκαμψη της οικονομίας, έχοντας ως κεντρικό άξονα τις αποκρατικοποιήσεις. Ειδικότερα στο σκέλος των ιδιωτικοποιήσεων, συγκεντρώθηκαν οι περισσότεροι κοινωνικοί κραδασμοί, απόρροια της βαθιά ριζωμένης αντίληψης για την κυριαρχική θέση του κράτους στην ελληνική πολιτική κουλτούρα έναντι του

¹³³⁷ *Ελεύθερος Τύπος*, 23.1.1991, σ. 22.

¹³³⁸ Στον Πόλεμο του Κόλπου η Ελλάδα συμμετείχε με στρατεύματα στο πλευρό διεθνούς συμμαχίας 35 κρατών υπό την καθοδήγηση των ΗΠΑ, που επιτέθηκαν στο Ιράκ με σκοπό την απελευθέρωση του Κουβέιτ. Η επίθεση των συμμαχικών δυνάμεων ξεκίνησε στις 17 Ιανουαρίου και οι πολεμικές επιχειρήσεις ολοκληρώθηκαν στις 27 Φεβρουαρίου με την ανακατάληψη του Κουβέιτ. Η «Επιχείρηση Καταιγίδα της Ερήμου», που ήταν η στρατιωτική ορολογία της επίθεσης στο Ιράκ, ήταν ο πρώτος τηλεοπτικός πόλεμος της ιστορίας, αφού χάρη στο CNN έγινε θέαμα σε εκατομμύρια τηλεοπτικούς δέκτες σε όλο τον κόσμο.

¹³³⁹ Συνέντευξη με Παντελή Πασπαλά, 16.2.2013.

¹³⁴⁰ *Α/συνέχεια*, φύλ. 18, 17 Ιανουαρίου 1991, σ. 4.

¹³⁴¹ *Ριζοσπάσης*, 30.1.1991, σ. 23.

ιδιωτικού τομέα, ο οποίος θεωρούνταν ότι ήταν συνδεδεμένος με ιδιοτελή και επιχειρηματικά συμφέροντα.¹³⁴²

Παρά το γεγονός ότι οι αντιδράσεις των εργαζόμενων των δημόσιων («προβληματικών») επιχειρήσεων, τις οποίες η κυβέρνηση είχε αποφασίσει να θέσει υπό εκκαθάριση για να τις πουλήσει στη συνέχεια σε ιδιώτες ή να παύσει οριστικά τη λειτουργία τους, είχαν προηγηθεί των μαθητικών κινητοποιήσεων,¹³⁴³ το νέο, και πιο σφοδρό, κύμα διαμαρτυρίας βρήκε πρόσφορο έδαφος να εκδηλωθεί, με αποκορύφωμα τις περιπτώσεις ιδιωτικοποίησης των αστικών λεωφορείων της Αθήνας (ΕΑΣ) και του ΟΤΕ,¹³⁴⁴ όταν οι ογκώδεις κινητοποιήσεις των μαθητών προκάλεσαν ρήγματα στον εξουσιαστικό μηχανισμό, δημιουργώντας έτσι πολιτικές ευκαιρίες για την εκδήλωση συλλογικής δράσης και από άλλες κοινωνικές ομάδες. Σύμφωνα με όσα επισημαίνει ο Sidney Tarrow, που ασχολήθηκε εκτεταμένα με τη θεωρία των συγκρουσιακών κύκλων, «η γενίκευση των κοινωνικών αντιπαραθέσεων σε συγκρουσιακούς κύκλους επέρχεται όταν εξ αιτίας της εμφάνισης πολιτικών ευκαιριών, “πρωτοπόροι” κλάδοι (π.χ. φοιτητές¹³⁴⁵ ή ανθρακωρύχοι) ξεκινούν κινητοποιήσεις με αιτήματα που απηχούν τις επιδιώξεις και άλλων κοινωνικών ομάδων (αγρότες, εργαζόμενοι σε βιομηχανίες, υπάλληλοι).¹³⁴⁶

¹³⁴² Καίρια σχολιάζει ο δημοσιογράφος Πέτρος Παπακωνσταντίνου αναφορικά με την αντίληψη σημαντικής μερίδας του ελληνικού πληθυσμού για τις ιδιωτικοποιήσεις ότι «ιδίως μετά από μια πασοκική οκταετία αναδιανομής του πλούτου υπέρ των ασθενέστερων στρωμάτων [...] πολλά μέτρα της κυβέρνησης της ΝΔ (όπως η ιδιωτικοποίηση της ΑΓΕΤ-Ηρακλής και η προσπάθεια ιδιωτικοποίησης τμημάτων της ΔΕΗ και του ΟΤΕ) έδιναν την εντύπωση ότι ευνοούν σκανδαλωδώς συγκεκριμένα μονοπωλιακά συμφέροντα ή κάποιους “ημέτερους” του πρωθυπουργικού περιβάλλοντος». («Νέα Δημοκρατία: Σύντομη επιστροφή», στο *Η Ελλάδα τον εικοστό αιώνα 1970-2000, Καθημερινή*, «Επτά Ημέρες», Αθήνα 2001, σ. 144.)

¹³⁴³ Βλ. σ. 207 και ιδιαίτερα υποσ. 627.

¹³⁴⁴ Ένα εμπειριστατωμένο χρονικό της απεργίας της ΕΑΣ μπορεί κανείς να διαβάσει στο τεύχος 950 της *Εργατικής Αλληλεγγύης* –όργανο του ΣΕΚ– στις 12.1.2011, με τίτλο: «Η απεργία της ΕΑΣ 1992-93. Ζωντανό παράδειγμα!». (Βρίσκεται και στην ιστοσελίδα: <http://ergatiki.gr/?issue=950>.) Εξίσου πλήρες, με αναφορά σε όλες τις απεργίες και τις κινητοποιήσεις που κλόνισαν την τριετή διακυβέρνηση της ΝΔ, είναι και το αφιέρωμα της εφημερίδας του ΣΕΚ (τχ. 613) με τίτλο: «Πώς έπεσε η δεξιά την προηγούμενη φορά, 1990-1993: Οι μαχητικές απεργίες που γκρέμισαν τη Νέα Δημοκρατία». Η άποψη της ΝΔ για την πολιτική της απέναντι στην ΕΑΣ αποτυπώνεται στο βιβλίο του Ι. Παλαιοκρασσά (ό.π., σ. 135-8). Επίσης, στην επιχείρηση ιδιωτικοποίησης του ΟΤΕ και τις αρνητικές επιπτώσεις που είχε για την κυβέρνηση της ΝΔ αναφέρεται λεπτομερώς στο κείμενο του δημοσιογράφου Άρη Ραβανού στην εφημερίδα *Το Βήμα*, στις 27 Απριλίου 2008 (<http://www.tovima.gr/relatedarticles/article/?aid=188427> –τελευταία επίσκεψη στις 13.1.2015).

¹³⁴⁵ Οι φοιτητές και οι οργανώσεις τους, σύμφωνα με τον Ανδρέα Λεντάκη, υπήρξαν πάντοτε «πρωτοπορία» για ο νεολαιίστικο κίνημα και υπό προϋποθέσεις συνδέθηκαν και κινητοποιήσαν τη μαθητική νεολαία και προσεταιρίστηκαν και ευρύτερα τμήματα της εργαζόμενης και αγροτικής νεολαίας. (Μπουζάκης Σήφης, *Ο Ανδρέας Λεντάκης (1935-1997), Για την Παιδεία, τη Γλώσσα, τη Νεολαία και τον Πολιτισμό*, Gutenberg, 2009, σ. 481.)

¹³⁴⁶ Tarrow Sidney, *Power in Movement: Social Movements, Collective Action and Politics*, Cambridge University Press 1994, σ. 154· Tarrow Sidney, *Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics*, Cambridge University Press 1999, σ. 144.

Βέβαια, τα αιτήματα των μαθητών δεν ταυτίζονταν με αυτά των εργαζομένων, ωστόσο η ανησυχία που προκαλούσε ακόμα και η λέξη «ιδιωτικοποίηση» ήταν διάχυτη και σε αρκετά μεγάλο τμήμα του μαθητικού πληθυσμού, όπως προκύπτει από τις μαρτυρίες τους, καθώς ένιωθαν ότι αν αναμειγνυόταν ο ιδιωτικός τομέας στην ανώτατη εκπαίδευση (με τη δημιουργία ιδιωτικών πανεπιστημίων) θα απέβαινε εις βάρος της μελλοντικής τους σταδιοδρομίας και επαγγελματικής τους αποκατάστασης. Έτσι, οι μαθητές, μη ηθελημένα, συνεισέφεραν στην περαιτέρω επέκταση μια σειράς αλυσιδωτών κοινωνικών αντιδράσεων (απεργίες, διαδηλώσεις, καταλήψεις κ.λπ.) εναντίον της κυβέρνησης της ΝΔ, οι οποίες συνεχίστηκαν μέχρι και το τέλος της θητείας της.

Οι μορφές οργάνωσης και δράσης των μαθητών με προεξάρχουσα την κατάληψη αποδείχθηκαν άκρως αποτελεσματικές, όπως και οι –διακηρυγμένες ή μη– συμμαχίες που δημιουργήθηκαν με μέρος των γονιών, των καθηγητών, κομμάτων της αντιπολίτευσης και μερίδας του Τύπου. Ωστόσο, η δολοφονία του καθηγητή Γεμπονέρα και ο θάνατος τεσσάρων ακόμα ανθρώπων στο «Κ. Μαρούση» ήταν ο κρισιμότερος παράγοντας προς την πλήρη –ηθική και έμπρακτη– δικαίωση του μαθητικού αγώνα από την κυβέρνηση. Το τέλος του μαθητικού κινήματος της περιόδου 1990-1 –όχι όμως και του συγκρουσιακού κύκλου στους κόλπους της κοινωνίας– επήλθε γιατί οι διεκδικητές (μαθητές) πέτυχαν όλους τους στόχους τους, τη στιγμή που είχε αρχίσει να γίνεται ορατή και η φυσική εξάντληση τους. «Εάν ένα κίνημα επιτύχει τους στόχους του ή οι στόχοι του παύσουν να έχουν σχέση με τα προβλήματα των μελών του, τότε χάνει την απήχησή του, χάνει την ορμή του και σβήνει ή γίνεται απολίθωμα», σημειώνουν με απόλυτο τρόπο οι Andre Gunder Frank και η Marta Fuentes.¹³⁴⁷ Επίσης, ο Γιώργος Γιάνναρης επιχειρώντας να συνδέσει άρρηκτα την ύπαρξή του φοιτητικού κινήματος στην Ελλάδα με την πραγμάτωση των στόχων του, διατυπώνει ότι «ένα κίνημα που δεν αποτελεί ένα μόνιμο και νόμιμο σώμα, έχει διάρκεια τόση όση χρειάζεται για να επιτύχει τους στόχους του».¹³⁴⁸ Το αξίωμα αυτό μπορεί να χρησιμοποιηθεί κατ' αναλογία και για την περίπτωση του μαθητικού κινήματος, καθώς οι μαθητές ομοίως με τους φοιτητές δεν συνιστούν κοινωνική τάξη και ο πληθυσμός που τους απαρτίζει είναι συνεχώς μεταβαλλόμενος· επιπλέον, εν αντιθέσει με τους φοιτητές, δεν εκπροσωπούνται από κάποιο σταθερό και νόμιμο

¹³⁴⁷ Frank Andre Gunder, Fuentes Marta, «Δέκα θέσεις για τα κοινωνικά κινήματα» (δοκίμιο), *Κοινωνία και Φύση*, τχ. 3, Ιανουάριος-Απρίλιος 1993.

¹³⁴⁸ Γιάνναρης Γιώργος, «Κίνημα και Κινήματα Νεολαίας», *Δρόμοι της Νεολαίας στη δεκαετία του '60: Πολιτικές δράσεις και πολιτισμικές παρεμβάσεις*, Πρακτικά Α' Συνεδρίου, Αθήνα 2006, σ. 51.

σωματείο ή όργανο, γεγονός που ενισχύει περαιτέρω την προσωρινότητα της κινηματικής τους δράσης.

Εν κατακλείδι, το μαθητικό κίνημα της χρονιάς 1990-1 ήταν: α) κομβικής σημασίας για τον ευρύτερο συγκρουσιακό κύκλο που ήταν εν εξελίξει στο εσωτερικό της ελληνικής κοινωνίας, β) νικηφόρο για τους μαθητές και γ) παρακαταθήκη για τις επόμενες γενιές, καθώς διαμόρφωσε συνειδήσεις μεταξύ των μαθητών για τον τρόπο που επιτελείται μια διαμαρτυρία και συγκροτείται ένα κίνημα στο χώρο της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης.

ΜΕΡΟΣ Γ΄

**Η θεσμοποίηση των μαθητικών καταλήψεων (1991-1996)
και η φιλόδοξη γενικευμένη επανάληψή τους (1997-1999)**

Κεφάλαιο Α΄

Οι επόμενες καταλήψεις και η θεσμοποίησή τους – Νέοι θεσμοί ως αντίδοτο στις μαθητικές κινητοποιήσεις (1991-1996)

Καταλήψεις για τα ΙΕΚ

Η θητεία Σουφλιά στο υπουργείο Παιδείας εγκαινιάστηκε με την έναρξη Εθνικού Διαλόγου για την παιδεία μεταξύ του υπουργείου, των εκπαιδευτικών φορέων και των μαθητών, για να συνδράμει στην αποκλιμάκωση της έντασης που είχε δημιουργηθεί επί υπουργίας του Β. Κοντογιαννόπουλου και την «αναζήτηση λύσεων ευρύτερης δυνατής αποδοχής».¹³⁴⁹ Ο διάλογος ωστόσο θεωρήθηκε κατ' ευφημισμόν, καθώς δεν περιελάμβανε άμεσες συνομιλίες μεταξύ των εμπλεκομένων για θέματα της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης παρά μόνο επικοινωνία μέσω ερωτηματολογίων (δόθηκαν στη δημοσιότητα στις 12 Απριλίου 1991), τα οποία θα συμπληρώνονταν από τους μαθητές, τους διδάσκοντες και τους συλλόγους γονέων.

Στην εξέλιξη αυτή εναντιώθηκαν η ομοσπονδία των καθηγητών (ΟΛΜΕ) και των δασκάλων (ΔΟΕ), κατηγορώντας το υπουργείο Παιδείας για προσχηματικό και προσχεδιασμένο διάλογο, και κάλεσαν τα μέλη τους να μη συμμετάσχουν σε αυτόν.¹³⁵⁰ Αντιδράσεις σημειώθηκαν και από την πλευρά μαθητών, κυρίως σχολείων της Αθήνας, της Κέρκυρας και της Κρήτης, οι οποίοι αρνήθηκαν να συμπληρώσουν τα ερωτηματολόγια, ζητώντας να συναντηθεί ο Γ. Σουφλιάς προσωπικά με τους μαθητές.¹³⁵¹

Παρ' όλα αυτά, ο υπουργός Παιδείας, παραβλέποντας τις διαμαρτυρίες εναντίον της επιλεγμένης από το υπουργείο μορφής διαλόγου, εξέφρασε στις 29 Απριλίου την ικανοποίησή του από το ποσοστό συμμετοχής της εκπαιδευτικής κοινότητας στο

¹³⁴⁹ Δημαράς Αλέξης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης, Το «ανακοπτόμενο άλμα», Τάσεις και αντιστάσεις στην ελληνική εκπαίδευση 1833-2000*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2013, σ. 280.

¹³⁵⁰ Σε ανακοίνωση της η ΟΛΜΕ, με ημερομηνία 17.4.1991, τόνιζε μεταξύ άλλων τα εξής: «Εκείνο που ο υπουργός Παιδείας ονομάζει “διάλογο” δεν είναι παρά ένα γκάλοπ για το οποίο επιστρατεύθηκε ιδιωτική επιχείρηση [...]. Τα ερωτηματολόγια που δόθηκαν στη δημοσιότητα αποτελούν αναδιατύπωση υπό μορφήν ερωτημάτων των γνωστών θέσεων του πολυνομοσχεδίου του κ. Κοντογιαννόπουλου [...]. Επιβεβαιώνεται έτσι η εκτίμηση της ΟΛΜΕ ότι με την αντικατάσταση του υπουργού δεν άλλαξε η πολιτική του υπουργείου μετά τους μεγάλους αγώνες της περσινής και της φετινής χρονιάς». (*Αντιτετράδια της Εκπαίδευσης*, τχ. 15, Καλοκαίρι 1991, σ. 13-15.) Αντίστοιχη ήταν και η στάση της ΔΟΕ, παρά την αρχική συγκατάβαση με την οποία αντιμετώπισε το διάλογο (15.4.1991), καθώς της συνέχισαν μέλη του ΔΣ έκαναν ερωτηματολόγια έξω από το υπουργείο Παιδείας, προκαλώντας την αντίδραση του Γ. Σουφλιά, ο οποίος έκανε λόγο για «Μεσαίωνα». Απαντώντας στον υπουργό, η ομοσπονδία των δασκάλων τον κάλεσε να αναγνωρίσει ότι «Μεσαιώνας είναι το βάπτισμα του γκάλοπ σε διάλογο». (*Ελευθεροτυπία*, φύλ. 4.734, 25.4.1991, σ. 13.)

¹³⁵¹ *Ελευθεροτυπία*, ό.π.

διάλογο (57,2% των καθηγητών, 62,6% των δασκάλων-νηπιαγωγών και 77% των μαθητών συμπλήρωσαν τα ερωτηματολόγια του υπουργείου Παιδείας) και διαβεβαίωσε ότι οι απαντήσεις των φορέων στα ερωτηματολόγια θα λαμβάνονταν υπόψη προκειμένου μέχρι τον Σεπτέμβριο του 1991 να έχει καταρτιστεί νομοσχέδιο για την παιδεία.¹³⁵²

Με την έναρξη της σχολικής περιόδου 1991-2, οι καταλήψεις άρχισαν να κάνουν πάλι την εμφάνισή τους, κατά κύριο λόγο σε γυμνάσια της επαρχίας, με τους μαθητές να διαμαρτύρονται για την επιχειρούμενη από το υπουργείο Παιδείας επαναφορά των γραπτών «ανακεφαλαιωτικών» εξετάσεων των μαθητών στο γυμνάσιο¹³⁵³ και για την κακή υλικοτεχνική υποδομή των σχολείων τους. Ωστόσο, οι καταλήψεις δεν πήραν μεγαλύτερες διαστάσεις (δεν ξεπέρασαν τα 100 σχολεία στη χώρα), καθότι δεν δημιουργήθηκε κάποιο μαζικό ρεύμα απέναντι σε ένα στόχο που θα συσπείρωνε και θα κινητοποιούσε και τους μαθητές των λυκείων.¹³⁵⁴

Ένας τέτοιος στόχος ανέκυψε ένα χρόνο αργότερα, όταν την 1η Σεπτεμβρίου του 1992 τέθηκαν σε πειραματικό στάδιο λειτουργίας τα πρώτα 15 δημόσια Ινστιτούτα Επαγγελματικής Κατάρτισης (ΙΕΚ). Η απόφαση αυτή της κυβέρνησης έκανε πραγματικότητα μια ρύθμιση που συμπεριλαμβανόταν στο πολύκροτο πολυνομοσχέδιο για την εκπαίδευση του Β. Κοντογιαννόπουλου, και ήταν το προστάδιο της εφαρμογής του Ν. 2009/1992 ο οποίος προέβλεπε την ίδρυση δημόσιων και ιδιωτικών ΙΕΚ από την 1η Φεβρουαρίου 1993.¹³⁵⁵

Τα ΙΕΚ δεν άνηκαν σε κάποια εκπαιδευτική βαθμίδα και πρόσφεραν ταχύρυθμη επαγγελματική κατάρτιση 2-3 χρόνων σε ενηλίκους και ανηλίκους, ενώ τα γνωστικά αντικείμενα που προσέφεραν τα τμήματά τους ήταν παρεμφερή με αυτά των ΤΕΛ. Σκοπός των ινστιτούτων κατάρτισης, όπως διατυπωνόταν στο Ν. 2009, ήταν η «παροχή κάθε είδους επαγγελματικής κατάρτισης [...] καθώς και η εξασφάλιση στους καταρτιζόμενους των ανάλογων προσόντων [...] για την ομαλή ένταξή τους

¹³⁵² *Ελευθεροτυπία*, φύλ. 4.739, 30.4.1991, σ. 23.

¹³⁵³ Οι ανακεφαλαιωτικές εξετάσεις θεσμοθετήθηκαν με το ΠΔ 429/1991 «Αξιολόγηση και ενισχυτική διδασκαλία μαθητών Γυμνασίου» (11.10.1991), με ισχύ από τη σχολική χρονιά 1991-2, και διεξάγονταν δύο φορές το χρόνο, τον Ιανουάριο και τον Ιούνιο μετά τη λήξη των μαθημάτων. Από τις 17 Δεκεμβρίου 1994 (ΠΔ 409/1994, ΦΕΚ 226 Α), επί υπουργίας του Γ. Παπανδρέου, υπήρξε τροποποίηση του ΠΔ για τις ανακεφαλαιωτικές εξετάσεις, ορίζοντας τη διεξαγωγή τους μόνο κατά την περίοδο του Ιουνίου.

¹³⁵⁴ *Ελευθεροτυπία*, 13.10.1991. *Εκπαιδευτική Κοινότητα*, τχ. 13, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1991, σ. 9.

¹³⁵⁵ Ο Νόμος 2009/1992 «Εθνικό Σύστημα Επαγγελματικής Εκπαίδευσης και Κατάρτισης και άλλες διατάξεις» ψηφίστηκε στο σύνολό του στις 28 Ιανουαρίου 1992 και δημοσιεύθηκε στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως* (τχ. Α', αρ. φύλ. 18) στις 14 Φεβρουαρίου 1992.

στην αγορά εργασίας και τη διασφάλιση της προσαρμογής τους στις μεταβαλλόμενες ανάγκες της παραγωγικής διαδικασίας».¹³⁵⁶

Με τη θεσμοθέτηση της επαγγελματικής κατάρτισης, η κυβέρνηση επιδίωκε τη σύζευξη της εκπαίδευσης με την αγορά εργασίας (παραγωγική διαδικασία), επιδιώκοντας έτσι να θέσει ένα τέρμα στην περίοδο «άναρχης ανάπτυξης»¹³⁵⁷ του θεσμού της κατάρτισης και της δια βίου εκπαίδευσης στην Ελλάδα. Εξ άλλου, ο τομέας της «Επαγγελματικής Εκπαίδευσης και Κατάρτισης» συνιστούσε βασικό πολιτικό πυλώνα της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση (ΣΕΕ) ή αλλιώς Συνθήκη του Μάαστριχτ, την οποία η Ελλάδα είχε συνυπογράψει στις αρχές του 1992, επομένως όφειλε και να εφαρμόσει.¹³⁵⁸ Επίσης, εναρμονισμένη με το ευρωπαϊκό πλαίσιο, η κυβέρνηση μέσω του Ν. 2009/1992 αναγνώριζε και θεσμοθετούσε τα τρία επίπεδα επαγγελματικών προσόντων που είχαν καθοριστεί από οδηγίες της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας (ΕΟΚ) (α. βεβαίωση επαγγελματικής επάρκειας, β. πλήρη τίτλο επαγγελματικής εκπαίδευσης μετά την υποχρεωτική, γ. πλήρη τίτλο επαγγελματικής εκπαίδευσης σε ένα δεύτερο πιο εξειδικευμένο θεωρητικό επίπεδο),¹³⁵⁹ με σκοπό την εδραίωση μίας ισότιμης διαβάθμισης τίτλων σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο, η οποία θα διευκόλυνε την ανεμπόδιστη μετακίνηση των ευρωπαίων πολιτών από το ένα κράτος στο άλλο για εργασιακούς λόγους.¹³⁶⁰

Ένας ακόμα καίριος λόγος της ψήφισης του Ν. 2009 ήταν και οι υψηλοί κοινοτικοί πόροι που λάμβανε η χώρα για την ενίσχυση της επαγγελματικής εκπαίδευσης και κατάρτισης, αλλά δεν μπορούσε να τους αξιοποιήσει εξ αιτίας της μη διαμορφωμένης οργανωτικής δομής του συγκεκριμένου πεδίου. Η νομοθέτηση των ιδιωτικών, πέραν των δημόσιων, ΙΕΚ σε αυτό ακριβώς αποσκοπούσε: στην ταχύτερη και αποτελεσματικότερη απορρόφηση των κονδυλίων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, τα

¹³⁵⁶ Στο ίδιο. Άρθρο 4, Ινστιτούτα Επαγγελματικής Κατάρτισης, τχ. Α', παράγραφος 2, σ. 310.

¹³⁵⁷ Έτσι χαρακτηρίζεται η περίοδος ανάπτυξης της επαγγελματικής κατάρτισης στην Ελλάδα κατά τη δεκαετία του 1980 και αρχές της δεκαετίας του 1990, όπου υπήρξε πολλαπλασιασμός φορέων επαγγελματικής κατάρτισης, αλλά χωρίς σχεδιασμό, με μοναδικό κριτήριο την αξιοποίηση των ροών της κοινοτικής χρηματοδότησης. (Κέντρο Ανάπτυξης Εκπαιδευτικής Πολιτικής της ΓΣΕΕ, «Μελέτη αιτιών για το χαμηλό ποσοστό συμμετοχής σε προγράμματα δια βίου μάθησης στην Ελλάδα», Παραδοτέο 2ο: Καταγραφή του νομοθετικού πλαισίου, Αθήνα 2008, σ. 4-5.)

¹³⁵⁸ Η Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση (ΣΕΕ) υπογράφηκε στις 7 Φεβρουαρίου 1992, μετά από συμφωνία που επιτεύχθηκε στη σύνοδο κορυφής του Μάαστριχτ (9-10 Δεκεμβρίου 1991), και τέθηκε σε ισχύ την 1η Νοεμβρίου 1993. Για περισσότερα σχετικά με την πολιτική της Κοινότητας για την επαγγελματική κατάρτιση βλ. Μούσης Νίκος, *Ευρωπαϊκή Ένωση, δίκαιο, οικονομία, πολιτική*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2001, σ. 242-250.

¹³⁵⁹ Πρόκειται για τις οδηγίες: 85/368 το 1985, 89/48 το 1988 και 92/51 το 1992.

¹³⁶⁰ Για περισσότερα βλ. <http://eetek.gr/index.php/2012-07-19-19-51-52/2012-07-19-19-55-23/9-2012-07-20-19-03-31> (τελευταία επίσκεψη: 9.12.2014). Η ελεύθερη διακίνηση εργατικού δυναμικού με βάση τη ΣΕΕ θα επιτρεπόταν από την 1η Ιανουαρίου 1993.

οποία σύμφωνα με τους κυβερνώντες κινδύνευαν να μην αξιοποιηθούν στο έπακρο σε περίπτωση που υπάγονταν εξ ολοκλήρου στο Δημόσιο.¹³⁶¹ Επιπροσθέτως, όπως διατυπωνόταν στο Λευκό Βιβλίο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής το 1993, υπήρχε «σύγκλιση μεταξύ των κρατών μελών ως προς την ανάγκη μιας μεγαλύτερης συμμετοχής του ιδιωτικού τομέα στα συστήματα εκπαίδευσης και επαγγελματικής κατάρτισης και στη διαμόρφωση των πολιτικών εκπαίδευσης για να ληφθούν υπόψη οι ανάγκες της αγοράς και οι τοπικές συνθήκες».¹³⁶²

Η πρόβλεψη του Ν. 2009 για τα ιδιωτικά ΙΕΚ προκάλεσε τις επιφυλάξεις της αξιωματικής αντιπολίτευσης σχετικά με την αξιολόγηση των κριτηρίων βάσει των οποίων θα επιλέγονταν από το υπουργείο Παιδείας οι δικαιούχοι για τη λειτουργία των ΙΕΚ. Επιπλέον, επισημαινόταν και ο κίνδυνος να συρρικνωθεί η υπάρχουσα τεχνική επαγγελματική εκπαίδευση, διότι αρκετά από τα προγράμματα που εφαρμόζονταν στα ΤΕΛ και τα ΕΠΛ, και χρηματοδοτούνταν επίσης από την Ευρώπη, θα έπαυαν να λειτουργούν. Από τη μεριά του, το ΚΚΕ τόνιζε ότι η υποβάθμιση των ΤΕΛ και των ΕΠΛ θα ήταν αναπόδραστη από τη στιγμή που η προετοιμασία για επαγγελματική αποκατάσταση διαμέσου της κατάρτισης γινόταν εκτός δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης,¹³⁶³ ενώ, και τα δύο κόμματα της παραδοσιακής Αριστεράς (ΚΚΕ και Συνασπισμός) θεώρησαν ότι η καταβολή διδάκτρων καταργούσε τη συνταγματικά κατοχυρωμένη δωρεάν παιδεία.¹³⁶⁴

¹³⁶¹ Πλήρως αντιπροσωπευτική αυτής της κατεξοχόν φιλελεύθερης θέσης της κυβέρνησης της ΝΔ ήταν η δήλωση της Ντόρας Μπακογιάννη, εισηγήτριας της ΝΔ για την ψήφιση του Ν. 2009/1992, στη Βουλή: «[...] αν δεν βάλουμε μέσα τον ιδιωτικό τομέα από την αρχή για το 1992 θα χάσουμε κοινοτικούς πόρους. Διότι όπως και να έχει το πράγμα, όσο καλά και να λειτουργήσει το υπουργείο Παιδείας, όσο γρήγορα να καταρτίσει τα προγράμματα θα απορροφήσει ένα σημαντικό κονδύλιο, αλλά έχω αμφιβολίες, αν θα μπορέσει να απορροφήσει το σύνολο των πόρων. Ο ιδιωτικός τομέας έχει έτοιμα προγράμματα και θα μπορούσαν να χρηματοδοτηθούν. Και δεν βλέπω, γιατί πρέπει να υπάρχει αυτός ο φόβος που καμιά φορά φτάνει τα όρια του πανικού. Μακάρι να πάρει ο ιδιωτικός τομέας κοινοτικούς πόρους και μακάρι να τους χρησιμοποιήσει σωστά με τις δικές μας προδιαγραφές, όπως εμείς θέλουμε, για να μην κοροϊδεύουν τα παιδιά, έτσι ώστε αυτά να παίρνουν τα προσόντα που το Υπουργείο θεωρεί ότι πρέπει να παίρνουν». (*Πρακτικά της Βουλής, Συνεδρίαση ΞΑ΄, 21 Ιανουαρίου 1992, σ. 3.015.*)

¹³⁶² Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, *Ανάπτυξη, ανταγωνιστικότητα, απασχόληση, Οι προκλήσεις και η αντιμετώπιση τους για τη μετάβαση στον 21ο αιώνα, Λευκό Βιβλίο, Κεφάλαιο 7: Προσαρμογή των συστημάτων εκπαίδευσης και επαγγελματικής κατάρτισης, Λουξεμβούργο 1993, σ. 132.*

¹³⁶³ Βλ. ομιλία ειδικού αγορητή του ΚΚΕ Γεράσιμου Αραβανή επί του νομοσχεδίου για το «Εθνικό Σύστημα Επαγγελματικής Εκπαίδευσης και Κατάρτισης και άλλες διατάξεις». (*Πρακτικά της Βουλής, Συνεδρίαση ΝΖ΄, 15 Ιανουαρίου 1992, σ. 2.876.*)

¹³⁶⁴ Βλ. ομιλίες Γ. Αραβανή (*Πρακτικά της Βουλής, Συνεδρίαση ΝΖ΄, 15 Ιανουαρίου 1992, σ. 2.877*) και βουλευτή του Συνασπισμού Μανώλη Δρεττάκη (*Πρακτικά της Βουλής, Συνεδρίαση ΝΖ΄, 15 Ιανουαρίου 1992, σ. 2.881*). Να σημειωθεί ότι τα διδάκτρα στα ιδιωτικά ΙΕΚ κυμαίνονταν από 300-370.000 δρχ. το εξάμηνο, ενώ το αντίστοιχο ποσό στα δημόσια ήταν 160.000 δρχ. το χρόνο. (*Το Βήμα, 21.11.1993, σ. 76.*)

Την «αρχή του τέλους της δημόσιας εκπαίδευσης» προς όφελος της ιδιωτικής πρωτοβουλίας διέβλεπαν και οι μαθητές της ΚΝΕ-NAP μέσα από τις σελίδες του περιοδικού της *Διαγωγή Κοσμία*, αποδοκιμάζοντας τον ταξικό προσανατολισμό της εκπαίδευσης που επιχειρούσε να εφαρμόσει η κυβέρνηση της ΝΔ.¹³⁶⁵

Μια πιο δυναμική έκφραση των μαθητικών αντιδράσεων που είχαν αρχίσει να εκδηλώνονται από την αρχή της σχολικής χρονιάς 1992-1993 εναντίον του Ν. 2009/1992, ήταν οι καταλήψεις που πραγματοποιήθηκαν από 70 περίπου σχολεία της Θεσσαλονίκης κατά την πρώτη εβδομάδα του Δεκεμβρίου του 1992. Οι καταληψίες προέρχονταν στην πλειονότητά τους από τεχνικά σχολεία, καθώς για τους λόγους που παρατέθηκαν θεωρούσαν ότι ο νέος νόμος για την επαγγελματική κατάρτιση υπονόμει τις σπουδές τους και τα πτυχία τους. Τα βασικά αιτήματά τους ήταν η κατάργηση των ΙΕΚ, η αναβάθμιση των ΤΕΙ, η μη εφαρμογή της αξιολόγησης των καθηγητών όπως προβλεπόταν από τις νομοθετικές ρυθμίσεις του υπουργείου Παιδείας (ΠΔ. 320/93 «Αξιολόγηση των εκπαιδευτικών και του εκπαιδευτικού έργου στην Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια εκπαίδευση»),¹³⁶⁶ αλλά και η εκπλήρωση γενικότερων-πάγιων ζητημάτων (π.χ. η αύξηση των δαπανών για την παιδεία στο 15% και καλύτερη υλικοτεχνική υποδομή, η τιμωρία του Καλαμπόκα και των συνενόχων του στη δολοφονία του Νίκου Τεμπονέρα κ.λπ.).¹³⁶⁷

Προπύργιο των καταλήψεων στη Θεσσαλονίκη, ομοίως με την περίοδο 1990-1, αποτέλεσε το σχολικό συγκρότημα «Ευκλείδης» (ήταν το πρώτο που καταλήφθηκε στις 26 Νοεμβρίου),¹³⁶⁸ όπου στις 10 Δεκεμβρίου μέλη της συντονιστικής επιτροπής καταλήψεων των σχολείων της πόλης έδωσαν συνέντευξη Τύπου, στην οποία επισήμαναν ότι «αντιστέκονται στην προσπάθεια ιδιωτικοποίησης της δημόσιας δωρεάν παιδείας», ενώ καταδίκασαν και τις ποινικές διώξεις που ασκήθηκαν από την Εισαγγελία Θεσσαλονίκης «κατά αγνώστων για παράβαση του άρθρου 334» ύστερα από μήνυση των αρμόδιων διευθυντών των κατειλημμένων σχολείων του «Ευκλεί-

¹³⁶⁵ «Ολέθριες σχέσεις πάθους», *Διαγωγή Κοσμία*, τχ. 4, 1992, σ. 23.

¹³⁶⁶ Το ΠΔ. 320/93, σύμφωνα με τους Χρήστο Κάτσικα και Κώστα Θεριανό (*Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης, Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους μέχρι το 2007*, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα 2007, σ. 267), «αποτελεί στροφή στον επιθεωρητισμό προ του 1982, καθώς καθιστά το σχολικό σύμβουλο και το διευθυντή του σχολείου αξιολογητές του εκπαιδευτικού, δίνοντάς τους απεριόριστες εξουσίες και μετατρέποντας τον εκπαιδευτικό σε πειθήνιο όργανο και “κόλακά” τους αν δεν θέλει να έχει προβλήματα» (για περισσότερα βλ. άρθρο 1 του ΠΔ 320/93). Αναφορικά τώρα με την αμφισβητούμενη σχέση του συγκεκριμένου ΠΔ με τα συμφέροντα των μαθητών, όπως προκύπτει από τις εφημερίδες της περιόδου, οι μαθητές θεωρούσαν ότι με τον συνεχή άνωθεν έλεγχο που θα ασκούνταν στους καθηγητές, οι τελευταίοι θα ανέπτυσαν αυταρχική συμπεριφορά προς αυτούς. Γι’ αυτόν ακριβώς το λόγο ζητούσαν την κατάργηση του ΠΔ.

¹³⁶⁷ *Ελευθεροτυπία*, φύλ. 5.226, 8.12.1992, σ. 13. *Α/Συνέχεια*, φύλ. 31, 20 Δεκεμβρίου 1992, σ. 13-14.

¹³⁶⁸ *Θεσσαλονίκη*, φύλ. 8.969, 27.11.1992, σ. 8.

δη» για παρεμπόδιση λειτουργίας και πρόκληση ζημιών των σχολικών κτηρίων.¹³⁶⁹ Μάλιστα, επιχειρώντας να κλιμακώσουν περαιτέρω τον αγώνα τους, την επόμενη μέρα διοργάνωσαν παμμαθητικό συλλαλητήριο στην πλατεία Αριστοτέλους με τη συμμετοχή περίπου χιλίων μαθητών, οι οποίοι διαδήλωσαν δυναμικά υπέρ της αύξησης των δαπανών για την παιδεία και εναντίον της ποινικοποίησης των αγώνων τους.¹³⁷⁰

Στο μεταξύ, και ενώ μαθητικές κινητοποιήσεις βρίσκονταν σε εξέλιξη σε σχολεία των νομών Πέλλας, Ημαθίας, Έδεσσας, Καβάλας, Κιλκίς, Καστοριάς, Πιερίας και Σερρών, στις 12 Δεκεμβρίου 1992 πραγματοποιήθηκε συνέλευση μαθητών από 40 – κυρίως τεχνικά– σχολεία της Αθήνας στη Σιβιτανίδειο Σχολή και αποφασίστηκε «επέκταση και συνέχιση των καταλήψεων και του αγώνα», ενώ ορίστηκε και συγκέντρωση στα Προπύλαια στις 17 Δεκεμβρίου. Τα αιτήματα που προέβαλαν οι μαθητές δεν διέφεραν από αυτά των μαθητών της Θεσσαλονίκης, έχοντας ως επίκεντρο το θέμα των ΙΕΚ και με μόνη προσθήκη, ιδιαίτερα στην περίπτωση των μαθητών των γενικών λυκείων, το αίτημα της ανάκλησης του νέου νόμου για τα πανεπιστήμια (Ν. 2083/1992 «Εκσυγχρονισμός της Ανώτατης Εκπαίδευσης»), ο οποίος καθιέρωνε από την αρχή του ακαδημαϊκού έτους 1993-4 δύο κύκλους σπουδών (άρθρο 9). Η εντατικοποίηση των πανεπιστημιακών σπουδών συνδεόταν άμεσα από τους καταληψίες μαθητές με την ίδρυση των ΙΕΚ και την απόπειρα της κυβέρνησης να στρέψει τον μαθητικό πληθυσμό προς την τεχνικοεπαγγελματική εκπαίδευση και κατάρτιση, η οποία θα «υπηρετούσε τις ανάγκες της διεθνούς και εγχώριας καπιταλιστικής αγοράς για ένα εργατικό δυναμικό, φτηνό και εύκολα μετακινούμενο».¹³⁷¹ Αναλυτικότερα, ο νέος νόμος προέβλεπε ότι «ο φοιτητής για να παρακολουθήσει και να εξεταστεί σε μαθήματα του δεύτερου κύκλου οφείλει να έχει εξεταστεί επιτυχώς σε όλα τα μαθήματα του πρώτου κύκλου». Η διάρκεια του πρώτου κύκλου οριζόταν σε τέσσερα εξάμηνα για τα τμήματα στα οποία ο ελάχιστος αριθμός εξαμήνων για τη λήψη του πτυχίου είχε καθοριστεί σε οκτώ, ενώ για τα τμήματα με μεγαλύτερο ελάχιστο αριθμό εξαμήνου η διάρκεια του κύκλου οριζόταν σε τέσσερα ή έξι εξάμηνα.¹³⁷²

¹³⁶⁹ *Μακεδονία*, φύλ. 24.075, 9.12.1992, σ. 7.

¹³⁷⁰ *Θεσσαλονίκη*, φύλ. 8.982, 12.12.1992, σ. 41.

¹³⁷¹ Κάτσικας Χ, Θεριανός Κ., *ό.π.*, σ. 266.

¹³⁷² Ν. 2083/1992 «Εκσυγχρονισμός της Ανώτατης Εκπαίδευσης», 21 Σεπτεμβρίου 1992, *ΦΕΚ* 159, σ. 2.933.

Παρ' όλες όμως τις προσδοκίες των μαθητών για μεγάλη συμμετοχή στο συλλαλητήριο στις 17 Δεκεμβρίου, τελικά δεν συγκεντρώθηκαν περισσότεροι από χίλιοι μαθητές, προερχόμενοι κυρίως από τεχνικά και επαγγελματικά λύκεια. Η πορεία των διαδηλωτών ακολούθησε τη συνήθη τεθλασμένη διαδρομή Προπύλαια-Ομόνοια-Βουλή και μετά το τέλος της αντιπροσωπεία μαθητών συναντήθηκε με τον υπουργό Γ. Σουφλιά, ο οποίος τους διαβεβαίωσε ότι «τα ΙΕΚ δεν υποβαθμίζουν τον ρόλο των ΤΕΛ και των ΤΕΣ, αντιθέτως τον αναβαθμίζουν», και τους παρέπεμψε σε συνάντηση με τον πρόεδρο του Οργανισμού Επαγγελματικής Εκπαίδευσης και Κατάρτισης (ΟΕΕΚ), του νεοσύστατου οργανισμού που θα έφερε την ευθύνη οργάνωσης και λειτουργίας των δημόσιων ΙΕΚ και εποπτείας των ιδιωτικών.¹³⁷³

Ακόμα πιο περιορισμένη και υποτονική ήταν η μαθητική πορεία που πραγματοποιήθηκε στις 22 Δεκεμβρίου, ανήμερα της ψήφισης του προϋπολογισμού για το 1993, με συμμετοχή περίπου 600 μαθητών, οι οποίοι ζητούσαν περισσότερες δαπάνες για την παιδεία («Δώστε λεφτά για την παιδεία και όχι για τον πόλεμο στη Γιουγκοσλαβία»),¹³⁷⁴ αλλά και την κατάργηση των ΙΕΚ («Δεν θέλουμε ΙΕΚ, δεν θέλουμε ανεργία, κατάρτιση να γίνεται μέσα στα σχολεία»)¹³⁷⁵.

Λίγες μόλις μέρες μετά την ανάπαυλα των μαθημάτων λόγω των διακοπών των Χριστουγέννων, ο κύριος όγκος των μαθητικών διαμαρτυριών μεταφερόταν πάλι στη Θεσσαλονίκη, όπου 40 περίπου σχολεία τελούσαν υπό κατάληψη και αρκετά ακόμα δεν λειτουργούσαν λόγω της συστέγασής τους με τα κατελημμένα σχολεία, με αποτέλεσμα η εισαγγελική αρχή να ασκήσει οκτώ ακόμα διώξεις κατά αγνώστων για τις καταλήψεις σχολικών κτηρίων. Η ΜΑΚΙ Θεσσαλονίκης, σε ανακοίνωσή της η οποία αναδημοσιευόταν στην εφημερίδα *Μακεδονία*, κατέκρινε τις καταλήψεις των σχολείων αποδίδοντάς τις σε «ομάδες μειοψηφίας των μαθητών», που «συνεχίζουν την καταστροφική τους δράση μέσα στα σχολεία χωρίς να αντιλαμβάνονται ότι με την τακτική τους αυτή προκαλούν δυσχέρειες στη λειτουργία του εκπαιδευτικού μας συστήματος και καθυστερήσεις στην κάλυψη της ύλης των μαθημάτων, αντίθετα με τα ιδιωτικά σχολεία που προχωρούν». Με στόχο λοιπόν την αποφυγή άλλων χαμένων ωρών μαθημάτων, η δεξιά μαθητική οργάνωση καλούσε τους μαθητές «να

¹³⁷³ *Ελευθεροτυπία*, φύλ. 5.235 18.12.1992, σ. 23. Όπως σημειώνει η εφημερίδα *Θεσσαλονίκη* (φύλ. 8.990, 22.12.1998, σ. 13), οι μαθητές δεν προσήλθαν τελικά στο ραντεβού με τον Γιώργο Βουτσινό, πρόεδρο του ΟΕΕΚ.

¹³⁷⁴ Οι δαπάνες του κρατικού προϋπολογισμού για την παιδεία προϋπολογίζονταν σε 7,15% για το 1993 (*Πρακτικά Βουλής*, Συνεδρίαση ΝΓ', Τρίτη 22 Δεκεμβρίου 1992, σ. 2.756), την ώρα που οι μαθητές ζητούσαν 15% – αίτημα που παρέμενε πάγιο από τη δεκαετία του 1960.

¹³⁷⁵ *Τα Νέα*, φύλ. 14.517, 23.12.1992, σ. 11.

απομονώσουν τα θλιβερά φαινόμενα [...] έτσι ώστε να ανταποκριθούν στην ευρωπαϊκή προοπτική της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης».¹³⁷⁶

Επιπλέον, η εφημερίδα *Μακεδονία*, μέσα από την αρθρογραφία της, καυτηρίαζε το φαινόμενο των καταλήψεων, επιχειρώντας ιστορική αναδρομή και προσδίδοντάς του επιδημικές διαστάσεις: «Όλοι γνωρίζουν πολύ καλά ότι το ζήτημα είναι να μην γίνει η αρχή. Η στάση που τηρήθηκε στις καταλήψεις των σχολείων που έγιναν για πρώτη φορά το 1990 αποδείχθηκε το προσφορότερο έδαφος για την καθιέρωση του φαινομένου. Το 1991 επαναλήφθηκε και τώρα ζούμε την τρίτη φορά. Μόνο που τίποτε δεν άλλαξε και είναι βέβαιο πως και του χρόνου και τον άλλο χρόνο πάλι τα ίδια θα γίνονται».¹³⁷⁷

Η επιστροφή των μαθητών στα σχολεία μετά τις γιορτές των Χριστουγέννων επέφερε τη σταδιακή κλιμάκωση των κινητοποιήσεων τους. Αν και τις πρώτες μέρες οι καταλήψεις έδειχναν να βρίσκονται σε ύφεση, μέχρι τις 20 Ιανουαρίου 1993 είχε σχηματιστεί ένας πυρήνας από 160 περίπου κατειλημμένα σχολεία στην Αθήνα και τον Πειραιά, μαθητές των οποίων συγκροτούσαν συντονιστική επιτροπή καταλήψεων που έπαιζε το ρόλο του άτυπου εκπροσώπου των καταληψιών. Μάλιστα, σε συνέντευξη Τύπου που έδωσαν στις 18 Ιανουαρίου εκπρόσωποι της συντονιστικής επιτροπής, επισήμαναν ότι καταλήψεις εκτός από την Αθήνα γίνονταν και σε Πάτρα, Κέρκυρα, Κοζάνη και Χαλκίδα, ενώ απηύθυναν έκκληση στα σχολεία της Θεσσαλονίκης να συνδράμουν στον αγώνα τους ως «πρώτοι διδάξαντες» στις φετινές μαθητικές κινητοποιήσεις. Επίσης, κατήγγειλαν «το κλίμα τρομοκρατίας που έχει εξαπολύσει η κυβέρνηση σε όλη την Ελλάδα για να κάμψει το ολοένα και αυξανόμενο κύμα των καταλήψεων».¹³⁷⁸

Σε συνέχεια των καταγγελιών των μαθητών, το ΔΣ της Α' ΕΛΜΕ Αθήνας υποδείκνυε «γνωστούς κατασταλτικούς μηχανισμούς», όπως «τη βιομηχανία μηνύσεων και ανακρίσεων σε βάρος των μαθητών, αλλά και των γονέων τους, από εισαγγελείς και ορισμένους διευθυντές σχολείων, τις προσπάθειες εξαναγκασμού των συλλόγων των καθηγητών μέσω της επίκλησης των αρμοδιοτήτων τους για την ομαλή λειτουργία των σχολείων και τις κινητοποιήσεις “αγανακτισμένων γονέων”

¹³⁷⁶ *Μακεδονία*, φύλ. 24.084, 19.12.1992, σ. 7.

¹³⁷⁷ Στο ίδιο, σ. 9.

¹³⁷⁸ *Ελευθεροτυπία*, φύλ. 5.258, 19.1.1993, σ. 14.

κ.λπ.», οι οποίοι είχαν ενεργοποιηθεί από την κυβέρνηση για τον τερματισμό των καταλήψεων.¹³⁷⁹

Από την πλευρά του ο Γ. Σουφλιάς, απαντώντας στις κατηγορίες των μαθητών και των εκπαιδευτικών, ανέφερε ότι η κατάληψη είναι «αντιδημοκρατική πράξη» και απέδιδε τις αντιδράσεις της μαθητικής κοινότητας απέναντι στα ΙΕΚ στην παραπληροφόρηση –θυμίζοντας μια μόνιμη επωδό και του προκατόχου του Β. Κοντογιαννόπουλου απέναντι στα μαθητικά αιτήματα. Επίσης, ο Γιώργος Βουτσινός, πρόεδρος του ΟΕΕΚ, άφηνε αιχμές κατά του ΚΚΕ για στήριξη των καταλήψεων.¹³⁸⁰

Με τον αριθμό των κατειλημμένων γυμνασίων και λυκείων της Αττικής να αυξάνεται ραγδαία μέσα στις επόμενες ημέρες, μαθητές από 215 σχολεία επέδωσαν στις 25 Ιανουαρίου 1993 ψήφισμα με αναλυτικά τα αιτήματά τους στον υπουργό Παιδείας, ζητώντας του να προχωρήσει σε διάλογο από μηδενική βάση, αφού πρώτα σταματήσουν οι διώξεις των μαθητών από τους κατά τόπους εισαγγελείς. Ωστόσο, η έμμεση απάντηση του υπουργού δόθηκε τις αμέσως επόμενες ημέρες με νέες εισαγγελικές διώξεις να ασκούνται κατά αγνώστων στην Αθήνα και κατά συγκεκριμένων μαθητών στη Θεσσαλονίκη.

Αν και ο ίδιος ο Γ. Σουφλιάς τόνισε ότι τα προβλήματα του σχολείου δεν πρέπει να καταλήγουν στον εισαγγελέα, αλλά να επιλύονται μέσα από τη σχολική κοινότητα, η πρόθεση της κυβέρνησης να σκληρύνει τη στάση της απέναντι στους καταληψίες φάνηκε όταν την 1η Φεβρουαρίου ανακοινώθηκε από τον υπουργό ότι το διδακτικό έτος θα παρατείνεται όσο θα διαρκούν και οι καταλήψεις. Η απόφαση αυτή προκάλεσε όπως ήταν λογικό την έκρηξη των μαθητών και των εκπαιδευτικών, οι οποίοι την χαρακτήρισαν ως «κίνηση εκφοβισμού» και διατύπωσαν την επιφύλαξή τους για τη συνέχεια των κινητοποιήσεων.¹³⁸¹ Επιπλέον, η ΟΛΜΕ κάλεσε εκ νέου τον υπουργό σε έναν «ουσιαστικό και δημιουργικό διάλογο»,¹³⁸² και οι μαθητές ανακοίνωσαν τη συμμετοχή τους στο συλλαλητήριο της ΓΣΕΕ και της ΑΔΕΔΥ που θα διεξαγόταν στις 4 Φεβρουαρίου εναντίον της οικονομικής πολιτικής της κυβέρνησης.¹³⁸³

Μια εβδομάδα μετά τις εξαγγελίες του υπουργού, οι μαθητικές κινητοποιήσεις αντί να φθίνουν, όπως ευελπιστούσε η κυβέρνηση, αποκτούσαν νέα –αν και

¹³⁷⁹ «Ανακοίνωση για τις μαθητικές κινητοποιήσεις», Α΄ ΕΛΜΕ Αθήνας, 27.1.1993. (Αρχείο ΟΛΜΕ.)

¹³⁸⁰ *Ελευθεροτυπία*, φύλ. 5.261, 22.1.1993, σ. 15.

¹³⁸¹ *Ελευθεροτυπία*, φύλ. 5.270, 2.2.1993, σ. 20.

¹³⁸² *Ελευθεροτυπία*, φύλ. 5.271, 3.2.1993, σ. 34.

¹³⁸³ *Ελευθεροτυπία*, φύλ. 5.272, 4.2.1993, σ. 11.

παροδική– δυναμική, με τον αριθμό των κατειλημμένων σχολείων, σύμφωνα με τα αριθμητικά στοιχεία που έδιναν οι ΕΛΜΕ και οι ίδιοι οι μαθητές, να φτάνει πλέον τα 339 στην Αττική και το συνολικό αριθμό τους ανά την επικράτεια να προσεγγίζει τα 600.¹³⁸⁴

Μάλιστα, απόρροια της ριζοσπαστικοποίησης του αγώνα τους, ήταν το μπλόκο που έστησαν στις 11 Φεβρουαρίου σε τμήμα της Λεωφόρου Βουλιαγμένης καταληψίες μαθητές των σχολείων της Ανατολικής Αττικής, αποκλείοντας για 3,5 ώρες το δρόμο σε ένδειξη διαμαρτυρίας,¹³⁸⁵ ενώ την επόμενη μέρα η μαθητική πορεία που πραγματοποιήθηκε στο κέντρο της Αθήνας συνοδεύτηκε από επεισόδια που ξεκίνησαν από το αναρχικό μπλοκ μαθητών «Αναρχική Μαθητική Πρωτοβουλία» και κατέληξαν σε οδομαχίες μεταξύ διαδηλωτών και αστυνομικών έξω από το Πολυτεχνείο, όπου και πυρπολήθηκε ένα φορτηγάκι του ραδιοφωνικού σταθμού «Σκάι».¹³⁸⁶

Πάντως, σύμφωνα με το ρεπορτάζ της *Ελευθεροτυπίας*, ούτε αυτή η μαθητική πορεία, αν και είχε προηγηθεί πανελλαδικό κάλεσμα, δεν ξεπέρασε σε μαζικότητα τα 1.000 άτομα, ένδειξη του ότι μόνο μια πιο ριζοσπαστικοποιημένη μερίδα μαθητών (αριστεριστές και αναρχικοί) συμμετείχε στα συλλαλητήρια. Μάλιστα, αναλύοντας τη συνθηματολογία της πορείας, οι διαδηλωτές δεν επικεντρώνονταν πλέον στο μέχρι τότε φλέγον ζήτημα των ΙΕΚ αλλά περισσότερο σε μη εκπαιδευτικά ζητήματα, όπως οι εισαγγελικές διώξεις και η δίκη Καλαμπόκα («Αν ο Καλαμπόκας αθωωθεί, το κέντρο της Αθήνας θα καεί», «Σταυρός και πρόκα στον Καλαμπόκα») που ήταν εν εξελίξει εκείνη την περίοδο.¹³⁸⁷

Όπως αποδείχθηκε λίγες μέρες αργότερα, αυτή έμελλε να είναι και η τελευταία μαθητική διαδήλωση κατά τη διάρκεια των τρίμηνων περίπου μαθητικών κινητοποιήσεων, καθώς στις 16 Φεβρουαρίου 1993 ο υπουργός Παιδείας Γ. Σουφλιάς κατέθεσε τροπολογία στη Βουλή, με την οποία προβλεπόταν η παράταση της σχολικής χρονιάς προκειμένου να αναπληρωθούν οι διδακτικές ώρες που είχαν χαθεί λόγω των καταλήψεων. Παράλληλα, ανακοίνωσε ότι η λειτουργία των ΙΕΚ δεν θα ξεκινούσε τον Φλεβάρη του 1993, όπως προβλεπόταν από το σχετικό νόμο, αλλά από

¹³⁸⁴ *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, φύλ. 784, 7.2.1993, σ. 3. *Ελευθεροτυπία*, φύλ. 5.276, 9.2.1993, σ. 22.

¹³⁸⁵ *Ελευθεροτυπία*, φύλ. 5.279, 12.2.1993, σ. 13.

¹³⁸⁶ *Μαθητικές Κινητοποιήσεις 1990-9, 10 χρόνια ντοκουμέντα*, μέρος Α', Αναρχική Αρχαιοθήκη, Αθήνα 2000, σ. 26-7.

¹³⁸⁷ *Ελευθεροτυπία*, φύλ. 5.280, 13.2.1993, σ. 22.

τη νέα σχολική χρονιά.¹³⁸⁸ Η εξέλιξη αυτή αποθάρρυνε τους μαθητές στη συνέχιση των κινητοποιήσεών τους, σφραγίζοντας οριστικά το τέλος του πρώτου σημαντικού κύκλου μαθητικής διαμαρτυρίας μετά τις κινητοποιήσεις της περιόδου 1990-1, κάτι άλλωστε που είχε διαφανεί από τη μειωμένη συμμετοχή των μαθητών στη διαδήλωση της 12ης Φεβρουαρίου, καθώς και την απαγκίστρωσή τους από το κυρίως αίτημα της διαμαρτυρίας (κατάργηση των ΙΕΚ).

Συμπερασματικά, οι μαθητικές κινητοποιήσεις της περιόδου 1992-3 αποτέλεσαν τη συνέχιση αυτών του 1990-1 και έκλεισαν μια τριετία διακυβέρνησης της ΝΔ γεμάτη εντάσεις στο χώρο της παιδείας. Το 1992-3, όπως σημειώθηκε, οι μαθητές αντέδρασαν εναντίον της εκπαιδευτικής πολιτικής της κυβέρνησης γιατί είδαν να γίνεται πράξη η νομοθέτηση της ίδρυσης των ΙΕΚ, μιας διάταξης που θεωρούσαν ότι υποβάθμιζε το ρόλο των ΤΕΛ και ΤΕΣ αλλά και τον δημόσιο χαρακτήρα της εκπαίδευσης. Μάλιστα, δεν δίστασαν να εναντιωθούν σε ένα ψηφισμένο νόμο του κράτους, διαχωρίζοντας, σύμφωνα με τη Ντίνα Ρέππα –στέλεχος του ΝΑΡ και με σημαντικό καθοδηγητικό ρόλο στους μαθητές της οργάνωσης–, τη θέση τους από την «πεπατημένη του συνδικαλιστικού κινήματος» («ότι ψηφίζεται είναι απαράβατος κανόνας και δεν ανατρέπεται»)¹³⁸⁹ Επίσης, το σημαντικότερο συνδετικό στοιχείο μεταξύ των δύο περιόδων ήταν ότι οι μαθητές επέλεξαν τις καταλήψεις των σχολείων τους ως βασικές μορφές δράσης· μολονότι όπως αποδείχθηκε οι δεύτερες χρονολογικά καταλήψεις δεν είχαν ούτε την καθολικότητα, ούτε τη χρονική διάρκεια, ούτε την κοινωνική συγκατάβαση των πρώτων.¹³⁹⁰

Το εκπαιδευτικό-πολιτικό περιοδικό *Αντιτετράδια της Εκπαίδευσης* αποδίδει τη φθίνουσα –προς όφελος των κυβερνητικών θέσεων– πορεία του μαθητικού κινήματος της περιόδου 1992-3 σε σημαντικό βαθμό στην τακτική του υπουργού Παιδείας

¹³⁸⁸ *Ελευθεροτυπία*, φύλ. 5.283, 17.2.1993, σ. 23.

¹³⁸⁹ *Αναιρέσεις*, τχ. 7, Ιούνιος 1993, σ. 37. Για περισσότερα σχετικά με τη Ντίνα Ρέππα βλ. μαρτυρία της Βίκυς Παπαγεωργίου στη σ. 347 της διατριβής.

¹³⁹⁰ Σε άρθρο στο εκπαιδευτικό περιοδικό *Νέα Παιδεία* (τχ. 61, Χειμώνας 1992, σ. 16-18) υποστηριζόταν ότι τα παιδιά επέλεξαν τους τρόπους διεκδίκησης των αιτημάτων τους ακολουθώντας την κοινωνική συμπεριφορά των γονιών τους. Ωστόσο, οι γονείς, ενώ προασπίζονταν το δίκαιο και τον έννομο χαρακτήρα των δικών τους κινητοποιήσεων (π.χ. απεργίες, στάσεις εργασίας, καταλήψεις), αντιδρούσαν όταν τα παιδιά τους έπρατταν το ίδιο, κάνοντας κατάληψη των σχολείων τους. Ο συντάκτης του άρθρου Στάθης Δημητρόπουλος επισημαίνει ότι αυτή η «αλλοπρόσαλλη αγωγή» των γονιών προς τα παιδιά εντοπιζόταν παντού στην καθημερινή οικογενειακή, σχολική και κοινωνική ζωή, και η μόνη περίπτωση να αλλάξει κάτι είναι να κατανοήσουν οι γονείς τη δική τους ευθύνη και να παραδειγματιστούν για τα ποια πρέπει να είναι η δική τους συμπεριφορά και πώς πρέπει να προβάλλεται στα παιδιά τους.

Γ. Σουφλιά: «αναμονή, υπομονή, διαβολή» και όχι μετωπική ρήξη με τους μαθητές.¹³⁹¹

Πράγματι, ο Γ. Σουφλιάς, εν αντιθέσει με τον προκάτοχό του Β. Κοντογιαννόπουλο, επέλεξε να κρατήσει μια πιο ήπια στάση απέναντι στις μαθητικές διαμαρτυρίες, αποφεύγοντας τους υψηλούς τόνους και τις κατηγορίες για υποκινούμενες καταλήψεις προς τους μαθητές, χωρίς να διστάσει όμως να προβεί σε εξαγγελίες σκληρών μέτρων (παράταση του σχολικού έτους), όταν το έκρινε απαραίτητο. Παρ' όλα αυτά, δεν έλειψαν ούτε σε αυτή τη συγκυρία οι κρατικές παρεμβάσεις μέσω της αστυνομίας και των εισαγγελέων, με σκοπό την καταστολή των καταλήψεων, ενώ σε μικρή κλίμακα εμφανίστηκε ξανά και το φαινόμενο των «αγανακτισμένων γονιών», έχοντας την ίδια αμφίσημη μορφή που περιγράφηκε στο δεύτερο μέρος της διατριβής.

Σε ό,τι αφορά την εμπλοκή των πολιτικών κομμάτων στις μαθητικές κινητοποιήσεις, όπως συνέβη και σε παλαιότερες μαθητικές εξεγέρσεις, επιδίωξαν να επωφεληθούν και να επηρεάσουν τους μαθητές μέσω των κομματικών τους μηχανισμών. Όμως, η διαφορά με τις καταλήψεις του 1990-1 ήταν ότι ο νόμος για τα ΙΕΚ είχε τη σιωπηρή έστω συναίνεση του πολιτικού κόσμου, καθώς η κατάργησή του δεν υποστηρίχθηκε μέχρι τέλους από κανένα κόμμα. Η ΝΔ αντιτάχθηκε απέναντι στους καταληψίες επιδιώκοντας έστω και στο τέλος –όπως φάνηκε εκ των υστέρων– της θητείας της στη διακυβέρνηση της χώρας να υλοποιήσει κάποια από τα σχεδιαζόμενα μέτρα της για την εκπαίδευση. Η ιστορία άλλωστε με τη δολοφονία Τεμπονέρα ήταν πολύ νωπή ώστε να υπάρξει νέα συντονισμένη προσπάθεια καταστολής των καταλήψεων μέσω των κομματικών της μηχανισμών· εντούτοις με έννομα μέσα προσπάθησε να αντικρούσει το μαθητικό κίνημα.

Το ΠΑΣΟΚ επιχείρησε να είναι παρόν μέσω των προσκείμενων σε αυτό μαθητών στα συντονιστικά των καταλήψεων, αλλά δεν υπήρξε ποτέ αντίθετο στην ίδρυση κρατικών ΙΕΚ. Ενώ το ΚΚΕ προσπάθησε να παρέμβει δυναμικά στον μαθητικό αγώνα τασσόμενο ανοικτά υπέρ των μαθητικών αιτημάτων, αλλά στην πορεία λειτούργησε με μία επιδιορθωτική λογική και εν τέλει με τη δημιουργία του δικού του συντονιστικού επέδρασε διασπαστικά στην ενότητα του κινήματος.¹³⁹²

¹³⁹¹ *Αντιτετράδια της Εκπαίδευσης*, τχ. 23-24, Καλοκαίρι 1993, σ. 78.

¹³⁹² Το ΚΚΕ πρότεινε η κατάργηση των ΙΕΚ να συνοδευθεί από «υψηλή ειδίκευση που θα δίνεται μέσα στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση από ένα μόνο ενιαίο τύπο λυκείου που θα παρέχει ολοκληρωμένη μόρφωση». (*Α/συνέχεια*, τχ. 32, 26.2.1993, σ. 28.)

Τέλος, ο Συνασπισμός δεν διαφοροποιήθηκε ουσιαστικά ως προς την ίδρυση των ΙΕΚ, καθώς υποστήριξε τη δημιουργία «Ινστιτούτων Επαγγελματικής-Τεχνικής Κατάρτισης, τα οποία θα λειτουργούσαν μετά το Λύκειο για τους μαθητές που δεν θα συνέχιζαν τις σπουδές τους στην τριτοβάθμια εκπαίδευση».¹³⁹³ Να σημειωθεί επίσης ότι η ΟΛΜΕ κράτησε μάλλον απαθή στάση απέναντι στις καταλήψεις, και μόνο όταν τέθηκε θέμα παράτασης του σχολικού έτους παρενέβη, καθώς μια τέτοια εξέλιξη θα έπληττε και τους καθηγητές.

Σε σχέση με την οργάνωση του αγώνα τους, οι μαθητές ακολούθησαν τα πρότυπα του 1990-1,¹³⁹⁴ δηλαδή με συνελεύσεις ανά σχολείο (ή και ανά περιοχή) και επικύρωση των αποφάσεών τους σε ένα κοινό συντονιστικό που γινόταν συνήθως στο Πολυτεχνείο. Ειδικότερα, στις διασχολικές συνελεύσεις στο Πολυτεχνείο συμμετείχαν μαθητές από όλους τους κομματικούς χώρους, την εξωκοινοβουλευτική Αριστερά και ανεξάρτητους, με μοναδική εξαίρεση τους κνίτες μαθητές, οι οποίοι, όπως προαναφέρθηκε, είχαν συγκροτήσει το δικό τους συντονιστικό που συγκαλούνταν στη Σιβιτανίδειο. Έτσι η ΚΝΕ διαφοροποιούσε για άλλη μία φορά τη στάση της σε διαμαρτυρία της νεολαίας μεταπολιτευτικά, επιχειρώντας με αυτό τον τρόπο να επανασυσπειρώσει τις δυνάμεις της στη μαθητική νεολαία μετά τη διάσπαση του 1989 αλλά και να διαχωρίσει τη θέση τις από τους διάφορους αριστεριστές, οι οποίοι σύμφωνα με τον Περισσό βρίσκονταν πίσω από το μαθητικό συντονιστικό του Πολυτεχνείου.¹³⁹⁵

Εν τέλει, παρά τις όποιες απόπειρες για κλιμάκωση των κινητοποιήσεων σε πανελλαδικό επίπεδο, οι μαθητές δεν κατάφεραν να κερδίσουν την ενεργητική συμπαράσταση της ελληνικής κοινωνίας,¹³⁹⁶ καθώς πέρα από τη χαμηλή αξιολόγηση

¹³⁹³ Η πρόταση του Συνασπισμού για μια δημοκρατική εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, Επιτροπή Παιδείας του Συνασπισμού της Αριστεράς και της Προόδου, Απρίλιος 1991, Αθήνα, σ. 18.

¹³⁹⁴ Όπως αναφέρει ο Mayer Zald, η οργάνωση και οι τακτικές των πετυχημένων κοινωνικών κινημάτων (όπως π.χ. το μαθητικό κίνημα του 1990-1) αποτελούν παραδειγματικό μοντέλο για τα επόμενα. («Culture, ideology, and strategic framing», στο *Comparative Perspectives on Social Movements...*, ό.π., σ. 271.)

¹³⁹⁵ *Αντιτετράδια της Εκπαίδευσης*, τχ. 23-24, Καλοκαίρι 1993, σ. 9. Βλ. και *Ελευθεροτυπία*, φύλ. 5.282, 16.2.1993, σ. 24.

¹³⁹⁶ Σε σχέση με την αντίδραση της κοινωνίας και των κομμάτων απέναντι στις καταλήψεις, η *Καθημερινή* στις 3 Φεβρουαρίου σημείωνε στο βασικό της άρθρο: «Οι συνεχιζόμενες καταλήψεις βρίσκουν αντίθετη τη συντριπτική πλειοψηφία της κοινής γνώμης, η οποία θεωρεί εν πολλοίς τα “αιτήματα” των “καταληψιών” εξωσχολικά, ακραία και ανάρμοστα για την ιδιότητα του μαθητού. Για το λόγο αυτό και οι καταλήψεις δεν έχουν υιοθετηθεί και από τα κόμματα της αντιπολίτευσης, τα οποία περιορίζονται στην επισήμανση του “προβλήματος”, χωρίς να υπεισέρχονται στα προβαλλόμενα αιτήματα. Επιπλέον, οι “καταλήψεις” “αποφασίζονται” και επιβάλλονται στις περισσότερες περιπτώσεις από μειοψηφίες, με τη “συμπαράσταση” συχνά διάφορων περιθωριακών στοιχείων, τα οποία εισέρχονται στα σχολικά κτήρια και διενεργούν ασχήμιες και καταστροφές».

των αιτημάτων τους, ούτε οι χρονικές συγκυρίες φάνηκε να λειτούργησαν υπέρ τους, με το ζήτημα της ονομασίας της Πρώην Γιουγκοσλαβικής Δημοκρατίας της Μακεδονίας να δεσπόζει στην ελληνική επικαιρότητα.

«Μακεδονικό Ζήτημα» και μαθητές

Το 1992 σημαδεύτηκε από το «Μακεδονικό Ζήτημα», το οποίο επρόκειτο να καθορίσει σημαντικά τις πολιτικές εξελίξεις της εποχής, διχάζοντας την κυβέρνηση, με συνέπεια η τελευταία να χάσει σε σύντομο χρονικό διάστημα σημαντικό κομμάτι από την εκλογική της βάση, ενώ η «σκοπιανοποίηση» της εξωτερικής πολιτικής της χώρας επέφερε επιζήμια αποτελέσματα στην διαπραγματευτική ισχύ της και σε άλλα «εθνικά θέματα».¹³⁹⁷

Συνοπτικά, όσον αφορά τους λόγους της ρήξης της Ελλάδας με την Πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας (ΠΓΔΜ), όλα ξεκίνησαν τον Σεπτέμβριο του 1991, όταν μετά τη διάλυση της Γιουγκοσλαβίας τα Σκόπια –πρωτεύουσα της ΠΓΔΜ– διεκδίκησαν τη διεθνή αναγνώριση της χώρας με το όνομα «Δημοκρατία της Μακεδονίας». Η Ελλάδα μολονότι αποδέχθηκε την ύπαρξη του νέου κράτους, αντιτάχθηκε στο θέμα της ονομασίας θεωρώντας ότι υποκρύπτει εδαφικές διεκδικήσεις του «σλαβομακεδονικού αλυτρωτισμού» και συντάχθηκε πίσω από την αδιαπραγμάτευτη πολιτική γραμμή που χάραξε ο τότε υπουργός Εξωτερικών Αντώνης Σαμαράς: να απουσιάζει από το όνομα κάθε σύνθετη ονομασία που θα περιείχε τη λέξη «Μακεδονία» ή παράγωγά της.¹³⁹⁸

Στο πλαίσιο αυτό, με προτροπή της κυβέρνησης και ομονοούντες τη μεγαλύτερη μερίδα της αντιπολίτευσης, την Εκκλησία και τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης, καλλιεργήθηκε ένα κλίμα λαϊκού εθνικιστικού παροξυσμού, το οποίο εκδηλώθηκε με την οργάνωση δύο εκ των μεγαλύτερων συλλαλητηρίων που είχε γνωρίσει ποτέ η χώρα. Η αρχή έγινε στις 14 Φεβρουαρίου 1992 στη Θεσσαλονίκη και η συνέχεια δόθηκε στις 10 Δεκεμβρίου του ίδιου χρόνου στην Αθήνα.

¹³⁹⁷ Σύμφωνα με τον Ευάγγελο Κωφό («Ελλάδα και Βαλκάνια», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΣΤ', Αθήνα 2000, σ. 413), «η αποκλειστική ενασχόληση της ελληνικής διπλωματίας με το ζήτημα της ονομασίας και η αδυναμία εξεύρεσης κοινά αποδεκτής λύσης εξασθένισαν σχετικά τη διεθνή θέση της χώρας σε εποχή ραγδαίων εξελίξεων στον βαλκανικό χώρο, ζημιώνοντας την προώθηση των άλλων εθνικών θεμάτων, όπως το Κυπριακό».

¹³⁹⁸ Βούλγαρης Γιάννης, «Η Δημοκρατική Ελλάδα 1974-2004», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 10ος, ό.π., σ. 40-41. Σύμφωνα με δημοσκοπική έρευνα της εταιρείας Media Plan, που έγινε για τον Ρ/Σ Flash 9,61, το 82,5% των κατοίκων του λεκανοπεδίου της Αττικής απέρριπτε οποιαδήποτε συζήτηση για ονομασία που θα περιλαμβάνει τον όρο «Μακεδονία» ή παράγωγο του. (*Ελευθεροτυπία*, φύλ. 5.229, 11.12.1992, σ. 20.)

Και στα δύο συλλαλητήρια εντυπωσιακή ήταν η παρουσία των μαθητών, οι οποίοι έδωσαν δυναμικό «παρών», γεγονός που προβλήθηκε ιδιαίτερα από τα τηλεοπτικά κανάλια και τον Τύπο. Η αθρόα συμμετοχή τους μάλιστα στο δεύτερο συλλαλητήριο, ύστερα και από θερμή παρότρυνση της κυβέρνησης, είχε επιπλέον ιδιαιτερότητες, καθώς εκείνη ακριβώς την περίοδο ξεκινούσε από τη Θεσσαλονίκη –την «καρδιά» της Μακεδονίας– η κλιμάκωση των μαθητικών κινητοποιήσεων εναντίον της ίδρυσης των ΙΕΚ. Όπως σχολιάζει η εγκληματολόγος Σοφία Βιδάλη, εξετάζοντας κανείς τα σχόλια της κοινής γνώμης και ορισμένων αρμοδίων (ΜΜΕ, πολιτικοί και εκπαιδευτικοί φορείς) διακρίνει μία αντίφαση σχετικά με τη συμμετοχή των μαθητών στις δύο κινητοποιήσεις, «καθώς από τη μία οι μαθητές θεωρούνταν ικανοί να διαδηλώσουν τις πεποιθήσεις τους για ένα ευρύτερο πλαίσιο προβλημάτων, όπως π.χ. τα εθνικά θέματα, και από την άλλη, όταν πρόκειται για ζητήματα που τους αφορούν άμεσα θεωρούνται ανίκανοι να διαμορφώσουν και να διατρανώσουν τη δική τους βούληση».¹³⁹⁹

Την άποψη της Σ. Βιδάλη αντηχούν και τα λόγια του 16χρονου μαθητή του 29ου Λυκείου Αθηνών (Εξάρχεια) Παναγιώτη Γλεζέλη σε συνέντευξη του στην *Ελευθεροτυπία*: «Όταν μας θέλουν να κατεβαίνουμε στα συλλαλητήρια για τη Μακεδονία, είμαστε καλοί και άγιοι. Τώρα που ζητάμε εμείς κάτι, είμαστε ανώριμοι, πολιτικά κατευθυνόμενοι, επικίνδυνοι και αλήτες».¹⁴⁰⁰

Τωόντι, η κυβέρνηση ενθάρρυνε με κάθε μέσο –σε βαθμό χειραγώγησης– τη συμμετοχή των μαθητών στο συλλαλητήριο της Αθήνας, δίνοντας μάλιστα εντολή ανήμερα της 10ης Δεκεμβρίου τα πρωινά σχολεία της Αττικής να λειτουργήσουν μόνο τις τρεις πρωινές ώρες και τα απογευματινά και τα εσπερινά τις τρεις τελευταίες, ώστε να δοθεί η δυνατότητα σε εκπαιδευτικούς και μαθητές να λάβουν μέρος στο συλλαλητήριο.¹⁴⁰¹

Υποστηρικτική στην κυβέρνηση σε σχέση με τη συμμετοχή των μαθητών στις εκδηλώσεις για το Μακεδονικό ήταν και η μεγαλύτερη πλειοψηφία της ελληνικής

¹³⁹⁹ Βιδάλη Σοφία, «Η μεταφορά της βίας από την κοινωνία στο σχολείο: Οι μαθητικές κινητοποιήσεις», *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, τχ. 82-3, Μάιος-Αύγουστος 1995, σ. 113-4.

¹⁴⁰⁰ *Ελευθεροτυπία*, φύλ. 5.262, 21.1.1993, σ. 23. Την ίδια οπτική υιοθετούσε και το μηνιαίο πολιτικό δελτίο της κομμουνιστικής οργάνωσης Α/συνέχεια: «Μόλις πριν μερικές εβδομάδες [το κείμενο δημοσιεύθηκε στις 26 Φεβρουαρίου] είχαμε “σύσσωμη” τη μαθητική νεολαία στα “πατριωτικά προσκλητήρια για τη νεολαία”. Ξεχνούσαν όμως, ή καλύτερα ήθελαν να ξεχάσουν, πως την ίδια μέρα που γίνονταν η εθνικιστική φιάστα της Αθήνας, οι μαθητές της Θεσσαλονίκης διαδήλωναν για τα ίδια ζητήματα που λίγο μετά θα κινητοποιηθούν όλοι οι μαθητές». (Α/συνέχεια, φύλ. 32, 26 Φεβρουαρίου 1993, σ. 26.)

¹⁴⁰¹ *Θεσσαλονίκη*, φύλ. 8.979, 9.12.1992, σ. 14.

κοινωνίας, όπως αντικατοπτριζόταν μέσα από τις εφημερίδες της εποχής. Αντίθετοι στην κυβερνητική τακτική για εθνικό ξεσηκωμό για την προάσπιση της ελληνικότητας της Μακεδονίας στάθηκαν μόνο κάποια κόμματα της εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς, όπως η Οργάνωση Σοσιαλιστική Επανάσταση (ΟΣΕ), η Οργάνωση για την Ανασυγκρότηση του ΚΚΕ (ΟΑΚΚΕ) και οι Οικολόγοι Εναλλακτικοί. Ενώ το ΚΚΕ, παρότι δεν συμμετείχε επίσημα σε κανένα από τα δύο συλλαλητήρια, δεν απεμπολούσε την «προάσπιση της εδαφικής ακεραιότητας» της χώρας.¹⁴⁰² Ο Γιώργος Πίττας, μέλος της ΟΣΕ, περιγράφει τις κυβερνητικές μεθόδους για δυναμική συμμετοχή των μαθητών στα συλλαλητήρια και την «οπορτουνιστική στάση» του ΠΑΣΟΚ:

Ερχόταν από τα πάνω η εντολή για συμμετοχή των μαθητών στα συλλαλητήρια για το Μακεδονικό. Εμείς ως ΟΣΕ πηγαίναμε στα σχολεία και κάναμε εξορμήσεις για να μην κατέβει κανείς στα συλλαλητήρια. Τους εξηγούσαμε ότι ο καθένας έχει το δικαίωμα να αυτοπροσδιορίζεται. Και το ΠΑΣΟΚ το σιγόνταρε όλο αυτό. Υπήρχε η λογική του Παπανδρέου για το ώριμο φρούτο. Ήθελε να μη διαχειριστεί τους καταληψίες μαθητές και τους εργαζόμενους απεργούς, αλλά να φτάσει στις εκλογές που θα είναι ξεψυχισμένος ο κόσμος. Δεν θα υπήρχε πλέον η καυτή πατάτα στα χέρια του.¹⁴⁰³

Τελικά, παρά τις όποιες μειοψηφικές απόψεις για αποχή των μαθητών από τα «εθνοσυλλαλητήρια», σχεδόν όλα τα σχολεία της Αττικής κατέβηκαν μαζικά στο πεδίο του Άρεως για να διαδηλώσουν για τη Μακεδονία.¹⁴⁰⁴ «Οι μαθητές φαίνεται ότι κράτησαν το βάρος της χθεσινής συγκέντρωσης. Ήταν οι περισσότεροι, αλλά και οι πιο παθιασμένοι. Με κασκόλ, σημαίες, πανό, όλα σε γαλανόλευκα χρώματα, έδωσαν τη δική τους νεανική δροσιά στο χθεσινό συλλαλητήριο», δημοσίευσε η *Ελευθεροτυπία*, επισημαίνοντας ότι «η γενιά που έδωσε τον παλμό στο συλλαλητήριο

¹⁴⁰² Όπως ανέφερε η *Ελευθεροτυπία* στις 13.2.1992, η κομματική οργάνωση του ΚΚΕ Θεσσαλονίκης, μία μέρα πριν το συλλαλητήριο στην πόλη, ανακοίνωσε ότι δεν θα συμμετάσχει καθώς «το συλλαλητήριο έχει διολισθήσει και πάει να εξελιχθεί σε εκδήλωση εθνικιστικής υστερίας με όλα τα επικίνδυνα επακόλουθα». Αμέσως μετά τη λήξη του συλλαλητηρίου, σε ανακοίνωση του το ΚΚΕ διευκρίνισε ότι δικαιώθηκε για την παραπάνω θέση του, ωστόσο τόνισε ότι «ο ελληνικός λαός βρίσκεται σε επαγρύπνηση και δράση για την ανάπτυξη ενός γνήσιου παλλαϊκού ενωτικού φιλειρηνικού κινήματος για την προάσπιση της εδαφικής μας ακεραιότητας». Το ΚΚΕ δεν εκπροσωπήθηκε ούτε στο συλλαλητήριο της Αθήνας στις 10.12.1992 και όπως δημοσίευσαν *Τα Νέα* στο φύλλο της επόμενης ημέρας (11.12.1992, φύλ. σ. 21), κύκλοι του κομμουνιστικού κόμματος «επισήμαναν ότι χθες επιχειρήθηκε ο αποπροσανατολισμός του ελληνικού λαού, καθώς και η προσθήκη νέων προβλημάτων στη χώρα».

¹⁴⁰³ Συνέντευξη με Γιώργο Πίττα, 25.3.2014.

¹⁴⁰⁴ Σύμφωνα με δημοσίευμα της εφημερίδας *Τα Νέα* (φύλ. 14.498, 1.12.1992), το οποίο ωστόσο δεν δύναται να επιβεβαιωθεί, η πρωτοβουλία για συμμετοχή των μαθητών στο συλλαλητήριο ξεκίνησε από τρεις μαθητές της γ' λυκείου του 1ου Λυκείου Κηφισιάς που «κατάφεραν να κινητοποιήσουν σε χρόνο μηδέν εκατοντάδες συμμαθητές τους» από 60 σχολεία της Αττικής. Μάλιστα, όπως προσθέτει η εφημερίδα, στις 29 Νοεμβρίου πραγματοποιήθηκε σε αίθουσα του δημαρχείου της Κηφισιάς συνέλευση μαθητών από 48 σχολεία της Αττικής, οι οποίοι αποφάσισαν να συμβάλουν στην προσπάθεια κινητοποίησης και άλλων μαθητών.

ήταν η γενιά αυτή που τόσο έχει κατηγορηθεί για έλλειψη οραμάτων, ελπίδων και ευαισθησιών».¹⁴⁰⁵ Κατά τη διάρκεια της συγκέντρωσης του πλήθους στο Πεδίο του Άρεως, ο μαθητής Γιώργος Ιωαννίδης από λύκειο των Βριλησσιών απηύθυνε χαιρετισμό ως εκπρόσωπος των μαθητών τονίζοντας σχετικά με την παρουσία τους στο συλλαλητήριο: «Δείξαμε σήμερα σε εσάς ότι οι νέοι δεν είμαστε πια τα άβουλα, ανώριμα παιδάκια, δείξατε κι εσείς σε μας ότι η συνεργασία μαζί σας δεν φαντάζει πια αδύνατη, δεν θα ξεχαστεί όπως ξεχάσαμε τόσα άλλα διδάγματα που εμείς οι ίδιοι δώσαμε στους εαυτούς μας στο παρελθόν».¹⁴⁰⁶ Μετά τη λήξη της συγκέντρωσης, οι μαθητές κατευθύνθηκαν προς τα γραφεία της ΕΟΚ στην Βασιλίσσης Σοφίας, όπου και επέδωσαν ψήφισμα με το οποίο δήλωναν στους ευρωπαίους εταίρους: «Δεν ζητάμε από εσάς τη σφραγίδα γνησιότητας της Μακεδονίας, της ιστορίας μας και του Έθνους μας! Δεν ζητάμε από εσάς να επικυρώσετε το παρελθόν μας! Αυτό που ζητάμε είναι να μην υπονομεύσετε με τις ενέργειές σας το μέλλον μας!».¹⁴⁰⁷

Για να ερμηνευθεί η αθρόα συμμετοχή των μαθητών στο εθνικιστικό κύμα της περιόδου, οφείλει να λάβει κανείς υπόψη του την εθνοπολιτική κατάσταση που επικράτησε στην ανατολική Ευρώπη μετά τη διάλυση του ανατολικού μπλοκ το 1989, την κατάρρευση της ΕΣΣΔ το 1991 και την οριστική διάλυση της Γιουγκοσλαβίας τον ίδιο χρόνο. Η πτώση των κομμουνιστικών καθεστώτων απελευθέρωσε στα Βαλκάνια ποικίλα κινήματα και οργανώσεις με εθνικιστικό, ακροδεξιό και φασιστικό αξιακό περιεχόμενο, τα οποία σε συνδυασμό με τη μαζική είσοδο Αλβανών οικονομικών προσφύγων στην Ελλάδα από το Δεκέμβριο του 1991 προκάλεσαν και καλλιέργησαν έναν «εθνικιστικό-ξενοφοβικό κλίμα»¹⁴⁰⁸ που διαπότιζε την ελληνική κοινωνία, στην οποία συμπεριλαμβάνονταν φυσικά και οι μαθητές.

Το διακύβευμα της εθνικής ταυτότητας και της τιμής των Ελλήνων, όπως σε υπερβολικό και κατά συνέπεια στρεβλωτικό βαθμό αναπαράχθηκε από την περιρρέουσα κομματική και εκκλησιαστική ρητορική στην περίπτωση της ονομασίας της Πρώην Γιουγκοσλαβικής Δημοκρατίας της Μακεδονίας, ενεργοποίησε τις εθνικιστικές αξίες σημαντικού μέρους του μαθητικού πληθυσμού, που ενυπήρχαν άλλωστε στη συνείδηση των μαθητών, αφού αποτελούν συστατικό μέρος του εκπαιδευτικού

¹⁴⁰⁵ *Ελευθεροτυπία*, φύλ. 5.229, 11.12.1992, σ. 20.

¹⁴⁰⁶ Στο ίδιο.

¹⁴⁰⁷ *Θεσσαλονίκη*, φύλ. 8.981, 11.12.1992, σ. 11.

¹⁴⁰⁸ Βούλγαρης Γ., «Η Δημοκρατική Ελλάδα 1974-2004», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμος 10ος, ό.π., σ. 38.

συστήματος της χώρας («η παιδεία [...] έχει σκοπό την ανάπτυξη της εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης», υπαγορεύει το Σύνταγμα).¹⁴⁰⁹

Η μειοψηφία των μαθητών, που δεν ανταποκρίθηκαν θετικά στις κινητοποιήσεις για την ελληνικότητα της Μακεδονίας, προέρχονταν κατά κύριο λόγο από τις προαναφερθείσες αριστερίστικες οργανώσεις αλλά και από τον ευρύτερο αναρχικό/αντιεξουσιαστικό χώρο. Ο Α. Α., αναρχικός ο ίδιος με ενεργή συμμετοχή στις μαθητικές κινητοποιήσεις δύο χρόνια νωρίτερα, δίνει τη δική του ερμηνεία για τους λόγους που η κυβέρνηση παρακινούσε με μεγάλη θέρμη του μαθητές για να συμμετάσχουν στα συλλαλητήρια για τη Μακεδονία:

Μετά το 1991 υπήρξε μεγάλη κρατική καταστολή. Η κυβέρνηση βλέποντας όλο και περισσότερους μαθητές να πηγαίνουν προς την Αριστερά και την αναρχία, προσπάθησε να βρει κάποιο αντίβαρο· και αυτό ήταν η καμπάνια για το «Μακεδονικό». Εκεί απογοητεύτηκα λίγο γιατί είδα μαθητές που συμμετείχαν στις μαθητικές κινητοποιήσεις του 1990-1 να βγαίνουν με σημαιούλες και να διαδηλώνουν για το όνομα της Μακεδονίας.¹⁴¹⁰

Ο Α. Α. μαζί με άλλους μαθητές και κυρίως φοιτητές την ώρα που βρισκόταν σε εξέλιξη το συλλαλητήριο στις 10 Δεκεμβρίου για τη Μακεδονία πραγματοποιούσαν κατάληψη στο κτήριο της ΑΣΟΕΕ επί της οδού Πατησίων. «Θυμάμαι ότι τη μέρα του μεγάλου συλλαλητηρίου για το Μακεδονικό είχαμε καταλάβει την ΑΣΟΕΕ με κάποια αιτήματα, όπου μεταξύ άλλων [κατάργηση Ν. 2083/1992 «Εκσυγχρονισμός της Ανώτατης Εκπαίδευσης»]¹⁴¹¹ λέγαμε την αλήθεια για το “Μακεδονικό”, δηλαδή

¹⁴⁰⁹ Βλ. παράγραφος 2 άρθρο 16 του Συντάγματος. Κατ’ αντιπαράσταση της αρνητικής άποψης που διατυπώνω για τον τρόπο πρόσληψης του «Μακεδονικού ζητήματος» και αντίδρασης από τους μαθητές, παραθέτω τη θετική νοηματοδότηση του γεγονότος από τον τότε Μητροπολίτη Δημητριάδος και Αλμυρού και μετέπειτα Αρχιεπίσκοπο Αθηνών και πάσης Ελλάδος (1998-2008), Χριστόδουλο (τηλεοπτική συνέντευξη στις 19.2.2001, στο δημοσιογράφο Νίκο Χατζηνικολάου, εκπομπή *Ενώπιος Ενωπίω*, προβλήθηκε στο Mega Channel και αναδημοσιεύεται στην ιστοσελίδα: <http://www.archxristodoulos.gr/index.php/2012-12-07-11-01-15/301-2012-12-07-10-33-10> –τελευταία επίσκεψη στις 10.12.2014): «Είδαμε λοιπόν τα παιδιά μας να μπαίνουν μπροστά, να κάνουν συλλαλητήρια, να κρατούν την ελληνική σημαία επιτέλους. Και όλα αυτά, σε εμένα τουλάχιστον, αλλά πιστεύω ότι και σε πάρα πολλούς άλλους Έλληνες έδωσαν την αίσθηση ότι αυτά τα ιδανικά, το ιδανικό της πατρίδας παραδείγματος χάρι, το ιδανικό της ελευθερίας δεν έχουν πλέον ατονήσει μέσα στις συνειδήσεις των νέων ανθρώπων, παρά ευρίσκονται ίσως σε κάποια εφεδρεία που στη δεδομένη στιγμή που θα δοθεί κάποιο σύνθημα, αυτά πετάγονται πλέον προς τα έξω και δημιουργούν τις προϋποθέσεις για να μείνουμε ελεύθεροι, να μείνουμε ανεξάρτητοι». Αξίζει να σημειωθεί ότι μερικά χρόνια αργότερα, το 1998, ο Χριστόδουλος, από τη θέση πλέον του Αρχιεπισκόπου Αθηνών και πάσης Ελλάδος, έπαιρνε θέση εναντίον των μαζικών κινητοποιήσεων των μαθητών, αμφισβητώντας επί της ουσίας την κρίση τους, καθώς έκανε λόγο για προβολή «αηθών αιτημάτων για λιγότερη μάθηση» από μεριάς τους και τους καλούσε να μην παρασύρονται από «ανεύθυνους δημαγωγούς που κρύβουν πίσω από τα δήθεν συμφέροντα των παιδιών τη δική τους ανικανότητα». (*Καθημερινή*, φύλ. 24.057, 18.12.1998, σ. 6.)

¹⁴¹⁰ Συνέντευξη με Α. Α., 13.4.2013.

¹⁴¹¹ «Τα κάτω άκρα της αστυνομίας: Σχέσεις ακροδεξιάς-ΕΛ.ΑΣ.», 27.9.2008, *Ελευθεροτυπία* («Ιός»), βλ. <http://www.iospress.gr/ios1998/ios19980927b.htm> (τελευταία επίσκεψη: 10.12.2014). Για τους λόγους που οι μαθητές εναντιώνονταν στο Ν. 2083/1992, βλ. σ. 404.

ότι η Μακεδονία είναι γεωγραφική περιοχή που εκτείνεται πέρα από το ελληνικό έδαφος, όταν μας την “πέσανε” μαθητές από την Γκράβα και άλλοι διάφοροι». ¹⁴¹² Σύμφωνα με *Τα Νέα*, ομάδα ακροδεξιών, φωνάζοντας συνθήματα εθνικιστικού περιεχομένου και εναντίον της αναρχίας και των καταληψιών της ΑΣΟΕΕ, μπήκαν στο προαύλιο του Οικονομικού Πανεπιστημίου και συγκρούστηκαν με τους παρευρισκόμενους. Στη συνέχεια, τα ίδια άτομα πραγματοποίησαν ανάλογη εισβολή και στο κατειλημμένο από αναρχικούς κτήριο της οδού Λέλας Καραγιάννη 37 στην Κυψέλη, ενώ επιτέθηκαν και σε δύο διερχόμενα άτομα (μέλη της ΟΣΕ) όταν είδαν ότι ένας από αυτούς φορούσε μπλούζα με αντιναζιστικό σύμβολο. Μετά το τέλος των επιθέσεών τους, αρκετοί από τους ταραξίες κατέφυγαν στα γραφεία της ακροδεξιάς-εθνικιστικής οργάνωσης Χρυσή Αυγή στην Κυψέλη. ¹⁴¹³ Την επόμενη μέρα, με ανακοίνωσή της, η οργάνωση ανέλαβε την πλήρη ευθύνη για τα γεγονότα, αποσαφηνίζοντας ότι «δεν συνεπλάκησαν με κανένα ανύποπτο και κανέναν διαδηλωτή, παρά μόνο με οργανωμένα αντεθνικά στοιχεία». ¹⁴¹⁴

Ολοκληρώνοντας την αναφορά στο «Μακεδονικό Ζήτημα» και τη σχέση του με τους μαθητές, καταλήγουμε στο ότι τα συλλαλητήρια και η εν γένει συζήτηση για το «Μακεδονικό» δεν φαίνεται να συγχέονται άμεσα με την αποτροπή εκδήλωσης ενός νέου μεγάλου μαθητικού κινήματος για την παιδεία παρά μόνο έμμεσα. ¹⁴¹⁵

Αναλυτικότερα, εξετάζοντας το ζήτημα από την πλευρά της κυβέρνησης, κρίνουμε ότι η τελευταία δεν χρησιμοποίησε αναγκαστικά το θέμα της ονομασίας για να μεταστρέψει το ενδιαφέρον της κοινής γνώμης από τις καταλήψεις των σχολείων, καθώς έτσι και αλλιώς αποτελούσε ένα εθνικό ζήτημα με μεγάλες κοινωνικές προεκτάσεις. Ωστόσο, με την ευθεία πρόσκληση-ενθάρρυνση προς τους μαθητές να συμμετάσχουν στον παλλαϊκό ξεσηκωμό επιχειρούσε να «τροφοδοτήσει όλο αυτό το κίνημα με ποσότητα ανθρώπων και με τον απαραίτητο φανατισμό», ¹⁴¹⁶ αλλά και να ανακτήσει τη χαμένη εμπιστοσύνη των νέων προς αυτήν, επιδοκιμάζοντας μάλιστα

¹⁴¹² Συνέντευξη με Α. Α., 13.4.2013.

¹⁴¹³ *Τα Νέα*, φύλ. 14.507, 11.12.1992, σ. 21.

¹⁴¹⁴ «Τα κάτω άκρα της αστυνομίας: Σχέσεις ακροδεξιάς-ΕΛ.ΑΣ.», 27.9.2008, *Ελευθεροτυπία* («Ιός»), βλ. <http://www.iospress.gr/ios1998/ios19980927b.htm>. (τελευταία επίσκεψη: 10.12.2014).

¹⁴¹⁵ Ενδεικτικές είναι οι δύο ακόλουθες οπτικές: «Εκτός από το ότι δεν υπήρχε δυναμική οργάνωση, η εποχή δεν ευνοούσε τέτοιου είδους εξεγέρσεις, τα εθνικά προβλήματα βρίσκονταν σε έξαρση και η παιδεία δεν αντιμετωπίστηκε ποτέ ως εθνικό πρόβλημα, παρόλο που θα έπρεπε», αναφέρει σύντομα και περιεκτικά τους λόγους για τις υποτονικές μαθητικές κινητοποιήσεις της περιόδου η μαθήτρια β' λυκείου του 56ου Λυκείου Αθηνών Κατερίνα Κοϊτσάνου. (*Απόψεις*, τχ. 1, Μάιος 1993, σ. 13.). Επίσης, το περιοδικό της ΚΝΕ-NAP *Αναιρέσεις* (τχ. 7, Ιούνιος 1993, σ. 38) χαρακτήριζε τον μαθητικό αγώνα της εποχής (εναντίον της ίδρυσης των ΙΕΚ) ως ένα «ελπιδοφόρο για την κοινωνία ξέσπασμα, που ήρθε να ταράξει τα ελώδη νερά της ΜΑΚΕΔΟΝΟΦΡΟΣΥΝΗΣ...».

¹⁴¹⁶ *Αναιρέσεις*, τχ. 13, Απρίλιος 1995, σ. 42.

τη γενιά τους όταν μόλις λίγο καιρό πριν αρκετοί κυβερνώντες και μη αμφισβητούσαν τα ιδανικά και τις αξίες τους. Η «πλαισιακή διεύρυνση» (frame amplification) της συλλογικής δράσης, η οποία σύμφωνα με τον εισηγητή της David Snow αφορά στη «διευκρίνιση και στην αναζωογόνηση του ερμηνευτικού πλαισίου που συνδέεται με ένα συγκεκριμένο θέμα, πρόβλημα ή ένα σύνολο γεγονότων»,¹⁴¹⁷ είναι το ερμηνευτικό σχήμα που συνταιριάζει με την πρακτική της κυβέρνησης, αφού για να προκαλέσει τη μαζική κινητοποίηση των πολιτών και επαγωγικά των μαθητών απέναντι στο «Μακεδονικό Ζήτημα» αναζωογόνησε τις αξίες της προστασίας του έθνους και της τιμής της πατρίδας, οι οποίες είχαν πάντα υψηλή θέση στο φαντασιακό των Ελλήνων.

Ως εκ τούτου, πολλοί μαθητές ακολούθησαν τη μάζα του λαού και συμπαρατάχθηκαν στο πλευρό της κυβέρνησης, διαδηλώνοντας μαζικά αυτή τη φορά για ένα εθνικού ενδιαφέροντος ζήτημα, ενώ δεν έπραξαν το ίδιο για τα εκπαιδευτικά προβλήματα που τους απασχολούσαν. Επίσης, διαπιστώθηκε σε ιδεολογικό επίπεδο ότι μόνο ένα μικρό κομμάτι μαθητών, κυρίως αναρχικοί, αριστεριστές και αυτόνομοι, οι οποίοι είχαν και ενεργή συμμετοχή στις καταλήψεις της εποχής, διαχώρισαν τη θέση τους από τον «τυφλό» εθνικισμό και τον συντηρητισμό που διαπερνούσε εκείνη την εποχή όλα τα στρώματα της ελληνικής κοινωνίας.

Η επανάληψη των καταλήψεων και η θεσμοποίησή τους (1992-1996)

Βγαίνοντας αλώβητη από την αναμέτρησή της με τους μαθητές για το θέμα των ΙΕΚ, η κυβέρνηση της ΝΔ δεν συνάντησε ιδιαίτερες αντιξοότητες στο χώρο της παιδείας μέχρι τις πρόωρες βουλευτικές εκλογές του Οκτωβρίου του 1993, οι οποίες σήμαναν και το τέλος της διακυβέρνησής της.¹⁴¹⁸

Παρ' όλα αυτά, κατά τους τελευταίους μήνες της σχολικής περιόδου 1992-3 παρατηρήθηκε μια σειρά από αυταρχικές-συντηρητικές συμπεριφορές εναντίον μαθητών από τις διευθύνσεις των σχολείων τους. Για παράδειγμα, στις 5 Μαρτίου 1993 με απόφαση του διευθυντή και έγκριση του συλλόγου καθηγητών, επτά μαθητές του 14ου Λυκείου Κουκακίου αποβλήθηκαν «δια παντός» από το σχολείο τους, κατηγορούμενοι ως «υποκινητές» της κατάληψης που είχε γίνει το αμέσως

¹⁴¹⁷ Snow D.A, Rochford E. B. Jr, Worden S.K., Benford R.D., «Frame Alignment Processes, Micromobilization, and Movement Participation», *American Sociological Review*, 1986, τχ. 51, σ. 469.

¹⁴¹⁸ Η κυβέρνηση της ΝΔ αναγκάστηκε να προκηρύξει εκλογές όταν τον Σεπτέμβριο του 1993 οι βουλευτές της ΝΔ Γιώργος Συμπιλίδης και Άκης Γερωντόπουλος αποσκήρτησαν από τις τάξεις της, με αποτέλεσμα η δεξιά παράταξη να μείνει με 150 βουλευτές και να χάσει την δεδηλωμένη πλειοψηφία στη Βουλή.

προηγούμενο διάστημα. Όπως σημειώνει η *Ελευθεροτυπία*, δεν υπήρξε καμία καταδικαστική αντίδραση από πλευράς του υπουργείου Παιδείας σχετικά με το θέμα.¹⁴¹⁹ Επίσης, λίγες μέρες μετά τις μαζικές αποβολές μαθητών στο σχολείο του Κουκακίου, στο Πρότυπο Πειραματικό Γενικό Λύκειο της Βαρβακείου Σχολής (Παλαιό Ψυχικό), η διεύθυνση του σχολείου, με τη σύμφωνη γνώμη του συλλόγου των καθηγητών, αποφάσισε την πενταήμερη αποβολή έξι μαθητών επειδή είχαν μακριά μαλλιά. Η εξέλιξη αυτή δημιούργησε μεγάλη αναστάτωση στο σχολείο, με τους μαθητές να προχωρούν σε αποχή και τους γονείς να ζητούν γραπτώς την απόφαση του συλλόγου των καθηγητών. Παράλληλα, οι γονείς επισκέφθηκαν το υπουργείο Παιδείας διαμαρτυρόμενοι για τις αποβολές των παιδιών, χωρίς όμως αποτέλεσμα, καθώς τα στελέχη του υπουργείου τους ξεκαθάρισαν ότι δεν μπορούσαν να παρέμβουν. Από την άλλη μεριά, ο σύλλογος των καθηγητών της Βαρβακείου δικαιολόγησε την απόφασή του κάνοντας λόγο για «εθιμικό δίκαιο» του σχολείου, ενώ ο διευθυντής αρνήθηκε να μιλήσει για το θέμα επικαλούμενος την ιδιότητα του δημοσίου υπαλλήλου, «ο οποίος κάνει απλά τη δουλειά του».¹⁴²⁰

Το περιστατικό, όπως ήταν φυσικό, πήρε διαστάσεις και οι εφημερίδες, ιδίως η *Ελευθεροτυπία* και ο *Ριζοσπάστης*, στάθηκαν στον αναχρονιστικό και εκδικητικό χαρακτήρα των διώξεων των μαθητών, αποδίδοντάς τις στις πρόσφατες μαθητικές κινητοποιήσεις. «Ποιο είναι το ζητούμενο από την παιδεία σήμερα και πάντοτε; Να διαμορφώσει ελεύθερους πολίτες ή να επιβάλει τον αυταρχισμό της σε συγκεκριμένο μοντέλο μαθητή;», αναρωτιόταν μέσα από το κυρίως άρθρο της η *Ελευθεροτυπία* στις 11 Μαρτίου, συμπληρώνοντας: «Ο αυταρχισμός, για να καλύψει τη γύμνια του, πάντοτε σε τέτοιες μεθόδους κατάφευγε, είτε ψαλιδίζοντας τις κοντές φούστες είτε κουρεύοντας είτε απαγορεύοντας τούτο και κείνο. Και το μόνο που κάθε φορά πετύχαινε, είναι να γελοιοποιείται».¹⁴²¹ Επιπλέον, ο *Ριζοσπάστης* της ίδιας ημερομηνίας υπογράμμισε ότι «ομαδικές αποβολές βρίσκονται σε έξαρση τις τελευταίες ημέρες», ενώ δημοσίευε και ανακοίνωση της ΑΣΓΜΕ –υπενθυμίζεται ότι εκείνη την εποχή τα περισσότερα μέλη του ΔΣ της ομοσπονδίας των γονέων υποστήριζαν το ΚΚΕ–, στην οποία καταγγελλόταν «η βιομηχανία διώξεων σε βάρος μαθητών και μαθητριών που σκοπό έχουν να καταπνίξουν κάθε ελεύθερη ιδέα και φωνή με τελικό στόχο την αυταρχική χειραγώγηση του μαθητικού κινήματος»,

¹⁴¹⁹ *Ελευθεροτυπία*, φύλ. 5.297, 6.3.1993, σ. 23.

¹⁴²⁰ *Ελευθεροτυπία*, φύλ. 5.301, 11.3.1993, σ. 8.

¹⁴²¹ Στο ίδιο, σ. 8.

καθώς και «οι κομματικές παρεμβάσεις της ΝΔ στον τρόπο λειτουργίας των συλλόγων γονέων στα σχολεία».¹⁴²²

Το υπουργείο Παιδείας, με επικεφαλής τον Γ. Σουφλιά, ολοκλήρωσε την πολιτική του με τον ίδιο τρόπο που την ξεκίνησε, όταν αρμόδιος υπουργός ήταν ο Β. Κοντογιαννόπουλος: επικυρώνοντας δηλαδή μια σειρά νομοθετημάτων με στόχο την «καταπολέμηση φαινομένων χαλάρωσης»¹⁴²³ στο εκπαιδευτικό σύστημα (π.χ. η τελευταία νομοθετική πράξη της ΝΔ για την παιδεία –ΠΔ. 320/93– προέβλεπε την αξιολόγηση των εκπαιδευτικών), τα οποία είχαν αντίκτυπο και στα σημαινόμενα της σχολικής ζωής (λ.χ. η σιωπηρή αντίδραση της κυβέρνησης σε περιπτώσεις που διευθυντές σχολείων απαίτησαν το κούρεμα των μαλλιών μαθητών για λόγους ευπρέπειας παράπεμπε σε άλλες εποχές και το μακρινό Νομοθετικό Διάταγμα 4000 «περί καταστολής αξιοποιώνων τινών πράξεων»)¹⁴²⁴.

Διατήρηση των ΙΕΚ και διάλυση της ΠΑΜΚ

Η επάνοδος του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία μετά τις εκλογές της 10ης Οκτωβρίου 1993 επέφερε και την αναστολή της εφαρμογής των περισσότερων νομοθετικών ρυθμίσεων (αξιολόγηση των εκπαιδευτικών και διαίρεση των πανεπιστημιακών σπουδών σε δύο κύκλους) της προηγούμενης ηγεσίας του υπουργείου Παιδείας. Ωστόσο, δεν συνέβη το ίδιο με την ίδρυση των ΙΕΚ, καθώς η «Επαγγελματική Εκπαίδευση και Κατάρτιση» ήταν βασικό προαπαιτούμενο της Συνθήκης του Μάαστριχτ,¹⁴²⁵ η τήρηση της οποίας αποτελούσε εθνικό στόχο, μετά τη ΝΔ, και για το ΠΑΣΟΚ.¹⁴²⁶ Τις διαθέσεις της κυβέρνησης για διατήρηση των ΙΕΚ υπέδειξε στην πρώτη κιόλας συνέντευξή του ως υπουργός Παιδείας ο Δημήτρης Φατούρος (παρέμεινε στο υπουργείο μέχρι τις 8.7.1994), ο οποίος αποσαφήνισε ότι ο νόμος της

¹⁴²² Ριζοσπάστης, φύλ. 5.593, 11.3.1993, σ. 22.

¹⁴²³ Δημαράς Α., *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης...*, ό.π., σ. 280.

¹⁴²⁴ Επισημαίνεται ότι το συγκεκριμένο νομοθετικό διάταγμα (πιο γνωστό και ως Νόμος 4000, περί τεντιμποϊσμού) δημοσιεύθηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως στις 31 Οκτωβρίου του 1959, όταν στην κυβέρνηση της χώρας ήταν η Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση (ΕΡΕ) –πρόγονος της ΝΔ– και καταργήθηκε το 1983 επί κυβέρνησης ΠΑΣΟΚ. Για περισσότερα σχετικά με το φαινόμενο του τεντιμποϊσμού βλ. Κατσάπης Κώστας, *Ήχοι και απόηχοι, Κοινωνική ιστορία του ροκ εν ρολ φαινομένου στην Ελλάδα, 1959-1967*, ΙΑΕΝ/ΓΓΝΓ, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε., Αθήνα 2007, σ. 133-152.

¹⁴²⁵ Βλ. σ. 401.

¹⁴²⁶ Σύμφωνα με τον Γ. Βούλγαρη (*Ελληνική Πολιτική Ιστορία 1950-2004*, ό.π., σ. 142), η πολιτική του ΠΑΣΟΚ κατά την περίοδο 1993-1995, επί προεδρίας του Α. Παπανδρέου, αλλά και στη συνέχεια επί Κ. Σημίτη (1996-2000) ήταν σε πλήρη απόσταση με τον παλαιό αντιευρωπαϊκό ή ευρωσκεπτικιστικό εαυτό του, ώστε να εξασφαλίσει το ταχύτερο δυνατό την ένταξη της Ελλάδας στην Οικονομική Νομισματική Ένωση.

ΝΔ για την επαγγελματική κατάρτιση δεν θα καταργούνταν παρά μόνο θα γίνονταν «βελτιώσεις» πάνω σε αυτόν.¹⁴²⁷

Αυτή η δήλωση του νέου υπουργού αποτέλεσε «αιτία πολέμου» για τη μαθητική νεολαία του ΠΑΣΟΚ, καθώς μεγάλη μερίδα μαθητών της ΠΑΜΚ, που ως επί το πλείστον είχαν προσχωρήσει στην οργάνωση κατά τη διάρκεια και μετά τις μαθητικές κινητοποιήσεις του 1990-1, αποχώρησε κατά τη διάρκεια του 1993 αισθανόμενη προδομένη λόγω της αθέτησης από πλευράς τους ΠΑΣΟΚ της προεκλογικής του δέσμευσης για κατάργηση των ιδιωτικών ΙΕΚ.¹⁴²⁸

Εν αντιθέσει με το σάλιο που προξένησε στη μαθητική νεολαία του ΠΑΣΟΚ η διατήρηση των ΙΕΚ, δεν συνέβη το ίδιο και με τους υπόλοιπους μαθητές, οι οποίοι προχώρησαν σε –περιορισμένες– καταλήψεις των σχολείων τους περί τα τέλη του 1993, διεκδικώντας διάφορα πάγια αιτήματα, όπως π.χ. την αύξηση των δαπανών για την παιδεία, όχι όμως και το αίτημα της κατάργησης των ΙΕΚ, που στη συνείδησή τους είχε οριστικά ατονήσει.

Η επανάληψη των καταλήψεων φανέρωνε, σύμφωνα με το περιοδικό *Αναιρέσεις*, την «αγωνιστική ζύμωση» ενός τμήματος των μαθητών: «Οι φετινές καταλήψεις ήταν μικρότερες σε έκταση από τις περσινές. Η δημιουργία όμως μαθητικών ριζοσπαστικών συσπειρώσεων σε επαρχιακές πόλεις (π.χ. Θεσσαλονίκη, Πάτρα) στη διάρκειά τους έφεραν στην επιφάνεια την άλλη πλευρά την επόμενη μέρα των αγώνων και των καταλήψεων των τελευταίων χρόνων. [...] Αυτές οι πρωτοβουλίες δείχνουν καταρχήν έναν δρόμο, μία διάθεση που υπάρχει στο πιο δυναμικό και ασυμβίβαστο κομμάτι των μαθητών. Φαίνεται ότι στα σχολεία υπάρχει ένα τμήμα που σημαδεύτηκε από την έννοια του αγώνα».¹⁴²⁹

Διατυπώνοντας μια άλλη οπτική και εξετάζοντας το θέμα των καταλήψεων από την οπτική γωνία του θυμικού, οι μαθητές του 2ου Λυκείου Αθηνών ανέφεραν σε κεντρική στήλη του περιοδικού που εξέδιδαν: «Έχουν όλοι συνειδητοποιήσει ότι τα αίτια που μας ωθούν στην κατάληψη δεν είναι τόσο το ενδιαφέρον μας για την παιδεία, όσο η διάθεση μας να αποφύγουμε το μάθημα».¹⁴³⁰ Εξ άλλου, η παραδοχή της επιθυμίας αποφυγής του μαθήματος και η ακύρωση της «σχολικής τάξης»¹⁴³¹ –

¹⁴²⁷ *Ριζοσπάστης*, φύλ. 7.554, 25.12.1999, σ. 14.

¹⁴²⁸ Για περισσότερα βλ. σ. 345, όπου αναφορές στις συνεντεύξεις με Παντελή Πασπαλά (12.2.2013) και Στέφανο Μυτιληναίο (1.2.2013).

¹⁴²⁹ *Αναιρέσεις*, Φεβρουάριος 1994, τχ. 9, σ. 16

¹⁴³⁰ *Εν Χρω*, τχ. 2, Φεβρουάριος 1994, σ. 10

¹⁴³¹ Ο Ιωσήφ Σολομών εννοιολογεί τη σχολική τάξη σε ένα πρώτο αφαιρετικό επίπεδο ως «το συνολικό αποτέλεσμα των συνθηκών σταθερότητας των στοιχείων που συναποτελούν ό,τι

ανομολόγητη από τους μαθητές τις περισσότερες φορές, όχι όμως στη συγκεκριμένη περίπτωση— αποτελούσε σε όλες τις ιστορικές περιόδους ανακλαστική αντίδραση στο θεσμό του σχολείου, ενός κατεξοχήν μηχανισμού εξουσίας.¹⁴³²

Χωρίς να έχει να επιδείξει σημαντικό νομοθετικό έργο, ο Δ. Φατούρος παρέδωσε τη σκυτάλη του υπουργείου Παιδείας στον Γιώργο Α. Παπανδρέου τον Ιούλιο του 1994. Σύμφωνα με τον Α. Δημαρά, ο Γ. Παπανδρέου κατά τη διάρκεια των δύο χρόνων παραμονής του στη θέση του υπουργού (μέχρι τις 22.9.1996) προχώρησε σε αρκετές ενέργειες ανίστοιχες με τον «ιδεολογικό προσανατολισμό των πρώτων χρόνων διακυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ». Συγκεκριμένα, τα νομοθετήματα της περιόδου του Γ. Παπανδρέου απέβλεπαν: α) «Στην εξασφάλιση μορφωτικών –αλλά και τυπικών– εφοδίων για όσους τα στερήθηκαν» (ίδρυση του Ινστιτούτου Διαρκούς Εκπαίδευσης Ενηλίκων, των Σχολείων Δεύτερης Ευκαιρίας για ενήλικες και προώθησης της οργάνωσης του Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου, το οποίο είχε ιδρυθεί το 1992 και άρχισε να λειτουργεί το 1998)· β) «Στην εξασφάλιση της φοίτησης των παιδιών των λιγότερο εύπορων οικογενειών» (ολοήμερα δημοτικά σχολεία)· γ) Στην αναβάθμιση της ελληνικής παιδείας στο εξωτερικό και δ) Στη δημιουργία σχολείων «Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης» για τα παιδιά των μεταναστών στην Ελλάδα. Επιπλέον, νομοθετήθηκε η δημιουργία του Εθνικού Συμβουλίου Παιδείας, ενός συμβουλευτικού διακομματικού οργάνου πάνω σε θέματα παιδείας με τη συμμετοχή ολόκληρης της εκπαιδευτικής κοινότητας, ενώ σχεδιάστηκε ένα νέο σύστημα εισαγωγής στην τριτοβάθμια εκπαίδευση με τίτλο «Εθνικό Απολυτήριο», το οποίο όμως τελικά δεν προχώρησε καθώς απορρίφθηκε από την επόμενη ηγεσία του υπουργείου Παιδείας.¹⁴³³

Καταλήψεις με επίκεντρο την τεχνική εκπαίδευση

Η περίοδος 1994-6 σημαδεύτηκε και αυτή από την εκ νέου εμφάνιση των καταλήψεων στα σχολεία. Αυτή τη φορά αφορμή της διαμαρτυρίας των μαθητών, που ξεκίνησε το τέλος Νοεμβρίου του 1994, ήταν η απόφαση του υπουργείου Παιδείας

ονομάζουμε σχολείο και οργανώνουν μέσα στο σχολείο τη σχολική εξουσία» και σε ένα δεύτερο, ως «μια στιγμιαία τομή στο συνολικό αποτέλεσμα και στη συνάρθρωση αυτών των στοιχείων που συνιστούν το σχολείο και συγκροτούν τη σχολική εμπειρία». (Σολομών Ιωσήφ, *Εξουσία και τάξη στο νεοελληνικό σχολείο, μια τυπολογία των σχολικών χώρων και πρακτικών 1820-1900*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1992, σ. 10.)

¹⁴³² Είναι γνωστή η θεωρία του Λουί Αλτουσέρ για το σχολείο ως κυρίαρχο ιδεολογικό μηχανισμό του κράτους στις σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες (Αλτουσέρ Λουί, *Θέσεις*, 1994, σ. 69-95). Βλ. επίσης και Σολομών Ι., *ό.π.*, σ. 7-31 («Σχολικός χώρος και πρακτική: προβλήματα και ερωτήματα»).

¹⁴³³ Δημαράς Αλέξης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης, Το «ανακοπτόμενο άλμα»*, *ό.π.*, σ. 302-3. Βλ. και Κάτσικας Χ., Θεριανός Κ., *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης*, *ό.π.*, σ. 276.

να καταργήσει το ποσοστό ελεύθερης εισαγωγής (25%) στα ΤΕΙ των μαθητών των τεχνικών και πολυκλαδικών λυκείων που συγκέντρωναν την υψηλότερη βαθμολογία. Η ενέργεια αυτή του υπουργείου ερμηνεύθηκε από τους μαθητές της τεχνικής-επαγγελματικής εκπαίδευσης και των Ενιαίων Πολυκλαδικών Λυκείων ως μια απόπειρα περαιτέρω υποβάθμισης των σπουδών τους προς όφελος των ΙΕΚ –η χρηματοδότηση μάλιστα των οποίων τοποθετούνταν σε περίοπτη θέση στο Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Εκπαίδευσης και Αρχικής Επαγγελματικής Κατάρτισης (ΕΠΕΑΕΚ Ι) του Β΄ Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης (ΚΠΣ).¹⁴³⁴

Πέρα όμως από την ερμηνεία της αντίδρασης των μαθητών από τη σκοπιά των αιτημάτων τους, οι καταλήψεις στα τεχνικά σχολεία πρέπει να ειδωθούν και μέσα από την ιστορική διαδρομή του φαινομένου των κινητοποιήσεων, καθώς η απαρχή των καταλήψεων στα σχολεία της δευτεροβάθμιας τεχνικής-επαγγελματικής εκπαίδευσης και στη συνέχεια η εξάπλωσή τους (ή μη) στα γενικά λύκεια αποτελούσε μία συνέχεια της παράδοσης από τη δεκαετία του 1980. Αυτό συνέβαινε, γιατί η τεχνική εκπαίδευση, παρά τις διαχρονικές προσπάθειες των εκάστοτε κυβερνήσεων να κατευθύνουν ένα μεγάλο μέρος των μαθητών προς αυτήν,¹⁴³⁵ αποτελούσε στη συνείδηση της κοινωνίας και των μαθητών ένα λανθάνοντα πρώιμο αποκλεισμό από την προοπτική μιας καλής επαγγελματικής αποκατάστασης, η οποία για τα μεσαία και λαϊκά στρώματα ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με την πανεπιστημιακή εκπαίδευση.¹⁴³⁶

Κατά το πρώτο λοιπόν δεκαήμερο του Δεκεμβρίου 1994, 150 περίπου σχολεία σε όλη τη χώρα, με εμπροσθοφυλακή τα ΤΕΛ-ΤΕΣ και ΕΠΛ καθώς και τα μεγάλα σχολικά συγκροτήματα του νομού Αττικής (π.χ. Γκράβα), είχαν καταληφθεί από τους μαθητές τους.¹⁴³⁷ Βασικό αίτημά τους ήταν η διατήρηση του ποσοστού εισαγωγής χωρίς εξετάσεις στα ΤΕΙ, ενώ επιπρόσθετα αιτήματα ήταν η κατάργηση των ΙΕΚ, η δημιουργία ενιαίου τύπου Λυκείου και η αύξηση των δαπανών για την παιδεία στο 15% του προϋπολογισμού.

Με κύριο όργανο δράσης τις συντονιστικές επιτροπές καταλήψεων ανά σχολείο και ένα διασχολικό συντονιστικό, όπως είχε καθιερωθεί από τα προηγούμενα χρόνια, οι μαθητές κινήθηκαν σε μεγάλο βαθμό ανεπηρέαστα από τα κόμματα και τις

¹⁴³⁴ Κάτσικας Χ., Θεριανός Κ., *ό.π.*, σ. 271-3. Το Πρόγραμμα θα είχε διάρκεια πέντε χρόνων (1994-1999) και από τα 704 δισ. δρχ. που θα δίνονταν στην ελληνική εκπαίδευση, τα 200 δισ. δρχ. θα κατέληγαν στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση.

¹⁴³⁵ Βλ. σ. 66-7.

¹⁴³⁶ Βλ. σ. 68-69, 453.

¹⁴³⁷ *Καθημερινή*, 10.12.1994.

μαθητικές νεολαίες, οι οποίες εξ άλλου ήταν είτε αποδυναμωμένες (ΚΚΕ) είτε διαλυμένες (ΠΑΜΚ). Εξαιρεση αποτελούσε η μαθητική νεολαία της ΝΔ (ΜΑΚΙ), που στο μεταξύ είχε ανακηρυχθεί για ακόμα μία χρονιά πρώτη δύναμη στις μαθητικές εκλογές στις 9 και 10 Νοεμβρίου 1994,¹⁴³⁸ και τουλάχιστον σε επίπεδο ανακοινώσεων παρουσιαζόταν ιδιαίτερα δραστήρια.¹⁴³⁹ Άλλωστε, η σταθερή επικράτηση της ΜΑΚΙ στις εκλογικές αναμετρήσεις που διεξάγονταν στα σχολεία από το 1985¹⁴⁴⁰ και έπειτα, μπορεί να παραλληλιστεί, όχι όμως και να συναρτηθεί απόλυτα, με την κυριαρχία της ΔΑΠ στα πανεπιστήμια μετά το 1987, όταν και κατέλαβε την πρωτιά και έκτοτε δεν την έχασε ποτέ.

Συνολικά, η αδιαμφισβήτητη πολιτική ηγεμονία της ΝΔ στο χώρο της νεολαίας μετά το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1980 πρέπει να αναζητηθεί στην αλληλουχία μεταξύ των πολιτικών εξελίξεων στο εσωτερικό της χώρας και τη σταδιακή ιδεολογική μεταστροφή προς τον οικονομικό φιλελευθερισμό σε παγκόσμια κλίμακα. Επιπλέον, ενισχυτικά προς την πρωτοκαθεδρία της ΔΑΠ στα πανεπιστήμια και δευτερευόντως της ΜΑΚΙ στα σχολεία συνετέλεσε και η διάσπαση της ΚΝΕ το 1989 όπως και τα αδιέξοδα του «υπαρκτού σοσιαλισμού» με συνέπεια την κατάρρευση των κομμουνιστικών καθεστώτων (ανατολικό μπλοκ) στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης.

Ειδικότερα, την έντονα φιλολαϊκή οικονομική πολιτική του ΠΑΣΟΚ κατά την πρώτη περίοδο διακυβέρνησης της χώρας (1981-1985), την διαδέχτηκε μια διετής περίοδος προσπάθειας σταθεροποίησης της οικονομίας (1985-1987), με σκοπό να περιορίσει τα τεράστια ελλείμματα του δημόσιου τομέα και του ισοζυγίου πληρωμών που είχαν συσσωρευτεί στην πορεία προς την μυθοποιημένη «αλλαγή». Η χαλάρωση της οικονομικής πολιτικής εν όψει των εκλογών του 1989 δεν ήταν αρκετή για να αποκαταστήσει το πολιτικό και κοινωνικό κλίμα προς όφελος του ΠΑΣΟΚ, αφού στο μεταξύ είχε ξεσπάσει και το σκάνδαλο Κοσκωτά, το οποίο τελικά αποτέλεσε την

¹⁴³⁸ Με δελτίο Τύπου στις 9 Νοεμβρίου 1994, ανήμερα της πρώτης ημέρας διεξαγωγής των μαθητικών εκλογών σε όλα τα σχολεία της χώρας, η ΜΑΚΙ ανακοίνωσε ότι σύμφωνα με τα πρώτα αποτελέσματα συγκέντρωσε ποσοστό πάνω από 58%. (Αρχείο ΜΑΚΙ.)

¹⁴³⁹ Σε μία από αυτές κατέκρινε την αιφνιδιαστική κίνηση του υπουργού να προωθήσει με προεδρικό διάταγμα την αλλαγή στη διαδικασία εισαγωγής στα ΤΕΙ των αποφοίτων ειδικοτήτων των ΤΕΛ, προτείνοντάς του «να επανεξετάσει το ζήτημα έτσι ώστε οι υποψήφιοι της φετινής χρονιάς να εισαχθούν στα ΤΕΙ με το σύστημα που ίσχυε μέχρι και πέρσι, και οποιαδήποτε αλλαγή να ισχύσει τουλάχιστον για την επόμενη σχολική χρονιά [1995-6]». («Δελτίο Τύπου», ΜΑΚΙ, 23.11.1994 –Αρχείο ΜΑΚΙ.)

¹⁴⁴⁰ Όπως καταγράφηκε στο υποκεφ. «Οι πρώτες “δημοκρατικές” μαθητικές εκλογές» του Μέρους Α΄ της διατριβής (σ. 119), η κάθε μαθητική παράταξη ανακοίνωνε τα δικά της αποτελέσματα, τα οποία συνήθως την αναδείκνυαν νικήτρια. Ωστόσο, από το 1985 η ΜΑΚΙ με βάση τις εκτιμήσεις και των υπολοίπων παρατάξεων –πλην του ΠΑΣΟΚ– συγκέντρωνε τις περισσότερες ψήφους των μαθητών.

ταφόπλακα για την οκταετή διακυβέρνηση του κόμματος του Α. Παπανδρέου. Στον αντίποδα, η ΝΔ, μετά την εκλογή του Κ. Μητσοτάκη στην ηγεσία της (1η Σεπτεμβρίου 1984), επιχείρησε να απεκδυθεί τον συντηρητικό της χαρακτήρα, ώστε να αποσυνδεθεί από την προδικτατορική Δεξιά, η καταγγελία της οποίας υπήρξε μέχρι τότε το βασικό μοτίβο του πολιτικού λόγου του Α. Παπανδρέου και του ΠΑΣΟΚ.

Ως εκ τούτου, το κόμμα της αξιωματικής αντιπολίτευσης προέβαλε πλέον ως βασικό ιδεολογικό της πρόταγμα τον νεοφιλελευθερισμό, που είχε ήδη καθιερωθεί από τις αρχές του 1980 ως το κυρίαρχο ρεύμα στις χώρες της αναπτυγμένης Δύσης. Σύμφωνα με τον Γ. Βούλγαρη, το νέο ιδεολογικό κλίμα που διαμορφωνόταν στην ελληνική κοινωνία μετά τις εκλογές του 1985 χαρακτηριζόταν από έντονη κινητικότητα, καθώς αντιθέσεις του τύπου (κρατισμός-ιδιωτική πρωτοβουλία, συλλογικό-ατομικό, εθνική αυτοδυναμία-ευρωπαϊκός προσανατολισμός) αποτύπωναν την μετάβαση από την αριστερή μεταπολιτευτική κουλτούρα σε μία φιλελεύθερη εκδοχή του εκσυγχρονισμού.¹⁴⁴¹ Η στροφή αυτή ήταν ιδιαίτερα εμφανής στα αστικά μεσαία-άνωτερα στρώματα και στις νεαρότερες ηλικίες,¹⁴⁴² από τη στιγμή που ένα όλο και μεγαλύτερο ποσοστό της νεολαίας, βλέποντας ότι η κατάρρευση των ελπίδων για συλλογική πρόοδο που ευαγγελιζόταν το ΠΑΣΟΚ αποδεικνύονταν φρούδες ελπίδες, στρεφόταν για την εξασφάλιση πλεονεκτημάτων (π.χ. ένταξη στην παραγωγική διαδικασία, κοινωνική καταξίωση) προς τον ατομισμό και τον ανταγωνισμό –αξιών που πρεσβεύονταν εμφανώς από τη ΝΔ.¹⁴⁴³

Εκμεταλλεύομενη λοιπόν την ιδεολογική μετατόπιση της διεθνούς πολιτικής σφαίρας προς τον νεοφιλελευθερισμό, αλλά και την πηγαία ανάγκη των νέων να διαφοροποιηθούν από την κυρίαρχη κατάσταση, η ΝΔ επικεντρώθηκε σε δύο στόχους: α) να αποτινάξει από πάνω της τον εκλογικό εκβιασμό που έθετε το ΠΑΣΟΚ μέσω του διλήμματος «Δεξιά-Αντιδεξιά»: «Ψηφίστε ΠΑΣΟΚ για να μην έρθει η Δεξιά»,¹⁴⁴⁴ και β) να εμφανίσει ως κατεστημένο στη συνείδηση της νεολαίας τις αριστερές δυνάμεις (κυρίως την ΚΝΕ), που είχαν τότε την πλειοψηφία στα πανεπιστήμια, ταυτίζοντας τις κατά κάποιο τρόπο με την κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ.

¹⁴⁴¹ Βούλγαρης Γ., *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974-1990...*, ό.π., σ. 282.

¹⁴⁴² Στο ίδιο.

¹⁴⁴³ Ρουτζούνης Ν., «Δεκαετία 1980-1990: Μεταβολές σε κοινωνικοπολιτικά χαρακτηριστικά...», *Προσεγγίσεις: Κοινωνική Δομή και Αριστερά...*, ό.π., σ. 228, 234-5.

¹⁴⁴⁴ Βούλγαρης Γ., «Η Δημοκρατική Ελλάδα 1974-2004», *Ελληνική Πολιτική Ιστορία 1950-2004*, ό.π., σ. 125-6

Και μπορεί η επίτευξη των δύο στόχων να μην είχε άμεσα και απτά αποτελέσματα για τη δεξιά παράταξη, καθώς ούτε κέρδισε τις εκλογές του Ιουνίου 1985 (έστω και αν αύξησε σημαντικά τα ποσοστά της από τις εκλογές του 1981)¹⁴⁴⁵ ούτε η φοιτητική της νεολαία κατόρθωσε να αναδειχθεί πρώτη στις φοιτητικές εκλογές του 1985 και 1986.¹⁴⁴⁶ Παρ' όλα αυτά, οι βάσεις για την επαναφορά της ΝΔ στην εξουσία είχαν τεθεί, ενώ η τάση ανόδου της ήταν συνεχής και διακριτή σε όλους τους κοινωνικούς χώρους, και φυσικά και στα σχολεία. Εξ άλλου, προμήνυμα αυτής της πορείας, έστω και σημειολογικά, μπορεί να χαρακτηριστεί η νίκη της ΜΑΚΙ –για πρώτη φορά– στις εκλογές των μαθητικών κοινοτήτων το 1985.¹⁴⁴⁷

Επιστρέφοντας στην εξιστόρηση των καταλήψεων στο λυκόφως του 1994, στα μέσα Δεκεμβρίου οι εισαγγελικές αρχές παρενέβησαν ώστε να συμβάλουν στην αποκλιμάκωση της κατάστασης στο χώρο της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, καλώντας διευθυντές σχολείων και γονείς μαθητών για να καταθέσουν σχετικά με τις καταλήψεις. Οι ενέργειες αυτές αναζωπύρωσαν περαιτέρω το μέτωπο των καταλήψεων, με αποτέλεσμα να βαίνουν συνεχώς αυξανόμενες κυρίως σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη, ξεπερνώντας τις 170 συνολικά σε ολόκληρη τη χώρα μέχρι τα τέλη Δεκεμβρίου. Ακόμα, στις 15 Δεκεμβρίου πραγματοποιήθηκε πορεία μαθητών στο κέντρο της Αθήνας, στην οποία σημειώθηκαν επιθέσεις ομάδας αναρχικών κατά της νομαρχίας Αθηνών, καταστημάτων, υπηρεσιακών αυτοκινήτων του υπουργείου Υγείας και αστυνομικών. Μετά το τέλος της πορείας, 20μελής αντιπροσωπεία από μαθητές συναντήθηκαν με τον Γ. Παπανδρέου, ζητώντας του περισσότερες δαπάνες για την παιδεία, ενώ προανήγγειλαν και νέα πορεία στις 21 Δεκεμβρίου –ημερομηνία ψήφισης του προϋπολογισμού της επόμενης χρονιάς.

¹⁴⁴⁵ Από 35,9% που έλαβε η ΝΔ στις εκλογές του 1981, είδε το ποσοστό της να αυξάνεται το 1985 κατά πέντε μονάδες (40,8%), ενώ το ΠΑΣΟΚ έπεσε από το 48% στο 45,8%. Ωστόσο, το τελευταίο κατήγαγε μια μάλλον εύκολη νίκη, λόγω και του ιδιαίτερα πολωτικού κλίματος (Δεξιά-Αντιδεξιά) που φρόντισε εκ νέου να δημιουργήσει επωφελούμενο από το αντιδεξιό πολιτικό ρεύμα που ήταν ακόμα έντονο στην κοινωνία.

¹⁴⁴⁶ Η ΔΑΠ στις φοιτητικές εκλογές του 1985 αναδείχθηκε για πρώτη φορά στην ιστορία της στη δεύτερη θέση, με διαφορά λίγων ψήφων από την ΠΣΚ (26,6% έναντι 26,9%). Στις εκλογές της επόμενης χρονιάς –και πρώτες μετά τις βουλευτικές εκλογές του Ιουνίου 1985– κατέλαβε και πάλι τη δεύτερη θέση με ποσοστό 28,29% έναντι 29,13% της ΠΣΚ. Εν τέλει, η ΔΑΠ στις φοιτητικές εκλογές του 1987 επικράτησε με 31,38% αφήνοντας δεύτερη την ΠΣΚ και τρίτη την ΠΑΣΠ (18,27% –το χαμηλότερο ποσοστό της από το 1981 που το ΠΑΣΟΚ βρισκόταν στην εξουσία). (Πηγή: *Ποντίκι*, 16.3.1990, σ. 19.)

¹⁴⁴⁷ Την άνοδο της δημοφιλίας της ΟΝΝΕΔ πιστοποιεί και η παραδοχή του Γιώργου Γράβα, γραμματέα του ΚΣ της ΚΝΕ, στο 4ο Συνέδριο της κομμουνιστικής νεολαίας ότι «η ΟΝΝΕΔ είχε ανοδική πορεία μετά το 1985, ιδίως στις μικρότερες ηλικίες». (*4ο Συνέδριο ΚΝΕ, Ντοκουμέντα*, 1-5 Ιουνίου 1988, εκδ. Οδηγητής, 1988, σ. 66-67.)

Παρά τις νέες προειδοποιήσεις από τον εισαγγελέα εφετών Χριστόφορο Τζανακάκη, ότι αν οι μαθητές συνεχίσουν την κατάληψη των σχολείων τους θα συλληφθούν για τα αδικήματα της «παράνομης βίας και της διατάραξης οικιακής ειρήνης», οι καταλήψεις δεν φάνηκαν να πτοούνται.¹⁴⁴⁸ Θέση αναφορικά με τις ενέργειες των κατά τόπους εισαγγελέων στα κατελημμένα σχολεία έλαβε η ΜΑΚΙ, τονίζοντας ότι το «πρόβλημα της εκπαίδευσης δεν λύνεται με ποινικές διώξεις, αλλά με σωστές πολιτικές αποφάσεις και εκσυγχρονισμένους θεσμούς».¹⁴⁴⁹ Ωστόσο, η μαθητική οργάνωση της ΝΔ δεν υποχωρούσε από την πάγια –αρνητική– στάση της απέναντι στις καταλήψεις, σημειώνοντας ότι «το φαινόμενο των καταλήψεων αποτελεί ανασταλτικό παράγοντα του εκπαιδευτικού έργου [...] και ενδείκνυται ένα κακό ανοικτό σχολείο από ένα κλειστό».¹⁴⁵⁰

Η παγιωμένη μορφή που είχαν σταδιακά λάβει οι καταλήψεις των σχολείων τέσσερα χρόνια μετά τις καταλήψεις-ορόσημο της περιόδου 1990-1 και η αναποτελεσματικότητά τους ως μορφή δράσης για την επίλυση των αδιαμφισβήτητων και διαχρονικών προβλημάτων της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης προβαλλόταν από τα δημοσιεύματα του συνόλου του Τύπου, μεταφέροντας μια μετριοπαθή έως επικριτική στάση από και προς την κοινή γνώμη απέναντι στο φαινόμενο των καταλήψεων.¹⁴⁵¹ Η σταδιακή αντιστροφή του κοινωνικού κλίματος απέναντι στις καταλήψεις οφειλόταν αφενός στην στοχοθεσία και την έλλειψη πόρων από πλευράς των μαθητών, με αντίκτυπο την αδυναμία δημιουργίας μιας ευρύτερης συλλογικής δράσης με κινηματικά χαρακτηριστικά· και αφετέρου στην έλλειψη συμμάχων που θα ενίσχυαν τη μαθητική διαμαρτυρία, καθώς το ΠΑΣΟΚ ήταν πλέον στην κυβέρνηση, η ΝΔ δεν άλλαζε την πάγια πρακτική της εναντίον των καταλήψεων και το ΚΚΕ δεν είχε καταφέρει ακόμα να αναπτύξει συγκροτημένες δυνάμεις στη νεολαία, όπως πριν τις διασπάσεις του 1991 (από τον Συνασπισμό) και του 1989 (της ΚΝΕ).

¹⁴⁴⁸ *Απογευματινή*, 15.12.1994· Αγοράκη Τζούλη, «Δεν γουστάρουμε αυτό το σχολείο». Τρεις μαθήτριες μιλούν για τις καταλήψεις», *Αντί*, τχ. 567, 23 Δεκεμβρίου 1994, σ. 24.

¹⁴⁴⁹ *Ελεύθερος Τύπος*, 15.12.1994.

¹⁴⁵⁰ «Ψήφισμα της Πανελλήνιας Συνδιάσκεψης της ΜΑΚΙ για τις καταλήψεις», 28 Ιανουαρίου 1995. (Αρχείο ΜΑΚΙ.)

¹⁴⁵¹ Χαρακτηριστικοί είναι οι τίτλοι και τα δημοσιεύματα τριών εφημερίδων στις 15 Δεκεμβρίου 1994: της «δεξιάς» *Καθημερινής* («Οι καταλήψεις διχάζουν την κοινή γνώμη»), του φίλα προσκείμενου –αν και ενίοτε επικριτικού εκείνη την εποχή (βλ. Ζαούσης Α., Στράτος Κ., *ό.π.*, σ. 61-2)– προς την κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ *Έθνος* («Γονείς ζητούν συλλήψεις μαθητών»), καθώς και του *Ριζοσπάστη*, δημοσιογραφικού οργάνου του ΚΚΕ (σε άρθρο του Χρήστου Θεοχαράτου, μέλους του ΚΚΕ, διατυπωνόταν η άποψη ότι «καταλήψεις δεν αποτελούν το ρεαλιστικότερο και αποτελεσματικότερο μέσο»).

Τη νέα αντίληψη περί καταλήψεων διατύπωνε η δημοσιογράφος Φωτεινή Πιπιλή από τη στήλη της στην εφημερίδα *Απογευματινή*, η οποία έκανε λόγο για «ετήσια συνήθεια» των καταλήψεων και εξηγούσε: «Και εάν οι πρώτες πολυήμερες καταλήψεις του 1991 δημιούργησαν ένα θετικό κλίμα σχεδόν για τα περισσότερα Μέσα Ενημέρωσης, η ενδελεχής ανάγνωση των εφημερίδων σήμερα δείχνει όχι μόνο την κόπωση της κοινωνίας, αλλά και την αλλαγή κλίματος στα υπογραφόμενα και μη ρεπορτάζ, όπου οι ίδιοι οι συνάδελφοι κάνουν συγκρίσεις με το παρελθόν, κάνουν κριτική στο παρόν, δίνοντας έμφαση στην αντίθεσή τους με την εισαγγελική πρόταση του κ. Τζανακάκη, αλλά και ειρωνικούς τόνους στην περιγραφή των καταληψιών και των αιτημάτων τους».¹⁴⁵² Αντιστοίχως, ο δημοσιογράφος Πέτρος Ευθυμίου, με πιο δριμύ ύφος απέναντι στις καταλήψεις, ανέφερε σε άρθρο του στο *Βήμα* ότι «τα τελευταία πέντε χρόνια, οι καταλήψεις έχουν λάβει εθμική μορφή. Οι φετινές κινητοποιήσεις χαρακτηρίστηκαν ήδη ως “καταλήψεις του χαβαλέ”, καθώς είναι ηλίου φαινότορον ότι δεν υπάρχουν ούτε συγκεκριμένα αιτήματα που καθοδηγούν τον αγώνα, ούτε –ακόμα χειρότερο– πραγματικός αγώνας».¹⁴⁵³

Παρά όμως την επιχειρηματολογία του Τύπου –ανεξαρτήτως ιδεολογικής-κομματικής προτίμησης– εναντίον των καταλήψεων και της αποτελεσματικότητάς τους για την επίλυση των προβλημάτων της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, οι μαθητές είχαν διαφορετική άποψη, με την κατάληψη να συνεχίζει να αποδεικνύεται ο αποδοτικότερος μοχλός πίεσης απέναντι στην κυβέρνηση. Περίτρανη απόδειξη τα ίδια τα γεγονότα, καθώς υπό την πίεση των καταλήψεων ο υπουργός Παιδείας Γ. Παπανδρέου αναγκάστηκε τελικά λίγο πριν τα Χριστούγεννα του 1994 να ανακοινώσει την αναβολή της εφαρμογής του διατάγματος για την εισαγωγή των μαθητών των ΤΕΛ στα ΤΕΙ, ενώ δεσμεύθηκε και για την αύξηση των κονδυλίων που θα διατεθούν για την υποδομή στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση.¹⁴⁵⁴

Οι καταλήψεις των σχολείων, συνοδευόμενες από κάποιες –όχι μεγάλης μαζικότητας– πορείες¹⁴⁵⁵ στο κέντρο της Αθήνας, συνεχίστηκαν μέχρι τα μέσα Ιανουαρίου

¹⁴⁵² *Απογευματινή*, 15.12.1994.

¹⁴⁵³ *Το Βήμα*, 18.12.1994.

¹⁴⁵⁴ *Αντιτετράδια της Εκπαίδευσης*, τχ. 33, Άνοιξη 1995, σ. 39-40. Σύμφωνα με τον Γιώργο Καβαδιά, συντάκτη του περιοδικού *Αντιτετράδια της Εκπαίδευσης*, το ερώτημα που έθεσαν οι μαθητές σχολείου στον υπουργό Παιδείας όταν τους επισκέφθηκε στις 21 Δεκεμβρίου 1994, για το αν «έπρεπε να γίνουν καταλήψεις για να μας επισκεφθείτε;», φανερώνει την αποτελεσματικότητα των καταλήψεων και τον φόβο της κυβέρνησης μπροστά στο ενδεχόμενο κλιμάκωσής τους.

¹⁴⁵⁵ Οι δύο μεγαλύτερες πορείες στο κέντρο της Αθήνας πραγματοποιήθηκαν στις 21 Δεκεμβρίου 1994 (2.000 μαθητές) και στις 11 Ιανουαρίου 1995 (1.400). Και στις δύο πορείες σημειώθηκαν επεισόδια μεταξύ αστυνομικών και αναρχικών, ενώ προκλήθηκαν σημαντικές ζημιές από τους τελευταίους σε

1995, όταν και έκλεισε οριστικά ο κύκλος τους έχοντας επιτύχει εν μέρει το στόχο τους. Δεν μπόρεσαν όμως να κινητοποιήσουν μεγαλύτερες μάζες μαθητών και να θέσουν αιτήματα που θα συνένωναν μαθητές όλων των τύπων λυκείου, πέραν των τεχνικών και των ΕΠΑ.

Γενικότερα, η κατάληψη συνέχιζε να αποτελεί την πιο δυναμική μορφή δράσης απέναντι στα προβλήματα που δημιουργούσε στους μαθητές η εκάστοτε εκπαιδευτική πολιτική, αλλά κυρίως το μέσο διαφυγής τους από τη σχολική-κοινωνική πραγματικότητα και τις αξίες και τα οράματα που αυτή αντανάκλουσε.

Η «διαφυγή» θα μπορούσε να ταυτιστεί και με τον όρο «δυσφορία», που χρησιμοποιεί ο Κώστας Κατσάπης για να περιγράψει τη νεανική αμφισβήτηση των νέων στα μέσα της δεκαετίας του '60 στους ηθικούς και κοινωνικούς κανόνες της εποχής.¹⁴⁵⁶ ενώ οι Stuart Hall και Tony Jefferson, μελετώντας τους τρόπους δράσης/αντίδρασης της νεολαίας απέναντι στην κυρίαρχη κουλτούρα και τις κοινωνικές δομές, υιοθετούν την έννοια της «αντίστασης» (resistance).¹⁴⁵⁷

Όσον αφορά τη σχέση νέων και κοινωνίας, ο Σκεύος Παπαϊωάννου, πραγματευόμενος τις δράσεις των νέων με βάση τις θεωρίες της κοινωνικής δράσης, της συμβολικής αλληλόδρασης και της εθνομεθοδολογίας, σημειώνει: «Η νεολαία θέλει συνειδητά να ξεφύγει από τη “σχηματική” της κοινωνικής δράσης: τους συμβιβασμούς, τα ήθη και έθιμα· γι’ αυτό αποκτούν μεγάλη σημασία οι ομάδες συνομηλίκων έναντι των κυρίαρχων ομάδων ενηλίκων και θεσμών. Μόνο στα πλαίσια των ομάδων συνομηλίκων των νέων [όπως οι μαθητές] υπάρχει δυνατότητα αυτοπροσδιορισμού των ρόλων τους, δημιουργείται ένας χώρος ταύτισης [στην προκειμένη περίπτωση το σχολείο], για τον οποίο οι ίδιοι οι νέοι έχουν την αρμοδιότητα και την εξουσία (καθ)ορισμού του».¹⁴⁵⁸ Την αντιθετική-συγκρουσιακή σχέση της νεολαίας και της κοινωνίας των ενηλίκων αναδεικνύει, με όχι τόσο απόλυτο τρόπο, και ο John Gillis, ο οποίος ισχυρίζεται ότι βασικό πεδίο μελέτης της ιστορίας της νεότητας, εκτός από τις προσδοκίες που καθιερώνουν γι’ αυτούς το σπίτι, το σχολείο και την εργασία,

τράπεζες, κρατικά κτήρια και αυτοκίνητα. Τη μήνη των αναρχικών συγκέντρωσαν και οι δημοσιογράφοι και τα τηλεοπτικά συνεργεία που κάλυπταν τις πορείες. (*Μαθητικές Κινητοποιήσεις 1990-9, 10 χρόνια ντοκουμέντα*, μέρος Α', Αναρχική Αρχαιοθήκη, Αθήνα 2000, σ. 34-5, 37.)

¹⁴⁵⁶ Κατσάπης Κώστας, *Το πρόβλημα “νεολαία”, μοντέρνοι νέοι, παράδοση και αμφισβήτηση στη μεταπολεμική Ελλάδα 1964-1974*, εκδ. Απρόβλεπτες, Αθήνα 2013, σ. 19-20.

¹⁴⁵⁷ Hall Stuart, Jefferson Tony, *Resistance Through Rituals: Youth Subcultures in Post-war Britain*, Routledge, London 1993. Πρβλ. Τσελίκα Ηλέκτρα, *Νεολαία και κοινωνική δυναμική*, Οδυσσεάς, Μάιος 1991, σ. 73-4.

¹⁴⁵⁸ Παπαϊωάννου Σκεύος, «Η κοινωνική κατάσταση και η συνείδηση των νέων», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 66, 1987, σ. 15-16.

είναι οι ίδιες οι ομάδες των νέων που διέπονται από τις δικές τους ανεξάρτητες παραδόσεις, δρώντας με ήθη και αξίες που άλλοτε ευθυγραμμίζονται με τα συμφέροντα των ενηλίκων και άλλοτε εναντιώνονται σε αυτά.¹⁴⁵⁹

Ενδεικτικά της αρνητικής στάσης των νέων, και μάλιστα των μαθητών, απέναντι στην ελληνική κοινωνία την περίοδο που μελετάμε, είναι τα αποτελέσματα της έρευνας του Ινστιτούτου V-PRC που πραγματοποιήθηκε το 1997 για λογαριασμό της Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς: Έτσι λοιπόν, το 67,2% των μαθητών του δείγματος παρουσιαζόταν επικριτικό απέναντί στην κοινωνία και τις δομές της, εκδηλώνοντας εχθρικά για αυτήν αισθήματα: το 26,2% των μαθητών την αντιμετώπιζε με επιφύλαξη, καθώς την επέκρινε σε κάποια σημεία και την αποδεχόταν σε κάποια άλλα, και τέλος ένα αρκετά μικρότερο υποσύνολο (6,5%) ήταν θετικά προσκείμενο απέναντι της.¹⁴⁶⁰

Οι μαθητές στην κατάληψη του Πολυτεχνείου το 1995

Τελευταία εβδομάδα του Ιουλίου 1995, ο υπουργός Παιδείας Γ. Παπανδρέου, ακολουθώντας τη χρόνια πρακτική των προκατόχων του (αλλά και των διαδόχων του όπως αποδείχθηκε) να προχωράνε σε σημαντικές ανακοινώσεις για την παιδεία εν μέσω θέρους,¹⁴⁶¹ εξήγγειλε μια σειρά νέων μέτρων για τη δευτεροβάθμια και την τριτοβάθμια εκπαίδευση. Μια από τις «προτάσεις» του –όπως χαρακτηριστικά τις αποκαλούσε ο ίδιος– ήταν η κατάργηση του ενός και μοναδικού πανεπιστημιακού συγγράμματος μέσω της χορήγησης στους φοιτητές από τις αρχές του ερχόμενου έτους μιας «βιβλιοκάρτας» αξίας 30.000 δραχμών, με την οποία θα αγόραζαν οι ίδιοι τα βιβλία που θα έκριναν καταλληλότερα για τα μαθήματά τους μέσα από μια βιβλιογραφία που θα τους υποδείκνυε ο διδάσκων καθηγητής. Επίσης, κατατέθηκε,

¹⁴⁵⁹ Gillis John, *Youth and History. Transition and Change in European Age Relations 1770-Present*, Academic Press, Νέα Υόρκη & Λονδίνο 1974, σ. x. Πρβλ. Κουλούρη Χριστίνα, «Η νεότητα ως ερευνητικό αντικείμενο: ιστοριογραφικές αναζητήσεις και αρχαιακή τεκμηρίωση», στο *Νεολαία και αρχαία. Επιστημονική ημερίδα*, Ελληνική Αρχαιακή Εταιρεία, Εταιρεία Μελέτης της Ιστορίας της Αριστερής Νεολαίας, Αθήνα 2008, σ. 27-28.

¹⁴⁶⁰ *Οι νέοι του καιρού μας: Αξίες, στάσεις και αντιλήψεις της ελληνικής νεολαίας (1997-1999)*, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς-Ινστιτούτο V-PRC, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2000, σ. 40, 89.

¹⁴⁶¹ «Και το καλοκαίρι το υπουργείο Παιδείας δουλεύει και είναι καλή εποχή για συζητήσεις και προτάσεις. Αφ' ετέρου, δεν ήμασταν έτοιμοι πριν από 2-3 μήνες να ανακοινώσουμε αυτό το σύστημα, το οποίο το δουλεύαμε εδώ και πολύ καιρό», ήταν η απάντηση του Γ. Παπανδρέου στις αντιδράσεις των πρυτάνεων που μιλούσαν για «αιφνιδιασμό» μέσα στο καλοκαίρι. (*Ελευθεροτυπία*, 28 Ιουλίου 1995, σ. 16.) Ωστόσο, σύμφωνα με τον Α. Δημαρά (ό.π., σ. 311), η τακτική αυτή του υπουργείου Παιδείας ήταν συνηθισμένη, συνεπώς όχι άδοξη. Συγκεκριμένα, όπως αναφέρει ο ιστορικός της εκπαίδευσης: «Από τα μέσα του 19ου αιώνα –αν όχι και νωρίτερα: οι νόμοι που ρυθμίζουν καίρια θέματα σχετικά με τη λειτουργία των σχολείων (προγράμματα ή/και δομές) δημοσιεύονται κατά σταθερό κανόνα λίγες εβδομάδες πριν ή μετά την έναρξη του αντίστοιχου σχολικού έτους, χωρίς, δηλαδή, περιθώρια, ψύχραιμης προσαρμογής και άνετης αναδιοργάνωσης».

με σκοπό να ακολουθήσει «πολύμηνος» διάλογος με τα κόμματα και την εκπαιδευτική κοινότητα, η πρόταση για αντικατάσταση του ισχύοντος συστήματος εισαγωγής στα ΑΕΙ και τα ΤΕΙ («Δέσμες») με το σύστημα του «Εθνικού Απολυτηρίου», το οποίο μεταξύ άλλων προέβλεπε τα εξής: μαθήματα κορμού σε όλες τις τάξεις του Λυκείου και επιπλέον μαθήματα επιλογής της γ' λυκείου, την υποψηφιότητα σε λιγότερα ομοειδή τμήματα για κάθε υποψήφιο και την εξέταση σε περισσότερα από τα καθορισμένα ως τότε μαθήματα στις γενικές εξετάσεις κ.ά.¹⁴⁶²

Αντιδρώντας στις παραπάνω ανακοινώσεις, φοιτητές και μαθητές, με την έναρξη της ακαδημαϊκής και σχολικής χρονιάς αντιστοίχως, κινητοποιήθηκαν εναντίον της θεσμοθέτησης των νέων μέτρων που επιχειρούσε να καθιερώσει το υπουργείο Παιδείας. Οι φοιτητές, ενεργώντας πιο δυναμικά, προχώρησαν στην πραγματοποίηση καταλήψεων των σχολών τους και σε πορείες στο κέντρο της Αθήνας στις 5 και 11 Οκτωβρίου, οι οποίες συνοδεύτηκαν από περιορισμένα επεισόδια με συγκρούσεις αναρχικών και αστυνομίας.¹⁴⁶³

Η «βιβλιοκάρτα» θεωρούνταν για τους φοιτητές ως προπομπός για την κατάργηση της δωρεάν παιδείας, αφού οι ίδιοι θα εξαναγκάζονταν να συμπληρώνουν από την τσέπη τους το αντίτιμο των βιβλίων τους. Εξ άλλου, ο εύλογος αυτός φόβος τους δικαιωνόταν και από τα λεγόμενα του ίδιου του υπουργού, ο οποίος έμοιαζε να συμμαριζόταν την ανεπάρκεια των 30.000 δρχ. της «βιβλιοκάρτας» για την αγορά των απαραίτητων βιβλίων: «Η βιβλιοκάρτα έγινε με υπολογισμούς που είχε κάνει και το Πανεπιστήμιο Κρήτης παλαιότερα. Όμως και σε αυτό το σημείο είμαστε ανοιχτοί να δούμε μέχρι που μπορεί να φθάσει αυτό το ποσό και τι διαφοροποιήσεις πρέπει να γίνουν από σχολή σε σχολή. Διότι πράγματι είναι διαφορετικό το κόστος των βιβλίων σε μία Ιατρική ή Πολυτεχνική Σχολή από ό,τι σε μία Σχολή Κοινωνικών Επιστημών».¹⁴⁶⁴

Εν τω μεταξύ, όπως και κάθε Νοέμβρη από το 1990 και έπειτα, πραγματοποιήθηκαν οι πρώτες καταλήψεις σχολείων, με ενδοσχολικά κυρίως αιτήματα και λιγότερο ως αντίδραση απέναντι στο επερχόμενο νομοσχέδιο για το «Εθνικό Απολυτήριο», το οποίο άλλωστε θα καταθέτονταν στη Βουλή μετά το τέλος της σχολικής χρονιάς και θα ίσχυε από το 1999-2000. Πέρα από αυτά, οι μαθητές διαμαρτύρονταν

¹⁴⁶² *Ελευθεροτυπία*, 28.7.1995, σ. 16-17.

¹⁴⁶³ *Μαθητικές Κινητοποιήσεις 1990-9, 10 χρόνια ντοκουμέντα*, ό.π., σ. 42-3.

¹⁴⁶⁴ *Τα Νέα*, 31 Ιουλίου 1995, σ. 12. Επισημαίνεται ότι όλα τα κόμματα της αντιπολίτευσης, η ΝΔ (αν και αποδέχθηκε την πρόταση για διάλογο), η Πολιτική Άνοιξη, το ΚΚΕ, ο Συνασπισμός αλλά και η Νεολαία ΠΑΣΟΚ αντιτάχθηκαν στο προτεινόμενο σύστημα εισαγωγής στην τριτοβάθμια εκπαίδευση. (*Το Βήμα*, 30.7.1995, σ. 57.)

για την απόφαση του υπουργείου Παιδείας να μην ορίσει μια κοινή ημερομηνία διεξαγωγής των μαθητικών εκλογών, όπως είχε γίνει την προηγούμενη χρονιά, αλλά κάθε σχολείο ξεχωριστά να επιλέξει το πότε θα τις πραγματοποιήσει, στο διάστημα μεταξύ 1-11 Νοεμβρίου 1995. Η σκοπιμότητα αυτής της κίνησης, σύμφωνα με τους μαθητές, αποδιδόταν στην πρόθεση του υπουργείου Παιδείας να αποδυναμώσει τις μαθητικές κοινότητες, ώστε να περιορίσει τις συντονισμένες αντιδράσεις τους απέναντι στην εφαρμογή των μέτρων που είχε ήδη εξαγγείλει. Συγκεκριμένα, η υπεύθυνη της ΜΑΚΙ Κωνσταντίνα Μίχου διέβλεπε κομματικά οφέλη του ΠΑΣΟΚ πίσω από αυτή την κίνηση, καθώς με αυτόν τον τρόπο που θα διεξάγονταν οι μαθητικές εκλογές δεν θα μπορούσε να γίνει συνολική καταγραφή δυνάμεων, «γεγονός που ευνοεί τον Γ. Παπανδρέου και την κυβέρνηση, αφού η ΜΑΚΙ παίρνει κάθε χρόνο τη συντριπτική πλειοψηφία».¹⁴⁶⁵

Λίγες μέρες πριν τον εορτασμό της επετείου του Πολυτεχνείου, η κατάσταση στο χώρο της παιδείας ήταν ιδιαίτερα τεταμένη. Απόδειξη, η μεγάλη ανταπόκριση (4.000 περίπου) φοιτητών και σπουδαστών στο κάλεσμα της ΕΦΕΕ και της ΕΣΕΕ για πορεία στο κέντρο της Αθήνας στις 14 Νοεμβρίου. Η πορεία μάλιστα συνοδεύτηκε από μια πρώτη νίκη των φοιτητών, καθώς μετά το τέλος της ο γενικός γραμματέας του υπουργείου Παιδείας Γιάννης Πανάρετος δήλωσε ότι τα πανεπιστημιακά συγγράμματα θα διανέμονται δωρεάν, ακυρώνοντας επί της ουσίας το σχέδιο χορήγησης της «βιβλιοκάρτας».¹⁴⁶⁶ Πάντως, για μία ακόμα φορά κατά τη διάρκεια νεανικής πορείας στο κέντρο της Αθήνας τα τελευταία δύο χρόνια (1994-1995), δημιουργήθηκαν επεισόδια από ομάδες του αναρχικού χώρου, οι οποίοι επιτέθηκαν με βόμβες μολότοφ σε τηλεοπτικά συνεργεία, τράπεζες, κρατικά ιδρύματα και αστυνομικούς. Επίσης, συνεπλάκησαν και με τα άτομα της περιφρούρησης των μπλοκ του ΚΚΕ και της ΚΝΕ που συμμετείχαν στην πορεία.¹⁴⁶⁷

Η εκτόνωση της συσσωρευμένης έντασης που εμφώλευε στο πιο εξεγερσιακό τμήμα της νεολαίας επήλθε τρεις μέρες αργότερα, στις 17 Νοεμβρίου 1995 –22 χρόνια μετά την εξέγερση του Πολυτεχνείου.

Από το πρωί κιόλας της ημέρας εορτασμού της επετείου, αναρχικοί και πιο ριζοσπαστικοποιημένοι νέοι άρχισαν να συγκεντρώνονται μέσα και έξω από το Πολυτεχνείο. Το απόγευμα, όταν ξεκίνησε η πορεία με κατεύθυνση την αμερικάνικη

¹⁴⁶⁵ *Απογευματινή*, 2 Νοεμβρίου 1995.

¹⁴⁶⁶ *Ελευθεροτυπία*, 15.11.1995, σ. 16.

¹⁴⁶⁷ *Μαθητικές Κινητοποιήσεις 1990-9, 10 χρόνια ντοκουμέντα*, ό.π., σ. 43.

πρεσβεία, 2.500 περίπου άτομα από αυτή την «ανυπότακτη» νεολαία, όπως την προσδιόριζε η αναρχική ομάδα Οτανίς,¹⁴⁶⁸ αποφάσισαν να παραμείνουν στο Πολυτεχνείο με πρόθεση να καταλάβουν το κτήριο. Σε σύντομο χρονικό διάστημα, οι νεαροί συγκρούστηκαν με τις αστυνομικές δυνάμεις που είχαν περικυκλώσει το ακαδημαϊκό ίδρυμα και ακολούθησαν εκτεταμένα επεισόδια καθ' όλη τη διάρκεια της νύχτας μεταξύ καταληψιών και αστυνομικών, αλλά και ακροδεξιών μελών της Χρυσής Αυγής.¹⁴⁶⁹ Τα επεισόδια έληξαν το ξημέρωμα της επόμενης ημέρας, όταν έπειτα από εντολή της Συγκλήτου έγινε άρση του πανεπιστημιακού ασύλου και τα ΜΑΤ εισέβαλαν στο Πολυτεχνείο για να το εκκενώσουν. Παρά τις φήμες για «50-100» καταληψίες του ιδρύματος που διαχέονταν ολόκληρη την προηγούμενη ημέρα από τον Τύπο,¹⁴⁷⁰ τελικά συνελήφθησαν 504 άτομα (οι 25 από αυτούς είχαν συλληφθεί το βράδυ της Παρασκευής 17 Νοεμβρίου έξω από το Πολυτεχνείο) και οδηγήθηκαν στην Ασφάλεια Αττικής.¹⁴⁷¹

Η ερμηνεία αυτής της έκρηξης ή της εξέγερσης –κατά τους αναρχικούς–¹⁴⁷² σημαντικού τμήματος της νεολαίας, αφού στους 504 συλληφθέντες συνυπολογίζονταν και αρκετά ακόμα άτομα που συμμετείχαν στα επεισόδια αλλά δεν παρέμειναν εντός του Πολυτεχνείου, εντοπίζεται στις κοινωνικές συνθήκες και στη ραγδαία εξέλιξη του αναρχικού χώρου από το 1990 και μετά.

¹⁴⁶⁸ Στο ίδιο, σ. 44.

¹⁴⁶⁹ Ο «Ιός» της *Ελευθεροτυπίας* (25.1.2009, βλ. <http://www.iospress.gr/ios2009/ios20090125.htm> –τελευταία επίσκεψη: 20.4.2014) ταύτιζε τα μέλη της Χρυσής Αυγής με τους «αγανακτισμένους πολίτες». Για την ερμηνεία του συγκεκριμένου όρου βλ. σ. 359.

¹⁴⁷⁰ Η αντίληψη που επικρατούσε στον Τύπο και μεταφερόταν στην κοινωνία ήταν ότι οι ταραξίες του Πολυτεχνείου, οι οποίοι είχαν πρωταγωνιστήσει κατά καιρούς σε διάφορα επεισόδια στο κέντρο της Αθήνας, φέροντας μάλιστα την ονομασία «γνωστοί-άγνωστοι», δεν ξεπερνούσαν τα 50-100 άτομα. Ωστόσο, αυτό το στερεότυπο καταρρίφθηκε μετά την εντυπωσιακή εκκένωση του Πολυτεχνείου. Η εσφαλμένη εκτίμηση για μικρότερο αριθμό ατόμων που ήταν μέσα στο Πολυτεχνείο επικρατούσε ακόμα και ανήμερα των επεισοδίων στον Τύπο. Χαρακτηριστικό είναι το δημοσίευμα της εφημερίδας *Μακεδονία* (Θεσσαλονίκη) στις 18 Νοεμβρίου, η οποία λόγω της ώρας που έγιναν οι συλλήψεις των καταληψιών δεν πρόλαβε να δημοσιεύσει τον ακριβή αριθμό τους, με αποτέλεσμα να αναπαράγει το προαναφερόμενο στερεότυπο για «50-100» άτομα: «Κόλαση χθες τη νύχτα στο Πολυτεχνείο, όταν περίπου 60 νεαροί κουκουλοφόροι που είχαν εισβάλει στο ίδρυμα το κατέλαβαν και μετέβαλαν σε πεδίο μάχης το κέντρο της Αθήνας», ανέφερε χαρακτηριστικά στο πρωτοσέλιδό της (http://www.hyper.gr/makthes/951118/51118_00.html –τελευταία επίσκεψη: 20.4.2014). Αποδεχόμενη τη λανθασμένη εκτίμησή της, η εφημερίδα στο φύλλο της 20ης Νοεμβρίου διευκρίνισε ότι «518 ήταν τελικά οι γνωστοί άγνωστοι» (<http://www.hyper.gr/makthes/951120/51120ndx.html> –τελευταία επίσκεψη: 20.4.2014).

¹⁴⁷¹ Οι 504 συλληφθέντες προέρχονταν από όλα τα κοινωνικά στρώματα, ενώ μόλις 100 από αυτούς είχαν και στο παρελθόν προσαχθεί σε αστυνομικά τμήματα για εξακρίβωση στοιχείων από χώρους που σύχναζαν αναρχικοί. Επομένως, ο χαρακτηρισμός του συνόλου ως «αναρχικών» ήταν μάλλον αφοριστικός. (*Ελευθεροτυπία*, 29.11.1995, σ. 43.)

¹⁴⁷² *Η Εξέγερση, Πολυτεχνείο 1995, Συλλογή Ντοκουμέντων*, Αρχείο Κοινωνικών Αγώνων, Κοινωνικές Εκδόσεις, Αναρχική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2011, σ. 132. Σύμφωνα με τους αναρχικούς, η κατάληψη του Πολυτεχνείου το Νοέμβριο του 1995 χαρακτηρίστηκε ως εξέγερση γιατί είχε τάσεις εξάπλωσης και θα δημιουργούσε πολύ μεγαλύτερα προβλήματα στο κράτος.

Αναφορικά με το κλίμα που επικρατούσε στην κοινωνία εκείνη την περίοδο, επισημαίνεται ότι η κυβέρνηση δύο μέρες πριν την επέτειο του Πολυτεχνείου βρέθηκε αντιμέτωπη με μια μεγάλη εξέγερση των κρατούμενων στις φυλακές Κορυδαλλού. Όλα ξεκίνησαν στις 15 Νοεμβρίου 1995, όταν κρατούμενοι της τρίτης πτέρυγας, στην οποία στεγάζονταν οι βαρυνιοίτες, συνεπλάκησαν μεταξύ τους και εκμεταλλευόμενοι την αναταραχή που επικράτησε άρπαξαν οκτώ σωφρονιστικούς υπαλλήλους για ομήρους. Πολύ γρήγορα η ένταση εξαπλώθηκε και στις άλλες πτέρυγες, με τους κρατούμενους να απαιτούν τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσής τους και να προβαίνουν σε μεγάλες καταστροφές στο εσωτερικό του σωφρονιστικού ιδρύματος. Μάλιστα, κατά τη δεύτερη ημέρα (16 Νοεμβρίου) των επεισοδίων, 100 περίπου από τους εξεγερμένους επιχείρησαν ανεπιτυχώς να αποδράσουν. Παράλληλα, συνεχίστηκαν και οι συμπλοκές κυρίως μεταξύ Ελλήνων και αλλοδαπών κρατούμενων, με αποτέλεσμα την ύπαρξη αρκετών τραυματισμένων. Τελικά, στις 19 Νοεμβρίου οι κρατούμενοι επέστρεψαν στα κελιά τους και η φυλακή τέθηκε πάλι υπό τον έλεγχο των σωφρονιστικών υπαλλήλων. Ο απολογισμός της εξέγερσης ήταν θλιβερός, καθώς τρία άτομα βρήκαν το θάνατο από υπερβολική δόση χαπιών και ηρεμιστικών, ένας ακόμα κρατούμενος βασανίστηκε από συγκρατούμενούς του μέχρι θανάτου, ενώ οι ζημιές σε όλους τους χώρους των φυλακών –σε ορισμένες περιπτώσεις– ήταν ολοκληρωτικές.¹⁴⁷³

Σύμφωνα με μπροσούρες αναρχικών, τα όσα διαδραματίστηκαν στο Πολυτεχνείο στις 17-18 Νοεμβρίου 1995 δεν αποτελούσαν ένα μεμονωμένο γεγονός, αλλά ήρθαν σαν μια φυσική συνέχεια άλλων κοινωνικών συγκρούσεων, με αποκορύφωμα την εξέγερση στις φυλακές Κορυδαλλού. Εξ άλλου, από τις 15 Νοεμβρίου που ξεκίνησε η στάση στις φυλακές, ομάδες αναρχικών πραγματοποιούσαν επιθέσεις κατά των δυνάμεων των ΜΑΤ που περιφρουρούσαν το Πολυτεχνείο εν όψει του εορτασμού της επετείου του. Προς επίρρωση του άμεσου συσχετισμού των δύο γεγονότων, ορισμένοι από τους κρατούμενους στην Ασφάλεια σε κείμενο που υπέγραψαν στις 19 Νοεμβρίου –με την ονομασία οι «γνωστοί-άγνωστοι» του Πολυτεχνείου– ερμήνευαν την κατάληψη του Πολυτεχνείου ως πράξη κοινωνικής αλληλεγγύης απέναντι στους εξεγερμένους φυλακισμένους: «Παραμείναμε στο χώρο του Πολυτεχνείου, αρνούμενοι να ακολουθήσουμε την μουσειακή πορεία μιας απονευρωμένης επετείου, προϊόν της μεθοδευμένης από τους μηχανισμούς του κράτους, διαστρέβλωσης της

¹⁴⁷³ *Ελευθεροτυπία*, 15.11.1995, σ. 7 και 16.11.1995, σ. 19, 20, 21.

εξέγερσης του '73. Δημιουργήσαμε μια εστία αντίστασης, βασισμένη στην αυτό-οργάνωση και στη βούληση –ατομική και συλλογική– να εξεγερθούμε. Έτσι εμείς ξέρουμε να εκφράζουμε την αλληλεγγύη μας, έμπρακτα και δυναμικά, στους εξεγερμένους του Κορυδαλλού και στους φυλακισμένους αγωνιστές...».¹⁴⁷⁴

Σε ό,τι αφορά την «εισβολή» των αστυνομικών στο Πολυτεχνείο και τη σύλληψη των παρευρισκομένων στο χώρο του ακαδημαϊκού ιδρύματος, οι αναρχικοί θεώρησαν ότι ήρθε να σταθεί σαν «ανάχωμα στις κοινωνικές διεργασίες» που ήταν σε εξέλιξη εκείνη τη χρονική στιγμή, με σκοπό «είτε να τις αποτρέψει είτε να τις καθυστερήσει».¹⁴⁷⁵ Ειδικότερα, η κυβέρνηση τότε, πέρα από την εξέγερση των κρατούμενων, είχε να αντιμετωπίσει τις κοινωνικές-πολιτικές αντιδράσεις απέναντι στην επικείμενη κατάθεση του προϋπολογισμού (στις 30 Νοεμβρίου), ενώ η –πρωτόγνωρη– εσωκομματική αμφισβήτηση προς το πρόσωπο του πρωθυπουργού Ανδρέα Παπανδρέου επέτεινε περαιτέρω το κλίμα αστάθειας, τόσο για την κυβέρνηση όσο και την κοινωνία.¹⁴⁷⁶ Σύμφωνα λοιπόν με την άποψη των αναρχικών, οι κατασταλτικοί μηχανισμοί του κράτους επενέβησαν για να σταματήσουν μια εξέγερση η οποία θα μπορούσε να πάρει μεγαλύτερες κοινωνικές διαστάσεις και να συμπαρασύρει την κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ σε μία χρονική συγκυρία που δεν ήταν καθόλου ευνοϊκή για αυτή.

Ωστόσο, την κατάληψη του Πολυτεχνείου και όλα όσα επακολούθησαν οφείλει κανείς να τα διερευνήσει λαμβάνοντας υπόψη του και την πορεία του αναρχικού κινήματος την πενταετία 1991-5. Με εφιαλτήριο λοιπόν τις μαθητικές κινητοποιήσεις της περιόδου 1990-1, υπήρξε μία ανάπτυξη και διόγκωση του αναρχικού χώρου, η οποία εκφράστηκε με σημαντική δράση τα επόμενα χρόνια που είχε ως επίκεντρο κυρίως τους εορτασμούς του Πολυτεχνείου. Εξ άλλου, οι αναρχικοί είχαν κάνει γνωστές τις διαθέσεις τους, όταν κατά τη διάρκεια της επετείου το 1994, μετά από προληπτικές συλλήψεις 90 «συντρόφων» τους έξω από το ίδρυμα, 2.000 άτομα

¹⁴⁷⁴ *Ελευθεροτυπία*, 21.11.1995, σ. 50 και *Η Εξέγερση, Πολυτεχνείο 1995, Συλλογή Ντοκουμέντων*, ό.π., σ. 117-8, 123. Οι «φυλακισμένοι αγωνιστές» για τους οποίους γινόταν λόγος στο κείμενο ήταν δύο κρατούμενοι και απεργοί πείνας αναρχικοί, ο Κώστας Καλαρέμας και ο Χριστόφορος Μαρίνος, καθώς και άλλοι που τους θεωρούσαν πολιτικούς κρατούμενους.

¹⁴⁷⁵ *Η Εξέγερση, Πολυτεχνείο 1995, Συλλογή Ντοκουμέντων*, ό.π., σ. 122.

¹⁴⁷⁶ Στη συνεδρίαση της Κεντρικής Επιτροπής του ΠΑΣΟΚ, στις 11 Οκτωβρίου 1995, τέσσερις βουλευτές του ΠΑΣΟΚ (Κ. Σημίτης, Θ. Πάγκαλος, Β. Παπανδρέου, Π. Αυγερινός) –η αποκαλούμενη και ως «ομάδα των τεσσάρων»– είχε ζητήσει την παραίτηση του πρωθυπουργού και τη διενέργεια αλλαγών στις δομές λειτουργίας του κόμματος, αίτημα με το οποίο συντάσσονταν σταδιακά όλο και περισσότερα στελέχη του κόμματος. Επίσης, μετά το τέλος της συνεδρίασης, το ιδρυτικό μέλος του ΠΑΣΟΚ και πρώην υπουργός Οικονομικών (1985-9) Δημήτρης Τσοβόλας κατήγγειλε την ηγεσία του κόμματος για άρνηση διαλόγου και αποφάσισε να αποχωρήσει από το κόμμα.

πραγματοποίησαν κατάληψη του Πολυτεχνείου, με την κατάσταση όμως να εκτονώνεται όταν αφέθηκαν ελεύθεροι οι συλληφθέντες.¹⁴⁷⁷

Διερευνώντας τους λόγους ενίσχυσης των αναρχικών ομάδων ύστερα από τις μαθητικές κινητοποιήσεις της περιόδου 1990-1, ο Κύριλλος Παπασταύρου, με σχετικό άρθρο του στην *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, την απέδιδε στην έντονη καταστολή των μαθητικών κινητοποιήσεων που οδήγησε στη δολοφονία του Ν. Τεμπονέρα το 1991, τη σταδιακή «φетиχοποίηση» της μορφής της κατάληψης και την αδύναμη παρέμβαση της ΚΝΕ στα τεκταινόμενα. Εκείνη την εποχή, σύμφωνα με τον ίδιο, διαμορφώθηκε η «Συνεργασία Αναρχικών Ομάδων και Ατόμων για Κοινωνική Αλληλεγγύη και την Πολύμορφη Δράση», που περιλάμβανε έναν αριθμό αναρχικών ομάδων («Συσπείρωση Αναρχικών», εφημερίδα *Εξέγερση*, εφημερίδα *Αναρχική Παρέμβαση*, ομάδα «Οτανίς», ομάδα «Ξανά στους Δρόμους» κ.λπ.), στις οποίες είχαν προσχωρήσει και αρκετοί μαθητές.¹⁴⁷⁸

Με βάση τα παραπάνω στοιχεία, δεν θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως έκπληξη, μολονότι η ελληνική κοινωνία αιφνιδιάστηκε, η είδηση ότι μεταξύ των καταληψιών-συλληφθέντων του Πολυτεχνείου το 1995 ήταν 140 ανήλικοι (οι 85 ήταν κάτω των 16 χρονών), οι οποίοι πάντως αφέθηκαν ελεύθεροι το ξημέρωμα Σαββάτου (18.11) προς Κυριακή (19.11) με ορισμό τακτικής δικάσιμου στα ειδικά δικαστήρια.¹⁴⁷⁹ Παρότι δεν μπορεί να εξαχθεί με βεβαιότητα ότι όλοι οι μαθητές που συνελήφθησαν ήταν αναρχικοί, δεν αμφισβητείται ότι στο Πολυτεχνείο αλλά και κατ' επέκταση στην ελληνική κοινωνία υπήρχε ένας σημαντικός αριθμός μαθητών με έντονη συγκρουσιακή διάθεση, οι οποίοι δεν δίσταζαν να υιοθετήσουν ακραίας μορφής κινητοποιήσεις προκειμένου να εκφράσουν την εναντίωσή τους στο κράτος και τους μηχανισμούς του. Δηλωτική του τρόπου με τον οποίο σκέπτονταν και έπρατταν οι συγκεκριμένοι μαθητές, διαμορφώνοντας ένα πλαίσιο αντίδρασης απέναντι στο σύστημα με αναφορά σε όλα τα επίδικα σημεία της κοινωνικής και πολιτικής αντιπαράθεσης, είναι η μαρτυρία της 15χρονης μαθήτριας και εκ των συλληφθέντων,

¹⁴⁷⁷ *Η Εξέγερση, Πολυτεχνείο 1995, Συλλογή Ντοκουμέντων*, ό.π., σ. 115.

¹⁴⁷⁸ *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, τχ. 4, 2004.

¹⁴⁷⁹ *Ελευθεροτυπία*, 20.11.1995, σ. 12. Συμβολική διάσταση του αιφνιδιασμού-αποτροπιασμού της κοινής γνώμης μόλις συνειδητοποιήσει την εμπλοκή μαθητών στα επεισόδια του Πολυτεχνείου, έλαβε ο ανηλεής ξυλοδαρμός ενός 16χρονου μαθητή από τους άνδρες των ΜΑΤ έξω από το Πολυτεχνείο, ο οποίος μεταδόθηκε σε απευθείας σύνδεση από τα τηλεοπτικά κανάλια. Σχετικά τώρα με τις δίκες των συλληφθέντων ανηλίκων μαθητών, καταδικάστηκαν σε ένα χρόνο επιτήρησης από επιμελητές ανηλίκων, υποχρεωτική συμμετοχή σε «κοινωνική εργασία» (επισκέψεις σε γηροκομεία, δέντρο-φυτέψεις, παρακολούθηση σεμιναρίων αναμόρφωσής τους κ.λπ.), ενώ για δύο ανηλίκους αποφασίστηκε ο εγκλεισμός τους για οκτώ μήνες. (*Μαθητικές Κινητοποιήσεις 1990-9, 10 χρόνια ντοκουμέντα*, ό.π., σ. 47.)

η οποία με επιστολή της προς την *Ελευθεροτυπία* στις 12 Φεβρουαρίου 1996 εξηγούσε τους λόγους που την οδήγησαν να συμμετάσχει στην κατάληψη του Πολυτεχνείου: «Πήγα στο Πολυτεχνείο για να δείξω την αλληλεγγύη μου στους ταλαιπωρημένους εξεγερμένους του Κορυδαλλού, στους απεργούς πείνας σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη και στα πονεμένα παιδιά που είναι κλεισμένα σε ιδρύματα και αναμορφωτήρια. Στο Πολυτεχνείο του 1973 έγινε η εξέγερση ενάντια στην τυραννία. Στο Πολυτεχνείο του 1995 συνεχίστηκε αυτός ο αγώνας ενάντια στην φτώχεια, στις φυλακές, στην εκμετάλλευση, στους πολέμους και στη δυστυχία...».¹⁴⁸⁰

Την ίδια εξήγηση για τους λόγους κινητοποίησης των εγκλειστών του Πολυτεχνείου με την επιστολή της μαθήτριας επικαλούνταν και η ανακοίνωση της Πρωτοβουλίας Αναρχικών Ανηλίκων Συλληφθέντων του Πολυτεχνείου, που ακόμα τόνιζε την ενότητα του αγώνα τους απορρίπτοντας τις κατηγοριοποιήσεις των συλληφθέντων από την Ασφάλεια με ηλικιακά, πολιτικά και κοινωνικά κριτήρια: «Πρέπει να τονίσουμε ότι δεν υπήρχαν καθοδηγητές μεταξύ μας γιατί δεν είμαστε κομματικά στελέχη. Ήταν η αυθόρμητη ανάγκη μας, να ακουστεί η κραυγή της ελευθερίας, ασχέτως ηλικίας. Γι' αυτό δεν δεχόμαστε τους διαχωρισμούς της Ασφάλειας σε γνώριμους της και μη, σε ενήλικους και ανηλίκους. Ο αγώνας είναι ενιαίος. [...] Δεν βρισκόμασταν εκεί για να διασκεδάσουμε. Αιτήματά μας, η άμεση απελευθέρωση του αναρχικού απεργού πείνας Κώστα Καλαρέμα [...]. Αλληλεγγύη στους εξεγερμένους του Κορυδαλλού, γιατί ο εγκλεισμός σε κλουβιά είναι μία απ' τις κτηνώδεις εκφράσεις εξουσίας».¹⁴⁸¹

Το ρήγμα που δημιούργησε στις τάξεις του πιο εξεγερσιακού κομματιού της μαθητικής νεολαίας η σύλληψη των 140 μαθητών, καθώς και η απουσία εκπαιδευτικών αιτημάτων με πυροδοτική ισχύ, αποθάρρυναν τη συνέχιση των περιορισμένων έτσι και αλλιώς καταλήψεων που ήταν εν εξελίξει από τις αρχές Νοεμβρίου του 1995 καθώς και την εκδήλωση νέων. Ως εκ τούτου, ο συνολικός αριθμός των κατειλημμένων σχολείων κατά την σχολική περίοδο 1995-6 ήταν αισθητά μειωμένος σε σχέση με τις προηγούμενες χρονιές, μην ξεπερνώντας τα 40-50 σχολεία σε όλη την Ελλάδα. Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με την εφημερίδα *Έθνος*, στις αρχές Δεκεμβρίου 1995 περίπου 30 γυμνάσια και λύκεια στην Αττική υπολογιζόταν ότι βρίσκονταν υπό κατάληψη, με τα περισσότερα εξ αυτών να υπάγονται στην Α' Διεύθυνση Αττικής (Αθήνα, Νέα Φιλαδέλφεια, Γαλάτσι,

¹⁴⁸⁰ *Η Εξέγερση, Πολυτεχνείο 1995, Συλλογή Ντοκουμέντων*, ό.π., σ. 143.

¹⁴⁸¹ Στο ίδιο, σ. 67.

Ζωγράφου, Παγκράτι), ενώ λιγοστές ήταν οι καταλήψεις στην υπόλοιπη Ελλάδα.¹⁴⁸² Επίσης, όχι περισσότεροι από 500 μαθητές, κυρίως από πολυκλαδικά και τεχνικά σχολεία της Αθήνας, του Γαλατσίου, της Νέας Φιλαδέλφειας και των Αμπελοκήπων, πραγματοποίησαν πορείες στις 30 Νοεμβρίου και 7 Δεκεμβρίου 1995 αντιστοίχως προς το υπουργείο Παιδείας, ζητώντας την αύξηση των δαπανών για την παιδεία, την καθιέρωση ενιαίου τύπου λυκείου και την κατάργηση των ΙΕΚ. Μετά το τέλος των δύο πορειών, ακολούθησαν συλλαλητήρια και από μαθητές νυχτερινών σχολείων με αιτήματα την κατάργηση της τέταρτης χρονιάς στο λύκειο, την αναβολή στράτευσης για πέντε χρόνια και την άδεια μετ' αποδοχών κατά την περίοδο των εξετάσεων.¹⁴⁸³

Μαθητικό Συμπόσιο και Βουλή των Εφήβων:

Δύο νέοι θεσμοί ελεγχόμενου μαθητικού συνδικαλισμού

Με την έναρξη του 1996 και δεκατέσσερα ολόκληρα χρόνια από την αναμόρφωση του θεσμού των μαθητικών κοινοτήτων στο πλαίσιο του επιχειρούμενου εκδημοκρατισμού της εκπαίδευσης από το ΠΑΣΟΚ, το κυβερνών κόμμα επιχείρησε να επηρεάσει πάλι –με έμμεσο αυτή τη φορά τρόπο– τη λειτουργία του μαθητικού συνδικαλισμού, καθιερώνοντας δύο νέους θεσμούς: το Μαθητικό Συμπόσιο και τη Βουλή των Εφήβων.

Το πρώτο Πανελλήνιο Μαθητικό Συμπόσιο θα λάμβανε χώρα στις 25-27 Απριλίου 1996 με θέμα «Οι μαθητές συζητούν, συμμετέχουν και προτείνουν». Σε αυτό θα συμμετείχαν μαθητές από κάθε περιφέρεια της χώρας, τα ονόματα των οποίων θα προέκυπταν μετά από κλήρωση μεταξύ των μαθητών των σχολικών αντιπροσωπειών που θα λάμβαναν μέρος σε προσυνεδριακές συναντήσεις και οι οποίες θα διεξάγονταν στην έδρα κάθε νομού.¹⁴⁸⁴ Ο κάθε νομός θα εκπροσωπούσαν

¹⁴⁸² *Έθνος*, 7.12.1995, σ. 3. Περιορισμένες ήταν οι καταλήψεις και στη δεύτερη μεγαλύτερη πόλη της χώρας, τη Θεσσαλονίκη. Όπως σχολιάζει η εφημερίδα *Μακεδονία* (20.12.1995, <http://www.hyper.gr/makthes/951220/51220e01.html> –τελευταία επίσκεψη: 27.4.2014) σχετικά με την είδηση της λήξης της κατάληψης στο σχολικό συγκρότημα «Ευκλείδης», «επρόκειτο για μια από τις ελάχιστες φέτος –στη Θεσσαλονίκη– “εορταστικές” καταλήψεις που αποφασίστηκαν και έγιναν λίγο πριν τα Χριστούγεννα».

¹⁴⁸³ *Μακεδονία*, 1.12.1995 (<http://www.hyper.gr/makthes/951201/51201e01.html>) και 8.12.1995 (<http://www.hyper.gr/makthes/951208/51208e01.html>). (Τελευταία επίσκεψη στις ιστοσελίδες: 27.4.2014.)

¹⁴⁸⁴ Σύμφωνα με την ανακοίνωση του υπουργείου Παιδείας, στις προσυνεδριακές συναντήσεις οι μαθητές θα είχαν τη δυνατότητα να εμπλουτίσουν την προτεινόμενη θεματολογία του Συμποσίου από το υπουργείο Παιδείας με θέματα εκπαιδευτικού και κοινωνικού ενδιαφέροντος. Τελικά, οι θεματικές του Μαθητικού Συμποσίου «συνδιαμορφώθηκαν» ως εξής: «Δημόσια και δωρεάν παιδεία», «Υλικοτεχνική υποδομή των σχολείων», «Η Λειτουργία τους και ο κοινωνικός τους ρόλος», «Σχέσεις μαθητών-καθηγητών», «Νέα γνωστικά αντικείμενα», «Ανισότητες στην εκπαίδευση», «Αλληλεξάρτηση Παιδείας και Πολιτισμού». [«1ο Πανελλήνιο Μαθητικό Συμπόσιο – Οι μαθητές συζητούν

στο Συμπόσιο από συνολικά τέσσερις μαθητές (έναν από την γ' γυμνασίου, έναν από τις τεχνικές σχολές και δύο από τα λύκεια –ανεξαρτήτως από τον τύπο του), ενώ ένας μόνιμος εκπαιδευτικός, που θα οριζόταν από τον προϊστάμενο της εκάστοτε διεύθυνσης δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, θα συνόδευε τους μαθητές της επαρχίας στην Αθήνα.¹⁴⁸⁵

Η πρωτοβουλία του υπουργείου επιδοκιμάστηκε από την ΟΛΜΕ, η οποία αποδέχθηκε τη συμμετοχή της στο Μαθητικό Συμπόσιο, έχοντας επιπλέον και οργανωτικό ρόλο μαζί με τη Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς. Μάλιστα, σε σχετική ανακοίνωση που εξέδωσε απευθυνόμενη στον κλάδο των εκπαιδευτικών, η ομοσπονδία ανέφερε ότι «όλες οι διαδικασίες προσέγγισης και ανάδειξης των προβλημάτων του σχολείου ενισχύουν τον αγώνα της εκπαιδευτικής κοινότητας και την προσπάθειά μας για επίλυσή τους», υπενθυμίζοντας ωστόσο ότι το Συμπόσιο «ως διαδικασία δεν υποκαθιστά το μαθητικό κίνημα και τις αυτόνομες λειτουργίες του».¹⁴⁸⁶

Σε αντιδιαστολή με τη θετική τοποθέτηση του ΔΣ της ΟΛΜΕ, εκπαιδευτικοί –υποστηρικτές κυρίως κομμάτων της άκρας Αριστεράς (ΚΚΕ μ-λ, Μ-Λ ΚΚΕ, ΝΑΡ κ.λπ.)– αντέδρασαν στα σχέδια του υπουργείου, θεωρώντας ότι το τελευταίο «επιχειρεί να περιχαράκώσει ιδεολογικά το μαθητικό κίνημα στις κατευθύνσεις που η κυβέρνηση επιδιώκει και να καταστρατηγήσει στην πράξη τις δημοκρατικές διαδικασίες των εκπροσώπων των μαθητών».¹⁴⁸⁷

Τη διαφωνία τους απέναντι στο Μαθητικό Συμπόσιο εξέφρασαν και αρκετοί μαθητές που άνηκαν στο πιο πολιτικοποιημένο κομμάτι του μαθητικού πληθυσμού. Επί παραδείγματι, μαθητές από 100 λύκεια της Αττικής κατήγγειλαν την επιλογή των εκπροσώπων τους στο Συμπόσιο μέσω κλήρωσης, ισχυριζόμενοι ότι έτσι θα παρακάμπτονταν οι μαθητικές κοινότητες και τα εκλεγμένα 15μελή συμβούλια των

συμμετέχουν και προτείνουν», Δελτίο Τύπου, 24 Απριλίου 1996, Υπουργείο Παιδείας (Αρχείο ΟΛΜΕ).]

¹⁴⁸⁵ «Θέμα: Πανελλήνιο Μαθητικό Συμπόσιο», 18.1.1996, ανακοίνωση με την υπογραφή του αναπληρωτή υπουργού Παιδείας Φίλιππου Πετσάλνικου. (Αρχείο ΟΛΜΕ.)

¹⁴⁸⁶ [Ανακοίνωση ΔΣ ΟΛΜΕ], 21.3.1996, Αρχείο ΟΛΜΕ. Στην αποδοχή του Συμποσίου από την ΟΛΜΕ, ρόλο έπαιξε ότι τις πέντε από τις έντεκα έδρες του ΔΣ άνηκαν σε μέλη της ΠΑΣΚ (ΠΑΣΟΚ), ενώ τέσσερις καταλάμβαναν μέλη της ΔΑΚΕ (ΝΔ) και δύο της Αγωνιστικής Συνεργασίας (Συνασπισμός).

¹⁴⁸⁷ Σπαχή Αρετή, «Ο μαθητικός συνδικαλισμός στο στόχαστρο της καταστολής», *Αντιτετράδια της Εκπαίδευσης*, τχ. 39-40, Καλοκαίρι 1996, σ. 13-15. Στο άρθρο της η Αρετή Σπαχή, εκπαιδευτικός και συνδικαλίστρια που υποστήριζε το Μ-Λ ΚΚΕ, υποδείκνυε τη διαχρονική πρόθεση των κυβερνήσεων του ΠΑΣΟΚ και της ΝΔ να ελέγξουν το μαθητικό κίνημα, ενώ κατήγγειλε το ρόλο της ΟΛΜΕ για την πραγματοποίηση του Μαθητικού Συμποσίου.

σχολείων, εκτιμώντας ότι τα πορίσματα του Συμποσίου θα αξιοποιούνταν ως «άλλοθι» για την εδραίωση των κυβερνητικών μέτρων.¹⁴⁸⁸

Επικεφαλής της εκστρατείας εναντίον του Μαθητικού Συμποσίου αυτοανακηρύχθηκε το Δίκτυο Μαθητών, που είχε δημιουργηθεί περί τα μέσα του 1995 από μία ομάδα «ανεξάρτητων αγωνιστών» μαθητών του ΕΠΛ Αμπελοκήπων (πολλοί ήταν προσκείμενοι στο NAP) και στη συνέχεια εξαπλώθηκε σε άλλα σχολεία της Αττικής συγκροτώντας ένα αγωνιστικό-αριστερό μέτωπο συναποτελούμενο από 15 σχολεία.¹⁴⁸⁹ Οι μαθητές που μετείχαν στο Δίκτυο τόνιζαν την ανάγκη ύπαρξης ενός «ανεξάρτητου μαθητικού κινήματος, το οποίο θα ήταν έτοιμο να αγωνίζεται κάθε χρονική στιγμή και όχι μόνο τον καιρό των μεγάλων κινητοποιήσεων μαθητών ή φοιτητών που είναι με ημερομηνία λήξης». Επίσης, εναντιώνονταν στο Συμπόσιο σημειώνοντας ότι οι «μαθητές έπρεπε να λύνουν τα ζητήματά τους στους δρόμους και όχι στους διαδρόμους ξενοδοχείων, με κληρωμένους αντιπροσώπους και φιλτραρισμένα θέματα, όπως επιθυμούσε το υπουργείο Παιδείας».¹⁴⁹⁰

Η παρουσία του Δικτύου ήταν δυναμική και κατά τη διάρκεια των τριήμερων συνεδριάσεων του Συμποσίου (25-27 Απριλίου), όταν μαθητές-μέλη του μαζί με μαθητές-συνέδρους κατέθεσαν ψήφισμα, καταδικάζοντας τον θεσμό ως «ένα είδος συνδικαλισμού από τα πάνω που σκοπό είχε (και έχει) να ελέγχει το μαθητικό κίνημα». Εκείνες τις μέρες, έντονη ήταν και η αντίδραση της μαθητικής επιτροπής της ΚΝΕ,¹⁴⁹¹ ενώ επιθετικές ανακοινώσεις από αρκετά μεμονωμένα σχολεία κατά του νεοπαγούς θεσμού και της κυβερνητικής εκπαιδευτικής πολιτικής μοιράστηκαν στο περιθώριο του Συμποσίου. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι και η νεολαία του ΠΑΣΟΚ τάχθηκε εναντίον των εργασιών του.¹⁴⁹²

Εν τέλει, το πρώτο Μαθητικό Συμπόσιο, στο οποίο έδωσαν το «παρών» 300 περίπου μαθητές απ' όλη την Ελλάδα, έμελλε να είναι και το τελευταίο, καθώς δεν υπήρξε συνέχεια του θεσμού εξ αιτίας και της αλλαγής της ηγεσίας του υπουργείου Παιδείας μετά τις εκλογές του Σεπτεμβρίου του 1996. Συνεπώς, τα όσα διημείφθησαν το τριήμερο των εργασιών του δεν αποτέλεσαν την απαρχή «ενός ουσιαστικού και δημιουργικού προβληματισμού γύρω από τα μεγάλα σημαντικά εκπαιδευτικά και

¹⁴⁸⁸ Στο ίδιο.

¹⁴⁸⁹ «Η προσπάθεια άρχισε πριν ένα χρόνο...», Δίκτυο Μαθητών, ανακοίνωση. (Αρχειό Δημήτρη Φύσσα-ΑΣΚΙ.)

¹⁴⁹⁰ «Δίκτυο Μαθητών», *Αναιρέσεις*, τχ. 16, Ιούνιος 1996, σ. 35.

¹⁴⁹¹ Βλ. *Ριζοσπάστης*, 30 Απριλίου 1996.

¹⁴⁹² *Μακεδονία*, 26 Απριλίου 1996, <http://www.hyper.gr/makthes/960426/60426e06.html> –τελευταία επίσκεψη: 2.6.2014.

κοινωνικά θέματα που απασχολούν σήμερα τους νέους», όπως ευαγγελιζόταν το υπουργείο Παιδείας,¹⁴⁹³ αλλά μια ακόμα ατελέσφορη επανάληψη των ήδη γνωστών προβλημάτων στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση.

Αντίθετα με το Μαθητικό Συμπόσιο, η Βουλή των Εφήβων, η οποία επίσης εγκαινιάστηκε το σχολικό έτος 1995-6, είχε διάρκεια στο χρόνο καθώς ως θεσμός διατηρείται μέχρι και τις μέρες μας. Η Α΄ Σύνοδος της Βουλής των Εφήβων συνήλθε στο Κοινοβούλιο μεταξύ 16-19 Ιουνίου 1996, ύστερα από πρωτοβουλία του προέδρου της Βουλής των Ελλήνων Απόστολου Κακλαμάνη και του υπουργείου Παιδείας, και σε αυτή συμμετείχαν 300 μαθητές και μαθήτριες της β΄ λυκείου από όλους τους τύπους σχολείων της χώρας.

Ουσιαστικά η Βουλή των Εφήβων είναι ένα εκπαιδευτικό πρόγραμμα που στηρίζεται σε αντίστοιχα του εξωτερικού¹⁴⁹⁴ και προσομοιάζει στους συνταγματικούς κανόνες και τις λειτουργίες της Βουλής των Ελλήνων. Σκοπός της, σύμφωνα με τους εισηγητές του προγράμματος, είναι η πολιτική κοινωνικοποίηση των νέων μέσω «της καλλιέργειας της θετικής στάσης τους απέναντι στην αξία της “συμμετοχής τους στα κοινά”, καθώς και τη μύησή τους στις αξίες, τους κανόνες και τις πρακτικές της δημοκρατίας».¹⁴⁹⁵ Βέβαια, όπως παρατηρεί ο Α. Δημαράς, η εφαρμογή του προγράμματος αναιρούσε την έννοια της δημοκρατίας, καθώς «οι έφηβοι “βουλευτές” δεν είναι αιρετοί, αλλά επιλέγονται» μέσα από διαδικασίες αποκλειστικά «ακαδημαϊκές και στιγμιαίες» (οι μαθητές καλούνται να γράψουν μία έκθεση σε συνθήκες εξετάσεων, στη συνέχεια βαθμολογούνται και οι άριστοι επιλέγονται).¹⁴⁹⁶

Την επίφαση δημοκρατίας στη διαδικασία επιλογής των «μαθητών-βουλευτών» σημείωνε με επικριτικό τρόπο και ο «Ιός» της *Ελευθεροτυπίας*: «Σύγχρονη δημοκρατία χωρίς ψήφο δεν είναι νοητή. Οι διοργανωτές όμως επιχείρησαν να εξοστρακίσουν πάση θυσία τη διαδικασία της ψήφου από όλα τα στάδια της επιλογής

¹⁴⁹³ «Θέμα: Πανελλήνιο Μαθητικό Συμπόσιο», 18.1.1996, ανακοίνωση με την υπογραφή του αναπληρωτή υπουργού Παιδείας Φίλιππου Πετσάλνικου. (Αρχειό ΟΛΜΕ.)

¹⁴⁹⁴ Ανάλογα προγράμματα υπάρχουν στο γαλλικό και βρετανικό κοινοβούλιο (βλ. *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, τεύχος Α΄, αρ. φύλλου 118, 14 Ιουνίου 1996, σ. 2.140), ενώ σύμφωνα με τον Α. Δημαρά (*Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης*, ό.π., σ. 335), «στη σύλληψή του [θεσμού της Βουλής των Εφήβων] προσομοιάζει σε ανάλογα προγράμματα άλλων χωρών, και ιδίως στα διεθνή European Youth Parliament και Model United Nations».

¹⁴⁹⁵ Βλ. Καρακατσάνη Δέσποινα, *Εκπαίδευση και Πολιτική Διαπαιδαγώγηση*, Μεταίχμιο, Οκτώβριος 2004, σ. 259-262· «Βουλή των Εφήβων», Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων (http://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/8c3e9046-78fb-48f4-bd82-bbba28ca1ef5/vouli_efivon_low.pdf —τελευταία επίσκεψη: 10.6.2014).

¹⁴⁹⁶ Δημαράς Αλέξης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης*, ό.π., σ. 335.

των “βουλευτών”, όχι μόνο στην πρώτη αξιολόγηση, αλλά και στη συνέχεια, κατά τις συζητήσεις στις επιτροπές, όπου οι “εκπρόσωποι” ορίστηκαν με κλήρωση. Μόνο σε δυο επιτροπές έγιναν ψηφοφορίες, χάρη στην επιμονή των μαθητών που συμμετείχαν, και παρά τις αντιδράσεις των βουλευτών-προέδρων». ¹⁴⁹⁷

Από την άλλη πλευρά, η οργανωτική επιτροπή της Βουλής των Εφήβων αιτιολογούσε την απόφασή της για μη εκλογή των μαθητών που θα μετείχαν στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα, με το επιχείρημα ότι δεν ήθελαν να αναπαραγάγουν «ένα αντίτυπο σε μικρογραφία της Βουλής των Ελλήνων, το οποίο θα επέτρεπε την εμπλοκή παραταξιακών ανταγωνισμών, αποκλεισμών και συγκρούσεις γραμμών». Οι ιθύνοντες σχεδιασμού του προγράμματος, συμβαδίζοντας με την κυβερνητική γραμμή, θεωρούσαν ότι η εκλογή των «μαθητών-βουλευτών» μέσα από τα μαθητικά συμβούλια των σχολείων θα προκαλούσε την ανάμειξη των μαθητικών παρατάξεων, με συνέπεια τον αποκλεισμό της συμμετοχής όλων εκείνων των μαθητών που θα ήθελαν να συμμετάσχουν στο πρόγραμμα, αλλά δεν θα τα κατάφερναν καθώς δεν θα ήταν μέλη ή υποστηριζόμενοι των παραταξιακών μηχανισμών. ¹⁴⁹⁸

Εντούτοις, παρά τις προθέσεις της κυβέρνησης για το αντίθετο, η Βουλή των Εφήβων έμοιαζε τελικά πολύ με αυτή των Ελλήνων, αφού, σύμφωνα με την *Ελευθεροτυπία*, οι «μαθητές-βουλευτές» που ξεχώρισαν κατά την πρώτη τουλάχιστον σύνοδό της ήταν αυτοί που «κατόρθωσαν να μιμηθούν τους βουλευτές, όχι μόνο στο περιεχόμενο των ομιλιών τους αλλά και στον τρόπο ντυσίματος και συμπεριφοράς τους». ¹⁴⁹⁹ Σχετικά με το περιεχόμενο των ομιλιών, ο Α. Δημαράς, κρίνοντας τη «Σύνθεση των κειμένων» των μαθητών που έλαβαν μέρος στις έξι επιτροπές της Βουλής των Εφήβων, υπογραμμίζει το «δυσανάλογο πλήθος των έντονα συντηρητικών και κομφορμιστικών απόψεων που διατυπώθηκαν (π.χ. για τις αμβλώσεις ή τα μειονοτικά θέματα) και τα ιδιαίτερα περίπλοκα ζητήματα στα οποία αφέθηκαν οι “βουλευτές” να καταλήξουν σε επιπόλαια, ατεκμηρίωτα και επιφανειακά πορίσματα (π.χ. για τη φορολογική πολιτική, το «Κυπριακό», το «Μακεδονικό» ή το δημογραφικό πρόβλημα)». ¹⁵⁰⁰

¹⁴⁹⁷ Στο πρότυπο της Βουλής των Ελλήνων, όπου οι κοινοβουλευτικές εργασίες γίνονται σε επίπεδο ολομέλειας και επιτροπών, το ίδιο συνέβαινε και με την Βουλή των Εφήβων, όπου οι μαθητές συμμετείχαν σε έξι επιτροπές ανά θεματικό αντικείμενο: 1) Μορφωτικών Υποθέσεων, 2) Εθνικής Άμυνας & Εξωτερικών Υποθέσεων, 3) Οικονομικών Υποθέσεων, 4) Κοινωνικών Υποθέσεων, 5) Δημόσιας Διοίκησης, Δημόσιας Τάξης & Δικαιοσύνης, 6) Παραγωγής & Εμπορίου.

¹⁴⁹⁸ «Ο πιο καλός ο βουλευτής», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, «Ιός», 7.7.1996, <http://www.iospress.gr/ios1996/ios19960707a.htm> —τελευταία επίσκεψη: 11.6.2014.

¹⁴⁹⁹ Στο ίδιο.

¹⁵⁰⁰ Δημαράς Αλέξης, *ό.π.*, σ. 336.

Ποια ήταν όμως η στάση των ίδιων των μαθητών απέναντι στη Βουλή των Εφήβων; Επιφυλάξεις για τους σκοπούς του θεσμού αλλά και διαμαρτυρίες εναντίον του τρόπου επιλογής των εκπροσώπων τους εκδηλώθηκαν σε ήπιο τόνο από λίγους μαθητές –κάποιοι από αυτούς συμμετείχαν και στις τετραήμερες εκδηλώσεις–, ενώ δεν υπήρξαν γενικευμένες αντιδράσεις από τις μαθητικές κοινότητες εξ αιτίας του γεγονότος ότι τα σχολεία ήταν κλειστά λόγω των διακοπών του καλοκαιριού. Μια από τις πιο δυναμικές και αντιπροσωπευτικές απόψεις αντίθεσης στον νεοπαγή θεσμό διατυπώθηκε από τον Ανδρέα Εφετζή, μαθητή του 43ου Λυκείου της Αθήνας, μέλους της ΚΝΕ και συμμετέχοντα στη Βουλή των Εφήβων: «Επειδή ασχολούμαι με το μαθητικό συνδικαλισμό –είμαι στο 5μελές και το 15μελές του σχολείου μου– ήξερα ότι τους περασμένους μήνες είχαν γίνει τρεις τουλάχιστον μεγάλες διαδηλώσεις μαθητών και σκεφτόμουν: καλά, τόσο καιρό πηγαίνουμε στο υπουργείο και μας διώχνουνε, θα μας ακούσουνε τώρα; Μήπως μας κοροϊδεύουνε; [...] Λένε ότι θέλουν να μάθουν τις απόψεις των νέων. Μα οι απόψεις των νέων δε φαίνονται μέσα από 300 παιδιά που διαλέγονται από άλλους, που γράφουνε εκθέσεις σταχυολογώντας από εκθεσιολόγια, που είναι μόνο της β' λυκείου, που είναι μονάχα μαθητές, που ανάμεσά τους δεν υπάρχουν ούτε εργαζόμενοι ούτε παιδιά του ΟΑΕΔ... Άραγε, δε θεωρούνται έφηβοι αυτά τα ξεχασμένα παιδιά;».¹⁵⁰¹ Η αμφισβήτηση του θεσμού από τους συγκεκριμένους μαθητές αποτέλεσε και τη μοναδική, καθώς τα κόμματα και ειδικότερα τα ΜΜΕ τον αποδέχθηκαν με θετικό τρόπο.¹⁵⁰² Αντίδραση δεν υπήρξε ούτε από τη μεριά της ΟΛΜΕ, η οποία αποδέχτηκε την απόφαση του υπουργείου ότι οι εκπαιδευτικοί θα ήταν αυτοί που θα έκριναν μέσω της αξιολόγησης των μαθητικών εκθέσεων την καταλληλότητα ή μη των υποψήφιων «βουλευτών».

Αντιθέτως, όπως και στην περίπτωση του Μαθητικού Συμποσίου, σφοδρή ήταν η κριτική της συντακτικής ομάδας εκπαιδευτικών του αριστερού περιοδικού *Αντιτετράδια της Εκπαίδευσης* απέναντι στο θεσμό και τους «άδηλους σκοπούς του υπουργείου Παιδείας». Κατά την άποψή τους, το υπουργείο επιχειρούσε να χτυπήσει το μαθητικό συνδικαλισμό μέσα από τη δημιουργία ενός επίλεκτου σώματος «αρίστων μαθητών», ιδεολογικά πειθαρχημένων, με σκοπό να απομαζικοποιήσει τα

¹⁵⁰¹ Σύμφωνα με τον Α. Εφετζή, αυτός μαζί με κάποιους ακόμα «μαθητές-βουλευτές» είχαν ετοιμάσει ένα κείμενο με τίτλο «Τρόποι βελτίωσης της Βουλής των Εφήβων», με σκοπό να διαβαστεί –κάτι που τελικά δεν έγινε– στην ολομέλεια, και στο οποίο καυτηρίαζαν την αντιδημοκρατικότητα των κληρώσεων, τη μη αντιπροσώπευση των μαθητών, τη μεθόδευση των ψηφοφοριών στις επιτροπές κ.λπ. («Ο πιο καλός ο βουλευτής», ό.π.).

¹⁵⁰² Δημαράς Αλέξης, ό.π., σ. 336.

μαθητικά συνδικαλιστικά όργανα και να οδηγήσει μοιραία στη διάλυση του μαθητικού συνδικαλισμού. Όπως συγκεκριμένα κατήγγειλε: «σ' αυτή τη μεθόδευση της υπονόμησης του μαθητικού κινήματος, το υπουργείο επιδιώκει να αξιοποιήσει ως εκτελεστικά όργανα της κατασταλτικής πολιτικής του συμβούλους καθηγητές, γιατί βάσει του σχεδιασμού θα ήταν αυτοί που θα βαθμολογούσαν τις εκθέσεις ιδεών των παιδιών, οι οποίες θα καθόριζαν την παρουσία τους ή μη στη Βουλή των Εφήβων».¹⁵⁰³

Συνοψίζοντας, το 1996 η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ επιχείρησε μέσω του Μαθητικού Συμποσίου και της Βουλής των Εφήβων να παρέμβει θεσμικά στην πολιτικοποίηση των μαθητών μέσω των μαθητικών κοινοτήτων και να την στρέψει σε ένα εξωγενές και ελεγχόμενο από αυτήν περιβάλλον, όπου θα απουσίαζαν οι μαθητικές παρατάξεις που ενδημούσαν στο σχολικό χώρο. Και αν τη δεκαετία του 1980 διέθετε τη δική της μαθητική νεολαία (ΠΑΜΚ) ώστε να ασκεί επιρροή –μικρή ή μεγάλη– στις αποφάσεις των μαθητικών κοινοτήτων, το 1996 δεν είχε την παραμικρή οργανωμένη δύναμη στα σχολεία, επομένως και κανένα όφελος από την ύπαρξη των μαθητικών παρατάξεων.

Η αποστειρωμένη μορφή συμμετοχής των μαθητών στα περί της εκπαίδευσης κοινά και η επιβολή της μέσα σε ένα αυστηρά προκαθορισμένο από την ίδια πλαίσιο είχε ως στόχο την υποβάθμιση ζητημάτων που τους απασχολούσαν και προκαλούσαν τις εκάστοτε κινητοποιήσεις τους (π.χ. δαπάνες για την παιδεία, ιδιωτική εκπαίδευση και υλικοτεχνική υποδομή των σχολείων, τρόπος εισαγωγής στα ΑΕΙ και ΤΕΙ κ.λπ.). Επιπλέον, ο έμμεσος και ο άμεσος διάλογος του υπουργείου με τους μαθητές μέσω προγραμμάτων που προσιδίαζαν στον κόσμο των ενηλίκων (Μαθητικό Συμπόσιο και Βουλή των Εφήβων), ενώ φαινομενικά αναβάθμιζε τους μαθητές ως πολιτικά υποκείμενα, στην ουσία τους υπονόμει καθώς δεν είχαν ούτε ουσιαστικό λόγο στον καθορισμό των θεμάτων που θα συζητούνταν, ούτε δυνατότητα συμμετοχής μέσα από δημοκρατικές διαδικασίες από τη στιγμή που η εκλογή τους δεν γινόταν μέσω ψηφοφορίας.

Στις 22 Αυγούστου 1996, δύο σχεδόν μήνες μετά τη λήξη της Α' Συνόδου της Βουλής των Εφήβων, η προκήρυξη πρόωρων εκλογών από το νέο πρωθυπουργό Κώστα Σημίτη (είχε εκλεγεί και διαδεχθεί από τις 15 Ιανουαρίου τον Α. Παπανδρέου λόγω της κακής κατάστασης της υγείας του) οριοθέτησε, εκτός από το τέλος των

¹⁵⁰³ *Αντιτετράδια της Εκπαίδευσης*, τχ. 39-40, Καλοκαίρι 1996, σ. 14-15.

όποιων εκπαιδευτικών σχεδίων του υπουργού Παιδείας Γ. Παπανδρέου και του επιτελείου του, την ολοκλήρωση μιας εξαετίας όπου οι μαθητικές κινητοποιήσεις, με κεντρικό άξονα πρωτίστως τις καταλήψεις των σχολείων και δευτερευόντως τα συλλαλητήρια, είχαν διαγράψει μια πλήρη πορεία: από την κλιμάκωση, στην επανάληψη και τέλος στη «ρουτινοποίησή» (routinization)¹⁵⁰⁴ τους, δηλαδή στο μετασχηματισμό τους από ριζοσπαστικές μορφές δράσεις σε συμβατικές, που έτειναν να ενσωματωθούν στις διαδικασίες πολιτικού διαλόγου με την εξουσία.

Συγκεκριμένα, όπως υποστηρίζουν οι David Meyer και Sidney Tarrow, «ρουτινοποίηση» της συλλογικής δράσης υφίσταται όταν τόσο οι συλλογικοί δρώντες όσο και οι αρχές υιοθετούν μια κοινή αντίληψη σε σχέση με τα πρότυπα της δράσης και τις επικίνδυνες εκτροπές από αυτά. Σύμφωνα με τους ίδιους, α) η τυποποίηση της συλλογικής δράσης μαζί με β) την ένταξη των κινηματικών υποκειμένων σε διαδικασίες επικοινωνίας με τους κεντρικούς θεσμούς και γ) τη διαφοροποίηση των τακτικών τους ώστε τα αιτήματά τους να υπάγονται στο συμβατικό πλαίσιο πολιτικής διαπραγμάτευσης, συνιστούν τις τρεις διακριτές αλλά και συμπληρωματικές όψεις της θεσμοποίησης (institutionalization) των κοινωνικών κινημάτων. Όπως επισημαίνεται, η είσοδος των κινημάτων σε φάση θεσμοποίησης επιτρέπει στους δρώντες συλλογικά να προβάλουν αξιώσεις και δίνει τη δυνατότητα στις αρχές να αντιμετωπίζουν τις αντιδράσεις τους χωρίς αναγκαστικά να τις καταπνίγουν.¹⁵⁰⁵

Μολονότι δεν συνέτρεχαν ταυτόχρονα και οι τρεις παραπάνω όψεις στην περίπτωση των μαθητικών κινητοποιήσεων από το 1990 και μετά, η σταθερή επανάληψη των καταλήψεων σε ετήσια βάση, και μάλιστα σε συγκεκριμένη χρονική περίοδο (τέλος Νοεμβρίου), με σταθερά αιτήματα (π.χ. αύξηση δαπανών για την παιδεία, αναβάθμιση της τεχνικής-επαγγελματικής εκπαίδευσης) που συνοδεύονταν από άλλα συγκυριακά, συνέτειναν στη θεσμοποίηση του μαθητικού κινήματος, τουλάχιστον σε αυτή τη χρονική φάση (1991-1996). Οι μαθητές έβρισκαν στην κατάληψη την πιο αποτελεσματική μορφή διεκδίκησης των αιτημάτων τους και ακολουθώντας το παράδειγμα των προηγούμενων ετών συνέχιζαν να την εφαρμόζουν πιστά, χωρίς όμως να κατορθώνουν να κλιμακώσουν την έντασή τους, οριοθετώντας άθελά τους τη δυναμική της διαμαρτυρίας τους. Αυτό είχε ως συνέπεια και την περιορισμένη αντίδραση από πλευράς των πολιτικών και εισαγγελικών

¹⁵⁰⁴ Όρος που χρησιμοποιείται από τους David Meyer και Sidney Tarrow (Meyer D., Tarrow S., *The Social Movement Society. Contentious Politics for a New Century*, Rowman & Littlefield Publications, Oxford 1998, σ. 21).

¹⁵⁰⁵ Meyer D., Tarrow S., *ό.π.*, σ. 21.

αρχών, οι οποίες αν και δεν συναινούσαν ούτε με τις καταλήψεις ούτε με τα συλλαλητήρια, γνώριζαν πλέον τι έχουν να αντιμετωπίσουν, και εκμεταλλεζόμενες την περιορισμένη έκταση των κινητοποιήσεων δεν προχωρούσαν σε ακραία κατασταλτικά μέτρα εναντίον των μαθητών.¹⁵⁰⁶ Αντιθέτως, προέβαιναν σε έναν κατ' επίφαση –τις περισσότερες φορές– διάλογο μαζί τους μέχρι την ομαλή λήξη των κινητοποιήσεών τους.

Συμπερασματικά, η θεσμοποίηση του μαθητικού κινήματος, με ευθύνη των μαθητών, όπως διαμορφωνόταν με βάση τη θεωρία των Meyer και Tarrow, αλλά και της επιχειρούμενης θεσμοποίησής του από την κυβέρνηση μέσω του Μαθητικού Συμποσίου και της Βουλής των Εφήβων, συνέτειναν στη μετάβαση του μαθητικού κινήματος από το «συνδικαλισμό της αντιπαράθεσης» στο «συνδικαλισμό του ελέγχου»,¹⁵⁰⁷ δηλαδή το μετασχηματισμό του κινήματος σε μία περισσότερο πολιτική δύναμη, η οποία παρά την υιοθέτηση ριζοσπαστικών μορφών διαμαρτυρίας (π.χ. κατάληψη), συνδιαλέγεται ή αντιπαρατίθεται εντός θεσμικού πλαισίου με το κράτος και αποκτά έναν –ψευδεπίγραφο– συνδιαχειριστικό ρόλο στην αντιμετώπιση των προβλημάτων της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης.

Πράγματι, έξι χρόνια μετά τις κομβικές μαθητικές κινητοποιήσεις του 1990-1, η συνεχής επανάληψη των καταλήψεων προκαλούσε τα αρνητικά σχόλια του Τύπου για εθιμικό και κενό περιεχομένου φαινόμενο, το οποίο δεν συνέβαλε στη λύση των εκπαιδευτικών προβλημάτων. Ωστόσο, ο σταδιακός εκφυλισμός των καταλήψεων και εν γένει της μαθητικής διαμαρτυρίας κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου πρέπει να αναζητηθεί όχι τόσο στη μορφή δράσης όσο: α) στη μη προβολή –πέρα από τα πάγια εκπαιδευτικά αιτήματα– νέων και σημαντικών στόχων από πλευράς μαθητών

¹⁵⁰⁶ Παρότι υπήρξαν επεμβάσεις των εισαγγελικών και αστυνομικών αρχών στα υπό κατάληψη σχολεία κατά τα έτη 1991-1996, συνοδευόμενες μάλιστα σε ορισμένες περιπτώσεις από διώξεις μαθητών για παραβίαση του ποινικού κώδικα («Διατάραξη οικιακής ειρήνης», άρθρο 3, παρ. 334), η κυβέρνηση δεν θέλησε να κλιμακώσει περαιτέρω τις αντιδράσεις της απέναντι στους μαθητές, νομοθετώντας για παράδειγμα ένα νέο –πιο αυστηρό– κανονιστικό πλαίσιο ειδικά για τις καταλήψεις των σχολείων. Κάτι δηλαδή που έκανε αργότερα με την πράξη νομοθετικού περιεχομένου για την «Ομαλή λειτουργία δημοσίων σχολείων πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης» (Ν. 2811, Κύρωση της από 4 Δεκεμβρίου 1999 Πράξης Νομοθετικού Περιεχομένου *Ομαλή λειτουργία δημοσίων σχολείων πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης*, ΦΕΚ Α', αρ. φύλ. 62, 9 Μαρτίου 2000).

¹⁵⁰⁷ Το σχήμα της μετάβασης από τον «συνδικαλισμό της αντιπαράθεσης» στον «συνδικαλισμό ελέγχου» χρησιμοποιήθηκε από τον Alain Touraine (*La voix et le regard*, ό.π., σ. 23, 115-116) για να περιγραφεί ο μετασχηματισμός που υπέστη η συλλογική δράση του εργατικού κινήματος από τα μέσα του 1950, κατά τη διάρκεια της μετάβασης από τη βιομηχανική στην «προγραμματισμένη» ή «μεταβιομηχανική» κοινωνία. Το παραπάνω θεωρητικό σχήμα προσιδιάζει κατ' αναλογία και στην περίπτωση του μαθητικού κινήματος, το οποίο για όλους τους λόγους που αναφέρθηκαν έτεινε να θεσμοποιηθεί, με αποτέλεσμα τη μετατροπή του από μέσο συγκρουσιακής έκφρασης σε συμβατικό μέσο διεκδικήσεων. Για περιγραφή της συγκεκριμένης θεωρίας του Touraine βλ. Ψημίτης Μιχάλης, *Εισαγωγή στα σύγχρονα κοινωνικά κινήματα*, ό.π., σ. 128-130.

σε αντιστοιχία με ουσιαστικά προβλήματα της εκπαίδευσης και της κοινωνίας, και β) στην κοινωνική ειρήνη¹⁵⁰⁸ που επήλθε μετά την επάνοδο του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία.

Εν κατακλείδι, η ρουτινοποίηση και η νομιμοποίηση της κατάληψης στη συνείδηση των μαθητών, δίκην θεσμού, δημιούργησε έναν κατοχυρωμένο οργανωτικό πόρο για τους μαθητές, ο οποίος αποτελούσε εχέγγυο για την ανάληψη δράσης ανά πάσα στιγμή, ακόμα και σε περίπτωση αίσθησης «απειλής» από το πολιτικό-εκπαιδευτικό σύστημα. Επιπλέον, η μειωμένη καταστολή του κράτους – βασικός όρος για την δημιουργία πολιτικής ευκαιρίας¹⁵⁰⁹ απέναντι στο κλείσιμο των σχολείων ενίσχυε τα κίνητρα των μαθητών για συνέχιση της συλλογικής διεκδικητικής τους δράσης.

¹⁵⁰⁸ Το ΠΑΣΟΚ, με το που επανήλθε στην εξουσία το 1993 και μέχρι το 1996 που ανέλαβε την πρωθυπουργία ο Κ. Σημίτης, έθεσε προσωρινό τέρμα στην πολιτική των ιδιωτικοποιήσεων, οι οποίες αποτελούσαν το βασικό πυλώνα της ΝΔ για την αναμόρφωση του κράτους. Επιπλέον, θέλοντας να ικανοποιήσει τη λαϊκή θέληση και να κερδίσει την υποστήριξη του κόσμου εν όψει της νέας περιόδου διακυβέρνησής του, ακύρωσε τις ιδιωτικοποιήσεις στα αστικά λεωφορεία (ΕΑΣ) και την Olympic Catering.

¹⁵⁰⁹ Για τις όψεις πολιτικής ευκαιρίας που δημιουργούν τις προϋποθέσεις εμφάνισης συλλογικής δράσης και ειδικότερα την «ικανότητα ή ροπή του κράτους προς καταστολή» βλ. McAdam Doug, «Conceptual origins, current problems, future directions», *Comparative Perspectives...*, ό.π., σ. 27. Πληρέστερη αναφορά στη δομή πολιτικών ευκαιριών έχει γίνει στη σ. 332 της διατριβής.

Κεφάλαιο Β΄

Κινητοποιήσεις και καταλήψεις εναντίον της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης Αρσένη (1997-1999)

Η απεργία των εκπαιδευτικών το 1997

Αυτός ο μεγαλειώδης αγώνας των καθηγητών ανέδειξε το μεγάλο πρόβλημα της παιδείας σε όλες του τις πτυχές. [...] Αυτός ο αγώνας [...] είναι προανάκρουσμα ενός μεγάλου κινήματος που δεν θα είναι μόνο εκπαιδευτικό και που θα βάλει σε αμφισβήτηση τη συνολική πολιτική για την παιδεία.¹⁵¹⁰

Μια από τις πρώτες ενέργειες της νέας κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ αμέσως μετά τις εκλογές του Σεπτεμβρίου 1996 ήταν η κατάρτιση του μισθολογίου των δημοσίων υπαλλήλων για τον επόμενο χρόνο (κοινοποιήθηκε στις 7 Νοεμβρίου 1996 και ψηφίστηκε στο σύνολό του στις 4 Μαρτίου 1997).¹⁵¹¹ Το νέο «ενιαίο» μισθολόγιο προέβλεπε την αύξηση του κονδυλίου για τη μισθοδοσία του συνόλου των υπαλλήλων της δημόσιας διοίκησης κατά 8%, όμως σύμφωνα με τους ισχυρισμούς των καθηγητών της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, η αύξηση αυτή δεν θα είχε θετικό αντίκτυπο στους μισθούς τους. Αντιθέτως, με την κατάργηση των τρίμηνων αποδοχών τους (υπερωριακό επίδομα εξωδιδασκτικού έργου) –μια σημαντική κατάκτηση της μεγάλης απεργίας του εκπαιδευτικού κλάδου το 1988– και τον συνυπολογισμό του διορθωτικού ποσού του 1996 και τις αυξήσεις της εισοδηματικής πολιτικής το 1997, θα υφίσταντο πέρα από πραγματική και ονομαστική μείωση των αποδοχών τους. Η αντίδραση της ΟΛΜΕ ήταν άμεση, αναγγέλλοντας προειδοποιητική τριήμερη απεργιακή κινητοποίηση (11-13 Δεκεμβρίου 1996) και απόφαση για απεργία διαρκείας μετά τις γιορτές των Χριστουγέννων.¹⁵¹²

Η απεργία διήρκεσε από τις 20 Ιανουαρίου μέχρι τις 14 Μαρτίου 1997 και θεωρήθηκε ως η «μεγαλύτερη σε διάρκεια, ένταση και μαχητικότητα στην ιστορία της ελληνικής εκπαίδευσης»,¹⁵¹³ με τα ποσοστά συμμετοχής των εκπαιδευτικών των γυμνασίων και λυκείων της χώρας να κυμαίνονται σε πολύ υψηλά επίπεδα, ιδιαίτερα

¹⁵¹⁰ Απόσπασμα από ομιλία της Αλέκας Παπαρήγα, γενικής γραμματέα του ΚΚΕ, σε συζήτηση προ ημερήσιας διάταξης σε επίπεδο αρχηγών κομμάτων, με πρωτοβουλία της ίδιας, με θέμα «Το ζήτημα της παιδείας», η οποία πραγματοποιήθηκε στις 19 Φεβρουαρίου 1997 στο Κοινοβούλιο. (*Πρακτικά Βουλής*, Συνεδρίαση ΠΓ΄, 19 Φεβρουαρίου 1997, σ. 4.095).

¹⁵¹¹ *Πρακτικά Βουλής*, Συνεδρίαση 4Β΄, σ. 4.581-4.591.

¹⁵¹² ΟΛΜΕ, *Μηνιαίο Πληροφοριακό Δελτίο*, τχ. 651, Σεπτέμβριος-Νοέμβριος 1996, σ. 2.

¹⁵¹³ ΟΛΜΕ, *Μηνιαίο Πληροφοριακό Δελτίο*, τχ. 653, Μάρτιος-Μάιος 1997, σ. 8.

κατά τον πρώτο μήνα. Σύμφωνα με τον Γρηγόρη Καλομοίρη, αντιπρόεδρο της ΟΛΜΕ εκείνη την περίοδο, «τα αποτελέσματα της απεργίας δεν ήταν αντίστοιχα της χρονικής διάρκειας και της έντασής της, αλλά δεν ήταν ευκαταφρόνητα»,¹⁵¹⁴ καθώς η κυβέρνηση αύξησε τελικά το επίδομα εξωδιδασκτικής απασχόλησης κατά 15.000 δρχ.¹⁵¹⁵ και δεσμεύτηκε για την πρόσληψη 3.000 καθηγητών.¹⁵¹⁶ Μεταξύ των αρνητικών του αγώνα, όπως σημειώνεται σε απολογιστικό δημοσίευμα της ΟΛΜΕ,¹⁵¹⁷ ήταν το γεγονός ότι το ευρύτερο συνδικαλιστικό κίνημα δεν συστρατεύθηκε στο πλευρό των εκπαιδευτικών, καθώς οι δύο μεγαλύτερες συνδικαλιστικές οργανώσεις της χώρας (ΓΣΕΕ και ΑΔΕΔΥ) περιορίστηκαν στη στήριξη σε επίπεδο ανακοινώσεων. Όσο για το ευρύτερα –θιγόμενο από την απεργία– κοινωνικό μέτωπο, δηλαδή τους γονείς και τους μαθητές, οι καθηγητές επιδίωξαν να κερδίσουν την αλληλεγγύη τους προβάλλοντας το εκπαιδευτικό περιεχόμενο των αιτημάτων τους έναντι του μισθολογικού: «Ο βασικός μας στόχος, για δημόσια και δωρεάν παιδεία σε όλους τους νέους και για το ιστορικό δημοκρατικό αίτημα “15% για την παιδεία” αποτελεί τον πυρήνα των απεργιακών μας κινητοποιήσεων».¹⁵¹⁸ Επιπλέον, διαβεβαίωσαν τους μαθητές ότι δεν θα επέτρεπαν στην κυβέρνηση να παρατείνει το διδακτικό έτος και να καταργήσει τις εκδρομές, σύμφωνα με όσα απειλούσε να κάνει σε περίπτωση που συνεχιζόταν η απεργία διαρκείας, και τους καλούσαν να συμμετάσχουν στα συλλαλητήριά τους.¹⁵¹⁹

Σε γενικές γραμμές, οι μαθητές παρακολούθησαν εξ αποστάσεως τις κινητοποιήσεις των καθηγητών τους, με ορισμένους –λίγους– να έχουν σποραδική συμμετοχή στις πορείες που έγιναν στο κέντρο της Αθήνας¹⁵²⁰ και την πλειοψηφία να ανησυχεί στο ενδεχόμενο εφαρμογής των «απειλών» της κυβέρνησης: «Το υπουργείο Παιδείας διαρρέει την “αναγκαιότητα” για παράταση του σχολικού έτους ή την ματαίωση των πενταήμερων εκδρομών, προκειμένου να δημιουργήσει συνθήκες πίεσης. Δηλώνουμε πως η ευθύνη για τη συνέχιση της αναταραχής στο χώρο της παιδείας την έχει κατά

¹⁵¹⁴ Συνέντευξη με Γρηγόρη Καλομοίρη, 25, 26, 28.8.2013.

¹⁵¹⁵ *Αντιτετράδια της Εκπαίδευσης*, τχ. 44-45, σ. 29.

¹⁵¹⁶ ΟΛΜΕ, *Μηνιαίο Πληροφοριακό Δελτίο*, τχ. 653, σ. 10.

¹⁵¹⁷ Στο ίδιο, σ. 12. Συνέντευξη με Γρηγόρη Καλομοίρη, 25, 26, 28.8.2013

¹⁵¹⁸ *Ριζοσπάστης*, 15.1.1997, σ. 20.

¹⁵¹⁹ «ΟΛΜΕ – Επιστολή προς τους μαθητές μας», 11.2.1997, (Αρχειό Δημήτρη Φύσσα-ΑΣΚΙ).

¹⁵²⁰ Αρκετά μεγάλη ήταν η συμμετοχή των μαθητών και των γονιών στο πανεκπαιδευτικό συλλαλητήριο –«τη μεγαλύτερη πορεία των τελευταίων ετών», σύμφωνα με την *Καθημερινή* (13.2.1997, σ. 6)– που διοργανώθηκε στις 13 Φεβρουαρίου 1997 (βλ. και *Ριζοσπάστης*, 13.2.1997). Επίσης, ξεχωριστό συλλαλητήριο έξω από το υπουργείο Παιδείας πραγματοποίησαν στις 20 Φεβρουαρίου μαθητές από σχολεία της Αθήνας και του Πειραιά, με σκοπό να εκδηλώσουν έμπρακτα την αλληλεγγύη τους στους καθηγητές. (*Ριζοσπάστης*, 21.2.1997, σ. 22.)

κύριο μέρος η κυβέρνηση [...] την προειδοποιούμε ότι δεν θα γίνει αποδεκτή η περαιτέρω υποβάθμιση του δημόσιου σχολείου, ούτε βέβαια θα υποστούμε τις οποιεσδήποτε συνέπειες από την κυβερνητική ανεύθυνη στάση στην παιδεία», ανέφερε η ΜΑΚΙ, μαθητική νεολαία της ΝΔ, η οποία καθ' όλη τη διάρκεια της απεργίας επέκρινε μέσω δελτίων Τύπου τον υπουργό Παιδείας Γεράσιμο Αρσένη για τους χειρισμούς του στο ζήτημα των καθηγητών.¹⁵²¹ Την ανησυχία τους για τις χαμένες ώρες μαθημάτων και τις συνέπειες που θα έχουν στην καθημερινότητά τους επισήμαιναν και μεμονωμένοι μαθητές, όπως προκύπτει για παράδειγμα από την ανάγνωση των σελίδων του μαθητικού περιοδικού *Μαθητικοί Παλμοί* που εξέδιδαν οι μαθητές του 1ου Γυμνασίου Χανίων.¹⁵²²

Ωστόσο, για κάποιους άλλους μαθητές όλη αυτή η αναταραχή στο σχολικό χώρο εγγράφηκε στη μνήμη τους ως αφετηριακό σημείο της πολιτικοποίησής τους. Ο Κώστας Ξενόπουλος, μαθητής α' λυκείου στο 1ο Πρότυπο Πειραματικό Γενικό Λύκειο Τούμπας (Θεσσαλονίκη), την περίοδο 1998-9, αναφέρει χαρακτηριστικά:

Όταν πήγαινα δευτέρα γυμνασίου ήταν η μεγάλη απεργία των καθηγητών και είχε ανοίξει μία κουβέντα, αλλά πολύ απ' έξω-απ' έξω. Το σχολείο μου είχε 90% συμμετοχή και είχαμε μονίμως ερωτήματα. Οι οργανωμένοι μαθητές πάντως ήταν λίγοι, αρκετοί βέβαια σε σχέση με άλλα σχολεία, σε διάφορα σχήματα και οργανώσεις. Δεν υπήρχε έντονη πολιτικοποίηση.¹⁵²³

Ανάμνηση των κινητοποιήσεων των καθηγητών είχε και ο Γαβρίλος Τσαρκάντογλου, μαθητής α' λυκείου στο ΕΠΛ Αιγάλεω το 1996-7: «Θυμάμαι έντονα τις κινητοποιήσεις των καθηγητών και τις σχετικές κουβέντες που κάναμε στο σχολείο. Την επόμενη σχολική χρονιά ξεκινήσαμε δειλά-δειλά κι εμείς, μαθητές που ήμασταν πιο ενεργοί, φτιάχνοντας τα πρώτα συντονιστικά».¹⁵²⁴

¹⁵²¹ «Δελτίο Τύπου», ΜΑΚΙ, 4.2.1997 (Αρχείο ΟΝΝΕΔ). Με αφορμή επερώτηση βουλευτών της ΝΔ με αντικείμενο τη λήψη μέτρων εκσυγχρονισμού του εκπαιδευτικού συστήματος, ο υπουργός Παιδείας Γ. Αρσένης στην απάντησή του κατηγόρησε τη ΝΔ ότι στήριζε την απεργία των εκπαιδευτικών: «Η εμμονή της ΟΛΜΕ να συνεχίσει την απεργία δεν ήταν ξένη από πολιτικές σκοπιμότητες [...] η απόφαση συνέχισης της απεργίας ελήφθη από την πλειοψηφία του ΔΣ της ΟΛΜΕ, πλειοψηφία μελών που πρόσκεινται στο κόμμα της Νέας Δημοκρατίας και του Συνασπισμού. Αυτοί που ηγήθηκαν της απεργίας είναι επιφανή στελέχη του κόμματός τους [...] γιατί επί οκτώ εβδομάδες επισήμως η ΝΔ δεν είχε πάρει πολιτική θέση πάνω στο θέμα της απεργίας και στο κλείσιμο των σχολείων;». (*Πρακτικά της Βουλής, Συνεδρίαση ΡΙΘ'*, 18 Απριλίου 1997, σ. 5.841.)

¹⁵²² *Μαθητικοί Παλμοί* (Χανιά), τχ. 5, Ιανουάριος-Φεβρουάριος-Μάρτιος 1997, σ. 7-8. Παραθέτω ορισμένες από τις απόψεις μαθητών γ' λυκείου –μελών της συντακτικής ομάδας του περιοδικού– σχετικά με το θέμα των χαμένων μαθημάτων: «Πολλοί μαθητές χαίρονται που δεν κάνουν μάθημα τώρα, αλλά όταν θα καθόμαστε το καλοκαίρι να διαβάζουμε και να πηγαίνουμε σχολείο [...] θα ξεσπάσουμε και θα αρχίσουμε τις καταλήψεις»· «Υπάρχουν πολλές συνέπειες για το μαθητή. Τους καθηγητές δεν τους νοιάζει τι θα πάθουν, απλά θα αδειάσει λίγο η τσέπη τους»· «Πολλές ώρες χάνονται καθημερινά [...]. Όμως [οι μαθητές] δεν φαίνεται να επιθυμούν την παράταση του σχολικού έτους».

¹⁵²³ Συνέντευξη με Κώστα Ξενόπουλο, 26.10.2013.

¹⁵²⁴ Συνέντευξη με Γαβρίλο Τσαρκάντογλου, 13.9.2013.

Μεταρρύθμιση Αρσένη – πρώτες αντιδράσεις από μαθητές και καθηγητές

Το ερέθισμα των μαθητών για τη δημιουργία συντονιστικών προήλθε μετά την ψήφιση στο γ' θερινό τμήμα της Βουλής,¹⁵²⁵ στις 9 Σεπτεμβρίου 1997, του Ν. 2525/1997: «Ενιαίο Λύκειο, πρόσβαση των αποφοίτων του στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση, αξιολόγηση του εκπαιδευτικού έργου και άλλες διατάξεις».¹⁵²⁶ Ο Ν. 2525 αποτελούσε το πρώτο από τα δύο συμπληρωματικά νομοθετήματα της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης Αρσένη (το άλλο ήταν ο Ν. 2640 για τη «Δευτεροβάθμια τεχνική-επαγγελματική εκπαίδευση και άλλες διατάξεις», που ψηφίστηκε ένα χρόνο αργότερα).¹⁵²⁷

Οι βασικότερες και πλέον επίμαχες για το σύνολο της εκπαιδευτικής κοινότητας διατάξεις του Ν. 2525 (άρθρο 2) προέβλεπαν την κατάργηση του συστήματος των «Δεσμών» (πανελλήνια εξέταση σε τέσσερα μαθήματα στο τέλος της τρίτης λυκείου) και την αντικατάστασή του με γραπτή εξέταση σε όλα τα διδασκόμενα στις δύο τελευταίες τάξεις του λυκείου μαθήματα. Επιπλέον, καταργούνταν τα ΕΠΛ, για να αντικατασταθούν όπως και οι άλλοι τύποι λυκείων –εκτός των εκκλησιαστικών– από το «Ενιαίο Λύκειο», ενώ έπαυε να ισχύει η επετηρίδα για το διορισμό των καθηγητών και πλέον οι νέοι εκπαιδευτικοί που θα επιλέγονταν θα προέκυπταν από διαγωνιστικές εξετάσεις (ΑΣΕΠ).¹⁵²⁸

Σύμφωνα με τον Α. Δημαρά, τα μέτρα της κατάργησης των «Δεσμών» και της επετηρίδας διορισμού των καθηγητών «ανταποκρίνονταν σε επίμονα, από χρόνια προβεβλημένα –αν και όχι καθολικής αποδοχής– αιτήματα, που για την εφαρμογή τους απαιτήθηκε πολιτικό θάρρος», ενώ τα «Ενιαία Λύκεια» ήταν «μόνο κατ' ευφημισμό “ενιαία”, καθώς θα είχαν μόνο τόσους μαθητές όσους θα μπορούσαν να δέχονται τα ΑΕΙ και τα –αναβαθμιζόμενα ΤΕΙ».¹⁵²⁹ Κοντολογίς, οι μαθητές που δεν

¹⁵²⁵ Βλ. υποσ. 1461 (σ. 430) σχετικά με την τακτική για την ψήφιση εκπαιδευτικών νομοσχεδίων κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού.

¹⁵²⁶ Η συζήτηση του νομοσχεδίου ξεκίνησε στη Βουλή στις 2 Σεπτεμβρίου 1997 (Συνεδρίαση ΛΑ') και ολοκληρώθηκε με την ψήφιση επί του συνόλου του στις 9 Σεπτεμβρίου (Συνεδρίαση ΛΕ'). Ο Ν. 2525/1997 δημοσιεύθηκε στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως* στις 23 Σεπτεμβρίου (τεύχος α', αριθμ. φύλ. 188).

¹⁵²⁷ Για περισσότερα αναφορικά με αυτά που προέβλεπε ο Ν. 2640, βλ. σ. 460.

¹⁵²⁸ Δημαράς Α., *ό.π.*, σ. 310-11. Η διαδικασία διεξαγωγής του «Διαγωνισμού για την κατάρτιση πίνακα διοριστέων εκπαιδευτικών» ανατέθηκε από το νόμο στο Ανώτατο Συμβούλιο Επιλογής Προσωπικού (ΑΣΕΠ), το οποίο είχε συσταθεί το 1994 ως ανεξάρτητη αρχή «επιφορτισμένη με τον έλεγχο της ορθής εφαρμογής των διατάξεων που διέπουν τις προσλήψεις στο δημόσιο τομέα».

¹⁵²⁹ Στο ίδιο. Σχετικά με την αναλογία του αριθμού αποφοίτων λυκείου και εισαγόμενων στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, ο Γ. Αρσένης, κατά τη διάρκεια τη ομιλίας του στην ολομέλεια της Βουλής για τη συζήτηση ψήφισης του νομοσχεδίου, δήλωσε ότι: «Σήμερα, ένας στους τέσσερις που δίνει εξετάσεις όταν βγαίνει από το λύκειο μπαίνει στην τριτοβάθμια εκπαίδευση. Με το σύστημα που προτείνουμε, η σχέση αυτή αλλάζει από ένα προς τέσσερα σε ένα προς ένα» (*Πρακτικά της Βουλής*,

θα μπορούσαν να ανταπεξέλθουν στις αυξημένες απαιτήσεις του «Ενιαίου Λυκείου» και ως άμεση συνέπεια δεν θα μπορούσαν να προχωρήσουν σε ακαδημαϊκές σπουδές, θα εκτρέπονταν προς τα Τεχνολογικά Επαγγελματικά Εκπαιδευτήρια (ΤΕΕ), από τα οποία όμως δεν θα είχαν τη δυνατότητα πρόσβασης στην ανώτατη τριτοβάθμια εκπαίδευση, εν αντιθέσει δηλαδή με ό,τι ίσχυε στα προγενέστερά τους Τεχνικά Επαγγελματικά Λύκεια (ΤΕΛ).

Βασικός στόχος της κυβέρνησης με την προώθηση της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης Αρσένη ήταν αφενός να παύσει την επίταση του διαχρονικού φαινομένου της υπερπληθώρας αποφοίτων μέσης γενικής εκπαίδευσης, καθώς και της συνεπακόλουθης αδιάλειπτης τάσης των μαθητών προς τις πανεπιστημιακές σπουδές, και αφετέρου να αναβαθμίσει την τεχνική-επαγγελματική εκπαίδευση, που διαχρονικά προσέλκυε σταθερά πολύ μικρότερο ποσοστό μαθητών και σπουδαστών.¹⁵³⁰ Άλλωστε, η αναβάθμιση της τεχνικής εκπαίδευσης αποτελούσε στρατηγικό αναπτυξιακό-οικονομικό στόχο της χώρας, ο οποίος γινόταν φανερός μέσα από την ανάγνωση των εισηγητικών εκθέσεων των δύο συμπληρωματικών νόμων της μεταρρύθμισης (Ν. 2525 και Ν. 2640).¹⁵³¹

Συνεδρίαση ΑΒ΄, 3 Σεπτεμβρίου 1997, σ. 989). Στο ίδιο μήκος κύματος, και ακόμα πιο συγκεκριμένη ήταν η αναφορά του πρωθυπουργού Κώστα Σημίτη την 1η Ιανουαρίου 1999 από το βήμα της Βουλής: «Από το 2000 με τη δημιουργία νέων τμημάτων στα πανεπιστήμια και ΤΕΙ, οι θέσεις των εισαγόμενων θα είναι όσοι περίπου είναι και οι απόφοιτοι λυκείου» (*Πρακτικά της Βουλής*, Συνεδρίαση ΝΔ΄, 11 Ιανουαρίου 1999, σ. 3.118).

¹⁵³⁰ Από το 1976 την πρώτη μεταπολιτευτικά εκπαιδευτική μεταρρύθμιση μέχρι την μεταρρύθμιση Αρσένη, το ποσοστό των μαθητών του τεχνικο-επαγγελματικού κλάδου υπολογιζόταν μεσοσταθμικά στο 30% έναντι 70% των μαθητών που προτιμούσαν το Γενικό Λύκειο. Βλ. Μπουζάκης Σήφης, *Εκπαιδευτικές Μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα, Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Γενική και Τεχνικοεπαγγελματική Εκπαίδευση*, τόμος Β΄, Gutenberg, ⁴2005, σ. 676· Δημαράς Αλέξης, «Η Εκπαίδευση: εκσυγχρονισμός και επιβίωση προβλημάτων», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 10ος: *Η Ελλάδα της ομαλότητας 1974-2000*, Ελληνικά Γράμματα 2003, σ. 176· *Πρακτικά της Βουλής*, Συνεδρίαση ΑΓ΄, 3 Σεπτεμβρίου 1997, σ. 1.023 (δήλωση Άννας Ψαρούδα-Μπενάκη, βουλευτή της ΝΔ). Την ίδια περίπου ποσοστιαία κατανομή μαθητών στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, γενική και τεχνική-επαγγελματική, ανέφερε και η έκθεση του Οργανισμού Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης (ΟΟΣΑ) για το εκπαιδευτικό σύστημα στην Ελλάδα το 1996. Δηλαδή περίπου το 60% των μαθητών εγγράφονταν στα Γενικά Λύκεια, το 5% στα ΕΠΛ, το 25% στα ΤΕΛ και το 10% σε ΤΕΣ. [όπως καταγράφεται στο Κάτσικας Χρήστος, Καββαδίας Γιώργος, *Κρίση του Σχολείου και Εκπαιδευτική Πολιτική, Κριτική των Εκπαιδευτικών Αλλαγών (1990-1997)*, Gutenberg, Αθήνα 1998, σ. 176].

¹⁵³¹ Παραθέτω από το την εισηγητική έκθεση του Ν. 2525: «Τα θεμελιώδη ιδεώδη της ελληνικής εκπαίδευσης πρέπει να συνδυάζονται με την ικανοποίηση των αναγκών της κοινωνικο-οικονομικής ανάπτυξης της χώρας και με την ανάπτυξη στα εκπαιδευόμενα άτομα των δεξιοτήτων εκείνων που οι συνεχώς μεταβαλλόμενες συνθήκες της αγοράς εργασίας και της κοινωνικής ζωής, η διεθνοποίηση της οικονομίας και του “πολιτισμού” και η επανάσταση στη χρήση και διάδοση των πληροφοριών καθιστούν καθημερινά αναγκαίες». [«Εισηγητική Έκθεση στο σχέδιο νόμου: “Ενιαίο Λύκειο, πρόσβαση των αποφοίτων του στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, αξιολόγηση των εκπαιδευτικών και άλλες διατάξεις”», *Βουλή των Ελλήνων, Αρχείο της Βουλής, Περίοδος Θ΄ Προεδρευόμενης Δημοκρατίας, Σύνοδος Α΄ (7.10.1996-2.10.1997)*, σ. 1.] Και από το Ν. 2640: «Στην εποχή μας, των ραγδαίων αλλαγών και ανατροπών στις οικονομικές, κοινωνικές, πολιτισμικές σχέσεις η γνώση αναδεικνύεται ως το πλέον κεντρικό ζήτημα. Τα σημαντικά τεχνολογικά άλματα, οι μεταβολές στην

Ο στόχος αυτός εντασσόταν σε ένα ευρύτερο στρατηγικό πολιτικό πλαίσιο, που έλαβε την ονομασία «εθνικός εκσυγχρονισμός» και είχε ως βασικό προσανατολισμό τη συμμετοχή της Ελλάδας στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση (ΟΝΕ) και στη ζώνη του ευρώ. Με επικεφαλής τον πρωθυπουργό Κώστα Σημίτη, έναν κατεξοχίην εκφραστή της «εκσυγχρονιστικής φιλοευρωπαϊκής τάσης» –η οποία ωστόσο ερχόταν σε σύγκρουση με την παραδοσιακή λαϊκιστική πλευρά του ΠΑΣΟΚ–,¹⁵³² η κυβέρνηση προχώρησε στην εκπλήρωση των κριτηρίων οικονομικής σύγκλισης που προέβλεπε η Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση (ΣΕΕ) το 1992,¹⁵³³ και τελικά την 1η Ιανουαρίου του 2001 η χώρα εντάχθηκε στην Ευρωζώνη.

Ξέχωρα όμως από τα οικονομικά κριτήρια, η Ελλάδα έπρεπε να εναρμονιστεί με μια σειρά ενιαίων κοινοτικών πολιτικών (π.χ. προστασία καταναλωτή, βιομηχανική πολιτική, πολιτιστικά θέματα κ.λπ.), μεταξύ των οποίων βρισκόταν και η εκπαίδευση-επαγγελματική κατάρτιση. Η εκλογίκευση της εκπαίδευσης και η κατεύθυνσή της προς περισσότερο τεχνικούς κλάδους, που θα προέβλεπαν λιγότερο μακροχρόνιες γενικές καταρτίσεις και θα ανταποκρινόταν περισσότερο στις ανάγκες της αγοράς, μαζί με την παράλληλη τόνωση της επαγγελματικής κατάρτισης ως εναλλακτική της πανεπιστημιακής, αποτελούσε τη βασική κατεύθυνση που χάραξε η ΣΕΕ ώστε να εξυπηρετηθούν οι ανάγκες της υπό διαμόρφωση ενιαίας ευρωπαϊκής αγοράς και η αποτελεσματικότερη ενσωμάτωση των εργαζομένων σε αυτή, με απώτερο σκοπό την καταπολέμηση της ανεργίας.¹⁵³⁴ Ειδικά για την περίπτωση της ελληνικής οικονομίας, της οποίας κύριο στήριγμα ήταν οι μικρές –συχνά οικογενειακές– ιδιοκτησίες, ο ΟΟΣΑ, ένα χρόνο πριν την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση Αρσένη, πρότεινε ως καταλληλότερες τις σπουδές που σχετίζονται με τη βιομηχανία υψηλής τεχνολογίας, τη διαχείριση, τη σύγχρονη εξέλιξη του τουρισμού και άλλα τεχνικά και τεχνολογικά αντικείμενα που δεν είχαν ισχυρή παρουσία στα

οργάνωση της εργασίας και η σημαντική ζήτηση επαγγελματικών ειδικοτήτων και εξειδικευμένων προσόντων θέτουν το πλαίσιο των αναγκών που έρχονται να αντιμετωπίσουν οι ρυθμίσεις του νόμου». [«Εισηγητική Έκθεση στο σχέδιο νόμου: “Δευτεροβάθμια Τεχνική και Επαγγελματική Εκπαίδευση”], *Βουλή των Ελλήνων, Αρχείο της Βουλής, Περίοδος Θ΄ Προεδρευόμενης Δημοκρατίας, Σύνοδος Β΄ (6.10.1997-1.10.1998)*, σ. 1.]

¹⁵³² Βούλγαρης Γ., *Η Ελλάδα από τη Μεταπολίτευση...*, ό.π., 128-9.

¹⁵³³ Οι ευρωπαϊκές χώρες που θα υιοθετούσαν το ενιαίο νόμισμα (Ευρώ) θα έπρεπε να είχαν χαμηλό δημοσιονομικό έλλειμμα (3% του ΑΕΠ), χαμηλό δημόσιο χρέος (60% του ΑΕΠ), χαμηλό πληθωρισμό, χαμηλά επιτόκια και νομισματική σταθερότητα. (Ιωακειμίδης Παναγιώτης, «Η Ελλάδα στην Ευρωπαϊκή Ένωση», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΣΤ΄, σ. 427.)

¹⁵³⁴ Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, *Ανάπτυξη, ανταγωνιστικότητα, απασχόληση, Οι προκλήσεις και η αντιμετώπιση τους για τη μετάβαση στον 21ο αιώνα, Λευκό Βιβλίο*, ό.π., σ. 132.

έως τότε παρεχόμενα εκπαιδευτικά προγράμματα.¹⁵³⁵ Το σχέδιο νόμου για την «Δευτεροβάθμια Τεχνική και Επαγγελματική Εκπαίδευση» (μετέπειτα Ν. 2640) προέβλεπε την εφαρμογή των ανωτέρω οδηγιών της Ευρωπαϊκής Κοινότητας και ήταν αυτό που ουσιαστικά ολοκλήρωνε την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του Γ. Αρσένη.

Μπροστά σε αυτές τις εξελισσόμενες κοσμογονικές αλλαγές στο χώρο της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, μαθητές-μέλη της ΚΝΕ, έχοντας την έγκριση του ΚΚΕ, επιχείρησαν στις αρχές της σχολικής χρονιάς 1997-8 να συγκροτήσουν μια διασχολική συντονιστική επιτροπή προκειμένου να αποκρούσουν το Ν. 2525 και να προβάλλουν πάγια εκπαιδευτικά αιτήματα, όπως το 15% του προϋπολογισμού για την παιδεία και την εναντίωση στην ιδιωτικοποίηση της παιδείας και των πανεπιστημίων. Ο Γ. Τσαρκάντογλου, μέλος της ΚΝΕ από το 1996 και από τους πρωταγωνιστές της δημιουργίας του αντιπροσωπευτικού οργάνου των μαθητών –με το όνομα Συντονιστικό Αγώνα Σχολείων Αθήνας (ΣΑΣΑ)– αναφέρεται στις συνθήκες γέννησής του:

Το ΣΑΣΑ ξεκίνησε από το 1997. Δεν υπήρχε σε μεγάλη κλίμακα, καθώς ήταν πολύ περιορισμένα τα σχολεία που συμμετείχαν. Τότε εγώ πήγαινα β' λυκείου και γνωρίζοντας το νόμο Αρσένη προσπαθήσαμε να φτιάξουμε αυτή την ιστορία. Όλα τα μέλη της ΚΝΕ συμμετείχαν στο συντονιστικό, κυρίως οι μαθητές που είχαν εκλεγεί και στα 15μελή των σχολείων τους και τα εκπροσωπούσαν. Είχαν φτιαχτεί οι δομές του. Μαζευόμασταν στην αρχή στο Σωματείο Εμποροϋπαλλήλων πίσω από την Μητρόπολη. Εκεί γινόντουσαν τα πρώτα συντονιστικά.¹⁵³⁶

Σε ακολουθία των όσων αναφέρει ο Γ. Τσαρκάντογλου, στις 10 Δεκεμβρίου 1997 –μετά από πρωτοβουλία του ΣΑΣΑ– πραγματοποιήθηκε η πρώτη συγκέντρωση στο κέντρο της πρωτεύουσας από μαθητές 20 γυμνασίων και λυκείων της Αθήνας, καθώς και φοιτητών, οι οποίοι ζητούσαν την κατάργηση του Ν. 2525/97 και την αύξηση των δαπανών για την παιδεία. «Μετά το τέλος της συγκέντρωσης», έγραψε ο *Ριζοσπάστης*, «οι μαθητές συζήτησαν το θέμα του συντονισμού τους και οι εκπρόσωποι των 15μελών αποφάσισαν τη συμμετοχή στην πανεργατική-πανδημοσιοϋπαλληλική κινητοποίηση στις 18 Δεκέμβρη. Συζήτηση έγινε και για την κατάληψη ως μορφή δράσης, την οποία όπως προέκυψε από την πλειοψηφία των 15μελών που παραβρέθηκαν, απορρίπτουν».¹⁵³⁷

¹⁵³⁵ Κάτσικας Χρήστος, Καββαδίας Γιώργος, *Κρίση του Σχολείου και Εκπαιδευτική Πολιτική, Κριτική των Εκπαιδευτικών Αλλαγών (1990-1997)*, Gutenberg, Αθήνα 1998, σ. 199.

¹⁵³⁶ Συνέντευξη με Γαβρίλο Τσαρκάντογλου, 13.9.2013.

¹⁵³⁷ *Ριζοσπάστης*, 11.12.1997, σ. 16.

Ωστόσο, παρά τις αντίθετες βουλές του ΣΑΣΑ, σχολεία σε διάφορες πόλεις της χώρας (Αθήνα, Θεσσαλονίκη, Καρδίτσα, Πτολεμαΐδα, Κέρκυρα, Χανιά) είχαν ξεκινήσει καταλήψεις από τις αρχές Νοεμβρίου με αφορμή την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση Αρσένη αλλά και για ενδοσχολικά ζητήματα.¹⁵³⁸ Η κυβέρνηση φοβούμενη την επέκταση των καταλήψεων εξέδωσε στις 20 Νοεμβρίου υπουργική απόφαση, χαρακτηρίζοντας τις καταλήψεις ως «φαινόμενο εποχιακό και επαναλαμβανόμενο τα τελευταία χρόνια που έχει ως επακόλουθο την απώλεια πολλών διδακτικών ωρών με σοβαρές συνέπειες για το σύνολο των μαθητών», και κοινοποίησε ότι για την αναπλήρωση τους θα περικόπτονταν οι περιπάτοι, οι σχολικές εκδρομές και οι αργίες, ενώ σε περιπτώσεις παρατεταμένων καταλήψεων θα εξεταζόταν και το ενδεχόμενο παράτασης του διδακτικού έτους.¹⁵³⁹

Τελικά, υπό τη δαμόκλειο σπάθη των παραπάνω απειλών, οι μεμονωμένες καταλήψεις σχολείων δεν λειτούργησαν διαδραστικά συμπαρασύροντας και άλλα σχολεία, με συνέπεια μέχρι τα μέσα Φεβρουαρίου του 1998 το φαινόμενο των καταλήψεων να έχει εκτονωθεί εντελώς. «Η υπουργική απόφαση υψώθηκε σαν πέλεκυς πάνω από τα κεφάλια των μαθητών και καθηγητών, απειλώντας τους πάντες με καρατόμηση», περιέγραφε σε ανακοίνωση της η ΕΛΜΕ Μαγνησίας, καταγγέλλοντας το υπουργείο ότι ήθελε να τιμωρήσει μαθητές και καθηγητές: «τους πρώτους γιατί με τις καταλήψεις αμαύρωσαν την εικόνα της κυβερνητικής πολιτικής στο χώρο της παιδείας και τους δεύτερους γιατί δεν τους εμπόδισαν».¹⁵⁴⁰

Στο πλαίσιο της συζήτησης για τη συνέχιση ή μη των καταλήψεων υπήρξαν και οι πρώτες κατηγορίες από πλευράς του ΝΑΡ ότι το «από τα πάνω» μαθητικό συντονιστικό της ΚΝΕ επιχειρούσε να υπονομεύσει τη συνέχιση των κατάληψεων.¹⁵⁴¹ Παρ' όλα αυτά, πάλι με πρωτοβουλία του ΣΑΣΑ, 1.500 περίπου μαθητές¹⁵⁴² πραγματοποίησαν στις 12 Φεβρουαρίου τη «μεγαλύτερη μαθητική πορεία των τελευταίων χρόνων» στο κέντρο της Αθήνας, ενώ συλλαλητήρια έγιναν και σε 20 ακόμα πόλεις όπου οι μαθητές έκαναν πορείες προς τις κατά τόπους

¹⁵³⁸ Για παράδειγμα, στο 3ο Γυμνάσιο-Λύκειο Θεσσαλονίκης πραγματοποιούταν κατάληψη με αίτημα τη μεταστέγαση του σχολείου παλινοστούντων, με το οποίο συστεγαζόταν. [*Νέα Μακεδονία* (Θεσσαλονίκη), 20.11.1997.] Σε άλλη περίπτωση, μαθητές του ΕΠΛ Χανίων προχώρησαν σε συμβολική κατάληψη του λυκείου τους και αποχή από τα μαθήματά τους στις 28 Νοεμβρίου με αφορμή χειροδικία καθηγητή σε βάρος συμμαθητή τους. (*Αθηναϊκή*, 29.11.1997, σ. 13.)

¹⁵³⁹ «Θέμα: Κάλυψη διδακτικών ωρών λόγω καταλήψεων των σχολικών μονάδων», *Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων*, Υπουργική Απόφαση Γ2/6657, 20.11.1997 (Αρχείο ΟΛΜΕ).

¹⁵⁴⁰ «Ανακοίνωση-Καταγγελία», ΕΛΜΕ Μαγνησίας, 19.3.1998 (Αρχείο ΟΛΜΕ).

¹⁵⁴¹ *Πριν*, 8.2.1998.

¹⁵⁴² *Μαθητικές Κινητοποιήσεις 1990-9, 10 χρόνια ντοκουμέντα*, ό.π., σ. 55.

νομαρχίες.¹⁵⁴³ Εξ άλλου, για την ενθάρρυνση της συμμετοχής των μαθητών στις πορείες, η Πανελλαδική Συνάντηση Συντονιστικών Αγώνα των σχολείων, η οποία αποτελούταν κατά κύριο λόγο από μαθητές-μέλη της ΚΝΕ από όλη τη χώρα, είχε εξαγγείλει διήμερη προειδοποιητική κατάληψη των σχολείων στις 12 και 13 Φεβρουαρίου με κύρια αιτήματα: την κατάργηση του Ν. 2525, τη μη κατάθεση του νέου νομοσχεδίου για την τεχνική εκπαίδευση και τη διεξαγωγή των μαθητικών εκλογών ενιαία έως τις αρχές Νοεμβρίου σε όλα τα σχολεία.¹⁵⁴⁴ Ιδιαίτερα δε σε σχέση με το συλλαλητήριο στην Αθήνα, ολοκληρώθηκε αυτή τη φορά χωρίς έκτροπα, με την πραγματοποίηση καθιστικής πορείας των μαθητών έξω από τη Βουλή. Οι μαθητές πάντως δεν κατάφεραν να συναντήσουν τον υπουργό Παιδείας για να του εκφράσουν τις αντιρρήσεις τους για τον Ν. 2525 και το σύνολο των αιτημάτων τους για την παιδεία.¹⁵⁴⁵

Διαγωνισμός του ΑΣΕΠ

Ο χώρος της παιδείας μαζί με τις αγροτικές κινητοποιήσεις της περιόδου¹⁵⁴⁶ έμοιαζαν να αποτελούν χαίνουσες πληγές για την κυβέρνηση στη μέση της θητείας της. Η επόμενη αναταραχή στα σχολεία ξέσπασε τον Ιούνιο του 1998 εξ αιτίας της διενέργειας του διαγωνισμού του ΑΣΕΠ για τους εκπαιδευτικούς. Ήδη από τις 12 Μαΐου η ΟΛΜΕ είχε εξαγγείλει πρόγραμμα απεργιακών κινητοποιήσεων, το οποίο είχε ως σημείο κορύφωσης τις ημέρες διεξαγωγής του διαγωνισμού (12-15 Ιουνίου). Την εισήγηση της ΟΛΜΕ υπεργήφισαν οι έξι συνολικά συνδικαλιστές των παρατάξεων ΔΑΚΕ (ΝΔ), Αγωνιστική Συνεργασία (ΣΥΝ), Παρέμβαση για μια Αγωνιστική Προοπτική (εξωκοινοβουλευτική Αριστερά), και την καταψήφισαν οι τέσσερις συνδικαλιστές της ΠΑΣΚ (ΠΑΣΟΚ) και ο ένας της ΔΕΕ (ΚΚΕ).¹⁵⁴⁷ Οι

¹⁵⁴³ Ριζοσπάστης, 13.2.1998, σ. 14.

¹⁵⁴⁴ «Αυτός ο Νόμος θα καταργηθεί», Πανελλαδική Συνάντηση Συντονιστικών Αγώνα των Σχολείων, προκήρυξη, χ.χ. (Αρχειο Δημήτρη Φύσσα – ΑΣΚΙ) και Ριζοσπάστης, 6.2.1998, σ. 14. Τα συντονιστικά σχολείων που υπογράφουν την προκήρυξη προέρχονται από τις εξής πόλεις: Αθήνα, Πειραιάς, Θεσσαλονίκη, Λάρισα, Καρδίτσα, Βόλος, Ηράκλειο, Χανιά, Πτολεμαΐδα, Αλεξανδρούπολη, Κέρκυρα, Άρτα, Χαλκίδα, Αγρίνιο.

¹⁵⁴⁵ Στοιχεία από: Μαθητικές Κινητοποιήσεις 1990-9... ό.π. και Ριζοσπάστης, 13.2.1998, σ. 14.

¹⁵⁴⁶ Τέλη του 1996-αρχές του 1997 αγρότες όλης της χώρας, με επίκεντρο αυτούς του θεσσαλικού κάμπου, προχώρησαν σε αποκλεισμούς των εθνικών οδών με τα τρακτέρ τους διαμαρτυρόμενοι για τη μείωση των εθνικών αγροτικών επιδοτήσεων. Παρεμφερείς κινητοποιήσεις, αν και μικρότερης έκτασης και δυναμικής, έλαβαν χώρα και στις αρχές του 1998.

¹⁵⁴⁷ Αναλυτικά η σύνθεση του ΔΣ της ΟΛΜΕ για την περίοδο 1997-1999 ήταν η εξής: Νίκος Τσούλιας (ΠΑΣΚ) – πρόεδρος, Γρηγόρης Καλομοίρης (Αγωνιστική Συνεργασία) – αντιπρόεδρος, Αντώνης Αντωνάκος (ΔΑΚΕ) – γενικός γραμματέας, Κώστας Μανιάτης (ΠΑΣΚ) – ειδικός γραμματέας, Σάββας Σάββας (ΔΕΕ) – οργανωτικός γραμματέας, Κώστας Μπόικος (ΠΑΣΚ) – ταμίας, Θωμάς Ακρίτας-Ακριτίδης (ΠΑΣΚ) – έφορος δημοσίων σχέσεων, Παναγιώτης Κλάπας (Αγωνιστική

καθηγητές εκτός από την ακύρωση του διαγωνισμού του ΑΣΕΠ ζητούσαν την πρόσληψη όλων των αναπληρωτών εκπαιδευτικών στα σχολεία και να μην ληφθεί υπόψη η βαθμολογία της β' λυκείου για την επιλογή των μαθητών στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, όπως προέβλεπε ο νόμος 2525/1997.¹⁵⁴⁸

Παραμονές του διαγωνισμού, σφοδρές συγκρούσεις σημειώθηκαν μεταξύ αναπληρωτών/αδιόριστων εκπαιδευτικών και δυνάμεων των ΜΑΤ έξω από σχολεία σε πολλές περιοχές της χώρας (Αθήνα, Θεσσαλονίκη, Ρόδος, Πύργος, Λαμία, Πάτρα, Αλεξανδρούπολη και Κρήτη).¹⁵⁴⁹ Οι καθηγητές επιχειρήσαν να καταλάβουν κάποια από τα 32 συνολικά εξεταστικά κέντρα, ώστε να ματαιωθεί ο διαγωνισμός, συνάντησαν όμως τη βίαιη αντίδραση των αστυνομικών που απάντησαν με τη χρήση δακρυγόνων και προσαγωγές ατόμων. Τα σοβαρότερα επεισόδια έγιναν έξω από το 18ο Λύκειο Αθηνών, στα Πατήσια, και στο συγκρότημα του Πειραματικού Θεσσαλονίκης (Τούμπα),¹⁵⁵⁰ όπου 1.000 και πλέον άτομα, εκπαιδευτικοί, φοιτητές και αριστεριστές, προσπάθησαν να σπάσουν τον κλοιό των αστυνομικών, με αποτέλεσμα να τραυματιστούν αρκετοί από τους εμπλεκόμενους.¹⁵⁵¹ Ο Κ. Ξενόπουλος, μαθητής γ' γυμνασίου τότε στο Πειραματικό, ανακαλεί στη μνήμη του την επίδραση των επεισοδίων στη μετέπειτα ριζοσπαστικοποίησή του:

Το σχολείο μου ήταν εξεταστικό κέντρο του ΑΣΕΠ το 1998 στην ανατολική Θεσσαλονίκη. Την μέρα που ήταν να γίνουν οι εξετάσεις, δίναμε κι εμείς προαγωγικές εξετάσεις και δεν μας είχαν ενημερώσει, οπότε πήγαμε στο σχολείο και είδαμε πολύ κόσμο απέξω. Η Τούμπα μπορεί να μην ήταν η πιο λαϊκή περιοχή της Θεσσαλονίκης, αλλά ειδικά εκείνη την εποχή υπήρχε πολύ αυτή η αίσθηση της μαγκιάς. Στα επεισόδια που ακολούθησαν φάγαμε όλοι πολύ ξύλο, έπεσαν και πολλά χημικά. Τότε ήταν και το “βάπτισμα του πυρός” για μένα, καθώς ξεκίνησα να ασχολούμαι πιο ενεργά με τα εκπαιδευτικά ζητήματα. Ήταν το πρώτο ξύλο!¹⁵⁵²

Τα επεισόδια συνεχίστηκαν και τις επόμενες μέρες του διαγωνισμού, δίχως όμως να παρεμποδιστεί η διενέργεια των εξετάσεων. Η νέα περίοδος οξύτητας στην παιδεία θα έληγε με δύο επιθέσεις εναντίον ισάριθμων συνδικαλιστικών στελεχών της εκπαιδευτικής κοινότητας. Το πρώτο επεισόδιο έλαβε χώρα στις 15 Ιουνίου –την τελευταία μέρα του διαγωνισμού– και είχε ως θύμα τον πρόεδρο της ΟΛΜΕ Νίκο Τσούλια. Ο συνδικαλιστής εκπαιδευτικός συμμετείχε σε συλλαλητήριο που διορ-

Συνεργασία) – έφορος βιβλιοθήκης και εκδόσεων, Δημήτρης Καρλαύτης (ΔΑΚΕ) – μέλος, Θανάσης Τσιριγώτης (Παρέμβαση για μια Αγωνιστική Προοπτική) – μέλος, Κώστας Ράμματος (ΔΑΚΕ) – μέλος. (ΟΛΜΕ, *Μηνιαίο Πληροφοριακό Δελτίο*, τχ. 654, Ιούνιος-Αύγουστος 1997).

¹⁵⁴⁸ *Καθημερινή*, 13.5.1998, σ. 15.

¹⁵⁴⁹ *Τα Νέα*, 12.6.1998, σ. 14.

¹⁵⁵⁰ Το Πειραματικό Γυμνάσιο-Λύκειο Τούμπας ήταν ένα συγκρότημα σχολείων που αποτελούταν από το 2ο και 4ο Γυμνάσιο καθώς και το 1ο και 3ο Λύκειο Τούμπας.

¹⁵⁵¹ *Έθνος*, 12.6.1998, σ. 7.

¹⁵⁵² Συνέντευξη με Κώστα Ξενόπουλο, 26.10.2013.

γάνωνε η ομοσπονδία των καθηγητών σε ένδειξη διαμαρτυρίας για τα επεισόδια των προηγούμενων ημερών, όταν συνδιαδηλωτές του άρχισαν να τον προπηλακίζουν και στη συνέχεια τον ξυλοφόρτωσαν.¹⁵⁵³ Πιθανή ερμηνεία της επίθεσης προς τον Ν. Τσούλια ήταν η τακτική της ΠΑΣΚ καθηγητών απέναντι στις κινητοποιήσεις για το διαγωνισμό του ΑΣΕΠ. Ο Γρηγόρης Καλομοίρης, αντιπρόεδρος της ΟΛΜΕ με το ψηφοδέλτιο της Αγωνιστικής Συνεργασίας και στην «πρώτη γραμμή» του εκπαιδευτικού αγώνα εναντίον της κατάργησης της επετηρίδας, εξηγεί την τότε στάση της πλειοψηφούσας παράταξης της ΟΛΜΕ:

Στο διαγωνισμό του ΑΣΕΠ η ηγεσία της ΠΑΣΚ είχε εναντιωθεί με ιδιαίτερη σφοδρότητα και ένταση στο να οργανωθούν συγκεντρώσεις έξω από τα εξεταστικά κέντρα, που είχαν ως στόχο την ακύρωση τέλεσης του διαγωνισμού, η πραγματοποίηση του οποίου υποβάθμιζε τις πανεπιστημιακές σπουδές και σήμαινε την κατάργηση των εργασιακών δικαιωμάτων χιλιάδων αναπληρωτών συναδέλφων. Η ΠΑΣΚ είχε εναντιωθεί και τότε στη μορφή αγώνα των συγκεντρώσεων έξω από τα εξεταστικά κέντρα.¹⁵⁵⁴

Το δεύτερο βίαιο περιστατικό συνέβη την επόμενη μέρα του συλλαλητηρίου έξω από τα δικαστήρια της οδού Ευελπίδων, όταν ομάδα μελών της Χρυσής Αυγής επιτέθηκαν σε δύο φοιτητές και έναν αδιόριστο καθηγητή που είχαν πάει για να συμπαρασταθούν στους συλληφθέντες για τη συμμετοχή τους στις κινητοποιήσεις κατά του διαγωνισμού του ΑΣΕΠ. Παρότι τα μέλη της ακροδεξιάς οργάνωσης δεν βρίσκονταν στα δικαστήρια για την ίδια υπόθεση, η επίθεση στα συγκεκριμένα άτομα μόνο τυχαία δεν ήταν, δεδομένου ότι και οι τρεις ήταν μέλη της Νεολαίας Κομμουνιστικής Απελευθέρωσης (ΝΚΑ) –μετεξέλιξης της ΚΝΕ-NAP.¹⁵⁵⁵ Ο Δημήτρης Κουσουρής,¹⁵⁵⁶ μέλος του ΚΣ της ΕΦΕΕ και του γραφείου του ΚΣ της ΝΚΑ, ήταν αυτός που δέχθηκε τα περισσότερα χτυπήματα και οδηγήθηκε σε σοβαρή, αν και όπως αποδείχθηκε ιάσιμη, κατάσταση στο νοσοκομείο. Σχολιάζοντας το περιστατικό, οι *Αναιρέσεις* –το περιοδικό της αριστερής οργάνωσης– υποδείκνυαν ως υπεύθυνους τους κρατικούς και παρακρατικούς κατασταλτικούς μηχανισμούς, και θεωρούσαν την επίθεση ως «επακόλουθο του κλίματος βίας τις μέρες του

¹⁵⁵³ *Τα Νέα*, 14.6.1998, σ. 6.

¹⁵⁵⁴ Συνέντευξη με Γρηγόρη Καλομοίρη, 25, 26, 28 Αυγούστου 2013.

¹⁵⁵⁵ Στις 8-10 Μαρτίου 1995 πραγματοποιήθηκε με πρωτοβουλία της ΚΝΕ-NAP το συνέδριο συμβολής στην επανίδρυση της κομμουνιστικής απελευθέρωσης στη νεολαία, το οποίο αποφάσισε την ίδρυση της νεολαίας Κομμουνιστική Απελευθέρωση. Για περισσότερα μπορεί κανείς να ανατρέξει στην ιστοσελίδα: <http://nka.gr> (τελευταία επίσκεψη: 20.6.2014).

¹⁵⁵⁶ Ο Δημήτρης Κουσουρής είναι το ίδιο πρόσωπο που αναφέρεται στο Μέρος Β΄ της διατριβής (περίοδος 1990-1).

διαγωνισμού», επισημαίνοντας ότι ο Κουσουρής, ο οποίος είχε ενεργό συμμετοχή στις κινητοποιήσεις των εκπαιδευτικών, είχε δεχθεί απειλές για τη ζωή του.¹⁵⁵⁷

Τέλος του καλοκαιριού του 1998, η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του Γ. Αρσένη ολοκληρώθηκε σε νομοθετικό επίπεδο με την ψήφιση του Ν. 2640 για τη «Δευτεροβάθμια τεχνική-επαγγελματική εκπαίδευση και άλλες διατάξεις», που προέβλεπε την κατάργηση όλων των προηγούμενων μορφών δευτεροβάθμιας τεχνικοεπαγγελματικής εκπαίδευσης (ΤΕΛ και ΤΕΣ) και τη δημιουργία Τεχνικών Επαγγελματικών Εκπαιδευτηρίων (ΤΕΕ), τα οποία άνηκαν στην δευτεροβάθμια-μεταγυμνασιακή εκπαίδευση και θα οργανώνονταν σε δύο κύκλους σπουδών (το πτυχίο α' κύκλου θα ήταν ισότιμο με το πτυχίο των παλαιών Τεχνικών Επαγγελματικών Σχολών, ενώ το πτυχίο β' κύκλου θα ήταν ισότιμο με το πτυχίο του παλαιού Τεχνικού Επαγγελματικού Λυκείου).¹⁵⁵⁸

Το ξέσπασμα των κινητοποιήσεων (1998) και ο ρόλος της ΚΝΕ

Λίγο μετά την έναρξη της σχολικής χρονιάς 1998-9, η έκρυθμη κατάσταση που κυοφορούνταν στο χώρο της παιδείας ύστερα και από την ψήφιση του Ν. 2640 δεν άργησε να εκδηλωθεί στα σχολεία της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης, με τους μαθητές να προχωρούν σε καταλήψεις και στην οργάνωση συλλαλητηρίων. Στις 11 Νοεμβρίου 1998 πραγματοποιήθηκε το πρώτο –μετά από αρκετά χρόνια–¹⁵⁵⁹ μεγάλο εκπαιδευτικό συλλαλητήριο στο κέντρο της Αθήνας, με τη συμμετοχή 5.000 περίπου μαθητών και φοιτητών, ενώ την επόμενη μέρα, παρεμφερούς μαζικότητας συλλαλητήριο έγινε και στη Θεσσαλονίκη, όπου αμέσως μετά το τέλος του αντιπροσωπεία μαθητών συναντήθηκαν με τον υπουργό Μακεδονίας-Θράκης Γιάννη Μαγκριώτη και του εξέθεσαν τα αιτήματά τους.¹⁵⁶⁰

Την οργάνωση αυτών των πρώτων συλλαλητηρίων στις δύο μεγαλύτερες πόλεις της χώρας είχαν αναλάβει τα Συντονιστικά Αγώνα Σχολείων Αθήνας (ΣΑΣΑ) και Θεσσαλονίκης (ΣΑΣΘ), που άνηκαν στην επιρροή του ΚΚΕ. Οι δηλώσεις μάλιστα μελών τους με την ιδιότητα των εκπροσώπων των μαθητών προσέδιδαν μία *de facto* αναγόρευση των δύο συντονιστικών σε ηγεσία του μαθητικού αγώνα, τουλάχιστον

¹⁵⁵⁷ *Αναιρέσεις*, τχ. 20, Οκτώβριος 1998, σ. 16.

¹⁵⁵⁸ Το νομοθέτημα κατατέθηκε προς συζήτηση στις 29 Ιουλίου 1998 –και αυτό, όπως και ο Ν. 2525, κατά τη διάρκεια της θερινής περιόδου του Κοινοβουλίου– και ψηφίστηκε στο σύνολό του στις 18 Αυγούστου. Στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως* δημοσιεύθηκε στις 3 Σεπτεμβρίου 1998 (τεύχος α', αρ. φύλ. 206).

¹⁵⁵⁹ Η εφημερίδα *Αυγή* ανέφερε στο ρεπορτάζ της ότι η κινητοποίηση των μαθητών θύμισε τις ημέρες Κοντογιαννόπουλου. (*Αυγή*, 12.11.1998, σ. 9.)

¹⁵⁶⁰ *Ελευθεροτυπία*, 13.11.1998, σ. 15.

σε σχέση με την εξωτερική του εικόνα.¹⁵⁶¹ Ο Γ. Τσαρκάντογλου ερμηνεύει το πώς προέκυψε η άτυπη θεσμοθέτηση και η διεκδίκηση νομιμοποίησης του ΣΑΣΑ:

Το ΣΑΣΑ δεν είχε δομή, δεν εκλεγόταν κάποιος. Ήταν όλοι εκπρόσωποι σχολείων. Ούτε θεσμοθετημένο ήταν. Εκ των πραγμάτων, από την αποδοχή του στη συνέχεια του μαθητικού αγώνα, θεσμοθετήθηκε. Με το που έλεγε για παράδειγμα ότι στις τάδε του μήνα θα γινόταν πορεία, και όντως γινόταν με παρουσία 20.000 μαθητών, αποκτούσε και υπόσταση.¹⁵⁶²

Αναφορικά με το ρόλο του ΣΑΣΘ στην οργάνωση της πορείας στη Θεσσαλονίκη ο Κ. Ξενόπουλος αναφέρει τα εξής:

Το ΣΑΣΘ ήταν μια πρωτοβουλία της ΚΝΕ. Είχε στηθεί ένα χρόνο νωρίτερα για να στηρίξει την απεργία των εκπαιδευτικών, αλλά ενεργοποιήθηκε την επόμενη χρονιά λόγω των καταλήψεων των μαθητών. Η πρώτη πορεία που έγινε στην πόλη εναντίον της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του Αρσένη, η οποία ήταν πρωτοβουλία της ΚΝΕ, ήταν πολύ μαζική. Μετά το τέλος της, παιδιά που ήταν μέλη της ΚΝΕ ή σχολεία που επηρεάζοντουσαν αρκετά από αυτήν καλούσαν με ντουτούκες σε συντονιστικό στο Εργατικό Κέντρο, όπου εκεί έγινε και η πρώτη μαζική διαδικασία του μαθητικού κινήματος στη Θεσσαλονίκη. Τελειώνοντας η πορεία πάρα πολύς κόσμος πήγε στο Εργατικό Κέντρο.¹⁵⁶³

Η επιδίωξη της ΚΝΕ να ηγηθεί της μαθητικής διαμαρτυρίας αποτέλεσε αντικείμενο επίκρισης από τον Γ. Αρσένη, ο οποίος ανήμερα του συλλαλητηρίου στην Αθήνα μιλώντας στο Υπουργικό Συμβούλιο κατηγόρησε το ΚΚΕ, τον *Ριζοσπάστη*, αλλά και τη δεξιά εφημερίδα *Καθημερινή*, ως υποκινητές των κινητοποιήσεων. Επιπλέον, ο κυβερνητικός εκπρόσωπος Δημήτρης Ρέππας υποστήριξε ότι όσοι βρέθηκαν στους δρόμους της Αθήνας για να διαδηλώσουν «δεν γίνεται να ανήκουν στο εκπαιδευτικό κίνημα», αφού «δεν μπορούν να αποτελούν μέρος αυτού όσοι θέλουν να πλήξουν τη μεταρρύθμιση».¹⁵⁶⁴ Στη δήλωση του Γ. Αρσένη για κομματικά υποκινούμενες

¹⁵⁶¹ Για παράδειγμα, ο Γαβρίλος Τσαρκάντογλου, μιλώντας εκ μέρους του ΣΑΣΑ κατά τη διάρκεια του συλλαλητηρίου στην Αθήνα, τόνισε ότι οι μαθητές με τους περσινούς αγώνες σε όλη την Ελλάδα «έσπασαν τη συνομοσία της σιωπής, αντιστάθηκαν στα νέα μέτρα της κυβέρνησης» και «φέτος συνεχίζουν πιο αποφασιστικά, πιο μαζικά». (*Αυγή*, 12.11.1998, σ. 1.)

¹⁵⁶² Συνέντευξη με Γαβρίλο Τσαρκάντογλου, 13.9.2013.

¹⁵⁶³ Συνέντευξη με Κώστα Ξενόπουλο, 26.10.2013.

¹⁵⁶⁴ *Ριζοσπάστης*, 12.11.1998, σ. 16. Το υπουργείο Παιδείας, με ανακοίνωσή που εξέδωσε, αρνήθηκε ότι ο Γ. Αρσένης διατύπωσε την άποψη ότι οι κινητοποιήσεις υποκινούνται από τις δύο εφημερίδες, αλλά αναφέρθηκε στον τρόπο με τον οποίο οι δύο εφημερίδες προβάλλουν τις κινητοποιήσεις. Σχολιάζοντας τις ανωτέρω δηλώσεις του υπουργού Παιδείας, η *Καθημερινή* απάντησε: «[...] οι Έλληνες πολιτικοί τείνουν καθ' ἑξίν στην ανακάλυψη "υπονομεύσεως" εκ μέρους του Τύπου και "υποκινήσεως" των διαμαρτυρομένων, οσάκις διαισθάνονται ότι οι λανθασμένες επιλογές τους οδηγούν στην πρόκληση κρίσεως στην παιδεία και στην ανάπτυξη κύματος διαμαρτυρίας. Την ατυχέστατη αυτή συνταγή ακολούθησε χθες και ο κ. Γ. Αρσένης. Επιχειρών να διασκεδάσει την έντονη ανησυχία που εξέφρασε ο πρωθυπουργός με αφορμή τα γεγονότα στο χώρο της παιδείας, ο κ. Αρσένης επιχειρήσε να εμφανίσει ως απόρροια του τρόπου... που προβάλλονται οι κινητοποιήσεις των μαθητών και των φοιτητών από την πρώτη σελίδα της "Καθημερινής" και του "Ριζοσπάστη"! Πέραν της φαιδρότητας μιας τέτοιας προσεγγίσεως, ουδόλως προσηκούσης σε σοβαρό πολιτικό άνδρα, υποκρύπτεται στην τοποθέτηση αυτή και μια ανεπάρκεια αναλύσεως και αντιμετώπισεως της

καταλήψεις έστερξε και ο Β. Κοντογιαννόπουλος, υπουργός Παιδείας επί κυβέρνησης της ΝΔ (1990-1), ο οποίος ήταν πλέον ανεξάρτητος βουλευτής καθώς είχε διαγραφεί από τη ΝΔ στις 3 Φεβρουαρίου 1998.¹⁵⁶⁵

Μάλιστα, στις κατηγορίες που εξαπέλυσε ο Γ. Αρσένης εντός της αίθουσας του Κοινοβουλίου, ότι η αντιπολίτευση σχεδιάζει «αναταραχές στην παιδεία και στην τριτοβάθμια εκπαίδευση», η βουλευτής της ΝΔ Άννα Ψαρούδα-Μπενάκη βεβαίωσε ότι το κόμμα της «ποτέ δεν επεδόθη ούτε κατάφερε ποτέ να κάνει τέτοιου είδους κινητοποιήσεις».¹⁵⁶⁶ Ενώ από τη μεριά του ΚΚΕ, ο βουλευτής Λέσβου Στρατής Κόρακας, χωρίς να κρύβει τη θετικά διακείμενη στάση του κόμματος απέναντι στις μαθητικές κινητοποιήσεις, προέβλεψε πως «η εκρηκτικότητα των προβλημάτων στα σχολεία δεν θα αργήσει να πυροδοτήσει μεγάλης εμβέλειας αντιδράσεις, με τους εκπαιδευτικούς, τους μαθητές, τους γονείς και εργαζόμενους συνολικά ενωμένους, για την καταδίκη και την κατάργηση του Ν. 2525/1997».¹⁵⁶⁷

Οργάνωση του αγώνα – η διαφωνία απέναντι στις καταλήψεις

Η οργάνωση του μαθητικού αγώνα, σύμφωνα με τον Γ. Τσαρκάντογλου, γινόταν κατά τα πρώτα του στάδια σε τοπικό επίπεδο, όπου πιο πολιτικοποιημένοι μαθητές πήγαιναν από σχολείο σε σχολείο της κάθε περιοχής ως εκπρόσωποι του 15μελούς και ενημέρωναν τους μαθητές για τα αιτήματα και τη δράση τους. «Εμείς συγκεκριμένα που ήμασταν και λίγο πιο ενημερωμένοι λόγω ΚΝΕ είχαμε ξεκινήσει ένα πρώτο συντονισμό, κάποια τηλέφωνα υπήρχαν», επισημαίνει ο ίδιος. «Τώρα πως το πράγμα εξελίχθηκε και πήρε πανελλαδική διάσταση, σε αυτό βοήθησαν και οι οργανωμένες δυνάμεις, στον τρόπο δηλαδή που στήθηκε. Για να έρθουμε π.χ. σε επαφή με κάποιον στη Λάρισα ζητάγαμε τηλέφωνα από το κόμμα και μιλάγαμε».¹⁵⁶⁸

Βέβαια, οι κατά τόπους οργανωτικές πρωτοβουλίες της ΚΝΕ δεν γίνονταν πάντα αποδεκτές από το σύνολο των μαθητών, όπως προκύπτει μέσα από τα λόγια του Νίκου Κανέλλη, μαθητή του 5ου ΓΕΛ Βόλου: «Στις 8 Νοέμβρη [1998] συναντηθήκαμε μαθητές από διάφορες οργανώσεις νεολαίας για να συζητήσουμε τι θα έπρεπε να γίνει ώστε να οργανωθεί ο αγώνας. Η πρότασή μας ήταν να καλέσουμε τα 15μελή και όλους τους μαθητές ανοιχτά σε μία πλατιά συνάντηση, στην οποία να

καταστάσεως, η οποία απειλεί να παρασύρει σύσσωμη την κυβέρνηση στο τέλμα του αδιεξόδου των χειρισμών του υπουργού Παιδείας». (*Καθημερινή*, 13.11.1998, σ. 3.)

¹⁵⁶⁵ *Καθημερινή*, 12.11.1998, σ. 7

¹⁵⁶⁶ *Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΙΖ'*, 9 Νοεμβρίου 1998, σ. 949.

¹⁵⁶⁷ Στο ίδιο, σ. 940.

¹⁵⁶⁸ Συνέντευξη με Γ. Τσαρκάντογλου, 13.9.2013.

συζητήσουμε την κατάσταση, τα αιτήματά μας και τη δράση μας και να εκλέξουμε μια επιτροπή για το συντονισμό του αγώνα στους μαθητές όλου του Βόλου. Η ΚΝΕ, όπως αναμενόταν, δεν συμφωνούσε. Επέμενε να αυτοονομαστούμε “Συντονιστικό Αγώνα”, να βγάλουμε μόνοι μας αιτήματα, να καλέσουμε συλλαλητήριο στο όνομα των μαθητών, με λίγα λόγια να καπελώσουμε το μαθητικό κίνημα, περιφρονώντας τους αγωνιστές μαθητές και υποτιμώντας την αξία τους». ¹⁵⁶⁹

Επόμενη δράση των μαθητών-μελών της ΚΝΕ, σε πανελλαδικό αυτή τη φορά επίπεδο, ήταν η συνάντηση εκπροσώπων «Συντονιστικών Αγώνα» σχολείων από όλη τη χώρα στα γραφεία του Συλλόγου Εμποροϋπαλλήλων Αθήνας στις 22 Νοεμβρίου 1998, με σκοπό την περαιτέρω οργάνωση του αγώνα τους. Στην πρώτη αυτή πανελλαδική συνάντηση, εκπρόσωποι «Συντονιστικών» –στη συντριπτική πλειοψηφία τους μέλη της ΚΝΕ– από Αθήνα, Πειραιά, Θεσσαλονίκη, Πάτρα, Λάρισα, Χαλκίδα, Κατερίνη, Άρτα, Βόλο, Ρέθυμνο και Κέρκυρα αποφάσισαν να προχωρήσουν σε αγωνιστικό 20ήμερο, έχοντας ως εφελτήριο τα πανεκπαιδευτικά συλλαλητήρια που θα οργανώνονταν στο κέντρο της Αθήνας και σε άλλες πόλεις της επικράτειας στις 26 Νοεμβρίου. ¹⁵⁷⁰ Στο ψήφισμα της συνάντησης αναφερόταν ότι οι μαθητές θα προχωρούσαν σε πολύμορφες αγωνιστικές κινητοποιήσεις σε κάθε δήμο και πόλη (πορείες, παραστάσεις, συλλαλητήρια, καταλήψεις σχολείων και δρόμων, με ταυτόχρονες μαζικές διαδηλώσεις κ.λπ.), και ειδικότερα στις 9, 12 και 15 Δεκεμβρίου θα έκλειναν τα σχολεία τους και θα συμμετείχαν σε μαζικές διαδηλώσεις, ενώ στις 20 του ίδιου μήνα θα συναντιόνταν εκ νέου για να καθορίσουν τον προγραμματισμό του Ιανουαρίου. ¹⁵⁷¹

¹⁵⁶⁹ *Μαθητικό Ξεκίνημα*, τχ. 33, Νοέμβριος 1998, σ. 2.

¹⁵⁷⁰ *Ριζοσπάστης*, 24.11.1998, σ. 21. Σύμφωνα με τον Γ. Τσαρκάντογλου (συνέντευξη στις 13.9.2013), το ΣΑΣΑ απαρτιζόταν κυρίως από εκλεγμένα μέλη 15μελών, τα οποία ήταν εγγεγραμμένα στην ΚΝΕ. Ωστόσο, όπως τονίζει ο ίδιος, στο ΣΑΣΑ δεν μετείχαν μόνο μέλη της ΚΝΕ, αφού ειδικά στην κορύφωση των μαθητικών κινητοποιήσεων «εκπροσωπούσε σε ένα βαθμό αρκετούς μαθητές». Περισσότερα για τη στελέχωση των «Συντονιστικών Αγώνα» πληροφορούμαστε από το μέλος του ΣΑΣΑ και μαθήτριάς στο 13ο Λύκειο Περιστερίου Γεωργίας Αδαμοπούλου. Σύμφωνα λοιπόν με τη μαθήτριά, για να εκλεγεί κάποιος μαθητής σε ένα «Συντονιστικό Αγώνα» πρέπει είτε να έχει εκλεγεί από μια γενική συνέλευση όλων των μαθητών ενός σχολείου είτε να είναι μέλος του 15μελούς μαθητικού συμβουλίου ή του 5μελούς συμβουλίου ενός τμήματος. Όσο για τη λειτουργία του εκάστοτε «Συντονιστικού», η Γ. Αδαμοπούλου ανέφερε στην εφημερίδα *Το Βήμα* ότι «οι εκπρόσωποι του παίρνουν κάποιες αποφάσεις για τη συνέχιση των κινητοποιήσεων και στη συνέχεια τις ανακοινώνουν στους μαθητές. Το αν οι τελευταίοι θα τις υιοθετήσουν αυτό υπάγεται στην διακριτική ευχέρεια τους, καθώς το Συντονιστικό δεν εκπροσωπεί ακριβώς τους μαθητές». (*Το Βήμα*, 11 Δεκεμβρίου 1998, σ. 17.)

¹⁵⁷¹ «Ψήφισμα-Κάλεσμα», Πανελλαδική Συνάντηση Συντονιστικών Αγώνα των Σχολείων, χ.χ. (Αρχείο Γαβρίλου Τσαρκάντογλου.)

Πρόθεση του ΣΑΣΑ και κατ' επέκταση της ΚΝΕ ήταν ο αγώνας των μαθητών να συνδεθεί με άλλες κοινωνικές ομάδες (φοιτητές, καθηγητές, εργάτες), έτσι ώστε να λάβει ένα περισσότερο ευρύ πολιτικό χαρακτήρα, με μορφές αγώνα που να μην περιχαρακώνουν τους μαθητές στο στενό πλαίσιο του σχολείου και να είναι περισσότερο ελεγχόμενες από την κομματική νεολαία του ΚΚΕ. Τη λογική αυτή εξυπηρετούσαν, εκτός από τα συλλαλητήρια, και τα μπλόκα σε δρόμους –μία μορφή αγώνα που δεν ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη μέχρι τότε για τους μαθητές. Ο Γ. Τσαρκάντογλου εξηγεί πώς προέκυψε η απόφαση για οργάνωση μπλόκων σε κεντρικούς δρόμους ανά το λεκανοπέδιο:

Θέλαμε να βγάλουμε αυτό που γινόταν στα σχολεία στην τοπική κοινωνία, γιατί κυρίως αυτό μας ενδιέφερε πιο πολύ από ένα σημείο και μετά. Το να πηγαίνει δύο φορές την εβδομάδα στο κέντρο της Αθήνας και να πέφτουν δύο μπουκάλια, να γίνονται φασαρίες και να φεύγεις και να μην καταλαβαίνει κανείς τίποτα, δεν οδηγεί πουθενά παρά μόνο στον εκφυλισμό. Στόχος μας ήταν να ενημερώσουμε τον κόσμο, με το να κλείνουμε το δρόμο δημιουργούσες ένα νταβαντούρι, μία εξωστρέφεια. Δημιουργούσε βέβαια και αντιδράσεις, αλλά...¹⁵⁷²

Αντιθέτως, η κατάληψη των σχολείων αντιμετωπιζόταν αρχικά με επιφυλακτικότητα μεταξύ των κνιτών μαθητών, οι οποίοι κατά τον πρώτο μήνα των κινητοποιήσεων προέκριναν ως μορφές κινητοποιήσεων κυρίως το συλλαλητήριο και την αποχή.¹⁵⁷³

Τα συλλαλητήρια των μαθητών στις 26 Νοεμβρίου 1998 σε όλη τη χώρα χαρακτηρίστηκαν από ευρεία συμμετοχή,¹⁵⁷⁴ με τους διαδηλωτές σε αυτό της Αθήνας να ξεπερνούν τις 10.000, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις της Αστυνομίας.¹⁵⁷⁵ Στην κεφαλή της πορείας βρίσκονταν μαθητές του ΣΑΣΑ και η πορεία ακολουθώντας την κλασική διαδρομή, από τα Προπύλαια, στην Ομόνοια και μετά στην οδό Σταδίου, κατέληξε στο υπουργείο Παιδείας, όπου αντιπροσωπεία της ΟΛΜΕ –αλλά όχι των μαθητών– συνάντησε τον υφυπουργό Παιδείας Γιάννη Ανθόπουλο. Αποτέλεσμα της συνάντησης καθηγητών και υφυπουργού ήταν η από κοινού απόφαση να προχωρήσουν στην έναρξη διαλόγου σε επιμέρους ζητήματα της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, τα οποία όμως είχαν να κάνουν με την εφαρμογή και

¹⁵⁷² Συνέντευξη με Γ. Τσαρκάντογλου, 13.9.2013.

¹⁵⁷³ Ο στόχος της εξωστρεφούς δράσης του αγώνα των μαθητών με άλλους δρώντες αποτυπωνόταν στον *Οδηγητή* του Δεκεμβρίου 1998 (αρ. φύλ. 845, σ. 21): «Η συνέχεια στο κίνημα της παιδείας με τα συντονιστικά στους δήμους, με τη συμμετοχή των εργαζομένων και των φορέων, με τις μαζικές διαδηλώσεις και την πολύμορφη δράση διασφαλίζουν την επιτυχία, τη δυναμική και τη σταθερότητα των φετινών αγώνων».

¹⁵⁷⁴ Σύμφωνα με τα αριθμητικά στοιχεία της εφημερίδας *Έθνος* (27.11.1998, σ. 4-5), στο συλλαλητήριο της Θεσσαλονίκης συμμετείχαν 2.500 διαδηλωτές, όπως και στον Πύργο, στη Λάρισα 3.000, στο Βόλο 2.500 και στο Ηράκλειο 1.000.

¹⁵⁷⁵ *Καθημερινή*, 27.11.1998, σ. 4.

όχι με το περιεχόμενο των Ν. 2525 και 2640.¹⁵⁷⁶ Όσον αφορά τις διαμαρτυρίες των μαθητών, αυτές επικεντρώθηκαν στο εξεταστικό σύστημα (ζητούσαν κατάργηση των πανελλαδικών εξετάσεων της β' λυκείου με τη μορφή που προέβλεπε ο νέος νόμος) και το νέο τρόπο εισαγωγής σε ΑΕΙ και ΤΕΙ, ενώ μεταξύ των συνθημάτων κατά του Γ. Αρσένη¹⁵⁷⁷ ακούστηκε και το σύνθημα: «Φέτος θα γίνει το '91. Αρσένη ήρθε η ώρα και για σένα», παραπέμποντας στις μεγάλες μαθητικές κινητοποιήσεις εκείνης της περιόδου.¹⁵⁷⁸ Εν τω μεταξύ, τα κατελιμμένα σχολεία της χώρας υπολογίζονταν σε 350-400, με την πλειοψηφία εξ αυτών να βρίσκονται στην Αθήνα, τη Θεσσαλονίκη και τη Λάρισα.¹⁵⁷⁹

Στις 27 Νοεμβρίου, μία μέρα μετά τα μεγάλα μαθητικά συλλαλητήρια, μαθητές-μέλη του ΣΑΣΑ πραγματοποίησαν συνέντευξη Τύπου στα γραφεία της ΟΛΜΕ, στην οποία ανακοίνωσαν την κλιμάκωση των κινητοποιήσεων μετά τις διακοπές των Χριστουγέννων με μαζικές καταλήψεις των σχολείων τους. Είναι αξιοσημείωτο ότι μέχρι εκείνη τη χρονική στιγμή, σύμφωνα με όσα δήλωναν τα μέλη του ΣΑΣΑ, από τα 200 σχολεία της πρωτεύουσας που εκπροσωπούνταν στο συντονιστικό, τα λιγότερα από τα μισά τελούσαν υπό κατάληψη.¹⁵⁸⁰ Εντούτοις, αυτή η πρωτοφανής για την ιστορία του ΚΚΕ αποδοχή της κατάληψης δεν έγινε ευμενώς αποδεκτή από σημαντική μερίδα μαθητών που δεν άνηκαν στο ΚΚΕ (κυρίως αριστεριστών-αναρχικών), αφού η απόφαση ριζοσπαστικοποίησης της μορφής του αγώνα για μετά τις γιορτές κρίθηκε ως παρελκυστική και υπονομευτική για την πορεία του. Ενδεικτικό σημάδι της παραπάνω αντίδρασης ήταν η προκήρυξη που δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα *Κόντρα*, όργανο της αριστεριστικής κίνησης «Ένωση για την Επαναστατική Ανατροπή»: «[...] το συντονιστικό-μαϊμού της ΚΝΕ θα κατάφερνε να σταματήσει το κίνημα των καταλήψεων, με την πρότασή του για σταμάτημα τώρα, και συνέχιση μετά τις γιορτές, το Γενάρη, αλλά ούτε αυτό του βγήκε, γιατί το μαθητικό κίνημα δεν μάσησε και οι καταλήψεις συνεχίστηκαν κόντρα στη χειραγώγηση, την υπονόμευση και τη διάλυση που επιχειρήθηκαν».¹⁵⁸¹ Επίσης, στο εκπαιδευτικό περιοδικό *Αντιτετράδια της Εκπαίδευσης* σημειωνόταν ότι «η ηγεσία του

¹⁵⁷⁶ *Ελευθεροτυπία*, 27.11.1998, σ. 21.

¹⁵⁷⁷ Στο ίδιο. «Αρσένη δεν κάνεις ούτε για τσοπάνης, δεν είμαστε τα πρόβατα που ό,τι θέλεις κάνεις», «Κάτσε καλά Γεράσιμε».

¹⁵⁷⁸ *Έθνος*, 27.11.1998, σ. 5.

¹⁵⁷⁹ *Ελευθεροτυπία*, 26.11.1998.

¹⁵⁸⁰ *Ριζοσπάστης*, 28.11.1998, σ. 18 και *Καθημερινή*, 28.11.1998, σ. 7.

¹⁵⁸¹ «Τώρα τρίζει ο Νόμος ας τον γκρεμίσουμε», προκήρυξη σ. [2], χ.χ. (Αρχείο Δημήτρη Φύσσα-ΑΣΚΙ.)

ΚΚΕ από την αρχή ήταν αντίθετη και δεν έβλεπε με καλό μάτι τις μαθητικές καταλήψεις, όπως συνέβαινε πάντα. Από τη στιγμή βέβαια που ξέσπασε η χιονοστιβάδα των καταλήψεων, η βασική της πρόθεση ήταν να ελέγξει ασφυχτικά και να χειραγωγήσει το μαθητικό κίνημα μέσα από τα διάφορα καπέλα που έστησε εξοστρακίζοντας κάθε άλλη μαθητική φωνή, για να μπορέσει εκτός των άλλων να κηρύξει όταν έκρινε την παύση των καταλήψεων».¹⁵⁸² Ο Γιώργος Τσιρώνης, μαθητής της β' λυκείου στο 21ο Λύκειο Αθηνών στην Γκράβα, σχολιάζει την αρνητική στάση του ΣΑΣΑ αναφορικά με τις καταλήψεις:

Το σχολείο μου ήταν ακριβώς δίπλα στο 40ό, όπου γινόντουσαν οι συνελεύσεις του ΣΑΣΑ, και ενωνόταν με αυτό με εσωτερική πόρτα –άσε που γνώριζα και όλα τα παιδιά από το σχολείο– οπότε δεν είχα χάσει συνέλευση. [...] Το ΣΑΣΑ ακόμα και όταν φούντωσαν οι καταλήψεις απέφευγε να μιλάει για αυτές. Ήταν ταμπού για αυτούς. Μια κλασική κουβέντα που γινότανε ήταν για άλλες μορφές πάλης. «Όχι μόνο καταλήψεις» ήταν η μόνιμη επωδός. Είχες την αίσθηση ότι αυτό που θέλανε ήταν να θέσουν συντεταγμένα ένα τέλος στις καταλήψεις.¹⁵⁸³

Όπως επισημαίνει ο Κώστας Ξενόπουλος, ίδια τακτική απέναντι στις καταλήψεις διατηρούσε και το ΣΑΣΘ στη Θεσσαλονίκη:

Η ΚΝΕ προφανώς ως οργανωμένη δύναμη και με ένα μηχανισμό «άλφα» μπορούσε πιο εύκολα να ξεχωρίσει όταν ξέσπασε το μαθητικό κίνημα. Δηλαδή δεν έκανε κάτι ώστε να το βγάλει αυτό το πράγμα στο δρόμο ή να κινητοποιηθεί. Επίσης, στις πρώτες μέρες τα σχολεία που έλεγε το ΚΚΕ δεν κάνανε κατάληψη, κατεβαίνανε με αποχές.¹⁵⁸⁴

Εν τέλει, η διστακτική στάση του ΣΑΣΑ σε σχέση με τις καταλήψεις των σχολείων, αλλά και η τάση για ηγεμόνευση-καθοδήγηση του μαθητικού κινήματος οδήγησε μετά τα πανελλαδικά συλλαλητήρια στις 26 Νοεμβρίου ομάδες μαθητών από τον ακροαριστερό-αναρχικό χώρο και ανένταχτους μαθητές στη δημιουργία άλλων συντονιστικών, ως αντίπαλων πόλων προς εκείνα της ΚΝΕ.

Πρωτοβουλία Μαθητών Κατειλημμένων Σχολείων εναντίον ΣΑΣΑ

Τα δύο συντονιστικά που δημιουργήθηκαν σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη πήραν το όνομα Πρωτοβουλία Μαθητών Κατειλημμένων Σχολείων, είχαν παρόμοια ιδεολογική σύνθεση και στόχους, αλλά δεν προήλθαν από κοινό συντονισμό, ούτε είχαν κάποια άλλη διασύνδεση.

Στην Πρωτοβουλία της Αθήνας συμμετείχαν μαθητές από την εξωκοινοβουλευτική Αριστερά, τον αναρχικό χώρο και ανένταχτοι. Ο Γιώργος Τσιρώνης, ο

¹⁵⁸² *Αντιτετράδια της Εκπαίδευσης*, τχ. 52, Χειμώνας 1999, σ. 28.

¹⁵⁸³ Συνέντευξη με Γιώργο Τσιρώνη, 8.4.2014.

¹⁵⁸⁴ Συνέντευξη με Κώστα Ξενόπουλο, 26.10.2013.

οποίος μέχρι τότε δεν ασχολούνταν ιδιαίτερα με τα κοινά του σχολείου του, ούτε ήταν προσκείμενος σε κάποιο πολιτικό-κομματικό χώρο, συμμετείχε στη σύσταση της Πρωτοβουλίας και περιγράφει τις συνθήκες κάτω από τις οποίες συγκροτήθηκε:

Θυμάμαι ήταν οι πρώτες μέρες του Δεκεμβρίου [1998], όταν μετά από μια τοπική κινητοποίηση στα Πατήσια, όπου είχαμε κλείσει το δρόμο και είχαμε πλακαωθεί με τους κνίτες, μαθητές από το δικό μου το σχολείο, την τεχνική σχολή «Ηφαιστος» και το 1ο Λύκειο Γαλατσίου φύγαμε από την συγκέντρωση και πήγαμε στον «Ηφαιστο» στον Άγιο Ελευθέριο και ιδρύσαμε την Πρωτοβουλία, μια προσπάθεια πραγματικού συντονισμού. Δεν θέλαμε να είμαστε καπελωμένοι από την ΚΝΕ. Ήταν μία αυθόρμητη κίνηση, πιο πολύ ήμασταν μια παρέα που το αποφασίσαμε και εκ των υστέρων είδαμε τι κόσμο μπορούμε να μαζέψουμε. Μέσω της Πρωτοβουλίας ήρθε και δική μου πολιτικοποίηση.¹⁵⁸⁵

Η δράση της Πρωτοβουλίας περιελάμβανε τακτικές συνεδριάσεις, είτε στον «Ηφαιστο» είτε στο 1ο Λύκειο Γαλατσίου, και η είσοδος ήταν ελεύθερη για όλους: «απλά όταν ετίθετο θέμα ψηφοφορίας ψήφιζαν μόνο οι μαθητές», τονίζει ο Γ. Τσιρώνης, που αναλύει την οργάνωση και τη σύνθεση του συντονιστικού:

Φτάσαμε να μαζεύουμε περί τα 60 σχολεία. Χαρακτηριστικό είναι ότι από ένα σχολείο της Μεταμόρφωσης ερχόταν και ένας κνίτης, ο οποίος διαφωνούσε με αυτά που έκανε το ΣΑΣΑ. Μαζέψαμε όλη την εξωκοινοβουλευτική Αριστερά σίγουρα. Υπήρχαν τραπεζάκια πριν τις συνεδριάσεις απ' όσα σχήματα υπήρχαν τότε από την ριζοσπαστική Αριστερά. Είχαμε οργανώσει εκδηλώσεις, κάναμε και δικές μας προσυγκεντρώσεις πριν τα συλλαλητήρια στο Πεδίο του Άρεως, ενώ φτιάχναμε και μπλοκ στις διαδηλώσεις με σχολεία που ήταν γύρω από την Πρωτοβουλία.¹⁵⁸⁶

Παράλληλα με τις διεργασίες μαθητών σχολείων της Αθήνας για τη δημιουργία ενός δεύτερου συντονιστικού, τις ίδιες ημερομηνίες ξεκίνησε και στη Θεσσαλονίκη να σχηματίζεται ένα μπλοκ αντι-ΚΚΕ από μαθητές που ήταν οργανωμένοι στην Μαθητική Αντεπίθεση της ΟΚΔΕ (Οργάνωση Κομμουνιστών Διεθνιστών Ελλάδας), κάποιους που ήταν στο ΣΕΚ (Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα), άλλους που είχαν σχέση με δυνάμεις της ΕΑΑΚ (Ενιαία Ανεξάρτητη Αριστερή Κίνηση), καθώς και αρκετούς αναρχικούς και ανένταχτους.¹⁵⁸⁷

Ο διαχωρισμός των μαθητών σε επίπεδο συντονιστικών αποτυπώθηκε στην πολυδιάσπαση των δράσεών τους στις 3 Δεκεμβρίου 1998 σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη. Συγκεκριμένα, το ΣΑΣΑ αποφάσισε να προχωρήσει στον αποκλεισμό κεντρικών αρτηριών σε 13 γειτονίες σε Αθήνα και Πειραιά, ενώ μαθητές και φοιτητές της εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς και αναρχικών ομάδων οργάνωσαν συλλαλητήριο στα Προπύλαια. Μετά το τέλος των κινητοποιήσεων, σε ανακοίνωσή

¹⁵⁸⁵ Συνέντευξη με Γιώργο Τσιρώνη, 8.4.2014.

¹⁵⁸⁶ Στο ίδιο.

¹⁵⁸⁷ Συνέντευξη με Κώστα Ξερόπουλο, 26.10.2013.

του το ΣΑΣΑ αρνούταν τη «διάσπαση» των μαθητών και δεν αναγνώριζε ως μαθητική διαδήλωση την «παραμάζωξη» στο κέντρο, καθώς όπως τόνιζε συμμετείχαν «μόνο 150 μαθητές από Αθήνα και 50 από Πάτρα», εν αντιθέσει με τα 35 μπλόκα που οργάνωσε το ίδιο, με την παρουσία 15.000 μαθητών.¹⁵⁸⁸

Το ίδιο σκηνικό στήθηκε και στη Θεσσαλονίκη, όπου διοργανώθηκαν δύο ξεχωριστά συλλαλητήρια, το ένα από το ΣΑΣΘ και το άλλο από την Πρωτοβουλία, στην πλατεία Δικαστηρίων και την Καμάρα αντιστοίχως. Ο Κ. Ξενόπουλος συγκρίνει το μέγεθος των συγκεντρώσεων των δύο συντονιστικών: «Στη Θεσσαλονίκη ήταν πολύ μαζική η Πρωτοβουλία και οι πορείες που καλούσε σε σχέση με αυτές του ΣΑΣΘ. Για παράδειγμα, στο μπλοκ της Καμάρας που ήταν της Πρωτοβουλίας μαζευόντουσαν 5.000 άτομα, όταν το μπλοκ του ΚΚΕ είχε 200 άτομα».¹⁵⁸⁹

Ωστόσο, ο κοινός στόχος των μαθητών για κατάργηση των νόμων της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης υπερκάλυπτε τις όποιες αντιμαχίες ανάμεσα στα δύο συντονιστικά, όπως ανέφερε με δήλωσή του στο *Έθνος* εκείνη την εποχή και ο μαθητής της β' λυκείου του ΤΕΕ Αγ. Παρασκευής και μέλος του ΣΑΣΑ Νίκος Τζωτζίσιος: «Οι μαθητές όλοι έχουμε ένα κοινό στόχο. Ξεσηκωθήκαμε ενάντια σε ένα σχολείο χωρίς καθηγητές, χωρίς βιβλία, χωρίς αίθουσες και εργαστήρια και με την παραπαιδεία να οργιάζει. Δεν είναι δυνατόν να διασπαστούμε γιατί παλεύουμε για τον ίδιο σκοπό. Δεν γίνεται να δώσουμε 13 μαθήματα φέτος και άλλα 13 του χρόνου και να μας κοροϊδεύουν ότι έτσι θα μπούμε στο πανεπιστήμιο. Αυτό είναι το πρόβλημά μας και όχι ποιες μέρες θα γίνονται και από ποιους οι κινητοποιήσεις».¹⁵⁹⁰

Οι αλληλοκατηγορίες για «καπέλωμα» του μαθητικού κινήματος μεταξύ των μελών των δύο συντονιστικών αποδίδονται εκ των υστέρων από τον Γ. Τσαρκάντογλου σε «ένα πλαίσιο κακού συνδικαλισμού», απόρροια του νεαρού της ηλικίας, «όπου λέγονται και πιο μεγάλα πράγματα». Επίσης, ο Τσαρκάντογλου αποσαφηνίζει ότι τα παιδιά του ΣΑΣΑ και της Πρωτοβουλίας δεν απαγορευόταν να πάνε στις συναντήσεις των «αντίπαλων» συντονιστικών, ενώ σε σχέση με τη λειτουργία του ΣΑΣΑ σημειώνει ότι αυτή δεν διέπονταν από «δημοκρατικό συγκεντρωτισμό» όπως το ΚΚΕ, αλλά εκφράζονταν και διαφορετικές απόψεις.¹⁵⁹¹

Εκ διαμέτρου αντίθετη όμως είναι η άποψη του Γ. Τσιρώνη, ο οποίος αρνείται ότι η είσοδος στα συντονιστικά του ΣΑΣΑ ήταν ελεύθερη, ειδικά μετά τις γιορτές των

¹⁵⁸⁸ *Ριζοσπάστης*, 4.12.1998, σ. 17.

¹⁵⁸⁹ Συνέντευξη με Κώστα Ξενόπουλο, 26.10.2013.

¹⁵⁹⁰ *Έθνος*, 6.12.1998, σ. 34.

¹⁵⁹¹ Συνέντευξη με Γαβρίλο Τσαρκάντογλου, 13.9.2013.

Χριστουγέννων όταν άρχισε να αποκτά μαζικότητα το πράγμα: «Ζητάγανε στοιχεία για να εισέλθεις στην Γκράβα που γινόντουσαν οι συνελεύσεις του ΣΑΣΑ. Έπρεπε να ήσουν αντιπρόσωπος σχολείου και τέτοιες μπουρδες, αλλά στην ουσία μπορούσε να μπει οποιοσδήποτε αρκεί να ήταν από το ΚΚΕ. Γονείς, οικοδόμοι, φοιτητές...».¹⁵⁹² Σύμφωνα με αυτή την άποψη είναι και το σχόλιο που δημοσιεύθηκε τον Μάιο του 1999 στο *Αναρχικό Δελτίο*, σε αφιέρωμά του στη μαθητική εξέγερση του χειμώνα 1998-9: «Το κεντρικό συντονιστικό αγώνα που συγκροτείται από την ΚΝΕ, συνεδριάζει αρχικά στα γραφεία του συνδικάτου οικοδόμων (!) και ύστερα στο σχολικό συγκρότημα της Γκράβας. Απόλυτα ελεγχόμενο από το ΚΚΕ και με κλειστό χαρακτήρα –face control στην είσοδο– δεν ανταποκρίνεται στις πραγματικές επιθυμίες της βάσης, υπονομεύει σταδιακά και συρρικνώνει τον αγώνα».¹⁵⁹³

Από την πλευρά του, ο Λεωνίδας Ριτζάκης, προσκείμενος στο ΚΚΕ και μέλος της Ομοσπονδίας Γονέων Αθήνας, όντας «παρών» σε πολλές από τις συνελεύσεις του ΣΑΣΑ εκείνη την περίοδο, βεβαιώνει την αντιπροσωπευτικότητα του ΣΑΣΑ και τη δημοκρατικότητα των συνελεύσεών του:

Το ΣΑΣΑ ανεξάρτητα από τι θα του καταμαρτυρήσει καθένας είχε ανοιχτές διαδικασίες. Γινόταν η συνέλευση, που παρίσταντο διάφοροι φορείς, η ΕΛΜΕ, εμείς κ.λπ. Ο κάθε ένας μπορούσε να την παρακολουθήσει. Δημιουργήθηκαν προβλήματα μονάχα σε μία συνεδρίαση που έγινε την εποχή που ήταν υπό κατάληψη η Γκράβα, όπου είχαμε παρεμβάσεις μυστικών μηχανισμών –τότε δεν το ανακοινώσαμε καν. Δεχθήκαμε μία επίθεση από κάποιους που πήραν τον κατάλογο με τους συμμετέχοντες και υπήρξε μία κατάσταση ανεξέλεγκτη. Οι μαθητές έλεγχαν την κάθε πόρτα και δεν επέτρεπαν σε κόσμο να μπει μέσα. Ο Θανάσης Τσιριγώτης, μέλος της ΟΛΜΕ, ήταν ένας από αυτούς που δεν αφήσανε να μπει μέσα, ενώ αφήσανε εμάς και τη Μαρία τη Μαχά, που ήταν πρόεδρος των αδιόριστων εκπαιδευτικών. Αυτό όμως ήταν μια εξαίρεση, καθώς σε όλες οι άλλες συνεδριάσεις του ΣΑΣΑ ήταν αντιπροσωπευτικές και αφήνανε κόσμο και από άλλες παρατάξεις να τις παρακολουθήσει. Το ΣΑΣΑ εκείνη την εποχή ήταν το πραγματικά αντιπροσωπευτικό όργανο των μαθητών και οι αμφισβητήσεις περί τούτου ήταν εντελώς περιθωριακές, χωρίς να σημαίνει ότι άλλες εποχές ίσχυε το ίδιο. Μιλάω μόνο για εκείνη τη χρονική περίοδο.¹⁵⁹⁴

Σε αυτό το σημείο πρέπει να αναφερθεί συνοπτικά¹⁵⁹⁵ ότι οι ομοσπονδίες των γονέων της Αθήνας και του Πειραιά τάσσονταν ανοικτά υπέρ της διαμαρτυρίας των μαθητών, με συνέπεια να είναι τακτική η παρουσία μελών τους στις συνελεύσεις του ΣΑΣΑ, καθώς και στα συλλαλητήρια στο πλευρό των μαθητών. Κοινό γνώρισμα της πλειοψηφίας των μελών των ΔΣ των δύο ομοσπονδιών ήταν ότι προέρχονταν από το

¹⁵⁹² Συνέντευξη με Γιώργο Τσιρώνη, 8.4.2014.

¹⁵⁹³ *Αναρχικό Δελτίο*, v. 2, Μάιος 1999. Ιστοσελίδα: http://www.squathost.com/a_deltio/gr/d2_stud.htm –τελευταία επίσκεψη 3.7.2014.

¹⁵⁹⁴ Συνέντευξη με Λεωνίδα Ριτζάκη, 4.9.2013.

¹⁵⁹⁵ Η στάση των συλλογικών οργάνων των γονιών αναπτύσσεται εκτενώς σε ακόλουθο υποκεφάλαιο: «Ο διχασμός στα συλλογικά όργανα των γονιών» (σ. 520).

ΚΚΕ, γεγονός που φανέρωνε τη σημαντική επιρροή του κομμουνιστικού κόμματος σε δύο νευραλγικά τριτοβάθμια όργανα των γονιών (οι ομοσπονδίες γονέων έπονταν των συλλόγων και των ενώσεων), τα οποία αυτόματα μετατρέπονταν σε υποστηρικτές-συμμάχους των μαθητών.

Θέση για την αντιπαράθεση των δύο συντονιστικών έλαβαν και οι φοιτητικές νεολαίες: Η ΔΑΠ υπαινισσόταν ότι «επαγγελματίες της Αριστεράς προσπαθούν να χρωματίσουν στην απόχρωση του κόκκινου που τους βολεύει την αυθόρμητη αντίδραση των μαθητών», ενώ η νεολαία του Συνασπισμού όπως και το Δίκτυο Αυτόνομων Ριζοσπαστικών¹⁵⁹⁶ –στο οποίο είχε παρουσία και η νεολαία του Συνασπισμού– καλούσαν στη λήξη των διχαστικών πρακτικών.¹⁵⁹⁷

Τέλος, με απολογιστική πρόθεση, ο συνδικαλιστής εκπαιδευτικός Παύλος Αντωνόπουλος αναφέρεται στην ύπαρξη των δύο συντονιστικών και την επίδρασή τους στην ανάπτυξη του μαθητικού κινήματος την περίοδο 1998-9:

Πράγματι το ΣΑΣΑ έχει παίξει ένα θετικό ρόλο στο μαθητικό κίνημα, καθώς προσπάθησε να οργανώσει παιδιά μέσα στα σχολεία και να τα συντονίσει, παρόλο που είχε ένα πολύ κλειστό χαρακτήρα. Χαρακτηριστικά να πω ότι δεν επιτρέπανε σε παιδιά που δεν ήταν μέλη του ΣΑΣΑ να συμμετέχουν στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων στα συντονιστικά. Αυτό δημιουργούσε μια διχαστική λογική μέσα στο μαθητικό κίνημα, ενώ θα μπορούσαν να είναι πολύ πιο ανοικτοί.¹⁵⁹⁸

Καταλήγοντας, θα μπορούσαμε να συνοψίσουμε σχετικά με την οργάνωση των μαθητών ότι όπως και σε παλαιότερες κινητοποιήσεις τους –με αποκορύφωμα αυτές του 1990-1–, έτσι και το 1998-9 κατέφυγαν στα όργανα των μαθητικών κοινοτήτων (μαθητικά συμβούλια και 15μελή) και τις ενδοσχολικές διαδικασίες (γενικές συνελεύσεις, ψηφοφορίες) που προβλέπονταν από τον μαθητικό κανονισμό, προκειμένου να αποφασίσουν τους τρόπους δράσης τους απέναντι στην εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του Αρσένη. Οι μαθητικές κοινότητες και τα όργανά τους εξακολουθούσαν να αποτελούν τον καταλληλότερο οργανωτικό μηχανισμό για τους μαθητές, προσδίδοντας νομιμοποίηση στις αγωνιστικές δράσεις τους, και ειδικά σε αυτές που αφορούσαν έκνομες πράξεις όπως η κατάληψη. Επιπλέον, υπήρξε προσπάθεια καθιέρωσης σε διασχολικό επίπεδο ενός γενικότερου μαθητικού

¹⁵⁹⁶ Το Δίκτυο Αυτόνομων Ριζοσπαστικών Αριστερών Σχημάτων (ΔΑΡΑΣ) ήταν μια πανελλαδική συλλογικότητα φοιτητικών σχημάτων των ΑΕΙ και ΤΕΙ που δημιουργήθηκε το 1997 και εμπνέονταν από τις γενικές αρχές της ανανεωτικής, ριζοσπαστικής, οικολογικής Αριστεράς. Στα σχήματα του ΔΑΡΑΣ συμμετείχαν φοιτητές και φοιτήτριες από διάφορες πολιτικές συλλογικότητες της Αριστεράς, καθώς και ανένταχτοι/ες που συμφωνούσαν με το σύνολο ή με μέρος των θέσεων του. Για περισσότερα βλ. <http://d-a-r-a-s.pblogs.gr/> (τελευταία επίσκεψη: 3.7.2014).

¹⁵⁹⁷ *Τα Νέα*, 4.12.1998, σ. 15.

¹⁵⁹⁸ Συνέντευξη με Παύλο Αντωνόπουλο, 30.8.2013.

συντονισμού· είτε σε επίπεδο τοπικό-συνοικιακό είτε σε παναττικό, ή ακόμα και πανελλαδικό, οι μαθητές επιχείρησαν να συνεργαστούν για την καλύτερη αποτελεσματικότητα του αγώνα τους. Άλλωστε, για την επίτευξη αυτού του σκοπού δημιουργήθηκε αρχικά από μεριάς της ΚΝΕ το Συντονιστικό Αγώνα Σχολείων Αθήνας (ΣΑΣΑ) και ακολούθως από αριστερούς, αναρχικούς και ανένταχτους μαθητές η Πρωτοβουλία Μαθητών Κατελιμμένων Σχολείων ως απάντηση στην κίνηση της ΚΝΕ.

Η διαμάχη μεταξύ των δύο συντονιστικών θύμιζε κατ' αναλογία τον ανταγωνισμό της «παναττικής» επιτροπής και του ανεξάρτητου συντονιστικού των μαθητών για την πρωτοκαθεδρία στην οργάνωση και το συντονισμό του μαθητικού κινήματος την περίοδο 1990-1. Μόνο που οι πολιτικοί-κομματικοί συσχετισμοί πίσω από τους μαθητές είχαν πλέον αλλάξει: το ΠΑΣΟΚ, που το 1990-1 επιδίωκε τον έλεγχο της μαθητικής διαμαρτυρίας μέσω της «παναττικής» και αργότερα της «πανελλαδικής» μαθητικής επιτροπής –οργάνων που αποτελούνταν σε μεγάλο ποσοστό από μέλη της ΠΑΜΚ–, ήταν πλέον το κυβερνών κόμμα και αντιμαχόταν το μαθητικό κίνημα· ενώ το ΚΚΕ, που έπαιξε περιθωριακό ρόλο το 1990-1, οκτώ χρόνια μετά είχε ανασυγκροτήσει τη νεολαία του και ήταν έτοιμο να ηγηθεί των κινητοποιήσεων στα σχολεία μέσω του δικού του συντονιστικού, του ΣΑΣΑ. Στην αντίπερα όχθη, και στις δύο χρονικές περιόδους, μαθητές που άνηκαν στον ευρύτερο χώρο της Αριστεράς και της εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς, αναρχικοί και ανένταχοι –με ενεργά ωστόσο πολιτικά κριτήρια– σχημάτισαν συντονιστικά, με πρωτεύοντα στόχο να αντικρούσουν τις προσπάθειες χειραγώγησής τους από το ΠΑΣΟΚ και το ΚΚΕ αντίστοιχως. Περισσότερα όμως για τη στάση των κομμάτων απέναντι στις μαθητικές κινητοποιήσεις της περιόδου 1998-9 ακολουθούν σε επόμενο υποκεφάλαιο.

Αιτήματα μαθητών και στάση κυβέρνησης

Τα αιτήματα των μαθητών κατά τη διάρκεια των κινητοποιήσεων της περιόδου 1998-9 αφορούσαν σχεδόν το σύνολο των αλλαγών που επέφερε η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Γι' αυτό το λόγο, ήταν κοινός τόπος ανάμεσά τους το αίτημα της συλλήβδην κατάργησης των νόμων 2525/1997 και 2640/1998. Η κατάργηση των δύο νόμων ήταν ο «επίσημος»-βασικός στόχος του μαθητικού κινήματος της περιόδου, όπως τουλάχιστον εκφραζόταν από τα δύο συντονιστικά των μαθητών, το ΣΑΣΑ και την Πρωτοβουλία Μαθητών Κατελιμμένων Σχολείων, και ακολούθως μεταδιδόταν από τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης.

Για την αιτιολόγηση της χρήσης του επιθέτου «επίσημος» για τον προσδιορισμό των στόχων των μαθητών, επικαλούμαστε τον Paul Burstein, ο οποίος όριζε τους στόχους ενός κινήματος ως «επίσημους» όταν εκφράζονται δημόσια, γραπτώς ή και προφορικά, από τους κινηματικούς δρώντες, με κατεύθυνση τους αντιπάλους του κινήματος, τους υποστηρικτές του και τα ΜΜΕ.¹⁵⁹⁹

Η εφαρμογή του Ν. 2525, η οποία προέβλεπε μεταξύ άλλων την πανελλαδική εξέταση σε όλα τα μαθήματα στο τέλος της β' και της γ' λυκείου για την πρόσβαση στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, επιβάρυνε στο μέγιστο βαθμό το καθημερινό πρόγραμμα των μαθητών. «Ούτε να ερωτευτούμε, ούτε να ονειρευτούμε. Δεκαέξι χρονών και δεν προλαβαίνουμε να σκεφτούμε. Δεκαέξι χρονών και δεν μπορούμε να κάνουμε λάθος. Δεκαέξι χρονών και έχουμε μόνο μία ευκαιρία για να τα κάνουμε όλα», περιέγραφαν τις συνέπειες του νόμου σε επιστολή τους προς το υπουργείο Παιδείας παιδιά του κατελιμμένου Ενιαίου Λυκείου Καλυβιών Θορικού Αττικής.¹⁶⁰⁰

Απόδειξη της αναστάτωσης που είχε δημιουργήσει στην ελληνική κοινωνία η αλλαγή του τρόπου εισαγωγής στα πανεπιστήμια ήταν και η αύξηση των εγγραφών στα φροντιστήρια κατά 15% τη σχολική περίοδο 1997-8 και κατά 30-50% την περίοδο 1998-9.¹⁶⁰¹ Τη μαζική εγγραφή των μαθητών στα φροντιστήρια απηχούσε ο πρωτοσέλιδος τίτλος της *Ελευθεροτυπίας* «Μεταρρύθμιση στα... φροντιστήρια!», ο οποίος συνοδευόταν από έρευνα της εφημερίδας και το κεντρικό σχόλιο: «Την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση τη συνόδευε η υπουργική υπόσχεση: “ξεχάστε τα φροντιστήρια”. Μόλις, όμως, άρχισε η εφαρμογή της, η πελατεία των φροντιστηρίων αυξήθηκε [...]. Αποδεικνύεται η δωρεάν δημόσια παιδεία όλο και πιο ακριβή [...]. Τα παιδιά κυριολεκτικά εξοντώνονται, παρακολουθώντας σχολείο και φροντιστήριο, αλλά περισσότερο από το άγχος των συνεχών εξετάσεων και την αδυναμία να κατανοήσουν το νέο σύστημα...».¹⁶⁰²

¹⁵⁹⁹ Burstein Paul, Einwohner Rachel, Hollander Jocelyn, «The Success of Political Movements: A Bargaining Perspective», *The Social Movements Reader, Cases and Concepts*, επιμ. Goodwin Jeff, Jasper James, Blackwell Publishing, London 1995, σ. 281-2.

¹⁶⁰⁰ *Έθνος*, 2.12.1998, σ. 22-23. Ο Γ. Τσιρώνης σχολιάζει για τις συνέπειες της εντατικοποίησης στους μαθητές: «Όλο αυτό είχε να κάνει με την εφηβεία, το να μην ζεις την ηλικία σου». (Συνέντευξη με Γιώργο Τσιρώνη, 8.4.2014.)

¹⁶⁰¹ *Πρακτικά Βουλής*, Συνεδρίαση ΠΒ', 6 Απριλίου 1998, σ. 7.196. *Ριζοσπάστης*, 12.11.1998, σ. 16. Σε σχέση με την αύξηση του ποσοστού των εγγεγραμμένων μαθητών στα φροντιστήρια, ο πρωθυπουργός Κώστας Σημίτης δήλωσε στις 11 Ιανουαρίου 1999 σε συζήτηση προ ημερησίας διατάξεως στη Βουλή, με θέμα «Τα προβλήματα που δημιουργούνται από τα κυβερνητικά μέτρα στον τομέα της παιδείας», ότι: «Όταν η διδακτική πράξη αποκτήσει την ποιότητα που επιδιώκουμε, θα υπάρξει αντίστροφη στροφή, θα εγκαταλείψουν τα φροντιστήρια και θα έρθουν στα σχολεία». (*Πρακτικά Βουλής*, Συνεδρίαση ΝΔ', 11.1.1999, σ. 3.116.)

¹⁶⁰² *Ελευθεροτυπία*, 3.12.1998.

Προέκταση της εντατικοποίησης των σπουδών ήταν η αίσθηση ότι το «Ενιαίο Λύκειο» είναι για λίγους –όσους μπορούν να παρακολουθήσουν φροντιστήρια–¹⁶⁰³ και για τους πιο πολλούς –τους οικονομικά ασθενέστερους– είναι μονόδρομος η «υποβαθμισμένη» κατάρτιση στα Τεχνικά Επαγγελματικά Εκπαιδευτήρια, η οποία δεν παρείχε στους καταρτιζόμενους απολυτήριο λυκείου αλλά απλές βεβαιώσεις σπουδών.¹⁶⁰⁴ Εξ άλλου, και ο ίδιος ο υπουργός Παιδείας με δηλώσεις του «για 40.000 λιγότερους αποφοίτους λυκείου το 2000»¹⁶⁰⁵ επιβεβαίωνε τον προσανατολισμό της κυβέρνησης για «ξεσκαρτάρισμα» κατά τη μετάβαση των μαθητών από το γυμνάσιο στο ενιαίο λύκειο και για «εκτροπή» των μαθητών προς την τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση.¹⁶⁰⁶

¹⁶⁰³ Σύμφωνα με έρευνα του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου που πραγματοποιήθηκε το 1993, το ποσοστό των μαθητών του Λυκείου που παρακολουθούσε φροντιστήρια στην Αθήνα υπολογιζόταν στο 65%, ενώ το 30% παρακολουθούσε ιδιαίτερα μαθήματα. (Κασσωτάκης Μιχάλης, Παπαγγελή-Βουλιουρή Δέσποινα, «Οι διαδικασίες μετάβασης από τη Δευτεροβάθμια στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση: η διαχρονική τους εξέλιξη και τα προβλήματά τους», *Ελληνική Εκπαίδευση: προοπτικές ανασυγκρότησης και εκσυγχρονισμού*, Σείριος, Αθήνα, 1995, σ. 294.) Την άνοδο της παραπαιδείας στη χώρας μας επισημαίνουν και οι Χρήστος Κάτσικας και Γιώργος Καββαδίας, παραθέτοντας την αλματώδη αύξηση του αριθμού των φροντιστηρίων μέσα σε μία δεκαετία (1983-1993). Οι δύο συγγραφείς υποστηρίζουν ότι από τα 100 περίπου φροντιστήρια Μέσης Εκπαίδευσης το 1983, τα επίσημα φροντιστήρια έφτασαν το 1993 να ξεπερνούν τα 2.500, ενώ εκατοντάδες ακόμα λειτουργούσαν ανεπίσημως. (*Η ελληνική εκπαίδευση στον ορίζοντα του 2000. Εκπαιδευτικοί, Μαθητές και Σχολική Πραγματικότητα*, Gutenberg, 1996, σ. 92.)

¹⁶⁰⁴ Οι μαθητές ισχυρίζονταν ότι η κατάρτιση στα ΤΕΕ ήταν υποβαθμισμένη, καθώς τους απέκλειε επί της ουσίας, εκτός από την ανώτατη εκπαίδευση, και από την ανώτερη οδηγώντας τους απόκλειστικά στα ΙΕΚ ή κατευθιάν στην αγορά εργασίας. Συγκεκριμένα, όπως όριζε η παρ. 6 του άρθρου 2 του Ν. 2640, για να έμπαινε κανείς στα ΤΕΙ έπρεπε να συμπληρώσει 18μηνη πρακτική εμπειρία και στη συνέχεια να δώσει εξετάσεις. Όπως σημειώνει και προκήρυξη της Αριστερής Αντικαπιταλιστικής Συσπείρωσης: «Με τον πολλαπλασιασμό των εξετάσεων είναι απόλυτα βέβαιο ότι θα ενταθούν οι ταξικοί φραγμοί και ότι σε ένα βαθμό θα περισταλεί το δικαίωμα πρόσβασης στο λύκειο. Όσοι δεν καταφέρουν να μπουν στο λύκειο θα μετακινηθούν σε παραλυκειακούς μηχανισμούς αναπαραγωγής μιας στοιχειώδους, κατά βάση τεχνικής ειδίκευσης [ΙΕΚ]. Αυτή την έννοια έχει και η υποβάθμιση των ΤΕΛ και η μετατροπή τους σε τεχνικά εκπαιδευτήρια που δεν θα δίνουν απολυτήριο λυκείου αλλά απλές βεβαιώσεις σπουδών». [«Όχι στο σχολείο του απασχολήσιμου!», Αριστερή Αντικαπιταλιστική Συσπείρωση, χ.χ., προκήρυξη (Αρχείο Δημήτρη Φύσσα-ΑΣΚΙ).]

¹⁶⁰⁵ *Αυγή*, 29.11.1998.

¹⁶⁰⁶ Η στόχευση αυτή του υπουργείου Παιδείας φαίνεται να επαληθεύεται με βάση τα επίσημα στοιχεία που συνέλλεξε και παρουσίασε το Ευρωπαϊκό Κέντρο για την Ανάπτυξη της Επαγγελματικής Κατάρτισης (Cedefop) το 2002. Πιο συγκεκριμένα, από 292.039 που αριθμούνταν οι μαθητές των ενιαίων λυκείων της χώρας την περίοδο 1998-9, την επόμενη χρονιά (1999-2000) μειώθηκαν σε 252.644, δηλαδή ελάχιστα λιγότεροι από 40.000. Αντιθέτως, οι μαθητές στα ΤΕΕ από 101.162 το 1998-9, καταμετρήθηκαν σε 118.518 το 1999-2000. Όπως μάλιστα σχολίαζαν οι συντάκτες της έκδοσης για την Επαγγελματική Εκπαίδευση και Κατάρτιση στην Ελλάδα, «η ανοδική τάση του μαθητικού δυναμικού των επαγγελματικών σχολείων και η αντίστοιχη μείωση του πληθυσμού των σχολείων γενικής εκπαίδευσης συνδέεται απόλυτα με τη μεταρρύθμιση του ανώτερου κύκλου της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης το 1997-98 και αναμένεται να συνεχιστεί». Μάλιστα, η αύξηση κατά 7% των μαθητών των ΤΕΕ μέσα σε ένα χρόνο ισοδυναμεί και με τη μέση ποσοστιαία αύξηση των μαθητών της τεχνικής-επαγγελματικής εκπαίδευσης από το 1974 έως το 2000. Από την άλλη, την ίδια χρονική περίοδο, οι μαθητές της μέσης γενικής εκπαίδευσης μειώθηκαν κατά 42%. Ένα γενικότερο συμπέρασμα που μπορεί να εξαχθεί σε σχέση με τη μεταβολή του σχολικού πληθυσμού από το 1974 έως το 2000, είναι ότι οι μαθητές της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης (δημοτικό) μειώθηκαν κατά 30%, ενώ η μέση αυξητική τάση που παρουσιάζει καθ' όλη τη διάρκεια αυτών των χρόνων η μέση γενική,

Όπως λοιπόν γινόταν φανερό, η αποσύνδεση των νέων τεχνικών-επαγγελματικών εκπαιδευτηρίων από την είσοδο στην τριτοβάθμια εκπαίδευση περισσότερο υποβάθμιζε παρά αναβάθμιζε –όπως ευαγγελιζόταν η κυβέρνηση– την δευτεροβάθμια τεχνική εκπαίδευση, αφού για μεγάλο τμήμα της κοινωνίας η φοίτηση στις τεχνικές σχολές αποτελούσε βήμα προς τα ΤΕΙ και δευτερευόντως τα ΑΕΙ, παρά ένα στάδιο κατάρτισης πριν οι καταρτιζόμενοι εισέλθουν στην αγορά εργασίας.¹⁶⁰⁷

Πέρα από αυτά τα βασικά-καθολικά αιτήματα, υπήρχαν και ορισμένα συμπληρωματικά τα οποία είχαν επίσης εκπαιδευτικό περιεχόμενο. Για παράδειγμα, το ΣΑΣΑ ζητούσε την κατάργηση των μετεξεταστέων, μείωση των μαθητών ανά τμήμα και καθηγητή, διορισμούς καθηγητών από την επετηρίδα και διεξαγωγή των μαθητικών εκλογών την ίδια ημερομηνία για όλα τα σχολεία.¹⁶⁰⁸ Στον αντίποδα, η Πρωτοβουλία Κατελιημμένων Σχολείων Αθήνας, το έτερο συντονιστικό, επηρεασμένο από τους αρκετούς αναρχικούς που βρίσκονταν στις τάξεις του, επιθυμούσε ένα σχολείο με τρόπο λειτουργίας που θα ακολουθεί κανόνες άμεσης δημοκρατίας και δεν θα υπάρχουν πια ούτε εξετάσεις ούτε αξιολογήσεις και ταμπέλες μεταξύ «καλών», «κακών», «ικανών» και «ανίκανων» μαθητών. Στην αντιπρότασή του «για το σχολείο που ζητάμε», η οποία έμοιαζε περισσότερο με μανιφέστο ιδεών,

είναι υψηλότερη σε σχέση με τη μέση τεχνική-επαγγελματική. Εντούτοις, την τελευταία πενταετία (1994-1999), οι δύο τύποι εκπαίδευσης ακολούθησαν παράλληλη πτωτική τάση. Όπως αναφέρθηκε, η πτώση αυτή διακόπτεται για την τεχνική εκπαίδευση την περίοδο 1999-2000, εν αντιθέσει με τη γενική εκπαίδευση. Πηγές: *Το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα: Πρώτη και δεύτερη βαθμίδα – Δομές και ποσοτικά δεδομένα*, Κέντρο Εκπαιδευτικής Έρευνας, επιμ. Γ. Σταμέλος, Αθήνα 2002, σ. 119· *Πληθυσμός και εκπαίδευση στην Ελλάδα: Εξελίξεις και Προοπτικές*, ΕΚΚΕ (Μαράτου-Αλιπράντη Λάουρα, Μπάγκαβος Χρήστος, Παπαδάκης Μιχάλης, Παπλιάκου Βασιλική), Αθήνα 2002, σ. 90-2· Κάτσικας Χ., Θεριανός Κ., *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης, Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους μέχρι το 2007, ό.π.*, σ. 289.

¹⁶⁰⁷ Ενδεικτική είναι η αναφορά του Γ. Τσαρκάντογλου (συνέντευξη στις 13.9.2013) περί αυτού: «[...] Επίσης, το μεγάλο κομμάτι μαθητών που ήταν στα τεχνικά λύκεια τον έστελνε επίσης στα εκπαιδευτήρια, που επί της ουσίας δεν σου παρείχαν τίτλους με κάποιο επαγγελματικό αντίκρισμα και στην πράξη σε οδηγούσαν αποκλειστικά στα ΙΕΚ [...]». Πρβλ. επίσης Παναγιωτοπούλου Τρις, *Η γεωγραφία των εκπαιδευτικών διαφοροποιήσεων. Η μέση επαγγελματική εκπαίδευση στην μεταπολεμική Ελλάδα*, Οδυσσεάς, Αθήνα 1993, σ. 285· Αποστολίδης Α., Κασβίκη Μ., Κοκκινίδου Ε. κ.ά., «Το επίπεδο των μαθητών που επιλέγουν τα ΤΕΛ και λόγοι επιλογής», *Εκπαίδευση και Επάγγελμα*, τ. 2, αρ. 1, 1989, σ. 57-64.

¹⁶⁰⁸ *Ριζοσπάστης*, 10.12.1998, σ. 13. Σχετικά με το αίτημα των μαθητών οι εκλογές να γίνονται ταυτόχρονα σε όλα τα σχολεία, ο Γ. Τσαρκάντογλου εξηγεί ότι αποσκοπούσε στο να «χάσει το πράγμα τον χαβαλεδιάρικο χαρακτήρα που είχε αποκτήσει και να γίνει πιο σοβαρό». (Συνέντευξη με Γαβρίλο Τσαρκάντογλου, 13.9.2013.) Για το ίδιο θέμα στον *Οδηγητή* (τχ. 844, Νοέμβριος 1998, σ. 21) καταγγελλόταν το σχέδιο της κυβέρνησης για υπονόμευση του μαθητικού κινήματος μέσω της διεξαγωγής των μαθητικών εκλογών στα σχολεία σε διαφορετικές ημερομηνίες: «Θέλουν να ξεμπερδεύουν με το οργανωμένο μαθητικό κίνημα, ώστε να μπορούν πιο εύκολα, χωρίς αντιστάσεις, να υλοποιούν τις αντιεκπαιδευτικές-αντιλαϊκές επιλογές τους. Γι' αυτό υπονομεύουν τα μαθητικά όργανα [...] επιδιώκουν να αποτρέψουν την οργάνωση από τα εκλεγμένα μαθητικά όργανα των αγώνων του μαθητικού κινήματος. Τους βολεύει πολύ καλύτερα οι μαθητές να εκπροσωπούνται από διορισμένους δήθεν εκπροσώπους, τύπου "Βουλής των Εφήβων" ή να εξαντλείται η μαθητική εκπροσώπηση σε διαφορετικές φιέστες τύπου "Μαθητικών Συμποσίων"».

επισημαινε ότι «ο βασικότερός του στόχος είναι η κατάργηση των αντιαπαιδευτικών νόμων της κυβέρνησης, χωρίς αυτό να σημαίνει επιστροφή σε κάποιο προηγούμενο επίσης αντιαπαιδευτικό σύστημα· ο αγώνας στοχεύει σε μία πραγματικά ριζική αλλαγή στην παιδεία έτσι ώστε όλοι να έχουμε αληθινά ίσες ευκαιρίες μόρφωσης και ομαλής ανάπτυξης».¹⁶⁰⁹

Τέλος, παρά τις αντιρρήσεις των συντονιστικών της ΚΝΕ, στα επιμέρους «αιτηματολόγια» των μαθητών συμπεριλαμβάνονταν και ενδοσχολικά ζητήματα που διαφοροποιούνταν σε κάθε σχολείο. «Σε εμάς [1ο ΓΕΛ Τούμπας]», σημειώνει ο Κ. Ξενόπουλος, «ήταν το ζήτημα των εργαστηρίων και το πρόβλημα με τη διανομή των βιβλίων, ενώ σε άλλα σχολεία βασικό αίτημα ήταν το στεγαστικό».¹⁶¹⁰

Η αρχική στάση της κυβέρνησης απέναντι στα αιτήματα για κατάργηση της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης ή στις αλλαγές διατάξεων των νόμων που ζητούσαν οι μαθητές ήταν απόλυτα αρνητική, όπως εκφράστηκε από τον ίδιο τον υπουργό Παιδείας Γ. Αρσένη σε συνέντευξη του στην *Εξουσία* στις 16 Νοεμβρίου 1998. Επίσης, ο υπουργός προειδοποιούσε ότι σε περίπτωση καταλήψεων –αν και όπως ο ίδιος σημείωνε δεν πίστευε ότι θα γίνουν μαζικές καταλήψεις– οι κανόνες για την αναπλήρωση των χαμένων ωρών θα εφαρμόζονταν κανονικά.¹⁶¹¹

Σε αντιδιαστολή όμως με τις προβλέψεις του Γ. Αρσένη, μέχρι τις αρχές Δεκεμβρίου ο αριθμός των υπό κατάληψη σχολείων ανά την επικράτεια είχε φτάσει τα 1.000. Η κυβέρνηση, αντιλαμβανόμενη την κλιμάκωση των καταλήψεων, επιχειρούσε να υπενθυμίσει ότι συνιστούν παράνομες πράξεις και όσοι τις προκαλούν θα αντιμετωπιστούν αναλόγως.¹⁶¹² Στο ίδιο πλαίσιο, οι εισαγγελικές αρχές μετά από αναφορές των Διευθύνσεων Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης προχώρησαν στη διενέργεια προκαταρκτικής εξέτασης σε υπό κατάληψη σχολεία. Ειδικότερα, ο εισαγγελέας πρωτοδικών Χρήστος Μαργογιαννάκης έδωσε εντολή στην Αστυνομία της Αγίας Παρασκευής να πραγματοποιήσει προκαταρκτική εξέταση σε σχολείο της περιοχής για να διαπιστωθεί αν τελούνται ποινικά αδική-

¹⁶⁰⁹ «Η αντιπρότασή μας: το σχολείο που ζητάμε», Πρωτοβουλία Μαθητών Κατελημμένων Σχολείων, προκήρυξη σ. [2], χ.χ. (Αρχείο Δημήτρη Φύσσα-ΑΣΚΙ.)

¹⁶¹⁰ Συνέντευξη με Κώστα Ξενόπουλο, 26.10.2013. Όσον αφορά τις ενστάσεις της ΚΝΕ για τη διαμόρφωση ξεχωριστής λίστας αιτημάτων για κάθε σχολείο, ο Κ. Ξενόπουλος σημειώνει: «Τα παιδιά που ήταν προσκείμενα στο ΚΚΕ μιλούσαν για ένα πιο ενιαίο “αιτηματολόγιο”. Δεν είναι λάθος όπως το σκέφτομαι τώρα, απλά το έβαζαν άγαρμπα λόγω απειρίας, στη λογική να μην εκφυλιστεί ο αγώνας, με αιτήματα του τύπου “στρόγγυλες τυρόπιτες” και άλλα τέτοια, που έπαιζαν κυρίως σε τεχνικά σχολεία».

¹⁶¹¹ *Εξουσία*, 16.11.1998, σ. 14.

¹⁶¹² *Αυγή*, 25.11.1998, σ. 7

ματα.¹⁶¹³ Το γεγονός μάλιστα κατήγγειλε στη Βουλή, μέσω επίκαιρης ερώτησής του σχετικά με τα «αυταρχικά μέτρα» που χρησιμοποιεί η κυβέρνηση για να καταστείλει τις μαθητικές κινητοποιήσεις, ο βουλευτής του ΚΚΕ Ορέστης Κολοζώφ. Απαντώντας στις αιτιάσεις της αντιπολίτευσης, ο υφυπουργός Παιδείας Γιάννης Ανθόπουλος, αφού ξεκαθάρισε ότι το υπουργείο Παιδείας «απορρίπτει και καταδικάζει κάθε έκφραση αυταρχισμού, βίας, σωματικής, ψυχολογικής και φυσικά, κάθε παράβαση του κοινού Ποινικού Δικαίου, που τελείται επ' ευκαιρία ενός γεγονότος, όπως είναι και η κατάληψη», δικαιολόγησε την παρουσία της αστυνομίας στο συγκεκριμένο σχολείο με το επιχείρημα ότι «έξωσχολικοί με κάλτσες στα κεφάλια εμπόδιζαν το σχολείο να μεταστεγαστεί».¹⁶¹⁴

Παρ' όλα αυτά, την ώρα που η κυβέρνηση διαβεβαίωνε ότι «δεν υπάρχει ούτε παρέμβαση, ούτε επέμβαση της αστυνομίας στα υπό κατάληψη σχολεία»,¹⁶¹⁵ οι έφοδοι αστυνομικών ύστερα από εντολές εισαγγελέων σε κατειλημμένα σχολεία της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης συνεχίζονταν και σε ορισμένες περιπτώσεις σχηματίζονταν δικογραφίες για «διατάραξη κοινωνικής ειρήνης», «φθορά δημόσιας περιουσίας» και για «παρακώλυση λειτουργίας δημόσιας υπηρεσίας».¹⁶¹⁶

Επιπλέον, το υπουργείο Παιδείας επιχειρούσε να εκφοβίσει τα μέλη των 15μελών μαθητικών συμβουλίων για να μην ομολοήσουν σε κατάληψη των σχολείων τους. Εν προκειμένω, διευθυντές σχολείων έστειλαν επιστολές σε γονιούς μαθητών που είχαν θέσει υποψηφιότητα για την εκλογή τους στο δεκαπενταμελές και τους ζητούσαν να εγκρίνουν την υποψηφιότητα των παιδιών τους, λαμβάνοντας όμως υπόψη ότι: «Πιθανές ενέργειές του μπορεί να δημιουργήσουν προβλήματα, εάν δεν είναι σύμφωνες με το πνεύμα του κανονισμού των μαθητικών κοινοτήτων, τα οποία μπορεί να βλάψουν τα συμφέροντα της μαθητικής κοινότητας και να δημιουργήσουν σοβαρές φθορές με άμεσες επιπτώσεις στη σχολική ζωή, για τις οποίες θα ευθύνεστε και εσείς [οι γονείς] στο ακέραιο».¹⁶¹⁷ Στις κατηγορίες των κομμάτων της

¹⁶¹³ Στο ίδιο.

¹⁶¹⁴ *Πρακτικά της Βουλής*, Συνεδρίαση ΑΓ', 30 Νοεμβρίου 1998, σ. 1.825-6.

¹⁶¹⁵ *Έθνος*, 26.11.1998. Η συγκεκριμένη δήλωση έγινε από τον υπουργό Δημόσιας Τάξης Φίλιππο Πετσάλνικο.

¹⁶¹⁶ *Τα Νέα*, 28.11.1998, σ. 16· *Ελευθεροτυπία*, 28.11.1998, σ. 18· *Απογευματινή*, 29.11.1998.

¹⁶¹⁷ «Ενημέρωση κηδεμόνων», 8η Ενιαία Σχολική Επιτροπή Δήμου Πειραιά, 19 Νοεμβρίου 1998, ανακοίνωση (Αρχείο ΟΛΜΕ). Σύμφωνα με έγγραφο που αποκάλυψε η εφημερίδα *Ελεύθερος Τύπος* (5.12.1998), ο προϊστάμενος του 2ου Γραφείου Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης Πειραιά, Κ. Ιωαννίδης, έδινε ακριβείς εντολές στους διευθυντές των λυκείων στο πώς να ασκήσουν ωμό εκβιασμό στους γονείς των μαθητών που μετέχουν στα 15μελή συμβούλια των κατειλημμένων σχολείων για να υπογράψουν δήλωση αποκήρυξης των παιδιών τους, προκειμένου να αποφύγουν «δέσμευση της

αντιπολίτευσης και της ΟΛΜΕ εναντίον της κυβέρνησης για εκβιασμό των γονιών των μαθητών που μετείχαν στις καταλήψεις και στην απαίτησή τους να αποσύρει τις σχετικές εγκυκλίους από τα σχολεία, ο κυβερνητικός εκπρόσωπος Δ. Ρέππας απάντησε ότι «οτιδήποτε –είτε άποψη είτε πρακτική πρωτοβουλία– κινείται στο πλαίσιο των νόμων, δεν είναι δυνατό να αποδοκιμαστεί από μας».¹⁶¹⁸

Παράλληλα με τις κατασταλτικές μεθόδους απέναντι στις καταλήψεις, ο υπουργός Παιδείας εγκαινίασε μια εκστρατεία ενημέρωσης-διαλόγου με τους μαθητές για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση στα σχολεία, με την κωδική ονομασία «πρωινός καφές». Η πρεμιέρα του διαλόγου του υπουργού με τους μαθητές έγινε στις 25 Νοεμβρίου 1998, όταν ο Γ. Αρσένης επισκέφθηκε το 1ο και 2ο Λύκειο Νέας Φιλαδέλφειας.¹⁶¹⁹ Το αποτέλεσμα ωστόσο δεν δικαιώσε τις προσδοκίες του, καθώς οι μαθητές τον υποδέχθηκαν με αποδοκιμασίες και του ζήτησαν να τους ενημερώσει στο προαύλιο και όχι στις τάξεις όπως σκόπευε ο ίδιος. Ο υπουργός δεν αποδέχθηκε το αίτημά τους και τελικά η ενημέρωση έγινε στο γραφείο του διευθυντή παρουσία μόλις δέκα μαθητών, χωρίς όμως να λυθούν, σύμφωνα με δηλώσεις των μαθητών, βασικές απορίες τους.¹⁶²⁰

Η *Ελευθεροτυπία* της επόμενης ημέρας, στο κύριο άρθρο της, έκανε λόγο για «πικρό καφέ» για την παιδεία, ο οποίος περιείχε «ισχυρή δόση λαϊκισμού, αφού δεν είχε προηγηθεί ουσιαστικός διάλογος μεταξύ του υπουργού και της εκπαιδευτικής κοινότητας πριν την ψήφιση του Ν. 2525».¹⁶²¹ Αρνητική έως επικριτική ήταν και η αντίδραση της ΝΔ στο εγχείρημα του υπουργού Παιδείας, με βάση τα όσα ανέφερε στη Βουλή η βουλευτής της Παρθένα Φουντουκίδου.¹⁶²² Την ίδια σκληρή στάση απέναντι στον «καφέ» του υπουργού κράτησαν και οι μαθητές-μέλη του ΣΑΣΑ.¹⁶²³

περιουσίας τους κι ενδεχόμενη δικαστική ταλαιπωρία”». (*Ελεύθερος Τύπος*, 5.12.1998, σ. 22 και *Το Βήμα*, 6.12.1998, σ. Α60.)

¹⁶¹⁸ *Ελεύθερος Τύπος*, 5.12.1998, σ. 22.

¹⁶¹⁹ Τα συγκεκριμένα σχολεία, όπως και το γειτονικό ΕΠΛ Νέας Φιλαδέλφειας, ήταν από τους πυρήνες των καταλήψεων, καθώς είχαν πολλούς αναρχικούς και αριστεριστές μαθητές. Ένδειξη της έντονης αγωνιστικής δράσης τους αποτελούσαν οι προκηρύξεις που εξέδιδαν εκείνη την περίοδο, με ανάλογους τίτλους: «Η ταν ή επί τας – Να νικήσουμε» (1ο και 2ο Λύκειο Νέας Φιλαδέλφειας), «Καλύτερα να χάσουμε μια χρονιά παρά ολόκληρη τη ζωή μας» (ΕΠΛ Νέας Φιλαδέλφειας). (Αρχειο Δημήτρη Φύσσα-ΑΣΚΙ.)

¹⁶²⁰ *Ελευθεροτυπία*, 25.11.1998. Δήλωση Λεωνίδα Σακκά, εκπροσώπου του ΣΑΣΑ.

¹⁶²¹ *Στο ίδιο*. Την έλλειψη ουσιαστικού διαλόγου ανάμεσα στην ΟΛΜΕ και τον υπουργό Παιδείας, όχι μόνο για το ζήτημα της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης Αρσένη αλλά και διαχρονικά, επισημαίνει ο Παύλος Αντωνόπουλος: «Σχεδόν πάντα είναι προσχηματικός ο διάλογος. Ουδέποτε έχουν δεχθεί την οποιαδήποτε πρόταση κάνουμε εμείς σαν ομοσπονδία για τροποποιήσεις και αλλαγές πάνω στα πλαίσια που μας φέρνουνε». (Συνέντευξη με Παύλο Αντωνόπουλο, 30.8.2013.)

¹⁶²² *Πρακτικά της Βουλής*, Συνεδρίαση ΜΔ΄, 14 Δεκεμβρίου 1998, σ. 2.405.

¹⁶²³ *Έθνος*, 28.11.1998, σ. 24.

Ως συνέπεια των αντιδράσεων, ο Γ. Αρσένης, παραδεχόμενος εμμέσως την αναποτελεσματικότητα του «πρωινού καφέ», ανακοίνωσε στις 9 Δεκεμβρίου –και ενώ οι καταλήψεις σχολείων σε όλη την επικράτεια είχαν φτάσει τις 1.200– ότι θα συνεχίσει το διάλογο με μαθητές από σχολεία όλης της χώρας μέσω τηλεδιασκέψεων.¹⁶²⁴

Κλιμάκωση και γενίκευση των μαθητικών κινητοποιήσεων

Ανήμερα της απόφασης του υπουργού να αλλάξει επικοινωνιακή τακτική, έλαβε χώρα και το προγραμματισμένο πανεκπαιδευτικό συλλαλητήριο με τη συμμετοχή 15-20.000 περίπου διαδηλωτών, στην πλειοψηφία τους μαθητών, ενώ συλλαλητήρια πραγματοποιήθηκαν και σε 55 ακόμα πόλεις της χώρας.¹⁶²⁵

Στο συλλαλητήριο της Αθήνας το «παρών» έδωσαν μαθητές από δημόσια σχολεία όλου του λεκανοπεδίου, όπως από το Περιστέρι, το Αιγάλεω, το Χαϊδάρι, η Πετρούπολη, η Αγία Παρασκευή, ο Κορυδαλλός, ο Ταύρος, η Καλλιθέα, το Μαρούσι, ο Βύρωνας, η Παλλήνη, το Ψυχικό, το Φάληρο κ.ά.¹⁶²⁶

Γενικότερα, σχετικά με την κοινωνική σύνθεση των μαθητών που συμμετείχαν στις κινητοποιήσεις, ο Γ. Τσαρκάντογλου σχολιάζει ότι τα σχολεία που πρωτοστάτησαν στο κίνημα ήταν κυρίως τα σχολεία των δυτικών συνοικιών της Αθήνας, όπου υπήρχαν και υψηλά ποσοστά φτώχειας. «Η μεγαλύτερη αγανάκτηση υπήρχε στις πιο φτωχές γειτονιές, καθώς υπήρχε ήδη πρόβλημα με το πώς θα πληρώσουν το φροντιστήριο με ένα σύστημα που θέλει τέσσερα μαθήματα, πόσο μάλιστα με αυτό που θέλει 13, οπότε η κύρια αιτία του ξεσπάσματος εστιαζόταν εκεί».¹⁶²⁷

Συμμετοχή στα συλλαλητήρια είχαν όμως και μαθητές ιδιωτικών σχολείων έστω και αν δεν είχαν καταλάβει τα σχολεία τους. «Από ένα σημείο και μετά κατεβαίνανε οι πάντες στις πορείες. Θυμάμαι ακόμα και μαθητές ιδιωτικών σχολείων. Ορισμένοι, μάλιστα, είχαν αποπειραθεί να κάνουν καταλήψεις, απέτυχαν βέβαια», σημειώνει ο Γ. Τσιρώνης.¹⁶²⁸ Σε μια τέτοια περίπτωση, το εικοσαμελές μαθητικό συμβούλιο του Κολλεγίου Αθηνών «προέτρεψε τους μαθητές να συμμετάσχουν στο συλλαλητήριο της 9ης Δεκεμβρίου για να διαμαρτυρηθούν», δεν συναίνεσε όμως στην πρόταση μερίδας μαθητών για αποχή στις 7 Δεκεμβρίου, με το αιτιολογικό ότι «δεν

¹⁶²⁴ *Τα Νέα*, 15.12.1998, σ. 15.

¹⁶²⁵ *Αυγή*, 10.12.1998, σ. 8.

¹⁶²⁶ Στοίχια από εφημερίδες 10ης Δεκεμβρίου: *Η Βραδυνή*, σ. 6-7, *Ελευθεροτυπία*, σ. 20, *Εξουσία*, σ. 22, *Ριζοσπάστης*, σ. 12.

¹⁶²⁷ Συνέντευξη με Γαβρίλο Τσαρκάντογλου, 13.9.2013.

¹⁶²⁸ Συνέντευξη με Γιώργο Τσιρώνη, 8.4.2014.

ειδοποιήθηκε εγκαίρως το μαθητικό συμβούλιο, το μόνο δημοκρατικά εκλεγμένο μαθητικό όργανο που είναι αρμόδιο να πάρει μια τέτοια απόφαση».¹⁶²⁹

Το πάγιο αίτημα των μαθητών, όπως αποτυπώθηκε με σαφήνεια και στην περίπτωση του συλλαλητηρίου της 9ης Δεκεμβρίου 1998, ήταν η κατάργηση όλου του πλέγματος της μεταρρύθμισης και επιμεριζόταν σε όλα τα εξειδικευμένα αιτήματα που αναφέρθηκαν πρωτίτερα. Όσο για τη συνθηματολογία τους, αυτή χαρακτηριζόταν από ευρηματικότητα («Ο νόμος του Αρσένη μοιάζει με τον Σημίτη, άσχημος, κοντός και με ελιά στη μύτη»), αλλά και έντονη στοχοποίηση στο πρόσωπο του Γεράσιμου Αρσένη.¹⁶³⁰

Ο υπουργός Παιδείας, ως κύριος εκφραστής της εκπαιδευτικής πολιτικής, ήταν το πολιτικό πρόσωπο που συγκέντρωσε τα περισσότερα πυρά των μαθητών· ειδικά των προσκείμενων μαθητών στην ΚΝΕ, που καταφέρονταν σε κάθε ευκαιρία εναντίον του επειδή αρνούταν να συναντηθεί μαζί τους.¹⁶³¹ Οι δύο βασικοί λόγοι της προσωποποιημένης επίθεσης των μαθητών στον Γ. Αρσένη ήταν η επιμονή του τελευταίου στις πολιτικές του θέσεις με την υποστήριξη μέχρι κεραίας της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, καθώς και οι δημόσιοι ισχυρισμοί του για «υποκινούμενο μαθητικό αγώνα».¹⁶³²

Το πολιτικό παρελθόν του Γ. Αρσένη φανέρωνε έναν μετριοπαθή πολιτικό, ο οποίος βέβαια είχε μεγάλες φιλοδοξίες και ακλόνητη πίστη στα πολιτικά του πιστεύω. Συγκεκριμένα, κατά τη διάρκεια της πρώτης διακυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ (1982-1985) διατέλεσε υπουργός Εθνικής Οικονομίας και Οικονομικών, ακολουθώντας, σε συνεννόηση με τον Α. Παπανδρέου, μια ιδιαίτερα φιλολαϊκή οικονομική πολιτική, την οποία δεν δέχτηκε να την τροποποιήσει ούτε όταν το 1984 άρχισε να αποδεικνύεται αδιέξοδη εξ αιτίας της διόγκωσης των δημόσιων

¹⁶²⁹ *Τα Νέα του Κολλεγίου*, τχ. 3, Ιανουάριος 1999, σ. 1.

¹⁶³⁰ Ορισμένα από τα συνθήματα που ακούστηκαν εναντίον του υπουργού Παιδείας: «Αρσένη, παραιτήσου, να γίνουμε οπαδοί σου», «Αρσένη μπορείς να το παραδεχθείς, είσαι ο μεγαλύτερος μαλάκας της Βουλής», «Εις τον αφρό, εις τον αφρό της θάλασσας, ο Αρσένης μας, ο Αρσένης μας κοιμάται, παρακαλώ σας, κύματα, στον πάτο να τον πάτε», «Αρσένη για καφέ δεν είναι η παιδεία, δεν θα σε αφήσουμε να κάνεις τα σχολεία καφενεία». (*Η Βραδυνή*, 10.12.1998, σ. 6.)

¹⁶³¹ Για τη σχέση Αρσένη και ΣΑΣΑ και την άρνηση του υπουργού να προσέλθει σε διάλογο με το συντονιστικό των μαθητών της ΚΝΕ, βλ. στο υποκ. «Μεταστροφή για διάλογο» (σ. 512).

¹⁶³² Βλ. σ. 461-462. Σύμφωνα με τον Γ. Καλομοίρη, εντελώς διαφορετική ήταν η στάση του Γ. Αρσένη απέναντι στους εκπροσώπους της ΟΛΜΕ: «Ο Αρσένης ήταν από τους πιο αυταρχικούς υπουργούς Παιδείας που προσωπικά γνώρισα. Θεωρούσε ότι αυτή η πολιτική πρέπει να περάσει με κάθε τρόπο, δια πυρός και σιδήρου, και αυτόν τον αυταρχισμό τον εκδήλωνε και στις συναντήσεις με την ΟΛΜΕ και στις δημόσιες εμφανίσεις και δηλώσεις του. “Δεν θα ακούσουμε κάποιους συνδικαλιστές που έχουν εμμονές και ιδιοτελή συμφέροντα, εμείς βαδίζουμε με βάση τις κοινωνικές ανάγκες”, έλεγε, και άλλα τέτοια βαρύγδουπα». (Συνέντευξη με Γρ. Καλομοίρη, 25, 26, 28 Σεπτεμβρίου 2013.)

ελλειμμάτων και του πληθωρισμού. Ως συνέπεια ο –κατά τα άλλα δημοφιλής στην κοινωνία και το κόμμα– Γ. Αρσένης βρέθηκε αρχικά εκτός της νέας κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ το 1985, και στη συνέχεια και εκτός κόμματος, ιδρύοντας και δικό του πολιτικό κόμμα (Ελληνικό Σοσιαλιστικό Κόμμα), καθώς διαφώνησε ανοικτά με το πρόγραμμα σταθεροποίησης της οικονομίας που είχε εν τω μεταξύ εξαγγείλει ο νέος υπουργός Εθνικής Οικονομίας Κώστας Σημίτης.¹⁶³³ Από το 1989 που ο Γ. Αρσένης επέστρεψε στο ΠΑΣΟΚ, η πολιτική πορεία του έμελλε να διασταυρωθεί αρκετές φορές με αυτή του Κ. Σημίτη. Σε πρώτη φάση συνυπήρχαν στην ίδια κυβέρνηση (1993-1996) κατέχοντας υπουργικούς θώκους (το υπουργείο Εθνικής Άμυνας ο Αρσένης και το υπουργείο Βιομηχανίας ο Σημίτης), και στη συνέχεια διεκδίκησαν την πρωθυπουργία της χώρας στη θέση του παραιτηθέντα λόγω ασθένειας Α. Παπανδρέου (15 Ιανουαρίου 1996), με τελικό νικητή τον Κώστα Σημίτη.¹⁶³⁴ Όσον αφορά τη συνεργασία τους κατά τη διάρκεια της κυβέρνησης της περιόδου 1996-2000, ο πρωθυπουργός στήριξε τον κεφαλλονίτη υπουργό μέχρι το τέλος της θητείας του, διατηρώντας την εμπιστοσύνη του απέναντί του παρά τις αντιπολιτευτικές –ως επί το πλείστον– φωνές περί του αντιθέτου.¹⁶³⁵ Παρ’ όλα αυτά, η μη συνέχιση της θητείας του Γ. Αρσένη στο υπουργείο Παιδείας μετά τις νικηφόρες για το ΠΑΣΟΚ εκλογές του 2000 (9 Απριλίου) και η μη χρησιμοποίησή του σε άλλη υπουργική θέση σήμανε και την τελευταία συμμετοχή του σε κυβερνητικό σχήμα, γεγονός που στοίχισε στον πρώην υπουργό. Σε αρκετά μεταγενέστερη του συνέντευξη, ο Γ. Αρσένης θα δήλωνε ότι η αποπομπή του από το υπουργείο Παιδείας οφειλόταν στο ότι ο Κ. Σημίτης αποφάσισε να χαλαρώσει την στήριξή του στην εκπαιδευτική

¹⁶³³ Με συνέντευξη του στην Ένωση Ξένων Ανταποκριτών στις 14 Μαρτίου 1986, ο Γ. Αρσένης κατήγγειλε για ιδεολογική μεταστροφή την κυβέρνηση, τονίζοντας ότι εφαρμόζει ένα συντηρητικό μοντέλο που στηρίζεται στην εξαθλίωση των λαϊκών στρωμάτων. Επιπλέον, σε συνέντευξή του στο *Έθνος* στις 29.6.1986 (σ. 4-6), ανέλυε τις αρχές της οικονομικής του πολιτικής καθώς και τη διαφοροποίησή του από το πρόγραμμα οικονομικής λιτότητας που επιχείρησε να εφαρμόσει το ΠΑΣΟΚ μετά το 1985.

¹⁶³⁴ Εκτός από τον Γεράσιμο Αρσένη και τον Κώστα Σημίτη, συνυποψήφιοι για τη θέση του πρωθυπουργού ήταν ο Άκης Τσοχατζόπουλος και ο Γιάννης Χαραλαμπίδης. Στον πρώτο γύρο ο Α. Τσοχατζόπουλος και ο Κ. Σημίτης έλαβαν από 53 ψήφους και πέρασαν στο δεύτερο γύρο. Ακολούθησαν ο Γ. Αρσένης με 50 ψήφους και ο Γ. Χαραλαμπίδης με 11. Στο δεύτερο γύρο ο Κ. Σημίτης επικράτησε με 86 ψήφους έναντι 75 του Α. Τσοχατζόπουλου και ανέλαβε την πρωθυπουργία της χώρας. Επιπλέον, στις 30 Ιουνίου 1996 ο Κώστας Σημίτης ανέλαβε και την προεδρία του κόμματος μετά το θάνατο του Α. Παπανδρέου (23 Ιουνίου 1996), επικρατώντας του Α. Τσοχατζόπουλου κατά τη διάρκεια ψηφοφορίας στο τέλος του 4ου Συνεδρίου του ΠΑΣΟΚ.

¹⁶³⁵ Βλ. σ. 483 της διατριβής για τη στήριξη του πρωθυπουργού στον Γ. Αρσένη· βλ. σ. 484 για αιτιάσεις νεολαίας ΠΑΣΟΚ για το πρόσωπο του Γ. Αρσένη και σ. 502-503 για πρόταση μομφής εναντίον στον Γ. Αρσένη από τη ΝΔ.

μεταρρύθμιση, με αποτέλεσμα το σύστημα να αποδομηθεί και οι αντιμεταρρυθμιστικές δυνάμεις να πάρουν το «πάνω χέρι».¹⁶³⁶

Επανερχόμενοι στην ιστορική αφήγηση των γεγονότων του συλλαλητηρίου στις 9 Δεκεμβρίου, παρά το γεγονός ότι η πρωτοβουλία της διεξαγωγής του προερχόταν από το ΣΑΣΑ, μαθητές και από τα δύο συντονιστικά συμμετείχαν χωρίς να υπάρξουν διαξιφισμοί μεταξύ τους, μέχρι τουλάχιστον τη στιγμή που η κεφαλή της πορείας έφτασε στη συμβολή των οδών Φιλελλήνων και Μητροπόλεως. Τότε το ΣΑΣΑ προέτρεψε τους μαθητές να κινηθούν προς τη Βουλή (ύστερα από αποτυχημένη απόπειρα παράδοσης του ψηφίσματος με τα αιτήματά των μαθητών στον υπουργό Παιδείας), ενώ μια μικρή μερίδα των διαδηλωτών από τα μπλοκ της Πρωτοβουλίας (1.000 περίπου άτομα σύμφωνα με τον *Ριζοσπάστη*)¹⁶³⁷ πορεύθηκε προς το υπουργείο Παιδείας. Στο σημείο εκείνο, μερίδα διαδηλωτών ξεπήδησαν από το πλήθος της αποσχισθείσας ομάδας και εξαπέλυσαν επίθεση με βόμβες μολότοφ και πέτρες κατά αστυνομικών, καταστημάτων και τραπεζών· πυρπόλησαν μάλιστα και ένα περιπολικό της αστυνομίας. Μετά το τέλος της πορείας, οι κουκουλοφόροι κατέφυγαν στο χώρο του Πολυτεχνείου, όπου συνέχισαν να συγκρούονται με την αστυνομία μέχρι αργά το μεσημέρι, όταν και αποχώρησαν από το ακαδημαϊκό ίδρυμα.

Σε συνέντευξη Τύπου που παραχώρησε το ΣΑΣΑ το ίδιο απόγευμα, το συντονιστικό κατηγόρησε την φοιτητική παράταξη των ΕΑΑΚ ότι «επιχείρησε να διασπάσει το πλήθος των μαθητών, κατευθύνοντας ένα τμήμα του προς το υπουργείο Παιδείας, με αποτέλεσμα να δοθεί “πάτημα” στους “γνωστούς-αγνώστους” προβοκάτορες και να δημιουργηθούν τα επεισόδια». Επιπλέον, σε ερώτηση που δέχθηκαν οι εκπρόσωποί του ΣΑΣΑ, γιατί δεν υπήρξε συνεννόηση μεταξύ των μαθητών των δύο συντονιστικών, οι κνίτες μαθητές απάντησαν ότι «αυτές οι προσπάθειες διάσπασης έχουν ξαναγίνει και έγιναν και στην προηγούμενη πορεία» και κατηγόρησαν τους μαθητές της Πρωτοβουλίας ότι «αυτοί είναι που δεν θέλουν να συνεννοηθούμε και πάντα προσπαθούν να μας διασπάσουν».¹⁶³⁸ Από τη μεριά τους, τα σχήματα της ΕΑΑΚ κατήγγειλαν «τη δράση των αναρχικών τυχολογικών ομάδων οι οποίες για άλλη μία φορά έδρασαν στην πλάτη και ενάντια στο κίνημα», αποφεύγοντας εντούτοις να απαντήσουν στις αιτιάσεις του ΣΑΣΑ για διχαστικές

¹⁶³⁶ Εκπομπή *Έρευνα*, «Η δυστυχία του να είσαι μαθητής» (MEGA Channel, 20.1.2009).

¹⁶³⁷ *Ριζοσπάστης*, 10.12.1998, σ. 12.

¹⁶³⁸ *Ριζοσπάστης*, 10.12.1998, σ. 13.

πρακτικές. Θέση επί του θέματος έλαβε και το Δίκτυο Αυτόνομων Ριζοσπαστικών Σχημάτων, το οποίο σε ανακοίνωσή του κατέκρινε την προσπάθεια διάσπασης της πορείας από «μικρό ευτυχώς τμήμα της που πρόσκειται στην ΚΝΕ και την ΕΑΑΚ, όπως επίσης και τις ανεπιτυχείς προσπάθειές τους για την ποδηγέτηση του κινήματος».¹⁶³⁹

Σε πολιτικό επίπεδο, τα κόμματα της αντιπολίτευσης (ΝΔ, ΚΚΕ, Συνασπισμός και ΔΗΚΚΙ) με δηλώσεις στελεχών τους μετά το τέλος της πορείας τάχθηκαν στο πλευρό των μαθητών ζητώντας από την κυβέρνηση να τροποποιήσει την πολιτική της στο θέμα της παιδείας: Ο Άρης Σπηλιωτόπουλος, εκπρόσωπος Τύπου της ΝΔ, μετέφερε την πρόταση της αξιωματικής αντιπολίτευσης για αναστολή της εφαρμογής της μεταρρύθμισης και συγκρότηση του Εθνικού Συμβουλίου Παιδείας με διακομματική βάση.¹⁶⁴⁰ ο πρόεδρος του Συνασπισμού Νίκος Κωνσταντόπουλος κάλεσε την κυβέρνηση να αποφασίσει να μην διεξαχθούν για τη χρονιά 1998-9 οι πανελλαδικές εξετάσεις της β' λυκείου και να διορθωθούν άμεσα λανθασμένες επιλογές της στο χώρο της παιδείας· ενώ το δίκαιο των μαθητικών κινητοποιήσεων χαιρέτισε το ΔΗΚΚΙ, χαρακτηρίζοντας «ψευδεπίγραφη» την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και ζητώντας από την κυβέρνηση και τον υπουργό Παιδείας να «αντιληφθούν ότι το καζάνι που βράζει στο χώρο της παιδείας εξελίσσεται σε βραδυφλεγή βόμβα».¹⁶⁴¹ Τέλος, το ΚΚΕ επέμεινε στην εξ αρχής κάθετη στάση του απέναντι στην εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, απαιτώντας την κατάργησή της, την ίδια ώρα μάλιστα που ο πρωθυπουργός καλούνταν να απαντήσει στη Βουλή σε επίκαιρη ερώτηση που είχε καταθέσει η γενική γραμματέας του Αλέκα Παπαρήγα σχετικά με το αν η κυβέρνηση θα επέμενε στους «αντιδραστικούς» νόμους 2525/97 και 2640/98 και στο «το νέο σύστημα-λαιμητόμο για την αξιολόγηση και την πρόσβαση των μαθητών στα ΑΕΙ-ΤΕΙ».

Στην απάντησή του στην ερώτηση της Α. Παπαρήγα, ο πρωθυπουργός Κ. Σημίτης επιτέθηκε τόσο στη γενική γραμματέα του ΚΚΕ όσο και στον πρόεδρο της ΝΔ Κ. Καραμανλή και χρησιμοποιώντας, όπως και άλλοι προκάτοχοί του ή υπουργοί, τη θεωρία των «υποκινητών», τους κατηγόρησε για «σύμπραξη» στις κινητοποιήσεις. «Το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος συμμετέχει σε όλες τις κινητοποιήσεις. Το δηλώνει απερίφραστα. Γι' αυτό ο κύριος στόχος είναι ο παλλαϊκός αγώνας κατά της

¹⁶³⁹ *Αυγή*, 10.12.1998, σ. 9.

¹⁶⁴⁰ *Η Βραδυνή*, 10.12.1998, σ. 5.

¹⁶⁴¹ *Αυγή*, 10.12.1998, σ. 9.

κυβέρνησης, η ματαίωση της μεταρρύθμισης. Συμμετέχει επίσης η Νέα Δημοκρατία και η επίσκεψη του κ. Καραμανλή στα σχολεία και στην ΟΛΜΕ είναι μία επιβεβαίωση της κινητοποίησης αυτής. [...] Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση είναι ένα σημείο όπου τα δύο κόμματα αισθάνονται ότι μπορούν να κερδίσουν έδαφος και πάνω σε αυτό πιέζουν. Άλλωστε πριν από δεκαπέντε ημέρες είχε υποβληθεί και ερώτηση από τη Νέα Δημοκρατία για το ίδιο ακριβώς θέμα», δήλωσε ο πρωθυπουργός.¹⁶⁴²

Ακόμα, μετά από συνάντησή του με τον Γ. Αρσένη την ίδια ημέρα (9 Δεκεμβρίου) εξέφρασε τη στήριξή του στον τελευταίο και δήλωσε ότι η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση θα εφαρμοσθεί όπως είχε προγραμματιστεί. Μάλιστα, ο υπουργός Παιδείας για να δώσει μεγαλύτερη έμφαση στην αποφασιστικότητα του πρωθυπουργού να στηρίξει αυτόν και τη μεταρρύθμιση, τόνισε ότι «δεν έγινε συζήτηση με τον πρωθυπουργό για διορθωτικές ρυθμίσεις ή άλλες αλλαγές» και προσκάλεσε τα ΔΣ της ΟΛΜΕ και της ΔΟΕ να προσέλθουν σε διάλογο πριν τις γιορτές επί συγκεκριμένων θεμάτων.¹⁶⁴³ Τουναντίον, θέση στο τραπέζι του διαλόγου δεν θα είχαν οι μαθητές, καθώς ο υπουργός Παιδείας τους θεωρούσε «θύματα παραπληροφόρησης»¹⁶⁴⁴ και δεν τους υπολόγιζε ως θεσμικούς συνομιλητές, αρκούμενος στη συζήτησή μαζί τους μέσω των τηλεδιασκέψεων.¹⁶⁴⁵ Δεν ήταν τυχαίο άλλωστε ότι μέχρι εκείνη τη χρονική στιγμή δεν είχε δεχθεί να δει καμία αντιπροσωπεία των μαθητών από όσες είχαν επισκεφθεί το υπουργείο Παιδείας κατά τη διάρκεια των συλλαλητηρίων.

Πέρα όμως από τις αντιπολιτευτικές πιέσεις προς τον υπουργό Παιδείας από τα κόμματα, τις επόμενες μέρες στελέχη της κυβέρνησης και του ΠΑΣΟΚ προώθησαν σε εσωκομματικό επίπεδο προτάσεις για διορθωτικές αλλαγές στη μεταρρύθμιση, με σκοπό να λήξουν οι κινητοποιήσεις πριν από τα Χριστούγεννα. Ορισμένοι βουλευτές του ΠΑΣΟΚ, όπως ο Χάρης Καστανίδης, διαφώνησαν ριζικά ακόμα και με τον πυρήνα της μεταρρύθμισης («Δεν μπορώ να πείσω την κοινωνία εφόσον και εγώ ο

¹⁶⁴² *Πρακτικά της Βουλής*, Συνεδρίαση ΜΑ', 9 Δεκεμβρίου 1998, σ. 2.261-2.

¹⁶⁴³ *Έθνος*, 10.12.1998, σ. 6.

¹⁶⁴⁴ *Ελευθεροτυπία*, 2.12.1998, σ. 22.

¹⁶⁴⁵ Σε μεταγενέστερη συνέντευξή του στην Εκπομπή *Έρευνα*, «Η δυστυχία του να είσαι μαθητής» (MEGA Channel, 20.1.2009), ο Γ. Αρσένης περιέγραψε τη σχέση του με τους μαθητές την περίοδο των κινητοποιήσεών τους: «Κι εγώ θα κατέβαινα [στους δρόμους] με τα παιδιά. Κοιτάζτε με τα παιδιά είχα έναν ιδιαίτερο κώδικα συμπεριφοράς. Ξέρετε όταν γινόντουσαν οι καταλήψεις, εγώ πήγαινα στα σχολεία και είχα τον “πρωινό καφέ” με τους καθηγητές και μιλούσα μαζί τους και μιλούσα και με τα παιδιά. Τα παιδιά και καλώς εκείνη την εποχή δοκιμάζουν τα όρια της αντοχής της όποιας εξουσίας. Αυτό θα το κάνουν και δεν είναι κακό να βγαίνουν τα παιδιά στους δρόμους. Δεν είναι κακό να φωνάζουν και δεν είναι κακό και να υπερβάλουν».

ίδιος δεν έχω πειστεί»),¹⁶⁴⁶ ενώ αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι δύο μέλη της τριμελούς κυβερνητικής επιτροπής για την παιδεία, ο Γιώργος Πασχαλίδης και ο Στέφανος Μανίκας, διατήρησαν μια πιο διαλλακτική στάση απέναντι στους μαθητές και τις ενδεχόμενες τροποποιήσεις στο περιεχόμενο των εκπαιδευτικών νόμων σε σχέση με το τρίτο μέλος της, τον υπουργό Γ. Αρσένη. «Οι μαθητές είναι πανίσχυροι γιατί είναι αθώοι», απενοχοποιούσε τους μαθητές ο υφυπουργός στον πρωθυπουργό Γ. Πασχαλίδης, μην παραλείποντας να κατηγορήσει τα κόμματα της αντιπολίτευσης ότι «κρύβονται πίσω τους».¹⁶⁴⁷ Από τη μεριά του, το μέλος του Εκτελεστικού Γραφείου του ΠΑΣΟΚ Σ. Μανίκας, αφού παραδεχόταν ότι δεν υπήρξε συναίνεση των εκπαιδευτικών και των μαθητών στη διαμόρφωση της μεταρρύθμισης Αρσένη, έκανε λόγο για αλλαγές στο εξεταστικό σύστημα: «Προκύπτουν προβλήματα γύρω από υποθέσεις που αφορούν το εξεταστικό και εκεί πρέπει να δοθούν διευκρινίσεις για να αποδειχτεί ότι δεν είναι πλέον το σχολείο ένας ατελείωτος μηχανισμός ή ένα εργαλείο εξετάσεων».¹⁶⁴⁸ Επίσης, το μέλος του Γραφείου Σπουδάζουσας ΑΕΙ του Κεντρικού Συμβουλίου της Νεολαίας ΠΑΣΟΚ Ηλίας Τσιγαρίδας επέρριπτε τις ευθύνες για την κατάσταση στην παιδεία στον Γ. Αρσένη («Το σίγουρο είναι οι αλλαγές στην εκπαίδευση δεν μπορούν να είναι αποτέλεσμα ξύλινων μονολόγων που αναφωνούν από δήθεν πεφωτισμένες ηγεσίες είτε σε “συνόδους σοφών” –σύνοδοι πρυτάνεων– είτε σε “πρωινούς καφέδες” σε σχολικά κυλικεία») και ζητούσε την πραγματοποίηση ενός «εξαντλητικού διαλόγου», που θα συμπεριελάμβανε πρωτίστως τόσο τη μαθητική όσο και τη σπουδαστική και φοιτητική κοινότητα, αλλά και όλους τους εμπλεκόμενους φορείς.¹⁶⁴⁹

Στο μεταξύ, οι καταλήψεις των σχολείων πανελλαδικά προσέγγιζαν τις 1.500¹⁶⁵⁰ και οι μαθητές ετοιμάζονταν για τη συμμετοχή τους στο πανεργατικό συλλαλητήριο στις 15 Δεκεμβρίου. Η αρνητική στάση των μαθητών στα σενάρια για «διορθωτικές κινήσεις» στη μεταρρύθμιση και ταυτόχρονα το αίτημα κατάργησής της αποκρυσταλλώθηκε, σύμφωνα με τον *Ριζοσπάστη*, από τη δυναμική συμμετοχή τους (5.000 μαθητές)¹⁶⁵¹ στο συγκεκριμένο συλλαλητήριο.¹⁶⁵² Αντιθέτως, την ομοθυμία

¹⁶⁴⁶ *Ελευθεροτυπία*, 13.12.1998, σ. 12.

¹⁶⁴⁷ *Ελευθεροτυπία*, 13.12.1998, σ. 14.

¹⁶⁴⁸ *Αυγή*, 10.12.1998, σ. 9.

¹⁶⁴⁹ *Η Βραδυνή*, 6.12.1998, σ. 24.

¹⁶⁵⁰ *Καθημερινή*, 15.12.1998, σ. 9.

¹⁶⁵¹ *Καθημερινή*, 16.12.1998, σ. 6.

¹⁶⁵² *Ριζοσπάστης*, 16.12.1998, σ. 18. «Οι –διάφορων αποχρώσεων– “προξενήτρες” που προσπαθούν να “μεσολαβήσουν” ανάμεσα στην κυβέρνηση και το εκπαιδευτικό κίνημα με προτάσεις εκτόνωσης, δεν έπιασαν στους μαθητές», σημείωνε το δημοσίευμα της εφημερίδας του ΚΚΕ.

των μαθητών αναφορικά με το περιεχόμενο των αιτημάτων τους αμφισβητούσε η *Αυγή*, η οποία διέκρινε πίσω από τον κοινό στόχο των μαθητών δύο βασικές κατηγορίες: η μία είχε τη λογική του «οδοστρωτήρα» και στόχο τη συνολική απόσυρση της μεταρρύθμισης, και η άλλη υποστήριζε πώς η μεταρρύθμιση δεν έπρεπε να εφαρμοστεί ως έχει και πρότεινε διάφορες αλλαγές κυρίως στα σημεία που αφορούσαν τις εξετάσεις.¹⁶⁵³

Παρά τις επιμέρους διαφωνίες των μαθητών που επικεντρώνονταν κυρίως στην επιδίωξη του ΣΑΣΑ να καθοδηγήσει το μαθητικό κίνημα και όχι τόσο στο περιεχόμενο των αιτημάτων, οι καταλήψεις των σχολείων αυξάνονταν συνεχώς. Όπως προέκυπτε από τα ρεπορτάζ των εφημερίδων, λίγες μέρες πριν τη διακοπή των μαθημάτων για τα Χριστούγεννα, τα μισά περίπου γυμνάσια και λύκεια της χώρας ήταν κατειλημμένα. Συγκεκριμένα, το *Έθνος* ανέφερε ότι από τα 3.534 σχολεία της χώρας, τα 1.600 ήταν υπό κατάληψη,¹⁶⁵⁴ με την πλειοψηφία τους (8/10) να βρίσκονται στο νομό Αττικής, ενώ πολύ οξυμμένο ήταν το φαινόμενο των καταλήψεων στη Θεσσαλονίκη, το Βόλο, την Αχαΐα και την Κέρκυρα.¹⁶⁵⁵ Αντίστοιχο δημοσίευμα της *Καθημερινής*, επικαλούμενο εκτιμήσεις των διευθύνσεων εκπαίδευσης και των συντονιστικών επιτροπών των καταλήψεων, ανέβαζε τον αριθμό των κατειλημμένων σχολείων στα 1.700, σημειώνοντας ότι «το χορό των καταλήψεων τον σέρνει η Αττική (υπό κατάληψη είναι το 80% των σχολείων στην Αθήνα και το 70% των σχολείων στον Πειραιά και τη Θεσσαλονίκη)», ενώ πολύ υψηλά ποσοστά υπό κατάληψη σχολείων εμφάνιζαν ο νομός Μαγνησίας και οι νομοί Ηρακλείου, Χανίων, Ρεθύμνου, Κυκλάδων, Δωδεκανήσου, Κερκύρας και Αχαΐας.¹⁶⁵⁶

Μερική υποχώρηση Αρσένη και εμφάνιση εισαγγελέων και «αγανακτισμένων»

Με την επικείμενη περίοδο των εορτών των Χριστουγέννων να αποτελεί κρίσιμο διάστημα για τη συνέχιση ή μη των κινητοποιήσεων των μαθητών, η κυβέρνηση

¹⁶⁵³ *Αυγή*, 12.12.1998, σ. 15.

¹⁶⁵⁴ Παρότι δεν κατέστη εφικτό να επιβεβαιώσουμε αν ο αναφερόμενος αριθμός των κατειλημμένων σχολείων ευσταθεί, γνωρίζουμε τουλάχιστον από τα επίσημα στοιχεία της Ελληνικής Στατιστικής Υπηρεσίας ότι ο συνολικός αριθμός των σχολείων της δευτεροβάθμιας γενικής, τεχνικής-επαγγελματικής και εκκλησιαστικής εκπαίδευσης ήταν 3.574 –οι 545 ήταν σχολές τεχνικής εκπαίδευσης– και οι μαθητές τους ανέρχονταν σε 746.804 –οι 132.815 φοιτούσαν σε τεχνικές σχολές. (*Στατιστική Επετηρίδα της Ελλάδας 2000*, Αθήνα 2001, σ. 164 και 171.)

¹⁶⁵⁵ *Έθνος*, 20.12.1998, σ. 26.

¹⁶⁵⁶ *Καθημερινή*, 20.12.1998, σ. 16. Άξιο αναφοράς είναι ότι στις βουλευτικές εκλογές του 1996 (22 Σεπτεμβρίου), το ΠΑΣΟΚ κατείχε την πρωτιά και στους οκτώ αναφερόμενους νομούς. Επομένως, δεν θα μπορούσε κανείς να επικαλεστεί το επιχείρημα ότι οι καταλήψεις αναπτύσσονταν σε νομούς όπου πρώτη δύναμη ήταν η ΝΔ ή το ΚΚΕ.

ενέτεινε τις προσπάθειές της για την εκτόνωση της έκρυθμης κατάστασης στα σχολεία. Συγκεκριμένα, ο Γ. Αρσένης ανακοίνωσε αιφνιδιαστικά στις 22 Δεκεμβρίου ότι για τους μαθητές που φοιτούσαν στη β' λυκείου την τρέχουσα χρονιά θα συνυπολογιζόταν η επίδοσή τους στην τάξη αυτή, μόνο εάν ο βαθμός τους ήταν ίσος ή μεγαλύτερος από αυτόν της γ'. Επιπλέον, όσοι μαθητές της β' λυκείου δεν θα κατάφερναν να προαχθούν στην επόμενη τάξη, θα είχαν το δικαίωμα να δώσουν και πάλι εξετάσεις στις αρχές Σεπτεμβρίου του 1999 σε όσα μαθήματα έγραψαν κάτω από τη βάση (10). Οι διορθωτικές κινήσεις του υπουργού ή αλλιώς «χειρονομία καλής θέλησης προς τους μαθητές», όπως ο ίδιος τις ονομάτισε,¹⁶⁵⁷ τροποποιούσαν τις διατάξεις των προεδρικών διαταγμάτων που συνόδευαν το Ν. 2525/1997 –οι αρχικές διατάξεις προέβλεπαν τον συνυπολογισμό του γενικού βαθμού της β' λυκείου για την εξαγωγή του τελικού βαθμού εισαγωγής στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, και την υποχρεωτική επανάληψη της ίδιας τάξης, χωρίς δυνατότητα επανεξέτασης, για όσους μαθητές δεν κατάφερναν να συγκεντρώσουν σε όλα τα εξεταζόμενα μαθήματα γενικό μέσο όρο 10.¹⁶⁵⁸ Παράλληλα, ο υπουργός Παιδείας κάλεσε την ΟΛΜΕ για διάλογο στο θέμα της επιμόρφωσης των εκπαιδευτικών σε πανεπιστήμια της χώρας, για την οποία δεσμεύθηκε ότι θα επιχορηγούνταν με 40 δισ. δρχ., ενώ με ανοιχτή επιστολή του προς όλους τους συλλόγους γονέων και κηδεμόνων εξηγούσε το «πνεύμα της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης και τις θετικές επιπτώσεις που θα είχε στην παιδεία και την ελληνική οικογένεια».¹⁶⁵⁹

Ωστόσο, η προσπάθεια του υπουργού Παιδείας να γεφυρώσει το χάσμα με τους μαθητές μέσω των παραπάνω ρυθμίσεων «έπεσε στο κενό», καθώς τα μέλη του ΣΑΣΑ, σε συνέντευξη Τύπου που έδωσαν από τα γραφεία της ΟΛΜΕ την επόμενη κιόλας ημέρα των ανακοινώσεων του Γ. Αρσένη, τόνισαν: «Τα προβλήματα θα λυθούν μέσα από τους αγώνες μας γι' αυτό δεν κάνουμε πίσω, δεν έχουμε άλλη επιλογή. Καταλαβαίνουμε όλοι ότι η κυβέρνηση είναι στριμωγμένη, φοβάται τον αγώνα μας, γι' αυτό διαχωρίζει τη β' λυκείου και κάνει μικρές και ανούσιες διευθετήσεις. Όμως αν νομίζει ότι έτσι θα διασπάσει τον αγώνα μας και θα μας σταματήσει απατάται οικτρά». Επιπροσθέτως, προανήγγειλαν την πραγματοποίηση συλλαλητηρίου στις 15 Ιανουαρίου 1999 και κάλεσαν τους γονείς, τους εκπαιδευτικούς, τα εργατικά σωματεία και τους φοιτητικούς-σπουδαστικούς συλλόγους σε

¹⁶⁵⁷ *Έθνος*, 23.12.1998, σ. 4.

¹⁶⁵⁸ *Καθημερινή*, 23.12.1998, σ. 7.

¹⁶⁵⁹ *Αγγελιοφόρος*, 5.1.1999, σ. 17.

συντονισμό και κοινή δράση,¹⁶⁶⁰ προειδοποιώντας ότι «οι καταλήψεις θα συνεχιστούν και μετά τις γιορτές εάν δεν αποσυρθεί ο νόμος 2525/1997 για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση».¹⁶⁶¹

Από την πλευρά της, η κυβέρνηση ευελπιστούσε ότι η ένταση στα σχολεία θα έχει αποκλιμακωθεί πριν από το προγραμματισμένο μαθητικό συλλαλητήριο και προετοίμαζε σχέδιο εκτόνωσης των καταλήψεων, το οποίο θα εφαρμοζόταν από τη Δευτέρα 4 Ιανουαρίου, με την αρωγή στελεχών της στην τοπική αυτοδιοίκηση (δήμαρχοι, νομάρχες), των διευθυντών δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και των διευθυντών των σχολείων, ώστε στις 8 Ιανουαρίου, ημερομηνία έναρξης των μαθημάτων, τα σχολεία όλης της χώρας να λειτουργήσουν κανονικά.¹⁶⁶² Στο πλαίσιο αυτό, το υπουργείο Παιδείας με εγκύκλιό του προς τους διευθυντές δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης τους κάλεσε να φροντίσουν για την ομαλή επανέναρξη των μαθημάτων διαβιβάζοντας στους διευθυντές των σχολείων που υπάγονταν στην περιφέρειά τους τις εξής οδηγίες: «α) να ενημερώσουν τους μαθητές για την αναγκαιότητα της ομαλής διεξαγωγής της εκπαιδευτικής διαδικασίας και να βρίσκονται σε διαρκή συνεργασία με τα σχολικά συμβούλια και τους εκπροσώπους της τοπικής αυτοδιοίκησης για την επίτευξη του σκοπού αυτού· β) να εξασφαλίσουν με κάθε πρόσφορο μέσο ότι το σχολείο θα παραμείνει ανοιχτό, ζητώντας και τη συνδρομή της εισαγγελικής αρχής για την διασφάλιση της ανεμπόδιστης λειτουργίας του· γ) να ενημερώσουν τους μαθητές ότι οι απουσίες από τα μαθήματα πρόκειται να καταγραφούν σε όλες ανεξαιρέτως τις σχολικές μονάδες της χώρας».¹⁶⁶³

Οι κινήσεις όμως της κυβέρνησης για την αποφυγή συνέχισης των καταλήψεων δεν είχαν τα προσδοκώμενα αποτελέσματα, αφού τα κατειλημμένα σχολεία στην αρχή της πρώτης εβδομάδας μαθημάτων μετά τις γιορτές (11-15 Ιανουαρίου 1999) προσέγγισαν τα 500, έχοντας μάλιστα αυξητικές τάσεις όσο πλησίαζε η μέρα του νέου μαθητικού συλλαλητηρίου (15 Ιανουαρίου).¹⁶⁶⁴ Μάλιστα, ούτε η αυξημένη παρουσία εισαγγελέων και αστυνομικών δυνάμεων σε σχολεία της επικράτειας, όπως και «αγανακτισμένων γονέων», δεν μπόρεσε να ανακόψει σημαντικά το κύμα των

¹⁶⁶⁰ Ριζοσπάστης, 24.12.1998. σ. 16.

¹⁶⁶¹ Εξουσία, 30.12.1998, σ. 23. Δήλωση του Γ. Τσαρκάντογλου.

¹⁶⁶² Ημερησία, 30.12.1998.

¹⁶⁶³ «Θέμα: Παρακώλυση λειτουργίας σχολείων», έγγραφο που υπογράφεται από τον ειδικό γραμματέα του ΥΠΕΠΘ Δημήτρη Κ. Παπαϊωάννου (Αρχειό ΟΛΜΕ).

¹⁶⁶⁴ Την πρώτη μέρα των μαθημάτων (8 Ιανουαρίου 1999), η κυβέρνηση έκανε λόγο για 80 υπό κατάληψη σχολεία, οι μαθητές του ΣΑΣΑ για 450, ενώ η ΟΛΜΕ για 800, εκ των οποίων τα μισά στην Αθήνα. Ωστόσο, από Δευτέρα 12 Ιανουαρίου, τα κατειλημμένα σχολεία υπολογίζονταν από την πλειοψηφία του Τύπου σε περίπου 500.

καταλήψεων, μολονότι σε ορισμένες περιπτώσεις οι επεμβάσεις στους σχολικούς χώρους γινόταν με τρόπο που χαρακτηριζόταν «αυταρχικός» και «εκφοβιστικός».¹⁶⁶⁵

Ειδικότερα σε σχέση με το φαινόμενο των «αγανακτισμένων γονέων», επανεμφανιζόταν ύστερα από τις καταλήψεις του 1990-1, έχοντας όμως και διακριτές διαφορές ως προς τη σύνθεση και την έντασή του, καθώς την περίοδο 1998-9 δεν υπήρξε συντονισμένη δράση ανακατάληψης σχολείων από παρακρατικές-κομματικές ομάδες υπό την ψευδεπίγραφη ονομασία των «αγανακτισμένων γονέων». Παρ' όλα αυτά, και στην περίπτωση των μαθητικών κινητοποιήσεων 1998-9 ο όρος «αγανακτισμένος» είχε και πάλι δυσπόστατη –κυριολεκτική και μεταφορική– ερμηνεία και χαρακτήριζε είτε τους μεμονωμένους γονείς, ψηφοφόρους ή μη του ΠΑΣΟΚ, οι οποίοι αγωνιούσαν για το εκπαιδευτικό μέλλον των παιδιών τους, είτε στελέχη του ΠΑΣΟΚ στον τομέα της αυτοδιοίκησης και στον υπόλοιπο κρατικό μηχανισμό, που επιχειρούσαν να δημιουργήσουν κλίμα εναντίον των καταλήψεων προς όφελος της κυβέρνησης.¹⁶⁶⁶ Ο Γ. Τσαρκάντογλου περιγράφει ένα τέτοιο περιστατικό με «αγανακτισμένο γονέα» έξω από σχολείο του, το ΕΠΑ Αιγάλεω:

Είχαμε καθημερινές επισκέψεις από «αγανακτισμένους γονείς» μετά τις γιορτές και μάλιστα ήταν και αστείο γιατί δεν ήταν και τόσο έξυπνοι και τους ξέφευγε ότι δεν είχαν καν μαθητές-παιδιά στο σχολείο που ερχόντουσαν. Υπήρχαν βέβαια και γονείς που μας στήριζαν. Θυμάμαι συγκεκριμένα έναν τέτοιο γονέα να ρωτάει μία κυρία που είχε έρθει και μας έβριζε, σε ποια

¹⁶⁶⁵ Οι εισαγγελείς, όπως και στην περίπτωση των μαθητικών κινητοποιήσεων της περιόδου 1990-1, επενέβαιναν στα σχολεία επικαλούμενοι την διάταξη του ποινικού κώδικα για τη «Διατάραξη οικιακής ειρήνης» (βλ. σ. 261). Η ΟΛΜΕ με ανακοίνωσή της κατήγγειλε περιστατικά σε σχολεία την ημέρα επανέναρξης των μαθημάτων (8 Ιανουαρίου), όπου αστυνομικοί ανέκριναν διευθυντές σχολείων και καθηγητές, γιατί επέτρεψαν στους μαθητές τις δύο πρώτες ώρες της βάρδιας να πραγματοποιήσουν γενικές συνελεύσεις, οι οποίες θα έκριναν τη συνέχιση ή μη των καταλήψεων τους. (*Βραδυνή*, 9.1.1999, σ. 4-5.) Επίσης, σύμφωνα με καταγγελία του διευθυντή του Ραλλείου Λυκείου στον Πειραιά, ο υφυπουργός Παιδείας Ι. Ανθόπουλος επιχειρήσει να τον εκφοβίσει γιατί δεν κάλεσε τον εισαγγελέα να παρέμβει όταν οι μαθητές του σχολείου αρνήθηκαν να μπουκίσουν τις τάξεις τους. (*Καθημερινή*, 9.1.1991, σ. 7.) Τέλος, στις 13 Ιανουαρίου ασκήθηκαν από εισαγγελείς πρωτοδικών και οι πρώτες ποινικές διώξεις «κατά παντός υπευθύνου». Οι διώξεις απαγγέλθηκαν μετά από καταγγελίες διευθυντών τριών σχολείων της πρωτεύουσας (1ο Λύκειο Γλυφάδας, 5ο Λύκειο Περιστερίου, 7ο Λύκειο Ζωγράφου) και περιελάμβαναν τα αδικήματα της διατάραξης οικιακής ειρήνης και της παράνομης βίας, και αφορούσαν τη λειτουργία των σχολείων και την παρεμπόδιση εισόδου σε αυτά. (*Βραδυνή*, 14 Ιανουαρίου, σ. 5.)

¹⁶⁶⁶ Τη διφορούμενη έννοια του όρου «αγανακτισμένος γονέας» επισήμανε και ο βουλευτής του ΚΚΕ Αχιλλέας Κανταρτζής, με αφορμή τις καταγγελίες του κομμουνιστικού κόμματος για τη δράση των «αγανακτισμένων γονέων» στα κατελιημμένα σχολεία: «Δεν βάζουμε στο ίδιο τσουβάλι όλους τους γονείς, δηλαδή αυτούς που ανησυχούν από την κατάσταση αυτή και πολλές φορές στρέφονται κατά των παιδιών τους υποκινούμενοι από τον εκβιασμό, την τρομοκρατία και τον πανικό, που επιδιώκει να καλλιεργήσει η κυβέρνηση [...]. Μιλάμε για το χαφιεδισμό που προσπαθεί να καλλιεργήσει [η κυβέρνηση], βάζοντας υπηρεσιακούς παράγοντες να φακελώνουν ποιοι επισκέφθηκαν τα σχολεία, και ξεδιάντροπα κατατέθηκαν και μέσα στη Βουλή έγγραφα, που αναφέρονταν στη δράση του βουλευτή του κόμματος μας στα Γιάννενα». (*Πρακτικά της Βουλής*, Συνεδρίαση ΝΖ', 14 Ιανουαρίου 1999, σ. 3.353.)

τάξη είναι το παιδί σας, και εκείνη να απαντά στο “γυμνάσιο εδώ απέναντι”, ενώ αυτή βρισκόταν στο λύκειο.¹⁶⁶⁷

Στην αυξητική τάση της εμφάνισης των «αγανακτισμένων γονιών» συνετέλεσαν και οι δηλώσεις του Γ. Αρσένη στις 13 Ιανουαρίου, ο οποίος εξέφρασε τον κίνδυνο να χαθεί η χρονιά για ορισμένο αριθμό μαθητών «που έχουν χάσει πολλές ημέρες μαθημάτων και δεν θα μπορέσουν να συμμετάσχουν στις εξετάσεις του Ιουνίου».¹⁶⁶⁸ Ο κίνδυνος της χαμένης χρονιάς, σύμφωνα με τον Γ. Τσιρώνη, ήταν το βασικό επιχείρημα των «αγανακτισμένων γονιών», στην πλειοψηφία τους προσκείμενων στο ΠΑΣΟΚ, οι οποίοι ασκούσαν πιέσεις στους μαθητές για να τερματίσουν τις καταλήψεις.¹⁶⁶⁹

Πάντως, όπως και στην περίπτωση των εισαγγελικών παρεμβάσεων στα σχολεία, ούτε οι ενέργειες των «αγανακτισμένων γονιών» έλαβαν μεγαλύτερες διαστάσεις, κάτι που οφειλόταν εν πολλοίς στο ότι το ΠΑΣΟΚ διαχρονικά δεν εξέτρεφε στους κόλπους του ομάδες βίας, όπως π.χ. οι Ρέιντζερς και οι Κένταυροι της ΝΔ το 1991, που θα μπορούσαν να προκαλέσουν περιστατικά ανάλογα της δολοφονίας Τεμπονέρα. Επίσης, η κυβέρνηση επένδυε στη λογική του «ώριμου φρούτου», βλέποντας ότι οι καταλήψεις των σχολείων δεν ανακτούσαν τη μεγάλη δυναμική που είχαν πριν τις γιορτές των Χριστουγέννων, αναμένοντας κατ’ αυτό τον τρόπο την κόπωση των μαθητών, ενώ παράλληλα συνέχιζε να προειδοποιεί ότι για όσους μαθητές συνεχίζουν τις καταλήψεις θα μετατεθούν οι προαγωγικές εξετάσεις τον Ιούνιο ή ακόμα και θα χάσουν τη χρονιά τους.¹⁶⁷⁰

Η αρχή του τέλους των κινητοποιήσεων

Κομβικό σημείο της μαθητικής διαμαρτυρίας αποτέλεσαν τα συλλαλητήρια που πραγματοποιήθηκαν στις 15 Ιανουαρίου στην Αθήνα και σε άλλες πόλεις της χώρας (Θεσσαλονίκη, Χανιά, Ρέθυμνο, Πάτρα, Βόλο,¹⁶⁷¹ Λάρισα, Λαμία κ.λπ.), αφού όπως αποδείχθηκε λειτούργησαν εκτονωτικά για τη μαθητική διαμαρτυρία, η οποία μετά

¹⁶⁶⁷ Συνέντευξη με Γαβρίλο Τσαρκάντογλου, 13.9.2013.

¹⁶⁶⁸ *Η Βραδυνή*, 14.1.1999, σ. 4.

¹⁶⁶⁹ Συνέντευξη με Γιώργο Τσιρώνη, 8.4.2014.

¹⁶⁷⁰ Η στάση της «άκαμπτης αναμονής» του ΠΑΣΟΚ στο θέμα των καταλήψεων συνοδευόταν και από δηλώσεις βεβαιότητας από μεριάς της κυβέρνησης και του ΠΑΣΟΚ ότι οι καταλήψεις θα σταματούσαν τις επόμενες μέρες του συλλαλητηρίου της 15ης Ιανουαρίου. (*Καθημερινή*, 16.1.1999, σ. 4. Βλ. και *Αντιτετράδια της Εκπαίδευσης*, τχ. 52, Χειμώνας 1999, σ. 23.)

¹⁶⁷¹ Τη μεγάλη συμμετοχή στο συλλαλητήριο του Βόλου στις 15 Ιανουαρίου σχολίασε ο βουλευτής Μαγνησίας της ΝΔ Γιώργος Σούρλας ως εξής: «Πρώτη φορά είδα την πόλη του Βόλου να κατάκλύζεται από δεκάδες χιλιάδες νέους από ιδρύσεως του ελληνικού έθνους». (*Πρακτικά της Βουλής*, Συνεδρίαση ΝΗ΄, 15 Ιανουαρίου 1999, σ. 3.364.)

από τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή άρχισε σταδιακά να φθίνει.¹⁶⁷² «Χρόνια είχε να δει η Αθήνα, αλλά και άλλες μεγάλες πόλεις τόσο μεγάλες συγκεντρώσεις σαν τις χθεςινές που πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο του πανελλαδικού εκπαιδευτικού συλλαλητηρίου απ' άκρου σε άκρο σε ολόκληρη τη χώρα», σχολίασε η *Καθημερινή*, σημειώνοντας ότι στο συλλαλητήριο της Αθήνας συμμετείχαν περισσότερα από 15.000 άτομα (η συντριπτική πλειοψηφία τους ήταν μαθητές, λίγοι φοιτητές και σπουδαστές, και ελάχιστοι καθηγητές και γονείς), γεγονός που το καθιστούσε το πολυπληθέστερο από τη μέρα έναρξης των κινητοποιήσεων.¹⁶⁷³ Το έντονο αγωνιστικό κλίμα και η αποφασιστικότητα των μαθητών αποτυπωνόταν μέσα από τα συνθήματά τους («Θα νικήσουμε, δεν θα περάσει», «Κανένας μαθητής δεν θα μασήσει, η κυβέρνηση θα υποχωρήσει»), ενώ πολλά καταφέρονταν –ορισμένα με υβριστικό τρόπο– εναντίον του υπουργού Παιδείας («Αρσένη έκανες την κουκουβάγια μπούφο», «Για καφέ δεν είναι Αρσένη τα σχολεία, δεν θα τα αφήσουμε να γίνουν καφενεία», «Ό,τι δεν μπορεί να κάνει ο Αρσένης στη γυναίκα του, το κάνει στην παιδεία»¹⁶⁷⁴).

Οι περισσότερες πορείες στις μεγαλύτερες πόλεις ανά την επικράτεια σηματοδεύτηκαν από επιθέσεις διαδηλωτών σε κρατικά κτήρια, δικαστικά μέγαρα, τράπεζες και την αστυνομία. Ειδικότερα στην Αθήνα, νεαροί¹⁶⁷⁵ που ήταν αναμεμιγμένοι στο πλήθος πέταγαν καθ' όλη τη διάρκεια του συλλαλητηρίου διάφορα αντικείμενα προς τους αστυνομικούς, ενώ όταν η κεφαλή της πορείας έφτασε στο Σύνταγμα, ομάδες κουκουλοφόρων επιτέθηκαν σε διμοιρία των ΜΑΤ με τη χρήση μολότοφ. Οι συγκρούσεις μεταξύ νεαρών και αστυνομικών δυνάμεων συνεχίστηκαν και μετά το τέλος της πορείας στην περιοχή της Ομόνοιας, όπου η αστυνομία προχώρησε σε δέκα συλλήψεις ατόμων, εκ των οποίων τουλάχιστον ένας, σύμφωνα με τα διαθέσιμα στοιχεία, ήταν αναρχικός (Βασίλης Ευαγγελίδης).¹⁶⁷⁶

Γενικότερα, η παρουσία των αναρχικών στις μαθητικές κινητοποιήσεις και δη στα συλλαλητήρια των μαθητών στο κέντρο της Αθήνας ήταν ιδιαίτερα αισθητή και

¹⁶⁷² Μαθητικά συλλαλητήρια πραγματοποιήθηκαν και στις 19, 21, 28 Ιανουαρίου και 5 Φεβρουαρίου πριν πέσει οριστικά η αυλαία των μαθητικών κινητοποιήσεων της περιόδου. Κανένα όμως από αυτά δεν είχε την μαζικότητα και την ένταση του συλλαλητηρίου της 15ης Ιανουαρίου, ενώ παράλληλα όλο και περισσότερα κατειλημμένα σχολεία άρχιζαν να επαναλειτούργουν.

¹⁶⁷³ *Καθημερινή*, 16.1.1999, σ. 3.

¹⁶⁷⁴ *Ριζοσπάστης*, 16.1.1999, σ. 12· *Καθημερινή*, 16.1.1991, σ. 5.

¹⁶⁷⁵ «Αναρχοχαφιέδες» και «αναρχοασφαλίτες» χαρακτήρισε όσους προκάλεσαν τα επεισόδια ο *Ριζοσπάστης*. «Αναρχικούς» και «γνωστούς-αγνώστους» οι υπόλοιπες εφημερίδες.

¹⁶⁷⁶ *Μαθητικές Κινητοποιήσεις 1990-9, 10 χρόνια ντοκουμέντα*, μέρος Α', Αναρχική Αρχαιοθήκη, Αθήνα 2000, σ. 75.

εκδηλωνόταν συνήθως με επιθέσεις εναντίον της αστυνομίας και με την πρόκληση φθορών σε κτήρια-σύμβολα της κρατικής εξουσίας (νομαρχιακά-διοικητικά κτήρια, αστυνομικά τμήματα, τράπεζες). Επίσης, δεν ήταν λίγες οι φορές που αναρχικές ομάδες τοποθέτησαν εμπρηστικούς μηχανισμούς σε γραφεία πολιτικών και κομμάτων (κατά κύριο λόγο του ΚΚΕ), με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα την αναρχική ομάδα «Τα Παιδιά του Νοέμβρη», η οποία σε διάστημα δύο μηνών (Δεκέμβριος 1998-Ιανουάριος 1999) πραγματοποίησε συνολικά έξι εμπρηστικές επιθέσεις. Μάλιστα, ανήμερα του μαθητικού συλλαλητηρίου στις 15 Ιανουαρίου, «Τα Παιδιά του Νοέμβρη» ανέλαβαν την ευθύνη για την πυρπόληση των γραφείων του πρώην υπουργού Γεωργίας Στέφανου Τζουμάκα αναφέροντας: «Το ΚΚΕ ετοιμάζεται να παρασύρει τους αγρότες σε ξεφουσκωμένες κινητοποιήσεις. Αλληλεγγύη στις αγροτικές κινητοποιήσεις, λευτεριά στους συλληφθέντες της μαθητικής πορείας».¹⁶⁷⁷

Η στάση των δύο μαθητικών συντονιστικών, του ΣΑΣΑ και της Πρωτοβουλίας Μαθητών, απέναντι στους αναρχικούς ήταν εκ διαμέτρου αντίθετη, με το πρώτο να αντιτάσσεται στην ιδεολογία τους και τις πρακτικές τους, ενώ το δεύτερο –αν όχι στο σύνολό του αλλά τουλάχιστον ένα μέρος του– ήταν φιλικά διακείμενο σε αυτό, απόρροια του γεγονότος ότι στις τάξεις του περιελάμβανε και αρκετούς αναρχικούς μαθητές. Απόδειξη των στενών δεσμών μεταξύ της Πρωτοβουλίας Μαθητών και των αναρχικών ήταν και η πορεία με τη συμμετοχή 200 περίπου ατόμων που διοργάνωσαν οι μαθητές του συντονιστικού στις 29 Ιανουαρίου προς την Γενική Ασφάλεια στη Λ. Αλεξάνδρας, για να εκφράσουν την αλληλεγγύη τους στους συλληφθέντες των συλλαλητηρίων της 15ης και 21ης Ιανουαρίου.¹⁶⁷⁸

Σε γενικές γραμμές, η αναρχία σε συγκερασμό με τον αριστερισμό έρχονται και στην περίπτωση των κινητοποιήσεων της περιόδου 1998-9 να προσδώσουν στη μαθητική διαμαρτυρία το ιδεολογικό τους φορτίο, με θεωρίες και έντονες ανα-

¹⁶⁷⁷ Στο ίδιο. Οι υπόλοιπες πέντε εμπρηστικές επιθέσεις της αναρχικής οργάνωσης πραγματοποιήθηκαν στις: 20 Δεκεμβρίου (γραφεία Λέοντα Αυδή, βουλευτή ΚΚΕ), 11 Ιανουαρίου (γραφεία αναπληρωτή υπουργού εξωτερικών Γιώργου Παπανδρέου), 20 Ιανουαρίου (γραφεία προέδρου της Βουλής Απόστολου Κακλαμάνη), 24 Ιανουαρίου (εμπρησμός αστυνομικής μοτοσυκλέτας στα Πατήσια), 27 Ιανουαρίου (γραφεία Β. Κοντογιαννόπουλου, ανεξάρτητου βουλευτή και πρώην υπουργού Παιδείας της ΝΔ). Η προκήρυξη της αναρχικής ομάδας αναφερόταν στο ρόλο που επιδίωκε να παίξει το ΚΚΕ και τα αγροτικά σωματεία που ελέγχονταν από αυτό στις επικείμενες αγροτικές κινητοποιήσεις, οι οποίες ήταν προγραμματισμένες να ξεκινήσουν την 1η Φεβρουαρίου. (Για τον τρόπο με τον οποίο αντιμετώπιζε το ΚΚΕ τις αγροτικές κινητοποιήσεις, βλ. ενδεικτικά: *Ριζοσπάστης*, 16.1.1999, σ. 18-21.)

¹⁶⁷⁸ *Αναρχικό Δελτίο*, ν. 2, Μάιος 1999. Ιστοσελίδα http://www.squathost.com/a_deltio/gr/d2_stud.htm –τελευταία επίσκεψη 23.7.2014.

τρεπτικές πράξεις αμφισβήτησης της αστικής κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, στην οποία η Αριστερά είχε ενσωματωθεί μεταπολιτευτικά με διαφορετικού βαθμού κριτική και νόμιμη αμφισβήτηση από κάθε συνιστώσα της. Και αν η κατάληψη, ταυτισμένη σε μεγάλο βαθμό με τους αναρχικούς, είχε εντυπωθεί στη συνείδηση της πλειονότητας των μαθητών μετά τα μέσα της δεκαετίας του '80 –όπως αναφέρθηκε σε προηγούμενα σημεία της διατριβής– ως η καταλληλότερη μέθοδος κινητοποίησης, οι απογοητεύσεις από τις κρίσεις της κοινοβουλευτικής Αριστεράς στο εσωτερικό (διάσπαση ΚΝΕ το 1989 και συγκυβέρνηση Συνασπισμού με ΝΔ την ίδια χρονιά) και εξωτερικό (πτώση τείχους Βερολίνου και η κατάρρευση των κομμουνιστικών καθεστώτων στην κεντρική και ανατολική Ευρώπη) ώθησαν ένα περισσότερο ριζοσπαστικό –αν και μειοψηφικό– κομμάτι της νεολαίας στην υιοθέτηση των επαναστατικών επαγγελιών του αριστερισμού και της αναρχίας. Τα επεισόδια και οι συλλήψεις στην επέτειο του Πολυτεχνείου το 1995 φανέρωσαν, χωρίς να κάμψουν, τη δυναμική αυτού του νεολαιίστικου φαινομένου κατά τη δεκαετία του 1990. Ειδικά σε σχέση με τα σχολεία, οι αναρχικοί, προτάσσοντας την συγκρουσιακή τους πρωτοπορία και την αποστροφή τους προς τα κόμματα, κινούσαν το ενδιαφέρον του μεγαλύτερου κομματιού των ανένταχτων μαθητών, το οποίο, παρότι δεν ανήκε ούτε προσχωρούσε στον αναρχικό χώρο, συστρατευόταν με αυτούς για την επίτευξη των στόχων του.

Το οριστικό τέλος των μαθητικών κινητοποιήσεων για τη σχολική περίοδο 1998-9 σηματοδοτήθηκε από τις λακωνικές δηλώσεις δύο εκ των πρωταγωνιστών τους: του υπουργού Παιδείας Γ. Αρσένη και του βασικού μαθητικού συντονιστικού, του ΣΑΣΑ. Συγκεκριμένα, στις 2 Φεβρουαρίου, ο υπουργός, σε συνέντευξη Τύπου που παραχώρησε με σκοπό να ανακοινώσει τις –προς όφελος των μαθητών– τελικές ρυθμίσεις της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, δήλωσε ότι «όλα τα ανοιχτά ζητήματα έκλεισαν». Προηγουμένως, είχε εξαγγείλει ότι θεσμοθετείται να ισχύει επί μονίμου βάσεως η προσωρινή ρύθμιση για τους μαθητές της β' λυκείου, η οποία προέβλεπε ότι ο γενικός μέσος όρος της β' λυκείου θα συνυπολογιζόταν με ποσοστό 30% στη διαμόρφωση του απολυτηρίου, μόνον εάν ήταν μεγαλύτερος του γενικού μέσου όρου της γ' τάξης. Επιπλέον, κατ' εξαίρεση θα δινόταν μία ακόμα ευκαιρία στους μαθητές της β' τάξης του σχολικού έτους 1998-9 να επαναλάβουν τις γραπτές εξετάσεις στα μαθήματα που έχουν πέσει κάτω από τη βάση με πανελλαδικές εξετάσεις λίγο πριν την έναρξη του σχολικού έτους, ενώ αναφορικά με τους σπουδαστές των ΤΕΕ, δεν θα ίσχυε η προϋπόθεση της 18μηνης προϋπηρεσίας για την πρόσβαση στην

τριτοβάθμια εκπαίδευση, αλλά θα μπορούσαν να εγγραφούν σε αυτή κατόπιν εξετάσεων.¹⁶⁷⁹ Στον αντίποδα, εκπρόσωποι του ΣΑΣΑ, στη συνεδρίαση του συντονιστικού που επακολούθησε του μικρότερου –και τελευταίου για αυτή την περίοδο– μαθητικού συλλαλητηρίου (5.000 άτομα) στις 5 Φεβρουαρίου, παραδέχθηκαν ότι έκλεισε ένας γύρος κινητοποιήσεων και δήλωσαν ότι «συνεχίζουμε με κάθε μέσο», επισημαίνοντας ωστόσο ότι «οι κινητοποιήσεις συνεχίζονται και με άλλες μορφές, εκτός της κατάληψης».¹⁶⁸⁰

Η κούραση από τις τρίμηνες σχεδόν καταλήψεις των σχολείων και ο φόβος ότι μπορεί να χαθεί η χρονιά –γεγονός ιδιαίτερα επιβαρυντικό για τους μαθητές της γ' λυκείου– ήταν οι δύο βασικοί λόγοι που έκριναν, σύμφωνα με τους ίδιους τους μαθητές, τη λήξη των κινητοποιήσεών τους. Η επίτευξη του ρητού στόχου της κατάργησης της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης δεν κατέστη εφικτή, δίνοντας την αίσθηση ότι οι μαθητές –εν αντιθέσει με τις εξίσου μεγάλες κινητοποιήσεις του 1990-1– γύρισαν ηττημένοι στα θρανία τους παρά την προτροπή περί του αντιθέτου από τον Γ. Αρσένη: «Οι μαθητές να μην γυρίσουν στα σχολεία με αίσθημα ήττας».

Τελικά, κέρδισαν ή έχασαν οι μαθητές από τη διαμαρτυρία της περιόδου; Οι Paul Burstein, Rachel Einwohmer και Jocelyn Hollander διερευνώντας τι καθιστά την έκβαση ενός κοινωνικού κινήματος επιτυχημένη, υποστηρίζουν ότι η εκπλήρωση των επίσημα διατυπωμένων στόχων δεν επαρκεί για να χαρακτηριστεί ένα κίνημα ως επιτυχημένο. Στην προσπάθειά τους να ορίσουν τις μεταβλητές που μπορούν να καθορίσουν την επίδραση ενός κινήματος, υιοθετούν στοιχεία από τις θεωρίες των Paul Schumaker και Herbert Kitschelt, και καταλήγουν στα εξής έξι στάδια/τύπους αποδοχής (responsiveness) από την πολιτεία των αιτημάτων των συλλογικών υποκειμένων: 1) η προθυμία της κυβέρνησης να ακούσει τα αιτήματα των διαμαρτυρομένων, 2) η ένταξη των αιτημάτων στην κυβερνητική ημερήσια διάταξη, 3) η υιοθέτηση από την κυβέρνηση νέων πολιτικών μέτρων σύμφωνων με τα αιτήματα των υποκειμένων, 4) η εφαρμογή των νέων μέτρων, 5) ο βαθμός στον οποίο τα νέα μέτρα λειτούργησαν κατευναστικά έναντι της κοινωνικής διαμαρτυρίας, 6) η μεταβολή των κοινωνικών δομών (κοινωνική αλλαγή/μεταβολή).¹⁶⁸¹

Αξιολογώντας την επιτυχία της μαθητικής διαμαρτυρίας της περιόδου 1998-9 με βάση τα έξι παραπάνω στάδια, διακρίνουμε ότι το κίνημα της περιόδου έφτασε μέχρι

¹⁶⁷⁹ *Καθημερινή*, 3.2.1999, σ. 6.

¹⁶⁸⁰ *Ριζοσπάστης*, 9.2.1999, σ. 22.

¹⁶⁸¹ Burstein Paul, Einwohner Rachel, Hollander Jocelyn, ό.π., σ. 275-295.

το πέμπτο. Πιο αναλυτικά, αφού η κυβέρνηση πρώτα αφοουγκράστηκε τα αιτήματα των μαθητών, που συμπυκνώνονταν στην κατάργηση των νόμων 2525/1997 και 2640.1998 (στάδιο 1 και 2), στη συνέχεια προχώρησε στη μερική τροποποίηση των δύο νόμων προς την κατεύθυνση των επιμέρους αιτημάτων των μαθητών (στάδιο 3), και εν τέλει στην εφαρμογή τους από την ίδια κιόλας σχολική χρονιά. Ως αποτέλεσμα, οι μετατροπές αυτές της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, σε συνδυασμό βέβαια και με την έλλειψη άλλων υποστηρικτικών πόρων για τη συνέχιση των κινητοποιήσεων από μεριάς μαθητών, λόγω π.χ. κούρασης τους (στάδιο 5), συντέλεσαν στην αποκλιμάκωση και εν συνεχεία λήξη της διαμαρτυρίας των μαθητών.

Η προώθηση της επαγγελματικής έναντι της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης και η σύνδεση της εκπαίδευσης με τις ανάγκες της αγοράς εργασίας ήταν δύο εκ των βασικών προθέσεων της κυβέρνησης που επιχειρούνταν μέσω της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, και οι οποίες ενδεχομένως να επέφεραν σταδιακά τη μεταβολή του κοινωνικού συστήματος (στάδιο 6).¹⁶⁸² Η δυναμική ωστόσο του μαθητικού κινήματος δεν ήταν τέτοια ώστε να ανακόψει, σε αυτή τη χρονική φάση τουλάχιστον, την πορεία της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης. «Δεν έχεις και την αυταπάτη ότι ένα κομμάτι της νεολαίας, και μάλιστα μαθητές, μπορούν να ανατρέψουν ολόκληρη μεταρρύθμιση, η οποία μάλιστα “ερχότανε” και από την Ευρωπαϊκή Ένωση», σχολιάζει σχετικά ο Γ. Τσαρκάντογλου.¹⁶⁸³

Αυτό που ουσιαστικά πέτυχαν οι μαθητές, ήταν, σε ένα πρώτο –πρακτικό– επίπεδο, να αναγκάσουν τον υπουργό Παιδείας να προχωρήσει σε αλλαγές («πραγματικά κέρδη»-«substantive gains» τα ονομάζει ο H. Kitschelt)¹⁶⁸⁴ ορισμένων διατάξεων της μεταρρύθμισης, παρόλο που δεν μετασχηματίστηκε το κεντρικό περιεχόμενό της· και, σε ένα δεύτερο –ιδεολογικό– επίπεδο, να επιβεβαιώσουν την

¹⁶⁸² Ένας περιεκτικό ορισμό της κοινωνικής αλλαγής έχει δώσει ο Δημήτρης Γ. Τσαούσης (Η κοινωνία του ανθρώπου, *Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία*, Gutenberg, Αθήνα 1991, σ. 186-7): «Η κοινωνική αλλαγή ορίζεται ως μια ευδιάκριτη μεταβολή στις δομές ενός κοινωνικού συνόλου, η οποία δεν είναι ένα στιγμιαίο συμβάν ούτε ξεπερνάει τα όρια ζωής μιας γενιάς, η οποία έχει ένα χαρακτήρα μονιμότητας και αποτελεί σταθμό στην ιστορία της κοινωνίας». Για παρεμφερείς ορισμούς και θεωρητική ανάλυση της κοινωνικής αλλαγής, μπορεί κανείς να ανατρέξει στα: Strasser Hermann, Randall Susan, *An introduction to theories of Social Change*, Routledge & Kegan Paul Ltd· Sztompka Piotr, *The Sociology of Social Change*, Basic Blackwell 1994.

¹⁶⁸³ Συνέντευξη με Γαβρίλο Τσαρκάντογλου, 13.9.2013. Ο Γ. Τσαρκάντογλου σε ερώτηση που του είχε γίνει μετά το τέλος των μαθητικών κινητοποιήσεων από δημοσιογράφο (*Ακρόπολις*, 14.3.1999, σ. 15) σχετικά με το αν νίκησαν ή έχασαν οι μαθητές, απάντησε: «Κατά κάποιο τρόπο ο Αρσένις ήσως και να νίκησε. Δεν παραιτήθηκε, δεν πήρε πίσω την μεταρρύθμισή του, είχε την στήριξη του πρωθυπουργού και κατάφερε να κλείσει ένα καυτό μέτωπο για την κυβέρνησή του».

¹⁶⁸⁴ Kitschelt Herbert P., «Political Opportunity Structures and Political Protest: Anti-Nuclear Movements in Four Democracies», *British Journal of Political Science*, τχ. 16, 1986, σ. 67.

ικανότητά τους να συγκροτούν την ατομική και συλλογική τους ταυτότητα διαμέσου της διαμαρτυρίας τους για την επίτευξη ενός κοινού σκοπού.¹⁶⁸⁵ «Νιώθαμε νικητές γιατί αντιδράσαμε, έγινε ξανά θέμα το εκπαιδευτικό πρόβλημα και από εκεί και πέρα κάποιοι άνθρωποι μάθαμε να παλεύουμε, μαζί μάλιστα με άλλους, για τα κοινά αιτήματά μας. Αυτό θεωρούσαμε ως νίκη», επιβεβαιώνει ο Γ. Τσαρκάντογλου.¹⁶⁸⁶

Καίρια συμβολή στην ανάπτυξη του μαθητικού κινήματος και τη μερική ή «συμβολική»¹⁶⁸⁷ επιτυχία του είχαν και οι θεσμικοί σύμμαχοί του. Η διαθεσιμότητα συμμάχων συνιστά εξ άλλου μία από τις όψεις της εμφάνισης πολιτικών ευκαιριών, οι οποίες όπως αναφέρθηκε στο δεύτερο μέρος της διατριβής αποτελούν βασική παράμετρο για την εκδήλωση συλλογικής δράσης.¹⁶⁸⁸ Στη συνέχεια λοιπόν θα παρουσιαστεί ξεχωριστά η στάση και ο ρόλος των κομμάτων, της ομοσπονδίας των καθηγητών (ΟΛΜΕ) και των ομοσπονδιών των γονιών απέναντι στη διαμόρφωση και την εξέλιξη του αγώνα των μαθητών από την αρχή μέχρι το τέλος του.

Η στάση των κομμάτων απέναντι στη μαθητική διαμαρτυρία

Η ΝΔ και το ΚΚΕ ήταν τα δύο κόμματα της αντιπολίτευσης που σήκωσαν το μεγαλύτερο βάρος της αντιπολιτευτικής γραμμής απέναντι στην εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του Γ. Αρσένη, ενεργοποιώντας τους ισχυρούς κομματικούς και συνδικαλιστικούς μηχανισμούς τους. Η αρνητική αντίδρασή τους στους νόμους 2525/1997 και 2640/1998 εκφράστηκε εξ αρχής, παρότι η πολιτική τακτική τους απέναντι στις μαθητικές κινητοποιήσεις διαφοροποιούνταν σε αρκετά ζητήματα, εξ αιτίας των εκ διαμέτρου αντίθετων ιδεολογικών τους κατευθύνσεων.

Αντιθέτως, το ΠΑΣΟΚ κράτησε μια αρχικά συμπαγή στάση υπέρ της μεταρρύθμισης Αρσένη, μολονότι σταδιακά χαλάρωσε ακολουθώντας την πρόταση για

¹⁶⁸⁵ Σύμφωνα με τον John Green, όπως παρατίθεται στο Μιχάλης Ψημίτης, *Εισαγωγή στα σύγχρονα κοινωνικά κινήματα*, ό.π., σ. 334, η συλλογική ταυτότητα μπορεί να παίξει τρεις διαφορετικούς ρόλους στα κινήματα: πρώτον, προϋπάρχει του κινήματος και συμβάλλει στη διαμόρφωσή του· δεύτερον, αναπτύσσεται εντός του κινήματος μαζί με αυτό, και τρίτον, αναδιατυπώνεται εκ νέου ως τελικό προϊόν του κινήματος υπερβαίνοντας τις αρχικές του συντεταγμένες. Όπως σημειώνει ο Ψημίτης, ανεξάρτητα από το αν επικρατεί ανά περίπτωση ένας συγκεκριμένος από τους τρεις ρόλους, η σχέση κινήματος και ταυτότητας είναι σαφής και αναγνωρισμένη.

¹⁶⁸⁶ Συνέντευξη με Γαβρίλο Τσαρκάντογλου, 13.9.2013.

¹⁶⁸⁷ Οι Paul Burstein Rachel Einwohmer και Jocelyn Hollander («The Success of Political Movements: A Bargaining Perspective», *The Social Movements Reader, Cases and Concepts*, ό.π., σ. 283) ονομάζουν συμβολικές νίκες ενός κινήματος αυτές που δεν προκαλούν κοινωνική μεταβολή, παρά μόνο αυτές που επιτυγχάνουν την εκπλήρωση ενός ή κάποιων από τους πέντε πρώτους τύπους αποδοχής των αιτημάτων των συλλογικών υποκειμένων από την πολιτεία.

¹⁶⁸⁸ Επαρκής παρουσίαση της δομής των πολιτικών ευκαιριών γίνεται στο συλλογικό τόμο Doug McAdam, John D. McCarthy, Mayer N. Zald (*Comparative Perspectives on Social Movements...*, ό.π., σ. 1-23). Επιπλέον αναφορά για τη συγκεκριμένη θεωρία βλ. σ. 332 της διατριβής.

διορθωτικές κινήσεις στα εκπαιδευτικά νομοθετήματα, χωρίς όμως να ακυρώνεται το περιεχόμενο της μεταρρύθμισης. Τη στροφή προς αυτή τη μετριοπαθή στάση τεκμηριώνουν τα αποτελέσματα έρευνας της *Ελευθεροτυπίας*, που δημοσιεύθηκε στις 20 Δεκεμβρίου 1998, σχετικά με τη θέση των βουλευτών των κομμάτων απέναντι στην μεταρρύθμιση και τις κινητοποιήσεις των μαθητών. Οι 52 λοιπόν από τους 112 βουλευτές του ΠΑΣΟΚ που απάντησαν στα ερωτήματα της έρευνας τάχθηκαν υπέρ της υποχώρησης της κυβέρνησης –ανάμεσα τους και 9 μέλη του υπουργικού συμβουλίου (4 υπουργοί και 5 υφυπουργοί). Εντούτοις, οι βουλευτές του ΠΑΣΟΚ σχεδόν καθολικά δεν απέσυραν τη στήριξη τους στη μεταρρύθμιση Αρσένη, καθώς μόλις 7 από τους 112 διαφώνησαν με την εφαρμογή της, ενώ 3 περισσότεροι ήταν οι βουλευτές που τοποθετήθηκαν εναντίον των καταλήψεων.¹⁶⁸⁹

Η αντιφατική τακτική της ΝΔ

Η ΝΔ, από την πλευρά της, «υποδέχθηκε» την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του ΠΑΣΟΚ με αμφισβήτηση, αλλά όχι και με ακραίο αρνητισμό, καθώς ο Ν. 2525 προέβλεπε την κατάργηση της επετηρίδας και την επαναφορά αξιολόγησης των εκπαιδευτικών, ρυθμίσεις που και η ίδια ήθελε να καθιερώσει από το 1990 επί υπουργίας Β. Κοντογιαννόπουλου μέσω του νομοσχεδίου που σχεδίαζε για την παιδεία.¹⁶⁹⁰ Μάλιστα, ο πρώην υπουργός Παιδείας Β. Κοντογιαννόπουλος, συμμετέχοντας ως κοινοβουλευτικός εκπρόσωπος της ΝΔ στη συζήτηση για την ψήφιση του Ν. 2525, επισήμανε στην εισήγησή του ότι η κατάργηση της επετηρίδας και η επαναφορά της αξιολόγησης κινούνταν προς τη σωστή κατεύθυνση, εν αντιθέσει με τις άλλες δύο βασικές τομές που επιχειρούσε το νομοσχέδιο, δηλαδή τη θεσμοθέτηση του ενιαίου λυκείου και το νέο σύστημα πρόσβασης στην ανώτερη και ανώτατη εκπαίδευση, οι οποίες απειλούσαν με «εκτροχιασμό ολόκληρο το εκπαιδευτικό σύστημα».¹⁶⁹¹

¹⁶⁸⁹ *Ελευθεροτυπία*, 20.12.1998, σ. 10. Στις βουλευτικές εκλογές του 1996 (22 Σεπτεμβρίου), το ΠΑΣΟΚ με ποσοστό 41,49% εξέλεξε 162 βουλευτές. Στην έρευνα της εφημερίδας απάντησαν οι 112, δηλαδή το 70% των βουλευτών του κυβερνώντος κόμματος. Το ποσοστό είναι αρκετά υψηλό και μπορεί να θεωρηθεί ασφαλές, επομένως κατατείνουμε στο ότι οι απόψεις των βουλευτών που συμμετείχαν στο ερευνητικό δείγμα είναι αντιπροσωπευτικές.

¹⁶⁹⁰ *Πρακτικά της Βουλής*, Συνεδρίαση ΑΒ', 3 Σεπτεμβρίου 1997, σ. 993. Ο Β. Κοντογιαννόπουλος θεώρησε θετικές και τις διατάξεις για την αξιολόγηση των μαθητών (άρθρο 1 παράγραφος 9), το ολοήμερο νηπιαγωγείο (άρθρο 3), το ολοήμερο δημοτικό σχολείο (άρθρο 4) και το σχολείο δεύτερης ευκαιρίας (άρθρο 5). Παρ' όλα αυτά, η ΝΔ κατανήφισε και την κατάργηση της επετηρίδας και την αξιολόγηση των εκπαιδευτικών, διαφωνώντας με τις επιμέρους ρυθμίσεις που προτεινόταν για την εφαρμογή των δύο αυτών αρχών.

¹⁶⁹¹ Στο ίδιο, σ. 993.

Την ίδια αντιφατική στάση κράτησε η αξιωματική αντιπολίτευση απέναντι και στο Ν. 2640/1998, αφού αφενός επαινούσε τη μεταρρυθμιστική προσπάθεια του υπουργείου Παιδείας εκτιμώντας ότι αποτελεί συνέχεια της δικής της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1977 για την επαγγελματική-τεχνική εκπαίδευση, αφετέρου όμως τον καταψήφισε.¹⁶⁹² Πάντως, σύμφωνα με την έρευνα της *Ελευθεροτυπίας*, που αναφέρθηκε προωτέρω, η συντριπτική πλειοψηφία των βουλευτών της ΝΔ δημόσια διαφώνησαν με τη μεταρρύθμιση Αρσένη, καθώς μόλις 5 από τους 92 βουλευτές της ΝΔ, που συμμετείχαν στην έρευνα, επικρότησαν τη μεταρρύθμιση.¹⁶⁹³

Με το ξέσπασμα των καταλήψεων, μόνιμη επωδός της ΝΔ¹⁶⁹⁴ απέναντι στις αντιδράσεις που ξεσήκωσε η μεταρρύθμιση Αρσένη ήταν η σύσταση του Εθνικού Συμβουλίου για την Παιδεία (ΕΣΥΠ), μιας ανεξάρτητης αρχής που είχε θεσπιστεί το 1995 από τον υπουργό Παιδείας του ΠΑΣΟΚ Γιώργο Παπανδρέου, στην οποία θα μετείχε από ένας εκπρόσωπος κάθε κόμματος του κοινοβουλίου.¹⁶⁹⁵ «Είναι ανάγκη η παιδεία να καταστεί αντικείμενο εθνικού διαλόγου», τόνιζε σε επίσημη δήλωσή του στις 6 Δεκεμβρίου 1998 ο πρόεδρος της ΝΔ Κώστας Καραμανλής, «γι' αυτό και επιμένουμε στην πρόταση σύστασης του Εθνικού Συμβουλίου Παιδείας, που θα χαράζει σταθερή πολιτική σε διακομματική βάση για να σταματήσει επιτέλους το ράβε-ξήλωνε στον ευαίσθητο τομέα». Αναφορικά με τη στάση της νεολαίας του κόμματος, ούτε η ΟΝΝΕΔ παρέκλινε από τη δήλωση του Κ. Καραμανλή τονίζοντας ότι «το εκπαιδευτικό σύστημα απαιτεί πρώτα από όλα ευρύτατη κοινωνική συναίνεση, που θα προκύψει από έναν ειλικρινή και καλά προετοιμασμένο εθνικό διάλογο».¹⁶⁹⁶

Η επιμονή της ΝΔ στον εθνικό διάλογο για την παιδεία, χωρίς μάλιστα να θέτει προϋπόθεση συμμετοχής σε αυτήν την κατάργηση της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, όπως λ.χ. έπραττε το ΚΚΕ, μπορεί να εξηγηθεί και από την διαχρονική ασυμφωνία της απέναντι στις πιο ακραίες μορφές διαμαρτυρίας των μαθητών και ιδιαίτερα τις καταλήψεις. Τη θέση της αξιωματικής αντιπολίτευσης απέναντι στις μαθητικές

¹⁶⁹² *Εισηγητική Έκθεση στο σχέδιο νόμου για τη «Δευτεροβάθμια Τεχνική και Επαγγελματική Εκπαίδευση»*, Πρακτικό, αρ. τόμου 443, σ. 2. (Εισηγήτρια μειοψηφίας: Άννα Ψαρούδα-Μπενάκη)

¹⁶⁹³ *Ελευθεροτυπία*, 20.12.1998, σ. 10. Η ΝΔ είχε καταλάβει στις εκλογές του 1996 συνολικά 108 έδρες στη Βουλή.

¹⁶⁹⁴ Βλ. σ. 482 (δηλώσεις Α. Σπηλιωτόπουλου).

¹⁶⁹⁵ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, Νόμος υπ' αριθμόν 2327, τχ. Α', αρ. φύλλου 156, 31.7.1995. Ρόλος του ΕΣΥΠ ήταν η εισήγηση προτάσεων στην κυβέρνηση «επί παντός θέματος σχετικού με την παιδεία», αν και μέχρι τότε δεν είχε συγκληθεί ποτέ. Σημειώνεται ότι η θεσμοθέτηση του ΕΣΥΠ προβλεπόταν από το Ν. 1566/1985 (Κεφάλαιο ΙΔ' «Όργανα λαϊκής συμμετοχής», άρθρο 48), ωστόσο δεν υλοποιήθηκε παρά μόνο μετά από δέκα χρόνια.

¹⁶⁹⁶ *Η Βραδυνή*, 6.12.1998, σ. 24.

καταλήψεις την περίοδο 1998-9 και τους ισχυρισμούς του ΠΑΣΟΚ ότι υποκινούνται από τη ΝΔ διατύπωσε με σαφήνεια από τη Βουλή ο Κώστας Καραμανλής στις 11 Ιανουαρίου 1999, στο πλαίσιο της συζήτησης προ ημερησίας διατάξεως με θέμα «Τα προβλήματα που δημιουργούνται από τα κυβερνητικά μέτρα στον τομέα της παιδείας»: «Εμείς από την πρώτη στιγμή δηλώσαμε ότι δεν συμφωνούμε με τις καταλήψεις των σχολείων και τα κλεισίματα των δρόμων.¹⁶⁹⁷ Από την πρώτη στιγμή το κάναμε. Και ξέρετε ότι είναι παλιά θέση μας, νοοτροπία μας, πολιτική μας αντίληψη και πολιτική μας φιλοσοφία. Όσο δίκαιο και να έχει ο διεκδικών, δεν δικαιώνουν το δίκαιο αυτό τέτοιες μέθοδοι διαμαρτυρίας ή διεκδίκησης. Δεν είναι νοητό να επιχειρεί να το βρει κανένας με αυθαίρετες ενέργειες. Περιττεύει να θυμίσω ότι εσείς έχετε διδάξει αυτού του είδους την πολιτική νοοτροπία. Εμείς είμαστε ξένοι μ' αυτό και θα μείνουμε ξένοι μ' αυτό».¹⁶⁹⁸ Η δυσανεξία άλλωστε του κόμματος της ΝΔ απέναντι στις καταλήψεις αποτυπωνόταν και στα αποτελέσματα της έρευνας της *Ελευθεροτυπίας*, όπου μόλις 6 από τους 92 βουλευτές της απαντούσαν θετικά στο ερώτημα αν συμφωνούν με τις καταλήψεις, ενώ ένας λιγότερος συμφωνούσε με τα μπλόκα των δρόμων.¹⁶⁹⁹

Ένα στοιχείο που πρέπει ακόμα να τονισθεί είναι η αδυναμία επιρροής της ΝΔ στις αποφάσεις των μαθητών της περιόδου, παρά τις διακηρύξεις της δεξιάς παράταξης ότι η μαθητική της οργάνωση αποτελούσε την πρώτη δύναμη στα σχολεία.

¹⁶⁹⁷ Ο Κ. Καραμανλής είχε δηλώσει μετά τα συλλαλητήρια των μαθητών στην Αθήνα και σε άλλες πόλεις στις 15 Δεκεμβρίου ότι «τα συνεχή συλλαλητήρια μαζί και οι απεργιακές κινητοποιήσεις, έχουν διαλύσει τη ζωή στις μεγάλες πόλεις και κυρίως τη ζωή στην Αθήνα». (*Ριζοσπάστης*, 16.12.1998, σ. 18.) Σε συνέχεια της παραπάνω δήλωσης είναι και αυτή που έκανε ο ίδιος στις 15 Ιανουαρίου 1999 κατά τη διάρκεια της συζήτησης στη Βουλή για την πρόταση μομφής της ΝΔ ενάντια στον Γ. Αρσένη: «Κυρίες και κύριοι συνάδελφοι, επειδή πολλά υποκριτικά έχουν γίνει αντικείμενο κυβερνητικών ισχυρισμών, θέλω για μια φορά ακόμη να επαναλάβω ότι εμείς ουδέποτε ενθαρρύνουμε, ενθαρρύνουμε ή θα ενθαρρύνουμε μορφές διαμαρτυρίας και διεκδίκησης, που είτε ξεπερνούν το όριο του νόμου είτε ακόμη και όταν δεν το κάνουν, βλάπτουν και ζημιώνουν τα συμφέροντα άλλων συμπολιτών μας, άλλων συμπατριωτών μας». (*Πρακτικά της Βουλής*, Συνεδρίαση ΝΗ', σ. 3.370.)

¹⁶⁹⁸ *Πρακτικά της Βουλής*, Συνεδρίαση ΝΔ', 11.1.1999, σ. 3.128. Στην ίδια συνεδρίαση, η Άννα Ψαρούδα-Μπενάκη, βουλευτής Α' Αθήνας, απευθυνόμενη προς τους βουλευτές του ΠΑΣΟΚ, τόνισε: «Καταλήψεις έγιναν και τα προηγούμενα χρόνια και με θλιβερά αποτελέσματα, αλλά δεν άκουσα η παράταξή σας να υποστηρίζει τις θέσεις που εκλιπαρείτε σήμερα την Αριστερά να ακολουθήσει και δεν αντελήφθη ή μάλλον αντελήφθημεν όλοι ακριβώς το αντίθετο: Να πυροδοτείτε και να εκτρέφετε καταστάσεις σαν και αυτές που σήμερα εξορκίζετε. Η στάση μας είναι σαφής, κύριοι συνάδελφοι, ανέκαθεν δεδομένη, εναντίον αυτών των μορφών διαμαρτυρίας». (*Πρακτικά της Βουλής*, ό.π., σ. 3.161.) Επίσης, ο βουλευτής Επικρατείας Προκόπης Παυλόπουλος στις 14 Ιανουαρίου ανέφερε ότι «η ΝΔ υπήρξε η πρώτη πολιτική δύναμη η οποία καταδίκασε τις καταλήψεις με όλα της τα μέσα, σε όλα τα μέσα [...] αυτή η ιστορία με τις καταλήψεις των σχολείων κάθε χρόνο πρέπει κάποτε να σταματήσει», ενώ κάλεσε την κυβέρνηση να ακολουθήσει το παράδειγμα της ΝΔ το 1991 και να πραγματοποιήσει διάλογο με την εκπαιδευτική κοινότητα. (*Πρακτικά της Βουλής*, Συνεδρίαση ΝΖ', 14.1.1999, σ. 3.336.)

¹⁶⁹⁹ *Ελευθεροτυπία*, 20.12.1998, σ. 10.

Πράγματι, η πρωτοκαθεδρία της ΜΑΚΙ στις μαθητικές εκλογές δεν μπορεί να αμφισβητηθεί, ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1990, μετά και τη διάσπαση της ΚΝΕ το 1989 και τη διάλυση της ΠΑΜΚ το 1993, ωστόσο οι μαθητικές εκλογές από τα τέλη του 1980 κιόλας είχαν χάσει τον κομματικό-πολιτικό τους χαρακτήρα και οι μαθητές ψήφιζαν όλο και λιγότερο με κομματικά κριτήρια, με συνέπεια οι μαθητικές παρατάξεις να επηρεάζουν όλο και λιγότερο τις αποφάσεις των μαθητών. Η ΜΑΚΙ δεν μπορούσε να ξεφύγει από αυτόν τον κανόνα, ούτε να κατευθύνει το μαθητικό κίνημα σε διαφορετικές από την κατάληψη μορφές διεκδίκησης, μένοντας ουσιαστικά στο περιθώριο των μαθητικών κινητοποιήσεων της περιόδου 1998-9.¹⁷⁰⁰ «Η ΜΑΚΙ δεν υπήρχε γενικότερα στη Θεσσαλονίκη, ούτε η ΝΔ στα σχολεία. Κάθε εβδομάδα ανανεώνονταν οι καταλήψεις με παρουσία στις γενικές συνελεύσεις του 100% των μαθητών και με 90% υπέρ των καταλήψεων. Μόνο ένα μικρό μέρος μαθητών στα γύρω και το δικό μου σχολείο ήταν ΠΑΣΟΚ, χωρίς όμως να είναι μέλη του αλλά το υποστήριζαν λόγω οικογένειας, βγαίνανε ανοικτά κατά των καταλήψεων», είναι η απάντηση του Κ. Ξενόπουλου¹⁷⁰¹ στην ερώτηση εάν δραστηριοποιούνταν η ΜΑΚΙ στα σχολεία της Θεσσαλονίκης, ενώ στην περίπτωση της Αθήνας ο Γ. Τσαρκάντογλου αναφέρει:

Οργανωμένη παράταξη ΜΑΚΙ δεν υπήρχε, υπήρχαν λογικές γηπεδικές. Ένα πρόβλημα που είχαμε τότε, που δεν ήταν τόσο οξυμένα τα οικονομικά προβλήματα του κόσμου, ήταν ότι τα 15μελή λειτουργούσαν σαν τουριστικά γραφεία: ποιος θα κλείσει την καλύτερη πενταήμερη, ποιος θα πάρει το τσάμπα εισιτήριο κ.λπ. Χαβαλεδιάρικες και γηπεδικές λογικές. Υπήρχαν και πολιτικοποιημένα άτομα, αλλά δεν υπήρχαν τουλάχιστον στο σχολείο που ήμουν εγώ οργανωμένες δυνάμεις. Ακόμα και της ΚΝΕ ήταν ελάχιστες.¹⁷⁰²

Η περαιτέρω αποστασιοποίηση των νέων και δη των μαθητών από την πολιτική και τα κόμματα στα μέσα της δεκαετίας του 1990,¹⁷⁰³ που υπαινίσσεται ο Γ. Τσαρκάντογλου, ήρθε ως συνέχεια της πολιτικής αποξένωσης, η οποία επέδρασε διαμορφωτικά, μετά τους «εφήβους τη αλλαγής», και για τους εφήβους της περιόδου 1998-9. Σύμφωνα με τον Νίκο Γεωργαράκη και τον Νίκο Δεμερτζή, η δεξιόστροφη τάση, ο ατομοκεντισμός και η απαξίωση της συμβατικής πολιτικής παραμένουν

¹⁷⁰⁰ Κατά την επίσκεψη μου στα γραφεία της ΟΝΝΕΔ (Μεσογείων 15) στις 4 Ιουνίου 2013 δεν βρέθηκαν ντοκουμέντα (προκηρύξεις, δελτία Τύπου) της περιόδου των μαθητικών κινητοποιήσεων 1998-9. Το πιο κοντινό χρονικά στις κινητοποιήσεις δελτίο Τύπου εκδόθηκε στις 17 Σεπτεμβρίου 1997 και ήταν επικριτικό απέναντι στις ασάφειες της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του Γ. Αρσένη (Ν. 2525/1997). Επίσης, δεν εντοπίστηκαν αναφορές στη ΜΑΚΙ στις πανελλαδικής κυκλοφορίας εφημερίδες που αποδελιτώθηκαν.

¹⁷⁰¹ Συνέντευξη με Κώστα Ξενόπουλο, 26.10.2013.

¹⁷⁰² Συνέντευξη με Γαβρίλο Τσαρκάντογλου, 13.9.2013.

¹⁷⁰³ Βλ. σχετικά Βούλγαρης Γ., *Η Ελλάδα από τη Μεταπολίτευση στην Παγκοσμιοποίηση*, ό.π., σ. 190.

βασικά χαρακτηριστικά των «εφήβων του εκσυγχρονισμού»,¹⁷⁰⁴ ενώ επικαλούμενοι τον Antony Giddens, τα τοποθετούν σε ένα διαφορετικό κοινωνικό-πολιτικό πλαίσιο, όπου ο ατομισμός έχει πολύ λιγότερο να κάνει με εγωισμό και περισσότερο με αναστοχασμό την ώρα που συντελείται η υπέρβαση από την παραδοσιακή κοινωνία στις πολιτικές ζωής (life politics) και την πολιτική του lifestyle.¹⁷⁰⁵ Η μη επαρκής αναστοχαστική διάθεση των μαθητών της περιόδου 1998-9 απέναντι στη νέα παγκοσμιοποιημένη κοινωνία επέτεινε την επαγγελματική τους ανασφάλεια και το υπαρξιακό τους άγχος, με αποτέλεσμα να αντιδράσουν συλλογικά παραμερίζοντας την ατομικιστική τους πλευρά όταν θεσπίστηκε η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση Αρσένη.¹⁷⁰⁶

Ο Γ. Τσαρκάντογλου για να αναδείξει την έλλειψη ενδιαφέροντος των μαθητών για την πολιτική αντιδιαστέλλει το γεγονός με τη διοργάνωση των πενταήμερων εκδρομών, οι οποίες από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 αποτελούσαν τον καίριο και –σε αρκετές περιπτώσεις– μοναδικό τομέα ενασχόλησης πολλών μαθητικών κοινοτήτων, έχοντας λάβει μάλιστα μορφή εμπορικής συναλλαγής μεταξύ τουριστικών πρακτορείων και μαθητών.¹⁷⁰⁷ Άλλωστε, η άποψη του μέλους του ΣΑΣΑ

¹⁷⁰⁴ Παρότι οι μαθητές της περιόδου 1998-9 δεν έζησαν στην πρόιμη φάση της πολιτικής του κοινωνικοποίησης (12-15 χρονών) τις επιδράσεις και τα μηνύματα του «εθνικού εκσυγχρονισμού» (βλ. σ. 454), ώστε να χαρακτηριστούν «εφηβοί του εκσυγχρονισμού», όπως δηλαδή έγινε για τους «εφήβους της αλλαγής» (1990-1) που έζησαν στην αρχή της εφηβείας του την περίοδο διακυβέρνησης από το ΠΑΣΟΚ, αυτό δεν συνεπάγεται ότι δεν σημαδεύτηκαν από τα πολιτικά γεγονότα της περιόδου. Επομένως, οι εφηβοί του 1998-1999 σχημάτισαν πολιτικές εμπειρίες ανάλογες με τους «εφήβους του εκσυγχρονισμού», οι οποίοι τοποθετούνται χρονικά στην επόμενη γενιά.

¹⁷⁰⁵ Γεωργαράκης Νίκος, Δεμερτζής Νίκος, «Οι νέοι μπροστά στην (και από την) πολιτική», *Νεολαία: ο αστάθμητος παράγοντας*; σειρά: Ανθρώπινες Σχέσεις, εκδ. Πολύτροπον, Αθήνα 2008, σ. 188. Πρβλ. και Giddens Anthony, *Πέραν της Αριστεράς και της Δεξιάς. Το μέλλον της ριζοσπαστικής πολιτικής*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 1999, σ. 146.

¹⁷⁰⁶ Στο ίδιο.

¹⁷⁰⁷ Η διοργάνωση μορφωτικών επισκέψεων και εκδρομών, με τη σύμφωνη γνώμη του συλλόγου των καθηγητών, ήταν ανάμεσα στις δραστηριότητες των μαθητικών κοινοτήτων, όπως προέβλεπε ο πρώτος κιάλας μεταπολιτευτικά κανονισμός τους (*Κανονισμός Μαθητικών Κοινοτήτων*, 2.4.1975, κεφάλαιο Γ', άρθρο 8). Η συγκεκριμένη διάταξη διατηρήθηκε και στους επόμενους κανονισμούς, ενώ κατά καιρούς εκδόθηκαν συμπληρωματικές εγκύκλιες διαταγές σχετικά με τη διαδικασία προετοιμασίας και πραγματοποίησης των μαθητικών εκδρομών. Στην προσπάθειά του να συγκεντρώσει το πλήθος αυτών των διαταγών σε μία, το υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων με σχετική εγκύκλιο που εξέδωσε (Γ2/2788) στις 11 Ιουνίου 1987 ανέφερε ότι: «Η οικονομική διαχείριση των εξόδων των εκδρομών θα γίνεται από τη διοικούσα επιτροπή της κοινότητας της τάξεως, η οποία θα συναλλάσσεται με τα πρακτορεία, ξενοδοχεία, εστιατόρια κλπ. και με τη συνεργασία του συμβούλου καθηγητή. Η όλη οικονομική διαχείριση υπόκειται στον τελικό μετά την πραγματοποίηση της εκδρομής έλεγχο του διευθυντή του σχολείου». Η απευθείας και χωρίς ουσιαστική παρεμβολή συναλλαγής των μαθητών με τα τουριστικά πρακτορεία είχε ως αποτέλεσμα σε πολλές περιπτώσεις τα τελευταία, ειδικά μετά το 1995, να επιχειρούν να δαλεάσουν τους μαθητές, ώστε να επιλέξουν το δικό τους «εκδρομικό πακέτο» με ανάλογες προμήθειες επί των κερδών. Απόρροια των παραπάνω ήταν η σταδιακή μετατροπή των πενήνήμερων εκδρομών –με ευθύνη και των μαθητών– σε εξορμήσεις διασκέδασης σε τουριστικούς προορισμούς του εσωτερικού, οι οποίες επέφεραν σημαντικά οικονομικά οφέλη στις τοπικές επιχειρήσεις (ξενοδοχεία, εστιατόρια, κέντρα διασκέδασης) και φυσικά

αντανακλούσε και την εν γένει αποδοκιμαστική στάση της νεολαίας του ΚΚΕ απέναντι στον εκφυλισμό του περιεχομένου των πενθήμερων εκδρομών. Συγκεκριμένα, η ΚΝΕ κατέκρινε την εμπορευματοποίηση των εκδρομών, θεωρώντας ότι η εξέλιξη αυτή με ευθύνη της κυβέρνησης απέβαινε «εις βάρος του οικογενειακού εισοδήματος» και επιπλέον αλλοίωνε τον εκπαιδευτικό τους χαρακτήρα «προς όφελος των επιχειρηματικών συμφερόντων».¹⁷⁰⁸ Παρ' όλα αυτά, η οργάνωση των εκδρομών, όπως και οι «χαβαλεδιάρικες και γηπεδικές λογικές» στις οποίες αναφέρεται ο Γ. Τσαρκάντογλου, δεν μπορούν να λογισθούν με βεβαιότητα ως αίτιο ή αιτιατό της μη πολιτικοποίησης των μαθητών και της μειωμένης οργανωμένης δράσης τους διαμέσου των μαθητικών παρατάξεων, αλλά να ειδωθούν και να αξιολογηθούν μέσα και από τα πρίσμα της σχολικής κουλτούρας και του κοινωνικού περιβάλλοντος που τη συνθέτει.¹⁷⁰⁹

Αντίθεση στις καταλήψεις εκφράζει και ο Άγγελος Αθανασόπουλος, μαθητής β' λυκείου στο 43ο Λύκειο Αθηνών και προσκείμενος στη ΝΔ, παρότι δεν ήταν τότε μέλος της ΜΑΚΙ και μόνο αργότερα ως φοιτητής εντάχθηκε στη ΔΑΠ-ΝΔΦΚ: «Με έβρισκαν [οι καταλήψεις] αντίθετο, όπως αντίθετο με έβρισκαν και πολλοί άλλοι τρόποι δράσης. Δεν μου άρεσε για παράδειγμα που στις γενικές συνελεύσεις των μαθητών ψηφίζοταν κατάληψη από το 95% των μαθητών και η πλειοψηφία αυτών δεν πάταγε στις καταλήψεις, με αποτέλεσμα να μένουν μόνο λίγοι να τα βγάλουν πέρα με τους “αγανακτισμένους γονείς”».¹⁷¹⁰

Τελικά, στις 18 Δεκεμβρίου 1998 η εμμονή της ΝΔ για τη σύσταση του ΕΣΥΠ και την πραγματοποίηση διαλόγου εκπροσώπων όλων των κομμάτων, ώστε να δοθεί διέξοδος στα ζητήματα που είχαν ανακύψει με την εφαρμογή της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, εισακούστηκε από τον πρόεδρο της ανεξάρτητης αρχής Ιωάννη Πανάρετο (1995-2000), ο οποίος συγκάλεσε το Συμβούλιο να συνεδριάσει στις 16

εκπλήρωναν την ανάγκη των μαθητών να διασκεδάσουν με τους συμμαθητές τους για πρώτη φορά μακριά από το σπίτι τους, απαλλαγμένοι από το δυσβάσταχτο σχολικό ωρολόγιο πρόγραμμα. Όπως όμως εύκολα γίνεται αντιληπτό, το περιεχόμενο που λάμβαναν οι πολυήμερες σχολικές εκδρομές δεν άρμοζε πλέον με τους καθορισμένους από το υπουργείο Παιδείας σκοπούς πραγματοποίησής τους («εκπαιδευτικοί λόγοι και όταν με αυτές προάγεται το γενικό μορφωτικό έργο του σχολείου» – εγκύκλιος Γ2/2788/11.6.1987).

¹⁷⁰⁸ «Ποιοι είναι αυτοί που “ξεφαντώνουν” πάνω στις ανάγκες μας;», *Οδηγητής*, Ιανουάριος 2008, σ. 9-11.

¹⁷⁰⁹ Σύμφωνα με τον Παναγιώτη Πασιαρδή (*Εκπαιδευτική ηγεσία: από την περίοδο της ευμενούς αδιαφορίας στη σύγχρονη εποχή*, Μεταίχμιο 2004), σχολική κουλτούρα είναι «οι κανόνες συμπεριφοράς, οι αξίες, τα σύμβολα, οι παραδοχές που διέπουν τη λειτουργία της σχολικής μονάδας και τη διακρίνουν από όλες τις άλλες». Το κοινωνικό περιβάλλον περιλαμβάνει α) τις σχέσεις μεταξύ μαθητών και εκπαιδευτικών, β) τις σχέσεις των μαθητών μεταξύ τους και γ) τις δραστηριότητες των μαθητών ως ατόμων αλλά και ως οργανωμένων μελών μιας κοινότητας.

¹⁷¹⁰ Συνέντευξη με Άγγελο Αθανασόπουλο, 16.6.2009.

και 17 Ιανουαρίου 1999, παρά την άρνηση της κυβέρνησης να συμμετάσχει σε αυτό, καθώς, όπως ισχυρίστηκε ο Γ. Αρσένης, δεν επιθυμούσε να το νομιμοποιήσει «υπό τη σημερινή του σύνθεση».¹⁷¹¹

Στον αντίποδα, η ΝΔ αποδέχθηκε ευνοϊκά, όπως αναμενόταν, τη σύγκληση του ΕΣΥΠ ορίζοντας εκπρόσωπό της την Άννα Ψαρούδα-Μπενάκη. Δύο όμως μόλις ημέρες πριν τη συνεδρίαση του οργάνου (14 Ιανουαρίου), το κόμμα της αξιωματικής αντιπολίτευσης αιφνιδιαστικά ειδοποίησε ότι δεν θα παραστεί στη διήμερη συνεδρίαση του ΕΣΥΠ. Η μεταστροφή αυτή της στάσης της ΝΔ, η οποία επί της ουσίας αυτοαναιρούσε την αντιπολιτευτική της γραμμή απέναντι στην μεταρρύθμιση, οφειλόταν στην απόφασή της να καταθέσει, λίγη ώρα μετά την ανακοίνωση της μη συμμετοχής της στο ΕΣΥΠ, πρόταση δυσπιστίας κατά του υπουργού Παιδείας Γ. Αρσένη. Η κίνηση αυτή αποδιδόταν όχι τόσο σε λόγους ουσίας, αφού δεν υπήρχε περίπτωση η πρόταση να συγκεντρώσει τις 151 απαραίτητες ψήφους, αλλά στην ανάγκη συσπείρωσης της δεξιάς παράταξης που εκείνη την περίοδο διαταρασσόταν εξ αιτίας της έντονης φημολογίας για τη δημιουργία πολιτικού σχηματισμού από το εξαιρετικά δημοφιλές στέλεχός της και δήμαρχο Αθηναίων Δημήτρη Αβραμόπουλο. Βέβαια, όπως επισήμαινε η εφημερίδα *Ελευθεροτυπία* στο κύριο άρθρο της στις 15 Ιανουαρίου, η κυβέρνηση θα ήταν αυτή που θα συσπειρωνόταν από την πρόταση μομφής, καθώς το πρόβλημα δεν ήταν τόσο ο υπουργός Παιδείας όσο ο επίμαχος νόμος που περιόριζε τις ευκαιρίες για την εισαγωγή στη μεταλυκειακή εκπαίδευση.¹⁷¹²

Την αστοχία της τακτικής της ΝΔ με την κατάθεση πρότασης δυσπιστίας προς το πρόσωπο του Γ. Αρσένη εξέφρασε και ο Β. Κοντογιαννόπουλος, ο οποίος έδινε ιδιαίτερη βαρύτητα στο θέμα των καταλήψεων, που είχε βιώσει και ίδιος ως υπουργός Παιδείας με τα γνωστά αποτελέσματα: «Θα περίμενα μία πρόταση μομφής, μία πρόταση δυσπιστίας για την αδράνεια της κυβέρνησης απέναντι στο τραγικό φαινόμενο των καταλήψεων [...]. Και αντί από εδώ να βγει ένα μήνυμα προς την ελληνική κοινωνία να σταματήσουν επιτέλους αυτά τα φαινόμενα, ζητείται η

¹⁷¹¹ *Η Βραδυνή*, 19.12.1998, σ. 5. Ο υπουργός Παιδείας ανακοίνωσε επίσης ότι επίκειται νομοθετική ρύθμιση για την αναμόρφωση της λειτουργίας και της σύνθεσής του που θα το καθιστά αποδοτικό. Μάλιστα, με επιστολή του προς όλους εκείνους που μετείχαν στο ΕΣΥΠ, τους προέτρεπε να μην συμμετάσχουν στην επικείμενη σύγκληση της ολομέλειάς του, διότι αντίκειται στις διατάξεις του Ν. 2327 και του ΠΔ 326/1996, και επικαλούνταν γνωμοδότηση του Νομικού Συμβουλίου του Κράτους η οποία ανέφερε ότι δεν ήταν δυνατή η σύγκληση του ΕΣΥΠ, επειδή δεν έχουν τεθεί σε λειτουργία οι υπηρεσιακές μονάδες του και δεν έχει εκδοθεί η υπό του νόμου απαιτούμενη διαπιστωτική πράξη του ΥΠΕΠΘ. (*Πρακτικά της Βουλής*, Συνεδρίαση ΝΗ', 15 Ιανουαρίου 1999.)

¹⁷¹² *Ελευθεροτυπία*, 15.12.1998.

παραίτηση του υπουργού». ¹⁷¹³ Εξ άλλου, στον «πραγματικό» λόγο της κατάθεσης πρότασης μομφής, υπονοώντας τον Δημήτρη Αβραμόπουλο, επικεντρώθηκαν κατά τη διάρκεια της τριήμερης συζήτησης της στη Βουλή (14-15-16 Ιανουαρίου) και οι βουλευτές του ΠΑΣΟΚ. ¹⁷¹⁴ Τελικά, η πρόταση δυσπιστίας απορρίφθηκε από την ολομέλεια της Βουλής στην ψηφοφορία της 16ης Ιανουαρίου, με 163 ψήφους κατά έναντι 127 ψήφων υπέρ. ¹⁷¹⁵

Θα μπορούσαμε εν τέλει να συμπεράνουμε αναφορικά με τη στάση της ΝΔ απέναντι στις μαθητικές κινητοποιήσεις της περιόδου 1998-9 ότι το κόμμα της αξιωματικής αντιπολίτευσης θέλησε να εκμεταλλευθεί πολιτικά τη διαμαρτυρία των μαθητών, μολονότι ούτε οι μορφές δράσης που υιοθετήθηκαν από τους μαθητές (συλλαλητήρια και προπαντός οι καταλήψεις) συμβάδιζαν με την πολιτική της κουλτούρα ούτε η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση Αρσένη διέπονταν, όπως διαπιστώθηκε, από προτάσεις που της ήταν «ξένες» (κατάργηση επετηρίδας, αξιολόγηση καθηγητών και μαθητών). Ως εκ τούτου, εν όψει μάλιστα και της διεξαγωγής των ευρωεκλογών στις 13 Ιουνίου 1999, η ΝΔ επιχείρησε να κρατήσει μια εξισορροπητική στάση ανάμεσα στην δυναμική, με ευρείες κοινωνικές προεκτάσεις, αντίδραση μεγάλης μερίδας του μαθητικού πληθυσμού της χώρας και των ιδεολογικών-πολιτικών αρχών της, αδυνατώντας ωστόσο να αποφύγει αντιφατικές θέσεις και πρακτικές, οι οποίες στηλιτεύτηκαν και από άλλα αντιπολιτευόμενα στη μεταρρύθμιση κόμματα. ¹⁷¹⁶ Εν κατακλείδι, η γενικότερη πολιτική στάση της ΝΔ –συμπεριλαμβανομένης φυσικά και της αντίδρασής της στα θέματα της εκπαίδευσης–

¹⁷¹³ *Πρακτικά της Βουλής*, Συνεδρίαση ΝΖ', 14 Ιανουαρίου 1999, σ. 3.340.

¹⁷¹⁴ Βλ. ενδεικτικά ομιλία Γ. Αρσένη στη Βουλή: «Τέτοια γκάφα δεν έχει ξαναγίνει και είναι πρώτη φορά στην ιστορία του ελληνικού κοινοβουλίου που η αξιωματική αντιπολίτευση καταθέτει πρόταση δυσπιστίας εναντίον υπουργού για την εφαρμογή μιας κυβερνητικής πολιτικής [...]. Αλλά δεν είναι μόνο απειρία. Υπάρχει και πανικός. Πανικός γιατί ο ιός που έχει μπει στο νευρικό σύστημα του κ. Καραμανλή λέγεται “Αβραμόπουλος”». (*Πρακτικά της Βουλής*, Συνεδρίαση ΝΔ', 11 Ιανουαρίου 1999, σ. 3.144.)

¹⁷¹⁵ *Πρακτικά της Βουλής*, Συνεδρίαση ΝΘ', 16 Ιανουαρίου 1999, σ. 3.449.

¹⁷¹⁶ Το ΚΚΕ μέσω του *Ριζοσπάστη* (16.12.1998, σ. 18) αποδοκίμαζε τη ΝΔ για την τακτική της απέναντι στις μαθητικές κινητοποιήσεις: «Σε δύο βάρκες επιχειρεί να πατήσει η ηγεσία της ΝΔ με αφορμή τις κινητοποιήσεις για την παιδεία: Και να βοηθήσει την κυβέρνηση, ώστε να διασώσει την ουσία της “μεταρρύθμισης” έστω με κάποια αναστολή της, αλλά και να κερδοσκοπήσει με τη λαϊκή αγανάκτηση απέναντι στην αντιεκπαιδευτική μεταρρύθμιση [...]. Η απροκάλυπτα εχθρική της στάση απέναντι στους αγώνες των φορέων της παιδείας, όπως οι καταλήψεις στα σχολεία, είναι αρκετή για να βγάλουν τα συμπεράσματά τους οι μαθητές, φοιτητές, εκπαιδευτικοί και γονείς για το ότι έχει καταλάβει θέση απέναντί τους». Την ίδια στάση διατηρούσε και το ΜΛ-ΚΚΕ, κατηφιάζοντας το κόμμα της Δεξιάς ότι «ακροβατεί ανάμεσα στη δημαγωγική εκμετάλλευση των προβλημάτων στην παιδεία από τη μία πλευρά και στο ανοιχτό κάλεσμα για το σπάσιμο των καταλήψεων και την πειθαρχηση του μαθητικού κινήματος από την άλλη». (*Λαϊκός Δρόμος*, 23.1.1999, σ. 8.)

αμείφθηκε κρίνοντας τα αποτελέσματα των ευρωεκλογών, καθώς κατέλαβε την πρώτη θέση συγκεντρώνοντας ποσοστό 36% έναντι 32,92% του ΠΑΣΟΚ.

ΚΚΕ: στήριξη ή χειραγώγηση του μαθητικού αγώνα;

Στις 2 Σεπτεμβρίου 1997, πρώτη μέρα διεξαγωγής της συζήτησης στη Βουλή για την ψήφιση του Ν. 2525, ο βουλευτής του ΚΚΕ και ειδικός αγορητής για το νομοσχέδιο Αποστόλης Τασούλας έκλεισε την ομιλία του με τη συνηθισμένη για το κόμμα του φράση: «Οι εργαζόμενοι είτε είναι εκπαιδευτικοί είτε είναι γονείς, αλλά και οι μαθητές και οι σπουδαστές θα αντιδράσουν σε αυτό το νομοσχέδιο και αν γίνει νόμος, να ξέρετε ότι δύσκολα θα τον εφαρμόσετε· το ΚΚΕ ειδικά θα κάνει ότι μπορεί να μην τον εφαρμόσετε».¹⁷¹⁷

Από πολύ νωρίς, επομένως, το κομμουνιστικό κόμμα είχε φροντίσει να στείλει ξεκάθαρο μήνυμα προς την κυβέρνηση ότι σε αυτόν τον αγώνα θα είχε θέση επί κεφαλής, είτε σε πολιτικό επίπεδο με ενέργειες των βουλευτών του είτε σε συνδικαλιστικό επίπεδο μέσω της νεολαίας του. Εξ άλλου, η δημιουργία του Συντονιστικού Αγώνα Σχολείων Αθήνας (ΣΑΣΑ) χρονολογείται από αυτήν ακριβώς την περίοδο, δηλαδή λίγο μετά την ψήφιση του Ν. 2525, όπου οι μαθητές που το απάρτιζαν προχώρησαν και στις πρώτες κινητοποιήσεις εναντίον της μεταρρύθμισης Αρσένη. Με αφορμή μάλιστα αυτές τις πρώιμες αντιδράσεις, τον Νοέμβριο του 1998 ο *Οδηγητής* προειδοποιούσε: «Πολύ γρήγορα η κυβέρνηση θα καταλάβει ότι δεν ξεμπέρδευε με το μαθητικό κίνημα. Θα το βρει μπροστά της, ακόμη πιο ώριμο, ακόμη πιο δυνατό, ενωμένο και πολύ πιο ικανό να αντιπαρατεθεί με την ουσία της κυβερνητικής πολιτικής, για την εκπαίδευση και όχι μόνο. Οι μεγάλοι αγώνες τώρα αρχίζουν. Αυτός ο νόμος [2525/1997] θα μείνει στα χαρτιά».¹⁷¹⁸

Η ισχυροποίηση της ΚΝΕ ύστερα από αρκετά μεγάλο διάστημα απουσίας και εμμέσως η πρόθεσή της να πρωτοστατήσει στο νεανικό αγώνα κατά της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, μην επιτρέποντας σε άλλες ιδεολογικές «δυνάμεις» να αλλοιώσουν το νόημα της διαμαρτυρίας, φανερώθηκε και κατά τη διάρκεια των εκδηλώσεων εορτασμού της επετείου του Πολυτεχνείου στις 17 Νοεμβρίου 1998. Συγκεκριμένα, ενώ ήταν σε εξέλιξη η καθιερωμένη πορεία προς την Αμερικάνικη Πρεσβεία, ομάδα αναρχικών επιχείρησαν να εισβάλουν στην ουρά της με σκοπό να δημιουργήσουν επεισόδια, όμως ακαριαία περικυκλώθηκαν από τις ομάδες περι-

¹⁷¹⁷ *Πρακτικά της Βουλής*, Συνεδρίαση ΛΑ', 2 Σεπτεμβρίου 1997, σ. 949.

¹⁷¹⁸ *Οδηγητής*, τχ. 844, σ. 1.119, σ. 21.

φρούρησης της ΚΝΕ, οι οποίες τους απομόνωσαν και ακολούθως συνελήφθησαν από την αστυνομία.¹⁷¹⁹ Ως αντίποινα, η οργάνωση «Αναρχική Περίπολος στους Δρόμους» πυρπόλησε την ίδια μέρα τα γραφεία του ΚΚΕ στη Δάφνη, προειδοποιώντας με ανακοίνωσή της την ΚΝΕ ότι «αυτοί που παρέδωσαν στα ΜΑΤ τους [153] συντρόφους μας, πρέπει να γνωρίζουν ότι ο εφιάλτης μόλις ξεκινά γι' αυτούς».¹⁷²⁰

Το ΚΚΕ εναντιωνόταν στο σύνολο των δύο νόμων της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης και προέτασσε την ανάγκη για «ενιαίο 12χρονο δημόσιο και δωρεάν σχολείο για όλους», όπως και την πραγμάτωση του διαχρονικού αιτήματος για 15% επί του κρατικού προϋπολογισμού για την παιδεία. Σύμφωνα με την Αλέκα Παπαρήγα, ο Ν. 2525 «βαθιά αντιδραστικός και ταξικός, κυριολεκτικά παπαγαλίζει τις πιο ακραιφνείς νεοφιλελεύθερες επιλογές των διεθνών κέντρων του κεφαλαίου ή και των διεθνών μορφωτικών κέντρων που αποβλέπουν και προβλέπουν την πλήρη εναρμόνιση του τομέα της παιδείας με τη σύγχρονη οικονομία της αγοράς και τις σύγχρονες επιλογές στρατηγικής σημασίας που ακολουθούνται και προωθούνται στον τομέα της οικονομίας και των εργασιακών σχέσεων».¹⁷²¹ Όσον αφορά δε το δημόσιο χαρακτήρα της εκπαίδευσης, το κομμουνιστικό κόμμα κατήγγειλε ότι αυτός παραβιαζόταν, καθώς το άρθρο 2 παράγραφος 6 του Ν. 2525 προέβλεπε την καταβολή διδάκτρων για τη φοίτηση στα Προγράμματα Σπουδών Επιλογής (ΠΣΕ), κάτι που ήταν αντίθετο με διατάξεις του Συντάγματος.¹⁷²² Ειδικότερα, τα ΠΣΕ ήταν ένας νέος θεσμός σπουδών που θα αναπτυσσόταν παράλληλα με τα παραδοσιακά προγράμματα σπουδών σε ΑΕΙ και ΤΕΙ και απευθυνόταν σε φοιτητές, σε πτυχιούχους ΑΕΙ και ΤΕΙ, σε εργαζόμενους και ανέργους κατόχους απολυτηρίου, οι οποίοι επιθυμούσαν να λάβουν ανεξαρτήτως ηλικίας επιπλέον μόρφωση και εξειδίκευση ώστε να μπορέσουν «να ανταποκριθούν επιθετικά και όχι αμυντικά στις ανάγκες της αγοράς».¹⁷²³ Το ΚΚΕ θεωρούσε ότι με τη θεσμοθέτηση των ΠΣΕ ανοιγόταν η Κερκόπορτα για την υπονόμευση της δημόσιας δωρεάν εκπαίδευσης,

¹⁷¹⁹ *Ελευθεροτυπία*, 18.11.1998, σ. 16-17. Η διαχρονική αντιπαράθεση ΚΚΕ και αναρχικού χώρου αντικατοπτρίζεται και στο χρονικό των μαθητικών κινητοποιήσεων 1990-9 (*Μαθητικές Κινητοποιήσεις 1990-9...*, ό.π., σ. 66-7), όπου οι αναρχικοί καταγράφουν το συμβάν ως εξής: «[...] Το ΚΚΕ με τα γνωστά ΚΝΑΤ [Κομμουνιστική Νεολαία Αποκατάστασης Τάξεως – ανεπίσημος όρος που χρησιμοποιούταν από τους αναρχικούς για να χαρακτηρίσουν υποτιμητικά τις οργανωμένες δυνάμεις περιφρούρησης της ΚΝΕ] εγκλωβίζει συντρόφους και τους παραδίδει στην αστυνομία, επιτελώντας και πάλι το γνωστό ρόλο του χαφιέ».

¹⁷²⁰ *Μαθητικές Κινητοποιήσεις 1990-9*, ό.π., σ. 67.

¹⁷²¹ *Πρακτικά της Βουλής*, Συνεδρίαση ΑΒ', 3 Σεπτεμβρίου 1997, σ. 995.

¹⁷²² Σύμφωνα με το άρθρο 16 παράγραφος 4 του Συντάγματος, «όλοι οι Έλληνες έχουν δικαίωμα δωρεάν παιδείας, σε όλες τις βαθμίδες της, στα κρατικά εκπαιδευτήρια».

¹⁷²³ *Πρακτικά της Βουλής*, Συνεδρίαση ΚΑ', 13 Νοεμβρίου 1998, σ. 1.189.

από τη στιγμή που προβλεπόταν η δυνατότητα για την επιβολή διδασκτρων σε όσους ήταν πάνω από 25 χρονών.¹⁷²⁴ Από την πλευρά του, ο υφυπουργός Παιδείας Γ. Ανθόπουλος αντέκρουε τους συγκεκριμένους ισχυρισμούς με το επιχείρημα ότι «τα λειτουργικά έξοδα από τους χρήστες αυτών των προγραμμάτων, από τα οποία απαλλάσσονται αυτοί οι οποίοι είναι άποροι, δεν αποτελούν δίδακτρα».¹⁷²⁵

Σημαίνοντα ρόλο στην προσέγγιση και κατά πολλούς «κηδεμονία» του μαθητικού αγώνα από το ΚΚΕ έπαιξε το ΣΑΣΑ, διαμέσου του οποίου επιχειρούσε να κεφαλαιοποιήσει την αυξανόμενη δυναμική του τα τελευταία χρόνια στα σχολεία, η οποία διευκολυνόταν και από την ανυπαρξία των υπολοίπων μαθητικών παρατάξεων κατά τη δεκαετία του 1990. Σύμφωνα με μέλος του Γραφείου του ΚΣ της ΚΝΕ Λάζαρο Μυλωνά, η υιοθέτηση των ιδεών του κομμουνιστικού κόμματος το 1998 από όλο και περισσότερους μαθητές αποτυπωνόταν και στην εκλογή «των περισσότερων από κάθε άλλη χρονιά μελών και φίλων της ΚΝΕ» στις μαθητικές εκλογές της σχολικής περιόδου 1998-9.¹⁷²⁶

Πράγματι, η ΚΝΕ, μετά από μία οκταετία αναιμικής συμμετοχής (1989-1997) στους μαθητικούς-φοιτητικούς αγώνες, έμοιαζε να είχε επιστρέψει και να ήταν έτοιμη να ηγηθεί μιας μεγάλης διαμαρτυρίας της νεολαίας.¹⁷²⁷ «Η ΚΝΕ έχει καταφέρει με συστηματική δουλειά να ριζώσει στα σχολεία», επισήμαινε στις αρχές του 1999 η *Εποχή* και συνέχιζε: «Αντίθετα με την παραδοσιακή, οργανωτικά περιχαρακωμένη παρέμβασή της, φέτος έχει κατορθώσει να διαχυθεί στο κίνημα, να γίνει εργαλείο έκφρασης και συντονισμού για τους μαθητές, να εκφράσει τους περισσότερο θιγόμενους από το νόμο και γι' αυτό απολαμβάνει κυρίαρχη θέση στο συντονισμό. Είναι σίγουρο ότι χωρίς τη συμμετοχή της στους αποκλεισμούς δρόμων και την πανελλαδική δικτύωση, τίποτα δεν θα ήταν ίδιο».¹⁷²⁸

Ο Δημήτρης Κουσουρής, μέλος εκείνη την εποχή του ΚΣ της ΕΦΕΕ και της Νεολαίας Κομμουνιστικής Απελευθέρωσης (πρώην ΚΝΕ-NAP), αλλά και ένας από

¹⁷²⁴ Στο ίδιο, σ. 1.190.

¹⁷²⁵ *Πρακτικά της Βουλής*, Συνεδρίαση ΚΕ', 19 Νοεμβρίου 1998, σ. 1.399. Η ακριβής διατύπωση στο Ν. 2525/1997 (άρθρο 2, παράγραφος 6, εδάφιο στ', σ. 6.673) για τα τέλη εγγραφής στα ΠΣΕ είναι η εξής: «Τέλη εγγραφής και φοίτησης μπορούν να επιβληθούν στους φοιτητές των ΠΣΕ, που έχουν συμπληρώσει το 25ο έτος της ηλικίας τους, με απόφαση του Υπουργού Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, ύστερα από γνώμη της Συνέλευσης των ΠΣΕ, για κάλυψη λειτουργικών τους δαπανών».

¹⁷²⁶ *Οδηγητής*, τχ. 845, Δεκέμβριος 1998, σ. 18.

¹⁷²⁷ «Το 1997 η ΚΝΕ φαίνεται να βγαίνει από το ψυγείο ηγούμενη του συντονιστικού των καταλήψεων ενάντια στην εκπαιδευτική μεταρρύθμιση Αρσένη», αναφέρει σχετικά ο Ματθαίος Τσιμιτάκης στο άρθρο του «Η ανασύσταση του Πολιτικού στα χρόνια της νεοφιλελεύθερης ηγεμονίας» (*Αντικουλτούρα...*, ό.π., σ. 57).

¹⁷²⁸ *Η Εποχή*, 17.1.1999, σ. 14

τους μαθητές της περιόδου 1990-1 που έζησαν πολύ ενεργά τις τότε μαθητικές κινητοποιήσεις, αναφέρεται συνοπτικά στην εξέλιξη της ΚΝΕ (ΚΚΕ) μετά τη διάσπαση της:

Από το 1989 που διασπάστηκε η ΚΝΕ αλλά και μετά τη διάσπαση του Συνασπισμού το 1991, η ΠΚΣ μεταξύ 1992-1996 δεν υπήρχε ουσιαστικά στα πανεπιστήμια, όπου κυρίαρχη δύναμη της Αριστεράς ήμασταν εμείς τα ΕΑΑΚ. Σταδιακά η κομμουνιστική νεολαία άρχισε να μαζεύει κόσμο και να ανασυγκροτείται, με αντίκτυπο και στο χώρο των σχολείων, στήνοντας από το 1997 τα πρώτα συντονιστικά με πιο πολιτικοποιημένο τρόπο από τα προηγούμενα χρόνια όταν οι καταλήψεις γίνονταν από συνήθεια.¹⁷²⁹

Η μικρή δυναμική της ΚΝΕ και ο αδύναμος απόηχός της στα σχολεία μέχρι το 1997 αποκαλύπτεται και μέσα από τα λόγια του Γ. Τσαρκάντογλου, ο οποίος είχε προσχωρήσει σε αυτή στα 16 του χρόνια, όταν ήταν μαθητής α' λυκείου:

Η ΚΝΕ δεν ήταν καν γνωστή στα σχολεία πριν το 1997, όταν δηλαδή κατατέθηκε ο νόμος του Αρσένη [εννοεί τον 2525/1997] και κάναμε τις πρώτες κινητοποιήσεις, πριν ακόμα ξεκινήσει το μαθητικό κίνημα. Ήταν βέβαια και λογικό να μην υπήρχε κάτι συγκροτημένο στην ΚΝΕ μετά τις διασπάσεις του 1989 με το ΝΑΡ και με τον Συνασπισμό το 1991. Να φανταστείς ότι εγώ που ήμουνα στην ΚΝΕ πριν τις κινητοποιήσεις και έλεγα στους συμμαθητές μου γι' αυτή, αυτοί την αποκαλούσαν «το ΚΝΕ».¹⁷³⁰

Την άρρηκτη σύνδεση του μαθητικού κινήματος με την ΚΝΕ και τις ιδέες της προπαγάνδιζαν καθ' όλη τη διάρκεια των μαθητικών κινητοποιήσεων τα δύο βασικά δημοσιογραφικά όργανα του κόμματος: ο *Ριζοσπάστης* (όργανο της ΚΕ του ΚΚΕ) και ο *Οδηγητής* (όργανο του ΚΣ της ΚΝΕ). Ειδικότερα ο *Οδηγητής* δεν δίσταζε να εκφράσει την άποψη ότι «οι μαθητικές κινητοποιήσεις ανά την Ελλάδα είναι οι μεγαλύτερες και οι ποιοτικότερες των τελευταίων χρόνων, και μπροστά τους “ωχριούν” οι κινητοποιήσεις του 1991».¹⁷³¹ Η φράση αυτή υποδήλωνε, πέραν της

¹⁷²⁹ Συνέντευξη με Δημήτρη Κουσουρή, 31 Μαρτίου 2013. Τα αποτελέσματα των φοιτητικών εκλογών στα ΑΕΙ της χώρας από το 1992 έως το 1996 επιβεβαιώνουν τον ισχυρισμό του Δ. Κουσουρή. Συγκεκριμένα, η Πανσπουδαστική Κίνηση Συνεργασίας (ΠΚΣ) στις φοιτητικές εκλογές του 1992 (16 Απριλίου) –την πρώτη χρονιά αυτόνομης καθόδου της μετά τη διάσπαση του Συνασπισμού το 1991– συγκέντρωσε ποσοστό 3,5 % έναντι 12% των σχημάτων της ΕΑΑΚ. Στις εκλογές του 1993 (8 Απριλίου) το μεσοσταθμικό ποσοστό της ΠΚΣ, που προέκυπτε από τα επιμέρους ποσοστά που έδιναν η ΔΑΠ, η ΠΑΣΠ, η ΠΚΣ και η ΕΑΑΚ, ανερχόταν στο 4,4%, ενώ τα ποσοστά της στις εκλογές του 1994 (14 Απριλίου), 1995 (5 Απριλίου) και 1996 (28 Μαρτίου) ήταν 4,5%, 6,4% και 7,6% αντιστοίχως. Παρότι όμως τα ποσοστά της ΠΚΣ σημείωναν έστω και μικρή άνοδο, η ΕΑΑΚ κατά τη διάρκεια αυτής της πενταετίας κατείχε σταθερά την τρίτη θέση, ακόμα και με βάση τα ποσοστά που δημοσίευε η ίδια η ΠΚΣ. Αυτό φαίνεται να αλλάζει στις εκλογές του 1997 (9 Απριλίου), όταν το μεσοσταθμικό ποσοστό της ΠΚΣ υπολογίστηκε σε 8,9% έναντι 7,6% της ΕΑΑΚ, ενώ η επικράτηση της ΠΚΣ στον αριστερό χώρο επαναλήφθηκε και την επόμενη χρονιά (1 Απριλίου 1998), όταν σημείωσε ποσοστό 11% έναντι 8,9% της ΕΑΑΚ. (Πηγή για τα ποσοστά: *Το Ποντίκι*, φύλ. 674, 16.4.1992, σ. 33· φύλ. 724, 8.4.1993, σ. 40· φύλ. 778, 14.4.1994, σ. 32· φύλ. 830, 13.4.1995, σ. 29· φύλ. 880, 4.4.1996, σ. 26· φύλ. 933, 17.4.1997, σ. 34· φύλ. 982, 1.4.1998, σ. 26.)

¹⁷³⁰ Συνέντευξη με Γαβρίλο Τσαρκάντογλου, 13.9.2013.

¹⁷³¹ *Οδηγητής*, τχ. 846, Ιανουάριος 1999, σ. 18. Αντίθετη άποψη με το ΚΚΕ στην άτυπη σύγκριση των μαθητικών κινητοποιήσεων των δύο χρονικών περιόδων φαίνεται να είχε η Πρωτοβουλία Μαθητών

άμεσης επιδίωξης του ΚΚΕ να ηγηθεί του μαθητικού κινήματος το 1998-9, την έμμεση και αναδρομική παραδοχή του ότι στις μαθητικές κινητοποιήσεις του 1990-1, είτε ως κόμμα είτε ως νεολαία, δεν είχε οργανωμένη ανάμειξη· και ακόμη ότι εκείνες οι επιτυχημένες κινητοποιήσεις ήταν ένα όριο που ήθελε να ξεπεράσει για να αποδείξει την πρωτοπορία του.

Η πρόδηλη αυτή απόπειρα του ΚΚΕ να συσχετίσει τη μαθητική διαμαρτυρία με τον ιδεολογικό-κομματικό προσανατολισμό του είχε ως συνέπεια την ενίσχυση της κυβερνητικής επιχειρηματολογίας ότι ο αγώνας των μαθητών είναι κομματικά κατευθυνόμενος και υποκινείται από αλλότρια από εκείνα των μαθητών συμφέροντα.¹⁷³² Συγκεκριμένα, ο πρωθυπουργός Κώστας Σημίτης τόνισε από το βήμα της Βουλής στις 11 Ιανουαρίου 1999: «Η παρουσία του ΚΚΕ στις κινητοποιήσεις είναι γνωστή, δεν διστάζει άλλωστε να την προβάλλει. Μέλη της ΚΝΕ είναι που καθορίζουν τη δράση του λεγόμενου συντονιστικού της Αθήνας [...] Δεν τιμά κανένα κόμμα το καπέλωμα των παιδιών. Αυτές οι πρακτικές της δεκαετίας του 1970 και της δεκαετίας του 1980 κόστισαν πολύ και πρέπει να το σκεφθούμε. Είναι βαριά ευθύνη να θέλουμε να λεηλατούμε την παιδική ψυχή για να πετύχουμε κομματικούς σκοπούς».¹⁷³³

Στον αντίποδα αυτών των κατηγοριών, η επωδός του κομμουνιστικού κόμματος ήταν ότι «ακόμα κι αν ήθελε το ΚΚΕ να γίνεται ένας αγώνας την ημέρα, δεν θα γινόταν, καθώς τους αγώνες τους υποκινούν τα προβλήματα, οι εμπειρίες».¹⁷³⁴ Την ίδια άποψη ενστερνίζεται και ο Γ. Τσαρκάντογλου:

Αν είχε τη δυνατότητα εκείνη την εποχή το ΚΚΕ ή η ΚΝΕ να κατεβάσει όλο αυτόν τον κόσμο στους δρόμους θα ήταν πραγματικά κυβέρνηση. Δεν ήταν έτσι λοιπόν. Λέγαμε ότι υποκινήτης μας ήταν ο Αρσένης και όντως στην ουσία έτσι ήταν. Αν μπορούσε το ΚΚΕ και το κάθε ΚΚΕ να υποκινήσει τις κινητοποιήσεις, τότε θα υπήρχαν κινητοποιήσεις κάθε χρόνο.¹⁷³⁵

Κατελιημένων Σχολείων, καθώς σε προκήρυξη της σημειώνεται ότι το «μαθητικό κίνημα του σήμερα [1998-9] είναι το δεύτερο μεγαλύτερο στην Ελλάδα μετά από εκείνο του 1990-1» [«Καταλήψεις Διαρκείας», Πρωτοβουλία *Μαθητών Κατελιημένων Σχολείων*, χ.χ. (Αρχειό Δημήτρη Φύσσα – ΑΣΚΙ)].

¹⁷³² Την απόπειρα συνταύτισης του μαθητικού αγώνα, μέσω του ΣΑΣΑ, με την γραμμή της ΚΝΕ καυτηρίαζε και η μη προσκείμενη στο ΠΑΣΟΚ εφημερίδα *Καθημερινή* στο πρωτοσέλιδο της στις 24 Δεκεμβρίου 1998, με κείμενο-σχόλιο υπό τον τίτλο: «Υποχείρια καθοδηγητών οι μαθητές-Το ΚΚΕ κομματικοποιεί αποκάλυπτα, μέσω της ΚΝΕ, τις καταλήψεις σχολείων».

¹⁷³³ *Πρακτικά της Βουλής, Συνεδρίαση ΝΔ'*, 11 Ιανουαρίου 1999, σ. 3.117.

¹⁷³⁴ Στο ίδιο, σ. 3.148. Αποτελεί μέρος της απάντησης της γενικής γραμματέας του ΚΚΕ Αλέκα Παπαρήγα στις αιτιάσεις του πρωθυπουργού για υποκίνηση των μαθητικών κινητοποιήσεων από το κομμουνιστικό κόμμα.

¹⁷³⁵ Συνέντευξη με Γαβρίλο Τσαρκάντογλου, 13.9.2013.

Ο άτυπος ηγέτης των μαθητών

Ο Γαβρίλος Τσαρκάντογλου αποτέλεσε το κεντρικό πρόσωπο των κινητοποιήσεων της περιόδου, αφού έλαβε από τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης το χρίσμα του άτυπου ηγέτη του μαθητικού κινήματος.¹⁷³⁶ Ο ίδιος αποδίδει τη μεγάλη προβολή του από τα ΜΜΕ σε καθαρά πρακτικούς λόγους και όχι σε στρατηγική απόφαση προώθησής του από την ΚΝΕ:

Η όλη προβολή είχε να κάνει με το ότι δεν έκανα φροντιστήριο εκείνη την εποχή και είχα πολύ περισσότερο χρόνο από τα υπόλοιπα μέλη του ΣΑΣΑ.¹⁷³⁷ Τα απογεύματα μπορούσα να πάω, ας πούμε, σε ένα διπλανό σχολείο ή σε ένα κανάλι ή κάπου αλλού. Εκτός από μένα υπήρχαν και άλλα παιδιά που είχαν προβληθεί τότε όπως ο Λεωνίδας Σακκάς και η Τόνια Ανδρομανέσκου, οι οποίοι επίσης δεν πήγαιναν φροντιστήριο.¹⁷³⁸

Πέρα από τις επικοινωνιακές του ικανότητες, ο Γ. Τσαρκάντογλου διέθετε και ορισμένες ακόμα αρετές, που σύμφωνα με τον Alberto Melucci αποτελούν αναγκαίες συνθήκες για να βρίσκεται κανείς στην ηγεσία ενός κοινωνικού κινήματος.¹⁷³⁹ Πρώτον, όριζε με σαφήνεια και συνταίριαζε τους γενικούς στόχους των μαθητών

¹⁷³⁶ Το όνομα του Γαβρίλου Τσαρκάντογλου (και μάλιστα με την οικειότερη εκφορά «Γαβρίλος») αναφερόταν με μεγάλη συχνότητα στα ΜΜΕ, ιδιαίτερα μετά τη συνέντευξη Τύπου που έδωσε το ΣΑΣΑ, με τη συμμετοχή και του ίδιου, στις 24 Δεκεμβρίου 1998, στα γραφεία της ΟΛΜΕ, παρουσία πολλών δημοσιογράφων και τηλεοπτικών συνεργείων. Μάλιστα, στις 30 Δεκεμβρίου 1998 έδωσε την πρώτη του συνέντευξη στην εφημερίδα *Εξουσία*, η οποία έβαλε ως τίτλο: «Τα όνειρα του 17χρονου ηγέτη». Στη συνέχεια, ακολούθησαν και άλλες προσωπικές συνεντεύξεις και αφιερώματα του Τύπου σε αυτόν, τα οποία επεκτείνονταν και σε θέματα πέραν της παιδείας. Ενδεικτικό παράδειγμα της μεγάλης προβολής που τύχαινε ο μαθητής από τη Νίκαια ως «ηγέτης» του μαθητικού κινήματος είναι το δισέλιδο κείμενο με τίτλο «Revolution Leader» («Αρχηγός της Επανάστασης»), που του αφιέρωσε το «life style» περιοδικό *CIAO* και στο οποίο σκιαγραφούνταν το προφίλ του, ενώ πλαισιωνόταν και από δηλώσεις του πατέρα του. (*CIAO*, 26.1.1999, σ. 30-31). Επίσης, παρεμφερής ήταν ο τίτλος, «Ο «στρατηγός» των θρανίων», στη συνέντευξη που έδωσε στην εφημερίδα *Τα Νέα* (στο ένθετο «Πρόσωπα», 15.5.1999, τχ. 10, σ. 34-5). Η συμβολοποίηση του ονόματος του Γ. Τσαρκάντογλου στις συνειδήσεις της κοινής γνώμης, και δη των μαθητών, καταφαίνεται και στην αφήγηση της εμπειρίας του μαθητή της Σχολής Μωραΐτη Δημήτρη Παπαγαλάνη από τις πανελλήνιες εξετάσεις της σχολικής χρονιάς 1998-9: «Μια άκρως επεισοδιακή σχολική χρονιά είχε φτάσει στο τέλος της. Πορείες, διαδηλώσεις, συνθήματα κατά του υπουργού Παιδείας, καταλήψεις, συζητήσεις μέσα στο πλαίσιο του σχολικού χώρου, ο Γαβρίλος... ήταν πρόσωπα και καταστάσεις που σημάδεψαν την πρώτη χρονιά εφαρμογής της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης». (*Εκκρεμές*, τχ. 1, Δεκέμβριος 1999, σ. 5.)

¹⁷³⁷ Η αιτιολόγηση του Γ. Τσαρκάντογλου για την τόσο ενεργή δραστηριοποίησή του με το μαθητικό κίνημα αναδεικνύει το ζήτημα των πολύ μεγάλων ποσοστών εγγραφής μαθητών σε φροντιστήρια, γεγονός που επισημάνθηκε και σε προηγούμενο σημείο της διατριβής (βλ. σ. 472-473). Μάλιστα, το ιδιαίτερα βεβαρυσμένο πρόγραμμα των μαθητών εξ αιτίας των φροντιστηρίων επικαλούνταν και οι μαθητές της Σχολής Μωραΐτη, ώστε να αιτιολογήσουν τη μειωμένη συμμετοχή υποψηφίων στις μαθητικές εκλογές του λυκείου στις 21 Οκτωβρίου 1998, καθιστώντας εμφανές ότι η μεταρρύθμιση δεν επιβάρυνε μόνο την καθημερινότητα των μαθητών των δημοσίων σχολείων αλλά και των ιδιωτικών: «Η συμμετοχή υποψηφίων για το Κεντρικό Κοινωνικό Συμβούλιο δεν ήταν μεγάλη (16 μαθητές για 15 θέσεις!!), γι' αυτό τα μέλη του εξελέγησαν σε συγκέντρωση στο Θέατρο, με ανάταση της χειρός. Οι εξωσχολικές υποχρεώσεις των μαθητών (μαθήματα – φροντιστήρια κ.ά.) δεν τους αφήνουν αρκετό ελεύθερο χρόνο για κοινωνικές δραστηριότητες». (*Εκκρεμές*, τχ. 1, Δεκέμβριος 1998.)

¹⁷³⁸ Συνέντευξη με Γαβρίλο Τσαρκάντογλου, 13.9.2013.

¹⁷³⁹ Melucci Alberto, *Challenging Codes: Collective action in the Information Age*, Cambridge/New York: Cambridge University Press 1996, σ. 339-340.

νομιμοποιώντας τους μέσα από ένα ιδεολογικό πλέγμα («Αυτή τη στιγμή παλεύουμε για την κατάργηση του νόμου. Αύριο όμως αυτοί οι μαθητές που θα είναι, και καλά, ώριμα πολιτικά όντα, θα έχουν μάθει να παλεύουν»)¹⁷⁴⁰ Δεύτερον, προασπιζόταν τη δομή και την ενότητα του κινήματος («Σαν μέλος του συντονιστικού ήρθα να πω ότι θα συνεχίσουμε με καταλήψεις· αν δεν ανατραπεί αυτός ο νόμος, εμείς δεν πρόκειται να κάνουμε πίσω. Για όλα αυτά που λέει ο κ. Αρσένης για μειοψηφίες που κλείνουν τα σχολεία, έχουμε τις αποφάσεις των γενικών συνελεύσεων, έχουμε το διάλογο που γίνεται στις γενικές συνελεύσεις, έχουμε την ενότητά μας, τη μαζικότητα κ.λπ.»)¹⁷⁴¹ Τρίτον, κινητοποιούσε τη βάση του κινήματος να διεκδικήσει τους στόχους της («Εμείς δεν πάμε σε νέα Βάρκιζα!»)¹⁷⁴² Τέταρτον, συντηρούσε και ενδυνάμωνε την ταυτότητα του κινήματος («Το θέμα δεν είναι που ανήκω εγώ. Αυτή τη στιγμή μιλάω σαν μέλος του συντονιστικού και δεν εκφράζω τη δική μου πολιτική τοποθέτηση. [...] Ο μεγαλύτερος υποκινητής του αγώνα μας είναι ο Αρσένης. Ο ηγέτης μας είναι ο... Αρσένης»)¹⁷⁴³

Οι συμβολισμοί που προσλάμβανε το πρόσωπο του Γαβρίλου σε σχέση με τη μαθητική διαμαρτυρία δεν ήταν όμως μόνο θετικοί, καθώς πολιτικοί με συντηρητικές αντιλήψεις δεν μπορούσαν να ανεχθούν την υπερβατική συμπεριφορά ενός παιδιού απέναντι στην κοινωνική ιεραρχία. Χαρακτηριστική είναι η τοποθέτηση του βουλευτή του ΠΑΣΟΚ Γιάννη Καρακώστα: «Ο Γαβρίλος, το ανήλικο παιδάκι, είναι το πρότυπο της παιδείας, που βγαίνει στην τηλεόραση και έρχεται σε αντιπαράθεση με τον υπουργό Πολιτισμού, τον Βενιζέλο; Λυπούμαι βαθύτατα, διότι ένα παιδί παρουσιάζεται με θράσος στον πρωθυπουργό της χώρας και του λέει τα κάλαντα και του λέει ενδιαφερόμαστε εμείς, κύριε πρωθυπουργέ, για την παιδεία, σαν να μην ενδιαφέρεται ο πρωθυπουργός της χώρας για την παιδεία [...] τι αγωγή είχε και συμπεριφορά μπροστά στον πρωθυπουργό της χώρας;» αναρωτιόταν ο βουλευτής

¹⁷⁴⁰ *Ελευθεροτυπία*, 17.1.1999, σ. 78.

¹⁷⁴¹ *Μετρό*, Φεβρουάριος 1999, σ. 69.

¹⁷⁴² *Το Βήμα*, 7.2.1999, στην ιστοσελίδα: <http://www.tovima.gr/relatedarticles/article/?aid=107829> (τελευταία επίσκεψη: 14.7.2014). Η αναφορά της Συμφωνίας της Βάρκιζας (12 Φεβρουαρίου 1945) – μίας αμφιλεγόμενης, ίσως «ηττοπαθούς» και πάντως τραυματικής στιγμής για την Αριστερά– από τον Γ. Τσαρκάντογλου έμοιαζε με μήνυμα για ένα αγώνα ανυποχώρητο. Αναφορικά με τη Συμφωνία της Βάρκιζας βλ. Κόντης Βασίλειος, «Η διολίσθηση προς την εμφύλια σύγκρουση, 1944-1946», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΣΤ', Αθήνα 2000, σ. 108· Σακελλαρόπουλος Τάσος, «Συμφωνία της Βάρκιζας: η στρατιωτική ήττα αποκαλύπτει τις πολιτικές αδυναμίες», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Β' Παγκόσμιος Πόλεμος, 1940-1945 Κατοχή-Αντίσταση*, τ. Γ', μέρος 2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, σ. 364-6.

¹⁷⁴³ *Ελευθεροτυπία*, 17.1.1999, σ. 78.

στηλιτεύοντας την κίνηση του Γαβρίλου και των άλλων μελών του ΣΑΣΑ να βρεθούν έξω από Μέγαρο Μαξίμου για να ψάλουν τα κάλαντα στον πρωθυπουργό.¹⁷⁴⁴

«Εχθρούς» όμως ο Γ. Τσαρκάντογλου δεν είχε μόνο μεταξύ των πολιτικών που αντιπάλευαν τις μαθητικές κινητοποιήσεις αλλά και μεταξύ των ίδιων των μαθητών. Ο Δημήτρης Ζήσης, μαθητής γ' λυκείου, πρόεδρος του 15μελούς του 1ου Λυκείου Νέας Φιλαδέλφειας και μέλος της Πρωτοβουλίας, ήταν ένας από τους μαθητές με ενεργό ρόλο στη μαθητική διαμαρτυρία, που εξέφραζε με φανατισμένο τρόπο την αντίθεση του απέναντι του και κατ' επέκταση προς το ΣΑΣΑ. «Ο Γαβρίλος δεν έχει εξουσιοδότηση να μιλάει εκ μέρους όλων των μαθητών, δεν είναι καν πρόεδρος στο σχολείο του»,¹⁷⁴⁵ δήλωνε στο φύλλο της *Καθημερινής* στις 26 Ιανουαρίου,¹⁷⁴⁶ ενώ πέντε μέρες αργότερα από την ίδια εφημερίδα προειδοποιούσε: «Αν έλθει από τη Νέα Φιλαδέλφεια θα φάει πολύ ξύλο».¹⁷⁴⁷ Η δήλωση του Δ. Ζήση, πέραν της όποιας προσωπικής αντιζηλίας μπορεί να υποκρύπτει για το πρόσωπο του Γ. Τσαρκάντογλου, φανέρωνε την εσωτερική σύγκρουση των μαθητών σχετικά με την ηγεσία του αγώνα τους, η οποία διαρθρωνόταν πάνω σε δύο επίπεδα: α) την έμπρακτη αυτοανακήρυξη των κνιτών μαθητών σε ηγεσία του μαθητικού κινήματος της περιόδου και β) την έντονη αντίδραση στην εξέλιξη αυτή από μερίδα μαθητών (αριστεριστές, αναρχικοί και ορισμένοι ανένταχτοι), που στην πλειοψηφία τους εκπροσωπούσαν από την Πρωτοβουλία Μαθητών Κατειλημμένων Σχολείων

¹⁷⁴⁴ *Πρακτικά της Βουλής*, Συνεδρίαση ΝΖ', 14 Ιανουαρίου 1999, σ. 3.346. Σύμφωνα με τον *Ριζοσπάστη* (25.12.1998, σ. 14), στις 24 Δεκεμβρίου 1998 εκατοντάδες μαθητές βρέθηκαν έξω από το Μέγαρο Μαξίμου όπου έψαλαν τα «δικά τους» κάλαντα: «Καλήν ημέρα άρχοντες/ ήρθαμε να τα πούμε/ να πούμε στον πρωθυπουργό/ πως δεν υποχωρούμε/ και δε θα σταματήσουμε/ αν δεν τον καταργήσει/ το νόμο της κυβέρνησης/ που δεν τον εγουστάρουν/ οι μαθητές της χώρας μας/ στο δρόμο όλοι βγήκαμε/ για να διεκδικήσουμε/ και να 'χουμε όλοι τώρα/ σχολείο δωδεκάχρονο/ και μόρφωση για όλους/ και μέχρι να τα έχουμε/ εμείς δε σταματούμε/ μαζί με όλο το λαό/ στους δρόμους θα βρεθούμε/ Σημίτη, Αρσένη ακούστε το καλά/ στο δρόμο θα μας δείτε το '99». Μετά τη συνάντηση ο εκπρόσωπος του ΣΑΣΑ Γ. Τσαρκάντογλου δήλωσε ότι «ο πρωθυπουργός μας δέχτηκε για τα μάτια του κόσμου, ήταν ιδιαίτερα λακωνικός και μας είπε ότι μέρες χαράς και αγάπης που είναι, δε χρειάζονται τέτοιου είδους κινητοποιήσεις».

¹⁷⁴⁵ Ο Γαβρίλος ανέφερε στη συνέντευξη του στον γράφοντα ότι ήταν μέλος του 15μελούς.

¹⁷⁴⁶ *Καθημερινή*, 26.1.1999, σ. 4.

¹⁷⁴⁷ *Καθημερινή*, 31.1.1999, σ. 20. Ο Δ. Ζήσης, μέλος της Πρωτοβουλίας Μαθητών Κατειλημμένων Σχολείων, αναφερόμενος γενικότερα στο ρόλο του ΣΑΣΑ επισήμαινε: «Το ΣΑΣΑ εκφράζει τους κνίτες. Εμάς δεν μας αρέσει που καπελώνουν τους μαθητές. Στην αρχή δεν ήθελαν τις καταλήψεις ούτε τα μπλόκα, τώρα όμως τα καπελώνουν, κατευθύνουν τα συλλαλητήρια, δεν αφήνουν τις πορείες να καταλήξουν στο υπουργείο Παιδείας, κάνουν περιφρούρηση, βγαίνουν και μιλούν μόνο αυτοί στα Μέσα Ενημέρωσης. Εμείς θέλουμε οι πορείες να καταλήγουν στο υπουργείο Παιδείας και δεν μας νοιάζει να γίνονται επεισόδια με τους μπάτσους, καλύτερα να γίνονται». Ωστόσο, είναι ενδιαφέρον ότι ο Δ. Ζήσης, παρά τις σημειολογικές και πολιτικές διαφορές με το Γ. Τσαρκάντογλου και την ΚΝΕ, ασπάζόταν το παλιό ρητό των κνιτών «πρώτοι στα μαθήματα, πρώτοι στον αγώνα» –το οποίο θωράκιζε τους αγωνιζόμενους μαθητές απέναντι στη συνηθισμένη κατηγορία ότι οι κινητοποιήσεις γίνονται για να αποφύγουν το μάθημα και τη μελέτη–, τονίζοντας ότι «ο καλός αγωνιστής πρέπει να έχει κλειστό το σχολείο μέχρι το καλοκαίρι αλλά να πάει στις εξετάσεις και να σκίσει».

(Αθήνας και Θεσσαλονίκης), και οι οποίοι για ιδεολογικούς λόγους εχθρεύονταν το ΚΚΕ και δεν ήθελαν σε καμία περίπτωση να βρεθούν υπό την οργανωτική καθοδήγησή του.

Ανεξαρτήτως πάντως από την αποδοχή ή μη της ανεπίσημης παρουσίας του Γαβρίλου στην κεφαλή του μαθητικού κινήματος, ο ίδιος λειτούργησε συσπειρωτικά και ενωτικά για τη διαμαρτυρία των μαθητών, εμπνέοντας με τον ευθύβολο και όχι «ξύλινο» πολιτικό λόγο του, κυρίως μέσα από τα ΜΜΕ, αρκετούς μη πολιτικοποιημένους μαθητές να συμμετέχουν ενεργά σε αυτή. Επιπλέον, παρότι ήταν μέλος της ΚΝΕ, εμφάνιζε ένα μη κομματικά περιχαρακωμένο προφίλ, το οποίο αντιπροσώπευε το σύνολο σχεδόν των μαθητών, και έδινε βαρύτητα στο «εμείς» παρά στο «εγώ» –με προσωπική και κομματική έννοια.

Μεταστροφή για διάλογο

Πάγια στάση του ΚΚΕ, επομένως και του ΣΑΣΑ, ήταν η άρνηση διαλόγου με το υπουργείο Παιδείας για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση όσο συνέχιζε να ισχύει ο βασικός νόμος της, δηλαδή ο Ν. 2525/1997.¹⁷⁴⁸ Αντιστοίχως, ούτε από την πλευρά της κυβέρνησης υπήρχε διάθεση για διάλογο με το συγκεκριμένο συντονιστικό λόγω της σύνδεσής του με το κομμουνιστικό κόμμα.

Μετά τις 15 Ιανουαρίου, όμως, παρατηρείται μια μεταστροφή στην τακτική του ΚΚΕ, το οποίο άρχισε να ζητά από την κυβέρνηση να προσέλθει σε διάλογο με τους μαθητές και τους υπόλοιπους εκπαιδευτικούς φορείς χωρίς την προϋπόθεση της κατάργησης του νόμου. Η αλλαγή αυτή στη γραμμή του αποτυπώνεται στα λόγια της Α. Παπαρήγα κατά την ομιλία της στη Βουλή για την πρόταση μομφής εναντίον του Γ. Αρσένη: «Το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας, από τη δική του σκοπιά βεβαίως, ξέρει γιατί καταψηφίζει το νόμο και λέει ότι αυτός δεν παίρνει γιατρεία, πρέπει να καταργηθεί. Αλλά εν πάση περιπτώσει, παγώστε τον, ξανανοίξτε τη συζήτηση με τους ανθρώπους, που τώρα είναι πιο ώριμοι μέσα από τους αγώνες».¹⁷⁴⁹

Η οπισθοχώρηση του ΚΚΕ από την άτεγκτη μέχρι τότε στάση του και η πρόθεση για διάλογο μπορεί να εξηγηθεί σε μεγάλο βαθμό από τη σταδιακή εξασθένηση του μαθητικού κινήματος, αλλά και από την επιχείρηση περιθωριοποίησης του ΣΑΣΑ

¹⁷⁴⁸ Ενδεικτικά: «Δεν θέλουμε διάλογο με τον υπουργό, αλλά θέλουμε να καταργηθεί ο νόμος», ήταν η σχετική δήλωση του Γ. Τσαρκάντογλου, που δημοσιεύθηκε στις 21 Δεκεμβρίου 1998 στο *Έθνος*, ενώ λίγες μέρες αργότερα πάλι ο ίδιος ανέφερε ότι: «Οι καταλήψεις θα σταματήσουν εάν αποσυρθεί ο νόμος για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση. Τότε μπορούμε να κάνουμε διάλογο και έχουμε προτάσεις». (*Εξουσία*, 30.12.1998, σ. 23.)

¹⁷⁴⁹ *Πρακτικά της Βουλής*, Συνεδρίαση ΝΗ', 15 Ιανουαρίου 1999, σ. 3.377

από την κυβέρνηση μέσω του αποκλεισμού του από τις όποιες –έστω και κατ’ επίφαση– συνομιλίες του υπουργείου Παιδείας με τους μαθητές, με το αιτιολογικό ότι «δεν αποτελεί θεσμοθετημένο όργανο».¹⁷⁵⁰ Επιχειρώντας να αντικρούσει το εν λόγω επιχείρημα, το συντονιστικό προέβαλε τη νομιμοποίησή του ανάμεσα στους μαθητές, η οποία αυτόματα το αναγόρευε και ως *de facto* συνομιλητή του υπουργείου: «Τη στιγμή που το Συντονιστικό Αγώνα Σχολείων Αθήνας, καταξιωμένο στη συνείδηση των μαθητών, σαν γνήσιος και συλλογικός εκφραστής του μαθητικού κινήματος της Αθήνας, έχει γίνει δεκτό από τον Πρόεδρο της Βουλής, τα πολιτικά κόμματα και τον πρόεδρο του ΕΣΥΠ, μόνο ο κ. Αρσένης αρνείται να συναντηθεί μαζί μας».¹⁷⁵¹

Παρ’ όλα αυτά, η στάση του υπουργού δεν άλλαξε στο ελάχιστο, με αποτέλεσμα μέχρι το τέλος των μαθητικών κινητοποιήσεων να μην υπάρξει συνάντηση μεταξύ αυτού και του ΣΑΣΑ. Μάλιστα, το συντονιστικό αποκλείστηκε επιδεικτικά, καθώς δεν έλαβε καν πρόσκληση, από τη «φιέστα διαλόγου», όπως την χαρακτήρισε ο *Ριζοσπάστης*, που διοργάνωσε ο υπουργός στις 23 Ιανουαρίου 1999 στο υπουργείο Παιδείας με τη συμμετοχή προέδρων 15μελών σχολείων από περίπου 40 σχολεία της Αθήνας. Σύμφωνα με την εφημερίδα, οι «προσκεκλημένοι» του υπουργού περνούσαν την είσοδο του υπουργείου Παιδείας βάσει λίστας, την ώρα που δεκάδες μαθητές και πρόεδροι 15μελών είχαν μαζευτεί έξω από το κτήριο και φώναζαν συνθήματα εναντίον της μεταρρύθμισης. Σε ανακοίνωσή του το ΣΑΣΑ, με αφορμή την παραπάνω συνάντηση, έκανε λόγο για «στημένο διάλογο-παρωδία», επικαλούμενο μαρτυρίες μαθητών που ήταν παρόντες, και προανήγγειλε τη διεξαγωγή νέου συλλαλητηρίου στις 28 Ιανουαρίου.¹⁷⁵²

¹⁷⁵⁰ *Καθημερινή*, 22.1.1999, σ. 5. (Δήλωση Αρσένη.)

¹⁷⁵¹ «Ψήφισμα Κάλεσμα», Συντονιστικό Αγώνα Σχολείων Αθήνας, *χ.χ.* Βλ. και *Οδηγητής*, φύλ. 847, Φεβρουάριος 1999, σ. 2. Η συνάντηση του ΣΑΣΑ με τον πρόεδρο της Βουλής Απόστολο Κακλαμάνη έγινε μετά το συλλαλητήριο των μαθητών στο κέντρο της Αθήνας στις 21 Ιανουαρίου 1999, ενώ με τον πρόεδρο του ΕΣΥΠ συναντήθηκαν στις 29 Ιανουαρίου. Πάντως, πρέπει να αναφερθεί ότι το ΚΚΕ είχε απορρίψει τον διάλογο για την παιδεία μέσω της σύγκλισης του ΕΣΥΠ θεωρώντας το «γλάστρα διαλόγου» της κυβέρνησης. Ακολούθως, στη συνέλευση του ΕΣΥΠ, μετά και την άρνηση της κυβέρνησης και της ΔΑΠ, συμμετείχαν μόνο τα κόμματα της ελάσσονος αντιπολίτευσης (Συνασπισμός, ΔΗΚΚΙ και Πολιτική Άνοιξη).

¹⁷⁵² *Ριζοσπάστης*, 24.1.1999, σ. 3. Ο *Οδηγητής* (τχ. 847, Φεβρουάριος 1999, σ. 2) σχολίαζε τη συνάντηση των μαθητών με τον υπουργό ως εξής: «Σε αυτό το διάλογο όμως δεν χωρούσε το ΣΑΣΑ, που εκπροσωπεί το σύνολο των αγωνιζόμενων μαθητών, αλλά μόνο κάποιοι πρόεδροι 15μελών, τους οποίους είχαν επιλέξει οι υπηρεσίες του υπουργείου Παιδείας. [...] Την απάντηση την έδωσαν οι ίδιοι οι μαθητές στην Πανελλαδική Συνάντηση των Συντονιστικών Αγώνα, την επόμενη ακριβώς της φιέστας του Αρσένη, αποφασίζοντας την κλιμάκωση των αγώνων τους, καίγοντας και αυτό το διασπαστικό χαρτί της κυβέρνησης».

Αποτιμώντας το ρόλο της ΚΝΕ κατά τη διάρκεια των μαθητικών κινητοποιήσεων της περιόδου 1998-9, θα μπορούσαμε να σχολιάσουμε ότι επιχείρησε, και σε μεγάλο ποσοστό κατάφερε, να ηγηθεί μέσω του ΣΑΣΑ της διαμαρτυρίας των μαθητών. Η μεγάλη επιτυχία της ΚΝΕ ήταν ότι κατόρθωσε να συσπειρώσει γύρω της μαθητές που δεν ήταν προσκείμενοι σε αυτήν, ούτε καν πολιτικοποιημένοι, και να τους παρακινήσει να ακολουθήσουν –έστω και όχι τόσο συνειδητά– τον προγραμματισμό των μαθητικών κινητοποιήσεων όπως καθορίζονταν από αυτή.

Ειδικότερα, η κομμουνιστική νεολαία στηριζόμενη στη στέρεη κομματική της οργάνωση κατόρθωσε να συγκροτήσει στις μεγαλύτερες πόλεις, άλλοτε με μεγαλύτερη και άλλοτε με μικρότερη επιτυχία, «Συντονιστικά Αγώνα» και διαμέσου αυτών να καθορίσει σε μεγάλο βαθμό τη μορφή του μαθητικού αγώνα. Τα συλλαλητήρια ήταν η μορφή διαμαρτυρίας που υιοθετήθηκε, ιεραρχικά πρώτη, από τους κνίτες μαθητές χάρη και στη δυνατότητα ελέγχου των δυνάμεών τους, ενώ ακολούθησαν στη σειρά επιλογής τα μπλόκα στους δρόμους και η κατάληψη των σχολείων. Ιδιαίτερα η κατάληψη, παρότι συνέχιζε να αντιμετωπίζεται με επιφυλακτικότητα και να θεωρείται ως έσχατη μορφή δράσης από τους κομμουνιστές (εν αντιθέσει με τα κόμματα της εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς και τον αναρχικό χώρο), έμοιαζε –με δεδομένη και την αποδοχή της από την πλειοψηφία του μαθητικού πληθυσμού της χώρας– να μην αποτελεί πλέον απαγορευμένη λέξη και πράξη στο ρεπερτόριο δράσης τους.¹⁷⁵³

Επίσης, πρέπει να τονισθεί ότι στην προσπάθειά της να ελέγξει και τελικά να οικειοποιηθεί τη μαθητική διαμαρτυρία, η ΚΝΕ δεν αναγνώρισε όχι μόνο την ισοτιμία αλλά ούτε και την υπόσταση άλλων συντονιστικών (Πρωτοβουλία), ενώ σε επίπεδο οργάνωσης και συντονισμού του κινήματος λειτούργησε σε ένα αυστηρά διαμορφωμένο –με κομματικό χαρακτήρα– πλαίσιο, το οποίο ωστόσο λόγω και της απουσίας άλλης οργανωμένης μαθητικής παράταξης που θα επιδίωκε να ηγηθεί του

¹⁷⁵³ Η αμηχανία των μελών της ΚΝΕ για τις καταλήψεις, η οποία συχνά οδηγούσε και σε αντιφατικές απόψεις, αποτυπώνεται εύγλωττα στα άρθρα δύο μελών του ΣΑΣΑ στην εφημερίδα *Εξουσία*, που δημοσιεύθηκαν την ίδια μέρα, στις 11 Ιανουαρίου 1999. Ειδικότερα, ο Γαβρίλος Τσαρκάντογλου τόνιζε ότι «εμείς παραμένουμε αδιάλλακτοι στις θέσεις μας και συνεχίζουμε τον αγώνα μας, με καταλήψεις σε όσα σχολεία κατορθώσουμε να κάνουμε γενικές συνελεύσεις [...]. Στα σχολεία που δεν θα επιτραπούν να πραγματοποιηθούν γενικές συνελεύσεις, εμείς θα συνεδριάσουμε εκτός διδακτικών ωρών και θα αποφασίσουμε και εκεί κατάληψη». Στον αντίποδα, ο Παναγιώτης Χαλβατζής, επίσης μέλος του ΣΑΣΑ, κράταγε μια περισσότερο αποστασιοποιημένη στάση για τις καταλήψεις σε σχέση με τον ομοϊδεάτη του: «Σκοπός μας είναι να συνεχίσουμε τις καταλήψεις των γυμνασίων και λυκείων τουλάχιστον έως και την Παρασκευή 15 Ιανουαρίου, όταν και θα συμμετάσχουμε μαζί στο πανεκπαιδευτικό συλλαλητήριο. Οι καταλήψεις, όμως, δεν είναι πανάκεια. Είναι σαφώς ένας τρόπος αντίδρασης, όχι όμως και ο μοναδικός του αγώνα μας». (*Εξουσία*, 11.1.1999, σ. 23.)

μαθητικού αγώνα επίδρασε περισσότερο συνεκτικά παρά διασπαστικά για το σύνολο των μαθητών. Πάντως, η φανερή κομματική ταυτότητα του ΣΑΣΑ αποτέλεσε το βασικό λόγο της μη αναγνώρισής του ως επίσημου συνομιλητή από μεριάς της κυβέρνησης, ενώ προκάλεσε, όπως σημειώθηκε, και τη δημιουργία του αντιμαχόμενου σε αυτό μαθητικού συντονιστικού (Πρωτοβουλία Μαθητών Κατειλημμένων Σχολείων).

Εν τέλει, η ΚΝΕ (και κατ' επέκταση το ΚΚΕ) συνεισέφερε σημαντικά στην οργάνωση του μαθητικού κινήματος της περιόδου, καθώς ήταν και η μοναδική πολιτική-νεολαιίστικη δύναμη που λόγω δομών και δυναμικής μπορούσε να παίξει ένα τέτοιο ρόλο, παρέχοντας επικαιροποιημένο σχεδιασμό και οργανωτικούς-επικοινωνιακούς πόρους στο κίνημα μέσα από το κομματικό της δίκτυο ανά την επικράτεια και το δημοσιογραφικό όργανό της (*Οδηγητής*). Επιπλέον, σε μικροπολιτικό επίπεδο κεφαλαιοποίησε την πρωταγωνιστική της παρουσία στις μαθητικές κινητοποιήσεις της περιόδου, αυξάνοντας τα ποσοστά της στις φοιτητικές εκλογές των επόμενων χρόνων, απόρροια και της συμμετοχής αρκετών μαθητών της περιόδου 1998-9 στο ΣΑΣΑ, οι οποίοι στη συνέχεια ως φοιτητές εντάχθηκαν στην ΠΚΣ.¹⁷⁵⁴

Η ΟΛΜΕ στο πλευρό των μαθητών

Παράλληλες και ενισχυτικές προς τις μαθητικές κινητοποιήσεις της περιόδου ήταν οι ενέργειες των καθηγητών δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης μέσω του ανώτερου συνδικαλιστικού οργάνου τους (ΟΛΜΕ), εξ αιτίας του γεγονότος ότι και οι ίδιοι θίγονταν άμεσα από την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση Αρσένη. Η κατάργηση της επετηρίδας και η αξιολόγηση των καθηγητών που προέβλεπε ο Ν. 2525 ήταν δύο διατάξεις που συγκέντρωσαν τα πυρά της ΟΛΜΕ, η οποία σε ανακοίνωσή της περί τα μέσα Δεκεμβρίου του 1998 ζητούσε με κατηγορηματικό τρόπο «τη συνολική κατάργηση των αντεκπαιδευτικών Νόμων 2525/97 και 2640/98 και όλου του αντίστοιχου συνοδευτικού νομοθετικού πλαισίου».¹⁷⁵⁵ Σύμφωνα μάλιστα με τον Γ. Καλομοίρη, η απόλυτη αυτή συνταύτιση –σε συνδικαλιστικό επίπεδο– μαθητών και

¹⁷⁵⁴ Από το 11% που ήταν το μεσοσταθμικό ποσοστό (με βάση τα διαφορετικά ποσοστά που έδιναν η ΔΑΠ, η ΠΑΣΠ, η ΠΚΣ και η ΕΑΑΚ) της ΠΚΣ στις φοιτητικές εκλογές στα ΑΕΙ το 1998, αυξήθηκε στις εκλογές της ερχόμενης χρονιάς (28 Απριλίου 1999) –χρονιάς των μαθητικών κινητοποιήσεων– στο 12,9%, στο 12,4% στις εκλογές του 2000 (17 Μαΐου 2000) και στο 13,4% σ' αυτές του 2001 (28 Μαρτίου 2001). (Πηγή για τα ποσοστά: *Το Ποντίκι*, φύλ. 1.036, 6.5.1999, σ. 31· φύλ. 1.090, 25.5.2000, σ. 6· φύλ. 1.133, 5.4.2001, σ. 32.)

¹⁷⁵⁵ Ριζοσπάσης, 19.12.1998, σ. 16· *Αντιτετράδια της Εκπαίδευσης*, τχ. 52, Χειμώνας 1999, σ. 17.

καθηγητών ήταν το «διαφοροποιητικό στοιχείο» των κινητοποιήσεων της περιόδου 1998-9 σε σχέση με εκείνες της περιόδου 1990-1, όπου η ΟΛΜΕ, αν και αλληλέγγυα στον αγώνα των μαθητών, δεν είχε ενεργό συμμετοχή σε οργανωτικό και διαπραγματευτικό επίπεδο.¹⁷⁵⁶

Είναι χαρακτηριστικό ότι στην περίπτωση του μαθητικού κινήματος της περιόδου 1998-9, όπως προκύπτει από τις μαρτυρίες των μαθητών,¹⁷⁵⁷ η ομοσπονδία των καθηγητών υποστήριξε ηθικά τον αγώνα τους –με την εμφατική συμμετοχή της στα μαθητικά συλλαλητήρια– και υλικά –με την οικονομική συμβολή της για την έκδοση αφισών και προκηρύξεων και με την παραχώρηση αιθουσών στα γραφεία της για την πραγματοποίηση συνεντεύξεων Τύπου (ως επί το πλείστον του ΣΑΣΑ). Επίσης, το ΔΣ της ΟΛΜΕ λειτούργησε ως έμμεσος και σχεδόν αυτόκλητος αντιπρόσωπος των μαθητών στις συναντήσεις του με τον υπουργό Παιδείας Γ. Αρσένη, ιδιαίτερα μετά τις 25 Ιανουαρίου 1999, αποτελώντας τον κύριο συνομιλητή της εκπαιδευτικής κοινότητας με το υπουργείο μέχρι και το τέλος των κινητοποιήσεων στις αρχές Φεβρουαρίου,¹⁷⁵⁸ μολονότι στις συζητήσεις αυτές η ομοσπονδία δεν κατόρθωσε να διαμορφώσει κοινές προτάσεις για την άρση του αδιεξόδου, φανερώνοντας υπόρρητες αντιθέσεις μεταξύ των μελών της εξ αιτίας και των κομματικών συσχετισμών που καθόριζαν τη δομή της. «Η άθλια εικόνα που παρουσιάζει το ΔΣ της ΟΛΜΕ οφείλεται στο γεγονός ότι τα ένδεκα μέλη του έχουν κερματισθεί σε πέντε (!) αλληλομαχόμενα κομματικά φέουδα, υπηρετώντας τις πλέον ακραίες, παρωχημένες και χρεοκοπημένες συνταγές μικροπολιτικής φαυλότητας. Αυτός είναι ο λόγος που διαφωνούν μεταξύ τους και συγκρούονται, αδυνατώντας να διατυπώσουν μια ενιαία θέση για την επίλυση του αδιεξόδου, το οποίο παρατείνεται επί τρίμηνο στη Μέση Εκπαίδευση», σχολίαζε με δριμύτητα σε άρθρο του στην *Καθημερινή* ο δημοσιογράφος Στάμος Ζούλας, επιρρίπτοντας σημαντικές ευθύνες στο ΔΣ της ΟΛΜΕ για τη συνέχιση της αναταραχής στα σχολεία.¹⁷⁵⁹

Πράγματι, η συνολική στάση της ΟΛΜΕ δεν υπήρξε ενιαία απέναντι στην εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, ούτε απαγωγικά απέναντι στα αιτήματα των μαθητών και τις επιλεγόμενες μορφές δράσης της διαμαρτυρίας τους, όπως η κατάληψη.

¹⁷⁵⁶ Συνέντευξη με Γρηγόρη Καλομοίρη, 25, 26, 28 Αυγούστου 2013.

¹⁷⁵⁷ Η αγωγή της ΟΛΜΕ προς τους μαθητές επιβεβαιώνεται από τον Γ. Τσαρκάντογλου (συνέντευξη στις 13.9.2013) και τον Γ. Τσιρώνη (συνέντευξη στις 8.4.2014).

¹⁷⁵⁸ Ο Γ. Τσαρκάντογλου (συνέντευξη στις 13.9.2013) αναφερόμενος στο διάλογο μεταξύ υπουργού και ΟΛΜΕ, που ξεκίνησε τέλη Ιανουαρίου 1999, υπογραμμίζει ότι «σε αυτή τη φάση του κινήματος η ΟΛΜΕ προσπάθησε να μας αντιπροσωπεύσει, χωρίς οι ίδιοι να θέλουμε κάτι τέτοιο».

¹⁷⁵⁹ *Καθημερινή*, 3.2.1999, σ. 1.

Κάπως γενικευτικά θα μπορούσαμε να πούμε ότι σχηματίστηκαν δύο γραμμές σε σχέση με την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση: η πρώτη χαρασσόταν από την ΠΑΣΚ, που κατείχε τη σχετική πλειοψηφία των εδρών στο ΔΣ της ΟΛΜΕ (4 έδρες) και εναντιωνόταν στους εκπαιδευτικούς νόμους επιθυμώντας διακαώς τον κατευνασμό των μαθητικών αντιδράσεων.¹⁷⁶⁰ και η δεύτερη, αν και όχι ομοιογενής, υποστηριζόταν από τις υπόλοιπες παρατάξεις που εκπροσωπούσαν στο ΔΣ (ΔΑΚΕ, Αγωνιστική Συνεργασία, ΔΕΕ, Παρέμβαση για μια Αγωνιστική Προοπτική), και απέρριπτε την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση ζητώντας την αναστολή ή την κατάργηση των νομοθετημάτων. Ειδικότερα σε σχέση με τη στάση της ΠΑΣΚ, ο Γ. Καλομοίρης σημειώνει:

Η παράταξη της ΠΑΣΚ τότε ουσιαστικά διαφοροποιήθηκε και ζητούσε να σταματήσει αυτή η κινητοποίηση του εκπαιδευτικού κόσμου και η συστράτευση με τους μαθητές. Διαφοροποιήθηκε θεωρώντας ότι δεν έπρεπε να τίθεται ζήτημα κατάργησης των ψηφισμένων νόμων, αλλά προτείνοντας να υπάρξει μία αναστολή αυτών των νόμων ζητώντας ουσιαστικά να μην πραγματοποιηθούν οι πανελλαδικές εξετάσεις για τη χρονιά 1998-9 και να συζητηθεί το όλο ζήτημα της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, θεωρώντας ότι υπάρχουν και θετικές πλευρές και ορισμένα σημεία που έπρεπε να διορθωθούν. Στην ουσία η ηγεσία της ΠΑΣΚ έτεινε χείρα βοήθειας στον υπουργό Παιδείας και την κυβέρνηση με αυτή την τακτική. Είχε εναντιωθεί απόλυτα η ηγεσία της ΠΑΣΚ στη στήριξη από πλευράς του εκπαιδευτικού κόσμου στη μορφή αγώνα που είχαν επιλέξει οι μαθητές, δηλαδή τις καταλήψεις των σχολείων, θεωρώντας ότι οι καθηγητές θα έπρεπε να κρατήσουν αποστάσεις από τη μορφή αγώνα και ότι ο διάλογος με την κυβέρνηση θα έπρεπε να γίνει με ανοικτά τα σχολεία. Ουσιαστικά δηλαδή υιοθετούσε την τακτική της κυβέρνησης και του υπουργού Παιδείας, που τότε έκανε επιθέσεις στους καθηγητές ότι υποκινούν τους μαθητές να κάνουν καταλήψεις για ιδιοτελείς σκοπούς [...].¹⁷⁶¹

Παρ' όλα αυτά, η ΠΑΣΚ δεν μπόρεσε να επηρεάσει την πλειοψηφία του ΔΣ της ΟΛΜΕ, με αποτέλεσμα να έχει τη μειοψηφία σε θέματα τακτικής και τις θέσεις που

¹⁷⁶⁰ Εκφραστική της τακτικής της ΠΑΣΚ ήταν η δήλωση του προέδρου της ΟΛΜΕ Νίκου Τσούλια, με την οποία επέσειε τον κίνδυνο να μην αναπληρωθούν επαρκώς οι χαμένες ώρες μαθημάτων λόγω των καταλήψεων («οι καταλήψεις πρέπει να λήξουν γιατί αλλιώς θα υπάρξει πρόβλημα με τις βαθμολογίες των μαθητών του πρώτου τετραμήνου», *Εξουσία*, 19.12.1998, σ. 1). Μάλιστα, η δήλωση αυτή έγινε την ίδια μέρα (18 Δεκεμβρίου) με την έκδοση της ανακοίνωσης της ομοσπονδίας που ζητούσε την κατάργηση των Νόμων 2525 και 2640. Σε άλλη περίπτωση, στις 10 Ιανουαρίου η εκτελεστική γραμματεία της ΠΑΣΚ εξέδωσε ανακοίνωση, με την οποία διαχώρισε τη θέση της απέναντι στη ΔΑΚΕ, τη ΔΕΕ, την Αγωνιστική Συνεργασία και την Παρέμβαση για μια Αγωνιστική Προοπτική, κατηγορώντας τις ότι «ωπηρετώντας κομματικές και παραταξιακές σκοπιμότητες επιμένουν στην τακτική διαχείρισης και εκμετάλλευσης των μαθητικών κινητοποιήσεων» (*Έθνος*, 11.1.1999, σ. 4). Τέλος, όπως μεταφέρεται από το φύλλο της 16ης Ιανουαρίου 1999 της εφημερίδας *Καθημερινή* (σ. 4), ο πρόεδρος της ΟΛΜΕ κ. Νίκος Τσούλιας «διαφοροποιείται πλέον ανοιχτά από την πλειοψηφία της Ομοσπονδίας: “Η παράταση των καταλήψεων δημιουργεί σοβαρά προβλήματα στη δημόσια εκπαίδευση. Θεωρώ πως δεν μπορεί να συνεχιστεί αυτή η κατάσταση. Η ομαλή λειτουργία των σχολείων θέτει όλους προ των ευθυνών τους και πρώτα απ’ όλους την κυβέρνηση.”».

¹⁷⁶¹ Βλ. συνέντευξη με Γ. Καλομοίρη, 25, 26, 28 Αυγούστου 2013.

διαμόρφωσε τότε η ομοσπονδία σε σχέση με την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και τις κινητοποιήσεις των καθηγητών και των μαθητών.¹⁷⁶²

Τελικά, απόρροια των διαφορετικών απόψεων στο εσωτερικό της, η ΟΛΜΕ δεν κατόρθωσε να καταλήξει σε μια ενιαία πρόταση προς το υπουργείο ούτε κατά την τελευταία φάση του διαλόγου μεταξύ καθηγητών και υπουργού Παιδείας, όταν η συζήτηση αναλώθηκε στο ζήτημα των πανελλαδικών εξετάσεων στη β' λυκείου. Συγκεκριμένα, η ΠΑΣΚ συνυπέγραφε τη ρύθμιση του υπουργείου Παιδείας για προαιρετικό χαρακτήρα των εξετάσεων, η ΔΑΚΕ (ΝΔ) και η Αγωνιστική Συνεργασία Καθηγητών (Συνασπισμός) ζητούσαν την αναστολή τους και η ΔΕΕ (ΚΚΕ) μαζί με τις Παρεμβάσεις (εξωκοινοβουλευτική Αριστερά) επέμεναν στην κατάργηση των νόμων της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης.¹⁷⁶³ Πάντως, και μόνο το γεγονός ότι το συγκεκριμένο αίτημα που προέτασσε η ΟΛΜΕ αποτελούσε τον ελάχιστο διαπραγματευτικό στόχο εξ υπαρχής των κινητοποιήσεων στο χώρο της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, πιστοποιούσε την εξασθένιση της διαμαρτυρίας, παρά τις δύο ομόφωνες –πέραν της ΠΑΣΚ– απεργιακές κινητοποιήσεις που είχε πραγματοποιήσει η Ομοσπονδία στις 21 και 25 Ιανουαρίου 1999. Κομβικό σημείο μάλιστα για την τελική έκβαση των κινητοποιήσεων ήταν η ανακοίνωση της ΔΑΚΕ την 1η Φεβρουαρίου ότι δεν θα συμμετάσχει σε νέες απεργιακές κινητοποιήσεις του κλάδου.¹⁷⁶⁴

Εξ άλλου, το ζήτημα της απεργίας από μεριάς της ΟΛΜΕ και της μορφής που αυτή θα λάμβανε, προβλημάτιζε τον κλάδο από το ξεκίνημα των μαθητικών κινητοποιήσεων, διότι αποτελούσε αιτούμενο και από μερίδα μαθητών που ζητούσαν την έμπρακτη συμπαράσταση των καθηγητών. «Εμείς ως Πρωτοβουλία θέταμε εξ αρχής το ζήτημα να κατέβουν και οι καθηγητές σε απεργία διαρκείας, αλλά αυτό δεν έγινε ποτέ πράξη», θυμάται ο Γ. Τσιρώνης.¹⁷⁶⁵ Από την πλευρά των καθηγητών, ο Π. Αντωνόπουλος απέδιδε τη δυσκολία του κλάδου να πραγματοποιήσει απεργίας διαρκείας ενόσω τα σχολεία ήταν κατειλημμένα, στο γεγονός ότι η κατάληψη αυτόματα διέκοπτε τη λειτουργία του σχολείου και επομένως δεν ήταν δυνατόν να φανεί ο αντίκτυπος της απεργίας των καθηγητών στο εκπαιδευτικό σύστημα.

Η δυσκολία που υπάρχει σε εμάς όταν τα παιδιά κάνουν καταλήψεις είναι ότι δεν έχουμε τη δυνατότητα να προχωρήσουμε σε μαζικού χαρακτήρα απεργιακές κινητοποιήσεις, γιατί όταν είσαι απεργός δεν πας σχολείο. Εγώ ποτέ μου δεν έχω δηλώσει απεργός γιατί δεν έχω καμία υποχρέωση να το κάνω. Συμμετέχω πάντα στις απεργίες, απλά δεν πάω στην δουλειά μου και

¹⁷⁶² Στο ίδιο.

¹⁷⁶³ *Ελεύθερος*, 2.2.1999, σ. 31.

¹⁷⁶⁴ *Ακρόπολις*, 2.2.1999.

¹⁷⁶⁵ Συνέντευξη με Γ. Τσιρώνη, 8.4.2014.

καταγράφομαι απεργός, εκτός και αν δηλώσω ασθένεια. Όταν είναι κατειλημμένο το σχολείο, που και ποιος θα με καταγράψει; Από αυτή την άποψη λοιπόν έχουμε μία δυσκολία, και το 1998-9 μάλιστα είχε εκφραστεί γιατί ήταν μαζική η διαδικασία των καταλήψεων και υπήρχε αυτή η δυσκολία της ΟΛΜΕ να αποφασίσει απεργίες. Κάναμε ωστόσο απεργίες, αλλά σε επίπεδο 24ωρων και 48ωρων.¹⁷⁶⁶

Η αδυναμία της ΟΛΜΕ να κηρύξει απεργία διαρκείας προκάλεσε κατηγορίες από φορείς, κυρίως της εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς, για υπομονευτική στάση της ομοσπονδίας, με το αιτιολογικό το ότι αντί η τελευταία να προχωρήσει σε δυναμικές αγωνιστικές κινητοποιήσεις συγκατάνευσε σε έναν ατελέσφορο και προσχηματικό διάλογο με τον υπουργό Παιδείας. Χαρακτηριστικό είναι το απολογιστικό δημοσίευμα για το μαθητικό κίνημα της περιόδου της «σχεδόν περιοδικής έκδοσης των αριστερών σχημάτων μαθητών-φοιτητών» *Σφήνα*, στο οποίο καταγράφεται το εξής: «Κι ενώ ο μεγαλειώδης αγώνας των μαθητών παίρνει χαρακτηριστικά εξέγερσης, συγκινεί την ελληνική κοινωνία, δημιουργεί σοβαρό πολιτικό πρόβλημα στην κυβέρνηση και όρους για την ανατροπή του νόμου, η ΟΛΜΕ μετά τις γιορτές [των Χριστουγέννων] προκηρύσσει 24ωρες και 48ωρες (την ίδια στιγμή πάνω από τις μισές ΕΛΜΕ πανελλαδικά έχουν αποφάσεις για απεργία διαρκείας). Η ΔΕΕ (ΚΚΕ) δεν προτείνει απεργία διαρκείας γιατί “δεν είναι έτοιμος ο κλάδος των εκπαιδευτικών”. Και το αποκορύφωμα της ιστορίας είναι η εμπλοκή της ΟΛΜΕ στη διαδικασία του διαλόγου με τον Αρσένη, οπότε αρχίζει και η αντίστροφη μέτρηση για το μαθητικό κίνημα”».¹⁷⁶⁷

Εκτός όμως από τις διάφορες αιτιάσεις για υπονόμηση των μαθητικών κινητοποιήσεων από την ΟΛΜΕ, υπήρξαν και κατηγορίες της κυβερνητικής πλευράς για υποκίνησή της διαμαρτυρίας –αυτή τη φορά– από μέλη της ομοσπονδίας, έστω και αν ήταν περιορισμένες σε σχέση με της περιόδου 1990-1, λόγω και του γεγονότος ότι το ΠΑΣΟΚ κατείχε τη σχετική πλειοψηφία των εδρών του ΔΣ της ΟΛΜΕ.¹⁷⁶⁸

¹⁷⁶⁶ Συνέντευξη με Παύλο Αντωνόπουλο, 30.8.2013.

¹⁷⁶⁷ *Σφήνα*, τχ. 1, Μάρτιος 1999, σ. 6.

¹⁷⁶⁸ Στη μαρτυρία του στο πλαίσιο της διατριβής, ο Γ. Καλομοίρης (συνέντευξη στις 25, 26, 28.8.2013), αντιπρόεδρος της ΟΛΜΕ την περίοδο 1997-1999, μνημονεύει μια φράση του τότε υπουργού Δικαιοσύνης Ε. Γιαννόπουλου, «τις καταλήψεις των μαθητών τις υποκινεί ο Καλομοίρης και η Παπαρήγα», ενώ παραθέτει και ένα περιστατικό με τη συμμετοχή του ίδιου και του προέδρου της Βουλής Απόστολου Κακλαμάνη, όταν μετά από πορεία μαθητών, καθηγητών και γονιών στο κέντρο της Αθήνας, αντιπροσωπεία των διαδηλωτών ζήτησε να συναντηθεί με τον πρόεδρο της Βουλής. Όπως αναφέρει ο Γ. Καλομοίρης, ο Α. Κακλαμάνης απευθύνθηκε στον ίδιο με έντονο ύφος μπροστά στις κάμερες λέγοντας του ότι «εσείς οι καθηγητές βάζετε σε κίνδυνο την ακεραιότητα των μαθητών διοργανώνοντας συλλαλητήρια και ότι αυτό δεν έχει σχέση με τον παιδαγωγικό σας ρόλο». Η απάντηση του αντιπροέδρου της ΟΛΜΕ προς τον πρόεδρο της Βουλής ήταν ότι «ο αγώνας των μαθητών είχε τον ίδιο προσανατολισμό με τον δικό μας [καθηγητές], επομένως ήμασταν υποχρεωμένοι να συνεννοηθούμε και να συντονίσουμε τα βήματά μας». Βλ. και δηλώσεις Γ. Αρσένη:

Αποτιμώντας το ρόλο της ΟΛΜΕ στις μαθητικές κινητοποιήσεις της περιόδου 1998-9 θα μπορούσαμε να καταλήξουμε σε δύο συμπεράσματα: πρώτον, οι διασπαστικές απόψεις –κινημένες από κομματικά ελατήρια– στο εσωτερικό της ΟΛΜΕ δεν επέτρεψαν στην ομοσπονδία να παίζει κάποιο ουσιαστικό ρόλο στη διαμόρφωση των τελικών ρυθμίσεων της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης,¹⁷⁶⁹ υφιστάμενη μάλιστα και την αμφισβήτηση και την κριτική· και δεύτερον, η συνολική παρουσία της κατά τη διάρκεια της δράσης του μαθητικού κινήματος της περιόδου ήταν έντονα διακριτή και υποστηρικτική απέναντι στους μαθητές εξ αιτίας και των κοινών στόχων μαθητών και καθηγητών, χωρίς όμως να παρεμβαίνει στην οργάνωση και τις αποφάσεις των μαθητών.

Ο διχασμός στα συλλογικά όργανα των γονιών

Ανεξάρτητα από τις δυσκολίες που προέκυψαν στη διερεύνηση της στάσης των γονιών –συνεπώς και του μεγαλύτερου κομματιού της ελληνικής κοινωνίας– προς τη μαθητική διαμαρτυρία, λόγω του μεγέθους και της ανομοιομορφίας του κοινωνικού υποσυνόλου, στο ακόλουθο υποκεφάλαιο επιχειρείται να αποτυπωθεί σε κάποιο αντιπροσωπευτικό βαθμό η βούλησή τους μέσω των θεσμοθετημένων οργάνων τους σε τρίτοβάθμιο και τεταρτοβάθμιο επίπεδο (ομοσπονδίες και ΑΣΓΜΕ αντίστοιχως).¹⁷⁷⁰

Έτσι λοιπόν με βάση τα στοιχεία που μπόρεσαν να συγκεντρωθούν, προέκυψε ότι σε δύο από τις μεγαλύτερες ομοσπονδίες γονέων της χώρας, της Αθήνας και του Πειραιά, η δράση των γονιών που μετείχαν σε αυτές ήταν έντονα υποστηρικτική καθ' όλη τη διάρκεια της τρίμηνης σχεδόν μαθητικής διαμαρτυρίας. Πρέπει να τονισθεί ότι τα συμβούλια των δύο συγκεκριμένων ομοσπονδιών εκείνη την εποχή στελεχώνονταν κυρίως από γονείς που υποστήριζαν το ΚΚΕ. Ο Λεωνίδας Ριτζάκης, άτυπος εκπρόσωπος Τύπου της Ομοσπονδίας Γονέων Αθήνας την περίοδο 1997-9, σημειώνει αναφορικά με την κομματική διάρθρωση του διοικητικού συμβουλίου της:

Στις εκλογές του 1997 για την εκλογή διοικητικού συμβουλίου της Ομοσπονδίας, η Δημοκρατική Ενότητα Γονέων, η παράταξη του ΚΚΕ στην οποία άνηκα εγώ και ήταν ενάντια στο Ν. 2525, κατέκτησε την απόλυτη πλειοψηφία και κατέλαβε τις περισσότερες θέσεις στο ΔΣ,

«Αναφέρομαι σε συγκεκριμένα παραδείγματα για οργανωμένη παρέμβαση στελεχών και εκπαιδευτικών του ΚΚΕ, μέσα και έξω από τα σχολεία, που οργανώνουν τις καταλήψεις των σχολείων ...». (*Πρακτικά της Βουλής*, Συνεδρίαση ΝΖ', 14 Ιανουαρίου 1999, σ. 338.)

¹⁷⁶⁹ Για τις τελικές ρυθμίσεις της μεταρρύθμισης, όπως ανακοινώθηκαν από τον Γ. Αρσένη, βλ. σ. 486.

¹⁷⁷⁰ Όπως προβλέπεται στο Ν. 1566/1985 (Κεφάλαιο ΙΕ', Οργανώσεις Γονέων, Άρθρο 53), οι γονείς συγκροτούνται σε τέσσερα επίπεδα: συλλόγους, ενώσεις, ομοσπονδίες και τη συνομοσπονδία (ΑΣΓΜΕ).

μεταξύ αυτών της προέδρου [Βάνα Τζιαντζή] και της αντιπροέδρου [Ελένη Γιώτη]. Το ΠΑΣΟΚ από την άλλη ήρθε δεύτερο σε ψήφους, κάτι που συνέβαινε για πρώτη φορά καθώς μέχρι τότε κυριαρχούσε στις εκλογές της ομοσπονδίας, με αποτέλεσμα να λαμβάνει από τις επιτελικές θέσεις του ΔΣ αυτή του γραμματέα.¹⁷⁷¹

Με τα μισά περίπου μέλη του συμβουλίου της ομοσπονδίας να πρόσκεινται στο ΚΚΕ και τα υπόλοιπα στο ΠΑΣΟΚ, από τη στιγμή που άλλες παρατάξεις δεν μετείχαν στο ΔΣ, θα περίμενε κανείς ότι θα επικρατούσε διχαστικό κλίμα ως προς τη στάση της ομοσπονδίας απέναντι στις μαθητικές κινητοποιήσεις για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση. Ωστόσο, όπως αναφέρει ο Λ. Ριτζάκης, η παράταξη του ΠΑΣΟΚ ήταν αυτή που τελικά διασπάστηκε, καθώς ο επικεφαλής της και γραμματέας της ομοσπονδίας Γιάννης Καλτσάς κατήγγειλε τους νόμους Αρσένη και παραιτήθηκε από τη θέση του γραμματέα παραμένοντας απλά μέλος του ΔΣ, ενισχύοντας κατ' αυτόν τον τρόπο περαιτέρω το αντιμεταρρυθμιστικό μέτωπο.¹⁷⁷²

Οι Ομοσπονδίες Γονέων Αθήνας και Πειραιά ανέπτυξαν παράλληλες δράσεις με αυτές των μαθητών έχοντας ως στόχο την υποστήριξη και την ενίσχυση του αγώνα τους. Πέραν της συμμετοχής τους στα μαθητικά συλλαλητήρια, οι οργανωμένοι γονείς, κυρίως όσοι ήταν ενταγμένοι ή προσκείμενοι στο ΚΚΕ, διατήρησαν ανοικτό διάυλο επικοινωνίας με το ΣΑΣΑ, συντρέχοντας τους μαθητές σε πρακτικά ζητήματα, όπως το πού θα βρουν αίθουσα για να συνεδριάσουν ή τρόπο να κοινοποιήσουν τα ψηφίσματά τους. Μάλιστα, στη συνέντευξη Τύπου που παραχώρησε το ΣΑΣΑ στις 20 Δεκεμβρίου 1998, παρευρέθηκε και η πρόεδρος της Ομοσπονδίας Γονέων Αθήνας Βάνα Τζιαντζή, η οποία τόνισε ότι «οι κινητοποιήσεις δεν θα σταματήσουν αν η κυβέρνηση δεν πάρει πίσω το νόμο της μεταρρύθμισης».¹⁷⁷³ Επιπλέον, σε ανοικτή επιστολή της, η ίδια ομοσπονδία, με αυτοκριτική διάθεση, καυτηρίαζε τους συμβιβασμούς και τις υποχωρήσεις των γονιών απέναντι στα πολιτικά ιδανικά τους και τους ενθάρρυνε να στηρίζουν τον αγώνα των παιδιών τους: «Το σημερινό μαθητικό κίνημα είναι το πιο ρωμαλέο και αυθεντικό κίνημα των τελευταίων χρόνων [...]. Σ' αυτή την καθαρότητα τη δική τους, εμείς, ως γονείς-τηλεθεατές και υπήκοοι ενός ιδιότυπου και εξωανθρώπινου “κυβερνοχώρου” γίναμε ξαφνικά οι θεματοφύλακες ενός πολιτικού πολιτισμού, που δεν βιώνουμε πια [...]. Τα παιδιά μας λοιπόν “ξανάνοιξαν” το βιβλίο της ιστορίας, που εμείς

¹⁷⁷¹ Συνέντευξη με Λεωνίδα Ριτζάκη, 4.9.2013.

¹⁷⁷² Στο ίδιο. Ο Λ. Ριτζάκης συμπληρώνει ότι ο Γ. Καλτσάς «έγραψε την πιο μαζική ανακοίνωση που βγάλαμε ως ομοσπονδία προς τους γονείς, με σκοπό να τους ταρακουνήσει ώστε να μην στραφούν ενάντια στα παιδιά που κινητοποιούνταν».

¹⁷⁷³ *Έθνος*, 21.12.1998, σ. 4.

θεωρούσαμε κλειστό [...]. Δεν είναι σαν το κίνημα του 1990-1. Είναι το κίνημα που θέλει τον καινούργιο αιώνα να είναι του ανθρώπου [...]. Όμως, ας αφήσουμε τους ταπεινωμένους εγωισμούς μας και ας παραδεχθούμε ότι αυτή η γενιά, έχουμε υποχρέωση να μην ηττηθεί, γιατί σέρνει πολλές κληρονομίες [...]. Θεωρούμε, λοιπόν, ότι πρέπει περήφανα να επιβεβαιώσουμε ότι είμαστε οι γονείς τους».¹⁷⁷⁴

Στο πλαίσιο της κοινής δράσης και εμπλοκής τους με το μαθητικό κίνημα της περιόδου, εκπρόσωποι της Ομοσπονδίας Γονέων Αθήνας συναντιόνταν σε στελέχη του υπουργείου Παιδείας, όπως ο ειδικός γραμματέας και ένας εκ των βασικών εμπνευστών της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης Δημήτρης Παπαϊωάννου, ο οποίος σύμφωνα μάλιστα με τα λόγια του Λ. Ριτζάκη, ήταν «ο μοναδικός που είχε την τόλμη, γιατί ήμασταν σε αντιπαράθεση, να έρχεται σε συγκεντρώσεις που οργανώνονταν σε επίπεδο δήμων». Όσο για τη σχέση της ομοσπονδίας με την ΟΛΜΕ, ο Λ. Ριτζάκης βεβαιώνει ότι είχαν κοινή συμπόρευση.¹⁷⁷⁵

Αντίθετα με τη θετική στάση των Ομοσπονδιών Γονέων Αθήνας και Πειραιά προς το μαθητικό κίνημα, η ΑΣΓΜΕ –η ανώτερη οργάνωση γονέων– αντιμετώπιζε επιφυλακτικά έως αρνητικά τις κινητοποιήσεις των μαθητών, αναγνωρίζοντας ωστόσο το δίκαιο ορισμένων αιτημάτων τους. Συγκεκριμένα, με επιστολή της στις 18 Δεκεμβρίου 1998, με τίτλο «Η κακοποίηση της παιδείας», υπογράμμιζε την ανάγκη να βρεθεί «ένας παιδαγωγικός, αξιολογικός και κοινωνικός τρόπος εισαγωγής των μαθητών στην τριτοβάθμια εκπαίδευση» και ζητούσε από τον υπουργό να αναστείλει την επίμαχη διάταξη για την εισαγωγή των μαθητών στα ΑΕΙ και ΤΕΙ, «ώστε να ανοίξουν τα σχολεία και με ηρεμία πλέον να διεξαχθεί εποικοδομητικός διάλογος». Όσο για τις δυναμικές αντιδράσεις των μαθητών, η ΑΣΓΜΕ τασσόταν κατά «κάθε είδους κινητοποίησης, διότι απορρυθμίζεται η εκπαιδευτική και παιδαγωγική διαδικασία» και προέβλεπε ότι αυτό «μπορεί να έχει αργότερα τραγικές συνέπειες».¹⁷⁷⁶

Αναζητώντας κανείς τις ιδεολογικές-πολιτικές αρχές της ΑΣΓΜΕ και το ρόλο της στο μαθητικό κίνημα εκείνη την εποχή πρέπει να επικεντρωθεί στο πρόσωπο του προέδρου της Νίκου Αναγνωστάτου, επειδή η ανώτερη συνομοσπονδία των γονέων από το 1993 έως το 2005 που διετέλεσε πρόεδρος της ήταν μία αμιγώς προσωποκεντρική οργάνωση. Όπως ο ίδιος ο Αναγνωστάτος αναφέρει, από το 1950 που

¹⁷⁷⁴ *Οδηγητής*, τχ. 847, Φλεβάρης 1999, σ. 18.

¹⁷⁷⁵ Συνέντευξη με Λεωνίδα Ριτζάκη, 4.9.2013.

¹⁷⁷⁶ *Βραδυνή*, 19.12.1998, σ. 5.

ιδρύθηκε η ΑΣΓΜΕ, η πλειοψηφία των μελών των ΔΣ ήταν κομμουνιστές –εν αντιθέσει με τον ίδιο που ήταν υποστηρικτής της ΝΔ.¹⁷⁷⁷

Έχοντας συμμετάσχει ως αντιπρόεδρος στο συμβούλιο της ΑΣΓΜΕ την περίοδο 1990-1, επιδίωξη του Ν. Αναγνωστάτου από τότε ήταν να καταλάβει την πλειοψηφία του συμβουλίου της. Γι' αυτό το λόγο, ενεργοποίησε την Ομοσπονδία Ανατολικής Αττικής, στην οποία ανήκε, και εξέλεξε τον απαραίτητο αριθμό εκπροσώπων για να συγκεντρώσει την απαιτούμενη πλειοψηφία στην ΑΣΓΜΕ, που θα του εξασφάλιζε και τον έλεγχο της.¹⁷⁷⁸ Οι ενέργειές του αυτές συγκέντρωσαν τις αντιδράσεις των υπόλοιπων ομοσπονδιών γονέων και δεν έγιναν αποδεκτές από την κυριότητα των μελών τους. Εντούτοις ο Αναγνωστάτος προσέφυγε στα δικαστήρια και εν τέλει κατοχύρωσε τη σφραγίδα της προεδρίας της ΑΣΓΜΕ.¹⁷⁷⁹

Αναφορικά τώρα με τις κινητοποιήσεις της περιόδου 1998-9, ο Ν. Αναγνωστάτος θεωρούσε ότι οι μαθητικές κινητοποιήσεις υποκινούνται από το ΚΚΕ, το οποίο όπως σχολιάζει «ήταν πάντα επαναστατικό, αλλά είχε πολύ μικρές επιρροές και αποτελέσματα στην κοινωνία».¹⁷⁸⁰ Παρά το γεγονός ότι ο πρόεδρος της ΑΣΓΜΕ εναντιωνόταν σε ακραίο βαθμό στις καταλήψεις και τις λοιπές κινητοποιήσεις των μαθητών, η κυβέρνηση δεν φάνηκε να τον υπολογίζει ως σύμμαχο, λόγω και της κομματικής του ταυτότητας, αγνοώντας τις όποιες προτάσεις του για επίλυση της κρίσης στην δευτεροβάθμια εκπαίδευση.¹⁷⁸¹ Δεν συνέβη όμως το ίδιο με αρκετά ΜΜΕ (ιδίως κανάλια), τα οποία προέβαλαν σημαντικά τον ίδιο και τις απόψεις του για την εκπαιδευτική πολιτική, κάτι που εξηγείται, σύμφωνα με τον Λ. Ριτζάκη, από το ότι «οι αντιδραστικές και συντηρητικές απόψεις του Αναγνωστάτου εξυπηρετούσαν τα μέσα που στηρίζανε την κυβερνητική αντιδραστική πολιτική αλλά και για λόγους τηλεθέασης».¹⁷⁸²

¹⁷⁷⁷ Συνέντευξη με Νίκο Αναγνωστάτο, 18.9.2013.

¹⁷⁷⁸ Στο ίδιο. Σύμφωνα με το άρθρο 53, διάταξη 5 του Ν. 1566/1985: «Οι ομοσπονδίες γονέων της χώρας συγκροτούν μία συνομοσπονδία στην οποία κάθε ομοσπονδία εκπροσωπείται από έναν τουλάχιστο εκπρόσωπο. Ομοσπονδίες με μεγάλο αριθμό μαθητών εκπροσωπούνται από περισσότερους εκπροσώπους, ο αριθμός των οποίων αντιστοιχεί στο ηλικίο του αριθμού των μαθητών των σχολείων του νομού ή νομαρχιακού διαμερίσματος δια του αριθμού των μαθητών των σχολείων εκείνου του νομού από όλη τη χώρα που έχει το μικρότερο αριθμό μαθητών».

¹⁷⁷⁹ Συνέντευξη με Λεωνίδα Ριτζάκη, 4.9.2013.

¹⁷⁸⁰ Συνέντευξη με Νίκο Αναγνωστάτο, 18.9.2013.

¹⁷⁸¹ Ο Ν. Αναγνωστάτος ισχυρίζεται ότι το ΠΑΣΟΚ επιδίωξε να τον βγάλει από τη μέση, επιβάλλοντας τη διεξαγωγή εκλογών στις οργανώσεις των γονέων μέσω του Ν. 2621/1998, που δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα της Κυβερνήσεως στις 23 Ιουνίου του 1998 (αρ. φύλλου 136, τχ. Α'). Ωστόσο, συνέδριο δεν έγινε και ο Αναγνωστάτος ανανέωσε μέσω πρωτοδικείου την παραμονή του στην ηγεσία της ΑΣΓΜΕ.

¹⁷⁸² Συνέντευξη με Λεωνίδα Ριτζάκη, 4.9.2013.

Καταλήγοντας, παρότι η ακριβής αποτίμηση της συμμετοχής και της συμβολής των οργανωμένων γονιών στις μαθητικές κινητοποιήσεις δεν είναι εύκολο να γίνει, καθώς οι γονείς που μετείχαν στις σχετικές διεργασίες δεν αποτελούσαν την πλειοψηφία, πρέπει να τονισθεί ότι σε μεγάλους συλλόγους, ενώσεις και ομοσπονδίες όπου πλειοψήφησαν κομμουνιστές, η παρουσία των οργανώσεων των γονέων ήταν σχεδόν ολοκληρωτικά υπέρ των κινητοποιημένων μαθητών. Βέβαια, δεν έλειψαν και οι αντίθετες φωνές από «αγανακτισμένους γονείς» ή γονείς που άδοξα ανησυχούσαν για τις επιπτώσεις των καταλήψεων στην πρόοδο των παιδιών τους, όμως οι αντιδράσεις δεν έλαβαν τις διαστάσεις της περιόδου 1990-1, ούτε συνετέλεσαν σημαντικά στην εξέλιξη των μαθητικών κινητοποιήσεων.¹⁷⁸³ Τέλος, η ΑΣΓΜΕ, για τους λόγους που αναφέρθηκαν παραπάνω, ήταν περισσότερο το μέσο για τη μετάδοση απόψεων ενός ατόμου που εξέφραζε με καθαρότητα και απολυτότητα παλαιότερες συντηρητικές θέσεις, παρά το αντιπροσωπευτικό όργανο μιας ευρείας συλλογικότητας.

Η στάση των μαθητών

Η μαθητική διαμαρτυρία της περιόδου 1998-9 αποτέλεσε την αμέσως μεγαλύτερη κινητοποίηση στα σχολεία μετά από αυτήν της περιόδου 1990-1. Με κοινά χαρακτηριστικά: τη βασική μορφή αγώνα (κατάληψη), τη μαζική συμμετοχή (στην κορύφωση των δύο κινητοποιήσεων ο αριθμός των κατειλημμένων σχολείων ανά την επικράτεια προσέγγισε τα 2.000) και τη χρονική έκταση των αντιδράσεων (2-3 μήνες καταλήψεων), οι μαθητές άφησαν το στίγμα τους σε δύο διαφορετικές ιστορικές περιόδους.

Βέβαια, υπήρχαν και διακριτές διαφορές, για τις οποίες εκτενέστερη αναφορά θα γίνει στα Συμπεράσματα της διατριβής. Αυτό όμως που πρέπει να τονιστεί εδώ, εν είδει μερικού συμπεράσματος, είναι ότι οι μαθητές της περιόδου 1998-9 στράφηκαν εναντίον του εκπαιδευτικού-εξετασιοκεντρικού συστήματος, που προέβλεπε την περαιτέρω εντατικοποίηση των σπουδών και δυσχέραινε σε υπερβολικό βαθμό τον καθημερινό τους βίο. Λιγότερο πολιτικοποιημένοι από τους μαθητές του 1990-1 και με τις μαθητικές παρατάξεις –εξαιρουμένης της μαθητικής νεολαίας της ΚΝΕ– να έχουν σχεδόν εκλείψει, οι έφηβοι κινήθηκαν σε μεγάλο βαθμό αυθόρμητα χρησιμοποιώντας ως μορφές δράσης πρακτικές του παρελθόντος και πέτυχαν να επιφέρουν ρήγμα στα θεμέλια του νόμου Αρσένη, που τελικά μπορεί να μην ανατράπηκε, αλλά εγγράφηκαν γι' αυτόν υποθήκες ριζικών τροποποιήσεων οι οποίες εκτελέστηκαν από

¹⁷⁸³ Βλ. σ. 488-489.

το 2000, όταν ανέλαβε υπουργός Παιδείας ο Πέτρος Ευθυμίου.¹⁷⁸⁴ Η σφοδρή εναντίωση της πλειοψηφίας των μαθητών στην εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, η ανησυχία τους για το επαγγελματικό τους μέλλον, η πίστη περισσότερων από τους μισούς ότι δεν πρέπει να επιτρέψουν την υποκίνηση του αγώνα τους από τα κόμματα και τις νεολαίες τους, καθώς και η σταθερή στράτευσή τους στις μορφές αγώνα που ακολούθησαν, είναι ανάμεσα στα βασικά χαρακτηριστικά που διαπιστώθηκαν για τις μαθητικές κινητοποιήσεις από τις δειγματοληπτικές έρευνες που έγιναν εκείνη την περίοδο.

Αναλυτικά, σύμφωνα με έρευνα του ινστιτούτου V-PRC για λογαριασμό της εφημερίδας *Τα Νέα*, η οποία διεξάχθηκε σε δείγμα 315 μαθητών κατά τη διάρκεια του συλλαλητηρίου στις 9 Δεκεμβρίου 1998 στο κέντρο της Αθήνας: το 45,5% των ερωτηθέντων χαρακτήρισαν την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση Αρσένη το «μεγαλύτερο πρόβλημα που αντιμετωπίζουν σήμερα»: η συντριπτική πλειονότητα των μαθητών ενέκρινε όλες τις μορφές διαμαρτυρίας κατά της μεταρρύθμισης (πρώτες οι συγκεντρώσεις με 98,4%, οι πορείες και διαδηλώσεις με 96,8% και τρίτες οι καταλήψεις σχολείων με 88,9%).¹⁷⁸⁵ ποσοστό 68,3% των ερωτηθέντων αυτότοποθετήθηκε μακριά από την κυβέρνηση και από την αντιπολίτευση, 20,9% δήλωσε ότι «βρίσκεται μακριά από την κυβέρνηση και στέκεται ουδέτερο απέναντι στην αντιπολίτευση», ενώ μόλις ένας στους δέκα δήλωσε ότι βρίσκεται κοντά στην αντιπολίτευση και μακριά από την κυβέρνηση. Επίσης, το 59,4% των μαθητών απάντησε ότι «θέλει να συνεχιστούν οι κινητοποιήσεις μέχρι την κατάργηση του νόμου για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση» και 7 στους 10 μαθητές δήλωσαν απαισιόδοξοι για το μέλλον.¹⁷⁸⁶ Ειδικότερα, όσον αφορά την επίδραση των καταλήψεων στη ζωή τους, το 70% των μαθητών απάντησε ότι οι σχέσεις των μαθητών στις

¹⁷⁸⁴ Οι βασικές αλλαγές του Πέτρου Ευθυμίου στην εκπαιδευτική μεταρρύθμιση Αρσένη ήταν η μείωση του αριθμού των εξεταζόμενων μαθημάτων από τα 14 στα 9, η επαναφορά της επανεξέτασης των μετεξεταστέων της β' λυκείου και της επετηρίδας για τους αναπληρωτές εκπαιδευτικούς.

¹⁷⁸⁵ Τα ποσοστά αυτά είναι ιδιαίτερος υψηλά καθώς προέρχονται από δείγμα μαθητών που παρευρισκόταν στο συλλαλητήριο, επομένως εικάζουμε με αρκετά μεγάλη βεβαιότητα ότι συμμετείχαν ενεργά και στις υπόλοιπες μορφές κινητοποιήσεων. Για να υπάρχει μια σφαιρικότερη και συνάμα αντιπροσωπευτικότερη εικόνα στον αναγνώστη, σημειώνουμε ότι σε έρευνα της V-PRC (21 Οκτωβρίου έως 12 Νοεμβρίου 1999), το αντίστοιχο ποσοστό των μαθητών που ενέκριναν την κατάληψη κτηρίων ως μορφή διαμαρτυρίας ήταν 51,6% για τις ηλικίες 15-16 και 45,1% για τις ηλικίες 17-18. (*Οι νέοι του καιρού μας: Αξίες, στάσεις και αντιλήψεις της ελληνικής νεολαίας (1997-1999)*, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς-Ινστιτούτο V-PRC, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2000, σ. 104.)

¹⁷⁸⁶ *Τα Νέα*, 10.12.1998, σ. 12, 13, 14.

καταλήψεις έγιναν καλύτερες και το 86,3% ότι «νιώθουν ενωμένοι στις καταλήψεις».¹⁷⁸⁷

Αποτελέσματα άλλης έρευνας, που πραγματοποιήθηκε από την κοινωνιολόγο του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ) Αφροδίτη Τεπέρογλου σε 8 λύκεια της Αττικής και σε 688 μαθητές, και μέρος της οποίας δημοσίευσε η εφημερίδα *Καθημερινή* στις 17 Δεκεμβρίου 1998, κατέδειξαν ότι οι μαθητές σε ποσοστό 46% θεωρούσαν ότι το εκπαιδευτικό σύστημα είναι άθλιο και η μεγάλη τους πλειοψηφία καταφεύγει στα φροντιστήρια (73%), ενώ το 52% των ερωτηθέντων δήλωσε ότι «τα πολιτικά κόμματα είναι άχρηστα» και το 9,5% ότι «οι πολιτικοί είναι ανάξιοι, κλέβουν το κράτος και δεν αγαπούν την πατρίδα».¹⁷⁸⁸

Μάλιστα, σε σχέση την αναγνωρισιμότητα των πολιτικών νεολαιών, σε έρευνα της V-PRC για λογαριασμό της Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς, που πραγματοποιήθηκε από τις 6 Οκτωβρίου έως τις 11 Νοεμβρίου του 1997 –ένα χρόνο δηλαδή πριν τις μαθητικές κινητοποιήσεις– σε όλη τη χώρα, το 1/3 των 1.600 ερωτηθέντων ηλικίας 15-29 είχε δηλώσει ότι δεν γνώριζε καμία πολιτική νεολαία. Όπως επισημαινόταν, «το ποσοστό αυτό περιορίζεται σημαντικά –μικρότερο από 30%– μεταξύ των μεγαλύτερων ηλικιών, αλλά αυξάνεται κατακόρυφα μεταξύ των εφήβων, όπου υπερβαίνει το 50%». Χαρακτηριστικό είναι ότι η διαχωριστική γραμμή πολιτικοποίησης οριζόταν από τους νέους ηλικίας 24-25 χρονών, δηλαδή τη γενιά του 1990, που το ποσοστό της μη-αναγνωρισιμότητας των πολιτικών νεολαιών περιορίζεται σε αυτή την κατηγορία μόλις στο 18%.¹⁷⁸⁹

Τέλος, από την τελευταία χρονολογικά έρευνα (18-22 Ιανουαρίου 1999), η οποία πραγματοποιήθηκε πάλι από την εταιρεία V-PRC για *Τα Νέα* σε δείγμα 1.000 ατόμων (18 ετών και άνω), προέκυπτε ότι οι καταλήψεις των σχολείων οφείλονταν κυρίως σε αυθόρμητη αντίδραση των μαθητών (54,7%) και ακολούθως σε υποκίνηση από κάποιο ή κάποια κόμματα (27,3%) ή σε υποκίνηση από τους καθηγητές (12,1%). Σχετικά με τη γνώμη των ερωτηθέντων για το νέο τρόπο εισαγωγής στα ΑΕΙ και ΤΕΙ, μόνο το 30,1% των ερωτηθέντων τοποθετούνταν θετικά, εν αντιθέσει με το 51,6%, το οποίο θεωρούσε ότι το νέο σύστημα γενικών εξετάσεων είναι πολύ χειρότερο από

¹⁷⁸⁷ *Τα Νέα*, 11.12.1998, σ. 17.

¹⁷⁸⁸ *Καθημερινή*, 17.12.1998, σ. 7.

¹⁷⁸⁹ *Οι νέοι του καιρού μας: Αξίες, στάσεις και αντιλήψεις της ελληνικής νεολαίας (1997-1999)*, ό.π., σ. 64-5. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνας, το 23% των νέων γνωρίζουν την ΟΝΝΕΔ-ΔΑΠ-ΜΑΚΙ-ΔΑΚΕ, το 23% τη Νεολαία ΠΑΣΟΚ-ΠΑΣΠ και το 17,3% την ΚΝΕ. Πρέπει να σημειωθεί ότι καμία άλλη πολιτική νεολαία δεν υπερβαίνει το 1%, πέραν αυτής του Συνασπισμού που το προσεγγίζει οριακά.

το σύστημα των «Δεσμών» που ίσχυε μέχρι πρότινος. Συνολικά, οι αρνητικές κρίσεις για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση διαπερνούσαν όλα τα ηλικιακά, κοινωνικά και μορφωτικά στρώματα, συγκεντρώνοντας ποσοστά από 55% έως 70%. Η μοναδική διαφοροποίηση σημειωνόταν μεταξύ των ψηφοφόρων του ΠΑΣΟΚ, οι οποίοι εμφανίζονταν επιφυλακτικοί και ταλαντευόμενοι στις κρίσεις τους για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση (το 42,3% την αξιολογούσε θετικά και το 40,8% αρνητικά).¹⁷⁹⁰

Το «ιδιώνυμο» των σχολικών καταλήψεων

Την επόμενη σχολική χρονιά των μεγάλων μαθητικών κινητοποιήσεων, μπροστά στο ενδεχόμενο μιας νέας μαθητικής διαμαρτυρίας, η οποία κάλλιστα μπορεί να είχε αναπόδραστο πολιτικό αντίκτυπο για το ΠΑΣΟΚ, καθώς μέσα στο 2000 θα ολοκληρωνόταν η θητεία του και θα διεξάγονταν βουλευτικές εκλογές, η κυβέρνηση αποφάσισε να λάβει προληπτικά μέτρα έναντι των πιθανών καταλήψεων. Γι' αυτό, λοιπόν, αποφάσισε στις 3 Δεκεμβρίου 1999 την έκδοση πράξης νομοθετικού περιεχομένου, με την οποία καλούσε τους εισαγγελείς να παρεμβαίνουν αυτεπαγγέλτως στα υπό κατάληψη σχολεία, ενώ προέβλεπε και την εξάμηνη –τουλάχιστον– φυλάκιση όσων παρεμπόδιζαν την είσοδο ή παρανόμως παρέμεναν στους χώρους λειτουργίας τους.¹⁷⁹¹ Παρότι, η πράξη νομοθετικής ρύθμισης δεν άλλαξε το περιεχόμενο του ποινικού κώδικα (άρθρο 334, παράγραφος 3) που ήταν ήδη σε ισχύ, καθιστούσε σαφές ότι ο εισαγγελέας έπρεπε να παρεμβαίνει στα υπό κατάληψη σχολεία χωρίς να είναι απαραίτητη η αναφορά της παράβασης του νόμου από τους διευθυντές των εκάστοτε σχολικών ιδρυμάτων.¹⁷⁹²

Όπως φανέρωσε η εξέλιξη των γεγονότων, η εξειδίκευση από την κυβέρνηση του νομοθετικού πλαισίου απέναντι στις καταλήψεις των σχολείων, που έμελλε να εγείρει και μια συζήτηση στο χώρο της Αριστεράς περί «ιδιώνυμου αδικήματος»,¹⁷⁹³

¹⁷⁹⁰ *Τα Νέα*, 26.1.1999, σ. 12-13.

¹⁷⁹¹ Ν. 2811, Κύρωση της από 4 Δεκεμβρίου 1999 Πράξης Νομοθετικού Περιεχομένου «Ομαλή λειτουργία δημόσιων σχολείων πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης», ΦΕΚ Α', αρ. φύλ. 62, 9 Μαρτίου 2000.

¹⁷⁹² Φαξ υπουργείου Τύπου και Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης, 3 Δεκεμβρίου 1999, απαντήσεις Γεράσιμου Αρσένη σε ερωτήσεις των δημοσιογράφων μετά τη συνεδρίαση του Υπουργικού Συμβουλίου, στη διάρκεια του οποίου συζητήθηκε και το θέμα των καταλήψεων στα σχολεία. (Αρχειο ΟΛΜΕ.)

¹⁷⁹³ Πολλά είναι τα δημοσιεύματα στις εφημερίδες *Ριζοσπάστη*, *Αυγή* και *Πριν* σχετικά με την πράξη νομοθετικού περιεχομένου, η οποία σύμφωνα με τα κόμματα της Αριστεράς (ΚΚΕ, Συνασπισμός και ΝΑΡ) προσέδιδε στην κατάληψη των σχολείων χαρακτηριστικά ιδιώνυμου αδικήματος. Για παράδειγμα, ο *Ριζοσπάστης*, στο φύλλο του στις 7.12.1999, χαρακτήριζε τη νομοθετική ρύθμιση ως «νέο ιδιώνυμο» και την παρομοίαζε με την εγκύκλιο 1010, που εκδόθηκε στις 11 Μαρτίου του 1965 από την κυβέρνηση της Ένωσης Κέντρου του Γεωργίου Παπανδρέου για να επισείσει τον κίνδυνο που

έπαιξε καθοριστικό ρόλο: βραχυπρόθεσμα στην αποτροπή και τη μη εξάπλωση των καταλήψεων που είχαν αρχίσει εν τω μεταξύ να εμφανίζονται στα σχολεία, με αιτήματα εναντίον της ισχύουσας εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης Αρσένη· αλλά και μακροπρόθεσμα στην γενικότερη εξέλιξη των σχολικών καταλήψεων εφεξής.

Ειδικότερα σε σχέση με την περίοδο 1999-2000, η αύξηση των εισαγγελικών επεμβάσεων στα κατελημμένα σχολεία, με την επίκληση της πρόσφατης νομοθετικής ρύθμισης, και οι διώξεις που ασκήθηκαν απέναντι σε καταληψίες μαθητές,¹⁷⁹⁴ επενέργησαν σε σημαντικό βαθμό αποτρεπτικά –όπως προκύπτει και από τις μαρτυρίες των μαθητών– για τη συνέχιση των καταλήψεων, οι οποίες κορυφώθηκαν περί τα μέσα Δεκεμβρίου (500 περίπου κατελημμένα σχολεία ανά την επικράτεια)¹⁷⁹⁵ και έληξαν οριστικά ένα μήνα αργότερα, δίχως να λάβουν τις ποσοτικές και χρονικές διαστάσεις της προηγούμενης χρονιάς (1998-9). Επιπλέον, η διατήρηση της ισχύος της πράξης νομοθετικού περιεχομένου, με τίτλο «Ομαλή λειτουργία δημοσίων σχολείων πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης» (Ν. 2811/2000), και τα επόμενα χρόνια (ισχύει μέχρι σήμερα) δημιούργησε ένα διακριτό νομοθετικό εμπόδιο, το οποίο μέχρι εκείνη τη χρονική στιγμή δεν υπήρχε ή, όπως είδαμε, δεν ήταν συνειδητό για πολλούς από τους μαθητές: ότι δηλαδή κάνοντας καταλήψεις παραβίαζαν το νομοθετικό πλαίσιο, επομένως αυτόματα θα έπρεπε να υποστούν και τις συνέπειες του νόμου.¹⁷⁹⁶

διατρέχουν οι μαθητές των γυμνασίων από τον προσεταιρισμό της κομμουνιστικής νεολαίας Λαμπράκη. Την ίδια ημερομηνία, η *Αυγή* χαρακτήριζε την πράξη νομοθετικού περιεχομένου και τις επεμβάσεις εισαγγελικών στα σχολεία ως προσπάθεια της κυβέρνησης να ποινικοποιήσει τη νεανική διαμαρτυρία, ενώ παρέθετε και δύο άρθρα νομικών, του Φώτη Κουβέλη (δικηγόρος και βουλευτής του Συνασπισμού) και του Αντώνη Ρουπακιάτη (πρόεδρος του Δικηγορικού Συλλόγου Αθήνας), αναφορικά με το «νέο ιδιώνυμο». Τέλος, στις 12.12.1999 σε δημοσίευμα στην εφημερίδα *Πριν*, υπό τον κεντρικό τίτλο «Δεν θα περάσει το νέο “ιδιώνυμο”», φιλοξενούνταν απόψεις αριστερών βουλευτών, συνδικαλιστών και διανοούμενων, οι οποίοι διατύπωναν την αντίδρασή τους απέναντι στην πράξη νομοθετικού περιεχομένου.

¹⁷⁹⁴ Η επέμβαση των εισαγγελέων στα σχολεία καταγράφεται, ανάμεσα σε άλλα, στα φύλλα των εφημερίδων: *Αυγή*, 7.12.1999, «Πεδίο εισαγγελέων», σ. 14· *Ριζοσπάστης*, 7.12.1999, «Εισαγγελείς και Ασφάλεια στα σχολεία», σ. 6-7· *Καθημερινή*, 11.12.1999, «Κλεφτοπόλεμος με τους εισαγγελείς»· *Το Βήμα*, 11.12.1999, «Κλεφτοπόλεμος στις αυλές των σχολείων», σ. 17. Για τις διώξεις που ασκήθηκαν σε μαθητές για τη συμμετοχή τους σε καταλήψεις την περίοδο 1999-2000 στο πλαίσιο του ιδιώνυμου βλ. ενδεικτικά τα εξής δημοσιεύματα: «Στο στόχαστρο του “ιδιώνυμου” 15μελές Μαθητικό Συμβούλιο», *Ριζοσπάστης*, 12.2.2000, σ. 11· «Στο εδώλιο 45 μαθητές για καταλήψεις το 1999», *Εξουσία*, 15.2.2001· «Αθωώθηκαν οι 45 μαθητές της Δράμας», *Αυγή*, 15.2.2001· «Στο “σκαμνί” δεκάδες μαθητές», *Ριζοσπάστης*, 18.1.2002, σ. 11.

¹⁷⁹⁵ *Αυγή*, 7.12.1999, σ. 14· *Πριν*, 12.12.1999, σ. 10.

¹⁷⁹⁶ Η αυστηροποίηση της νομοθεσίας σχετικά με τις καταλήψεις αντανακλάται στη συζήτηση στις 6.12.1999 μεταξύ του διευθυντή (Γιάννη Μπαφούνη) του 3ου ΤΕΕ της Σιβιτανιδείου Σχολής και των καταληψιών μαθητών του σχολείου. Συγκεκριμένα, ο Γ. Μπαφούνης απευθυνόμενος προς τους μαθητές αναφέρει: «Θα σας πω και κάποια πράγματα για να τα έχετε υπόψη σας. Πέρυσι κάνατε κατάληψη 8:00 π.μ. με 2:00 μ.μ. Φέτος τα πράγματα είναι δύσκολα, γιατί είναι πολύ πιθανό να χτυπήσει την πόρτα ο εισαγγελέας. Αναλαμβάνετε πολύ μεγάλη ευθύνη. Αναλαμβάνετε την ευθύνη

Καταληκτικά, μετά από μια 15ετία (1986-2000) μαθητικών κινητοποιήσεων, όπου οι καταλήψεις των σχολείων αντιμετωπίζονταν με ανοχή από τις πολιτικές και δικαστικές αρχές παρά τον παραβατικό τους χαρακτήρα, ο Ν. 2811 ερχόταν να θέσει ένα ρητό τέλος στην αμφισημία που προκαλούσε η ανάγνωση της υπάρχουσας νομοθεσίας. Βέβαια, αυτό δεν συνεπαγόταν και την απαλοιφή της κατάληψης ως μορφής δράσης από το ρεπερτόριο των μαθητών, καθώς οι καταλήψεις σχολείων συνεχίζονται μέχρι σήμερα. Ωστόσο, η μη διόγκωσή τους σε σημείο που να συγκροτούν μαθητικό κίνημα, οφείλεται και στην τότε νομοθέτηση της κυβέρνησης Σημίτη, η οποία δημιούργησε ένα «νομικό προηγούμενο» στην αντιμετώπιση των καταλήψεων, και το οποίο υιοθετήθηκε και από τις μεταγενέστερες κυβερνήσεις, είτε του ΠΑΣΟΚ είτε της ΝΔ.¹⁷⁹⁷

μιας σειράς από πράξεις που είναι αξιόπινες». (Αντίγραφο από το *Βιβλίο Πρακτικών*, «Σιβιτανίδειος Σχολή – Σχολικό έτος 1999-2000, 3ο ΤΕΕ, Πράξη 15η», Αρχείο Γιάννη Μπαφούνη.)

¹⁷⁹⁷ Η ΝΔ δεν ήταν αρνητική απέναντι στην πράξη νομοθετικού περιεχομένου για την αντιμετώπιση των καταλήψεων –εν αντιθέσει με το ΚΚΕ, τον Συνασπισμό και το ΔΗΚΚΙ–, καθώς ήταν πάγια η εναντίωσή της σε αυτές. Συγκεκριμένα, με δήλωση του την επόμενη μέρα της απόφασης της κυβέρνησης να εκδώσει την πράξη νομοθετικού περιεχομένου (*Ο Λόγος*, 4.12.1999, σ. 3), ο εκπρόσωπος Τύπου της ΝΔ Άρης Σπηλιωτόπουλος εμφανίστηκε επιφυλακτικός απέναντι στο περιεχόμενο της ρύθμισης, καταδικάζοντας ωστόσο οποιαδήποτε μορφή ακραίας κινητοποίησης, υπονοώντας τις καταλήψεις. Μάλιστα, η ΝΔ επικαλούταν το Ν. 2811/2000 για την πάταξη των καταλήψεων όταν σε επόμενες χρονικές περιόδους ανέλαβε την διακυβέρνηση της χώρας (2004-2009 και 2009-2012): βλ. Λακασάς Απόστολος, «Είναι ελάχιστοι αλλά βάνδαλοι», *Καθημερινή*, 22.11.2007· «Ανακοίνωση-Καταγγελία», ΔΣ ΕΛΜΕ Πιερίας, 19.10.2012, (ιστοσελίδα: <http://www.alfavita.gr/arthra>, με τίτλο «“Μαθητικό Ιδιώνυμο” στις μαθητικές κινητοποιήσεις» –τελευταία επίσκεψη: 6.1.2015.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Βασικός στόχος της διατριβής ήταν η μελέτη των μαθητικών κινητοποιήσεων από τις αρχές της Μεταπολίτευσης μέχρι το τέλος του 20ού αιώνα. Για να απαντήσω στο ερώτημα «γιατί» οι μαθητές προέβαιναν σε συλλογικές δράσεις κατά την προαναφερόμενη χρονική περίοδο αναζήτησα πιθανές απαντήσεις στις αντιδράσεις απέναντι στα χρονίζοντα προβλήματα του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος και τις παρεμβάσεις σε αυτό που επιχειρούσαν οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις των μεταπολιτευτικών κυβερνήσεων, καθώς και στις ευρύτερες πολιτικές-κοινωνικές εξελίξεις που είχαν αντίκτυπο στο χώρο της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Επίσης, για τη διερεύνηση του «πώς» και του «πότε» αναφύοταν και εξελισσόταν η μαθητική διαμαρτυρία, κατέφυγα στη θεωρία της κινητοποίησης των πόρων και της δομής πολιτικών ευκαιριών αντιστοίχως.

Η επαύριον της χούντας έβρισκε την ελληνική κοινωνία να διακατέχεται από μια καταπιεσμένη δυναμική διεκδίκησης, η οποία λάμβανε μορφές προσδοκιών και διεκδικήσεων, τις οποίες το πολιτικό σύστημα καλούνταν να διαχειριστεί και να ικανοποιήσει. Παρά το γεγονός ότι η κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη της χώρας κατά την μεταπολεμική περίοδο δεν είχε ανακοπεί από την δικτατορία, με εξαίρεση τα δύο τελευταία χρόνια του αυταρχικού καθεστώτος (1973-4) εξ αιτίας και της διεθνούς πετρελαϊκής κρίσης, η παρεμπόδιση της ελεύθερης έκφρασης και συνδικαλιστικής δράσης των πολιτών είχε δημιουργήσει ένα διεκδικητικό κλίμα το οποίο συμβάδιζε με μια «εμπεδωμένη προσδοκία συνεχούς βελτίωσης». Αυτή η μαζική τάση για ανοδική κινητικότητα γινόταν ακόμα πιο επιτακτική από τους αποκλεισμένους του μετεμφυλιακού κράτους (αριστερούς και μη δεξιούς), που ζητούσαν μετ' επιτάσεως την «κοινωνική διανομή εισοδημάτων, θέσεων, προνομίων, προσβάσεων κ.λπ.».¹⁷⁹⁸

Ανταποκρινόμενη λοιπόν στο ευρύτερο αίτημα για αποκοπή από το διχαστικό και αυταρχικό παρελθόν, η κυβέρνηση «Εθνικής Ενότητας» προχώρησε στη νομιμοποίηση του ΚΚΕ (Ν. 509/1974) και ακολούθως διενέργησε δημοψήφισμα για το πολίτευμα (8 Δεκεμβρίου 1974), παραγκωνίζοντας οριστικά τη μοναρχία. Η ψήφιση του νέου Συντάγματος από την νεοεκλεγμένη κυβέρνηση της ΝΔ τον Ιούνιο του 1975 σηματοδότησε την οριστική ρήξη με την περίοδο της χούντας, ενώ η

¹⁷⁹⁸ Βούλγαρης Γιάννης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974-1990*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2005, σ. 122-3, 127.

αίτηση –τον ίδιο μήνα– για πλήρη ένταξη στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα αποτέλεσε βασικό πολιτικό στόχο της χώρας, ο οποίος προϋπέθετε τον περαιτέρω εκσυγχρονισμό και εκδημοκρατισμό του κράτους και των θεσμών του, μεταξύ των οποίων και η εκπαίδευση.

Η έρευνα της διατριβής, ακολουθώντας τη χρονολογική σειρά των πολιτικών γεγονότων μέσα στο προαναφερθέν διεκδικητικό πλαίσιο, και ιδιαίτερα αυτών με σημείο αναφοράς την εκπαίδευση, επικεντρώθηκε στον εντοπισμό και την ανάλυση των μαθητικών κινητοποιήσεων της περιόδου 1974-1999.

Το πεδίο μέσα στο οποίο αναπτύχθηκε –σε μεγάλο βαθμό– η συλλογική δράση των μαθητών κατά την μεταπολιτευτική περίοδο ήταν οι μαθητικές κοινότητες –ένας θεσμός παραμελημένος από τις κυβερνήσεις της Δεξιάς και του Κέντρου για 40 περίπου χρόνια, τον οποίο όμως η κυβέρνηση του Κ. Καραμανλή αποφάσισε να επαναφέρει μέσω της έκδοσης του πρώτου μαθητικού κανονισμού το 1975. Με την οργάνωση και λειτουργία των μαθητικών κοινοτήτων, οι κυβερνώντες επιχείρησαν: α) να κατευνάσουν το αγωνιστικό πνεύμα μεγάλης μερίδας μαθητών που είχε δημιουργηθεί κατά τη δικτατορία και διεκδικούσε –τουλάχιστον έως το 1981– την αποχουντοποίηση και τον εκσυγχρονισμό στην εκπαίδευση και την κοινωνία γενικότερα, β) να ικανοποιήσουν –έστω και προσχηματικά– το αίτημα για ελεύθερο μαθητικό συνδικαλισμό και γ) να κατευθύνουν τους μαθητές σε οριοθετημένους θεσμούς στο πλαίσιο λειτουργίας του σχολείου και σε πολιτιστικές δραστηριότητες και εκδηλώσεις σύμφωνες με τα συντηρητικά ιδανικά που πρέσβευε η ιδεολογία τους.

Μέχρι το τέλος της διακυβέρνησης της χώρας από τη ΝΔ εκδόθηκαν και άλλοι μαθητικοί κανονισμοί (1976, 1978), με περιεχόμενο ακόμα πιο περιοριστικό σε σχέση με αυτόν του 1975. Η προσπάθεια ωστόσο του υπουργείου Παιδείας να κρατήσει την έντονη πολιτική ώσμωση που επικρατούσε στην κοινωνία μακριά από τους μαθητές, αποδείχθηκε μάταιη, όπως φανέρωνε και η εμφάνιση των πρώτων μαθητικών –κομματικών– παρατάξεων: Η ΜΟΔΝΕ του ΚΚΕ, η ΠΑΜΚ του ΠΑΣΟΚ, η ΔΗΜΑΚ του ΚΚΕ εσωτ. και οι αξιοσημείωτα δυναμικές τα πρώτα μεταπολιτευτικά χρόνια ΠΜΣΠ της ΟΜΛΕ και ΑΑΜΠΕ του ΕΚΚΕ ήταν οι οργανώσεις με τη μεγαλύτερη ισχύ.

Η ίδρυση των μαθητικών παρατάξεων από τους κομματικούς σχηματισμούς εντασσόταν σε μια γενικότερη διαδικασία που είχε ξεκινήσει να πραγματοποιείται από τις πρώτες μέρες της Μεταπολίτευσης, δηλαδή της «μετατροπής των πολιτικο-

ϊδεολογικών παρατάξεων σε μαζικά κόμματα», καθιστώντας τα κόμματα πρωταγωνιστές της εκκολαπτόμενης δημοκρατίας («κομματική δημοκρατία»)¹⁷⁹⁹ Τα κόμματα –μικρότερα και μεγαλύτερα–, διαπιστώνοντας την οξυμμένη διάθεση των μαθητών για πολιτικοποίηση και συνδικαλιστική δραστηριότητα, έστρεψαν το ενδιαφέρον τους στα σχολεία ώστε να δημιουργήσουν δεξαμενές αυριανών ψηφοφόρων και χώρους ανάδειξης μελλοντικών στελεχών. Από την πλευρά τους, οι μαθητές-μέλη των παρατάξεων εύρισκαν μέσω αυτών και σε συνδυασμό και αλληλεξάρτηση με τις μαθητικές κοινότητες, ευρύ πεδίο δράσης για να ανακαλύψουν ή να διαμορφώσουν την πολιτική τους ταυτότητα, να προσδιορίσουν τους στόχους τους και να συγκροτήσουν μια συλλογική υπόσταση με κοινά χαρακτηριστικά και αξιώσεις.

Με πρωτοβουλία των μαθητικών παρατάξεων (ΜΟΔΝΕ, ΠΑΣΚ και ΠΜΣΠ κατά κύριο λόγο) πραγματοποιήθηκαν οι πρώτες κινητοποιήσεις με αιτήματα την αποχουντοποίηση των σχολείων, την άρση της απαγόρευσης της συμμετοχής των μαθητών στον εορτασμό του Πολυτεχνείου και την αποφυγή της στροφής προς την τεχνική εκπαίδευση, που προέβλεπε η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1976. Μετά το 1979 ακολούθησαν και άλλες κινητοποιήσεις εναντίον του νέου συστήματος για την εισαγωγή στην τριτοβάθμια εκπαίδευση («Πανελλήνιες Εξετάσεις») και υπέρ της μετατροπής σε μεικτά όλων των σχολείων, της κατάργησης της ποδιάς για τις μαθήτριες και της εφαρμογής του πενθήμερου σχολικού προγράμματος.

Αναλυτικότερα σε σχέση με την κατεύθυνση ολοένα και περισσότερων μαθητών προς την τεχνική-επαγγελματική εκπαίδευση, η κυβέρνηση Καραμανλή αποσκοπούσε μέσω αυτής πρωτίστως να συνδέσει τον εκπαιδευτικό προγραμματισμό με την οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη της χώρας και δευτερευόντως να επιλύσει άλλα δύο μείζονα εκπαιδευτικά προβλήματα: την υπερπληθώρα αποφοίτων γενικού λυκείου και την αυξημένη ζήτηση για πανεπιστημιακές σπουδές. Όπως καταδείχθηκε, η ανισοτιμία μεταξύ γενικής και τεχνικής εκπαίδευσης στη συνείδηση των πολιτών δεν ήταν κάτι καινοφανές στη σύγχρονη ιστορία του ελληνικού κράτους. Ειδικότερα δε μετά το 1950 οι ελληνικές κυβερνήσεις θέλοντας να ακολουθήσουν τα διεθνή πρότυπα, που επιχειρούσαν να καθιερώσουν την τεχνική εκπαίδευση ως απαραίτητη προϋπόθεση της οικονομικής προόδου, προέβησαν σε μεταρρυθμιστικά εγχειρήματα (1959, 1964), τα οποία όμως λίγο απέδωσαν στην αύξηση του αριθμού των μαθητών της τεχνικής εκπαίδευσης.

¹⁷⁹⁹ Βούλγαρης Γ., *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974-1990*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2005, σ. 43, 46.

Ωστόσο, παρά τις σφοδρές αντιδράσεις των μαθητών, όπως εκφράζονταν μέσα από τα πολυάριθμα μαθητικά έντυπα της εποχής, για όλα τα παραπάνω ζητήματα, τα συλλαλητήρια και οι αποχές που σημειώθηκαν ήταν σποραδικά και δεν απέκτησαν μαζικό χαρακτήρα. Δύο ήταν οι βασικοί λόγοι που οι μαθητές δεν μπόρεσαν να μαζικοποιήσουν τη δράση τους: α) το έντονα περιοριστικό πλαίσιο του θεσμού των μαθητικών κοινοτήτων και β) η αδυναμία των μαθητικών παρατάξεων να συναποφασίσουν ποιες έπρεπε να είναι οι κοινές διεκδικήσεις και το περιεχόμενό τους. Ως εκ τούτου, η υπερπολιτικοποίηση των μαθητών κατά τα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης, που εκφραζόταν κυρίως μέσα από τις κομματικές παρατάξεις, άρχισε σταδιακά να φθίνει, με τους μαθητές να συνταυτίζουν την αλλαγή που επιζητούσε το μαθητικό κίνημα με την προαναγγελλόμενη «αλλαγή» του ΠΑΣΟΚ· δηλαδή την κοινωνική αλλαγή προς όφελος των παραγκωνισμένων και «μη προνομιούχων»¹⁸⁰⁰ των προηγούμενων δεκαετιών.

Πράγματι, με τον ερχομό του στην εξουσία, το ΠΑΣΟΚ, μαζί με την ικανοποίηση πλήθους ουσιαστικών και συμβολικών κοινωνικών αιτημάτων της προγενέστερης περιόδου (αναγνώριση Εθνικής Αντίστασης, καθιέρωση πολιτικού γάμου, αποποινικοποίηση μοιχείας κ.ά.), προχώρησε στη θεσμοθέτηση σειράς εκσυγχρονιστικών μέτρων που επηρέασαν τη λειτουργία της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (π.χ. η επιβολή της δημοτικής, η καθιέρωση του μονοτονικού συστήματος, η κατάργηση της ποδιάς, η σταδιακή αύξηση των εισακτέων στο πανεπιστήμιο κ.λπ.). Επιπλέον, η κυβέρνηση του Α. Παπανδρέου εισήγαγε ένα νέο μαθητικό κανονισμό (1982), ο οποίος εν αντιθέσει με ό,τι ίσχυε επί ΝΔ, ευνοούσε το πνεύμα πολιτικοποίησης και συνδικαλισμού στα σχολεία. Παρ' όλα αυτά, ενέργειες όπως η διατήρηση της απαγόρευσης της κυκλοφορίας εντύπων, εξαιρουμένων αυτών των μαθητικών κοινοτήτων, καθώς και η απαγόρευση αναφοράς σε επώνυμες οργανώσεις της Αντίστασης και του ανεβάσματος θεατρικών παραστάσεων με «πολιτικό περιεχόμενο», καταδείκνυαν το αντιφατικό πρόσωπο της νέας κυβέρνησης, που προσπαθούσε να ισορροπήσει μεταξύ του προεκλογικού-ψηφοθηρικού λαϊκισμού και ενός σταθερού ιδεολογικού κυβερνητικού προγράμματος, το οποίο όμως δεν θα αντίβαινε με τις αρχές και τα συμφέροντα του ΠΑΣΟΚ. Όπως συνάγεται από τα

¹⁸⁰⁰ Ο Χρήστος Λυριντζής αποδίδει την προέλευση του όρου «μη προνομιούχοι» στο ΠΑΣΟΚ, το οποίο σκοπίμως απέφυγε να προσδιορίσει το κοινωνικό περιεχόμενο της συγκεκριμένης ομάδας, επιχειρώντας έτσι να ταυτιστεί με το σύνολο των Ελλήνων, «στον βαθμό που οι περισσότεροι άνθρωποι τείνουν να προσλαμβάνουν τον εαυτό τους ως μη προνομιούχο». (Λυριντζής Χρήστος, «Η δεκαετία του 1980. Εσωτερικές πολιτικές εξελίξεις, 1981-1990», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΣΤ', Αθήνα 2000, σ. 350-1.)

παραπάνω, η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ, παρά το δημοκρατικό άνοιγμα των σχολείων, δεν έδειχνε διατεθειμένη να αφήσει ανεξέλεγκτη τη δράση πολιτικών και κομματικών δυνάμεων που θα επιχειρούσαν να αναπτυχθούν εντός του σχολικού χώρου και πιθανόν θα αντιπολιτεύονταν την εφαρμοζόμενη πολιτική.

Η έντονη κομματική πόλωση, που διαπερνούσε το πολιτικό και κοινωνικό σύστημα σχεδόν καθ' όλη τη διάρκεια της οκταετούς διακυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ, ήταν αναπόφευκτο να παρεισφρήσει και στα σχολεία, με αποτέλεσμα τη γρήγορη μετατροπή των μαθητικών εκλογών σε ομοιότυπο των φοιτητικών, των δημοτικών και των βουλευτικών. Το αξιοσημείωτο είναι ότι μολονότι οι περισσότερες μαθητικές οργανώσεις κατέκριναν τον κομματισμό στα σχολεία, εν τέλει τον καλλιεργούσαν για δύο λόγους: Πρώτον, γιατί η καθιέρωση της ψήφου στα 18, που είχε νομοθετήσει αμέσως μετά την εκλογή του το ΠΑΣΟΚ, καθιστούσε τα αποτελέσματα των μαθητικών εκλογών μια αρκετά αντιπροσωπευτική υποτύπωση της μελλοντικής συμπεριφοράς του εκλογικού σώματος, αφού οι μαθητές σύντομα θα αποκτούσαν δικαίωμα ψήφου στις εθνικές εκλογές. Και δεύτερον, γιατί το σχολείο, ύστερα και από την έντονη παρουσία και δράση των μαθητικών παρατάξεων, αποτελούσε πλέον τον πρωταρχικό χώρο πολιτικοποίησης και κομματικοποίησης των νέων έναντι του πανεπιστημίου, όπως συνέβαινε μέχρι τότε.

Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1985, με την οποία κορυφωνόταν ο εκσυγχρονισμός της εκπαίδευσης από το ΠΑΣΟΚ, παρότι στην αρχή έγινε ευμενώς αποδεκτή από τους μαθητές, λόγω και του γεγονότος ότι κατοχύρωνε τη συμμετοχή τους στη σχολική ζωή και βελτίωνε ζητήματα των μαθητικών κοινοτήτων, στη συνέχεια εξ αιτίας του Ενιαίου Πολυκλαδικού Λυκείου –ενός καινοτόμου θεσμού που εισήγαγε η μεταρρύθμιση αποσκοπώντας στη γεφύρωση του διαχωρισμού γενικών και τεχνικών λυκείων– έμελλε να ξεσπάσουν οι σφοδρότερες μαθητικές κινητοποιήσεις μέχρι εκείνη τη χρονική στιγμή. Οι δεκαήμερες καταλήψεις στα πολυκλαδικά τον Δεκέμβριο του 1986, και ενώ η χώρα βρισκόταν σε πρόγραμμα οικονομικής πολιτικής λιτότητας, σηματοδότησαν μια νέα αρχή για την εξέλιξη του μαθητικού κινήματος με οδηγό τη συγκεκριμένη «αντιπαραθετική» μορφή διαμαρτυρίας.

Αναψηλαφώντας την ιστορία των καταλήψεων από νεανικά συλλογικά υποκείμενα, σημειώνεται ότι η κατάληψη του Πολυτεχνείου το Νοέμβριο του 1973 αλλά και οι καταλήψεις στα πανεπιστήμια για το Ν. 815/1978, έπειτα από την αποκατάσταση του δημοκρατικού πολιτεύματος, εμβάπτισαν την κοινωνία και τη

νεολαία στην ιδέα της κατάληψης. Επιπροσθέτως, οι καταλήψεις στέγης μετά το 1981 (και με τη συνηγορία των ομόλογων διεθνών πρακτικών) και οι καταλήψεις από αναρχικούς του Χημείου, με αφορμή την «επιχείρηση αρετή» στα Εξάρχεια και τη δολοφονία του μαθητή Μιχάλη Καλτεζά τον Μάιο και τον Νοέμβριο του 1985 αντιστοίχως, ριζοσπαστικοποίησαν ένα μέρος της νεολαίας και νοηματοδότησαν με θετικό πρόσημο την κατάληψη ως μέθοδο δράσης για τη διεκδίκηση των θεσμικών αιτημάτων των μαθητών.

Συγκεκριμένα για τους μαθητές, μετά και τις μαζικές καταλήψεις των Πολυκλαδικών το 1986 και των ΤΕΛ το 1987, η κατάληψη καθιερώθηκε ως το πιο δυναμικό –άρα και αποτελεσματικότερο– μέσο διεκδίκησης των αιτημάτων τους, ενώ προσέδωσε στη μαθητική ταυτότητα έναν πολιτικό χαρακτήρα μακριά από τα κόμματα και τις μαθητικές παρατάξεις που απωθούσαν ολοένα και περισσότερους μαθητές.

Στην εδραίωση όμως της κατάληψης των σχολείων ως βασικής μορφής διεκδίκησης των μαθητών συνετέλεσε και η νομιμοποίηση που της παρείχε το μεγαλύτερο μέρος της πολιτικής εξουσίας και της κοινωνίας, παρά το γεγονός ότι η κατάληψη παραβίαζε τον ποινικό κώδικα. Όπως διαπιστώθηκε, η ανοχή αυτής της παραβατικής συμπεριφοράς των μαθητών μπορεί να αποδοθεί: α) στη συνεχή μετά το 1974 κοινωνική δυσαρέσκεια για τις λύσεις που (δεν) έδινε η εκάστοτε κυβέρνηση στα λιμνάζοντα προβλήματα της εκπαίδευσης, καθώς και β) στην ιδιαιτερότητα της ταυτότητας του μαθητή, που λόγω των ευαίσθητων κοινωνικών και βιολογικών ιδιοτήτων της, απέτρεπε τις αρχές από το να εξαντλήσουν τα όρια ανοχής τους απέναντι στην παραβίαση της νομιμότητας και να προχωρήσουν στον βίαιο τερματισμό των καταλήψεων.

Η κατάληψη, ως οργανωτικός και ηθικός πόρος, συνετέλεσε αποφασιστικά στην ανάπτυξη του μαθητικού κινήματος την περίοδο 1990-1. Τα συντηρητικά προεδρικά διατάγματα που έφερε ο υπουργός Παιδείας, η αλλαγή του μαθητικού κανονισμού του 1982 με στόχο τον περιορισμό της πολιτικοποίησης στα σχολεία και η φημολογούμενη ίδρυση μη κρατικών πανεπιστημίων μέσω του σχεδιαζόμενου πολυνομοσχεδίου για την παιδεία πυροδότησαν την αναταραχή των μαθητών της πλειοψηφίας των σχολείων της χώρας, οι οποίοι πραγματοποίησαν δυναμικές κινητοποιήσεις, έχοντας ως κύρια μορφή δράσης την κατάληψη. Όπως προέκυψε από την ερευνητική ανάλυση, σημαντικό συνδρομητικό ρόλο στην εξάπλωση της διαμαρτυρίας της περιόδου επιτέλεσαν οι πολιτικές ευκαιρίες, και κυρίως η εμφάνιση

συμμαχιών με πολιτικούς και κοινωνικούς φορείς, δηλαδή κόμματα, ομοσπονδίες εκπαιδευτικών και γονείς.

Ιδιαίτερα τα κόμματα της αντιπολίτευσης, το ΠΑΣΟΚ, το ΚΚΕ και το ΝΑΡ –που τότε διατηρούσε σημαντική δυναμική στο χώρο της νεολαίας–, λειτούργησαν σε γενικές γραμμές ως σύμμαχοι του μαθητικού κινήματος, είτε απευθείας είτε μέσω των μαθητών-μελών τους (δηλαδή ως σύμμαχοι και ως δρώντα υποκείμενα), αν και σε ορισμένες περιπτώσεις επιχείρησαν να το ελέγξουν ή να επωφεληθούν από τις δράσεις του πολιτικά. Άκρως υποστηρικτική απέναντι στις καταλήψεις ήταν και η στάση των καθηγητών, έτσι τουλάχιστον όπως εκφραζόταν μέσω του ανώτερου συνδικαλιστικού τους οργάνου, της ΟΛΜΕ. Υπέρμαχοι της μαθητικής διαμαρτυρίας ήταν και αρκετοί γονείς, οι οποίοι σύμφωνα με μαρτυρίες των καταληψιών μαθητών στάθηκαν και ηθικά και υλικά στο πλευρό τους. Βέβαια, δεν έλειψαν και οι αγανακτισμένοι γονείς –εντός και εκτός εισαγωγικών–, δηλαδή είτε συντηρητικοί γονείς από όλο το πολιτικό φάσμα που διαφωνούσαν με τις καταλήψεις είτε ομάδες πολιτών –όχι αναγκαστικά γονιών– που ήταν οργανωμένοι στη ΝΔ και μετέρχονταν διάφορες μεθοδεύσεις για την επαναφορά του ήρεμου κλίματος στα σχολεία.

Μια τέτοια ομάδα «αγανακτισμένων», αποτελούμενη από μέλη της ΟΝΝΕΔ, προκάλεσε το θάνατο του καθηγητή Νίκου Τεμπονέρα σε επιχείρηση ανακατάληψης σχολείου στην Πάτρα. Το τραγικό συμβάν έπαιξε σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη των κινητοποιήσεων, καθώς η νοηματική πλαισίωση του μαθητικού αγώνα, όπως αποτυπώθηκε στα μαζικά συλλαλητήρια σε όλη τη χώρα που ακολούθησαν, επεκτεινόταν πλέον πέρα από τα καθιερωμένα αιτούμενα για την παιδεία και στρέφονταν κατά της δεξιάς κυβέρνησης, ζητώντας την παραίτησή της. Ο θάνατος του Τεμπονέρα είχε αναζωπυρώσει το αντιδεξιό κοινωνικό μέτωπο που επιτυχημένα είχε καλλιεργήσει προς όφελός του το ΠΑΣΟΚ κατά τη δεκαετία του 1980, το οποίο όμως εξέφραζε και μία βαθύτερη κοινωνική αμφισβήτηση-αντίδραση απέναντι στην πολιτική της δεξιάς κυβέρνησης. Οι τέσσερις ακόμα νεκροί από φωτιά στο κατάστημα «Κ. Μαρούση», στο περιθώριο του μεγαλύτερου μαθητικού συλλαλητηρίου της περιόδου (στις 10 Ιανουαρίου), θα σημάνουν και το οριστικό τέλος των κινητοποιήσεων, με την κυβέρνηση να ικανοποιεί όλα τα αιτήματα των μαθητών επιχειρώντας να αποσοβήσει μια γενικότερη κοινωνική εξέγερση.

Εν κατακλείδι, το μαθητικό κίνημα της σχολικής χρονιάς 1990-1 ήταν κομβικής σημασίας για τον ευρύτερο συγκρουσιακό κύκλο εντός του κοινωνικού συστήματος, με αντιπάλους αφενός ένα σημαντικό κομμάτι της κοινωνίας (μαθητές, καθηγητές,

δημόσιοι υπάλληλοι, βιομηχανικοί εργάτες, εργαζόμενοι στις ΔΕΚΟ) και αφετέρου τη νεοφιλελεύθερη πολιτική που επιχειρούσε να εφαρμόσει η κυβέρνηση της ΝΔ, έχοντας ως κεντρικό άξονα τις αποκρατικοποιήσεις. Επίσης, οι μαθητικές κινητοποιήσεις αποτέλεσαν παρακαταθήκη για τις επόμενες μαθητικές γενιές, διότι διαμόρφωσαν μια συλλογική ταυτότητα δράσας νεολαίας, η οποία θα καταγραφόταν στις συνειδήσεις των επόμενων γενεών για τον τρόπο που επιτελείται μια διαμαρτυρία και συγκροτείται ένα κίνημα στο χώρο της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης.

Τα επόμενα χρόνια (1991-1996) οι καταλήψεις των σχολείων επαναλαμβάνονταν σε ετήσια βάση, άλλοτε με ουσιαστικούς και άλλοτε με προσηματικούς λόγους. Στην πρώτη περίπτωση συγκαταλέγονταν οι καταλήψεις από μαθητές της τεχνικής εκπαίδευσης που εναντιώθηκαν στην ίδρυση των ΙΕΚ –κατά την περίοδο 1992-3– και τους περιορισμούς που τους επιβλήθηκαν για την εισαγωγή τους στα ΤΕΙ –κατά την περίοδο 1994-6. Οι συγκεκριμένες διαμαρτυρίες έρχονταν να προστεθούν σε προγενέστερες αντιδράσεις των μαθητών της δευτεροβάθμιας τεχνικής-επαγγελματικής εκπαίδευσης, οι οποίοι διαμαρτύρονταν για το υποβαθμισμένο επίπεδο των σπουδών τους και τον αποκλεισμό τους από την τριτοβάθμια εκπαίδευση. Η αδυναμία των εκάστοτε κυβερνήσεων να αναβαθμίσουν την τεχνική εκπαίδευση και να κατευθύνουν ένα μεγάλο μέρος των μαθητών προς αυτήν καλλιεργούσε περαιτέρω την ευρεία κοινωνική αντίληψη, που είχε ιστορικά διαμορφωθεί, ότι η τεχνική εκπαίδευση και κατάρτιση αποτελούσε ένα λανθάνοντα πρώιμο αποκλεισμό από την προοπτική της κοινωνικής ανόδου. Τελικά, οι συγκεκριμένες καταλήψεις δεν είχαν μακρά διάρκεια, επειδή δεν μπόρεσαν να κινητοποιήσουν μεγαλύτερες μάζες μαθητών και να προβάλουν αιτήματα που θα συσπείρωναν μαθητές και από άλλους τύπους λυκείου. Παρ' όλα αυτά, η κατάληψη συνέχιζε να αποτελεί την αποδοτικότερη μορφή διαμαρτυρίας των μαθητών απέναντι στην εκάστοτε εκπαιδευτική πολιτική, αλλά και κατά κύριο λόγο το μέσο διαφυγής τους από την εντατικοποίηση και τον καταναγκασμό που απηγούσε η σχολική πραγματικότητα.

Ένα από τα σημαντικότερα γεγονότα της περιόδου, το οποίο συνδέθηκε ιδιαίτε-
ως με τους μαθητές, ήταν το «Μακεδονικό Ζήτημα», δηλαδή το θέμα που ανέκυψε
μετά και τον κατακερματισμό της Ενιαίας Γιουγκοσλαβίας (1991), με αντικείμενο
την αξίωση του νέου ομόσπονδου κράτους της νότιας Γιουγκοσλαβίας να αποκα-
λείται «Δημοκρατία της Μακεδονίας». Διαποτισμένοι από το εθνικιστικό-ξενο-
φοβικό κλίμα που καλλιεργούνταν από σχεδόν όλες τις πολιτικές δυνάμεις και την
Εκκλησία, η πλειονότητα των μαθητών –εξαιρουμένων ορισμένων αριστεριστών και

αναρχικών– συμμετείχαν μαζικά στα συλλαλητήρια της εποχής για το «Μακεδονικό», τα οποία προβάλλονταν ως πράξη στήριξης του εθνικού συμφέροντος, χωρίς όμως να συγγέουν αυτή τους τη συμμετοχή με τη δράση τους για τα εκπαιδευτικά ζητήματα της περιόδου. Από την πλευρά της η κυβέρνηση προσέγγισε τους μαθητές όχι τόσο για να αποδυναμώσει τις μαθητικές κινητοποιήσεις για την παιδεία, όσο για να ενισχύσει τον παλλαϊκό μέτωπο εναντίον της ΠΓΔΜ και να γεφυρώσει το χάσμα με τους μαθητές που είχε δημιουργηθεί από την περίοδο 1990-1.

Το Πανελλήνιο Μαθητικό Συμπόσιο και η Βουλή των Εφήβων ήταν δύο παιδαγωγικά προγράμματα, μέσω των οποίων η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ επιχείρησε την άνοιξη 1996 να παρέμβει στη λειτουργία του μαθητικού συνδικαλισμού, παρακάμπτοντας τις μαθητικές κοινότητες. Πρόθεση της κυβέρνησης ήταν να στρέψει τους μαθητές σε ένα ελεγχόμενο από αυτήν περιβάλλον, όπου θα απουσίαζαν οι μαθητικές παρατάξεις που κυριαρχούσαν στο σχολικό χώρο και οι οποίες, σύμφωνα με την κυβέρνηση, λειτουργούσαν πυροδοτικά στις εκάστοτε κινητοποιήσεις τους. Ο διάλογος όμως που επιδίωκε το υπουργείο Παιδείας με τους μαθητές μέσω των δύο θεσμών, ενώ φαινομενικά τους αναβάθμιζε ως πολιτικά υποκείμενα, επί της ουσίας τους υποβάθμιζε, καθώς δεν είχαν ούτε καίριο λόγο στον καθορισμό των θεμάτων προς συζήτηση ούτε δυνατότητα συμμετοχής μέσω δημοκρατικής διαδικασίας, από τη στιγμή που η εκλογή τους προέκυπτε είτε μέσω κλήρωσης (Μαθητικό Συμπόσιο) είτε μέσω αξιολόγησης (Βουλή των Εφήβων).

Οι πρόωρες βουλευτικές εκλογές τον Σεπτέμβριο του 1996, μετά το θάνατο του ιδρυτή του ΠΑΣΟΚ Ανδρέα Παπανδρέου, οριοθέτησαν το τέλος μιας εξαετίας όπου το μαθητικό κίνημα είχε εισέλθει πλέον σε φάση θεσμοποίησης. Επεξηγηματικά, οι κινητοποιήσεις των μαθητών είχαν μετασχηματιστεί από ριζοσπαστικές μορφές δράσης σε συμβατικές και συχνά προβλέψιμες, χωρίς περιθώρια κλιμάκωσης, ενώ παράλληλα οι μαθητές συνδιαλέγονταν με τους κυβερνώντες σε ένα ατελέσφορο συνεχές πολιτικής διαπραγμάτευσης. Ως εκ τούτου, οι καταλήψεις δεν αποτελούσαν κίνδυνο αποσταθεροποίησης για την πολιτική εξουσία, αφού η κυβέρνηση γνώριζε εκ προοιμίου την κατάληξή τους και απλά περίμενε την ομαλή λήξη τους.

Κοντολογίς, ο οργανωτικός πόρος «κατάληψη» παρέμενε στα χέρια των μαθητών, αλλά από μόνος του δεν ήταν αρκετός ώστε να προκαλέσει μια νέα κινηματική δράση εφάμιλλη με αυτήν της περιόδου 1990-1, από τη στιγμή που έλειπε ένας συνενωτικός-καθολικός στόχος ο οποίος θα κινητοποιούσε το σύνολο των μαθητών,

όπως και οι πολιτικές εκείνες ευκαιρίες που θα ενθάρρυναν τους μαθητές να προχωρήσουν σε συλλογική κινητοποίηση.

Αυτές οι δύο παράμετροι κινηματικής δράσης παρουσιάστηκαν με την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση Αρσένη την περίοδο 1997-1999. Συγκεκριμένα, οι μαθητές συσπειρώθηκαν απέναντι στην εντατικοποίηση των σπουδών που επέφεραν τα δύο βασικά νομοθετήματα της περιόδου (ο Ν. 2525/1997 και ο Ν. 2640/1998), τα οποία μεταξύ άλλων περιελάμβαναν την κατάργηση των «Δεσμών» και την καθιέρωση της πανελλαδικής εξέτασης σε όλα τα μαθήματα στο τέλος της β' και της γ' λυκείου. Επιπλέον, εναντιώθηκαν στη βασική φιλοσοφία της μεταρρύθμισης, η οποία πριμοδοτούσε την επαγγελματική κατάρτιση έναντι της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης και συνέδεε την τελευταία με τις ανάγκες της αγοράς εργασίας. Ο στρατηγικός αυτός εκπαιδευτικός και οικονομικός στόχος εντασσόταν στο πλαίσιο του «εθνικού εκσυγχρονισμού» της χώρας, που είχε θέσει ως βασικό προσανατολισμό την ένταξη της Ελλάδας στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση (ΟΝΕ).

Όπως και στην περίπτωση των μαθητικών κινητοποιήσεων της περιόδου 1990-1, η οργάνωση των μαθητών κατά τη διάρκεια της διαμαρτυρίας τους την σχολική χρονιά 1998-9 ξεκίνησε από τα όργανα των μαθητικών κοινοτήτων (μαθητικά συμβούλια και 15μελή) και τις ενδοσχολικές διαδικασίες (γενικές συνελεύσεις, ψηφοφορίες) που προβλέπονταν από τον μαθητικό κανονισμό. Η πρωταρχική αυτή οργάνωση προσέδωσε στην κατάληψη εσωτερική νομιμότητα, υπερβαίνοντας τον ανομικό της χαρακτήρα, ενώ ισχυροποίησε και τη συλλογική ταυτότητα των μαθητών. Σε δεύτερο βαθμό ακολούθησε ένας γενικότερος συντονισμός σε διασχολικό επίπεδο, στον οποίο σημαντικό ρόλο έπαιξε το μαθητικό συντονιστικό που προερχόταν από το ΚΚΕ (ΣΑΣΑ) και αυτό που του αντιτάχθηκε (Πρωτοβουλία Μαθητών Κατελιμμένων Σχολείων). Το δευτεροβάθμιο οργανωτικό σχήμα ήταν ίδιο με εκείνο των κινητοποιήσεων του 1990-1, μόνο που οι πολιτικοί-κομματικοί συσχετισμοί στο χώρο των μαθητών ήταν εν μέρει διαφορετικοί. Το 1990-1 ήταν κυρίως το ΠΑΣΟΚ που επιχείρησε μέσω της μαθητικής νεολαίας του (ΠΑΜΚ) να παίξει συντονιστικό ρόλο στις μαθητικές κινητοποιήσεις, οργανώνοντας τα δικά του συντονιστικά («παναττική» και «πανελλαδική» επιτροπή). Στην αντίπερα όχθη, ομοίως με την περίπτωση του 1998-9, βρέθηκαν μαθητές προερχόμενοι από τον ευρύτερο χώρο της Αριστεράς και της εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς, αναρχικοί και ανένταχτοι, οι οποίοι αντέδρασαν στις ενέργειες της ΠΑΜΚ και σχημάτισαν τις δικές τους ανακλητές συντονιστικές επιτροπές.

Ένα ακόμα σημείο διαφοροποίησης μεταξύ των κινητοποιήσεων των δύο περιόδων ήταν ότι σε αυτές του 1998-9 η πολιτικοποίηση των μαθητών και η ένταξή τους στα κόμματα ήταν σημαντικά ηπιότερη από αυτή της περιόδου 1990-1, χωρίς όμως αυτό να επηρεάσει την ένταση και την έκταση της διαμαρτυρίας. Σε αυτό το γεγονός συνετέλεσαν οι σημαντικές κοινωνικές συμμαχίες που ανέπτυξαν εκ νέου οι μαθητές με μεγάλο τμήμα των καθηγητών, των γονιών και των κομμάτων. Επίσης, ούτε και σε αυτές τις κινητοποιήσεις έλειψαν τα φαινόμενα αντιδράσεων των υπεύθυνων τήρησης της νομιμότητας και των υπέρμαχων της ομαλής λειτουργίας των σχολείων, με επισκέψεις εισαγγελέων στα λύκεια και παρεμβάσεις από «αγανακτισμένους γονείς».

Η τρίμηνη περίπου διάρκεια αναταραχής στο χώρο της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης το 1998-9 τερματίστηκε με τους μαθητές να επιστρέφουν στα θρανία τους χωρίς να έχουν πραγματοποιήσει το ρητό στόχο της κατάργησης της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης παρά μόνο την τροποποίηση ορισμένων διατάξεων. Πέτυχαν όμως μια «συμβολική» νίκη, όπως την ορίζουν οι θεωρητικοί των κοινωνικών κινημάτων, καθώς ανάγκασαν τον Γ. Αρσένη να προβεί σε ορισμένες αλλαγές στη μεταρρύθμιση, ενώ επιβεβαίωσαν και την ικανότητά τους να συγκροτούν την ατομική και συλλογική διεκδικητική τους ταυτότητα διαμέσου της κοινής δράσης για την επίτευξη ενός κοινού σκοπού.

Την αμέσως επόμενη σχολική περίοδο (1999-2000) η κυβέρνηση αποφάσισε να λάβει προληπτικά μέτρα εναντίον των πιθανών καταλήψεων, εκδίδοντας πράξη νομοθετικού περιεχομένου με την οποία καλούσε τους εισαγγελείς να επεμβαίνουν αυτεπάγγελα στα υπό κατάληψη σχολεία χωρίς να είναι απαραίτητη η αναφορά της παράβασης του νόμου από τους διευθυντές των εκάστοτε σχολικών ιδρυμάτων, όπως ίσχυε μέχρι τότε. Η απόφαση αυτή σφράγισε ανασχετικά μια δεκαπενταετία μαθητικών κινητοποιήσεων (1985-1999), όπου οι καταλήψεις συντέλεσαν καθοριστικά στη διαμόρφωση και κορύφωση του μαθητικού κινήματος κατά τις περιόδους 1990-1 και 1998-9. Τα μεταγενέστερα χρόνια, η κατάληψη δεν θα σταματήσει να συγκαταλέγεται στο ρεπερτόριο δράσης των μαθητών, όμως η ποινικοποίησή της σε συνδυασμό πάντα και την αρνητική δομή πολιτικών ευκαιριών θα επηρεάσει αρνητικά την εκδήλωση μαθητικής κινηματικής δράσης.

Συνολικά θα λέγαμε ότι από την αρχή της Μεταπολίτευσης τέθηκαν οι βάσεις για την εκδήλωση και την ανάπτυξη της μαθητικής κινηματικής συλλογικής δράσης. Η έντονη πολιτικοποίηση των νέων και η ίδρυση των μαθητικών παρατάξεων την

πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο (1974-1981) επενέργησαν διαμορφωτικά στη συλλογική συνείδηση των μαθητών. Στη συνέχεια, ο έντονος κομματισμός των μαθητών κατά την περίοδο διακυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ (1981-1989), απόρροια και του εκδημοκρατισμού των μαθητικών κοινοτήτων, θα λειτουργήσει μάλλον αποτρεπτικά για την εκδήλωση μιας κινηματικής δράσης και μόνο όταν θα ανακύψουν οι κατάλληλες πολιτικές ευκαιρίες σε συνδυασμό πάντα με την κατάληψη ως βασικό οργανωτικό πόρο, θα εμφανιστούν οι πρώτες κινηματικές διεργασίες (καταλήψεις στα Πολυκλαδικά το 1986). Την περίοδο 1990-1 και 1998-9 η συλλογική δράση των μαθητών παίρνει τη μορφή κοινωνικού κινήματος, περιλαμβάνοντας όλα τα στοιχεία που συνθέτουν ένα κίνημα, σύμφωνα με τον ορισμό του Dieter Rucht που παρατέθηκε στην Εισαγωγή της διατριβής.

Πιο συγκεκριμένα, η δράση των μαθητών και στις δύο περιπτώσεις παρουσίασε παρατεταμένη διάρκεια, ένα στοιχείο που τη διαφοροποιούσε από απλά συγκρουσιακά επεισόδια. Οι μορφές διαμαρτυρίας που ακολουθήθηκαν –τα συλλαλητήρια και κυρίως οι καταλήψεις– διαχώρισαν το μαθητικό κίνημα από άλλες μορφές συλλογικότητας, όπως τα κόμματα και οι ομάδες συμφερόντων. Επίσης, κατά τη διάρκεια των κινητοποιήσεων των δύο περιόδων διαμορφώθηκε περαιτέρω η συλλογική συνείδηση των μαθητών, συντελώντας στην ανάπτυξη και ενίσχυση του αγώνα τους. Όσον αφορά τη δικτυακότητα του μαθητικού κινήματος, παρότι δεν αποτέλεσε το κρισιμότερο κριτήριο για την οργάνωσή του, δημιουργήθηκαν μεταξύ των μαθητών και των συνδικαλιστικών οργανώσεων των εκπαιδευτικών και των γονέων άτυπα δίκτυα συνεργασίας, ενώ σημαντική ήταν και η συνεισφορά των αντιπολιτευόμενων την κυβέρνηση κομμάτων. Τέλος, ουσιαστική ήταν η παρέμβαση του μαθητικού κινήματος στις τροποποιήσεις και κάποτε στις ανατροπές επί ρυθμίσεων των σχεδιαζόμενων (1990-1) ή εφαρμοζόμενων εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων (1998-9).

Ειδικότερα σε σχέση με την ίδρυση των ιδιωτικών πανεπιστημίων, όπως θα προέβλεπε το πολυνομοσχέδιο για την παιδεία το 1990, και την κατεύθυνση των μαθητών προς την τεχνική εκπαίδευση, που επιχειρούνταν μέσω της μεταρρύθμισης Αρσένη, ήταν δύο πολιτικές ενέργειες που θεωρήθηκε ότι θα μετέβαλαν πιθανώς τις δομές του εκπαιδευτικού συστήματος και των εργασιακών σχέσεων αντιστοίχως. Η θέση της δυναμικής –τουλάχιστον– πλειοψηφίας των μαθητών επί των κυοφορούμενων κοινωνικών αλλαγών ήταν αρνητική και αυτό συνετέλεσε σε μεγάλο βαθμό στην εκδήλωση κινηματικής δράσης.

Ως εκ τούτου, θα μπορούσαμε να διατυπώσουμε την άποψη ότι το μαθητικό κίνημα του 1990-1 και του 1998-9 περιστράφηκε γύρω από την αποτροπή αλλαγών στο χώρο της εκπαίδευσης και όχι τη δημιουργία τους. Εν προκειμένω, η προστασία του δημόσιου χαρακτήρα της ανώτατης εκπαίδευσης (παρ. 5 άρθρο 16 του Συντάγματος 1975) και η διατήρηση του υψηλού αριθμού των εισακτέων στα ΑΕΙ (που αυξήθηκε σημαντικά το 1981 με την έλευση του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία και παρέμεινε τα επόμενα χρόνια –παρά τις όποιες αυξομειώσεις– στα ίδια επίπεδα) αποτέλεσαν για τους μαθητές κεκτημένα, τα οποία είχαν συνδεθεί άρρηκτα με τον εκδημοκρατισμό της εκπαίδευσης μετά την πτώση της δικτατορίας –αρχικά επί κυβερνήσεως της ΝΔ (1974-1981) και έπειτα του ΠΑΣΟΚ (1981-1989). Με άλλα λόγια, η κοινωνική αλλαγή που οικοδομήθηκε την πρώτη αυτή 15ετία της Μεταπολίτευσης συνάντησε ευρεία κοινωνική αποδοχή, συμπεριλαμβανομένων και των μαθητών. Το ίδιο ίσχυε άλλωστε κατ’ αναλογία και για τους φοιτητές. Ωστόσο, η απάντηση στο ερώτημα κατά πόσο οι κινηματικές δράσεις των μαθητών απέναντι στις κυβερνητικές παρεμβάσεις στην ερευνώμενη περίοδο κινούνταν προς την προοδευτική ή τη συντηρητική κατεύθυνση δεν μπορεί να εξαχθεί με ευκολία, αφού χρήζει ξεχωριστής επιστημονικής προσέγγισης που εκτείνεται πέραν των συγκεκριμένων ερευνητικών ορίων.

Ολοκληρώνοντας την καταγραφή των συμπερασμάτων, σημειώνεται ότι η διατριβή δεν έθεσε ως στόχο την πλήρη και σφαιρική ανάλυση της μαθητικής νεολαίας στην ολότητά της, αλλά τη διερεύνηση μαθητικών συλλογικών υποκειμένων που αντιτέθηκαν στα εκπαιδευτικά και –γενικότερα– πολιτικά δρώμενα της «ιστορικής τους στιγμής».¹⁸⁰¹ Οι πολιτικές εξελίξεις μαζί με την εκπαιδευτική πολιτική της κυβέρνησης κρίθηκαν ως οι περισσότερο καθοριστικοί παράγοντες για την εκδήλωση της μαθητικής συλλογικής δράσης κατά τη διάρκεια της ερευνώμενης 25ετίας (1974-1999), και αποτέλεσαν τους δύο βασικούς άξονες πάνω στους οποίους κινήθηκε η ανάλυση των μαθητικών κινητοποιήσεων.

¹⁸⁰¹ Ο Σπύρος Ασδραχάς, στην εισαγωγή του στον τόμο *Η ελληνική νεολαία στον 20ό αιώνα. Πολιτικές διαδρομές, κοινωνικές πρακτικές και πολιτιστικές εκφράσεις*. (ΑΣΚΙ, Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς, Θεμέλιο 2010, σ. 11-12), επισημαίνει ότι η συνάφεια πολιτικού και ηλικιακού, όπως συνάγεται από τις θεματικές του τόμου, «νοηματοδοτεί ιδίως το δεύτερο και το ανάγει σε σχεδόν αυτόνομο πεδίο ιστορικής παρατήρησης και ερμηνείας». Επομένως, σύμφωνα με τον ίδιο, συνεπάγεται ότι δεν μπορούμε να μιλάμε για μία ενιαία νεολαία αλλά για νεολαίες, δηλαδή «για μερικευμένες ως αντιθετικές εντάξεις των νεανικών ηλικιών στα κοινωνικά και πολιτικά δρώμενα της ιστορικής τους στιγμής». Βλ. και σχόλιο Έφης Αβδελά για την άποψη Ασδραχά στο «Η ελληνική νεολαία στον 20ό αιώνα», *Αρχειοτάξιο*, τχ. 13, Ιούνιος 2011, σ. 196.

Βέβαια, μια ερευνητική απόπειρα που αποσκοπεί στη σκιαγράφηση της μαθητικής νεολαίας ως κοινωνικής κατηγορίας με ενιαία συλλογική ταυτότητα στη Μεταπολίτευση, θα πρέπει να περιλαμβάνει, πέραν της ενδελεχούς εξέτασης της πολιτικής έκφρασης των μαθητών, και την κοινωνική και πολιτισμική της διάσταση. Θέματα όπως η διαμορφούμενη μαθητική κουλτούρα, η σχέση μαθητών-καθηγητών, η κοινωνική προέλευση των πρωταγωνιστών, οι οικογενειακοί δεσμοί, η τυχόν επίδραση συναφών νεανικών κινημάτων, η ύπαρξη άλλων συμμάχων πέραν των κομμάτων (π.χ. Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης) κ.λπ., είναι κοινωνικά-πολιτισμικά στοιχεία που αξιοποιήθηκαν –έστω και ακροθιγώς– όταν αυτά ήταν διαθέσιμα και μπόρεσαν να λειτουργήσουν ερμηνευτικά σε αρκετά σημεία της διατριβής σχετικά με την εξέλιξη της μαθητικής διαμαρτυρίας. Όμως, περαιτέρω αναζήτηση και επεξεργασία τους θα συνιστούσε μια διαφορετική οπτική του ερευνητικού εγχειρήματος, η οποία εκτός των άλλων δεν θα μπορούσε για πρακτικούς λόγους να περιληφθεί στη συγκεκριμένη μελέτη.

Αυτή πάντως η επισήμανση ανοίγει αυτόματα νέα πεδία ανάλυσης για όσους επιθυμούν να ερευνήσουν το χώρο της μαθητικής νεολαίας μέσα από την οικογένεια, την ψυχαγωγία, αλλά και άλλες κοινωνικές πτυχές της (π.χ. εργαζόμενοι μαθητές, μαθητές στις πόλεις και στις αγροτικές κοινωνίες, ανήλικοι στις φυλακές, προσκοπισμός), προκειμένου να εμπλουτίσουν τη φτωχή ακόμη ιστοριογραφική γνώση μας για τη μαθητική νεότητα.

Νέα ερευνητικά ερωτήματα μπορούν ωστόσο να ανακύψουν διαμέσου και του ίδιου (πολιτικού) πρίσματος που χρησιμοποιήθηκε σε αυτή τη μελέτη. Οι μεγάλες κινητοποιήσεις των περιόδων 1990-1 και 1998-9 δημιούργησαν ευνοϊκές συγκυρίες για τη συγκρότηση πολιτικών υποκειμένων, τα οποία στη συνέχεια της ζωής τους επιχείρησαν να αρθρώσουν πολιτικό λόγο και να συμμετάσχουν σε συλλογικές δράσεις για την υπεράσπιση και διεκδίκηση των δικαιωμάτων τους, έχοντας ως σημείο αναφοράς το βίωμα της συμμετοχής τους στις μαθητικές διαμαρτυρίες. Το κατά πόσο οι μαθητικές κινητοποιήσεις επέδρασαν διαμορφωτικά στο σχηματισμό μιας πολιτικής γενιάς, προς ποια ιδεολογική κατεύθυνση και πώς αυτή αντανάκλαται στην κοινωνία, είναι ίσως πρώιμα ερωτήματα, που όμως αναμένουν απαντήσεις.

Μια σημαντική αναφορά για την επάνοδο και προσαρμογή των δρώντων σε κατάσταση κοινωνικής ειρήνης μετά την ολοκλήρωση ενός κύκλου συγκρουσιακής δράσης γίνεται στην εισαγωγή του βιβλίου του Τάσου Δαρβέρη *Μια ιστορία της νύχτας 1967-1974*. Εκεί, χρησιμοποιούνται από τους Αντώνη Λιάκο και Γιάννη

Παπαθεοδώρου δύο μοτίβα, η «αναζήτηση νοήματος» και η οπτική γωνία του «μειονοτικού υποκειμένου», για να ερμηνευθούν τα αδιέξοδα που βίωσε μεταπολιτευτικά ο συγγραφέας και αγωνιστής κατά της δικτατορίας και τελικά οδηγήθηκε στην αυτοχειρία.¹⁸⁰²

Σαν τον Δαρβέρη υπήρξαν φυσικά και άλλοι φοιτητές και νέοι στα χρόνια της Μεταπολίτευσης· μπορεί να μην είχαν το τραγικό τέλος του, αλλά «παγιδευμένοι» από την επαναστατικότητα τους και το ιδεολογικό-πολιτικό τους φορτίο έχασαν το βηματισμό τους στη μεταπολιτευτική Ελλάδα, με επακόλουθο να καταλήξουν στο περιθώριο. Κάποιοι άλλοι συνέχισαν να προασπίζονται με το ίδιο σθένος τα ιδανικά τους και τα συνδικαλιστικά ή κοινωνικά τους συμφέροντα, θεωρώντας τα επέκταση του «μηνύματος του Πολυτεχνείου», ενώ υπήρξαν και φοιτητές οι οποίοι με εφελτήριο και παντιέρα την συμμετοχή τους στον αντιφασιστικό αγώνα (εξέγερση της Νομικής και του Πολυτεχνείου) αναρριχήθηκαν σε πολιτικά αξιώματα.

Η επανάληψη αντίστοιχων συμπεριφορών παρατηρείται έντονα και στους δρώντες μαθητές της Μεταπολίτευσης. Ειδικά οι μαθητές της περιόδου 1990-1, όπως προκύπτει μέσα από τις συνεντεύξεις τους, απάντησαν καταφατικά για τη μεγάλη επίδραση που είχε η συμμετοχή τους στις κινητοποιήσεις για την κοινωνική και πολιτική τους εξέλιξη, αλλά και την εν γένει μελλοντική ζωή τους. Από αυτούς, το σύνολο σχεδόν τις θεώρησε ως σημαντικό εφόδιο («παρακαταθήκη») για την πολιτικοποίησή του και αφετηριακό σημείο για την ενασχόλησή του με τα κοινά. Αρκετοί, απογοητευμένοι από τις πρακτικές των κομμάτων, που ήταν ενταγμένοι ως μαθητές και αργότερα ως φοιτητές, αποχώρησαν σύντομα από τις τάξεις τους και ακολούθησαν έναν ανεξάρτητο πολιτικά δρόμο. Ορισμένοι, σύμφωνα με τα λεγόμενά τους, πλήρωσαν την αφοσίωσή τους στον αγώνα, με συνέπεια να μην κατορθώσουν να διαβούν την πόρτα της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης ή στην καλύτερη των περιπτώσεων το έπραξαν με καθυστέρηση. Οι πιο θερμόαιμοι από αυτούς, συνήθως αριστεριστές και αναρχικοί, συνέχισαν την ίδια ακτιβιστική πολιτική συμπεριφορά ανεξαρτήτως μελλοντικής ιδιότητάς τους. Τέλος, ο μετέπειτα πιο γνωστός από τους καταληψίες του 1990, ο μαθητής του ΕΠΛ Αμπελοκήπων Αλέξης Τσίπρας, έχοντας μια αξιοπρόσεκτη πολιτική πορεία, έφτασε στο ύπατο πρωθυπουργικό αξίωμα.

Η πανομοιότυπη αυτή σχηματική αποτύπωση των συνεπειών των δύο κινητοποιήσεων (Πολυτεχνείο 1973 και μαθητικές κινητοποιήσεις 1990-1) για τα συλλο-

¹⁸⁰² Δαρβέρης Τάσος, *Μια ιστορία της νύχτας 1967-1974*, Βιβλιοπέλαγος, Αθήνα 2002, σ. 9-27.

γικά υποκείμενα που συμμετείχαν, αλλά και την κοινωνία συνολικά, χρήζει φυσικά εκτενούς διεπιστημονικής διερεύνησης προτού καταστεί επαγωγικά δόκιμη, γεγονός που θα της επιτρέψει να εφαρμόζεται ερμηνευτικά και σε άλλες νεανικές κινητοποιήσεις. Αυτό το ερευνητικό ερώτημα συνιστά, κατά την άποψη μου, την σημαντικότερη πρόκληση για τον μελλοντικό ερευνητή των μαθητικών κινητοποιήσεων της Μεταπολίτευσης. Μέχρι όμως να εξακριβωθεί η ορθότητα ή μη του παραπάνω συσχετισμού, οι μαθητές της γενιάς του 1990 μπορούν να διατείνονται ότι το μαθητικό κίνημα της περιόδου αποτέλεσε: «Το Πολυτεχνείο της γενιάς μας».¹⁸⁰³

¹⁸⁰³ Η φράση «Το Πολυτεχνείο της γενιάς μας» είναι του Χρήστου Κουγιτέα (συνέντευξη στις 24.5.2013) και χρησιμοποιήθηκε και στον τίτλο του Μέρους Β΄ της διατριβής.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Παράρτημα 1

Αποτελέσματα για την εκλογή 15μελών μαθητικών συμβουλίων (1984-1988)

1984			
Στοιχεία από:	<i>ΠΑΜΚ (274 σχολεία)</i>	<i>ΜΑΚΙ (403 σχολεία)</i>	<i>ΚΝΕ (564 σχολεία)</i>
ΠΑΜΚ	40,91%	19%	18%
ΜΑΚΙ	34,59%	54%	30,4%
ΚΝΕ	14,58%	19%	33%
Ρήγας Φεραίος	1,09%		1,4%
Διάφοροι	8,54%	8%	11%
Πηγή:	<i>Ελευθεροτυπία, 24.10</i>	<i>Ελευθεροτυπία, 24.10</i>	<i>Ριζοσπάστης, 23.10</i>
1985			
Στοιχεία από:	<i>ΠΑΜΚ (4.410 έδρες)</i>	<i>ΜΑΚΙ (5.475 έδρες)</i>	<i>ΚΝΕ (6.165 έδρες)</i>
ΠΑΜΚ	42,7%	24,9%	20,2%
ΜΑΚΙ	39,2%	55,3%	30,5%
ΚΝΕ	11,2%	14,12%	31,1%
Ρήγας Φεραίος	0,57%	0,7%	0,1%
ΑΔΗΝ	0,16%		
Ανεξάρτητοι	6,25%	4,4%	
Διάφοροι		0,2%	
Πηγή:	<i>Ελευθεροτυπία, 23.10</i>		
1986			
Στοιχεία από:	<i>ΠΑΜΚ (123 σχολεία)</i>	<i>ΜΑΚΙ (193 σχολεία)</i>	<i>ΚΝΕ (100 σχολεία)</i>
ΠΑΜΚ	42,2%	21,3%	13,5%
ΜΑΚΙ	38,7%	56,7%	31,7%
ΚΝΕ	10,4%	14,3%	33,6%
Ρήγας Φεραίος	0,3%	0,7%	0,1%
Ανεξάρτητοι	6,3%	5,5%	1,5%
Άλλοι	1,9%	1,3%	0,4%
Πηγή:	<i>Ελευθεροτυπία, 1.11</i>		
1987			
Στοιχεία από:	<i>ΠΑΜΚ (152 σχολεία)</i>	<i>ΜΑΚΙ (242 σχολεία)</i>	
ΠΑΜΚ	44,8%	17,7%	
ΜΑΚΙ	36,3%	59,5%	
ΚΝΕ		14,2%	
Ρήγας Φεραίος		0,25%	
Ανεξάρτητοι		7%	
Διάφοροι		1,4%	
Πηγή:	<i>Ελεύθερος Τύπος, 7-8.11</i>		
1988			
Στοιχεία από:	<i>ΠΑΜΚ (132 σχολεία)</i>	<i>ΜΑΚΙ (50 σχολεία)</i>	<i>ΚΝΕ (129 σχολεία)</i>
ΠΑΜΚ	39%	14,5%	10%
ΜΑΚΙ	36,3%	60,5%	30%
ΚΝΕ	11,8%	8,9%	33%
Πηγή:	<i>Ελευθεροτυπία, 1.11</i>		

Παράρτημα 2

Το χρονολόγιο των καταλήψεων (22 Νοεμβρίου 1990-24 Ιανουάριου 1991)

Ημερομηνία Κατάληψης	Σχολεία	Πηγή
22.11.1990	Νομός Ηρακλείου: Γενικό Λύκειο Αλικαρνασσού, 2ο και 3ο Τεχνικό Λύκειο.	<i>Ελευθεροτυπία, Απογευματινή, 23.11.1990</i>
22.11.1990	Πραγματοποιούνται καταλήψεις σε γυμνάσια και λύκεια. Η πρώτη κατάληψη γίνεται στο 3ο Επαγγελματικό Τεχνικό Λύκειο Ηρακλείου Κρήτης. Η συνέχεια δίνεται από τα λύκεια της Κέρκυρας.	<i>Μαθητικές Κινητοποιήσεις 1990-1999, Αθήνα 2000</i>
23.11.1990	Καταλήψεις γίνονται σε όλα τα Τεχνικά Λύκεια του Ηρακλείου και στα 6 από τα 7 Γενικά. Στο 7ο γίνεται αποχή.	<i>Ελευθεροτυπία, 24.11.1990</i>
26.11.1990	Νομός Ηρακλείου: 20 σχολεία της υπαίθρου και 13 λύκεια της πόλης υπό κατάληψη.	<i>Ριζοσπάστης, 27.11.1990</i>
26.11.1990	Καταλαμβάνονται από μαθητές τα Λύκεια της περιοχής Δάφνης και Ηλιούπολης στην Αθήνα.	<i>Μαθητικές Κινητοποιήσεις 1990-1999, Αθήνα 2000</i>
27.11.1990	Νομός Ηρακλείου: 44 από τα 46 επαρχιακά γυμνάσια και λύκεια, και στα 10 σχολεία της πόλης γίνονται καταλήψεις. Καταλήψεις επίσης: ΤΕΛ Νεάπολης (Νομός Λασιθίου), Γενικά Λύκεια της Σητείας Λασιθίου, όλα τα σχολεία της Κέρκυρας.	<i>Ελευθεροτυπία, 28.11.1990</i>
27.11.1990	Νομός Ροδόπης: όλα τα γυμνάσια και λύκεια. Νομός Δράμας: Γενικά λύκεια της Δράμας, ΤΕΛ της πόλης της Δράμας. Νομός Ηρακλείου: 43 από τα 51 σχολεία του Νομού τελούν υπό κατάληψη. Καταλήψεις σε Νομούς Λασιθίου, Ρεθύμνου και Χανίων.	<i>Ριζοσπάστης, 28.11.1990</i>
28.11.1990	Κλειστά όλα τα γυμνάσια και τα λύκεια Ρεθύμνου, Λασιθίου, Χανίων, Ροδόπης, Πτολεμαΐδας, Δράμας. Σε κατάληψη το 15ο Λύκειο Θεσσαλονίκης, το 1ο Τεχνικό Επαγγελματικό Σχολείο Δήμου Πυλαίας και τα έξι Γενικά Επαγγελματικά Λύκεια στο σχολικό συγκρότημα «Ευκλείδης».	<i>Ελευθεροτυπία, 29.11.1990</i>
28.11.1990	Πολυκλαδικό Λύκειο Καρδίτσας, 1ο και 2ο ΤΕΛ Πτολεμαΐδας μπαίνουν στο χορό των καταλήψεων.	<i>Ριζοσπάστης, 29.11.1990</i>

29.11.1990	<p>Κατελιημμένα 121 γυμνάσια και λύκεια της χώρας. Κατανομή: Θεσσαλονίκη 19 (2ο, 10ο, 15ο, 17ο, 20ο, 22ο, 25ο Λύκειο Θεσσαλονίκης, 1ο, 4ο, 5ο Λύκειο Καλαμαριάς, 2ο Λύκειο Άνω Τούμπας, ΤΕΛ Ευκλείδη, 20ο, 15ο, 23ο Λύκειο Διαβατών, ΤΕΛ Πυλαίας, 6ο, 7ο, 10ο ΤΕΛ Θεσσαλονίκης), Ροδόπη 12 (όλα τα γυμνάσια-λύκεια του νομού), Ξάνθη 4 (2 από τα 4 λύκεια του Νομού, 2 τεχνικά λύκεια του Νομού), Δράμα 4 (Πολυκλαδικό Λύκειο της πόλης, 2ο Τεχνικό Λύκειο, 2 γυμνάσια σε σύνολο 10 γυμνασίων και λυκείων στο Νομό), Γιάννενα 4 (Πολυκλαδικό, Τεχνικό-Επαγγελματικό Λύκειο, 2ο Λύκειο, Ζωσιμαία Σχολή), Κέρκυρα 8 (3 γενικά, 1 τεχνικό και 3 γυμνάσια στην πόλη), Ηράκλειο 54 (7 γενικά λύκεια, 3 τεχνικά λύκεια, 44 γυμνάσια-λύκεια της επαρχίας του Νομού), Ρέθυμνο 3 (Τεχνικό Λύκειο, Πολυκλαδικό Λύκειο, 1ο Γυμνάσιο), Λασιθί 2 (Τεχνικό Λύκειο Σητείας, Τεχνικό Λύκειο Νεάπολης), Χανιά 8, Αθήνα 3 (2ο Λύκειο Χαλανδρίου, 1ο και 2ο Λύκειο Αγ. Δημητρίου, Γυμνάσιο-Λύκειο Ζωγράφου).</p>	<p><i>Τα Νέα,</i> 30.11.1990</p>
29.11.1990	<p>Περισσότερα από 30 λύκεια της Θεσσαλονίκης έχουν καταληφθεί.</p>	<p><i>Καθημερινή,</i> 30.11.1990</p>
30.11.1990	<p>Περισσότερα από 40 σχολικά συγκροτήματα της Θεσσαλονίκης είναι υπό κατάληψη. Τουλάχιστον 150 σχολεία της χώρας έχουν καταληφθεί. Τα περισσότερα κατελιημμένα σχολεία στους νομούς της Κρήτης (κυρίως στο Νομό Ηρακλείου), τη Θεσσαλονίκη, τη Ροδόπη, την Κέρκυρα, τη Δράμα, την Ξάνθη και τον Νομό Ιωαννίνων. Μόνο 4 γυμνάσια και λύκεια της Αθήνας υπό κατάληψη.</p>	<p><i>Απογευματινή,</i> 1.12.1990</p>
30.11.1990	<p>2ο Λύκειο Χαλανδρίου (εδώ και 3 μέρες σε κατάληψη).</p>	<p><i>Ριζοσπάστης,</i> 1.12.1990</p>
3.12.1990	<p>Λουκέτο μπαίνει στο 1ο και 2ο Λύκειο Αγ. Παντελεήμονα, 4ο Λύκειο Χαλανδρίου, 5ο και 29ο Γυμνάσιο-Λύκειο Αθηνών. Οι καταλήψεις συνεχίζονται στα: 2ο Λύκειο Χαλανδρίου, 17ο Λύκειο Παγκρατίου, το συγκρότημα στην οδό Γράμμου 1 στη Δάφνη (4 σχολεία), γυμνάσια και λύκεια της Ηλιούπολης και της Καλλιθέας, στο Επαγγελματικό Λύκειο της Νέας Φιλαδέλφειας, τα σχολεία του Ταύρου και το 6ο Καλλιθέας. 259 από τα 262 σχολεία του Νομού Θεσσαλονίκης έχουν καταληφθεί από μαθητές. Το κύμα καταλήψεων εξαπλώνεται και σε Πιερία, Ημαθία, Πέλλα και Κιλκίς.</p>	<p><i>Τα Νέα,</i> 4.12.1990</p>
4.12.1990	<p>143 τα κατελιημμένα σχολεία στην πόλη της Θεσσαλονίκης. Επίσης σε καταλήψεις έχουν προχωρήσει το 4ο Γενικό Λύκειο, 2ο ΤΕΛ και μία σχολή νέου τύπου στην Κοζάνη, 3ο Γενικό Λύκειο και 2ο ΤΕΛ Πτολεμαΐδας, ΤΕΛ Σιάτιστας και Σερβίων Κοζάνης, ΤΕΛ Καστοριάς.</p>	<p><i>Ελευθεροτυπία,</i> 5.12.1990</p>

- 4.12.1990 Σε καταλήψεις προχωρούν δύο γενικά, ένα τεχνικό, καθώς και το Πολυκλαδικό Λύκειο στην Ηλιούπολη, το 1ο και 4ο Βύρωνα, το 2ο και 3ο Γενικό καθώς και 2ο Τεχνικό Νέας Σμύρνης, το 2ο και 4ο Υμηττού, το 1ο και 2ο Αλίμου, τα γενικά λύκεια Χαλανδρίου, το 2ο Τεχνικό Λύκειο Ταύρου, τα γενικά και τεχνικά λύκεια Δάφνης και Αγίου Δημητρίου, Ιωνίδειος Σχολή στον Πειραιά. *Καθημερινή,*
5.12.1990
- 4.12.1990 Περισσότερα από 150 γυμνάσια και λύκεια της χώρας βρίσκονται υπό κατάληψη. Κυριότερες εστίες καταλήψεων η Κρήτη, η Θεσσαλονίκη και η Κέρκυρα. *Απογευματινή,*
5.12.1990
- 5.12.1990 Τα κατειλημμένα σχολεία ανά νομό: Νομός Ημαθίας (12 στα 42), Νομός Κιλκίς (13/27), Νομός Πιερίας (14/32), Νομός Χαλκιδικής (12/31), Νομός Πέλλας (16/38), Δυτική Μακεδονία: Νομός Φλώρινας (2/21), Νομός Καστοριάς (1/22), Νομός Γρεβενών (1/11), Νομός Κοζάνης (31/62). Κατειλημμένα σχολεία σε άλλες περιοχές της χώρας: 21 γυμνάσια και λύκεια του Νομού Ηλείας (1ο, 2ο, 3ο και 4ο Γυμνάσιο Πύργου, 1ο, 2ο και 3ο Λύκειο Πύργου, τα Γυμνάσια και Λύκεια Βουνάργου, Βασιλακίου, Αρχαίας Ολυμπίας, Βαρθολομιού, Πελοπίου και τα Γυμνάσια Επιταλίου και Γουμέρου). Στο Αγρίνιο οι μαθητές έχουν καταλάβει το Πολυκλαδικό, το Επαγγελματικό, το Λύκειο Παναιτωλικού και το 4ο Γυμνάσιο. Τέσσερα σχολεία στην Άρτα: το 2ο, 3ο, 4ο και το Τεχνικό-Επαγγελματικό Λύκειο τελούν υπό κατάληψη. Κατάληψη γίνεται στο Κλασικό Λύκειο Ιωαννίνων, στα Λύκεια Ηγουμενίτσας, Παραμυθιάς και Φιλιππιάδας. Διογκώνεται το κύμα καταλήψεων στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη. Όλα τα σχολεία του Νομού Ηρακλείου είναι κατειλημμένα, τα 12/25 γυμνάσια-λύκεια στο Λασιθί, 7/8 διδακτήρια στην πόλη των Χανίων. Όλα τα σχολεία της πόλης (8 γυμνάσια και 4 λύκεια) της Κέρκυρας. Για τρίτη μέρα κατάληψη στο 6ο ΤΕΛ Αθηνών. Σε κατάληψη προχωρούν και οι μαθητές του Ενιαίου Πολυκλαδικού Λυκείου Αθηνών, του Ενιαίου Πολυκλαδικού Λυκείου Πειραιά και της Ιωνιδείου Σχολής. Υπό κατάληψη βρίσκονται και αρκετές σχολικές μονάδες του Συγκροτήματος της Γκράβας στο Γαλάτσι (2ο, 21ο, 61ο, 1ο, 2ο Τεχνικό Επαγγελματικό Λύκειο), 3ο Λύκειο Ηλιούπολης, 1ο, 2ο, 3ο, 4ο Λύκειο Χαϊδαρίου, 1ο Λύκειο Δάφνης, 1ο-2ο Γυμνάσιο-Λύκειο Ζωγράφου, το 6ο Καλλιθέας, το 17ο Λύκειο Παγκρατίου, το 1ο Λύκειο Παγκρατίου, το 1ο Λύκειο Καλλιόπολης, καθώς και το 12ο Λύκειο του Πειραιά. *Τα Νέα,*
6.12.1990
- 6.12.1990 Με βάση τα στοιχεία που έχουν συγκεντρωθεί στο υπουργείο Παιδείας, τα σχολεία που βρίσκονται υπό κατάληψη είναι κατά περιοχές τα ακόλουθα: Ροδόπη: Γυμνάσιο Νέας Καλλίστης, Πολυκλαδικό της Κομοτηνής, Β' Λύκειο και ΤΕΛ Κομοτηνής. Ξάνθη: Α', Β', Γ' Λύκεια, Α', Β' ΤΕΛ, στο Γυμνάσιο-Λύκειο της Σταυρούπολης, στο Γυμνάσιο-Λύκειο των Αβδήρων και στις Πολυτεχνικής Σχολής, Δράμα: Α', Β', Γ' Λύκειο, στο Πολυκλαδικό, *Τα Νέα,*
7.12.1990

στη Μέση Τεχνική Σχολή, στο Γυμνάσιο-Λύκειο Δοξάτου, στο ΤΕΛ Προσοτσάνης. Καβάλα: Α', Β', Γ', Δ' Λύκειο, στο Γυμνάσιο-Λύκειο Κρηνιδίων, στο Γυμνάσιο-Λύκειο και το ΤΕΛ Ελευθερούπολης Παγκαίου, στα Λύκεια Θάσου και Λιμεναρίων Θάσου, στο Λύκειο της Χρυσούπολης Νέστου, στα Γυμνάσια Κεραμωτής και Νέας Περάμου, στο Πολυκλαδικό Λύκειο της Καβάλας, στο Εσπερινό Γυμνάσιο-Λύκειο Καβάλας και στο ΤΕΛ Σέρρες: Β', Γ', Ε' Γυμνάσια, Α' και Β' ΤΕΛ, στο Λύκειο Στρυμονικού, στα ΤΕΛ Σιδηροκάστρου, Νιγρίτας, Ζίχνης, στα Λύκεια Προβατά και Πεντάπολης, στα Γυμνάσια-Λύκεια Ηράκλειας και Πορροίων, στο Γενικό-Λύκειο Νιγρίτας και στο Λύκειο της Μαυροθάλασσας. Άρτα: 1ο, 2ο, 3ο, 4ο Λύκειο, Τεχνικό-Επαγγελματικό Λύκειο, Γυμνάσια-Λύκεια Ανέζας και Κομποτίου, το Γυμνάσιο Κωστακίων, καθώς και το 1ο-2ο Γυμνάσιο Λύκειο και το τεχνικό Φιλιπιάδας. Αγρίνιο: 1ο και 2ο Γυμνάσιο, ΤΕΛ, Επαγγελματικό-Τεχνικό Λύκειο και το Τεχνικό Λύκειο. Κέρκυρα: 11 μέρες κατάληψη σε 5 λύκεια και έξι γυμνάσια της Κέρκυρας. Γιάννενα: 4ο λύκειο και Κλασσικό Λύκειο. Πύργος: 29 Γυμνάσια και Λύκεια του Νομού Ηλείας, σε όλα τα σχολεία του Πύργου (1ο, 2ο, 3ο, 4ο Γυμν., 1ο, 2ο, 3ο Λύκειο, Εσπερινό Γυμνάσιο-Λύκειο) και στα γυμνάσια και Λύκεια Βαρθολομιού, Βουνάρχου, Πελοπίου, Καρατούλα, Γαστούνης, Ζαχάρος, Λάλα, Βασιλικιού και στα γυμνάσια Αρχαίας Ολυμπίας, Επιταλίου, Γουμέρου και Σουβαλιών. Στην Αττική κλείνουν το 63ο Λύκειο Αθηνών στο Βοτανικό, το 4ο Γυμνασιακό-Λυκειακό Παράρτημα Εστίας Νέας Σμύρνης, το 59ο Γυμνάσιο-Λύκειο Αθηνών, το 3ο, 4ο, 5ο, 6ο Λύκειο Ζωγράφου και το 41ο Λύκειο Αθηνών. Στη Θεσσαλονίκη 259 από τα 262 γυμνάσια και λύκεια παραμένουν κλειστά.

7.12.1990

600 τα λύκεια που βρίσκονται σε κατάληψη σε όλη τη χώρα.

Ελευθεροτυπία,
8.12.1990

7.12.1990

Από τα 800 γυμνάσια, γενικά λύκεια, τεχνικά λύκεια και πολυκλαδικά λύκεια του λεκανοπεδίου της Αττικής, στα οποία φοιτούν περισσότεροι από 260.000 μαθητές, τουλάχιστον 200 τελούν υπό κατάληψη.

Ελεύθερος Τύπος,
8.12.1990

7.12.1990

Κλειστά παραμένουν τουλάχιστον 150 γυμνάσια και λύκεια στο νομό Αττικής, 262 από τα 265 γυμνάσια και λύκεια της Θεσσαλονίκης, όλα τα γυμνάσια και λύκεια του Νομού Ηρακλείου (περισσότερα από 60), 21 στον Πύργο Ηλείας, 12 στην Κέρκυρα, 12 στο Λασιθί, 17 στο Ρέθυμνο και στα Χανιά και από 4 γυμνάσια και λύκεια στο Αγρίνιο, την Άρτα και τα Ιωάννινα.

Απογευματινή,
8.12.1990

8.12.1990

Περισσότερες από 500 οι καταλήψεις σχολείων σε ολόκληρη τη χώρα.

Αυγή,
9.12.1990

8.12.1990

262 από τα 265 σχολεία της Θεσσαλονίκης είναι υπό κατάληψη. Τα

Απογευματινή,

	κλειστά σχολεία ανά περιοχή: Αττική 150, Κέρκυρα 12 (8 γυμνάσια, 4 λύκεια), Πύργος 21 γυμνάσια και λύκεια, Αγρίνιο 4 γυμνάσια και λύκεια, Άρτα 4, Ιωάννινα κλασικό λύκειο και άλλα 3, Καβάλα τα περισσότερα γυμνάσια-λύκεια, Ηράκλειο σχεδόν 80 γυμνάσια και λύκεια, Λασιθί 12 από τα 25, Ρέθυμνο περίπου 10, Χανιά 7 στα 8 γυμνάσια-λύκεια. Σύμφωνα τα στοιχεία του υπουργείου Παιδείας, το ποσοστό κατάληψης στην Αθήνα είναι 20%, στην Ανατολική Αττική 9% και στη Θεσσαλονίκη 75%.	9.12.1990
9.12.1990	Οι καταλήψεις συνεχίζονται σε περισσότερα από 600 γυμνάσια και λύκεια της χώρας.	<i>Απογευματινή,</i> 10.12.1990
10.12.1990	Τα γυμνάσια και λύκεια Οιχαλίας και Φαρκαδόνας καταλαμβάνουν μαθητές και μαθήτριες στο Νομό Τρικάλων.	<i>Τα Νέα,</i> 11.12.1990
10.12.1990	Τα 600 φτάνουν τα σχολεία όλης της χώρας που τελούν υπό κατάληψη.	<i>Καθημερινή,</i> 11.12.1990
10.12.1990	Περισσότερα από 200 στο σύνολο 260 λυκείων στο νομό Θεσσαλονίκης βρίσκονται υπό κατάληψη.	<i>Αυγή,</i> 11.12.1990
10.12.1990	Τα 14 από τα 15 λύκεια της Λάρισας είναι υπό κατάληψη. Όλα τα σχολεία (γυμνάσια και λύκεια) της Κοζάνης, της Πτολεμαΐδας και των Γρεβενών είναι κλειστά. Κλειστό παραμένει το ΤΕΛ Καστοριάς. Κλείνει το 2ο Λύκειο Φλώρινας. Κατειλημμένα είναι τα σχολεία στη Σέρβια και Σιάτιστα στο Νομό Κοζάνης.	<i>Ριζοσπάστης,</i> 11.12.1990
10.12.1990	Σύμφωνα με ανακοίνωση του υπ. Παιδείας: 1.180 σχολεία της χώρας σε σύνολο 3.200 έγιναν καταλήψεις ή απόπειρες καταλήψεων. Νομός Χανίων: σταματά η κατάληψη στο 3ο Γυμνάσιο και Λύκειο, σήμερα λήγει η κατάληψη στο 2ο Γυμνάσιο και Λύκειο, στα υπόλοιπα επτά σχολεία οι καταλήψεις συνεχίζονται. Ρόδος: 2 (ένα γυμνάσιο και ένα λύκειο) από 23 σχολεία τελούν υπό κατάληψη. Όλα τα σχολεία του Νομού Ηρακλείου υπό κατάληψη, τα περισσότερα υπό κατάληψη στο Νομό Λασιθίου. Από τα 85 σχολεία στο Νομό Λάρισας τα 27 είναι υπό κατάληψη (την Παρασκευή 7/12 ήταν 12 κατειλημμένα). Στην Κορινθία 3 σχολεία (ΤΕΛ Κορίνθου, Ευλοκάστρου και Λύκειο Αγίων Θεοδώρων) αρχίζουν καταλήψεις, όπως και 3 σχολεία του Νομού Έβρου (Πολυκλαδικό Λύκειο Αλεξανδρούπολης, ΤΕΛ Ορεστιάδας και το Λύκειο Κυπρίτου). Συνεχίζονται οι καταλήψεις στο ΤΕΛ Άργους-Ναυπλίου. Αποφασίστηκε κατάληψη στο 1ο Λύκειο Ναυπλίου. Καταλήψεις από την προηγούμενη Παρασκευή, 7/12, στο Τεχνικό και Γενικό Λύκειο Μεγαλόπολης Αρκαδίας. Έληξαν οι καταλήψεις σε όλα τα σχολεία του Νομού Ροδόπης, ενώ καμία κατάληψη δεν γινόταν μέχρι χθες στους Νομούς Τρικάλων, Φθιώτιδας, Μεσσηνίας και Εύβοιας. Καταλήψεις γίνονται ακόμα σε σχολεία των νομών Ιωαννίνων (6 από τα 10 σχολεία), Θεσπρωτίας (1ο, 2ο και ΤΕΛ	<i>Ελεύθερος Τύπος,</i> 11.12.1990

Ηγουμενίτσας, Λύκειο Φιλιατών και Παραμυθιάς), Αιτωλοακαρνανίας (8 από τα 20), Καρδίτσας (6 από τα 20), Ξάνθης (4 σχολεία στην περιφέρεια), Καβάλας (80%). Σε κατάληψη από σήμερα και το 1ο ΤΕΛ Πάτρας (το πρώτο σχολείο που καταλαμβάνεται στην Πάτρα). Στο Νομό Ρεθύμνου 8 από τα 10 σχολεία είναι κλειστά, στην Μαγνησία 3 από τα 19 (2ο, 3ο ΤΕΛ και το Πολυκλαδικό Λύκειο). Από τα 264 σχολεία του Νομού Θεσσαλονίκης τα 191 είναι κατελημμένα (ήταν 209 αλλά 18 σταματάνε σήμερα). Έξι σχολεία συνεχίζουν την κατάληψη σε Φλώρινα και Καστοριά.

- 11.12.1990 Από τα 262 σχολεία του νομού Θεσσαλονίκης τα 202 σχολεία είναι υπό κατάληψη. Αναλυτικά, από τα 144 γυμνάσια τα 99 είναι κατελημμένα, από τα 118 λύκεια τα 103 είναι κατελημμένα. *Ελευθεροτυπία,*
12.12.1990
- 11.12.1990 Ο κυβερνητικός εκπρόσωπος Βύρωνας Πολύδωρας δήλωσε ότι οι καταλήψεις των σχολείων μειώθηκαν κατά 180, και συνολικά δεν ξεπερνούν τις 1.000. *Ριζοσπάστης,*
12.12.1990
- 12.12.1990 230 γυμνάσια και λύκεια της Θεσσαλονίκης υπό κατάληψη. *Αυγή,*
13.12.1990
- 13.12.1990 Σε δηλώσεις του στον ραδιοφωνικό σταθμό «Σκάι», ο υπουργός Παιδείας Β. Κοντογιαννόπουλος αναφέρει ότι το 50-60% των σχολείων της χώρας είναι υπό κατάληψη. Η εφημερίδα συνάγει ότι ξεπερνούν τα 2.000 τα κατελημμένα σχολεία. *Ελευθεροτυπία,*
14.12.1990
- 14.12.1990 Η πενταμελής «παναττική» επιτροπή, στο πλαίσιο συνάντησης με τον υπουργό Παιδείας, εκτιμά πως περίπου 1.200 σχολεία τελούν υπό κατάληψη. *Καθημερινή,*
15.12.1990
- 16.12.1990 Το 62% των σχολείων της επαρχίας είναι κατελημμένα. Κλειστά είναι όλα τα σχολεία στην Κέρκυρα (27/27), την Εύβοια (70/70) και τη Ζάκυνθο (8/8). Άλλα μεγάλα ποσοστά καταλήψεων: Ηράκλειο (70/80), Λάρισα (79/90), Άρτα (29/30), Γρεβενά (11/11). Το 51% των σχολείων στην Αττική είναι κλειστό. Αναλυτικά τα υπό κατάληψη σχολεία ανά νομό: Νομός Έβρου 4/40, Νομός Ροδόπης 4/30, Νομός Ξάνθης 11/27, Νομός Καβάλας 37/43, Νομός Δράμας 2/26, Νομός Σερρών 8/46, Νομός Κιλκίς 20/28, Νομός Θεσσαλονίκης 227/262, Νομός Χαλκιδικής 22/31, Νομός Πέλλας 31/38, Νομός Ημαθίας 41/43, Νομός Πιερίας 26/33, Νομός Κοζάνης 51/61, Νομός Φλωρίνης 11/22, Νομός Καστοριάς 8/22, Νομός Γρεβενών 11/11, Νομός Ιωαννίνων 50/64, Νομός Τρικάλων 17/37, Νομός Λαρίσης 79/90, Νομός Κέρκυρας 27/27, Νομός Θεσπρωτίας 10/13, Νομός Πρεβέζης 3/16, Νομός Άρτας 29/30, Νομός Καρδίτσας 26/41, Νομός Μαγνησίας 47/61, Νομός Λευκάδας 18/24, Νομός Αιτωλοακαρνανίας 50/77, Νομός Ευρυτανίας 1/5, Νομός Φθιώτιδας 25/53, Νομός Βοιωτίας 44/53, Νομός Εύβοιας 70/70, Νομός Αττικής 208/410, Νομός

Κεφαλληνίας-Ιθάκης 0/15, Νομός Ζακύνθου 8/8, Νομός Αχαΐας 40/93, Νομός Κορινθίας 41/45, Νομός Ηλείας 48/63, Νομός Αρκαδίας 20/38, Νομός Αργολίδας 22/26, Νομός Μεσσηνίας 15/62, Νομός Λακωνίας 1/30, Νομός Χανίων 31/36, Νομός Ρεθύμνης 23/25, Νομός Ηρακλείου 70/80, Νομός Λασιθίου 20/25, Νομός Λήμνου 4/6, Νομός Λέσβου 17/36, Νομός Χίου 8/22, Νομός Σάμου 210/220, Νομός Δωδεκανήσου 20/68. Συνολικά, με βάση τα στοιχεία της εφημερίδας, από τα 2.749 σχολεία της χώρας τα 1.831 βρίσκονται υπό κατάληψη, δηλαδή σε ποσοστό 66%.

- 19.12.1990 Στη Θεσσαλονίκη, 117 γυμνάσια και 108 λύκεια τελούν υπό κατάληψη, ενώ σε 40 γυμνάσια και 2 λύκεια δεν γίνονται μαθήματα επειδή συστεγάζονται με σχολεία που έχουν προχωρήσει σε κατάληψη των δικών τους. *Ελευθεροτυπία,*
20.12.1990
- 19.12.1990 Έληξαν οι καταλήψεις σε 130 γυμνάσια και λύκεια της χώρας εν όψει Χριστουγέννων. *Απογευματινή,*
20.12.1990
- 20.12.1990 2/3 των σχολείων της Αττικής που έχουν κάνει συνελεύσεις αποφάσισαν να συνεχίσουν τις καταλήψεις και κατά τη διάρκεια των γιορτών. *Ελευθεροτυπία,*
21.12.1990
- 20.12.1990 Εκπρόσωπος των μαθητών, μετά τη συναυλία που διοργανώθηκε από την συντονιστική «παναττική» επιτροπή καταλήψεων στα Προπύλαια, δηλώνει: «Στις συνελεύσεις που ξέρουμε ότι έχουν γίνει μέχρι τώρα, τα 2/3 των μαθητών ψηφίζουν συνέχιση των καταλήψεων. Θεωρούμε ότι οι προτάσεις του υπουργείου δεν είναι ουσιαστική αλλαγή, αλλά είναι θετικό βήμα για μας...». *Αυγή,*
21.12.1990
- 20.12.1990 Στα περισσότερα σχολεία που έχουν πραγματοποιηθεί γενικές συνελεύσεις έχει αποφασιστεί αναστολή των καταλήψεων και επανεκτίμησης της κατάστασης αμέσως μετά τις γιορτές μέσα από γενικές συνελεύσεις. Ωστόσο, εκπρόσωποι κάποιου αριθμού σχολείων εκφράζουν τη βούλησή της να παραμείνουν στα σχολεία (7/10/08, 121). Από τα 800 γυμνάσια και λύκεια της Αθήνας συνεχίζουν τις καταλήψεις μόνο τα 162. *Απογευματινή,*
21.12.1990
- 21.12.1990 Όπως παραδέχεται το υπουργείο Παιδείας, 1.800 από τα 3.150 γυμνάσια και λύκεια της χώρας τελούν υπό κατάληψη. *Ελευθεροτυπία,*
22.12.1990
- 21.12.1990 Σύμφωνα με τα στοιχεία που έδωσε ο υφυπουργός Β. Μπεκίρης, τα σχολεία που τελούσαν υπό κατάληψη –πριν γίνουν οι τελευταίες γενικές συνελεύσεις των μαθητών– έφταναν τα 1.800 σχολεία σε σύνολο 3.150 γυμνασίων και λυκείων πανελλαδικά. *Ριζοσπάστης,*
22.12.1990

28.12.1990	Σύμφωνα με στοιχεία του υπουργείου Παιδείας, σε 20 και πλέον νομούς της χώρας έχουν λήξει οι καταλήψεις, σε άλλους 20 τα σχολεία βρίσκονται υπό μερική κατάληψη, ενώ στην υπόλοιπη χώρα μεγάλο μέρος των σχολείων τελεί υπό κατάληψη.	<i>Καθημερινή,</i> 29.12.1990
4.1.1991	Σύμφωνα με στοιχεία του υπουργείου, 753 Γυμνάσια και Λύκεια βρίσκονται υπό κατάληψη, 2.229 είναι έτοιμα να λειτουργήσουν και 124 δεν λειτουργούν γιατί παρεμποδίζονται από άλλα.	<i>Ελευθεροτυπία,</i> 5.1.1991
4.1.1991	Σύμφωνα με στοιχεία του υπουργείου, από τα 3.106 γυμνάσια και λύκεια της χώρας τα 2.229 είναι έτοιμα να λειτουργήσουν κανονικά. Σε 753 ελάχιστοι μαθητές συνεχίζουν και 124 σχολεία δεν μπορούν να λειτουργήσουν λόγω συστεγάσεώς τους με άλλα που τελούν υπό κατάληψη.	<i>Καθημερινή,</i> <i>Απογευματινή,</i> 5.1.1991
5.1.1991	Σύμφωνα με στοιχεία που υποβλήθηκαν από τις κατά τόπους αρμόδιες Διευθύνσεις Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, σε σύνολο 3.106 γυμνασίων και λυκείων της χώρας, 2.229 σχολεία είναι έτοιμα να λειτουργήσουν κανονικά, σε 753 σχολεία συνεχίζεται η κατάληψη από ελάχιστο αριθμό μαθητών και σε 124 σχολεία παρεμποδίζεται η λειτουργία τους λόγω συστεγάσεως με άλλα που τελούν υπό κατάληψη.	<i>Ελεύθερος Τύπος,</i> 5.1.1991
6.1.1991	Στη Θεσσαλονίκη τα 212 από τα 262 σχολεία παραμένουν κλειστά, καθώς το συντονιστικό όργανο των μαθητών αποφάσισε να συνεχιστούν οι καταλήψεις. Σε παλαιότερη ανακοίνωσή του το υπουργείο Παιδείας ανέφερε ότι από 3.106 γυμνάσια και λύκεια της χώρας, τα 2.229 είναι έτοιμα να λειτουργήσουν μετά τις διακοπές, ενώ στα 753 συνεχίζονται οι καταλήψεις και στα 124 παρεμποδίζονται τα μαθήματα λόγω συστεγάσεως τους με άλλα σχολεία που είναι κατειλημμένα.	<i>Τα Νέα,</i> 7.1.1991
7.1.1991	Το υπουργείο Παιδείας υποστηρίζει ότι το 70% σχολείων λειτουργεί κανονικά, όμως σύμφωνα με τα αναλυτικά στοιχεία που δίνει στη δημοσιότητα το 50% τουλάχιστον τελεί υπό κατάληψη. Λιγότερα από τα μισά σχολεία λειτουργούν σε Αθήνα, Πειραιά, Ανατολική και Δυτική Αττική, Ηράκλειο, Κέρκυρα, και λίγα παραπάνω από τα μισά στη Θεσσαλονίκη, τη Λάρισα, την Αχαΐα, τα Χανιά, την Εύβοια και την Ηλεία, περιοχές όπου βρίσκεται η συντριπτική πλειοψηφία των σχολείων της χώρας.	<i>Ελευθεροτυπία,</i> 8.1.1991

7.1.1991

Νομός Θεσσαλονίκης: Σύμφωνα με τα στοιχεία της Διεύθυνσης Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης Θεσσαλονίκης, από τα 190 γυμνάσια και λύκεια της πρωινής βάρδιας λειτουργούν τα 74, ενώ τα υπόλοιπα, ή συνεχίζουν την κατάληψη ή οι μαθητές εξαντλούν το ωράριο πραγματοποιώντας γενικές συνελεύσεις. Νομός Λαρίσης: Από τα 11 γυμνάσια και λύκεια της πόλης της Λάρισας, τα 11 δεν λειτουργούν (πολλά συστεγάζονται). Συνεχίζονται οι καταλήψεις στο 2ο, 8ο, 9ο, 10ο, 5ο, 3ο και άλλα υπολειτουργούν. Σύμφωνα με τα στοιχεία που δίνει ο προϊστάμενος της Διεύθυνσης Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης του Νομού, από τα 67 σχολεία που λειτουργούν πρωινά τμήματα λειτουργούν τα 41, έχουν καταληφθεί τα 23 και σε 2 παρεμποδίστηκε η λειτουργία τους. Στη Λαμία υπό κατάληψη είναι τα 20 από τα 52 σχολεία. Η πλειοψηφία των μαθητών στο Νομό Καβάλας δεν προσήλθαν στα μαθήματα. Στην Πάτρα 77/93 σχολεία κατελημμένα, Καλαμάτα 7/65, Τρίπολη 6/8 (πόλη) –18/38 σε όλο το Νομό Αρκαδίας–, Αργολίδα 15/27, Κορινθία 11/45. Στα Ιωάννινα κλειστό είναι το Πολυκλαδικό Ιωαννίνων. Τρίκαλα 32/43, Νομός Φωκίδας 3/17, Νομός Δωδεκανήσου 3/63, Χίος (πόλη) 9/10 και όλα τα υπόλοιπα σχολεία του Νομού. Δεν λειτουργεί κανένα σχολείο στην πόλη του Ηρακλείου. Στο Ρέθυμνο 6/25 είναι κλειστά. Σε βραδινή ανακοίνωση του το υπουργείο Παιδείας αναφέρει ότι λειτούργησε το 70% των σχολείων της χώρας. Στις περιοχές που συγκεντρώνουν το 80% του μαθητικού πληθυσμού της χώρας, δηλαδή στην Αθήνα, την Ανατολική Αττική, στη Δυτική Αττική, την Κέρκυρα, το Ηράκλειο, τον Πειραιά, τα Τρίκαλα και τη Ζάκυνθο, λειτουργούν το 50% των σχολείων. Πάνω από το 50% των σχολείων λειτούργησαν σε 11 νομούς (Αργολίδα, Αχαΐα, Βοιωτία, Ηλεία, Εύβοια, Θεσσαλονίκη, Λάρισα, Μαγνησία, Φθιώτιδα, Χανιά και Λασιθί). Σε 23 νομούς λειτούργησαν όλα τα σχολεία εκτός ελαχίστων (Αιτωλοακαρνανίας, Αρκαδίας, Άρτας, Δράμας, Δωδεκανήσων, Έβρου, Ευρυτανίας, Ημαθίας, Θεσπρωτίας, Ιωαννίνων, Κιλκίς, Κοζάνης, Κορινθίας, Κυκλάδων, Λακωνίας, Λευκάδας, Μεσσηνίας, Πιερίας, Σάμου, Φωκίδας, Χίου, Ρεθύμνου και Καβάλας). Τέλος σε 12 νομούς, αναφέρεται στην ανακοίνωση του υπουργείου, ότι λειτούργησαν όλα τα σχολεία. Πρόκειται για τα Γρεβενά, την Καρδίτσα, την Καστοριά, την Κεφαλονιά, την Πέλλα, τη Ροδόπη, τις Σέρρες, τη Χαλκιδική, την Ξάνθη, τη Λέσβο, τη Φλώρινα και την Πρέβεζα.

7.1.1991

Με βάση τα στοιχεία του υπουργείου Παιδείας, σε 12 νομούς λειτουργούν όλα τα σχολεία, σε 23 νομούς ανοιχτά είναι όλα τα σχολεία εκτός ελαχίστων, σε 11 λειτουργούν πάνω από 50% των σχολείων και σε 5 νομούς (που είναι οι πιο πολυπληθείς) λιγότερα από 50%.

Τα Νέα,
8.1.1991

Καθημερινή,
Ριζοσπάστης,
8.1.1991

- Κανονικά λειτουργούν τα 89 από τα 142 δημόσια γυμνάσια και λύκεια στα οποία γίνονται πρωινά μαθήματα στο νομό Θεσσαλονίκης. Στο 9ο και 4ο ΤΕΛ αποφασίζεται λύση της κατάληψης. Στον απογευματινό κύκλο σπουδών από τα 104 γυμνάσια και λύκεια τα 45 λειτουργούν κανονικά. Μαθητές 20 ακόμα γυμνασίων αποφασίζουν να γίνουν μαθήματα μακριά από το σχολείο γιατί οι μαθητές των Λυκείων με τους οποίους συστεγάζονται τους εμποδίζουν να εισέλθουν στις τάξεις τους. Η εφημερίδα παραθέτει πίνακα με τις ακόλουθες τρεις στήλες: Περιοχή-Σύνολο Σχολείων-Λειτουργήσαν κανονικά: Αθήνας, 250, 22 από τα 140 πρωινά· Αιτωλοακαρνανίας, 77, 72· Ανατ. Αττικής, 186, 40 πρωινά· Αργολίδας, 27, 10· Αρκαδίας, 38, 28· Γρεβενών*, 11, 11· Δράμας*, 32, 32· Δωδεκανήσου, 64, 58· Έβρου, 41, 35· Ζακύνθου, 15, 1· Ηλείας, 64, 46· Ημαθίας, 42, 16 πρωινά· Ηρακλείου, 80, 35· Θεσσαλονίκης, 262, 60 πρωινά· Ιωαννίνων, 67, 20 από 22 πρωινά· Καβάλας*, 42, 42· Καρδίτσας, 45, 43· Καστοριάς, 23, 14 από 22 πρωινά· Κεφαλονιάς, 19, 19· Κιλκίς, 28, 25· Λέσβου, 44, 40· Λάρισα, 90, 37· Λευκάδας, 12, 5 από 12 πρωινά· Μεσσηνίας, 65, 58· Ξάνθης, 24, 14· Πέλλας*, 38, 38· Πειραιά, 231, 35· Πιερίας, 33, 24· Πρέβεζας, 24, 20· Ρεθύμνου, 25, 15· Ροδόπης, 20, 20· Σάμου, 18, 11· Σερρών*, 68, 60 στα 60 πρωινά· Φθιώτιδας, 63, 48· Φωκίδας, 18, 8· Χαλκιδικής*, 31, 31· Χίου, 28, 18· Φλώρινας*, 22, 18 στα 18 πρωινά. (Η τρίτη στήλη δεν περιέχει τα σχολεία της απογευματινής βάρδιας παρά μόνο της πρωινής, ενώ σημειώνονται με αστερίσκο οι νομοί στους οποίους όλα τα πρωινά σχολεία λειτούργησαν κανονικά).
- 7.1.1991 *Ελεύθερος Τύπος,*
8.1.1991
- Νομός Καβάλας: 41 από τα 43 σχολεία λειτουργούν κανονικά. Νομός Ξάνθης και Κομοτηνής: όλα ανοιχτά. Νομός Δράμας: 30/32 λειτουργούν. Νομός Σερρών: 61/68. Νομός Αχαΐας: 38/89 ημερήσια σχολεία. Στην πόλη των Ιωαννίνων, 8/10 γυμνάσια και λύκεια λειτουργούν. Νομός Καρδίτσας: 40/41. Νομός Μεσσηνίας: 58/65. Νομός Λαρίσης: 49/90. Νομός Ηρακλείου: Στην πόλη του Ηρακλείου όλα τα σχολεία είναι κλειστά. 26/50 στην περιφέρεια του Νομού λειτουργούν κανονικά.
- 7.1.1991 *Απογευματινή,*
8.1.1991
- Στο δημοσίευμα της εφημερίδα αναφέρεται: «Σύμφωνα με πρόσφατα στοιχεία του υπουργείου Παιδείας κατά τη διάρκεια των γιορτών ήταν κατειλημμένα 753 λύκεια. Αριθμός που αντιστοιχεί στα περισσότερα από τα μισά λύκεια της χώρας, αφού οι καταλήψεις κατά τη διάρκεια των γιορτών συνεχίστηκαν μόνο στα λύκεια».
- 7.1.1991 *Ριζοσπάστης,*
8.1.1991

8.1.1991	<p>Σε σύνολο 2.624 σχολείων σε όλη τη χώρα λειτουργούν 1.604. Τα 875 είναι υπό κατάληψη και παρεμποδίζεται η λειτουργία άλλων 145 (συνολικά 1.020). Από τον κατάλογο του υπουργείου Παιδείας λείπουν στοιχεία για τα σχολεία της Καρπάθου, Κω, Καλύμνου, Λήμνου, Άνδρου, Σαντορίνης, Νάξου, Μήλου και Κυθήρων, τα οποία όμως σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να είναι 472 (τόσα είναι τα σχολεία που λείπουν για να φτάσουν τα 3.106 σχολεία της χώρας). Σύνολο-Υπολειτουργούν-Υπό Κατάληψη-Παρεμποδίζονται. Αθηνών 131, 17, 74, 40. Αν. Αττικής 122, 40, 78, 4. Δυτ. Αττικής 175, 13, 134, 20. Πειραιώς 180, 45, 103, 32. Αιτωλοακαρνανίας 77, 75, 2, -. Αργολίδας 27, 17, 10, -. Αρκαδίας 38, 27, 11, -. Άρτας 33, 22, 10, 1. Αχαΐας 60, 22, 34, 4. Βοιωτίας 44, 31, 12, 1. Γρεβενών 11, 11, -, -. Δράμας 32, 32, -, -. Δωδεκανήσου 63, 60, 3, -. Έβρου 41, 38, 2, 1. Ευβοίας 65, 34, 26, 5. Ευρυτανίας 12, 7, 5, 1. Ζακύνθου 15, 2, 13, -. Ηλείας 64, 48, 16, -. Ημαθίας 42, 35, 7, -. Ηρακλείου 80, 42, 29, -. Θεσπρωτίας 18, 13, 4, 1. Θεσσαλονίκης 140, 75, 59, 6. Ιωαννίνων 63, 55, 8, -. Καβάλας 43, 41, 2, -. Καρδίτσας 41, 36, 3, 2. Καστοριάς 22, 22, -, -. Κέρκυρας 31, -, 31, -. Κεφαλληνίας 18, 19, -, -. Κιλκίς 28, 24, 4, -. Κοζάνης 59, 57, 2, -. Κορινθίας 45, 20, 14, 11. Κυκλάδων 47, 38, 9, -. Λακωνίας 30, 27, 3, -. Λαρίσης 67, 39, 28, -. Λασιθίου 20, 6, 14, -. Λέσβου 44, 33, 11, -. Λευκάδος 7, 4, 3, -. Μαγνησίας 50, 31, 17, 2. Μεσσηνίας 65, 57, 6, -. Ξάνθης 14, 14, -, -. Πέλλας 39, 38, -, 1. Περίας 25, 24, 1, -. Πρεβέζης 24, 16, 7, 1. Ρεθύμνης 25, 19, 6, -. Ροδόπης 18, 18, -, -. Σάμου 18, 11, 7, -. Σερρών 68, 68, -, -. Τρικάλων 43, 15, 20, -. Φθιώτιδας 63, 66, -, -. Φλώρινης 22, 22, -, -. Φωκίδος 18, 12, 6, -. Χαλκίδα 31, 29, 2, -. Χανίων 42, 33, 9, -. Χίου 33, 5, 15, -.</p>	<p><i>Ελευθεροτυπία,</i> 9.1.1991</p>
16.1.1991	<p>Ο πρωθυπουργός Κ. Μητσοτάκης σε ομιλία του στη Βουλή δίνει αναλυτικά στοιχεία για τα υπό κατάληψη σχολεία στη χώρα. Τα ποσοστά συμμετοχής ανά περιφέρεια είναι τα εξής: Αν. Μακεδονία (Καβάλα, Δράμα, Σέρρες) 95,8%, Κεντρική Μακεδονία (Θεσσαλονίκη, Πέλλα, Περία, Κιλκίς, Ημαθία, Χαλκιδική) 80,7%, Δυτική Μακεδονία (Καστοριά, Κοζάνη, Φλώρινα, Γρεβενά) 90,6%, Θράκη (Έβρος, Ροδόπη, Ξάνθη) 96%, Θεσσαλία (Λάρισα, Μαγνησία, Τρίκαλα, Καρδίτσα) 60,2%, Ήπειρος (Ιωάννινα, Θεσπρωτία, Πρέβεζα, Άρτα) 58,3%, Πελοπόννησος (Αχαΐα, Ηλεία, Μεσσηνία, Κορινθία, Αργολίδα, Αρκαδία, Λακωνία) 72,8%, Νησιά Ιονίου 32,5%, Κρήτη 50,9%, Κυκλάδες 87,2%, Δωδεκάνησα 88,9%, Νήσοι Αιγαίου (Λέσβος, Χίος, Σάμος) 58,4%, Αττική 16,2%, Στερεά Ελλάδα 64,7%.</p>	<p><i>Ελεύθερος Τύπος,</i> 17.1.1991</p>
17.1.1991	<p>Το 18ο Λύκειο Αθηνών και η Βαρβάκειος Σχολή αναστέλλουν τις καταλήψεις τους.</p>	<p><i>Τα Νέα,</i> 18.1.1991</p>
17.1.1991	<p>Σε Αττική, Κέρκυρα, Ζάκυνθο και Ηράκλειο εντοπίζονται τα περισσότερα κλειστά σχολεία.</p>	<p><i>Καθημερινή,</i> 18.1.1991</p>
18.1.1991	<p>Οι γενικές συνελεύσεις των μαθητών αποφασίζουν την επιστροφή στα μαθήματα από τη Δευτέρα.</p>	<p><i>Ελεύθερος Τύπος,</i> 19.1.1991</p>

19.1.1991	Οι περισσότερες γενικές συνελεύσεις που έχουν πραγματοποιηθεί σε σχολεία που τελούσαν μέχρι πρότινος υπό κατάληψη αποφάσισαν την αναστολή των κινητοποιήσεων.	<i>Ελευθεροτυπία,</i> 20.1.1991
20.1.1991	Μόνο τα σχολεία της Πάτρας εμμένουν στις καταλήψεις, απαιτώντας την παραίτηση του νομάρχη Αχαΐας, του αστυνομικού διευθυντή Πάτρας, της πολιτικής ηγεσίας του υπουργείου Δημόσιας Τάξης και του υφυπουργού Παιδείας Βασίλη Μπεκίρη.	<i>Ελευθεροτυπία,</i> 21.1.1991
20.1.1991	Σε Πάτρα, Κρήτη και Κέρκυρα παραμένουν εστίες καταλήψεων.	<i>Απογευματινή,</i> 21.1.1991
21.1.1991	Στη Θεσσαλονίκη από τα 140 πρωινά σχολεία λειτούργησαν τα 102, και από τα 112 απογευματινά τα 65. Στην Πάτρα, 49 Γυμνάσια και Λύκεια παραμένουν κλειστά, 30 λειτουργούν κανονικά και σε 11 εμποδίζεται η λειτουργία τους επειδή συστεγάζονται με άλλα που τελούν υπό κατάληψη.	<i>Ελευθεροτυπία,</i> 22.1.1991
21.1.1991	Σύμφωνα με πληροφορίες που προέρχονται από κύκλους του υπουργείου Παιδείας, στην επαρχία άρχισαν να λειτουργούν κανονικά όλα τα σχολεία, με εξαίρεση την Κέρκυρα (λειτουργεί μόνο ένα σχολείο) και την Πάτρα (όλα τα σχολεία είναι υπό κατάληψη), στην Ανατολική Αττική λειτουργεί το 75% των σχολείων, ενώ στη Δυτική Αττική και στον Πειραιά λειτουργεί το 30-40% των σχολείων. Πάτρα: Στα 49 από τα 93 σχολεία του Νομού Αχαΐας συνεχίζονται οι καταλήψεις (σ.σ. παρότι σε προηγούμενο σημείο του ρεπορτάζ της εφημερίδας αναφέρεται ότι όλα τα σχολεία είναι υπό κατάληψη). Σε 30 άρχισαν τα μαθήματα, σε 14 γίνονται μαθήματα μετ' εμποδίων. Θεσσαλονίκη: Εκτονώνεται το κλίμα στα σχολεία της Θεσσαλονίκης και των άλλων αστικών κέντρων της Κεντρικής Μακεδονίας. Σύμφωνα με τη Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης Θεσσαλονίκης, από τα 140 σχολεία στον πρωινό κύκλο μαθημάτων στην πόλη, τα 112 λειτουργούν, σε 4 παρεμποδίζονται οι μαθητές να εισέλθουν στις τάξεις τους και σε 24 συνεχίζονται οι καταλήψεις. Στον απογευματινό κύκλο μαθημάτων, από τα 102 σχολεία, τα 65 λειτουργούν, σε 19 παρεμποδίζεται η λειτουργία τους και 18 γυμνάσια και λύκεια είναι κατειλημμένα. Λάρισα: Όλα τα σχολεία (γυμνάσια και λύκεια) του Νομού λειτουργούν εκτός από το γυμνάσιο Πυργετού. Βόλος: Από σήμερα (21/1) αναμένεται να λειτουργήσουν όλα τα γυμνάσια και λύκεια του Νομού Μαγνησίας εκτός από το Πολυκλαδικό Λύκειο της πόλης. Ηράκλειο: Οι μαθητές των σχολείων αποφάσισαν στις γενικές τους συνελεύσεις να επιστρέψουν στα μαθήματα.	<i>Τα Νέα,</i> 22.1.1991
22.1.1991	Στην Ανατολική Αττική το ποσοστό των σχολείων που λειτουργεί κανονικά έφτασε το 82%. Σε 43 νομούς της χώρας η αποκατάσταση της λειτουργίας των σχολείων είναι πλήρης. Καταλήψεις συνεχίζουν	<i>Καθημερινή,</i> 23.1.1991

να διατηρούνται στον Πειραιά, στην Δυτική Αττική, αλλά και στην Αχαΐα, όπου λειτουργεί το 44% των σχολείων. Κλειστά παραμένουν: το 1ο ΤΕΛ Αθήνας (παρεμποδίζεται το 2ο λόγω συστέγασης), το 61ο Λύκειο (κλειστό και το 4οο Γυμνάσιο), το 2ο Λύκειο και το 61ο Γυμνάσιο Γκράβας. Στη Θεσσαλονίκη, από τα 140 σχολεία του πρωινού κύκλου, τα 115 λειτουργούν, 18 βρίσκονται υπό κατάληψη και 7 παρεμποδίζονται.

22.1.1991

Στο κέντρο της Αθήνας λειτούργησε το 50% των σχολείων, στην Ανατολική το ποσοστό αυξήθηκε σε 82% έναντι 74% που ήταν προχθές (21.1.1991), στον Πειραιά σε 44%, το ίδιο και στην Αχαΐα, ενώ προμαχώνας των καταλήψεων παραμένει η Δ. Αττική με το ποσοστό των σχολείων που λειτούργησαν κανονικά να ανέρχεται στο 29%. Στην επαρχία λειτουργεί το σύνολο των γυμνασίων και λυκείων.

Ελεύθερος Τύπος,
23.1.1991

23.1.1991

Ο υπουργός Παιδείας Γιώργος Σουφλιάς, μετά από συνάντηση που είχε με το διοικητικό συμβούλιο της ΟΛΜΕ, αναφέρει ότι στους 45 από τους 54 νομούς της χώρας λειτουργεί το 100% των σχολείων, σε 5 νομούς λειτουργεί το 90-96% και σε Αθήνα, Αχαΐα, Πειραιά και Δ. Αττική το 47-65%.

Καθημερινή,
24.1.1991

23.1.1991

Στο Νομό Θεσσαλονίκης τα 124 από τα 140 δημόσια πρωινά Γυμνάσια και Λύκεια λειτουργούν κανονικά. Σε 14 συνεχίζονται οι καταλήψεις. Από τα σχολεία που λειτουργούν το απόγευμα, στα 91 γίνονται κανονικά τα μαθήματα (χθες ήταν 69) και σε 6 συνεχίζονται οι καταλήψεις.

Ελεύθερος Τύπος,
24.1.1991

24.1.1991

Νομαρχία Πειραιώς: Από τα 231 σχολεία, τα 146 λειτουργούν κανονικά, 23 παρεμποδίζονται και 44 τελούν υπό κατάληψη. Στη Θεσσαλονίκη από τα 242 σχολεία, μόνο τα 15 είναι κατειλημμένα.

Καθημερινή,
25.1.1991

Παράρτημα 3

Συνθήματα μαθητικών κινητοποιήσεων 1990-1991

7.12.1990, *Ελευθεροτυπία*, πρωτοσέλιδο

- Ποτέ, ποτέ, ποτέ, ποτέ (υπονοώντας ότι ποτέ δεν θα εφαρμοσθούν τα προεδρικά διατάγματα για τα σχολεία).
- Ίδιοι είναι οι υπουργοί, δεξιοί και αριστεροί.

14.12.1990, *Οδηγητής*, τχ. 781, σ. 25

- Σχολείο που να βλέπει στο μέλλον κι όχι στο παρελθόν.
- Ας γίνουμε φραγμός στο παρελθόν, γιατί εμείς είμαστε το μέλλον και το παρόν.
- Αποφασίζουν για μας, χωρίς εμάς.
- Δώστε λεφτά για την παιδεία και όχι για φρεγάτες στην Αραβία.
- Οι μαθητές δεν είναι πειραματόζωα – Κάτω τα χέρια από την παιδεία.
- Η τρομοκρατία δεν θα περάσει, τις καταλήψεις δεν θα σπάσει.
- Δεν μας τρομάζει ο εισαγγελέας, ζήτω ο αγώνας της νεολαίας.
- Διαλύστε τα ΜΑΤ και όχι την παιδεία, κάτω η Νέα Τρομοκρατία.

14.12.1990, *Αντί*, τχ. 454, σ. 18

- Ήρθε η ώρα να δώσουμε «παρών», τέρμα τα παιχνίδια στις πλάτες των παιδιών.
- Η παιδεία δεν είναι κονσέρβα να πουλιέται, είναι δικαίωμα που με αγώνες καταχτιέται.
- Θέλουμε σχολεία ελευθεριακά και όχι θερμοκήπια για μαθητές φυτά.
- Ο υπουργός Παιδείας να φύγει από εδώ, να πάει πεζοναύτης εκεί στον Περσικό.
- Αγώνας, μαζικός, παμμαθητικός θα είναι η απάντηση από δω και μπρος.

14.12.1990, *Τα Νέα*, σ. 18

- Κατάληψη στην εγκατάλειψη.
- Η μόνη επανάσταση που υπάρχει είναι μέσα μας.
- Όταν η αδικία γίνεται νόμος, τότε η αντίσταση γίνεται καθήκον.
- Τίποτα, τίποτα δεν μας σταματά, αυτό το νομοσχέδιο θα μείνει στα χαρτιά.
- Δεν θα περάσει, δεν θα περάσει.
- Τώρα που 'μαι μαθητής την παιδεία αγαπώ και γι' αυτό θα αγωνιστώ.
- Θέλουμε σχολεία δημοκρατικά και όχι θερμοκήπια για μαθητές-φυτά.
- Πουλήστε κάνα πύραυλο να πάρουμε βιβλία.
- Είμαστε λουλούδια δεν είμαστε φυτά.
- Μπούρδας μπούρδας υπουργός και Μπουρδάρια υφυπουργός.

15.12.1990, Τα Νέα, σ. 19

- Λεφτά για παιδεία δίνει περισσότερα ακόμη κι η Τουρκία.
- Φάγαμε τον Τρίτση και τον Κακλαμάνη, ο Κοντογιαννόπουλος παρέα θα τους κάνει.
- Υπουργέ Παιδείας, κάνε προσευχή, έρχεται εξέγερση παμφοιτητική.
- Άσπρα σκουφάκια και μπλε συνολάκια δεν είναι οι μπάτσοι είναι τα στρουμφάκια.

19.12.1990, Αυγή, σ. 8

- Την παιδεία μην την κλαις, είναι εδώ οι μαθητές.
- Οι μαθητές δεν ζητούν εξουσία, ζητούν μόνο την ουσία.

10.1.1991, Τα Νέα, σ. 17

- Δολοφόνοι, δολοφόνοι.
- Εμείς αγωνιζόμαστε για την παιδεία και αυτοί μας απαντάνε με δολοφονία.
- Μαθητές, σπουδαστές και εκπαιδευτικοί ενάντια στην κυβέρνηση που δολοφονεί.
- Οι νέες ιδέες δολοφονούν, εδώ και τώρα να τσακιστούν.
- Το αίμα που κυλάει στην παιδεία, εξέγερση θα φέρει στην κοινωνία.
- Το αίμα του Νίκου που έπεσε για μας, θα σβήσει το κράτος της Δεξιάς.
- ΟΝΝΕΔ, ΟΝΝΕΔ πρωτοπορία, στους ξυλοδαρμούς και την τρομοκρατία.
- Ένας νεκρός. Σας μένουν πολλοί μέχρι να μας αναβαθμίσετε. (πανό)
- Κοιμάστε ήσυχοι ακόμη; (πανό)
- Το υπουργείο Παιδείας προειδοποιεί: η ελεύθερη σκέψη βλάπτει σοβαρά την υγεία. (πανό)

11.1.1991, Ελευθεροτυπία, σ. 19

- Νίκο, ζεις εσύ μας οδηγείς.
- Ένας στο χώμα χιλιάδες στον αγώνα.
- Αίμα κυλάει, εκδίκηση ζητάει.
- Οι μαθητές είναι εδώ, για να τιμήσουν το νεκρό. Είμαστε δυο, είμαστε τρεις, είμαστε χίλιοι δεκατρείς.
- Στείλτε τα ΜΑΤ στον Περσικό, να φάνε και οι Άραβες λίγο χοιρινό.
- Βία στη βία της εξουσίας.
- Θα γίνει ο τάφος της Δεξιάς.
- Είμαστε νέοι, είμαστε πολλοί, εμείς θα την τσακίσουμε την καταστολή.
- Όταν η αδικία γίνεται νόμος, εμείς αντιστεκόμαστε. (πανό)
- Όσο κι αν μας χτυπάνε, εμείς θα πολεμάμε. (πανό)
- Η παιδεία περνάει κρίση, δεν θέλει κατάκριση, ζητά λύση. (πανό)
- Κάτω τα χέρια από τους καθηγητές, είναι οι δεύτεροι γονείς μας. (πανό)
- Το όνειρό μας, εφιάλτης σας. (πανό)

11.1.1991, *Αυγή*, σ. 8

- Δόξα και τιμή στον καθηγητή.
- Νίκο ζεις και μας καθοδηγείς.
- Ελλάς-Σουφλιάς, τι θα γίνει φίλε μου με μας.
- Αυτός ο υπουργός δεν είναι ο παλιός, είναι ο καινούργιος και είναι και κουφός.
- Τίποτα-τίποτα δεν μας σταματά, εμείς θα ξεβουλώσουμε του υπουργού τ' αυτιά.
- Προσέξτε, εμείς ζούμε ακόμα. (πανό)
- Πάμε στην πορεία με μια απορία, γιατί το παρακράτος ΜΑΤώνει την παιδεία. (πανό)

11.1.1991, *Ριζοσπάστης*, σ. 14

- Το ποτάμι πίσω δεν γυρνά, μ' αγώνες και πορεία θ' αλλάξει η παιδεία.
- Λαέ κοντά μας με τα αιτήματά μας.
- Εσείς που τώρα κοιτάτε την πορεία, ελάτε να παλέψετε για δωρεάν παιδεία.
- Όχι άλλο αίμα – όχι άλλο ψέμα.
- Είμαστε ενωμένοι κι αποφασισμένοι. Μαθητές-καθηγητές ενωμένοι σαν γροθιές.
- Έλα μάνα να με δεις/τόρα που 'μαι μαθητής/την παιδεία αγαπώ/και στους δρόμους τριγυρνώ./Η πορεία μας αυτή/πρέπει να δικαιωθεί/μια ζωή θα προσπαθώ/το καλύτερο να βρω./Κι αν τη βία αντικρίσω/σου το λέω/δεν θα λυγίσω.
- Με τρομάζει ένα αύριο που θα είναι σαν το χθες. (πανό)
- Κάθε βήμα που κάνουμε σήμερα, είναι ένα βήμα για το αύριο.
- Οι μαθητές τολμούν και θα δικαιωθούν.
- Σουφλιά-Σουφλιά ήρθε η σειρά σου. Εδώ και τώρα άνοιξε τ' αυτιά σου.
- Γιώργο [Σουφλιά]-Γιώργο είσαι εδώ; Έρχομαι για να σε βρω.
- Σουφλιά-Σουφλιά άκουσε καλά. Δεν γίνεται παιδεία με βουλωμένα αυτιά.
- Μη μιλάς, μη γελάς κινδυνεύει ο Σουφλιάς.
- Οι ώρες αναπληρώνονται. Οι ζωές ποτέ.
- Όταν αυτοί δολοφονούν, χρέος δικό μας να αντισταθούμε.
- Οι μαθητές παλεύουν μαζί με το λαό για σύγχρονο σχολείο δημοκρατικό.
- Ήρθε ή ώρα να δώσουμε παρών. Όχι άλλα παιχνίδια στις πλάτες των λαών.

12.1.1991, *Ελευθεροτυπία*, σ. 12

- Μπάτσοι, γουρούνια, δολοφόνοι.
- Να γίνει η Βουλή φοιτητική εστία, να πάνε και οι μπάτσοι στα μαγειρεία.
- Οι μπάτσοι πουλάνε ναρκωτικά, κλέβουν κασετόφωνα και καίνε μαγαζιά.
- Εμείς ζητάμε καλύτερη παιδεία κι όχι πετροπόλεμο με την Αστυνομία.
- Μπάτσοι, γουρούνια, εμπρηστές.
- Βάλτε τον Μελίστα υπουργό παιδείας, αυτός δεν αστοχεί είναι επαγγελματίας.

- Μπάτσοι, γουρούνια, στο χθεσινό γιουρούσι, εκάψατε ανθρώπους στον Κάπα Μαρούση.
- Με MAT και βία δεν γίνεται παιδεία.
- ΟΝΝΕΔ, ΟΝΝΕΔ, πρωτοπορία, στις δολοφονίες και την τρομοκρατία.
- Τι τα θέλετε τα MAT, αφού έχετε τη ΔΑΠ.
- Εδώ, εδώ στο κτίριο αυτό, σκοτώσανε οι μπάτσοι τον κόσμο τον απλό.
- Τέσσερις νεκροί είναι αρκετοί, κάτω η κυβέρνηση που δολοφονεί.
- Προσοχή, προσοχή, δολοφόνοι με στολή.
- Είμαστε οι νέοι, είμαστε πολλοί, εμείς θα σταματήσουμε την καταστροφή.
- Όχι λιτότητα, πόλεμο, αυταρχισμό, κίνημα αυτόνομο μαζικό.
- Αλήτη Μητσοτάκη, δεν μας σταματάς, εμείς θα τα διαλύσουμε τα MAT της Δεξιάς.
- Οι νέες ιδέες δολοφονούν, εδώ και τώρα να τσακιστούν.
- Σκοτώσατε το Νίκο, σκοτώσατε και χθες, τραμπούκοι, δολοφόνοι, βασανιστές.
- Το '63 σκοτώναν βουλευτές, σήμερα σκοτώνουν τους καθηγητές.
- Κάτω τα χέρια απ' την παιδεία, να μην ξαναγυρίσουμε στο '73.
- Λαέ, λαέ μη σκύβεις το κεφάλι, ο μόνος δρόμος είναι αντίσταση και πάλη.
- Αλήτες είναι τα MAT και οι ΟΝΝΕΔίτες.
- Όλοι τα βρίσκουν στο κτήριο της Βουλής, την αντιπολίτευση την κάνουμε εμείς.
- Ετούτη η πορεία είναι η αρχή, έρχεται εξέγερση πανεργατική.

16.1.1991, Αυγή, σ. 8

- Εμείς δεν πολεμάμε στον Περσικό, θα στείλουμε τον Μπους και τον πρωθυπουργό.
- Είμαστε βρεγμένοι, είμαστε εκεί, εμείς θα την τσακίσουμε την καταστολή. (λόγω βροχής)
- Ακόμα κι ο Θεός είναι δεξιός. (λόγω βροχής)

Φεβρουάριος-Μάρτιος-Απρίλιος 1991, Αντιτετράδια της Εκπαίδευσης (Ενθετο: «Αφιέρωμα Μαθητικές Καταλήψεις»), τχ. 13-14, σ. 38-40

- Αγώνας, αγώνας, αγώνας διαρκείας είναι η απάντηση στον υπουργό παιδείας.
- Ήρθε η ώρα να δώσουμε παρών. Όχι άλλα παιχνίδια στις πλάτες των παιδιών.
- Δύο εικοσάρικα είναι το φαί μας. Έλα υπουργέ να φας κι εσύ μαζί μας.
- Έλα μάνα να με δεις/τόρα που 'μαι μαθητής/την παιδεία αγαπώ/και στους δρόμους τριγυρνώ./Η πορεία μας αυτή/πρέπει να δικαιωθεί/μια ζωή θα προσπαθώ/για να βρω το πιο καλό.
- Το σπίτι μου το άφησα/τη μάνα μου παράτησα/και ήρθα εδώ να αγωνισθώ/για την παιδεία που αγαπώ.
- Με αγώνες και θυσία θα έχουμε σωστή παιδεία
- Μαζικοί διορισμοί εκπαιδευτικών. Όχι στην παιδεία των περικοπών.
- Όχι στο ρουσφέτι-κομματική σφραγίδα, κάτω τα χέρια από την επετηρίδα.

- Θέλουμε δουλειά και όχι ανεργία, τέρμα πια η κοροϊδία.
- Εδώ, εδώ στο κτήριο αυτό [εννοούν το Κ. Μαρούση], σκοτώσανε οι μπάτσοι τον κόσμο τον απλό.
- Αυτή η πολιτική η δολοφονική δεν παίρνει διορθώσεις, αλλά ανατροπή.
- Τα ΜΑΤ καίνε και δολοφονούν. Εδώ και τώρα να διαλυθούν.
- Σκοτώσατε τους πέντε, θα το βρείτε από εμάς, φασίστες, δολοφόνοι της Δεξιάς.
- Αίμα-Βία-Τρομοκρατία, αυτή είναι η Νέα Δημοκρατία.
- Δολοφονίες, λιτότητα και βία, κάτω η Νέα Τρομοκρατία.
- Αυτό το υπουργείο δεν είναι της παιδείας, είναι της βίας και της τρομοκρατίας.
- Δώστε λεφτά για την παιδεία.
- Με ΜΑΤ και βία δεν γίνεται παιδεία.
- Ζει-ζει, ο Τεμπονέρας ζει, με Πέτρουλα-Λαμπράκη μας οδηγεί.
- Οι καθηγητές δεν σκύβουν το κεφάλι, μαζί με το λαό αντίσταση και πάλη.
- Ο Κοντογιαννόπουλος είναι η αρχή, αυτή η πολιτική θα ανατραπεί.
- Σουφλιά-Σουφλιά για πρόσεξε καλά, με τον Κοντογιαννόπουλο θα κάνεις συντροφιά.
- Αγώνας μαζικός, αγώνας λαϊκός είναι η απάντηση από 'δω και μπρος.
- Ο φασισμός δεν θα περάσει, του λαού η πάλη θα τον σπάσει.
- Με τραμπουκισμούς και τρομοκρατία δεν μας σταματά η εξουσία.
- Αίσχος, ντροπή, υπάρχουνε νεκροί.
- Στην Πάτρα σκότωσαν την παιδεία, όχι άλλο πια τρομοκρατία.
- Πενθούμε, αντέχουμε, αντιστεκόμαστε.
- Είμαστε δυο, είμαστε τρεις, είμαστε χίλιοι δεκατρείς, οι μαθητές είναι εδώ για να τιμήσουν το νεκρό.
- Νίκο ζεις, εσύ μας οδηγείς.
- Το αίμα μας ενώνει, ποτέ δεν μας σκοτώνει.
- ΟΝΝΕΔ, ΟΝΝΕΔ, Πρωτοπορία, βαράτε για να κάνουμε καλύτερη παιδεία.
- Αυτοί μιλάνε για ζημιές κι εμείς μιλάμε για ζωές.
- Μ' αγώνες και θυσία θα 'χουμε καλή παιδεία.
- Δόξα και τιμή στον καθηγητή.
- Τιμή και δόξα στο Νίκο Τεμπονέρα.
- Δεν μας τρομάζουν.
- Ένας στο χώμα, χιλιάδες στον αγώνα.
- Μ' αγώνες τιμάμε τους νεκρούς μας.
- Ο λαός δεν ξεχνά, τους αγωνιστές τιμά, ενώνεται, παλεύει και νικά.
- Αυτή η πολιτική θα ανατραπεί, η νεολαία θα εκδικηθεί.
- Θέλουν παιδεία ΜΑΤ-ωμένη, θέλουμε παιδεία ανθισμένη.
- Κάτω το κράτος των δολοφόνων.
- Εκείνοι που σκοτώνουν καθηγητές κι εργάτες είναι μόνο οι τρομοκράτες.
- Λαέ δεν φτάνει μόνο να τους βρίζεις, την τρομοκρατία με πάλη την τσακίζεις.
- Το βράδυ θα πουν για μια μειοψηφία, κοιτάξτε-κοιτάξτε-κοιτάξτε την πορεία.
- Τραμπούκοι-φασίστες-δολοφόνοι.

- Φασίστες-δολοφόνοι παραιτηθείτε.
- Όταν το αίμα χύνεται στους δρόμους οι νέοι φτιάχνουν τους δικούς τους νόμους.
- Το αίμα κυλάει δικαίωση ζητάει.
- Βάψατε τα χέρια σας στο αίμα του λαού, έρχεται η ώρα του αναθεματισμού.
- Ο λαός δεν ξεχνά, τους φασίστες τους κρεμά.
- Οι τραμπούκοι χτυπούν, δολοφονούν και οι κίτρινες φυλλάδες τους χειροκροτούν.
- Το αίμα του Νίκου που έπεσε για εμάς, θα σβήσει το κράτος της Δεξιάς.
- Αγώνας μαζικός, αγώνας διαρκείας, κάτω η κυβέρνηση της τρομοκρατίας.
- Αν ο πόλεμος είναι παιχνιδάκι, να πάει στον Κόλπο ο γιός του Μητσοτάκη.
- Δεν ζητάμε πολλά, τα θέλουμε όλα.
- Τα όνειρά μας να γίνουν εφιάλτες τους.
- Αν όχι εμείς, τότε ποιοι; Αν όχι τώρα, πότε;
- Η συνείδησή μας δεν μας επιτρέπει να δεχόμαστε αδιαμαρτύρητα το «αποφασίζουμε» και «διατάζουμε».
- Η γνώση δεν είναι υλικό που σκοπεύει στο κέρδος.
- Η γνώση δεν είναι επιχείρηση, αλλά απαράβατο δικαίωμα όλων.
- Δεν θέλω τη ζωή που ετοιμάζουν άλλοι για μένα.
- Το δίκαιο εξεταστικό σύστημα είναι μια απάτη. Γιατί οι θέσεις είναι προκαθορισμένες.
- Οι εισαγωγικές δεν είναι εισαγωγικές, μα εξαγωγικές για τα 2/3 των μαθητών.
- Το δικαίωμα στη γνώση και την ζωή δεν είναι θέμα τύχης.
- Σχολεία και όχι ψυγεία.
- Αποφασίζουν για μας, χωρίς εμάς.
- Παιδεία: προσέχουμε για να έχουμε.
- Τα παιδιά δεν είναι αυτοκίνητα. Όχι στο πόιντ-σύστεμ.
- Φοβάμαι για το μέλλον, γι' αυτό παλεύω για το παρόν.
- Κατάληψη στην εγκατάλειψη.
- Όχι σε όλα που κουρέλια κάνουν τα όνειρά μου.
- Όταν η αδικία γίνεται νόμος, τότε η αντίσταση γίνεται καθήκον.
- Το σύστημα δεν κάνει λάθος. Το σύστημα είναι λάθος.
- Δεν αγωνιζόμαστε για τις απουσίες. Αγωνιζόμαστε ενάντια στην απουσία σύγχρονης ανοιχτής παιδείας.
- Η ζωή μας και το μέλλον μας δεν χρειάζονται χωροφύλακα.
- Όχι στην παιδεία του χρήματος και της πειθαρχίας.
- Ήθελε καλύτερη παιδεία – Σκοτώστε τον.
- Οι αγώνες για την παιδεία δεν είναι νόμιμοι ή παράνομοι. Είναι δίκαιοι.
- Κανένα έλεος σ' αυτήν τη γερασμένη κοινωνία.
- Αυτό το νομοσχέδιο θα γίνει πατσαβούρι, να πάμε να το τρίψουμε στου υπουργού τη μούρη.
- Εδώ και τώρα καλύτερο σχολείο, κι όχι εργάτες το '92.
- Θέλουμε σχολεία δημοκρατικά και όχι θερμοκήπια για μαθητές-φυτά.
- Η τρομοκρατία δεν θα περάσει, τις καταλήψεις δεν θα τις σπάσει.

- Όταν στο σπίτι θα μπαίνει ο Τσεβάς, εσύ στο χαζοκούτι ANTENNA θα κοιτάς.
- TELE-CITY και ANTENNA, δυο μπουρδέλα ενωμένα.
- Όταν τα βρίσκουν στο βήμα της Βουλής, η μόνη αντιπολίτευση είμαστε εμείς.
- Όχι παιδεία για λίγους και εκλεκτούς – Αγώνας ενάντια στους ταξικούς φραγμούς.
- Η Δεξιά δεν ξεχνά τι σημαίνει Δεξιά.
- Ετούτος ο χειμώνας θα 'ναι πολύ θερμός, όλα τα (νομο)σχέδιά σας θα γίνουμε καπνός.
- Ο αγώνας στα χέρια των μαθητών. Όχι στα καπέλα των γραφειοκρατών.
- Να φύγει η Μπουρδάρα από εδώ, να πάει νοσοκόμα στον Ερυθρό Σταυρό.
- Λίγοι στην παιδεία. Πολλοί στα εργοστάσια και την ανεργία.
- Προσευχή – Απουσίες – Διαγωγή. Όχι στο σχολείο φυλακή.
- Δεν μας τρομάζει ο εισαγγελέας, ζήτω ο αγώνας της νεολαίας.
- Ελλάδα – Γαλλία – Ιταλία, οι μαθητές παλεύουν για δωρεάν παιδεία.
- Κίνημα ενωμένο – Ποτέ καπελωμένο.
- Λαέ κοντά μας για τα αιτήματά μας.
- Εσείς που τώρα κοιτάτε την πορεία, παλέψτε μαζί μας για δωρεάν παιδεία.

ΠΗΓΕΣ

Συνεντεύξεις¹⁸⁰⁴

- A. A., μαθητής γ' λυκείου σε γενικό λύκειο του σχολικού συγκροτήματος της Γκράβας (1990-1), [13.4.2013].
- Αβραμίδης Δημήτρης, δημοσιογράφος εφημερίδας *Πελοπόννησος* (1990-1), [13.1.2009].
- Αθανασόπουλος Άγγελος, μαθητής β' λυκείου στο 43ο Λύκειο Αθηνών (1998-9), αναπληρωτής υπεύθυνος ΜΑΚΙ (2007-9), [17.6.2009].
- Αναγνωστάτος Νίκος, μέλος (1990-1) και πρόεδρος ΑΣΓΜΕ (1998-9), [18.9.2013].
- Αντωνόπουλος Παύλος, υπεύθυνος δημοσίων σχέσεων (1987-9) και ταμίας της ΟΛΜΕ (1989-1991), [30.8.2013].
- Γάλλος Θανάσης, μαθητής α' γυμνασίου στο 2ο Γυμνάσιο Χολαργού (1990-1), [2.5.2013].
- Γιαννουλέας Γιώργος, μαθητής γ' λυκείου στο ΕΠΑ Πειραιά (1986-7), [31.3.2014].
- Δημητρίου Δημήτρης, μαθητής β' λυκείου στο ΕΠΑ Πειραιά (1990-1), [8.12.2013].
- Δημητρόπουλος Δημήτρης, μαθητής-μέλος της ΑΑΜΠΕ (1977-9), [24.10.2013].
- Θεοδωρόπουλος Λάμπης, δημοτικός υπάλληλος Πάτρας και αυτόπτης μάρτυρας της δολοφονίας του Νίκου Τεμπονέρα (1990-1), [15.01.2009].
- Θωμάς Γιώργος, εκδότης της εφημερίδας του ΠΑΣΟΚ *Μαθητικός Αγώνας* (1975-), [22.10.2013].
- Καλομοίρης Γρηγόρης, διετέλεσε πρόεδρος, αντιπρόεδρος, γενικός γραμματέας και μέλος της ΟΛΜΕ (1991-2009), [25, 26, 28.8.2013].
- Καφέζας Θανάσης, υπεύθυνος Μαθητικού της ΟΝΝΕΔ (1990-1), [11.6.2013].
- Κουγιτέας Χρήστος, μαθητής τμήματος ειδικευσης στο ΕΠΑ Κορυδαλλού (1990-1), [24.5.2013].
- Κουλούρης Μενέλαος, μαθητής γ' λυκείου στο 2ο Λύκειο Κέρκυρας (1990-1), [1.10.2013].
- Κουσουρής Δημήτρης, μαθητής β' λυκείου στο 5ο Λύκειο Καστέλας (1990-1), [31.3.2013].
- Μπουρνάζος Στρατής, φοιτητής Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας στη Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών (1990-1), [26.3.2013].
- Μυτιληναίος Στέφανος, μαθητής β' λυκείου στο 2ο Λύκειο Χαϊδαρίου (1990-1), [1.2.2013].
- Μωραΐτης Θάνος, μαθητής β' λυκείου, πρόεδρος στο ΕΠΑ Αγρινίου (1986-7), [4.12.2013].
- Ξερόπουλος Κώστας, μαθητής α' λυκείου στο Πειραματικό Τούμπα (1998-9), [26.10.2013].

¹⁸⁰⁴ Οι ιδιότητες των συνεντευξιζόμενων αντιστοιχούν στις χρονολογικές περιόδους ενδιαφέροντος τη διατριβής, για τις οποίες καταθέτουν τις μαρτυρίες τους και σημειώνονται σε παρενθέσεις. Σε αγκύλες [] σημειώνεται η ημερομηνία της συνέντευξης.

- Παπαγεωργίου Βίκυ, μαθήτρια β' λυκείου στο ΕΠΑ Κορυδαλλού (1990-1), [21.5.2013].
- Πασπαλάς Παντελής, μαθητής τμήματος ειδίκευσης στο ΕΠΑ Κορυδαλλού (1990-1), [16.2.2013].
- Πίττας Γιώργος, μαθητής γ' λυκείου στο 2ο Γενικό Λύκειο Νέας Σμύρνης (1986-7), [25.3.2014].
- Ράζος Γιάννης, μέλος της ΟΝΝΕΔ και του Συντονιστικού της ΜΑΚΙ (1990-1), [19.6.2013].
- Ριτζάκης Λεωνίδα, μέλος Ομοσπονδίας Γονέων Αθήνας (1997-2005), [4.9.2013].
- Ρόδης Διονύσης, μαθητής γ' τάξης στο 5ο Λύκειο Πατρών (1990-1), [3.4.2013].
- Σιτμάκη Μαίρη, μαθήτρια β' λυκείου στο 2ο Λύκειο Γκράβας (1990-1), [29.3.2013].
- Τσαρκάντογλου Γαβρίλος, μαθητής γ' λυκείου στο ΕΠΑ Αιγάλεω (1998-9), [13.9.2013].
- Τσιρώνης Γιώργος, μαθητής β' λυκείου στο 21ο Λύκειο Γκράβας (1998-9), [8.4.2014].

Αρχεία

Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ), Αθήνα

- Συλλογή Απόστολου Ανδρέου
- Συλλογή Σπύρου Κακουριώτη
- Αρχείο ΕΚΟΝ Ρήγας Φεραίος
- Συλλογή Ζήνας Ραζή
- Συλλογή Ελένης Παμπούκη
- Συλλογή Νίκου Γιαννόπουλου
- Αρχείο Μιχάλη Σαμπατακάκη
- Δωρεά Σίσσυς Βελισσαρίου
- Αρχείο Χαράλαμπου Πρωτοπαπά
- Αρχείο Δημήτρη Φύσσα
- Συλλογή προκηρύξεων και φυλλαδίων 1974-2010, μαθητικό κίνημα
- Νέοι Σοσιαλιστές – Σοσιαλιστική Μαθητική Παράταξη

Αρχείο ΚΚΕ, Αθήνα

Αρχείο ΝΑΡ, Αθήνα

Αρχείο ΝΔ, Αθήνα

Αρχείο Ομοσπονδίας Λειτουργών Μέσης Εκπαίδευσης (ΟΛΜΕ), Αθήνα

Αρχείο ΠΑΣΟΚ, Αθήνα

Αρχείο Γιώργου Θωμά

Αρχείο Κώστα Ξενόπουλου

Αρχείο Βίκυς Παπαγεωργίου

Αρχείο Γιώργου Πίττα

Αρχείο Τριαντάφυλλου Σκλαβενίτη

Αρχείο Γαβρίλου Τσαρκάντογλου

Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (ΕΛΙΑ), Αθήνα

- Αρχείο Νίκου Κακαγιάννη

Εταιρεία Μελέτης Ιστορίας της Αριστερής Νεολαίας (EMIAN), Αθήνα

- Συλλογή Γιώργου Χατζόπουλου
- Συλλογή Μπάμπη Γεωργούλα

Δημοσιευμένες Πηγές

Κανονισμοί λειτουργίας Μαθητικών Κοινοτήτων, ΥΠΕΠΘ, Αθήνα: 2.4.1975, 12.10.1976, 10.11.1978, 31.3.1982, 23.9.1986, 2.11.1990, 18.12.1990 (τροποποίηση ορισμένων διατάξεων του προηγούμενου), 29.1.1991 (το ίδιο).

Στατιστική Επετηρίδα της Ελλάδος, 1974, 1975, 1977, 1979, 1981, 1982, 1984, 1986, 1988, 1990-1, 1992-3, 1994-5, 1996, 2000, 2003, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδας, Αθήνα.

Στατιστική της Εκπαιδύσεως, 1975-6, 1976-7, 1978-9, 1979-80, 1980-1, 1981-2, 1982-3, 1984-5, 1985-6, 1986-7, 1991-2, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδας, Αθήνα.

Συνοπτική Στατιστική Επετηρίδα της Ελλάδος, 2001, 2003, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδας, Αθήνα.

Εκδηλώσεις Κοινωνικών Συγκρούσεων και Μορφές Κοινωνικού Διαλόγου στη Μεταπολιτευτική Ελλάδα (1974-1994), ΕΚΚΕ, Αθήνα 1999.

Μοσχόπουλος Γεώργιος, Μπουζάκης Σήφης, *Αντώνη Τρίτση ανέκδοτα κείμενα για την παιδεία*, Gutenberg, Αθήνα 2005.

Μπουζάκης Σήφης, *Ο Ανδρέας Λεντάκης (1935-1997), Για την Παιδεία, τη Γλώσσα, τη Νεολαία και τον Πολιτισμό*, Gutenberg, 2009.

11ο Συνέδριο του ΚΚΕ, έκδοση της ΚΕ του ΚΚΕ, Δεκέμβριος 1982.

«Αλλαγή με κατεύθυνση το σοσιαλισμό», *Θέσεις της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ για το 12ο Συνέδριο*, Φεβρουάριος 1987, σ. 64-90.

«13. Οργάνωση της Σχολικής Ζωής», *Πρόγραμμα για την Παιδεία ΝΔ*, 1987.

4ο Συνέδριο ΚΝΕ, Ντοκουμέντα, 1-5 Ιουνίου 1988, Οδηγητής, 1988.

Βιβλιογραφίες – Κατάλογοι Αρχείων

Ανδρέου Αποστόλης, Τζήκας Χρήστος, «Το μαθητικό έντυπο» [1836-1890], *Διαβάζω*, αρ. 268, 24.7.1991, σ. 48-75.

Δελτίο Εκπαιδευτικής Αρθρογραφίας, τχ. 1 (Μάρτιος-Νοέμβριος 1992)-τχ. 27/28 (Ιούλιος 2005-Ιούνιος 2006), Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, Αθήνα.

Τα Αρχεία της EMIAN. Γενικό Ευρετήριο, Εταιρεία Μελέτης της Ιστορίας της Αριστερής Νεολαίας (EMIAN), επιμέλεια-σύνταξη: Στέφανος Στεφάνου, Ζήσιμος Συνοδινός, Αθήνα 2010.

Εφημερίδες

Αγγελιοφόρος: 1997, 1999

Αδέσμευτος Τύπος: 1997, 1998, 1999

Αθηναϊκή: 1997, 1999

Ακρόπολις-η: 1975, 1978, 1979, 1980, 1984, 1985, 1987, 1998, 1999
Απογευματινή: 1976, 1984, 1987, 1990, 1991, 1994, 1995, 1998, 1999
Αυγή: 1975, 1976, 1978, 1979, 1980, 1984, 1985, 1986, 1987, 1990, 1991, 1994,
1995, 1997, 1998, 1999
Αυριανή: 1985, 1986, 1987, 1994, 1998
Βήμα (Το): 1976, 1984, 1985, 1986, 1987, 1988, 1990, 1991, 1993, 1994, 1995, 1996,
1998, 1999
Βραδυνή: 1982, 1983, 1984, 1985, 1986, 1987, 1997, 1998, 1999
Δημοκρατικός Λόγος: 1986, 1987, 1990, 1991
Εθνική Φωνή (Ηράκλειο Κρήτης): 1990
Έθνος: 1982, 1983, 1984, 1985, 1986, 1987, 1990, 1991, 1994, 1995, 1996, 1997,
1998, 1999
Ελεύθερη Ώρα: 1985
Ελευθερία (Κέρκυρα): 1990
Ελευθερία (Λάρισα): 1986, 1989, 1990, 1991
Ελεύθερος: 1990, 1995, 1999
Ελεύθερος Κόσμος: 1976
Ελεύθερος Τύπος: 1984, 1985, 1986, 1987, 1988, 1990, 1991, 1994, 1997, 1999
Ελευθεροτυπία: 1975, 1976, 1978, 1979, 1980, 1982, 1983, 1984, 1985, 1986, 1987,
1988, 1989, 1990, 1991, 1992, 1993, 1995, 1996, 1997, 1998, 1999
Εξόρμηση: 1985, 1987, 1997
Εξουσία: 1996, 1998, 1999
Επενδυτής: 1995, 1998, 1999
Εποχή (Η): 1990, 1998, 1999
Εστία: 1990
Ημέρα (Πάτρα): 1990, 1991
Ημερησία: 1998
Ημερήσιος Κήρυκας (Λάρισα): 1985, 1986, 1990, 1991
Θεσσαλονίκη: 1985, 1987, 1990, 1992
Καθημερινή: 1975, 1976, 1978, 1979, 1980, 1985, 1986, 1990, 1991, 1994, 1995,
1996, 1997, 1998, 1999
Καλάμι (Το): 1986
Λαϊκός Δρόμος: 1999
Λόγος (Ο): 1999
Μακεδονία: 1980, 1981, 1984, 1985, 1986, 1987, 1992, 1995, 1996, 1997
Μεσημβρινή: 1983, 1985, 1986, 1987, 1989, 1991
Ναυτεμπορική: 1997, 1998, 1999
Νέα (Τα): 1975, 1978, 1980, 1981, 1983, 1984, 1985, 1986, 1987, 1990, 1991, 1992,
1994, 1995, 1996, 1997, 1998, 1999
Νίκη: 1990, 1994, 1998
Οικονομικός Ταχυδρόμος: 1984, 1999
Παρόν (Το): 1998
Πελοπόννησος (Πάτρα): 1990, 1991
Ποντίκι: 1990, 1991, 1992, 1993, 1994, 1995, 1996, 1997, 1998, 1999, 2000

Πριν: 1990, 1991, 1994, 1995, 1996, 1998, 1999

Πρώτη: 1986, 1987, 1989, 1990

Ριζοσπάστης: 1975, 1976, 1978, 1979, 1980, 1981, 1982, 1983, 1984, 1985, 1986,
1987, 1988, 1989, 1990, 1991, 1993, 1994, 1996, 1997, 1998, 1999

Χανιώτικα Νέα (Χανιά Κρήτης): 1990

ΣΙΑΟ: 1999

Πολιτικά και εκπαιδευτικά έντυπα

Αναρχικό Δελτίο

Αντιπληροφόρησης και Δράσης

τχ. 2, Μάιος 1999

http://www.squathost.com/a_deltio/gr/d2_stud.htm

Αντί

Δεκαπενθήμερη Πολιτική και Πολιτιστική Επιθεώρηση

τχ. 65 (5.2.1977), 86 (19.11.1977), 90 (14.1.1978), 120 (3.3.1979), 139 (24.11.1979), 193 (27.11.1981), 229 (15.4.1983), 231 (13.5.1983), 245 (11.11.1983), 248 (8.12.1983), 252 (20.1.1984), 271 (28.9.1984), 284 (29.3.1985), 292 (7.6.1985), 310 (14.2.1986), 314 (11.4.1986), 315 (25.4.1986), 335 (19.12.1986), 434 (30.3-5.4.1990), 437 (4.5.1990), 442 (13.7.1990), 446 (7.9.1990), 447 (21.9.1990), 454 (14.12.1990), 455 (28.12.1990), 456 (11.1.1991), 466 (17.5.1991)

Βιβλιοθήκη Τριαντάφυλλου Σκλαβενίτη

Αντιτετράδια Εκπαίδευσης

Αριστερό Περιοδικό για την Εκπαίδευση

τχ. 1 (Μάρτιος 1988) – 88 (Χειμώνας 2009)

Βιβλιοθήκη Παιδαγωγικού Ινστιτούτου και <http://www.antitetradia.gr>

Α/συνέχεια

Μηνιαίο Πολιτικό Δελτίο (πολιτικής οργάνωσης Α/συνέχεια)

τχ. 21, 5.11.1991

τχ. 31, 20.12.1992

τχ. 32, 26.2.1993

τχ. 37-38, 18.1.1994

τχ. 44, 31.1.1995

ΕΛΙΑ

Διδασκαλικό Βήμα

Συνδικαλιστικό Όργανο της Διδασκαλικής Ομοσπονδίας Ελλάδας

φύλ. 961, Φεβρουάριος 1985

φύλ. 1.028, Οκτώβρης 1990

ΕΛΙΑ

Εκπαίδευση-Παιδεία

Περιοδική έκδοση του τμήματος Παιδείας του Συνασπισμού

τχ. 1, Ιούνιος 1997

ΕΛΙΑ

Εκπαιδευτικά

Τριμηνιαίο Περιοδικό Εκπαιδευτικού και Κοινωνικού Προβληματισμού

τχ. 43, Ανοιξη 1997

Βιβλιοθήκη Παιδαγωγικού Ινστιτούτου

Εκπαιδευτική Κοινότητα

Δίμηνο Περιοδικό για την Εκπαίδευση

τχ. 7, Μάρτιος-Ιούνιος 1990

τχ. 8, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1990

τχ. 9-10, Νοέμβριος 1990-Φεβρουάριος 1991

τχ. 12, Μάιος-Ιούνιος 1991

τχ. 13, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1991

τχ. 15, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1992

τχ. 20, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1993

τχ. 37, Μάιος-Ιούλιος 1996

τχ. 41, Απρίλιος 1997

Βιβλιοθήκη Παιδαγωγικού Ινστιτούτου

Έκφραση

Περιοδικό Επικοινωνίας και Πληροφόρησης της Β' ΕΛΜΕ Δυτικής Αττικής

τχ. 1, Ανοιξη 1989

ΕΛΙΑ

Εργατική Αλληλεγγύη

Εφημερίδα της Οργάνωσης Σοσιαλιστικής Επανάστασης (ΟΣΕ)

φύλ. 13, Δεκέμβριος 1986

φύλ. 14, Φεβρουάριος 1987

φύλ. 19, Σεπτέμβριος 1987

φύλ. 20, Νοέμβριος 1987

φύλ. 23, Απρίλης 1988

Αρχείο Γιώργου Πίττα

Θέματα Παιδείας

Τριμηνιαία Επιθεώρηση Εκπαιδευτικής Πολιτικής και Έρευνας

τχ. 1, Αθήνα 1981

τχ. 4, Χειμώνας 2000

τχ. 10-11, Καλοκαίρι-Φθινόπωρο 2002

Βιβλιοθήκη Παιδαγωγικού Ινστιτούτου

Θέσεις

Τριμηνιαία Επιθεώρηση

τχ. 66, Ιανουάριος-Μάρτιος 1999

Βιβλιοθήκη Παιδαγωγικού Ινστιτούτου

Καθηγητής (Ο)

Μηνιαία Έκδοση της Δημοκρατικής Συνδικαλιστικής Αγωνιστικής Κίνησης Καθηγητών

τχ. 18 (έτος γ'), Σεπτέμβριος 1984

τχ. 20 (έτος γ'), 20 Νοεμβρίου 1984

ΕΛΙΑ

Λαϊκός Δρόμος

Εβδομαδιαία Εφημερίδα στην Υπηρεσία της Συνεπούς Αριστεράς

τχ. 114 (β' περίοδος), 13.11.1976

ΑΣΚΙ

Λαϊκοί Αγώνες

Βδομαδιαίο Κεντρικό Όργανο του Επαναστατικού Κομμουνιστικού Κινήματος Ελλάδας (ΕΚΚΕ)

ΑΣΚΙ

Λαϊκός Σπουδαστής

Όργανο της Σπουδαστικής Αντιιμπεριαλιστικής Κίνησης (ΣΑΚ)

τχ. 5, Ιανουάριος 1977

τχ. 7, 1977

ΑΣΚΙ

Μάθησις

Μηνιαίο περιοδικό

τχ. 27 (γ' έτος), Ιούνιος 1975

Εθνική Βιβλιοθήκη

Μαθητής

Παιδί-Σχολείο-Μόρφωση-Ψυχαγωγία-Οικογένεια

Πανελλήνιο μορφωτικό περιοδικό που εκδιδόταν στη Θεσσαλονίκη

τχ. 218, Φεβρουάριος 1991

τχ. 313, Ιανουάριος 1991

Εθνική Βιβλιοθήκη

Μαμή (Η)

Περιοδικό της ΟΣΕ

τχ. 8, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1985

τχ. 9, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1985

τχ. 12, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1986

Αρχείο Γιώργου Πίττα

Μετρό

Μηνιαίο περιοδικό

Φεβρουάριος 1999

Αρχείο ΚΚΕ

Μ-Λ Επιθεώρηση

Θεωρητικό Πολιτικό Περιοδικό Όργανο της Κ.Ε. της Μ-Λ Οργάνωσης ΣΑΚΕ

τχ. 2, Οκτώβρης 1990

τχ. 3, Ιανουάριος 1991

ΑΣΚΙ

Νέα Παιδεία

Κείμενα Παιδευτικού Προβληματισμού

τχ. 1 (Άνοιξη 1977) - τχ. 127 (2008)

Βιβλιοθήκη Παιδαγωγικού Ινστιτούτου

Νειάτα (Τα)

τχ. 281, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1995

Εθνική Βιβλιοθήκη

ΟΛΜΕ-Πληροφοριακό Δελτίο της Ομοσπονδίας Λειτουργών Μέσης Εκπαίδευσης

τχ. 430 (10 Απριλίου 1975) – 654 (Ιούνιος-Αύγουστος 1997)

Αρχείο-Βιβλιοθήκη ΟΛΜΕ

Παιδεία για όλο το λαό

Ομοσπονδία Συλλόγων Γονέων και Κηδεμόνων Αθήνας

φυλ. 2, Αύγουστος 1985

ΑΣΚΙ

Πανεκπαιδευτική (Η)

Μηνιαία Εφημερίδα της Δημοσιοϋπαλληλικής Ενότητας Εκπαιδευτικών

[Η Δημοσιοϋπαλληλική Ενότητα Εκπαιδευτικών επρόσκειτο στο ΚΚΕ]

τχ. 1, Ιανουάριος 1985

τχ. 2, Φεβρουάριος 1985

τχ. 3, Απρίλης 1985

τχ. 4, Μάης 1985

τχ. 5, Σεπτέμβρης 1985

τχ. 6, Οκτώβρης 1985

τχ. 19, Απρίλης 1989

ΕΛΙΑ

ΠΑΣΚ Καθηγητών Νομού Λάρισας

Αγώνας με συνέπεια και ευθύνη με αρχές και θέσεις

Σεπτέμβρης 1990

ΕΛΙΑ

Πολίτης (Ο)

Μηνιαία Επιθεώρηση

τχ. 75, Ιανουάριος 1987

τχ. 99, Απρίλιος 2002

τχ. 110, Ιανουάριος 1991

τχ. 111, Μάρτιος 1991

Βιβλιοθήκη Τριαντάφυλλου Σκλαβενίτη

Ρεπό (Το)

Για τη δημιουργία αριστερής πτέρυγας στο εργατικό κίνημα

Μηνιαία Εργατική Εφημερίδα

Καλοκαιρινό φύλλο, 1992

ΕΛΙΑ

Ρωγμές εν τάξει

Τετράμηνη περιοδική έκφραση για την εκπαίδευση

τχ. 10, Μάιος-Αύγουστος 2001

ΑΣΚΙ

Σύγχρονη Εκπαίδευση

Δίμηνη Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων

τχ. 80, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1995

τχ. 82-83, Μάιος-Αύγουστος 1995

τχ. 84, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1995

τχ. 128, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 2003

Βιβλιοθήκη Παιδαγωγικού Ινστιτούτου

Σχολείο του Μέλλοντος (Το)

Για Γονείς και Εκπαιδευτικούς

Τριμηνιαίο Περιοδικό

τχ. 11, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1995

Βιβλιοθήκη Παιδαγωγικού Ινστιτούτου

Σχολιαστής

Περιοδικό της Αριστεράς

τχ. 24, Μάρτιος 1985

ΚΚΕ

Φιλολογική

Τρίμηνη Περιοδική Έκδοση Ενημέρωσης και Προβληματισμού ΠΕΦ

τχ. 42 (έτος 11), Ιανουάριος-Φεβρουάριος-Μάρτιος 1993

Βιβλιοθήκη Τριαντάφυλλου Σκλαβενίτη

Νομικό πλαίσιο

Εφημερίδα της Κυβερνήσεως (1964-2000)

Πρακτικά της Βουλής (1975-1999)

Εκπαιδευτική Νομοθεσία, [Μηνιαίο Περιοδικό Νομοθεσίας]

τχ. 4-5 (έτος γ'), Απρίλης-Μάιος 1974

τχ. 11-12 (έτος γ'), Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1974

τχ. 1-2 (έτος δ'), Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1976

τχ. 6-7 (έτος δ'), Ιούνιος-Ιούλιος 1975

τχ. 11 (έτος δ'), Νοέμβριος 1975

Μάρτιος 1977 (έτος στ')

12.10.1978 (τηλεγράφημα)

Ιανουάριος 1974
Ιούνιος 1982
1983, 2.12.1983 (τηλεγράφημα)
1985, 29.7.1985 (τηλεγράφημα)
1987, 5.1.1987 (τηλεγράφημα)
Νοέμβριος 1988, 15.10.1988 (εγκύκλιος)
Νοέμβριος 1989, 10.10.1989 (εγκύκλιος)
Βιβλιοθήκη Παιδαγωγικού Ινστιτούτου

Κέντρο Ανάπτυξης Εκπαιδευτικής Πολιτικής της ΓΣΕΕ, «Μελέτη αιτιών για το χαμηλό ποσοστό συμμετοχής σε προγράμματα διά βίου μάθησης στην Ελλάδα», Παραδοτέο 2ο: Καταγραφή του νομοθετικού πλαισίου, Αθήνα 2008.

Τηλεοπτικές εκπομπές

Ανταλλαγές, Ιωάννα Σπηλιωτοπούλου-Αυλωνίτου, ΕΡΤ, Ιανουάριος 1987.

Με ανοιχτά χαρτιά, Γιάννης Βλαστάρης, ΕΡΤ1, 16.2.1987.

Η άλλη όψη, Ευάγγελος Γιαννόπουλος, Κανάλι 29, 24.4.1993.

Έρευνα, «Η δυστυχία του να είσαι μαθητής», Παύλος Τσίμας, MEGA Channel, 20.1.2009.

Ενώπιος Ενωπίω, Νίκος Χατζηνικολάου, MEGA Channel, 19.2.2001.

Έρευνα, «Τα Πολυτεχνεία μετά το Πολυτεχνείο», επεισόδιο 136, Παύλος Τσίμας, Mega Channel, 2009-2010.

Η Μηχανή του Χρόνου, «Μ. Καλτεζάς: Η άρση του ασύλου και τα επεισόδια που ακολούθησαν», ΕΡΤ, 26.9.2011.

Τηλεοπτικά ντοκιμαντέρ

Υπόθεση Τεμπονέρα, Χάρης Καραβαγγέλης, στην ιστοσελίδα: <http://nkaravag.page.tl/>

Ιστοσελίδες

«Η αναρχική οργάνωση στην Ελλάδα 1970-1990», κείμενο στο <http://ngnm.vrahokipos.net/index.php/history/41-arthra/75-1970-1990> –τελευταία επίσκεψη στις 15.7.2015.

«Ιός»-*Ελευθεροτυπία*, «Τα τανκς τώρα δικαιώνονται», 17.11.1991, <http://www.iospress.gr/ios1991/ios19911117.htm> –τελευταία επίσκεψη στις 15.7.2015.

«Ιός»-*Ελευθεροτυπία*, «Ο πιο καλός ο βουλευτής», 7.7.1996, <http://www.iospress.gr/ios1996/ios19960707a.htm> –τελευταία επίσκεψη στις 15.7.2015.

«Ιός»-*Ελευθεροτυπία*, «Ο φάκελος της Β΄ Πανελλαδικής», 19.1.2003, <http://www.iospress.gr/ios2003/ios20030119a.htm> –τελευταία επίσκεψη στις 15.7.2015.

- «Ιός»-*Ελευθεροτυπία*, «Οι πρώτες 100 ημέρες του ΠΑΣΟΚ», 14.3.2004, <http://www.iospress.gr/ios2004/ios20040314a.htm> –τελευταία επίσκεψη στις 15.7.2015.
- «Ιός»-*Ελευθεροτυπία*, «Οι νίκες των φοιτητών», 2.7.2006, <http://www.iospress.gr/ios2006/ios20060702.htm> –τελευταία επίσκεψη στις 15.7.2015.
- «Ιός»-*Ελευθεροτυπία*, «Εξάρχεια 1984-2007 Η ιστορία ενός “ψευδοκράτους”», 13.5.2007, <http://www.iospress.gr/ios2007/ios20070513.htm> –τελευταία επίσκεψη στις 15.7.2015.
- «Ιός»-*Ελευθεροτυπία*, «Τα κάτω άκρα της αστυνομίας: Σχέσεις ακροδεξιάς-ΕΛ.ΑΣ.», 27.9.2008, <http://www.iospress.gr/ios1998/ios19980927b.htm> –τελευταία επίσκεψη στις 15.7.2015.
- «Ιός»-*Ελευθεροτυπία*, «1, 2, 3, πολλά δεκαεξάχρονα», 25.1.2009, <http://www.iospress.gr/ios2009/ios20090125.htm> –τελευταία επίσκεψη στις 15.7.2015.

Μαθητικές-νεανικές εφημερίδες και περιοδικά

Αγωνιστής

Δεκαπενθήμερη έκδοση της νεολαίας του ΠΑΣΟΚ

τχ. 1 (1-15.11.1974), 2 (16-30.11.1974), 6 (16-31.1.1975), 15 (1-15.7.1975), 16 (15-30.7.1975), 17-18 (1-31.8.1975), 20 (15-30.7.1975), 21 (1-15.10.1975), 22-23 (Οκτώβρης 1975), 24 (15-30.11.1975), 26 (15-31.12.1975), 42 (16.2.1977), 45 (20.4.1977), 48 (19.5.1977), 49 (2.6.1977), 50 (5.7.1977), 51 (23.7.1977), 53 (25.8.1977), 55 (27.9.1977), 61 (16.1.1978), 62 (2.2.1978), 65 (31.3.1978), 66 (20.4.1978), 67 (-), 68 (26.5.1978), 69 (16.6.1978), 70 (30.6.1978), 79 (14.11.1978), 81 (13.12.1978), 82 (5.1.1979), 83 (19.1.1979), 84 (2.2.1979), 85 (16.2.1979), 86 (2-16.3.1979), 87 (23.3-6.4.1979), 88 (7-22.4.1979), 89 (20.4.1979), 90 (1-25.5.1979), 91 (25.5.1979), 93 (22.6.1979), 94 (6.7.1979), 97 (24.8.1979), 100 (5.10.1979), 101 (19.10.1979), 102 (2.11.1979), 103 (16.11.1979), 105 (14.12.1979), 186 (15.11.1984), 188 (14.3.1985), 198 (18.10.1985), 199 (1.11.1985)

Αρχείο ΠΑΣΟΚ

Αθηναίος

Μαθητικό περιοδικό της μαθητικής κοινότητας Λυκείου του Κολλεγίου Αθηνών

τχ. 4 (55ος χρόνος), Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1983

τχ. 1 (63ος χρόνος), Μάρτιος 1991

Κολλέγιο Αθηνών

Αίθουσα (Η)

Περιοδική Έκδοση του 3ου Λυκείου Αιγάλεω

τχ. 1, Μάιος 1993

τχ. 10, 2004-5

Εθνική Βιβλιοθήκη

Ακρότητες

Μαθητική Αγωνιστική Εφημερίδα Αιγάλεω
Εφημερίδα που εκδιδόταν από 10 μαθητές του ΕΠΛ Αιγάλεω
τχ. 1, Μάρτης 1986
ΑΣΚΙ

Αναιρέσεις

Περιοδικό της ΚΝΕ (ΝΑΡ)
τχ. 1 (Απρίλης 1992) - 25 (Φεβρουάριος 2000)
τχ. 1 (περίοδος γ'), Νοέμβριος 2005
ΑΣΚΙ

Απόπειρα

Θεσσαλονίκη
τχ. 1, 1985
ΑΣΚΙ

Απόπειρα (το ίδιο με το παραπάνω)

για την αυτονομία και την αυτοοργάνωση των μαθητών
εκδίδεται από παιδιά γ' λυκείου
τχ. 2, αρχές 1987
τχ. 3, Νοέμβρης 1987
ΑΣΚΙ

Απόψεις

Ετήσια Έκδοση Σχολικής Κοινότητας 56ου Λυκείου Αθηνών
τχ. 1, Μάιος 1993
τχ. 2, Μάιος 1994
τχ. 3, Μάιος 1995
τχ. 4, Μάιος 1996
Εθνική Βιβλιοθήκη

Απροσάρμοστα (Τα)

Ανεξάρτητη Μαθητική Εφημερίδα
φύλ. 1, 2 Ιουνίου 1979
Σεπτέμβριος 1980
ΑΣΚΙ

Βήματα

Εφημερίδα μαθητικής κοινότητας γυμνασίου Σχολής Μωραΐτη
τχ. 1, 1974-1975 (Εφημερίδα μαθητικής κοινότητας μικρού κύκλου Σχολής Μωραΐτη)
τχ. 3, Απρίλιος 1975
τχ. 1 (γ' έτος), Δεκέμβριος 1976
τχ. 2 (γ' έτος), Μάρτης 1977 (Όμιλος Περιοδικού Γυμνασίου)
τχ. 3 (γ' έτος), Ιούνης 1977
τχ. 1 (ε' έτος), Νοέμβριος 1978

τχ. 2, 25.10.1982
τχ. 4, 22.11.1982
τχ. 5, 23.12.1982
τχ. 8, 11.3.1983
τχ. 1, 1990-1
τχ. 2, 1990-1
Σχολή Μωραΐτη

για μια μαθητική Πρόταση

Περιοδικό Μαθητών Θεσσαλονίκης

τχ. 1, 1983
τχ. 3, 1984
τχ. 4, 1985
τχ. 5, 1986
ΑΣΚΙ

Γνώμη

Προοδευτική Κίνηση Νέων Αγ. Νικολάου [Κρήτη]

τχ. 1 (έτος α'), 1975
Εθνική Βιβλιοθήκη

Δημοκρατική Πρωτοπορία

Η εφημερίδα των νέων

Ιδιοκτησία ΟΝΝΕΔ
τχ. 207, 3.6.1990
τχ. 210, 1.7.1990
ΑΣΚΙ

Δημοκρατικός Αγώνας

Για μια Παιδεία στην υπηρεσία του λαού, Σπουδαστική Εφημερίδα

τχ. 8 (β' περίοδος), 1.11.1976
ΑΣΚΙ

Διαγωγή Κοσμία

Περιοδικό από μαθητές για μαθητές και νέους

τχ. 1, Νοέμβρης 1990
τχ. 2, Ιανουάριος 1991
τχ. 3, 1991
τχ. 4, 1992
τχ. 6, 1993
ΑΣΚΙ

Είσοδος Κινδύνου

Εφημερίδα Όλα τα σφάζω Όλα τα μαχαιρώνω

Περιοδικό που εκδίδεται από τις Ανεξάρτητες Μαθητικές Συσπειρώσεις Καβάλας

τχ. 11, 12, 13 (πολλαπλό), Οκτώβρης-Δεκέμβρης 1985
ΑΣΚΙ

Εκκρεμές

Μαθητική Κοινότητα Λυκείου Σχολής Μωραΐτη

- τχ. 1 (χρόνος 9ος), Νοέμβρης 1977
 - τχ. 3 (χρόνος 9ος), Δεκέμβρης 1977
 - τχ. 4 (χρόνος 9ος), Φεβρουάριος 1978
 - τχ. 1 (χρόνος 12ος), Νοέμβριος 1980
 - τχ. 1, Οκτώβριος-Νοέμβριος 1984
 - τχ. 1-3 (χρόνος 17ος), Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1985
 - τχ. 4 (χρόνος 17ος), Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1986
 - τχ. 3-4 (χρόνος 18ος), Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1987
 - τχ. 5-6 (χρόνος 20ος), Φεβρουάριος-Μάρτιος 1989
 - τχ. 5-6 (χρόνος 22ος), Μάρτιος 1991
 - τχ. 4, 1993
 - τχ. 1, Δεκέμβριος 1997
 - τχ. 1, Δεκέμβριος 1998
 - τχ. 1, Δεκέμβριος 1999
- Σχολή Μωραΐτη

ΕΚΟΝ Ρ.Φ. Β' Πανελλαδική Συνδιάσκεψη

Η Νεολαία στον αγώνα για την κομμουνιστική ανανέωση

- τχ. 1, Απρίλης 1978
- ΑΣΚΙ

Ελεύθερη Γενιά

Μηνιαίο περιοδικό για τις μαθητικές κοινότητες

- τχ. 4, Μάιος 1976
 - τχ. 11, Μάρτιος 1977
 - τχ. 12, Απρίλιος 1977
 - τχ. 13, Μάιος 1977
 - τχ. 14, Ιούνιος 1977
 - τχ. 19, Φεβρουάριος 1978
 - τχ. 20, Μάρτιος 1978
 - τχ. 25, Νοέμβριος 1978
 - τχ. 26, Δεκέμβριος 1978
 - τχ. 27, Ιανουάριος 1979
 - τχ. 29, Μάρτιος 1979
 - τχ. 30, Απρίλιος 1979
 - τχ. 32, 1979
- Σχολή Μωραΐτη

Εμείς, Εσείς και Αυτοί

Δεκαπενθήμερη Έκδοση του Ενιαίου Πολυκλαδικού Λυκείου Αλεξανδρούπολης

- φύλ. 1, Μάρτιος 1985
 - χ.χ., 1985
- ΑΣΚΙ

Εμείς, μαθητικό

Περιοδικό των μαθητών του Γυμνασίου-Λυκείου Εστίας Νέας Σμύρνης

τχ. 21 (χρόνος 7ος), Μάιος 1980

ΑΣΚΙ

Εμείς οι μαθητές

Δίμηνη έκδοση της Β' 3 τάξης του 29ου Γυμνασίου Αθήνας

τχ. 3, Μάρτιος-Απρίλιος 1985

ΑΣΚΙ

Ενάντια

Συντάσσεται από Αυτόνομους αντιεξουσιαστές μαθητές και εκδίδεται από εκδόσεις

Ελεύθερος Τύπος

τχ. 1, Φεβρουάριος 1983

ΑΣΚΙ

Ενέδρα

Μηνιαία έκδοση της Ένωσης Αριστερών Νέων (Νεολαία ΣΥΝ)

τχ. 5, Νοέμβριος 1999

ΑΣΚΙ

Εν Χρω

Περιοδικό 2ου Λυκείου Αθηνών

τχ. 2, Φεβρουάριος 1994

ΑΣΚΙ

Θούριος

Δημοκρατική Εφημερίδα της Νεολαίας

Όργανο της ΕΚΟΝ Ρήγας Φεραίος

φύλ. 1 (10.8.1974), 4 (26.9.1974), 5 (24.10.1974), 11 (30.1.1975), 21 (14.8.1975), 27 (5.12.1975), 28 (20.12.1975), 33 (25.3.1976), 34 (8.4.1976), 36 (3.6.1976), 38 (29.6.1976), 43 (28.10.1976), 44 (11.11.1976), 46 (9.12.1976), 49 (20.1.1977), 51 (17.2.1977), 57 (12.5.1977), 65 (22.9.1977), 66 (6.10.1977), 73 (5.1.1978), 75 (2.2.1978), 76 (14.2.1978), 77 (2.3.1978), 80 (20.4.1978), 81 (11.5.1978), 83 (8.6.1978), 84 (22.6.1978), 89 (26.10.1978), 96 (15.2.1979), 97 (Μάρτιος 1979), 98 (19.3.1979), 99 (6.4.1979), 100 (26.4.1979), 108 (4.10.1979), 113 (13.12.1979), 118 (13.3.1980), 120 (17.4.1980), 122 (Μάιος 1980), 138 (25.2.1981), 141 (9.4.1981), 142 (7.5.1981), 148 (8.10.1981), 150 (25.11.1981), 151 (10.12.1981), 157 (25.3.1982), 163 (28.10.1982), 164 (15.11.1982), 167 (13.1.1983), 170 (17.3.1983), 171 (24.3.1983), 174 (28.4.1983), 179 (13.10.1983), 180 (Νοέμβριος 1983), 183 (9.2.1984), 190 (Σεπτέμβριος 1984), 192 (25.10.1984), 193 (15.11.1984), 194 (13.12.1984), 196 (14.3.1985), 197 (1.5.1985), 200 (Σεπτέμβριος 1985), 201 (-), 205 (Οκτώβριος 1987), 207 (Μάιος 1988), έκτακτη έκδοση (27.11.1975)

ΑΣΚΙ

Θρανίο (Το)

Εφημερίδα των μαθητών Εξαρχείων

φύλ. 1, Νοέμβρης 1979

φύλ. 2, Δεκέμβρης 1979

φύλ. 3, Ιανουάριος 1980

φύλ. 4, Φεβρουάριος 1980

φύλ. 6, 1980

φύλ. 7, Νοέμβρης-Δεκέμβρης 1980

Εθνική Βιβλιοθήκη

Καπέλο (Το)

Περιοδικό Μαθητών Αθήνας

Το περιοδικό εκδιδόταν από ανοικτή συντακτική επιτροπή

τχ. 1, 1987

τχ. 2, 1988

τχ. 3, 1988

ΑΣΚΙ

Καρφί (Το)

Αυτόνομη 15νθήμερη Μαθητική Εφημερίδα

τχ. 1, 7.11.1986

τχ. 2, 29.11.1986

τχ. 3, 1.1.1987

τχ. 4, Απρίλιος 1987

ΑΣΚΙ

Κόκκινη Ρωγμή

Στο σχολείο

τχ. 2, Νοέμβριος 1997

ΑΣΚΙ

Κόντρα

Μαθητικό Περιοδικό ενάντια στο καπιταλιστικό σχολείο

τχ. 1, Ιανουάριος 1983

ΑΣΚΙ

Κύτταρο (Το)

Για ένα σχολείο σύγχρονο – Εκδίδεται από τις Μαθητικές Κοινότητες του Ε' λυκείου

Θεσσαλονίκης

τχ. 2, Φεβρουάριος 1983

ΑΣΚΙ

Λωτός

Μηνιαία εφημερίδα πληροφόρησης μαθητών και γονέων

τχ. 3, Νοέμβριος 1991

ΑΣΚΙ

Μαθητές έξω απ' την τάξη

Ομάδα μαθητών από σχολεία της Αθήνας

τχ. 7, 2006

Περιοδική έκδοση του Δικτύου Αυτόνομων Μαθητικών Σχημάτων

τχ. 12, 2009

τχ. 13, 2009

ΑΣΚΙ

Μαθητικά Μηνύματα

Τρίμηνο Μαθητικό Περιοδικό, Εκπαιδευτήρια Μαντουλίδη

Θεσσαλονίκη

τχ. 19, Δεκέμβριος 1985

τχ. 21, Ιούνιος 1986

τχ. 22, Δεκέμβριος 1986

τχ. 23, Μάρτιος 1987

ΑΣΚΙ

Μαθητικά Νειάτα

Δεκαπενθήμερο όργανο της ΠΜΣΠ

τχ. 1 (α' έτος), Νοέμβρης 1976

τχ. 2 (α' έτος), 30.11.1976

τχ. 3 (α' έτος), 13.12.1976

τχ. 4 (α' έτος), 12.1.1977

τχ. 5 (α' έτος), 27.1.1977

τχ. 6 (α' έτος), 11.2.1977

τχ. 7 (α' έτος), 18.4.1977

τχ. 8 (α' έτος), 4.5.1977

τχ. 9 (α' έτος), 18.5.1977

τχ. 10 (β' έτος), 23.9.1977

τχ. 11 (β' έτος), 21.10.1977

τχ. 12 (β' έτος), 7.11.1977

τχ. 13 (β' έτος), 25.11.1977

τχ. 14 (β' έτος), 12.12.1977

τχ. 15 (β' έτος), 23.1.1978

τχ. 16 (β' έτος), 12.4.1978

τχ. 19, 26.9.1978

τχ. 22, 16.11.1978

τχ. 26, 2.2.1979 (πλέον 20ήμερη εφημερίδα της ΠΜΣΠ)

τχ. 29, 11.10.1979

τχ. 31, 18.10.1979

τχ. 33-34, Φεβρουάριος-Μάρτιος 1980

ΑΣΚΙ

Μαθητικά Σχόλια

Μηνιαία Αχαρναϊκή Μαθητική Εφημερίδα Μαθητικής Ενημέρωσης

τχ. 2, Σεπτέμβρης 1979

ΑΣΚΙ

Μαθητικές Φωνούλες

Εφημερίδα τάξης Ε΄ 2, 2ο δημοτικό Σχολείο Πολίχνης

Δεκέμβρης 1990

ΑΣΚΙ

Μαθητική Αστραπή

Μαχητική Εφημερίδα Χριστιανών Μαθητών

Δίμηνη μαθητική εφημερίδα

τχ. 1, Μάρτιος 1976

τχ. 2, Απρίλιο-Μάιος 1976

τχ. 3, Ιούνιος-Ιούλιος 1976

ΑΣΚΙ

Μαθητική Αυτονομία

Μαθητική εφημερίδα, εκδιδόταν στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη

τχ. 1, Δεκέμβριος 1987 (έκδοση Αθήνας)

τχ. 2, 1988 [Άνοιξη]

τχ. 3, Νοέμβριος 1988

τχ. 1, 1988 [Καλοκαίρι] (έκδοση Θεσσαλονίκης)

τχ. 2, 1988 [Φθινόπωρο]

ΑΣΚΙ

Μαθητική Γενιά

Για την ανάπτυξη του αντιφασιστικού, αντιμπεριαλιστικού μαθητικού κινήματος, δεκαπενθήμερο όργανο της Προοδευτικής Μαθητικής Συνδικαλιστικής Παράταξης (ΠΜΣΠ)

τχ. 1 (α΄ έτος), 20 Μαρτίου 1975

έκτακτη έκδοση, 15 Απριλίου 1975

τχ. 1 (β΄ έτος), 29.9.1975

τχ. 2 (β΄ έτος), 15.10.1975

τχ. 3 (β΄ έτος), 1.11.1975

τχ. 4 (β΄ έτος), 12.11.1975

τχ. 5 (β΄ έτος), 26.11.1975

τχ. 6 (β΄ έτος), 11.12.1975

τχ. 7 (β΄ έτος), 16.1.1976

τχ. 8 (β΄ έτος), 20.2.1976

τχ. 19 (γ΄ έτος), 12.1.1977 (ιδρύεται η ΠΕΑΜ και πλέον η εφημερίδα αποτελεί
όργανό της)

τχ. 23 (γ΄ έτος), 25.5.1977

τχ. 24 (γ΄ έτος), 29.9.1977

τχ. 25 (δ΄ έτος), 1.11.1977

τχ. 26 (δ΄ έτος), 26.11.1977

τχ. 27 (δ΄ έτος), 10.1.1978

τχ. 28 (δ'έτος), 10.2.1978
τχ. 30 (δ'έτος), 15.5.1978
τχ. 31 (δ'έτος), 31.10.1978
ΑΣΚΙ

Μαθητική Πάτρα

ΑΑΜΣ

Όργανο της Αγωνιστικής Ανανεωτικής Μαθητικής Συσπείρωσης (ΑΑΜΣ)
τχ. 16, 16.10.1984
ΑΣΚΙ

Μαθητική Πορεία

Για ένα δημοκρατικό αυτόνομο και μαζικό κίνημα

15νθήμερη εφημερίδα

[Όργανο της ΔΗΜΑΚ]

φύλ. 1 (α' έτος), 27.10.1975
φύλ. 2 (α' έτος), 15.11.1975
φύλ. 3 (α' έτος), 16.12.1975
φύλ. 4 (α' έτος), 23.1.1976
φύλ. 5 (α' έτος), 17.3.1976
φύλ. 6 (α' έτος), 24.5.1976
φύλ. 7 (β' έτος), 30.9.1976
φύλ. 8 (β' έτος), 30.10.1976
φύλ. 9 (β' έτος), 9.12.1976
φύλ. 10 (β' έτος), 14.2.1977
φύλ. 11 (β' έτος), Απρίλης 1977
φύλ. 12 (β' έτος), 15.10.1977
φύλ. 13 (δ'έτος), 17.10.1978
φύλ. 14 (δ'έτος), 30.11.1978
φύλ. 17 (ε' έτος), Νοέμβρης 1979
φύλ. 20, Ιούλιος-Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1980
φύλ. 21, Οκτώβριος-Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1980
φύλ. 22, Ιανουάριος-Φεβρουάριος-Μάρτιος 1981
φύλ. 23, Απρίλιος-Μάιος-Ιούνιος 1981
φύλ. 24, Ιούλιος-Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1981
φύλ. 25, Οκτώβριος-Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1981
φύλ. 26 (στ' έτος), Ιανουάριος-Φεβρουάριος-Μάρτιος 1982
φύλ. 28 (στ' έτος), Ιούλιος-Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1982
φύλ. 29, Ιανουάριος-Φεβρουάριος-Μάρτιος 1983
φύλ. 31, Σεπτέμβριος 1983
φύλ. 32, Οκτώβριος-Νοέμβριος 1983
φύλ. 33, 1984
φύλ. 34, Σεπτέμβρης-Οκτώβρης 1984
φύλ. 35, Ιανουάριος-Φεβρουάριος-Μάρτιος 1985

ΑΣΚΙ

Μαθητική Πρωτοβουλία

Εκδίδεται από Επαναστατική Κίνηση Αριστερών Μαθητών (Ε.Κ.Α.Μ.)

τχ. 3, 11.2.1984

ΑΣΚΙ

Μαθητική Πρωτοβουλία

Γενικό Συμβούλιο μαθητών μεικτού λυκείου Αγίου Ιερόθεου

1979

ΑΣΚΙ

Μαθητική Φωνή

Όργανο της Μαθητικής Δημοκρατικής Νεολαίας

τχ. 6, 14.1.1975

Μουσείο Τύπου Πατρών (<http://www.mouseiotipou.gr>)

Μαθητικό Ξεκίνημα

τχ. 33, Νοέμβριος 1998

ΑΣΚΙ

Μαθητικό Περισκόπιο

Μηνιαία μαθητική εφημερίδα του 6ου λυκείου Περιστερίου

τχ. 1, Μάρτης 1984

ΑΣΚΙ

Μαθητικό Πρωτοποριακό Τετράδιο

Σκέψεις απόψεις και κριτικές στο μαθητικό και φοιτητικό χώρο

τχ. 1, Απρίλης-Μάης 1986

ΑΣΚΙ

Μαθητικοί Ορίζοντες

Μαθητικό Περιοδικό της ΚΝΕ

τχ. 1 (Μάρτιος 1981) – 31 (Μάρτης-Απρίλης 1986)

ΑΣΚΙ

Μαθητικοί Παλμοί

Περιοδική Έκδοση των Μαθητικών Κοινοτήτων του 3ου Γυμνασίου Λαμίας

τχ. 1, 1985-6

τχ. 2, 1989-90

τχ. 1 (16ος χρόνος), 1990-1

τχ. 2 (17ος χρόνος), 1992-3

τχ. 19, 1992-3

Εθνική Βιβλιοθήκη

Μαθητικοί Παλμοί

Τριμηνιαίο μαθητικό περιοδικό του 1ου Γυμνασίου Χανίων

τχ. 5, Ιανουάριος-Μάρτιος 1997

τχ. 7, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1997

τχ. 10, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1998

τχ. 11, Ιανουάριος-Μάρτιος 1999

τχ. 12, Απρίλιος-Ιούνιος 1999
Μαθητικό περιοδικό του 1ου Γυμνασίου Χανίων
τχ. 13, Φθινόπωρο 2002-Χειμώνας 2003
τχ. 14, Άνοιξη-Καλοκαίρι 2003
Εθνική Βιβλιοθήκη

Μαθητικός Αγώνας

Μηνιαίο όργανο της ΠΑΜΚ
τχ. 1 (περίοδος γ'), Οκτώβρης 1977
ΑΣΚΙ
τχ. 8 (περίοδος ζ'), 1985
Αρχείο Γιώργου Θωμά

Μαθητικός Κόσμος

Εκφραστής των προβλημάτων της Μέσης Εκπαίδευσης – 15νθήμερη μαθητική εφημερίδα
τχ. 1 (Οκτώβριος 1974) – 6 (5 Μαρτίου 1975)
Εναλλακτικές Εκδόσεις και ΑΣΚΙ

Μαθητικός Κόσμος

Κολλέγιο Ανατόλια Θεσσαλονίκη
τχ. 2 (έτος δ'), Μάιος 1975
ΑΣΚΙ

Μαθητικός Φάρος

Συντάσσεται στην Ιτέα από συντακτική επιτροπή των μαθητικών κοινοτήτων του Γυμνασίου κάθε 15 μέρες
τχ. 1, 15 Φεβρουαρίου 1979
Εθνική Βιβλιοθήκη

ΜΕΑΚ

Περιοδική Έκδοση της Μαθητικής Ελληνικής Αγωνιστικής Κίνησης
Παιδεία Εθνική και όχι Κομματική
τχ. 1, Δεκέμβριος 1984
ΑΣΚΙ

Μόρφωση, Τέχνη, Ζωή

Μαθητικό Περιοδικό
τχ. 1, Ιανουάριος 1976
τχ. 2, Μάρτης 1976
τχ. 3, Μάιος 1976
τχ. 4, Αύγουστος 1976
ΑΣΚΙ

Νέα του Κολλεγίου (Τα)

Εφημερίδα της μαθητικής κοινότητας του Λυκείου το Κολλεγίου Αθηνών
τχ. 1 (16ος χρόνος), 22.12.1983
τχ. 2 (23ος χρόνος), Ιανουάριος 1991
τχ. 2 (32ος χρόνος), Νοέμβριος 1998

- , Ιανουάριος 1999
Κολλέγιο Αθηνών

Νεανική Αντίσταση

Μηνιαίο Χριστιανικό Νεανικό Περιοδικό

τχ. 26, Ιανουάριος 1991

τχ. 56, Ιανουάριος 1994

τχ. 103, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1998

Εθνική Βιβλιοθήκη

Νέοι Πρωτοπόροι

Μηνιαία μαθητική εφημερίδα της Μαθητική Κίνησης «Νέοι Πρωτοπόροι» [KNE]

τχ. 4 (περίοδος β', χρονιά β'), Νοέμβρης 1977

ΑΣΚΙ

Νέος Πρωτοπόρος

Μαθητικό περιοδικό της KNE

τχ. 14, Οκτώβρης 1982

<http://www.scribd.com/doc/156533631/%CE%BD%CE%AD%CE%BF%CF%82-%CF%80%CF%81%CF%89%CF%84%CE%BF%CF%80%CF%8C%CF%81%CE%BF%CF%82-%CF%84-14>

Νυχτερινοί Διάλογοι

Αδέσμευτη ανανεωτική εφημερίδα

Εφημερίδα της Ανανεωτικής Κίνησης Εργαζομένων Μαθητών

τχ. 2, Ιανουάριος 1986

τχ. 5, Φεβρουάριος 1988

ΑΣΚΙ

Οδηγητής

Βδομαδιαίο όργανο του ΚΣ της Κομμουνιστικής Νεολαίας Ελλάδας – KNE

-, 1982

τχ. 595, 6.3.1986

τχ. 614, 24.7.1986

τχ. 633, 4.12.1986

τχ. 634, 11.12.1986

τχ. 635, 18.12.1986

Όργανο του Κεντρικού Συμβουλίου της Κομμουνιστικής Νεολαίας Ελλάδας

τχ. 4, 7.5.1987

τχ. 5, 25.6.1987

τχ. 6, 16.9.1987

1.9.1988

8.12.1988

τχ. 779, 9.11.1990

τχ. 780, 30.11.1990

τχ. 781, 14.12.1990

τχ. 844, Νοέμβρης 1998

τχ. 845, Δεκέμβριος 1998
τχ. 846, Ιανουάριος 1999
τχ. 847, Φεβρουάριος 1999
Αρχείο ΚΚΕ

Παράθυρο

Μηνιαία Μαθητική Έκδοση
[εκδίδεται στη Θεσσαλονίκη]
τχ. 1, Φεβρουάριος 1978
τχ. 2, Μάιος-Ιούνιος 1979
τχ. 5, Απρίλης-Μάιος 1980
τχ. 7, Φεβρουάριος 1981
τχ. 8, Απρίλης 1981
ΑΣΚΙ

Πειραματισμοί

Περιοδική έκδοση των μαθητών του 1ου Πειραματικού Λυκείου Αθήνας (Πλάκα)
τχ. 5, Μάιος 1995
ΑΣΚΙ

Προσανατολισμοί

Έκδοση των μαθητικών κοινοτήτων του Γυμνασίου και Λυκείου Νάουσας Πάρου
τχ. 6, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1991
τχ. 7, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1992
τχ. 8, Φεβρουάριος-Μάρτιος 1993
τχ. 9, Μάρτιος-Απρίλιος 1993
Εθνική Βιβλιοθήκη

Σπουδαστικός Κόσμος

Μηνιαία Επιθεώρηση Θεσσαλονίκης. Ο Σπουδαστικός Κόσμος ήταν όργανο της ΠΠΣΠ. Όπως σημειώνει ο Τάσος Δαρβέρης, πριν το 1966 το περιοδικό κυκλοφορούσε κατά αραιά διαστήματα. Την περίοδο 1966-7 (μέχρι το πραξικόπημα) κυκλοφορούσε κάθε μήνα, ενώ μετά τη Μεταπολίτευση η έκδοσή του συνεχίστηκε για ένα διάστημα στην Αθήνα πάλι από την ΠΠΣΠ. (πληροφορίες από: Δαρβέρης Τάσος, *Μια ιστορία της νύχτας 1967-1974*, Βιβλιοπέλαγος, Αθήνα 2002, σ. 88).

Δεκέμβριος 1963
τχ. 5, 1964
τχ. 6, 1964
τχ. 8, Απρίλης 1966
έκτακτη έκδοση, Ιούνης 1966
τχ. 11, Δεκέμβρης 1966
ΑΣΚΙ

Σπουδαστικός Κόσμος (το ίδιο με το παραπάνω)

Δεκαπενθήμερο όργανο της Προοδευτικής Πανσπουδαστικής Συνδικαλιστικής Παράταξης (ΠΠΣΠ). Εκδίδεται πλέον στην Αθήνα.
τχ. 1 (Β΄ περίοδος μετά την περίοδο 1966-7), Νοέμβρης 1974

14 Νοεμβρίου 1975 (Β' περίοδος)

τχ. 6, 4.12.1975

ΑΣΚΙ

Σπουδαστικό Σάλπισμα

Όργανο της Προοδευτικής Πανσπουδαστικής Συνδικαλιστικής Παράταξης (ΠΠΣΠ)

τχ. 4, 17 Ιανουαρίου 1980

https://kanali.wordpress.com/2009/10/31/salpisma_afierwma/

Σπίρτο (Το)

Έκδοση Μαθητικής Ανανεωτικής Συσπείρωσης Χανίων

τχ. 1, 1982

ΑΣΚΙ

Σύγχρονα Νειάτα

Δεκαπενθήμερη Εφημερίδα της Νεολαίας

τχ. 2 (έτος 1ο), 15-30 Νοεμβρίου 1984

ΑΣΚΙ

Συνειδητή Αλλαγή

Μηνιαία έκδοση της μαθητικής οργάνωσης ΕΔΑ

τχ. 2, Μάρτης-Απρίλιος 1977

ΑΣΚΙ

Σφήνα

Χεδόν περιοδική έκδοση των σχημάτων μαθητών-φοιτητών

τχ. 1, Μάρτης 1999

τχ. 2, Οκτώβρης 1999

ΑΣΚΙ

Σχολικές Ανταύγειες

Δίμηνο περιοδικό των μαθητικών κοινοτήτων του Γυμνασίου Κερατέας

τχ. 3, Μάιος 1984

τχ. 4, Νοέμβριος 1984

ΑΣΚΙ

Σχολική Ζωή

Μηνιαίο Μαθητικό Περιοδικό των μαθητών και μαθητριών της Σχολής Χατζιδάκι

τχ. 217-218, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1976

τχ. 219-220, Ιανουάριος-Μάρτιος 1977

τχ. 241-242, Σεπτέμβριος-Νοέμβριος 1980

τχ. 259-260, Σεπτέμβριος-Νοέμβριος 1983

τχ. 267-268, Σεπτέμβριος-Δεκέμβριος 1985

Εθνική Βιβλιοθήκη

Σχολικά Νέα

Περιοδικό μαθητών τμήματος Γ' 3, Α' Γυμνάσιο Αρρένων Ζωγράφου

Φλεβάρης-Μάρτης 1978

ΑΣΚΙ

Schooligans

Μαθητικό περιοδικό

τχ. 11, 23.4.2008

Προσωπικό Αρχείο

Τετράδιο Μαθητικής Κοινότητας Α1 Λυκείου Καρπενησίου

Έτη: 1985-6, 1986-7, 1987-8, 1988-9, 1990-1, 1992-3

ΓΑΚ Ευρυτανίας

Τούβλο

Έντυπο αυτόνομων μαθητών

τχ. 1, Οκτώβριος 1980

έκτακτη έκδοση, Μάης 1980

τχ. 3, Μάης 1981

ΑΣΚΙ

Φωνές

Περιοδική έκδοση Μαθητικών Κοινοτήτων 3ου Λυκείου Αχαρνών

Δεκέμβριος 1990-Ιανουάριος 1991

ΑΣΚΙ

Χελιδόνι

Διμηνιαίο περιοδικό για παιδιά και νέους

τχ. 1, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1992

Εθνική Βιβλιοθήκη

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

- Αβδελά Έφη, «Η ελληνική νεολαία στον 20ό αιώνα», *Αρχειοτάξιο*, τχ. 13, Ιούνιος 2011, σ. 195-199.
- Αβδελά Έφη, *Νέοι εν κινδύνω*, Πόλις 2013.
- Abercrombie Nicholas, Hill Stephen, Turner Bryan S., *Λεξικό Κοινωνιολογίας*, Πατάκης, μτφρ. Αριστοτέλης Κάντας, Σπύρος Κάντας, Αθήνα 1991.
- Αβραμίδης Δημήτρης, «Η Πάτρα σήμερα», *Πάτρα: Από την Αρχαιότητα έως Σήμερα*, Κότινος, Αθήνα 2005, σ. 481-493.
- Αγοράκη Τζούλη, «“Δεν γουστάρουμε αυτό το σχολείο”. Τρεις μαθήτριες μιλούν για τις καταλήψεις», *Αντί*, τχ. 567, 23 Δεκεμβρίου 1994, σ. 24-25.
- Αλεξανδρόπουλος Στέλιος, *Θεωρίες για την συλλογική δράση και τα κοινωνικά κινήματα*, Κριτική, Αθήνα 2001.
- Alheit Peter, «Η αφηγηματική συνέντευξη. Μια εισαγωγή», Παπαϊωάννου Σ., Alheit P., Olesen H.S. (επιμ.), *Κοινωνικός μετασχηματισμός, εκπαίδευση και τοπική κοινωνία*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο/Ανώγεια 1998.
- Αλτουσέρ Λουί, *Θέσεις*, Θεμέλιο 1994.
- Αναδρομές*, EMIAN, τχ. 1, Δεκέμβριος 2010.
- Andersen Bo Dan, Hansen Soren, Jensen Jesper, *Το κόκκινο βιβλιαράκι των μαθητών*, μτφρ. Ελένη Βαρίκα, Βέργος, Ιανουάριος 1975.
- Ανδρέου Αποστόλης, «Το Μαθητικό Έντυπο. Ιστορική Προσέγγιση της Μαθητικής Εκδοτικής Εμπειρίας», ανάπτυπο από τα Πρακτικά Συμποσίου Α.Π.Θ. και Δήμου Θεσσαλονίκης, Τμήμα Παιδικών Βιβλιοθηκών (16-17 Ιανουαρίου 1993), Θεσσαλονίκη 1995.
- Αποστολίδης Α., Κασβίκη Μ., Κοκκινίδου Ε. κ.ά., «Το επίπεδο των μαθητών που επιλέγουν τα ΤΕΛ και λόγοι επιλογής», *Εκπαίδευση και Επάγγελμα*, τ. 2, αρ. 1, 1989, σ. 57-64.
- «Από το χθες στο σήμερα των κοινωνικών κινήματων», ένθετο «Αναγνώσεις»-*Αυγή*, επιμ. Άλκης Ρήγος, τχ. 283, 25.5.2008.
- Αραπίνης Παντελής, «Όταν η στάση δημιουργεί τέχνη II», *Αντικουλτούρα, η ανάδυση ενός νέου κοινωνικού υποκειμένου μετά το 1980*, Ιδιομορφή 2012, σ. 9-31.
- Αρβανίτης Μιχάλης, *Ποιος σκότωσε τον Νίκο Τεμπονέρα;*, Πελασγός, Ιούλιος 2002.
- Ασδραχάς Σπύρος, *Ιστορικά απεικασματα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1995.
- Ασπρογέρακας Νίκος, Θεοδωροπούλου Δήμητρα, «Οι μαθητικές κοινότητες ως μέσο πολιτικής και κοινωνικής αγωγής των μαθητών –δεδομένα προτάσεις–», *Λόγος και Πράξη*, τ. 10, τχ. 38, Άνοιξη 1989, σ. 61-82.

- Βαμβακάς Βασίλης, *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80*, επιμέλεια: Βαμβακάς Βασίλης, Παναγιωτόπουλος Παναγής, Επίκεντρο, Αθήνα ²2014, σ. 19-22.
- Βερβενιώτη Τασούλα, Δημητρίου Ουρανία, Φραντζή Κούλα, ... *στα λύκειά σας*, Ύψιλον 1988.
- Βερναρδάκης Χριστόφορος, «Β' Πανελλαδική», *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80*, επιμέλεια: Βαμβακάς Βασίλης, Παναγιωτόπουλος Παναγής, Επίκεντρο, Αθήνα ²2014, σ. 53-55.
- Βιδάλη Σοφία, «Η μεταφορά της βίας από την κοινωνία στο σχολείο: Οι μαθητικές κινητοποιήσεις», *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, τχ. 82-3, Μάιος-Αύγουστος 1995, σ. 112-118.
- Βιτσιλάκη-Σορωνιάτη Χρυσή, «Οι μαθητικές καταλήψεις του 1990: Ερευνητικά πορίσματα και θεωρητικές προεκτάσεις», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τ. Γ', τχ. 11, Ιούλιος 1993.
- Βιτσιλάκη-Σορωνιάτη Χρυσή, «Οι μαθητικές καταλήψεις: ανάλυση της ελληνικής εμπειρίας με βάση το θεωρητικό μοντέλο της “Συλλογικής Δράσης”», Πετρόπουλος Ν. (επιμ.), Πρακτικά της Επιστημονικής Δημερίδας: *Προκλήσεις στη Σχολική Κοινότητα: Έρευνα και Παρέμβαση*, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, Αθήνα 2000, σ. 99-111.
- Βούλγαρης Γιάννης, *Φιλελευθερισμός, Συντηρητισμός, Κοινωνικό Κράτος 1973-1990*, Θεμέλιο, Αθήνα 1994.
- Βούλγαρης Γιάννης, «Η Δημοκρατική Ελλάδα 1974-2004», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 10ος: *Η Ελλάδα της ομαλότητας 1974-2000*, Ελληνικά Γράμματα 2003, σ. 9-50.
- Βούλγαρης Γιάννης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974-1990*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2005.
- Βούλγαρης Γιάννης, *Η Ελλάδα από τη Μεταπολίτευση στην Παγκοσμιοποίηση*, Πόλις, Αθήνα 2008.
- Βούλγαρης Γιάννης, «Η Δημοκρατική Ελλάδα 1974-2004», *Ελληνική Πολιτική Ιστορία 1950-2004*, Βούλγαρης Γ., Νικολακόπουλος Ηλίας, Ριζάς Σωτήρης, Σακελλαρόπουλος Τάσος, Στεφανίδης Ιωάννης, Θεμέλιο, Αθήνα ²2011, σ. 111-154.
- Βούλγαρης Γιάννης, Νικολακόπουλος Ηλίας, Ριζάς Σωτήρης, Σακελλαρόπουλος Τάσος, Στεφανίδης Ιωάννης, *Ελληνική Πολιτική Ιστορία 1950-2004*, Θεμέλιο, Αθήνα ²2011.
- Βούλτεψη Σοφία, «Τα γαλάζια μάτια της επανάστασης», *Εικόνες*, τχ. 117, 28.1.1987, σ. 55-59.
- Βούλτεψης Γιάννης, *Δέκα σκληρά χρόνια στη Νέα Δημοκρατία 1984-1993*, Προσκήνιο 2005.

- Γάτος Γιώργος, *Πολυτεχνείο '73 Ρεπορτάζ με την Ιστορία*, τόμος Α' και Β', Φιλιππότης, Αθήνα 2004.
- Γεωργαράκης Νίκος, Δεμερτζής Νίκος, «Οι νέοι μπροστά στην (και από την) πολιτική», *Νεολαία: ο αστάθμητος παράγοντας*; Δεμερτζής Νίκος, Σταυρακάκης Γιάννης, Ντάβου Μπετίνα, Αρμενάκης Αντώνης, Χρηστάκης Νικόλας, Γεωργαράκης Νίκος, Μπουμπάρης Νίκος, σειρά: Ανθρώπινες Σχέσεις, Πολύτροπον, Αθήνα 2008, σ. 169-189.
- Γιάνναρης Γιώργος, *Φοιτητικά κινήματα και ελληνική παιδεία*, τ. Α', Το Ποντίκι, 1993, σ. 271-274.
- Γιάνναρης Γιώργος, «Κίνημα και Κινήματα Νεολαίας», *Δρόμοι της Νεολαίας στη δεκαετία του '60: Πολιτικές δράσεις και πολιτισμικές παρεμβάσεις*, Πρακτικά Α' Συνεδρίου, Αθήνα 2006, σ. 48-56.
- Γκερέν Ντανιέλ, *Ο αναρχισμός, από τη θεωρία στην πράξη*, μτφρ. Μπάμπης Λυκούδης, Ελεύθερος Τύπος, Αθήνα 1973.
- Γκιζέλης Γρηγόρης, Κουταντζόγλου Ρωξάνη, Τεπέρογλου Αφροδίτη, Φίλιας Βασίλης, *Παράδοση και νεωτερικότητα στις πολιτιστικές δραστηριότητες της ελληνικής οικογένειας: Μεταβαλλόμενα σχήματα*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1984.
- Γκότοβος Αθανάσιος, *Καταλήψεις: Ανορθόδοξες Μορφές Μαθητικής Διαμαρτυρίας*, Gutenberg, Αθήνα 1996.
- Clogg Richard, *Συνοπτική ιστορία της Ελλάδας 1770-1990*, Ιστορητής/Κάτοπτρο, μτφρ. Λυδία Παπαδάκη, Αθήνα 1995.
- Δάλκος Κωνσταντίνος, *Παιδείαν ή παιδιά*, έκδοση του Πολιτιστικού Συλλόγου Αιγάλεω «Ιερά Οδός», Αθήνα 2011.
- Δαρβέρης Τάσος, *Μια ιστορία της νύχτας 1967-1974*, Βιβλιοπέλαγος, Αθήνα ²2002.
- Δελμούζος Αλέξανδρος, *Δημοτικισμός και Παιδεία*, Ελληνοευρωπαϊκή Κίνηση Νέων, Αθήνα ²1971.
- Δελμούζος Αλέξανδρος, *Μελέτες και Πάρεργα*, τ. Α', Αθήνα 1958, σ. 174-5.
- Δεμερτζής Νίκος, Σταυρακάκης Γιάννης, Ντάβου Μπετίνα, Αρμενάκης Αντώνης, Χρηστάκης Νικόλας, Γεωργαράκης Νίκος, Μπουμπάρης Νίκος, *Νεολαία: ο αστάθμητος παράγοντας*; σειρά: Ανθρώπινες Σχέσεις, Πολύτροπον, Αθήνα 2008.
- Δημαράς Αλέξης, «Η Εκπαίδευση: εκσυγχρονισμός και επιβίωση προβλημάτων», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 10ος: *Η Ελλάδα της ομαλότητας 1974-2000*, Ελληνικά Γράμματα 2003.
- Δημαράς Αλέξης, «Πνευματικός Βίος και Πολιτισμός στην Ελλάδα», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΣΤ' [1941-2000], Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., Αθήνα 2000, σ. 548-558.
- Δημαράς Αλέξης, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, τόμος Β' (1895-1967), Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, Εκδοτική Ερμής, Αθήνα 1974.

- Δημαράς Αλέξης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης, Το «ανακοπτόμενο άλμα», Τάσεις και αντιστάσεις στην ελληνική εκπαίδευση 1833-2000*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2013.
- Δημαράς Αλέξης, Κοψιδά Ελευθερία, *Οι μαθητικές κοινότητες στην Ελλάδα: η εξέλιξη ενός θεσμού (1900-1981)*, έκθεση πορείας της έρευνας και φάκελος τεκμηρίων, Αρχείο ΙΑΕΝ, Έρευνες 1984.
- Δημαράς Αλέξης, Βασιλού-Παπαγεωγίου Βάσω, *Από τον κοντύλι στον υπολογιστή. 1830-2000 Εκατόν εβδομήντα χρόνια ελληνική εκπαίδευση με λόγια και εικόνες*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2008.
- Δημητρόπουλος Δημήτρης, «Στα θρανία του αγώνα», *Αρχειοτάξιο*, τχ. 15, Σεπτέμβριος 2013, σ. 52-54.
- Δρόμοι της Νεολαίας στη δεκαετία του '60: Πολιτικές δράσεις και πολιτισμικές παρεμβάσεις*, Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου, Ίδρυμα Πολιτισμού και Εκπαίδευσης «Ανδρέας Λεντάκης», Αθήνα 2006.
- Δρόμοι της Νεολαίας: Από τη δεκαετία του '60 ως τη Μεταπολίτευση*, Πρακτικά Β΄ Συνεδρίου, Ίδρυμα Πολιτισμού και Εκπαίδευσης «Ανδρέας Λεντάκης», Αθήνα 2009.
- Δρόμοι της Νεολαίας: Από τη Μεταπολίτευση μέχρι Σήμερα*, Πρακτικά Γ΄ Συνεδρίου, Ίδρυμα Πολιτισμού και Εκπαίδευσης «Ανδρέας Λεντάκης», Αθήνα 2013.
- Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80*, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Θεμέλιο, Αθήνα 1990.
- Ελεφάντης Άγγελος, «Μαθητικό Κίνημα: Δεν μας τα κάνατε καλά, εσείς οι μεγάλοι», *Ο Πολίτης*, τχ. 110, Ιανουάριος 1991, σ. 25-30.
- Εμβαλωτής Αναστάσιος, *Ο ρόλος των μαθητικών κοινοτήτων στη διαδικασία πολιτικής κοινωνικοποίησης των μαθητών*, διδακτορική διατριβή, τόμος I, II, III, Τμήμα Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας, Ιωάννινα 1996.
- Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, *Ανάπτυξη, ανταγωνιστικότητα, απασχόληση, Οι προκλήσεις και η αντιμετώπιση τους για τη μετάβαση στον 21ο αιώνα*, Λευκό Βιβλίο, Κεφάλαιο 7: Προσαρμογή των συστημάτων εκπαίδευσης και επαγγελματικής κατάρτισης, Λουξεμβούργο 1993.
- Ευγενίδης Ηρακλής, «Μαθητικές Κοινότητες: Δημοκρατικός θεσμός ή διασυρμός δημοκρατικών θεσμών», *Λόγος και Πράξη*, τχ. 57, 1994, σ. 58-60.
- Ευθυμίου Πέτρος, «Η αλήθεια για τις καταλήψεις και η εθνική εθελούφλωση», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τχ. 10, 1995, σ. 39-40.
- Ζαούσης Αλέξης, Στράτος Κωνσταντίνος, *Οι εφημερίδες 1974-92, Η αθέατη όψη μιας κρίσιμης πορείας*, Γνώση, Αθήνα 1993.
- Ζολώτας Ξενοφών, *Οικονομική ανάπτυξις και Τεχνική εκπαίδευσις*, Αθήνα 1959.
- Ζούζουλα Ελένη, «Σελίδες από την ιστορία των εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων του 20ού αιώνα», *Αντιτετράδια της Εκπαίδευσης*, τχ. 65, 2003, σ. 62-66.

- Giddens Anthony, *Πέραν της Αριστεράς και της Δεξιάς. Το μέλλον της ριζοσπαστικής πολιτικής*, μτφρ. Στέφανος Ροζάνης, Πόλις, Αθήνα 1999.
- Η ελληνική νεολαία στον 20ό αιώνα. Πολιτικές διαδρομές, κοινωνικές πρακτικές και πολιτιστικές εκφράσεις*, επιμέλεια: Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Εύη Ολυμπίτου, Ιωάννα Παπαθανασίου, ΑΣΚΙ, Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς, Θεμέλιο 2010.
- Η Εξέγερση, Πολυτεχνείο 1995, Συλλογή Ντοκουμέντων*, Αρχείο Κοινωνικών Αγώνων, Κοινωνικές Εκδόσεις, Αναρχική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2011.
- Η Ελλάδα σε εξέλιξη, Les Temps Modernes*, Εξάντας, Αθήνα 1986.
- Ιορδάνογλου Χρυσάφης, «Η Οικονομία 1974-2000», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 10ος: *Η Ελλάδα της ομαλότητας 1974-2000*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 65-100.
- Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΣΤ΄, [1941-2000], Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., Αθήνα 2000.
- Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, τ. 10ος: *Η Ελλάδα της ομαλότητας 1974-2000*, Ελληνικά Γράμματα 2003.
- Ιωακειμίδης Παναγιώτης, «Η Ελλάδα στην Ευρωπαϊκή Ένωση», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΣΤ΄, σ. 422-427.
- Καβαβιάδης Γιώργος, «Η κρίση του σχολείου και οι μαθητικοί αγώνες», *Αντιτετράδια της Εκπαίδευσης*, τχ. 33 (1995), σ. 36-40.
- Καβουλάκος Κάρολος Ιωσήφ, *Αστική πολιτική και κοινωνικά κινήματα της πόλης. Συγκριτική μελέτη των περιπτώσεων της Γερμανίας και των ΗΠΑ από τη δεκαετία του '60 ως τα μέσα της δεκαετίας του '90*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών 2005.
- Καζάκος Πάνος, «Η ελληνική οικονομία κατά τη μετάβαση και τη σταθεροποίηση της δημοκρατίας, 1974-1981», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΣΤ΄, Αθήνα 2000, σ. 317-23.
- Καζάκος Πάνος, «Οικονομική πολιτική και εκλογές», *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80*, Θεμέλιο 1990.
- Καζάκος Πάνος, «Παροχές και λιτότητα: η οικονομία στη δεκαετία του 1980», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΣΤ΄, ό.π., σ. 364-371.
- Καζάκος Πάνος, *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά, Οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Πατάκης 2001.
- Καζαμιάς Ανδρέας, Κασσωτάκης Μιχάλης, «Εκπαιδευτικό μανιφέστο: προβληματισμοί για την ανασυγκρότηση και τον εκσυγχρονισμό της ελληνικής εκπαίδευσης», *Ελληνική Εκπαίδευση: Προοπτικές Ανασυγκρότησης και Εκσυγχρονισμού*, Σείριος, Αθήνα 1995, σ. 12-39.

- Καζαμιάς Ανδρέας, «Η κατάρα του Σίσυφου: η βασανιστική πορεία της ελληνικής εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης», *Ελληνική Εκπαίδευση: Προοπτικές Ανασυγκρότησης και Εκσυγχρονισμού*, Σείριος, Αθήνα 1995, σ. 40-71.
- Καλαμαράς Παναγιώτης, *Πατησίων και Στουρνάρη γωνία*, Ελευθεριακή Κουλτούρα 2013.
- Καλλεράντε Ευαγγελία, «Βιογραφική ανάλυση στην εκπαιδευτική έρευνα: Τεχνικές ανάδυσης της μικρο-ιστορίας της εκπαιδευτικής πολιτικής», *Προσχολική και Σχολική Εκπαίδευση*, τ. 3, τχ. 2, Εργαστήριο Παιδαγωγικών Ερευνών και Εφαρμογών, Πανεπιστήμιο Κρήτης 2015, σ. 1-16.
- Καλογεράτος Παναγιώτης, *Τα «Κοινωνικά Κινήματα» ως γνωστικό αντικείμενο της Πολιτικής Επιστήμης και της Κοινωνιολογίας*, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 2001.
- Καραγιάννης Ιωάννης, «Μικρομεσαίοι», *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80*, επιμέλεια: Βαμβακάς Βασίλης, Παναγιωτόπουλος Παναγής, Επίκεντρο, Αθήνα 2014, σ. 328-330.
- Καρακατσάνη Δέσποινα, *Εκπαίδευση και Πολιτική Διαπαιδαγώγηση*, Μεταίχμιο, Οκτώβριος 2004.
- Καραμανωλάκης Βαγγέλης, «Μικρά ερωτήματα για μία αδιευκρίνιστη παρουσία, Ο Μάης του '68 και το ελληνικό αντιδικτατορικό κίνημα», *Ελευθεροτυπία «Βιβλιοθήκη»*, τχ. 503, 16.5.2008.
- Καργάκος Σαράντος, «Τα παιδιά παίζει», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τχ. 4, 28 Ιανουαρίου 1993, σ. 15.
- Καργάκος Σαράντος, «Οι καταλήψεις επωάζουν τρομοκράτες», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τχ. 7, 18 Φεβρουαρίου 1993, σ. 3, 6.
- Κασσωτάκης Μιχάλης, «Το Ενιαίο Πολυκλαδικό Λύκειο: μια τομή στην ελληνική εκπαίδευση», *Ελληνική Εκπαίδευση: Προοπτικές Ανασυγκρότησης και Εκσυγχρονισμού*, επιμέλεια: Καζαμιάς Ανδρέας, Κασσωτάκης Μιχάλης, Σείριος, Αθήνα 1995, σ. 174-207.
- Κασσωτάκης Μιχάλης, Παπαγγελή-Βουλιουρή Δέσποινα, «Οι διαδικασίες μετάβασης από τη Δευτεροβάθμια στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση: η διαχρονική τους εξέλιξη και τα προβλήματά τους», *Ελληνική Εκπαίδευση: προοπτικές ανασυγκρότησης και εκσυγχρονισμού*, Σείριος, Αθήνα 1995, σ. 263-304.
- Καστρινάκη Αγγέλα, *Και βέβαια αλλάζει!*, Κίχλη, 2014.
- Καταλήψεις σπιτιών στη Δυτική Ευρώπη*, Κομμούνια – Κοινωνικά Κινήματα 2, χ.χ.
- Κατσάπης Κώστας, *Ήχοι και απόηχοι. Κοινωνική ιστορία του ροκ εν ρολ φαινομένου στην Ελλάδα, 1956-1967*, ΙΑΕΝ/ΓΓΝΓ, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών ΕΙΕ, Αθήνα 2007.
- Κατσάπης Κώστας, *Το πρόβλημα “νεολαία”, μοντέρνοι νέοι, παράδοση και αμφισβήτηση στη μεταπολεμική Ελλάδα 1964-1974*, Απρόβλεπτες, Αθήνα 2013.

- Κατσιαφίκας Γιώργος, *Η ανατροπή της πολιτικής. Ευρωπαϊκά αυτόνομα κοινωνικά κινήματα και η αποαποικιοποίηση της καθημερινής ζωής*, Ελευθεριακή Κουλτούρα 2007.
- Κάτσικας Χρήστος, Θεριανός Κώστας, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης, Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους μέχρι το 2007*, Σαββάλας, Αθήνα 2007.
- Κάτσικας Χρήστος, Καββαδίας Γιώργος, *Η ελληνική εκπαίδευση στον ορίζοντα του 2000. Εκπαιδευτικοί, Μαθητές και Σχολική Πραγματικότητα*, Gutenberg, 1996.
- Κάτσικας Χρήστος, Καββαδίας Γιώργος, *Κρίση του Σχολείου και Εκπαιδευτική Πολιτική. Κριτική των Εκπαιδευτικών Αλλαγών (1990-1997)*, Gutenberg, Αθήνα 1998.
- Καφετζής Παναγιώτης, «Πολιτική Κρίση και Πολιτική Κουλτούρα. Πολιτική Αποξένωση και Ανάμειξη στην Πολιτική: Μια Ασύμβατη Σχέση;», Δεμερτζής Νίκος, *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, Οδυσσέας, Αθήνα 1994, σ. 217-251.
- Κέντγουορντ Ρόντερικ, *Οι αναρχικοί*, Ελεύθερος Τύπος, χ.χ.
- Κολοβός Γιάννης, *Νεανικές υποκουλτούρες και συγκρότηση κοινωνικής ταυτότητας: Η περίπτωση των πανκ στην Αθήνα, 1979-2013*, διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, 2013.
- Κομνηνού Μαρία, «Κρίση του Τύπου-Κρίση Εξουσίας: Οι εκλογές της 5ης Νοεμβρίου 1989», Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80*, Θεμέλιο, Αθήνα 1990, σ. 289-306.
- Κόντης Βασίλειος, «Η διολίσθηση προς την εμφύλια σύγκρουση, 1944-1946», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΣΤ', Αθήνα 2000, σ. 96-119.
- Κοντογιαννόπουλος Βασίλης, *Παιδεία. Εκσυγχρονισμός υπό αναστολή*, Gutenberg, Αθήνα 1991.
- Κουζής Γιάννης, Γ.Σ.Ε.Ε. «Η κρίση του 1985 και η αμφισβήτηση του κυβερνητικού συνδικαλισμού», *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80*, επιμέλεια: Βαμβακάς Βασίλης, Παναγιωτόπουλος Παναγής, Επίκεντρο, Αθήνα 2014, σ. 92-93.
- Κουλούρη Χριστίνα, «Η ιστοριογραφία της νεοελληνικής εκπαίδευσης: συνέχειες και ρήξεις (1967-2002)», *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002*, τ. Α', Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών-Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2004, σ. 495-510.
- Κουλούρη Χριστίνα, «Η νεότητα ως ερευνητικό αντικείμενο: ιστοριογραφικές αναζητήσεις και αρχειακή τεκμηρίωση», *Νεολαία και αρχεία. Επιστημονική ημερίδα*, Ελληνική Αρχειακή Εταιρεία, Εταιρεία Μελέτης της Ιστορίας της Αριστερής Νεολαίας, Αθήνα 2008, σ. 19-30.
- Κουλούρη Χριστίνα, «Ιστορία και ιστοριογραφία της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης: Διλήμματα και στερεότυπα», *Η Ελλάδα της Νεωτερικότητας, Κοινωνικές κρίσεις και ιδεολογικά διλήμματα (19ος-20ός αιώνας)*, *Κείμενα για τη Ρένα Σταυρίδη-*

Πατρικίου, επιμέλεια: Αρώνη Καίτη-Τσίχλη, Παπαγεωργίου Στέφανος, Πατρικίου Αλεξάνδρα, Παπαζήση, Αθήνα 2014, σ. 207-222.

Κουμανταρέας Μένης, «Οι νεολαίοι», *Αντί*, τχ. 139, 24.11.1979, σ. 10-12.

Κουρής Γιάννης, «Κ.Κ.Ε. Εσωτερικού, Η περιορισμένη εκλογική απήχηση, η σημαντική κοινωνική επιρροή και η διάσπαση της Ανανεωτικής Αριστεράς», *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80*, επιμέλεια: Βαμβακάς Βασίλης, Παναγιωτόπουλος Παναγής, Επίκεντρο, Αθήνα 2014, σ. 274-277.

Κουρταλίδης Θανάσης, *Μαθητικές Κοινότητες και Δημοκρατική Αγωγή, Από την ιστορία στην επικαιρότητα*, Μήνυμα, Αθήνα 1977.

Κουστένης Παναγιώτης, «Σκάνδαλο Κοσκωτά, Πολιτική διαφθορά και ο ανταγωνισμός για τον έλεγχο των ΜΜΕ», *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80*, επιμέλεια: Βαμβακάς Βασίλης, Παναγιωτόπουλος Παναγής, Επίκεντρο, Αθήνα 2014, σ. 549-552.

Κουτσούκης Κλεομένης, *Παθολογία της πολιτικής, όψεις της διαφθοράς στο νεοελληνικό κράτος*, Παπαζήσης, Αθήνα 1998.

Kriesi Hanspeter, «Νέα κοινωνικά κινήματα στη Δυτική Ευρώπη», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 11, Απρίλιος 1998, σ. 5-23.

Κριαράς Εμμανουήλ, *Ο υπουργός Παιδείας Αντώνης Τρίτσης και η διδασκαλία της αρχαίας ελληνικής γλώσσας στο γυμνάσιο*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2010.

Κρουστάλλης Θανάσης, «Το μαθητικό κίνημα και ο προσανατολισμός του», *Μηνιαίο Πληροφοριακό Δελτίο ΟΛΜΕ*, τχ. 554, Ιανουάριος 1983, σ. 24-26.

Κυριαζής Άρης, «Εγ-καταλήψεις στην εγκατάλειψη», *Αντιτετράδια της Εκπαίδευσης*, τχ. 33, 1995, σ. 41.

Κωφός Ευάγγελος, «Ελλάδα και Βαλκάνια», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΣΤ', Αθήνα 2000, σ. 413-418.

Λαγός Ευάγγελος, «Επιχείρηση Αρετή», *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80*, επιμέλεια: Βαμβακάς Βασίλης, Παναγιωτόπουλος Παναγής, Επίκεντρο, Αθήνα 2014, σ. 201-4.

Λάζαρης Βασίλης, «Οι Σοσιαλιστές και οι Αναρχικοί της Πάτρας», *Πολιτική Ιστορία της Πάτρας*, τ. Α', Αχαϊκές Εκδόσεις, Πάτρα 1986, σ. 271-371.

Λάζος Χρήστος, *Ελληνικό Φοιτητικό Κίνημα 1821-1973*, τ. Α' και Β', Γνώση, 1987.

Λάμπας Κώστας, *Πανεπιστήμιο και Φοιτητές στην Ελλάδα κατά τον 19ο αιώνα*, ΙΑΕΝ/ΓΓΝΓ, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2004, σ. 613-625.

Λεντάκης Ανδρέας, *Το Παρακράτος και η 21η Απριλίου*, Προσκήνιο, Αθήνα 2000.

Λιναρδάτος Σπύρος, *Από τον εμφύλιο στη χούντα*, τ. Δ', 1961-1964, Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία, Παπαζήσης, Αθήνα 1986.

Λυμπεράτος Μιχάλης, «Νεανικοί αγώνες στις απαρχές της μετεμφυλιακής περιόδου (1950-3)», *Η ελληνική νεολαία στον 20ό αιώνα. Πολιτικές διαδρομές, κοινωνικές*

- πρακτικές και πολιτιστικές εκφράσεις, επιμέλεια: Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Εύη Ολυμπίτου, Ιωάννα Παπαθανασίου, ΑΣΚΙ, Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς, Θεμέλιο 2010, σ. 76-93.
- Λυριντζής Χρήστος, «Η δεκαετία του 1980. Εσωτερικές πολιτικές εξελίξεις, 1981-1990», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΣΤ', Αθήνα 2000, σ. 350-364.
- Μαθητικές Κινητοποιήσεις 1990-9, 10 χρόνια ντοκουμέντα*, μέρος Α', Αναρχική Αρχαιοθήκη, Αθήνα 2000.
- «Μαθητική κοινότητα και μαθητική αυτοδιοίκηση: Προβλήματα και Προοπτικές», *Θέματα Παιδείας 1*, σειρά II, Μελέτες Κέντρου Μαρξιστικών Ερευνών, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 1981, σ. 143-197.
- Μαλούτας Θ., Εμμανουήλ Δ., Παντελίδου-Μαλούτα Μ., *Κοινωνικές δομές, πρακτικές και αντιλήψεις: Νέες παράμετροι και τάσεις μεταβολής 1980-2000*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ), Αθήνα 2006.
- Μανιαδάκης Κώστας, «Οι μαθητικές κοινότητες», *Δελτίο της Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας*, Ιδρυτής Σχολή Μωραΐτη, τχ. 2, Αθήνα 1978.
- Μαραγκόπουλος Άρης, «Τα παιδιά του Μαρξ και της Κόκα-Κόλα», *Ο Πολίτης*, τχ. 99, Απρίλιος 2002, σ. 21-25.
- Μαραντζίδης Νίκος, «Πολιτικό κόμμα και κοινωνικά κινήματα: Η σχέση ανάμεσα στα κομμουνιστικά κόμματα της μεσογειακής Ευρώπης και τα κοινωνικά κινήματα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 8, Νοέμβριος 1996, σ. 100-120.
- Μαράτου-Αλιπράντη Λάουρα, Μπάγκαβος Χρήστος, Παπαδάκης Μιχάλης, Παπλιάκου Βασιλική, *Πληθυσμός και εκπαίδευση στην Ελλάδα: Εξελίξεις και Προοπτικές*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 2002.
- Μούσης Νίκος, *Ευρωπαϊκή Ένωση, δίκαιο, οικονομία, πολιτική*, Παπαζήσης, Αθήνα 2001.
- Μουστάκα Καλλιόπη, «Μαθητική Αυτοδιοίκηση», *Παιδαγωγικά Ανάλεκτα*, Αθήνα 1979, σ. 90-93.
- Μπαλούρδος Δ., Κάππη Χ., Κωστάκη Α., Παπαθεοδώρου Χ., «Διανομή και σύνθεση του εισοδήματος των νοικοκυριών στην περιοχή της πρωτεύουσας», *Τόπος: επιθεώρηση αστικών και περιφερειακών μελετών*, τχ. 1, Αθήνα, Ιούνιος 1990, σ. 109-135.
- Μπαρούτας Κώστας, *Η κραυγή των Ελλήνων*, Σαββάλας, Αθήνα 1992.
- Μπουζάκης Σήφης, *Εκπαιδευτικές Μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα*, τόμος β', Gutenberg, Αθήνα 1994.
- Μπουζάκης Σήφης, *Εκπαιδευτικές Μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα, Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Γενική και Τεχνικοεπαγγελματική Εκπαίδευση*, τόμος Β', Gutenberg⁴2005.

- Μπουζάκης Σήφης, *Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821-1999)*, Gutenberg, Αθήνα 1999.
- Μπουσχότεν Ρίκη Βαν, *Ανάποδα χρόνια. Συλλογική μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών (1900-1950)*, Πλέθρον, Αθήνα 1997.
- Μπρατάκος Άγγελος, *Η ιστορία της Νέας Δημοκρατίας*, Λιβάνη, Αθήνα 2002.
- Μυλωνάς Θεόδωρος, «Μαθητικές Κοινότητες: Τι απέμεινε από τη θεωρία στην πρακτική;», *Κοινωνιολογία της Ελληνικής Εκπαίδευσης-Συμβολές*, Gutenberg 1998, σ. 361-364.
- Μωραΐτης Γιώργος Κ., «Οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα», *Θέματα Παιδείας*, τχ. 10-11, 2002, σ. 90-114.
- Νεολαία και αρχαία. Επιστημονική ημερίδα*, Ελληνική Αρχαιολογική Εταιρεία, Εταιρεία Μελέτης της Ιστορίας της Αριστερής Νεολαίας, Αθήνα 2008
- Νικολακόπουλος Ηλίας, *Η καχεκτική δημοκρατία: κόμματα και εκλογές*, Πατάκη, Αθήνα 2001.
- Νικολακόπουλος Ηλίας, «Ελεγχόμενη Δημοκρατία: Από το τέλος του Εμφυλίου έως τη Δικτατορία», *Ελληνική Πολιτική Ιστορία 1950-2004*, Βούλγαρης Γ., Νικολακόπουλος Ηλίας, Ριζάς Σωτήρης, Σακελλαρόπουλος Τάσος, Στεφανίδης Ιωάννης, Θεμέλιο, Αθήνα 2011, σ. 11-64.
- Νόβα-Καλτσούνη Χριστίνα, «Οι μαθητικές καταλήψεις του 1990: Κριτική αξιολόγηση του άρθρου της Χ. Βιτσιλάκη», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τχ. 12, Οκτώβριος 1993, σ. 167-173.
- Νούτσος Παναγιώτης, *Η Σοσιαλιστική Σκέψη στην Ελλάδα, από το 1875 ως το 1974*, τόμος Α΄: Οι σοσιαλιστές διανοούμενοι και η πολιτική λειτουργία της πρώιμης κοινωνικής κριτικής (1875-1907), Γνώση, Αθήνα 1990.
- Νούτσος Χαράλαμπος, *Προγράμματα μέσης εκπαίδευσης και κοινωνικός έλεγχος*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1979.
- Οι νέοι του καιρού μας: Αξίες, στάσεις και αντιλήψεις της ελληνικής νεολαίας (1997-1999)*, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς-Ινστιτούτο V-PRC, Παπαζήσης, Αθήνα 2000.
- ΟΛΜΕ, *Δ΄ Εκπαιδευτικό Συνέδριο: Ενιαιοποίηση Τεχνικής και Επαγγελματικής Εκπαίδευσης*, Αθήνα 1986.
- Olson Mancur, *Η λογική της συλλογικής δράσης*, Παπαζήσης, μτφρ. Διονύσης Γράβαρης, Αθήνα 1991.
- Παλαιοκρασσάς Ιωάννης, *Μπροστά από την εποχή της. Η κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας 1990-1993*, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 2013.
- Παναγιωτοπούλου Ίρις, *Η γεωγραφία των εκπαιδευτικών διαφοροποιήσεων. Η μέση επαγγελματική εκπαίδευση στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Οδυσσέας, Αθήνα 1993.
- Πανίτσας Κωνσταντίνος, «Η πόλη των Πατρών τον 20ό αιώνα», *Πάτρα: Από την Αρχαιότητα έως Σήμερα*, Κότινος, Αθήνα 2005, σ. 347-351.

- Πανούσης Γιάννης, «Η βία στα σχολεία: Double Face», *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, τχ. 84, 1995, σ. 79-81.
- Πανούσης Γιάννης, «Ταξικοί» Αγώνες με ή χωρίς διαιτητή; Βία στα σχολεία, *Σύγχρονοι μηχανισμοί βίας και καταπίεσης* (επιστημονικό συμπόσιο 15-18 Μαρτίου 2005).
- Παντελίδου-Μαλούτα Μάρω, «Οι έφηβοι της “αλλαγής”, κοινωνικοποιητικές επιδράσεις και μεταβολές στην πολιτική φυσιογνωμία των εφήβων: 1982-1990», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 80, 1991, σ. 42-69.
- Παπαδημητρίου Δέσποινα, «Άκρα Δεξιά», *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80*, επιμέλεια: Βαμβακάς Βασίλης, Παναγιωτόπουλος Παναγής, Επίκεντρο, Αθήνα 2014, σ. 17-19.
- Παπαδογιάννης Νίκος, «Η πολλαπλή υποδοχή της ροκ μουσικής από τις κομμουνιστικές οργανώσεις νεολαίας στην Ελλάδα στα τέλη της δεκαετίας του 1970», *Η ελληνική νεολαία στον 20ό αιώνα*, Θεμέλιο, Αθήνα 2010, σ. 318-344.
- Παπαθανασίου Ιωάννα με τη συνεργασία των Πολίνας Ιορδανίδου, Άντας Κάπολα, Τάσου Σακελλαρόπουλου, Αγγελικής Χριστοδούλου, *Η νεολαία Λαμπράκη τη δεκαετία του 1960. Αρχειακές τεκμηριώσεις και αυτοβιογραφικές καταθέσεις*, ΙΑΕΝ/ΓΓΝΓ, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών ΕΙΕ, Αθήνα 2008.
- Παπαϊωάννου Σκεύος, «Η κοινωνική κατάσταση και η συνείδηση των νέων», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 66, 1987, σ. 3-51.
- Παπαμανώλης Κωνσταντίνος Ν., *Οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στη μεταπολιτευτική Ελλάδα (1941-1988)*, διδακτορική διατριβή, Τμήμα Αστικής και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Πάντειο Πανεπιστήμιο 1990.
- Παπανδρέου Απόστολος, *Η τραγωδία της εκπαίδευσης στην Ελλάδα*, Αθήνα 1985.
- Πασιαρδής Παναγιώτης, *Εκπαιδευτική ηγεσία: από την περίοδο της ευμενούς αδιαφορίας στη σύγχρονη εποχή*, Μεταίχμιο 2004.
- Πασσερίνι Λουίζα, *Σπαράγματα του 20ού αιώνα. Η Ιστορία ως βιωμένη εμπειρία*, μτφρ. Οντέτ Βαρών-Βασάρ, Ιωάννα Λαλιώτου, Ιουλία Πεντάζου, Νεφέλη, Αθήνα 1998.
- Πάτρα: Από την Αρχαιότητα έως Σήμερα*, Κότινος, Αθήνα 2005.
- Πενταετές πρόγραμμα οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης 1983-1987*, Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, Αθήνα 1984.
- Πεντακόσια χρόνια έντυπης παράδοσης του νέου ελληνισμού 1499-1999*, Βουλή των Ελλήνων 2000.
- Πετσίνη Πηνελόπη, «Κ.Ν.Ε., Τα ώριμα τέκνα της οργής και οι μέρες ανανέωσης», *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80*, επιμέλεια: Βαμβακάς Βασίλης, Παναγιωτόπουλος Παναγής, Επίκεντρο, Αθήνα 2014, σ. 282-284.
- Πολυτεχνείο '90: και όμως... θα μπορούσε να γίνει το ΑΓΚΑΘΙ της ελληνικής κοινωνίας*, Αναρχική Εξεγερτική Πρωτοβουλία, Μάρτιος 1990.

- Πουланτζάς Νίκος, *Οι κοινωνικές τάξεις στο σύγχρονο καπιταλισμό*, Θεμέλιο, Αθήνα 1981.
- Πουλαντζάς Νίκος, *Φασισμός και Δημοκρατία*, Θεμέλιο, Αθήνα 2006.
- Προφορικές ιστορίες. Ένας οδηγός προφορικής ιστορίας για την κοινότητα και την εκπαίδευση*, Ρεπούση Μ. & Ανδρεάδου Χ. (επιμ.), Διεύθυνση Πολιτισμού και Εκπαίδευσης της Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Χανίων-Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Μάιος 2010.
- Ρήγος Α., Σεφεριάδης Σ., Χατζηβασιλείου Ε. (επιμ.), *Η «Σύντομη» Δεκαετία του '60: θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Καστανιώτης, Αθήνα 2008.
- Ροζάκης Χρήστος, «Η ελληνική εξωτερική πολιτική, 1974-1985: Εκσυγχρονισμός και διεθνής ρόλος ενός μικρού κράτους», *Η Ελλάδα σε εξέλιξη, Les Temps Modernes*, Εξάντας, Αθήνα 1986, σ. 109-134.
- Ροτζώκος Νίκος, Αγγελόπουλος Γιώργος, Πανταζής Παύλος, Σαπουντζής Αντώνης, *Νεολαία και στρατός τη δεκαετία 1980. Το «κίνημα για το στρατό»*, ανέκδοτη έρευνα του ΙΑΕΝ/ΓΓΝΓ, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2008.
- Ρουτζούνης Ντίνος, «Δεκαετία 1980-1990: Μεταβολές σε κοινωνικοπολιτικά χαρακτηριστικά που ανατρέπουν ή επανακαθορίζουν στερεότυπα και δεδομένα για τη δράση και το ρόλο του ΚΚΕ», *Προσεγγίσεις: Κοινωνική Δομή και Αριστερά, μεταβολές στη δεκαετία 1980-1990, Σύγχρονη Εποχή*, Αθήνα 1990, σ. 169-283.
- Σακελλαρόπουλος Τάσος, «Συμφωνία της Βάρκιζας: η στρατιωτική ήττα αποκαλύπτει τις πολιτικές αδυναμίες», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Β' Παγκόσμιος Πόλεμος, 1940-1945 Κατοχή-Αντίσταση*, τ. Γ', μέρος 2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, σ. 364-366.
- Σερντεδάκις Νίκος, «Η διαδρομή του φοιτητικού κινήματος στη μετεμφυλιακή Ελλάδα», *Η ελληνική νεολαία στον 20ό αιώνα*, Θεμέλιο, Αθήνα 2010, σ. 160-182.
- Σερντεδάκις Νίκος, «Στην καρδιά των κοινωνικών κινήματων», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τχ. 24, 1998, σ. 41-65.
- Σερντεδάκις Νίκος, «Η θεωρία για τα κοινωνικά κινήματα και τη συλλογική δράση. Η συμβολή του Στέλιου Αλεξανδρόπουλου», *Κοινωνική Συνοχή και Ανάπτυξη*, τ. 1, τχ. 2, Φθινόπωρο 2006, σ. 95-103.
- Σερντεδάκις Νίκος, «Ζητήματα Μεθόδου στη Μελέτη των Κοινωνικών Κινήματων και της Συλλογικής Δράσης», *Ζητήματα Θεωρίας και Μεθόδου των Κοινωνικών Επιστημών*, Σκεύος Παπαϊωάννου (επιμ.), εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 2007, σ. 381-395.
- Σερντεδάκις Νίκος, «Συλλογική δράση και φοιτητικό κίνημα την περίοδο 1959-1964: Δομικές προϋποθέσεις, πολιτικές ευκαιρίες και ερμηνευτικά σχήματα», *Η «Σύντομη» Δεκαετία του '60: θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, επιμέλεια: Ρήγος Α., Σεφεριάδης Σ., Χατζηβασιλείου Ε., Καστανιώτης, Αθήνα 2008, σ. 241-263.

- Σερντεδάκις Νίκος, «Η συμβολή της έρευνας των γεγονότων διαμαρτυρίας στην κατανόηση της συλλογικής δράσης», Τσιώλης Γ. Σερντεδάκις Ν., Κάλλας Ι. (επιμ.), *Ερευνητικές υποδομές και δεδομένα στην εμπειρική κοινωνική έρευνα*, Νήσος, Αθήνα 2011, σ. 349-376.
- Σεφεριάδης Σεραφεΐμ, «Φάκελος Μαθήματος», Εισαγωγή στη Συγκριτική Πολιτική, εαρινό εξάμηνο 2004-5, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2005.
- Σεφεριάδης Σεραφεΐμ, «Συγκρουσιακή Πολιτική, Κοινωνικά Κινήματα: Μια αποτύπωση», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 27, Θεμέλιο, Μάιος 2006, σ. 7-42.
- Σεφεριάδης Σεραφεΐμ, «Συλλογικές δράσεις, κινηματικές πρακτικές», *Η «Σύντομη» Δεκαετία του '60: θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, επιμέλεια: Άλκης Ρήγος, Σεραφεΐμ Σεφεριάδης, Ευάνθης Χατζηβασιλείου, Καστανιώτης, Αθήνα 2008, σ. 57-77.
- Σολομών Ιωσήφ, *Εξουσία και τάξη στο νεοελληνικό σχολείο, μια τυπολογία των σχολικών χώρων και πρακτικών 1820-1900*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1992.
- Σούζας Νίκος, *Πολιτικές και πολιτισμικές διαστάσεις των κοινωνικών κινήματων: Η περίπτωση του ανταγωνιστικού κινήματος στην Ελλάδα (1974-1998)*, διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, 2014.
- Σπαχή Αρετή, «Η Βουλή των Εφήβων. Ο μαθητικός συνδικαλισμός στο στόχαστρο της καταστολής», *Αντιτετράδια της Εκπαίδευσης*, τχ. 39-40, Καλοκαίρι 1996, σ. 13-15.
- Σταματίου Σοφία, *Σχολείο και Πολιτική Κοινωνικοποίηση, Ανάλυση των κανονισμών των Μαθητικών Κοινοτήτων*, διπλωματική εργασία για ΠΜΣ «Συγκριτική Εκπαίδευση και Ανθρώπινα Δικαιώματα», ΕΚΠΑ, Τμήμα Εκπαίδευσης και Αγωγής στην Προσχολική Ηλικία, Αθήνα, Μάρτιος 2005.
- Σταυρίτη-Αναστοπούλου Λουίζα, «Μαθητικές κοινότητες και πολιτική διαπαιδαγώγηση», *Παιδεία και Πολιτική*, τχ. 3, Απρίλιος-Ιούνιος 1982, σ. 23-41.
- Σταυροπούλου Αθηνά, *Οι απεργίες-καταλήψεις του '90 στα μεταλλεία Μαντουδίου και στην Πειραιϊκή-Πατραϊκή*, Εναλλακτικές Εκδόσεις-Νότιος Άνεμος, Αθήνα 1998.
- Στραβοσκούφης Θανάσης, «“Τέκνο της ανάγκης κι ώριμο τέκνο της οργής”», *Δρόμοι της Νεολαίας: από τη Μεταπολίτευση μέχρι Σήμερα*, Πρακτικά Γ΄ Συνεδρίου, Ίδρυμα Πολιτισμού και Εκπαίδευσης «Ανδρέας Λεντάκης», Αθήνα 2013, σ. 139-165.
- Συρίγου-Ρήγου Ελένη, «Μαθητές και Μαθήτριες μιλούν για τις καταλήψεις», *Το Πανεπιστήμιο*, τχ. 6, Απρίλιος 1987, σ. 23-26.
- «Σχολική Ζωή και Μαθητική Αυτοδιοίκηση», *Θέματα Παιδείας 4*, σειρά II, Μελέτες Κέντρου Μαρξιστικών Ερευνών, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 1982, σ. 230-236.

- Σωτηρόπουλος Δημήτρης, «Η εγγαστριμυθη εξουσία: κοινωνία πολιτών και κεντρικό κράτος στην Τρίτη Ελληνική Δημοκρατία», *Κοινωνία και Πολιτική, Όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας 1974-1994*, επιμ. Λυριντζής Χρ., Νικολακόπουλος Η., Σωτηρόπουλος Δ., Θεμέλιο, Αθήνα 1996, σ. 119-138.
- Τζιοβάρας Γρηγόρης, Χιώτης Βασίλης, *Ο πολιτικός χάρτης της μεταπολίτευσης 1974-2004*, Λιβάνης, Αθήνα 2004.
- Τζόλ Τζέμης, *Οι αναρχικοί*, Επίκουρος, Αθήνα 1975.
- Tilly Charles, *Κοινωνικά Κινήματα 1768-2004*, Σαββάλας, μτφρ. Θανάσης Τσακίρης, Αθήνα, 2007.
- Το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα: Πρώτη και δεύτερη βαθμίδα – Δομές και ποσοτικά δεδομένα*, επιμ. Γ. Σταμέλος, Κέντρο Εκπαιδευτικής Έρευνας, Αθήνα 2002.
- Τριανταφύλλου Κώστας Ν., *Ιστορικό Λεξικό των Πατρών*, τόμος Α' (Α-Λ), Πάτρα ³1995.
- Τριανταφύλλου Μεταξία, «ΟΝΝΕΔ», *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80*, επιμέλεια: Βαμβακάς Βασίλης, Παναγιωτόπουλος Παναγής, Επίκεντρο, Αθήνα ²2014, σ. 394-8.
- Τσαρδάκης Δημήτρης, «Η ιδεολογία των καταλήψεων», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τχ. 7, 18 Φεβρουαρίου 1993, σ. 33.
- Τσακίρης Θανάσης, «Το αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα ιδωμένο από τη σκοπιά της θεωρίας των κοινωνικών κινημάτων», *Αναδρομές*, τχ. 1, Δεκέμβριος 2010, σ. 142-157.
- Τσελικά Ηλέκτρα, *Νεολαία και κοινωνική δυναμική*, Οδυσσέας, Μάιος 1991.
- Τσιμιτάκης Ματθαίος, «Η ανασύσταση του Πολιτικού στα χρόνια της νεοφιλελεύθερης ηγεμονίας», *Αντικοιλτούρα, η ανάδυση ενός νέου κοινωνικού υποκειμένου μετά το 1980*, Ιδιομορφή 2012, σ. 53-57.
- Τσίριμπας Δημήτριος, *Πώς εφαρμόζεται η αυτοδιοίκησης και οι μαθητικά κοινότητες: εν τω δημοτικό σχολείο και τω γυμνασίω του Πειραματικού Σχολείου του Πανεπιστημίου Αθηνών*, Δημητράκου Α.Ε. 1933.
- Τσιώλης Γιώργος, «Ιστορίες ζωής και βιογραφικές ανασυγκροτήσεις», *Ζητήματα θεωρίας και μεθόδου των κοινωνικών επιστημών*, Σκεύος Παπαϊωάννου (επιμ.), Κριτική 2007.
- Τσιώλης Γιώργος, *Ιστορίες ζωής και βιογραφικές αφηγήσεις. Η βιογραφική προσέγγιση στην κοινωνιολογική ποιοτική έρευνα*, Κριτική, Αθήνα 2006.
- Τσολάκης Χρίστος, «Μαθητικές Κοινότητες και Σχολική Ζωή», *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, τχ. 47, Ιούλιος-Αύγουστος 1989, σ. 79-84.
- Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, «Για τα χαρακτηριστικά της ελληνικής κοινωνίας», Τσουκαλάς Κ., Μαλούτας Θ. Πεσμαζόγλου Σ., Ρουτζούνης Ν., Αγγουράκης Μ., *Προσεγγίσεις: Κοινωνική Δομή και Αριστερά, μεταβολές στη δεκαετία 1980-1990*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1990, σ. 17-97.

Τσουκαλάς Κ., Μαλούτας Θ. Πεσμαζόγλου Σ., Ρουτζούνης Ν., Αγγουράκης Μ., *Προσεγγίσεις: Κοινωνική Δομή και Αριστερά, μεταβολές στη δεκαετία 1980-1990, Σύγχρονη Εποχή*, Αθήνα 1990.

Φλάισερ Χάικεν, «Κατοχή και Αντίσταση 1941-1944», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΣΤ', Αθήνα 2000, σ. 8-57.

Φραγκουδάκη Άννα, *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης. Θεωρίες για την κοινωνική ανισότητα στο σχολείο*, Παπαζήσης, Αθήνα 1985.

Frank Andre Gunder, Fuentes Marta, «Δέκα θέσεις για τα κοινωνικά κινήματα» (δοκίμιο), *Κοινωνία και Φύση*, τχ. 3, Ιανουάριος-Απρίλιος 1993.

Weber Henri, *Πρέπει να απαλλαγούμε από την κληρονομιά του Μάη του '68*, Ηλίβατον, μτφρ. Ευγενία Τσελέντη, Αθήνα 2014.

Χαλβατζής Σπύρος, *Η πορεία της νεολαίας*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1986.

Χαροκόπου Τζελίκα, «“Αστεγη” ευημερία και οι ιδιότυπες μορφές της κοινωνικής σύγκρουσης στην Ολλανδία», *Αντί*, τχ. 171, 13 Φεβρουαρίου 1981, σ. 28-34.

Χαρμπίλας Χρήστος, *Οι αναρχικοί της Πάτρας και του Πύργου στα τέλη του 19ου-αρχές του 20ού αιώνα: διασυνδέσεις, επιρροές και ο πολιτικός τους ρόλος*, Orportuna, Αθήνα 2014.

Χατζηστεφανίδης Θεοφάνης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης (1821-1986)*, Παπαδήμας, 1990.

Χατζόπουλος Γιώργος, «Για την εξέγερση της 17ης Νοεμβρίου», *Αναδρομές*, τχ. 1, Δεκέμβριος 2010, σ. 126-141.

Χρηστάκης Νικόλας, *Μουσικές Ταυτότητες. Αφηγήσεις ζωής μουσικών και συγκροτημάτων της ελληνικής ανεξάρτητης σκηνής ροκ*, Τυπωθήτω, Αθήνα 1999.

Χριστοφορίδης Χ., *Απόψεις για τη λειτουργία των Μαθητικών Κοινοτήτων*, Δελτίο ΟΛΜΕ, τχ. 552, Νοέμβριος 1982, Αθήνα.

Ψημίτης Μιχάλης, «Κοινωνική και Πολιτισμική συγκρότηση συλλογικών ταυτοτήτων», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τχ. 33, Σεπτέμβριος 2002, σ. 47-80.

Ψημίτης Μιχάλης, *Εισαγωγή στα σύγχρονα κοινωνικά κινήματα*, Αθήνα, Ατραπός 2006.

Ξενόγλωσση

Barnes Samuel H., *Political Action*, CA: Sage, London/Newbury Park 1979.

Berger Arthur Asa, *Media Research Techniques*, Sage, USA 1998.

Bertaux Daniel, Thompson Paul, *Pathways to Social Class: A Qualitative Approach to Social Mobility*, Transaction Publishers 2007.

- Burstein Paul, Einwohner Rachel, Hollander Jocelyn, «The Success of Political Movements: A Bargaining Perspective», *The Social Movements Reader, Cases and Concepts*, επιμ. Goodwin Jeff, Jasper James, Blackwell Publishing, London 1995, σ. 275-295.
- Davis Joseph E., «Narrative and Social Movements», *Stories of Change. Narrative and Social Movements*, State University of New York Press, Albany 2002, σ. 5-10.
- DeGroot Gerard J., *Student Protest-the sixties and after*, Longman 1998.
- Della Porta Donatella και Diani Mario, *Social Movements: An Introduction*, Blackwell Publishing Ltd 2006.
- DeNardo James, *Power in Numbers: The Political Strategy of Protest and Rebellion*, Princeton, NJ: Princeton University Press 1985.
- Duverger Maurice, *Les partis politiques*, Armand Colin, Παρίσι 1969.
- Eder Klaus, *The New Politics of Class – Social Movements and Cultural Dynamics in Advanced Societies*, London: Sage 1993.
- Edwards Bob και McCarthy John D., «Resources and Social Movement Mobilization», *The Blackwell Companion to Social Movements*, επιμ. Snow David A., Soule Sarah S., Kriesi Hanspeter, Blackwell Publishing Ltd 2004, σ. 116-143.
- Feuer Lewis S., *The Conflict of Generations [The sources and traits of student movements]*, Basic Books, New York 1969.
- Gillis John, *Youth and History. Transition and Change in European Age Relations 1770-Present*, Academic Press, Νέα Υόρκη & Λονδίνο 1974.
- Giugni Mario, McAdam Doug, Tilly Charles (επιμ.), *How Social Movements Matter*, University of Minnesota Press 1999.
- Goffman Erving, *Frame Analysis: An Essay on the Organization of Experience*, Northeastern University Press, Βοστώνη 1974.
- Goodwin Jeff and Jasper James, *Rethinking Social Movements: structure, meaning and emotion*, Rowman and Littlefield Publishers, USA 2004.
- Goodwin Jeff and Jasper James, *The Social Movements Reader: Cases and Concepts*, Blackwell Readers in Sociology 2009.
- Graham Gael, *Young Activists: American High School Students in the Age of Protest*, Northern Illinois University Press, 2006.
- Hall Stuart, Jefferson Tony, *Resistance Through Rituals: Youth Subcultures in Post-war Britain*, Routledge, London 1993.
- Hanneman Robert A., Riddle Mark, *Introduction to social network methods*, 2005, σ. 8. Βρίσκεται στην ιστοσελίδα: <http://www.analytictech.com/networks.pdf>.
- Heussenstamm F. K., «Activism in Adolescence: An Analysis of the High School Underground Press», *Adolescence*, 6, 1971, σ. 317-336.

- Jenkins Craig J., «Resource mobilization theory and the study of social movements», *Annual Review of Sociology*, τχ. 9, 1983, σ. 527-553.
- Jenkins Craig J. and Klandermans Bert, *The Politics of Social Protest: Comparative Perspectives on States and Social Movements*, Cambridge, University Press 1996.
- Jennings M. K., Niemi R., *The Political Character of Adolescence*, Princeton University Press, 1974.
- Killian Lewis M., «Social Movements: A review of the field», *Handbook of Modern Sociology*, επιμ. Robert E. L. Faris, Chicago: Rand McNally, σ. 426-455.
- Kitschelt Herbert P., «Political Opportunity Structures and Political Protest: Anti-Nuclear Movements in Four Democracies», *British Journal of Political Science*, τχ. 16, 1986, σ. 57-85.
- Kornetis Konstantinos, *Student Resistance to the Greek military dictatorship: Subjectivity, Memory, and Cultural Politics, 1967-1974*, διδακτορική διατριβή, European University Institute, Department of History and Civilisation, Florence, January 2006.
- Kornetis Kostis, *Children of the Dictatorship. Student Resistance, Cultural Politics and the "Long 1960s" in Greece*, Berghahn 2013.
- Kriesi Hanspeter, *The Political Opportunity Structure of New Social Movements*, Discussion Paper FS III, Wissenschaftszentrum, Berlin 1991.
- McAdam Doug, «Conceptual origins, current problems, future directions», *Comparative Perspectives on Social Movements*, Cambridge Studies in Comparative Politics, Απρίλιος 1996, σ. 23-40.
- McAdam Doug, «Culture and Social Movements», *New Social Movements. From Ideology to Identity*, επιμ. Laragna Enrique, Johnston, Gusfeld Joseph R., Philadelphia 1994, σ. 36-57.
- McAdam Doug, McCarthy John D., Zald Mayer N. (επιμ.), *Comparative Perspectives on Social Movements: Political Opportunities, Mobilizing Structures, and Cultural Framings*, Cambridge Studies in Comparative Politics, Απρίλιος 1996.
- McAdam Doug, *Political Process and the Development of Black Insurgency 1930-1970*, Chicago: University of Chicago Press, 1982.
- McAdam Doug, Tarrow Sidney, Tilly Charles (επιμ.), *Dynamics of Contention*, Cambridge University Press 2001.
- McCarthy J., Zald M., *The Trend of Social Movements. General Learning*, Morristown/New Lersy 1973.
- McCarthy John D., Zald Mayer N., «Resource Mobilization and Social Movements. A partial theory», *American Journal of Sociology*, τχ. 82, 1977, σ. 1.212-1.241.
- Melucci Alberto, *Challenging Codes: Collective action in the Information Age*, Cambridge/New York: Cambridge University Press 1996.

- Meyer David, Tarrow Sidney, *The Social Movement Society. Contentious Politics for a New Century*, Rowman & Littlefield Publications, Oxford 1998.
- Oberschall Anthony, *Social Conflict and Social Movements*, Prentice-Hall, New Jersey 1973.
- Pruijt Hans, «Squatting in Europe» –αγγλική έκδοση του Pruijt Hans, «*Okupar en Europa*», στο Miguel Martínez Lopez & Ramón Adell (επιμ.), *¿Dónde están las llaves? El movimiento okupa: prácticas y contextos sociales*, Madrid, La Catarata, 2004, σ. 35-60.
- Reeve Kesia, «Squatting Since 1945: The enduring relevance of material need», στο: Somerville Peter, *Springs, Nigel, Housing and Social Policy*, London: Routledge, 2005, σ. 197–216.
- Rucht Dieter, «The impact of national contexts on social movement structures: A cross-movement and cross-national comparison», *Comparative Perspectives on Social Movements: Political Opportunities, Mobilizing Structures, and Cultural Framings*, Cambridge University Press 1996.
- Rucht Dieter, *Modernisierung und neue soziale Bewegungen*, Campus Verlag, Frankfurt 1994.
- Schultz Theodore, «Investment in human capital», *American Economic Review*, τχ. 51, 1961, σ. 1-17.
- Serdedakis Nikos, «Democratization and Collective Action in Post-Junta Greece (1974-1981)», *4th ECPR General Conference, Pisa, 6-8 September 2007*, https://www.academia.edu/481373/Democratization_and_Collective_Action_in_Post-Junta_Greece_1974-1981_.
- Serdedakis Nikos, «Revolts and Social Movements», *Conference: Rioting and Violent Protest in Comparative Perspective*, Panteion University, Athens, 9-11.12.2009.
- Sitbon G., «Η έκρηξη των Γάλλων φοιτητών», *Ο Πολίτης*, τχ. 75 Ιανουάριος 1986, σ. 35-39.
- Snow David A., Rochford Burke E., Worden Steven K., Benford Robert D., «Frame Alignment Processes, Micromobilization, and Movement Participation», *American Sociological Review*, τχ. 51, 1986, σ. 464-481.
- Snow David A., Soule Sarah S., Kriesi Hanspeter (επιμ.), *The Blackwell Companion to Social Movements*, Blackwell Publishing Ltd 2004.
- Strasser Hermann, Randall Susan, *An introduction to theories of Social Change*, Routledge & Kegan Paul Ltd 1981.
- Sztompka Piotr, *The Sociology of Social Change*, Basic Blackwell 1994.

- Tarrow Sidney, «The Phantom at the Opera: Political Parties and Social Movements of the 1960s and the 1970s in Italy», Dalton R. J., Kuechler M. (επιμ.), *Challenging the Political Order: New Social Movements in Western Democracies*, Cambridge: Polity Press, σ. 251-273.
- Tarrow Sidney, *Power in Movement: Social Movements, Collective Action and Politics*, Cambridge: Cambridge University Press 1994.
- Tarrow Sidney, *Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics*, Cambridge University Press, 1998.
- Taylor Verta, Van Dyke Nella, «“Get up, Stand up”: Tactical Repertoires of Social Movements», *The Blackwell Companion to Social Movements*, Snow A. David, Soule S. Sarah, Kriesi Hanspeter (επιμ.), Blackwell Publishing Ltd 2004.
- Tilly Charles, *From Mobilization to Revolution*, McGraw-Hill, New York 1978.
- Tilly Charles, *The Contentious French*, Cambridge MA: Harvard University Press, 1996.
- Tilly Charles, Tarrow Sidney, *Contentious Politics*, Paradigm Publishers 2007.
- Touraine Alain, *La voix et le regard*, Seuil, Paris, 1978.
- Turner R. N., Killian N., *Collective Behavior*, Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1972.
- Van Dyke Nella, «The Location of Student Protest: Patterns of Activism in American Universities in the 1960s», *Student Protest: The Sixties and After*, Degroot Gerard J. (επιμ.), Longman, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 1998, σ. 27-36.
- Wilson John, *Introduction to Social Movements*, Basic Books, New York 1973.
- Zirakzadeh Cyrus Ernesto, «Traditions of protest and the high-school student movements in Spain and France in 1986-1987», *West European Politics*, 1989, σ. 220-237.

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑ ΒΙΟΥ ΜΑΘΗΣΗ
επένδυση στην κοινωνία της γνώσης
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΕΣΠΑ
2007-2013
πρόγραμμα για την ανάπτυξη
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ